Autori:

Ion BARNEA	Membru de onoare al Academiei Române, București
Nicolae CONSTANTINESCU	dr., cercetător principal, Institutul de Arheologie, București
† Constantin CIHODARU	prof. univ. dr., Iași
Petre DIACONU	dr., cercetător principal, Institutul de Arheologie, București
István FERENCZI	dr., Muzeul de Istorie, Cluj-Napoca
Octavian ILIESCU	dr., Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei, București
Mircea D. MATEI	prof. univ. dr., Târgoviște
Gheorghe MIHĂILĂ	Membru corespondent al Academiei Române, București
Thomas NÄGLER	dr., cercetător principal, Institutul de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
Ștefan OLTEANU	prof. univ. dr., București, secretar al volumului
Panait I. PANAIT	prof. univ. dr., Constanța
† Ștefan PASCU	Membru titular al Academiei Române, Cluj-Napoca
† Radu POPA	dr., cercetător principal, Institutul de Arheologie, București
† Mircea RUSU	dr., cercetător principal, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
Marius SALA	Membru titular al Academiei Române, București
Victor SPINEI	Membru corespondent al Academiei Române, Iași, secretar al volumului
† Zoltán SZÉKELY	dr., Muzeul județean Sf. Gheorghe
Ștefan ȘTEFĂNESCU	Membru titular al Academiei Române, București
Dan Gh. TEODOR	prof. univ. dr., Iași
Răzvan THEODORESCU	Membru titular al Academiei Române, București
† Virgil VĂTĂȘIANU	Membru titular al Academiei Române, Cluj-Napoca
Eugenia ZAHARIA	dr., cercetător principal, Institutul de Arheologie, București
Gheorghe ZBUCHEA	prof. univ. dr., București

ACADEMIA ROMÂNĂ
SECȚIA DE ȘTIINȚE ISTORICE ȘI ARHEOLOGIE

ISTORIA ROMÂNILOR

VOL. III

GENEZELE ROMÂNEȘTI

Coordonatori:
† Acad. Ștefan Pascu
Acad. Răzvan Theodorescu

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA "VALAHIA" TÂRGOVIȘTE
BIBLIOTECA
Facultății de Științe Umaniste
37270

EDITURA ENCICLOPEDICĂ
București — 2001

Redactori: Irina ACHIM,
Marcel D. POPA

Tehnoredactor: Ofelia COȘMAN

Secretar de redacție: Gabriela IANCU

Această carte a apărut cu sprijinul Ministerului Educației și Cercetării

ISBN 973-45-0381-2
973-45-0390-1, vol. III

Tiparul executat la Regia Autonomă „Monitorul Oficial“

SUMAR

Cuvânt înainte (R. Theodorescu) IX
Prefață (Șt. Pascu) XI
Lista abrevierilor XIII

INTRODUCERE

Izvoarele istoriei românilor în secolele VII–XIV (Șt. Pascu) 3
1. Izvoarele arheologice 3
2. Izvoarele narative 7
3. Izvoarele diplomatice 12
4. Alte categorii de izvoare 14

Partea I
ÎNCEPUTURI MEDIEVALE

Cap. I. Zorii unei noi epoci (secolele VII–VIII) 21
1. Europa la începutul evului mediu (Șt. Pascu, R. Theodorescu). *Bizanțul și lumea carpato-balcanică* (I. Barnea) 21
2. Spațiul carpato-dunăreano-pontic în a doua jumătate a mileniului I (secolele VII–IX) 38
a. Situația etno-demografică în condițiile migrației slavilor, avarilor și bulgarilor (M. Rusu, Șt. Olteanu, R. Popa, Z. Székely) 38
b. Structuri economice (cultura cerealelor, creșterea animalelor, exploatarea bogățiilor miniere, practicile meșteșugărești, circulația mărfurilor și a banilor (Șt. Olteanu, M. Rusu, O. Iliescu) 45
c. Realități sociale (obștea sătească teritorială: instituții caracteristice și funcții sociale; procesul de diferențiere socială) (Șt. Olteanu, Eugenia Zaharia, R. Popa) 64
d. Modul de viață a comunităților umane: așezări, locuințe, necropole, credințe (Șt. Olteanu, M. Rusu, R. Popa) 70

e. Structuri politice (uniuni de obști, „Romanii“ populare, voievodate și „țări“ românești) (Șt. Olteanu, R. Popa, M. Rusu) 93

f. Caracterul romanic al populației nord-dunărene în secolele VI–IX (Șt. Olteanu, M. Rusu). Cristalizarea limbii române (M. Sala, Gh. Mihăilă) 102

Bibliografie 122

Cap. II. Europa „Anului o mie“. Evoluția societății românești în secolele IX–XI . . 129

1. Particularitățile procesului de feudalizare în Europa Est-Centrală, Sud-Estică și Răsăriteană (Șt. Pascu, R. Theodorescu) 129

2. Societatea românească în condițiile procesului de feudalizare; migratori la cumpăna de milenii 143

a. Dinamica structurilor demo-economice (rețeaua demografică, structurile teritoriale, îndeletnicirile agrare, creșterea animalelor, exploatatea bogățiilor miniere, „economia de transformare“, circulația mărfurilor și a banilor) (Șt. Pascu, Șt. Olteanu, D. Gh. Teodor, O. Iliescu) 143

b. Evoluția structurilor sociale (accentuarea diferențierilor sociale; stadiul raporturilor de aservire) (Șt. Olteanu, Eugenia Zaharia, M. Rusu, Șt. Pascu) 212

c. Începuturile vieții urbane medievale (Șt. Olteanu) 221

d. Formațiuni politice românești și lupta lor pentru neatârnare (Șt. Pascu, M. Rusu, Șt. Olteanu, R. Popa) 229

e. Migratori la cumpăna de milenii: ungurii, pecenegii, uzii și cumanii (V. Spinei, P. Diaconu, I. Ferenczi) 250

f. Modul de trai al turanicilor și raporturile lor cu populația locală (V. Spinei) 266

3. Revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos (Gh. Zbuchea) 271

4. Civilizația românească; influențele culturale bizantine și apusene (Eugenia Zaharia, D.Gh. Teodor, R. Theodorescu) 288

Bibliografie 306

Partea a II-a
ÎMPLINIRI STATALE

Cap. III. Europa evului mediu „clasic“ (secolele XII–XIII) 317

1. Economie și societate în spațiul românesc (Șt. Pascu, R. Theodorescu) 317

a. Situația demografică; realități economice; prefaceri sociale (adâncirea procesului de stratificare socială) (Șt. Pascu, Șt. Olteanu, M. Rusu, M. D. Matei, R. Popa, O. Iliescu) 317

2. Noile dimensiuni ale procesului de organizare politică 361

a. Cnezatele, voievodatele, „țările“ românești și tendințele lor de autonomie și de unificare (Șt. Pascu, N. Constantinescu, V. Spinei, R. Popa) 361

b. Structuri politice la Dunărea de Jos. Românii și pecenego-cumanii până la mijlocul secolului al XIII-lea (I. Barnea, P. Diaconu) 379

3. Cucerirea Transilvaniei de către statul maghiar. Așezarea secuilor și colonizarea sașilor 393

a. Rezistența instituțiilor românești; transplantarea în mediul autohton a unor instituții medievale central-europene (Șt. Pascu) 393

b. Prefaceri social-economice în societatea transilvană; stratificarea țărănimii (Șt. Pascu) 397

c. Așezarea secuilor și colonizarea sașilor. Cavalerii teutoni în Țara Bârsei (I. Ferenczi, Th. Nägler) 412

4. Românii de la sudul Dunării. Statul româno-bulgar (P. Diaconu, Șt. Ștefănescu) 427

5. Marea invazie mongolă din 1241–1242 și urmările sale pentru societatea românească (V. Spinei) 438

6. Civilizația din spațiul carpato-dunăreano-pontic 452

a. Structurile ecleziastice (R. Theodorescu) 452

b. Arta (V. Vătășianu) 457

Bibliografie 466

Cap. IV. Evoluția procesului de constituire a statelor medievale românești de sine stătătoare (de la mijlocul secolului al XIII-lea la mijlocul secolului al XIV-lea) ... 473

1. Societatea medievală europeană, cu privire specială asupra Europei de Sud-Est, de Răsărit și Est-Centrale (R. Theodorescu) 473

2. Consolidarea societății pe teritoriul României în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și la începutul secolului următor 482

a. Situația etno-demografică și habitatul din spațiul carpato-dunăreano-pontic: satele, târgurile, orașele, cetățile (Șt. Pascu, C. Cihodaru, M.D. Matei, P.I. Panait) 482

b. Evoluția vieții economice: agricultura, mineritul, meșteșugurile, comerțul (Șt. Olteanu, O. Iliescu) 534

c. Structuri sociale; consolidarea relațiilor feudale (Șt. Pascu, Șt. Olteanu) 547

3. Accentuarea tendințelor de autonomie ale voievodatului Transilvaniei (Șt. Pascu) 554

4. Unificarea formațiunilor politice din spațiul extracarpatic (N. Constantinescu, Șt. Olteanu, M. D. Matei, Șt. Ștefănescu) 562

5. Cucerirea independenței Țării Românești și a Moldovei (Șt. Pascu, N. Constantinescu, Șt. Ștefănescu) 571

6. Însemnătatea internațională a constituirii statelor medievale românești de sine stătătoare (Șt. Pascu) 589

7. Civilizația românească în perioada formării statelor medievale 593
  a. Cultură spirituală și structuri ecleziastice (R. Theodorescu) 593
  b. Arta (V. Vătășianu) 602
Bibliografie 620
Tabel cronologic (V. Spinei) 633
Indice (Gabriel-Florin Matei) 652
Lista ilustrațiilor 685
Lista planșelor 693
Planșe

CUVÂNT ÎNAINTE

Etnogeneza românilor reprezintă de multă vreme subiect de dezbatere aprinsă, națională și internațională, istorici și arheologi, lingviști și etnografi spunându-și opinia despre fenomenul multisecular ce a condus la nașterea unicatului care este insula de latinitate din Răsăritul european. Precaritatea izvoarelor și caracterul lor, până la un punct, contradictoriu, au iscat sute de cărți și de articole cuprinzând felurite ipoteze, conjecturi, teorii care, ținând seama de miza discuțiilor, au fost nu o dată politizate excesiv în deceniile din urmă.

Această chestiune fundamentală a istoriografiei noastre a atras de timpuriu atenția studioșilor, iar apariția faimoasei teze a lui Roesler a condus la atitudini și la volume exemplare pentru știința românească, de la Alexandru Philippide la Gheorghe I. Brătianu. Evocându-l pe unul dintre patriarhii erudiției istorice românești, Dimitre Onciul, la moartea acestuia, în 1923, Vasile Pârvan scria undeva în „Memoriale": „Când cel acum adormit a fost să-și aleagă piatra de încercare a talentului său de cetitor în cărțile sybilline ale istoriei, el nu a întârziat la întrebări ușoare, la rezumări de documente limpezi, ci, în romantică îndrăzneală, a atacat problema cea unică: misterul originei noastre în țările de azi ... El a înțeles că problema era mai mare decât marginile unei singure vieți omenești ... și numele lui va fi legat mereu de povestea epică a luptei cu taina cea mai mare a istoriei noastre".

Pe urmele unor savanți din această stirpe nu a fost generație de cercetători care să nu fi abordat temeinic istoria spațiului de la Carpați, Dunărea de Jos și Marea Neagră între mijlocul mileniului I și începutul „țărilor" medievale, așadar între genezele celor două elemente definitorii ale „romanicilor Orientului", *latinitatea* și *statalitatea*.

Sintezele de istorie națională realizate de corifei ai științei despre trecut, profesori de Universitate și membri ai Academiei Române, au cuprins sute de pagini dedicate subiectului, într-un demers pilduitor. Ele se găsesc, copios, la finele veacului al XIX-lea (1896), în volumele II și III din „Istoria Românilor în Dacia Traiană" a lui A.D. Xenopol, mergând de la „românii în munți" la „descălecare" și insistând asupra creștinismului latin al singurilor sedentari din această parte de lume. Nu mai puțin, asemenea pagini se întâlnesc în primul volum (1935) din „Istoria Românilor" a lui Constantin C. Giurescu, iar ele sunt dense și menite a așeza meridianul românesc în problematica europeană în volumele II și III (1936, 1937) ale „Istoriei Românilor“ scrisă de Nicolae Iorga, închinate „oamenilor pământului“ și „ctitorilor“.

Problematizând mereu într-o materie unde evenimențialul stă, prin forța lucrurilor, în penumbre, toți cei trei mari înaintași ai istoriografiei actuale au contribuit cu idei esențiale și cu deschideri de orizont aparținând istoriei universale la chestiunea nașterii medievalității românești, au știut să vadă de sus și integral amploarea fenomenului discutat, implicând în istoria națională pe toți cei care au vorbit același grai, așadar romanitatea din Balcani, de dincolo de Tisa sau de Prut.

Din 1976 începând, continuând cu intermitențe provocate de fluctuații ale unei istorii foarte contemporane, un grup de consacrați istorici, arheologi, istorici ai artei și lingviști — nu puțini dintre ei astăzi dispăruți și meritând adâncul nostru omagiu colegial — a început să pregătească, în cadrul nou proiectatei „Istorii a Românilor“, o sinteză a cunoștințelor noastre, la acest sfârșit și debut, totodată, de secol și de mileniu, despre *începuturile medievale* și *începuturile statale,* mai exact spus, despre evoluția spațiului carpato-danubiano-pontic între veacul al VII-lea și mijlocul celui de-al XIV-lea.

Cele două părți și patru capitole ale volumului ce se deschide acum și aici sunt dedicate „Romaniilor“ populare premedievale — scrutate din perspectiva etno-demografică —, structurilor economico-sociale — văzute mai ales prin datele furnizate de arheologie, provenind din așezări și necropole legate de obștile sătești teritoriale —, formațiunilor politice locale din jurul anului 1000, migratorilor fino-ugrici, turci și mongoli — ce au succedat în spațiul carpato-dunărean germanicilor și slavilor, despre care s-a scris în volumul precedent —, „țărilor“, cnezatelor și voievodatelor, colonizărilor alogene din Occident, în fine, constituirii statelor medievale de sine stătătoare.

Este de nădăjduit că aceia dintre cititorii noștri care vor sesiza amploarea și diversitatea unui asemenea demers intelectual vor fi și exponenții unor generații pentru care obârșiile noastre etnice și statale par mai coerente și mai limpezi decât în trecut, mai clar inserate în contextul istoriei românești și europene. Așteptând cu încredere verdictul lor, încercăm satisfacția, ușor melancolică, a editării unui vechi proiect mereu înnoit, devenit, iată, o carte care este, în felul său, una „de învățătură“.

Acad. RĂZVAN THEODORESCU

PREFAȚĂ

Al treilea volum al tratatului de *Istoria românilor* îmbrățișează o perioadă de circa șapte secole (secolul al VII-lea – mijlocul secolului al XIV-lea), cu relevanță deosebită prin complexitatea și problematica sa, prin ceea ce a reprezentat în sine și, deopotrivă, prin ceea ce a însemnat pentru dezvoltarea ulterioară a societății românești. În aceste secole se sedimentează și se consolidează noua etnie, poporul român și limba sa, structurile sociale se conturează mai pregnant, ca urmare a prefacerilor din sânul obștilor sătești și a evoluției societății, viața materială și culturală înregistrează progrese sensibile, organizarea militară și politică câștigă în complexitate, fiecare din aceste aspecte — și mai ales toate la un loc — deschizând noi căi spre maturizarea structurilor societății medievale.

Dovezile în acest sens sunt numeroase și variate. O importanță particulară o au mărturiile care configurează raporturile social-economice, politice și culturale ale poporului român cu populațiile în migrație și cu grupurile etnice stabilite în teritoriile locuite de români, pe care le-au influențat în toate domeniile de activitate și le-au asimilat integral sau în bună parte, poporul român opunând rezistență dârză presiunilor și încercărilor din afară de a-i fi smulse părți din teritoriile locuite de el și de a-i temporiza evoluția. Relațiile de schimb, materiale și spirituale, cu unele state existente în vremea respectivă, cum erau Imperiul bizantin, Moravia Mare, Cnezatul de Kiev, sunt și ele dovezi cu privire la stadiul de dezvoltare a societății românești, care prezintă, de altfel, similitudini cu societatea bizantină și cu cea balcanică în ceea ce privește structura comunităților sătești și unele forme de organizare politică. Există, totodată, anumite asemănări cu societatea din centrul și apusul Europei, în preajma „Anului o mie", când, profitând de o relativă acalmie în dinamica migrațiilor, colectivitățile românești se organizează mai bine din punct de vedere social-economic, politic și cultural.

Sporul demografic este vizibil de-a lungul întregii perioade avute în vedere, tot mai multe grupuri de populație revărsându-se spre teritorii mai deschise, de câmpie, unde condițiile de mediu ofereau posibilități de viețuire adecvate. Agricultura înregistrează o apreciabilă extindere în suprafață prin defrișări și desțeleniri, dar și în adâncime, prin aplicarea unor noi tehnici de producție agricolă; noi ogoare iau locul terenurilor pustii. Unele așezări, situate avantajos din punct de vedere economic, se distanțează de restul și pășesc, timid la început și mai decis după aceea, spre o viață urbană. Paralel cu evoluția spre forme superioare de organizare, societatea autohtonă tinde spre structuri de caracter feudal, inclusiv spre organizarea bisericească la nivelul primelor mitropolii de la Carpați și Dunăre.

Toate aceste elemente înmănuncheate reliefează o civilizație proprie poporului român, care cuprinde, deopotrivă, elemente tradiționale daco-romane, îmbogățite cu experiența generațiilor în succesiune și cu împrumuturile pe bază de schimburi reciproce din alte civilizații: bizantină, sud-est europeană, dar și central-europeană și orientală.

Această evoluție multilaterală, complexă, având în general un curs ascendent, înseamnă progres și dezvoltare remarcabile, chiar și în condițiile nelipsite de vitregii ale epocii. De aici decurge, pe de o parte, dorința organică de viață liberă, fără dominație și stăpânire străină, iar, pe de altă parte, constanta împotrivire față de tendințele expansioniste ale hanatului (apoi țaratului) bulgar, ale statului ungar, ale cnezatelor de Kiev și Halici, împotrivire care a contribuit la crearea condițiilor de dezvoltare autonomă sau semi-autonomă a formațiunilor politice românești, a asigurat rezistența instituțiilor acestora, supraviețuirea lor în pofida penetrării instituțiilor Regatului ungar în Transilvania, influențând, la rândul lor, organizarea populațiilor alogene (maghiari, secui, sași) stabilite în teritoriul intracarpatic, cu atât mai mult cu cât românii constituiau majoritatea absolută a populației.

Stabilizarea societății românești în toate domeniile — economic, social, politic, cultural, instituțional — este dovedită și de faptul că ultimul val de migratori și, mai cu seamă, marea invazie mongolă din 1241–1242, au influențat, fără îndoială, normalitatea vieții locale, dar n-au putut-o zdruncina din temelii. De aceea, după un răstimp relativ scurt, societatea s-a refăcut treptat din toate punctele de vedere, pentru a-și putea relua cursul firesc al evoluției, în condiții mai favorabile. Populația sporește, satele se înmulțesc, unele devin târguri și chiar orașe, conturându-se condiții superioare pentru asigurarea îndeletnicirilor fundamentale ale populației, pentru valorificarea produselor materiale și spirituale, cu alte cuvinte pentru progresul civilizației în toate componentele acesteia.

Rezultatul firesc a fost continuarea într-un ritm mai accentuat a procesului de unificare a formațiunilor politice din spațiul carpato-danubiano-pontic (cnezate, voievodate, „țări“), iar finalul procesului a însemnat constituirea și organizarea țărilor române autonome sau independente: voievodatul Transilvaniei, pe de o parte, și domniile Țării Românești și ale Moldovei, cu aportul politic și demografic al românilor din interiorul arcului carpatic, pe de altă parte, în vreme ce, între Dunăre și Mare, s-a reliefat „țara“ lui Dobrotici. Consolidarea acestor țări a constituit temeiul independenței lor față de tendințele de dominație ale țărilor vecine, fapt care a avut o însemnătate deosebită atunci, dar și mai târziu, pentru dezvoltarea societății românești în general, pentru dezvoltarea altor state central- și est-europene, ca zid apărător al acestora, în fața expansiunii Imperiului otoman. Cooperarea și alianța cu țările române au fost foarte prețuite de toate popoarele balcanice, de Patriarhia din Constantinopol, acestea înțelegând însemnătatea colaborării politice, militare, spirituale și cultivând-o constant de-a lungul timpului.

Acad. ȘTEFAN PASCU

LISTA ABREVIERILOR

a) Izvoare scrise

ANNA COMNENA = Anne Comnène, *Alexiade* (ed. B. Leib), Paris, I, 1937; II, 1943; III, 1945.

Annales Fuldenses = *Annales Fuldensium sive Annales regni Francorum orientalis*, în *Scriptores rerum Germanicarum* (ed. Fr. Kurze), Hanovra, 1891.

ANONYMUS = P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*, în *Scriptores rerum Hungaricarum* (ed. E. Szentpétery), I, Budapesta, 1937.

ATTALIATES = Michaelis Attaliotae, *Historia* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1853.

CANTACUZENUS = Ioannis Cantacuzeni eximperatoris *Historiarum libri IV* (ed. L. Schopen), I, Bonn, 1828; II, 1831.

CANTEMIR, *Descriptio* = Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei. Descriptio antique et hodierni status Moldaviae* (trad. Gh. Guțu), București, 1973.

CEDRENUS-SKYLITZES = Georgii Cedreni *Compendium historiarum*, II, ed. Im. Bekker, Bonn, 1839.

CHONIATES = Nicetae Choniatae *Historia* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1835.

CINNAMUS = Ioannis Cinnami *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* (ed. A. Meineke), Bonn, 1834.

DIR B = *Documente privind istoria României, B, Țara Românească, veacurile XIII, XIV, XV*, București, 1953.

DIR C = *Documente privind istoria României, C, Transilvania, veacurile XI, XII și XIII*, I, București, 1951; *veacul XIII*, II, București, 1952; *veacul XIV*, I–IV, București, 1953–1955.

DLUGOSZ = Ioannis Dlugossii seu Longini *Historiae Polonicae libri XII*, I, II, III, în *Opera omnia* (ed. Al. Przezdziecki), Cracovia, X, 1873; XI, 1873; XII, 1876.

DRH B = *Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească,* (ed. P.P. Panaitescu și D. Mioc), I, București, 1966.

DRH C = *Documenta Romaniae Historica, C, Transilvania* (red. Șt. Pascu), X, București, 1977; XI, 1981; XII, 1985.

DRH D = *Documenta Romaniae Historica, D, Relații între Țările Române,* I, București, 1977.

Fontes = *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II (ed. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, V.C. Popescu, București, 1970); III (ed. Al. Elian, N.-Ș. Tanașoca), București, 1975.

GEORGIUS MONACHUS = Georgii Monachi *Vitae imperatorum recentiorum* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1838.

GOMBOS = A.F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI*, I–II, Budapesta, 1937; III, 1938.

HURMUZAKI-DENSUȘIANU, I, 1–2

HURMUZAKI-IORGA, XIV, 1 = E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor* (ed. N. Densușianu), I, București, 1887; I, 2, 1890; (ed. N. Iorga), XIV, 1, 1915.

LEON DIACONUS = Leonis Diaconis Caloënsis *Historiae libri decem* (ed. C.B. Hase), Bonn, 1828.

LEON GRAMMATICUS = Leonis Grammatici *Chronographia* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1842.

MAURICIUS = Mauricius, *Strategicon* (ed. H. Mihăescu), București, 1970.

MIHALYI, *Diplome* = I. Mihalyi de Apșa, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900.

NESTOR = *Cronica lui Nestor*, în *Izvoarele istoriei românilor* (ed. G. Popa-Lisseanu), VII, București, 1935.

NICEPHORUS = Nicephorus, *Breviarium* (ed. C. de Boor), Leipzig, 1880.

Öst. Reim. = Ottokars *Österreichische Reimchronik*, în *Monumenta Germaniae Historica, Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters* (ed. J. Seemüller), V, 2, Hanovra, 1893.

Polnoe sobranie = *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, Petrograd, Sankt-Petersburg, Leningrad–Moscova.

PORPHYROGENITUS, *De adm.* = Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* (ed. Gy. Moravcsik–R.J.H. Jenkins), Washington, 1967.

PORPHYROGENITUS, *De them.* = Constantinus Porphyrogenitus, *De thematibus* (ed. A. Pertusi), I, Roma, 1952.

Script. rer. Germ. = *Scriptores rerum Germanicarum.*

Script. rer. Hung. = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ed. E. Szentpétery), I–II, Budapesta, 1937–1938.

SYMEON Magister = Symeonis Magistri *Annales* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1838.

THEOPHANES = Theophanes, *Chronographia* (ed. C. de Boor), I, Leipzig, 1883.

THEOPHANES cont. = Theophanes continuatus, *Chronographia* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1838.

THEOPHYLACTUS = Theophylactus Simocatta, *Historiarum libri octo,* Bonn, 1834.

WADDINGUS = Waddingus, *Annales Minorum,* VII, Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1932.

ZIMMERMANN-WERNER = F. Zimmermann–C. Werner (–G. Müller), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen,* I–II, Hermannstadt (Sibiu), 1892–1897.

b) Periodice, culegeri de studii

AARMSI = Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice

AÉ = Archaeologiai Értesítő

AIIA = Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol", Iași

AM = Arheologia Moldovei

AMN = Acta Musei Napocensis

ARBSH = Académie Roumaine. Bulletin de la Section historique

BCMI = Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice

BMI = Buletinul Monumentelor Istorice

BOR = Biserica Ortodoxă Română

KB = Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde

MCA = Materiale și cercetări arheologice

RdI = Revista de istorie

Relations = *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania,* red. M. Constantinescu, Șt. Pascu și P. Diaconu, București, 1975

RESEE = Revue des Etudes Sud-Est Européennes
RHSEE = Revue Historique du Sud-Est Européen
RI = Revista istorică
RIR = Revista istorică română
RRH = Revue Roumaine d'Histoire
RRHA = Revue Roumaine d'Histoire de l'Art
SCIA = Studii și cercetări de istoria artei
SCIV(A) = Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)
SCN = Studii și cercetări de numismatică
SMIM = Studii și materiale de istorie medie
SV = Siebenbürgische Vierteljahrsschrift

INTRODUCERE

IZVOARELE ISTORIEI ROMÂNILOR ÎN SECOLELE VII–XIV

Datele și faptele istorice au fost încorporate în înscrisuri de diferite categorii, care sunt izvoarele istorice scrise și care, împreună cu izvoarele nescrise, formează „memoria omenirii". Acestea toate sunt de diferite genuri, iar ponderea lor diferă de la epocă la epocă. Pentru perioada străveche și veche, mai importante sunt izvoarele arheologice, iar pentru epoca modernă și contemporană, izvoarele narative și cele diplomatice dețin locul principal.

Pentru perioada prezentată în volumul de față, ponderea o dețin, în egală măsură, izvoarele arheologice și cele narative, întregite de cele diplomatice, juridice, epigrafice, etnografice etc. Oricum, datorită numărului relativ redus al izvoarelor scrise — narative, de cancelarie sau de altă natură — privind istoria românilor în secolele de început ale evului mediu, precum și a lipsei de precizie și de detalii ce caracterizează multe dintre acestea, izvoarele arheologice au o greutate cu totul deosebită în încercarea de a reconstitui evoluția societății în perioada care a precedat întemeierii statelor medievale românești de sine stătătoare. Se poate afirma chiar că, sub multe aspecte și pentru o mare parte a secolelor VII–XIV, informațiile oferite de săpăturile arheologice au valoare de izvor istoric principal, cu atât mai mult cu cât marea majoritate a surselor scrise referitoare la împrejurările istorice și la realitățile de pe teritoriul românesc de până la mijlocul secolului al XIV-lea nu au fost redactate sau nu provin din mediul românesc, ci din cel al unor țări vecine sau mai îndepărtate. Acest din urmă fapt le scade uneori valoarea, mai ales dacă ele conțin interpretări eronate sau tendențioase ale evenimentelor relatate. Este de la sine înțeles că, în aceste condiții, izvorul arheologic completează în multe cazuri informația scrisă, nuanțând-o și corectând-o în mod veridic.

1. Izvoarele arheologice

Data relativ târzie la care au început pe teritoriul României cercetările de arheologie medievală propriu-zisă, aparținând unei școli de profil, explică, în bună măsură, lacunele de informație ce mai persistă asupra secolelor amintite. Cu excepția câtorva săpături în necropole de la începutul mileniului al II-lea și a cercetării destul de modeste a ruinelor unor monumente din secolele X–XIV, toate acestea situate în teritoriile românești intracarpatice și datorate mai cu seamă unor arheologi maghiari, precum Márton Roska, Imre Henszlmann etc., cercetările de arheologie medievală din România de până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial s-au limitat la investigarea unor monumente în special din vremea încheierii procesului de constituire a statelor medievale românești. Dintre aceste cercetări se cuvine a fi citate cele întreprinse la Suceava de Karl A. Romstorfer, la Curtea de Argeș de Virgil Drăghiceanu sau la Cetatea Albă și Enisala de Grigore Avakian. Descoperirea întâmplătoare a unor tezaure datând din epoca tratată în volumul de față, în frunte cu celebrul tezaur de la Sânnicolau Mare, recuperat în 1799, și câteva încercări de repertoriere a vestigiilor medievale de pe teritoriul României, pot fi adăugate la lista mai vechilor preocupări pentru arheologia secolelor VII–XIV.

Această situație s-a schimbat radical în ultima jumătate de veac, de când cercetarea arheologică românească a primit noi impulsuri, ea desfășurându-se, în principal, sub coordonarea Academiei Române. Recunoscând necesitatea stringentă și caracterul prioritar al cercetărilor de teren privind perioada de definitivare a etnogenezei românești, precum și aceea a cristalizării vieții statale în societatea medievală, forurile diriguitoare ale vieții științifice din țara noastră au oferit sprijin săpăturilor arheologice referitoare la această secvență cronologică.

Pe șantierele de la Zimnicea, Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare, Dridu, Bucov, Șirna, Slon, București, Izvoare-Bahna, Dodești, Fundu Herții, Suceava, Curtea de Argeș, Dăbâca, Biharea, Vladimirescu, Alba Iulia, Pescari, Cluj-Napoca, Bârlad, Bârlălești și în alte multe locuri, sub egida Academiei Române, și cu contribuția unor cercetători din câteva mari muzee ale țării, precum cele de la Cluj-Napoca, Iași, Alba Iulia, Ploiești, Buzău, Constanța, Oradea, Suceava, Brăila, Bacău, Tulcea, Reșița, s-a format o generație nouă de cercetători specializați în domeniul arheologiei medievale. Aceștia au beneficiat de îndrumarea și experiența unor profesori din generația ce s-a afirmat încă dinaintea ultimului război mondial în domeniul istoriei vechi, a arheologiei și a istoriei artei.

Datorită rapoartelor de săpături publicate, începând cu anul 1950, în revista „Studii și cercetări de istorie veche“, ulterior „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie“, iar din anul 1953 și în seria de volume „Materiale și cercetări arheologice“, editate de Institutul de Arheologie „V. Pârvan“ din București, la care s-au adăugat, ulterior, publicațiile de rapoarte și de materiale în seria „Arheologia Moldovei“ (Iași) și în numeroase alte periodice ale muzeelor centrale sau regionale, în scurt timp s-a acumulat o documentație bogată și cu totul nouă, ce a permis elaborarea, încă din deceniile 6 și 7, a primelor studii de sinteză asupra arheologiei secolelor VII–XIV.

În urma unor săpături intense, efectuate de-a lungul mai multor campanii, mai târziu a început publicarea seriei de monografii dedicate unor stațiuni arheologice mai importante din perioada secolelor VII–XIV, serie ale cărei titluri se regăsesc, în parte, în bibliografiile ce însoțesc capitolele prezentului volum.

Cunoscând la început o anumită concentrare teritorială în zona de sud-est a țării, în așezările de pe malul Dunării de la Dinogetia-Garvăn, Capidava și Păcuiul lui Soare, precum și o relativă predilecție pentru perioada secolelor IX–XI, cercetările arheologice privind cunoașterea epocii care se întinde de la sfârșitul etnogenezei românești și până la cristalizarea vieții statelor medievale de sine stătătoare s-au extins treptat și în celelalte regiuni ale țării, acoperind, totodată, întreaga perioadă a secolelor VII–XIV.

O enumerare chiar și numai a principalelor șantiere arheologice, care au dus la îmbogățirea consistentă a izvoarelor istoriei românilor pentru secolele în discuție, nu poate fi făcută aici, în volum existând, de altfel, ample repere bibliografice în acest sens. Rezultatele obținute pe numeroase șantiere sunt în multe cazuri încă parțial inedite, prelucrarea materialelor fiind în curs de desfășurare. Se poate, totuși, încerca o enumerare a principalelor categorii de săpături arheologice privind istoria poporului român în ultimele secole ale mileniului I p.Chr. și în primele veacuri ale mileniului următor, în funcție de obiectivele preconizate și de sfera de întrebări la care s-au dat răspunsuri prin rezultatele lor.

Numeroase șantiere arheologice au urmărit cunoașterea așezărilor din secolele VII–XIV, reconstituirea complexă, sub raport demografic, social-economic și cultural a evoluției societății românești în perioada amintită. Șantiere precum cele de la Dridu, Bucov, București, Târgșor, Coconi, Șirna și Radovanu, dintre Carpați și Dunăre, Hlincea-Iași, Lozna, Răducăneni, Dodești, Suceava, Spinoasa, Izvoare-Bahna, Hansca, Seliștea, Dănceni, Kodân, Brășăuți, Bârlălești, Hudum, din regiunile de la răsărit de Carpați și Comana de Jos, Sarasău, Filiași, Simonești, Brateiu, Dăbâca, Sfântu Gheorghe-Bedehaza, Sântion, din teritoriile românești intracarpatice, au avut drept obiectiv dezvelirea și cercetarea, în proporții diferite, iar în unele cazuri integral, a vetrelor de așezări sătești din acea vreme. Rețeaua demografică a numeroase zone ale țării a fost completată prin recunoașteri intense de suprafață, ale căror rezultate au fost deja publicate în repertorii arheologice, altele fiind în curs de apariție.

Procesul trecerii de la sat la oraș și începuturile vieții urbane, în perioada ce a precedat deplinei constituiri a statelor medievale românești a fost, de asemenea, reperat prin investigațiile inițiate pe numeroase șantiere, dintre care se cuvin menționate cele de la Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare, Târgoviște, Câmpulung, Curtea de Argeș, Turnu Severin de la sud de Carpați, Iași, Suceava, Baia, Siret, Cetatea Albă, Orheiul Vechi, Costești de la est de Carpați, Alba Iulia, Cluj-Napoca, Oradea, Rodna, Sebeș, Sighișoara etc. din Transilvania.

O atenție deosebită a fost acordată cunoașterii necropolelor, în numeroase cazuri prin cercetarea simultană a așezărilor și a cimitirelor ce le-au aparținut. Prin săpăturile de la Izvoru, Obârșia Nouă, Frătești și din alte locuri, s-a precizat existența, la sud de Carpați, în secolele VIII–IX, a unui orizont de necropole birituale, prevalent de înhumație, aparținând fazei timpurii de evoluție a culturii Dridu. Alte necropole, de felul celor de la Castelu și Satu Nou din Dobrogea, ilustrează, pentru aceeași vreme, o variantă regională de manifestare funerară a aceleiași populații. În interiorul arcului carpatic, grupul de necropole de tip „Brateiu-Mediaș“ corespunde aceleiași epoci, fiind urmat, în timp, de cimitire de înhumație creștină, ca acelea de la Ciumbrud și de la Blandiana, și apoi de numeroase necropole cu inventar specific secolelor XI–XII. Tot pe teritoriul Transilvaniei au fost cercetate necropole aparținând unor comunități slave din valurile târzii ale migrației acestora, precum cele tumulare de la Nușfalău și Someșeni, sau necropolele aparținând grupurilor de războinici maghiari din secolul al X-lea, ca acelea de la Șiclău și Vărșand. Prezența călăreților pecenegi în secolele X–XI în teritoriile extracarpatice a fost evidențiată tot de descoperiri funerare, precum și de unele materiale arheologice specifice.

O categorie aparte de monumente arheologice o formează fortificațiile colective și reședințele întărite, obiective ce permit reconstituirea unor aspecte de istorie politică și militară ale vremii, ca și progresele lente, dar continue, pe care le-a înregistrat maturizarea relațiilor de aservire. Această categorie de săpături include câteva zeci de șantiere, printre care cele de la Păcuiul lui Soare, Giurgiu, Frumoasa, Turnu Severin și Pescari pe malul de sud sau de nord al Dunării de Jos, șantierul de la Slon și cele de la răsărit de Carpați de la Fundu Herții, Bâtca Doamnei-Piatra Neamț, Calfa, Cetatea Albă, Orheiul Vechi etc. Aceeași categorie este foarte bine reprezentată în cercetările din Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș de la Brașov, Breaza, Orlat, Vladimirescu, Cluj-Mănăștur, Moldovenești, Dăbâca, Morești, Moigrad, Biharea, Cuhea, Ilidia și în multe alte locuri, ale căror rezultate au făcut să intre în circuitul științific atât cetăți de pământ și lemn, aparținând primelor cristalizări statale de la sfârșitul mileniului I p.Chr., cât și monumente ilustrând apariția arhitecturii medievale de piatră sau afirmarea, pe această cale, a noii clase sociale a stăpânilor de sate și de domenii.

Reședințe ale cnezilor și voievozilor sau ale domniei de la începuturile statelor medievale românești, precum și reședințe ale nobilimii aflate în legătură cu regalitatea arpadiană și apoi cu cea angevină au fost, de asemenea, cercetate în multe locuri, permițând coborârea în timp a unor datări, cu două sau trei secole, în raport cu știrile cuprinse în izvoarele scrise. Asemenea complexe au fost studiate în toate zonele țării, de la Niculițel în Dobrogea și Rădăuți sau Tulova în Bucovina și până la Curtea de Argeș și Cetățeni la sud de Carpați, Streisângeorgiu în Hațeg sau Sânnicolau de Beiuș în Bihor. Acest cerc de interese este în mod strâns legat de identificarea și cercetarea capelelor de curte, din lemn sau din zid, aparținând primelor secole ale mileniului II.

În sfârșit, fără a epuiza posibilitățile chiar și ale unui succint inventar, se cuvin pomenite cercetările în *complexele monastice* ale acestei vremi, de deosebită importanță în ceea ce privește cunoașterea aspectelor de viață spirituală și de civilizație medievală de pe teritoriul românesc, ca și pentru reconstituirea antecedentelor structurilor bisericești, legate de domnie. În fruntea acestei categorii de monumente se află, între altele, complexul rupestru de la Basarabi-Murfatlar, datând din secolul al X-lea, care a permis o privire cuprinzătoare și cu totul nouă într-un compartiment al vieții istorice dintr-o epocă foarte puțin cunoscută, la care se adaugă locașele de la Vodița, Voivozi, Alba Iulia și din alte locuri.

În comparație cu necesitatea permanentei completări și lărgiri a documentației privind secolele VII–XIV și în raport cu posibilitățile reale ale arheologiei medievale, de a pune la dispoziție izvoare de mare importanță, realizările de până acum nu reprezintă decât un început promițător și o primă etapă în împlinirea unui plan mult mai vast, de perspectivă. Izvoarele arheologice, valorificate în ultimele decenii pentru cunoașterea începuturilor medievale românești, reprezintă valori științifice certe, pe temeiul cărora a fost posibilă, în mare măsură, realizarea acestui volum.

2. Izvoarele narative

Dintre izvoarele scrise, cele *literare* sau *narative* au o însemnătate deosebită, deoarece ele permit o reconstituire globală a epocii medievale timpurii de pe teritoriul românesc. Izvoarele narative, cu caracter și conținut istoric, sunt de mai multe feluri: *anale*, *cronici*, *biografii*, *istorii*, *memorii* etc. În mod obișnuit autorii acestor izvoare narative consemnează sau judecă faptele și evenimentele istorice pe care le relatează de pe pozițiile unei anumite categorii sociale, selectând sau reflectând anumite evenimente, în strânsă legătură cu interesele fiecărei grupări social-politice, ori prin prisma unor interese familiale, personale sau ale unei comunități etnice, religioase ori de altă natură. Din aceste motive izvoarele narative, ca și celelalte categorii de izvoare, trebuie supuse unei atente analize obiective și judecate în raport cu caracterul și cu calitatea mărturiilor istorice pe care le transmit.

Valoarea izvoarelor narative, în general, este cu atât mai importantă cu cât autorul a fost martor ocular al evenimentelor povestite, chiar dacă el le prezintă prin prisma trăirilor personale. Interesul, valoarea și perspectiva de veridicitate cresc și mai mult atunci când autorul, pe lângă observațiile directe, mai consemnează și informațiile primite de la alți martori oculari sau folosește și izvoare narative mai vechi ori anumite tradiții orale. Valoarea istorică a unor astfel de izvoare depinde de exactitatea documentației pe care a avut-o la dispoziție, dar și de capacitatea autorului de a discerne informațiile primite în mod critic și obiectiv, fără părtiniri sau preferințe personale, ori interese de conjunctură. Unele izvoare narative au o valoare documentară de unicat, atunci când surse de altă categorie s-au pierdut, astfel că evenimentele sunt cunoscute numai din aceste izvoare. Cu cât tradiția orală sau consemnarea scrisă a faptelor este mai îndepărtată în timp de momentul desfășurării lor, cu cât evenimentele pot fi prezentate mai deformat, deci mai puțin veridic, redactarea unor izvoare narative — cronici, biografii, istorii etc. — în interesul unor monarhi sau ale unor personalități politice sunt susceptibile, în mare măsură, de subiectivism, părtinire sau chiar de alterare voită a realităților istorice, îngreunând mult sarcina istoricilor în reconstituirea veridică a trecutului societății.

Dintre izvoarele narative care se referă la spațiul carpato-dunăreano-pontic în secolele VII–XIV, cele mai numeroase sunt cele *bizantine*. Atenția acordată de cronicarii bizantini teritoriilor locuite de români a fost determinată, pe de o parte, de politica Constantinopolului, în special la Dunărea de Jos, dar și de repetatele incursiuni în Imperiul bizantin ale unor populații în migrație ce s-au stabilit statornic sau vremelnic la nord de Dunăre. Uneori izvoarele narative bizantine se referă direct, alteori numai tangențial sau indirect, la aceste populații ce au locuit pe teritoriul carpato-dunărean, dar, oricât de lacunare și ambigue ar fi datele pe care le cuprind, ele rămân surse importante, care, împreună cu izvoarele orientale, est- sau vest-europene, contribuie în mod substanțial la reconstituirea istoriei poporului român și a populațiilor alogene.

Încă din secolul al XVI-lea, cronicarii moldoveni Macarie, Eftimie și Azarie și Mihail Moxa din Țara Românească, în prima jumătate a veacului al XVII-lea, s-au inspirat din formulările unor cronicari bizantini, ca de pildă: Georgios Kedrenos, Ioan Zonaras, Constantin Manasses etc., apelând, de regulă, la traduceri mediobulgare. De asemenea, stolnicul Constantin Cantacuzino în *Istoria Țării Românești* și Dimitrie Cantemir în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, au utilizat, în repetate rânduri și ei, relatările cronicarilor bizantini Procopius din Cesarea, Mihail Glykas, Georgios Kedrenos, Ioan Zonaras, Constantin Manasses, Georgios Pachymeres.

Începând cu secolul al XIX-lea, Gheorghe Șincai în *Hronica românilor și a mai multor neamuri în Dacia*, ca și Petru Maior în *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, au folosit, în afara izvoarelor bizantine amintite, și lucrările unor autori ca Ioan Skylitzes, Anna Comnena, Ioan Kinnamos, Choniates și Akropolites.

După publicarea cronicarilor bizantini în originalul grecesc ori în traducerea latină (Labée, *Corpus Byzantinae Historiae*, Veneția, 1729–1733; Müller, *Fragmenta Historicarum Graecarum*, I–V, Paris, 1841–1870; Migne, *Patrologia Graeca*, 140 volume, Paris, 1857–1865; Dindorf, *Historici Graeci Minores*, I–II, Leipzig, 1972), interesul istoricilor români pentru izvoarele narative bizantine a crescut considerabil, iar relatările acestora din urmă au fost folosite pe scară tot mai largă în lucrările de sinteză istorică.

Paralel a început și traducerea în limba română a unor texte din cronicarii bizantini ce se referă la istoria românilor până în secolul al XIV-lea (C. Erbiceanu, G. Murnu, G. Popa-Lisseanu etc.). În ultimele trei decenii au fost traduse integral unele opere reprezentative ale scriitorilor bizantini (Mauricius, Theofilact Simocata, Constantin Porfirogenetul, Anna Comnena etc.), în seria *Scriptores Byzantini* (volumele I–VIII). Cea mai completă culegere de texte selectate din cronicarii bizantini, care se referă la istoria poporului român și a populațiilor ce au trăit în spațiul carpato-danubiano-pontic în secolele VII–XIV, este publicată în *Fontes Historiae Daco-Romanae* (București: II – 1970; III – 1975; IV – 1982). În aceste volume sunt inserate textele grecești, dar și latine, cu traducerea lor în limba română, din peste o sută de autori bizantini din secolele VII–XIV. Textele sunt însoțite de scurte date referitoare la conținutul operelor scriitorilor respectivi, dimpreună cu edițiile mai vechi folosite, precum și de un aparat critic adecvat, astfel încât specialiștii, ca și un public cititor mai larg, au la dispoziție documentația necesară asupra izvoarelor narative bizantine privitoare nu numai la teritoriul românesc, ci și la zonele învecinate.

Informațiile oferite de cronicarii bizantini au fost folosite în prezentul volum în funcție de evenimentele și de conjunctura istorică tratată. Unele relatări se referă la diverse expediții militare organizate de Imperiul bizantin împotriva diferiților adversari. Alte relatări se referă la relațiile cu populațiile nord-dunărene, cum sunt, de pildă, știrile consemnate de Mauricius, autorul celebrului *Strategicon*, asupra prezenței populației romanice la nordul Dunării la începutul secolului al VII-lea; opera lui Mauricius a fost tradusă de H. Mihăescu în *Scriptores bizantini*, VI: *Mauricii Strategicon edidit, Dacoromanicae vertit, prolegomenis*, cu titlul *Arta militară*, București, 1970.

Deosebit de utile sunt, în același sens, și informațiile lui *Constantin Porfirogenetul* referitoare la pecenegi, ruși, unguri, sârbi sau croați. Tot el amintește provinciile imperiale sud-dunărene (Dalmatia, Moesia), locuite în mare parte de o populație romanică. Informații prețioase despre românii sud-dunăreni conțin și lucrările altor scriitori bizantini: Ioseph Genesios, Ioan Skylitzes, Georgios Kedrenos, Kekaumenos, Anna Comnena, Ioan Kinnamos, Nicetas Choniates și alții. Anna Comnena, de pildă, recunoaște calitățile militare ale românilor, pomenind pe cei „...cinci mii de munteni îndrăzneți", care s-au aliat cu tatăl său, Alexios I, împotriva pecenegilor în lupta de la Lebunion.

Românii sud- sau nord-dunăreni apar la scriitorii bizantini din secolele X–XII și sub numiri mai vechi, arhaizante: *misieni*, *geți*, *daci*, *bessi* sau ca *mixobarbari* etc. La fel, pecenegii și cumanii sunt numiți deseori *sciți* sau *sauromați* (*sarmați*). Discuțiile purtate de specialiști pentru identificarea acestor populații nord- sau sud-dunărene, ce apar frecvent în relatările izvoarelor bizantine din secolele XI–XII (Mihail Psellos, Ioan Skylitzes, Mihail Attaliates, Anna Comnena, Georgios Kedrenos, Ioan Zonaras), continuă să mai producă interpretări divergente. Autorii acestui volum, folosind respectivele izvoare, s-au străduit să elucideze, în limita documentației existente, această problemă complexă și dificilă.

Știrile narative ale lui Mihail Attaliates și ale Annei Comnena prilejuiesc cunoașterea realităților politice de la Dunărea de Jos de la sfârșitul secolului al XI-lea. De egal interes pentru istoria românilor sud- și nord-dunăreni sunt și informațiile lui Ioan Kinnamos referitoare la expediția împăratului Manuel Comnenul din anul 1166 împotriva ungurilor, la care a participat un important detașament de români. Pentru acești ani, vorbind despre fuga lui Andronic Comnenul în Halici, la 1164, Nicetas Choniates îi amintește, de asemenea, pe români, prezentând apoi în detaliu răscoala Asăneștilor și întemeierea statului româno-bulgar. Veridicitatea relatărilor sale crește prin faptul că, în calitate de secretar imperial, a participat direct la campaniile lui Isaac al II-lea Angelos împotriva răsculaților. Date rezumative despre răscoala Asăneștilor, statul româno-bulgar și teritoriile nord-dunărene ne transmit și cronicarii bizantini din secolele XIII–XIV: Georgios Akropolites, Teodor Skutariotes, Georgios Pachymeres, Efrem, Ioan Cantacuzino și Nicephor Gregoras.

Știrile numeroase și variate consemnate de izvoarele narative bizantine au, în multe cazuri, o valoare deosebită, rezultând din faptul că, pentru anumite momente și regiuni, ele sunt unicele surse de informare ce permit reconstituirea istoriei timpurii a poporului român și a unor populații care au locuit în spațiul carpato-balcanic în secolele VII–XIV.

Și celelalte categorii de izvoare narative, orientale, est- și vest-europene, prin informațiile, uneori deosebit de importante, pe care le conțin referitor la români ori la comunitățile alogene, contribuie la cunoașterea mai temeinică a istoriei lor. Se cuvine să semnalăm aici cu precădere pe acelea referitoare la trecutul îndepărtat al poporului român.

Relatările din cronica atribuită lui Nestor și altor călugări kievieni (*Povest vremennykh let*, ediția G. Popa-Lisseanu, 1935, și ediția D. S. Likhacev, 1950), redactată în primii ani ai secolului al XII-lea, conțin mențiuni cu privire la populația romanică și la românii nord-dunăreni numiți *volohi*. Se consemnează relațiile ce au existat între volohi, slavi, ugrii albi și bulgari. Referindu-se la pătrunderea ungurilor în 896 prin pasul Verecke în bazinul carpatic, cronica spune că „*...ungurii începură să lupte cu volohii și cu slavii care trăiau acolo*". „Volohii" de la nord de Dunăre și cei din Capații Păduroși nu puteau fi decât românii nord-dunăreni. Și alte cronici rusești, precum *Cronica de la mănăstirea Sf. Ipatie*, *Cronica Voskresenskaia*, *Letopisețul Novgorodului*, *Letopisețul lui Nikon*, cuprind informații prețioase asupra teritoriilor românești.

Dintre *izvoarele narative orientale*, un loc aparte îl ocupă cele *armenești*, în primul rând *Geografia* atribuită lui Moise Chorenaț'i sau Anania Sirakaț'i, în care — într-un pasaj interpolat la începutul mileniului al II-lea — se amintește „*...țara necunoscută, căreia îi zic Balak*", în vreme ce Vardan Pardsepert'i, în contextul evenimentelor din secolul al XIII-lea, menționează „*neamul Ulahaț*".

Un izvor din seria celor orientale, intrat în vremea din urmă în circuitul științific românesc de specialitate, îl constituie vechea cronică turcească *Oguzname*, întocmită pe baza unor date înregistrate de tradiție, cronică ce menționează prezența românilor (*Ulak*) la începutul mileniului al II-lea. Contextul în care sunt pomeniți românii pune în evidență organizarea lor politică notabilă, în măsură să se opună oștilor invadatoare cumane.

Dintre numeroasele izvoare narative central- și vest-europene folosite la redactarea acestui volum: *Annales regni Francorum*; *Annales Fuldenses*; *Annales qui dicitur* Einhardi; *Annales Hildesheimenses*; *Chronicon Saxonicum*; *Chronicon Bertinianum*; Anonymus, *Gesta Hungarorum*; Simon de Keza, *Gesta Hungarorum*; *Chronicon Pictum Vindobonense*; *Chronicon Budense*; *Chronicon Monacense*; *Chronicon Posoniense; Chronicon* Henrici de Mügeln; *Chronicon Hungarico-Polonicum*; *Legenda Sancti Stephani Regis (maior et minor); Legenda Sancti Demetrii*; *Vita Sancti Gerhardi*; Rogerius, *Carmen miserabile*; Thomae Tusci *Gesta Imperatorum et Pontificum*; Ioannis Dlugossii seu Longini *Historiae Polonicae*; Ottokar de Styria, *Oesterreichische Reimchronik* etc., ne oprim doar asupra unora, pentru a sublinia câteva dintre cele mai importante evenimente istorice pe care le relatează.

O interesantă știre despre romanicii din secolul al IX-lea conține *Vita Sancti Metodii*, care relevă că, înainte de misiunea fraților Chiril și Metodiu, la slavii moravieni au sosit misionari „de la vlahi (italieni ?), greci și nemți", iar în *Sacra Moravia* se arată că printre ucenicii lui Chiril și Metodiu ce au răspândit învățătura lor în alte părți, erau și Zandov în Dacia și Moznopon în munții vlahilor.

Unul dintre cele mai importante izvoare narative latino-maghiare care relatează despre românii nord-dunăreni din secolele IX–X este opera lui Anonymus, *Gesta Hungarorum*. Despre personalitatea, valoarea istorică, geografică și literară a scrierii sale s-a discutat mult, dar opiniile sunt încă controversate. S-a încercat identificarea lui cu diferiți magistri, prepoziți sau episcopi din vremea celor patru regi ai Ungariei cu numele Bela, cea mai plauzibilă identificare fiind aceea cu un fost notar al regelui Bela al III-lea (1172–1196). Temeinicia cunoștințelor istorice, geografice și etnografice ale lui Anonymus a fost recunoscută de majoritatea specialiștilor moderni, iar relatările sale rămân o sursă de bază de o valoare egală, atât pentru istoria ungurilor, cât și pentru cea a comunităților autohtone, chiar dacă cronica conține și unele anacronisme.

Anonymus pomenește în Câmpia Tisei, la sfârșitul secolului al IX-lea, pe *„vlahi, adică păstorii romanilor“*, precizând că *„...pe drept cuvânt se spune că pământul Pannoniei ar fi pășunile romanilor, fiindcă și acum romanii trăiesc pe moșiile Ungariei“*. Și cronicile apusene (*Chronicon Saxonicum*) vorbesc, de asemenea, despre „...pustiurile (pășunile) pannonilor (și avarilor)“, pe care ungurii le cuceresc și care erau situate în Câmpia Tisei. Deosebit de importante sunt știrile lui Anonymus referitoare la primele formațiuni politice din Transilvania, conduse de Gelu, Menumorut și Glad. Despre Gelu se precizează că era român (*quidam Blacus*), țara sa, Transilvania (*terra Ultrasilvana*), fiind locuită de români și de slavi (*Blasii et Sclavii*). Menumorut, care își avea cetatea de scaun în Biharea, s-ar fi aflat sub oblăduirea împăratului de la Constantinopol. Cel de-al treilea voievod, Glad, își avea voievodatul în Banat, între Mureș, Tisa și Dunăre, iar cetatea lui de scaun era la Orșova (*Ursoua*). După cum rezultă din *Vita Sancti Gerhardi*, urmașul lui Glad, Ahtum, era, de asemenea, sub oblăduirea bizantinilor, în reședința sa Morisena (*urbs Morisena*) aflându-se o mănăstire în care trăiau călugări greci, adică de rit ortodox.

Atât din opera lui Anonymus, cât și din alte izvoare narative (*Vita Sancti Gerhardi*, *Chronicon Pictum Vindobonense* etc.) rezultă în mod clar că ungurii au cucerit treptat aceste teritorii și că doar de la sfârșitul secolului al XI-lea, după bătălia de la Chiraleș din anul 1068, pun stăpânire în mod ferm pe unele părți din Transilvania și că abia după anul 1200 reușesc să o cucerească până la arcul carpatic.

Desfășurarea năvălirii mongolilor din anul 1241–1242, datorită proporțiilor sale, dar mai ales a consecințelor dezastruoase, se reflectă atât în cronicile locale (*Gesta Hungarorum* a lui Simon de Keza, *Chronicon Pictum Vindobenense* etc.), cât și în acelea apusene (Tholomeus din Lucca, Marino Sanudo cel Bătrân, Jehan Le Long din Ypres etc.) sau orientale (Rășid od-Din, *Djami ot tevarikh* (*Suma istoriilor*), care aduc precizări importante referitor la direcțiile de pătrundere a armatelor tătare, precum și unele amănunte, deosebit de interesante, în legătură cu atitudinea adoptată de români în raport cu invadatorii.

Alte surse apusene (*Cronica din Erfurt* și *Notița de la Echternach*) oferă detalii referitoare la consecințele acestei năvăliri în Transilvania. Prima cronică amintește de atacul tătarilor asupra Sibiului, iar *Notița* despre distrugerile provocate de invadatori în diverse localități și zone transilvănene.

Mult mai importante sunt însă relatările lui Rogerius din *Carmen miserabile*, deoarece, fiind martor ocular, acestea sunt directe și detaliate. Suntem, astfel, informați pe larg despre luptele purtate cu tătarii în diferite localități transilvane, precum Rodna, Oradea, Alba Iulia, Cenad, Arad, Peregu Mare, mănăstirea Igriș, satele Tămașda, Cadea și Frata. Interesante sunt și observațiile sale referitoare la organizarea societății transilvănene în anii 1241–1242.

În sfârșit, de o importanță cu totul aparte sunt știrile incluse în *Chronicon Pictum Vindobonense*, referitoare la lupta din anul 1330 dintre oștile voievodului Țării Românești, Basarab I, și ale regelui Ungariei, Carol Robert, a cărui înfrângere a asigurat independența

Țării Românești față de Regatul angevin. Evenimentul este evocat succint și în *Cronica* lui Petru de Duisburg, care completează *Cronica pictată de la Viena* cu amănunte privitoare la compoziția oastei românești, subliniind că era alcătuită mai ales din țărani (*rustici*).

Perspectiva de ansamblu asupra izvoarelor narative bizantine, orientale, est- și vest-europene relevă, în mod evident, că ele sunt principalele surse documentare scrise, care stau la baza reconstituirii istoriei poporului român și a populațiilor alogene care au viețuit pe teritoriul carpato-dunărean în secolele VII–XIV.

3. Izvoarele diplomatice

Diapazonul cronologic oglindit în cuprinsul acestui volum nu a fost prea privilegiat din punctul de vedere al izvoarelor documentare. Cele interne, câte vor fi fost emise de cancelarii, au suferit mari pierderi mai ales în vremea invaziei mongole din 1241–1242 iar, după aceea, în timpul numeroaselor încercări ce s-au abătut asupra ținuturilor de la Dunărea de Jos în cursul evului mediu. În al doilea rând — dar ca însemnătate poate în primul rând — raritatea documentelor de cancelarie pentru această perioadă din istoria românilor se explică prin situația social-economică și politică a țărilor române. Este o realitate îndeobște cunoscută aceea că documentul de cancelarie înseamnă materializarea relațiilor social-juridice din societate: danii de moșii, înnoiri de danii, hotărnicii, litigii între stăpânii funciari, donații de bunuri materiale în timpul vieții (*inter vivos*) sau reglementarea acestora după moartea stăpânilor (*mortis causa*). Documentul de cancelarie intervenind în special atunci când se petrec schimbări cu caracter juridic în privința bunurilor materiale în general, mai cu seamă a celor funciare, este evident că, dacă aceste schimbări nu se produc, nu poate exista nici actul care să le reglementeze.

Din documentele interne referitoare la Transilvania secolelor XI–XIII, cel mai important este, fără îndoială, *Registrul de la Oradea*, care consemnează 389 de rezumate ale proceselor judecate în fața capitlului episcopiei din Oradea între anii 1208 și 1235 prin sistemul ordaliilor sau al probei „fierului roșu". Din anul 1248 datează cel dintâi act ajuns până la noi, emis de cancelaria voievodului Transilvaniei, adică la scurtă vreme după reașezarea țării în urma marii invazii mongole. Cel mai vechi act cunoscut datorat cancelariilor orășenești poartă data de 1292. După aceste date și până la mijlocul secolului al XIV-lea, documentele emise de cancelariile voievodale și orășenești, ca și de cancelariile celor două capitluri mănăstirești cu drept de adeverire („notariate publice") și de acelea ale comitatelor și ale unor nobili se înmulțesc în chip sensibil.

Pentru toate teritoriile românești intracarpatice, ca și pentru cele de la sud și de la est de Carpați, *actele emise de cancelaria papală* constituie o sursă de documentare deosebit de prețioasă, nu numai sub raportul organizării bisericești, ci deopotrivă și pentru ansamblul vieții social-politice, începând cu ultimii ani ai secolului al XII-lea și până în secolele XIII–XIV. Dintre acestea, menționăm documentul din 1234 în care se vorbește despre românii (*Walathi*) ce atrag la credința „schismatică" pe ungurii și sașii așezați în mijlocul lor, și mai ales *Diploma cavalerilor ioaniți* din 1247, în care sunt enumerate cnezatele și voievodatele românești dintre Carpați și Dunăre.

De importanță egală sunt actele papale referitoare la Transilvania, în care sunt dezbătute probleme ale bisericii catolice, dar și ale celei ortodoxe, în sensul încercărilor de atragere la catolicism a românilor, precum și bulele care reflectă realități social-culturale și etno-demografice.

În ceea ce privește istoria Transilvaniei, un număr important de documente au fost emise de cancelaria regelui ungar, mai ales acte de danie, de împărțire a unor moșii, de confirmare a unor donații sau a unor reglementări juridice. Cel mai vechi document din această categorie cunoscut până acum este cel din 1075, contestat până în vremea din urmă, care cuprinde și unele știri despre Transilvania, pomenind sate din comitatul Bihor și ocnele de sare de la Turda. Dintre documentele cele mai importante din această perioadă se cuvin menționate câteva care aduc știri foarte prețioase pentru secolul al XIII-lea, precum cel care vorbește despre *„țara românilor“* din 1222, cuprinzând, totodată, privilegii largi acordate nobilimii, *„diploma andreană“* din 1224, acordată coloniștilor sași, actele ce recunosc autonomia țării (*regni*) Transilvaniei, cele care amintesc adunările obștești, unde participă reprezentanții românilor, ungurilor, secuilor și sașilor.

Izvoarele documentare referitoare la perioada secolelor XI–XIV, deși cantitativ puține, s-au bucurat de interesul unui număr mare de editori și de istorici, ele fiind publicate de mai multe ori în colecții de documente mai vechi și mai noi. Cea mai veche este cea a lui G. Fejer, din prima jumătate a secolului al XIX-lea (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II–IX, Buda, 1829–1842), nu prea sistematică și nici îndeajuns de riguroasă, dar foarte prețioasă totuși, ținând seama de vremea când a fost publicată. Este superioară colecției rămase doar la un prim volum editat de G.D.Teutsch și Fr. Firnhaber (*Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, I, Viena, 1857), iar aceasta, la rândul ei, este inferioară celei publicate de G. Wenczel (*Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, I–III, V–VII, IX–X, XII, Pesta, 1860–1873) din toate punctele de vedere, îmbogățind colecțiile anterioare.

La aceeași valoare cu colecția lui G. Wenczel poate fi apreciată altă colecție, care, de fapt, o continuă pe aceasta: *Codex diplomaticus patrius* (V–VII, Pesta, 1875–1877). De valoare deosebită, atât din punctul de vedere editorial, cât și al informației, este colecția lui A. Theiner (*Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859; II, 1860), care publică numeroase documente din arhivele Vaticanului, după originalul cuprins în registrele pontificale.

Primele volume din colecția E. Hurmuzaki (*Documente privitoare la istoria românilor*), cele editate de Nicolae Densușianu (I, partea 1–2, București, 1887–1890) se referă la Transilvania în general, făcând trecerea de la colecțiile generale la cele cu caracter etnic. În această situație este și tomul lui I. Mihályi de Apșa (*Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900), care merită o explicație în plus, în sensul că documentele medievale referitoare la Maramureș privesc, în marea lor majoritate, pe români, ei locuind în „țara“ respectivă aproape în exclusivitate.

Un volum de documente dedicat numai românilor din Transilvania (regeste pentru actele publicate mai înainte, în colecții sau în studii, cu reproducerea integrală a celor inedite) a fost publicat de către N. A. Fekete și L. Makkai sub titlul *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia* (Budapesta, 1941). Valoros sub raportul documentării, acesta este foarte tendențios în studiul introductiv și în notele explicative.

Colecții speciale de documente au fost consacrate și populațiilor conlocuitoare din Transilvania: sașii și secuii. Documentele referitoare la secui au fost cuprinse în colecția publicată de K. Szabó, *Székely Oklevéltár*, I, III–VI, Cluj, 1872–1887. Superioară din toate punctele de vedere este colecția de documente referitoare la sașii din Transilvania, publicată de Fr. Zimmermann, C.Werner și Fr. Müller (*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I–II, Sibiu, 1892–1897). Pentru perioada analizată în acest volum, nedepășind mijlocul secolului al XIV-lea, sunt cuprinse documente și colecțiile privitoare la unele comitate: Caraș (Fr. Pesty, *Krassó vármegye története*, I, Budapesta, 1883) și Timiș (Fr.Pesty și T. Ortyay, *Oklevelék Temesvármegye és Temesváros történetéhez*, I, Bratislava, 1894). Amândouă sunt importante din punctul de vedere al bogăției de informații, dar defectuoase din cel al exigențelor editoriale. Mai cuprind documente referitoare la Transilvania și unele colecții ale unor familii stăpânitoare de întinse domenii.

Publicarea globală a documentelor medievale cunoscute, edite și inedite, a constituit o preocupare perseverentă a Academiei Române. Cele trei serii ale colecției *Documente privind istoria României*: A, *Moldova*, B, *Țara Românească*, C, *Transilvania*, dar mai ales ultima, cuprind și importante acte referitoare la perioada abordată în acest volum. Noua colecție, *Documenta Romaniae Historica*, publică documentele medievale emise de cancelariile celor trei țări române cu respectarea tuturor criteriilor științifice (textul original și traducerea, note explicative etc.). Colecția a fost completată cu o nouă serie – D, *Relații între Țările Române*.

4. Alte categorii de izvoare

Informații prețioase referitoare la istoria societății românești din secolele VII–XIV conțin și alte categorii de izvoare istorice, multe dintre datele furnizate de aceste surse fiind utilizate pentru prima oară într-o amplă lucrare de sinteză.

Izvoarele numismatice sunt reprezentate prin monede descoperite în ultima vreme mai cu seamă, fie întâmplător, dar mai ales în urma cercetărilor arheologice efectuate sistematic și organizat pe întregul cuprins al țării. Se impun, în acest context, atât prin marele lor număr, cât și prin semnificația istorică deosebită, *monedele bizantine*, emisiuni din aur, argint sau bronz, din timpul diferiților împărați. Într-o vreme în care rolul monedei „naționale“, inexistentă încă, era suplinit, într-o măsură importantă, de moneda străină, emisiunile bizantine descoperite în numeroase localități din spațiul carpato-danubiano-pontic, ca Urluia, Garvăn-Dinogetia, Capidava, Păcuiul lui Soare, Isaccea, Turcoaia, Enisala – în Dobrogea, Călărași, Giurgiu, Șirna, Mărculești, Curtea de Argeș, Turnu Severin, Balș – în Țara Românească, Cleja, Dolhești, Sărățeni, Cotnari, Huși – în Moldova, Orșova, Deta, Gaiu Mic, Sântandrei – în Banat și Transilvania etc., atestă, în chipul cel mai limpede cu putință, existența unor raporturi economice constante ale românilor cu Imperiul bizantin și cu romanitatea sud-dunăreană. Este de amintit faptul că numai la Garvăn-Dinogetia s-au descoperit până în prezent peste 1 100 monede bizantine de bronz emise între anii 971 și 1081, iar la Păcuiul lui Soare peste 1 300 de asemenea exemplare, din același metal și din aceeași vreme și din perioada ulterioară. La ele se adaugă piesele de aur și argint descoperite la Garvăn-Dinogetia, numărul celor dintâi depășind cifra de 100 exemplare din secolul al XI-lea; concentrarea acestor monede în cele două așezări, ca și numărul lor mare, constituie o dovadă a caracterului urban al acestor așezări dobrogene de la marginea imperiului.

O valoare documentară aparte o au și *monedele tătărești*, descoperite mai cu seamă pe teritoriul Moldovei, ca, de pildă, cele din componența tezaurului de la Oțeleni, datând din secolul al XIII-lea, fapt care constituie un indiciu important al exercitării autorității politice a Hoardei de Aur asupra spațiului românesc de la est de Carpați.

Pe lângă monedele bizantine și tătărești, cele *arabe* și *maghiare*, apoi, de la finele secolului al XI-lea, cele *occidentale*, iar mai târziu cele *bulgare*, alcătuiesc argumente ce pledează în favoarea unei intense activități de schimb în spațiul carpato-danubiano-pontic în decursul secolelor VII–XIV.

Studierea acestei categorii de izvoare permite și alte concluzii deosebit de importante pentru dezvoltarea economică a societății românești din epoca medievală timpurie. Monedele bizantine de bronz, tăiate în subdiviziuni de patru și opt bucăți, din tezaurul de la Balș din secolul al XII-lea, precum și imitarea de către localnici a monedelor străine, după cum s-a constatat cu prilejul descoperirii celebrului tezaur de la Mihail Kogălniceanu-Uzunbair din Dobrogea, alcătuit din circa 23 000 de monede, dintre care peste 100 de aur, indică necesitatea monedei de schimb divizionare, consecință a creșterii volumului schimburilor economice în cadrul comunităților umane de la nordul Dunării de Jos. Totodată, asemenea izvoare documentează ideea că teritoriul românesc n-a rămas izolat, ci s-a integrat, cum era și firesc, în circuitul internațional al schimbului de valori materiale de la începutul evului mediu.

Atenția acordată izvoarelor numismatice s-a concretizat în studierea și publicarea monedelor izolate și a tezaurelor monetare descoperite. Încă din secolul al XVIII-lea, M. Schmeizel publica la Halle lucrarea *Erläuterung Gold- und Silberner Müntzen von Siebenbürgen,* în care se analizau monedele de aur și de argint din Transilvania. În 1807 apărea la Budapesta *Catalogus nummorum Hungariae et Transylvaniae* de St. Schönwisner, iar aproape un secol mai târziu, alt catalog, *Corpus nummorum Hungariae* (2 volume, Budapesta, 1899–1907), întocmit de L. Réthy, a reprezentat un mare pas înainte în cunoașterea și explorarea acestui important izvor istoric.

În vremea din urmă, monedele și tezaurele monetare descoperite atât în teritoriile intracarpatice, cât și în cele extracarpatice ale României, au fost publicate în diferite perioade în culegeri de specialitate, precum și în unele monografii arheologice. În afară de acestea, periodice de specialitate, precum „Studii și cercetări de numismatică", „Cercetări numismatice", „Buletinul Societății Numismatice Române" etc. continuă să valorifice rezultatele cercetărilor numismatice din țară.

Izvoarele epigrafice, reprezentate, într-un înțeles mult mai larg, prin inscripții pe diferite materiale, ca piatra, creta, paianta, cărămida, ceramica, metalul, osul etc., conțin date valoroase privind unele aspecte de istorie socială, politică, administrativă, militară sau spirituală, în măsură să aducă importante precizări referitoare la stadiul organizării comunităților din ținuturile românești la cumpăna dintre primele două milenii ale erei noastre și din perioada următoare. Inscripțiile de pe pereții complexului monastic de la Basarabi-Murfatlar și cele de pe vasele din tezaurul de la Sânnicolau Mare ilustrează importanța acestei categorii de informații. Unele oglindesc, ca aceea din anul 943, de pe un bloc de piatră descoperit la Mircea Vodă – jud. Constanța, realități social-politice din sudul Dobrogei. Alte inscripții privesc probleme de caracter administrativ, precum cea din 1300 de pe piatra de mormânt din Câmpulung a comitelui Laurențiu, ca și aspecte de ordin economic, cum par a sugera atât semnele lapidare de pe materiale de construcție de la Slon, cât și semnele alfabetiforme de pe pereții atelierului de fierărie de la Bucov (amândouă în jud. Prahova). Din aceeași categorie de izvoare fac parte și semnele incizate pe ceramică, înainte sau după arderea acesteia, pe os sau obiecte de metal, redând mai ales litere ale alfabetului chirilic, după cum o dovedesc semnele de pe materialele arheologice descoperite la Bucov, Dridu, Garvăn-Dinogetia, Păcuiul lui Soare sau din alte așezări datând din aceeași vreme. O deosebită însemnătate o prezintă, în acest context, inscripția cu caractere chirilice și grecești de pe vasul ceramic, datând din secolele IX–X, găsit la Capidava și mai ales pisania de la Streisângeorgiu, jud. Hunedoara, din 1313–1314, evocând numele cneazului Balea, al popii Naneș și al zugravului Teofil.

Întrucât asemenea izvoare referitoare la secolele VII–XIV sunt, în cea mai mare parte, rezultate ale investigațiilor arheologice din ultimele decenii, ele au fost publicate în revistele și culegerile de specialitate cu profil de arheologie sau de istorie veche, în momentul descoperirii lor, iar ulterior unele dintre ele au fost republicate în monografii sau lucrări de sinteză. Un corpus al tuturor inscripțiilor din această vreme nu a fost încă întocmit, exceptând cele grecești și latine de până la sfârșitul secolului al XIII-lea, care au fost incluse în volumul *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, elaborat de Emilian Popescu și apărut în colecția „Inscripții antice din Dacia și Scythia Minor", București, 1976.

Izvoarele sigilografice și ***heraldice*** includ diferite tipuri de sigilii sau peceți, folosite pentru a garanta autenticitatea corespondenței, calitatea și proveniența unor mărfuri (cazul plumburilor comerciale), diferite ștampile sau mărci ale atelierelor meșteșugărești, aplicate ca în cazul mărcilor de olar pe fundul vaselor ceramice, în scopul precizării atelierului în care acestea au fost realizate. Aceeași categorie de izvoare cuprinde și reprezentările heraldice de pe anumite obiecte, produse mai cu seamă din metal. Anumite figuri simbolice, ca semnul crucii, luna, stelele, florile, animalele stilizate și altele, au ținut, de asemenea, locul însemnelor heraldice până în secolul al XIII-lea.

De o importanță excepțională s-au dovedit a fi sigiliile bizantine de plumb din secolele IX–XII, contribuind în mod esențial la reconstituirea unor aspecte de istorie politică a regiunilor de la Dunărea de Jos. Printre ele se numără cel al lui Simeon, katepan al themei Paradunavon din prima jumătate a secolului al XI-lea, tiparul sigiliului lui Leon de la sfârșitul secolului al X-lea, descoperit la Păcuiul lui Soare, și sigiliile descoperite în zona Călărași sau la Garvăn-Dinogetia.

Pe actele emise de cancelaria voievodului Transilvaniei, începând cu mijlocul secolului al XII-lea, s-au păstrat destul de multe peceți, iar de la finele aceluiași veac ne-au parvenit și pecețile vicevoievozilor transilvăneni. Alături de acestea, se cunosc pecețile sau tiparele de peceți ale unor orașe, ca acela al orașului Baia Mare din secolul al XIV-lea sau al orașului moldovenesc Baia din același secol.

Din rândul plumburilor comerciale și al mărcilor de atelier se cuvin pomenite aici numeroasele semne apărute în special pe piese ceramice la Dridu, Bucov, Șirna, Dodești, Răducăneni, Alba Iulia, Apoldu de Sus, datând de la cumpăna primelor două milenii ale erei creștine. Toate aceste piese, purtând pe ele inscripții sau semne, alcătuiesc un bogat izvor istoric și servesc pentru datarea sau identificarea complexelor arheologice, pentru reconstituirea anumitor legături sau filiații, ca și pentru precizarea unor aspecte importante de istorie economică, social-politică sau spirituală.

Ca și în cazul izvoarelor epigrafice, nu există până în prezent un corpus al acestei categorii de izvoare datând din secolele VII–XIV. Ele sunt publicate în mod disparat în diferite reviste și culegeri de specialitate, precum și în unele monografii arheologice. Întocmirea unui corpus ar fi, de altfel, dificilă, datorită ritmului în care se înmulțesc descoperirile de acest gen. În privința peceților de pe documentele de cancelarie, informațiile disponibile au fost strânse de Em. Vârtosu (*Din sigilografia Moldovei și a Țării Românești*), în *Documente privind istoria României*, *Introducere*, II, București, 1956, și tot acolo de S. Jakó (*Sigilografia cu referire la Transilvania până la sfârșitul secolului al XV-lea*).

Izvoarele cartografice. Pentru perioada secolelor VII–XIV nu beneficiem decât de un număr relativ redus de asemenea informații, dar acestea au o valoare remarcabilă prin datele de geografie istorică pe care le conțin. Hărțile anterioare mijlocului secolului al XIV-lea și, de asemenea, unele hărți mai târzii reflectă realități din primele secole ale mileniului al II-lea din spațiul danubiano-pontic, unde se împleteau interesele, economice în primul rând, ale navigatorilor și ale negustorilor aparținând puterilor maritime și negustorești ale vremii: Bizanțul, Genova, Veneția și altele. Așa se și explică de ce au intrat în atenția celor interesați regiunile românești de la Dunărea de Jos, unde artera fluvială și litoralul maritim ofereau condiții prielnice pentru transportarea și comercializarea mărfurilor.

Printre primele hărți referitoare la regiunile românești și la zonele înconjurătoare, cunoscute până în prezent, se numără aceea întocmită la 1154 de geograful arab *Idrisi*, utilă pentru localizarea unor vechi așezări dunărene sau învecinate malurilor Dunării. Nu mult mai târziu, o dată cu pătrunderea negustorilor italieni în Marea Neagră, asemenea izvoare se înmulțesc, iar din prima jumătate a secolului al XIV-lea ni s-au păstrat câteva portulane și hărți nautice de mare interes pentru istoria ținuturilor românești. Între acestea trebuie menționate portulanele din 1311, 1313, 1318 și 1320 ale genovezului Pietro Vesconti, cel atașat unei lucrări a lui Marino Sanudo cel Bătrân din 1320–1321, cel din 1339 al lui Angelino Dulcert, originar din Majorca, sau harta venețiană din 1367 a fraților Pizigani. Deși descifrarea și utilizarea lor poate fi, uneori, foarte dificilă datorită caracterului schematic și a modului în care redau distanțele dintre localități, izvoarele cartografice din secolele XII–XIV rămân, totuși, surse de primă mână și care, pentru unele porturi și orașe de la Dunărea de Jos și de pe litoralul apusean al Mării Negre, conțin singurele mențiuni documentare medievale.

Asemenea izvoare cartografice privind ținuturile românești de la începuturile evului mediu au fost strânse la un loc în diverse studii și volume: N. Grămadă, *La Scizia minore nelle carte nautiche del Medio Evo* (în „Ephemeris Dacoromana“ IV, 1930, p. 212–256), M. Popescu-Spineni, *România în istoria cartografiei* (I–II, București, 1938) și *România în izvoare geografice și cartografice. Din antichitate până în pragul veacului nostru* (București, 1978). Cât privește portulanele bizantine de mai târziu, ele au fost publicate de A. Delatte, *Les portulans grecs* (I–II, Liège–Paris–Bruxelles, 1947–1958).

Printre categoriile de izvoare ale istoriei românilor, din secolele VII–XIV, mai pot fi enumerate cele ***toponimice*** și ***onomastice***, folosite, deopotrivă, de lingviști și de istorici, ca și cele ***juridice***, ***etnografice*** și ***etno-sociologice***, cuprinzând documente de cultură materială și spirituală datând din epoci mai noi, dar care, în foarte multe cazuri, luminează realități din perioada de început a evului mediu. Tendințele tot mai accentuate ale cercetării de a folosi investigațiile interdisciplinare vor duce, fără îndoială, la înmulțirea categoriilor de izvoare utile reconstituirii istoriei românilor.

Partea I

ÎNCEPUTURI MEDIEVALE

Capitolul I

ZORII UNEI NOI EPOCI (SECOLELE VII–VIII)

1. EUROPA LA ÎNCEPUTUL EVULUI MEDIU

Legile schimbărilor și, ca urmare, dezvoltarea societății se concretizează în formațiuni social-economice ce se succed într-o evoluție ascendentă, formațiuni care înmănunchează la un loc — discordant sau concordant, în raport cu relația dintre diferitele componente — elementele esențiale ce alcătuiesc societatea dintr-o perioadă sau epocă istorică, dintr-o țară oarecare, dintr-un grup de țări, dintr-un întreg continent sau din mai multe continente chiar. Elemente ce se definesc în raport de condițiile concret istorice dintr-o societate oarecare și care se află într-o continuă evoluție chiar și în cuprinsul aceleiași formațiuni social-politice. Evoluția poate fi mai lentă sau mai grăbită, de asemenea, în raport cu amintitele condiții: evoluție mai lentă în cazul epocilor sau a formațiunilor mai vechi, evoluție într-un ritm mai alert în cazul epocilor sau a formațiunilor mai noi.

Societatea feudală s-a format, în general, pe două căi principale. În unele părți ale lumii, cum a fost de pildă Imperiul roman de apus, feudalismul s-a format din destrămarea relațiilor sclavagiste, destrămare grăbită de invaziile populațiilor migratoare, aflate în faza finală a structurilor gentilice. Ca urmare, relațiile noii societăți s-au format, într-o mare parte a Europei, din contopirea elementelor celor două comunități, în condițiile economiei naturale, dominantă în ultimele secole ale mileniului I.

În alte cazuri — la populațiile germanice, slave și finice — trecerea la feudalism s-a făcut direct din stadiul gentilic. Aici, în procesul de formare a noii societăți, vechile relații au fost înlăturate nu dintr-odată, ci într-un răstimp oarecare, nu prea îndelungat însă.

În Imperiul bizantin, atât în partea sa europeană, cât și în cea asiatică, a fost nevoie de un răstimp relativ mai lung până când noile relații s-au impus față de cele vechi, sclavagiste sau semisclavagiste; de asemenea, în India și China, unde au coexistat cele două tipuri de relații sociale de producție.

Geneza societății feudale înseamnă, în esență, procesul — de multe ori lent, îndelungat — de formare a proprietății[1] funciare, prin transformarea latifundiilor sclavagiste în terenuri lucrate de țărani dependenți și prin cotropirea pământurilor libere, ale obștilor sătești, ale țăranilor liberi, de către păturile dominante ale societății.

---

[1] Întrucât termenul de „proprietate“, care aparține epocii moderne, nu are un corespondent general valabil în perioadele anterioare, se va folosi și pentru societățile premoderne același termen.

Trecerea la feudalism a variat în timp, de la o zonă geografico-politică la alta, de la un continent la altul. Noua societate își are începuturile prin secolul al III-lea în unele țări asiatice (China, India), prin secolul al V-lea în unele părți ale Europei Apusene, mai târziu în altele, din centrul, răsăritul și sud-estul Europei. Acest decalaj cronologic se explică atât prin dezvoltarea diferențiată a tehnicilor și a raporturilor de producție, cât și prin anumite condiții specifice, cum ar fi mișcările antisclavagiste ale sclavilor, ale colonilor, ale meșteșugarilor, ale orășenilor, cum s-a întâmplat în Imperiul roman, în China și în alte părți. Nu lipsite de importanță, între factorii care au grăbit nașterea noilor relații sociale, au fost populațiile migratoare: triburile germanice și slave în Europa, triburile nomade turco-mongole în Asia. Iar contactul cu modul de viață al societății întâlnite în peregrinările lor a influențat, la rândul lui, societatea migratorilor; relațiile gentilice caracteristice acestora s-au destrămat și locul lor a fost luat de altele noi, superioare, de tip medieval. În unele cazuri, aristocrația[1] migratorilor s-a unit cu cea autohtonă, constituindu-se într-o nouă categorie socială cu caracter feudal incipient. Unii coloni, țărani liberi localnici, țărani „bărbați" din obștile gentilice în destrămare au devenit mici proprietari funciari, cu tendința de a-și spori avutul, de a influența și de a urca alte trepte în ierarhia socială. Alții dintre aceștia, sclavi eliberați de pe latifundii, țărani lipsiți de pământ sau cei din obști deposedați de pământ au format categoria oamenilor aserviți sau pe cale de aservire.

Asemenea transformări de structură în viața social-economică au fost însoțite de mari prefaceri cu caracter etno-demografic. Noi popoare și populații s-au așezat alături de cele autohtone, conviețuind și influențându-se reciproc în modul de viață, în instituțiile social-politice și social-economice, în limbă și cultură.

*

Pașnice uneori, dar de cele mai multe ori violente, marile migrații au avut însemnate urmări etno-demografice și politice, contribuind la procesul de etnogeneză a unor popoare și la formarea de noi state pe ruinele Imperiului roman și în teritoriile nestăpânite de acesta.

În noua perioadă, în Europa, statul franc al Carolingienilor cunoaște o mare dezvoltare între mijlocul secolului al VIII-lea și mijlocul secolului al IX-lea, în anul 800 transformându-se în imperiu și extinzându-și puterea asupra altor teritorii și popoare pe care le supune, întărindu-și instituțiile politice, dezvoltând relațiile feudale, de vasalitate. Statul franc cuprinde teritoriile Italiei nordice și centrale — aflate anterior sub stăpânirea longobarzilor —, Franței și Germaniei. După vreun secol și jumătate de existență, Imperiul carolingian s-a destrămat din cauza lipsei de unitate economică, politică, instituțională, a contradicțiilor și a luptelor dintre feudali, a sporirii puterii economice și politice a acestora, a invaziilor normande și ungare.

---

[1] Aceleași considerații ca în cazul termenului de „proprietate" se fac și în cazul termenului de „aristocrație", care este folosit și pentru societățile din epoca studiată în acest volum.

În același timp se petrec schimbări însemnate și în situația politico-statală din Britannia, după două secole de lupte pentru cucerirea ei de populația anglo-saxonă de origine germană. Creștinarea anglo-saxonilor în secolul al VIII-lea a consolidat instituția regalității și organizarea politică statală sub suzeranitatea regelui din Wessex. Instituțiile politice de stat și cele juridice înregistrează un progres sensibil, se consolidează relațiile feudale pe baza proprietății funciare alodiale și a celei de stat, apoi a domeniului *manor*.

Triburile germane nordice au constituit factorul activ important al formării statelor scandinave în secolele VI–XI. Din uniunile de triburi germanice sub dominația uniunii din *Svear* s-a format statul și poporul suedez. Germanicii, care au luat calea nordului (*Nordhr Wegr*), s-au stabilit în vestul Peninsulei Scandinave, dând acestor teritorii numele lor de Norvegia, după alungarea și mai spre nord a triburilor lapone. Așezați mai ales în jurul fiordurilor (*vig*), norvegienii s-au mai numit și *vikingi*. În același timp, triburile germanice ale danezilor (*danir*, oameni înalți, puternici) s-au așezat în Peninsula Iutlanda și în insulele din apropierea coastelor, întemeind statul danez. Noile state se consolidează și se feudalizează într-un ritm foarte lent; elemente ale orânduirii gentilice se prelungesc până prin secolul al VIII-lea, când are loc trecerea spre feudalism, în care obștile sătești au supraviețuit active multă vreme.

În acest timp se petrec evenimente deosebite în Peninsula Iberică. Stăpânirea vizigotă cuprinsă de o criză politică puternică, generată de luptele pentru putere ale aristocrației, a fost înlocuită în sud cu stăpânirea arabă, începând din al doilea deceniu al secolului al VIII-lea. Emiratul de la Córdoba s-a transformat, la începutul secolului al X-lea, în califat. O societate cu particularități deosebite de ale celorlalte state apusene, datorită specificului feudalismului arab, se consolidează în Spania. Proprietatea funciară aparținând statului era confirmată cu titlu de posesiune vechilor proprietari, față de care țăranii dependenți datorau rentă, sub cele trei forme ale sale: în produse, în muncă și în bani.

Prefaceri de însemnătate istorică au loc în perioada formării popoarelor și a constituirii statelor în apusul și în nordul Europei, în centrul, în răsăritul și în sud-estul continentului. În unele dintre aceste vaste regiuni a supraviețuit romanitatea răsăriteană — la nordul și sudul Dunării — pe teritoriul de formare a poporului român și în unele teritorii din Peninsula Balcanică („insulele romanice“), care era grecizată în teritoriile locuite de comunitățile grecofone sau slavizată în cea mai mare parte a ei. Pe alte vaste teritorii s-a consolidat stăpânirea slavilor ce aveau să fie curând creștinați în legea Romei sau în cea a Bizanțului (Polonia, Cehia, Rusia).

*

Poporul român, în condițiile unei succesive stăpâniri străine, își crease, pe văile unor râuri, în depresiuni naturale, propriile organizații social-politice: judecii, jupanate, cnezate, voievodate, „țări“. Erau, de fapt, uniuni de obști sătești, în care țăranii se bucurau de libertăți din punctul de vedere social-juridic, erau proprietarii casei din vatra satului și aveau în folosință familială un lot de pământ de ogor, livezi, fânețe și în folosință comună: pășunile, pădurile, apele. O oarecare stratificare socială se conturează prin constituirea unei pături cu tendințe de dominare, formate din oameni mai înstăriți, din rândul cărora erau aleși reprezentanții obștilor și ai uniunilor de obști: juzi, jupani, cnezi, voievozi. În relații de colaborare, politică și economică, cu aristocrația populațiilor migratoare, această pătură își consolidează situația, manifestând tendința de a se constitui într-o pătură socială dominantă, în timp ce masa populației este, treptat, privată de unele drepturi social-politice și social-juridice.

Se constată un paralelism între procesul de formare a poporului român și a celorlalte popoare neolatine. Toate au la bază un *substrat* puternic: osco-umbrii, etruscii, galo-celții etc. formează substratul principal al italienilor; galii, ibero-celții, bascii alcătuiesc substratele spaniolilor și ale portughezilor; galo-celții substratul de bază al francezilor și al belgo-valonilor; daco-geții substratul puternic al românilor. În toate cazurile, elementul care a condus la crearea popoarelor neolatine l-au constituit romanii, limba latină și cultura acestora. În toate cazurile, a intervenit, de asemenea, și factorul reprezentat de etniile migratoare, care s-au așezat în teritorii de formare a popoarelor neolatine și care au fost asimilate de acestea: elemente germanice în cazul popoarelor neolatine apusene, elemente slave în cazul poporului român.

*

Populația slavă din al doilea val de migrație (secolele VII–IX), așezată în spațiul carpato-dunărean, a conviețuit cu românii, influențând organizarea social-politică a acestora, sfârșind însă prin a fi asimilată de localnici.

Ceilalți slavi se formează ca popoare și își constituie organizații politice statale în această perioadă în sudul Dunării, în răsăritul Europei și în centrul continentului, ca urmare a dezvoltării societății slave. Vechile relații gentilice, după o perioadă de criză, vor sfârși prin destrămarea lor. Este urmarea diferențierii social-economice și social-juridice din sânul obștilor slave. Pătura îmbogățită — *starții* —, care foloseau munca robilor proveniți din războaie în beneficiul lor și cei care în timp de război erau comandanți de oști, cnejii, își consolidează tot mai mult situația, transformându-se într-o aristocrație tribală mai întâi, sprijinită de cetele de războinici – *drujina* –, iar după aceea într-o clasă feudală. În aceeași măsură și în același timp, masa producătoare este transformată, treptat, în țărani dependenți și robi.

Procesul de stratificare socială în sânul obștilor slavilor răsăriteni a fost însoțit, într-un paralelism strâns, de organizarea social-politică a teritoriilor slave de răsărit. Cnezate iau naștere în diferite părți ale vastelor teritorii slave răsăritene, dintre care mai importante, în secolele VIII–IX, au fost cele de la Novgorod, Smolensk, Cernigov și Kiev.

Cel dintâi, cnezatul de la Novgorod, a ajuns sub stăpânirea căpeteniei varege Rurik, prin uzurparea puterii cnejilor ruși de către normanzi sau varegi. Varegii fiind însă puțini la număr au fost asimilați treptat în masa slavilor. Cnezatele slave de la Smolensk și

Cernigov s-au organizat și s-au dezvoltat în procesul stratificării din sânul obștilor sătești și al uniunii acestor obști, în fața amenințărilor normande.

Cel mai dezvoltat și, deci, cel mai important dintre statele rusești din această vreme a fost cnezatul de Kiev, rezultat din unificarea formațiunilor politice de la Novgorod, Smolensk, Liubeci și Kiev sub stăpânirea cneazului Oleg, devenit, astfel, mare cneaz la sfârșitul secolului al IX-lea. Deținând teritorii vaste și beneficiind de consistente venituri provenite din dările țăranilor, marele cneaz este în măsură să subordoneze *vecea*, adunarea poporului, și își poate asigura succesiunea ereditară la domnie. Drujinele sale (cetele înarmate), mare și mică, fiind mai puternice decât drujinele boierilor, aceștia au fost nevoiți să recunoască puterea cneazului și să i se supună.

O colaborare, generată din aceleași interese, se stabilește între cneaz și boieri. Cel dintâi, vârful piramidei feudale, a favorizat crearea proprietății boierești din danii, cumpărări, cotropiri și aservirea țăranilor din obști, care-și pierd dreptul de folosință liberă a lotului familial și, o dată cu aceasta, libertatea social-juridică. Își păstrează însă gospodăria proprie, formată din casa cu anexele din vatra satului și dreptul de folosință a părților comune din hotarul satului, cu obligația rentei față de marele cneaz și de boierul proprietar. Exista, apoi, o a doua pătură de țărani — *smerzii* —, aserviți împreună cu obștea și care continuă să trăiască în obște, acum dependentă de un stăpân. Mai exista o a treia categorie de țărani, aserviți și aceștia, dar rupți de obști — *readovicii* —, lipsiți de mijloace de producție, siliți de aceea să accepte aservirea față de un mare proprietar. În sfârșit, categoria robilor — *holopi* —, proveniți din prizonierii de război, din cei ce se vindeau robi din cauza nevoilor, din sporul natural al robilor. Cu un termen general, toți țăranii dependenți de un stăpân se numeau *celeadi*.

*

Asemănător a fost și procesul de constituire a popoarelor slave sudice și de formare a statelor acestora. Stabiliți în Imperiul bizantin în prima jumătate a secolului al VII-lea, slavii și-au consolidat, treptat, habitatul în Peninsula Balcanică.

Sub influența prefacerilor din interiorul obștilor sătești slave și a societății bizantine mai dezvoltate, se feudalizează și obștile slave. În timp ce obștea — *zadruga* — își mai păstrează dreptul de proprietate asupra pășunilor, a islazurilor, a pădurilor și a apelor, proprietatea asupra ogorului devine, din viageră, ereditară, părăsindu-se obiceiul împărțirii ei periodice. Aristocrația tribală, după stabilirea slavilor în Peninsula Balcanică, își însușește suprafețe întinse de pământ arabil și un număr mare de animale, spre prejudiciul masei de oameni de rând. Diferențierea socială a pretins cu necesitate noi instituții social-politice. Organizarea gentilică a fost înlocuită cu organizarea politică superioară, *jupanatul* și *cnezatul*, mai întâi în partea de răsărit și în centrul Peninsulei Balcanice, la est de Tesalia și de Macedonia.

Peste asemenea firave începuturi de organizare politică statală s-au suprapus, începând de la sfârșitul secolului al VII-lea, *bulgarii* de neam turanic coborâți din nord-estul Mării Negre. Simbioza slavo-bulgară a dat naștere unui nou popor, slav în structura sa etnică și în limbă, care a păstrat însă numele cuceritorilor bulgari și a continuat forma de organizare statală bulgară, *hanatul*. Puterea politică a fost acaparată de aristocrația tribală bulgară, *boliari*, care obțin proprietăți funciare întinse din pământul obștilor sătești cotropite. Se constituie destul de curând, la sfârșitul secolului al VIII-lea și la începutul celui următor, în timpul domniei hanului Krum (circa 803–814) o aristocrație bulgară formată din pătura marilor proprietari, *boili*, și din aceea a proprietarilor mici, *bogaini*.

Procesul de feudalizare a fost sprijinit și grăbit de stat, de legislația din timpul primilor hani și de biserică, după creștinarea, în anul 864–865, a hanului Boris-Mihail. Puterea conducătorului politic, hanul (*kanas*), deopotrivă în ce privește autoritatea și prerogativele (legiuitor și judecător suprem, comandant suprem al armatei), era ereditară din punctul de vedere al succesiunii la tron și după creștinare, socotită de origine divină. Hanul își alegea sfatul, format din marii boieri, bulgari și slavi, după centralizarea administrativă și după înfrângerea rezistenței triburilor slave și anularea autonomiei cnezilor acestora. Adunarea poporului, o supraviețuire a democrației militare, și-a pierdut și prerogativele și însemnătatea, mărginindu-se să aprobe hotărârile sfatului, adică ale hanului.

În timpul acestor prefaceri social-politice se petrece și procesul etnogenezei bulgarilor, în componența cărora a intrat substratul tracic și elementul romanic, peste care s-au suprapus straturile slave și bulgare contopite în urma simbiozei dintre ele, încheiate prin asimilarea elementului bulgar, puțin numeros, de către masa slavilor. Bulgarii și-au marcat participarea la noua etnie prin numele lor, prin cuvintele păstrate în limba bulgară și în onomastică, prin obiceiuri.

*

Ferite de expansiunea bulgară, formațiunile politice slave din partea apuseană a Peninsulei Balcanice au putut să se dezvolte și să se organizeze în *cnezate*. Dintre acestea, cnezatul Carantaniei a reușit să-și păstreze autonomia, în cursul secolelor VII–VIII, față de tendințele de expansiune ale longobarzilor, apoi față de atacurile avare. De teama acestora din urmă, slovenii din Carantania se orientează spre apus, recunoscând suzeranitatea cârmuitorilor bavarezi și îmbrățișând creștinismul de rit apusean.

Asemenea evenimente au influențat și procesul de feudalizare, cu stratificarea, într-o fază incipientă, proprie acestei societăți: aristocrația, luptătorii, *cosezi*, un fel de cavaleri, țăranii liberi, țăranii aserviți — *imeții* — și robii. Procesul de feudalizare a înregistrat un ritm și mai grăbit după supunerea și integrarea Carataniei-Sloveniei în statul franc, la sfârșitul secolului al VIII-lea, și prin colonizarea ulterioară, relativ intensă, cu țărani și cu meșteșugari germani.

*

Un drum asemănător cunoaște și evoluția slavilor croați, așezați în fosta provincie romană, intens romanizată, Dalmația. Și la slavii croați, obștea teritorială — *verv* — a suferit însemnate prefaceri social-economice și juridice, încheiate cu stratificarea populației. În vârful piramidei sociale ajung *cnezii*, sprijiniți de *drujinele* lor și de elementele pe cale de feudalizare, *vlastelii*. Procesul de feudalizare a societății slavilor croați a fost influențat și de imperiile vecine, bizantin și franc. După integrarea unei părți a Dalmației în Imperiul carolingian, pentru puțin timp, în jurul anului 800, cneazul Viačeslav reușește să recâștige autonomia cnezatului său aflat sub suzeranitatea Imperiului carolingian, o dată cu creștinarea prin biserica apuseană a croaților și apoi după împărțirea teritoriilor croate între franci și bulgari. Bucurându-se de condiții mai avantajoase, teritoriile croate de sub suzeranitatea francă s-au putut dezvolta într-un ritm alert, sub cnezii Mislav și Tromir, și mai rapid încă după recucerirea independenței, la sfârșitul secolului al IX-lea, în vremea cneazului Branimir, care a organizat biserica după model slav, folosind alfabetul glagolitic. Este vremea înfloririi meșteșugurilor și a comerțului, în Croația dalmată, a orașelor Dubrovnik, Zadar, Split, care se bucurau de o largă autonomie sub conducerea *priorului* sau *rectorului*, ajutat de tribuni și de notari.

*

Al treilea grup de slavi balcanici, sârbii, s-au așezat în teritoriile din sudul Serbiei, ale Bosniei și Herțegovinei. Condițiile de mediu, relief înalt cu legături mai puțin facile între regiuni în timpurile respective, explică izolarea triburilor slave din aceste părți și organizarea lor în mai multe formațiuni politice, *jupe*, conduse de *jupani*, ca și persistența îndelungată a vieții obștii teritoriale, bazată pe familia mare, *zadruga*. De-abia în prima jumătate a secolului al IX-lea elementele feudale sunt mult mai sesizabile în sânul obștii, provocând aservirea acesteia, iar, din punctul de vedere politic, organizarea statală este mai cuprinzătoare, în timpul cneazului Vlastimir. Între Imperiul bizantin și statul bulgar, și unul și celălalt cu tendințe expansioniste, cu greu putea rezista un tânăr stat autonom, care, curând, avea să ajungă mai întâi în suzeranitatea Bizanțului, apoi sub stăpânirea Țaratului bulgar.

*

În strădania lor de a scăpa de presiunea și de amenințarea avarilor, triburile slave apusene s-au unit în uniuni tribale, care se constituie, sub conducerea lui Samo, într-o formațiune politică de caracter statal incipient în prima jumătate a secolului al VII-lea, ce cuprindea teritorii foarte vaste: din Cehia și Slovacia și până la Adriatica. Era un stat care își întemeia puterea politică și militară pe cetele cnejilor și pe drujine, ceea ce înseamnă că se formase o pătură pe cale de feudalizare, cu tendințe de a se transforma într-o categorie socială dominantă asupra restului populației.

Procesul de feudalizare a fost mai înaintat în Moravia în comparație cu celelalte teritorii locuite de slavii apuseni. Aici a continuat și organizarea politică statală, după destrămarea statului lui Samo. De aici va porni din nou procesul de unificare a formațiunilor politice locale într-un nou stat mai mare, mai puternic, cel al Moraviei Mari. Pe lângă cauzele interne, cele externe — amenințarea și tendințele expansioniste ale lui Carol cel Mare, care a purtat numeroase și necruțătoare războaie împotriva populațiilor slave — au contribuit și ele la unificarea formațiunilor mai mici într-un stat important, Moravia

Mare, realizat în deceniul al treilea al secolului al IX-lea sub conducerea lui Moimir. Biserica, organizată cu ajutorul fraților bizantini Constantin (Chiril) și Metodiu din Thessalonik, a fost de mare ajutor în consolidarea statului morav și în lupta acestuia pentru independență față de încercările împăraților germani și ale bisericii romane de a-și extinde stăpânirea în aceste părți, pentru a supune pe slavii apuseni.

Independența și expansiunea teritorială a statului morav au fost asigurate și sub domnia lui Sviatopluk, cu toate că acesta a înlocuit dependența ecleziastică de Bizanț și limba slavonă în biserică cu autoritatea confesională a Romei și cu limba latină. Influența apuseană și germană s-au intensificat astfel, și, de asemenea, a progresat aici și feudalismul de tip occidental.

Tendințele centrifuge ale feudalilor cehi, moravi și slovaci au contribuit la destrămarea statului morav. Cehii s-au separat, formând în Boemia un stat propriu, condus de dinastia Přemysl, dezvoltându-se, astfel, două popoare înrudite, dar totuși deosebite: cehii și slovacii. Germanii au ocupat unele teritorii apusene ale Moraviei, iar prin anul 906, ca urmare a atacurilor ungurilor, de curând așezați în Pannonia, statul Moraviei Mari se destramă.

*

Ungurii, după „descălecatul" în Pannonia din 896, sub conducerea clanului arpadian, continuă viața tribală, cu creșterea cailor și a vitelor pe întinsele pășuni ale pustei, organizează expediții spre apusul Europei până în anul 955, când înfrângerea suferită la Lech din partea regelui german Otto cel Mare (încoronat împărat în 962) pune opreliște continuării expedițiilor spre centrul continentului. Ei își îndreaptă privirile spre Imperiul bizantin și, încă de la începutul secolului al X-lea, spre Transilvania. În acest timp, în societatea ungară se petrec prefaceri însemnate: se trece la viața sedentară, îndeletnicirile vechi se completează cu agricultura, societatea se „federalizează" încetul cu încetul. În același pas evoluează și organizarea politică, formându-se uniuni tribale și apoi o formațiune statală mai cuprinzătoare.

*

După epuizarea valurilor de populații migratoare (secolele III–VI), slavii așezați între Vistula, Oder și Elba s-au putut dezvolta în condiții mai propice, atât din punct de vedere social-economic, cât și social-politic. Din unirea numeroaselor triburi locuitoare în acest spațiu s-a născut un nou popor slav, polonii. Comunitățile teritoriale, *opole*, au constituit baza de plecare a stratificării sociale de caracter medieval mai târziu și a organizării politice a societății poloneze. Diferențierea de stare economică și apoi social-juridică a societății poloneze a evoluat într-un ritm grăbit. Din rândurile celor mai înstăriți membri ai *opolei* s-a format o aristocrație militară, interesată în sporirea puterii prin crearea unor instituții social-politice care să-i servească interesele. Relațiile feudale se dezvoltă într-un strâns paralelism cu organizarea politică, ce a avut la început un caracter local, din cauza, mai ales, a pădurilor întinse, care împiedicau, într-o măsură însemnată, legăturile mai intense și mai întinse între diferitele teritorii. O uniune de triburi se constituie prin secolele V–VI în teritoriile viitoarei Polonii Mici. Alte asemenea formațiuni au existat în sudul Poloniei de azi, după cum dovedesc numeroase așezări fortificate, *goroda*, apărate de *drujine* și conduse de un *kneaz, kniadz*.

În secolul al IX-lea, mai bine cunoscut din izvoarele narative, exista o formațiune politică statală mai importantă, Vislania, în partea sudică a Poloniei actuale. După o existență independentă, Vislania a fost încorporată în statul Moraviei Mari, permițând ucenicilor lui Metodiu și Chiril să răspândească și aici creștinismul de caracter bizantino-slav. Destrămarea Moraviei Mari a oferit Vislaniei — Polonia Mică — posibilitatea eliberării, pentru puțin timp însă, deoarece a fost încorporată statului ceh, trebuind să aștepte câteva decenii, până în jurul anului 1000, pentru a fi atașată statului polon de către regele Boleslav I cel Viteaz, stat ce-și avea nucleul în regiunile centrale ale Poloniei actuale, pe cursul mijlociu al Vistulei și pe Warta. Acesta a cunoscut o dezvoltare accentuată în secolul al XI-lea, sub conducerea regilor din familia Piast.

*

Bizanțul și lumea carpato-balcanică. În intervalul de timp cuprins între mijlocul secolului al VII-lea și secolul al IX-lea, Imperiul bizantin trece printr-o criză generală, cunoscută sub numele de „marea breșă“ sau perioada „secolelor întunecate“. În realitate, aceasta este o epocă de adânci transformări, în care locul lumii greco-romane îl ia o altă lume, bazată pe noi relații social-economice și cu un nou sistem de organizare politico-administrativ. În comparație cu epoca de mare înflorire din timpul lui Iustinian, perioada de decădere ce i-a urmat, prin contactul cu o realitate dură, a stimulat imperiul la o viață nouă, superioară, sub toate aspectele.

Pentru a face față situației grele în care se afla, Bizanțul găsește în sine însuși forța necesară unei radicale reînnoiri sociale și culturale. Reacția față de pericolul amenințărilor din afară și dinăuntru contribuie la organizarea *themelor*, unități administrativ-militare în care cele două puteri — civilă și militară — erau concentrate în mâinile unui singur conducător, *strategul*, dependent direct de împărat, ale căror începuturi sunt atribuite împăratului Heraclius din prima parte a veacului al VII-lea. Regimul themelor constituie stâlpul noii administrații și baza noului sistem de apărare a statului, exercitând o influență asupra întregii evoluții sociale a imperiului. În locul trupelor de mercenari de mai înainte, a fost creată o armată alcătuită din populația locală, căreia i se atribuiau „loturi militare“, cu titlu ereditar. Această măsură nu se aplica numai regiunilor de frontieră, ca altădată, ci în tot Imperiul, ceea ce a întărit mult posibilitatea de apărare a statului împotriva dușmanilor interni și externi. Un astfel de sistem avea ca rezultat, pe de o parte, creșterea combativității trupelor, iar, pe de alta, reducerea cheltuielilor necesare mercenarilor și formarea clasei *stratioților*, adică a acelor mici proprietari-soldați, care, în schimbul serviciului militar, primeau loturi de pământ. O atare reformă, efectuată, treptat, în cursul secolelor VII–IX, reprezintă tot atâtea etape în procesul paralel de grecizare a imperiului, pe temeliile sale înălțându-se întreg edificiul statal bizantin.

Strâns legată de clasa „țăranilor-soldați“, baza permanentă a apărării statului, se aflau „țăranii liberi“, descendenți ai posesorilor de bunuri materiale, care nu moșteneau astfel de proprietăți, acest drept, împreună cu obligația serviciului militar, avându-l numai fiul cel mai mare al stratiotului. În cursul secolului al VII-lea, numărul țăranilor liberi a crescut foarte mult, în urma stabilirii pe teritoriul imperiului a diferiților locuitori de origine străină, în primul rând a slavilor. Locul marilor proprietari și al sclavilor, care în primele secole ale imperiului constituiau majoritatea populației, îl iau acum țăranii liberi. Proprietatea mobilă și imobilă a țăranilor liberi era protejată de „Legea agrară“ din secolele VII–VIII. Potrivit acestei legi, terenul cultivat de țăran era socotit proprietatea sa ereditară. Locuitorii unui sat erau uniți îndeobște, având ca proprietate comună pentru tot satul pădurile, apele, pășunile și, în general, tot pământul necultivat. Obștea sătească era considerată de autoritatea politică drept o unitate administrativă și fiscală, ca unitate impozabilă. Ea era impusă cu o sumă globală, care se repartiza tuturor membrilor comunității. Acest nou regim de responsabilitate solidară pentru achitarea impozitului se întâlnește prima dată în „Legea agrară“.

Treptat, în sânul obștii bizantine a urmat o diferențiere, care, cu timpul, s-a accentuat tot mai mult, ducând la sărăcirea țărănimii și la formarea marii proprietăți. Uneori, feudalii cumpărau sau își însușeau nu numai terenuri individuale, ci chiar întreaga proprietate funciară a unui sat, obștea pierzându-și independența și intrând în stăpânirea unui latifundiar particular sau a unei mănăstiri. Membrii obștii ajung în situația de *pareci*, o nouă formă de coloni. Ei constituie clasa celor „slabi“, în opoziție cu clasa celor „puternici“. Aceștia din urmă sunt, de obicei, înalții funcționari și demnitari ai statului și ai bisericii, care, profitând de situația lor socială, de influența și de relațiile pe care le aveau, tindeau, în mod firesc, să-și consolideze această poziție și din punct de vedere economic. Deși procesul de feudalizare a progresat foarte mult, totuși, în cursul secolului al X-lea, categoria țăranilor liberi era încă destul de puternică.

În Peninsula Balcanică, îndată după crearea primei formațiuni statale bulgaro-slave la sud de Dunăre, pe chiar teritoriul imperiului (681), reacția bizantină s-a manifestat, între altele, prin transformarea, în ultimii ani ai domniei lui Constantin al IV-lea Pogonatul, între 681 și 685, a diocezei Thraciei în thema cu același nume, prima themă bizantină din Europa. Despre aceasta ne informează Constantin al VII-lea Porfirogenetul: „După ce … neamul bulgarilor a trecut Dunărea, împăratul a fost silit să înalțe acest teritoriu la rangul de themă și să numească acolo un strateg, din cauza atacurilor sciților [slavilor — n.n.] și bulgarilor“[1]. Același scriitor-împărat ne dă de știre că, din cauza slăbirii rezistenței imperiului și a presiunii „barbarilor“, thema Thraciei a fost împărțită în trei părți mai mici: — Bulgaria, Istros și Haemus —, informație care ne duce cu gândul la începuturile themei bizantine cunoscute mai târziu sub numele de Paristrion (Paradunavon). Ea arată că imperiul n-a renunțat la frontiera Dunării de Jos, lucru ce se desprinde și din alte acțiuni și vestigii bizantine în această regiune, asupra cărora vom reveni.

În anul 688, împăratul Iustinian al II-lea, nesocotind pactul încheiat de Constantin al IV-lea Pogonatul cu bulgarii, a refuzat să le mai plătească tributul anual și a dat ordin ca trupele bizantine să treacă în Thracia, pentru a ataca „Sclaviniile și Bulgariile“[1]. Termenul „Sclavinii“ este menționat pentru prima dată de cronicarul bizantin Theophanes, cu prilejul primei contraofensive întreprinse împotriva insulelor de slavi din Balcani de către împăratul Constant al II-lea, în anul 658[2]. Acest termen confirmă existența la sud de Dunăre a unor regiuni locuite de slavi, cu organizare politică și socială aparte. Scopul expediției lui Constant al II-lea era de a-i împiedica pe slavi să se întărească și să-i determine să recunoască stăpânirea bizantină. Supunând regiunile locuite de slavi, împăratul le-a impus și anumite condiții, dar, totodată, le-a recunoscut dreptul de a locui pe teritoriul imperiului. În urma aceleiași expediții, mulți slavi au fost colonizați în Asia Mică, iar alții au fost înrolați în armată. În timpul lui Iustinian al II-lea, Theophanes menționează a doua expediție bizantină împotriva „Sclaviniilor“, dar de data aceasta le asociază cu „Bulgariile“, precizând că, atât unele, cât și celelalte, se aflau pe teritoriul Thraciei. Din cele două denumiri rezultă că bulgarii trăiau în așezări deosebite de ale slavilor, unindu-se cu aceștia pentru a lupta împreună împotriva Bizanțului. Spre deosebire de bulgari, care erau mai puțin numeroși și ocupau un teritoriu mai restrâns din cuprinsul imperiului, slavii erau răspândiți în aproape toată Peninsula Balcanică, până în Pelopones. Este cunoscută, în această privință, renumita frază a lui Constantin Porfirogenetul: „a fost slavizată și a devenit barbară întreaga țară“[3], care a dat naștere la numeroase discuții și interpretări diferite. Ca o reacție împotriva slavilor, sub Iustinian al II-lea, a fost creată thema Helladei, menționată pentru prima dată în anul 695, care cuprindea teritoriul Greciei centrale[4]. Tot împotriva slavilor va fi creată, cu aproximativ o sută de ani mai târziu, thema Macedoniei, cu reședința la Adrianopol, și thema Peloponesului, iar îndată după aceea, la începutul secolului al IX-lea, thema Thessalonikului. Prin aceste măsuri de organizare administrativ-militară, prin campanii repetate împotriva „Sclaviniilor“, prin creștinarea și civilizarea triburilor de slavi, bizantinii au reușit treptat să-și reocupe și să-și regrecizeze vechile teritorii.

---

[1] Porphyrogenitus, *De them.*, p. 1, 85 și 156–160.

Un fapt asemănător s-a petrecut pe spațiul nord-dunărean, comunitățile de slavi rămase aici după căderea *limes*-ului fiind mult reduse ca număr, comparativ cu cele autohtone daco-romane, romanizate și apoi românești. Teritoriile acestora din urmă se prezentau ca niște „Romanii“ (*Romaniae*) mai mici, care, din punctul de vedere politic și cultural, se simțeau legate de Imperiu, „Romania“ cea mare deosebindu-se, chiar opunându-se, față de „Barbaricum“. În aceste zone viața s-a menținut datorită, în primul rând, populației autohtone însăși, prin mijloacele și puterile proprii, locale. Un prim indiciu pentru identificarea unor astfel de regiuni îl constituie păstrarea, până în zilele noastre, a unor toponime sau hidronime antice.

---

[1] Theophanes, p. 557.

[2] *Ibidem*, p. 347.

[3] Porphyrogenitus, cap. 6, p. 33.

[4] Theophanes, p. 368; Nicephorus, p. 38.

Mai mult decât „Sclaviniile“ mai slab organizate militar, un pericol aproape continuu l-a constituit pentru Bizanț primul stat bulgar (681–971). Formația statală protobulgară, recunoscută de împăratul Constantin al IV-lea Pogonatul prin tratatul din anul 681, era condusă de un „han“, ajutat de aristocrația tribală bulgară și slavă. Majoritatea supușilor o alcătuiau populația locală, tracă romanizată, și triburile slave stabilite în masă, în prima jumătate a secolului al VII-lea, pe teritoriul de la sud de Dunăre, ocupat după aceea de bulgari. Cel mai vechi element îl constituia populația tracă romanizată. Parte din această populație pierise în luptele cu „barbarii“, parte trăia alături sau se contopise în masa slavilor, iar altă parte se retrăsese în munți și în regiuni mai ferite, dând naștere vlahilor de mai târziu. Din limba acestei populații s-au păstrat unele denumiri de orașe, râuri și localități, ca, de exemplu, numele *Serdica* — mai târziu slavizat în *Sredetz*, iar apoi, începând cu secolul al XIV-lea, înlocuit cu Sofia –, *Pulpidava* (Plovdivul de astăzi), *Odessos* (Varna), *Edessa* (Vodena), râul *Strymon* (Struma) ș.a. Bulgarii erau puțini, dar acestora li s-au adăugat greci, resturi ale goților și ale altor „barbari“ colonizați mai dinainte pe teritoriul Imperiului roman de Răsărit. Reședința hanului a devenit Pliska, așezare cu nume slav din câmpia de nord-est a Bulgariei actuale. Frontierele noului stat nu se cunosc cu precizie. Ele se întindeau spre sud până la Haemus (Munții Balcani); la vest până la „Avaria“, adică până la râul Isker sau Timoc; la est până la Marea Neagră, mai puțin unele centre grecești de pe țărm (Varna, Mesembria, Anchialos), iar spre nord frontiera o constituia, teoretic, Dunărea. Nu există nici o dovadă că până la începutul secolului al IX-lea statul protobulgar ar fi înglobat vreun teritoriu la nord de Dunăre. Faptul că în tratatul din anul 681 nu se menționează cedarea nici unui teritoriu, înseamnă că, în teorie, împăratul bizantin recunoștea bulgarilor, potrivit obiceiului mai vechi, numai dreptul de „federați“, terenul pe care se așezau fiindu-le încredințat doar pentru pază.

Succese însemnate în relațiile cu Imperiul bizantin și în consolidarea noii formații politice protobulgare a obținut hanul Tervel. Ajutând pe împăratul Iustinian al II-lea să-și redobândească tronul, a fost răsplătit de acesta cu noi teritorii și cu titlul de *caesar*, care în limba bulgară a dat *țar*. În a doua jumătate a secolului al VIII-lea, statul protobulgar a slăbit, din cauza luptelor interne pentru tron a aristocrației militare, care era împărțită în două grupe: una probizantină, iar cealaltă împotriva Bizanțului și pentru păstrarea deplinei independențe a statului. Se pare că nu întâmplător în fruntea aristocraților probizantini se aflau doi hani, ale căror nume, Sabin și Pagan, amintesc de populația locală, tracă romanizată.

La o mare întindere a ajuns statul protobulgar în timpul lui Krum. Adoptând la început o politică pacifistă față de Bizanț, el și-a îndreptat atenția spre granița de nord-vest, unde, profitând de distrugerea ultimelor rămășițe ale avarilor (circa 803), și-a întins stăpânirea până la hotarul statului franc, fără să fi trecut, pe cât se pare, la nord de Dunăre, în regiunea Banatului de astăzi. Expansiunea statului protobulgar spre nord-vest nu era deloc în vederile Bizanțului. Pe lângă faptul că se întărea, devenind un pericol din ce în ce mai amenințător pentru Imperiul bizantin, statul protobulgar ajungea stăpân pe o parte din străvechea cale comercială de uscat, care lega apusul de răsăritul Europei, trecând prin

Belgrad, Niš, Sofia, Constantinopol. De aceea, în anul 807, împăratul Nicephor I a pornit în fruntea unei expediții contra Bulgariei. Drept urmare, în anul 809, armatele lui Krum au asediat și dărâmat Serdica, important nod comercial bizantin, care după câțiva ani a căzut definitiv în stăpânirea statului protobulgar.

În anul 813, după un atac nereușit împotriva Constantinopolului, Krum a asediat Adrianopolul, ridicând din acest oraș și din satele din jurul lui un mare număr de locuitori, după unele izvoare 10 000, după altele 40 000, pe care i-a așezat în „Bulgaria de dincolo de Dunăre“ (Βουλγαρία ἐκεῖδεν τοῦ Ἴστρου ποταμου περαν του Δανουβιου)[1]. Șederea a durat vreo 25 de ani, până în timpul împăratului bizantin Teofil, când, la rugămintea celor surghiuniți, li s-au trimis de la Bizanț corăbii, pe care, cu toată împotrivirea bulgarilor, care au chemat în ajutor și pe ungurii aflați prin stepele răsăritene, au izbutit să se îmbarce și să se întoarcă în imperiu.

Deportarea făcută în scopul lucrării pământului va fi avut loc în sudul Moldovei, în orice caz într-o regiune apropiată de gurile Dunării, unde populația se rărise foarte mult din cauza repetatelor invazii „barbare“. De veacuri, locuitorii din regiunile ce se întind de o parte și de alta a Dunării se aflau în strânse legături unii cu ceilalți, relațiile politice dintre sudul și nordul Dunării fiind firești, favorizate și de amestecul dintre populația romanică, respectiv poporul român, cu populația slavo-bulgară, cu normale și reciproce influențe. Astfel se explică diferitele vestigii, îndeosebi ceramice, de tradiție romană provincială, amestecate cu vestigii slavo-bulgare.

Omurtag, fiul și urmașul lui Krum, ajutat de aristocrația militară tribală a protobulgarilor în curs de feudalizare, a continuat politica de război și expansiune a tatălui său, dar a încheiat un tratat de pace cu Bizanțul pe o perioadă de treizeci de ani. În anul 818, triburile slave ale timocenilor, de pe valea râului Timoc, nemulțumite de stăpânirea protobulgară, s-au dezlipit de statul bulgar, trecând sub ocrotirea Imperiului franc. Câțiva ani mai târziu, în 824, s-au prezentat, la curtea din Aachen a împăratului, delegați ai triburilor slave ale *abodriților*, numite popular „praedecenenti“, cerând ajutor împotriva atacurilor protobulgarilor. Aceste triburi locuiau „în Dacia de lângă Dunăre, învecinându-se cu bulgarii“ (*contermini Bulgaris Daciam Danubio adiacentem incolunt*)[2]. Tot în acest timp protobulgarii au cucerit regiunea Sirmium, cuprinsă între Dunăre și Sava, cu cetatea Singidunum, care de acum înainte va fi cunoscută sub numele de Belgrad. În vremea lui Omurtag, ungurii au atacat regiunea de nord-est a statului protobulgar. Împotriva lor a fost trimisă o armată care i-a urmărit până la Nipru — unde s-a înecat Okorses, conducător de oaste protobulgar —, fără să se poată afirma că statul lui Omurtag se întindea până acolo.

Începând de la poposirea bulgarilor la sud de Dunăre și până către mijlocul secolului al IX-lea, a avut loc procesul de lentă slavizare a acestora. Cronicarii bizantini și chiar unii hani protobulgari fac deosebire, până în secolul al IX-lea, între slavi și bulgari, ca elemente etnice diferite, în cuprinsul uneia și aceleiași formațiuni politice. Protobulgarii alcătuiau clasa conducătoare, puțin numeroasă, menținându-se ca atare timp îndelungat, fără să lase urme însemnate în sânul populației slave. În schimb, datorită rolului lor de conducători militari și politici, denumirea de „bulgari", care la început avea un sens strict etnic, a devenit o determinare cu caracter politic, cuprinzând la un loc cele trei elemente etnice de bază care alcătuiau „statul bulgar": traco-romanii, slavii și protobulgarii. Spre sfârșitul primei jumătăți a secolului al IX-lea, denumirea de „bulgari" a pierdut înțelesul său inițial, strict etnic, ajungând să desemneze pe toți supușii statului bulgar, indiferent de originea lor etnică.

---

[1] Leon Grammaticus, p. 207, 208 și 231–233; *Scriptor incertus*, în Leon Grammaticus, p. 345–346; Symeon Magister, p. 615–617; Georgius Monachus, p. 764–765.

[2] *Annales regni Francorum*, p. 167–169.

Din punctul de vedere social, formația statală protobulgară din ultimele decenii ale secolului al VII-lea și până în prima jumătate a secolului al IX-lea se afla într-o fază de trecere spre feudalism. De o parte, existau țăranii liberi, organizați în obști teritoriale, formând majoritatea populației, principalii producători de bunuri, iar, de cealaltă parte, aristocrația militară tribală, a cărei putere creștea o dată cu statul. În fruntea tuturor se afla hanul, cu puteri nemărginite. Repetatele războaie și anexări de teritorii din secolul al VIII-lea și din prima jumătate a secolului al IX-lea au dus la ruinarea și căderea în dependență treptată a țărănimii, la acumularea de noi terenuri agricole și la creșterea puterii reprezentanților aristocrației. Aceștia erau și mari proprietari de terenuri agricole, pe care le cultivau țăranii dependenți. În afară de cele două categorii principale — țărani liberi sau dependenți și aristocrați mari proprietari de pământ —, în Bulgaria secolelor VII–IX existau și robi, proveniți, de obicei, din rândul captivilor de război. Ei nu aveau însă un rol determinant în producția economică a statului. Krum, prin legislația sa, a sancționat legal procesul de feudalizare în cuprinsul statului protobulgar.

Economia statului bulgar era una închisă, naturală. Schimbul, atât cât exista, se făcea în natură. Hanii protobulgari n-au bătut monedă, iar statul pe care ei îl conduceau n-a folosit intens moneda, a cărei putere de circulație în perioada respectivă de timp era, de altfel, foarte redusă.

În anii 864–865, hanul Boris împreună cu familia și cu boierii apropiați au primit creștinismul de la Biserica din Constantinopol. Parte din boieri și popor au fost creștinați cu forța. Impunerea creștinismului era necesară și pentru integrarea țarului și a statului bulgar în rândurile celorlalți stăpânitori și state creștine din Europa. După unele oscilări între Roma și Bizanț, din cauză că voia să aibă o biserică independentă, Boris s-a hotărât definitiv pentru acceptarea creștinismului bizantin (870), fapt care a avut cea mai mare importanță în dezvoltarea culturii Bulgariei. Una dintre urmările importante ale creștinării a fost, în mare parte, ștergerea deosebirii etnice dintre protobulgari, slavi și populația tracă romanizată, condiție necesară pentru formarea unui popor bulgar unitar. Protobulgarii au fost asimilați definitiv în masa slavă, limba slavă impunându-se ca limbă oficială în stat și în biserică. Adoptarea creștinismului de către popor a dus la necesitatea adoptării, în a doua jumătate a secolului al IX-lea, a unui alfabet propriu, aflabetul chirilic — abia creat de misionarii bizantini în lumea slavă —, eveniment de cea mai mare însemnătate în istoria popoarelor slave. Datorită lui Clement și Naum, discipolii lui Chiril și Metodiu, alungați din Moravia, scrierea chirilică și-a găsit patria în Bulgaria, de unde s-a răspândit atât la celelalte popoare slave, cât și la români.

Simeon, fiul cel mai mic al lui Boris, începând cu anul 893 își mută capitala la Preslav, iar Bulgaria a cunoscut în timpul cârmuirii sale cea mai mare expansiune teritorială și o înaltă înflorire economică și culturală. Bizanțul a exercitat o influență pregnantă asupra culturii bulgare. În acest timp, ungurii stabiliți, la nordul Mării Negre, ațâțați de bizantini, cu care Simeon se afla în război, au trecut Dunărea, pustiind regiunile de nord-est ale Bulgariei (895). Drept răspuns, după încheierea păcii cu Bizanțul, bulgarii în alianță cu pecenegii au pustiit sălașurile ungurilor, silindu-i să părăsească pentru totdeauna spațiul nord-pontic și să se strămute în Câmpia Pannoniei (896). În urma înlăturării pericolului ungar, Simeon și-a îndreptat atenția înspre granițele de sud-est și sud-vest ale Bulgariei, pe care le-a extins considerabil, fiind angajat în războaie istovitoare cu Bizanțul și cu sârbii.

În timpul lui Petru, fiul și urmașul lui Simeon, începe declinul statului bulgar, care în scurtă vreme avea să se încheie cu supunerea mai întâi a jumătății de est (971), iar apoi și a celei de vest (1018), de către bizantini. Relațiile feudale au influențat împărțirea societății bulgare în două clase bine individualizate: boierimea și țărănimea dependentă. Înrăutățirea situației țărănimii a dat naștere unui puternic curent de nemulțumire, pe care s-a grefat credința dualistă de origine asiatică, *bogomilismul*, numit astfel după numele întemeietorului său legendar „popa Bogomil“ (de fapt un calc după grecescul „Teofil“, „iubitorul de Dumnezeu“). Sub aspectul unei erezii îndreptate împotriva bisericii oficiale, bogomilismul era în fond o doctrină cu caracter protestatar, alimentată mai ales de contradicțiile unei lumi feudale pe cale de a se naște.

Legăturile strânse și îndelungate între populațiile care trăiau împreună, cea autohtonă romanizată și cea slavă, de la nordul și de la sudul Dunării, sunt factori care au avut consecințe importante pentru dezvoltarea socială și culturală a românilor. Din punctul de vedere social, cei doi factori amintiți au influențat formarea relațiilor feudale și în stânga Dunării. Este semnificativă, în această privință, pătrunderea în limba română a termenului *boier*, unul din puținele cuvinte rămase din limba bulgară, precum și a unor cuvinte din limba slavilor de sud, ca *jupân, slugă* etc.

Aceleiași influențe i se datorează și introducerea limbii slave vechi, cunoscută sub denumirea de „slavă bisericească“ sau „veche bulgară“, în liturghia bisericii române și în cancelaria domnească. Liturghia, tradusă în limba slavă veche în a doua jumătate a secolului al IX-lea de către Metodiu și Chiril, a fost adusă în Bulgaria în timpul lui Simeon. Atât ea, cât și întreaga terminologie privind organizarea temeinică a ritualului și a ierarhiei bisericești (*utrenie*, *vecernie*, *molitvă*, *pristol*, *sfânt*, *troiță*, *stareț*, *vlădică* etc.) s-au răspândit la nordul Dunării în secolul al X-lea, cel mai probabil în timpul țarilor Simeon și Petru. Limba slavă veche nu va pătrunde și în profunzime la populația autohtonă romanizată; ea va rămâne doar la nivelul unei pături sociale dominante, devenind, mai târziu, limba oficială a cancelariei domnești și a bisericii.

După crearea statului protobulgar la sud de Dunăre și până la supunerea sa de către Imperiul bizantin, în anii 971 și 1018, legăturile teritoriilor de la Dunărea de Jos cu Bizanțul au slăbit foarte mult, dar nu s-au întrerupt cu totul. Dunărea continua să fie, ca și mai înainte, o mare arteră de circulație, gurile fluviului fiind „stăpânite de creștini", adică de bizantini[1]. Astfel se explică de ce, la începutul secolului al VIII-lea, împăratul Iustinian al II-lea și-a găsit refugiu tocmai aici, de unde, prin trimiși speciali, ducea tratative cu hanul bulgar Tervel, pentru a fi ajutat de acesta la redobândirea tronului[2]. Cursul inferior al Dunării a fost, de asemenea, aproape fără întrerupere în stăpânirea sa sub controlul flotei bizantine, care, pentru a putea circula liber, avea nevoie de anumite centre de sprijin, atât pe țărmul mării, cât și pe malurile fluviului. În anul 756, răspunzând unui atac al bulgarilor asupra Traciei, împăratul Constantin al V-lea Copronimul a trimis o flotă de 500 de corăbii, care, înaintând pe Marea Neagră și de-a lungul Dunării, a ajuns până la țărmurile locuite de bulgari, incendiindu-le și făcând mulți prizonieri. Sub același împărat, în anii 762–763, o flotă de 800 de corăbii, încărcată cu armată de cavalerie, a pornit către gurile Dunării[3], iar zece ani mai târziu, o flotă alcătuită din 2 000 de corăbii se îndrepta din nou spre Dunăre[4].

În secolul al IX-lea un detașament special al flotei imperiale avea în pază țărmul de vest al Mării Negre. Un anume funcționar, cunoscut sub numele de „arhonte al Bulgariei" și care purta gradul de *comes*, era comandantul acestei flote. Centrul comandamentului flotei bizantine din Pontul stâng se afla, în acest timp, la gurile Dunării și anume la Lykostomion (Lykostomo, Lykostoma, tradus mai târziu în limba slavă cu Vâlkov), pe brațul Chilia. Aici, cel mai probabil, iar nu în cine știe ce altă localitate mai mult sau mai puțin însemnată, se va fi aflat în plin secol al IX-lea, acel „Toma protospătar și arhonte de Lykostomion", discipol al patriarhului Fotios, căruia fostul său profesor îi închină cunoscuta lucrare *Lexicul lui Fotios*. În anii 837–838, flota bizantină a transportat în patria lor pe cei care mai rămăseseră din vreo 10 000 de locuitori adrianopolitani ridicați cu 25 de ani mai înainte de către hanul bulgar Krum și deportați undeva la nord de deltă sau nu prea departe de gurile Dunării. Către sfârșitul secolului al IX-lea, pe la anul 895, când bizantinii i-au chemat împotriva bulgarilor lui Simeon pe ungurii stabiliți temporar, probabil, la nord de deltă, aceeași flotă imperială bara gurile Dunării[5].

Cu prilejul luptelor din anul 917 dintre bizantini și bulgari, flota imperială sub comanda drongarului Romanos apare din nou în apele Dunării[6]. Nu întâmplător, cea mai veche mențiune a brațului Sulina (denumire de origine greacă — Σελινας <Βωλην>, canal, tub sau scoică în formă de tub <Βωληνλ Βουλνα>, după cum este și cea a brațului Chilia), o datorăm penei împăratului și scriitorului bizantin Constantin Porfirogenetul.

---

[1] Theophanes, p. 358.

[2] *Ibidem*, p. 373–374.

[3] Nicephorus, p. 66 și 69.

[4] Theophanes, p. 446–447.

[5] Leon al VI-lea Filosoful, *Tactica*, în J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Patrologia graeca*, 107, Paris, 1863, col. 956; Porphyrogenitus, *De adm.*, cap. 51, p. 250–252; Theophanes cont., p. 358–369; Georgius Monachus, p. 854.

[6] Theophanes cont., p. 389; Symeon Magister, p. 754; Georgius Monachus, p. 882.

Descriind Delta Dunării și țărmul de vest al Mării Negre, el amintește despre existența pe la mijlocul secolului al X-lea a orașului Constanța (Κωνσταντα) și a unei localități cu numele Konopas (Κωνοπας – Κωνωφ = țânțar), situată undeva între deltă și acest oraș[1]. Nu mult mai târziu, în a doua jumătate a secolului al X-lea, împăratul Nichifor Focas continuă să vadă în bulgari niște „federați“ și să considere Dunărea frontiera de nord a imperiului, pe care aceștia erau obligați s-o păzească în schimbul stipendiilor anuale pe care le primeau de la Constantinopol[2].

Puținele informații ale izvoarelor literare despre legăturile Bizanțului cu regiunea Dunării de Jos în secolele VIII–X sunt completate de diferite descoperiri arheologice, al căror număr a sporit considerabil în ultimul timp. Dintre acestea, cele mai elocvente sunt unele sigilii bizantine de plumb găsite la Durostorum (Silistra) și la Constanța. Ele dovedesc nu numai o continuitate de viață și menținerea legăturilor cu Bizanțul, dar, pentru anumite intervale de timp, presupun chiar o autoritate a Bizanțului asupra regiunilor de unde provin. Astfel, sunt două sigilii imperiale aparținând unul lui Vasile I, iar celălalt lui Constantin al VII-lea Porfirogenetul, ambele descoperite la Silistra. Un sigiliu purtând numele lui „Focas, spătar și strateg“, atribuit secolelor VIII–IX și găsit pe malul stâng al Dunării, la est de Călărași, reprezintă, în plus, o confirmare a legăturilor existente între cele două maluri ale fluviului. Alte două sigilii din secolele VIII–IX, recuperate la Silistra, ne fac cunoscuți pe turmarhii Anatolios și Nichita, înalți funcționari militari, subalterni imediați și direcți ai strategului, comandanții așa-numitei *turme*, prima subdiviziune a themei ca unitate militară. Dacă în privința acestora se poate presupune că își îndeplineau funcția în zona unde au fost descoperite sigiliile lor, în schimb despre un oarecare Ioan (?), șef al unei vămi imperiale din Chersones, al cărui sigiliu, datând din secolul al IX-lea, s-a găsit la Silistra, pare sigur că el își exercita înalta funcție pe care o deținea în cunoscutul centru bizantin de pe țărmul de nord al Mării Negre. De acolo, acesta trimitea, probabil, o scrisoare personală sau oficială vreunui coleg și compatriot al său din portul și punctul de vamă Durostorum. Alți demnitari din capitală sau din diferite centre ale Imperiului bizantin întrețineau legături de aceeași natură cu diferiți demnitari din același oraș de pe Dunăre sau din Constanța, unde s-au găsit încă vreo câteva sigilii bizantine din secolele VIII–X.

În afară de sigilii, un loc aparte îl dețin monedele bizantine. Se știe că în perioada la care ne referim raritatea monedelor constituie un fenomen general, strâns legat de criza economică și de transformările adânci pe care le suferă imperiul în toate domeniile: politic, administrativ, social și cultural. Atacurile arabilor la frontierele de sud-est și ale slavo-bulgarilor dinspre nord, împreună cu marile frământări interne, în frunte cu criza iconoclastă, amenințau însăși viața imperiului, în timp ce societatea se baza pe o economie închisă, naturală, evoluând către o nouă organizare, de tip feudal. Cu toate acestea, monedele bizantine nu-și întrerup circulația în regiunea carpato-dunăreană, mai ales pe teritoriul Dobrogei de astăzi, unde se pare că anumite centre, situate pe țărmul mării și de-a lungul Dunării, îndeosebi la vaduri importante, au continuat să fie în stăpânirea Imperiului bizantin și în anumite etape ale perioadei dintre anii 681 și 971. Monede din această perioadă, izolate sau în tezaure, s-au descoperit la Greci și Peceneaga – jud. Tulcea; Constanța, Mangalia, Rasova, Galița, Urluia, Adamclisi, Murfatlar și Valul lui Traian – jud. Constanța. În teritoriile din stânga Dunării, monede din aceeași perioadă au apărut atât la sud, cât și la est și nord de Carpați, la Tichilești – jud. Brăila, Sălcuța-Calopăr – jud. Dolj, Dobrușa-Zlătărei – jud. Vâlcea, Șirna – jud. Prahova, Cleja – jud. Bacău (tezaur), Berezeni – jud. Vaslui, Satu Nou-Pocreaca – jud. Iași, Voila – jud. Brașov, Vădaș-Neaua – jud. Mureș etc.

---

[1] Porphyrogenitus, *op.cit.*, cap. 9, p. 60, 62.

[2] Cedrenus–Skylitzes, p. 372.

O serie întreagă de descoperiri de piese mărunte din secolele VIII–X, îndeosebi obiecte de podoabă (cercei, brățări, inele, catarame) din bronz sau din argint, găsite fie izolat, fie în așezări sau cimitire, la Coșovenii de Jos – jud. Dolj, Sultana și Izvoru – jud. Giurgiu, Obârșia Nouă – jud. Olt, Gârlița – jud. Constanța, Costești și Răducăneni – jud. Iași, Arsura – jud. Vaslui, Brateiu – jud. Sibiu, Teiuș, Ciumbrud și Noșlac – jud. Alba, Moigrad – jud. Sălaj, iar între Prut și Nistru la Alcedar și în alte localități sunt de factură sau proveniență bizantină, unele produse probabil chiar ale atelierelor din capitala imperiului.

Două descoperiri izolate, făcute întâmplător pe teritoriul Dobrogei, atestă — una continuarea tradiției culturale mai vechi și a legăturilor cu Bizanțul, cealaltă noua orientare politică și culturală impusă de elementul slavo-bulgar. Prima este ulciorul amforoidal, probabil din secolele IX–X, descoperit, în 1969, la Capidava – jud. Constanța, pe al cărui umăr se află incizate semnul crucii cu formula NH KO și numele *Petre,* scris potrivit pronunției sale românești, cu caractere grecești. Cealaltă descoperire este cunoscuta inscripție găsită, în 1950, la Mircea Vodă – jud. Constanța, cea mai veche inscripție în limba slavă veche cunoscută până în prezent la noi (6451=943 p.Chr.). Inscripția are caracter comemorativ istoric și a fost pusă în legătură cu expedițiile din anul 943 ale ungurilor, pecenegilor și ale altor triburi la sud de Dunăre, amintite de izvoarele vremii[1]. „Jupan Dimitrie“, menționat de această inscripție, este probabil un conducător local din sudul Dobrogei.

2. SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREANO-PONTIC ÎN A DOUA JUMĂTATE A MILENIULUI I (SECOLELE VII–IX)

a. Situația etno-demografică în condițiile migrației slavilor, avarilor și bulgarilor

Izvoarele scrise, dar mai cu seamă cercetările arheologice întreprinse cu deosebire în ultimul sfert de veac, relevă faptul că în această perioadă istorică, în cadrul evoluției societății locale din teritoriile de la nordul Dunării de Jos, o serie de evenimente de ordin social-economic și politic, cauzate, într-o anumită măsură, și de prezența, mai mult sau mai puțin îndelungată, a unor populații în migrație, au determinat numeroase și profunde transformări, cu consecințe importante pentru definitivarea structurii interne a comunităților umane, ca și pentru cristalizarea ulterioară a civilizației caracteristice spațiului carpato-dunăreano-pontic.

---

[1] *Ibidem,* p. 316; Theophanes cont., p. 430–431; Symeon Magister, p. 748.

Este semnificativă constatarea cercetărilor întreprinse că trăsăturile de evident caracter romanic, care definesc civilizația din acest spațiu geografic în cursul secolelor VII–IX, documentează aici, fără îndoială, o numeroasă populație românească, deja constituită etnic și lingvistic. Existența acesteia în teritoriul carpato-dunăreano-pontic este consecința firească a unui proces istoric complex, în care continuitatea elementului etnic daco-roman, trăsăturile esențial romanice ale civilizației sale, formele superioare de organizare social-economică și multiplele sale legături cu lumea romano-bizantină și bizantină au fost principalii factori ai desfășurării acestui proces.

Desigur, în cadrul evoluției societății carpato-dunărene din perioada secolelor VII–IX este necesar să se țină seama și de prezența temporară a unor populații migratoare, dintre care, în epoca menționată, o anumită însemnătate o prezintă slavii, avarii și bulgarii.

În cursul secolelor VII–VIII avarii își întăresc puterea militară și își reorganizează teritoriile intrate sub dominația lor politică. În acest nou context, o parte din teritoriul Transilvaniei, precum și regiunile de la vest de Munții Apuseni, vor cunoaște o serie de schimbări de ordin demografic, caracterizate, în primul rând, prin pătrunderea și stabilirea temporară a unor grupuri de avari, uneori asociate cu detașamente de slavi.

Astfel, în perioada amintită, după cum o dovedesc descoperirile arheologice de la Aiud, Câmpia Turzii, Teiuș, Brateiu, Stremț, Lopadea și altele, unele masate nu întâmplător în bazinul Mureșului mijlociu, avarii vor prelua de la localnici salinele de la Ocnișoara, Ocna Mureșului, Ocna Dejului, Sic și Turda, asigurându-și, în felul acesta, rezerve sporite de sare de care aveau nevoie ca mari crescători de vite.

Tot ca urmare a politicii de dominație avară și tot în cursul secolelor VII–VIII se infiltrează în Transilvania grupuri de slavi vestici, având, probabil, rolul unor detașamente războinice și de pază în cadrul alianței lor militare cu avarii. După cum atestă descoperirile arheologice de la Culciu Mare, Cluj-Cordoș, Dăbâca, Țaga, Noșlac, Cipău-Sfântu Gheorghe și altele, asemenea grupuri de slavi s-au stabilit, mai ales, în centrul și nord-vestul Transilvaniei. Alte grupuri mai mici de slavi, evident legate și ele de avari, vor pătrunde în vestul Transilvaniei și mai târziu, în jurul anului 800, probabil ca urmare a înfrângerii avarilor și a aliaților lor slavi de către franci, după cum o probează și cimitirele cu morminte tumulare de incinerație de la Nușfalău, Someșeni și Apahida.

Fără îndoială, în perioada secolelor VII–VIII, în situația politică nou creată, pentru unele regiuni ale Transilvaniei se poate vorbi de o simbioză avaro-slavă, dar, avându-se în vedere că elementul etnic cel mai numeros era aici, ca pretutindeni la nordul Dunării de Jos, populația românească, desigur a avut loc asimilarea slavilor de către români, fenomen istoric general, de altfel, pentru tot spațiul carpato-dunărean. Deși acest proces

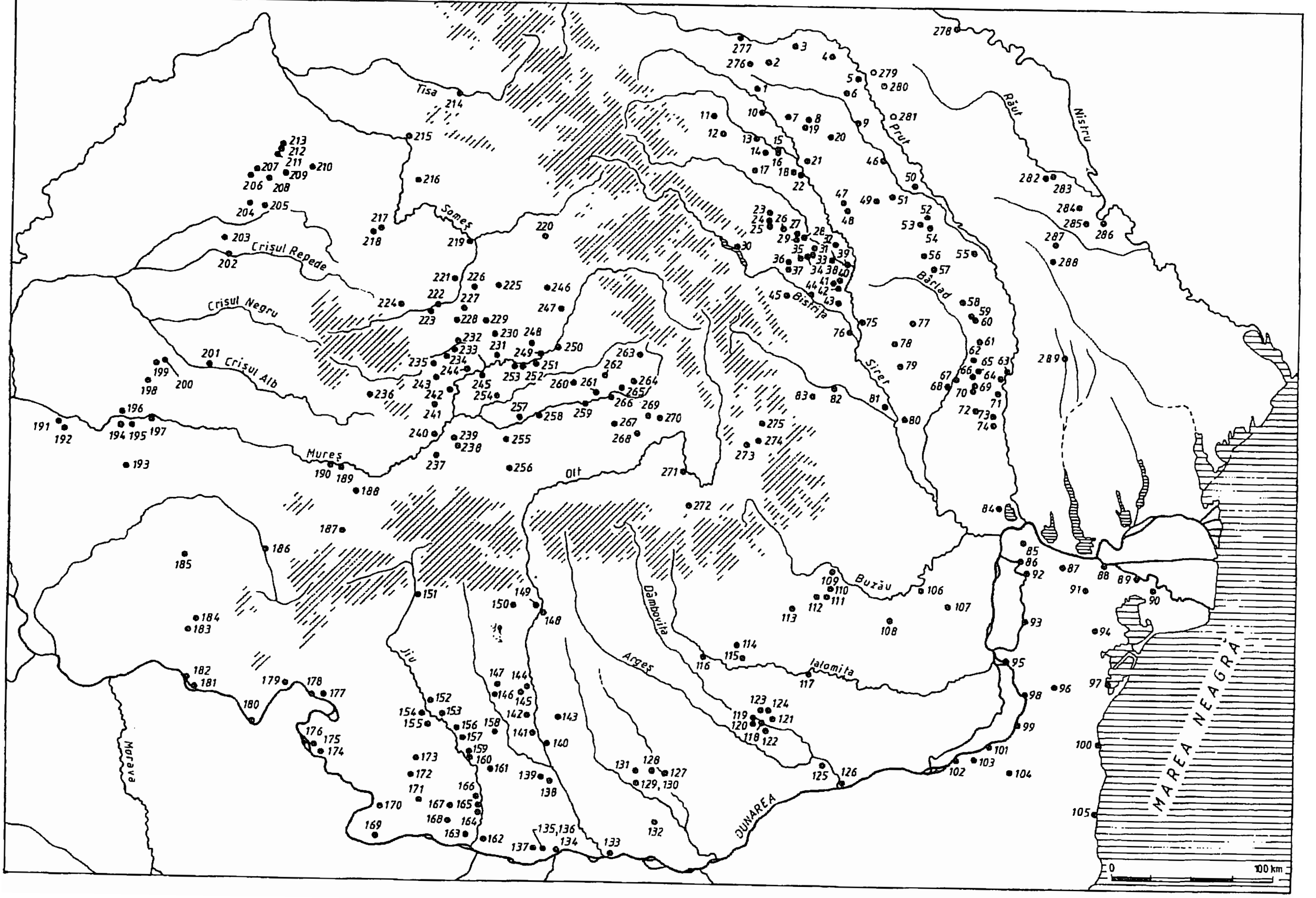

Fig. 1 Așezări din secolele VI–VII de pe teritoriul Carpato-danubiano-pontic (După Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI. Structuri demo-economice și social-politice,* București, 1997, harta nr. 2; în continuare se va cita: Șt. Olteanu, *Societatea*).

1. Lozna; 2. Ibănești; 3. Concești; 4. Nichiteni; 5. Ripiceni; 6. Hănești; 7. Cucorăni; 8. Botoșani; 9. Albești; 10. Zvoriștea; 11. Volovăț; 12. Botoșana; 13. Suceava; 14. Bosanci; 15. Rușii-Mănăstioara; 16. Udești; 17. Rotopănești; 18. Dolheștii Mari; 19. Curtești; 20. Draxini; 21. Tudora; 22. Dolhasca; 23. Lunca; 24. Vânători Neamț; 25. Agapia; 26. Târpești; 27. Rădeni; 28. Davideni; 29. Țibucani; 30. Hangu; 31. Văleni; 32. Săbăoani; 33. Homiceni; 34. Borniș; 35. Măstăcan-Dragomirești; 36. Căciulești; 37.Izvoare; 38. Dulcești; 39. Roman; 40. Secuieni; 41. Moldoveni; 42. Aldești-Cârlig; 43. Izvoare-Bahna; 44. Mănoaia-Costișa; 45. Borlești; 46. Buhăieni; 47. Băiceni; 48. Costești; 49. Spinoasa; 50. Cârniceni; 51. Buțuluc-Românești; 52. Iași; 53. Miroslava; 54. Hlincea; 55. Răducăneni; 56. Boroșești; 57. Dănești; 58. Tanacu; 59. Vinețești; 60. Budești; 61. Vutcani; 62. Dodești; 63. Fălciu; 64. Bogdănești; 65. Șuletea; 66. Horga; 67. Zorleni; 68. Bârlad; 69. Epureni; 70. Bârlălești; 71. Murgeni; 72. Berești; 73. Cavadinești; 74. Suceveni; 75. Traian; 76. Bacău; 77. Voinești; 78. Oncești; 79. Lichitișești; 80. Toflea; 81. Adjudu Vechi; 82. Onești; 83. Oituz; 84. Valea lui Tuluc; 85. Dinogetia; 86. Măcin; 87. Niculițel; 88. Tulcea; 89. Salsovia-Mahmudia; 90. Murighiol; 91. Nalbant; 92. Troesmis; 93. Piatra Frecăței; 94. Ibida; 95. Carsium; 96. Ulmetum; 97. Histria; 98. Capidava; 99. Axiopolis; 100. Constanța; 101. Sacidava (Dunăreni); 102. Sucidava (Izvoarele); 103. Altinum; 104. Tropaeum Traiani; 105. Callatis; 106. Filipești; 107. Lișcoteanca; 108. Luciu; 109. Cândești; 110. Sărata-Monteoru; 111. Izvoru Dulce; 112. Pietroasele; 113. Budureasca; 114. Târgșoru Vechi; 115. Șirna; 116. Băleni; 117. Dridu-Fierbinți; 118. București; 119. Ciurel; 120. Militari; 121. Cățelu; 122. Soldat Ghivan; 123. Băneasa; 124. Străulești; 125. Radovanu; 126. Oltenița; 127. Olteni; 128. Vârtoape; 129. Dulceanca I; 130. Dulceanca II; 131. Sfințești; 132. Urluiu; 133. Turris; 134. Sucidava; 135. Orlea I; 136. Orlea II; 137. Gura Padinii; 138. Fărcașele; 139. Romula; 140. Ipotești; 141. Găneasa; 142. Doba; 143. Priseaca; 144. Drăgășani; 145. Dobrușa; 146. Băbeni Oltețu; 147. Puești; 148. Stolniceni; 149. Râureni; 150. Stoenești; 151. Bumbești; 152. Țânțăreni; 153. Răcarii de Jos; 154. Gura Motrului; 155. Salcia; 156. Almăj; 157. Ișalnița; 158. Gropșani; 159. Craiova; 160. Făcăi; 161. Ghindeni; 162. Lișteava; 163. Nedeia; 164. Bârza; 165. Padea; 166. Drănic; 167. Giurgița; 168. Popoviceni; 169. Desa; 170. Maglavit; 171. Cioroiu Nou; 172. Vârtop; 173. Vela; 174. Izvoarele; 175. Balta Verde; 176. Ostrovu Mare; 177. Drobeta-Turnu Severin; 178. Insula Banului; 179. Orșova; 180. Șvinița; 181. Pescari; 182. Moldova Veche; 183. Broșteni; 184. Brădișoru; 185. Berzovia; 186. Jupa (Tibiscum); 187. Sarmizegetusa; 188. Hunedoara; 189. Micia; 190. Leșnic; 191. Cenad; 192. Sânnicolau Mare; 193. Hodoni; 194. Sânpetru German; 195. Felnac; 196. Pecica; 197. Aradu Nou; 198. Dorobanți; 199. Șiclău; 200. Socodor; 201. Ineu; 202. Oradea; 203. Biharea; 204. Săcueni; 205. Cubulcut; 206. Șimian; 207. Valea lui Mihai; 208. Galoșpetreu; 209. Dindești; 210. Căuaș; 211. Sanislău; 212. Ciumești; 213. Berea; 214. Sărăsău; 215. Cicârlău; 216. Șomcuța Mare; 217. Moigrad; 218. Zalău; 219. Dej; 220. Bistrița; 221. Fundătura; 222. Cluj-Napoca; 223. Florești; 224. Căpușu Mare; 225. Sucutrad; 226. Coasta; 227. Cojocna; 228. Aiton; 229. Soporu de Câmpie; 230. Valea Largă; 231. Luduș; 232. Turda; 233. Cornești; 234. Moldovenești; 235. Rimetea; 236. Abrud; 237. Sebeș; 238. Vingard; 239. Ghirbom; 240. Alba Iulia; 241. Cetea; 242. Aiud; 243. Vălișoara; 244. Războieni; 245. Noșlac; 246. Ocnița; 247. Breaza; 248. Band; 249. Morești; 250. Târgu Mureș; 251. Vidrasău; 252. Cipău; 253. Iernut; 254. Sânmiclăuș; 255. Șeica Mare; 256. Șura Mare; 257. Târnava; 258. Brateiu; 259. Sighișoara; 260. Sălașuri; 261. Eliseni; 262. Bezid; 263. Corund; 264. Șimonești; 265. Porumbenii Mari; 266. Filiaș; 267. Criț; 268. Rupea; 269. Drăușeni; 270. Jimbor; 271. Rotbav; 272. Brașov; 273. Cernat; 274. Târgu Secuiesc; 275. Poian; 276. Hliboca; 277. Molnița; 278. Sobari; 279. Hucea; 280. Mălăiești; 281. Codin; 282. Seliștea; 283. Lucașevca; 284. Zăicana; 285. Budești; 286. Bălăbănești; 287. Dănceni; 288. Hansca; 289. Comrat.

istoric nu s-a desfășurat pe întreg spațiul geografic menționat cu aceeași intensitate și cu aceleași rezultate imediate, avându-se însă în vedere stadiul avansat de dezvoltare social-economică a românilor, în general, el a avut, peste tot pe teritoriul vechii Dacii, consecințe net în favoarea populației românești. În perioada secolelor VII–IX, în cadrul conviețuirii româno-slave, majoritatea slavilor se va topi treptat, etnic și lingvistic, în marea masă a românilor, astfel încât, indiferent de faptul că în unele regiuni periferice anumite comunități slave vor mai fi supraviețuit până în secolul al X-lea, procesul lor de asimilare trebuie socotit ca încheiat în această vreme pe tot teritoriul locuit altădată de către daci. Acest fenomen, din punctul de vedere arheologic, este ilustrat, într-o măsură importantă, prin producerea în cantitate sporită, în cadrul așezărilor, a ceramicii lucrate la roată folosind tehnică de lucru, forme și ornamente de evidentă tradiție provincial-romană, ceramică ce se generalizează în detrimentul aceleia de factură slavă sau avară, care devine din ce în ce mai rară, în cele din urmă dispărând cu totul, în unele așezări chiar în cursul secolelor VIII–IX. O situație asemănătoare se constată și în ceea ce privește utilizarea anumitor unelte și obiecte de podoabă, îndeosebi a celor de tradiție romană sau de origine bizantină adoptate de către comunitățile slave, care, în scurtă vreme, vor accepta și creștinismul prin filieră apuseană sau bizantină. În acest proces, elementele slave, care se mai conservaseră încă în unele domenii de activitate, se pierd treptat, astfel că, dispariția acestora în perioada secolelor VIII–IX, trebuie considerată ca reflectând tocmai consecințele asimilării lor etno-culturale.

Mai puțin afectate de schimbări politice și demografice, regiunile nord-dunărene de la est și de la sud de Carpați vor cunoaște, mai ales în secolele VIII–IX, o perioadă de relativă liniște și prosperitate, care se va prelungi și dincolo de limitele acestei epoci. În această vreme, în regiunile amintite nu vor mai avea loc noi pătrunderi de populație slavă, avară sau protobulgară și nici garnizoanele militare ale primului stat bulgar nu vor mai acționa în vreun fel, teritoriile menționate rămânând, oarecum, până la sfârșitul secolului al VIII-lea în sfera de dominație politică avară. Armatele Chaganatului avar vor fi înfrânte mai întâi, în 791 și 796, de către francii lui Carol cel Mare, iar ulterior, în jurul anului 803, de către detașamentele țarului bulgar Krum. Evident, înfrângerea avarilor și creșterea militară a primului țarat bulgar modifică, într-o anumită măsură și pentru o anumită vreme, situația politică și militară din această zonă, în sensul că dominația politică avară a putut fi înlocuită, parțial și temporar, prin cea protobulgară.

*

Abordând situația socio-demografică a spațiului românesc, trebuie spus că în această perioadă de timp se înmulțesc complexele meșteșugărești, bine precizate în cadrul așezărilor și oarecum diferențiate, cum ar fi, de exemplu, atelierele de prelucrare a metalelor (în special a fierului) sau atelierele pentru bijuterii. Descoperirea unor ateliere specializate în producerea unor bijuterii din metale prețioase, prezența unor tezaure constituite din monede de aur și de argint sau din obiecte lucrate din metale prețioase (Cuciuru Mare, Dolhești, Coșovenii de Jos, Răducăneni), unele morminte cu inventar deosebit de bogat, o serie de locuințe mari având o construcție specială și altele pot fi puse în legătură cu impunerea unei categorii sociale suprapuse în cadrul obștilor sătești. Tot în legătură cu existența acestei categorii sociale diferențiate trebuie pusă și construirea unor așezări întărite cu valuri de pământ și șanțuri ridicate cu evidente scopuri strategice prin munca obligatorie și dirijată a membrilor obștilor.

Desigur, în cadrul conviețuirii româno-slave, după cum s-a menționat, au putut fi precizate, prin investigațiile arheologice întreprinse, și alte aspecte, îndeosebi de ordin cultural, prezentând o importanță aparte.

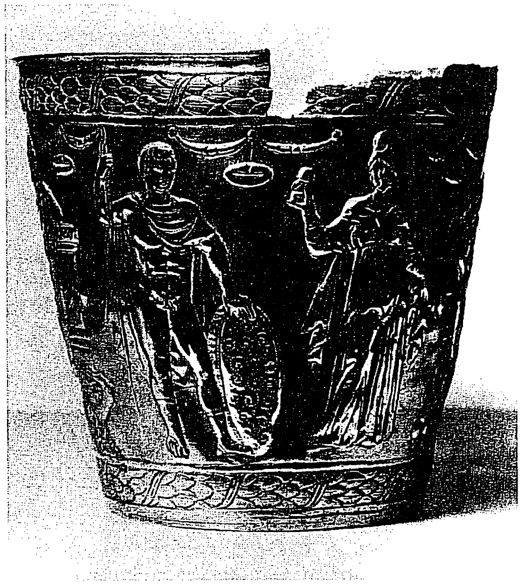

Fig. 2 Căldărușă (*situla*) de argint cu imagini mitologice, lucrată într-un atelier bizantin, provenind din tezaurul de la Cuciuru Mare din secolul al VII-lea, păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena.

În acest context general este necesar însă să se sublinieze că, mai cu seamă din secolele VII–IX, începe să se constate o mai mare stabilitate a așezărilor și o sporire a numărului lor, care se va accentua în secolele următoare. Fenomenul menționat este, fără îndoială, consecința atât a unei dezvoltări a tehnicilor de producție, observându-se, în acest sens, o anume diversificare a preocupărilor în domeniul agriculturii și al meșteșugurilor, cât și a unei epoci de relativă stabilitate politică și militară, marcată și de prezența din nou a Bizanțului la Dunăre, care a favorizat dezvoltarea obștilor sătești românești și, paralel cu aceasta, asimilarea totală a slavilor de către români.

O estimare numerică a locuitorilor spațiului carpato-dunăreano-pontic în a doua jumătate a mileniului I este dificil de realizat, atâta vreme cât nu există evidențe statistice sau alte mărturii scrise referitoare la această problemă. Dacă pentru Europa Apuseană această statistică s-a putut efectua pe baza registrelor parohiale, rezultând în jurul anului 600 circa 14,7 milioane locuitori, în ceea ce ne privește suntem lipsiți de o asemenea apreciere, din motivele arătate mai sus. Singurele date care ar putea fi luate în considerație sunt cele furnizate de cercetările arheologice, dar în acest caz se impun anumite rezerve datorită, pe de o parte, caracterului restrictiv al datelor obținute prin investigația de teren, iar pe de alta, lacunelor existente în interpretarea rezultatelor arheologice și, totodată, „petelor albe“ de pe teritoriul țării rămase în afara perimetrului cercetărilor.

Cu toate acestea, cercetările din ultimele trei-patru decenii mai cu seamă au permis o anumită evaluare demografică cantitativă pe baza numărului așezărilor și a necropolelor descoperite. Potrivit acestor estimări, destul de aproximative, firește, pentru secolele

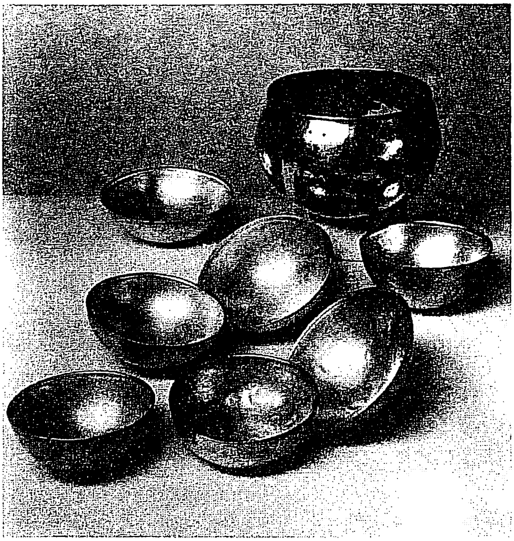

Fig. 3 Bol și șapte străchinuțe din argint, provenind din tezaurul de la Cuciuru Mare din secolul al VII-lea, păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena.

VI–VII, ar fi vorba de peste 400 asemenea obiective, după cum urmează: pentru spațiul est-carpatic până la Nistru, se estimează un număr de aproape 250 de așezări și necropole, care se concentrează în grupuri de circa 10–15 așezări, în medie, într-o singură grupare, cum sunt, de pildă, cele dintre cursurile inferioare ale râurilor Moldova și Bistrița, cea dintre cursul mijlociu al Bârladului și al Prutului, cea de pe Răutul inferior, cu așezarea principală de la Orheiul Vechi, cea de la izvoarele Catalpugului, unde se remarcă importanta așezare de la Hansca. Pentru teritoriul de la sud de Carpați, inclusiv teritoriul Dobrogei, numărul acestor așezări și necropole din secolele VI–VII se ridică la circa 100, iar pentru Banat și Transilvania la circa 90, constatându-se și aici concentrarea lor în grupări teritoriale. De remarcat că, în cazul multor așezări din grupările menționate, se constată o succesiune continuă de locuire, demonstrată de caracterul permanent de locuire, precum la Dodești – jud. Vaslui, la Hansca – jud. Chișinău, la Biharea – jud. Bihor, la Șirna – jud. Prahova, unde această viețuire neîntreruptă se poate urmări pe verticală, pe același loc, în cadrul aceleiași comunități sătești. De asemenea, această continuitate de viețuire poate fi demonstrată și prin acea continuitate mobilă, în cazul așezărilor care, din diferite motive (inundații, molime, incendii, invazii), au fost obligate să-și mute vatra satului la o depărtare mai mare sau mai mică de vatra inițială.

O constatare foarte importantă în legătură cu această viețuire pe parcursul secolelor amintite se raportează la perioada anterioară. Și anume faptul că multe dintre așezările grupărilor pomenite continuă direct pe cele din secolele anterioare (III–VI) și, după cum vom vedea mai departe, ele vor continua și în secolele VIII–XI, constatare care dă consistență procesului de continuitate etno-culturală a comunităților respective.

În aprecierea etnicului populației acestor așezări, în absența unor izvoare scrise clare în această privință, istoricii apelează mai cu seamă la izvoarele arheologice, în măsură să ofere o imagine credibilă, concretă, a valorilor de cultură materială și spirituală de certă factură romanică a locuitorilor acestor spații. Fără a fi explicite în totalitate, unele izvoare scrise din secolele VI–VII par a indica originea latină a locuitorilor teritoriilor de la Dunărea de Jos. Două dintre aceste izvoare, unul cunoscut mai de mult, altul pus în circulație științifică destul de recent, lasă să se înțeleagă caracterul romanic al unora dintre acești locuitori de la nordul Dunării de Jos. În primul caz este vorba de cunoscutul paragraf din *Strategiconul* lui Mauricius, redactat, după toate probabilitățile, la începutul secolului al VII-lea, în care se menționează existența acelor „refugiați“ (ρεφουγοι) în imperiu, utilizați drept călăuze de către armata bizantină, spre a arăta oastei drumurile de înaintare a acesteia la nordul Dunării, în confruntarea cu oștile slavo-avare de aici; refugiații, care, după ultimele luări de poziție din partea istoricilor, sunt elemente romanice din teritoriul nord-dunărean, adăpostite în imperiu, unde și-au dobândit statutul de cetățean (ρομαιοι), folosiți acum pentru a călăuzi armata bizantină în ținuturile de la nordul Dunării, ca buni cunoscători ai locurilor lor de origine[1].

În al doilea caz este vorba de un paragraf din același *Strategicon*, neremarcat până acum, în care se recomandă ca, la selectarea călăuzelor din rândul populației nord-dunărene pentru a arăta drumurile de înaintare a oastei bizantine la nordul Dunării, să se acorde o atenție deosebită recrutării acestora, deoarece, spune textul, asemenea călăuze se confundă cu romanii (ειτε ρομαιοι δοκουσιν)[2], ar putea favoriza pe dușmani. Această impresie pe care o lasă călăuzele autorului textului, identificate a fi elemente romanice, avea ca motivații, probabil, limba pe care o vorbeau (latina), precum și, eventual, alte elemente (comportament, credințe etc.). Numai asemenea caracteristici prezentate de acele călăuze recrutate din rândul populației locale nord-dunărene au putut să determine calificativul dat de Mauricius acestora, asemuindu-i cu cetățenii romani. La toate aceste mărturii scrise se adaugă mărturiile arheologice, în speță cultura materială a populației identificate pentru această vreme pe întreg teritoriul vechii Dacii. Inventarul pieselor și al obiectelor descoperite în locuințele cercetate (tehnica elaborării ceramicii — acea ceramică de tradiție provincial-romană —, modalitatea de construcție a locuinței cu amenajările din interiorul ei, anexele gospodărești, tradiția utilizării unor unelte agrare de certă factură romanică, precum brăzdarul de plug simetric cu manșon, secera cu tijă la mâner, piesele cu simboluri creștine și altele) demonstrează deplin caracterul romanic al populației, originea ei latină, în contrast cu caracterul nomad al culturii materiale a populațiilor venite din bazinul stepelor asiatice.

b. Structuri economice (cultura cerealelor, creșterea animalelor, exploatarea bogățiilor miniere, practicile meșteșugărești, circulația mărfurilor și a banilor)

Cultura cerealelor. Cea mai veche dintre ocupațiile de bază ale populației sedentare din spațiul carpato-dunăreano-pontic a fost cultura cerealelor și creșterea vitelor. Timp de milenii, strămoșii românilor au arat și au semănat pământurile mănoase ale câmpiilor,

---

[1] Mauricius, p. 285.

[2] *Ibidem*, p. 247.

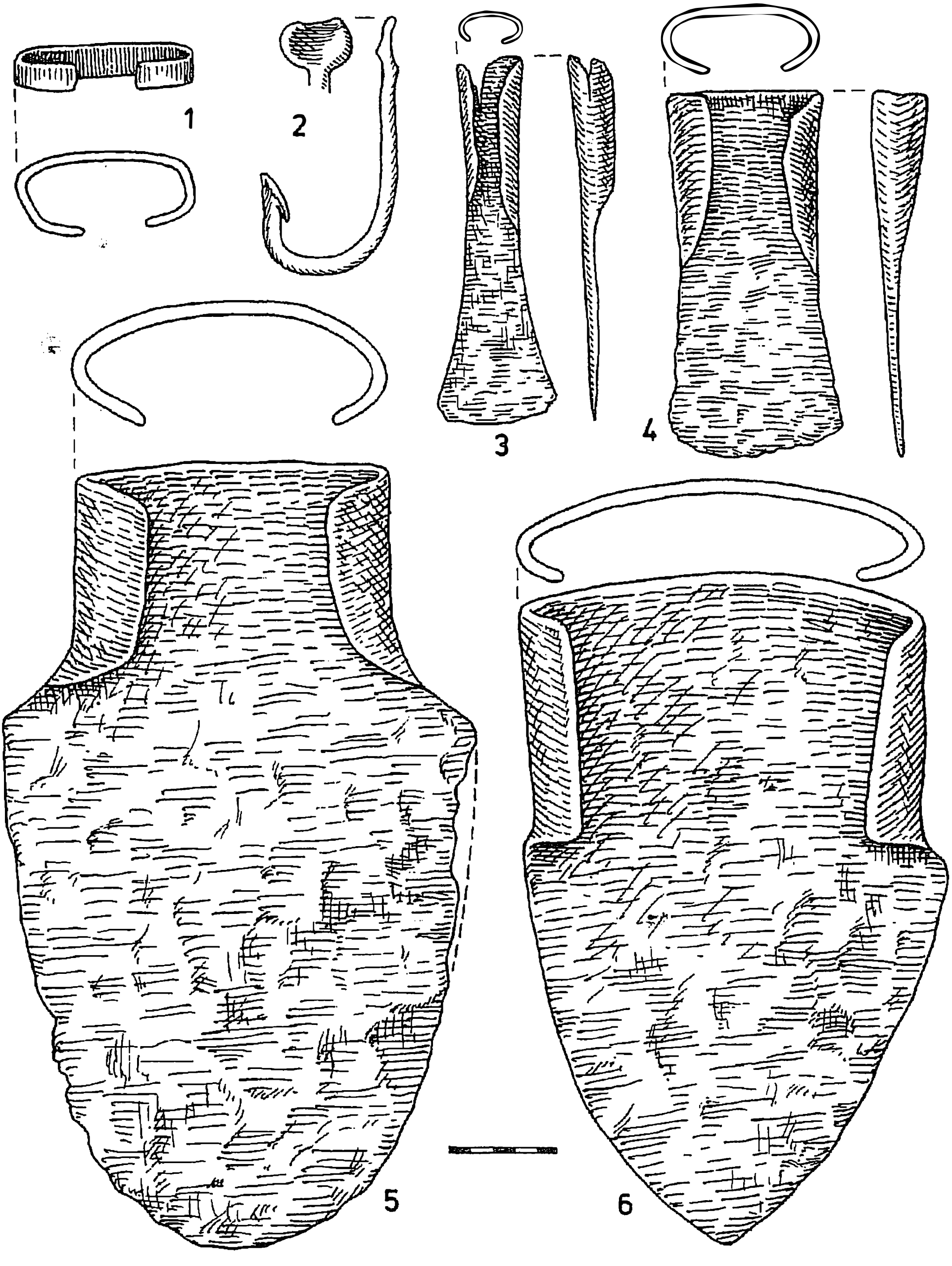

Fig. 4 Unelte agricole din fier, secolele VIII–XI de pe teritoriul Moldovei: Fundu Herții, jud. Botoșani (1); Hlincea — Iași (2); Mălușteni (3), Bârlălești (4), Grumăzoaia (5) și Mănăstirea Lișcov (6), jud. Vaslui.

ale văilor și ale podișurilor, iar uneori ogoarele au urcat până spre zonele montane. Din repartiția geografică a așezărilor, respectiv a obștilor, cercetate pe cale arheologică și datate în secolele VII–IX, rezultă clar că majoritatea sunt plasate în zonele unde se practica mai intens cultura cerealelor. Chiar dacă materialul documentar concret furnizat de cercetările arheologice este încă destul de modest, el este totuși suficient pentru a schița trăsăturile principale și nivelul tehnic la care se practica cultivarea ogoarelor în acea vreme. În așezări, ca și în cimitire, au fost descoperite o serie întreagă de unelte agricole, dar numărul cel mai mare de unelte a apărut sub forma unor depozite întregi sau a unor ateliere de fierărie. Cele mai reprezentative depozite, ce cuprind un număr variat de unelte agricole, au fost descoperite la Brateiu – jud. Sibiu, la Curcani – jud. Giurgiu, Radovanu – jud. Călărași, Dragosloveni, Câmpineanca și Budești – jud. Vrancea, Grumezoaia – jud. Vaslui, Bârlogu – jud. Argeș, Șelimbăr – jud. Sibiu. Aceste depozite completează, în mod fericit, tipurile de unelte agricole găsite în așezări și folosite cotidian de către plugarii din secolele VII–IX. Astfel, au fost găsite brăzdare, cuțite de plug și oticuri pentru curățatul brăzdarelor. De asemenea, sunt prezente rame de hârlețe, săpăligi, seceri, coase, cute pentru ascuțitul coaselor și al secerilor. Aceste depozite cuprind, de fapt, principalele tipuri de unelte agricole. Asemănările pe care le prezintă cu cele descoperite pe teritoriul Imperiului bizantin, al statului moravian, al Țaratului bulgar sau în Rusia kieviană dovedesc că și în spațiul carpato-dunărean țăranii din secolele VII–IX foloseau tipuri diverse de unelte agricole. Strângerea zecilor de unelte și de obiecte casnice în depozite, ce cuprind și alte unelte specifice altor îndeletniciri (fierăritul, dulgheritul etc.), poate fi explicată relativ ușor, deoarece ele reprezentau averea colectivității, deci a obștii. Astfel, depozitul de unelte de la Bârlogu cântărește aproape 400 kg, iar cel de la Dragosloveni cuprinde peste 60 de unelte diferite, arătând clar că ele nu puteau aparține decât unei colectivități și nu unei singure familii.

Este de menționat faptul că în perioada analizată se constată și pe teritoriul României folosirea tehnicii mai avansate legate de brăzdarul de plug asimetric, atașarea cormanei la plug pentru întoarcerea brazdei, precum și folosirea plugului cu rotile (avantren), modalități tehnice menite a spori randamentul economic în cultura cerealelor.

În locuințele sau în gropile de provizii cercetate au mai fost găsite și alte dovezi ce pot fi legate de agricultură. Astfel, în numeroase așezări (Comana de Jos, Noșlac, Dăbâca, Dodești, Murgeni, Slon, Șirna, Mătăsaru) s-au găsit râșnițe pentru măcinatul cerealelor. La Pâglișa – jud. Cluj, se află o carieră de unde se mai exploatează și azi tuful vulcanic din care au fost lucrate, probabil, pietrele de râșniță sau de moară, descoperite în săpături. Astfel de cariere mai pot fi întâlnite și în alte localități transilvănene, moldovene sau dobrogene. În locuințe sau în gropile de provizii s-au găsit, în repetate rânduri, semințele carbonizate ale diferitelor cereale, iar studierea lor de către specialiști a dus la precizarea concretă a speciilor folosite la acea vreme.

Incontestabile dovezi prezintă și descoperirea depozitelor de cereale, a hambarelor amenajate în pământ, uneori existând lese de nuiele lutuite, unde se păstrau cerealele de la un an la altul. Sunt semnificative în acest sens depozitele de cereale (gropi, hambare) descoperite în numeroase localități, precum Fundu Herții, Dodești, Bârlad, Dinogetia-Garvăn, Bucov, Străulești-Măicănești, Obârșia, Cernat, Poiana, Lazuri, Seliște (în apropiere de Orhei).

Unele izvoare scrise, precum *Strategiconul* lui Mauricius, menționează, în repetate rânduri, recomandarea către armata bizantină ca expedițiile militare contra migratorilor de la nordul Dunării să se efectueze în timpul verii, pentru ca armata să poată folosi pentru hrănirea oamenilor și animalelor recolta ogoarelor din acel teritoriu; iar altă dată se recomanda, de asemenea, ca în timpul expedițiilor militare aceste ogoare cu recolta lor să fie protejate, pentru a putea fi folosite ca sursă de alimentare pe timpul campaniei[1]. Cine erau cei ce trudeau pe aceste ogoare este lesne de înțeles, atâta vreme cât, așa cum am văzut, în locuințele din așezările cercetate arheologic s-au descoperit grâne de diferite varietăți provenite din recoltele ogoarelor. În acest context apar, cât se poate de limpede, raporturile ce se stabileau între truditorii ogoarelor, populație locală, și reprezentanții puterii politice a migratorilor. Porunca unei căpetenii avare de la finele secolului al VI-lea, amintită deja în volumul anterior, adresată localnicilor: „ieșiți, arați și semănați și noi nu vă luăm decât jumătate din recoltă“[2], confirmă din plin relațiile dintre autohtoni și migratori, pe de o parte, iar, pe de alta, practicarea culturii cerealelor de către populația locală, ale căror așezări au fost descoperite și cercetate de către arheologi. Asemenea ocupații și raporturi cu dominatorul politic explică și cantitățile însemnate de grâne pe care avarii le trimiteau asediaților din Tomis, în același secol al VI-lea, pentru a scăpa de la înfometare populația orașului amintit[3].

Pe lângă cultivarea cerealelor, deși nu avem dovezi arheologice concrete pentru toate așezările cercetate, se poate afirma că și alte ramuri ale agriculturii erau practicate de membrii obștilor sătești din secolele VII–IX. *Pomicultura* și *viticultura*, ca și *cultivarea unor legume*, se reflectă în descoperirea în așezări a unor sâmburi de fructe și a unor semințe carbonizate sau a cosoarelor din fier folosite cu precădere în viticultură. Numărul mare de amfore prezente în așezări atestă indirect importul unor uleiuri și poate chiar al vinului. *Cultivarea plantelor textile*, a inului și a cânepei, era o necesitate de prim ordin, deoarece prin prelucrarea firelor toarse și țesute ale acestor plante se putea asigura, în bună măsură, îmbrăcămintea necesară locuitorilor din obști. Întregul proces de prelucrare a plantelor textile ori a lânii oilor se petrecea în cadrul gospodăriilor. Prezența a numeroase fusaiole, atât în așezări, cât și în cimitire, ori a greutăților pentru războaiele de țesut sunt dovezi concrete ale acestor îndeletniciri.

Uneltele de pescuit, undițe, harpoane de os, greutăți de la plase de pescuit, dar mai ales solzii de pești ce s-au găsit în așezările situate în preajma râurilor, a bălților și a lacurilor, mai cu seamă la Păcuiul lui Soare și la Dinogetia-Garvăn, arată clar că și *pescuitul*, cel puțin pentru unii membri ai obștii, era o îndeletnicire sezonieră sau chiar cotidiană. La

---

[1] Mauricius, p. 201, 203, 225.

[2] L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avares pendant la seconde moitié du VIe siècle*, Byzantion 4, 1927–1928, p. 157.

[3] *Fontes*, II, p. 545.

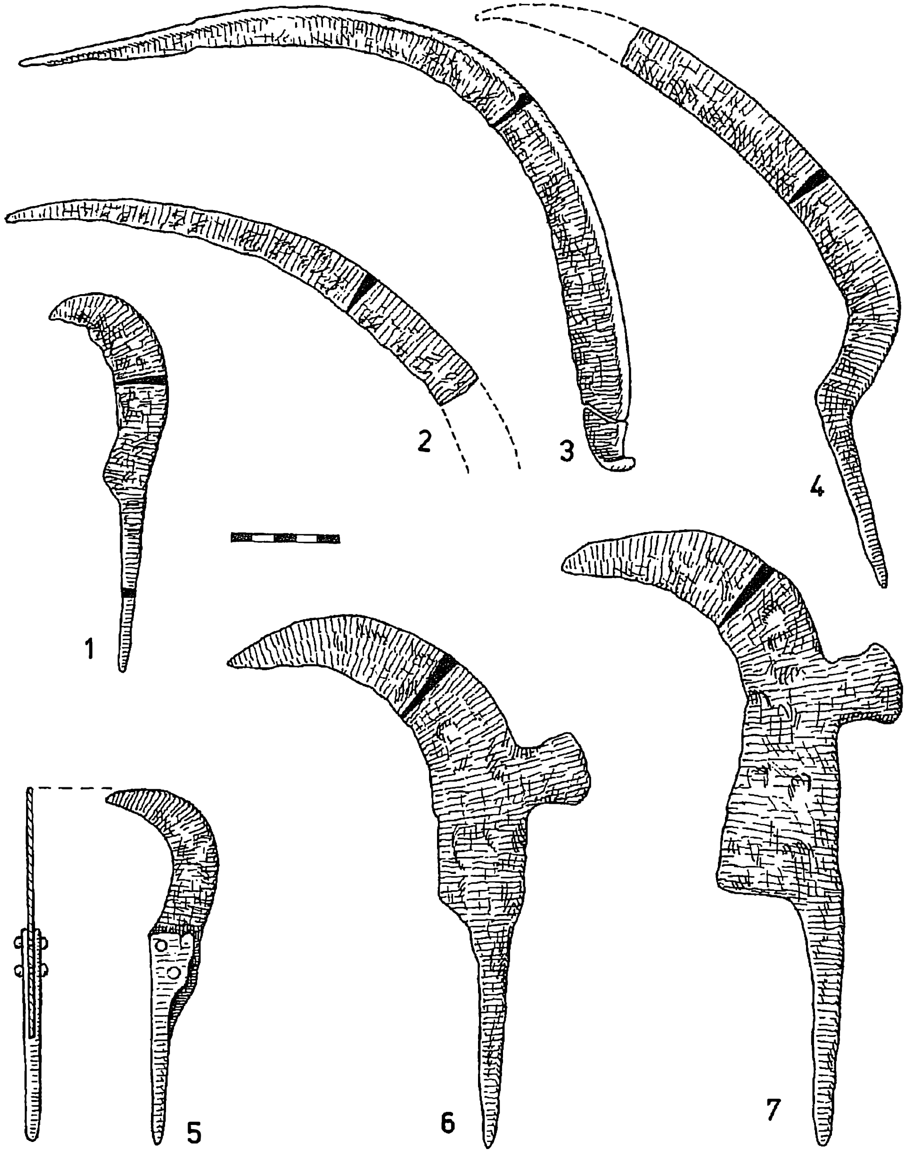

Fig. 5 Seceri și cosoare din fier din secolele VIII–XI de la Fedești (1), Murgeni (2), Dodești (3, 5) și Dumeștii Vechi (7), jud. Vaslui; Coșna, jud. Suceava (4, 6).

Dăbâca, de pildă, s-au găsit oase și solzi de crap de caras ori știucă de dimensiuni mari, ceea ce presupune că în acea vreme exista în apropierea cetății un eleșteu întins.

Alături de aceste ocupații de bază din cadrul obștilor sătești mai amintim și *albinăritul*, care era practicat pe scară largă în cadrul obștilor, deoarece mierea și ceara de albine erau folosite și în relațiile de schimb în natură ori chiar la export. Ceara în special, alături de seu ori alte grăsimi naturale, era și ea frecvent folosită la iluminatul locuințelor, mai ales în nopțile lungi de iarnă. La Slon s-a găsit o lopățică de fier pentru curățatul fagurilor, atestând albinăritul în secolele IX–X.

Creșterea animalelor constituia o a doua ramură importantă în cadrul agriculturii din secolele VII–IX. În cercetările arheologice această ocupație se remarcă prin descoperirea resturilor osteologice provenind din sacrificarea unor animale domestice: bovine, oi, caprine, porcine, păsări, la Brateiu, Răcari, Morești, Radovanu, Șirna, Bucov, Dridu, Dodești, Fundu Herții. Studiul morfologic și biometric efectuat pe materialele osteologice de la Dridu – jud. Ialomița, a identificat o netă predominare a bovinelor (peste 40% din materialul apațināand cornutelor mari). Urmează ovicaprinele (peste 25%), apoi porcinele (peste 18%) și cabalinele (peste 5%). Constatări asemănătoare au prilejuit și cercetările de la Dinogetia-Garvăn (75% bovine, 13% ovicaprine, 10% porcine, 26% păsări), precum și cele de la Bucov pentru secolele VIII–X.

În legătură cu tradiția și moștenirea acestor îndeletniciri din domeniul agriculturii, terminologia ocupațiilor indică originea lor și, prin aceasta, originea acestei populații care le-a practicat. Astfel, aproape toată terminologia lucrărilor agricole și cea din sectorul creșterii animalelor este moștenită din fondul vechi al limbii latine: arsură = *arsura*, secătură = *secare*, curătură = *curatura*, secure = *securis*, sapă = *sappa*, a ara = *arare*, arătură = *aratura*, a semăna = *seminare*, a secera = *sicilire*, a culege = *colligere*, a măcina = *machinare*, moară = *mola*, făină = *farina*, pâine = *panis*, grâu = *granum*, orz = *hordeum*, secară = *secale*, mei = *milium*, in = *linum*, cânepă = *canabis*, bou = *bovis*, cal = *cabalis*, carne = *carne*, lapte = *lacteus*, caș = *caseum*, oi = *ovis*, capre = *caprae*, furcă = *furca* etc. Dăinuirea peste secole a acestei terminologii constituie și ea mărturia vie a originii și a statorniciei poporului român.

Exploatarea bogățiilor miniere. Profilul economiei societății carpato-dunărene din partea finală a epocii marilor migrații se completează cu activități de producție de mare însemnătate pentru dezvoltarea generală, care, prin natura și aportul acestora la procesul de creștere economică a societății, prin raportul de condiționare existent cu celelalte activități, definesc structurile comunităților umane de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic în perioada menționată. Ne referim la valorificarea bogatelor resurse miniere ale solului și ale subsolului.

Teritoriul vechii Dacii, cu bogatele sale rezerve de minereuri metalifere, de saline etc., magmatice și sedimentare, răspândite aproape în toate zonele geografice, a cunoscut și în a doua jumătate a mileniului I, cu toate dificultățile existente, o sensibilă activitate de valorificare a acestor bogății naturale. Ca și în cazul ocupațiilor agrare, și aici baza documentară au constituit-o tot rezultatele cercetărilor arheologice, cercetări efectuate în special în ultimele decenii.

Pentru importanța acestei îndeletniciri, precizăm că această valorificare a potențialului solului și subsolului vechii Dacii este destul de veche și îndelungată pe toată durata mileniului I. După cum arată rezultatele cercetărilor, unele dintre ele deja menționate în volumul precedent, au fost scoase la iveală vestigii ale activității de extragere a minereurilor metalifere și de reducere a lor cu ajutorul cuptorului-furnal: 27 de așezări din epoca geto-dacică; 20 de așezări din secolele II–III; 30 de așezări din secolele IV–VII; 42 de așezări din secolele VIII–XI. Merită subliniată constatarea că în multe din aceste așezări, a căror viețuire a fost continuă pe întreaga perioadă amintită, activitatea de obținere a metalului de prelucrat cu ajutorul cuptorului de redus s-a dovedit a fi permanentă în cadrul aceleiași comunități și în limitele acelorași parametri tehnologici, realități care confirmă existența uneia și aceleiași populații pe parcursul întregului mileniu. Așa stau lucrurile în așezările de la Teliuc, Lozna, Fedești, Târgșor, Ghelari, Șirna etc. Potrivit acelorași cercetări, se valorificau atât mineralizațiile primare (la mari adâncimi), cât și cele secundare de neoformațiuni sedimentar-aluvionare, aflate aproape în toate zonele țării, prezentând o importanță locală și necesitând operații tehnice extrem de dificile; acest lucru pune în evidență orizontul cunoștințelor tehnice ale minerilor și ale topitorilor, orizont îmbogățit de la o generație la alta și transmis din tată în fiu de-a lungul secolelor în cadrul aceleiași comunități sedentare, statornice, activitate incompatibilă cu nomadismul.

De remarcat, de asemenea, așa cum s-a menționat mai înainte, că tehnologia specifică geto-dacilor (cuptoare de redus cu deschidere laterală pentru evacuarea zgurii, controlul temperaturii și scoaterea produsului obținut, constatată la cuptoarele de la Fizeș și Șoșdea din Banat din secolul al IV-lea) s-a transmis și la cele din secolele următoare de la Ciurel (București) și Târgoviște, precum au demonstrat rezultatele de laborator fizico-chimice asupra unor probe prelevate din descoperirile amintite.

Permanenta activitate de valorificare a mineralizațiilor metalifere (a celui mai important metal, fierul, în speță) în cadrul aceleiași comunități pe parcursul mileniului I, asemănarea mergând până la identitate a procedeelor tehnice folosite în procesul extractivo-reducător de către meșterii comunităților reprezintă un temeinic argument al transmiterii de cunoștințe din generație în generație. În mod concret, asemenea vestigii s-au descoperit în zeci de așezări; aproape că nu există așezare mai evoluată în care să nu se fi constatat prezența cuptoarelor de redus, întregi sau fragmentare, zgură de fier în mare cantitate, rezultată din procesul de reducere a minereului. La Șirna – jud. Prahova, Dăbâca – jud. Cluj, Biharea – jud. Bihor, Ghelari și Teliuc – jud. Hunedoara, Dulceanca – jud. Teleorman, Dodești – jud. Vaslui, s-au descoperit cuptoare, zgură, lupe de fier, unelte de minerit, care arată că reducerea fierului se făcea pe loc. La Dăbâca, pe lângă un cuptor de redus minereul, s-au găsit și numeroase turte de fier și de zgură, precum și bucăți de minereu de fier (o gresie cu granule mărunte de fier nativ). Analizele de laborator chimice și spectrale au putut preciza, cu oarecare aproximație, de unde provine minereul redus. Cert este că nici una dintre populațiile migratoare sau nomade nu s-a ocupat cu mineritul. Numai populația locală care cunoștea de secole locurile de exploatare, bogate în zăcăminte metalifere, precum și tehnicile de prelucrare a metalelor, a trudit la exploatarea acestor bogății, făurindu-și uneltele, podoabele sau armele necesare, atât pentru ea, cât și pentru populațiile dominante. Fără îndoială, terenurile bogate în zăcăminte metalifere și salinele

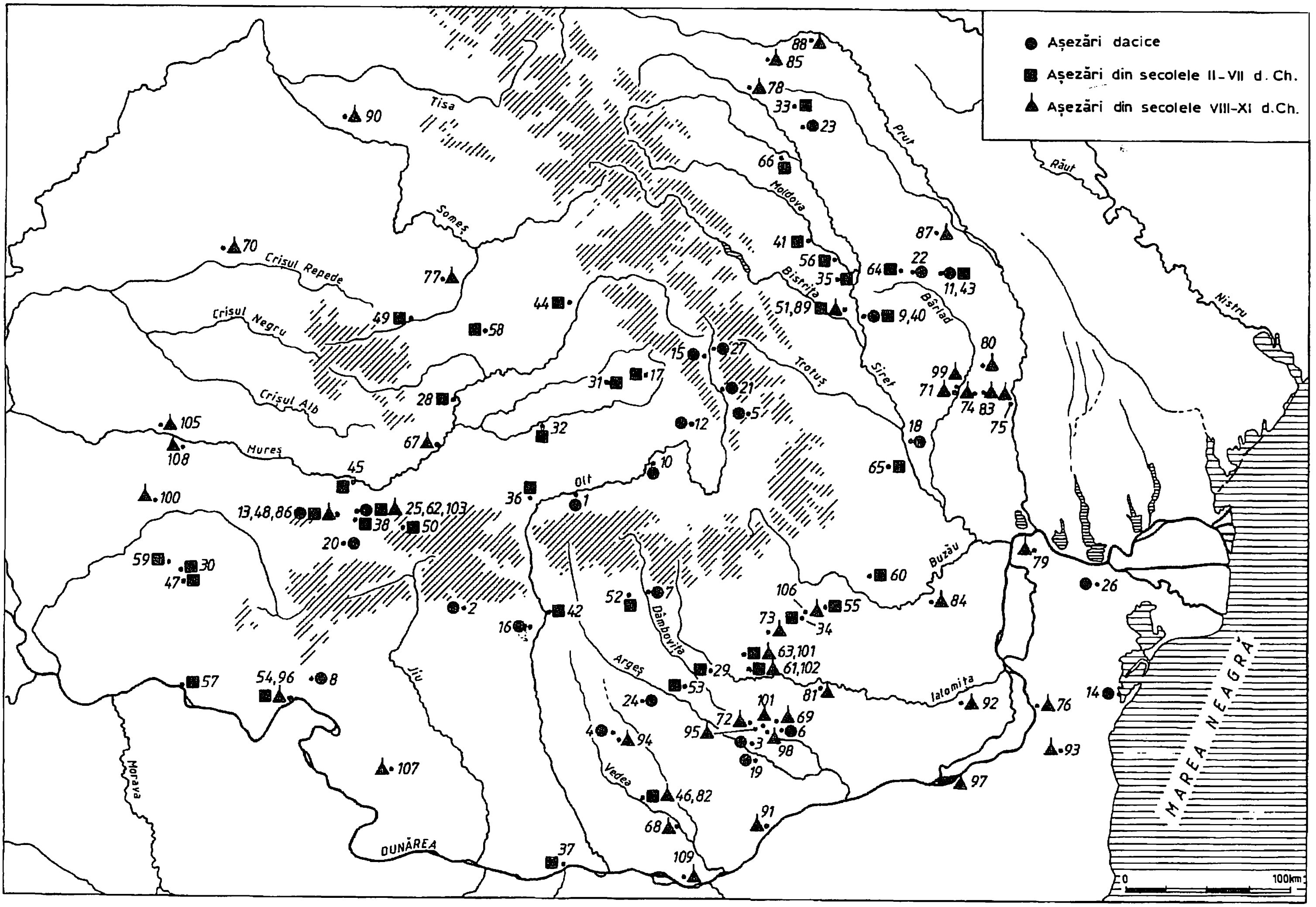
● Așezări dacice
■ Așezări din secolele II–VII d.Ch.
▲ Așezări din secolele VIII–XI d.Ch.
Tisa
Someș
Crișul Repede
Crișul Negru
Crișul Alb
Mureș
Olt
Jiu
Morava
DUNĂREA
Vedea
Argeș
Dâmbovița
Ialomița
Buzău
Trotuș
Bistrița
Moldova
Siret
Bârlad
Prut
Răut
Nistru
MAREA NEAGRĂ
0
100km

Fig. 6 Vestigii ale reducerii minereului de fier din mileniul I pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic (După Șt. Olteanu, *Societatea…*, harta 4).
Așezări geto-dace: 1. Arpașu de Sus; 2. Baia de Fier; 3. Bragadiru; 4. Burdea; 5. Cașinu Nou; 6. Cățelu; 7. Cetățeni; 8. Cireșu; 9. Negri; 10. Comana; 11. Dănești; 12. Doboșeni; 13. Ghelari; 14. Histria; 15. Mădăraș; 16. Ocnele Mari; 17. Păuleni-Ciuc; 18. Poiana-Tecuci; 19. Popești; 20. Sarmizegetusa; 21. Sâncrăieni; 22. Sofronești; 23. Stăncești; 24. Teiu-Argeș; 25. Teliucu Inferior; 26. Telița; 27. Tomești; *Așezări secolele II–VII*: 28. Aiud; 29. Băleni; 30. Berzovia; 31. Bezid; 32. Brateiu; 33. Brăești; 34. Budureasca; 35. Butnărești; 36. Cașolț-Calbor; 37. Celeiu; 38. Cinciș-Cerna; 39. Ciurel; 40. Negri; 41. Davideni; 42. Dăești; 43. Dănești; 44. Dedrad; 45. Deva; 46. Dulceanca; 47. Fizeș; 48. Ghelari; 49. Gilău; 50. Grădiștea-Muncelului (Sarmizegetusa); 51. Izvoare-Bahna; 52. Jidava; 53. Mătăsaru; 54. Orșova; 55. Pietroasele; 56. Poiana-Dulcești; 57. Pojejena; 58. Soporu de Câmpie; 59. Șoșdea; 60. Sudiți; 61. Șirna; 62. Teliucu Inferior; 63. Târgșoru Vechi; 64. Țibănești; 65. Țifești; 66. Udești; *Așezări secolele VIII–XI*: 67. Alba; 68. Alexandria; 69. Băneasa; 70. Biharea; 71. Bârlad; 72. Buftea; 73. Bucov; 74. Bursuci; 75. Cârja; 76. Capidava; 77. Dăbâca; 78. Dersca; 79. Dinogetia; 80. Dodești; 81. Dridu; 82. Dulceanca; 83. Epureni; 84. Filipești; 85. Fundu Herții; 86. Ghelari; 87. Hlincea; 88. Horodiștea; 89. Izvoare-Bahna; 90. Iazuri; 91. Malu Roșu; 92. Mărculești; 93. Medgidia; 94. Miroși; 95. Mogoșoaia; 96. Orșova; 97. Păcuiul lui Soare; 98. Piața de Flori; 99. Prodana; 100. Remetea Mare; 101. Străulești; 102. Șirna; 103. Teliucu Inferior; 104. Târgșoru Vechi; 105. Vladimirescu; 106. Vadu Săpat; 107. Verbița; 108. Zăbrani; 109. Zimnicea.

erau proprietate comună, iar tributul în produse către dominatorii politici era plătit colectiv. În afară de cunoscutele zăcăminte de fier de la Băița Bihorului, Ghelari, Teliuc, Baia de Fier, Rodna, Ocna de Fier, cercetările arheologice au scos în evidență că erau folosite și zăcămintele aluvionare de la Miroși – jud. Argeș, ori Păcuiul lui Soare, sau chiar minereurile ce provin din șisturi silicioase cu mineralizații de oxid de fier (Dulceanca).

Datele istorico-arheologice de care dispunem în prezent arată că, în afara fierului, se mai valorificau în această vreme și alte minerale utile, ca arama, plumbul, metalele prețioase (aur, argint) și, de asemenea, sarea, mai cu seamă în Transilvania. Dintre cele peste 200 masive de sare existente pe teritoriul României, multe au fost exploatări de suprafață, timp de mai multe secole, asigurând nu numai necesarul intern, ci și exportul. Astfel, sarea era transportată pe drumuri bine cunoscute până în Câmpia Tisei ori în Balcani, iar în schimbul ei se aduceau diferite produse de import. Gruparea așezărilor și cimitirelor din secolele VII–IX în jurul salinelor sau al masivelor de sare de la Ocna Dejului, Sic, Cojocna, Turda, Uioara, Sovata, Ocna de Sus, Ocnele Mari, Slănic etc. sunt cea mai grăitoare dovadă că aceste saline erau exploatate și în secolele respective. Aceeași aglomerare a așezărilor se constată și pe văile bogate în nisipuri aurifere, de unde, prin cernut, se alegea aurul ce era apoi folosit la făurirea diverselor obiecte de podoabă. Zonele montane transilvănene, în care se află zăcămintele de aur, argint, cupru, plumb etc., se presupune că vor fi fost și ele exploatate și în secolele VII–IX, prezența tiparelor pentru turnat diferite obiecte de bronz, ori descoperirea a numeroase obiecte de plumb, argint și bronz, prelucrate sau în curs de prelucrare, în așezări și cimitire, sunt mărturii de netăgăduit ale existenței unor ateliere stabile, a meșterilor ambulanți, care își desfășurau nestingheriți activitatea în cadrul obștilor, pentru a satisface cerințele interne ori pentru tributul dat migratorilor.

Practicile meșteșugărești. După cum s-a arătat mai înainte, indiferent de fluctuațiile înregistrate de evoluția meșteșugurilor pe teritoriul vechii Dacii, începând cu perioada geto-dacă, continuitatea practicării acestor meșteșuguri este în afară de orice îndoială, continuitate înțeleasă atât sub raportul perenității ramurilor artizanale, cât și sub acela al procedeelor tehnologice utilizate, fapt care se constituie și în acest caz într-un argument deplin al statorniciei comunităților umane de-a lungul celei de-a doua jumătăți a mileniului I.

În prezentarea practicilor meșteșugărești de pe teritoriul și din epoca menționate se impune a adopta criteriul importanței diferitelor ramuri de meșteșuguri, precum și pe cel al volumului vestigiilor scoase la iveală prin cercetările arheologice efectuate, rezultatele acestora constituind aproape singurul izvor documentar în această privință.

Se evidențiază, cu prioritate, din acest punct de vedere, *meșteșugul prelucrării metalelor*, în special al fierului, metalul cel mai important pentru societate, având în vedere calitățile lui fizice excepționale: duritate, elasticitate, rezistență. Din fier se elaborau unelte agricole, obiecte de uz casnic, piese de harnașament, arme. Caracterul extrem de complex al prelucrării acestui metal situează, în general, această activitate mai presus de practicile casnice, drept meșteșug specializat. Importanța sa este conferită și de bogăția vestigiilor descoperite în așezările cercetate, unde au fost scoase la lumină un număr impresionant

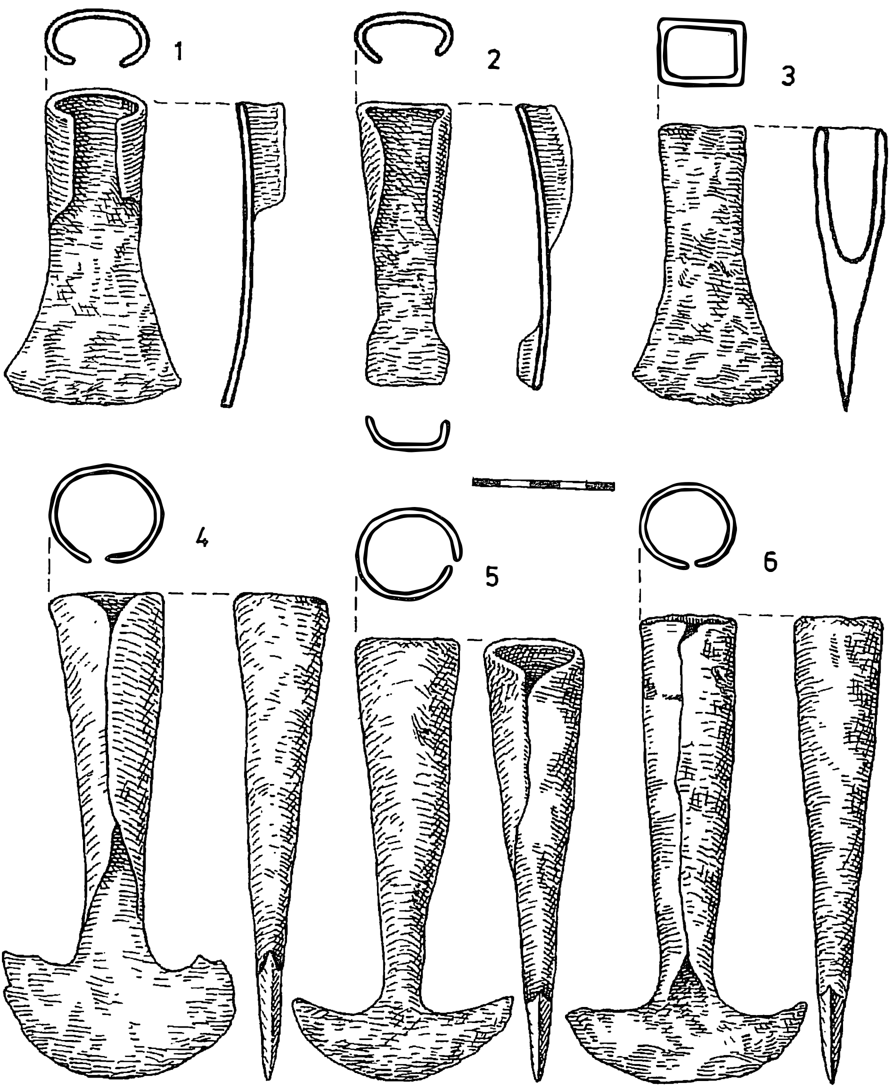

Fig. 7 Unelte agricole și meșteșugărești din fier din secolele VIII–XI de la Fundu Herții și Mateieni, jud. Botoșani (1–3); Floreni (4), Dodești (5) și Averești (6), jud. Vaslui.

de unelte meșteșugărești din domeniul prelucrării metalelor, a fierului și a cuprului în special, obiecte de metal de utilitate casnică sau agrare, unele în curs de prelucrare și finisare, a căror prezență atestă, indiscutabil, existența unor ateliere de fierărie, în care se elaborau uneltele și obiectele de care comunitatea avea nevoie. Sunt cunoscute asemenea ateliere cercetate la Străulești, Lacul Tei și str. Soldat Ghivan în zona Bucureștilor, la

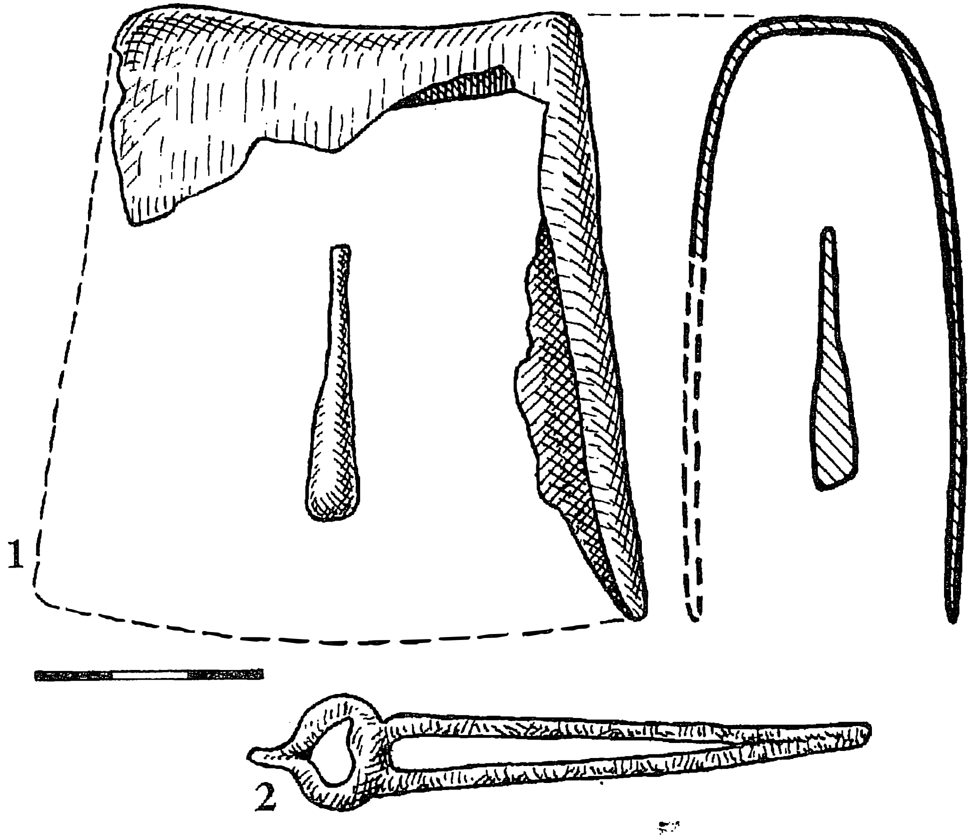

Fig. 8 Unelte și obiecte din fier de la Botoșana (1) și Brateiu (2) din secolele V–VII.

Șirna și Budureasca – jud. Prahova, Drobeta-Turnu Severin, Orșova, Telița – jud. Tulcea, Pârjoaia – jud. Constanța, Lozna-Strâteni – jud. Botoșani, Botoșana – jud. Suceava, Biharea – jud. Bihor, Felnac – jud. Arad etc. În locuințele-atelier din așezările menționate s-au descoperit unelte, precum nicovale, ciocane, clești, dălți și dornuri de mărimi și tipuri diverse, unelte care, în cea mai mare parte, prezentau defecțiuni, motiv pentru care ele au fost abandonate în locuințele cercetate arheologic.

Profilul acestor ateliere era foarte divers, în ele elaborându-se de la cele mai mici piese metalice, până la cele mai complicate obiecte de uz casnic și de podoabe. Un mare interes prezintă, din acest punct de vedere, descoperirea, deja amintită, a celor trei ateliere de fierărie de la Lozna-Strâteni, în care au fost scoase la iveală unelte deteriorate din metal, care făceau parte din inventarul atelierului. O importanță asemănătoare prezintă și inventarul mormântului, menționat și el, din necropola de la Bandu de Câmpie din

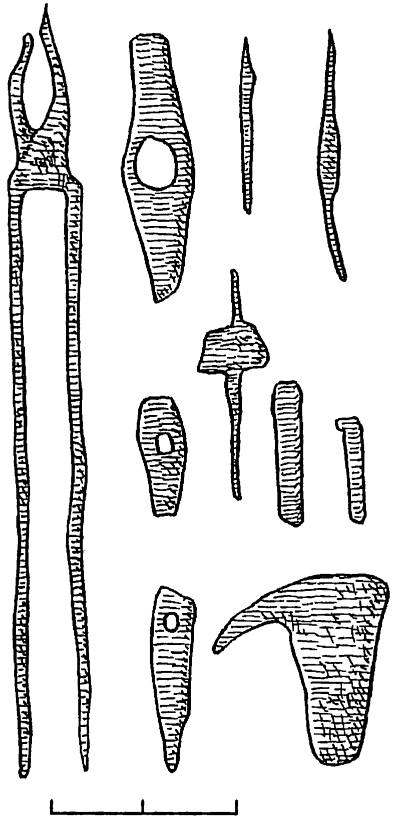

Fig. 9 Unelte meșteșugărești de argintar din secolele VI–VII de la Bandu de Câmpie din Transilvania.

Transilvania, unde au fost scoase la iveală nicovale, clești, ciocane de fier, dălți și priboaie pentru tăiat și perforat metalul; reține atenția „mașina" de perforat (un burghiu de oțel acționat „mecanic"), piesă ce atestă prezența unor meșteri specializați în prelucrarea metalelor, folosind unelte de o valoare tehnică deosebită.

Piese și obiecte mărunte se obțineau cu ajutorul tiparelor de lut, piatră sau os. Prin intermediul lor se turnau în bronz și plumb: bijuterii, cruciulițe, catarame etc. de o mare varietate. Evidența acestor tipare arată un mare număr de localități în care s-a desfășurat o atare activitate meșteșugărească, precum la Lozna – jud. Botoșani, Davideni-Țibucani – jud. Neamț, Dodești – jud. Vaslui, București-Dămăroaia, Străulești-Lunca, Olteni – jud. Teleorman, Pârjoaia și Histria – jud. Constanța, Dumbrăveni – jud. Sibiu, Corund – jud. Harghita, Felnac – jud. Arad, Costești – jud. Iași, Hansca – jud. Chișinău (Basarabia). O valoare științifică mai deosebită o prezintă tiparele de bronz (44 piese) descoperite la Felnac, un adevărat depozit de ștanțe pentru realizarea limbilor de curea, a aplicelor, a butonilor semisferici. Asociate acestor tipare erau creuzetele de lut prezente în ateliere, precum la Șirna – jud. Prahova, la Băleni-Români – jud. Dâmbovița, la Lazuri – jud. Satu Mare, la Felnac, la Botoșani și în alte așezări de epocă.

Olăritul a fost, de asemenea, o îndeletnicire întâlnită aproape în fiecare obște, căci produsele ceramice apar cel mai frecvent în descoperirile arheologice din secolele VII–IX. Ceramica lucrată cu mâna, în procent redus (circa 10–15%), era realizată, probabil, mai ales de către femei în cadrul gospodăriei. Frământarea și dospirea lutului și amestecarea lui cu diferiți degresanți (pleavă, nisip, cioburi și scoici pisate), redarea formei, cu precădere a vaselor borcan, ori arderea lor în cuptoare închise erau făcute după necesități în cadrul gospodăriilor. Tot cu mâna au fost lucrate și „tăvile portative", fusaiolele, unele greutăți pentru războiul de țesut ori pentru plasele de pescuit. În schimb, ceramica lucrată la roată înceată, apoi la cea rapidă, prezentă în descoperirile arheologice în procente de 70–80%, a fost obținută în mici ateliere, de către meșteri specializați, care, în repetate rânduri, au imprimat pe fundul vaselor, sub formă de ștampile de diferite tipuri, semnele distincte ale meșterului olar care le-a realizat. Acest obicei va deveni mult mai frecvent în secolele X–XI, când numărul atelierelor de olărit va spori considerabil. Numărul relativ

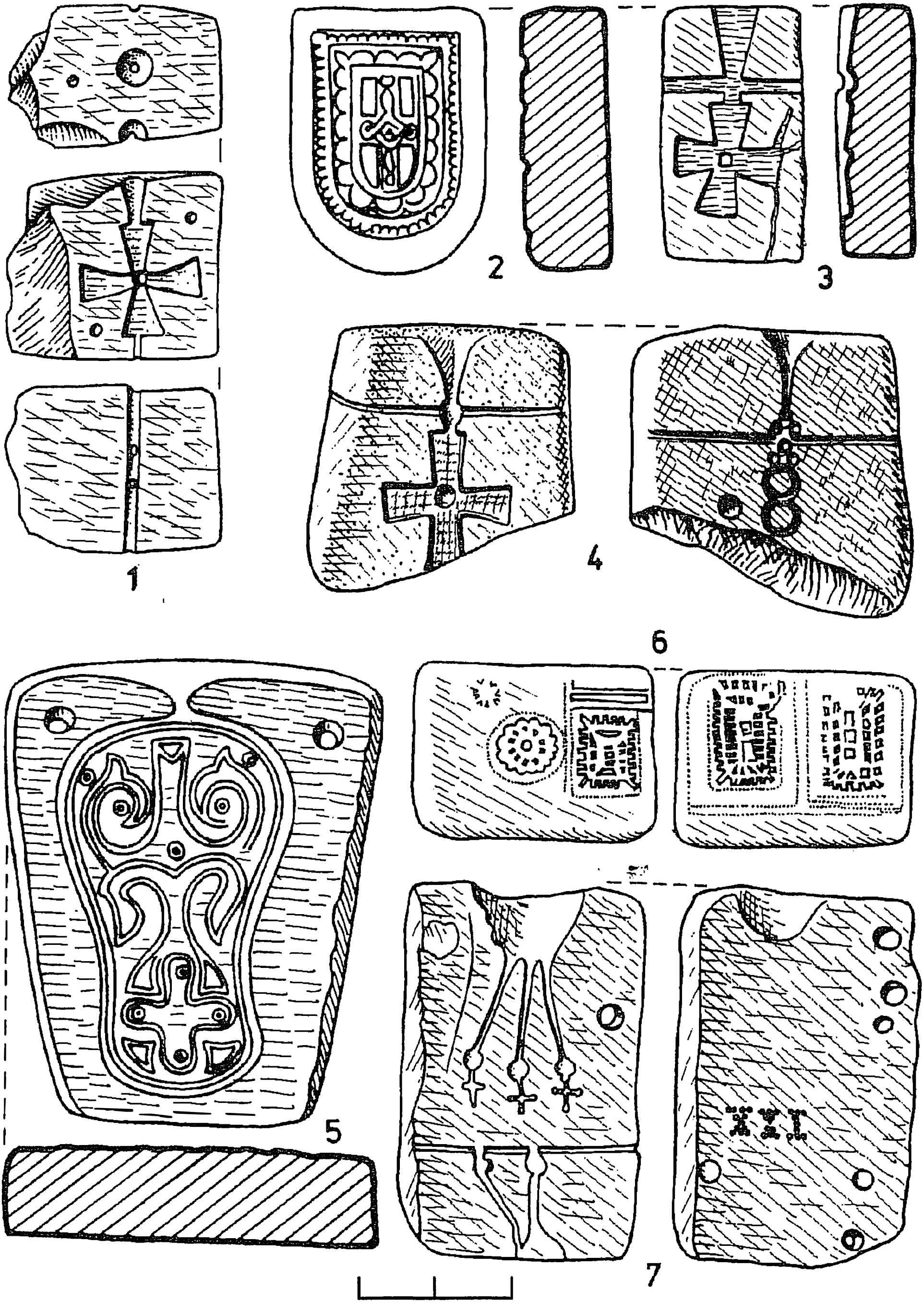

Fig. 10 Tipare din secolele V–VII de la Botoșana (1); Dumbrăveni (2); Străulești (3); Olteni (4); Traian (5); Poienița (6); Cristur (7).

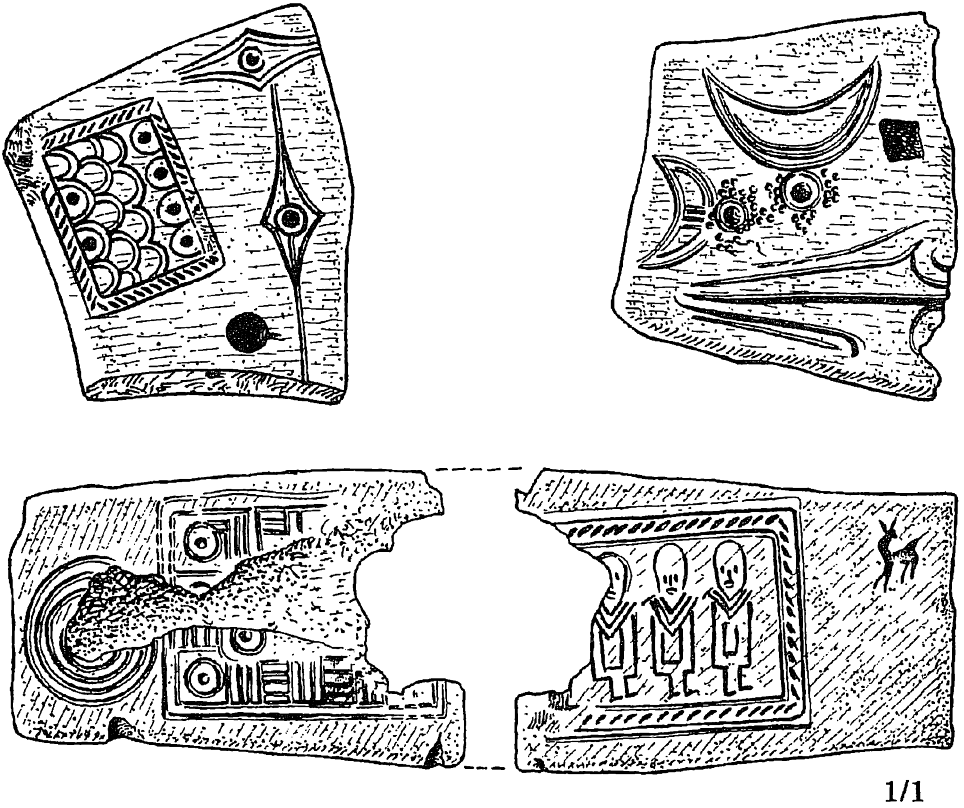

Fig. 11 Tipare și stanțe din os de la Costești–Iași, din secolele VII–VIII.

redus de forme, ca și ornamentarea stereotipă pe o mare parte a pereților vasului sunt trăsăturile specifice ale ceramicii din secolele VIII–IX, ce prezintă o uniformitate surprinzătoare pe spații întinse. Această uniformitate s-ar putea explica tocmai prin activitatea atelierelor respective în cadrul obștilor sătești, care au produs cu precădere pentru necesitățile interne sau pentru zonele învecinate limitate ca spațiu, păstrând cu perseverență formele și ornamentația tradițională, fenomen atât de specific în toate domeniile vieții cotidiene din lumea satelor. Mai ales în Dobrogea și în anumite centre transilvănene se constată, începând cu secolul al IX-lea, o sporire a procentului ceramicii lucrate la roata rapidă, unde atelierele de mare productivitate acopereau necesitățile unor zone întinse, iar diversificarea formelor a început să crească, practicându-se și imitarea unor forme de vase bizantine, în special a amforelor.

Tehnica confecționării vaselor ceramice și, în general, a produselor de lut este relativ bine cunoscută, datorită descoperirii unor instrumente de lucru și a mijloacelor de producție folosite, precum bucăți de lut preparat pentru realizarea vaselor, modelatoare

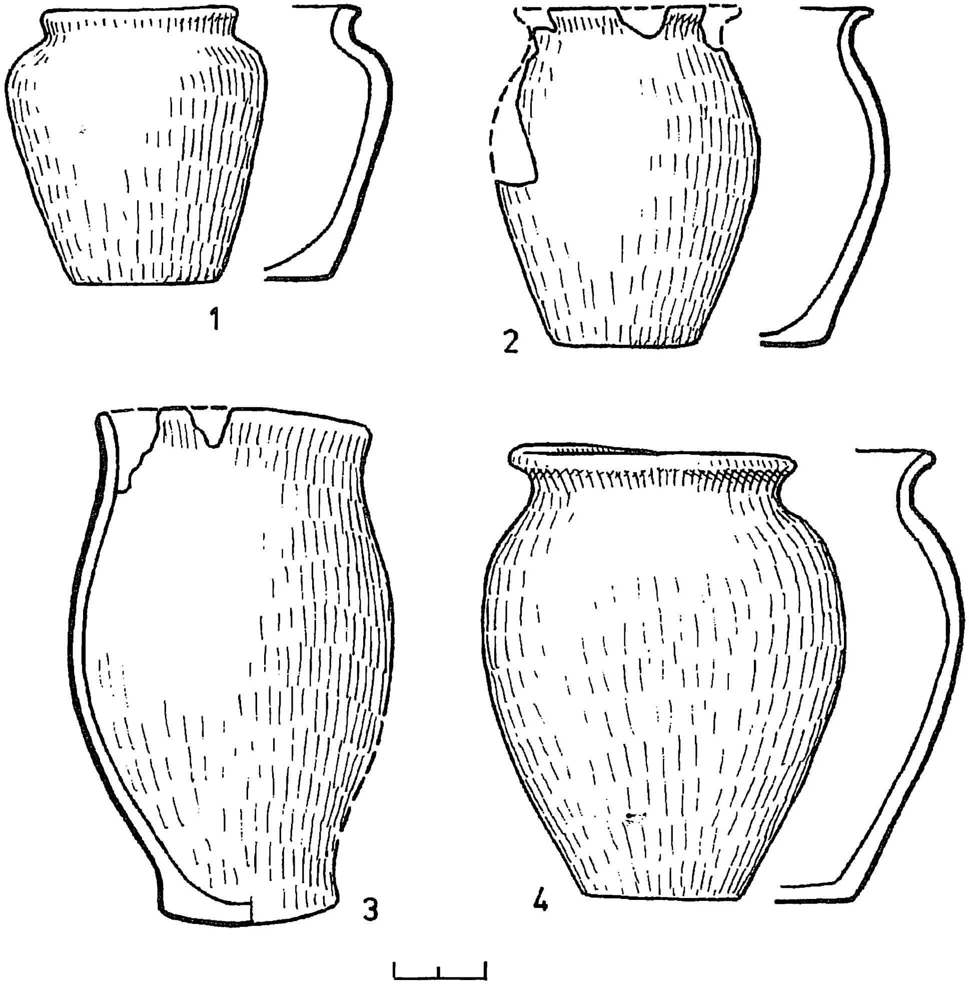

Fig. 12 Vase-borcan din secolele VI–VII de la Davideni (1); Izvoare-Bahna (2); Bacău (3); Ștefan cel Mare (4).

pentru finisarea exterioară a vasului, iar din analiza unor fragmente ceramice s-a evidențiat procedeul tehnic de introducere în pasta de lut a unor ingrediente (pietricele, fulgi de mică, cioburi pisate), care să joace rolul de liant. Folosirea roții olarului (rapidă sau lentă) a fost dedusă din turațiile acesteia imprimate pe vasele ceramice. Arderea vaselor se efectua în cuptoare special amenajate, unele având o singură cameră, altele fiind prevăzute cu cameră de foc și cu cameră de ardere a vaselor, despărțite printr-un grătar orizontal perforat. Arderea propriu-zisă a vaselor putea să aibă loc într-un mediu carbonic realizat prin închiderea totală a camerei de ardere, rezultând o culoare cenușie a vasului respectiv;

dacă în camera de ardere se realiza un curent de aer reducător, pasta vaselor devenea roșietică. Asemenea cuptoare s-au descoperit la Cucoreni-Butnărești, Zorleni-Fântânele – jud. Vaslui, Seliște (Basarabia), Fundeni-Străulești, Bumbești – jud. Gorj, Băleni – jud. Dâmbovița, Oltina – jud. Constanța, Șura Mică – jud. Sibiu și Sighișoara – jud. Mureș. Ca și în cazul prelucrării metalelor, în olărit procedeele tehnice complexe ale acestui meșteșug îi conferă olăritului caracterul de meșteșug specializat.

Meșteșugurile legate de *activitatea constructivă* (lemn și piatră) erau destul de frecvente, ele raportându-se atât la construcțiile civile, cât și la cele de caracter militar, mai cu seamă cele de pe linia Dunării și din Dobrogea. Au fost descoperite numeroase unelte de prelucrare a lemnului și a pietrei, ceea ce demonstrează prezența unor artizani locali în activitatea constructivă. Dintre cele mai semnificative descoperiri sunt de luat în seamă uneltele de tâmplărit, ca fierăstraie, compasuri, cuțite de rindea, topoare, dălți, ciocane, burghie, pene-despicătoare, tesle, scoabe, descoperite la Davideni – jud. Neamț, Spinoasa – jud. Iași, Șirna – jud. Prahova, Sighișoara – jud. Mureș, Telița – jud. Tulcea etc.

Aceleași cercetări arheologice au evidențiat și alte materiale de construcție: olane, cărămizi, țigle, tuburi de conductă, toate de producție locală; de asemenea, prezintă interes și cuptoarele de ars piatra de var utilizat la realizarea mortarului, precum la Oltina și Dervent – jud. Constanța sau din alte localități.

Alte practici meșteșugărești vizau *prelucrarea coarnelor de cerb* și *a oaselor de animale*, în general, pentru obținerea unei game variate de obiecte de largă necesitate, precum piepteni, împungătoare (potricale), tuburi de păstrat acele, fusaiole, suveici, plăsele și mânere de cuțit, piese de harnașament, fluiere, tipare. Multe dintre aceste practici aveau, desigur, caracter casnic, ca de pildă realizarea fusaiolelor sau a potricalelor. Altele însă vizau o anumită specializare, ca, de exemplu, obținerea pieptenilor din os, activitate în care, încă din secolul al IV-lea, erau implicate comunități întregi, precum cea de la Bârlad-Valea Seacă.

Torsul și țesutul, două practici meșteșugărești de caracter casnic, sunt evidențiate de prezența, aproape în fiecare locuință cercetată, a fusaiolelor de lut, piatră sau ceramică, a greutăților de lut de formă conică sau piramidală folosite la războiul de țesut vertical și la plasele de pescuit.

Circulația mărfurilor și a banilor. De la finele secolului al VII-lea, în Europa de Sud-Est se petrec mari schimbări politice și adânci prefaceri sociale, constând mai ales din crearea primei formațiuni statale bulgare la sud de Dunăre, cu capitala mai întâi la Pliska și apoi la Preslav, și din apariția în Imperiul bizantin a relațiilor de tip feudal. Aceste schimbări și prefaceri au avut o înrâurire puternică și asupra societății din spațiul carpato-dunărean. Crearea statului bulgar a ridicat un obstacol în calea legăturilor directe, tradiționale, dintre romanici și imperiu, fără însă a le curma cu totul. Într-adevăr, menținerea de către flota bizantină a unor puncte de sprijin și de control la gurile Dunării ne dă dreptul să admitem că aceste legături au continuat să funcționeze, cel puțin pe firul Dunării maritime. Pe această cale, contactele dintre populația românească și imperiu n-au încetat niciodată.

Pe de altă parte, grava criză care a marcat istoria Bizanțului în secolele VII–IX, cu manifestările ei pe multiple planuri — convulsiuni sociale și politice, conflicte religioase și culturale —, și care reprezintă de fapt intensificarea procesului de feudalizare, nu putea să rămână fără ecou în întregul sud-est european, deci și la Dunărea de Jos.

Cum s-a arătat mai sus, producția comunităților sătești românești vechi din spațiul la care ne-am referit era limitată natural la ceea ce se putea obține din îndeletnicirile tradiționale ale unei populații sedentare, legate de veacuri de teritoriul pe care își duceau viața, generație după generație.

De pe urma acestor activități productive erau asigurate mijloacele de trai ale populației locale. Ceea ce depășea necesarul reținut pentru consum devenea disponibil pentru schimb. Grânele, îndeosebi grâul și meiul, vitele — cu produsele derivate, pieile și articolele de pielărie —, mierea și ceara, intrau astfel într-un circuit economic mai larg, atât între comunitățile locale, cât și prin stabilirea unor legături cu centre de producție mai îndepărtate. În schimbul lor, pătrund în societatea din spațiul carpato-dunărean mărfuri de proveniență bizantină: ceramică, mai ales amfore, podoabe din aur și din argint, țesături fine, arme, obiecte de cult, articole ce satisfăceau nevoile unei părți din populația locală, în plin proces de stratificare. Din cunoscutul episod balcanic al cneazului kievian Sviatoslav, consemnat de o cronică rusească, rezultă că la numai două decenii după mijlocul secolului al X-lea, pe artera economică a Dunării de Jos circulau și alte mărfuri, cu un profil variat, ce proveneau din diferite spații ale Europei Răsăritene, de unde veneau și diverse monede ilustrând o anume înflorire economică.

Privită în ansamblu, circulația monedei bizantine acoperă în această perioadă o arie destul de largă, fiind atestată nu numai în Dobrogea și pe linia Dunării, din Banat și până în sudul Moldovei, ci și în Transilvania, de unde provine o monedă de bronz, emisă de Leon al III-lea și Constantin al V-lea, găsită la Voila – jud. Brașov, și o alta, tot de bronz, emisă la Cherson de către Vasile I și Constantin al VIII-lea. Cu excepția unui singur tezaur, alcătuit dintr-o monedă de argint, asociată cu 33 piese de bronz, tezaur datând din 945 și găsit la Cleja – jud. Bacău, toate celelalte semnalări se referă la descoperiri izolate de monede pierdute de către deținătorii lor.

În afara banilor bizantini, în două localități din Moldova au apărut emisiuni ale califilor arabi și anume ale Omeiazilor, de la care provin două monede de bronz, bătute în anul 750 și găsite la Bosia, pe malul Prutului, jud. Iași, și ale Abbasizilor — un tezaur descoperit la Răducăneni – jud. Iași, care cuprinde dirhemi de argint emiși de califii al-Mansur, al-Mahdi și de celebrul Harun ar-Rașid; laolaltă cu monedele, s-au găsit și podoabe de argint. Iar în alte două localități, de data aceasta din Banat, s-au descoperit monede de argint din Europa Occidentală: la Orșova, un dinar emis în spațiul carolingian german între anii 855 și 875, în vreme ce la Jamu Mare – jud. Timiș, într-un tezaur s-au identificat dinari francezi emiși de regii carolingieni Ludovic al III-lea și Carloman. Monedele arabe prezintă o prelungire a marelui trafic care aducea acest numerar de la Marea Baltică la Marea Caspică, peste întinsele stepe rusești, în timp ce dinarii carolingieni indică o altă direcție a drumurilor comerciale, pornind din vest, traversând Europa Centrală și urmând firul Dunării, până la vărsarea ei în mare.

Din datele oferite de descoperirile monetare, rezultă că viața societății din spațiul carpato-dunăreano-pontic s-a desfășurat, de la începutul secolului al VIII-lea și până la mijlocul secolului al X-lea, în limitele unei economii de tip rural, bazată mai ales pe schimbul în natură. Această trăsătură este mai accentuată la începutul perioadei date, când descoperirile monetare lipsesc aproape cu totul. După anul 741, ele reapar, aducând la iveală îndeosebi monede bizantine de bronz, ceea ce denotă nu numai existența unor legături economice cu imperiul, ci și o circulație adaptată la nevoile unor schimburi bănești mărunte, de toate zilele, specifice vieții unei populații autohtone. Spre sfârșitul acestei perioade, tezaurul de la Cleja, cu cele 33 de monede emise între anii 813–820 și 945, trădează începutul unui proces de acumulare de numerar, unicul caz cunoscut până astăzi pentru acea vreme.

Cercetătorii români și străini s-au preocupat în mai multe rânduri de studierea cauzelor care au determinat întreruperea aproape totală a circulației monedelor bizantine în spațiul carpato-dunăreano-pontic, începând din a doua jumătate a secolului al VII-lea. Cum această perioadă a fost marcată de așezarea bulgarilor în sudul Dunării, unii cercetători au fost înclinați să creadă că sistarea pătrunderii monedei bizantine la Dunărea de Jos a fost prilejuită tocmai de stabilirea lor la sud de fluviu, întrerupându-se astfel vechile legături ale populației locale cu imperiul.

Analiza descoperirilor de monede bizantine, emise în secolele VIII–IX și răspândite pe o arie mult mai largă, nu numai în afara, ci și în interiorul imperiului, a permis însă să se constate o rarefiere generală a circulației monetare. În acest sens, datele obținute din cartografierea descoperirilor întâmplătoare au fost confirmate de rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse sistematic, timp de câteva decenii, la Atena și la Corint, unde au fost scoase la lumina zilei foarte puține monede emise în secolele VII–IX. Prin urmare, raritatea monedei bizantine la Dunărea de Jos, după anul 680, nu mai poate fi considerată un fenomen strict local, pus pe seama stabilirii bulgarilor la sud de Dunăre; dimpotrivă, ea are implicații mult mai profunde, fiind determinată de marile frământări de ordin social, economic, politic și cultural prin care trecea Imperiul bizantin în totalitatea lui, confruntat cu grava criză a iconoclasmului. Cauzele principale care au dus la această rarefiere a circulației monetare au fost deci proprii Imperiului bizantin: tulburările continue, sociale și politice, desființarea micilor proprietăți agrare în beneficiul marilor latifundii și, prin urmare, dispariția unei largi categorii de producători; apariția concurenței, pe plan politic și comercial, a impetuoasei expansiuni arabe, toate acestea contribuind la slăbirea circulației monedei bizantine pe un vast teritoriu, atât înlăuntrul, cât și în afara imperiului. De altfel, chiar după întemeierea statului bulgar, bizantinii au menținut tot timpul un post fortificat la gurile Dunării, la Licostomo (Lykostomion), castel întărit la gura brațului Chilia, în apropiere de actuala localitate Periprava – jud. Tulcea. Aici, un izvor scris din a doua jumătate a secolului al IX-lea înregistrează deja amintita prezență a protospătarului și a arhontelui de Licostomo, Toma, comandant al flotei imperiale, care asigura navigația în această zonă[1]. În modul acesta, legăturile dintre populația românească și Bizanț au fost menținute în această vreme în pofida vicisitudinilor istorice.

---

[1] Acest Toma, protospătar și arhonte de „Lykostomion", este amintit într-o dedicație de pe un manuscris al Lexiconului patriarhului Fotios (857–867, 877–886), semnalat de Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe–XVe siècles*, Paris, 1966, p. 57, n. 2 și n. 1; p. 101. Cf. și *Fontes*, II, p. 637.

c. Realități sociale (obștea sătească teritorială: instituții caracteristice și funcții sociale; procesul de diferențiere socială)

După cum s-a arătat mai sus, cercetările au evidențiat existența pe întreg spațiul românesc a unui important număr de așezări sătești, grupate sub forma unor concentrări demografice mai mari sau mai mici, contaminate, începând din a doua jumătate a secolului al VI-lea, de unele forme culturale datorate impactului slav, în principal. Procesul de permanente înnoiri, de prefaceri continui din interiorul acestor obștii teritoriale sătești privește, deopotrivă, structura economică, cea socială și chiar organizarea politică a acestora, cu recunoașterea rolului fundamental al dezvoltării structurii economice în prefacerile sociale și politice.

Examinarea structurilor sociale a comunităților sătești de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic arată că încă în secolele VII–IX nu se depășise nivelul obștii sătești teritoriale. Așa cum s-a văzut pentru perioada anterioară, comunitatea obștească continua să fie guvernată de instituțiile sale de bază, care, potrivit documentului patristic din 374, erau definite de adunarea satului, sfatul bătrânilor, jurământul de veritate, solidaritatea dintre membrii săi. Potrivit rezultatelor arheologice (modul de distribuire a loturilor familiale în teren, dispunerea locuințelor, a decedaților în necropole) existau două tipuri de structuri sociale în general: familia pereche, corespunzătoare obștii sătești teritoriale (specifică populației autohtone) și marea familie patriarhală, corespunzătoare obștii gentilice (specifice, mai cu seamă, populațiilor migratoare). Este vorba, firește, de tipuri generale predominante, deoarece formele de manifestare ale acestora erau destul de variate și labile, reminiscențe ale familiei arhaice întâlnindu-se până târziu în epocile următoare. Caracterul proprietății în sânul obștii sătești teritoriale varia în funcție de evoluția în care se găsea comunitatea rurală într-o anumită epocă istorică. În cazul obștii bazate, în principal, pe familia patronimică, întregul teren agricol se afla în proprietatea obștii, el fiind periodic împărțit, prin tragere la sorți, membrilor comunității care aveau numai dreptul de folosință asupra loturilor arabile. Pădurea, apele, islazurile rămâneau în stăpânirea colectivă a obștii, fiind folosite în comun. Exista, deci, un sistem „dualist“ format din proprietatea colectivă a obștii, pe de o parte, iar, pe de altă parte, de dreptul de folosință sau de posesiune individuală. Acest drept de folosință reprezintă, de fapt, germenii procesului de diferențiere socială, care vor duce la destrămarea caracterului devălmaș al obștii, prin apariția, mai întâi, a stăpânirilor individuale (casă, anexele, terenul din jurul casei, uneltele de muncă), apoi la permanentizarea loturilor arabile, fără distribuirea lor periodică prin tragere la sorți. Acest proces de individualizare a posesiunilor se constată în cazul uneltelor de muncă. În numeroase locuințe cercetate aparținând familiei pereche, precum la Brateiu, Șirna, Davideni, Izvoare-Bahna, Băleni, Biharea, Dulceanca etc., s-au descoperit numeroase unelte agricole (brăzdare și cuțite de plug, coase, seceri), făcând parte din inventarul gospodăriei respective și constituind proprietatea privată a acesteia. Ne aflăm, deci, în fața obștii sătești, caracterizate prin separarea familiilor individuale și prin transformarea lor în unități economice de bază, alături de care continuă să existe reminiscențe ale marii familii patriarhale arhaice, sub forma familiei patronimice.

Este cazul cimitirului din secolele VII–VIII de la Brateiu, unde se constată numai prezența micii familii. În cazul în care cercetarea necropolei nu mai comportă rezerve în ceea ce privește dimensiunile ei, se poate aprecia că fenomenul de disoluție a familiilor patronimice din secolele IV–V se încheiase către finele secolului al VIII-lea.

După cum s-a arătat mai sus, în forma sa primară, obștea teritorială, ca instituție colectivă, prezenta unele caracteristici majore, precum proprietatea devălmașă asupra pământului, conducere colectivă, răspundere comună și, mai cu seamă, organizarea colectivă a muncii. În vremea la care ne referim, forma arhaică a obștii fusese, în mare parte, depășită pe teritoriul românesc. Dacă proprietatea obștii asupra apelor, a pădurii și a islazului rămânea mai departe devălmașă, loturile arabile, deși constituiau în continuare proprietate a obștii, treceau în folosință individuală, prin tragerea periodică la sorți în prima etapă și prin permanentizarea dreptului de folosință a lotului arabil respectiv, în etapele următoare. Unele observații arheologice confirmă existența în cadrul satului a unor stăpâniri individuale, fapt care înscrie obștea pe traiectoria creării premiselor dezagregării ei. Este vorba, mai întâi, de casă ca element de stăpânire individuală, de proprietatea individuală, înțelegând prin aceasta și unele anexe legate de aceasta, precum staule, grădini, vite, vii. Pe de altă parte, observațiile de la Izvoare-Bahna și Davideni – jud. Neamț, referitoare la modalitatea de distribuire în teren a locuințelor din cadrul așezărilor pomenite, datând din secolele VI–VII sunt evidente. La Izvoare-Bahna se confirmă cele spuse mai sus; de pildă, cele șase locuințe care alcătuiesc așezarea apar foarte dispersate, la o distanță ce variază între 30 și 50 m una de cealaltă. În prima așezare de la Davideni, din totalul de opt locuințe, patru alcătuiesc un „cuib“, celelalte fiind izolate ca în primul exemplu; în cea de-a doua așezare de la Davideni, din cele 15 locuințe descoperite, trei alcătuiesc un „cuib“, restul fiind dispersate și singuratice.

Se știe că prezența „cuiburilor“ de locuințe demonstrează existența unui fenomen sociologic specific obștii teritorializate într-o anumită fază a evoluției: existența *familiei nucleu* și a *familiei lăstar* (casa părintească și cele ale copiilor construite în imediata apropiere) cu drept de proprietate asupra vetrelor de casă și a zonei imediat înconjurătoare.

O situație mai clară în această privință prezintă așezarea de pe str. Soldat Ghivan din București, care datează din secolul al VI-lea. Din modul de dispunere a locuințelor, s-a constatat că acestea formează trei grupuri: unul de patru locuințe, altul de șase, iar al treilea din trei bordeie-locuințe. În timp ce locuințele din primele două grupuri sunt apropiate una de alta, cele trei bordeie din ultimul grup sunt mai distanțate. Deosebit de interesant este faptul că în fiecare grup de locuințe exista câte una de mari dimensiuni, în jurul căreia erau amplasate cele mici. Pe de altă parte, alături de aceste „cuiburi“ de locuințe, apar și locuințe dispersate, singulare, de mici dimensiuni, la depărtare mai mare sau mai mică față de grupurile respective. Situația aceasta se întâlnește, de altfel, în alte așezări de epocă, precum la Davideni, Izvoare-Bahna și în alte localități. Constatarea privind existența în fiecare „cuib“ de locuințe a uneia de mai mari dimensiuni a fost explicată prin procesul de diferențiere socială petrecut în cadrul comunității respective, casele mai mari aparținând elementelor înstărite sau unor autorități din cadrul obștii.

Considerăm însă că explicația unei asemenea realități trebuie transferată în cadrul procesului de disoluție socială; ar fi vorba de familia patronimică în interiorul căreia s-a produs separarea în spațiu a familiei individuale, prin construirea de locuințe separate de către membrii familiei inițiale. Locuințele izolate ar putea fi interpretate, în cazul în care situația în teren este reală, ca aparținând unei comunități necontaminate de prefacerile amintite sau unor străini atașați obștii respective cu învoirea acesteia. Fenomenul de integrare, mai corect spus de alăturare a străinilor pe lângă obște, este destul de frecvent surprins în documentele medievale, care numesc pe străinii alăturați obștii *lăturași*; asemenea fenomen este de veche tradiție, el raportându-se desigur și la epoca amintită. De altfel, și observațiile privind situația din necropole vin să confirme această afirmație; este vorba de înmormântări singulare, în afara celor de grup, „familiale", care ar putea aparține acestor „lăturași", ca în cazul necropolelor de la Moldovenești și Hunedoara. Este posibil, de asemenea, ca tot în această vreme, numărul stăpânirilor individuale să fi crescut prin acele „curături" (lazuri, runcuri, jariști), folosite ca teren pentru cultivarea plantelor. Primele noastre documente medievale scrise menționează existența acestora: în 1388, de pildă, o danie particulară către mănăstirea Cozia pomenea, printre altele, de „bucăți de ocină" provenite prin cumpărarea de la membrii obștii, care le obținuseră ca proprietate individuală probabil și prin „curături"[1]. Astfel, este posibil ca stăpânirea individuală a curăturilor să fi fost mult mai veche, chiar din ultima treime a primului mileniu. Această stare de lucruri apare deosebit de concludentă pe teritoriul Dobrogei, aflat sub influența puternică a Bizanțului. Transformările social-economice din cadrul societății bizantine au afectat, în mare măsură, și situația colectivităților omenești de la Dunărea de Jos, forma de organizare rurală a acestora fiind puternic înrâurită de asemenea transformări.

La baza acestor prefaceri din sânul obștii sătești a stat, fără îndoială, dezvoltarea economică, progresul general înregistrat de societatea din spațiul carpato-danubiano-pontic, proces care a favorizat diferențierea socială din sânul comunităților existente. Stăpânirile individuale arătate mai sus au jucat un mare rol în promovarea diferențierilor de avere dintre locuitorii aceleiași obști. Investigația arheologică din cuprinsul acestor așezări din secolele VI–VIII atestă existența acestui proces de diferențiere de avere a locuitorilor. Așa, de exemplu, la Udești, Sighișoara, Budureasca etc. au fost descoperite unele locuințe complexe, cu inventar deosebit de bogat și de prețios, care dovedesc existența în cuprinsul comunităților amintite a unor elemente diferențiate economic și chiar social, constituind germeni ai procesului de destrămare a obștii. La Udești, Budureasca și în alte așezări datând din secolele VI–VII au ieșit la iveală locuințe cu câte două încăperi, prevăzute, se pare, cu alte încăperi suprapuse. Inventarul acestora constă în special din obiecte de podoabă, precum și din monede de aur, ca în cazul celei de la Udești.

---

[1] *DRH B*, I, p. 27.

Prezența proprietății private a avut drept consecință majoră acumularea treptată de bunuri materiale și, în final, inegalitatea de avere și diferențierea socială, care vor constitui premisele apariției proprietății funciare private. Citatul document patristic din 374 atestă, cât se poate de limpede, existența încă din acea vreme a inegalității de avere în sânul comunității sătești din nord-estul Munteniei. Investigația arheologică este în măsură să ne edifice și asupra procesului de diferențiere socială pe bază de avere mobilă a membrilor comunităților rurale de pe teritoriul României în secolele analizate. Situația inventarului de locuințe, dar mai cu seamă cea din necropolele vremii, apare deosebit de semnificativă în acest sens. Deosebirile de avere, care exprimă deosebirile de condiție socială, a celor decedați, precum la Pădureni, unde diferența inventarului de obiecte depuse în morminte — constatată în cazul mai multor înhumați, mergând de la morminte sărace lipsite de inventar aproape în întregime, până la morminte cu inventar foarte bogat — ilustrează din plin această inegalitate de avere și de poziție socială. Și în așezări se constată acest fenomen. Alături de locuințe, în general sărace în inventar și chiar ca modalitate de construcție, apar altele care se evidențiază atât prin tehnica de construcție (cu două încăperi, bine amenajate), cât și prin conținutul inventarului (obiecte din metal prețios).

Cadrul social format, a cărui esență o constituia consolidarea proprietății private individuale (inclusiv a proprietății funciare sub forma posesiunilor din vatra satului rezultate din defrișări și din desțeleniri individuale), amplificat de statutul politic impus de impactul marilor migrații, nu puteau să nu fecundeze elementele sociale noi, care vor contribui din plin la fenomenul de clivare socială: este vorba de funcția îndeplinită de unii dintre membrii comunității în rezolvarea problemelor obștești. Dacă în perioada daco-romană această funcție era îndeplinită de organul colectiv al obștii, de acel sfat al adunării satului, ca în cazul comunității din nord-estul Munteniei, în noile condiții din perioada ulterioară, această funcție socială se individualizează. Diferitele atribuții obștești, sociale, juridice și militare chiar, inclusiv reglementarea raporturilor dintre comunitatea autohtonă și populațiile migratoare ca forță militară temporar dominantă, sunt încredințate spre rezolvare unora dintre membrii obștilor, acelor „mai mari ai satelor" (*seniores villarum*) din documentele latine ale slavilor apuseni, identificați cu jupanii (*quos linqua sua supanos vocant*)[1], care devin cu vremea organe de dominație a societății. Este posibil, cum s-a arătat deja, ca unele locuințe din cadrul anumitor așezări, precum locuința din așezarea din secolul al VII-lea de la Udești – jud. Suceava, deosebită de celelalte, atât prin sistemul de construcție (pare a fi fost etajată), cât și prin inventarul bogat și variat conținut (monede de aur), să fi aparținut acestor persoane care îndeplineau anumite funcții administrative și militare din cadrul comunității rurale sau al uniunii de obști. Cele patru căpetenii din secolul al VI-lea, cu nume de rezonanță slavă, menționate de izvoarele scrise în spațiul dintre Carpați și Dunăre, ar putea fi considerate ca aparținând acestui nivel social-politic[2].

---

[1] *Apud* K. Kadlec, *O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich przed X wiekim*, în *Encyklopedya Polska*, IV, 1, Cracovia, 1912, p. 67.

[2] *Fontes*, II, p. 517, 519, 543, 605, 607.

Pe de altă parte, impactul migrator a provocat el însuși apariția fenomenului de dependență colectivă a unor comunități sătești față de autoritatea militar-politică migratoare, ca de pildă obștile din Banat aservite unor persoane din anturajul lui Attila, după cum tot un gen de asemenea raporturi de dependență pot fi socotite și relațiile dintre autoritatea militară cu sediul în cetatea Turris și țăranii care locuiau pe pământurile aferente fortificației, puse în valoare prin munca acestora[1].

Dacă aceasta putea fi evoluția structurilor sociale din secolele VII–VIII în cea mai mare parte a țării, pentru zonele rămase vreme mai îndelungată în cadrul imperiului, precum teritoriul Dobrogei, structura social-economică a comunităților umane înregistra o evoluție deosebită. Evoluția societății de aici, intrată sub incidența reglementărilor imperiului până în secolul al VII-lea, a înregistrat unele progrese notabile, asemănătoare celor din provinciile imperiale. Constituirea marilor domenii funciare, a *villae*-lor, prezența instituției *colonatului*, a sistemului *capitatio-iugatio*, instituția patronatului, legarea de pământ a celei mai mari părți a cultivatorilor în domeniul agrar, prezența unor *principes locorum*, dezvoltarea producției meșteșugărești până la nivelul organizării profesionale în corporații sau colegii, integrarea teritoriului dobrogean în schimbul de mărfuri provincial imperial, dezvoltarea economiei bănești, adâncirea procesului de diferențiere socială, așa cum se constată în materialul documentar existent indică direcția de evoluție a structurilor social-economice în concordanță cu ceea ce se petrecea în lumea provincială din cadrul imperiului[2]. Această evoluție, care ar fi putut duce la apariția raporturilor feudale pe calea sintezei, așa cum s-a întâmplat în Imperiul bizantin și în alte părți, a fost însă întreruptă de marile migrații și de abandonarea de către imperiu a teritoriului dobrogean. Consecința imediată a fost descompunerea treptată a marilor domenii funciare, dispariția sistemului de exploatare prin *villae*, consolidarea comunităților agrare și militar-agrare, reorganizarea din vremea lui Heraclius consfințind prezența obștii teritoriale ca formă generală de organizare social-economică.

Sintetizând cele expuse mai sus, se poate afirma că prefacerile de structură socială evidențiate, precum generalizarea în cadrul obștii sătești teritoriale a familiei pereche ca rezultat al procesului de disoluție socială (cu reminiscențe ale familiei patronimice), afirmarea proprietății private individuale — inclusiv a celei funciare sub forma curții și a loturilor agrare rezultate din defrișare și desțelenire prin efort individual —, a inegalităților și a diferențierii sociale, rolul factorului militar-politic în procesul de aservire colectivă a comunităților rurale autohtone, conferă perioadei analizate din istoria poporului român caracterul de epocă nouă, deosebită de cea precedentă, prin constituirea premiselor procesului de apariție a raporturilor de aservire de esență feudală.

În cele ce urmează este necesară o succintă prezentare a formelor de organizare social-economică specifice populațiilor care au venit în contact cu societatea românească în cursul mileniului I cu scopul principal de precizare a nivelului de dezvoltare social-economică în care se găseau noii veniți, potrivit stadiului actual al cercetărilor.

---

[1] *Ibidem*, p. 261, 519, 541–543.

[2] *Codex Iustinianus*, XII, 39, 40, 2; XI, 48, 19, 54.

Imperiul bizantin a cunoscut și el comunitatea agrară teritorială. Existența formelor de organizare social-economică de tipul obștii teritoriale este indicată de diferite aspecte cu caracter instituțional, cum ar fi, de pildă, solidaritatea fiscală a membrilor comunității, preemțiunea sau „protimisisul", precum și de terminologie, care evidențiază un conținut asemănător cu cel al obștii sătești. Este adevărat că în imperiu lucrurile sunt mai complexe și că obștea bizantină prezintă unele particularități, consecință a unui stadiu de dezvoltare oarecum deosebit față de cel din alte societăți. Aici comunitatea agrară evolua în cadrul unui organism statal care cunoscuse raporturi sclavagiste, în condițiile existenței marii proprietăți funciare sub forma *villae*-lor, a instituției colonatului, pentru lucratul pământului fiind aduși și *foederați* goți. Micile proprietăți ale țăranilor liberi au fost, din ce în ce mai mult, înghițite de marea proprietate, țăranul fiind transformat în colon legat de pământ prin decrete ale puterii de stat. În anumite zone situate pe linia Dunării, din Banat până în Dobrogea, mai trăia o altă categorie de cultivatori ai ogoarelor, așa-numiții *castellani* sau *limitanei*. Acești țărani-soldați aveau drepturi și îndatoriri speciale, după cum rezultă din codicele și novelele lui Iustinian. De același regim special se bucurau în secolele VIII–IX și *stratioții*, tot țărani-soldați, iar loturile lor (*strateia*) nu puteau fi vândute, ci numai transmise urmașilor sau chiar străinilor, cu condiția ca aceștia să fie soldați sub arme, mai ales în caz de pericol.

Deși pe cale arheologică nu sunt documentate încă așezări sau locuințe (*iurte*) aparținătoare populațiilor nomade, este de presupus că în zonele în care avarii au locuit izolați (câmpia Banatului și a Crișanei, pe cursul mijlociu al Mureșului) au existat și obști nomade, deoarece membrii acestor comunități se găsesc în cimitirele cercetate din zonele respective. Cea mai mare parte a societății avare era organizată însă în obști cu caracter specific, subliniat de relatările unui contemporan, scriitorul bizantin Mauricius, care spunea despre avari că „... până în ziua războiului, sunt împărțiți pe ginți și triburi și își pasc mereu caii, vara și iarna". Iar mai departe: „Îi stânjenește lipsa de pășuni din pricina mulțimii de animale pe care le poartă cu dânșii", de aceea se recomandă atacarea lor în lunile februarie sau martie, „când caii suferă de neajunsurile iernii și oștenii dau lupte ca împotriva unor (simpli) arcași"[1]. Foarte probabil că, în urma conviețuirii cu populațiile supuse, dar mai ales sub influența Imperiului bizantin, avarii își vor fi schimbat mult felul de viață.

La popoarele slave, obștea agrară a constituit și aici forma fundamentală de organizare social-economică, ca verigă de legătură între societatea gentilică și cea medievală. Scriitorul bizantin Procopius din Cesarea, care și-a scris opera între anii 540 și 553, ne-a lăsat o interesantă descriere a modului de viață al slavilor: „Neamurile acestea — arată Procopius —, sclavinii și anții, nu sunt conduse de un singur om, ci trăiesc încă din vechime în rânduială democratică și de aceea treburile lor, atât cele prielnice, cât și cele neprielnice sunt totdeauna dezbătute de către obște. La fel sunt comune la acești barbari mai toate celelalte obiceiuri ale lor, încă din vechime. Locuiesc în colibe jalnice, răzlețiți unii de alții și mereu se mută dintr-un loc în altul. Locuiesc sporadic în corturi împrăștiate. De aceea au și mult pământ“[1].

---

[1] Mauricius, XI, 2, 10, 18; VII, 1, 12.

Cercetări mai vechi sau mai noi ale unor istorici din țările slave au arătat că în momentul contactului cu civilizația mediteraneană, unitatea politică fundamentală a slavilor o constitua tribul. Triburile erau împărțite în unități mai mici. Dreptul de folosință a pământului era reglementat de autoritatea tribală. Structura acestor unități se caracteriza prin proprietatea comună asupra solului și prin libertatea personală a membrilor tribului. În unele zone, de pildă, în partea de sud a Poloniei, existau în secolele V–VI unele forme de organizare social-economică mai evoluate. În general, însă, în Polonia exista la finele antichității o formă de organizare social-economică tradițională, patriarhală, baza organizării producției și a distribuției produselor muncii constituind-o familia. Potrivit cercetărilor din ultimele decenii, particularitățile așezărilor rurale din cultura Zarubineț (caracterul locuințelor, al locurilor de menaj, dispunerea construcțiilor de locuit și planimetria lor) demonstrează menținerea raporturilor de clan. Structura socială din a doua pătrime a mileniului I se caracterizează mai ales prin prezența marii familii patriarhale, făcând parte din comunități teritoriale. Prin urmare, din punct de vedere cronologic, în momentul stabilirii slavilor în Câmpia Română la nordul Dunării în secolul al VI-lea, comunitatea lor de viață începea să se schimbe de la clan la cea teritorială. Veacurile VI–VIII reprezintă în istoria slavilor de răsărit o perioadă de trecere de la formațiunea gentilică, din ultimul stadiu al dezvoltării sale, la societatea împărțită pe clase. Este perioada de trecere de la democrația militară la statul timpuriu. Al treilea pătrar al mileniului I a fost vremea când mica familie devine unitatea economică principală în cadrul comunității teritoriale.

d. Modul de viață a comunităților umane: așezări, locuințe, necropole, credințe

Datorită mediului geografic și altor factori, etapele principale de dezvoltare ale societății în aceste trei secole trebuie înfățișate nuanțat și diversificat pe zone geografice mai restrânse, știut fiind faptul că, în parte, modul de viață al locuitorilor a fost și este influențat de mediu, de bogăția solului și a subsolului.

Din totalul localităților de pe întreg teritoriul românesc în care au fost semnalate așezări, dintre care unele fortificate (din secolele VIII–IX), majoritatea sunt situate în zonele de câmpie, pe văile mănoase sau pe podișuri, și numai rareori în zonele submontane.

---

[1] *Fontes*, II, p. 443–444.

Dintre aceste așezări, numai un număr relativ restrâns, circa 250 de localități, au fost cercetate prin sondaje sau săpături arheologice sistematice, iar integral sau cvasiintegral au fost dezvelite unele, precum așezarea de la Comana de Jos – jud. Brașov, situată în lunca Oltului, așezarea întărită de la Fundu Herții – jud. Botoșani, Izvoare-Bahna – jud. Neamț, Dodești – jud. Vaslui, Hansca – jud. Chișinău (în Basarabia). De asemenea, au fost cercetate peste 100 de necropole de înhumație, birituale și tumulare de incinerație. Dintre acestea au fost dezvelite, integral sau în cea mai mare parte, doar cimitirele de la Castelu – jud. Constanța, Izvoru – jud. Giurgiu, Obârșia Nouă – jud. Olt, Ocna Sibiului și Brateiu – jud. Sibiu. La aceste descoperiri ar trebui adăugat un important număr de descoperiri izolate, printre care pot fi amintite câteva tezaure monetare, depozite de unelte agricole și diverse obiecte de metal și vase de lut, ce completează harta arheologică a secolelor VII–IX cu noi puncte. Ele dovedesc o locuire relativ intensă, mai ales în unele regiuni ce ofereau condiții de viață mai prielnice.

Un număr important de așezări erau situate de-a lungul văilor cu terenuri fertile, mai ales pe terasele superioare ale acestora. Astfel, de-a lungul Dunării, din Banat și până la vărsarea sa în Marea Neagră, sunt presărate așezări și cimitire, aparținătoare unor obști sătești, mai întinse ori mai restrânse. Solul fertil, ca și întinsele pășuni, au oferit populației sedentare autohtone posibilitatea de a duce o viață neîntreruptă de cultivatori ai ogoarelor și crescători de vite, iar bogăția Dunării, a bălților și a lacurilor din luncă, bogate în pește, explică și îndeletnicirea locuitorilor cu pescuitul. Așezările sunt răspândite însă și în câmpia Olteniei ori a Munteniei, mai ales acolo unde codrii seculari de stejar ofereau luminișuri întinse. Asemenea locuri erau cele mai căutate în acele vremuri de pericol a unor invazii străine, deoarece la adăpostul pădurilor țăranii din obști își puteau duce traiul modest, dar sigur, iar în vremuri de restriște se puteau retrage în locuri știute numai de ei.

În zona de podiș sau subcarpatică, atât în Oltenia, cât și în Muntenia, sunt semnalate, deocamdată, câteva așezări, dar fără îndoială că aceste locuri mai ferite de invaziile dușmane au fost mult mai intens locuite decât relevă cercetările arheologice de suprafață efectuate până în prezent. Pe măsură ce cercetările se intensifică, numărul așezărilor din secolele VII–IX sporește. Astfel, de pildă, în Banat și Maramureș, unde până de curând nu erau semnalate așezări și cimitire din această vreme, în ultimii ani au fost descoperite așezări atât în câmpia Banatului, cât și în zonele mai retrase. Un număr sporit de așezări a fost descoperit în ultimul timp în câmpia Crișanei, iar densitatea lor cea mai mare se constată în județele Arad, Bihor și Satu Mare, unde mai târziu, în secolele XI–XIII, aceleași sau alte așezări vor fi pomenite în documentele vremii și în cronici. În Podișul Transilvaniei, cea mai mare densitate a așezărilor se constată în bazinul mijlociu al Oltului și în bazinele Mureșului și al Someșului, fiind răspândite nu numai în luncile acestor importante artere de circulație, ci și pe văile mai retrase sau chiar în Câmpia Transilvaniei. Pe teritoriul Moldovei, unde s-au efectuat cele mai întinse recunoașteri arheologice pe teren, avem astăzi cea mai clară situație a ariei de răspândire a așezărilor din secolele VII–IX. O intensitate cu totul deosebită a așezărilor se constată în bazinul Bahluiului și în bazinul inferior al Prutului. Așezările din Câmpia Jijiei, Podișul Sucevei, zona Subcarpaților, Podișul

Central Moldovenesc ori în zona Hânceștilor (Basarabia) sunt mai rare, la distanțe relativ mari unele de altele.

Cimitirele de înhumație, de incinerație sau birituale, cercetate până în prezent, apar, de obicei, în locuri mai mult sau mai puțin depărtate de așezările semnalate. Este evident, însă, că fiecare așezare și-a avut cimitirul său, chiar dacă nu a fost încă identificat. Răspândirea așezărilor din secolele VII–IX (ca și a celor din secolele anterioare), de-a lungul văilor principale, care au fost, în același timp și artere de intensă circulație, dovedește că populația autohtonă daco-romană și mai apoi românească nu s-a retras în zonele montane sau împădurite, abandonând respectivele teritorii mănoase migratorilor care s-au așezat vremelnic sau doar au trecut pe aceste meleaguri. Foarte probabil că atunci când au pătruns primele valuri de migratori sau de nomazi, cu scopul de a cuceri și de a exploata aceste teritorii, pârjolind și jefuind așezările, autohtonii s-au retras în locuri mai ferite până a trecut furtuna. Dar curând după aceea, ei au revenit la vechile vetre, continuându-și îndeletnicirile strămoșești și, după ce au fost obligați să intre în relații cu cuceritorii, au plătit tributul noilor stăpâni, care și-au instaurat dominația militară.

Cercetările arheologice dovedesc fără echivoc că, în repetate rânduri, peste așezările mai vechi, din secolele V–VI, s-au suprapus așezări din secolele VII–IX, iar în alte cazuri, peste acestea din urmă s-au suprapus așezări din secolele X–XI, dovedind o viață neîntreruptă în aceeași vatră a satului. Este adevărat, uneori s-a constatat că așezările din secolele VII–IX se suprapun peste așezări mai vechi, preistorice, dacice sau romane, existând deci hiatusuri mari de timp între ele, dar tot cercetările arheologice mai intense, efectuate în hotarul unei singure așezări (Noșlac – jud. Alba, Brateiu – jud. Sibiu, Dodești și Murgeni – jud. Vaslui, Șirna – jud. Prahova) au dovedit că, deși așezările își schimbă vatra de la un loc la altul în perioade deosebite, în ansamblul hotarelor sătești a existat o continuitate neîntreruptă de viețuire. Alături de autohtoni, descoperirile atestă și prezența populațiilor migratoare sau nomade. În secolele VII–X asimilarea de către români a unor grupuri de slavi este dovedită concret nu numai de prezența unor elemente culturale specifice fiecărei dintre aceste populații, descoperite atât în așezări, cât și în cimitire, ci și prin folosirea în comun a acelorași așezări și necropole. Conviețuirea îndelungată între români și aceste populații, eterogene din punct de vedere etnic și lingvistic, s-a încheiat cu o sinteză culturală unitară, specifică unor teritorii vaste. Superioritatea numerică, caracterul autohton și sedentar, ca și trăsăturile generale ale civilizației lor, au permis românilor ca pe durata câtorva generații să asimileze atât populația slavă, cât și etniile turcice, impunându-se, în același timp, limba română, care, la rândul ei, a absorbit un important lot de cuvinte de origine slavă ori turcică.

Cercetările arheologice efectuate în diferite zone ale țării au scos în evidență că în secolele VII–IX existau două tipuri principale de așezări, care ar putea să corespundă la trei variante de organizare a obștii sătești sau ar putea să se explice doar prin adaptarea aceleiași structuri de obște la particularitățile mediului natural. Primul tip, care până în prezent se pare că era cel mai numeros, îl constituie așezările dispersate, ce se întindeau uneori pe o lungime de aproape 2 km. Altele însă, deși au locuințele dispersate sau grupate câte 2–3, la distanțe ce variază de la caz la caz, au o întindere mai mică. Printre așezările de acest tip, în care s-au efectuat cercetări arheologice mai ample, menționăm pe cele de la Băiceni-Siliște – jud. Iași, cu 15 bordeie și o locuință de suprafață, Dodești – jud. Vaslui, cu 12 semibordeie, Spinoasa – jud. Iași, cu 9 locuințe de suprafață și 3 bordeie, Izvoare-Bahna – jud. Neamț, cu 12 bordeie, Lozna și Fundu Herții – jud. Botoșani, cu 43 și, respectiv, 5 bordeie, Filiaș – jud. Harghita, cu 48 bordeie, Țaga – jud. Cluj, cu 20 bordeie, Dăbâca – jud. Cluj, cu 16 bordeie și 10 locuințe de suprafață, Băneasa-Giurgiu cu 9 bordeie, Archiud – jud. Bistrița-Năsăud, cu 8 bordeie, Noșlac – jud. Arad, cu 6 bordeie, Cornea – jud. Caraș-Severin, cu 7 bordeie, Șirna – jud. Prahova, cu 18 locuințe.

În toate aceste cazuri numărul locuințelor descoperite nu oferă date certe asupra mărimii obștilor sătești respective, deoarece, pe de o parte, săpăturile nu au fost exhaustive, iar, pe de altă parte, datorită faptului că locuințele ar putea aparține mai multor faze ale viețuirii aceleiași obști, faze ce s-au succedat în timp la mică distanță una după alta.

Al doilea tip de așezări are locuințele adunate pe o suprafață restrânsă, neexistând spații largi (grădini) între locuințe. Cea mai reprezentativă așezare de acest tip a fost dezvelită integral la Comana de Jos – jud. Brașov. Așezarea din secolele VIII–IX se afla la 3 km nord-est de sat, pe un grind ce se ridică în lunca Oltului, fiind înconjurată din trei părți de râu, iar în cea de-a patra de mlaștină. Grindul, de formă ovală, are diametrul de 150 și 90 m, dar locuirea se concentrează spre centrul lui pe o suprafață de circa 90 x 40 m. Distanța dintre locuințe variază între 2 și 5 m. Nu au fost înregistrate date referitoare la o anumită regulă de dispunere a locuințelor. De asemenea, orientarea intrărilor în locuințe diferă de la caz la caz. În total au fost dezvelite 26 de locuințe, astfel că așezarea de la Comana de Jos poate fi apreciată ca aparținând unei obști sătești puternice pentru acea epocă, obște ce s-a retras în lunca mlăștinoasă a Oltului, unde era protejată de atacurile neașteptate ale dușmanilor. O bună parte din așezările situate în luncile văilor, în preajma mlaștinilor, a bălților sau a lacurilor bogate în pește, ori în locuri mai ferite, erau, foarte probabil, de acest tip.

Cele mai frecvente sunt locuințele adâncite în pământ. Bordeiele se adâncesc în pământ față de nivelul de călcare cu 0,80–1,20 m și au, de obicei, o formă patrulateră, dar se întâlnesc și cazuri când ele sunt trapezoidale. Dimensiunile sau suprafața bordeielor diferă de la caz la caz, dar cele mai obișnuite dimensiuni sunt de 3,20 x 3,50 m. Uneori însă au fost dezvelite și bordeie de 4 x 4,5 m sau chiar și mai mari ca acestea. Numai în cazuri foarte rare se constată bordeie mai mici, cu o suprafață de 3,20 x 2,50 m. Pe traseul pereților bordeielor s-au putut înregistra frecvent, gropile stâlpilor și parilor ce susțineau acoperișul în două ape, ori sprijineau loazbele de lemn, deseori carbonizate, ce îmbrăcau pereții bordeielor pentru ca pământul să nu se surpe în perioadele ploioase. Acoperișul era, de obicei, din stuf sau din paie și, în repetate cazuri, peste el se puneau pietre de râu, ori lespezi de piatră, mai ales la pantele acoperișului expuse viiturilor puternice, pentru a le feri de dezvelire neașteptată de către furtuni sau vifornițe. Aproape fără excepție, bordeiele aveau câte un cuptor pe una dintre laturi, fie cruțat în pământ, fie din lespezi de piatră. În cele mai multe cazuri, cuptoarele sunt așezate pe latura opusă intrării. Intrările în bordeie nu aveau o orientare constantă, dar de obicei aceasta era spre răsărit, pentru a se primi cât mai multă lumină prin ușă. În unele cazuri au fost înregistrate trepte crutate în pământ; dar de multe ori se pare că erau folosite scări scurte din lemn pentru a coborî în locuință. Mai ales în Moldova, dar și în Transilvania sau Muntenia, au fost înregistrate lavițe crutate în pământ sau gropi centrale nu prea adânci.

Locuințele de suprafață prezintă cam aceleași caracteristici ca și bordeiele, dar adâncimea lor variază între 0,30 și 0,50 m față de nivelul de călcare din exterior. Uneori acestea apar în aceeași așezare cu bordeiele, fiind contemporane acestora din urmă. În alte așezări însă, ca la Dodești – jud. Vaslui, predomină numeric locuințele de suprafață.

Numărul lor este mai redus în comparație cu al celor adâncite în pământ. Cele mai numeroase locuințe de suprafață au fost dezvelite în așezările de la Spinoasa – jud. Iași, Dăbâca – jud. Cluj, Șirna – jud. Prahova, dar și în alte așezări: Băiceni-Siliște și Hlincea-Iași – jud. Iași, Vădeni – jud. Vaslui, Biharea – jud. Bihor, Cicău – jud. Alba, Seliște – raionul Orhei și Dănceni – raionul Strășeni, în Basarabia, Kodân și Hliboca, în nordul Bucovinei. Planul lor poate fi trasat cu oarecare aproximație, el diferind în funcție de tipul de locuință.

Unele dintre aceste locuințe, precum la Udești – jud. Suceava, datând din secolul al VII-lea, au un inventar bogat și, de asemenea, prezintă indiciile existenței unei scări interioare, care permitea accesul la nivelul superior. Este unul dintre primele cazuri cunoscute în această privință, distonând de celelalte locuințe din așezare, care să fi aparținut unui conducător de obște.

De regulă, inventarul arheologic al acestor locuințe este determinat, ca volum și varietate, de condițiile de conservare ale solului din acel loc și de împrejurările în care a fost, evident, abandonată respectiva așezare, astfel încât el este lămuritor, la fiecare caz în parte, pentru modul de viață și îndeletnicirile locuitorilor. Materialele descoperite au permis, totuși, datări concludente și, pe măsura înmulțirii în ultimul timp a săpăturilor, se pot face aprecieri de ansamblu asupra civilizației materiale a românilor din secolele VIII–IX.

În bordeie și în locuințe se întâlnesc frecvent două tipuri de cuptoare: cuptoare crutate sau scobite în pământ, de formă ovală, și cuptoare din lespezi de piatră ori din bolovani de râu, cu o formă, de obicei, patrulateră. Acest tip de cuptoare este de tradiție daco-romană și a avut cea mai largă răspândire și îndelungată perioadă de folosire, fiind prezent în locuințe până în epoca medievală târzie.

În așezările în care predomină bordeiele, inventarul acestora constă mai ales din ceramică. Uneltele din metal, secerile, topoarele, brăzdarele de plug, oticurile, cuțitele și alte obiecte din fier apar mai rar ca inventar al locuințelor, precum la Șirna, Dodești, Hansca, Slon, Bârlogu, Hlincea–Iași, Simonești, Noșlac. Tot așa și obiectele de podoabă și vestimentare, ca pandantive, aplici, cercei, brățări, butoni, catarame, au fost găsite doar sporadic, dar ele prezintă o importanță deosebită, întrucât ajută la încadrarea cronologică a așezărilor sau a locuințelor respective. Astfel, la Gornea, Vădeni, Horodiștea și Țaga au fost găsiți cercei de bronz care asigură datarea acestor așezări în secolul al VIII-lea.

Tot așa, la Noșlac, Costești – jud. Iași și Țaga s-au găsit obiecte din os ornamentate cu motive florale în relief, care, pe baza unor analogii cu piesele similare din cimitire, pot fi datate, de asemenea, în secolul al VIII-lea.

În așezările fortificate numărul pieselor din metal descoperite în săpături este mult mai mare, iar printre ele se află și unele care provin din centre de producție mai îndepărtate. Astfel, la Dăbâca, Moldovenești, Biharea și în alte așezări fortificate din interiorul arcului carpatic s-au găsit pinteni de fier placați cu foițe de aur de tip carolingian, cercei de aur, pandantive de argint sau cruciulițe bizantine de bronz, mânere și cercuri de fier de la căldărușe de lemn, aplici turnate în bronz de tip avaric, seceri, topoare, cuțite de plug, amnare de diverse tipuri, săgeți ori zăbale, precum și numeroase cuțite de diferite tipuri, ori alte obiecte din metal. În numeroase așezări au fost găsite amfore bizantine sau fragmente ceramice smălțuite. Toate aceste obiecte ajută la datarea complexelor respective în secolele VIII–IX, ilustrând, totodată, relațiile economice cu regiuni îndepărtate și subliniind, în același timp, diferențierile sociale. Astfel, de pildă, pintenii de tip carolingian, i-au purtat, fără îndoială, persoane înstărite, ce aveau foarte probabil și un rol conducător în societate.

Prezența lacătelor, a cheilor, a încuietorilor, a balamalelor din fier și din bronz în cadrul locuințelor cercetate atestă existența sistemelor obișnuite de închidere a ușilor pentru siguranța bunurilor din locuință.

În cadrul așezării, locuințele erau dispuse în cuiburi de trei–patru la un loc, ordonându-se, oarecum, în șiruri, spațiile dintre ele formând adevărate ulicioare de acces. Alteori, locuințele formează un nucleu central mai aglomerat, înconjurat de locuințe dispersate, fără o ordine oarecare.

Un interes deosebit prezintă observațiile cu privire la zonarea cu caracter economic a suprafeței locuibile dintr-o așezare, la amplasarea teritorială a diferitelor obiective cu caracter economic: vatra satului, cu locuințele, anexele și cu dependințele corespunzătoare, cu grădini și cu livezi; de asemenea, cu instalații și mijloace mari de producție, precum cuptoare de ars ceramica, de ars piatra de var, de redus minereu de fier.

Reperele vestimentare și de alimentație au fost și ele puse în evidență de descoperirea a numeroase obiecte de utilitate comună gospodărească, precum cuțite de fier de diferite mărimi și tipuri, cu mânere de os sau lemn, linguri, polonice din ceramică, tigăi, amnare, obiecte de toaletă și podoabe, ca piepteni de os și agrafe, fibule, ace de păr, cercei, verigi de tâmplă, perle de sticlă, pandantive, coliere, catarame, paftale, aplice, piese de curea, garnituri de centură, brățări, inele etc., care reliefează un valoros potențial gospodăresc și o grijă deosebită pentru aspectul vestimentar, mai cu seamă feminin, din așezările mai evoluate sub raport economic (Celei, Răcari, Suceava-Șipot, Bârlălești, Bacău, Davideni, Botoșana, Dodești, Șirna, Târgșor, Bălteni, Bucov, Dridu, Brateiu, Sighișoara, Biharea, Dăbâca, Capidava, Dinogetia-Garvăn).

Ca descoperiri cu caracter mai special sunt cele referitoare la îndeletniciri specializate, precum: lingurițe, spatule, pensete sau cele de metrologie (balanță de bronz, deneral de sticlă și greutățile de piatră cu indicativul V), descoperite în așezări cu caracter urban,

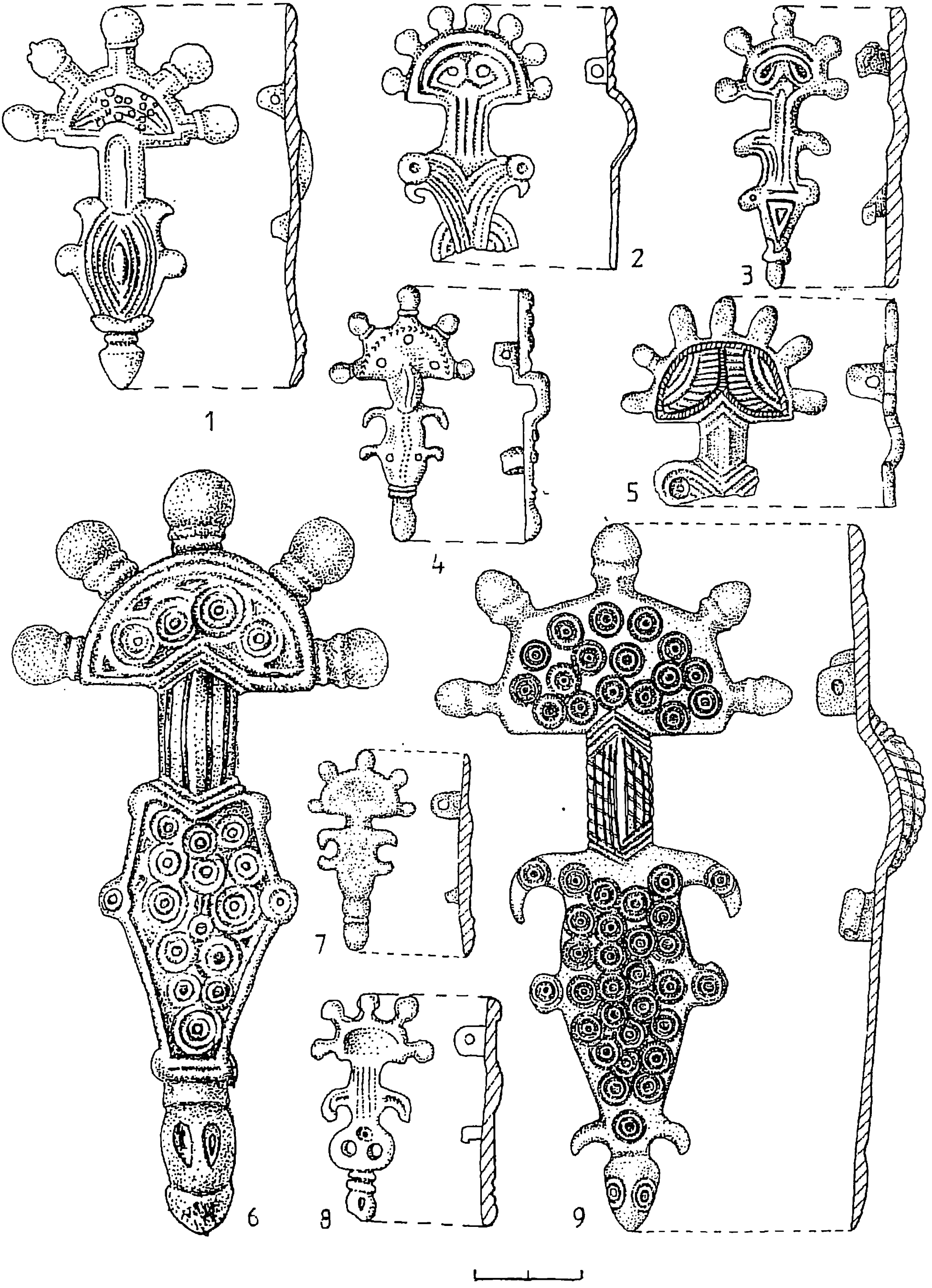

Fig. 13 Fibule digitate din secolele VI–VII, descoperite la Iași–Crucea lui Ferenț (1), Horga (2), Hansca (3), Rașcov (4), Negulești (5), Dănceni (6), Suceava (7), Pașcani (8) și Draxini (9).

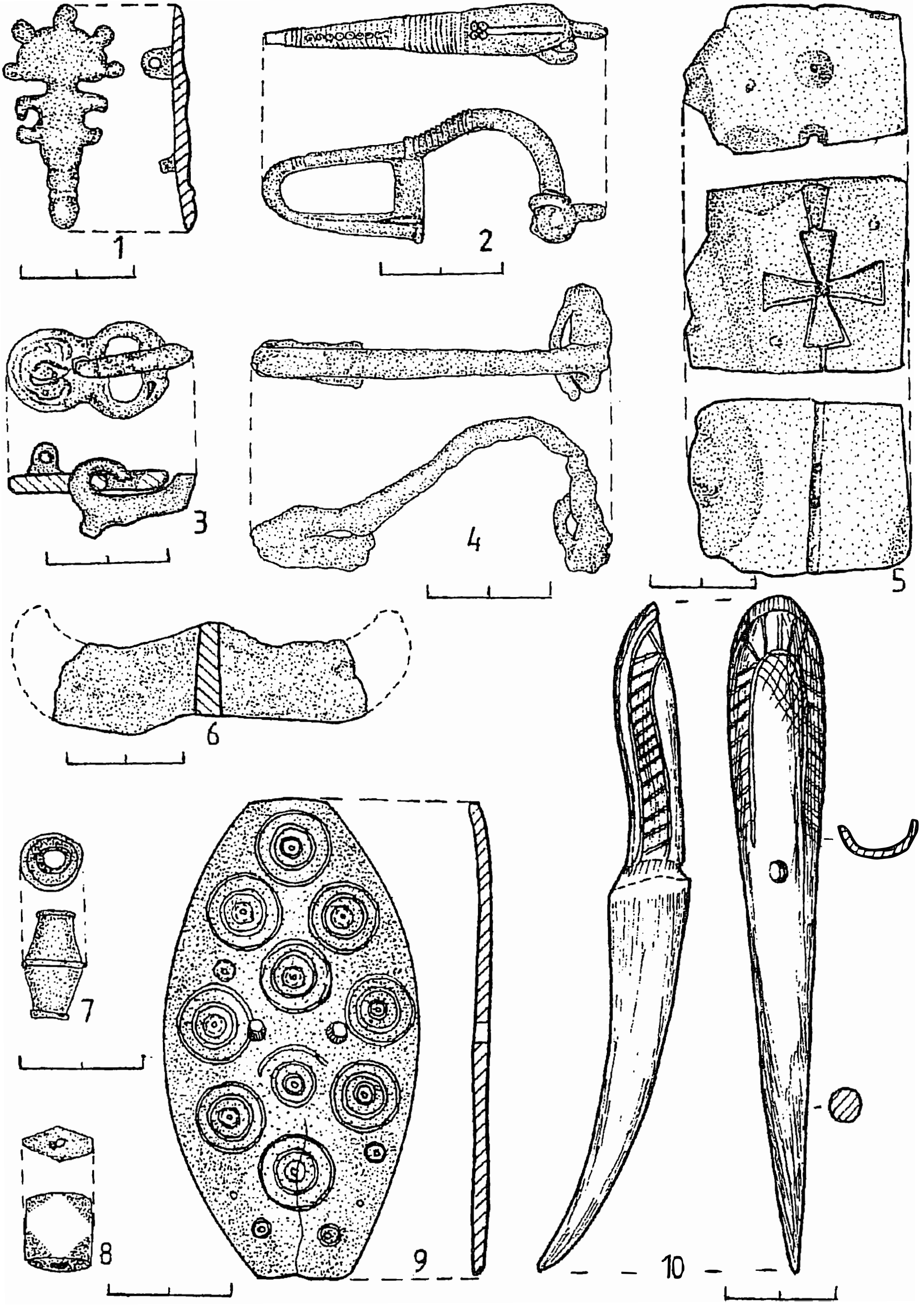

Fig. 14 Fibule din bronz (1, 2) și fier (4), cataramă din bronz (3), tipar din piatră (5), amnar de fier (6), mărgele din cupru (7) și pastă sticloasă (8), plăcuță ornamentală (9) și împungător (10) din os din secolele V–VII, descoperite la Suceava–„Șipot“ (1, 2, 7, 9), Botoșana (3–6, 8) și Udești (10).

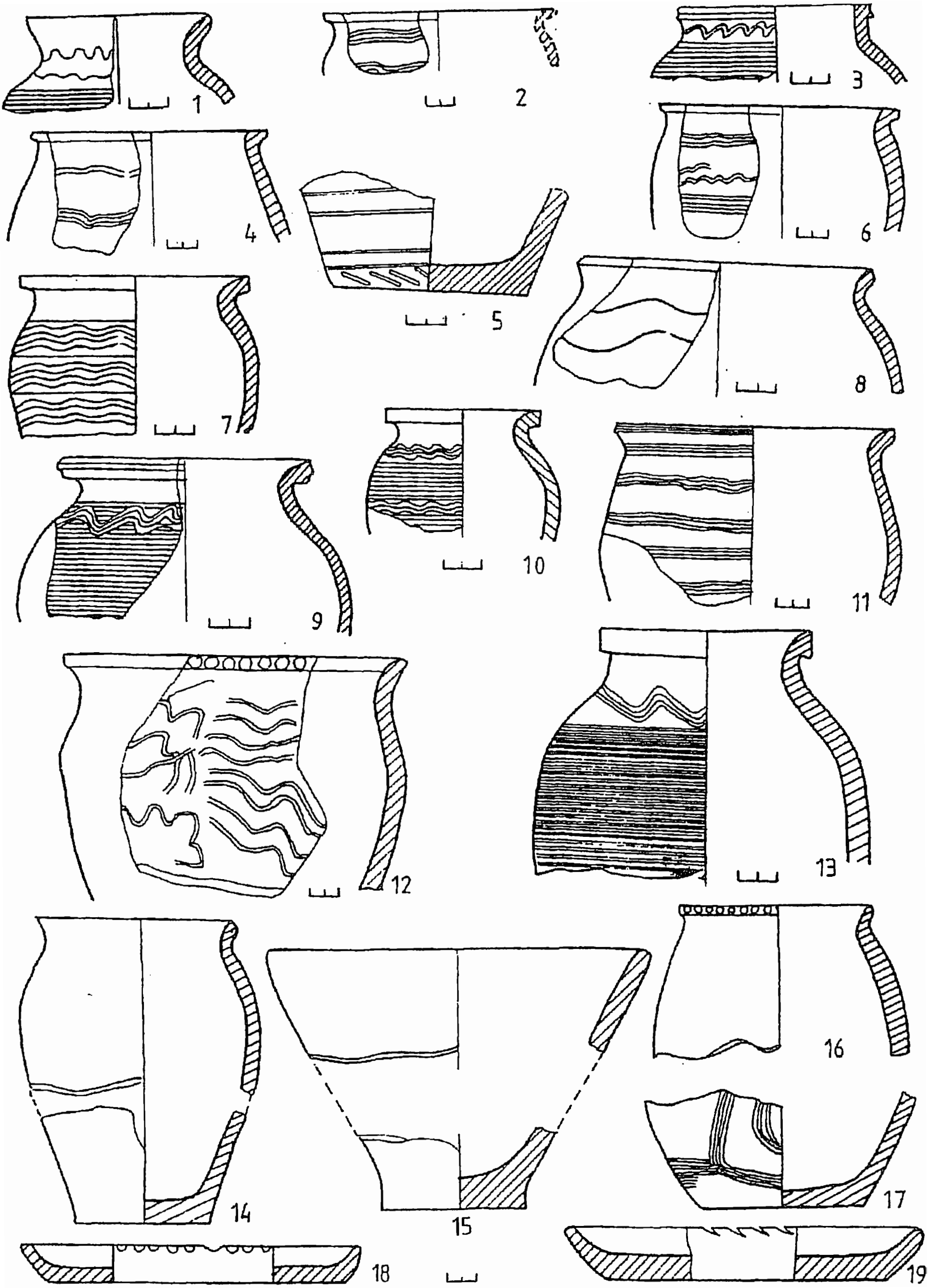
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

Fig. 15 Ceramică lucrată cu mâna (4, 6, 12, 14–19) și la roata cu turație medie (1–3, 5, 7–11, 13) din secolele IX–XI, descoperită la Bila (1, 3, 7, 8, 10), Dobronăuți (2, 4, 6, 11, 12, 14–19) și Revna (5, 9, 13) în nordul Bucovinei.

ca Sucidava de pildă. Nu lipsesc, de asemenea, nici fluierele de os, ceea ce arată unele preocupări cu caracter artistic.

Privite în ansamblu, aceste realități demonstrează că societatea locală din epoca marilor migrații cunoștea și practica o serie de activități care pun în lumină un mod de viață bogat și variat sub raport gospodăresc, preocupări pentru o ținută vestimentară adecvată, în deplin consens cu practici și manifestări asemănătoare ale diferitelor popoare din aceeași vreme.

În această multitudine de împrejurări fecundate de condițiile vieții materiale era firesc să aibă loc și diferite manifestări spirituale, ilustrând mentalități, sensibilități, atitudini, obiceiuri, credințe, corespunzător stadiului dezvoltării social-economice. Cercetările arheologice ne-au pus la dispoziție date a căror interpretare ne conduce la cunoașterea unor aspecte ale vieții spirituale din perioada menționată.

Mai multe vestigii, precum ceramica, diferitele obiecte de metal cu caracter confesional (cruciulițe, medalioane, aplice), obiecte de os, din piatră și alte materiale cuprind diferite inscripții și semne alfabetiforme, care demonstrează că anumite categorii sociale din cadrul comunităților omenești de pe teritoriul românesc cunoșteau scrierea. Ceea ce se poate afirma fără teama de a greși este faptul că însușirea scris-cititului constituia apanajul unor anumite categorii sociale legate de viața urbană mai cu seamă; așa se explică de ce marea majoritate a dovezilor în această privință provin din castre și așezări cu caracter citadin, precum Sucidava, Dinogetia, Tomis, Callatis, Capidava, Păcuiul lui Soare. Inscripțiile de pe obiecte sunt fie zgâriate în lutul crud sau după ardere, scrise cu vopsea roșie, în special pe amfore, fie ștampilate pe opaițe și olane. Cele zgâriate în pasta crudă sau după ardere prezintă importanță mai mare deoarece ele sunt realizate de către meșterul zidar, olar, cărămidar, de obicei un localnic, precum la Ulmetum („domino fratri, vivam“) din secolul al VI-lea, la Sucidava, Drobeta din secolele IV–VI. Cele ștampilate, ca și unele inscripții pe metale, puteau proveni din import, deși există și imitații locale ale acestora, astfel că și acestea pot constitui mărturii ale cunoașterii de către meșteșugarii respectivi a scris-cititului.

Marea majoritate a inscripțiilor latine ori grecești sunt redate în limba populară („in lingua romana rustica“ în cazul celor latine), folosită de popor în graiul zilnic. Ele indică, în general, pe producător, pe meșter și uneori capacitatea vasului și conținutul acestuia (de pildă, la Tomis, Oltina, Sucidava în secolele IV–VI).

Pentru perioada secolelor următoare (VII–IX), asemenea dovezi se înmulțesc. Așa, de exemplu, numeroase fragmente ceramice, descoperite în așezări ca Dinogetia-Garvăn sau Capidava, poartă pe ele diferite semne, litere, ștampile, texte, monograme în limba greacă sau cu alfabet chirilic, unele dintre ele indicând atelierul sau numele meșteșugarului care le-a confecționat, altele cuprinzând invocații de natură religioasă. Se pot cita, astfel, fragmentele de amfore și olane descoperite la Păcuiul lui Soare, Capidava și Dinogetia-Garvăn, pe unul dintre fragmente putându-se citi cuvântul „viață“ în grecește. O mențiune aparte pentru vasul de la Capidava din secolele IX–X, care poartă pe umăr o inscripție cu caractere grecești, unde se poate citi clar cuvântul *Petre* în pronunție

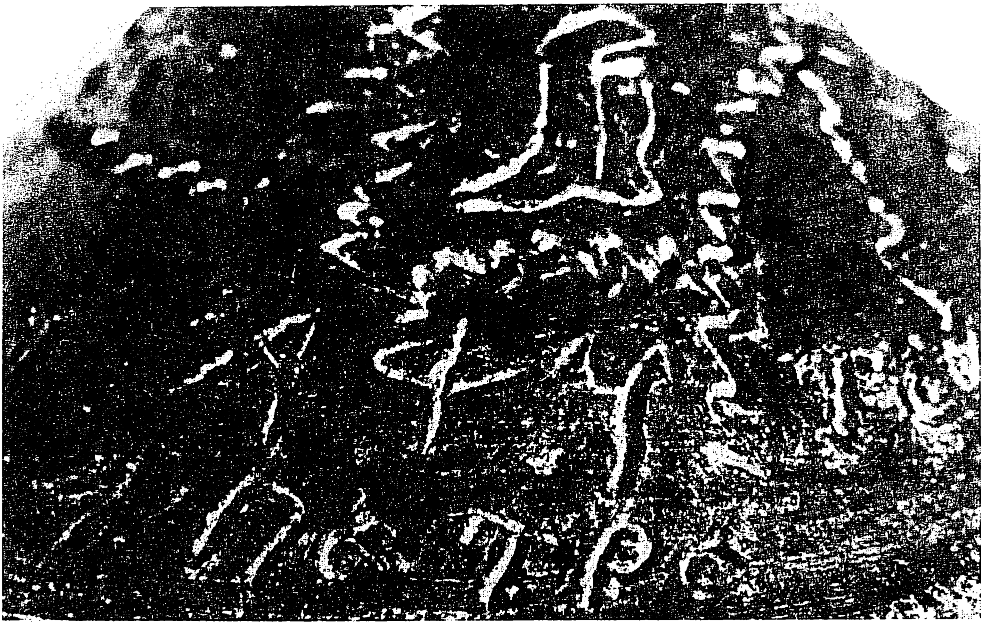

Fig. 16 Vas ceramic cu inscripție în limba greacă, cu consemnul numelui PETRE, din secolele IX–X de la Capidava – jud. Constanța.

românească, presupus a fi numele olarului, locuitor al Capidavei; potrivit interpretărilor existente, aceasta ar fi una din cele mai vechi dovezi de limbă română. Pentru o interpretare similară s-a optat și în cazul ștampilei de bronz, în forma unei amfore, descoperite la Păcuiul lui Soare, conținând numele Gheorghe (Γεοργε) sau Leon (Λεον), numele meșterului olar localnic.

Numeroase sunt și cruciulițele și aplicele din metal, care prezintă diferite texte în limba greacă mai ales. O cruciuliță de bronz de la Dinogetia-Garvăn are pe ea inscripția „Sfântul Gheorghe“, iar o cruciuliță dublă relicvar din bronz are următorul text: „Iată Mama ta, iată Fiul tău“, iar pe o aplică de bronz de formă circulară se află o monogramă cu literele K și Γ sau Π.

Asemenea dovezi de scriere se întâlnesc, însă, și în așezări cu caracter rural. Crucea de marmură de la Lazu – jud. Constanța, are următoarea inscripție: „osa ec sunct Georgi Conservus servo tuo Georgio filio Murini“. Asemenea inscripții s-au mai descoperit la Trușești – jud. Botoșani, Brateiu – jud. Sibiu, Poian și Târgu Secuiesc – jud. Covasna, fiind datate în secolele IV–VII, precum și la Cenad și Sânnicolau Mare – jud. Timiș care aparțin secolelor VIII–IX.

Dacă în unele cazuri este greu de spus în ce măsură obiectele cu inscripții au fost sau nu confecționate în atelierele locale, în cazul Bucovului, apartenența locală a acestor însemnări nu mai poate fi pusă la îndoială. Literele chirilice provin dintr-un text scrijelat pe peretele atelierului unui meșteșugar. O mare importanță prezintă, din acest punct de vedere, însemnările de pe pereții bisericuțelor din complexul monastic de la Basarabi-Murfatlar, texte grecești, runice, glagolitice și slavonești, invocații religioase în cea mai mare parte. Așa de pildă, pe un stâlp din naosul bisericuței B se poate citi: „Doamne, ajută robul Tău Iosif". Iosif era preot ca și Damian, pomenit într-o inscripție slavonă din aceeași biserică; altă inscripție conține data: „luna martie, indictionul 10 = anul 6490 <982>", în limba greacă. Prețioase date oferă și inscripțiile de pe un vas din tezaurul, atribuit secolului al X-lea, de la Sânnicolau Mare – jud. Timiș; este vorba de un text în care sunt pomeniți jupanii Voilă și Vataul, tot așa cum inscripția slavonă din 943 de pe un bloc de piatră descoperit la Mircea Vodă – jud. Constanța, pomenește, așa cum am văzut mai sus, pe jupan Dimitrie. Toate aceste date prezentate, alături de altele încă inedite, fac dovada existenței unor preocupări de însușire a scrierii de către unii dintre locuitorii de pe teritoriul românesc în secolele VII–X. În același timp, relatările cuprinse în viața Sf. Gerard se referă la existența la Cenad în secolul al XI-lea a unor începuturi de învățământ organizat pe lângă unele edificii religioase, școli (una era frecventată de 30 de elevi) în care se predau și se studiau „artele liberale" în principal. În această lumină, ipoteza scrierii pe teritoriul țării noastre în secolul al XI-lea, a două vechi scrieri precum *Savina Kniga* și *Codex Suprasliensis*, poate deveni o certitudine din punctul de vedere al mediului prielnic existent în elaborarea unor asemenea texte.

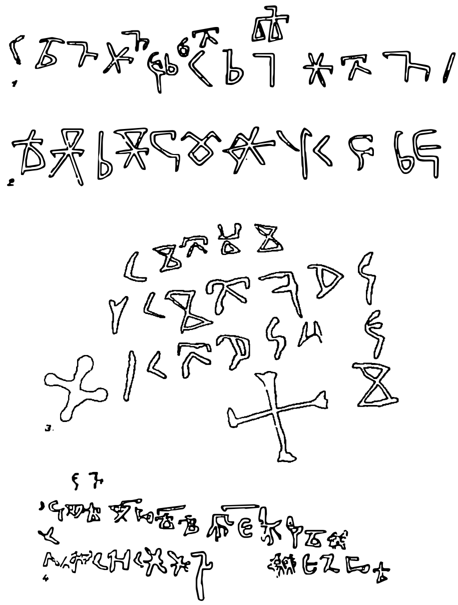

Fig. 17 Grafitele runice din secolul al X-lea de la Basarabi–Murfatlar; în pronaosul bisericuței B$_1$ (1–2); pe glaful stâng al intrării în bisericuța B$_4$ (3) și pe un fragment de stâlp din bisericuța B$_4$.

Documentele arheologice și cele scrise evidențiază unele manifestări de artă: decorația de pe vasele ceramice (linii în val simplu sau multiplu, benzi de linii în val simplu, fascicole de linii verticale sau în zig-zag), unele smălțuite, decorația (în ochiuri sau linii și puncte) pe obiecte de os, pe metale, baladele cântăreților (acele „joculatores" de pe timpul lui Arpad, pomenite de Anonymus), cântecele populare (*Legenda Sancti Gerardi* menționează o roabă – *ancilla* – într-un sat din Banat, care cânta în timp ce învârtea la o râșniță), diferite jocuri mentale (precum jocul labirintului și al țintarului de pe unele monumente de la Basarabi-Murfatlar), diferite imagini de animale, corăbii și alte obiecte desenate pe pereții unor construcții de epocă. Toate aceste mărturii scot în evidență gustul artistic al poporului nostru, dragostea sa pentru frumos, caracteristici spirituale de ancestrală tradiție, care s-au grefat pe fondul bogatelor creații ale culturii populare.

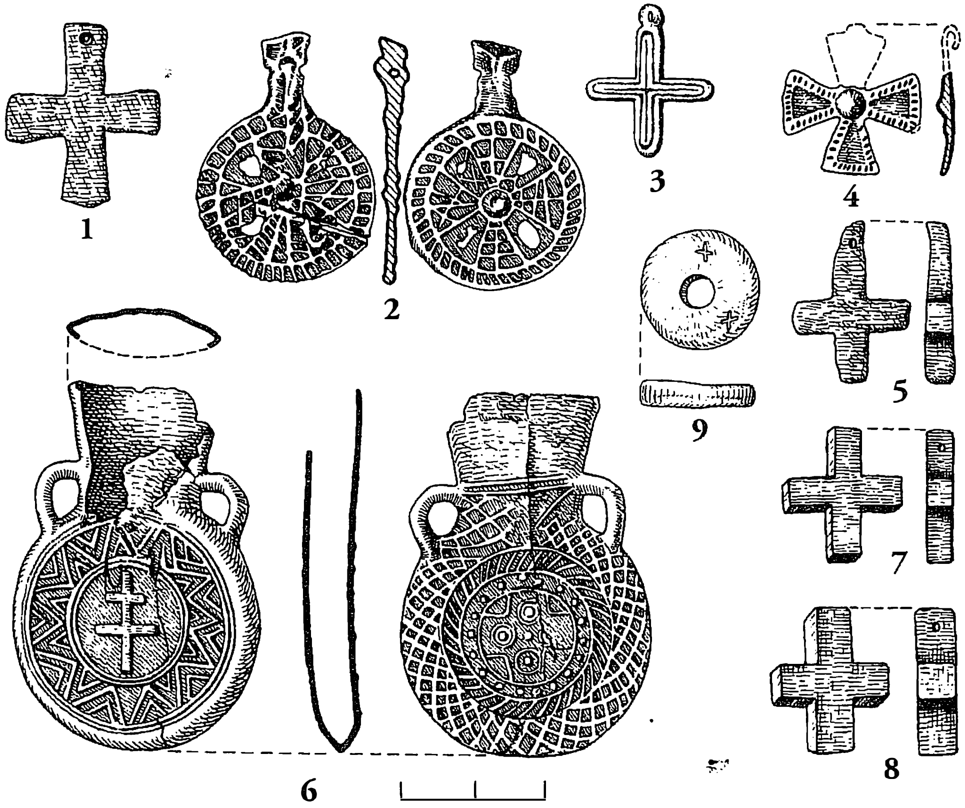

Fig. 18 Obiecte de cult creștine din secolele VI–XI de la Sucidava (1), Dridu (2), Echimăuți (3), Davideni (4), Hlincea–Iași (5), Iași (6), Dodești (7, 9), Murgeni (8).

Ceramica descoperită în așezările și cimitirele din secolele VII–IX prezintă unele trăsături caracteristice ce o disting ușor, prin factură și prin formă, de aceea a secolelor precedente. Vasele lucrate cu mâna sunt relativ rare în această vreme, aflându-se, obișnuit, în proporție de circa 10–15%. În general, această categorie ceramică este atribuită ultimului val slav, care a pătruns în vestul și centrul Transilvaniei spre sfârșitul secolului al VII-lea și la începutul secolului al VIII-lea.

Cum s-a mai spus, tot cu mâna au fost lucrate și „tăvițele portative pentru foc“, cum au fost impropriu numite; ele serveau, foarte probabil, la coptul aluatului din făină de mei, grâu ori secară, ori la decorticarea grâului. Forma lor ovală, circulară sau patrulateră, cu marginile mai mult sau mai puțin înălțate, în funcție de dimensiunea tăvii, pledează în favoarea acestei funcționalități. Toate au o culoare cărămizie sau brun-gălbuie, iar pasta amestecată cu pleavă sau cu paie de cereale nu este suficient de arsă, astfel că majoritatea au miezul negru sau cenușiu. Tăvile de acest tip sunt frecvent întâlnite în așezările din secolele VI–IX, fiind deseori asociate cu cuptoarele crutate sau scobite în pământ, în care, în mod obișnuit, se cocea pâine.

Ceramica ce caracterizează așezările din această vreme este, în primul rând, lucrată la roata înceată. Forma dominantă o constituie diversele variante de vase-borcan, ce au o culoare brună, brun-cărămizie sau cărămizie. Ornamentele constau din benzi de linii paralele, ori din valuri succesive făcute cu pieptenele. Ceramica lucrată la roata medie și rapidă apare într-un procent mai redus. Alături de ceramica locală, lucrată la roata rapidă, s-au găsit, în mod frecvent, amfore bizantine din import sau vase de culoare roz-roșietică, sau mai rar ceramică smălțuită, toate lucrate la roata rapidă. Este de menționat, în mod special, că urnele descoperite în cimitirele de incinerație au aceleași caracteristici, forme, factură, ornamentare, ca și ceramica provenită din așezări.

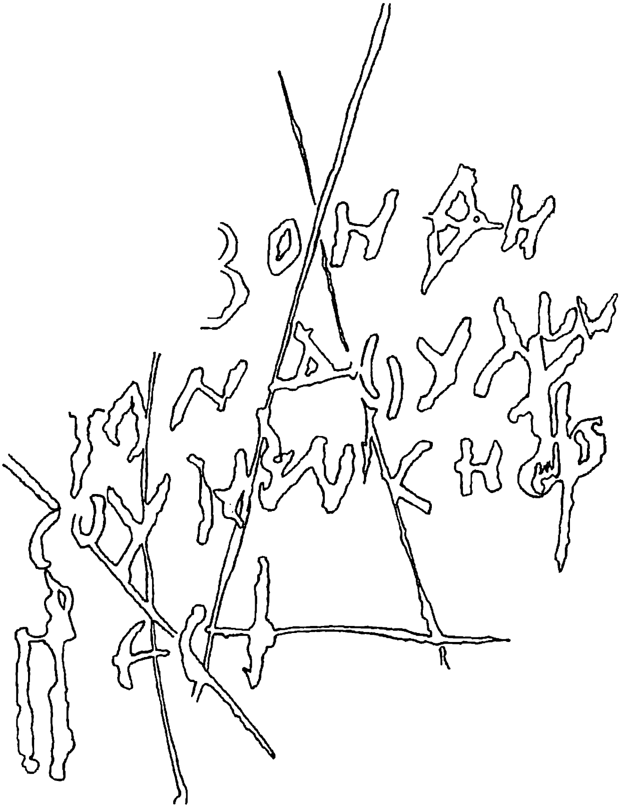

Fig. 19 Inscripții în limba greacă de pe un stâlp din naosul bisericii de la Basarabi–Murfatlar din secolele IX–X.

*

În secolele VII–IX pe întreg teritoriul carpato-dunărean se practicau două rituri principale de înmormântare: înhumația și incinerația. În stadiul actual al cercetărilor se constată că majoritatea necropolelor sunt cele de înhumație. Nici una dintre aceste necropole nu a fost cercetată integral, astfel că documentația științifică este încă lacunară. Inventarul mormintelor este relativ bogat, mai ales în unele necropole (dar sunt și cazuri când multe dintre morminte nu au nici un fel de inventar). El constă în mod frecvent din obiecte de podoabă sau de ofrandă, precum cercei, inele, mărgele de sticlă și pastă sticloasă, butoni și aplice, brățări, coliere, catarame, cuțite, vase de lut, fusaiole și căldărușe din lemn. La majoritatea mormintelor lipsesc armele. O trăsătură caracteristică a celor mai mulți decedați din aceste necropole o constituie orientarea lor vest-est, în conformitate

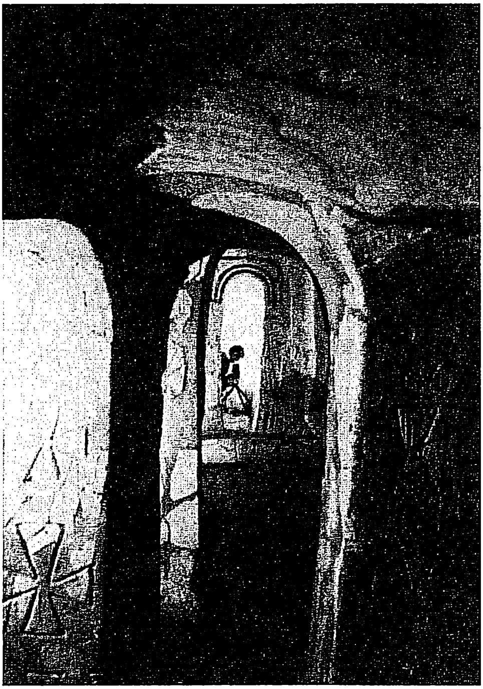

Fig. 20 Cruci pe pereții interiori ai complexului monastic din secolele IX–X de la Basarabi–Murfatlar.

cu ritul creștin. Ele pot fi, deci, atribuite cu preponderență populației autohtone creștine. În aceleași necropole există însă și morminte orientate nord-sud sau în alte direcții, ce conțin un inventar mult mai bogat, inclusiv arme, iar alături de scheletele umane au fost îngropate și oase de cai. Aceste morminte, pe lângă topoare de luptă, săbii cu un singur tăiș, vârfuri de lance și de săgeată, catarame și aplice de centură, mai cuprind și piese de harnașament, scărițe de șa, zăbale sau falere, ce sunt așezate în mod obișnuit lângă oasele de cal. Ele au aparținut păturii dominante a avarilor, mai ales în Banat și Crișana, unde aceștia au locuit efectiv pe parcursul secolului al VIII-lea. Astfel de morminte de călăreți au fost găsite și în centrul Transilvaniei, la Aiud, Câmpia Turzii și Cicău, fiind plasate, în mod obișnuit, în cadrul unor necropole mai mari, situate, cu precădere, în jurul salinelor.

Un alt grup de necropole de înhumație este reprezentat de cele de la Ciumbrud, Blandiana II, Ghirbom, Galoșpetreu, Sălacea, Deta, Piatra Frecăței, datate în secolele IX–X. Mormintele sunt, fără excepție, orientate vest-est, iar ca inventar, în afară de obiectele obișnuite de podoabă, mai apar și cruci sau obiecte ornamentate cu cruci, subliniind caracterul creștin al celor îngropați în aceste necropole. Ele au aparținut, fără îndoială, membrilor unor obști sătești ale românilor, cu atât mai mult cu cât în aceste necropole lipsesc armele sau piesele de harnașament și scheletele de cai specifice avarilor.

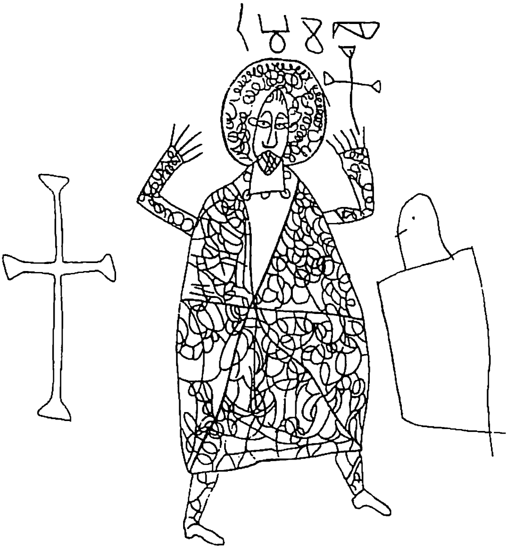

Fig. 21 Figură de sfânt incizată pe peretele de vest al bisericuței B_4, secolul al X-lea, de la Basarabi–Murfatlar.

Necropolele birituale, deși mai puține ca număr, au fost cercetate mai intens, iar unele dintre ele chiar integral (Izvoru — aproape 500 morminte, Păuleasca — 252 morminte, Obârșia Nouă — 148 morminte, Ocna Sibiului — 136 morminte, Brateiu — 244 morminte, Berghiu — peste 200 morminte). În unele necropole predomină mormintele creștine de înhumație, orientate vest-est, ce sunt prezente în proporție de 75–80% (Izvoru, Sultana, Obârșia Nouă), în altele însă domină incinerația în proporție de 85–90% (Brateiu, Ocna Sibiului, Păuleasca, Castelu, Nalbant). În general, inventarul mormintelor este sărăcăcios, constând mai ales din obiecte de podoabă și din vase de lut ori căldărușe de lemn cu cercuri de fier. Cele mai sărace sunt mormintele de incinerație, care, în afară de urne sau vase de ofrandă, rareori au ca inventar piese de metal, mai ales cuțite de fier, mărgele din sticlă etc. Atât la mormintele de incinerație, cât și la mormintele de înhumație, lipsesc cu desăvârșire armele. Majoritatea acestor necropole pot fi datate, cu precădere, în secolul al VIII-lea, dar este foarte probabilă dăinuirea lor și în secolul al IX-lea.

Atribuirea etnică a acestor necropole este încă dificilă. Se poate presupune că cea mai mare parte a mormintelor de înhumație creștine au aparținut românilor. Unele morminte de înhumație, însă, în special cele cu înmormântări în poziție chircită și orientate nord-sud, ce aveau alăturea schelete de câini sau ofrande de animale, au aparținut probabil bulgarilor, mai ales că astfel de morminte apar în necropolele situate de-a lungul Dunării. Mormintele de incinerație, în urne sau în gropi, ori în ciste, pot fi atribuite cu precădere slavilor, deoarece acest rit este frecvent întâlnit în toate necropolele slave timpurii.

Necropolele tumulare de la Nușfalău, Someșeni și Apahida din Transilvania prezintă unele trăsături aparte. Ele cuprind, în exclusivitate, morminte de incinerație și au ca inventar, în afară de urnele și vasele de lut în care se depuneau ofrande, și obiecte de metal, ca aplice și catarame de argint, piese turnate din bronz de tip avaric, cuțite sau alte obiecte de metal, în special cercuri de la căldărușe de lemn, datate la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea. Este posibil să fie vorba de un grup de slavi târzii, ce pătrunseseră pe teritoriul Transilvaniei. Deoarece analogiile cele mai apropiate pentru necropolele tumulare de acest tip le găsim pe ambii versanți ai Carpaților Păduroși, este foarte probabil ca ele să fi aparținut croaților albi, pomeniți de Constantin Porfirogenetul

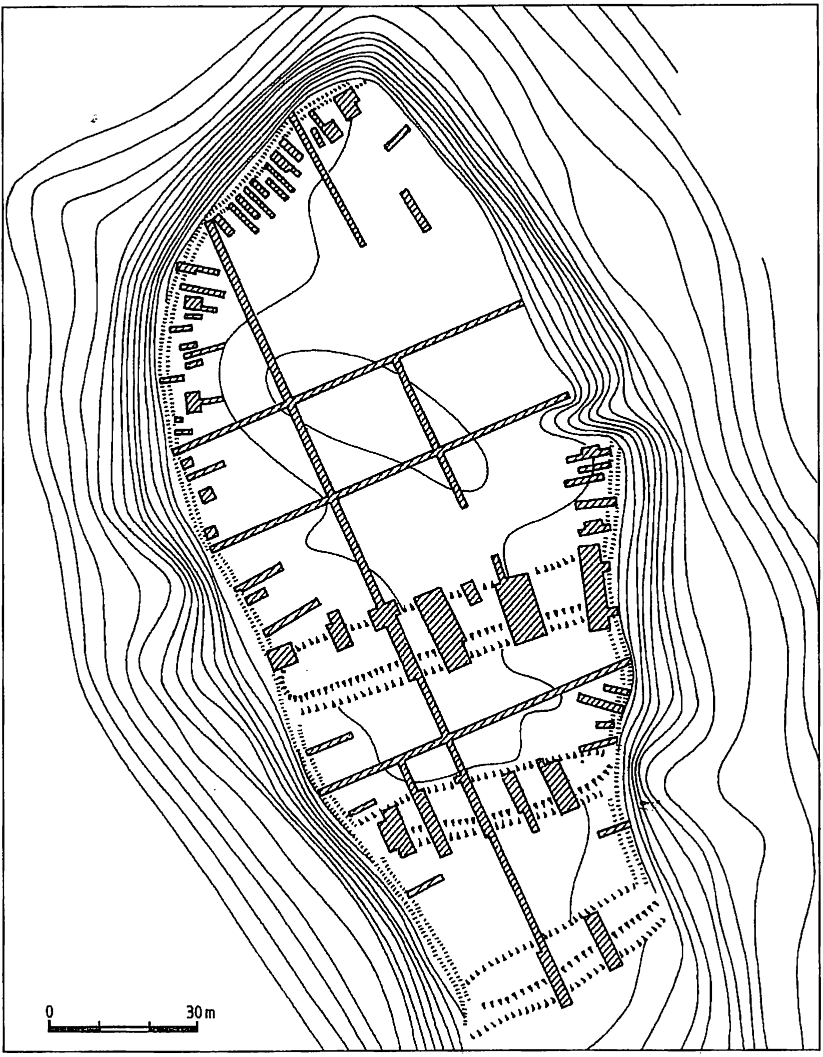

Fig. 22 Cetatea de la Fundu Herții – jud. Botoșani din secolele VIII–X.

și de cronica kieviană atribuită lui Nestor, pe la mijlocul secolului al X-lea. În această zonă, cronica kieviană îi atestă și pe români (*volohi*) ca locuind alături de slavi.

Perioada la care ne referim este perioada construcțiilor fortificate existente începând cu finele secolului al VIII-lea și continuând să dăinuiască în secolele IX–XI. Înălțate inițial de uniunile de obști ori de obști mai puternice, cu scopul de a se apăra de atacurile dușmanilor, *așezările fortificate* sau *cetățile* reprezintă un tip aparte de așezări prin semnificația lor social-politică, mai ales în cazul acelora care au apărut în zonele primelor formațiuni statale, cnezatele și voievodatele românești, ce existau deja pe parcursul secolului al IX-lea în diferite provincii ale țării. Altele, cum sunt cele situate de-a lungul valului mare de pământ din Dobrogea, făceau parte dintr-un complex de fortificații cu rol militar important la un moment dat.

În afara cetăților de reședință ale voievozilor români (Glad își avea probabil cetatea de scaun la Orșova, Menumorut la Biharea, Gelu la Cluj-Mănăștur), au mai fost cercetate prin săpături arheologice sistematice și alte cetăți, astfel că din punctul de vedere al tehnicii de construcție ele pot fi împărțite în trei grupe.

Primul tip de fortificație constă din unul sau mai multe valuri de pământ, în fața cărora uneori se afla o bermă, precum și unul sau două șanțuri de apărare, cu fundul plat sau în formă de albie. La unele s-au înregistrat, spre interior, un drum de strajă pietruit cu lespezi de gresie sau cu pietre de râu. Aproape toate cetățile din acest tip erau așezate pe terasele superioare ale văilor, izolând de restul platoului vârful terasei cu pantele abupte. La Morești – jud. Mureș, Dăbâca – jud. Cluj, Fundu Herții – jud. Botoșani și la Alcedar și Calfa în Basarabia cetățile au unul sau mai multe valuri de pământ cu șanțurile de apărare corespunzătoare, ceea ce oglindește importanța lor istorică și militară în secolele VIII–X. Excepție fac cetățile din câmpie, Biharea – jud. Bihor, Zărand și Vladimirescu – jud. Arad, care, fiind așezate în lunca văilor, au o formă patrulateră, cu câte un singur val de pământ și șanț de apărare. Castrele de pământ sau de zid din Dobrogea au, de asemenea, formă patrulateră. Aici staționau trupele ce supravegheau valul mare de pământ sau valul de piatră ce traversa Dobrogea de la Cernavodă la Constanța.

Al doilea tip de fortificații constă dintr-o palisadă complexă, construită într-o tehnică specială, care în urma unor puternice incendii ce au mistuit scheletul de lemn, a lăsat un strat unitar și compact de pământ ars, cărămiziu. Majoritatea acestor palisade sunt situate în spatele sau chiar pe culmea valurilor de pământ mai vechi. Dar la Morești, Dăbâca, Moigrad – jud. Sălaj, și Șirioara – jud. Bistrița-Năsăud, s-a constatat că palisada era construită și pe laturile care inițial nu fuseseră fortificate cu câte un val de pământ. În schimb, la Dăbâca, cea de-a doua palisadă (de la incinta II) a fost construită numai pe latura dinspre platou, fiind în acel punct cea mai veche fortificație, peste care s-a construit ulterior, în două etape, un val masiv de pământ, căptușit cu bârne, iar peste acesta zidul de piatră. La Cluj-Mănăștur, palisada incendiată a fost construită peste valul de pământ mai vechi, iar la Vladimirescu, după cum rezultă din observațiile stratigrafice, se pare că palisada incendiată este mai veche decât valul de pământ. În orice caz, fortificațiile din ambele faze au fost scoase din funcție pe la mijlocul secolului al XI-lea, deoarece peste ruinele cetății se suprapune un cimitir de tip Bjelo-Brdo datat cu monede de la regii arpadieni ai Ungariei, Petru și Salomon. Cetățile din Moldova de la Fundu Herții, Dersca, Orofteana, Baranga, Tudora, toate din județul Botoșani, se pare că sunt contemporane cu cetățile similare din Transilvania și au început să fie construite la sfârșitul secolului al VIII-lea, dăinuind până la începutul secolului al XI-lea.

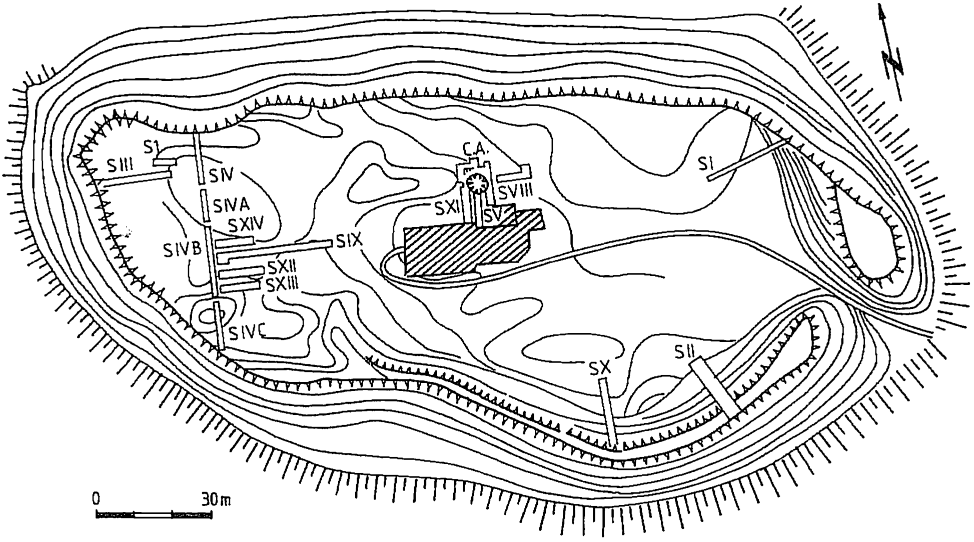
SI
SIII
SIV
SIVA
SXIV
SIVB
SIX
SXII
SXIII
SIVC
C.A.
SVIII
SXI
SV
SI
SII
SX
0
30m

Fig. 23 Cetatea medievală din secolele VIII–X de la Cluj–Mănăștur.

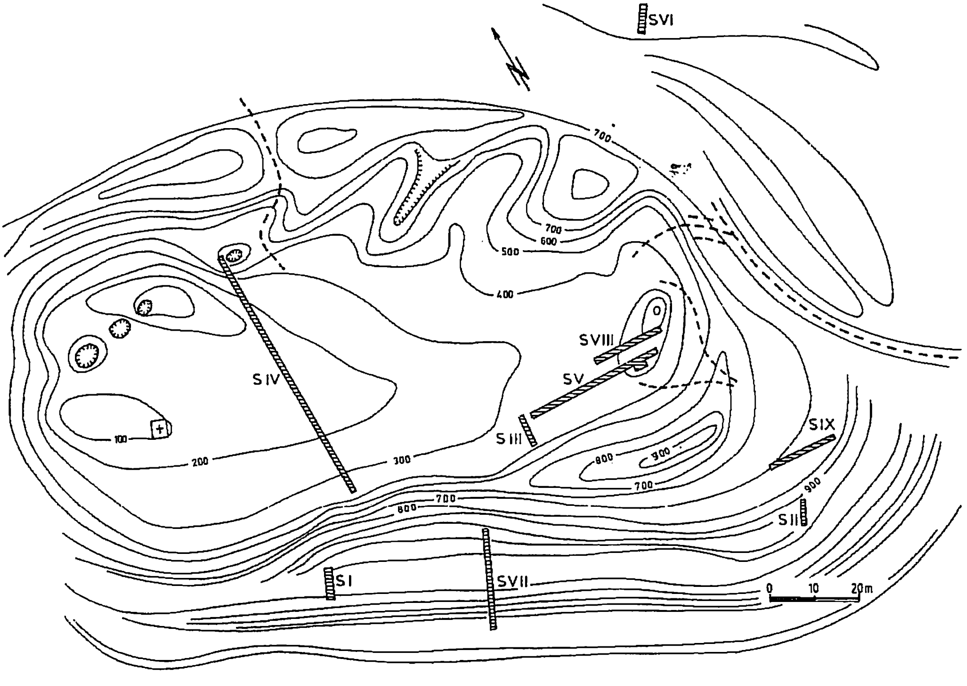
SVI
700
700
600
500
400
SVIII
SV
SIV
SIII
100
200
300
800
900
700
SIX
900
700
800
SII
SI
SVII
0
10
20m

Fig. 24 Planul cetății de pământ de la Vladimirescu–Arad, din secolele VIII–IX.

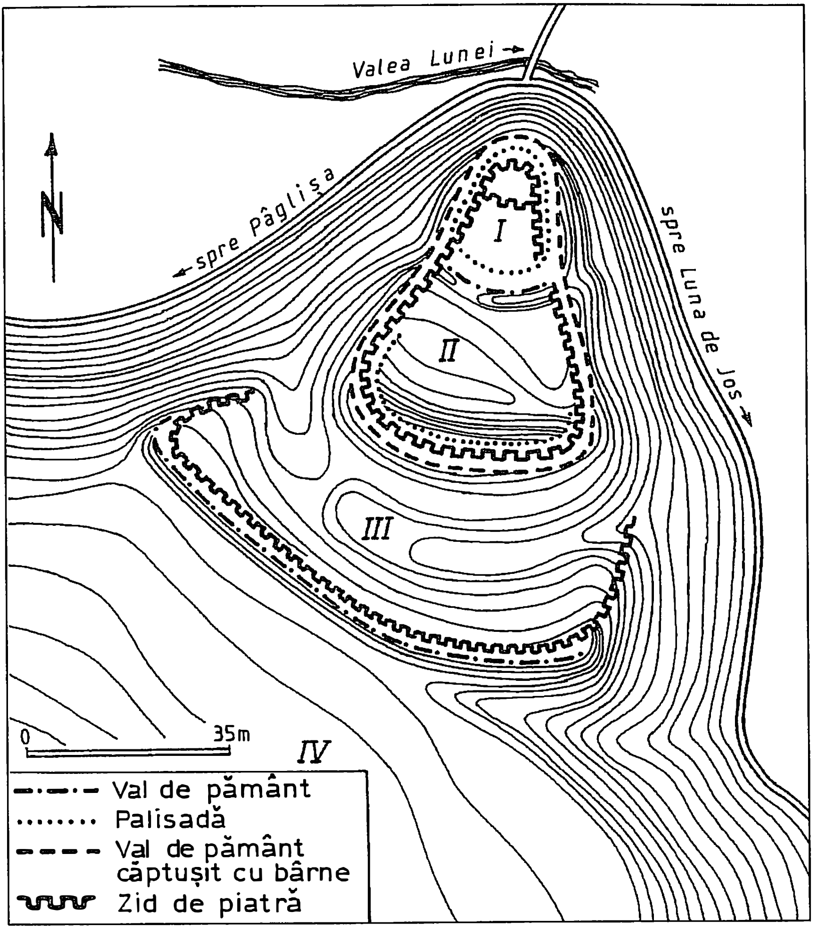
Valea Lunei
spre Pâglişa
spre Luna de Jos
N
I
II
III
IV
0
35m
Val de pământ
Palisadă
Val de pământ căptuşit cu bârne
Zid de piatră

Fig. 25 Planul cetăţii medievale de la Dăbâca – jud. Cluj, secolele VIII–X.

Aceste cetăţi constituiau, fără îndoială, puncte de spirijin ale unor formaţiuni politice autohtone.

Un grup cu totul aparte îl constituie cele două cetăţi descoperite la Slon – jud. Prahova, construite din blocuri de piatră fasonate şi cărămizi, precum şi cetatea de la Moldoveneşti – jud. Cluj, care au zidurile din blocuri de piatră, paralelipipedice, legate între ele cu scoabe de fier (trebuie precizat că atât la Slon, cât şi la Moldoveneşti au existat şi fortificaţii de pământ dintr-o etapă imediat anterioară). La Moldoveneşti faţadele zidurilor erau din blocuri fasonate, iar emplectonul era format din blocuri sfărâmate, legate între ele cu mortar de gips, indicând o tehnică de construcţie bizantină. De fapt cele trei tipuri de blocuri folosite la zidurile de incintă ale cetăţii de la Moldoveneşti sunt identice ca formă şi dimensiuni cu cele aflate la cetatea bizantină de la Păcuiul lui Soare. Construirea

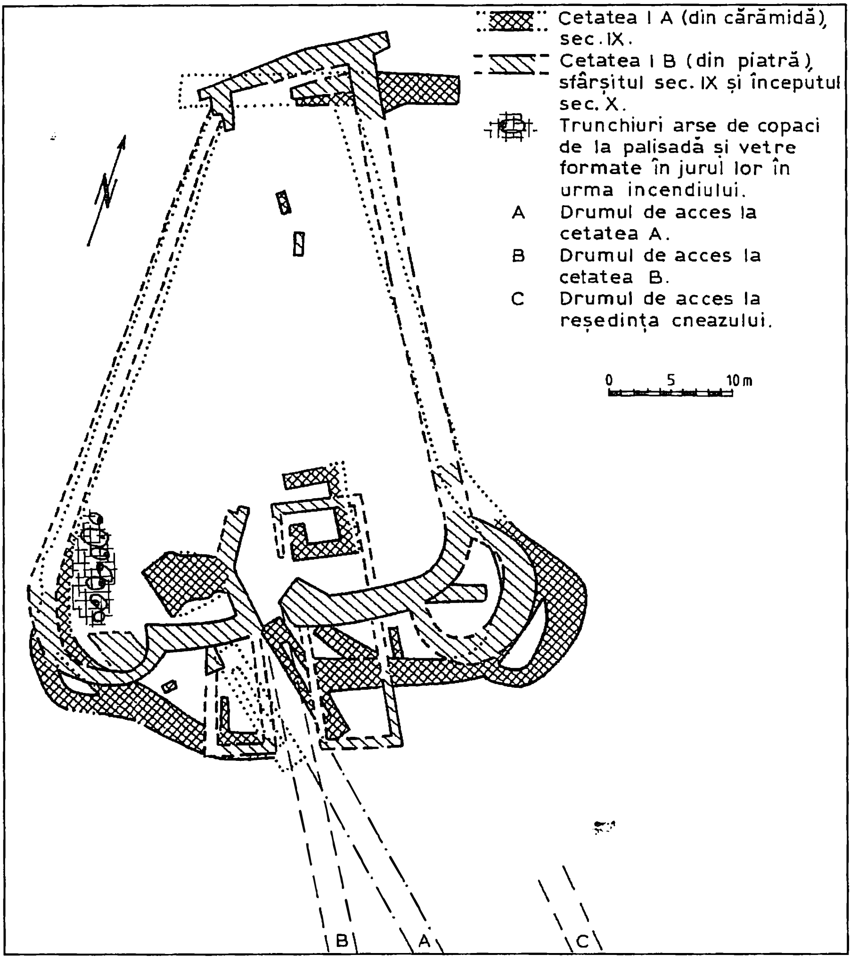
Cetatea I A (din cărămidă), sec. IX.
Cetatea I B (din piatră), sfârşitul sec. IX şi începutul sec. X.
Trunchiuri arse de copaci de la palisadă şi vetre formate în jurul lor în urma incendiului.
A Drumul de acces la cetatea A.
B Drumul de acces la cetatea B.
C Drumul de acces la reşedinţa cneazului.
0 5 10 m
B
A
C

Fig. 26 Planul cetăţilor medievale timpurii de la Slon, jud. Prahova, secolele VIII–X.

cetăţii de la Moldoveneşti într-o tehnică bizantină, împreună cu alte vestigii de aceeaşi factură (fragmente de capiteluri, ceramică smălţuită, amfore), ar sugera o influenţă bizantină. De fapt, atât cetăţile de la Slon (inclusiv cea de pământ), cât şi cetatea de la Moldoveneşti, sunt situate în imediata apropiere a unor saline, iar ultima cetate este legată şi de exploatarea aurului, deci importanţa lor economică era suficient de mare pentru a trezi interesul bizantinilor, care au putut, eventual, să trimită meşteri pentru a construi aceste cetăţi. Fenomenul nu este izolat, deoarece şi o fortificaţie a Chaganatului chazar, Sarkelul, a fost construită tot cu ajutorul meşterilor bizantini, ca şi oraşele Pliska şi Preslav din statul bulgar.

Prezența acestor tipuri de fortificații, care treptat devin tot mai puternice și mai întinse, presupune implicit și existența unor stratificări sociale, precum și o putere economică, militară și politică considerabilă, astfel că primele formațiuni statale din spațiul românesc pot fi comparate cu cele contemporane și vecine din Europa Centrală, cum ar fi aceea a slavilor moravieni de pildă. Relațiile economice cu Cnezatul moravian, Imperiul carolingian și Imperiul bizantin sunt oglindite de importurile de obiecte provenite din aceste zone, descoperite în așezările ori cimitirele contemporane ale autohtonilor.

*

Un mare rol în cultivarea manifestărilor spirituale ale poporului nostru în perioada avută în vedere a revenit religiei creștine, bisericii, al cărei proces de organizare se sincronizează cu prefacerile social-economice și politice de pe teritoriul vechii Dacii. Precum se știe, creștinismul reprezintă o componentă a continuității istorice, contribuind la formarea personalității spirituale a poporului român. O dată cu acordarea libertății depline de manifestare a noii religii în imperiu, în secolul al IV-lea, între creștinism și romanizarea vechii Dacii s-a instituit un raport de intimă condiționare, creștinismul devenind un factor important de romanizare și, deci, având indirect un anumit rol în procesul etnogenezei românești. Se poate afirma că răspândirea creștinismului a fost direct proporțională cu gradul atins de romanizare, că și prin creștinism spațiul carpato-danubiano-pontic s-a menținut în orbita culturală și de civilizație a imperiului, contribuind la conservarea unității romanității carpato-dunărene.

Dacă până la constituirea, ca ramură independentă, a arheologiei perioadei de formare a poporului român, aproape singurul argument în favoarea răspândirii creștinismului pe teritoriul nord-dunărean îl reprezenta terminologia creștină de origine latină, o dată cu cercetarea arheologică a zeci de așezări din epoca marilor migrații au ieșit la iveală bogate și variate materiale documentare care pun în lumină valențele spirituale ale comunităților urbane și rurale de pe cuprinsul vechii Dacii. După cum s-a afirmat în volumul anterior, cele mai timpurii mărturii ale apartenenței populației daco-romane la religia creștină datează din secolele II–III, fiind vorba de geme și alte obiecte cu reprezentarea Bunului Păstor sau alte scene cu iconografie creștină, descoperite la Potaissa și într-un loc necunoscut din Transilvania, la Porolissum și Napoca, precum și la Reșca și Romula în Oltenia, iar în Moldova la Barboși. După cum s-a constatat, numărul creștinilor înainte de secolul al IV-lea era destul de mic, grupându-se prioritar în orașe și în castre, ei constituind nucleul viitoarei creștinătăți daco-romane.

O dată cu instituirea toleranței față de religia creștină în secolul al IV-lea, rolul creștinismului în consolidarea procesului romanizării pe teritoriul vechii Dacii capătă dimensiuni apreciabile, mai cu seamă în timpul revenirii imperiului la Dunăre sub Anastasie și Iustinian. În secolele V–VII se constată o înmulțire sensibilă a simbolurilor creștine, atât pe teritoriul fostei provincii, cât și în teritoriile libere; sub raport cultural asistăm la o uniformizare a culturii materiale din spațiul carpato-danubiano-pontic, la estomparea diferențelor dintre teritoriul fostei provincii romane și restul spațiului dacic. Evidența simbolurilor creștine pentru secolele V–VII arată un număr, aproximativ egal, de localități în care s-au descoperit asemenea vestigii: 31 de localități pentru teritoriul dacilor liberi și 22 de localități pentru fosta provincie romană, raport care, pentru perioada anterioară, era net în favoarea fostei provincii.

Piesele creștine se împart în mai multe categorii: obiecte servind la oficierea serviciului religios (candelabre, vase liturgice, potire euharistice, opaițe de bronz și lut); amulete-talisman sau semne de recunoaștere (pietre de inel gnostice și creștine, inele cu inscripții — V T F —, inele cu cruce pe disc, pandantive-cruciuliță, fibule-catarame, aplice-centură); monumente vechi romane și obiecte de uz comun creștine (monumente funerare, materiale de construcție, diferite vase cu reprezentări de pești, capace de vase, teracote, amfore cu cruce); locașuri de cult (basilici); tipare. De remarcat și diferențierea care se face în privința pieselor cu caracter creștin: cu simboluri creștine realizate în procesul confecționării obiectelor respective și cu imprimarea respectivului simbol după realizarea piesei.

De mare importanță în această privință sunt tiparele de cruciulițe, cruciulițele de bronz, opaițele și vasele cu simbol creștin din secolele V–VII, descoperite în numeroase localități, precum la Davideni, Bacău, Bărboasa-Oncești – jud. Bacău, Cucorăni – jud. Botoșani, Ursoaia-Murgeni – jud. Vaslui, Suceava-Șipot, București-Soldat Ghivan, București-Dămăroaia, București-Cățelu Nou, Budureasca, Dulceanca, Ploiești, Sucidava, Răcari, Bumbești, Drobeta, Brașov, Poiana, Rotbav, Cluj, Cristur, Sânnicolau Mare, Sălașuri – jud. Mureș, Șopteriu – jud. Bistrița-Năsăud, Jabăr-Cotun, Tibiscum, Brateiu etc. La acestea se adaugă mormintele de înhumație de ritual creștin, deși posibilitățile de identificare a celor convertiți în condițiile creștinismului primitiv sunt extrem de limitate.

O problemă care se ridică în legătură cu prezența creștinismului pe teritoriul românesc este cea referitoare la începuturile organizării vieții religioase. Ceea ce cunoaștem cu siguranță în această privință este existența, în secolul al IV-lea, a unor episcopi în regiunea din sudul Moldovei și în nord-estul Munteniei: Theophilus, Ulfilas, Goddas, Uranius și Silvanus, a căror atestare presupune prezența unor centre ecleziastice organizate. Din documentul, de mai multe ori citat, de la 374, aflăm că unele biserici poartă corespondență cu instituții similare din Cappadocia. În nord-estul Munteniei sunt menționate două orașe în care exista o viață religioasă organizată, unul dintre ele fiind, probabil, Pietroasele. Asemenea instituții eclesiastice sunt menționate și în restul teritoriului țării în secolele IV–VII. Este vorba de bazilicile descoperite la Slava Rusă, Tomis și Histria (Dobrogea) din secolele IV–VII, la Slăveni, la Drobeta, la Sucidava, la Dierna, la Porolissum din aceeași perioadă. *Novella* a XI-a a lui Iustinian pomenește două episcopate în Banat, la Lederata și Recidiva, care depindeau de *Iustiniana Prima*. Să nu uităm apoi episcopia de Tomis, ajunsă mitropolie în secolul al VI-lea, la care se adaugă episcopatele din Scythia aflate pe malul drept al Dunării, care se ocupau îndeaproape de viața bisericească de la nordul Dunării.

Caracterul creștin al credinței comunităților vechi românești din secolele VII–IX, menținut și întărit prin intermediul Bizanțului, se concretizează prin ființarea, la limita dintre primele două milenii, a numeroase edificii și centre ierarhice religioase situate atât pe linia Dunării, de la gurile acesteia până la Turnu Severin, cât și în vestul țării, centre de iradiere a religiei creștine la nordul fluviului. Izvoarele menționează existența a trei episcopate: de Cenad cu reședința la Morisena, al doilea cu reședința la Biharea, al treilea la Alba Iulia (Bălgrad), corespunzător celor trei organisme politice pomenite de Anonymus. Progresul creștinării observat la cumpăna dintre cele două milenii nu este specific numai teritoriului românesc; el se constată în egală măsură la numeroase popoare europene din acea vreme. După bulgari și sârbi, care adoptă religia creștină în secolul al IX-lea, în secolul următor o serie de state nou apărute adoptă oficial creștinismul: Polonia în 966, Rusia kieviană a lui Vladimir în 988, Danemarca între 950 și 966, Norvegia între 969 și 1000, Ungaria în anul 1000, Suedia în aceeași vreme. Observăm, deci, în cazul exemplelor citate, că adoptarea oficială a religiei creștine este intim legată de nivelul organizării politice, constituirea statului reprezentând una dintre condițiile esențiale ale generalizării procesului creștinării. În această lumină, procesul de organizare internă a bisericii creștine pe teritoriul României se explică prin prefacerile din cadrul societății românești, prefaceri de ordin economic, social și politic. Treapta superioară de organizare politică a românilor din această vreme, aceea a organismelor statale la nivelul voievodatelor și al „țărilor“, a creat condiții favorabile pentru o mai bună organizare internă a creștinismului pe teritoriul nord-danubian. Aceasta s-a realizat prin ridicarea religiei creștine la rangul de religie „oficială“ a conducătorilor organismelor politice existente: un exemplu în această privință îl constituie misiunea lui Ierotei, ierarh bizantin, la reședința lui Gyula de la Alba Iulia, moment de care se leagă și construirea rotondei-baptisteriu descoperite aici; Ahtum, urmașul lui Glad, s-a botezat la Vidin în „legea grecilor“. De altfel, am văzut deja cum cele trei episcopate (Cenad, Biharea, Alba Iulia) corespund reședințelor celor trei organisme cu caracter statal din acea vreme, de unde rezultă raporturi intime, bazate pe interese ideologice și sociale comune, între autoritatea politică și cea religioasă, întruchipate și în comunitatea celor două instituții: reședință voievodală și biserică, apropiate ca amplasare.

Așadar, progresul general înregistrat de societatea românească la cumpăna dintre cele două milenii a constituit un impuls și pentru mai buna organizare spirituală internă; răspândirea așezămintelor bisericești (Ahtum, urmașul lui Glad, adusese de la Vidin călugări „greci“, pentru care construise o mănăstire la Morisena, înzestrată cu proprietăți întinse; mănăstirea Sf. Benedict fusese dăruită cu 120 de gospodării din Artand-Bihor) a constituit un mijloc prin care valorile creștinismului au fost vehiculate și în medii sătești mai puțin influențate până atunci de noua religie, a căror lume reprezenta o parte esențială a societății medievale românești.

e. Structuri politice (uniuni de obști, „romanii“ populare, voievodate și „țări“ românești)

Problema organizării politice din cadrul societății de pe teritoriul carpato-dunărean în epoca „marilor tăceri“, cum a mai fost denumită epoca migrațiilor, a cristalizării organismelor statale, în urma unui îndelungat proces evolutiv de la forme inferioare de organizare social-politică la forma superioară a statelor medievale de sine stătătoare, reprezintă una dintre problemele de primă importanță din istoria poporului român, asociindu-se, prin valențele sale probatorii, problemei fundamentale a permanenței noastre istorice.

În vechea istoriografie, nu arareori s-au exprimat unele poziții care considerau procesul de organizare politico-statală din cadrul societății românești ca fiind propriu secolului al XIV-lea, ignorându-se, astfel, capacitatea și efortul continuu de organizare politică, pornind de la forme inferioare, precum cele reprezentate de comunitatea rurală teritorială, la cele mature, întruchipate de statul propriu-zis. Asemenea poziție nega, de fapt, caracterul statornic al poporului român în cursul mileniului „tăcerii“, capacitatea sa de organizare în forme de suprastructură de caracter statal. Este lesne de înțeles de ce o asemenea poziție a putut fi împărtășită de unii istorici străini, potrivnici, din interese politice, afirmării continuității noastre istorice.

Fără îndoială că motivația principală a unei asemenea opinii a constituit-o, dacă este vorba de vechea istoriografie, lipsa unui material documentar suficient de bogat pentru a pune în evidență structurile fundamentale ale societății de pe teritoriul românesc în cei peste o mie de ani care separă momentul dispariției suprastructurii politice introduse de romani în Dacia cucerită de constituirea statelor medievale de sine stătătoare, structuri în măsură să genereze, pe parcursul evoluției lor, și formele de organizare politică corespunzătoare.

În răstimpul celor aproape cinci decenii de intense cercetări, în special arheologice, efectuate pe întreg teritoriul țării, în zeci de așezări datând din epoca marilor migrații s-a acumulat un bogat și variat fond documentar, deosebit de prețios, în măsură să arunce o rază de lumină în complexul peisaj al dezvoltării societății în vremea amintită, inclusiv în problema organizării politico-statale, evidențiind, astfel, capacitatea arheologiei medievale de a răspunde chiar și unor probleme de ordin social-politic.

S-a arătat în volumul anterior cum, după secolul al III-lea, forma generală de organizare social-politică pe teritoriul vechii Dacii a constituit-o obștea sătească în general, uniunile de obști, care au preluat funcții importante ale structurilor statale anterioare. Mărimea acestor organisme social-politice era diferită. Luând în considerație raportul de condiționare dintre densitatea concentrărilor demografice și gradul de organizare politică, cartografierea așezărilor din această vreme evidențiază mai multe asemenea concentrări de așezări omenești, dimensiunile lor indicând, în același timp, și gradul corespunzător de organizare social-politică.

Cercetarea fenomenului de dinamică demografică pentru perioada secolelor IV–IX evidențiază numeroase concentrări de așezări urbane, fenomen cu multiple valențe de identificare a procesului de organizare social-politică. Așa, de pildă, pentru secolele III–V au fost puse în evidență peste 25 de asemenea grupări pe întreg teritoriul vechii Dacii, o grupare fiind alcătuită din circa 5–6 așezări în medie. Pentru perioada următoare, cea a secolelor VI–VII, se constată un număr de circa 15 grupări, de data aceasta o grupare cuprinzând, în medie, circa 20–25 de așezări, ceea ce înseamnă o extindere a acestora, o concentrare a lor în raport cu situația din epoca precedentă. Acest proces se reflectă și mai bine în perioada secolelor VIII–XI, când asistăm la o și mai mare concentrare a lor, asemenea concentrări identificându-se cu organisme politico-statale, potrivit știrilor scrise ale epocii. Dacă pentru această ultimă perioadă corespondența dintre cercetările demografice și existența organismelor statale atestate de documente scrise este deplină, nimic nu ne împiedică să identificăm în grupările demografice constatate în secolele anterioare unele forme inferioare de organizare social-politică, acele obști sătești teritoriale reunite politic în cadrul unor uniuni de obști de mai mică sau de mai mare întindere teritorială.

Baza teoretică și practică, totodată, a existenței acestora o constituie prezența unor structuri social-economice specifice, în măsură să genereze astfel de forme de organizare politică. În condițiile apariției proprietății private, a existenței diferențierilor sociale, a unor pături sociale diferite ca posibilități materiale, o astfel de organizare devine necesară în vederea reglementării relațiilor sociale și economice dintre diferite categorii sociale; era nevoie, în același timp, de reglementarea raporturilor dintre comunitatea respectivă și populațiile migratoare ca forță militară temporar dominantă. Era nevoie, deci, de o „forță publică“ alcătuită din persoane recrutate din interiorul obștii, însărcinate cu diferite funcții comunitare (păstrarea ordinei, atribuții juridice și militare sau în legătură cu strângerea dărilor de la oamenii de rând etc.).

După cum se cunoaște, în toate obștile există, de la început, anumite interese comune, a căror apărare trebuia încredințată anumitor persoane; cu toate că rămân sub supravegherea colectivității, ele sunt învestite cu anumite puteri depline care constituie începuturile puterii de stat.

Este posibil ca, până în secolele VI–VII, asemenea „forță publică“ să fi fost reprezentată de organele colective ale obștilor sau ale uniunilor de obști, acel sfat al adunării obștii compus din elemente cu experiență din sânul comunității, acei „oameni buni și bătrâni“ ai documentelor medievale. Este greu, evident, de definit structura internă a acestor organisme, a acestor „organe ale societății“. Totuși nu puteau lipsi funcțiile principale ale acestora care să răspundă sarcinilor unor asemenea organisme. Nu este mai puțin adevărat că această structură era simplă, încă nematurizată, lipsindu-i o suficientă organizare a funcțiilor interne, a instituțiilor specifice, consecință a nedeplinei maturizări a bazei economice și sociale, a unor contradicții insuficient de puternice între diferitele categorii sociale. În lipsa unei autorități centrale, asemenea funcții se exercitau la nivelul fiecărei uniuni teritoriale.

Dacă aceste realități demografice sunt de necontestat, problema fundamentală care se pune este aceea a interpretării acestor realități sub raport politic; cu alte cuvinte, în ce măsură putem identifica asemenea concentrări demografice cu organisme politice, mai mult sau mai puțin cuprinzătoare, într-un continuu proces de organizare politică internă.

Este în afară de orice îndoială că gruparea populației rămâne un fenomen intrinsec ființei omenești, tot atât de vechi ca și societatea însăși, izvorât din sentimentul de siguranță, atât în ceea ce privește producția propriu-zisă, cât și în vederea apărării în comun față de stihiile naturii sau împotriva dușmanilor de orice fel, care le-ar primejdui viața. Se înțelege că factorul geografic joacă și el un mare rol, pozițiile geografice favorabile desfășurării activității omenești fiind din plin solicitate. De aici tendința formării concentrărilor de populație, de constituire de grupări de așezări mai mici sau mai mari, în funcție de creșterea densității populației, de interesele materiale ale oamenilor, de evoluția procesului de organizare internă a acestor aglomerări omenești. Apărarea acestor interese colective ale comunității este încredințată, de la început, unor persoane anumite care îndeplinesc diferite funcții sociale și care sunt învestite cu puteri depline, reprezentând „germenii puterii de stat". În acest stadiu de evoluție a organizării politice din interiorul unei comunități anumite de viață, fenomenul de grupare, de concentrare a satelor, reflectând structura politică a epocii, capătă și mai multă consistență, el producându-se acum mai deplin și din rațiuni de stat.

În directă legătură cu procesul diferențierii sociale și cu funcțiile social-administrative cu care erau învestite unele persoane din cadrul comunității, se ridică problema rolului și a atribuțiilor acelor *principes locorum* care apar în unele izvoare scrise de pe teritoriul Moesiei și Daciei romane. Se cunosc, până în prezent, cinci mențiuni despre unii *principes locorum*: la Techirghiol (pe teritoriul Tomisului), la Ulmetum și la Floriile (în Dobrogea), la Zlatna (vechiul Ampelum) și într-o tăbliță cerată din anul 139 (în Transilvania). Cele mai recente studii asupra semnificației acestor termeni consideră că noțiunea de „principe" indică o categorie socială, o poziție socială a unor elemente din cadrul comunităților respective, romanizate sau neromanizate, un gen de conducători ai unor unități administrativ-teritoriale, ai obștilor indigene, aflate în cadrul Imperiului roman. Nu rezultă însă clar dacă această categorie a preexistat stăpânirii romane, sau, dimpotrivă, este vorba de o implantare a unei terminologii latine și poate chiar a funcției sociale corespunzătoare, consecință a aplicării formelor administrative romane asupra instituțiilor tradiționale, care a dus la individualizarea funcției de conducere a comunității. Întrucât această terminologie dispare în secolele următoare și nu avem, până în prezent, știri despre existența ei, ultima ipoteză pare mai verosimilă.

Pe de altă parte, situația din teritoriul dacic rămas în afara frontierelor romane pare să aducă unele clarificări în această privință. Actul patristic din 374 menționează, după cum s-a arătat deja, existența, în cadrul obștilor sătești autohtone, a conducerii colective, a acelui sfat al adunării satului ales dintre cei mai în vârstă și cu mai multă experiență. De aceea este posibil ca „forța publică" a obștilor și uniunilor de obști să fi fost subtilizată de organul colectiv, de acel sfat al obștii, alcătuit din acei „oameni buni și bătrâni" ai documentelor.

Pe măsură ce procesul diferențierii sociale se accentua, s-au creat condițiile necesare de acaparare a funcției social-politice de către un singur individ. În acest fel, începând, probabil, din secolele VI–VII, această funcție social-politică din cadrul obștilor se individualizează, documentele scrise dintr-o etapă ulterioară menționându-i pe acei jupani (*seniores villarum quos lingua sua supanos vocant*), cnezi, voievozi, duci (*principi, reguli, primores, proceres* la popoarele vecine). Unele locuințe din cadrul câtorva sate cercetate arheologic, precum la Udești – jud. Suceava, Budureasca – jud. Prahova, datând din secolele VI–VII, sunt atribuite, pe criteriul dimensiunilor și al inventarului, unor elemente înstărite din cadrul colectivității, poate chiar acelor jupani sau cnezi, care reprezentau acum „forța publică“, învestiți de către comunitate cu funcțiile social-politice corespunzătoare. Este vorba de conducătorii social-politici ai acelor uniuni de obști, „autonomii rurale“, „romanii populare“ sau „democrații țărănești“, cum le-a denumit Nicolae Iorga pe bună dreptate, ori „obști de obști“, după expresia unor documente medievale.

O problemă neelucidată deplin o constituie și raportul dintre organismele social-politice ale populației locale și autoritatea politică a migratorilor. Dacă în ceea ce privește relațiile localnicilor cu populațiile nomade, acestea au putut îmbrăca forma unor raporturi de dominație politică temporară asupra populației autohtone, cu menținerea formelor de organizare tradiționale ale acesteia (a se vedea, de pildă, situația obștilor <satelor> din Banat intrate în dependență colectivă față de anumite persoane din anturajul lui Attila), raporturile cu populațiile migratoare în curs de sedentarizare (cazul slavilor, de pildă), au purtat, în ultimă instanță, pecetea procesului de integrare în sânul comunităților locale. Cum bine se știe, în momentul pătrunderii lor pe teritoriul românesc, slavii se găseau în perioada de destrămare a societății gentilice, forma de organizare politică fiind cea a democrației militare, caracter pe care aveau să-l poarte în tot cursul secolului al VI-lea. Cele patru căpetenii cu nume slave din secolul al VI-lea, menționate de izvoare scrise între Carpați și Dunăre — Dauritas, Ardagast, Musokios și Piragast[1] —, erau exponenții politico-militari ai unor comunități în care instituția „bătrânilor“ funcționa deplin, conferind formei de organizare social-politice pecetea mai sus exprimată. Este posibil ca în momentul sosirii slavilor, în măsura în care nu se produsese o integrare a noilor veniți în comunitățile obștești romanice, autohtone, o oarecare dominație politică temporară a acestora asupra populației romanice să fi caracterizat vechile raporturi dintre uniunile de obști teritoriale locale și grupurile militare de slavi, fenomen presupus și în cazul relațiilor cu celelalte populații nomade și migratoare. Pe măsura intregrării slavilor în comunitățile autohtone, mai cu seamă după trecerea noilor veniți în masă în sudul Dunării, o dată cu asimilarea s-a produs și integrarea politică, adoptându-se forma tradițională locală de organizare.

În acest context, evoluția procesului de organizare politică pe teritoriul României în secolele VIII–IX se circumscrie între parametrii dezvoltării structurilor economice și sociale ale comunităților de viață din ținuturile carpato-danubiano-pontice. După cum s-a arătat mai sus, perioada care începe o dată cu menționarea în documentele scrise a românilor constituie, prin particularitățile sale, o etapă nouă în istoria poporului român, cea medievală, în care se vor plămădi și maturiza elementele definitorii ale societății locale. Ca o consecință a acestor stări de lucruri, procesul de organizare politică, desfășurat pe fundalul realităților demografice și social-economice, va cunoaște o nouă treaptă, superioară, definită atât prin tendința manifestă de creștere ca suprafață a uniunilor teritoriale, printr-un proces de extindere teritorială prin înțelegere sau prin forță, cât și prin amplificarea și maturizarea funcțiilor interne și externe ale acestora la nivelul organismelor statale.

---

[1] *Fontes*, II, p. 517, 519, 543, 605, 607.

După cum se cunoaște, sensibila dezvoltare social-economică a întregii Europe la cumpăna dintre cele două milenii a generat noi raporturi sociale, aducând într-o nouă etapă procesul organizării politice. În vestul Europei, în cadrul marelui Imperiu carolingian, se constată tendința manifestă de formare a unor state mai mult sau mai puțin independente. Un proces asemănător se desfășura și în răsărit, prin existența, în cadrul uniunilor de state, a unor organisme politice mai cuprinzătoare ce tindeau să devină independente. În general, acest proces de organizare politică este concomitent și asemănător ca formă și evoluție la popoarele din Europa Centrală și de Sud-Est mai ales, terminologia comună pentru unele aspecte de structură social-politică indicând existența unui fenomen de influențare, dar nu de imitare, la diferitele popoare aflate pe aceeași treaptă de evoluție istorică, care a urmat aceeași cale de dezvoltare.

Se impune precizarea că această etapă dintre secolul al VII-lea și mijlocul secolului al IX-lea se constituie, din punctul de vedere al dezvoltării societății, în momentul de început al perioadei de cea mai mare însemnătate pentru evoluția ulterioară a comunităților de viață de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic; este vorba de cristalizarea vechii culturi materiale și spirituale a poporului român, ajunsă acum la un mare grad de uniformitate, cunoscută în literatura de specialitate sub numele de *cultura Dridu*.

Perioada secolelor menționate reprezintă prima etapă a acestei culturi, în cadrul căreia se definesc principalele structuri social-politice, care vor ajunge la un mare grad de maturitate în etapa următoare, cea cuprinsă între a doua jumătate a secolului al IX-lea și începutul secolului al XI-lea. Din această cauză, prezentarea detaliată a acestor structuri va fi făcută în cadrul celei de-a doua etape. Acum vor fi definite, doar principial, dimensiunile acestei noi structuri, urmând ca pentru etapa următoare să se detalieze caracteristicile fundamentale ale culturii și ale civilizației poporului român, ajunsă în etapa matură a evoluției sale.

Așadar, în ceea ce privește evoluția demografică, situația prezentată reflectă stadiul actual al cercetărilor; este posibil, așa cum am mai spus, ca investigația ulterioară să sporească numărul așezărilor cunoscute din unele grupări prezentate mai sus, să scoată la iveală noi grupări, mai mici sau mai mari, acolo unde astăzi apar „pete albe“ în evidența întocmită; avem însă certitudinea că pornim în cercetarea concretă de la un *minimum* pe care realitatea istorică ni-l oferă, deocamdată, și care nu poate fi tăgăduit.

Asemenea grupări de așezări constatate ca existente pe teritoriul românesc presupun, așa cum s-a afirmat deja, anumite organisme cu caracter social-politic, comunități omenești care evoluaseră către o anumită structură politică, către un anumit stadiu de organizare statală. Comparația, din acest punct de vedere, cu situația din unele țări vecine ne conduce la aceleași considerații. Trebuie precizat mai întâi, însă, faptul că, spre deosebire de situația

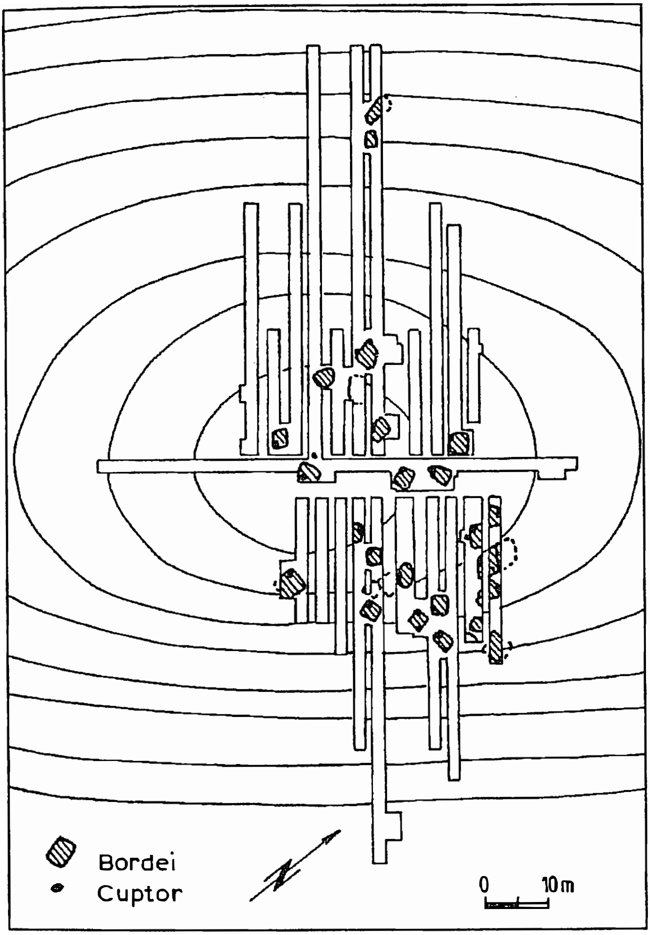

Fig. 27 Planul așezării de la Comana de Jos din secolele VIII–IX (plan M. Rusu).

de pe teritoriul României, grupările demografice din lumea slavă (teritoriile Poloniei, Cehiei, Slovaciei sau Bulgariei) sunt de regulă mai mici, consecință a deplasării și a migrației lor înainte de a se fi stabilit definitiv pe un anumit teritoriu și de dezagregare a raporturilor gentilice. În această etapă a evoluției lor, asemenea concentrări de populație caracterizează o anumită structură politică, fiind considerate unități teritorial-politice.

În spațiul de la Dunărea de Jos, prezența unor asemnea structuri politice este, după cum vom vedea în capitolul următor, atestată și de documentele scrise (cronici, inscripții). Inscripția de la Mircea Vodă, din anul 943, inscripțiile din complexul monastic de la Basarabi–Murfatlar, precum și tezaurul de la Sânnicolau Mare evidențiază existența unor conducători ai unor organisme politice, denumiți jupani. După cum s-a precizat în studii recente, termenul de *jupan* și cel desemnând instituția corespunzătoare aparțin lumii slave, ele întâlnindu-se la numeroase etnii, cu excepția rușilor, precum și la unele popoare cu care slavii au venit în contact de mai mare intensitate și durată, de pildă la români și la unguri.

Originile și conținutul acestor instituții au constituit obiectul multor studii, autorii lor, români și străini, căutând să explice geneza și semnificația lor social-politică în funcție de documentația avută la dispoziție.

Primele atestări scrise ale prezenței jupei și jupanilor datează din ultimele secole ale primului mileniu. După mărturia lui Constantin Porfirogenetul, pe teritoriul Croației existau în secolul al X-lea 11 jupe conduse de jupani. Două dintre ele figurează și în documentele latine din secolul al VIII-lea. Jupa de Livno, de pildă, cuprindea, ca suprafață, trei platouri înalte, deci un teritoriu destul de întins. Pe teritoriul Sloveniei, documentul din anul 777, dat de voievodul Tassilona pentru mănăstirea Kremmüser, menționează pe jupanul Physso, iar Geograful bavarez consemnează existența de jupe la obodrizi.

Pe teritoriul românesc, termenul de *jupan* are semnificația de conducător politico-militar al unui organism social-politic; apare în izvoare scrise numai în Banat și în Dobrogea. În Banat el este atestat pe inscripția deja amintită pe un vas din componența tezaurului de la Sânnicolau Mare. Inscripția în limba greacă menționează numele a doi jupani, Voila și Vataul, în legătură, probabil, cu apartenența pieselor din tezaur.

Din textul inscripțiilor menționate, cât și din documentele scrise referitoare la jupe, jupani și jupanate, în special din lumea slavilor apuseni și meridionali, reiese cu certitudine poziția social-politică a acestor jupani, apartenența lor la o categorie socială suprapusă în cadrul comunității, elemente din rândul acestei categorii sociale îndeplinind funcții politico-militare, de conducere a organismelor cu caracter incipient statal corespunzătoare.

În acest context, instituția jupanatului apare ca un prim orizont de stratificare social-politică la nivelul formațiunilor politice cu caracter statal incipient. O dată cu evoluția acestora spre forme superioare mai cuprinzătoare de tipul voievodatelor, al țărilor, vechea instituție va fi inclusă și subordonată acestora, ea devenind unitatea administrativă în cadrul noilor structuri. Această stare de lucruri se reflectă, mai cu seamă, la slavii meridionali, în Serbia, de pildă, unde, în secolele XIII–XIV, jupanii apar ca stăpâni feudali în sistemul statal existent, iar jupa se identifică cu satul. Această evoluție este surprinsă la slavii apuseni de către documentele medievale de limbă latină. În documentul din 1181, deja citat, apare clară identitatea ce exista la acea dată între jupani și acei „mai mari ai satelor" (*seniores villarum*); era, de fapt, o involuție a vechii instituții, față de ceea ce fusese inițial: jupa adică satul, iar jupanii acele elemente din cadrul satului care se diferențiaseră social de restul locuitorilor. Raportat la spațiul românesc, într-un cadru mai larg teritorial, orizontului nou de structură social-politică îi corespund categorii sociale desemnate și prin alți termeni, precum cel de *dux*, care se întâlnește, cum se știe, în cronica anonimă pentru Transilvania secolelor IX–X; el corespunde termenului de *voievod*, încadrându-se, astfel, în nivelul superior de organizare politică a societății noastre, corespunzător organismelor politice de tipul „țărilor".

Cercetările arheologice efectuate, mai cu seamă în ultimele decenii, au condus la unele rezultate extrem de interesante, în măsură să ne redea o imagine mai concretă a unora dintre reședințele conducătorilor menționați de izvoarele scrise, și, totodată, să ne ofere unele indicii în legătură cu relațiile sociale dintre aceste sedii politico-administrative și comunitățile sătești subordonate.

Așa cum s-a subliniat mai înainte, până în prezent au fost cercetate, total sau parțial, numeroase fortificații a căror viețuire se întinde pe parcursul secolelor VIII–XI, situate pe întreg teritoriul țării, evidențiindu-se, astfel, tehnica de construcție și de amenajare a șanțului și valului de apărare, a modului de realizare a palisadei. S-a evidențiat, totodată, faptul că în jurul fiecărei fortificații existau câteva așezări care alcătuiau, împreună cu fortificația, un complex teritorial. La Șirioara, Moldovenești, Cluj-Mănăștur, Comana de Sus, Dăbâca, Blandiana, Vladimirescu-Arad, Pescari, Biharea, Bulci, în Transilvania, la Fundu Herții, Dersca, Tudora, Orofteana, Baranga, Alba-Hudești, în Moldova, la Slon și pe linia Dunării, în Muntenia, la Mircea Vodă, Dinogetia-Garvăn, Capidava, Păcuiul lui Soare, în Dobrogea, cercetările au dat la iveală asemenea fortificații, cele mai multe dintre ele având în jur așezări de lungă durată, cu locuințe constând atât din bordeie, cât și din locuințe de suprafață. Fortificația se afla oarecum în centrul acestei centuri de sate, cum s-a dovedit în special la Fundu Herții, Dersca și în alte părți.

O atare situație, care se întâlnește la toate popoarele din aceeași vreme, mai mult sau mai puțin îndepărtate de teritoriul românesc, prezintă o semnificație social-politică deosebită. Fortificația respectivă, punctul fortificat din cadrul ei, reprezintă, de regulă, sediul politico-administrativ al unei formațiuni politice. Între acest sediu și comunitățile sătești din jur se stabilesc raporturi sociale în sensul dependenței sociale a locuitorilor așezărilor față de reședința fortificată, a cărei existență nu poate fi concepută fără acest hinterland de sate prin a căror muncă obligatorie se construiește și se întreține fortificația însăși. Se nasc, astfel, raporturi de dependență, de aservire a grupului de sate, o aservire colectivă, una dintre particularitățile noilor structuri sociale în curs de cristalizare.

Acesta pare să fi fost, potrivit rezultatelor obținute până în prezent, stadiul procesului de organizare politică pe teritoriul românesc în secolele VII–IX, indicat de un număr de organisme politice, diferențiate între ele prin aria geografică pe care o cuprindeau și prin nivelul organizării lor. Alături de organisme mai cuprinzătoare, de tipul „țărilor“ și al voievodatelor, existau și unele grupări politice mai mici, atât ca suprafață teritorială, cât și ca evoluție a structurilor lor social-economice și politice, amintindu-ne de cele din epoca anterioară.

Din documentele existente, privitoare cel puțin la finele epocii la care ne referim, reiese că suntem deja în cadrul unei societăți bazate pe relații de aservire, conducătorii acestor unități politice, împreună cu cei din jurul lor, aparținând clasei superioare suprapuse. Reședințele lor fortificate, două sau mai multe, potrivit uzanței din epoca medievală, au fost ridicate cu concursul locuitorilor în cadrul raporturilor de aservire existente.

Este de remarcat faptul că, în zonele de cea mai mare concentrare a habitatului românesc din secolele VII–IX, apar și cele mai numeroase toponimice românești cu caracter arhaic, folosite până astăzi de către localnici sau consemnate de către izvoarele scrise timpurii, în formă originală sau sub formă de traduceri în limbile de cancelarie. Unele din aceste toponime, și în primul rând cel de *Câmpulung*, desemnează, de altfel, chiar un anumit fel de structură social-politică de tipul uniunilor de obști sătești, situate într-o depresiune de formă alungită de pe cursul superior al unui râu ce izvorăște din munți. Situația se verifică în cazul Câmpulungului de la izvoarele Tisei, în cel al Câmpulungului de la izvoarele Moldovei sau al Câmpulungului din părțile argeșene.

Pentru Dolheștii din părțile Sucevei, al cărui nume reprezintă traducerea slavonă a unui „Câmpulung", este, deocamdată, mai greu de stabilit dacă avem de-a face cu o structură teritorială locală sau dacă este vorba de un transfer de toponimie din nord-vestul Transilvaniei, unde constatăm că valul imigrației slave târzii a dus la schimbarea numelui unui Câmpulung în Dolha. Câmpul lui Dragoș din părțile vest-centrale ale Moldovei, cu un teritoriu echivalent hotarelor a circa 20 de sate, pare a fi fost și el la origine o structură teritorială de tipul „câmpulungurilor" aici evocate.

Rezultate importante s-au obținut până în prezent, mai ales în urma cercetării materialelor arheologice scoase la iveală cu prilejul săpăturilor efectuate, și în cunoașterea armamentului folosit de oștile române în lupta lor împotriva cuceririi străine. Au fost scoase la iveală mai multe tipuri de arme (arcul și săgeata, sabia, toporul de luptă, sulița, lancea, folosite de pedestrime și cavalerie). Sunt prezente, de asemenea, obiecte de protecție a luptătorilor, precum zale, coifuri, scuturi etc. Întrucât datarea acestora se extinde și în secolele următoare, vor fi tratate, cu toate detaliile, în capitolul următor.

f. Caracterul romanic al populației nord-dunărene în secolele VI–IX. Cristalizarea limbii române

Studii recente au argumentat cu destulă claritate rolul cultivării plantelor cerealiere, reflectat în scrierile de epocă și în cercetările arheologice, indicând caracterul stabil și sedentar al așezărilor populației autohtone pe teritoriul carpato-danubian pe tot parcursul secolelor IV–X p.Chr. Atât mențiunile lui Procopius din Caesarea și ale lui Iordanes referitoare la darea în cereale pe care locuitorii vechii Dacii erau obligați să o presteze goților în secolul al IV-lea[1], precum și cele ale altor scriitori romano-bizantini și bizantini — scrisoarea în limba greacă elaborată pe teritoriul de la Dunărea de Jos în 374[2]; relatările lui Priscus din Panion despre părăsirea ogoarelor de către locuitorii de la nordul Dunării datorită invaziei hunilor[3]; mențiunea lui Menander Protector privind pustiirea ogoarelor cu prilejul invaziei avarilor în secolul al VI-lea, care percepeau darea în cereale de la localnici[4]; episodul din anul 600, pomenit de Theophanes Confessor și reluat de Theophilact Simocata, cu privire la carele cu cereale trimise de avari populației înfometate a Tomisului asediat[5]; apelul citat mai sus al unei căpetenii avare către populația locală: „ieșiți, semănați și secerați și noi vă vom lua numai jumătate ca dare"[6] — scot în evidență activitatea de cultivare a ogoarelor de către populația autohtonă de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic în secolele IV–VII, îndeletnicire incompatibilă cu caracterul nomad al „barbarilor“ pătrunși la Dunărea de Jos în acea vreme.

---

[1] Procopius din Caesarea, *Războiul cu goții* (trad. H. Mihăescu), București, 1963, p. 189; *Fontes*, II, p. 447.

[2] *Fontes*, II, p. 711–713.

[3] *Ibidem*, p. 257, 261, 291.

[4] *Ibidem*, p. 519.

[5] *Ibidem*, p. 533, 545, 611.

[6] L. Hauptmann, în articolul din Byzantion 4, 1927–1928, p. 157, citat mai sus, la p. 48.

Pe de altă parte, alte mențiuni ale autorilor romano-bizantini și bizantini din secolele amintite se referă la religia creștină receptată de locuitorii nord-dunăreni în asociere intimă cu caracterul romanic al acestora. Se știe că încă de la început, marile invazii „barbare“ în teritoriile nord-dunărene au provocat notabile perturbații demografice în lumea creștină, mulți creștini „pentru credința în Hristos au fugit pe pământul roman, fără să tremure de frică ... deoarece <mergeau> la niște frați“[1]. Legătura strânsă dintre creștinism și romanitate în această vreme ne este sugerată de unele episoade din secolele al V-lea și al VI-lea.

Cum s-a mai spus deja, invazia hunilor a provocat mari tulburări demografice, mulți dintre locuitorii de la nordul Dunării refugiindu-se la sud, în imperiu. Tratativele care s-au dus între reprezentanții bizantini și Attila la mijlocul secolului al V-lea conțineau prevederea fundamentală de înapoiere a tuturor *fugarilor* aflați în imperiu. Solul bizantin la Attila, Priscus din Panion, trimis tocmai pentru a rezolva situația acestor refugiați ceruți de conducătorul hunilor, ne arată că, în convorbirile avute cu Attila, s-a convenit înapoierea acestora: „Printre ei se aflau și copiii Mama și Atacam de neam regesc“; după cum relatează Priscus, aceștia au fost „uciși pe cruce drept pedeapsă pentru fuga lor“[2]. Cum acest mod de aplicare a pedepsei capitale, crucificarea, era îndeobște rezervată creștinilor, concluzia care se degajă se referă, de bună seamă, la receptarea credinței creștine de către cei doi copii, motiv pentru care, probabil, ei se refugiaseră în imperiu „la frații lor“, pentru a scăpa de barbaria hunilor.

În secolul următor, alte stări de lucruri vin să confirme cele relatate mai sus. Așa, de pildă, în expediția militară bizantină din 593 contra slavilor nord-dunăreni, generalul lui Mauricius, Priscus, se folosește de informațiile unui „barbar“ pentru a-l prinde pe Musokios, căpetenia slavilor. Theophanes Confessor, care ne procură informația respectivă, arată cum, în timpul când oastea bizantină se pregătea în vederea urmăririi slavilor, „un bărbat gepid, stăpânit de credința creștină, fugi la romani și le arătă romanilor drumul ... Îndemnat de trădarea gepidului, Priscus trecu fluviul la miezul nopții și îl descoperi pe Musokios doborât de darul beției; căci sărbătorise ziua morții fratelui său“[3]. Este adevărat că în episodul relatat nu ni se spune că „gepidul“ ar fi un romanic („roman“), dar faptul că este creștin ar constitui un indiciu al apropierii spirituale de imperiu.

În ceea ce privește limba vorbită de această populație nord-dunăreană din mijlocul căreia proveneau cei menționați de izvoarele scrise amintite mai sus, Priscus din Panion ne relatează că la curtea lui Attila se vorbeau mai multe limbi, printre care și aceea a *ausonilor*. „Căci sciții sunt amestecați și pe lângă limba lor barbară caută să vorbească sau limba hunilor sau a goților *sau a ausonilor, atunci când unii dintre dânșii au de-a face cu romanii* <s.n.> Și nu lesne vorbește cineva dintre ei grecește, decât doar cei care au fost luați prizonieri din Tracia sau de pe țărmul Illyriei“[1]. La ospățul dat de Attila în cinstea ambasadei bizantine, un anume Zercon, „amestecând limba ausonilor cu a hunilor și a goților, i-a umplut pe toți de veselie“[2]. La acest ospăț, Priscus ne relatează că lângă el stătea un „barbar“, „care înțelegea limba ausonilor“[3], fiind, probabil, tălmaci. Este vorba, deci, de o limbă latină pe care o vorbea populația de la nordul Dunării. Mențiunea că o astfel de limbă „ausonică“ se folosește „când unii dintre dânșii <huni> au de-a face cu romanii“ ne edifică asupra caracterului latin al acestei limbi, pe care o vorbea doar populația locală, moștenitoare a culturii și a civilizației romane. Despre o asemenea limbă latină care se vorbea la nordul Dunării ne relatează și Procopius din Caesarea. În luptele dintre anți și sclavini la anul 545 pe teritoriul Munteniei, se amintește de prinderea de către sclavini a unui prizonier din tabăra adversă care „vorbea latinește“ (λατίνον αφιέντα φωνῆν)[4]. De altfel, atât Theophilact Simocata, cât și Theophanes Confessor, menționează în scrierile lor episodul din timpul lui Comentiolus, când, în lupta cu avarii, cunoaștem unele cuvinte rostite de locuitorii authtoni: „*Torna, torna, fratre*“, cuvinte aparținând latinei populare[5].

---

[1] Orosius, în *Fontes*, II, p. 195. Potrivit unei alte relatări, datând din antichitatea târzie, „Ulfilas, fiind izgonit cu o mare mulțime de credincioși din ținutul barbar pe pământul romanilor, a fost primit cu cinste de împăratul Constantinus“ (*Fontes*, II, p. 111–113); vezi și numeroasele cereri ale lui Attila de înapoiere a fugarilor de la nordul Dunării la romani (Cf. Auxentius din Durostor, în *Fontes*, II, p. 249, 253, 287, 289, 291, 293 etc.).

[2] *Fontes*, II, p. 607.

[3] *Ibidem*.

O importanță cu totul aparte în ceea ce privește definirea etnicului populației de la nordul Dunării prezintă relatările din *Strategiconul* lui Mauricius, pomenit deja mai sus, elaborat la începutul secolului al VII-lea[6]. Descriind neamurile slave existente la nordul Dunării, autorul *Strategiconului* menționează existența unor refugiați romanici pe care oastea bizantină i-ar putea folosi în calitate de iscoade sau de informatori, fiind buni cunoscători ai locurilor de la nordul Dunării, unde armata bizantină urma să execute unele operații militare contra slavilor: „De așa zișii fugari, trimiși să ne arate drumurile și să ne descopere pe cineva, trebuie să ne păzim cu strășnicie; măcar că sunt romani, cu vremea au căpătat alte deprinderi, au uitat de ai lor și sunt cu mai multă tragere de inimă față de dușmani“. Istoricii români s-au ocupat, în mai multe rânduri, de acest pasaj, propunând interpretări și corectări diferite pe marginea textului prezentat mai sus.

---

[1] *Ibidem*, p. 265.

[2] *Ibidem*, p. 277.

[3] *Ibidem*, p. 279.

[4] *Ibidem*, p. 445. În 1166, Manuel Comnenul luptă cu ungurii pe care-i învinge. În memoria victoriei, ridică pe locul bătăliei o cruce de aramă pe care scrie: „Aici, cândva, cumplitul Ares și brațul ausonilor a ucis nenumărate vlăstare ale neamului panonic, pe când în glorioasa Romă domnea divinul Manuel, mândria stăpânitorilor Comneni, cei minunat înzestrați“ (*Fontes*, III, p. 241). Pentru echivalența ausoni=latini, vezi și Ignati Diaconi *Vita Nicephori*, Leipzig, 1888, p. 149,9; Porphyrogenitus, *De cerem.*, II, 18, p. 606; Ioannis Tzetzes *Historiae*, Napoli, 1968, I, p. 727.

[5] *Fontes*, II, p. 539, 605.

[6] Mauricius, p. 285.

Sintetizând părerile istoricilor în legătură cu acest episod, se ajunge la următoarea situație, din punct de vedere al provenienței și al apartenenței etnice a refugiaților menționați: a) elemente romanice trăind la nordul Dunării printre slavi, dar provenind din imperiu, folosite acum ca informatori pentru oastea bizantină; b) elemente romanice trăind dintotdeauna la nordul Dunării printre slavi, utilizate ca iscoade de către armata bizantină; c) elemente slave refugiate de la nordul Dunării în imperiu, folosite drept călăuze pentru armata bizantină; d) romanici refugiați de la nordul Dunării în imperiu, căpătând cu timpul statut juridic de romani, trimiși acum să arate armatei bizantine drumurile în interiorul ținuturilor nord-dunărene, ca buni cunoscători ai locurilor lor de origine.

Interpretările prezentate la primele două puncte privind proveniența acestor refugiați nu pot fi aceptate deoarece vin în contradicție cu sensul acțiunii de folosire a acestora drept călăuze. Ei sunt *trimiși* să îndeplinească această atribuție de către factorii militari de decizie din Bizanț, în ajunul pregătirii marșului armatei bizantine la nordul Dunării. Dacă acești romanici trăiau deja în spațiul nord-dunărean, cum puteau fi ei recrutați, instruiți și folosiți de oastea bizantină ? Textul este limpede în această privință: „... măcar că sunt romani *deveniți cu timpul* (s.n.)...“, deci au căpătat statutul juridic de romani în imperiu, unde se refugiaseră.

De altfel, izvoarele epocii sunt clare în această privință. În *Strategicon* sau *Arta militară*, Mauricius recomandă conducătorilor oastei ca, în momentul înaintării în teritoriul dușmanului, aceasta „să fie îndrumată de oameni care cunosc bine locurile, în așa fel ca oastea să nu se rătăcească“[1]. Autorul atrage atenția însă, în continuare, asupra așa-zișilor fugari veniți în oastea bizantină, aflată deja în teritoriul dușmanului, să nu fie crezuți fugarii și oamenii strecurați în rândurile oastei: „pe fugarii veniți să ne roage să nu-i primim, cum se întâmplă, căci de multe ori ei sunt trimiși de dușmani“[2], „iar pe fugarii dușmanilor ... care vestesc că vin să ne descopere anumite taine, să-i ținem în lanțuri“[3]. Totodată, Mauricius mai recomandă: „să ne dăm toată silința să prindem câțiva localnici (autohtoni), ... dar să nu ne încredem prea repede în fugari sau în oamenii strecurați în rândurile noastre“. Este vorba, așadar, de folosirea cu mare precauție și numai după ce acești fugari, veniți ca iscoade în oastea bizantină au fost supuși unor veritabile verificări în legătură cu bunele lor intenții. Avem de-a face, deci, cu altă categorie de fugari decât acei refugiați, deveniți cu timpul romani, aduși din imperiu pentru orientarea oastei pătrunse pe teritoriul nord-dunărean.

Apartenența etnică slavă a acestor refugiați nu este posibilă, datorită prevederilor regulamentelor militare bizantine, care interziceau folosirea ca iscoade a elementelor provenite din tabăra dușmană. Cartea a 7-a: *Despre urmărirea și pedepsirea celor care greșesc*, din *Strategicon*, arată limpede în această privință: „Iar pe cei de un neam cu dușmanii, să-i despărțim cu mult mai înainte și să nu-i ducem împotriva semenilor lor“[4]. Și în continuare: „Despre cei de un neam cu dușmanii să-i despărțim de oastea noastră cu mult timp înainte să-i trimitem în alte locuri, să nu se desprindă de noi în clipa cea grea și să treacă de partea dușmanilor“[1].

---

[1] *Fontes*, II, p. 227.

[2] *Ibidem*, p. 203.

[3] *Ibidem*, p. 229.

[4] *Ibidem*, p. 171.

În aceste condiții, rămâne valabilă interpretarea potrivit căreia așa-zișii refugiați sunt elemente romanice provenite de la nordul Dunării, care au căpătat statutul juridic de cetățeni romani și sunt trimiși acum să călăuzească oastea bizantină în expediția sa la nordul Dunării contra slavilor de aici. Față de cele prezentate până aici, considerăm util să adăugăm, în lumina unor fragmente din izvoarele vremii, asupra cărora nu s-a insistat până acum în problema discutată, unele constatări menite să clarifice aspecte mai obscure legate de apartenența etnică a acelor refugiați folosiți drept călăuze de oastea bizantină în acțiunile militare contra slavilor nord-dunăreni.

După cum s-a observat deja, *Strategiconul* lui Mauricius a fost elaborat într-o perioadă când influența limbii latine era încă puternică[2]; aceasta explică împrumutul pe care limba greacă îl va face din cea latină (aproximativ 3 000 de cuvinte sunt de origine latină, care au intrat prin intermediul armatei și au supraviețuit în literatura bizantină)[3] . În ceea ce privește termenul de ρεφούγοι, el este un termen de origine latină (*refugus* — refugiat), format relativ târziu, de unde a trecut în limba greacă[4]. El se întâlnește în literatura secolelor VII–X doar o singură dată, anume în *Strategiconul* lui Mauricius; el n-a mai supraviețuit în neogreacă[5], fiind înlocuit cu cel de πρόσφουγοι, cu același înțeles. Manuscrisul de la Florența (secolul al X-lea) al *Strategiconului* operează această echivalare a primului termen cu cel de πρόσφουγοι, derivat din latinescul *profugus* (ρέφούγους ἤτοι προσφουγους în manuscrisul de la Florența), al doilea termen fiind întâlnit și la Constantin Porfirogenetul[6].

Că acest al doilea termen (*profugus*) are același înțeles de refugiat „politic“ ne-o demonstrează faptul că, în timpul invaziei hunice, prefectura Sirmium și câteva localități au fost pustiite; prefectul Apraemius este nevoit să părăsească Sirmium și să se stabilească la Salonic ca refugiat (*profugus*)[7]. Aceeași semnificație o au și termenii de limbă greacă de προσφεύγει, cu care este calificată fuga la romani a conducătorului vizigot Fritigern[8], sau προσφεύγειν din *Strategiconul* lui Mauricius referitor la cei fugiți de la nordul Dunării în imperiu[9].

---

[1] *Ibidem*, p. 175.

[2] Mauricius, p. 13.

[3] H. Mihăescu, *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993, p. 337, 360. Elementele latine din *Strategicon* din primele decade ale secolului al VII-lea se cifrează la 1 190, dintre care 171 sunt nume, adjective și verbe (H. Mihăescu, *Les éléments latins des „Tactica Strategica“ de Maurice-Urbicius et leur écho en neo-grec*, în RESEE, 6, 1968, p. 483–498; 7, 1969, p. 155–166, 267–280).

[4] H.Mihăescu, *La romanité...*, p. 404.

[5] *Ibidem.*

[6] Porphyrogenitus, *De adm.*, p. 9, 31, 50, 138; cf. H. Mihăescu, *op.cit.*, p. 404.

[7] *Fontes*, II, p. 377.

[8] *Ibidem*, p. 218.

[9] Mauricius, p. 326.

De asemenea, căpetenia pecenegă Kegen, adăpostit în imperiu, este calificat de Zonaras „προσφυγα"[1]. Acestea sunt cele câteva cazuri din izvoarele scrise la care ne-am referit, unde apare termenul de πρόσφυγος = *profugus*, cu referire specială la cei ce se refugiază de la nordul Dunării în imperiu, unde capătă cetățenie romană: „Și au trecut la obiceiurile romeilor și fiind înscriși în rândul stratioților, au rămas în slujba împăratului", după cum relatează Kinnamos[2]. Așa cum am arătat mai sus, această categorie de refugiați în imperiu este diferită, din punctul de vedere juridic, de acei fugari obișnuiți atât de frecvent menționați în izvoare, mai cu seamă în vremea hunilor, când, datorită fugii masive în imperiu a locuitorilor de la nordul Dunării, au loc tratative repetate între romani și huni pentru înapoierea acestora.

Cât privește celălalt termen din pasajul *Strategiconului* referitor la apartenența etnică a refugiaților, cel de Ρωμαῖος, acesta se traduce din punctul de vedere juridic, prin etnonimul de *roman*, care se aplica tuturor cetățenilor imperiului, indiferent de provincia de origine sau de limba lor maternă[3]. Observația este foarte importantă pentru înțelegerea mai corectă a textului din *Strategicon* referitor la obținerea de către refugiați a statutului juridic de cetățean al imperiului („ei au căpătat cu vremea această calitate" în textul incriminat). De altminteri, informația dată de Zosimos, care și-a elaborat opera la mijlocul secolului al V-lea, este foarte explicită din acest punct de vedere. El ne informează că, la anul 280, Probus acordă libertate străinilor stabiliți în Tracia pentru cultivarea ogoarelor, aceștia conducându-se „după legile romane"[4] (Ρωμαίων Βιοτεύοντες νόμοις), integrându-se deci în societatea romană.

Referitor la apartenența etnică a acestor „refugiați" în imperiu, se impun câteva considerații în baza unor mențiuni din izvoarele scrise ale epocii. După cum am văzut mai sus, așa-numiții refugiați din textul *Strategiconului* erau refugiați de la nordul Dunării în imperiu, folosiți acum de către oastea bizantină drept călăuze în campania militară contra slavilor nord-dunăreni. Izvorul respectiv nu ne arată însă de ce etnie erau aceștia. Prin excludere și ținând cont de prevederile regulamentelor militare bizantine, se poate presupune, evident, că ei erau localnici, aparținând, deci, unei populații creștine de caracter romanic. Unele texte de epocă par să confirme această presupunere. Așa, de pildă, în *Arta militară*, autorul ei, Mauricius[5], recomandă comandanților bizantini (în Cartea a 9-a, paragraful 5) „*Cum să ne păzim de dușmani și cum să prindem cercetași sau iscoade care încearcă să se strecoare în oastea noastră*". După ce atrage atenția asupra infiltrărilor de către dușmani (în cazul acestora slavii și avarii) de „iscoade" sau „fugari" în oastea bizantină, autorul sugerează unele „tehnici" de prindere a acestora. „Toți câți sunt găsiți în felul acesta — continuă Mauricius — trebuie prinși fie că *par* <se aseamănă cu> *cetățeni*

---

[1] *Fontes*, III, p. 221.

[2] *Ibidem*, p. 223.

[3] H. Mihăescu, *op.cit.*, p. 341; vezi și G. Alföldi, *Histoire sociale de Rome*, Paris, 1991, p. 182.

[4] Fontes, II, p. 307.

[5] Mauricius, p. 247.

romani (s.n.), fie că sunt de alt neam. Să fie cercetați și să se descopere adevărul“. Precizarea etniei acelor iscoade (Ρωμαιοι), trimise de dușmani (slavi) în armata bizantină aflată la nordul Dunării, prezintă o deosebită importanță în contextul discuției noastre, deoarece este limpede că la nordul Dunării exista o populație de limbă latină (de veche tradiție sau elemente provenite din imperiu), așa cum reiese din denumirea de Ρωμαιοι (*Romani*) pe care Mauricius o acordă acelor iscoade folosite de dușmani pentru a le procura informații, militare desigur, privind desfășurarea acțiunilor oastei bizantine. Pentru a fi asemănați cu cetățenii romani, denotă că aceste iscoade vorbeau o limbă de sorginte latină; altminteri, ei nu puteau fi confundați cu cetățenii romani. Specificarea făcută de Mauricius că aceștia „par <se aseamănă cu> romani“ (έιτε Ρωμαῖοι δοκουσιν) nu face altceva decât să întărească ideea existenței acelor persoane care nu sunt cetățeni ai imperiului, dar care au aceeași structură etnică (de limbă) și de credință, realitate care l-a determinat pe Mauricius să-i asemene cu cetățenii romani.

Rezumând ideile principale din cele expuse mai sus, rezultă că în secolele IV–VII pe teritoriul carpato-danubiano-pontic exista o populație de caracter romanic, ce receptase încă din secolele anterioare noua religie creștină, păstrând o strânsă legătură cu imperiul, unde, de atâtea ori, se refugia „la frații lor“ în cazul năvălirii barbare. O populație care vorbea o limbă latină populară „ausonică“, ce va deveni ulterior limba vorbită a poporului român. Cum s-a afirmat de nenumărate ori, termenul de *român* începe a fi menționat în izvoare scrise abia spre sfârșitul mileniului I. Chiar dacă termenul de „Balac“ întâlnit într-o interpolare la *Geografia* lui Anania Sirakaț'i din secolul al VII-lea este încă contestat, avem în vedere textele în care termenul de *român* (*ulah*, *valah*, *voloh* etc.) nu mai lasă nici o urmă de îndoială: *Oguzname* — veche cronică turcă —, *Povest’ vremennykh*, *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus, la care vom reveni cu detalii în capitolul următor.

Problema care se pune este de ce acest termen de *român*, sub variantele sale, în funcție de limba în care a fost menționat, apare tocmai în această perioadă a secolelor VIII–IX, deși, după cum am văzut, populația romanică exista încă cu multe secole în urmă, izvoarele din secolele anterioare amintind-o doar cu termenul generic de „romanici“. Explicația nu poate fi decât una singură, ea fiind în directă legătură cu procesul de organizare politică a acestei populații romanizate din spațiul de la Dunărea de Jos. Atâta vreme cât această populație romanică nord-dunăreană nu era organizată superior din punctul de vedere militar, ea nu putea interesa pe scriitorii bizantini aflați în slujba imperiului, în vederea folosirii ei în jocurile politico-militare ale Bizanțului.

Situația avea să se schimbe însă, din acest punct de vedere, în momentul în care structurile social-politice și militare ale societății românești vor cunoaște etapa maturizării lor sub forma constituirii formațiunilor politico-militare cunoscute sub numele de voievodate (ducate), cnezate, jupanate, „țări“ la cumpăna dintre primele două milenii ale erei creștine. Prezența unor asemenea structuri politico-statale, a unei forțe militare capabile să intre în atenția intereselor politice bizantine, explică de ce privirile Bizanțului, și nu numai, aveau să se îndrepte și asupra acestor noi forțe politice și militare de la frontiera nordică a imperiului, în confruntările cu detașamentele ultimului val de migratori. În aceste condiții, interesul scriitorilor bizantini a crescut brusc față de noul popor ivit pe scena istoriei.

De la latină la română; indo-europeana și latina. Româna aparține la marea familie a limbilor indo-europene; ea face parte din familia limbilor romanice, alături de sardă, italiană, retoromană, franceză, occitană (provensală), catalană, spaniolă și portugheză. Din aceeași mare familie indo-europeană fac parte limbile germanice (engleza, germana, olandeza, daneza, norvegiana, suedeza, islandeza), limbile slave (rusa, ucraineana, belorusa, polona, ceha, slovaca, slovena, sârbo-croata, macedoneana, bulgara) și alte limbi, ca greaca, armeana, lituaniana, ca să cităm numai limbi actuale din continentul european. Cu mici excepții (basca, estona, finlandeza, lapona, maghiara și turca), toate limbile din Europa aparțin aceleiași mari familii.

Populațiile indo-europene ocupau inițial, în urmă cu șase milenii, regiunea Caucazului și a Mării Negre. O parte a acestor populații s-a îndreptat spre India (din această ramură fac parte populațiile ce vorbesc limbile indice și iranice), în timp ce alta s-a întins asupra teritoriului european.

De unde se știe că limbile indo-europene provin dintr-o sursă comună, mai ales că nu existau documente scrise în urmă cu atâtea milenii (cel mai vechi text dintr-o astfel de limbă este unul în hitită din circa 1700 a.Chr.)? Specialiștii au constatat că limbile în discuție prezintă o serie de concordanțe între formele unor cuvinte având același sens. Pornind de la aceste concordanțe, în secolul trecut s-a creat o metodă, cunoscută sub numele de *metoda istorico-comparativă*, cu ajutorul căreia a fost stabilită înrudirea dintre limbile germanice, slave, latină și greacă. Se presupune că a existat o epocă, numită indo-europeană comună, când numărul acestor concordanțe era foarte mare. Ulterior, datorită extinderii teritoriale, s-a produs o diversificare a limbilor indo-europene, astfel încât astăzi un vorbitor de limbă germană nu se poate înțelege cu unul de română. În schimb, un vorbitor de germană are șanse să se înțeleagă cu unul de daneză sau olandeză, după cum un vorbitor de română se înțelege cu unul de italiană. Aceasta fiindcă primul se înțelege cu vorbitori din aceeași familie (germanică), în timp ce al doilea se înțelege cu vorbitori din familia limbilor romanice.

Limbile romanice (deci și româna) provin din latină, limbă cunoscută prin texte; latina este etapa intermediară între limbile romanice și indo-europeana comună. De aceea, punctul nostru de plecare în prezentarea limbii este latina.

Popoarele preromanice de pe teritoriul actual al României și limbile lor. În toate teritoriile europene unde se vorbesc astăzi limbi romanice, înainte de cucerirea lor de către romani, au existat populații care vorbeau fie alte limbi indo-europene, de exemplu celții în occidentul imperiului, fie limbi neindo-europene (etruscii în Italia etc.). Aceste populații și-au abandonat limba în favoarea latinei, dar au păstrat în latina vorbită de ei unele cuvinte din limba părăsită.

În teritoriul unde se vorbește astăzi româna existau, de asemenea, înainte de venirea romanilor diverse populații. Sursele istorice vorbesc de popoare iranice (sciți, agatârși, sarmați), de tip indo-european, despre a căror limbi nu există prea multe informații. Populațiile iranice au fost asimilate, înainte de venirea romanilor, de o altă populație indo-europeană și anume de traci, care s-au extins în toată Peninsula Balcanică și în unele regiuni învecinate ale acesteia. Acestui grup etnic îi aparțineau geto-dacii (denumirea de *geți* apare la istoricii greci, aceea de *daci* la istoricii latini). Grupul traco-dac este menționat de izvoarele istorice încă din secolul al VI-lea a.Chr. ca locuind în teritoriul dintre Dunărea de Jos, Marea Neagră și Munții Balcani. Din secolul I p.Chr. la istoricii latini (Pliniu cel Bătrân și Tacit) apare și denumirea de *Dacia* pentru același teritoriu.

Geto-dacii vorbeau geto-daca, parte din marea familie de limbi indo-europene menționată, căreia i-a aparținut și latina și căreia îi aparțin și astăzi limbile romanice (deci și româna). Daca aparținea unei ramuri numită traco-daca.

Se știu prea puține lucruri despre limba dacă; se cunosc cuvinte și nume proprii de locuri, de obicei în transcriere, aproximativă, greacă și latină. Dacii aproape că n-au lăsat mărturii scrise. În absența unei informații despre limba dacă, pentru a identifica fondul autohton al limbii române s-a apelat la diverse procedee asemănătoare cu cele folosite în Occidentul romanic. În cazul francezei, specialiștii au făcut apel la limba bretonă, limbă celtică, deci tot indo-europeană, adusă în Franța de britanii refugiați din Anglia după cucerirea anglo-saxonă (secolele V–VI) și care era un fel de soră a limbii galice pe care a înlocuit-o latina. Bretona este un fel de văr al francezei. Pentru română s-a procedat într-un mod asemănător și anume s-a apelat la albaneză; albaneza este considerată de cei mai mulți savanți continuatoarea directă a limbii trace (unii o consideră ca provenind din iliră), la fel cum bretona este continuatoarea directă a limbii celtice din Gallia.

Romanizarea. Dacia a fost una din ultimele regiuni cucerite de Imperiul roman; cucerirea ei a avut loc în urma expedițiilor conduse de împăratul Traian, care a înfrânt la 106 rezistența ultimului rege dac, Decebal.

Civilizația romană se răspândise prin comercianți la nordul Dunării câteva secole înainte de cucerirea lui Traian. După 106, administrația și civilizația romană s-au stabilit în noua provincie; o dată cu aceasta au avut loc procese semnalate înainte cu câteva secole și în celelalte provincii ale Imperiului roman. Romanii aduceau avantajele unei culturi mai rafinate și ale unei prosperități materiale evidente, care atrăgeau o parte a populației cucerite. Este foarte probabil că acest lucru a început în marile orașe. Primii care au adoptat acest fel de trai erau cei ce aparțineau claselor de sus, aristocrației locale. Aceștia și-au trimis copiii la școli romane, pentru că numai astfel puteau promova în magistratura imperială. Comercianții se grăbeau și ei să învețe noua limbă, fiindcă latina era limba comerțului. Locuitorii de la sate se asimilează mai încet și își păstrează limba mai bine. Școlile romane erau unul din factorii importanți în procesul de romanizare. În școli se învăța latina, limba oficială a administrației, a comerțului și a armatei. Ea avea avantajul că folosea scrierea pentru transmiterea hotărârilor luate de administrație, pentru precizarea felului cum trebuie îndeplinite acestea, pentru înregistrări de cumpărări și vânzări. Aceasta, când era vorba de vii; cu cei morți scrierea era folosită în inscripțiile funerare pentru comunicarea cu aceștia. Astfel, latina era vorbită la fel ca în celelalte provincii romane: la început ca limbă a administrației și a armatei. În latină se înțelegeau și coloniștii veniți din diversele regiuni ale imperiului; dintre ei, unii sunt foști soldați, deveniți *veterani*, stabiliți în Dacia, unde li se acordaseră terenuri. Dacii care nu cunoșteau latina au folosit-o la început într-o formă rudimentară, pentru a intra în contact cu noua administrație (latina era pentru ei limbă de comunicare secundară; acasă continuau să vorbească limba lor maternă). Cu timpul, în Dacia, ca și în Occident, latina, cu prestigiul său de limbă a imperiului, a devenit principalul mijloc de comunicare în dauna limbii autohtone, care a fost abandonată. Romanii și-au impus limba destul de rapid, fără să folosească forța.

Procesul de *formare a limbilor* romanice este, de fapt, *transformarea lentă* a latinei în limbi romanice; el nu trebuie confundat cu procesul de formare *a popoarelor* romanice, care este unul de natură etnică. Popoarele romanice sunt rezultatul unui *amestec* între romani și populațiile asimilate de ei.

Substratul limbii române. În procesul însușirii latinei de către daci, ea a suferit unele modificări prin care a început să se deosebească de latina din alte provincii ale imperiului. Totalitatea elementelor pătrunse în latină din limba populațiilor cucerite de romani care au adoptat latina, părăsindu-și limba proprie și conservate în limbile romanice reprezintă *substratul* limbilor romanice.

În cazul românei, substratul este traco-dac. Acesta nu i-a modificat esența latină, după cum nici substratul celorlalte limbi romanice (celtic, iberic, ligur) nu a modificat esența latină a limbilor romanice continuatoare ale latinei în Occident.

Ce s-a păstrat din limba traco-dacă ? Elementele autohtone din limba română reprezintă domeniul cel mai puțin elucidat al istoriei acestei limbi. După mai bine de un secol de cercetări suntem, în continuare, în domeniul ipotezelor.

Nume de locuri. Cele mai puțin nesigure dovezi sunt numele proprii de locuri. Există câteva nume de ape importante care sunt foarte vechi. În primul rând este vorba de numele *Dunăre*, al cărui fonetism este tipic românesc (în celelalte limbi apare sub forme diferite: lat. *Danubius*; slav. *Dunav*; *Dunaj*; germ. *Donau*; magh. *Duna*) și despre a cărui temă (rădăcină) s-au emis diverse ipoteze, fiind considerată iranică, celtică, traco-dacă sau chiar preindo-europeană. Este sigur un nume foarte vechi, pe care l-au folosit dacii, la fel cum este și numele *Carpați* dat celui mai important lanț de munți din România. De asemenea, foarte vechi sunt numele de râuri: *Argeș*, *Buzău*, *Cerna*, *Criș*, *Motru*, *Mureș*, *Nistru*, *Olt*, *Prut*, *Siret*, *Someș*, *Timiș*. Au mai puțină importanță (de altfel nici nu se poate dovedi) originea primară a acestor nume și transformările fonetice suferite de-a lungul timpurilor. În toate cazurile de mai sus se poate presupune că au fost folosite de daci și de la ei au intrat în latina dunăreană, fiindcă apele și munții au rămas aceleași, nu s-au schimbat.

Numele de localități care continuă nume autohtone antice sunt mai puțin numeroase în România decât în Franța. Faptul se explică prin aceea că în timpul marilor migrații autohtonii au fost siliți să părăsească viața urbană, locuind, aproape exclusiv, în așezări rurale, de multe ori retrase în vecinătatea munților. Invaziile migratorilor și în primul rând cea a hunilor (376) au produs mari distrugeri vechilor așezări urbane din Dacia. Nume ca *Abrud*, *Turda* sunt, probabil, din traco-dacă.

Cuvinte de origine traco-dacă. Cel mai puțin nesigur procedeu pentru a stabili care sunt cuvintele ce provin din limba traco-dacă este studierea concordanțelor dintre aceste cuvinte românești și cuvintele asemănătoare din albaneză. Pe baza acestor concordanțe, cei ce s-au ocupat de cuvintele din substrat au ajuns la un număr de aproximativ 80–90 de cuvinte ca fiind *certe* din substrat și alte 40 considerate ca *probabile* din substrat.

De remarcat că cea mai mare parte a cuvintelor certe sunt termeni referitori la natură — configurația terenului: *groapă*, *mal*, *măgură*; ape: *baltă*, *pârâu*; vegetație: *brad*, *copac*, *curpen*, *mazăre*, *mărar*, *brusture*, *leurdă*, *spânz*, *coacăză*, *ghimpe*, *mugure*, *sâmbure*, *strugure*; faună: *măgar*, *mânz(at)*, *țap*, *viezure*, *baligă*, *călbează*, *ciut*, *murg*, *balaur*, *năpârcă*, *șopârlă*, *căpușă*, *strepede*, *rață*, *barză*, *cioară*, *ghionoaie*, *pupăză*, *cioc*.

La fel s-au petrecut lucrurile și în celelalte limbi romanice, fiindcă vechile populații preromane care și-au părăsit limba în favoarea latinei au păstrat cuvinte pentru unele realități specifice regiunii lor. Constatăm că același fenomen există și în zilele noastre: limbile europene (spaniola, portugheza, franceza, engleza) în contact cu limbile indigene de pe continentul american au primit de la acestea mai ales termeni referitori la natură ce denumeau realități specifice.

Dintre cuvintele autohtone menționate mai sus, unele dintre cele referitoare la faună (*țap*, *baligă*, *călbează*, *ciut*, *murg*, *căpușă*, *strepede*) pot fi incluse și într-o altă categorie bogată în termeni autohtoni. Este vorba de termenii păstorești. Animalele, plantele, configurația terenului constituie, în general, mediul înconjurător al gospodăriilor în special din zonele montane și submontane. Mai evidentă este situația unor cuvinte ca *brânză*, *urdă*, *zară*, termeni care denumesc produse ale unor păstori. Tot așa *brâu*, *căciulă* sunt obiecte de îmbrăcăminte proprii, mai cu seamă crescătorilor de oi; *argea*, *cătun*, *vatră* și *gard* se referă și la locuințele unor așezări sezoniere ale păstorilor. Chiar *buc*, care face aluzie la prelucrarea cânepii, *groapă* la cultivarea cerealelor, iar *gresie* la cositul păioaselor pot fi menționate aici, fiindcă se referă la formele unei agriculturi impuse și la păstoritul transhumant. Este foarte probabil că și termenii care denumesc părți ale corpului omenesc păstrați din substrat (*buză*, *ceafă*, *grumaz*, *gușă*, *rânză*) ar fi fost la origine termeni referitori la corpul animalelor. Aceasta nu înseamnă că nu există în română și alți termeni considerați a fi moșteniți din substrat. Sugestivi sunt termenii *bucurie*, *bucura*; de la rădăcina acestor cuvinte s-a format și numele de persoană *Bucur*, care stă la baza numelui capitalei României, *București*.

Ce a mai păstrat româna de la geto-daci ? Mai puțin sigură este influența traco-dacă presupusă în domeniul sunetelor limbii române. Sunete ca *ă*, *h* și *ș*, considerate, de unii lingviști, ca moștenire din traco-dacă (prin cuvinte ca *năpârcă*, *hameș*), se regăsesc și în alte limbi romanice (*ă*, *ș*) sau dacă există numai în română (*h*) se explică mai convingător ca un împrumut din vechea slavă (de altfel, *h* apare în foarte puține cuvinte traco-dace și de obicei în cuvinte puțin cunoscute).

În domeniul morfologiei două fapte au fost explicate ca moșteniri din traco-dacă. Amândouă nu există în alte limbi romanice și sunt caracteristice pentru română: postpunerea articolului definit și formarea numeralelor de la 11 la 19. În română se spune *omul*, în opoziție cu *om*, forma fără articol (cf. it. *il uomo;* fr. *l'homme;* sp. *el hombre*) sau *casa*, în opoziție cu *casă* (cf. it. *la casa*). Postpunerea articolului definit din română a fost explicată prin preferința românei de a așeza adjectivul în urma substantivului determinat (*om bun*, *tată bun*) și pus în legătură cu faptul că o astfel de preferință există și în albaneză. Numerele de la 11 la 19 cunosc un model caracteristic de compunere cu ajutorul prepoziției *spre*: *unsprezece* „11“, *doisprezece* „12“, în care elementele componente sunt latinești (numeralele simple de la 1 la 10, și *spre*, provin din latină). Nu există însă în latină și nici în vreo altă limbă romanică o construcție de tipul *unus super decem* „unul peste zece“. Din cauză că o construcție similară există însă și în albaneză, apariția ei a fost pusă în legătură cu influența substratului (alții au explicat același fapt prin influența veche slavă). În ultimul timp se presupune însă că aceste construcții au putut să apară fie independent de situația din alte limbi, fie ca rezultat al unei transpuneri în latină a unei construcții similare din substrat. Prima ipoteză are ca punct de plecare sistemul crestării pe răboj specific populațiilor de păstori: 11 se notează făcând o crestătură deasupra primelor zece. A doua ipoteză, care presupune transpunerea din limba traco-dacă a unei construcții similare, deși nu are nici o dovadă materială, nu este neverosimilă.

Baza latină a limbii române. Am văzut că toate limbile romanice provin din latină în sensul că structura lor continuă structura limbii latine. Este cunoscută definiția genealogică a limbii române dată de Al. Rosetti la începutul cunoscutei sale istorii a limbii române: „Limba română este limba latină vorbită în mod neîntrerupt în partea orientală a Imperiului roman, cuprinzând provinciile dunărene romanizate (Dacia, Pannonia de sud, Dardania, Moesia superioară și inferioară), din momentul pătrunderii limbii latine în aceste provincii și până în zilele noastre“. La fel ca limbile romanice, ea continuă structura limbii latine, dar, evident, cu multe schimbări, în urma evoluției firești la care este supusă orice limbă în dezvoltarea ei. De aceea, limba română de astăzi se deosebește în bună măsură de latină.

Când vorbim de structura unei limbi și de felul în care aceasta este transmisă trebuie să precizăm că între diversele comportamente ale acestei structuri există deosebiri: în timp ce gramatica este partea cea mai stabilă și cea mai sistematică a limbii, vocabularul este partea cea mai puțin sistematică și cea mai mobilă, pentru că mereu apar noțiuni noi, care trebuie denumite paralel cu pierderea interesului pentru noțiunile învechite, ale căror nume ies din uz.

Lexicul. În fiecare limbă romanică, deci și în română, s-a transmis cam același număr de cuvinte (în jur de 2 000). Dintre acestea, aproximativ 500 s-au transmis tuturor limbilor romanice, sunt cele numite panromanice.

Fac parte din această categorie: uneltele gramaticale — prepoziții și conjuncții: *că, către, cu, de, în, nici, pe, să, spre*; adverbe: *când, ieri, mai, nu, unde;* pronume: *alt, ăst(a), care, ce, cu, noi, nostru, său, tău, tu, voi, vostru;* numerale: *unu, doi, trei, patru, cinci, șase, șapte, opt, nouă, zece, mie;* verbe polisemantice: *avea, fi, sta;* termeni referitori la îmbrăcăminte, încălțăminte, podoabe: *cămașă, coase, fir, inel*; alimentație: *cină, coace, făină, pâine, sare, vin;* locuință: *casă, fereastră, masă, perete, poartă;* cer și atmosferă: *cer, lună, stea, tuna, vânt;* timp: *an, iarnă, mai, marți, noapte, timp, zi;* pământ: *apă, argint, aur, câmp, fier, lac, mare, munte, piatră, vale;* floră: *floare, grâu, iarbă, lemn, păr, spic, urzică;* faună: *bou, cal, capră, cerb, furnică, iepure, lup, ou, pește, vacă;* însușirile realității exterioare: *cald, greu, jos, măsură, nou, parte, plin, vechi;* muncă: *(a)coperi, face, frânge, lega, tăia, unge;* transport: *car, descărca, duce, muta, roată, trage;* agricultură: *ara, culege, furcă;* creșterea vitelor: *fân, mulge, păstor;* armată: *arc, armă, învinge, săgeată;* acțiuni artizanale: *cheie, fus, oală, toarce, țese;* cultură: *carte* „scrisoare“, *cânta, joc, scrie*; societate: *cumpăra, domn, lege, preț, vecin.* Terminologia creștină are, pe lângă termeni preromanici (*ajuna, înger, păcat, Paște*), toți termenii de bază moșteniți din latină: *biserică, boteza, cruce, cumineca, rugăciune.*

Cele mai multe cuvinte panromanice sunt cele ce se referă la om (corp omenesc, sex, vârstă, familie, vorbe legate de om). Câteva exemple: *barbă, cap, frunte, limbă, nas, ochi, păr, surd, ureche, coastă, ficat, fiere, piept, braț, coapsă, deget, palmă.* De altfel, terminologia corpului omenesc este cea mai bogată în cuvinte moștenite din latină (unele sunt transmise numai în anumite limbi romanice).

Cuvinte păstrate în diverse limbi romanice. Marea parte a cuvintelor moștenite de română o reprezintă cele care s-au transmis în română și în alte câteva limbi romanice (de la 2, 3 la 7). Există, de exemplu, cuvinte care s-au păstrat numai în română și în limbile ibero-romanice, arii laterale ale Romaniei (*frumos* în română, *hermoso* în spaniolă și *formoso* în portugheză; rom. *fierbe*, sp. *hervir*, ptg. *ferver*), alteori numai în română și franceză (rom. *a mânca*, fr. *manger*). Există cuvinte care s-au păstrat în mai multe limbi romanice occidentale și în română (*plumb* în italiană, retoromană, franceză, occitană, catalană).

Cuvinte moștenite numai în română. În sfârșit, între cele aproximativ 2 000 de cuvinte moștenite în română, există unele care s-au păstrat numai în această limbă.

Numărul lor este de aproximativ 100: *ajutor, cântec, creștin, ierta, împărat, întâi, legăna, lingură, oaie, ospăț, plăcintă, putred, urî, vânăt.* S-a încercat explicarea păstrării unora dintre aceste cuvinte prin condițiile de viață ale românilor (lat. *lingula* însemna „lingură de lemn“ folosită la țară, în timp ce lat. *cochlearium* „lingură de metal, cu care cei bogați mâncau melci sau luau medicamente“ este moștenit în fr. *cuiller*, it. *cucchiaio*). De remarcat că, pentru unele dintre aceste cuvinte păstrate în română pe cale populară, limbile romanice occidentale au împrumutat, ulterior, din limba savantă aceleași cuvinte: lat. *canticum*, rom. *cântec*, fr. *cantique*, it. *cantico*, sp. *cántiga*; lat. *christianus*, rom. *creștin*, fr. *chrétien*, it. sp. *cristiano*; lat. *imperator*, rom. *împărat*, fr. *empereur*, it. *imperatore*, sp., ptg. *emperador*.

Cuvinte panromanice, cu excepția românei. Cuvintele moștenite de română din latină ajută la caracterizarea *pozitivă* a lexicului latin moștenit de română. Există însă cuvinte păstrate în toate limbile romanice, dar sunt absente din română (aproximativ 200), care ajută la caracterizarea *negativă* a lexicului latinesc din română. Explicațiile pentru dispariția acestora pot fi diverse. Cele mai multe dintre aceste cuvinte nu s-au păstrat în română din cauze extralingvistice (părăsirea, temporară sau prelungită, a unor îndeletniciri, dispariția la un moment dat a învățământului în latină etc.), care au acționat mai profund asupra componenței unei terminologii. Navigația, de exemplu, nu este reprezentată în română decât prin *luntre* (< lat. *lunter*), animalele acvatice numai prin denumirea generică *pește* (< lat. *piscis*), toate celelalte cuvinte latinești, în primul rând terminologia marinărească, dispărând (*ancora, navis* „corabie“, *portus, puppis* „pupă“ sunt cuvinte păstrate în toate limbile romanice, cu excepția românei). La fel stau lucrurile la unii termeni din lexicul creștin: dispar termenii care se referă la organizarea bisericească (*abbas* „stareț“, *monacchus* „călugăr“, ambii panromanici, cu excepția românei). Au dispărut numele obiectelor de lux, ale obiectelor de civilizație în condițiile rusticizării vieții din Dacia (lat. *purpura*, lat. *lampas* „lampă“, lat. *lima* „pilă“).

Dintre cauzele lingvistice care pot explica absența unor cuvinte păstrate în toate limbile romanice cu excepția românei poate fi menționat faptul că acestea sunt inovații petrecute mai târziu în latină, după ruperea legăturii Daciei cu Occidentul (*sapere* „a ști“ sau *infans* „copil“ sunt cuvinte păstrate în toate celelalte limbi romanice pentru care româna păstrează termenul vechi latinesc *scio*, pe care celelalte limbi romanice nu l-au păstrat, devenit *a ști* sau îl are pe *copil*, probabil din limba traco-dacă, și pe *prunc*, cuvânt cu etimologie mult discutată).

Formarea cuvintelor. Ca toate limbile romanice, româna moștenește din latină sistemul de formare a cuvintelor. La fel ca în cazul vocabularului, există o serie de *afixe* care s-au transmis tuturor limbilor, deci și românei.

Prefixe panromanice: lat. *ad-* (rom. *adormi, apleca*), lat. *dis-* (rom. *desface, dezlega*), lat. *in-* (*împărți*), lat. *re-* (rom. *răpune*). Există însă și prefixe care s-au pierdut în alte limbi romanice: lat. *extra-* (rom. *străbate*, it. *stravecchio*, absent din franceză), lat. *sub-* (rom. *supune*, it. *sorridere*, absent din franceză).

Sufixe panromanice: sufixe colective: lat. *-etum* (rom. *ulmet, făget*), lat. *-ime* (rom. *broștime*); sufixe pentru nume de agent și de meseriaș: lat. *-arius* (rom. *căldărar, argintar*); sufixe diminutivale: lat. *-ellu* (rom. *degețel*); sufixe pentru abstracte verbale: lat. *-ura* (rom. *arsură*). Există și sufixe păstrate numai în câteva limbi romanice: sufixul diminutival *-iccus* a fost moștenit de română (*măturică*), spaniolă și portugheză. Într-un caz româna se deosebește negativ de celelalte limbi romanice, fiindcă nu are formații adverbiale moștenite de tipul it. *chiaramente*, fr. *prudemment*, sp. *habilmente* (se pare că procedeul de formare al acestor adverbe s-a dezvoltat mai târziu, după separarea românei de restul limbilor romanice).

Sistemul de *compunere* din latina clasică a suferit mari transformări în limbile romanice, deci și în română. Astfel, s-a păstrat și s-a dezvoltat mai ales compunerea din cuvinte întregi + adjectiv (*miazăzi*), numeral + substantiv (*primăvară*). În general, se poate observa că este mai productiv în toate limbile romanice tipul de cuvinte invariabile compuse, adverbe, prepoziții și conjuncții (*aproape, niciodată, despre, fiindcă*).

Morfologia. Spre deosebire de vocabular, structura gramaticală este latinească aproape în întregime. Morfologia este partea cea mai sterilă în limbă, ca fiind cea care permite clasificarea limbilor în familii. Nu se poate forma o frază fără întrebuințrea obligatorie a elementelor latinești reprezentate, în primul rând, de diversele prepoziții și conjuncții, toate moștenite din latină. Pentru exprimarea pluralului se folosesc desinențe, adică terminații latinești (*-e, -i, -uri*: *casă — case, lup — lupi, timp — timpuri*), după cum tot latinești sunt desinențele prin care se deosebesc persoanele care fac acțiunea (*cânt, cânți, cântă, cântăm, cântați, cântă*) sau sufixele prin care se deosebesc diversele tipuri și moduri (*cântă* la prezent, *cânta* la imperfect, *cântase* la mai mult ca perfect).

Există un mare număr de convergențe între română și celelalte limbi romanice, care merg până în detaliu, în transmiterea sistemului pronumelui. Numeralele de la 1 la 10 s-au păstrat în toate limbile romanice.

Pe lângă numeroasele elemente transmise tuturor limbilor romanice, au fost reliefate și *inovații* față de latină, comune, de asemenea, tuturor limbilor romanice: s-au redus formele complicate ale substantivului și ale adjectivului, s-a simplificat și s-a reorganizat sistemul verbal, s-a simplificat folosirea cazurilor cerute de prepoziții și de verbe. Uneori, datorită reorganizării structurii morfologice s-a ajuns, în toate limbile romanice, la apariția unor categorii gramaticale, inexistente ca atare, în latină: articolul, modul condițional.

Există și fapte care caracterizează numai anumite limbi romanice. Comparativul la adjective și adverbe se formează în română, spaniolă și portugheză cu adverbul latin *magis* (rom. *mai frumos*, sp. *más hermoso*), în timp ce în franceză și italiană cu lat. *plus* (fr. *plus beau*, it. *più bello*).

În sfârșit, semnalăm faptul că unele fapte morfologice de origine latină caracterizează numai limba română. Dintre acestea unele sunt *arhaisme*, așa cum este, de exemplu, flexiunea nominală cauzală redusă la trei forme (în celelalte limbi romanice acestea s-au redus timpuriu la o singură formă); româna are forme diferite pentru genitiv-dativ singular față de nominativ la feminine: *(a unei) case, (a unei) vulpi*, față de *casă, vulpe*, și forma specială de vocativ singur la masculine: *bărbate*. La fel, desinența de plural neutru *-uri*, continuă numai în română (sporadic și în dialectele italienești centro-meridionale) desinența latinească *-ora*: *tempus — tempora*: *timp, timpuri*. Dintre faptele morfologice existente numai în română, unele sunt inovații: flexiunea nominală cu articolul hotărât (*omul — omului — omule*), plurale tipice în *-le* (*stea, stele*), superlativul relativ — *cel mai bun*, forme de pronume specifice *îmi, îți, dânsul*, numeralul ordinal (*al doilea*), conjuncția *să* (<lat. *si*) ca marcă specifică a conjunctivului, condiționalul cu *aș* (*aș vrea*), forme ale auxiliarului *avea* diferite de cele ale verbului cu sens lexical plin (*a / are, am / avea, ați / aveți*), sufixe verbale noi (*-ez* < lat.*-izo*, sufix de origine greacă, frecvent în latina vulgară: *lucrez, lucrezi, lucrează*). Atât arhaismele, cât și inovațiile din morfologia românească, din care am dat numai câteva exemple, sunt fapte de origine latină; în cazul arhaismelor se păstrează structuri latinești, iar inovațiile se fac cu elemente latinești reorganizate diferit de celelalte limbi romanice.

Sintaxa. Și sistemul sintactic latinesc s-a transmis, în esență, limbilor romanice. El a suferit însă o reorganizare a inventarului de conjuncții latinești care exprimau diverse raporturi de coordonare și subordonare. În această reorganizare s-au pierdut numeroase conjuncții din latina clasică; limbile romanice, deci și româna, au moștenit un număr foarte mic de conjuncții din latină. Sunt panromanice în domeniul coordonării doar două conjuncții copulative (*et* > vechi rom. *e* și lat. *nec* > *nici*) și una disjunctivă (*aut* > vechi rom. și reg. *au*); în domeniul subordonării s-au păstrat în toate limbile romanice doar trei (lat. *quando* > *când* și lat. *quomodo* > *cum*, lat. *si* > rom. *să*). Pe lângă aceste conjuncții panromanice s-au păstrat și alte conjuncții cu o răspândire limitată. De exemplu: lat. *quia* > rom. *ca*. Româna are cel mai bogat și mai original inventar de conjuncții subordonate, simple și compuse: pe lângă cele moștenite din latină, româna a creat conjuncții cu elemente de origine latină (*căci, dacă, deși, până* < lat. *paene* + *ad*) și locuțiuni conjuncționale mai variate decât în alte limbi romanice (*pentru că, chiar dacă*).

Există două particularități sintactice prin care româna și unele limbi romanice se deosebesc de latină: exprimarea complementului direct și reluarea prin pronume personal a complementului necircumstanțial (direct sau indirect). Astfel, în unele limbi romanice, printre care și româna, complementul direct poate avea o marcă prepozițională (*pe* < lat. *per* în română, *a* < lat. *ad*, în idiomuri iberoromanice și în sardă în anumite condiții, de obicei în cazul numerelor de persoană: rom. *o văd pe mama, îl văd pe Petru* (sp. *he visto a Pedro*). Punerea în relief a complementului (direct sau indirect) prin reluarea sau anticiparea printr-un pronume își face apariția sporadică în latina târzie. Fenomenul este mai răspândit în limbile iberoromanice și în română: rom. *pe mine m-au văzut, nu îl văd pe Petru*, sp. a *mi me vierom, no lo veo a Pedro* (complement direct), *ție ți se cuvine totul, i-am dat copilului*, sp. *a mi me gusta más el otro* (complement indirect). Spre deosebire de celelalte limbi romanice în care se păstrează, chiar dacă nu se aplică foarte strict, concordanța timpurilor (*consecutio temporum*), în română această trăsătură este și mai puțin strictă, ceea ce face ca româna să prezinte o frază mai liberă, mai simplă, așa cum au toate limbile în care caracterul vorbit, oral, predomină.

Fonetica. Nici o limbă romanică nu este identică din punct de vedere fonetic cu latina. Pe de altă parte, nici un cuvânt latinesc nu s-a menținut în toate limbile romanice fără să sufere vreo modificare formală, cel puțin într-una din limbi. De exemplu, cuvântul latinesc *tu* se scrie și se pronunță în toate limbile romanice la fel, cu excepția francezei, unde se scrie la fel, dar se pronunță *tü*. Și în cadrul foneticii există deosebiri care apar în toate limbile romanice: vocalele nu se mai disting prin lungime, deci prin cantitate, ci prin caracterul lor închis sau deschis, au apărut o serie de consoane noi (palatalele și africatele) datorită acțiunii vocalelor palatale asupra vechilor consoane latinești. Unele dintre aceste schimbări s-au produs chiar în latina târzie. Ele au generat modificări în structura fonologică a limbilor romanice; astfel, opoziții existente în latină nu mai funcționează, în schimb apar altele. Spus pe înțelesul tuturor, cuvintele se deosebesc prin alte trăsături decât cele existente în latină. Această nouă structură fonologică s-a conturat în decursul secolelor, fiind în continuă mișcare și înnoire. Deosebirile dintre diferitele limbi romanice se datorează felului specific în care s-a reorganizat această structură.

Dintre numeroasele fapte fonetice românești, unele există ca atare în diverse limbi romanice: africatele *č* (*ceară*) există și în italiană; diftongul *ie*, care provine din *e* scurt latinesc devenit *e* deschis în latina târzie, apare în română și în spaniolă atât în silabă deschisă (lat. *pĕris* > rom. *pieri*), cât și în silabă închisă (lat. *ferrum*>*fier*).

Există unele sunete caracteristice românei (vocalele *ă* și *î* sau diftongii *ea, oa*), pentru care cercetările recente au găsit corespondente romanice care nu mai fac necesară recurgerea la o explicație externă, așa cum s-a făcut în cercetările anterioare.

Ce fel de latină continuă româna? Latina populară (vulgară). Româna nu se deosebește de celelalte limbi romanice, în sensul că toate provin în urma diversificării și a evoluției neîntrerupte a limbii latine vorbite, așa-numita *latină populară*. Latina populară se opunea latinei literare (clasice) prin diverse abateri de la norma acesteia. Abaterile respective cunoșteau diferite grade, raportate la nivelul de cultură a vorbitorilor. Existau nu puține care erau însă tolerate (sau chiar consfințite prin uzajul vorbit) de majoritatea populației și erau răspândite pe întregul teritoriu al imperiului. Se poate considera că latina vorbită era o limbă comună, mijlocul de comunicare orală între locuitorii statului roman. Ea era relativ unitară, cum o dovedește limba inscripțiilor de pe întreg teritoriul imperiului. Am spus relativ, fiindcă elementele de variație locală sunt mai mult sau mai puțin numeroase decât cele de unitate și se reflectă în foarte mică măsură în sursele scrise anterioare secolului al VII-lea. Limbile romanice nu sunt decât continuatoare neîntrerupte ale latinei vorbite.

Latina populară nu avea un sistem sau o normă autonomă. Ea este cunoscută prin texte care conțin abateri de la norma literară, așa-numitele „vulgarisme“. Astfel de abateri apar în inscripții provenind de obicei de la vorbitori cu puțină știință de carte, mai rar în scrisori și actele conservate pe papirus sau pe tăblițe cerate. Există și texte de o întindere mai mare, care provin însă dintr-o epocă mai târzie: tratate de medicină umană și veterinară, cărți de bucate, agricultură. Uneori astfel de „vulgarisme“ apar și în cărți cu pretenție literară: cronicarul Gregorius din Tours, secolul al VI-lea, cronicarul Iordanes, secolul al VI-lea, *Cena Trimalchionis*, fragment păstrat în romanul *Satyricon* al scriitorului latin Petronius din secolul I p.Chr. (aceste „vulgarisme“ sunt voite: personajele inculte folosesc limbajul cotidian); traducerile Bibliei (*Vulgata*, secolele IV–V) și unele scrieri creștine doctrinare (*Predicile Sf. Augustin*, secolul al V-lea) au multe „vulgarisme“ în mod intenționat, pentru a avea acces la publicul care folosea limba cotidiană.

Latina populară este uneori reconstituită, pornind de la comparația limbilor romanice care o continuă. Iată câteva fapte care ilustrează ce s-a petrecut în latina populară. În domeniul vocabularului se manifestă o tendință spre simplificare, soldată cu dispariția arhaismelor și a anomaliilor în favoarea formelor regulate, adesea de origine populară și familiară. Nici o limbă romanică nu păstrează termenii clasici *genu* „genunche“ sau *auris* „ureche“, ci doar diminutivele *genuculum, auricula.* De asemenea, cuvinte ca *os* „gură“, *edere* „a mânca“, care aparțineau stilului înalt al latinei clasice sunt înlocuite cu cuvinte mai expresive, ca *bucca, gula*, respectiv *comedere, manducare.* Și în domeniul morfologiei au avut loc simplificări (transmise tuturor limbilor romanice): se reduc formele complicate ale substantivului și ale adjectivului, se simplifică și se reorganizează sistemul verbal, se simplifică folosirea cazurilor cerute de prepoziții și de verbe. Formele analitice iau locul formelor sintetice: perfectul sintetic latinesc, păstrat în limbile romanice ca perfect simplu, pierde în fața perfectului compus analitic (rom. *am cântat*, fr. *j'ai chanté*, sp. *he cantado*); pentru exprimarea comparativului se renunță la formele sintetice de tipul *altior* „mai înalt“ și se trece la un sistem bazat pe un sistem analitic care folosește adverbul *magis* (rom. *mai înalt*, sp. *más alto*) sau *plus* (fr. *plus haut*, it. *più alto*). În domeniul sintaxei s-a reorganizat inventarul de conjuncții latinești care exprimau diferite raporturi sintactice și semantice de coordonare și de subordonare (multe conjuncții din latina clasică dispar, dovedindu-se de prisos pentru nevoile de comunicare ale vorbitorilor cu o viață economică și intelectuală reduse la strictul necesar, așa cum erau ele în epoca latinei populare târzii). De reținut că toate faptele prezentate mai sus aparțin unei structuri care este aceea a limbii latine. În latina populară nu s-a modificat structura latinei clasice, ci numai s-a reorganizat, s-a simplificat. De aceea se spune că limbile romanice continuă limba latină.

Era unitară latina populară ? Limbile romanice păstrează toate ceea ce la un moment dat erau abatere de la norma latinei clasice. Exemplele simple sunt cele din domeniul lexicului. Am dat exemple de cuvinte panromanice, adică răspândite în toate limbile romanice, care fie că nu sunt atestate în latină și au fost reconstruite pentru latina populară (*oblitare* „a uita“), pornind de la limbile romanice, fie că nu sunt înregistrate cu forma cunoscută din clasică (în loc de *pluere* „a ploua“ s-a reconstituit o formă de *plouere*), fie, în sfârșit, că sensul lor romantic nu exista în latina clasică (*focus*, care înseamnă „vatră“ în latina clasică, înseamnă în toate limbile romanice „foc“).

Unitatea latinei populare nu trebuie absolutizată. Pe marea suprafață a Imperiului roman au apărut cu siguranță unele deosebiri. Ca să rămânem în domeniul lexicului,

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

Annales Fuldensium sive Annales regni Francorum orientalis, în *Scriptores rerum Germanicarum* (ed. Fr. Kurze), Hanovra, 1891.

Annales qui dicitur Einhardi, în *Scriptores rerum Germanicarum,* Hanovra, 1895.

Annales regni Francorum, în *Scriptores rerum Germanicarum,* Hanovra, 1895.

ANONYMUS (P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum,* ed. A. Jakubovick, D. Pais, în *Scriptores rerum Hungaricarum* (ed. E. Szentpétery), I, Budapesta, 1937.

CANTEMIR, Dimitrie, *Descrierea Moldovei. Descriptio antique et hodierni status Moldavie* (trad. Gh. Guțu), București, 1937.

CEDRENUS–SKYLITZES (= Georgii Cedreni *Compendium historiarum,* II, ed. Im. Bekker, Bonn, 1839).

Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească, I, ed. P.P. Panaitescu și D. Mioc, București, 1966.

Documente privind istoria României, C, Transilvania, veacul XI, XII și XIII, I, București, 1951; *veacul* XIII, II, București, 1952.

GEORGIUS MONACHUS (= Georgii Monachi *Vitae imperatorum recentiorum,* ed. Im. Bekker, Bonn, 1838).

Fontes, II–III (= Fontes Historiae Daco-Romanae, II, ed. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, V.C. Popescu, București, 1970; III, ed. Al. Elian și N.-Ș. Tanașoca, București, 1975).

LEON GRAMMATICUS (= Leonis Grammatici *Chronographia,* ed. Im. Bekker, Bonn, 1842).

LUKINICH, E., GÁLDI, L., *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p.Christum,* Budapesta, 1941.

MAURICIUS (= Mauricius, *Strategicon,* ed. H. Mihăescu, București, 1970).

NESBITT, J. și OIKONOMIDES, N. (ed.), *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art,* 1, *Italy, North of Balkans, North of the Black Sea,* Washington, 1991.

NESTOR (= *Cronica lui Nestor,* în *Izvoarele istoriei românilor,* ed. G. Popa-Lisseanu, VII, București, 1935).

NICEPHORUS (= Nicephori, *Breviarium,* ed. C. de Boor, Leipzig, 1880).

PORPHYROGENITUS, *De adm.* (= Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio,* ed. Gy. Moravcsik — R.J.H. Jenkins, Washington, 1967).
SYMEON MAGISTER (= Symeonis Magistri *Annales,* ed. Im. Bekker, Bonn, 1838).
THEOPHANES CONT. (= Theophanes continuatus, *Chronographia,* ed. Im. Bekker, Bonn, 1838).

Lucrări generale

BÂRZU, L., BREZEANU, S., *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică,* București, 1991.
BEJAN, A., *Banatul în secolele IV–XII. Continuitatea daco-romană, etnogeneza românească și începuturile feudalismului în sud-vestul Daciei Traiane,* Timișoara, 1995.
CORMAN, I., *Așezări dintre Prut și Nistru în secolele VI–VII e.n.*, Chișinău, 1998.
GIURESCU, C. C., *Formarea poporului român,* Craiova, 1973.
HÄNSEL, B. (ed.), *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert,* München–Berlin, 1987.
HOREDT, K., *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII,* București, 1958.
IORGA, N., *Histoire des Roumains et de la romanité orientale,* II, București, 1937.
– *Generalități cu privire la studiile istorice*^{4}. Introducere, note și comentarii de A. Pippidi, Iași, 1999.
Istoria României, I, red. C. Daicoviciu, E. Condurachi, I. Nestor, Gh. Ștefan, M.D. Matei, București, 1960; II, red. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, 1962.
Istoria României. Transilvania, coord. A. Drăgoescu, Cluj-Napoca, 1997.
NESTOR, I., *Contributions archéologiques au problème des Proto-Roumains. La civilisation de Dridu,* în Dacia N.S. 2, 1958, p. 371–382.
– *Arheologia perioadei de trecere la feudalism pe teritoriul R.P.R.*, în Studii.RdI 15, 1962, 6, p. 1425–1438.
NICOLĂESCU-PLOPȘOR, D., WOLSKI, W., *Elemente de demografie și ritual funerar la populațiile vechi din România,* București, 1975.
OLTEANU, Șt., *Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII–XI),* București, 1983.
– *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI. Structuri demo-economice și social-politice,* București, 1997.
ONCIUL, D., *Scrieri istorice* (ed. A. Sacerdoțeanu), I–II, București, 1968.
PANAITESCU, P.P., *Introducere la istoria culturii românești,* București, 1969.
PASCU, Șt., *Voievodatul Transilvaniei,* I, Cluj, 1972.
PHILIPPIDE, Al., *Originea românilor,* I–II, Iași, 1923–1927.
REZACHEVICI, C., *Istoria popoarelor vecine și neamul românesc în evul mediu,* București, 1998.
SPINEI, V., *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici,* Iași, 1985.
STAHL, H.H., *Controverse de istorie socială românească,* București, 1969.
– *Studii de sociologie istorică,* București, 1972.
THEODORESCU, R., *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne,* București, 1999.

WINNIFRITH, T.J., *The Vlachs: The History of a Balkan People*, New York, 1987.

XENOPOL, A.D., *Teoria lui Roesler. Studii asupra stăruinții românilor în Dacia traiană*, Iași, 1884.

– *Istoria românilor din Dacia Traiană*^{4}, I, ed. V. Mihăilescu-Bîrliba, București, 1985.

ZAHARIA, E., *Câteva observații despre arheologia și istoria sec. VIII–XI pe teritoriul R.S.România*, în Aluta 1, 1969, p. 1115–1130.

– *Données sur l'archéologie des IV*^{e}*–XI*^{e} *siècles sur le territoire de la Roumanie. La culture Bratei et la culture Dridu*, în Dacia N.S. 15, 1971, p. 269–287.

Lucrări speciale

Europa la începutul evului mediu

ANDREEV, M., ANGHELOV, D., *Istoria na bălgarskata feodalna država i pravo*, Sofia, 1968.

CIRKOVIĆ, S., *Istorija srednovekovne bosneceski država*, Belgrad, 1964.

CURTA, F., *The making of the Slavs: history and archaeologt of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge, 2001.

DAWSON, Ch., *Le Moyen Âge et les origines de l'Europe des invasions à l'an 1000*, Paris, 1962.

DENNESLY, M., *Histoire de l'Europe du Haut Moyen Âge (476 à 911)*, Paris, 1958.

DOEHAERD, R., *Le Haut Moyen Âge occidental. Economie et société*, Paris, 1971.

DVORNIK, F., *The Slavs in European History and Civilization*, New Brunswick, New Jersey, 1962.

GRAUS, F., *L'empire de Grande Moravie: sa situation dans l'Europe de l'époque et sa structure intérieure*, Praga, 1963.

HALPHEN, L., *Charlemagne et l'empire carolingien*^{3}, Paris, 1968.

HENSEL, W., *Die Slawen im frühen Mittelalter*, Berlin, 1965.

LE GOFF, J., *Civilizația Occidentului medieval*, București, 1970.

LEMERLE, P., *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIII*^{e} *siècle*, în Revue historique 211, 1954, p. 300–308.

LOPEZ, R., *Naissance de l'Europe*, Paris, 1962.

Magyarország története, red. Gy. Székely, 1/1, Budapesta, 1984.

MOSS, L.B., *La naissance du Moyen Âge (395–814)*, Paris, 1961.

NOUZILLE, J., *Transilvania, zonă de contacte și conflicte*, București, 1995.

OSTROGORSKY, G., *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles, 1954.

POHL, W., *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.*, München,1988.

ROUILLARD, G., *La vie rurale dans l'Empire byzantin*, Paris, 1953.

SEDOV, V.V., *Slavjane v rannom srednevekov'e*, Moscova, 1995.

SPINEI, V., *La Bucovine à l'époque des grandes migrations et au Haut Moyen Âge*, în Dacia, 38–39, 1994–1995, p. 365–388.

STEIN, E., *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus*, Stuttgart, 1919.

WOLFRAM, H., *Österreichische Geschichte, 378–907*, Viena, 1995.

ZAKYTHINOS, D. A., *La grande brèche dans la tradition historique de l'hellénisme du septième au neuvième siècle*, în Charisterion A.K.Orlandos, 3, Athena, 1966, p. 300–327.

Bizanțul și lumea carpato-balcanică

AHRWEILER, H., *Byzance et la mer*, Paris, 1966.

BARNEA, I., *Dobrogea în sec. VIII–IX*, în Peuce 2, 1971, p. 205–219.

BARNEA, I., ILIESCU, O., NICOLESCU, C., *Cultura bizantină în România*, București, 1971.

BARNEA, I., ȘTEFĂNESCU, Șt., *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

BĂNESCU, N., *Istoria Bizanțului*, I, ed. T. Teotoi, București, 2000.

COMȘA, M., *Quelques données concernant les rapports des territoires nord-danubiens avec Byzance aux VIe–VIIIe siècles*, în RESEE 3, 1971, p. 377–390.

CUSTUREA, G., *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (sec. IX–XI)*, Constanța, 2000.

LEMERLE, P., *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris, 1945.

OBERLANDER-TÂRNOVEANU, E., CONSTANTINESCU, M., *Monede romane târzii și bizantine din colecția Muzeului județean Buzău*, în Mousaios 4, 1994, p.311–341.

POPESCU, E., *Christianitas Daco-Romana*, București, 1994.

PREDA, C., *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în SCIV 23, 1972, 3, p. 375–415.

TEODOR, D. Gh., *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI–XI*, în SCIV 21, 1970, 1, p. 97–128.

– *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1981.

TREADGOLD, W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997.

ZAKYTHINOS, D.A., *Byzantinische Geschichte, 324–1071*, Viena–Köln–Graz, 1979.

Situația etno-demografică

COMAN, G., *Cercetări arheologice cu privire la secolele V–XI la sudul Moldovei*, în AM 6, 1969, p. 277–315.

COMȘA, M., *Cercetările de la Slon și importanța lor pentru studiul formării relațiilor feudale la sud de Carpați*, în Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova 2, 1969, p. 21–29.

– *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII–X de la Bucov – Ploiești)*, București, 1978.

CONSTANTINESCU, E.-M., *Memoria pământului dintre Carpați și Dunăre. Nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei în veacurile IV–XI d.Hr.*, București, 1999.

DONAT, I., *Despre toponimia slavă din Oltenia*, Craiova, 1947.

GLÜCK, E., *Unele informații provenite din cronicile medievale referitoare la zona Aradului (secolele VIII–X)*, în Ziridava 6, 1976, p. 73–98.

HÎNCU, I.G., *Vestigii strămoșești*, Chișinău, 1990.

HOREDT, K., *Die Ansiedlung von Blandiana (Rayon Orăștie) am Ausgang des ersten Jahrtausends*, în Dacia N.S. 10, 1966, p. 261–289.

– *Das Awarenproblem in Rumänien*, în Studijni Zvesti 16, 1968, p. 103–120.

MITREA, B., *Unele probleme în legătură cu necropola prefeudală de la Izvorul (r. Giurgiu)*, în SCIV 18, 1967, 3, p. 443–446.

MITREA, B. și colab., *Necropola feudală timpurie de la Izvorul–Giurgiu, jud. Ilfov*, în MCA 9, 1970, p. 329–335; 10, 1973, p. 209–217.

OLTEANU, P., *Aux confins de la culture slave dans la Transylvanie du Sud et le Maramureș*, în Rsl 1, 1958, p. 169–197.

PETRE, A., *Date noi în legătură cu valurile antice de apărare din Dobrogea (IV–X)*, în BMI 2, 1973, p. 27–31.

PETRESCU-DÎMBOVIȚA, M., TEODOR, D.Gh., *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani)*, Iași, 1987.

POP, I.A., *Români și maghiari în secolele IX–XIV*, Cluj-Napoca, 1996.

POPA, R., *Noi cercetări de arheologie medievală în Maramureș. Șantierul Sarasău*, în SCIV 22, 1971, 4, p. 601–626.

POSTICĂ, Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994.

RUSU, M., *Avars, Slavs, Romanic Population in the 6th–8th Centuries*, în *Relations*, p. 123–153.

– *Transilvania și Banatul în secolele VI–IX*, în Banatica 4, 1977, p. 169–213.

RUZÉ, A., *Ces Latins des Carpathes. Preuves de la continuité roumaine au nord du Danube*, Berna, 1989.

SZÉKELY Z., *Așezări din sec. VI–IX e.n. în sud-estul Transilvaniei*, în Aluta 6–7, 1974–1975, p. 35–55.

TEODOR, D. Gh., *Natives and Slavs in the East-Carpathian Regions of Romania in the 6th–10th Centuries*, în *Relations*, p. 155–170.

– *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978.

– *Continuitatea populației autohtone la est de Carpați. Așezările din secolele VI–XI de la Dodești-Vaslui*, Iași, 1984.

TEODORESCU, V., *Despre cultura Ipotești-Cândești în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploiești)*, în SCIV 15, 1964, 4, p. 485–503.

TOROPU, O., *Oltenia în sec. IV–X în lumina arheologiei și numismaticii*, Craiova, 1976.

– *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiană sud-carpatică (Secolele III–XI)*, Craiova, 1976.

TOROPU, O., STOICA, O., *La nécropole préféodale d'Obârșia-Olt (note préliminaire)*, în Dacia N.S. 16, 1972, p. 163–188.

ZAHARIA, E., *Populația românească în Transilvania în secolele VII–VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977.

ZRINYI, A., *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV–XIII*, în Marisia 6, 1976, p. 125–151.

Structuri economice, social-politice și spirituale

CIUTĂ, J., MITREA, I., *Bahna-Neamț, străveche așezare de răzeși*, București, 1999.

COMȘA, M., *Cu privire la caracterul organizării social-economice și politice de pe teritoriul țării noastre în epoca migrațiilor*, în SCIV 18, 1967, 3, p. 431–442.

– *Considérations relatives à la communauté villageoise en territoire roumain aux VIe–VIIe siècle*, în Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 4, Bratislava, 1993.

– *Socio-economic organization of the Daco-Romanic and Slav populations on the Lower Danube during the 6th–8th Centuries*, în *Relations*, p. 171–200.

CONSTANTINESCU, N.A., *Réforme sociale ou réforme fiscale ?*, în ARBSH 11, 1924, p. 94–109.

GIURESCU, C. C., *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, București, 1964.

GUDEA, N., GHIURCO, I., *Din istoria creștinismului la români*, Oradea, 1988.

IORDACHE, G., *Ocupațiile tradiționale pe teritoriul României*, București, 1996.

Istoria economică a României. De la începuturi la al doilea război mondial, București, 1996.

Istoria gândirii și creației științifice și tehnice românești, București, 1982.

Din istoria metalurgiei românești, București, 1981.

LEMERLE, P., *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes*, în Revue historique 119, 1958, p. 254–284; 120, 1958, p. 43–94.

OLTEANU, Șt., *Etapele procesului de formare a statelor feudale românești*, în RdI, 30, 1977, 2, p. 313–330.

– *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XV. Structuri demo-economice și social-politice*, București, 1997.

OSTROGORSKY, G., *Quelques problèmes de la paysannerie byzantine*, Bruxelles, 1956.

PANAITESCU, P.P., *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, București, 1964.

PAPACOSTEA, Ș., *De la Romanii la România. Formarea unei națiuni*, în SMIM 17, 1999, p. 45–54.

Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Âge, Paris, 1985.

PINTER, Z.-K., *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX–XIV)*, Reșița, 1999.

STAHL, H.H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I–III, București, 1958–1965.

STANCIU, I., *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII–X)*, în Arheologia medievală 3, 2000, p. 127–191.

Les techniques minières de l'antiquité au XVIIIe siècle, Paris, 1992.

TEODOR, D. Gh., *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.

– *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI*, Iași, 1996.

Caracterul romanic al populației nord-dunărene. Cristalizarea limbii române

CAPIDAN, Th., *Elementul slav în dialectul aromân*, București, 1925.

COȘERIU, E., *Limba română în fața Occidentului*, Cluj-Napoca, 1994.

COTEANU, I., *Morfologia numelui în protoromână (româna comună)*, București, 1969.

DENSUSIANU, O., *Histoire de la langue roumaine*, I, Paris, 1901.

FISCHER, I., *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985.

GRAUR, Al., *Încercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, București, 1954.

Istoria limbii române, II, București, 1969.

IVĂNESCU, G., *Istoria limbii române*, Iași, 1980.

KOROLIUK, V.D., *Slavjane i vostočnye romantzy v epokhu rannego srednevekov'ja*, Moscova, 1985.

MACREA, D., *Probleme de lingvistică română*, București, 1961.

MADGEARU, Al., *Continuitate și discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII*, București, 1997.

MIHĂESCU, H., *Les éléments latins des „Tactica Strategica" de Maurice Urbicius et leur écho en neo-grec*, în RESEE 6, 1968, p. 483–498.

– *La romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, București, 1993.

MIHĂILĂ, Gh., *Imprumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960.

PĂTRUȚ, I., *Studii de limba română și slavistică*, Cluj, 1974.

PETROVICI, E., *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970.

PUȘCARIU, S., *Limba română*, 1, *Privire generală*, București, 1940.

ROSETTI, Al., *Istoria limbii române de la origini până în secolul al XVIII-lea*, București, 1969.

SALA, M., *Limba română, limbă romanică*, București, 1997.

SPINEI, V., *Informații despre vlahi în izvoarele medievale nordice*, în SCIV 24, 1973, 1, p. 57–81; 2, p. 259–282.

TAGLIAVINI, C., *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romana*, Bologna, 1959.

VASMER, M., *Die Slaven in Griechenland*, Berlin, 1951.

ZUGRAVU, N., *Geneza creștinismului popular al românilor*, București, 1997.

Capitolul II

EUROPA „ANULUI O MIE“. EVOLUȚIA SOCIETĂȚII ROMÂNEȘTI ÎN SECOLELE IX–XI

1. PARTICULARITĂȚILE PROCESULUI DE FEUDALIZARE ÎN EUROPA EST-CENTRALĂ, SUD-ESTICĂ ȘI RĂSĂRITEANĂ

Caracteristici ale feudalismului european. În cadrul procesului de dezvoltare social-economică, politică și cultural-artistică a societății medievale, evoluția structurilor din țările europene n-a fost întru totul omogenă, ea reliefând o mare diversitate și multiple particularități. Desfășurarea acestui proces, începând mai cu seamă din secolul al IX-lea și pe parcursul secolului al X-lea — acesta din urmă considerat, pe bună dreptate, un veac al exploziilor energiilor sub toate aspectele, consecință, în bună măsură, a încetării invaziilor năprasnice și pustiitoare ale arabilor, normanzilor și ungurilor, va conduce în preajma „Anului o mie“, la cristalizarea particularităților societății europene.

În occidentul Europei, prin împărțirea Imperiului carolingian în secolul al IX-lea, în virtutea concepției patrimoniale asupra statului, se puneau bazele viitoarelor state-monarhii ale Franței și Germaniei, ale căror structuri specifice vor impulsiona evoluția procesului de feudalizare, asigurând progresul popoarelor vest-europene, care, încă din acea vreme, aveau să joace un rol important în istoria continentului.

În sud-estul Europei își continuă existența Imperiul bizantin, amenințat permanent de atacurile slavilor, bulgarilor, pecenegilor și cumanilor, din a cărui structură, sclavagistă în principal, avea să se cristalizeze aici, către secolul al VIII-lea, un feudalism de sinteză, cu prevalarea elementelor vechii structuri social-economice. Raporturile economice, politice și culturale ale slavilor cu imperiul au permis, în cele din urmă, atragerea și chiar menținerea în sfera de influență a acestuia a noilor state ale slavilor de sud, precum cel al sârbilor și al bulgarilor, cele ale slavilor de apus — mai ales Moravia Mare —, ale slavilor de răsărit, cel al Rusiei kievіene; creștinarea lor, în secolele IX–X, a contribuit la accentuarea feudalizării societății din aceste zone ale Europei medievale.

Feudalizarea societății din părțile nordice, central-estice și răsăritene ale Europei s-a produs pe calea unui proces fără sinteză, noua societate luând naștere direct din comunitatea gentilică aflată în ultima sa fază de dezvoltare; ea a cuprins societatea popoarelor germanice din Danemarca, Norvegia, Suedia și din Europa Centrală, precum și pe cea a popoarelor slave, de apus și de răsărit, din Moravia Mare, Cehia, Polonia și Rusia kieviană.

Procesul de feudalizare a societății europene s-a desfășurat, în general, în baza unor caracteristici fundamentale a căror enumerare cuprinde, în primul rând, predominarea economiei naturale și caracterul condiționat al proprietății funciare de tipul beneficiului, a feudului și al senioriei, la care se adaugă ponderea, în clasa micilor producători direcți, a țăranilor posesori de gospodării proprii în raport cu țăranii statului, cu lucrătorii angajați și cu robii. În al doilea rând, se cuvine menționat gradul variat de dependență funciară, juridică și personală a țăranilor producători direcți, perceperea rentei prin mijloace particulare de constrângere extraeconomică și diminuarea treptată a rolului obștilor agrare. Toate acestea s-au desfășurat în condițiile dezvoltării relațiilor marfă-bani și ale creșterii rolului economic al orașelor medievale, ale existenței unei structuri sociale bazate pe relații de vasalitate și pe ierarhizare de tip feudal, din care decurgea și sistemul de recrutare a armatei.

În același timp, pe plan suprastructural, în faza de cristalizare a noilor relații, au luat naștere la diverse popoare o varietate de forme politice, organizate la început în state de tip „barbar“, care au cunoscut apoi procesul de fărâmițare sub forma baroniilor și a ducatelor din Germania sau a orașelor-stat din Italia și Germania.

Concomitent cu întemeierea statului pontifical, s-au pus bazele predominării totale, în cea mai mare parte a Europei, a ideologiei religioase patronate de Biserica Romei, care, către anul 1000, a propagat creștinismul în rândul popoarelor din Scandinavia, a creștinat pe poloni, pe unguri și pe croați, a susținut permanent Reconquista spaniolă, contribuind la feudalizarea societății din Peninsula Iberică.

Tendințele de dominație universală ale Scaunului apostolic s-au concretizat în impunerea primatului papal asupra autorității laice, dând naștere luptei dintre papi și împărați, precum și în încercarea de subordonare a Bisericii bizantine, fapt care a condus la marea schismă din anul 1054.

Feudalizarea societății europene se va produce însă mai devreme în acea parte a Europei, unde au existat condiții prielnice pentru o accentuare a procesului amintit, care să atingă formele sale clasice. Acest proces s-a desfășurat, cu precădere, în regiunile nord-vestice ale Europei, cuprinzând Franța, Flandra, Germania de nord-vest și Anglia. În această parte a continentului s-au cristalizat mai devreme relațiile de vasalitate, materializate într-o ierarhie foarte strictă, consecință a unei mai sensibile dezvoltări a structurilor social-economice, situație care a favorizat cristalizarea monarhiilor în Franța, Anglia și, puțin mai târziu, în Spania.

Ca o ilustrare a acestor caracteristici, se poate lua drept exemplu feudalizarea societății statului franco-carolingian. Dintre regiunile care au alcătuit Imperiul carolingian, Franța occidentală a reprezentat statul cel mai închegat. În acest regat, vechea elită galo-romană s-a contopit cu aristocrația francă și, treptat, și-a consolidat poziția sa social-economică, datorită unor importante privilegii obținute de la regalitate; comiții și marii dregători s-au transformat din slujbași ai statului în stăpâni (*seniori*) ai comitatelor și ai posesiunilor unde își exercitau slujba, iar oamenii liberi au devenit vasalii lor. Același fenomen s-a petrecut și cu demnitarii ecleziastici, posesori de mari domenii, care-și aveau, la rândul lor, proprii vasali.

Astfel, în Franța, în secolul al IX-lea, s-a încheiat procesul de feudalizare prin șerbirea în masă a țărănimii libere de către nobilimea stăpână pe pământ. S-au format, în felul acesta, două clase fundamentale ale societății, iar procesul de cristalizare a relațiilor suzeran-vasal a determinat o ierarhie strictă: feudalismul francez a devenit astfel „clasic", el reprezentând un veritabil model pentru alte state europene în interiorul cărora se constituiau noile raporturi sociale.

Proprietatea funciară era reprezentată, în cadrul economiei naturale, de domeniul feudal, alcătuit din rezervă și din loturile țăranilor dependenți. În fruntea domeniului, care s-a transformat în seniorie, se afla seniorul care întrunea două calități oficiale: cea de proprietar și cea de șef local cu atribuții administrative, judiciare, fiscale și militare.

În secolele IX–X se produce, în cadrul societății europene, și contopirea diferitelor categorii de producători direcți, majoritatea țăranilor devenind dependentă. Țărănimea aservită era obligată la servituți reale, izvorâte din dependența de pământ, și la servituți personale, condiționate de dependența personală.

Forma principală a servituților reale ale șerbilor o reprezenta renta prestată sub trei forme: în muncă, în produse și în bani. Reducerea și apoi dispariția rentei în muncă și convertirea în bani a rentei în produse au avut urmări importante în evoluția societății din Europa Occidentală, unde nașterea și dezvoltarea orașelor medievale, existența schimbului permanent de mărfuri dintre oraș și sat, ca și intensificarea circulației monetare, au permis țăranilor să producă mai mult, să arendeze parcele de la seniori și, în cele din urmă, să-și răscumpere cu bani libertatea.

În secolele IX–X beneficiul viager și condiționat s-a numit *feud*. Cel care acorda feudul păstra asupra acestuia un drept superior de proprietate sau de stăpânire, numit *dominium eminens* sau *jus eminens*. Cel care primea feudul obținea un drept de posesiune sau folosință numit *dominium utile* sau *jus utile*. Feudul era ereditar, fundamentând astfel suprapunerea drepturilor eminente asupra celor utile, ceea ce conferea proprietății funciare un caracter condiționat și ierarhic care, la rândul său, genera raporturi vasalice ierarhice.

Raporturile vasalice s-au concretizat în *contractul vasalic*, la început verbal, apoi scris, care consta din trei acte distincte, alcătuind însă un tot indivizibil: *închinarea* (*commendatio*), *omagiul* (*hommagium*) însoțit de *jurământul de credință* (*sacramentum fidelitatis*) și *investitura*. Prin contractul vasalic se nășteau obligații reciproce, vasalul fiind obligat față de senior să-și manifeste fidelitatea, să-i acorde sfat și ajutor militar, seniorul îndatorându-se la ocrotirea persoanei, a familiei și a bunurilor vasalului său.

Posesorul de feud avea o poziție social-economică și militară privilegiată, care a fost consfințită în instituția cavaleriei, formată în Europa Occidentală în secolele X–XI; ea includea în rândurile sale pe membrii clasei feudale laice care aveau posibilitatea de a-și procura calul, armamentul și harnașamentul necesar în vederea prestării serviciului militar. În fruntea ierarhiei sociale era împăratul sau regele, fiind urmat de duci, marchizi, conți, baroni, castelani, cavaleri.

Paralel cu starea nobilimii s-a alcătuit și starea bisericească, iar restul populației de la orașe și sate a format *starea a treia.* Astfel, în secolele XI–XII s-au constituit cele trei stări ale societății feudale: *bellatores*, nobilimea (cei care luptă), *oratores*, clerul (cei care se roagă), *laboratores*, starea a treia (cei care muncesc).

În Anglia se va produce același proces de feudalizare, care cunoaște însă două etape: cea a cristalizării feudale înainte de invazia normanzilor și etapa maturizării acesteia după cucerirea normandă. În secolele IX–XI s-au pus bazele domeniului în dauna gospodăriilor țăranilor liberi. Către mijlocul secolului al XI-lea țărănimea anglo-saxonă se afla într-un continuu proces de stratificare socială. În afara obligațiilor față de stăpânul moșiei, țărănimea anglo-saxonă era supusă la plata dijmei bisericești și, în caz de război, la prestarea serviciului militar.

Definitivarea procesului de feudalizare a societății din Anglia se va produce, însă, după cucerirea normandă (1066), când Wilhelm Cuceritorul va organiza un stat centralizat, supus direct autorității regale.

Încă din secolul al X-lea Germania, împreună cu Italia nordică și o parte a celei centrale, au alcătuit baza teritorială a noului Imperiu romano-german, întemeiat, în 962, de regele Germaniei Otto I, al cărui prestigiu crescuse în lumea apuseană în urma vestitei bătălii de la Lechfeld, unde, în 955, a învins pe unguri, oprind definitiv raidurile prădalnice ale acestora în occidentul Europei.

Din punctul de vedere al centralizării, Germania, deși sub raportul autorității statale se prevala de un vast teritoriu, cuprinzând și regiuni la sud de Alpi, n-a realizat unificarea politică datorită atât fărâmițării teritoriale și dezvoltării orașelor medievale libere, cât și colonizării și organizării de noi domenii în răsărit și în regiunile Mării Baltice. Totodată, lupta pentru învestitură dintre papi și împărați a făcut ca istoria Germaniei să se întrepătrundă tot mai mult cu cea a Italiei. În ciuda progreselor remarcabile obținute pe planul dezvoltării economice, mai ales datorită dezvoltării orașelor și a comerțului continental și intercontinental, atât istoria Germaniei, cât și cea a Italiei cunosc o agravare a procesului de fărâmițare politică, ce va împiedica desfășurarea normală a unificării economice și statale.

Concomitent cresc și se dezvoltă, pe principalele artere de schimb, ale Rinului și Dunării, centrele citadine medievale germane, care își dobândesc o largă autonomie, devenind orașe libere sau orașe imperiale. Interesate în comerțul exterior și de tranzit, ele au constituit un factor de fărâmițare economică și politică, nefiind direct interesate în formarea unei piețe economice unice pe întreaga țară.

În Italia, formarea și dezvoltarea relațiilor feudale s-a produs diferit în diversele ei regiuni. Cristalizarea noilor relații a întârziat în unele regiuni din cauza prevalării unor elemente ale societății sclavagiste (sclavi și coloni), mai ales în Italia de sud și în Sicilia. Procesul de feudalizare din aceste regiuni capătă un impuls abia în secolul al XI-lea, în urma cuceririi normande, constituindu-se aici un stat vasal Scaunului apostolic.

Partea nordică a Italiei era fărâmițată în ducate, marchizate, episcopate și orașe-stat, dintre care Veneția devine din secolul al X-lea independentă, punându-se bazele marii seniorii cu importante implicații în relațiile cu comunitățile de pe coasta Dalmației, cu Bizanțul, cu statele din Orientul Apropiat.

În ceea ce privește orașele medievale italiene, datorită unei continuități de viață urbană încă din epoca romană și romano-bizantină și a legăturilor comerciale cu Orientul Apropiat, bizantin și apoi musulman, ele au devenit importante centre meșteșugărești și negustorești, luptând încă din secolul al XI-lea pentru înlăturarea dominației seniorilor laici și ecleziastici, pentru completa lor independență și organizare comunală sau chiar statală. Iată de ce, având în vedere și unele particularități, despre care va fi vorba mai jos, se admite, în general, existența în zona Mării Mediterane a unui feudalism european mediteranean, dezvoltat atât în posesiunile bizantine din Italia, cât și în restul Italiei, în sudul Franței și în Spania.

O particularitate a acestui tip de feudalism îl constituie, în primul rând, ritmul mai redus de dezvoltare a noilor relații, permițând o supraviețuire relativ îndelungată a rămășițelor vechilor structuri, atât în domeniul agrar, cât și în reglementările de caracter juridic. Marea proprietate funciară nu va cunoaște formele existente în Franța și Anglia, din care cauză nici ierarhia feudală nu se va structura în formele sale clasice.

O altă particularitate o constituie dezvoltarea rapidă și pe scară largă a orașelor medievale, unele din ele fiind emporii și centre economice încă din antichitate, ceea ce va contribui la predominarea orașelor asupra statelor și la organizarea social-economică și politică proprie a orașelor-comună și a orașelor-stat.

O situație specifică prezintă feudalismul nord-european, cristalizat în Danemarca, Norvegia și Suedia. Aici relațiile feudale au luat naștere relativ târziu și se caracterizează, în primul rând, prin existența într-o mai mică măsură a unei mari proprietăți funciare și a unei exploatări intense a țărănimii. În aceste țări au predominat gospodăriile țăranilor liberi numai acolo unde condițiile pedo-climatice au permis aceasta. În nordul Europei, datorită unei îndelungate tradiții, rolul familiei mari și al obștilor sătești s-a menținut încă multă vreme. În ciuda existenței încă din vechime a marilor orașe-emporii, ca Haithabu și Birka, orașele medievale din nordul continentului se vor dezvolta, în general, în secolele IX–XIII. Caracteristic pentru arealul septentrional rămâne ritmul lent al dezvoltării relațiilor feudale, în comparație cu occidentul Europei, precum și trecerea directă de la regatul de tip barbar la monarhia cristalizată cu stări sociale, reprezentanți ai țărănimii participând la adunările acestora.

În perioada formării celor trei state din nordul continentului s-a produs și marea migrație a normanzilor în Europa continentală, atât în partea sa apuseană, cât și în cea răsăriteană. Incursiunile violente ale normanzilor, mai ales în Imperiul carolingian, au fost dezastruoase; treptat însă, noii veniți s-au așezat în unele factorii, diminuându-și frecvența raidurilor, și s-au sedentarizat, recunoscându-se vasali ai diverșilor regi de pe continent. Așa au făcut normanzii, care s-au stabilit în regiunea gurilor Senei și pe coasta de nord a Franței, dând apoi numele de Normandia regiunii ocupate de ei. După creștinarea și apoi după francizarea lor, aceștia vor invada și vor cuceri Anglia.

Normanzii francizați de pe continent vor ocupa ulterior Italia de sud și Sicilia, formând aici un regat important, cu puternice influențe mai ales în Orientul Apropiat, unde vor pune bazele, în urma cruciadelor, unor ducate și principate de tip clasic european.

Suedezii, folosind Marea Baltică, vor invada teritorii sudice și, sub numele de *varegi*, vor coloniza litoralul Golfului Finic și al Golfului Riga, vor naviga pe fluviile Nipru și Volga, pe Marea Neagră și Caspică, făcând legătura comercială, pe direcția nord-sud, cu Imperiul bizantin și cu lumea arabă.

Expansiunea normanzilor a avut un rol important în realizarea schimburilor comerciale între Marea Nordului și Marea Mediterană, între Marea Baltică, Marea Neagră și Marea Mediterană, stabilind, totodată, și un contact durabil cu lumea arabo-turcească din Orientul Apropiat pe vestitul „drum al mătăsii“ și cu Extremul Orient.

Feudalismul în Europa Est-Centrală. Procesul de feudalizare a societății din aceste părți ale Europei a cunoscut, comparativ cu cel analizat mai sus, unele particularități, variind de la o regiune geografică la alta, datorită condițiilor diferite în care acesta s-a desfășurat și care au favorizat apariția raporturilor de aservire pe cu totul altă cale decât în țările din Europa Apuseană. Inexistența unei societăți sclavagiste în aceste zone ale continentului a făcut ca feudalismul să se nască direct din descompunerea societății gentilice, fără a exista un proces de sinteză între elementele sclavagiste și lumea „barbară“. Astfel, feudalismul fără sinteză a luat naștere pe teritorii vaste din Europa Est-Centrală și Răsăriteană, de la Elba spre răsărit, cuprinzând estul Germaniei, Polonia, statele slave ale Moraviei Mari și Cehiei, statul ungar, precum și cnezatul kievian. În cadrul acestui tip de structură socială se poate distinge o variantă europeană est-centrală și una răsăriteană.

Condițiile naturale geografice de climă și relief au permis dezvoltarea în aceste regiuni a unei agriculturi relativ intense, bazate pe cultivarea ogoarelor și pe creșterea vitelor, precum și pe dezvoltarea meșteșugurilor și, îndeosebi, a mineritului, în zonele bogate în zăcăminte de substanțe minerale utile. Particularitățile acestui tip se caracterizează printr-o lentă dezvoltare a relațiilor feudale, prin persistența îndelungată a obștilor rurale, a rolului lor social-economic mai puternic în aceste zone, comparativ cu restul Europei. O altă particularitate o reprezenta slaba organizare a proprietății funciare și, în consecință, o mai diminuată exploatare a țărănimii în cadrul marelui domeniu, cu menținerea unei țărănimi libere, într-un proces de treptată aservire. În fine, la aceasta se adaugă dezvoltarea târzie a centrelor urbane și a pieței interne, mai ales în zonele germane.

Feudalizarea societății slavilor de apus s-a desfășurat în cadrul aceluiași proces, dar într-un contact aproape permanent cu statul carolingian. Pe teritoriul locuit de slavii de apus (cehi, moravi, slovaci, polabi) au apărut state precum Marele ducat al Moraviei, Regatul Cehiei și Regatul Poloniei. Statul morav s-a dezvoltat mai ales în vremea ducilor Rastislav și Sviatopluk. În perioada sa de maximă expansiune, în componența sau în sfera de influență a statului morav au intrat și sorbii lusacieni, o parte din triburile polone, slavii polabi, slavii din Slovacia și din fosta provincie romană Pannonia, precum și slavii din regiunile subcarpatice și transcarpatice, cunoscute ulterior sub denumirea de Rusia Roșie.

Consolidarea puterii Marelui ducat al Moraviei s-a datorat și activității desfășurate de Sviatopluk, care obținuse de la Ludovic Germanicul, în 874, titlul de duce de sine stătător. Luptele cu Arnulf, regele Germaniei, au slăbit considerabil puterea statului moravian, acesta fiind cucerit de unguri în anul 906.

În urma dispariției statului Moraviei Mari, cehii din cadrilaterul Boemiei, care fuseseră temporar vasali ai marelui duce al Moraviei, s-au constituit într-un stat medieval sub dinastia Přemysl. În secolul al X-lea, mai cu seamă în vremea lui Boleslav al II-lea, regimul feudal din Cehia se consolidează, luând ființă episcopia de Praga, sub egida Bisericii Romei. În secolul al XI-lea, Cehia devine regat vasal al Imperiului romano-german. Urmare a slujbelor obținute de la suveran și a daniilor făcute în virtutea vasalității, nobilimea bazată pe beneficii capătă consistență; Regatul Cehiei, situat în centrul Europei, beneficiind de poziția sa geografică, ca și de relațiile economice cu toate statele învecinate, a devenit un stat puternic și înfloritor, cu o deosebită influență în Imperiul romano-german, unde această monarhie va juca un rol din ce în ce mai important.

În același timp, uniunile de triburi slave din regiunea Vistulei au cunoscut și ele un proces de feudalizare fără sinteză, caracterizat prin organizarea unor state proprii, care apoi s-au unificat în secolul al X-lea. Astfel, în vremea lui Mieszko I, creștinat în anul 966 împreună cu vasalii săi sub egida bisericii apusene, statul polon a cuprins Polonia Mare, Pomerania, Kujawya, Mazovia, Silezia și Polonia Mică. Creștinismul sub forma latină a contribuit la consolidarea statului polon, mai ales în lupta acestuia în fața expansiunii germane și cehe. Sub pretextul „cruciadei“ contra păgânismului existent încă în regiunile răsăritene ale Mării Baltice, feudalii germani au acaparat, treptat, noi teritorii slave și balto-slave din această zonă.

În vremea lui Boleslav cel Viteaz, Polonia devine regat și intervine în conflictele interne din Rusia kieviană, apoi din Cehia și Ungaria. Procesul de feudalizare a societății polone se intensifică în secolul al XII-lea prin acapararea de pământuri în dauna țărănimii libere. Pe de altă parte expansiunea germană la est de Elba periclitează vechile posesiuni polone. În aceste împrejurări, Polonia, lipsită de unitate, nu va putea face față marii invazii mongole, care va pustii întreaga țară.

Procesul de structurare a societății ungare este consecința rapidei cuceriri de către triburile maghiare a unor întinse teritorii din centrul Europei, cu numeroase populații care pășiseră deja pe calea făuririi relațiilor de tip feudal. Intensificarea procesului de constituire a noii structuri sociale a statului ungar se va produce în vremea lui Geza și a regelui Ștefan I, care adoptă creștinismul în forma sa apuseană, biserica devenind, prin episcopate și abații, un instrument puternic de feudalizare a societății respective. Acest proces s-a realizat paralel cu organizarea teritoriului de către regalitate în comitate de tip occidental. Treptat, statul ungar acaparează, prin alte cuceriri, noi teritorii spre sud-vest, în Croația și Dalmația, precum și spre est, în Crișana, Banat și Transilvania.

Desăvârșirea procesului de feudalizare se va produce ca urmare a consolidării unei nobilimi cu mari proprietăți funciare, care, prin tendințele ei centrifuge, va îngrădi puterea regală în vremea lui Andrei al II-lea, obținând *Bula de Aur*. Astfel, marea invazie a mongolilor va găsi statul ungar nepregătit a opune o rezistență eficientă.

Feudalismul în Europa de Sud-Est. Spre deosebire de celelalte regiuni ale Europei de Sud-Est, pe teritoriul Imperiului bizantin, feudalismul a luat naștere, așa cum s-a văzut mai sus, pe baza unui proces de sinteză, cu prevalarea elementelor sclavagiste din societatea romano-bizantină. Astfel, una din particularitățile acestui tip de structură socială, comparativ cu feudalismul occidental european, o constituie supraviețuirea destul de îndelungată a sclavajului. În aceste condiții, un rol important în constituirea clasei țărănești dependente l-au jucat acele categorii și pături sociale din imperiu ca sclavi, coloni și lucrători angajați.

În ceea ce privește obștea agrară, spre deosebire de occidentul Europei, în Bizanț existau obști alcătuite din mici proprietari de loturi arabile, producători direcți, în proprietatea comună aflându-se pășunile, pădurile și pământurile pustii. La venirea lor în imperiu, slavii se aflau în stadiul de destrămare a relațiilor gentilice, astfel că obștea agrară bizantină a putut fi influențată de cea slavă doar prin întărirea principiului solidarității ca mijloc de luptă a țăranilor liberi împotriva stăpânitorilor de pământ. Așa se explică de ce tocmai în secolul al X-lea se va produce în Bizanț așa-zisa „revoluție agrară", când se constituie proprietatea funciară de tip feudal.

Menținerea în Bizanț a unui stat centralizat a favorizat procesul feudalizării societății bizantine prin apariția țărănimii dependente de stat. Transformarea masei de țărani liberi, care plăteau statului impozitul funciar, în fond tot o rentă feudală, în țărani dependenți de stat și nu de senior, s-a desfășurat rapid în Imperiul bizantin. Totodată, acest sistem de aservire a țărănimii libere de către statul centralizat a împiedicat organizarea marii proprietăți funciare, apariția instituțiilor și a vasalității de tip occidental. În consecință, în imperiu nu s-a putut cristaliza acea ierarhie specifică feudalismului din occidentul continentului.

În fine, în Bizanț, precum și în Italia, în estul Spaniei și în sudul Franței, s-au menținut marile orașe, adevărate metropole, centre extrem de importante de producție meșteșugărească și de comerț intern și extern. Spre deosebire de Occident, unde migrația popoarelor a distrus cea mai mare parte a centrelor urbane din antichitate, în Bizanț, ca și în Orientul Apropiat, orașele și-au continuat nestingherite activitatea lor economică.

Aceste situații au determinat, de asemenea, unele aspecte specifice în procesul de feudalizare a întregii societăți bizantine în decursul evului mediu, cum ar fi, de pildă, dualismul existent în cadrul obștii sătești, adică existența proprietății comune funciare concomitent cu existența dreptului individual de posesiune a lotului de pământ arabil.

În Imperiul bizantin structura ierarhică a proprietății funciare s-a constituit mai tîrziu în comparație cu vestul Europei. Sistemul fiscal moștenit de la Imperiul roman a contribuit atât la exploatarea economică a proprietăților funciare, cât și la exploatarea directă a țărănimii de pe aceste domenii de către stat. Acest aspect apropie feudalismul bizantin de cel oriental. Cu toate acestea, și în Bizanț s-a produs, în cele din urmă, consolidarea marii proprietăți funciare, ceea ce apropie feudalismul bizantin, în stadiul său final, de cel occidental.

Instituțiile bizantine de tipul *pronoiei*, *haristiki*, *escussiei*, deși în linii mari corespund instituțiilor feudale occidentale, păstrează unele caracteristici proprii. Astfel, *pronoia* reprezintă, adeseori, nu numai transferul de posesiune funciară către marele proprietar, ci și dreptul fiscal al acestuia de a percepe de la contribuabili o cotă parte din impozitele datorate statului. Cum s-a amintit deja, ierarhia feudală s-a conturat mai estompat în Bizanț decât în Occident, un senior putând fi însoțit de o ceată de luptători, care alcătuiau suita lui, fără a fi, însă, vasalii acestuia.

O particularitate distinctă a feudalismului bizantin, comparativ cu cel occidental sub raportul suprastructurii, a constituit-o subordonarea Bisericii răsăritene autorității imperiale. Deși Biserica dispunea de imense bunuri materiale, totuși ea n-a beneficiat de o deplină autarhie ca Biserica romană, care și-a asigurat, prin posesiunile Curiei pontificale, dreptul de a fi considerată o putere statală. În consecință, Biserica răsăriteană n-a fost purtătoarea unei idei de supremație politică, ci, din contră, a propagat și a efectuat unirea cu statul. Cu toate încercările unor împărați de a menține o țărănime liberă pe baza novelelor din anii 922, 934 și 947, asigurându-se atât o mare parte a veniturilor statului, prin fisc, cât și importante contingente ale armatei reorganizate, procesul de feudalizare a societății bizantine se intensifică începând din secolul al IX-lea, în timpul dinastiei macedonene, când *dinații* au acaparat pământurile țăranilor liberi. Folosind poziția lor administrativă în imperiu, acești *dinați* au uzurpat, treptat, pășunile obștilor și apoi loturile arabile ale *stratioților*, transformându-i din țărani liberi în țărani dependenți.

Deși la sfârșitul secolului al X-lea, pe baza prevederilor novelei din anul 996, se dispunea restituirea loturilor luate de la *stratioți*, desființându-se prescripția de 40 de ani pentru pământurile acaparate de marii proprietari, totuși nu s-a putut împiedica procesul de feudalizare a societății bizantine. Edificatoare, din acest punct de vedere, este instalarea la conducerea imperiului a dinastiei Comnenilor, care provenea din sânul marilor proprietari din Asia Mică. În felul acesta, s-a rezolvat și criza din imperiu cauzată de luptele dintre aristocrația imperială constantinopolitană și aristocrația provincială alcătuită tocmai din acești mari proprietari funciari.

Începând cu secolul al XI-lea, marea proprietate acaparează definitiv și restul pământurilor țăranilor liberi, iar marii proprietari obțin imunități (*pronoia*), amintite mai sus, pe baza cărora aveau dreptul să perceapă, în folosul lor direct, unele impozite datorate statului. În această vreme obștile de țărani liberi se reduc treptat. Crește numărul țăranilor *pareci*, adică al acelora care prestează renta pentru lotul de pământ primit în folosință. Totodată, în cadrul gospodăriilor se menține un număr însemnat de robi (*duloi*). Aceștia din urmă vor fi folosiți ca slugi domestice și vor furniza mâna de lucru necesară lucrărilor de interes general, mai ales la construcții, la amenajări de drumuri și de irigații, precum și la muncile din carierele de piatră.

Criza din imperiu se agravează și datorită pierderilor teritoriale. În urma luptei de la Manzikert (1071), turcii selgiucizi zdrobesc armata bizantină și cuceresc ținuturi însemnate în estul Anatoliei. Nu peste mult timp, în vremea împăratului Alexios I Comnenul, veneţienii vor obţine importante privilegii comerciale în imperiu, slăbindu-i, treptat, forţa economică.

*

După cum s-a văzut, la sfârşitul secolului al VII-lea, bulgarii turanici, sub conducerea lui Asparuch, au ocupat regiunea de la sudul Dunării, unde locuiau triburile slave ca *federaţi* ai Bizanţului, înfiinţând pe teritoriul imperiului o nouă formaţiune statală. Extinzându-şi stăpânirea şi la sud de Balcani, aristocraţia noilor veniţi a absorbit, treptat, păturile suprapuse ale populaţiei autohtone din imperiu, dând naştere clasei dominante feudale. Statul bulgar şi-a extins stăpânirea şi spre vest, cucerind de la franci regiunea Sirmium.

Asimilarea bulgarilor turcici de către populaţia slavă majoritară a coincis cu intensificarea procesului de feudalizare a societăţii primului stat bulgar, proces care s-a încheiat după creştinarea clasei dominante bulgare, în a doua jumătate a secolului al IX-lea. Particularitatea noii structuri sociale a statului bulgar constă în aceea că ţăranii liberi, supuşi unei fiscalităţi excesive, moştenite de la sistemul de organizare al provinciilor imperiale bizantine, părăsesc pământurile şi se aşează pe domeniile marilor proprietari, scutite de impozite. Cu timpul, aceşti ţărani vor pierde şi libertatea personală, devenind ţărani dependenţi, purtând numele de *pareci*, denumire identică cu cea a ţăranilor aserviţi din Imperiul bizantin.

Primul stat bulgar a fost desfiinţat treptat. Astfel, partea lui de răsărit a fost înglobată în Imperiul bizantin în urma campaniilor militare din anii 969–971. Partea de apus a Bulgariei medievale, cu capitala la Ohrida, şi-a menţinut independenţa până în anul 1018, când împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul, după lupte înverşunate, a pus capăt stăpânirii bulgare. În felul acesta, bizantinii au revenit cu graniţa de nord la Dunăre, contribuind, astfel, la intensificarea relaţiilor cu populaţia veche românească din spaţiul carpato-dunăreano-pontic.

Asupriţi de bizantini, atât bulgarii, cât şi vlahii de la sud de Dunăre, s-au răsculat, în 1185, sub conducerea fraţilor români, Petru şi Asan. În 1186, noul stat a obţinut independenţa, iar primii săi ani de existenţă s-au caracterizat printr-o criză internă acută, din cauza tendinţelor anarhice ale nobilimii. Sub ţarul Ioniţă (Kaloian), statul româno-bulgar s-a bucurat de un mare prestigiu, mai ales datorită luptelor duse împotriva Imperiului latin de la Constantinopol. În secolul al XIII-lea, sub ţarul Ioan al II-lea Asan, statul atinge apogeul puterii sale, încorporând părţi din Tracia, Macedonia, Thesalia şi Albania.

*

Formaţiunea statală a sârbilor a cunoscut un continuu proces de organizare politică, intensificat mai cu seamă în a doua jumătate a secolului al XII-lea, când s-a produs unificarea numeroaselor triburi ale sârbilor de răsărit cu cele ale sârbilor de apus, sub dinastia Nemanja. Ştefan Nemanja, la început mare jupan, stăpânind Serbia de răsărit, vasal al Imperiului bizantin, și-a extins, treptat, posesiunile spre Serdica și Niș. În urma tratatului de alianță cu Bizanțul, Ștefan Nemanja obține independența statului sârb, care cuprindea nu numai Serbia răsăriteană, ci și Serbia dunăreană, Dalmația, Herțegovina și Muntenegru. Tot în vremea domniei sale, s-a organizat biserica sub ascultarea Patriarhiei ortodoxe de la Constantinopol, fenomen deosebit de important în desfășurarea procesului de feudalizare a societății sârbe.

Sub Ștefan „Primul încoronat“, fiul lui Ștefan Nemanja, care obține recunoașterea titlului de rege, Regatul sârbilor pierde multe dintre teritoriile sale recunoscute de bizantini, dar se menține, în continuare, ca stat independent la începutul secolului al XIII-lea.

Feudalismul în Europa Răsăriteană. Dintre neamurile slavilor de răsărit, cele care au cunoscut mai devreme trecerea de la societatea gentilică la cea feudală au fost comunitățile din regiunea situată pe cursul mijlociu al Niprului din jurul Kievului, principalul lor centru economic, politic și cultural. Condițiile mediului geografic au stimulat o dezvoltare rapidă a agriculturii pe baza culturii plantelor cerealiere, a creșterii vitelor și a diverselor meșteșuguri, iar rețeaua de căi de comunicație pe apă a favorizat nu numai relațiile între diversele triburi slave de pe un mare spațiu din Europa Răsăriteană, dar și dezvoltarea unui comerț intern și extern deosebit de activ în contact atât cu Imperiul bizantin, cât și cu Orientul Apropiat.

Raporturile feudale în această parte a Europei au luat naștere fără să cunoască un proces de sinteză, trecerea la feudalism făcându-se direct din etapa de descompunere a societății primitive. Una dintre caracteristicile acestui proces constă în dezvoltarea lentă a relațiilor noi în urma trecerii la noua societate pe baza transformărilor produse în sânul comunității gentilice, la care se poate adăuga ca factor secundar rolul varegilor, ale căror cete militare au ajuns până la Marea Neagră. Obștile agrare își pierd, treptat, caracterul de gintă în urma practicării pe scară largă a unei agriculturi individuale, însoțite de dezvoltarea marii proprietăți funciare, baza economică a stăpânilor de ocine (*votcina*). Treptata aservire și exploatarea din ce în ce mai accentuată a țărănimii libere a generat apariția diverselor categorii de persoane dependente, dintre care o situație specială o aveau țăranii numiți *holopi*, ajunși în starea de robie. Alături de economia naturală, care continua să aibă un caracter dominant, economia marfă-bani se rezumă la unele centre urbane de importanță economică, precum Cernigov, Smolensk, Vladimir. Dar existența a numeroase centre autarhice, a reședințelor boierești, adevărate state în stat, a contribuit la accentuarea separării micilor cnezate de Marele cnezat al Kievului. Ca și în Occident, răsăritul Europei a cunoscut fenomenul ierarhiei vasalilor și a subvasalilor cneazului, care alcătuiau nu numai ceata sa de luptători (*drujina*), dar îndeplineau, în același timp, și funcția de slujitori ai statului sub raport administrativo-fiscal, juridic și militar. Spre deosebire de Occident, unde, începând cu secolul al X-lea, se constată încetarea invaziilor migratorilor, în răsăritul Europei pericolul permanent al pătrunderii populațiilor de stepă a dus, treptat, la măcinarea forțelor necesare actului de unificare statală în cadrul procesului de feudalizare a societății slavilor de răsărit.

În vremea cnezilor Igor și Sviatoslav se produce expansiunea teritorială a cnezatului kievian prin distrugerea Sarkelului și prin cucerirea unor teritorii ale Chaganatului chazar, inițiindu-se, totodată, și expediții împotriva Imperiului bizantin și a Țaratului bulgar. Rusia kieviană atinge apogeul puterii sale în secolele X–XII. În vremea marelui cneaz Vladimir, mai exact în anul 988, se produce creștinarea oficială a rușilor sub obediența Bisericii ortodoxe de la Constantinopol, moment foarte important în desfășurarea procesului de maturizare a societății slave din estul Europei.

În timpul marelui cneaz Iaroslav cel Înțelept se pun bazele legislației scrise prin redactarea primului cod de legi din Rusia kieviană, cunoscut sub denumirea de *Russkaia Pravda*. Pe planul relațiilor cu celelalte state europene, tânărul stat al slavilor de răsărit începe să joace un important rol, manifestându-se ca un adevărat imperiu.

În secolele XII–XIII Rusia kieviană își continuă dezvoltarea; acum au luat ființă cnezatele Cernigov, Pereiaslavl, Riazan, Seversk, Poloțk, Smolensk, Halici-Volânia, Vladimir-Suzdal și „republica aristocratică“ a Marelui Novgorod. Această fărâmițare statală a constituit, de fapt, perioada cristalizării relațiilor feudale în cadrul fiecărui stat rus independent, punându-se bazele marii proprietăți funciare, cu toate consecințele sociale și politice ce aveau să decurgă din aceasta.

Depășind presiunea invaziilor pecenegilor, uzilor și cumanilor, boierimea locală, consolidată din punct de vedere economic, își organizează statul după noi criterii, structura sa politică îmbrăcând forma unor cnezate mai reduse teritorial, dar bine dirijate și controlate. Vechile nuclee tribale, devenite centre cneziale, orașe cu puternice disponibilități economice proprii, încep să se concureze între ele. Cnezatele rusești din secolul al XII-lea reprezentau state feudale deplin formate. Acest proces progresiv al societății est-europene a fost, însă, brusc frânat de marea invazie a mongolilor din anii 1237–1240.

* *

În cadrul societății europene, indiferent de tipul de feudalism pe care l-au cunoscut diferitele regiuni ale continentului, un rol important a revenit fenomenelor ideologice, între care primul loc l-a deținut religia. Consolidarea instituțiilor ecleziastice, în cadrul feudalizării întregii societăți europene, reprezintă nu numai o latură organică a acestui important proces istoric, ci și un fenomen cultural primordial, însoțind, concomitent cu organizarea unitară teritorială a parohiilor, a abațiilor, a mănăstirilor, a episcopatelor și a mitropoliilor, pătrunderea pe arii întinse a civilizației medievale, consecința inevitabilă a răspândirii culturilor latină, greco-bizantină și slavă, o dată cu maturizarea treptată în întreaga Europă a unor noi stiluri artistice, corespunzătoare nevoilor spirituale ale societății.

Astfel, „Anul o mie“, n-a reprezentat un cataclism, așa-zisul „sfârșit al lumii“; el a constituit pentru societatea europeană un important moment de manifestare puternică a energiilor, izbucnite ca urmare a marilor prefaceri social-economice și politice și a unei impetuoase creșteri demografice. În secolele X–XII, de la Atlantic până în Orientul Apropiat, s-au statornicit bazele viitoarei civilizații europene.

În cadrul acestui amplu proces de însoțire a nașterii unor noi structuri sociale, de apariție a altora de natură spirituală creștină, indiferent de sursa sau de nuanța confesională, misionarismul latin (pornit îndeosebi din regiunile mărginașe ale Imperiului carolingian și ale celui german, de la Salzburg sau Magdeburg) și cel grec (purces din însăși capitala de pe Bosfor a împăraților dinastiei macedonene) atingeau în veacurile IX–XI o amploare deosebită. În epoca în care bulgarii și sârbii, ungurii și polonezii, rușii și scandinavii erau creștinați de reprezentanți oficiali ai celor două mari biserici, acestea încep să se înfrunte, tot mai mult, dogmatic și politic, determinând pe plan spiritual o tot mai accentuată demarcare a occidentului de orientul continentului. Acum, în preajma „Marii schisme“ și a cruciadelor care se organizează începând de la sfârșitul secolului al XI-lea, cele două misionarisme — purtătoare ale unor doctrine și ale unor tipuri de organizare ierarhică în care noii cârmuitori feudali nu puteau găsi decât justificare și sprijin — aveau să se întâlnească, în întregul spațiu geografic amintit, într-o concurență ce apare semnificativă.

Totodată, sunt tot mai clare și opțiunile culturale ale societăților locale aflate în plin proces de feudalizare și care au știut să transforme acțiunea de creștinare, dincolo de o temporară pendulare între papalitate și Patriarhia din Constantinopol, între împăratul carolingian și cel bizantin, într-o acțiune politică de obținere a unor efective autonomii statale și ecleziastice.

Semnificative sunt, din acest unghi privite, cazul Moraviei Mari și cel al Țaratului bulgar. Marele ducat al Moraviei aflat, ca și Croația sau Pannonia, în aria expansiunii carolingiene de la sfârșitul secolului al VIII-lea și de la începutul celui următor, a înregistrat încă din prima jumătate a veacului al IX-lea cele dintâi misiuni creștine; acestea porniseră din centrele bavareze aflate sub oblăduirea episcopiei de Passau și au fost confruntate, în vremea feudalizării incipiente din epoca lui Rastislav și a succesorului său Sviatopluk, cu misiunea bizantină a fraților Constantin-Chiril și Metodiu, misionari din părțile Thessalonikului, trimiși oficiali ai împăratului de la Constantinopol, în împrejurări complexe și de rezonanță europeană. Succesul acestora din urmă, ca și conflictul lor cu clerul latin din Moravia, de resuscitare — în obediență papală — a unei dioceze pannoniene conduse de Metodiu în anii 869–870, au ținut de sfera concurenței dintre cele două biserici și, mai ales, de particularitățile central- și est-europene ale întâlnirii celor două arii culturale: occidentală latină și orientală bizantină.

Cât despre Bulgaria, în ciuda unor însemnate tradiții rămase din epoca romană târzie, a unor creștinări izolate de șefi nomazi cutriguri și protobulgari, în fine, a unor foarte probabile elemente creștine prezente printre slavii de sud după secolul al VII-lea, aceasta a cunoscut creștinarea în masă a slavo-bulgarilor abia în secolul al IX-lea.

Convertirea la creștinism din anii 864–865 a hanului Boris, cel botezat cu numele împăratului Mihail al III-lea de la Constantinopol, ca și aceea a supușilor săi, nu s-a făcut fără tergiversări și tratative politice, care au durat până către anul 870, ducând la apariția unui arhiepiscopat al Bulgariei, recunoscut și controlat de patriarhul bizantin, și contribuind, în chip hotărâtor, la unificarea spirituală, la centralizarea statală și la feudalizarea accentuată a lumii bulgare. În toate aceste evenimente erau prezente, în egală măsură, interesele păturii conducătoare bulgare, cele ale Bizanțului, doritor de a controla pe alte căi teritoriile pierdute sau cele ale imperiului urmașilor lui Carol cel Mare și ale

Scaunului apostolic ce încercase zadarnic să aducă sub influența sa acest ținut al Peninsulei Balcanice.

Tot aici, în spațiul sud-est european, deceniul al șaptelea și cel de-al optulea ale aceluiași secol al IX-lea înregistrau din nou, prin filieră bizantină, cu ajutorul clericilor trimiși în timpul împăratului Vasile I, convertirea la credința creștină a slavilor sârbi dintre Sava și coasta adriatică, aceasta din urmă, ca și regiunea croată, fiind evanghelizată de Biserica Romei cu sprijinul francilor. În schimb, creștinarea rușilor, în vastele întinderi de la nordul Mării Negre, se va produce ceva mai târziu. În secolele al IX-lea și al X-lea, de la Ladoga la Kiev, se încheia în aceste regiuni un proces de etnogeneză, din care nu pot fi neglijate nici unele elemente fino-ugrice și scandinavo-balte, topite în masa slavă abia după începutul secolului al XI-lea. Acest proces coincidea, pe de o parte, cu apariția primelor nuclee statale, între care cel mai însemnat va fi fost, desigur, cel de pe malul Niprului, iar pe de altă parte, cu înființarea unei biserici oficiale legate spiritual de Bizanțul de unde veneau, în anii 988–989, în timpul marelui cneaz Vladimir Sviatoslavici, dovezile de recunoaștere ale noii dieceze.

Este sigur că încă înainte de acest moment existaseră elemente de viață creștină în Rusia, de vreme ce sunt semnalați aici călugări ce călătoreau în secolul al X-lea la Athos; se vorbește de locașurile de cult din Constantinopol ale negutătorilor ruși ajunși acolo, iar izvoarele insistă asupra fenomenului creștinării izolate a unor membri ai păturii conducătoare de la Kiev, precum cneaghina Olga, bunica lui Vladimir, botezată de călugări greci. Totodată, se pare că Roma pontificală căuta, către anul 990, să stabilească legături cu biserica nou întemeiată a arhiepiscopiei Kievului, cu clerici greci veniți din Crimeea, ce aveau să dureze aproape jumătate de veac, până în anul 1037, când rangul diocezei kieviene este preschimbat în cel de mitropolie a Patriarhiei din Constantinopol, având în frunte un ierarh grec amintit în cronica rusă și în actele sinodale bizantine.

Către aceeași epocă din jurul anului 1000, fenomenul vast și plin de consecințe al creștinării popoarelor din jumătatea răsăriteană a Europei se încheia prin evanghelizarea unor ținuturi din zona est-centrală a continentului, acolo unde vor ființa două dintre însemnatele state ale evului mediu, regatul Poloniei și cel al Ungariei. Slavii apuseni de la Vistula, a căror creație statală a precedat convertirii lor la creștinism în a doua jumătate a secolului al X-lea, în timpul lui Mieszko, ca și apariția unei biserici oficiale sub Boleslav cel Viteaz, s-au aflat chiar de la început în relații strânse cu Roma prin clerul latin ce s-a organizat aici, în lupta împotriva germanilor și a arhiepiscopiei de Magdeburg, într-o ierarhie ecleziastică cvasiautonomă bine precizată în cadrul arhiepiscopiei de Gniezno și a episcopiei de Poznań.

Mai complexă întrucâtva a fost situația din vechea Pannonie. Aici încă din secolul al IX-lea, în epoca carolingiană, pătrunseseră, ca și în Moravia, într-un mediu slav foarte amestecat, misiunile creștine venite din Apus; fuseseră ridicate lăcașuri de cult, precum cele din reședințele de la Zalavár și Nitra, ale unor căpetenii militare de felul lui Pribina și Kocel, unde, către sfârșitul secolului, aveau să predice misiunile lui Chiril și Metodiu. O dată cu instalarea în Pannonia a tribunilor ungare la sfârșitul secolului al IX-lea și cu evanghelizarea lor tocmai către anul 1000, s-au aflat din nou față în față Biserica

Constantinopolului și aceea a Romei, cea dintâi convertind la creștinism conducători politici și militari regionali, relativ autonomi față de clanul arpadian, cea de-a doua triumfând definitiv în timpul lui Ștefan I cel Sfânt, creatorul regatului „apostolic“ cu marile sale centre ecleziastice, arhiepiscopale și episcopale, de la Esztergom, Veszprem și Kalocsa, cu numeroasele mănăstiri întemeiate în secolul al XI-lea prin efortul principalilor emisari spirituali ai bisericii latine, care erau călugării benedictini.

*

Într-un asemenea context etnic, social-politic și cultural, în vecinătatea unor populații slave, turcice și fino-ugrice, care fiecare parcurseseră în secolele IX–XI drumul de la stadiul unor existențe comunitar-tribale (pe alocuri încă nomadă sau seminomadă), și al unei spiritualități păgâne, la acela al unei vieți feudale incipiente și creștine, românii erau în istoria medievală a acestor părți de lume, la confluența Europei balcanice, răsăritene și est-centrale, singura populație de origine romanică, cu vechi rânduieli sociale și economice sedentare, cu structuri mentale creștine păstrate din epoca romană și romano-bizantină. În cazul acesta, procesul feudalizării progresive a societății de la Carpați și Dunăre — cu specificul său bine conturat între particularitățile aceluiași proces din aceste zone ale continentului european —, ca și contactele nemijlocite ale romanității orientale medievale cu primul stat bulgar, cu Imperiul bizantin, cu Rusia kieviană și cu Ungaria arpadiană, aveau să fie însoțite, înainte și după anul 1000, de apariția unor structuri ecleziastice și, implicit, de unele forme de viață culturală, grefate pe fondul creștin autohton și pe o civilizație premedievală bogată, structuri și forme menite unei evoluții ulterioare pline de semnificații.

2. SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ ÎN CONDIȚIILE PROCESULUI DE FEUDALIZARE. MIGRATORI LA CUMPĂNA DE MILENII

a. Dinamica structurilor demo-economice (rețeaua demografică, structurile teritoriale, îndeletnicirile agrare, creșterea animalelor, exploatarea bogățiilor miniere, „economia de transformare“, circulația mărfurilor și a banilor)

Rețeaua demografică. În aprecierea realităților economice de pe teritoriul românesc în secolele X–XI, a gradului atins de dezvoltarea societății, în general, un rol deosebit de însemnat îl prezintă cunoașterea rețelei demografice din acea vreme, în măsură să conducă la înțelegerea raportului dintre populație și dezvoltarea economică a societății respective. Valențele relației demografie–dezvoltare economică reprezintă expresia concentrată a dinamicii economice și sociale. Evoluția demografică stă, de altfel, la baza formării și a acționării factorilor majori ai dezvoltării economice: forța de muncă și progresul tehnic.

Cumpăna dintre primele două milenii ale erei creștine marchează un moment istoric de o deosebită importanță pentru comunitățile de viață ale continentului. Este timpul când multe popoare, eliberate de spectrul distrugerilor nomade, prin încetarea invaziei principalelor valuri migratoare și a incursiunilor normanzilor și arabilor, pășesc pe calea unui sensibil progres, a unei veritabile „renașteri".

Perioada cuprinsă mai cu seamă între mijlocul secolului al IX-lea și secolul al XI-lea constituie pentru întreaga Europă medievală o perioadă de liniște și de stabilitate demografică. Acum iau sfârșit în Occident și în Orient marile invazii „barbare"; acum se cristalizează organizarea imperiilor născute din răsturnări politice și sociale și își afirmă triumful trei mari religii: creștinismul, islamismul și budismul.

Europa central-răsăriteană și de sud-est cunoaște și ea o epocă de oarecare liniște în urma dispariției, la finele secolului al VIII-lea, a Chaganatului avar, consecință a campaniilor militare purtate de oștile carolingiene. Urmarea imediată a noii situații politice a constituit-o creșterea demografică pe întinse spații geografice, manifestată prin popularea zonelor libere, secarea bălților care blocau marile văi fluviale, reducând, astfel, distanța dintre diferitele așezări umane, permițând contacte frecvente între acestea și facilitând transmiterea elementelor înnoitoare de la o societate la alta. Investigația arheologică, precum și izvoare de epocă atestă un evident spor de populație, exprimat, fie prin noțiunile „mulțime a popoarelor" (*multitudo populorum*), „neînfrânata mulțime a poporului" (*effrenata populi multitudo*) din documentele scrise, fie prin densitatea așezărilor cercetate în teren. Potrivit estimărilor specialiștilor, populația Europei Occidentale crescuse de la 14,7 milioane, cât număra în jurul anului 600, la 22,6 milioane de locuitori în anul 950; populația întregii Europe se cifra, către anul 1000, la 42 de milioane de locuitori, față de 27 milioane cât număra în jurul anului 700. Evident că această creștere n-a fost și nu putea fi uniformă pe parcursul întregii perioade a secolelor IX–XI; etape de veritabile „explozii" demografice au fost urmate, din cauze de ordin politic sau datorită unor calamități naturale, de etape de oarecare încetinire sau chiar de regres demografic. În general, însă, populația a crescut sensibil, realitate care nu putea să nu influențeze pe multiple planuri dezvoltarea societății. Mai cu seamă secolele IX–X sunt secole de înnoiri hotărâtoare în mai toate domeniile vieții sociale, îndeosebi în cel al cultivării cerealelor și al alimentației, determinând în Occident o nouă „renaștere", cea carolingiană, care a fost, într-o oarecare măsură, o renaștere economică. Această situație va conduce la structurări social-politice variate, în funcție de nivelul de dezvoltare atins de fiecare comunitate în parte, de condițiile politice ale vremii, de alți factori de mai mică sau de mai mare importanță. În timp ce în unele țări din Europa de apus și de sud-est se încheia la mijlocul secolului al IX-lea procesul de formare a relațiilor feudale, prin descompunerea societății sclavagiste, în altele, societatea medievală lua naștere direct din realitățile perioadei destrămării relațiilor gentilice, acest proces desfășurându-se, în formele sale incipiente, în cursul secolelor IX–XI; în timp ce în Occidentul european se manifesta, la cumpăna dintre primele două milenii, o puternică tendință de individualizare etno-politică în cadrul Imperiului carolingian, ce va conduce la crearea bazelor viitoarelor state ale Franței, Germaniei, Italiei, în Europa de răsărit se desfăşura, în secolele respective, un proces diametral opus, organisme politice diferite manifestând tendinţa integrării lor în mari entităţi politice cu valenţe statale. Acum iau naştere diverse state în cadrul lumii slave în urma divizării societăţii în clase sociale, regimul statal consolidându-se pe structură feudală.

În sud-estul Europei, după o perioadă de decădere economică, în secolele VII–IX, Imperiul bizantin „renaşte“ începând din secolul al X-lea, fapt care va afecta şi teritoriile din imediata sa apropiere, printre care şi cele româneşti.

În ce priveşte spaţiul românesc, perioada secolelor IX–XI este cea mai bine cunoscută, până în prezent, din cursul mileniului „întunecat“ sau al „tăcerii“, datorită unor lăudabile stăruinţe din partea cercetătorilor români, în contextul cărora arheologia medievală şi-a adus o remarcabilă contribuţie în decursul unei jumătăţi de veac de activitate. Identificarea culturii materiale a societăţii din acea vreme a oferit posibilitatea practică de cercetare a numeroaselor aşezări de epocă — o veritabilă „explozie“ demografică —, sub aspectul cunoaşterii culturii şi a civilizaţiei comunităţilor umane respective, creând, totodată, premisele studierii unor probleme mai sensibile, cum ar fi cele de ordin social, mental colectiv şi chiar politic. Cercetările, din ultima vreme mai cu seamă, au evidenţiat existenţa unei culturi materiale dezvoltate şi unitare pe aproape întreg teritoriul dintre Carpaţi, Dunăre şi Mare, superioară, din multe puncte de vedere, celei din epoca imediat anterioară.

În al doilea rând, consecinţă tocmai a mai bunei cunoaşterii a creaţiei materiale din acea vreme, secolele amintite apar drept cea mai importantă verigă a lanţului evoluţiei societăţii româneşti de până în secolul al XIV-lea, o veritabilă „placă turnantă“ a întregii societăţi spre formele superioare de cultură şi civilizaţie medievală.

Manifestarea de fond a acestui proces general european s-a concretizat, pentru spaţiul carpato-danubiano-pontic, în primul rând printr-un spor demografic, realitate evidenţiată de investigaţia arheologică, sub forma unor concentrări masive de populaţie în zone de convergenţe umane, în măsură să sublinieze raportul de condiţionare dintre creşterea populaţiei, creşterea economică şi procesul de organizare statală ajuns acum pe o nouă treaptă, superioară, semnificaţia politică a acestor concentrări demografice şi rolul lor în maturizarea organizării politice.

Evidenţa întocmită privind descoperirile făcute până în prezent pe teritoriul României indică un important număr de aşezări omeneşti, de peste 2 000 de aşezări şi de necropole răspândite pe întreaga suprafaţă a ţării sub forma unor concentrări demografice. Ele se întâlnesc atât în zonele de câmpie, cât şi în cele colinare, de podiş sau subcarpatice.

Este de subliniat aici faptul că, în raport cu epoca anterioară, începând de la finele secolului al VIII-lea se constată o înmulţire a aşezărilor omeneşti; această creştere demografică este mult mai evidentă în perioada cuprinsă între secolul al IX-lea şi începutul secolului al XI-lea, creştere atingând, potrivit unor estimări recente, procente de sută la sută, comparativ cu situaţia din perioada anterioară.

Cartarea acestor aşezări descoperite arheologic arată existenţa mai multor grupări, mai mari sau mai mici, corespunzătoare unor uniuni teritoriale având ca unitate de bază satul, în interiorul cărora se desfăşura întreaga activitate economică din zonă şi se defineau

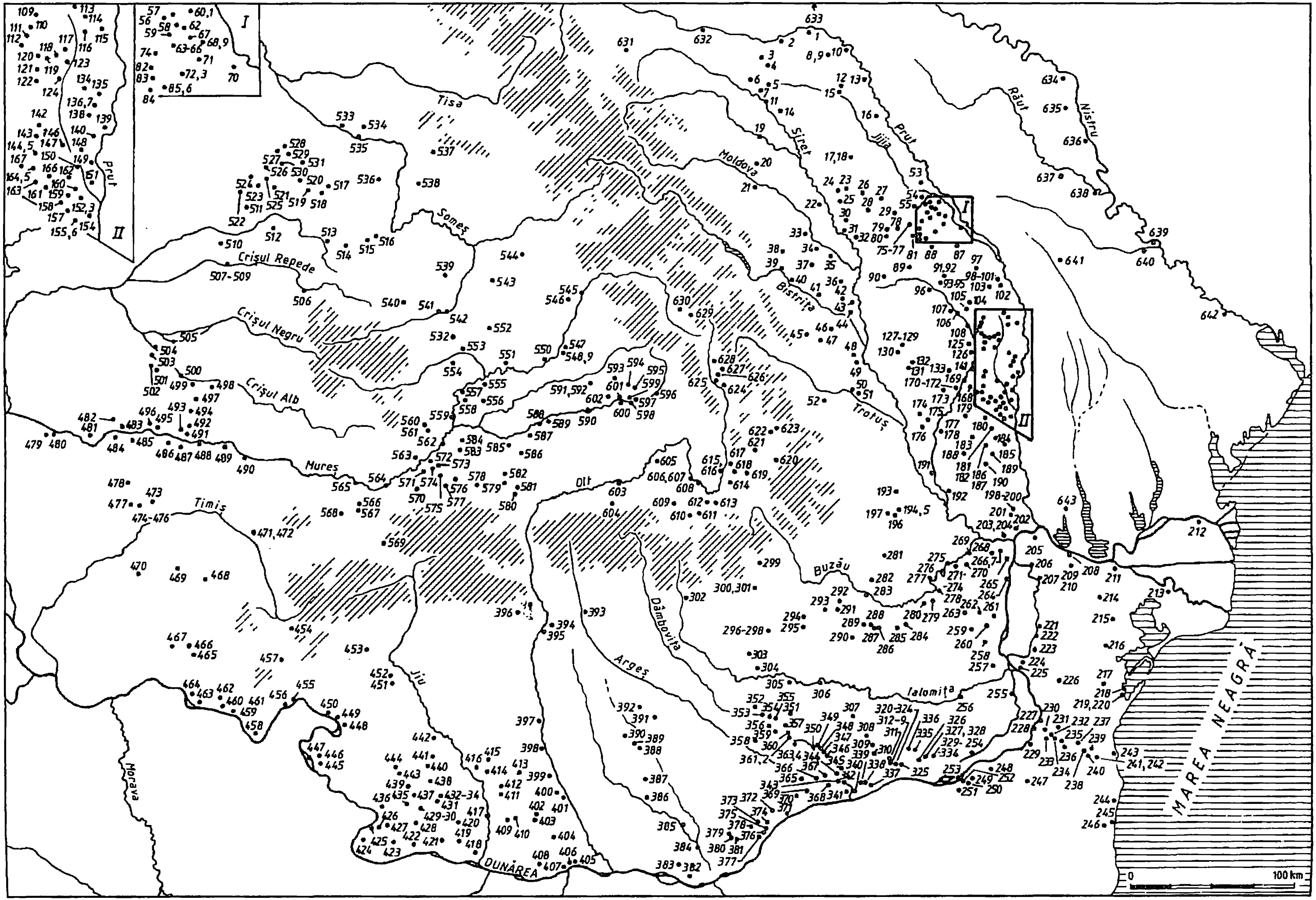
I
II
Prut
Tisa
Someș
Crișul Repede
Crișul Negru
Crișul Alb
Mureș
Timiș
Morava
Jiu
Olt
Argeș
Dâmbovița
Ialomița
Buzău
Trotuș
Bistrița
Moldova
Siret
Jijia
Prut
Răut
Nistru
DUNĂREA
MAREA NEAGRĂ
0
100 km

Fig. 28 Așezări din secolele VIII–XI pe teritoriul carapato-dunăreano-pontic (după Șt. Olteanu, *Societatea*...,H. 3): 1. Horodiștea; 2. Baranca; 3. Fundu Herții; 4. Ibănești; 5. Dorohoi; 6. Dersca; 7. Lozna; 8. Ghireni I; 9. Ghireni II; 10. Mitoc; 11. Vârfu Câmpului; 12. Hănești; 13. Ripiceni; 14. Ionășeni; 15. Vicoleni; 16. Bobulești; 17. Câmpeni I; 18. Câmpeni II; 19. Suceava; 20. Mihăiești; 21. Bogata; 22. Conțești; 23. Cotnari; 24. Cârjoaia; 25. Cucuteni-Băiceni; 26. Spinoasa; 27. Erbiceni; 28. Bălțați; 29. Holm; 30. Oboroceni; 31. Scheia; 32. Doljești; 33. Davideni; 34. Văleni; 35. Poiana; 36. Moldoveni; 37. Vlădiceni; 38. Malu-Dobreni; 39. Piatra Neamț; 40. Brășăuți; 41. Costișa; 42. Izvoare; 43. Berești-Bistrița; 44. Itești; 45. Borzești-Sărata; 46. Bogdănești; 47. Florești; 48. Faraoani; 49. Cleja; 50. Râpile-Gura Văii; 51. Viișoara; 52. Oituz; 53. Probota; 54. Popricani; 55. Tăutești; 56. Vânători; 57. Cuza Vodă; 58. Dorobanți; 59. Șorogari; 60. Golăiești I; 61. Golăiești II; 62. Rediu Aldei; 63. Iași I; 64. Iași II; 65. Iași III; 66. Iași IV; 67. Dancu; 68. Holboca I; 69. Holboca II; 70. Chiperești; 71. Vlădiceni; 72. Hlincea I; 73. Hlincea II; 74. Miroslava; 75. Cogeasca I; 76. Cogeasca II; 77. Cogeasca III; 78. Păușești; 79. Popești; 80. Osoi; 81. Voinești; 82. Valea Ursului; 83. Ciurbești; 84. Mogoșești; 85. Ciurea I; 86. Ciurea II; 87. Pocreaca; 88. Poiana cu Cetate; 89. Sofronești; 90. Bozieni; 91. Dănești I; 92. Dănești II; 93. Bereasa I; 94. Bereasa II; 95. Bereasa III; 96. Bârzești; 97. Dolhești; 98. Arsura I; 99. Arsura II; 100. Arsura III; 101. Arsura IV; 102. M. Kogălniceanu; 103. Valea Seacă; 104. Tanacu; 105. Viișoara; 106. Vaslui; 107. Brodoc; 108. Secuia; 109. Crețești; 110. Curteni; 111. Oltenești; 112. Târzii; 113. Pădureni; 114. Rusca; 115. Pojereni; 116. Văleni; 117. Grumezoaia; 118. Oțeleni; 119. Vutcani; 120. Codreni; 121. Roșiești; 122. Gura Idrici; 123. Hurdugi; 124. Gușiței; 125. Costești; 126. Sârbi; 127. Lozinca-Oncești; 128. Oncești I; 129. Oncești II; 130. Bărboasa; 131. Lichitișeni; 132. Balotești; 133. Perieni; 134. Stuhuleț; 135. Berezeni; 136. Bozia I; 137. Bozia II; 138. Bozia III; 139. Fălciu; 140. Bogdănești; 141. Banca; 142. Șuletea; 143. Horja; 144. Epureni I; 145. Epureni II; 146. Giurcani I; 147. Giurcani II; 148. Raiu Vădeni; 149. Rânzești; 150. Murgeni; 151. Cârja; 152. Blăgești I; 153. Blăgești II; 154. Vădeni; 155. Cavadinești I; 156. Cavadinești II; 157. Comănești; 158. Puricani; 159. Sipeni; 160. Igești; 161. Țuțcani; 162. Lățești; 163. Mălușteni; 164. Aldești; 165. Bârlălești; 166. Sărățeni; 167. Bursuci; 168. Popeni; 169. Zorleni; 170. Prodana-Bârlad; 171. Bârlad I; 172. Bârlad II; 173. Podu Petriș; 174. Cosițeni; 175. Gohor; 176. Brăhășești; 177. Gârbovăț I; 178. Gârbovăț II; 179. Bălăbănești; 180. Berești; 181. Balintești I; 182. Balintești II; 183. Drăgușeni; 184. Băneasa; 185. Roșcani; 186. Vârlezi I; 187. Vârlezi II; 188. Mândrești; 189. Târgu Bujor; 190. Băleni; 191. Drăgănești; 192. Ivești; 193. Câmpineanca; 194. Oreavu I; 195. Oreavu II; 196. Dumbrăveni; 197. Dragosloveni; 198. Tulucești I ; 199. Tulucești II; 200. Valea lui Tuluc; 201. Vânători; 202. Galați; 203. I.A.S.Șendreni; 204. Șendreni; 205. Dinogetia-Garvăn; 206. Măcin; 207. Iglița-Turcoaia; 208. Isaccea; 209. Mănăstirea Niculițel; 210. Niculițel; 211. Tulcea; 212. Licostomo-Periprava; 213. Murighiol; 214. Nalbant; 215. Babadag; 216. Camena; 217. Tariverde; 218. Histria; 219. Capul Viilor I; 220. Capul Viilor II; 221. Piatra Frecăței; 222. Dăeni; 223. Gârliciu; 224. Ciobanu; 225. Hârșova; 226. Stupina; 227. Seimenii Mici; 228. Cernavoda; 229. Cochirleni; 230. Piscul; 231. Țibrinu; 232. Făclia; 233. Saligny; 234. Mircea Vodă; 235. Satu Nou; 236. Medgidia; 237. Castelu; 238. Poarta Albă; 239. Galeșu-Nazarcea; 240. Basarabi; 241. Valea Seacă-Valu lui Traian; 242. Valu lui Traian; 243. Constanța; 244. Schitu; 245. Mangalia; 246. Limanu; 247. Adamclisi; 248. Oltina; 249. Canlia; 250. Galița; 251. Gârlița; 252. Dervent; 253. Păcuiul lui Soare; 254. Coslugeni; 255. Făcăeni; 256. Mărculești-Viișoara; 257. Gura Ialomiței; 258. Spiru Haret; 259. Însurăței; 260. Cornu Malului-Cuza Vodă; 261. Tufești; 262. Viziru; 263. Lișcoteanca; 264. Chiscani; 265. Brăila; 266. Praporgescu-Baldovinești; 267.Baldovinești; 268.Pietroiu; 269. Sihleanu; 270. Gemenele; 271. I.A.S.Dunărea; 272. Ștefan cel Mare; 273. Avântu-Râmnicelu; 274. Râmnicelu; 275. Constantinești; 276. Sutești; 277. Maraloiu; 278. Dedulești; 279. Filipești; 280. Făurei; 281. Greabănu; 282. Poșta Câlnău; 283. Buzău; 284. Caragele; 285. Udați-Lucieni; 286. Sălcioara-Smeeni; 287. Smeeni; 288. Sudiți; 289. Gherăseni; 290. Mihăilești; 291. Izvoru Dulce; 292. Sărata-Monteoru; 293. Pietroasele; 294. Vasu Săpat; 295. Budureasca; 296. Bucov I; 297. Bucov II; 298. Bucov III; 299. Slon; 300. Olteni I; 301. Olteni II; 302. Buciumeni; 303. Târgșoru Vechi; 304. Șirna; 305. Gruiu; 306. Dridu; 307. Ileana; 308. Valea Argovei; 309. Tăriceni; 310. Sultana; 311. Dorobanțu; 312–319. Vărăști zonă (8); 320–324. Andolina-Ciocănești zonă (5); 325. Ciocănești; 326. Rasa; 327. Cunești I; 328. Cunești II; 329–334.Grădiștea zonă; 335. Potcoava; 336. Găunești-Gălățuiu; 337. Spanțov; 338. Tăușeanca-Ulmeni; 339. Ulmeni; 340. Oltenița; 341. Chirnogi; 342. Renie; 343. Valea Popii; 344. Radovanu; 345. Sălcioara-

Curcani; 346. Vasilați; 347. Gălbinași; 348. Lămotești- Gălbinași; 349. Cucueți Sudiți; 350. Cucueți Moară; 351. Băneasa; 352. Buftea; 353. Mogoșoaia; 354. Străulești; 355. Dămăroaia; 356. Giulești; 357. Pantelimon; 358. Bragadiru; 359. Piața de Flori; 360. Alba; 361. Vitan I; 362. Vitan II; 363. Glina I; 364. Glina II; 365. Mironești; 366. Hotarele; 367. Crivăț; 368. Căscioarele; 369. Greaca; 370. Prundu; 371. Gostinu; 372. Sfântu Gheorghe; 373. Frătești; 374. Oinacu; 375. Malu Roșu; 376. Giurgiu Port; 377. Slobozia; 378. Ghizdaru; 379. Izvoru; 380. Rălești; 381. Gogoșari; 382. Zimnicea; 383. Fântânele; 384. Păuleasca; 385. Alexandria; 386. Dulceanca; 387. Sfințești; 388. Surdulești; 389. Miroși; 390. Burdea; 391. Mozăceni; 392. Bârlogu; 393. Curtea de Argeș; 394. Racovița; 395. Stolniceni; 396. Suseni; 397. Runcu Mare; 398. Găneasa; 399. Cioroiu; 400. Hotărani; 401. Fărcașu de Jos; 402. Zvorsca; 403. Amărăștii de Sus; 404. Obârșia; 405. Corabia; 406. Celeiu; 407. Orlea; 408. Potelu; 409. Locusteni; 410. Braniște; 411. Puțuri; 412. Leu; 413. Bobeanu; 414. Cârcea; 415. Gârlești; 416. Craiova; 417. Padea; 418. Nedeia; 419. Dunăreni; 420. Giurgița; 421. Bistreț; 422. Rast; 423. Tunarii Vechi; 424. Ciupercenii Vechi; 425. Basarabi; 426. Golenți; 427. Maglavit; 428. Băilești; 429. Galiciuica I; 430. Galiciuica II; 431. Perișor; 432. Mărăcinele I; 433. Mărăcinele II; 434. Mărăcinele III; 435. Izvoare; 436. Cetate; 437. Vârtop; 438. Plopșor; 439. Cornu; 440. Știubei; 441. Brabova; 442. Salcea; 443. Verbicioara; 444. Verbița; 445. Balta Verde; 446. Gogoșu; 447. Ostrovu Mare; 448. Hinova; 449. Șimian; 450. Drobeta-Turnu Severin; 451. Viișoara; 452. Drăgotești; 453. Celei; 454. Pogara; 455. Orșova; 456. Ieșelnița; 457. Iablanița; 458. Șvinița; 459. Berzasca; 460. Podu Păzariște; 461. Țărmuri; 462. Valea Camenitei; 463. Pescari; 464. Moldova Veche; 465. Ilidia; 466. Broșteni; 467. Berliște; 468. Puești; 469. Berzovia; 470. Deta; 471. Câmpu lui Andrei; 472. Jdioara; 473. Remetea Mare; 474. Timișoara-Ciorei; 475. Pădurea Verde; 476. Timișoara; 477. Săcălaz; 478. Hodoni; 479. Ceala; 480. Cenad; 481. Șeitin; 482. Popin; 483. Pecica; 484. Sânpetru German; 485. Felnac; 486. Frumușeni; 487. Zăbrani; 488. Lipova; 489. Chelmac; 490. Păuliș; 491. Bulci; 492. Cuvin; 493. Sâmbăteni; 494. Șiria; 495. Vladimirescu; 496. Arad; 497. Pâncota; 498. Moroda; 499. Zărand; 500. Nădab; 501. Șiclău; 502. Grăniceri; 503. Pilu; 504. Vărșand; 505. Iermata Neagră; 506. Șuncuiuș; 507. Fabrica de Bere (Oradea); 508. Salca; 509. Oradea; 510. Biharia; 511. Săcuieni; 512. Tăuteu; 513. Nușfalău; 514. Crasna; 515. Zalău; 516. Moigrad; 517. Unimat; 518. Săcășeni; 519. Tășnad; 520. Santău; 521. Sălacea; 522. Șilindru; 523. Tarcea; 524. Valea lui Mihai; 525. Galoșpetreu; 526. Curtuișeni; 527. Berea; 528. Carei; 529. Tiream; 530. Irina; 531. Căuaș; 532. Solnoc; 533. Satu Mare; 534. Medieșu Aurit; 535. Culciu Mare; 536. Oarța de Jos; 537. Baia Mare; 538. Șomcuta Mare; 539. Dăbâca; 540. Doroltu; 541. Cluj-Mănăștur; 542. Someșeni; 543. Țaga; 544. Șirioara; 545. Brâncovenești; 546. Gorei-Dedrad; 547. Sângiorgiu de Mureș; 548. Târgu Mureș; 549. Borșefeld; 550. Morești; 551. Luduș; 552. Soporu de Câmpie; 553. Turda; 554. Moldovenești; 555. Noșlac; 556. Turdaș; 557. Gâmbaș; 558. Ciumbrud; 559. Teiuș; 560. Țelna-Ighiu; 561. Ighiu; 562. Alba Iulia; 563. Blandiana; 564. Turdaș; 565. Deva; 566. Hunedoara; 567. Teliucu Inferior; 568. Ghelari; 569. Federi; 570. Cugir; 571. Tărtăria; 572. Vințu de Jos; 573. Sebeș; 574. Pianu de Jos; 575. Petrești; 576. Câlnic; 577. Laz; 578. Apoldu de Sus; 579. Șura Mică; 580. Sibiu; 581. Gușterița; 582. Ocna Sibiului; 583. Ghirbom; 584. Berghin; 585. Șeica Mică; 586. Boartea; 587. Ciunga, azi Uioara de Jos; 588. Mediaș; 589. Brateiu; 590. Sighișoara; 591. Sălașuri-Vețca I; 592. Sălașuri-Vețca II; 593. Bezid; 594. Medișoru Mare; 595. Simonești; 596. Odorhei; 597. Porumbenii Mari; 598. Porumbenii Mici; 599. Betești; 600. Filiaș; 601. Cristuru Secuiesc; 602. Eliseni; 603. Făgăraș; 604. Breaza; 605. Comana; 606. Rodbav I; 607. Rodbav II; 608. Feldioara; 609. Măgura Codlei; 610. Cristian; 611. Brașov; 612. Sânpetru; 613. Hărman; 614. Ozun; 615. Sfântu Gheorghe I; 616. Sfântu Gheorghe II; 617. Ghidfalău; 618. Angheluș; 619. Reci; 620. Zăbala; 621. Cernat; 622. Poian; 623. Lutoasa; 624. Sâncrăieni; 625. Miercurea Ciuc; 626. Păuleni; 627. Delnița; 628. Racu; 629. Gheorghieni; 630. Lăzarea; 631. Revna; 632. Bila; 633. Lencăuți; 634. Alcedar; 635. Echinăuți; 636. Lopatna; 637. Lucașeuca; 638. Brănești; 639. Gura Bâcului; 640. Calfa; 641. Hansca; 642. Olănești; 643. Etulia.

componentele majore ale structurii sociale și politice. Cunoașterea celor mai importante aspecte ale acestor structuri teritoriale, a peisajului acestora, în măsura în care acestea se oglindesc în cercetările efectuate, arată cu toată claritatea rolul lor în dezvoltarea vieții social-economice. Tipurile de structuri teritoriale: așezări rurale fortificate sau deschise, cetăți, complexe monastice, așezări cu caracter urban, porturi etc., „sistematizarea“ lor teritorială cu principalele zone economice, ca vatra satului cu construcțiile aferente, cu terenurile folosite în scop agrar și pastoral, modul de dispunere a locuințelor (concentrate sau dispersate), evoluția demografică din așezare oferă un tablou concret al osaturii, economice în primul rând, a așezării sau așezărilor omenești la nivelul satului sau al obștii sătești teritoriale.

S-a remarcat cu alt prilej capacitatea realităților paleo-demografice, a demografiei cantitative, a concentrărilor demografice dintr-o anumită epocă istorică, de a răspunde și unor probleme de ordin politic a căror importanță sporește considerabil, dacă ne referim la începuturile organizării statale a poporului român.

Cum s-a arătat deja, fenomenul de grupare a populației este intrinsec ființei omenești, tot atât de vechi ca și societatea însăși, izvorând din sentimentul de siguranță pe care îl emană gruparea oamenilor, atât în ceea ce privește producția propriu-zisă, cât și în vederea apărării în comun față de stihiile naturii sau împotriva dușmanilor de orice fel care le-ar primejdui viața. Fără îndoială că factorul geografic are și el un mare rol, poziția geografică favorabilă desfășurării activității omenești fiind din plin folosită. De aici, tendința formării complexelor teritoriale, a concentrării populației, a constituirii de grupări de așezări mai mici sau mai mari, în funcție de creșterea densității populației, de interesele materiale ale oamenilor, de evoluția procesului de organizare internă a acestor complexe zonale. Astfel, fenomenul de grupare teritorială, de concentrare a diferitelor structuri, reflectând gradul de organizare politică a epocii, capătă și mai mult în consistență, el producându-se mai deplin și din rațiuni de stat (strângerea contribuției supușilor, ușurarea acțiunii de descoperire și de urmărire a răufăcătorilor, posibilitatea de constrângere a tuturor locuitorilor în vederea participării la apărarea comunității).

Cartarea celor peste 2 000 de așezări și necropole omenești din secolele IX–XI de pe teritoriul României evidențiază existența mai multor grupări sau complexe teritoriale de mărime diferită și relevă gradul procesului de organizare politică, urmare a drumului parcurs de la formele sale inferioare, la cele constatate în secolele IX–XI, rolul și însemnătatea raportului dintre populație și organizare politică în maturizarea vieții noastre de stat de la începutul evului mediu. Cu toate rezervele ce se impun, datorită dificultăților de cercetare, a rezultat un important număr de așezări omenești situate sub forma unor complexe sau concentrări demografice răspândite pe întreaga suprafață a țării, care oferă o imagine revelatoare pentru aprecierea gradului de organizare politică a populației românești din perioada menționată.

O primă grupare, alcătuită din peste 15 așezări, se situează în nordul Moldovei, între Prut și Siret, în județul Botoșani. De remarcat că în cadrul acestei grupări au fost identificate așezări fortificate cu șanț și val de pământ, care au dăinuit în cursul secolelor

VIII–XI. La unele dintre ele, de pildă, la cea de la Fundu Herții, au fost descoperite trei rânduri de valuri și șanțuri de apărare corespunzătoare, amenajate în cursul a trei epoci consecutive, fapt care presupune îndeplinirea rolului ei de fortificație pe o perioadă destul de lungă.

O mare concentrare de populație cu o densitate sporită s-a constatat în zona delimitată, în general, de cursul inferior al Jijiei și Bahluiului și de râul Prut, corespunzător părții centrale a actualului județ Iași. Pe o suprafață cu un diametru, de aproximativ 50 km, se aflau peste 30 de așezări, în general deschise. În partea de nord-vest a acestei grupări, o alta, de mai mică întindere și densitate mai scăzută, atingea linia Siretului, totalizând circa 10 așezări.

În partea de sud a Podișului Central Moldovenesc, între Prut și râul Bârlad, cuprinzând partea de sud a actualului județ Vaslui și partea de nord a județului Galați, se constată, de asemenea, o concentrare de așezări, cu o mare densitate, numărul așezărilor rezultat din cercetări sistematice, sondaje sau săpături de salvare, depășind cifra de 40; numărul lor real va fi fost, însă, de departe mult mai mare, dacă luăm în considerație și așezările depistate prin cercetări de suprafață.

Între cele două mari concentrări demografice, cea din zona ieșeană și cea din zona bârlădeană, se situează mai multe mici grupuri formate din câteva sate răsfirate pe cursul unui fir de apă, între ele detașându-se, parcă printr-o mai mare densitate, un nucleu alcătuit din peste zece așezări. Un nucleu asemănător se constată și în zona Galaților, între cursurile inferioare ale Siretului și Prutului, alcătuit dintr-un număr de șapte așezări.

Între Siret și Carpați, situația, din punctul de vedere al concentrărilor demografice, nu este tot atât de clară în stadiul actual al cercetărilor. Așezările, atâtea câte au putut fi identificate până acum, apar risipite de-a lungul văilor sau al apelor, încât concentrarea lor ca în zona podișului nu mai este posibilă. Din aceleași motive, nici densitatea locuirii nu mai este așa de mare ca în ținutul dintre Prut și Siret. Așa, de pildă, în zona Sucevei se semnalează doar trei așezări la mari distanțe una de alta; o situație diferită se constată în zona Vrancei, cu prelungiri spre sud până la vărsarea Oituzului în Trotuș și pe valea Oituzului până la joncțiunea cu așezările din Transilvania. Între cursurile inferioare ale râurilor Bistrița, Moldova și Siret se constată o grupare de așezări ceva mai adunate.

Pe teritoriul dintre Prut și Nistru, în Basarabia așadar, situația demografică este în mare parte asemănătoare. Și aici se constată în această vreme un spor demografic evident față de situația din epoca precedentă, concretizat în concentrările de populație situate în sudul basarabean (peste 160 de așezări), precum și cele de pe cursul inferior al Răutului (zona Orheiu Vechi) sau din nord-estul Basarabiei.

Teritoriul Dobrogei prezintă o aglomerare de așezări, distribuite de-a lungul văii Carasu, între Cernavodă și Constanța și adevărate situri de sate și cetăți pe malul drept al Dunării și pe litoralul pontic, cu îndesire mai pregnantă între Constanța și Cadrilater și pe malul lacului Razelm. În platoul propriu-zis dobrogean, așezările se distribuie cu mai mari distanțe între ele, excepție făcând bazinul Casimcea.

Pe teritoriul viitoarei Țări Românești, situația demografică prezintă multe aspecte asemănătoare cu cea din Moldova. Și aici întâlnim mari concentrări de populație, de zeci de așezări, alături de care ființează și mici nuclee alcătuite din câteva sate, sau chiar așezări singuratice (caracterul acestor din urmă se datorează, desigur, lipsei cercetărilor sistematice). Ca și în Moldova, în zonele de șes, de câmpie în general, așezările sunt concentrate cu o densitate destul de mare, pe când în zonele colinare și premontane acestea apar mai rare, fiind situate pe văile râurilor.

Începând de la est către vest, o mare grupare de populație se afla în zona Brăilei, între cursurile inferioare ale Buzăului și Călmățuiului, pe de o parte, și Dunăre, pe de altă parte. Pornind în susul Dunării, constatăm o aglomerare de așezări cu o densitate sporită, situate între Călărași și Mostiștea. Către vest, între Dunăre și râul Argeș, se înregistrează prezența câtorva așezări, cu o densitate relativ mare, iar mai în amonte, mergând până la vărsarea râului Teleorman în Vedea, o altă grupare ocupă o suprafață de teren ceva mai mare, dar cu o densitate mai mică.

O zonă dens populată era cea cuprinsă între apa Colentinei și apa Dâmboviței (actuala zonă a Bucureștilor și a împrejurimilor), situând această concentrare de populație în plină câmpie munteană. Între Vedea și Teleorman, cercetările au evidențiat două zone mai populate: una între cursurile superioare ale celor două ape, în care sunt atestate unele așezări adunate pe o mică suprafață, alta situată pe cursul inferior al celor două râuri, cu așezări răspândite pe un teritoriu mai întins.

La vest de Olt, așezările descoperite sunt răspândite pe o mare suprafață, ce acoperă întregul teritoriu de sud al Olteniei, încât aspectul de concentrări masive de populație, așa cum se întâlnește în Moldova sau în Muntenia, aproape că dispare. Totuși, se observă și aici unele mici nuclee care se grupează pe o suprafață mai restrânsă de teren: în zona Corabiei, în zona Craiovei, a Calafatului și în cea a Drobetei–Turnu Severin.

Partea de nord a Munteniei și a Olteniei se prezintă mai slab populată. Se întâlnesc, este adevărat, și aici unele așezări, dar ele sunt mai mult sporadice și izolate, situație datorată, desigur, stadiului actual al cercetării. Rețin, totuși, atenția nucleul de sate din zona Bucovului, precum și cel din zona Râmnicului Vâlcea sau a Slonului. În zona Buzăului, cercetări recente au evidențiat existența mai multor așezări, concentrate mai ales în partea sud-estică a județului.

Pe teritoriul Banatului se detașează unele nuclee mai importante sub aspect demografic, situate în general pe Dunăre, între Orșova și Moldova Nouă, înșirate pe Bega, în zona actualului oraș Timișoara, precum și cele de pe apa Timișului sau din zona minieră a Ocnei de Fier.

Pe teritoriul Transilvaniei, începând de la vest către est, se constată o mare concentrare de populație în partea de nord-vest a acesteia, situată, aproximativ, între Crișul Repede la sud, Someș la nord și Porțile Meseșului la est; spre vest, gruparea amintită depășește limitele teritoriului țării. La sud, între Crișul Alb și Mureș, cam în zona Aradului, au fost identificate până în prezent așezări situate în special pe albia Mureșului, de o parte și de alta a acesteia.

În centrul Transilvaniei, densitatea așezărilor apare ceva mai mare decât în vest. Cea mai mare concentrare s-a dovedit a fi în zona Alba Iulia, la sud de linia Târnava–Mureș. Spre nord, între Mureș și cele două Someșuri, densitatea așezărilor este mai mică. În estul și sud-estul Transilvaniei, așezările se grupează în patru nuclee mai importante. O primă grupare se situează între cursurile superioare ale celor două Târnave. Alte nuclee au fost identificate la izvoarele Mureșului și Oltului, înșirate pe firul apelor. Cât privește sud-estul Transilvaniei, se constată o grupare a populației în două nuclee mai deosebite ca densitate, ambele aflate în zona Bârsei. Prima se situa în centrul actualului județ Covasna, așezările ocupând malul stâng al Oltului, cu prelungiri pe valea Brețcului. A doua se prefigurează în zona Brașovului și a împrejurimilor sale. În sfârșit, așezări recent descoperite în părțile Făgărașului ar putea, eventual, să indice o grupare demografică de o anumită mărime și în depresiunea cuprinsă între râul Olt și Carpați.

În urma celor prezentate mai sus, se impune, mai întâi, concluzia potrivit căreia pe întreg spațiul vechii Dacii a existat o viețuire neîntreruptă, o continuă succesiune de locuire, un potențial demografic permanent pe tot parcursul secolelor IX–XI, viețuire care a cunoscut atât perioade de spor demografic pricinuit de pătrunderea unor grupuri etnice alogene, cât și unele perioade de diminuare temporară a potențialului demografic existent, consecința directă a durității impactului unor populații în migrație.

Succesiunea continuă de locuite este demonstrată, pe de o parte, de caracterul permanent de locuire în cazul multor așezări, precum la Șirna – jud. Prahova, Curtea Veche-București, Biharea – jud. Bihor, Dodești – jud. Vaslui, Hansca în Basarabia, unde această viețuire neîntreruptă se poate urmări pe verticală pe toată perioada amintită, pe același loc, în cadrul aceleiași comunități de viață; pe de altă parte, această viețuire continuă, fără cezură, poate fi probată și prin acea continuitate mobilă, în cazul așezărilor care, din diferite motive (inundații, molime, invazii, incendii), au fost obligate să-și mute vatra la o depărtare mai mare sau mai mică de cea inițială.

Ținând cont de raportul dintre fenomenul de concentrare teritorială și procesul de organizare politică, nu este deloc harzardat să se identifice asemenea complexe teritoriale de comunități omenești cu o anumită structură politică, care evoluează către un anumit stadiu de organizare de caracter statal, așa cum atestă, de altfel, realitățile de la cumpăna primelor două milenii, reflectate în vechea cronică turcă *Oguzname* sau în relatările unei geografii armene. Aceasta cu atât mai mult cu cât cercetările au dovedit o deplină corespondență între realitățile demografice din Transilvania secolelor IX–XI și existența celor trei voievodate românești, menționate de Anonymus[1], conduse de Menumorut, Gelu și Glad, cu care ungurii au venit în contact la pătrunderea lor în Transilvania[2].

Corespondența deplină dintre relatările cronicarului anonim și realitățile demografice din Transilvania secolelor IX–XI demonstrează, fără putință de tăgadă, autenticitatea științelor lui Anonymus referitoare la formațiunile politice existente la venirea ungurilor; așadar, că la baza cronicii sale au stat izvoare demne de încredere, contemporane evenimentelor din secolele IX–X, pe care le descrie, organismele statale menționate ca existente pe teritoriul Transilvaniei constituind o realitate istorică. În acest fel, valoarea științifică a cronicii notarului regal nu mai poate fi pusă la îndoială, ea fiind restituită istoriei în întreaga deplinătate ca izvor fundamental pentru istoria ce se derula la cumpăna dintre primele două milenii.

---

[1] Anonymus, cap. 11, 19, 51, 26, 44.

[2] Detalii asupra acestei corespondențe între realitățile demografice din Transilvania și situația expusă, în această privință, în scrieri de epocă se vor da în paginile următoare.

Spațiul extracarpatic cunoștea și el același grad de organizare politică. Concentrările demografice evocate anterior exprimă și aici forme de organizare politică a comunităților de viață de la est și sud de Carpați. Fortificațiile cu vestigiile descoperite în așezările cercetate, precum: Dersca, Fundu Herții, Slon, Garvăn-Dinogetia, Capidava, Chirnogi, Bucov reprezintă reședințe sau sedii ale conducătorilor unor formațiuni politice, în măsură să polarizeze întreaga sau aproape întreaga activitate din zonă.

Structurile teritoriale. Întreaga populație autohtonă atestată pe teritoriul vechii Dacii la cumpăna mileniilor își ducea viața în cadrul unor structuri teritoriale de diferite tipuri, în funcție de evoluția societății pe coordonatele unei dezvoltări mereu ascendente spre forme de cultură și de civilizație superioare, precum și la receptarea unor modele proprii altor civilizații, precum cea romană cu care a venit în contact direct. La baza acestui proces de organizare teritorială diferențiată a stat, de bună seamă, criteriul economic și, totodată, cel social-politic. Diferențierea acestor structuri era destul de firavă, mai cu seamă la începutul perioadei analizate; anumite împrejurări favorabile, însă, au putut da naștere unor structuri teritoriale diferențiate, care s-au menținut atâta vreme cât au existat condițiile economice și, mai ales, social-politice care le dăduseră naștere. Cu toate acestea, până către finele mileniului I, societatea locală a cunoscut o accentuată uniformitate și unitate sub acest aspect. Începând însă, aproximativ, de la finele secolului al VIII-lea, potrivit datelor de care dispunem în etapa actuală, procesul de diferențiere a structurilor teritoriale capătă consistență, consecință a transformărilor prin care trecea societatea românească în acea perioadă.

Ceea ce caracterizează societatea carpato-danubiano-pontică în tot cursul perioadei analizate — nu mai puțin în evul mediu și modern — este neta predominare a structurilor teritoriale rurale tradiționale: a satului, a obștii sătești sub raportul organizării sociale a comunității agrare respective. Cercetările efectuate în multe din așezările sătești de pe întreg cuprinsul țării au dat posibilitatea reconstituirii, parțiale, desigur, a peisajului rural, a fizionomiei unui sat de epocă. Așa, de pildă, o primă constatare se referă la aspectul general al așezărilor, la caracterul deschis al acestora, sistemul artificial de apărare constituindu-l, parțial, poziția geografică (situarea lor, în mare parte, pe promontorii, pe boturi de deal, terase apărate natural din două sau trei părți), precum și fortificarea unor așezări.

Cum s-a afirmat mai înainte, în satul secolelor IV–VII, procesul de specializare a producției locuitorilor nu era în măsură să-i confere acestuia o fizionomie aparte.

Diviziunea muncii, deși se manifesta cu oarecare intensitate, atât în suprafață, cât și în adâncime, nu reușise, totuși, să dea așezării în cauză o coloratură specifică, să creeze o structură total distinctă de cea rurală. Producția meșteșugărească, deși se manifesta cu oarecare vigoare, dovadă fiind numeroase descoperiri care o atestă, nu putuse imprima, în mod precumpănitor, pecetea sa, încât să creeze un peisaj teritorial specific meșteșugăresc. Există unele exemple, care rămân excepții, deocamdată, în care s-a putut observa prezența unor practici meșteșugărești foarte dezvoltate sub raport cantitativ (de pildă, așa cum s-a arătat mai înainte, numărul mare de ateliere de prelucrarea osului și cornului — circa 2/3 din totalul locuințelor — în așezarea din secolele IV–V de la Valea Seacă–Bârlad). Ele rămân, însă, singulare și necesită, în continuare, cercetări mai detaliate, pentru a se găsi explicația cea mai justă din acest punct de vedere.

Precum s-a văzut în volumul anterior, până la declanșarea marilor migrații de la finele secolului al III-lea, existau în societatea dacilor liberi unele structuri teritoriale oarecum diferențiate de cele rurale sub raport economic, iar în câteva cazuri și sub raport social-politic. Este vorba de așezările cunoscute sub numele de *dave* (cu statut de *oppidum*), în vreme ce, în teritoriile supuse Romei, s-au dezvoltat, în timpul conviețuirii daco-romane, orașe prospere, precum, în Dacia: Napoca, Potaissa, Apulum, Ulpia Traiana, Porolissum, Tibiscum, Drobeta, Sucidava, Romula (în Transilvania, Banat și Oltenia), iar pe teritoriul Dobrogei romane: Aegyssus, Noviodunum, Arrubium, Carsium, Capidava, Dinogetia, Axiopolis, Histria, Tomis, Callatis.

Declanșarea marilor migrații, retragerea armatei și a administrației romane din Dacia romană nord-dunăreană au constituit cauza decăderii vieții urbane de pe teritoriile abandonate de Roma, viețuirea continuând, însă, la adăpostul zidurilor, uneori refăcute, ale fostelor orașe. Cât privește teritoriul Dobrogei romane, viața urbană a continuat până la începutul secolului al VII-lea, când, după abandonarea și a acestui teritoriu de către imperiu aceasta dispare și aici.

Contactul direct cu valorile culturii și civilizației romane a permis receptarea de către societatea geto-dacă din teritoriul supus imperiului a unei structuri teritoriale noi, specifice lumii romane; este vorba de *villa rustica*, un tip de proprietate agrară specific sistemului economic roman, născut din necesități de exploatare sistematică și uniformă a proprietății funciare din provinciile imperiului, prin intermediul veteranilor, a cetățenilor romani sau a peregrinilor.

Structurarea societății românești în perioada secolelor IX–XI, urmare a dezvoltării sale sub aspectele fundamentale, a impus modificări și în ceea ce privește tipologia structurilor teritoriale. Avântul cunoscut de valorificarea principalelor bogății miniere ale solului și ale subsolului românesc, de practicile meșteșugărești din cadrul economiei de transformare a dat naștere unor structuri teritoriale bazate pe specializarea unor ramuri de producție. Sunt de amintit, în acest sens, așezările situate în preajma ocnelor de sare, a depozitelor metalifere de bază, ai căror locuitori participau la exploatarea și la valorificarea acestor bogății naturale. Gruparea unor asemenea așezări și a necropolelor lor, datând din secolele IX–XI, în jurul salinelor de la Ocna Dejului, Sic, Cojocna, Turda, Ocnele

Mari, Uioara, precum și aglomerarea așezărilor pe văile râurilor aurifere, reprezintă un argument concludent al procesului de specializare în cadrul îndeletnicirilor de valorificare a substanțelor minerale utile și de prelucrare a metalelor obținute. Din nefericire, nu putem preciza încă peisajul specific unei asemenea așezări, din lipsa unor cercetări arheologice de mare amploare și de detaliu asupra unor astfel de obiective.

Un tip de structură teritorială distinctă l-au constituit *fortificațiile* ale căror funcții, cel puțin în cazul unora dintre ele, depășeau, după cum se va vedea în continuare, cadrul unor simple întărituri, cu rol defensiv, prefigurând viitoarele așezări de caracter urban. După cum s-a arătat, investigația arheologică a demonstrat că, începând, aproximativ, din secolele VIII–IX se constată existența pe teritoriul României a unui număr relativ mare de fortificații realizate, în cea mai mare parte, din pământ și lemn. Au fost puse în evidență fortificațiile de acest tip prevăzute cu șanț și val de apărare de la Biharea – jud. Bihor, Dăbâca, Morești, Șirioara, Moigrad – jud. Cluj, Fundu Herții, Dersca, Tudora, Oroftiana – jud. Botoșani, Alcedar și Calfa, în Basarabia, Mircea Vodă – jud. Constanța, Orșova și Pescari în Banat etc., precum și cetăți de piatră ca Slon, în Muntenia și Pescari, în Banat sau cele de pe linia Dunării de Jos: Capidava, Păcuiul lui Soare, Dinogetia. Unele dintre aceste cetăți, precum cele de la Biharea, Zărand, Vladimirescu, Pâncota – jud. Arad etc. sunt așezate în câmpie, fiind prevăzute cu câte un singur șanț și val de apărare. Altele, precum cele de la Moigrad, Șirioara, Bulci, Șona, Cluj-Mănăștur, Ibănești, Tudora, situate, în general, pe înălțimi, sunt fortificații palisadate cu val de pământ și întărituri de lemn. În fine, câteva, de felul celor de la Fundu Herții, Dersca, Morești, Dăbâca, au mai multe valuri și șanțuri de apărare, unele chiar trei valuri de pământ și șanțuri de apărare, înglobând o suprafață de teren mai întinsă. Cetățile de la Slon, Breaza, Pescari, Moldovenești, cele de pe linia Dunării de Jos (Nufăru, Garvăn, Capidava, Hârșova, Păcuiul lui Soare) sunt cetăți din piatră, zidite în tehnică bizantină. Asemenea structuri aveau rol de reședințe ale conducătorilor unor formațiuni politice, de centre ale organizațiilor teritoriale.

Din păcate, doar în ultima vreme s-a acordat o atenție deosebită cercetării acestor structuri teritoriale, din care cauză, în stadiul actual al investigațiilor, cu greu se poate face o sistematizare a acestora, pentru a stabili o tipologie sau eventuale caracteristici comune tuturor celor aflate pe teritoriul României. Doar câteva au fost cercetate în întregime, restul fiind supuse unor investigații parțiale sau unor simple observații de suprafață.

În stadiul actual al cercetării, se pot preciza unele variante de asemenea structuri teritoriale, în funcție de patru criterii care prezintă, în general, aceeași importanță: loc de amplasare (promontoriu, câmpie, luncă), tehnică de construcție și dimensiuni, material de construcție, rol funcțional. Ultimele două criterii apar drept cele mai importante, nu numai pentru că prezintă convenențe mai accentuate, dar întrucât evidențiază, în același timp, și caracteristici sociale esențiale pentru înțelegerea semnificației istorice a fortificațiilor în general.

În ceea ce privește locul de amplasare, acesta apare destul de divers: câmpie, luncă (mai ales în Transilvania), boturi de deal, terase superioare ale râurilor, promontorii, încât nu pare a constitui un criteriu important pentru stabilirea unei tipologii științifice. De remarcat, totuși, că în Moldova asemenea fortificații se întâlnesc, fără excepție, numai pe promontorii înalte, care să le asigure o mare vizibilitate și un sistem natural de apărare.

Aprecierea lor în funcție de modalitățile tehnice de construcție și de dimensiuni ar putea constitui criterii care merită a fi luate în seamă, măcar și numai pentru diferențierea lor ca realizare tehnologică. Pornindu-se de la rezultatele obținute în urma cercetării, în întregime sau aproape în întregime, a fortificațiilor de la Fundu Herții și Dersca (Moldova), Dăbâca, Cluj-Mănăștur, Șirioara (Transilvania), Pescari (Banat), Slon (Muntenia), Păcuiul lui Soare, Garvăn-Dinogetia (Dobrogea) se pot face următoarele considerații.

Fortificațiile de pământ și lemn, cele mai numeroase, de altfel, sunt reduse ca dimensiuni (comparativ cu suprafața așezărilor fortificate, slave mai cu seamă). În cazul fortificațiilor situate pe promontorii, reprezentând prelungiri ale unor platforme sau dealuri mai mici, calea de acces spre promontoriu sau botul de deal respectiv, apărat natural din trei părți prin pante abrupte, era întreruptă prin amenajarea de șanțuri de apărare cu valul de pământ corespunzător; numărul acestora varia de la unu la trei. În afara celor cu un singur șanț și val de apărare (Vladimirescu–Arad, Alba Iulia, Horodiștea), la Morești, Dăbâca, Dersca, spre exemplu, existau câte trei șanțuri de apărare cu valurile de pământ respective, care înglobau un teritoriu foarte întins. La Fundu Herții au existat, în prima fază de funcționare a fortificației, două șanțuri, respectiv valuri de apărare, cel de-al treilea amenajându-se în cea de-a doua fază. La multe dintre fortificațiile din Moldova, mai cu seamă, au existat și valuri de pământ laterale amenajate pe marginea abruptă a locului de amplasare a întăriturii, cum este cazul la Fundu Herții, Dersca, Baranga, Tudora și altele.

Dacă în ceea ce privește numărul și dispunerea șanțurilor și valurilor de apărare nu există deosebiri esențiale, în schimb, sistemul de construcție al acestora prezintă unele variante. Se detașează, în această privință, tehnica diferită a realizării palisadei de lemn, de pildă la Cluj-Mănăștur, Vladimirescu–Arad, Dăbâca, Moldovenești, Biharea etc. Din cercetările efectuate până în prezent, un fapt cert se impune menționat: sistemul de fortificare, constând din șanț și val de apărare cu palisade de lemn corespunzătoare, a constituit prima fază a fortificațiilor medievale începând din a doua jumătate a secolului al VIII-lea. Chiar și în cazul unor cetăți și fortificații din piatră (excepție făcând, până acum, cele de pe linia Dunării de Jos) s-a dovedit că, inițial, a existat o palisadă peste care s-a construit, ulterior, fortificația de piatră sau cărămidă, ca în cazul cetății de la Slon, a cetății de la Pescari, a celeia de la Bocșa Română. Explicația unei asemenea situații credem că trebuie să fie dată nuanțat și în funcție de convergența mai multor factori social-economici, politici, culturali ai vremii.

Evident că posibilitatea procurării materialului respectiv a influențat, în mare măsură, alegerea sistemului de construcție. Or, din acest punct de vedere, construcția palisadei era preferată folosirii pietrei, care presupunea utilizarea și a altor materiale de construcție (var, nisip), precum și cunoștințe mai bogate în prepararea acestora. Așa se explică, credem, de ce și acolo unde se constată prezența pietrei și a altor materiale, de pildă la Slon, totuși prima fortificație se compune dintr-o palisadă.

Totodată, nu trebuie neglijați și alți factori de convergență în cadrul evoluției societății în general, ca, de exemplu, perfecționarea armamentului de luptă, față de care palisada de lemn, valul de pământ, nu mai puteau să prezinte eficacitatea de mai înainte, precum și o anumită influență culturală venită din medii diferite, de pildă cea bizantină pe teritoriul dobrogean în special, din secolul al X-lea, mai cu seamă, când acesta revine în cadrul Imperiului bizantin. De aceea, construcția în piatră, într-o deplină sincronizare cu organizarea politică superioară a societății românești de la finele mileniului I și începutul celui următor, cu creșterea rolului politic și militar al conducătorilor organismelor statale existente, cu cristalizarea relațiilor feudale pe teritoriul românesc, a contribuit la creșterea importanței pe multiple planuri a fortificațiilor, care își consolidează poziția de centre de reședință ale conducătorilor formațiunilor statale. În legătură tocmai cu acest rol funcțional mai pregnant al acestor formațiuni se constată o atenție mai mare acordată construcției în piatră a cetăților, restrângerii lor ca suprafață și, totodată, unei modificări a structurii lor sociale, comparativ cu fortificațiile palisadate. După cum au demonstrat cercetările recente, fortificațiile cu șanț și val de pământ, cu palisada corespunzătoare, erau, de fapt, niște mici așezări întărite, interiorul acestor fortificații fiind populat cu locuințe (bordeie sau locuințe de suprafață), anexe, ateliere meșteșugărești, obiective cu caracter economic (cuptoare de pâine, de redus minereul, de ars ceramica, gropi-depozite de cereale), cu tot ce era caracteristic unei așezări omenești. Este adevărat că, în cele mai multe cazuri, această locuire nu era intensă și de dimensiunile așezărilor întărite slave sau din alte părți din afara teritoriului țării noastre, unde întreaga comunitate locuia în incintă. La Fundu Herții și la Dersca, de pildă, locuirea era intensă doar în incinta principală; în spațiul dintre valurile transversale și între incintă și palisada exterioară locuirea era destul de sporadică. În alte părți, din contra, locuințele se situau în apropierea valului sau erau adosate acestuia, centrul incintei rămânând aproape nelocuit. La Dăbâca, majoritatea locuințelor din secolele X–XI (incinta a II-a) sunt plasate în preajma palisadei de pe latura de sud, iar în incinta a III-a, zona cea mai intens locuită se afla pe latura de est și de sud a fortificației. La Șirioara au fost descoperite locuințe numai în apropierea valului. O situație similară se întâlnește și la Cluj-Mănăștur, unde locuințele erau adosate valului pe întregul său perimetru. Avem, așadar, o locuire permanentă, adesea de lungă durată, a comunității de viață respective, care a simțit nevoia fortificării așezării cu șanț și val de apărare împotriva pericolului din afară. Cetățile sau cetățuile din piatră nu mai au acest caracter de apărare a întregii comunități: în suprafața de teren mult redusă pe care o includ, urmele de locuire sunt foarte puține, de caracter mai mult temporar, aparținând, probabil, slujitorilor ei și, de bună seamă, conducătorilor acestor colectivități umane, populația de rând fiind împinsă să locuiască în afara fortificației (acest fenomen se amplifică mai cu seamă în secolele XI–XII).

În acest context, merită subliniată semnificația istorică a apariției acestor structuri teritoriale în spațiul carpato-danubiano-pontic începând de la finele secolului al VIII-lea. Până în prezent nu se cunosc asemenea tipuri de fortificații propriu-zise (în afara unor simple întărituri) în cadrul societății românești înainte de secolul al VIII-lea. Apariția lor trebuie pusă în legătură cu stadiul de dezvoltare a societății românești de la cumpăna dintre primele două milenii ale erei creștine, cu consecințele acestei dezvoltări pe plan economic și social (începuturile unor așezări care depășiseră sau erau pe cale de a depăși, prin funcțiile social-economice și politice pe care le îndeplineau, structura așezărilor rurale clasice; cristalizarea unor noi raporturi sociale), cu noul stadiu de organizare politică a organismelor statale de pe cuprinsul spațiului românesc.

Abordând problema reședințelor conducătorilor locali, am anticipat, de fapt, o nouă structură teritorială: așezarea cu caracter urban. Perioada secolelor IX–XI reprezintă, din acest punct de vedere, etapa de plămădire a împlinirilor urbane medievale în spațiul carpato-dunărean, centrele de reședință ale autorităților politice locale constituind una dintre căile importante prin care au luat naștere orașele medievale de pretutindeni. Cercetările din ultimul sfert de veac au putut surprinde, în unele cazuri, procesul de înfiripare urbană, un rol foarte important în această privință avându-l acele sedii ale conducătorilor formațiunilor politice teritoriale. Reprezentând nuclee de polarizare a activității, economice în primul rând, din întreaga zonă, asemenea centre au concentrat elemente din cadrul economiei de transformare și din domeniul schimbului în special, în legătură cu nevoile mereu crescânde ale populației din așezare. Acest fenomen a conferit așezării un peisaj aparte, care-l deosebea de celelalte tipuri de structuri teritoriale amintite mai sus. Fără a intra aici în detalii privind problema cristalizării urbane, amintim, doar, că pe întregul teritoriu al țării se aflau în secolele IX–XI așezări care prezentau ca particularitate o anumită tendință de depășire a nivelului rural obișnuit, mai cu seamă prin perspectiva imediată a dezvoltării lor; problema definirii caracterului acestor așezări constituie, din această cauză, o mare dificultate, în destule cazuri incertitudinea atribuirii denumirii de „sat“ sau „oraș“ fiind evidentă, chiar și pentru martorii oculari care le-au denumit *civitas*, *forum*, *oppidum*, *urbs*, *târg*, pentru a reda cât mai exact conținutul lor real (la 1030 un centru politic, religios și cultural, Cenadul, purta denumirea de *urbs*, iar la 1068, Dăbâca era denumită în documente cu același termen). Știrile scrise cât și cercetările efectuate în trei așezări de pe teritoriul Dobrogei, așezări care s-au dezvoltat începând din secolele IX–XI, au permis reconstituirea, în bună măsură, a imaginii acestora, evidențiind, atât aspectele de ordin economic, cât și pe cele de ordin edilitar sau de altă natură.

Merită, de asemenea, atenție, unele observații de teren referitoare la prezența unor elemente de urbanistică medievală, cum ar fi, de exemplu, dispunerea sistematică, paralel cu axul lung al așezării, a locuințelor. Între diferitele șiruri compacte de locuințe s-au lăsat spații libere, alcătuind ulițele sau străzile necesare comunicației. Se prefigurează unele grupări de locuințe în funcție de ocupațiile meșteșugărești: olari, fierari.

Activitatea de transport pe apă a produselor rezultate din exploatarea salinelor mai cu seamă, cât și a mărfurilor negustorești în general a dat naștere unor noi structuri teritoriale: așezările portuare. Știrile documentare menționează existența pe traseul unor ape ca Mureșul, de pildă, Tisa sau Olt, a unor puncte de vamă, a plutelor sau a ambarcațiunilor cu ajutorul cărora se transporta sarea extrasă din salinele transilvane și din Țara Românească. *Legenda Sf. Gerard* și alte scrieri mai târzii, menționează existența unor porturi ca Lipova (Arad), Cladova, Zeudy (Frumușeni), Popin (lângă Pecica) și altele. Dar imaginea unor asemenea așezări ne scapă în prezent, singurele observații certe care s-au făcut în această privință fiind cele din insula de la Păcuiul lui Soare. Aici au fost descoperite instalații portuare, diferite amenajări în vederea acostării vaselor în scopul descărcării și încărcării de produse-mărfuri.

În fine, viața monahală, prezentă pe întreg teritoriul țării, a dat naștere structurilor teritoriale de tipul complexelor monastice. Se cunoaște în prezent marea așezare monahală de la Basarabi-Murfatlar, datând din secolele X–XI, monument cu totul original în care, comunități omenești eterogene și-au dus viața în condițiile vitrege ale vremii.

În cele descrise până aici rezultă că societatea românească de la cumpăna primelor două milenii ale erei noastre, alcătuită din peste 2 000 de așezări omenești, prezenta structuri teritoriale variate și mai evoluate față de cele din epocile precedente, constând din așezări rurale, așezări miniere, fortificații cu rol și funcții de reședințe ale autorității politice locale, așezări de caracter urban, orașe-porturi, complexe monahale, realități care îi confereau caracterul unei societăți sedentare, statornice, angajate deja pe coordonatele împlinirilor medievale.

Îndeletnicirile agrare. Îndeletnicire fundamentală a oricărui popor care a urmat calea civilizației, agricultura a constituit întotdeauna ramura de bază a economiei făuritoare de progres în toate timpurile. Într-adevăr, studiul structurilor social-economice ale unei societăți, evoluția acestora de-a lungul secolelor, mai cu seamă în perioada trecerii de la antichitate la evul mediu, arată că pământul reprezintă principalul mijloc de producție pe baza căruia s-a format întregul edificiu al societății medievale. Originile progresului medieval european au la bază, în primul rând, progresele tehnico-economice din lumea rurală, iar constituirea sau apariția vieții urbane, cel de al doilea element component al societății, s-a datorat dezvoltării vieții rurale, progresului înregistrat în sfera agrară. Cu toată afirmarea orașului și a rolului său în dezvoltarea economică, societatea medievală rămâne, în primul rând, o lume a satului. Societatea carolingiană, de pildă, cu tot progresul înregistrat de viața urbană, rămânea esențialmente o lume rurală. Istoria arată că viața sedentară legată de agricultură a fost mai prielnică dezvoltării marilor civilizații; aceasta a fost, totodată, și forma de viață prin care s-au salvat, prin care au rezistat autohtonii acestor pământuri și au putut, treptat, să se dezvolte, trecând prin greutățile primului mileniu al erei noastre și intrând în rândul popoarelor civilizate.

Aceasta a fost situația comunităților sedentare, statornicite pe pământul lor străvechi, comparativ cu permanenta migrație, cu instabilitatea celor mai multe dintre populațiile migratoare, care, tocmai din această cauză, n-au putut rezista, pierzându-se în masa sedentarilor. Nefiind legate de un mod de viață statornic, ele n-au putut supraviețui. Este cazul hunilor, avarilor, gepizilor, pecenegilor, cumanilor ș.a. Priscus din Panion, vestitul sol la Attila în anul 448, arăta în relatările sale cum „hunii disprețuiesc munca câmpului și răpesc roadele întocmai ca niște lupi ..."[1], iar Ammianus Marcellinus remarca despre aceiași huni că „nu sălășluiesc niciodată în case și se feresc de ele ca de niște morminte oprite folosinței obștești. Nu-i putință să găsești la ei măcar o colibă țuguiată de trestie. La dânșii nimeni nu ară și nici nu pune mâna vreodată pe plug; căci toți umblă de colo până colo fără sălașuri statornice, fără cămin și fără lege... împreună cu căruțele în care locuiesc"[2]. Aceleași aprecieri întâlnim la scriitori și cronicari de epocă și despre alte neamuri citate mai sus. Așa, de exemplu, vorbind despre avari, Theophilact Simocata relata că „acești huni care locuiesc lângă Istru sunt neamul cel mai necredincios și mai nesățios dintre cele care duc o viață nomadă", iar pe pecenegi Leon Diaconul îi caracteriza ca fiind „un neam de păstori foarte numeroși, mâncători de păduchi, cu casa în spate și trăind mai mult în căruțe"[3].

Dacă cei amintiți nu s-au putut sedentariza în nici un chip, pierzându-se în masa autohtonă, alte asemenea populații în migrații, odată ajunse la Dunărea de Jos sau mai departe în centrul Europei, au trecut la o viață sedentară, au colaborat cu localnicii într-o măsură mai mare sau mai mică, într-un mod sau altul, contribuind la progresul societății, la apariția componentelor noii epoci pe calea sintezei (petrecute în apusul continentului) sau pe calea fără sinteză (în părțile Europei Răsăritene în principal). Sedentarizarea lor a însemnat părăsirea vieții nomade, care obliga la o permanentă pendulare cu turmele pentru asigurarea de pășuni, și statornicirea lor pe un anumit teritoriu, alături de sau cu localnicii găsiți acolo, agricultura sedentară devenind și la ei forma fundamentală a vieții, ocupația lor de bază în sfera economică. Tocmai această ocupație statornică le-a permis realizarea de progrese continue în sectoarele economice, sociale și politice, în ultimă instanță reușind să constituie state care vor juca un mare rol în istoria ulterioară a Europei. Este cazul lumii germanice, pe de o parte, care, pe fundalul romanității, a dat naștere Europei prin statele constituite la cumpăna dintre primele două milenii ale erei noastre; iar pe de alta, al lumii slave, care, de asemenea, a dat naștere viitoarelor state care ne înconjoară și cu care am împărțit același destin în cursul evului mediu.

Ramură de importanță vitală a sferei producției materiale, agricultura a ocupat în contextul economiei comunităților românești medievale de la Carpați și Dunăre în secolele IX–XI un loc de primă însemnătate. Ea era menită să asigure, pe măsura nevoilor mereu crescânde ale societății, aprovizionarea cu produse alimentare de primă necesitate. În acest context, studierea culturii cerealelor în spațiul carpato-danubiano-pontic a constituit o sarcină majoră a istoricilor români.

---

[1] *Fontes*, II, p. 299.

[2] *Ibidem*, p. 129.

[3] *Ibidem*, p. 531–697.

Cercetarea acestor îndeletniciri agricole, îndeletniciri înțelese în semnificația lor majoră și completă (cultivarea plantelor cerealiere și creșterea animalelor ca ramuri fundamentale, la care se adaugă ramurile specializate, precum viticultura, legumicultura și altele) presupune, înainte de toate, analiza implicațiilor pe care o serie de factori de natură diferită le-au avut asupra agriculturii, a vieții agrare în general, uneori determinând chiar importante structurări tehnico-economice în evoluția uneltelor agricole propriu-zise. În principal, acești factori sunt de ordin geografic, demografic, economic și chiar politic, mai cu seamă atunci când ne referim la cercetarea inventarului agrar, a uneltelor agricole.

Trăind într-un context etnic variat, populația de pe teritoriul României de la cumpăna dintre milenii a venit în contact, în diferite feluri, cu populațiile vecine, manifestându-se, în acest mod, unele influențe reciproce și în domeniul folosirii uneltelor agrare, receptând anumite tipuri tehnologice, cu randament economic sporit. Această influență s-a resimțit cu atât mai mult, cu cât spațiul românesc era situat într-o zonă de interferență a ariilor de influență mediteraneană și central-europeană.

Se cuvine să remarcăm, în acest context, influența mediteraneană care a cuprins un enorm areal geografic, din sudul Franței și al Spaniei până în Asia Mică, în așa-zisul spațiu „circummediteranean“, zonă în care se include și teritoriul românesc ca unul dintre cele mai nordice puncte ale acesteia.

O importanță covârșitoare prezintă influența culturii și a civilizației romanice într-o serie de sectoare ale vieții materiale și spirituale, inclusiv în sectorul agricol, asupra populației de pe teritoriul vechii Dacii. Este de amintit în această privință receptarea din cultura și civilizația romană a unor tipuri de unelte agrare, precum și a unor tehnologii agricole cu mai mare randament economic, comparativ cu cele tradiționale, ceea ce a condus la structurări importante chiar în zona socialului.

Datele cele mai semnificative în privința agriculturii ni le oferă rezultatele cercetărilor arheologice efectuate pe întreg teritoriul țării. Ele pun în evidență, în mod curent, cele mai importante mărturii cu privire la cultura cerealieră, prin descoperirea unui bogat și variat inventar de piese și unelte agrare, varietățile de grâne cultivate, precum și ocupațiuni ca viticultura, grădinăritul, cultivarea plantelor textile. Toate aceste realități confirmă din plin existența îndeletnicirilor agrare ale populației românești, ca ocupație esențială a acesteia și, totodată, reprezintă un indice important de apreciere a nivelului tehnic al agriculturii acelei vremi.

O categorie de vestigii, de o mare însemnătate pentru aprecierea nivelului atins de cultura plantelor cerealiere pe teritoriul carpato-dunărean în perioada menționată o alcătuiesc uneltele agricole descoperite în diferite așezări cercetate, izolat sau în contextul mai multor depozite de zeci de kilograme de unelte și obiecte de utilitate diferită. Este vorba de principalele piese de fier ale plugului (fiarele sau brăzdarele și cuțitele), coase, seceri, cosoare etc., cum sunt brăzdarele și cuțitele de plug descoperite la Bârlogu – jud. Argeș, Radovanu – jud. Călărași, Dinogetia și Capidava – jud. Constanța, Dragosloveni, Câmpineanca și Budești – jud. Vrancea, Curcani – jud. Călărași, Grumezoaia – jud. Vaslui, Dăbâca – jud. Cluj, Brateiu și Șelimbăr – jud. Sibiu.

Observațiile făcute asupra acestor unelte au prilejuit două constatări de mare semnificație istorică pentru înțelegerea gradului de dezvoltare a culturii cerealiere în această epocă. Pe lângă înmulțirea evidentă a acestor piese în raport cu situația din perioadele anterioare, se constată o generalizare a folosirii tipului de brăzdar simetric cu „manșon", cunoscut sub numele de brăzdar de tip roman, de un randament superior celui de tip „limbă" sau „lingură", denumit și brăzdar dacic, a cărui folosire încetase deja din etapele anterioare.

Sporul demografic înregistrat în perioada secolelor IX–XI, necesitatea asigurării populației în continuă creștere cu produse agricole suficiente, au pus în fața societății vremii sarcina sporirii produselor agricole, atât prin extinderea suprafeței arabile, cât și prin utilizarea unor soluții tehnice în sporirea randamentului economic al principalelor unelte agricole.

Această necesitate se pusese deja pe plan european, încercându-se a fi soluționată prin crearea unui nou tip de brăzdar: cel asimetric, adică lucrător numai cu o latură, acționând prin răsturnarea brazdei, operație care cu brăzdarul simetric nu se putea realiza în măsură adecvată. Precum se știe, răsturnarea brazdei are consecințe importante în creșterea producției cerealiere, plantele de la suprafață fiind acoperite cu pământ de către brăzdarul asimetric; astfel, procesul de descompunere, de eliberare a substanțelor nutritive, este grăbit, acestea fiind redate solului spre a servi noilor culturi.

Pe plan european, brăzdarele asimetrice apar în primele secole ale erei noastre (în Anglia în secolele II–IV; în zona sârbească în secolul al III-lea), mai ales în zonele nordice cu sol umed și dur. În Imperiul roman, ele se întâlnesc în provinciile sale septentrionale. Din secolele IV–V încep să apară asemenea brăzdare și mai la nord (în Germania și Polonia), iar în veacurile următoare (VI–IX) sunt atestate și în alte țări europene (Bulgaria, Austria, Cehia, Slovacia, Rusia). Trebuie subliniat, însă, faptul că asupra caracterului tehnologic (deplina asimetrie) al acestor brăzdare există încă discuții contradictorii, despre un veritabil brăzdar asimetric în sensul strict al cuvântului putându-se vorbi mai cu seamă după secolele VII–VIII.

Pe teritoriul românesc, prezența brăzdarelor asimetrice certe se înscrie în limita secolelor VIII–IX, prin exemplarele din depozitele de la Dragosloveni – jud. Vrancea și Dealu Morii – jud.Bacău. Există unele exemplare, precum cele de la Buțuluc, Băiceni – jud. Iași, Tei (București), datând din secolele anterioare, a căror simetrie, nefiind perfectă, a condus la unele interpretări în favoarea existenței tipului asimetric; ele sunt însă neconcludente, ușoara asimetrie a laturilor putând proveni dintr-o uzură mai accentuată a acestora. Dar chiar dacă admitem o atare situație, nu poate fi vorba decât de foarte timide și îndepărtate începuturi ale unui fenomen care se va afirma, cu consecințe economice evidente, în perioada secolelor VIII–IX.

Prezența brăzdarului asimetric prilejuiește afirmarea unei ipoteze în legătură cu tipul de plug utilizat. Majoritatea cercetătorilor români sau străini admit următoarea evoluție a plugului: *aratru* (plug primitiv, triunghiular sau patrulater ca formă, cu sau fără plaz) utilizând brăzdar simetric (dacic sau roman) și cuțite de plug în unele cazuri; *plugul* propriu-zis, având ca particularități fundamentale brăzdarul asimetric cu cuțit și cormană și, în general, cu rotile (avantren). Evident că această schemă rămâne, totuși, didactică, procesul evolutiv fiind, în realitate, deosebit de complex în sensul coexistenței unor elemente ale plugului primitiv (aratru) cu cele ale plugului propriu-zis. Au existat zone geografice în care, datorită condițiilor pedo-climatice, s-a menținut aratrul o îndelungată vreme. În acest context, trebuie să presupunem, de asemenea, existența unei epoci de tranziție tehnică de la aratru la plug, care ar corespunde pe plan european cu perioada secolelor III–VIII/XI. Cum arăta acest tip de plug este greu de precizat. Există, însă, unele elemente, precum brăzdarul asimetric, fapt care presupune atașarea cormanei pentru răsturnarea brazdei. Întrucât unele brăzdare prezintă uzuri mai pronunțate pe latura dreaptă, altele pe cea stângă, s-a presupus existența unei cormane mobile, schimbătoare, care putea fi atașată pe ambele laturi ale brăzdarului, în funcție de sistemul de arătură practicat. Astfel, s-a admis existența plugului cu cormană schimbătoare, caracteristic perioadei de tranziție de la aratru la plugul propriu-zis, prin excelență asimetric. În lumina acestor precizări și în funcție de prezența brăzdarelor, asimetrice mai sus-amintite, se poate afirma că unul dintre tipurile de plug folosite în perioada secolelor VIII–XI pe teritoriul României, alături de celelalte tipuri tradiționale, este cel propriu-zis, astfel că putem considera această perioadă o etapă deosebit de importantă în evoluția tehnică a plugului către forma sa superioară, modernă.

Evoluții tehnice asemănătoare se constată și în cazul altor unelte din componența plugului. Este vorba de cuțitul de plug din fier atașat brăzdarului prin prinderea lui de grindei, în așa fel încât să poată acționa imediat în fața brăzdarului pentru a-i ușura acestuia pătrunderea brazdei, dislocând pământul înțelenit sau înierbit. De asemenea, de otic, piesă de fier necesară desfundării și curățirii brăzdarului de rădăcinile și ierburile întâlnite în brazdă și din cauza cărora pământul nu se desprinde normal.

Pentru lucrările de recoltare a culturilor cerealiere ajunse la maturitate se foloseau ca unelte principale: secerile, coasele și cosoarele din metal, fiecare dintre ele prezentând, în evoluția lor, diferite tipuri și variante legate atât de tehnica elaborării lor, cât și de funcționalitatea acestora. Dintre ele se detașează simțitor, din punctul de vedere cantitativ, secerile al căror număr cunoscut până acum este, de departe, mult mai mare decât al coaselor sau al cosoarelor. Judecând prin această prismă, deși aici s-ar putea invoca, poate, și alți factori, secera reprezenta unealta de recoltare a cerealelor cea mai răspândită și mai mult utilizată, comparativ cu celelalte unelte de recoltat (coasa, cosorul). Evul mediu dezvoltat, de altfel, păstrează această proporție, coasa începând să predomine, sub raportul utilizării ei, în epocile mai noi. O evidență a exemplarelor descoperite până în prezent pe teritoriul României, care nu poate fi, se înțelege, exhaustivă, arată un număr important de localități în care s-au descoperit seceri de tipuri și variante diferite, datând din secolele IX–XI.

La rândul lor, coasele, ca unelte folosite la lucrările de recoltare a plantelor de câmp, sunt mult mai puțin frecvente în descoperirile arheologice, comparativ cu secerile. Evidența exemplarelor scoase la iveală până în prezent arată tipuri și variante diferite, judecând

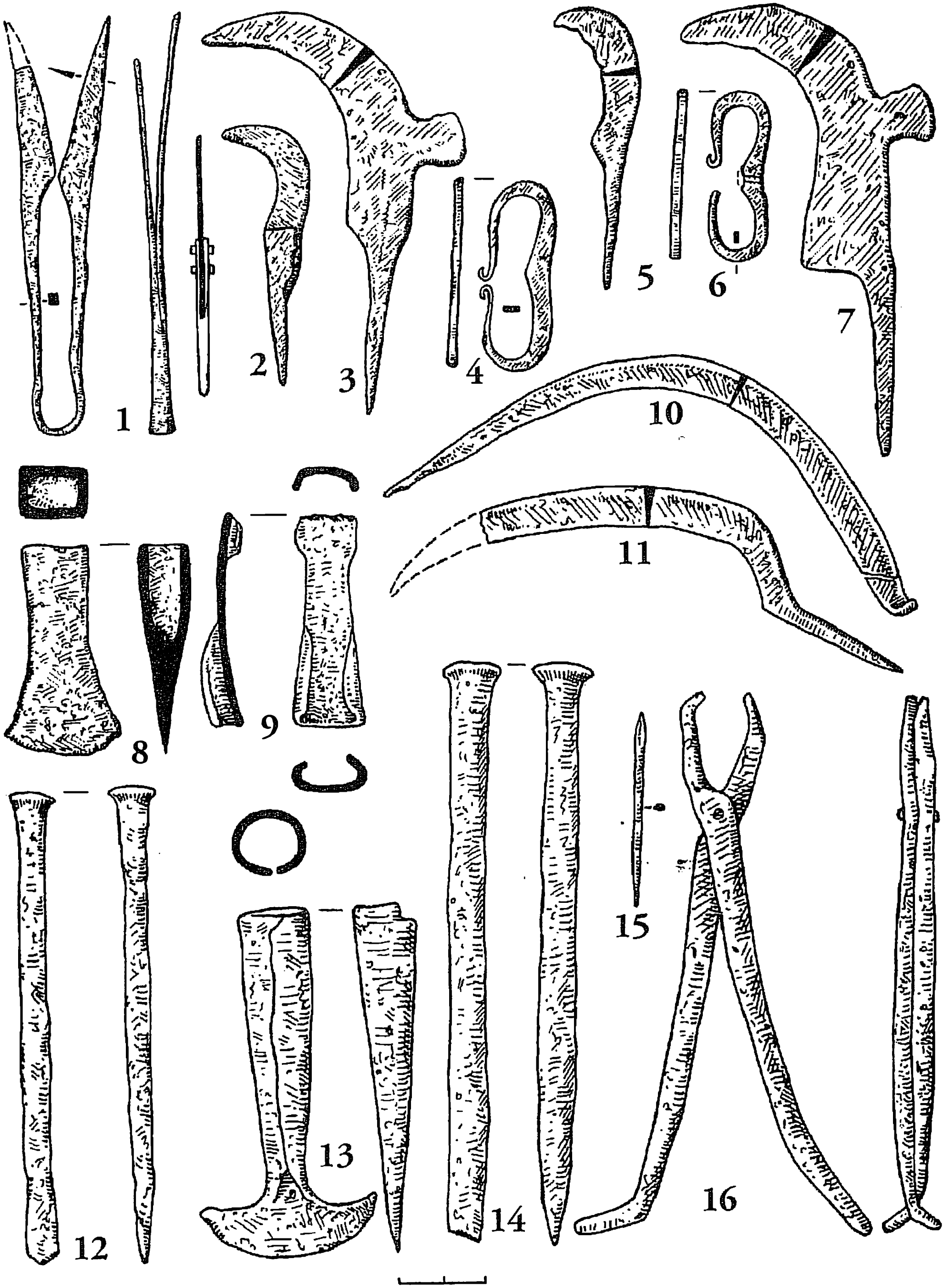
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

Fig. 29 Unelte agricole și meșteșugărești din secolele VIII–XI: Doiesti (1–2, 10, 15), Coșna (3), Murgeni (4, 6), fedești (5), Dumeștii Vechi (7, 11), Mateieni (8), Fundu Herții (9, 12), Averești (13), Viișoara (14), Șuletea (16).

după curbura mai mare sau mai mică a lamei, precum și după modul de fixare a acesteia pe coada de lemn cu manșon sau spin. Unii cercetători au încercat să deosebească existența mai multor variante, în funcție de criteriile amintite, care ar fi avut evoluții diferite de-a lungul secolelor, în spațiul Europei central-răsăritene și de sud-est. Ca și în cazul celorlalte unelte agricole (brăzdare, seceri), considerăm că este foarte dificil, cel puțin în etapa actuală a cercetărilor, să se stabilească, măcar și cu o oarecare aproximație, tipuri și variante de coase ale căror dimensiuni și forme să exprime caracteristici tehnico-funcționale specifice unor ateliere specializate pe anumite epoci istorice. În multe situri arheologice de epocă s-au găsit gresii de ascuțit, piese de acest fel fiind descoperite la Băneasa, Alba (București), provenind, după roca în care au fost modelate, din Dobrogea.

În ceea ce privește lucrările de grădinărit, cercetările arheologice au scos la iveală un important număr de unelte din metal, printre care un loc de seamă îl ocupă cosoarele (anumite tipuri de cosoare fiind utilizate și la lucrările de recoltare), casmale (hârlețe), sape și săpăligi.

O sumară evidență a cosoarelor, pentru secolele VIII–XI, de exemplu, arată un mare număr de localități în care s-au descoperit asemenea exemplare. Celelalte piese, precum casmale, sape, săpăligi, s-au descoperit în câteva zeci de localități, prezentând forme și tipuri diferite.

La acest inventar mai pot fi adăugate și alte unelte realizate din material perisabil (lemn), ca, de pildă, furci, greble, grape de mărăcini, tăvălug, îmblăcii etc., a căror prezență în inventarul agricol gospodăresc figurează în diferite statistici medievale, având valoare de materiale etnografice.

Tabloul activității cu caracter agrar sporește considerabil, dacă avem în vedere și alte materiale descoperite de săpăturile arheologice, referitoare, direct sau indirect, la producția agrară. Se înscriu în această ordine de idei, gropile-depozite de cereale, pietrele de râșniță, tăvile de lut pentru uscarea grâului, cuptoarele de pâine, turtele-jucării ca o manifestare spirituală a uneia dintre cele mai importante activități din domeniul agroalimentar.

Numărul acestor dovezi crește sensibil în perioada secolelor IX–XI. Cercetările întreprinse într-o seamă de așezări au evidențiat un important număr de asemenea depozite în care se aflau cantități însemnate de grâne carbonizate. Așa, de pildă, la Fundu Herții, Dodești, Epureni, Bogdănești, Horja, Spinoasa, Băiceni, Bârlad, Oituz, Dinogetia-Garvăn, Bucov, Dridu, Ghizdaru, Străulești-Măicănești, Obârșia, Cernat, Poian – jud. Covasna, Lazuri – jud. Satu Mare, Vladimirescu – jud. Arad, Dăbâca – jud. Cluj etc. s-au descoperit numeroase gropi de provizii, în unele din ele păstrându-se diferite specii de cereale, grâu mai cu seamă. La Dodești și Fundu Herții, 2/3 din capacitatea gropilor conțineau cereale carbonizate. La Fundu Herții, au fost identificate specii de grâu, mei și ovăz. Groapa-depozit de la Epureni avea o formă aproximativ cilindrică, pereții bine lustruiți și putea înmagazina circa 1 500 kg cereale. Gropile-hambar de la Bârlad-Prodana fuseseră inițial căptușite cu lesă de nuiele lutuită și apoi arsă, modalitate de construcție impusă de umiditatea excesivă a terenului. Una din gropile de la Capidava măsura 1,50–1,60 m adâncime și 2,30 m diametru; pe fundul ei s-a păstrat un strat de 0,05–0,04 m de grâu

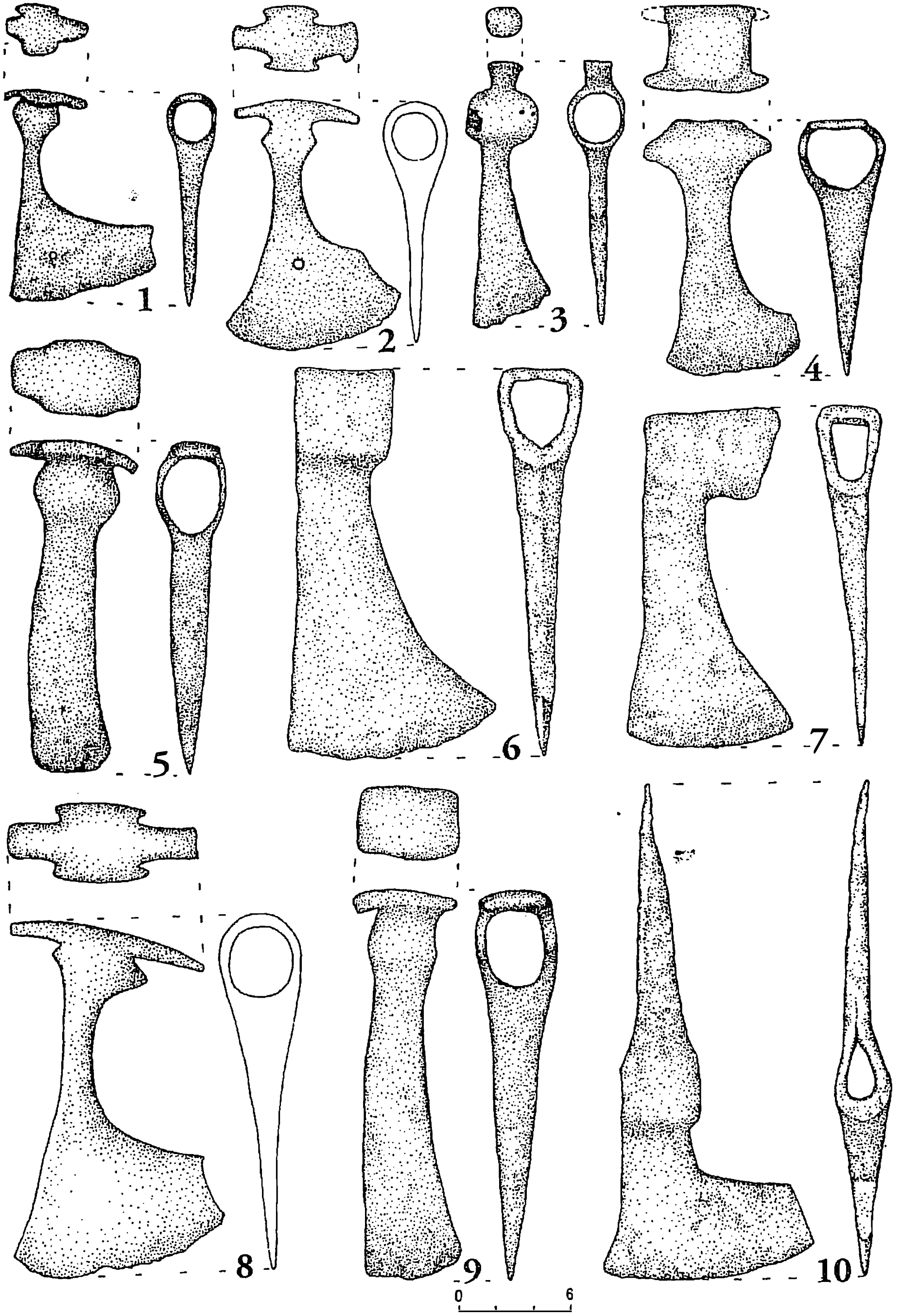
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
0
6

Fig. 30 Topoare din fier din secolele X–XIII, de la: Fedești (1), Siliștea Nouă (2), Suceava (3), Bârlălești (4), Liteni (5), Cozănești (6,7,10), Jariștea (8) și Arbore (9).

carbonizat. Pe podeaua unui hambar din lemn de stejar de la Dinogetia, cu dimensiunile de 1,5–1,8 m s-a aflat împrăștiată o cantitate de circa 60 kg orz. Diferite specii de grâu și de mei carbonizate, precum și boabe de ovăz și obsigă (*Panicum miliaceum*, *Panicum crusgali*, *Panicum sanquinale*, *Triticum aestivum*, *Triticum species*, *Triticum dicoccum*) s-au descoperit și în alte localități, precum la Bucov, iar la Dridu spicele de grâu pietrificate aparțineau speciilor *Triticum monoccocum*, *Triticum dicoccum* și *Triticum vulgaris*. Capacitatea gropilor varia, în general, între 300 și 1 500 kg grâu. Unele gropi, precum cea de la Dinogetia, aveau o capacitate impresionantă de până la 5 000 kg, fapt care lasă să se întrevadă dimensiunile reale ale culturii cerealiere în acea vreme. Analizele de laborator efectuate asupra unora dintre aceste cereale carbonizate, descoperite în diferite așezări, arată o mare varietate de specii cerealiere, precum grâu alac (*Triticum monoccocum L.*), grâu țenchi (*Triticum dicoccum*), grâu pitic (*Triticum aestivum ssp. Compactum*), mei (*Panicum miliaceum*), orz „umblător“ (*Hordeum vulgare L.*), secară (*Secale cereale L.*). După cum s-a precizat, în cazul situației de la Fundu Herții, unele dintre aceste cereale se cultivau primăvara, de pildă alacul, meiul și orzul „umblător“; altele, primăvara și toamna, ca grâul țenchi și secara. Anumite specii de cereale erau atacate de gărgărițe, ceea ce dovedește că ele se păstrau de la un an la altul, altele erau amestecate, de exemplu, grâu-secară, secară-orz în scopul obținerii unor soiuri mai rezistente. *Legenda Sf. Gerard*, precum și *Deliberatio*, elaborate la începutul secolului al XI-lea, pomenesc de cultivarea grâului și orzului (*Hordeum servile et jumentorum cibarium*) în Transilvania; se recomanda, de asemenea, că iarba deasă este dăunătoare viei: dacă pământul viei nu se sapă, el este năpădit de buruieni perturbând producția de vin. La Mureșana exista o grijă deosebită pentru selecționarea vinului păstrat în pivnițe.

Pentru măcinarea acestor cereale în vederea obținerii făinii necesară preparării hranei se utilizau râșnițele de piatră, descoperite în aproape toate așezările cercetate din întreaga perioadă avută în vedere. De remarcat faptul că în unele așezări s-au descoperit râșnițe de piatră de tip roman coexistând cu altele de aspect mai evoluat. Aceeași scriere hagiografică mai sus-pomenită menționează existența la curțile voievodului Ahtum din Banat, a unei roabe (*ancilla*), care învârtea la râșniță, evident, manuală[1].

Pe aceeași linie a demonstrării practicii cultivării plantelor cerealiere pe teritoriul României în secolele IX–XI se înscriu și alte dovezi scoase la iveală de cercetările arheologice, precum tăvile de lut pentru uscarea grâului, cuptoarele casnice pentru copt pâinea, pleava și paiele cerealiere folosite ca liant în materialele de construcții, turte-jucării realizate din lut cu caracter simbolic. Tăvile de lut, de pildă, indică prezența unor varietăți de grâu așezate pe aceste tăvi în vederea decorticării lor. Ca și depozitele, ele apar în numeroase așezări, ca Bârlad-Prodana, Spinoasa, Lozna, Murgeni, Epureni, Dinogetia, Dulceanca, Șirna; toate aceste realități se constituie în temeinice argumente ale rolului fundamental pe care l-a avut această îndeletnicire de bază la români.

---

[1] *Script. rer. Hung.*, II, p. 481–492, 501.

Cât privește moștenirea acestor îndeletniciri în cursul mileniului I, terminologia respectivelor ocupații indică originea lor și prin aceasta originea populației care le-a practicat. Astfel, majoritatea terminologiei lucrărilor agricole este de origine latină. Așa, de pildă, pentru pregătirea terenului: arsură — *arsura*, secătură — *secare*, curătură — *curare*, runc — *runcus*, a rade — *radere*, secure — *securis*, sapă — *sappa*, a săpa — *sappare*, a ara — *arare*, aratru — *aratrum*, arătură — *arratura*; pentru semănat: a semăna — *seminare*; pentru recoltat: a secera — *sicilare*, a culege — *colligere*; pentru pregătirea hranei: a măcina — *macinare*, moară — *mola*, făină — *farina*, pâine — *panis*; pentru diferite specii de cereale: grâu — *granum*, orz — *hordeum*, secară — *secale*, mei — *milium*, in — *linium*, cânepă — *canabis*.

*

Investigația arheologică a prilejuit unele observații interesante și în legătură cu sistemul de cultură în perioada de început a evului mediu românesc. Precum se știe, teritoriul românesc prezenta în trecut, așa cum prezintă și astăzi, condiții naturale și social-economice foarte variate. Această diversitate a determinat ca în agricultura medievală să se manifeste forme diverse de exploatare, adeseori în cele mai diferite combinații.

Forma predominantă o constituia sistemul *extensiv*, impus, pentru epoca de care ne ocupăm, de realitățile social-economice existente: era singurul sistem care se putea aplica cu succes în condițiile de atunci pentru a asigura echilibrul economiei. În cadrul acestui sistem de cultură, procedeele întrebuințate pentru exploatarea zonelor rurale erau de un nivel tehnic puțin evoluat, aceeași parcelă de pământ cultivându-se, de obicei, cu aceleași cereale, până la epuizare. Această monocultură avea efecte vătămătoare; ea ducea la scăderea fertilității solului, la obținerea de recolte slabe. Îngrășămintele naturale (cenușa miriștilor arse, bălegarul animalelor) erau insuficiente pentru a reda solului cultivat echivalentul elementelor pe care producția vegetală i-l luase în anul precedent. Puțin câte puțin, fertilitatea pământului trebuia să scadă până la totala ei dispariție, cel puțin teoretic. Înțelepciunea țărănească, ghidată de experiență, a căutat să remedieze această situație printr-un repaus al pământului lucrat, mai mult sau mai puțin prelungit, acordat, pe rând, diferitelor loturi cultivate. În timpul odihnei, pământul, datorită acțiunii elementelor naturale, ploaie, iarbă, microorganisme, își refăcea calitățile nutritive, fiind gata să primească noi recolte. Operația repetată dădea naștere primului tip de rotație a culturii (anarhică, în măsura în care această rotație se făcea la întâmplare). Încetul cu încetul, s-a ajuns la o anumită regularitate a acestei stări de lucruri printr-o mai bună și mai metodică organizare a exploatării individuale. Această formă de cultură a ogorului, caracteristică tuturor popoarelor sedentare la începutul evului mediu, prezenta multiple variante, în funcție de condițiile pedo-climatice ale fiecărei zone agricole.

Rotația sau „asolamentul“ bienal avea drept scop să împiedice epuizarea totală a rezervelor nutritive ale solului, oferindu-i acestuia posibilitatea refacerii în mod periodic. În acest caz, cerealele urmează după ogor sau după o plantă cu efectul ogorului sterp, cum ar fi leguminoasele (pășunile și islazurile rămân în afara culturii).

Unele țări europene, în special cele occidentale, începuseră să practice rotația bienală a culturilor cerealiere încă de la începutul evului mediu. Populațiile slave, în contactul lor cu locuitorii din zona balcano-dunăreană în secolele VI–VIII, au cunoscut noul sistem de cultură, renunțând la cel primitiv de cultură a cerealelor caracterizat prin desțeleniri și defrișări permanente (cauzate de deplasarea lor continuă).

Pe teritoriul țărilor române, sistemul de exploatare agrară în secolele menționate prezenta condiționări diverse. După o epocă de mari perturbații demografice, cea a secolelor IV–VII, perioada de oarecare liniște ce a urmat a influențat întregul proces de dezvoltare social-economică. Prefacerile și tendințele noi în dezvoltarea societății românești, care se constată la cumpăna dintre primele două milenii în ținuturile nord-dunărene, au afectat și sistemul de cultură cerealieră. Subliniem că nu este și nu poate fi vorba de un sistem unitar de exploatare. Cultura plantelor de câmp din acea vreme prezenta o mare diversitate ca formă de exploatare, datorată, în mare măsură, condițiilor pedo-climatice. Suprafețele de cultură din zona cernoziomului (câmpie) erau supuse unei exploatări *permanente*, eliminându-se astfel etapa așa-numitei pârloage sau înierbări. Simpla alternare anuală a culturilor (grâu — mei, grâu — orz sau mei — secară) era suficientă pentru refacerea elementelor nutritive ale solului. Această cultură permanentă se exercita mai cu seamă pe loturile din apropierea satului (țarina din documentele noastre medievale). În sprijinul acestei susțineri vine constatarea potrivit căreia în această zonă geografică așezările omenești identificate au un caracter mult mai stabil decât cele din alte zone. Alături de cultura permanentă, care presupune o rotație simplă a cerealelor (fără intercalarea ogorului lucrat), exista și o cultură *temporară* a unor loturi mai sărace și mai îndepărtate de obicei de sat, adică o alternanță regulată sau neregulată de cultivare și de timp de odihnă a solului. Aici cereala putea alterna cu iarba sau chiar cu pădurea, caracteristica acestui regim de cultură fiind permanenta desțelenire. În zonele premontane, însă, și, în general, acolo unde solurile sunt sărace în elemente nutritive, predomina cultura temporară. După un număr de ani de cultură neîntreruptă, datorită sărăcirii solului, acesta era abandonat în pârloagă, ințelenindu-se și împădurindu-se. Cultura cerealelor se efectua atunci pe un anumit lot odihnit, după care se revenea la locul inițial. Acest moment prilejuia mișcări de populație care se oglindesc în caracterul mai puțin stabil al locuitorilor așezărilor din această zonă. La Suceava, de pildă, locuințele vechii așezări din secolele VIII–X sunt abandonate un număr de aproximativ 15–20 de ani, după care se revine, locuințele fiind refăcute exact pe vechile perimetre și chiar fundații. Acest proces de abandonare și revenire se repetă de trei ori, situație care nu poate fi explicată decât în legătură cu regimul de exploatare agricolă temporară, proces care presupune, totodată (așa cum vom vedea mai departe), existența proprietății private asupra lotului de casă.

Problema culturii grâului de toamnă suscită unele reflecții deosebit de semnificative pentru înțelegerea regimului de cultură a cerealelor. Până în prezent n-a fost clar determinată prezența acestei varietăți de grâu pe teritoriul României, în secolele pe care le analizăm. Pentru identificarea acestei specii sunt necesare analize complexe de laborator asupra vestigiilor descoperite în diferite așezări prin cercetări arheologice sistematice. În schimb, există unele observații în ceea ce privește cultivarea grâului de primăvară, alături de prezența altor specii în așezările de la Dridu și Bucov. Este vorba de descoperirea în numeroase așezări a tăvilor de lut portative, amintite deja, care ridică problema varietății de grâu cultivat. Se știe că la varietatea de toamnă, bobul de grâu se desface de cămașa lui (pleava) prin bătaia la treierat; la alac și la alte varietăți de primăvară, însă, grăuntele rămâne în cămașa de care nu poate fi desfăcut decât printr-o operație auxiliară, prin încălzire, uscare sau, în timpurile noi, cu aparate speciale. De aceea, este posibil ca acolo unde apar asemenea tăvi sau vetre portative pentru uscatul grânelor, să avem de-a face, în principal, cu varietatea de grâu de primăvară.

Sistemul de cultură cerealieră trienal nu poate fi pus în discuție pentru spațiul românesc, nu numai în secolele de care ne ocupăm, dar nici în perioada următoare. El este legat de existența marii proprietăți producătoare de cereale pentru piață. Abia în secolul al XIV-lea se poate vorbi de un asemenea sistem și anume pe teritoriul Transilvaniei. Regimul de exploatare agrară permanent și temporar cu diversele combinații având la bază rotația bienală (cereală după cereală) reprezenta, pentru epoca timpurie a evului mediu din ținuturile românești, o formă potrivită de exploatare agrară, într-o vreme în care viața economică se baza pe echilibrul dintre cultura cerealelor și creșterea animalelor; sistemele de cultură evidențiate mai sus erau în măsură să asigure acest echilibru.

Departe de a epuiza lista tuturor dovezilor materiale ale practicării cultivării plantelor pe teritoriul carpato-danubian, în secolele VIII–XI, datele mai importante prezentate nu fac altceva decât să evidențieze, cu toată claritatea, avântul înregistrat de această îndeletnicire în secolele respective, comparativ cu situația din epoca precedentă, atât în suprafață (extinderea suprafeței arabile prin intrarea în circuitul agricol a unor noi terenuri până atunci înțelenite sau împădurite), cât și în adâncime (este vorba de unele soluții tehnice adoptate în această vreme, care conferă culturii plantelor un timid caracter intensiv), marcând, astfel, un moment important în dezvoltarea agriculturii românești. O asemenea realitate nu putea să scape cronicarilor și scriitorilor vremii, care, povestind diferite evenimente întâmplate în ținuturile de la Dunărea de Jos, au consemnat și unele aprecieri privind cultivarea cerealelor. Așa, spre exemplu, cronicarul bizantin Ioannes Skylitzes, compilat și de Georgius Kedrenus, povestind lupta dintre Sviatoslav și oștile bizantine din 971, menționează existența semănăturilor de grâu și mei în regiunile de pe malul stâng al Dunării din vecinătatea Silistrei. Încercuite în cetatea Durostor (Silistra), oștile rusești se aprovizionau noaptea cu cereale și furaje aduse de pe malul opus al Dunării[1].

O altă știre aparține scriitoarei Anna Comnena care, descriind împrejurările politice de la Dunăre în secolele XI–XII, pomenește de lucrări agricole ca aratul și semănatul grâului și a meiului practicate de locuitorii din regiunea marelui fluviu. Relatând despre expediția bizantină în Dobrogea, aceeași autoare menționează existența, aici, a semănăturilor de mei, care au servit ca hrană oștilor[2].

---

[1] *Fontes*, III, p. 141–142.

[2] *Ibidem*, p. 89.

Despre importanța îndeletnicirilor din acea vreme relatează un alt cronicar bizantin, Mihail Attaliates, care, descriind anumite evenimente social-politice de la Dunărea de Jos, informează cum, din cauza expedițiilor militare purtate în zona Dunării, ogoarele n-au putut fi cultivate cu cereale, fapt care a provocat o mare foamete[1].

Creșterea animalelor. Dacă în ceea ce privește cultivarea plantelor cerealiere s-au putut determina anumite elemente definitorii pentru a se putea urmări evoluția, de-a lungul perioadei cercetate, a principalelor unelte agricole, dând posibilitatea unor aprecieri asupra dezvoltării generale a acestei îndeletniciri, creșterea animalelor, ca a doua ramură fundamentală a economiei agrare, nu ne oferă, în stadiul actual al investigației, suficiente temeiuri pentru a conchide asupra eventualelor modificări structurale care ar fi putut avea loc în perioada secolelor IX–XI. În mod logic, ținând cont de raportul de interdependență dintre cultivarea cerealelor și creșterea animalelor, cea din urmă ar fi trebuit să înregistreze și aceasta o dezvoltare corespunzătoare, cel puțin sub raportul creșterii vitelor mari de muncă. Există unele date care ar putea constitui un indice de apreciere în ceea ce privește raportul amintit, dar cu rezervele care se impun datorită cauzelor exprimate mai sus. Așa, de pildă, există numeroase vestigii scoase la iveală prin cercetări arheologice, în special materiale osteologice, obiecte și instrumente folosite în creșterea animalelor, unele construcții anexe folosite ca adăposturi, grajduri, saivane pentru animalele domestice din preajma gospodăriei sătești, care demonstrează cu prisosință larga răspândire a acestei îndeletniciri în cadrul societății românești din secolele IX–XI.

După cum se apreciază, între cultura plantelor de câmp și creșterea animalelor există o strânsă legătură, o reciprocă condiționare, o unitate și un echilibru care le unește, reciprocitate potrivit căreia una trăiește și se dezvoltă prin cealaltă. Creșterea animalelor, atât pentru hrană, cât și pentru muncă sau comercializare, nu se poate dezvolta fără o bază cerealieră și furajeră corespunzătoare, după cum la dezvoltarea culturii plantelor de câmp o deosebită contribuție o are utilizarea forței animalelor (bovine, cabaline). În această optică, nivelul atins de cultura plantelor și de creșterea animalelor reprezintă fiecare un indice de apreciere a volumului producției agrare; o cultură cerealieră dezvoltată presupune și o creștere a animalelor în aceeași măsură, după cum dezvoltarea creșterii animalelor presupune și dezvoltarea culturii cerealiere. Precizăm, totodată, că în cadrul creșterii animalelor se include și păstoritul sedentar, integrat deplin în cadrul gospodăriei țărănești, precum și păstoritul itinerant cu diferitele lui forme ca, de pildă, deplasările păstorilor cu turmele lor de oi pe mici distanțe în jurul așezărilor, în funcție de anotimp și de posibilitățile de hrană a oilor, sau transhumanța limitată din punct de vedere economic.

Păstoritul sedentar reprezintă o formă de creștere a oilor cu totul deosebită de forma itinerantă. Ea se integrează deplin în cadrul gospodăriei țărănești și este caracteristică imensei majorități a locuitorilor. Tocmai această totală integrare în cadrul gospodăriei sătești exclude caracterul nomad-itinerant al ei, conferindu-i, în același timp, însușirile sedentare. Acest conținut sedentar îi determină gradul sporit de dependență față de cultura cerealieră, în raport cu forma itinerantă de păstorit, care, datorită pendulării turmelor pentru asigurarea pășunilor și în vremea de iarnă, manifestă, față de cultura plantelor de câmp, o mai mare independență.

---

[1] *Ibidem*, p. 85; cf. Attaliates, p. 204.

Pentru istoria agriculturii ne interesează îndeaproape creșterea sedentară a cornutelor mici, care este specifică majorității populației, depinzând, într-o mare măsură, de dezvoltarea culturii cerealelor și a furajelor. De aceea, în contextul creșterii vitelor, ca una dintre ramurile principale ale agriculturii, creșterea cornutelor mici trebuie să se integreze deplin în cadrul gospodăriei țărănești, ea subliniind, o dată mai mult, caracterul stabil al societății românești din cele mai vechi timpuri.

Numeroase vestigii scoase la iveală prin cercetările arheologice efectuate, în special material osteologic, obiecte și instrumente folosite în practica creșterii animalelor (clopote de oi, foarfece de tuns, țesale), unele construcții anexe folosite ca adăposturi, grajduri, saivane pentru adăpostirea animalelor domestice din preajma gospodăriei sătești, demonstrează cu prisosință larga răspândire a acestei îndeletniciri în cadrul societății românești din secolele IX–XI. Analiza unei părți a materialului osteologic descoperit în câteva așezări atestă numărul mare al bovinelor crescute în cadrul gospodăriei.

Studiul morfologic și biometric efectuat asupra unor materiale osteologice a identificat în așezarea de la Dridu, de pildă, o netă predominare a bovinelor (peste 40% din materialul osteologic aparține cornutelor mari). Urmează ovicaprinele (peste 25%), porcinele (peste 18%) și cabalinele (peste 5%). În ultima fază a existenței așezării, se constată o ușoară creștere a numărului de ovicaprine (peste 29%) și a cabalinelor (peste 9%), fără însă ca aceste variații de mică amplitudine să poată fi socotite drept semnificative. Mai interesante ni se par însă unele observații privind bovinele. Dintre cei peste 100 de indivizi de toate vârstele identificați în așezare (cu predominarea taliilor mici și mijlocii, 105–125 cm), 50% reprezintă indivizi maturi; peste 20% tineri și cam tot atâția nematuri, restul fiind indivizi bătrâni. Dacă ținem cont de faptul că materialul osteologic descoperit provine de la consumul alimentar al cărnii acestor bovine de către locuitorii așezării, apare evidentă preferința pentru sacrificarea exemplarelor mature în primul rând; tinerii și nematurii erau mai puțin preferați, iar indivizii bătrâni destul de rar.

Constatări asemănătoare au prilejuit și cercetările de la Garvăn (75% bovine, 13% ovicaprine, 10% porcine, 2% păsări). Pe baza determinărilor făcute, specialiștii au ajuns la unele concluzii foarte interesante. Studiul unei serii de fragmente de cranii a dovedit că bovinele prezintă o mare variabilitate a caracterelor craniologice. S-a constatat că majoritatea acestora au aparținut vacilor crescute pentru lapte și carne. Este atestată și prezența indivizilor castrați în legătură cu folosirea lor la muncile agricole. O parte dintre indivizii sacrificați erau tineri, sub un an, indicație importantă pentru consumul alimentar. Ca și la Dridu, calul era folosit la transporturi ușoare și la călărie mai ales și se pare, în unele cazuri, ca animal furnizor de carne.

Analizele efectuate asupra materialului osteologic dintr-o altă așezare, cea de la Bucov din secolele VIII–X, arată și ele că oasele de bovine (*Bos taurus*) erau cele mai frecvente.

Majoritatea vestigiilor osteologice de bovine provin de la animale mature; numai un sfert provine de la viței. Cele mai frecvente aparțin unor femele. Și aici au existat masculi castrați. În general, taurinele de la Bucov au talie mică.

Pe locul următor se situează, ca frecvență, porcinele (*Scrofa domesticus*) de talie mare. Ovicaprinele (*Ovis aries* și *Capra hircus*) vin în ordine de mărime, numărul ovinelor fiind, se pare, cam egal cu cel al caprinelor. Pentru tracțiune și transport, în general, se folosea calul domestic (*Eqvus caballus*) și asinul (*Asinus domesticus*), acesta din urmă mult mai puțin frecvent, comparativ cu calul. Dintre păsările domestice este semnalată prezența găinii (*Gallus domesticus L.)* și a gâștei (*Anser domesticus L.).*

Predominau deci cornutele mari (boii și vacile); ele erau folosite în efectuarea muncilor agricole sau cu caracter gospodăresc și, de asemenea, în alimentația populației. Alte vestigii, ca piesele de harnașament (zăbale, pinteni, scări de șa, potcoave), destul de frecvent întâlnite în săpături, scot în evidență creșterea pe lângă casa omului a calului, utilizat la muncile cu caracter agricol și mai cu seamă la transporturi de tot felul. Potrivit aprecierilor făcute asupra dimensiunilor construcțiilor anexe descoperite, într-un grajd se puteau adăposti câteva vite mari (boi, vaci, cai), care erau crescute în cadrul gospodăriei sătești; instrumentele de marcat vitele, clopotele și alte obiecte de acest gen constituie dovada caracterului de proprietate privată asupra acestor animale. Unele izvoare atestă, de altfel, existența pe proprietățile voievodului Ahtum din Banat din secolul al XI-lea a hergheliilor de cai, a cirezilor de vite, a turmelor de oi îngrijite de *pastores* (oameni dependenți)[1]. Studiul materialului faunistic din așezările menționate mai sus evidențiază, după cum s-a văzut, o serie de date extrem de interesante în legătură cu creșterea animalelor în cadrul gospodăriei sătești de pe teritoriul României, în secolele IX–XI. Alături de cele deja amintite, constatarea privind castrarea bovinelor domestice se referă, de bună seamă, la folosirea acestora la activitățile agrare, în primul rând, și mai puțin, sau chiar de loc, la un proces sistematic de ameliorare a acestor specii domestice. Este și aceasta o dovadă, indirectă, a intensificării cultivării plantelor cerealiere, prin folosirea pe o scară mai largă a forței de muncă a animalelor domestice mari.

Toate aceste constatări concordă, de altfel, și cu alte observații generale din alte așezări din epoca medievală timpurie, de numeroasele izvoare scrise, care reflectă, după cum s-a arătat mai înainte, atenția sporită acordată de locuitori creșterii bovinelor în legătură cu utilizarea forței lor la lucrările agricole. Alături de bovine, calul începea să aibă un rol tot mai pronunțat, mai cu seamă în domeniul transporturilor ușoare.

Pe lângă utilizarea forței lor la lucrările agricole și la muncile gospodărești, animalele crescute pe lângă casa omului furnizau, în același timp, tradiționalele produse alimentare atât de necesare în hrana locuitorilor: carne, lapte, piei, precum și materie primă pentru unele industrii casnice, întregind, astfel, tabloul aportului lor social-economic.

Indiferent de scopul pentru care erau crescute — pentru muncă sau consum alimentar —, animalele din cadrul gospodăriei țărănești, pentru punerea în valoare a întregului lor potențial productiv, trebuiau hrănite. Asigurarea bazei furajere reprezintă, alături de utilizarea forței lor de muncă la lucrările agrare, veriga fundamentală a înțelegerii fenomenului de conexiune dintre cultura plantelor de câmp și creșterea vitelor în general. Chestiunea se pune în mod deosebit pentru asigurarea bazei furajere a animalelor domestice în așa-numita perioadă de stabulație de câteva luni de zile pe an; datorită climatului aspru al iernii, vegetația se întrerupe, vitele urmând a fi hrănite din rezervele furajere făcute din vară. Componența bazei furajere a animalelor răspunde în mod direct la problema asupra căreia stăruim.

---

[1] *Script. rer. Hung.*, II, p. 489–490.

Alte îndeletniciri agrare. Imaginea structurii agrare a locuitorilor de pe teritoriul carpato-dunărean în secolele IX–XI se conturează mai bine dacă la activitățile economice fundamentale, deja prezentate, se adaugă activități complementare din cadrul societății din secolele amintite: viticultura, ca ramură specializată a agriculturii, grădinăritul, cultura plantelor textile (a inului și a cânepii), creșterea păsărilor de curte, albinăritul, pescuitul, vânătoarea, toate constituind activități importante ale locuitorilor.

În ceea ce privește cultivarea viței de vie, de pildă, cercetările arheologice au evidențiat, în cazul unor necropole și așezări, prezența în morminte a unor vrejuri de vie, sâmburi de struguri carbonizați; de asemenea, prezența și evoluția cosoarelor de vie cu monticul plasat pe curbura exterioară a lamei acestuia.

Ca și în cazul celorlalte activități agrare, cele amintite mai sus, conduc la o extindere în suprafață a acestora judecând după cantitatea de vestigii descoperite în așezările de epocă investigate, prin care se definește prezența unora sau a altora dintre îndeletnicirile enumerate. Desigur că deosebirile cantitative și calitative în privința materialului faunistic, existent de la o așezare la alta, ține în special de condițiile ecologice diferite, de situarea acestora la intersecția biotopurilor de tip acvatic, de pădure, de zona deschisă, așa cum s-a dovedit în cadrul așezărilor de la Dinogetia, Piatra Frecăței, Dridu, Bucov și altele, situate în zone geografice diferite. Scoaterea la iveală a uneltelor de grădinărit (săpăligi, rame de hârleț), a celor utilizate în cultura viței de vie (cosoarele), în pescuit (undițe, harpoane), în creșterea albinelor, resturile osteologice ale păsărilor domestice sau ale animalelor sălbatice, vestigiile prelucrării fibrelor textile, atestă din plin practicarea îndeletnicirilor corespunzătoare.

În ceea ce privește cultura plantelor textile, de pildă, descoperirile de la Garvăn probează existența în așezare a unor meșteșugari care realizau țesături de cânepă și in în legătură cu nevoile de îmbrăcăminte ale locuitorilor. Au fost atestate mai toate verigile tehnice de prelucrare a celor două plante textile: melițatul, tragerea firelor, țesutul. În diferite complexe ale așezărilor au fost scoase la iveală semințe de cânepă și de in. În câteva gropi s-au descoperit multe tulpini de in și de cânepă legate în păpuși, pregătite pentru operația torsului. S-au descoperit și câteva gheme de fire de in și de cânepă carbonizate. Toate aceste abundente mărturii reliefează o serie de ocupații ale populației din zona carpato-danubiano-pontică, care subliniază, prin natura lor, caracterul sedentar, stabil, al gospodăriei noastre țărănești, conținutul variat și complex al economiei agrare din cadrul societății de pe teritoriul României la cumpăna dintre primele două milenii ale erei creștine.

Nu putem încheia aceste considerații fără a aminti aici terminologia din sectorul creșterii animalelor, moștenită din fondul vechi al limbii latine: boi — *bovis*, cai — *caballi*, vaci — *vaccae*, juninci — *juvencae*, porci — *porci*, carne — *carnis*, lapte — *lacteus*, caș — *caseum*, oi — *ovis*, capre — *caprae*. Dăinuirea ei peste secole constituie și ea mărturia vie a originii și a statorniciei poporului român în spațiul nord-dunărean.

Exploatarea bogățiilor miniere, pe care le oferea cu atâta dărnicie subsolul românesc, mai cu seamă al Transilvaniei, a constituit o importantă ocupație care relevă hărnicia, spiritul inventiv și capacitatea creatoare a locuitorilor acestor meleaguri în secolele IX–XI. Această activitate de punere în valoare a bogățiilor miniere, mai cu seamă a metalelor de bază (fier, aramă) și a unor minerale, ca sarea, răspundea unor necesități imediate ale comunităților de viață, legate în primul rând de asigurarea condițiilor de alimentare a populației. În această lumină, valorificarea minereului de fier, de exemplu, capătă o importanță aparte, datorită raportului de condiționare dintre acesta și diferiți factori, ca sporul demografic și dezvoltarea agriculturii. Sensibila creștere demografică, constatată în secolele IX–XI, necesitatea sporirii producției agrare, a produselor alimentare din acest sector economic, solicitate de populația mereu în creștere, au determinat, la rândul lor, sporirea cantității de metal necesar pentru realizarea principalelor unelte agricole. Așa se explică de ce aproape fiecare așezare mai importantă dintre cele cercetate, datate la cumpăna dintre primele două milenii, prezintă vestigii ale valorificării diferitelor mineralizații organice sau sedimentar-aluvionare din apropierea așezării. Situația cu caracter statistic efectuată în stadiul actual al cercetărilor indică un număr deosebit de mare de localități situate pe întregul teritoriu românesc, în zone diferite, unde se practica extracția fierului din minereu și prelucrarea materialului obținut în ateliere de fierărie.

În multe așezări, ca la Ghelari, Târgșor, Șirna, Dulceanca, Fedești și altele, această activitate s-a dovedit a fi neîntreruptă pe tot parcursul mileniului I. Cantitățile mari de vestigii descoperite (bucăți de minereu, zgură, cuptoare de redus), comparativ cu epoca precedentă constituie mărturia indiscutabilă a sporirii punerii în valoare a mineralizațiilor locale, în lipsa unei aprovizionări pe calea schimbului cu acest metal, din centrele bogate existente, mai cu seamă în Transilvania. Analize de laborator efectuate asupra unor asemenea vestigii (precum cele de la Dulceanca sau Dridu) au arătat proveniența locală a minereului redus, folosirea în continuare a fondanților (a pietrei de var în special) pentru ușurarea procesului de reducere, procedeu tehnic ce evidențiază deplina continuitate tehnologică în mileniul I, fiind vorba, desigur, de una și aceeași populație.

Această punere în valoare a resurselor miniere de importanță locală, efectuată în condiții extrem de dificile, pune în lumină un fapt care merită pe deplin subliniat, legat de orizontul cunoștințelor tehnologice ale minerilor și ale topitorilor vremii, orizont îmbogățit de la o generație la alta și transmis din tată-n fiu de-a lungul secolelor în cadrul unei societăți sedentare, statornice, această activitate fiind incompatibilă cu caracterul nomad al populației. Este vorba de cunoștințe pentru identificarea acestor mineralizații secundare (sedimentare) mai întâi, pentru că în aceste mineralizații secundare de neoformațiuni, oxizii de fier se găsesc cantonați în aproape toate rocile sedimentare, ca pigment, ca ciment de legătură sau de acumulări. Prezentând asemenea caracteristici, mineralizațiile secundare trec cu totul neobservate. Este nevoie de cunoștințe suplimentare pentru depistarea acestor lentile care, de obicei, nu aflorează la suprafață, ci se găsesc în straturile de sedimentare. Fiind roci de neoformațiuni, oxizii de fier se găsesc în compania a numeroase altor substanțe minerale, a căror eliminare ridică probleme tehnice complexe. Am amintit mai sus de relatările scriitorilor romano-bizantini și bizantini: Ammianus Marcellinus, Priscus din Panion, Agathias, Theophilact Simocata și alții, care arată limpede cum hunii, avarii și ceilalți nomazi și migratori erau nestatornici, nu sălășluiau mai mult în același loc și nu aveau asemenea ocupații complexe.

Ca și în cazul ocupațiilor agrare, tehnologia complexă, dificilă, începând cu identificarea mineralizațiilor cantonate în lentilele depozitelor secundare, complexitatea procesului de reducere a minereului, toate acestea condiționau exercitarea acestei activități de către o populație stabilă. Prețuirea de care se bucura fierul în evul mediu, drept urmare a calităților sale fizice și a utilizării lui în atâtea domenii, este scoasă în evidență de numeroase acte ale vremii. Așa, de pildă, în a sa „regula", Sf. Benedict închină un articol întreg (al 27-lea) grijii pe care trebuie să o poarte călugării pentru așa-numitele „ferramenta", adică utilajul de fier posedat de mănăstire. Abatele nu trebuia să-l încredințeze decât călugărilor „a căror viață și îndemânare îi inspiră toată încrederea". Stricarea sau pierderea acestor instrumente era considerată o gravă abatere de la „regulă", fiind aspru pedepsită. În cronica primilor duci ai Normandiei, scrisă la începutul secolului al XI-lea, Dudon de Saint-Quentin povestește cât de mult prețuiau acești principi plugurile și ce pedepse exemplare fuseseră edictate pentru furtul acestora. În enciclopedia sa, *De proprietatibus rerum*, franciscanul Barthelemy l'Anglais vorbește de fier ca de o materie foarte prețioasă. „Din multe privințe — arată el — fierul este mai folositor omului decât aurul ..., orice lucru manual pretinde folosirea fierului, fără de care nimeni nu ar putea cultiva pământul, nici construi o casă". În condițiile existenței unui schimb de mărfuri încă insuficient pentru o eventuală aprovizionare cu metal pe această cale, extracția și reducerea minereurilor fieroase a căpătat noi dimensiuni valorice prin extinderea valorificării minereurilor de importanță locală, secundare (sedimentar-aluvionare), existente în mai toate zonele țării. Așa se explică de ce, aproape fiecare așezare mai importantă din secolele IX–XI, cercetată arheologic, prezintă și vestigii ale acestei activități economice, majoritatea comunităților având-și minereul, topitorul și fierarul propriu.

Evidența așezărilor din secolele IX–XI în care s-au descoperit vestigiile extracției și a reducerii minereurilor feroase indică un număr de câteva zeci de localități, număr aproape dublu față de cel din secolele IV–VIII. Este, fără îndoială, o diferență care vorbește de la sine despre extinderea activității de valorificare a acestui metal la cumpăna dintre primele două milenii, comparativ cu situația din epoca precedentă, când se înregistrase, față de secolele II–III, o anumită restrângere a acestei îndeletniciri. Extinderea constatată se referă mai cu seamă la punerea în valoare a minereurilor de formațiune secundară, de importanță locală, fiind vorba de localitățile de la est și de la sud de Carpați, pe lângă binecunoscutele rezerve primare din Transilvania și Banat. Analizele de laborator au demonstrat, în câteva cazuri, originea locală a minereurilor reduse, acestea fiind de neoformațiune. Așa, de pildă, prezența în mare cantitate a SiO (38,61% și 37,35% în cele două probe analizate în laboratoare diferite) în zgurile de la Dridu, precum și în cele de la Dulceanca (46,70% și 66,1%) și Brateiu (40,35%), constituie un indiciu asupra originii secundare a minereului redus, provenit din zonă (ca și prezența în mare cantitate a sulfului și fosforului). Prezența, de asemenea, a Al în mare cantitate (12,57% la Dridu) ar putea duce la identificarea sursei de mineralizație aflată în împrejurimile așezării de la Dridu, din care s-a extras minereu pentru reducere.

În legătură cu originea minereurilor reduse în diferite așezări sunt de luat în seamă și observațiile făcute pe teren. Așa, de pildă, s-a constatat că în apropierea așezărilor (Vadu Săpat și Budureasca – jud. Prahova, Păcuiul lui Soare) în care au fost scose la iveală vestigii ale reducerii fierului există lentile de mineralizații feruginoase (limonit) cu un conținut sărac în fier, din care cauză astăzi ele sunt complet neglijate, dar care, pentru necesitatea societății de la începutul evului mediu românesc, constituiau o sursă sigură de materie primă. Locuitorii așezărilor de câmpie, precum cei din zona Bucureștilor, unde s-a cercetat și un cuptor de redus, ca și cei din zona de podiș extrăgeau minereul de fier din lentilele feruginoase de vârstă cuaternară de origine sedimentar-aluvionară din malurile râurilor din zona respectivă. În documentele medievale moldovenești apar, destul de frecvent, o serie de localități care poartă denumirea preocupărilor de extracție a minereului, precum „Baia Coziei“, în hotarul satului Cosmin din ținutul Cernăuților, Făurei, mai jos de Bârlad. Pentru Țara Românească rețin atenția, în afară de binecunoscutele Baia de Aramă și Baia de Fier, o seamă de toponime care presupun o activitate minieră în trecutul mai îndepărtat („Valea Băii“ lângă Râmnicu Vâlcea, „Rudarul“, mai sus de Craiova). Așadar, existența unor resurse locale de minereu de fier în toate formele de relief de pe întinsul ținuturilor românești de la est și de la sud de Carpați nu mai poate fi pusă la îndoială. Ele constituiau rezerve însemnate pentru dezvoltarea metalurgiei din epoci diferite. În condițiile unor relații de schimb foarte limitate atât ca volum, cât și ca suprafață teritorială între diferitele comunități omenești, locuitorii așezărilor au căutat să valorifice, o dată cu creșterea necesităților sociale, orice posibilitate locală de aprovizionare. Chiar și cei din câmpie, unde aceste posibilități sunt minime, au căutat să pună în valoare centimetricele lentile de acumulări feruginoase cu un foarte scăzut randament economic, pe de o parte, din cauza minereurilor sărace în fier, pe de alta, din cauza tehnicii rudimentare a cuptorului de redus și a procedeelor tehnice în general. Așa se explică de ce fiecare fierar al satului, care era totodată și miner, a fost obligat să folosească orice resursă minieră din zona sa, la o depărtare mai mare sau mai mică de așezare, în baza unor cunoștințe tehnologice transmise din tată în fiu.

Tehnica extracției minereului de fier era, în general, destul de simplă, deoarece majoritatea resurselor miniere aflorau la suprafața solului sau, în cel mai rău caz, se aflau la câțiva metri adâncime, situație care nu presupunea amenajarea de galerii subterane. Ruptura unui mal din zona în cauză putea oferi meșterului făurar posibilitatea procurării unei cantități de minereu după trebuință.

Odată adunate, bucățile de minereu erau sfărmate și apoi supuse unei tratări sumare în vederea eliminării sterilului. Aceasta se realiza prin spălarea lor, îndepărtându-se, astfel, mai cu seamă pământul conținut de bucățelele de minereu. Este posibil ca bucățile de minereu să fi fost supuse acțiunii focului în aer liber tot în scopul „îmbogățirii“ prin eliminarea diferiților compuși cu care oxizii de fier erau asociați.

După aceste operații urma reducerea oxizilor, operație principală în procesul obținerii metalului necesar prelucrării. Reducerea minereului avea loc numai cu ajutorul cuptorului de redus, principalul factor în procesul de obținere a fierului din minereu. Această operație se efectua, de obicei, în apropierea locului de extracție a minereului sau la locuința meșterului din așezarea respectivă, care nu putea fi prea îndepărtată de sursa de materie primă. Descoperirile făcute și observațiile efectuate cu acest prilej pe baza vestigiilor scoase la lumină ne-au dat posibilitatea reconstituirii cuptorului de redus minereu în epoca medievală timpurie. Observații mai amănunțite s-au făcut în câteva așezări, în special la Hlincea-Iași, Bârlad, Fedești, Străulești (București), Zimnicea, Șirna, Ghelari, Vladimirescu-Arad, Telița etc.

Minereul de fier, tratat în prealabil (prăjit și sfărâmat, eventual și spălat), era introdus în cuptor împreună cu cărbunele de lemn (mangal) în straturi alternative. Analizele de laborator efectuate asupra unor bucăți de zgură de fier indică o mare cantitate de calcar (5,8% la Dridu, 4,16% la Dulceanca, 5,40% la Brateiu), care nu poate fi atribuită numai fenomenului natural de component al minereului și de depunere ulterioară; de aici, presupunerea că meșterii reductori cunoșteau procedeul folosirii fondanților (în cazul nostru calcarul) în procesul de reducere a minereului de fier, în scopul ușurării separării oxizilor de fier de materialul steril. Este, de altfel, o veche practică, care s-a transmis din generație în generație până în vremurile evului mediu. Așadar, în cazul de mai sus, meșterii topitori puneau în cuptor, pe lângă minereu și cărbune, și unele minerale ca, de exemplu, calcarul, în anumite proporții, în scopul arătat. Cu ajutorul gurilor de vânt se realiza temperatura necesară reducerii. În cuptoarele primitive din epoca cercetată, acționate de foalele de mână, se realiza o temperatură de circa 1 000^0 C, obținându-se din fierul redus o pastă groasă numită lupă; sterilul și celelalte elemente se separau, alcătuind conglomerate mai mari sau mai mici.

Analiza aprofundată a cuptoarelor-furnal utilizate de comunitățile agrare de pe teritoriul carpato-danubian, evidențiază o gamă bogată de tipuri și de variante ale acestor cuptoare, în funcție de multiple criterii de realizare tehnică și de funcționare a lor. Schema generală a evoluției tehnologice a „furnalelor“ metalurgice de-a lungul vremii prezintă o mare diversitate a variantelor utilizate în diferite părți ale lumii.

În ceea ce privește poziția acestor mijloace de producție față de locuințe, persistă încă incertitudini. În general, ele sunt construite în afara locuințelor, fapt explicabil; în unele cazuri s-a observat existența unor adăposturi ușoare, săpate chiar în pământ spre a proteja

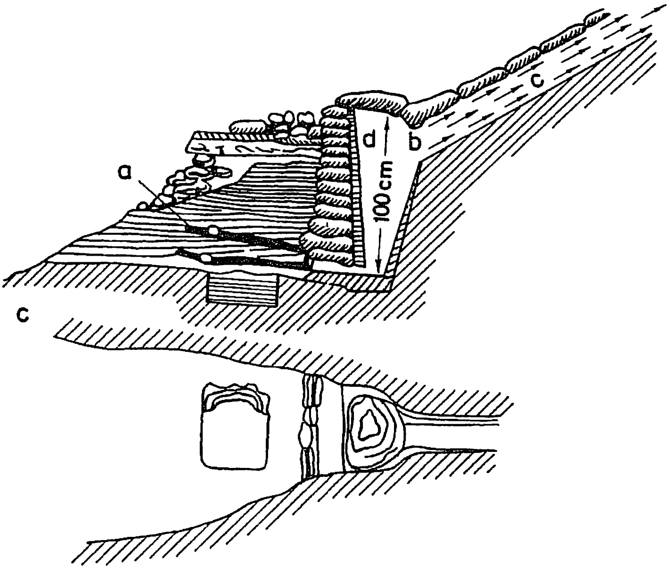

Fig. 31 Cuptor de redus minereul de fier, secolele IX–X, de la Ghelari, jud. Hunedoara (reconstituire).

de intemperiile vremii pe cei ce lucrau la ele. Nu este exclusă nici existența unor ateliere în care erau amplasate cuptoarele. Este posibil ca ele să fi funcționat și în interiorul locuinței respective. Observația făcută în cele mai multe cazuri, că aceste cuptoare erau plasate, de regulă, în pantă este justificată și din punctul de vedere tehnic; depresiunea creată în spatele coamei dealului mărea tirajul acestora, intensificând, astfel, arderea combustibilului, care era în mod obișnuit mangalul, deci creșterea temperaturii. În multe cazuri, alături de zgură, de lupe și de bucăți de minereu, în jurul cuptorului s-au găsit și grămăjoare de calcar, de var, de oase de animale, materiale folosite ca fondant pentru ușurarea procesului de reducere.

Randamentul acestor cuptoare era, firește, destul de scăzut. Rezultatele analizelor de laborator efectuate asupra vestigiilor reducerii indică un mare procent de fier rămas în zgura nefolositoare. Condițiile în care avea loc reducerea nu permiteau o separare completă a oxizilor de fier de materialul steril. În toate cele peste 15 cazuri analizate, cantitatea de fier rămasă în zgură se ridica între 30 și 50% (un certificat emis de Universitatea Politehnică București, după expertiza unor lupe descoperite la Alba, indicând chiar procente de 55,58–58,30% fier), ceea ce înseamnă că mijloacele tehnice utilizate erau neeconomice. Totuși, pentru necesitățile lor locale meșterii topitori puteau realiza unele cantități minime de metal din care își confecționau uneltele și obiectele de absolută necesitate.

Așa stând lucrurile în domeniul reducerii minereurilor, al obținerii metalului pentru prelucrat, se poate conchide că s-a înregistrat la finele mileniului I o evoluție, care, fără a fi spectaculară, a dovedit o capacitate de adaptare la noile condiții de solicitare din ce în ce mai insistentă a metalului, în același context de dezvoltare pe multiple planuri, de modelare structurală a societății românești.

În ceea ce privește problema semnificației istorice a acestei bogate îndeletniciri de valorificare a minereurilor metalifere de bază din cadrul comunităților agrare de pe teritoriul românesc în mileniul „tăcerii", se impun câteva considerații asupra permanenței valorificării resurselor minerale de bază în cadrul aceleiași comunități din epoca medievală românească.

În primul rând, documentarea acestei activități în cadrul aceleiași așezări stabile, din epoca dacică până în cea medievală: cazul așezărilor de la Ghelari, Teliuc, Bezid, Târgșor, Dulceanca, Șirna, Fedești și altele. În al doilea rând, este vorba de asemănarea, mergând până la identitate, a tehnologiei extractivo-reducătoare folosită în tot cursul mileniului I, în baza acumulării și transmiterii cunoștințelor necesare din generație în generație, atât în ceea ce privește sursa de minereu, cât și tehnica preparării cuptorului și a reducerii minereului. În acest context se înscrie și dăinuirea în spațiul carpato-danubian a tradiției geto-dacice de utilizare a tipului de cuptor de redus minereul de fier prevăzut cu deschidere laterală la baza cuptorului, pentru evacuarea zgurii, introducerea fluierului foalelor manuale și reglarea temperaturii. Această dăinuire tehnologică este evidentă în cazul cuptoarelor de la Fizeș și Șoșdea din secolul al IV-lea, al celor de la Ciurel și Bucov din secolele VI și, respectiv, VIII–XI, identice cu cele dacice de la Doboșeni din secolul al II-lea. În toate aceste cazuri este vorba de perpetuarea în cadrul aceleiași comunități etnice, a cunoștințelor tehnice corespunzătoare.

Pe de altă parte, terminologia minieră, așa cum s-a transmis până în zilele noastre, reflectă și ea vechile tradiții daco-romane ale acestei îndeletniciri, terminologie esențială, legată direct de producția propriu-zisă, în cea mai mare parte de origine latină. Termenul de „faur" folosit în documentele noastre medievale, derivă din latinescul *faber;* „fierul" de prelucrat provine de la *ferrum*; „cuptorul" de redus din *coctorium;* „cărbunele" din *carbo-carbonis;* „zgura" din *scoria;* „foalele" din *folis* etc.

Aceste argumente nu pot decât să confirme ideea că valorificarea metalelor de bază în mileniul I a fost desfășurată de populația daco-romană și românească în cadrul obștilor agrare, populație care a pus permanent în valoare, în condițiile epocii, bogățiile subsolului teritoriului care le aparținea. În această lumină, teza rupturii dintre antichitate și evul mediu este adânc subminată de rezultatele cercetărilor recente. Progresul tehnic constituie rezultatul unei experiențe colective acumulate, fără încetare, în decursul vremii: fiecare generație moștenește experiența celei precedente și o transmite, adesea îmbogățită, generației următoare. Vechile civilizații au pregătit o moștenire care nu putea fi ignorată de către cei ce le-au succedat, asigurând, astfel, continuitatea, transmiterea progresului tehnic în epocile următoare. Marile migrații nu numai că n-au distrus acest progres al epocii anterioare, dar au căutat să profite de tehnicile întâlnite la populația locală, contribuind, astfel, la difuzarea unor tehnici din lumea romană în zone și regiuni geografice care nu fuseseră niciodată supuse Romei. Chiar dacă acești „barbari", care n-au fost creatori de noi structuri, au afectat profund starea cantitativă a producției, totuși ei n-au distrus structurile găsite, n-au împiedicat transmiterea experienței colective, asigurând, astfel, continuitatea progresului tehnic din antichitate în evul mediu.

Alături de minereurile de fier erau extrase cele de aramă, din care se realiza, cu ajutorul cositorului, bronzul atât de mult folosit la confecționarea diferitelor piese și obiecte de utilitate casnică, plumbul și alte minerale pe care le adăpostește subsolul carpato-dunărean, al Transilvaniei mai cu seamă. Aurul și argintul erau extrase din zăcământ sau din nisipurile aurifere ale unor râuri care străbăteau în cursul lor diferite filoane aurifere și argintifere. Despre bogăția Transilvaniei în asemenea materii prime se face mențiunea atât în cronica notarului anonim[1], cât și în cronicile din secolele XIII–XIV, care se referă la vremea pătrunderii ungurilor în Transilvania. De altfel, bogatele tezaure de obiecte de aur, argint, bronz, acumulate la curtea unor cârmuitori transilvăneni din secolele X–XI, fac dovada, indirectă, a extracției și a prelucrării acestor bogății miniere.

Sarea, mineral folosit în alimentația oamenilor și a animalelor, continua să se extragă, mai cu seamă din „malurile" de sare ce aflorau la suprafața solului, printr-o exploatare „la zi". O știre din anul 892, cuprinsă în *Annales Fuldenses*, relatează despre rugămintea adresată de regele german Arnulf cneazului bulgar Vladimir de a nu permite moravienilor cumpărarea de sare[2]. Aceasta provenea, probabil, din Transilvania.

Mai târziu, Anonymus pomenește și el în relatările sale de extracția sării din Transilvania: „De acolo [din Transilvania] se scoate sare și materii sărate"[3]. În secolul al XI-lea, voievodul bănățean Ahtum, urmașul lui Glad, instituia în porturile de pe Mureș, până la Tisa, vameși și paznici pentru vămuirea plutelor ce transportau sare extrasă din Transilvania[4].

„Economia de transformare". O evoluție asemănătoare cu cea constatată în agricultură și în minerit, care avea să sensibilizeze baza materială a societății noastre din secolele IX–XI, mergând până la înflorirea unei noi structuri social-economice, cea urbană, a înregistrat și economia de transformare, procesul de prelucrare a materiilor prime, de realizare a produselor finite; este vorba de producția meșteșugărească, în general, în cadrul căreia se manifesta diviziunea muncii în grade diferite. Și aici se petrec unele structurări cantitative importante privitoare la procesul de diversificare a ramurilor artizanale de bază, precum și unele perfecționări ale tehnologiei tradiționale, prin receptări de procedee și de metode de muncă adaptate la condițiile societății autohtone printr-un efort de creație proprie.

Ultimele secole ale mileniului I au însemnat pentru întreaga Europă medievală o epocă de veritabilă „explozie" demografică, de adevărată „renaștere", care avea să conducă la mari transformări sociale și chiar politice. Teritoriul carpato-dunărean nu putea rămâne în afara acestei dezvoltări, a procesului general-european.

S-a discutat și se discută încă în ce măsură trecerea de la antichitate la evul mediu, marcată de consecințele marii migrații, a constituit sau nu o perioadă de întrerupere a evoluției progresului tehnic din antichitate, o discontinuitate a acestuia, o ruptură între antichitate și evul mediu; în ce măsură lumea „barbară“ a desăvârșit ceea ce criza societății sclavagiste romane începuse, distrugând progresul tehnic realizat de societatea antică.

---

[1] G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, I, București, 1934, p. 44, 95.

[2] *Annales Fuldenses*, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* I, p. 403.

[3] Anonymus, cap. 25.

[4] *Script. rer. Hung.* II, p. 489–492.

Cum s-a văzut mai sus, plugul asimetric cu cormană schimbătoare sau fixă cunoaște acum, la sfârșitul mileniului I, o mai largă difuziune, conferind culturii plantelor cerealiere un caracter extensiv și, totodată, începuturile timide ale agriculturii intensive; alături de el se utilizează în această vreme grapa (apare pe o tapițerie de la Bayeux, secolul al XI-lea), cu toate că răspândirea acestei unelte agricole se va produce în secolele XII–XIII. Tracțiunea animală devine acum mult mai eficientă, prin aplicarea sistemului „modern“ de înhămare a calului folosit și la muncile agricole, către anul 1000, facilitând tracțiunea în coloană; pieptarul de lemn, menționat într-un manuscris din biblioteca din Trier la anul 800, se va răspândi, însă, în secolele XI–XII. Consecința acestei substanțiale îmbunătățiri a tehnicii agrare avea să fie sporirea sensibilă a producției agricole, a produselor cerealiere de bază: grâu, mei, orz, la care se adaugă secara ca achiziție a evului mediu.

Dar cele mai însemnate progrese tehnice se vor produce în cadrul economiei de transformare, prin larga aplicare a tehnicilor antice, în special în domeniul utilizării energiilor. O largă difuzare, începând mai cu seamă din secolele X–XI, a înregistrat utilizarea energiei apei la acționarea roatei hidraulice. Cunoscută încă din secolul al II-lea înaintea erei creștine în Illiria și Asia Mică, perfecționată apoi în lumea romană, prin înlocuirea roților orizontale cu cele verticale, moara de apă a marcat un deosebit avânt în toată Europa. Potrivit registrului cunoscut sub numele de *Domesday Book*, în Anglia se aflau, la finele secolului al XI-lea (prin 1086), 5 624 de asemenea mori de apă folosite la măcinatul cerealelor. La Dunărea de Jos, utilizarea forței apei la acționarea roții hidraulice este documentată la 1169[1].

Acest principiu energetic a fost, de altfel, folosit într-o serie întreagă de sectoare de activitate. În domeniul metalurgiei, de pildă, deși încă timid, forța apei începe să fie utilizată la martelarea calupurilor mari de fier, prima „moară de fier“ fiind cea din 1104, în Catalonia la Cardadeu, urmată de menționarea celei de la Soroë din Suedia la 1197, apoi și de existența morilor din alte părți ale Europei ca, de exemplu, în Germania și în Polonia la începutul secolului al XIII-lea.

Totodată, evul mediu nu numai că a utilizat, dar a și perfecționat unele mecanisme ale școlii alexandrine. Așa erau, de pildă, modalitățile de transmitere a mișcării: șurubul, roata, dintele de angrenaj, scripetele, alături de care manivela reprezintă o inovație a evului mediu; prima mențiune a manivelei de la piatra de moară se află în *Psaltirea* de la Utrecht din secolul al IX-lea, dar răspândirea acestui procedeu tehnic aparține secolelor următoare, când, prin perfecționare, se ajunge la sistemul bielă-manivelă din secolul al XIV-lea. Tot așa, burghiul mecanic, o moștenire a antichității, roata de tors cu pedală dublă și cu scripete, războiul de țesut orizontal, vârtelnița, sunt perfecționări ale evului mediu din secolele X–XIII; de asemenea, strungul de lemn și rindeaua, descoperirea prafului de pușcă ce va conduce la apariția armelor de foc, invenția orologiului etc. Toate aceste elemente ale progresului tehnico-științific conferă evului mediu european, începând de la finele secolului al VIII-lea, chiar dacă acest progres este mai mult cantitativ, caracterul unei epoci de autentică renaștere a Europei, fapt ce-i va asigura de aici înainte prioritatea față de Orient. Această superioritate se va manifesta și sub raport tehnologic propriu-zis, prin apariția primelor tratate tehnologice ale evului mediu: cel al călugărului Teofil din secolul al XII-lea, intitulat *De diversis artibus*, tratatele engleze din secolul următor asupra agriculturii (manualele de sfaturi practice „husbandry"), urmate de cele italiene și altele din alte țări europene. Deși aceste lucrări nu sunt decât niște compilații erudite, apariția lor marchează un moment important în istoria raporturilor dintre creația științifică și tehnică, evidențiind, pe de o parte, relația intimă dintre tehnică și știință, exprimată cu ocazia dezbaterii revelatoare de la Milano de la cumpăna dintre secolele XIV și XV, prin concluziile: „Ars sine scientia nihil est" sau „Scientia sine arte nihil est"; pe de altă parte, începuturile medievale ale afirmării științei ca parte componentă a progresului general.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 4, 5.

Evoluția gândirii și a creației tehnice și științifice din spațiul carpato-danubian de la finele secolului al VIII-lea până în secolul al XI-lea se integrează deplin în contextul european. Ca și în cazul altor țări, perioada menționată reprezintă o veritabilă placă turnantă a dezvoltării structurilor societății noastre medievale, epoca apariției raporturilor de aservire de caracter feudal, a ridicării pe o nouă treaptă a procesului de organizare statală.

Ca parte componentă a culturii și a civilizației, creația tehnică și „științifică" de pe teritoriul de la Dunărea de Jos se înscrie ca evoluție în liniile ei generale, ținând pasul cu evoluția celei europene, ca ansamblu. În mod cert, sfârșitul mileniului I marchează un moment istoric de o deosebită importanță și pentru comunitatea de viață din spațiul carpato-danubiano-pontic. Este vremea când societatea românească, eliberată, pentru moment, de spectrul distrugerilor popoarelor nomade, pășește pe calea unui progres sensibil, a cărui consecință imediată a constituit-o creșterea demografică.

Sporul demografic evident, lărgirea bazei agrare în vederea alimentării populației cu produse agro-pastorale, valorificarea mai intensă a bogățiilor miniere, toate acestea au creat în secolele IX–XI condiții favorabile manifestării mai accentuate a procesului de diviziune a muncii, de separare pe o bază mai largă a diferitelor ramuri de producție artizanală specializată, de aplicare a unor tehnologii tradiționale mai perfecționate sau a unora atestate pentru prima oară în acest spațiu. De altfel, evul mediu reprezintă, în general, o epocă de largă difuziune a unor principii și procedee tehnice cunoscute din antichitate, alături de invenții specifice societății medievale. În acest context, utilizarea în scop productiv a energiilor naturale, cu deosebire a celei hidraulice, chiar dacă principiul aplicării acesteia sub forma morii de apă fusese deja cunoscut în antichitate și menținut, poate, în cursul mileniului I și pe teritoriul nostru, reprezintă un moment „revoluționar" în istoria tehnicii, prin marea răspândire în multiple domenii ale producției sociale. Această substituire a forței hidraulice, a energiilor primare (umane mai cu seamă), în domenii productive de bază, larga utilizare a energiilor cursurilor de apă, exploatate în scopul acționării mecanismelor necesare procesului de transformare a materiilor prime, au fost reclamate de noul stadiu de dezvoltare a societății, o dată cu consolidarea noii structuri sociale: cea medievală.

În această ordine de idei, se detașează simțitor moara de cereale acționată hidraulic. Aceste „instalații mecanice dezvoltate“ aparțin, în forma lor evoluată, evului mediu și comportă în structura lor funcțională trei sisteme: energetic (hidraulic), de transmisie a mișcării de la roată la instalația de prelucrare și sistemul mecanic ce execută prelucrarea materiei prime sau semifinite. În afară de instalația energetică, alte componente de structură, ca mijloacele de captare, acumulare și aducțiune, precum și cele de admisie alcătuiau un ansamblu care demonstrează complexitatea și dificultatea unor asemenea lucrări impuse de instalarea și de funcționarea morii, fapt care conferă acesteia caracterul de rezultat al muncii unei colectivități umane organizate și puternice din punctul de vedere economic. Iată de ce apariția morii de apă trebuie considerată ca un eveniment de o importanță deosebită în cadrul comunităților rurale medievale.

Diversificarea ramurilor artizanale a condus la separarea acestora în cadrul meșteșugului de ramură, fiecare nou meșteșug căpătându-și o individualitate aparte, pusă în evidență mai cu seamă de investigația arheologică. Descoperirea a numeroase unelte meșteșugărești de specialități diferite, a atelierelor de lucru, a produselor finite sau în curs de prelucrare a deșeurilor provenite de la realizarea acestora, incomparabil mai multe decât în perioada anterioară, noile procedee tehnologice folosite în producția meșteșugărească demonstrează cu toată tăria gradul atins de procesul de specializare în cadrul economiei de transformare pe teritoriul patriei noastre în secolele IX–XI în vederea realizării de produse corespunzătoare necesităților și gustului crescute ale membrilor comunității. Așa, de pildă, în domeniul prelucrării metalelor, cercetările arheologice au identificat ateliere de fierărie existente în cadrul așezărilor rurale din secolele amintite, observându-se, în același timp, o înmulțire evidentă a produselor realizate din fier și aramă în special, într-o deplină concordanță cu intensificarea, în aceeași vreme, a punerii în valoare a substanțelor minerale utile de bază.

Un interes deosebit îl prezintă, din acest punct de vedere, *prelucrarea fierului*, metal care deținea un rol precumpănitor datorită utilizării sale în mai toate sferele de activitate. Investigațiile arheologice au scos la lumina zilei importante și bogate dovezi ale practicării acestui meșteșug de către unii dintre locuitorii așezărilor, precum nicovale, ciocane, clești, fragmente de foale de fierărie, tipare pentru turnat metalul, obiecte de fier de uz casnic prelucrate sau în curs de prelucrare (cuie, lame de cuțit), mecanisme de închidere, amnare, torți de căldări, cârlige pentru undițe de pescuit, unelte agricole (fiare și cuțite de plug, otice, seceri, coase, rame de hârleț), arme și piese de harnașament (topoare de luptă, vârfuri de săgeată și de lance, scări de șa, zăbale), deșeuri de la prelucrarea obiectelor, zgură, obiecte de podoabă din metale prețioase și semiprețioase ș.a.

Întregul proces de executare a acestor piese din metal avea loc în atelierul de fierărie, o construcție de suprafață situată în imediata apropiere a locuinței meșterului fierar, în interiorul căreia se afla instalația de foc împreună cu uneltele de fierărie corespunzătoare.

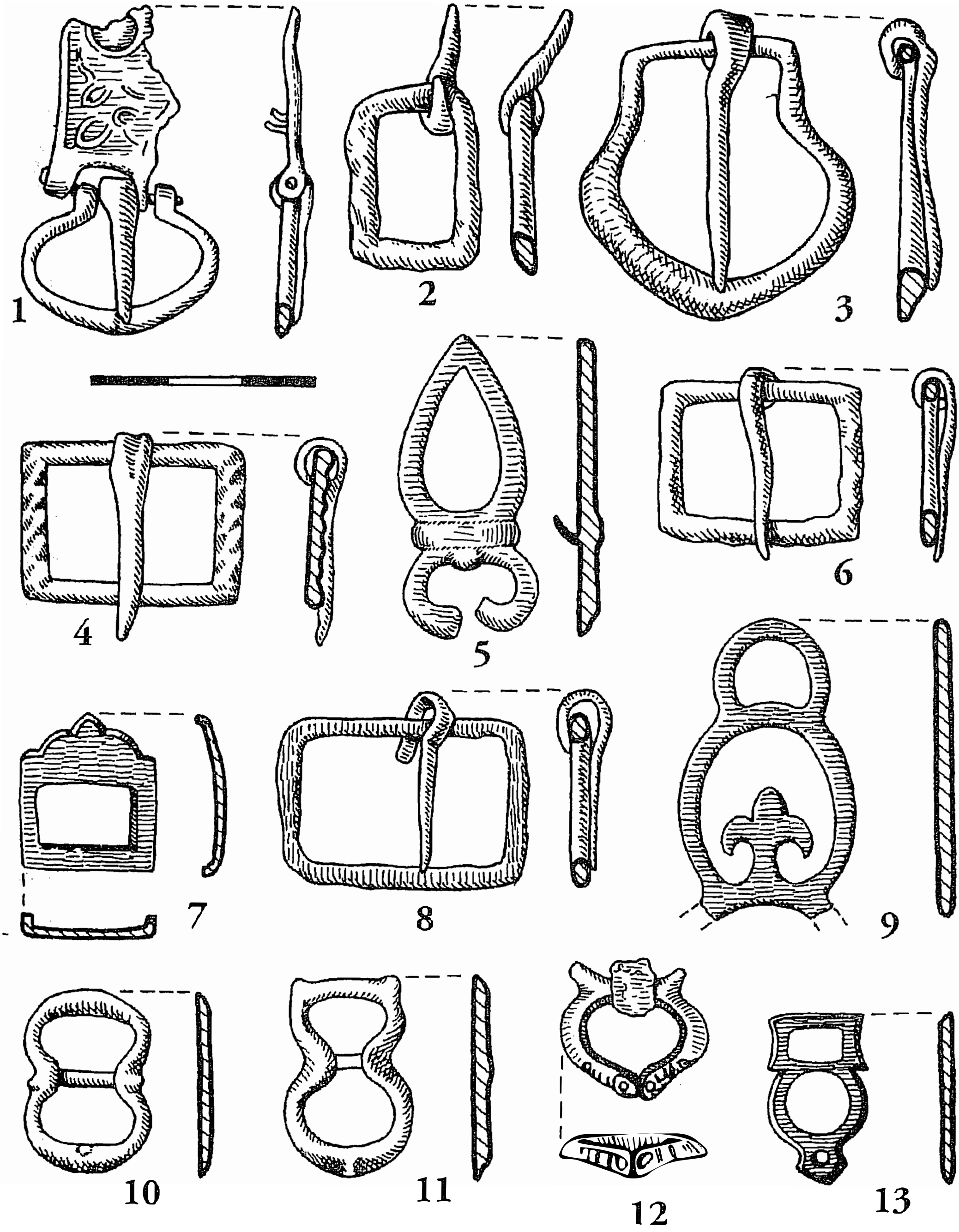
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

Fig. 32 Catarame din fier, secolele VIII–XI, descoperite la: Răducăneni-Iași (1), Murgeni-Vaslui (2,5), Dodești (3,10,12), Hlincea (4,6,8), Suceava (7), Târgu Bujor (9), Băiceni (11), Erbiceni (13).

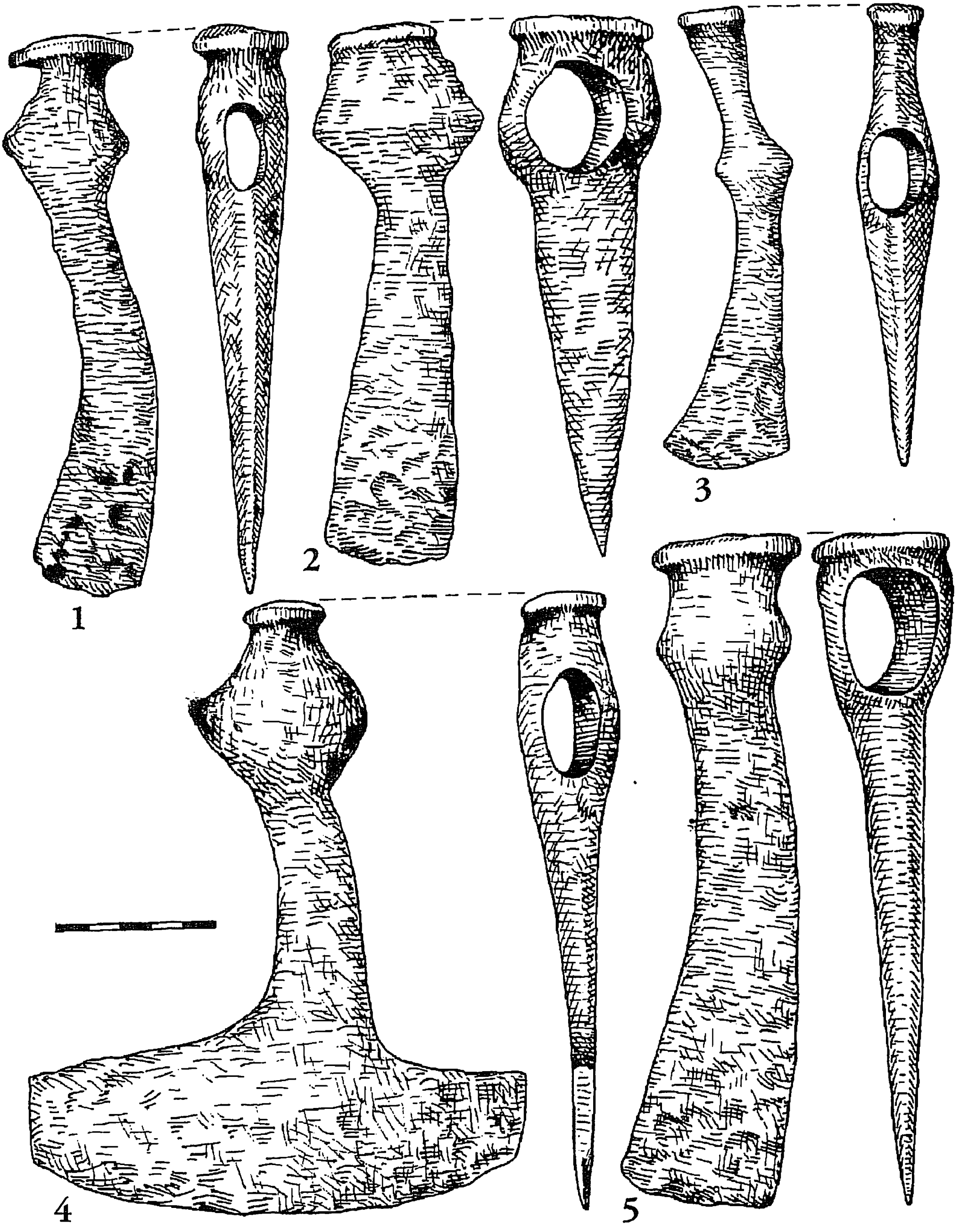

Fig. 33 Unelte meșteșugărești din fier, secolele VI–IX, de la: Hangu–Neamț (1), Nănești–Bacău (2), Fedești–Vaslui (3), Tăvădărești–Bacău (4), Arborea–Suceava (5).

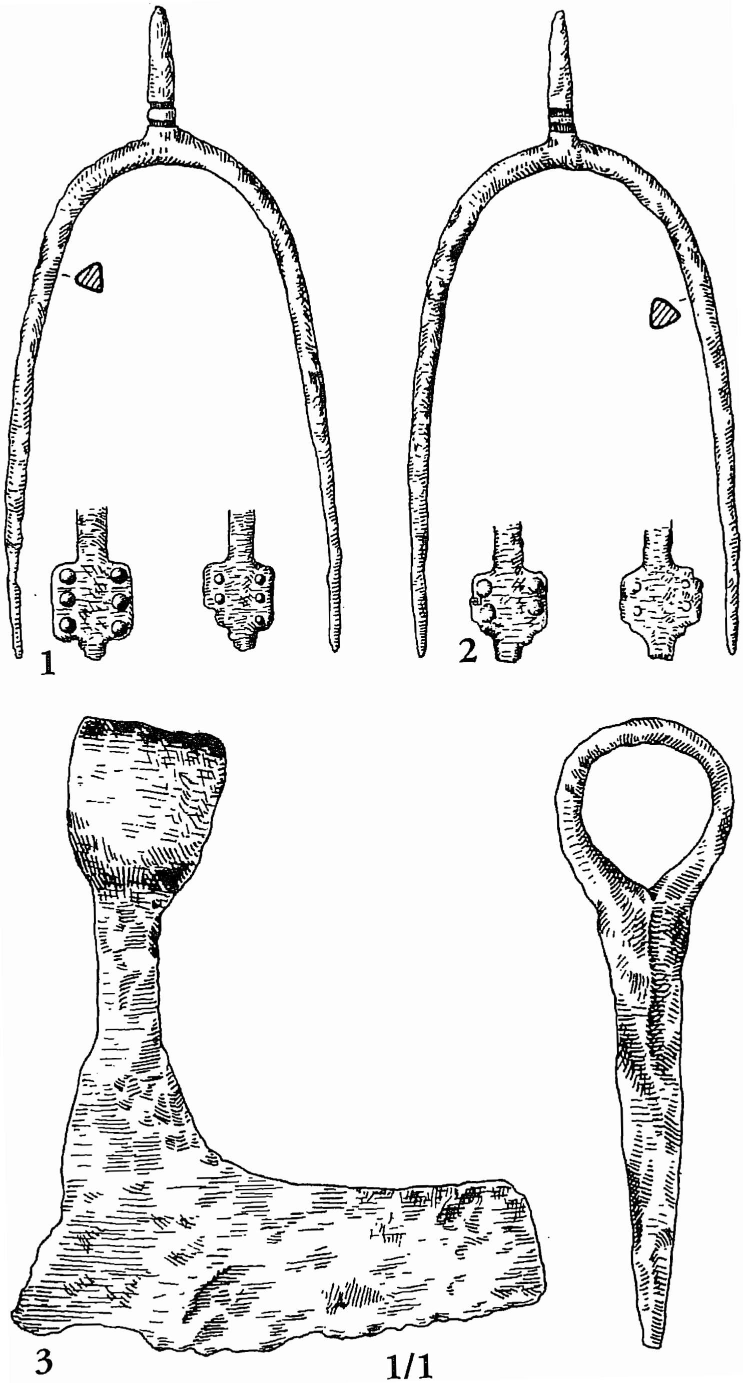

Fig. 34 Pinteni din secolul al IX-lea de la Tărtăria (1, 2) și topor de luptă din secolul al X-lea de la Dăbâca (3).

Imaginea unor asemenea ateliere a fost conturată de descoperirea unor asemenea fierării la Bucov – jud. Prahova, Bârlogu – jud. Argeș, Radovanu – jud. Călărași, Garvăn-Dinogetia și Capidava, Dragosloveni – jud. Vrancea, Lozna – jud. Botoșani, Dăbâca – jud. Cluj, Vladimirescu–Arad, la Biharea, la Comana de Jos – jud. Brașov și în alte părți. Un interes aparte prezintă descoperirea în așezarea de la Lozna a câtorva ateliere de fierărie, unul din ele având dimensiuni neobișnuit de mari (6 x 3,50 m). În astfel de ateliere se aflau unelte de fierărie: nicovale (Străulești–București, Păcuiul lui Soare, Câmpineanca, Bucov), ciocane și clești de diferite mărimi (Bucov, Câmpineanca, Dăbâca, Garvăn–Dinogetia, Păcuiul lui Soare, Fedești, Mateieni–Botoșani, Hansca–Basarabia), dălți și pile de oțel (Păcuiul lui Soare, Dridu, Biharea, Garvăn–Dinogetia, Bucov, Epureni, Giurcani, Bârlad, Murgeni, Fundu Herții), lingură de turnat metale (Biharea), creuzete de lut (Biharea, Lozna, Dodești), tipare din metal și os (Lozna, Biharea, Davideni, Ștefan cel Mare, Rădeni, Costești, Păcuiul lui Soare, Garvăn–Dinogetia, Vădeni-Murgeni), bare de metal pentru prelucrat materie primă în general: lingouri de fier, tablă de aramă și de plumb neprelucrată, alături de zeci de torți de căldări, bucăți de bronz, bucăți de plumb etc. (Garvăn–Dinogetia, Vladimirescu–Arad, Bucov, Obârșia Nouă, Biharea, Păcuiul lui Soare etc.).

Dintre metalele prețioase există mai cu seamă dovezi ale *prelucrării argintului*. O demonstrează mai întâi tiparele de realizare a obiectelor de podoabă, descoperite în diferite așezări cercetate (la Păcuiul lui Soare, s-a descoperit un tipar de bronz pentru mulat bijuterii de aur), unele dintre ele deja menționate, apoi prezența creuzetelor de topit metalele, prezența mercurului folosit în arta giuvaergeriei, ca și obiectele înseși.

Obiecte de podoabă de proveniență locală au fost descoperite într-o serie de așezări din aceeași vreme, de pildă, la Dăbâca – jud. Cluj: brățară, colier, pandantiv din bronz, inel din argint din același metal cu capete în formă de S; la Oradea, Biharea, Șiclău: brățări de bronz, coliere din sârmă împletită lucrată în argint; la Sânpetru German: nasturi de bronz decorați cu brâuri orizontale în relief; la Deva, Șeitin: inele de bronz ornamentate cu figuri geometrice; la Bucov, Dodești, Răducăneni, Păcuiul lui Soare, Garvăn–Dinogetia ș.a. Din documente se știe că voievodul Gyula poseda la curtea sa de la Alba Iulia către anul 1000 un bogat tezaur din metale prețioase, cu ajutorul cărora s-a ridicat biserica catedralei din Alba Regală. Desigur că la realizarea acestui bogat tezaur contribuiseră și meșteri locali aflați la reședința voievodului.

În ceea ce privește tehnica prelucrării metalelor în general, studiul metalografic al diferitelor obiecte descoperite în săpături a permis stabilirea, în parte, a tehnicii de elaborare a acestora. Incluziunile orientate în straturi paralele arată că piesele din fier se obțineau prin prelucrarea la cald a unui burete metalic, încărcat cu incluziuni de zgură. Temperatura de lucru atingea uneori 1 000^0 C, ceea ce permitea operația de sudare a fierului, care se obținea prin introducerea pe vatra de cărbuni de lemn a unui curent de aer cu ajutorul foalelor de mână, ale căror resturi au fost descoperite în săpături. Remarcabile sunt, din acest punct de vedere, descoperirea atelierelor de prelucrare a metalelor de la Dodești – jud. Vaslui și Lozna – jud. Botoșani, ateliere în curs de cercetare. Meșterii făurari cunoșteau

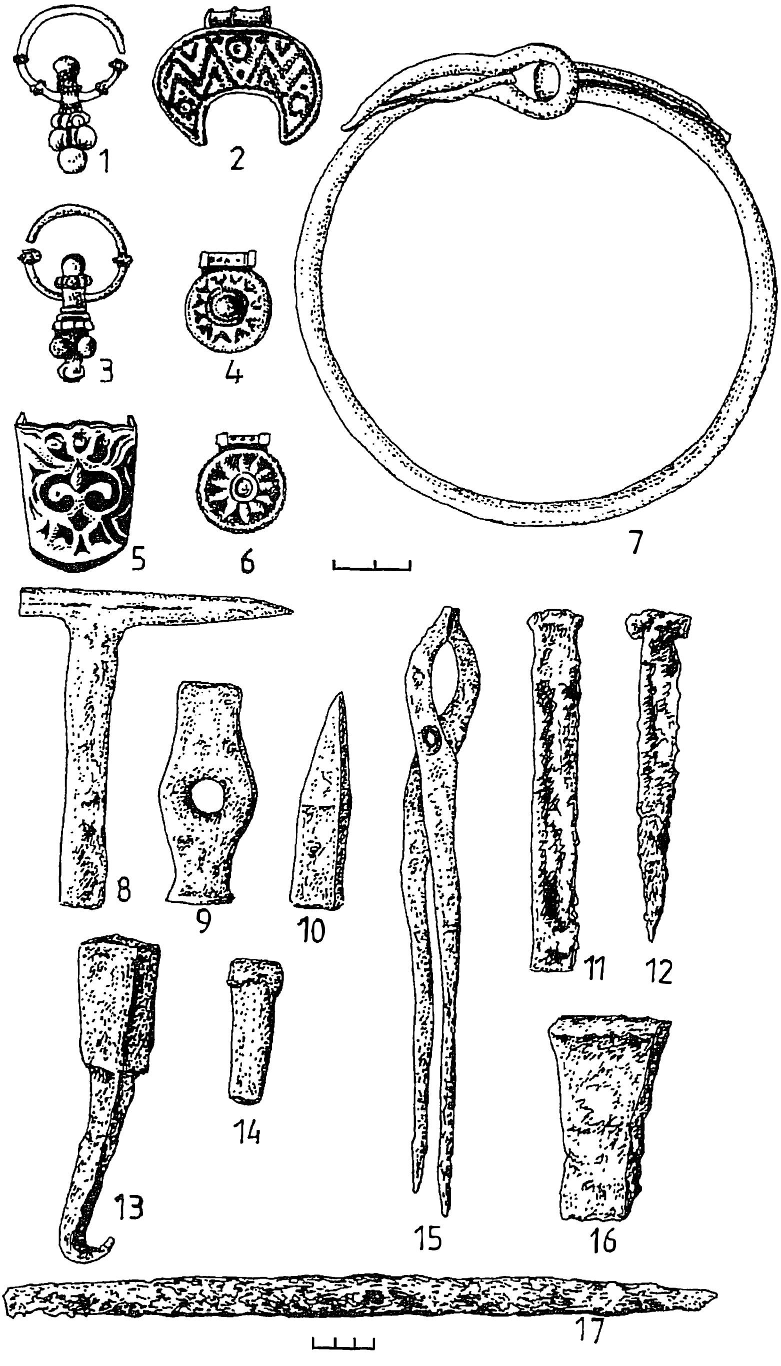
1
2
7
3
4
5
6
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

Fig. 35 Unelte (8–17) și obiecte de podoabă (1–7) din secolele IX–X descoperite în așezările întărite de la Echimăuți și Alcedar.

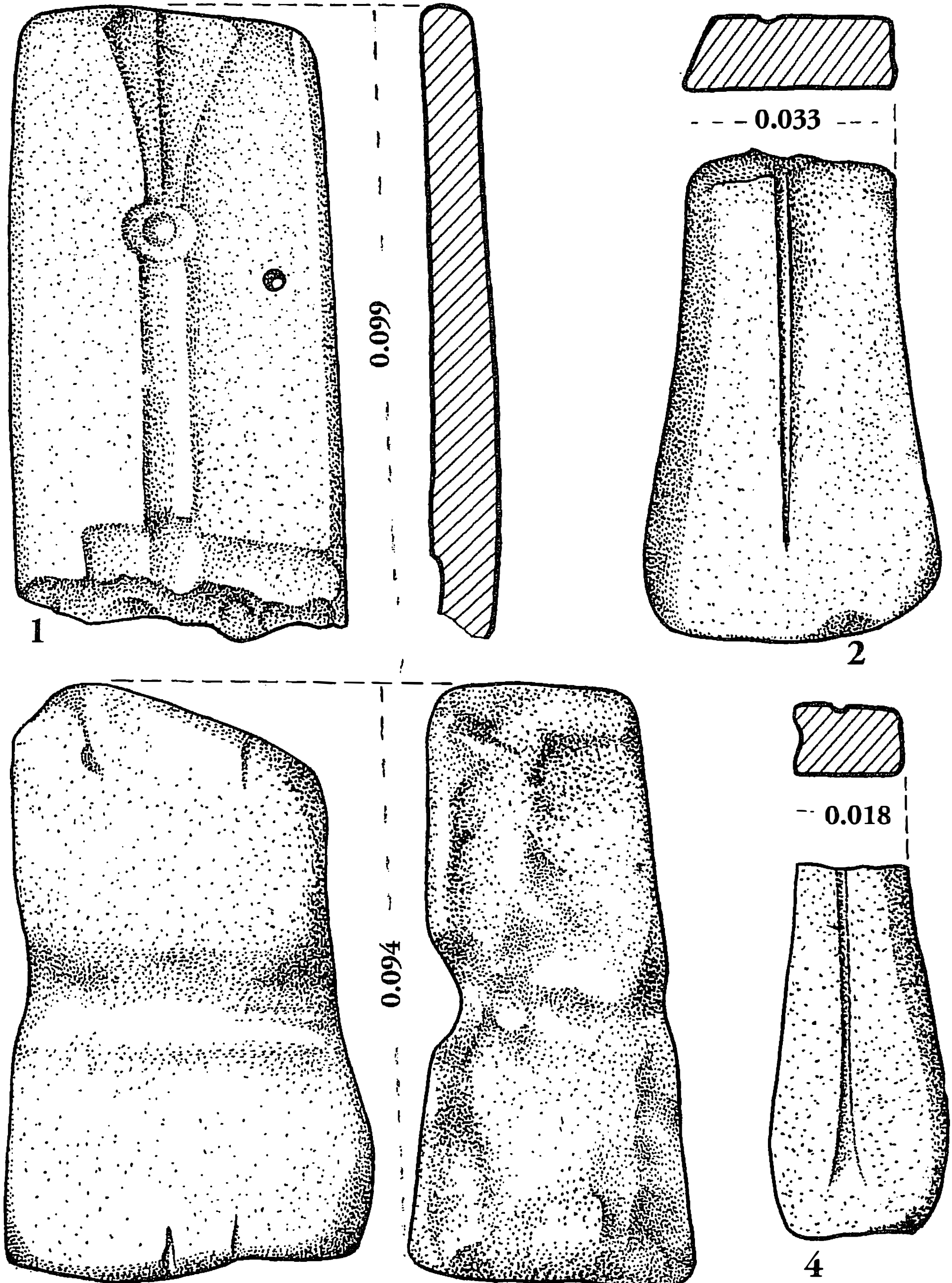
0.099
0.033
1
2
0.094
0.018
3
4

Fig. 36 Tipare (1, 3) și pietre de ascuțit (2, 4) din secolele VIII-X de la: Vădeni–Vaslui (1); Dodești (2–3); Spinoasa–Iași (4).

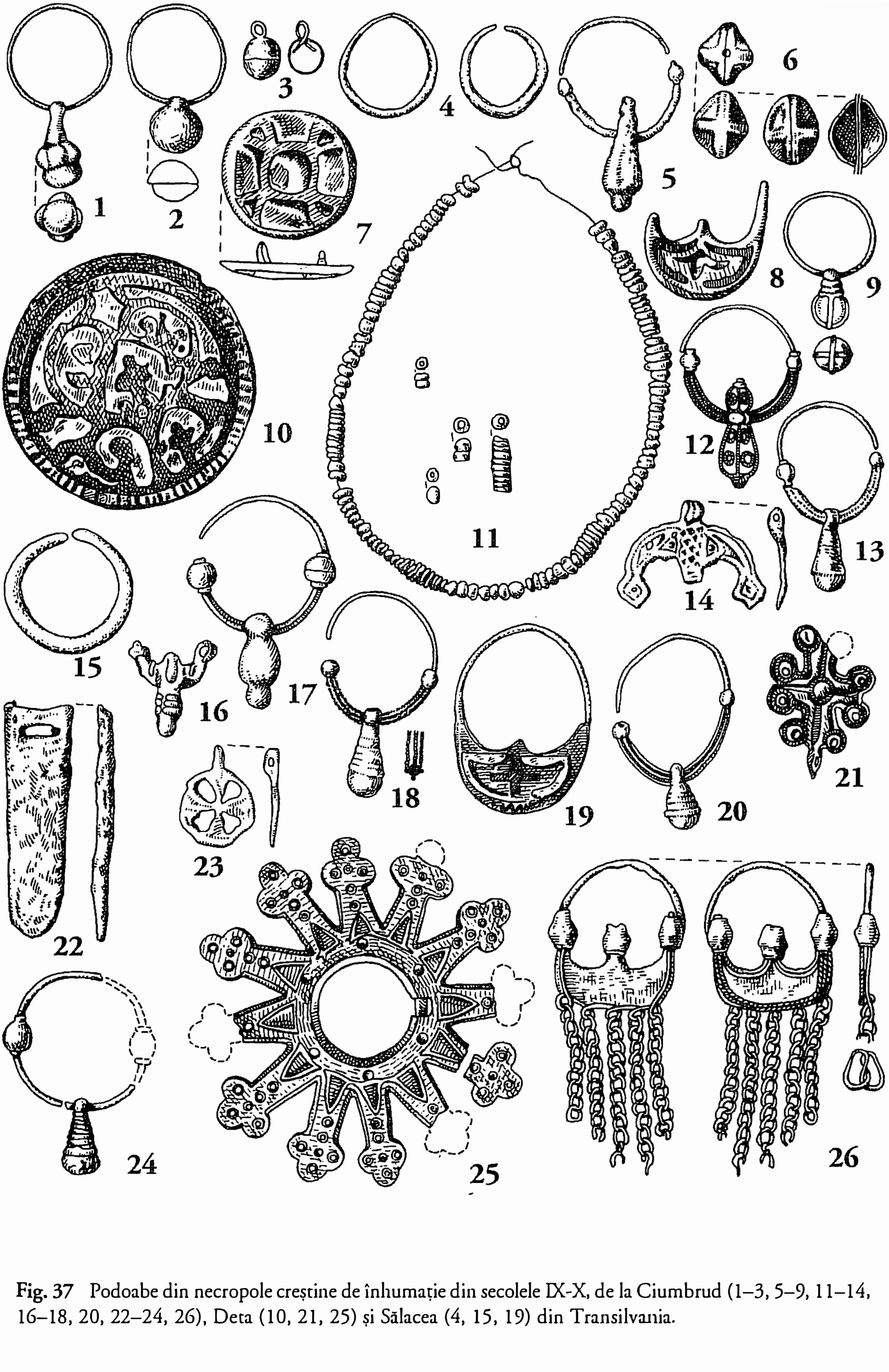
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26

Fig. 37 Podoabe din necropole creștine de înhumație din secolele IX-X, de la Ciumbrud (1–3, 5–9, 11–14, 16–18, 20, 22–24, 26), Deta (10, 21, 25) și Sălacea (4, 15, 19) din Transilvania.

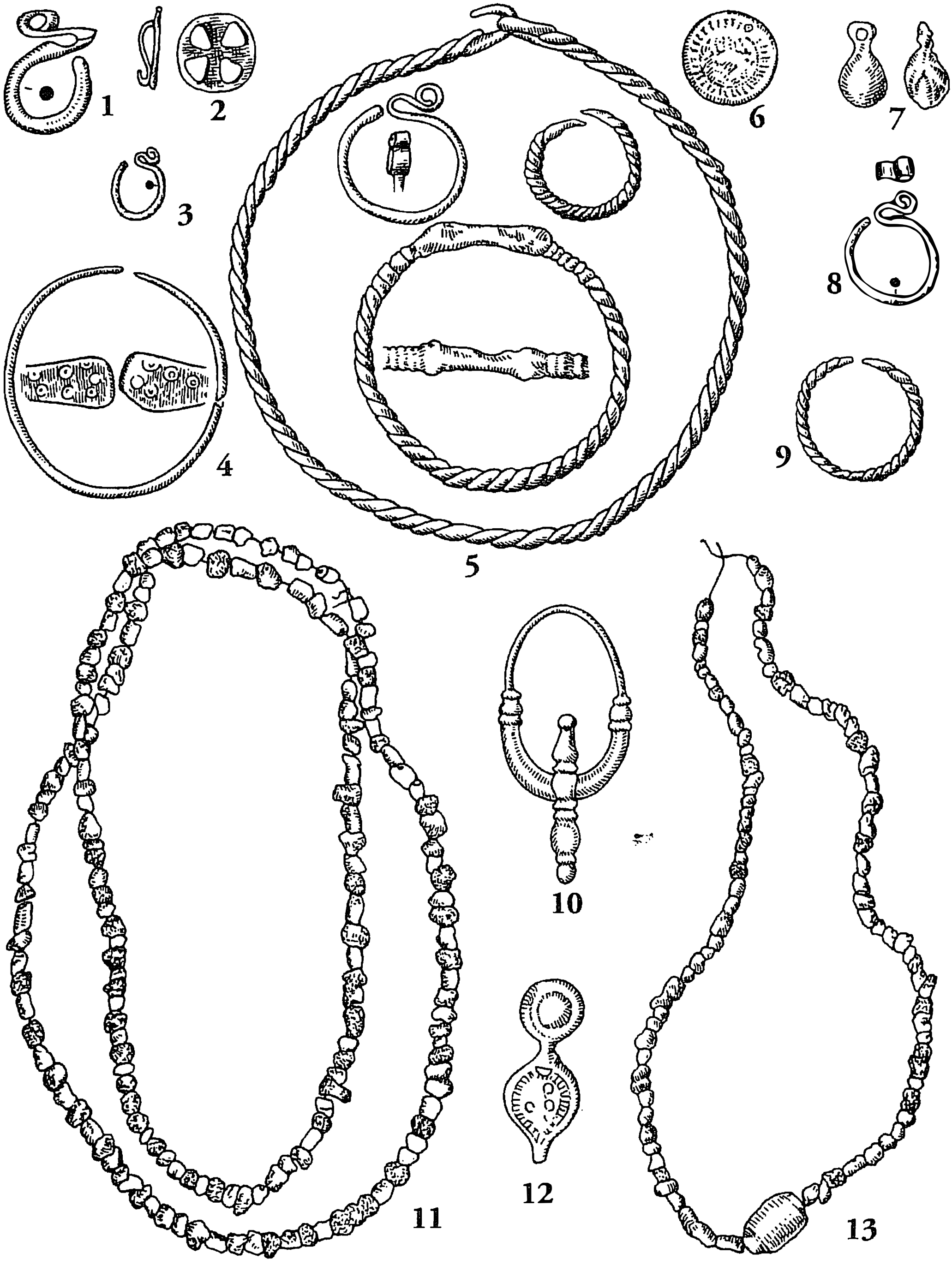
1
2
5
6
7
3
8
4
9
10
11
12
13

Fig. 38 Inventar de obiecte din morminte din secolele X–XII de la Moldovenești (3–7, 12), Dăbâca (1–2, 8–9, 11, 13) și Alba Iulia (10) din Transilvania.

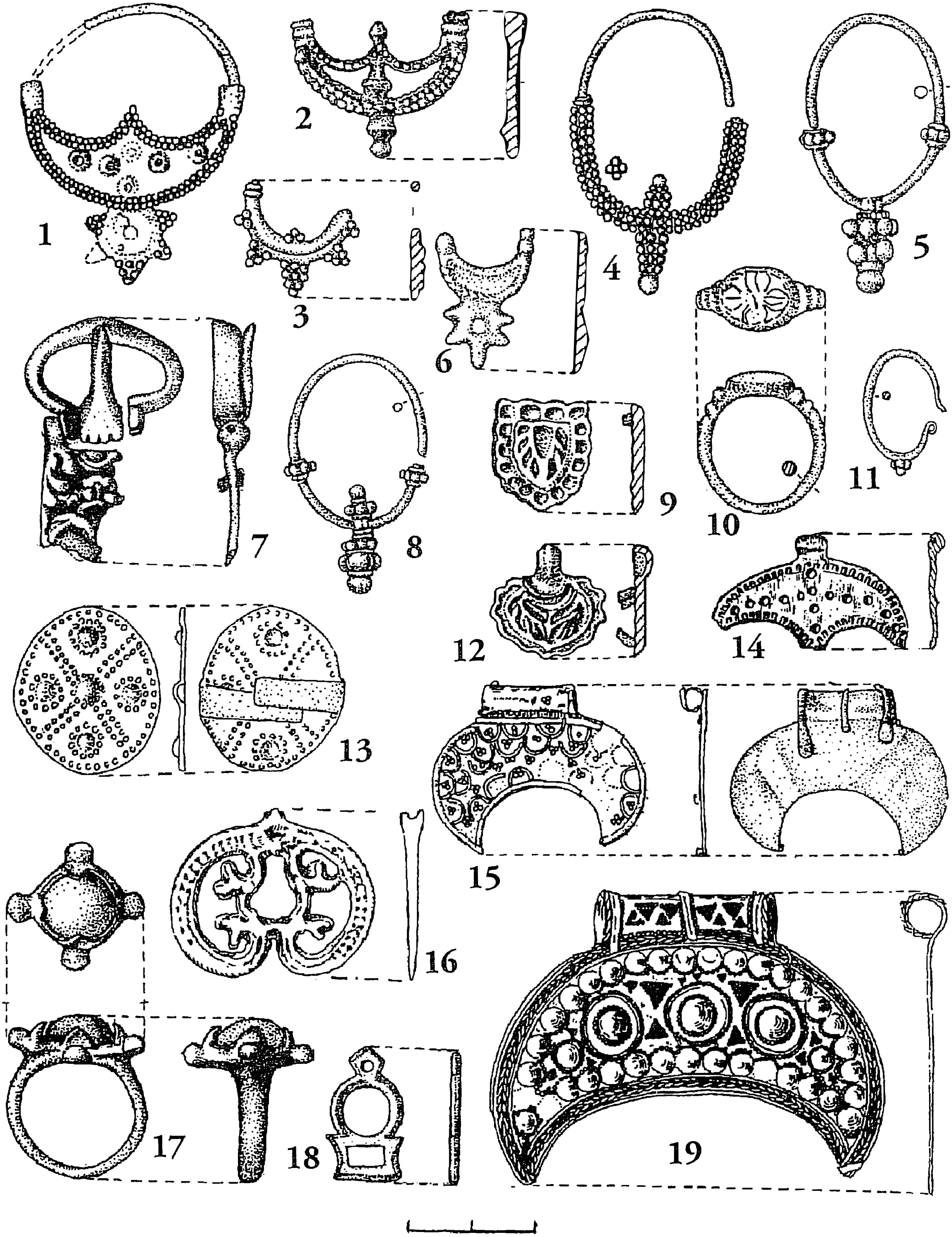
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19

Fig. 39 Obiecte de podoabă și cu destinație vestimentară din secolele IX–X, descoperite la Izvoare-Bahna (1,13), Răducăneni (2, 4–5, 7–9, 12, 15–17, 19), Vădeni (3), Horodiștea (6), Stoicani (10–11), Băiceni (14) și Dodești (15), în Moldova.

și calitățile oțelului pe care-l realizau prin procedeul călirii într-un șuvoi de apă rece; din oțel se lucrau lamele de cuțit, unelte meșteșugărești și agricole, care necesitau o mai mare rezistență la uzură.

Cât privește tehnologia prelucrării metalelor prețioase, s-a dovedit că meșterii vremii cunoșteau unele procedee tehnice, precum presarea, cizelarea, tehnica încrustării obiectelor de aur și argint cu pietre prețioase și semiprețioase, tehnica poleirii sau acoperirii obiectelor de argint cu foiță de aur (se remarcă prezența mercurului la Garvăn–Dinogetia), toate acestea dovedind existența unor ateliere specializate în asemenea îndeletnicire.

În domeniul *construcțiilor* se remarcă *prelucrarea lemnului* și *a pietrei* în legătură cu ridicarea fortificațiilor palisadate, a locuințelor, cu realizarea obiectelor de lemn și de piatră în general (găleți, bărci, râșnițe, cutii pentru ascuțit, banițe de măsurat cereale, mânere de cuțit sau pentru pieptene, pietre de tocilă, greutăți pentru plasa de pescuit, tipare, butoaie, căzi, putini). S-a văzut cu prilejul analizării structurilor teritoriale ce pondere aveau construcțiile de lemn și de piatră în sistemul defensiv al societății românești de la cumpăna primelor două milenii ale erei noastre. În legătură cu satisfacerea tuturor acestor cerințe se utilizau numeroase unelte de fier, care au fost descoperite în așezările cercetate.

Printre cele mai numeroase asemenea piese se numără topoarele de diferite forme și mărimi, descoperite în mai toate așezările investigate (Garvăn–Dinogetia, Păcuiul lui Soare, Bucov, Fundu Herții, Spinoasa, Dăbâca etc.); numeroase sunt, de asemenea, și dălțile de tipuri și mărimi variate utilizate atât în prelucrarea lemnului, cât și a pietrei sau a metalelor (Bucov, Păcuiul lui Soare, Blăgești, Viișoara, Dinogetia), sfredelele, teslele, fierăstrăiele de mână (Garvăn–Dinogetia, Păcuiul lui Soare, Bucov, Mălușteni, Spinoasa, Fundu Herții, Dăbâca, Vladimirescu etc.).

Materialul de construcție, respectiv lemnul și piatra, erau furnizate, primul de întinsele păduri existente, al doilea de carierele de piatră din apropierea așezărilor. Un exemplu în cazul celui din urmă material îl constituie exploatarea pietrei din carierele locale pentru ridicarea fortificației de la Păcuiul lui Soare, în secolul al X-lea. Caracteristicile litologice și paleontologice ale blocurilor de piatră folosite la ridicarea amintitei cetăți, caracteristici stabilite în urma analizelor de laborator și prin confruntarea rezultatelor lor cu piatra din carierele aflate în împrejurimi, au dat posibilitatea identificării locurilor de extracție a blocurilor de piatră necesară construirii cetății. S-au putut identifica șase locuri de extracție, după cum urmează: pe malul drept al Dunării, sub coasta de vest a dealului Dervent; pe malul drept al Dunării la vărsarea pârâului din valea Canliei; în malul estic al lacului Bugeac, la locul numit „Grota Călugărului"; în malul sudic al lacului Bugeac, la gura văii Caraghioz; de-a lungul malului estic al lacului Bugeac în apropierea satului Gârlița; la gura văii Chesenu Mic. Toate aceste locuri de extracție se aflau la o depărtare față de cetate, ce varia între 0 și 17 km.

Cercetările arheologice efectuate la complexul monastic de la Basarabi-Murfatlar pentru scoaterea la lumină a construcțiilor religioase de acolo au demonstrat că în secolul al X-lea se exploata din masivul de cretă de aici o mare cantitate de material folosit și la

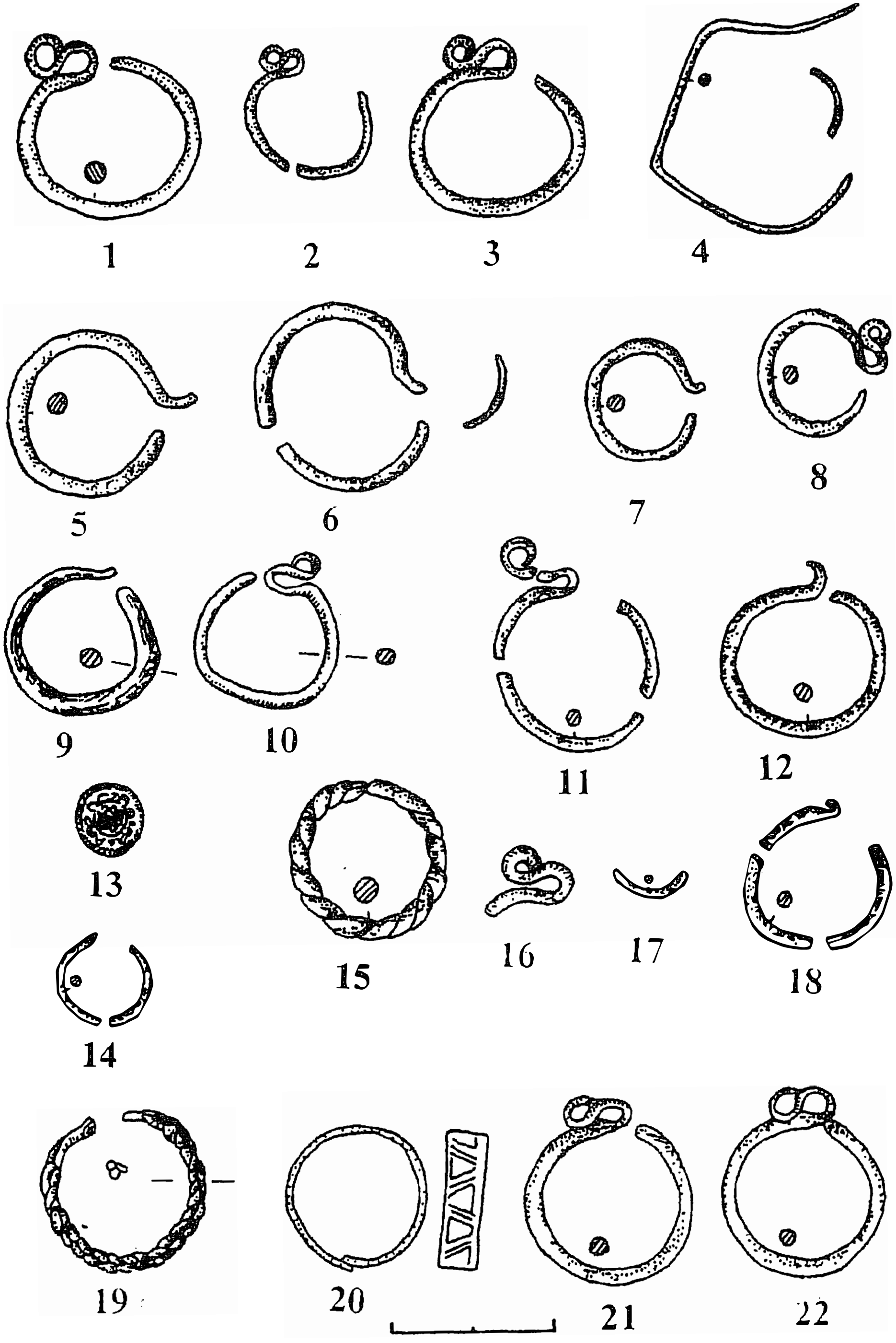
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
15
16
17
18
14
19
20
21
22

Fig. 40 Piese de podoabă din secolele XI–XII descoperite în necropola de la Cluj-Mănăștur.

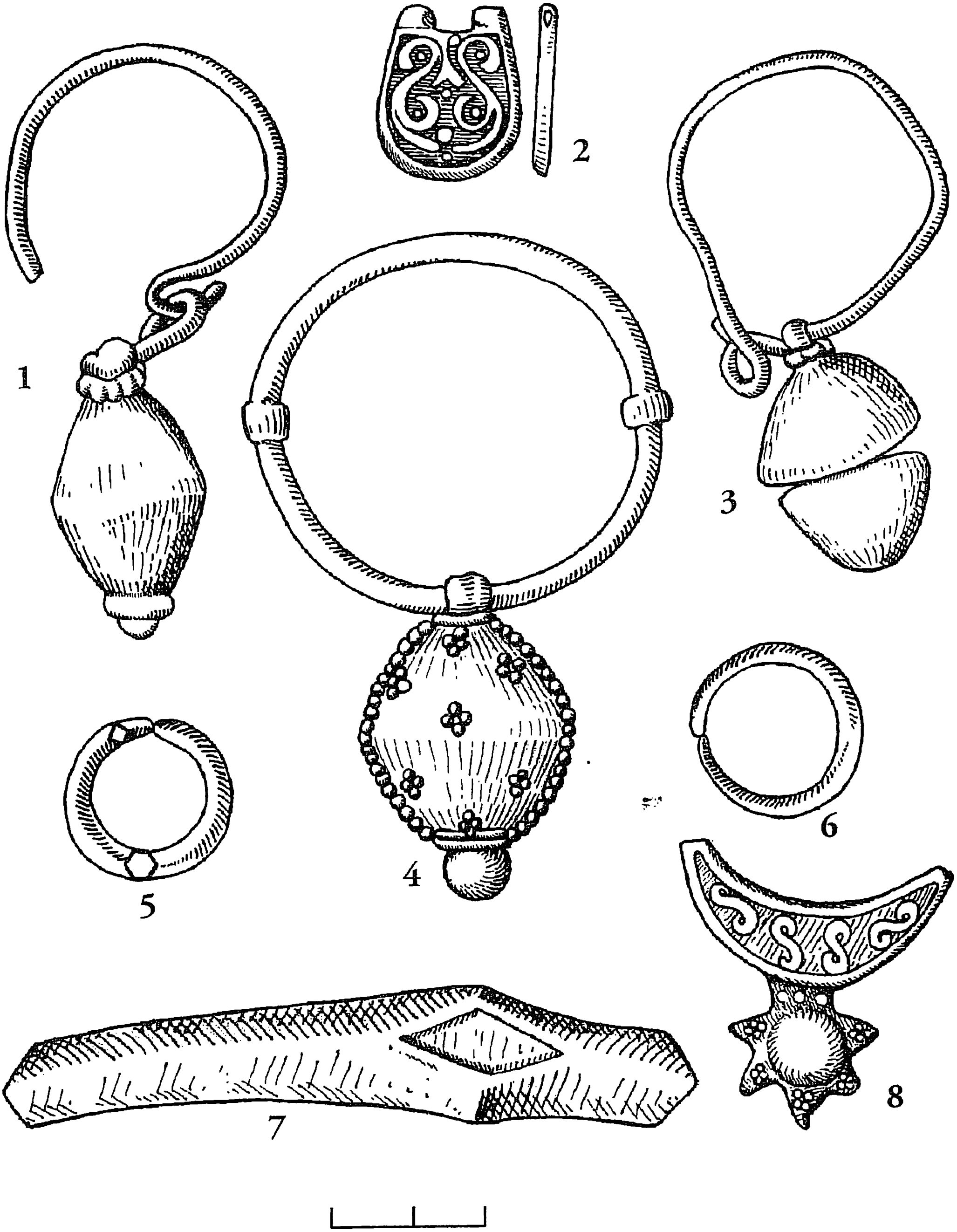

Fig. 41 Podoabe din aur, argint și bronz din secolele VIII–IX, descoperite la Ghirbom (2–4, 7), Dăbâca (1, 5–6) și Moigrad (8).

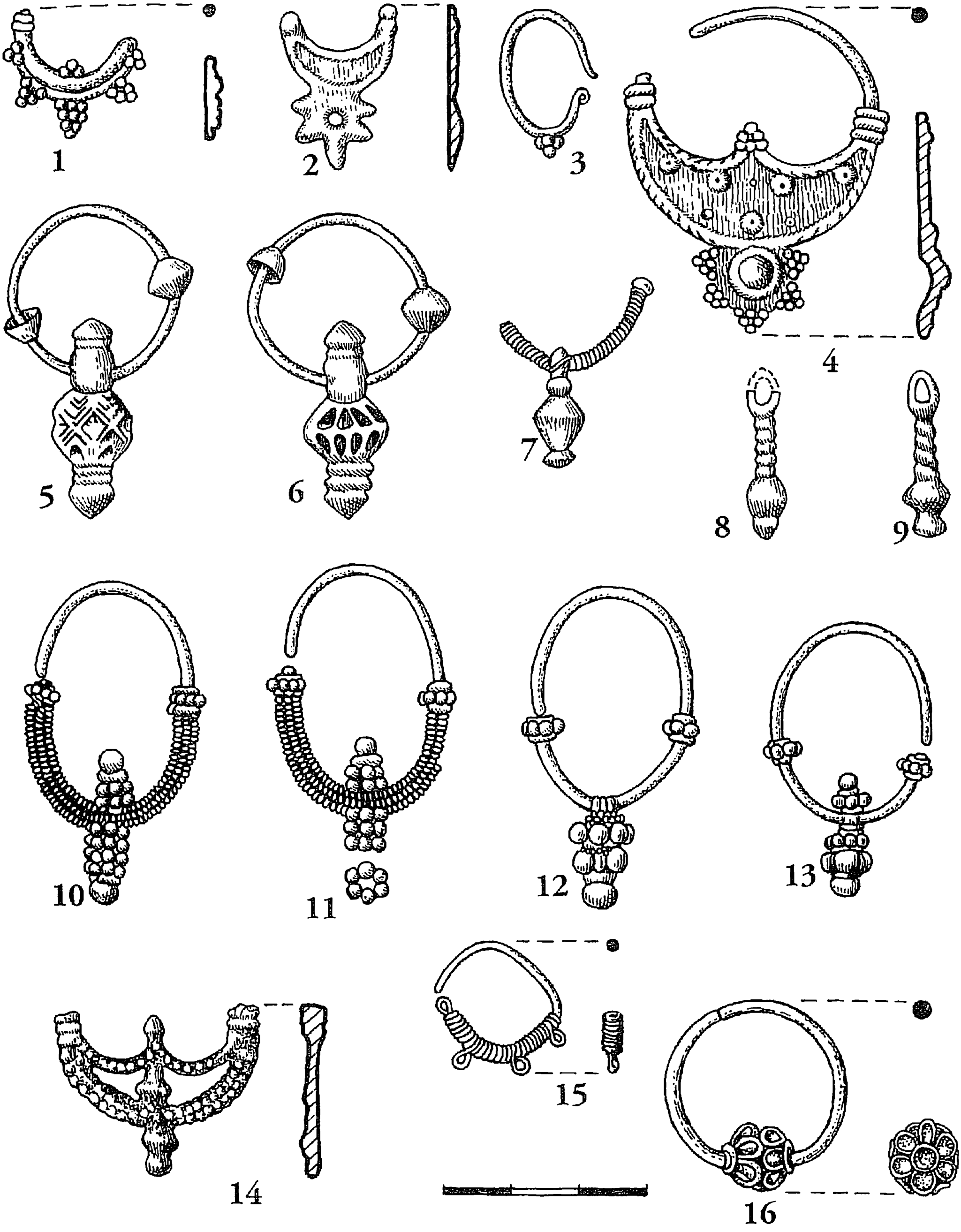
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

Fig. 42 Cercei din secolele VIII–XI de la: Vădeni-Vaslui (1), Horodiștea–Botoșani (2), Stoicani–Galați (3), Izvoare–Bahna (4), Arsura–Huși (5–6), Răducăneni–Iași (7, 10–14), Dodești (8, 9, 16), Udești–Suceava (15).

construcția valului de piatră din cadrul sistemului defensiv dobrogean din acea vreme. O atestă unele unelte de tăiat creta (târnăcoape, topoare), descoperite aici, precum și blocuri mari de cretă stivuite pentru a fi încărcate și transportate sau bucăți voluminoase de cretă în curs de detașare din orizontul exploatat.

Prelucrarea osului și a cornului constituia și ea o îndeletnicire a anumitor indivizi din cadrul comunității, specializați în confecționarea a diferitelor obiecte din aceste materiale. Potrivit datelor oferite de cercetările arheologice, se prelucrau oase de animale mari, coarne de cerb și alte animale cornute, colți de mistreți (mai mult pentru ornamentare, dată fiind duritatea acestora); se executau plăsele și mânere de cuțite, piepteni, străpungătoare (sule), tocuri de ace, psalii, capete de harapnice, vârfuri de rășchitoare, cârlige pentru agățat, piese de arc, piese de joc, fluiere de os, patine pentru gheață. Asemenea materiale au fost descoperite în mai toate așezările cercetate, ele fiind prezente mai cu seamă în cadrul unor ateliere de prelucrat, cum erau cele de la Bucov, Obârșia Nouă, Rodbav, Alba Iulia, Garvăn-Dinogetia, Șirna, precum și în alte localități; și aici, alături de obiecte finite, s-au descoperit unele în curs de prelucrare, nefinisate, precum și parte din materia primă necesară. La Dinogetia, de exemplu, au fost scoase la iveală aproximativ 60 de mânere de cuțit, multe dintre ele nefinisate. La Bucov, circa 65 de străpungătoare au fost descoperite în câteva locuințe. Mânerele de cuțite erau frumos ornamentate, motivul cel mai răspândit fiind așa-numitul decor „în ochiuri", constând din unul sau două cerculețe concentrice cu un punct la mijloc, executate cu ajutorul unui mic compas din metal; apoi brâuri de ornament incizate în formă de rețea, benzi oblice din linii incizate. Unele decoruri au rămas neterminate, fiind doar parțial realizate.

Torsul, țesutul, prelucrarea țesăturilor și a pieilor constituiau, în continuare, în secolele IX–XI, în cea mai mare parte, meșteșuguri casnice, ele fiind prezente în toate sau aproape în toate gospodăriile așezărilor. Așa se explică mulțimea vestigiilor legate de această îndeletnicire. Exemplul cel mai grăitor în această privință îl constituie prezența fusaiolelor pentru tors, confecționate din lut, os, plumb, cărămizi sau cioburi. La Garvăn-Dinogetia numărul acestora se ridica la peste 450 de exemplare, la Bucov s-au găsit circa 40 de piese, numărul lor fiind mare și în alte așezări, ca Păcuiul lui Soare, Dodești, Hlincea–Iași, Comana de Jos, Dăbâca, Dridu, Obârșia Nouă; la Grumezoaia o astfel de fusaiolă era smălțuită.

Pentru țesut pledează prezența capetelor de tindechi din foi de aramă, rășchitoarele de lemn cu vârf de corn bifurcat, ca la Garvăn, Păcuiul lui Soare, precum și resturile de țesături de in, cânepă, mătase de borangic și lână țurcană, stogoșă sau țigaie descoperite în săpături.

O realizare remarcabilă a constituit-o folosirea războiului de țesut de tip orizontal, care a ridicat arta țesutului de la nivelul preocupărilor casnice ale gospodinelor din etapa precedentă la nivelul meșteșugului propriu-zis, practicat de meșteri specializați. Istoriografia occidentală mai veche formulase teza răspândirii războiului de țesut în părțile Europei Central-Răsăritene, prin intermediul Occidentului, în secolele XII–XIII. Descoperirea ulterioară a vestigiilor războiului de țesut orizontal în săpături efectuate

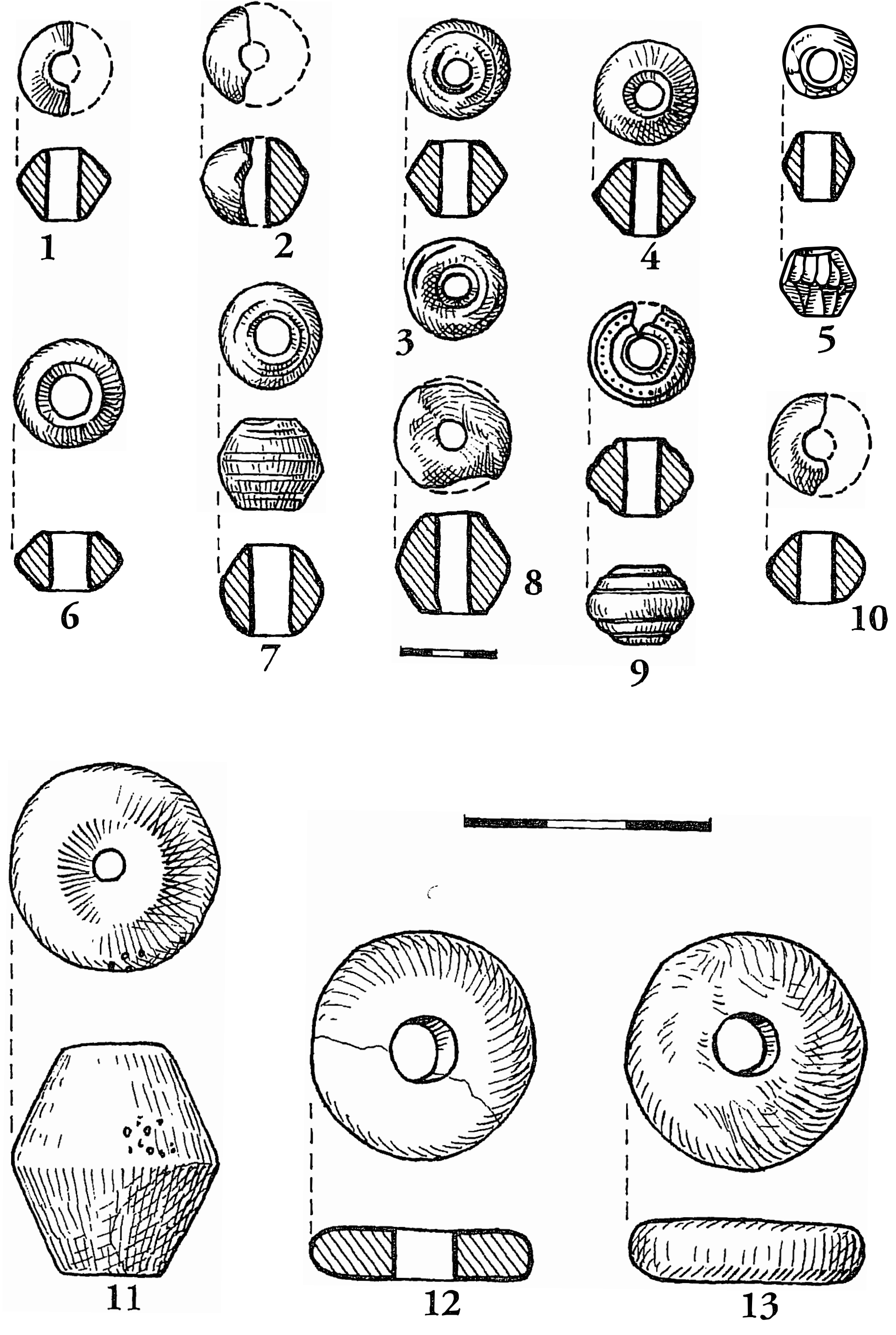
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

Fig. 43 Fusaiole din lut, secolele VIII–XI, de la Bucov (1–10), jud. Prahova, Spinoasa (11), Dodești (12, 13).

în unele țări din Europa Centrală, datând din secolele X–XI, a condus la revizuirea tezei preluării lui din Apus. S-a pus atunci întrebarea în ce măsură poate fi vorba de o dezvoltare paralelă, independentă față de Occident sau, dimpotrivă, dacă un alt focar de civilizație a putut fi cauza răspândirii lui în Europa Centrală, anume Bizanțul. Cum apariția independentă a acestui mijloc de producție superior celui de tip vertical este greu de admis, cercetătorii au conferit Bizanțului rolul de propagator al tehnologiei războiului orizontal spre centrul Europei.

În acest context, descoperiri arheologice făcute în două așezări din secolele X–XII din Dobrogea, inclusă în acea vreme în cadrul Imperiului bizantin, asigură ipotezei o consistentă bază documentară și-i conferă, totodată, un plus de certitudine; este vorba de descoperirea vestigiilor războiului de țesut de tip orizontal în așezări cu caracter urban din Dobrogea, verigă geografică intermediară pe direcția de difuzare a tipului de război orizontal spre Europa Centrală.

Săpăturile arheologice întreprinse în așezări cu caracter urban, ca Garvăn-Dinogetia, au avut darul să scoată la lumina zilei vestigii care atestă prezența războiului orizontal. Au fost descoperite două ateliere de țesătorie în interiorul cărora se aflau numeroase resturi de țesături, fire toarse de diferite grosimi, fuioare legate în „păpuși" de in și cânepă, precum și fire și țesături de mătase. Firele de mătase erau înfășurate pe o tijă subțire, alcătuind o bobină ce se folosea în țesut, înlocuind „țeava" zilelor noastre. Analizele de laborator efectuate asupra acestor materiale au demonstrat finețea și uniformitatea firelor, precum și regularitatea legăturilor lor în țesătură, caracteristici care atestă prezența războiului de tip orizontal.

Un argument hotărâtor în această privință îl constituie descoperirea capetelor de tindechi lucrate în foiță de aramă, piese specifice războiului de țesut orizontal. Ele au înfățișarea unor tubușoare plate, lungi de 2,5–4,5 cm, cu o deschidere ovală la un capăt și închise la celălalt, ale cărui margini se termină cu doi colțișori ascuțiți. Câteva exemplare au fost găsite câte două, vârâte unul în altul. Capetele de tindechi se introduceau în vârfurile unor vergele de lemn de lățimea țesăturii și se fixau cu colții în marginile acesteia pentru a o menține întinsă.

Obiecte identice s-au descoperit la Păcuiul lui Soare, cetate bizantină construită în secolul al X-lea. Săpăturile efectuate aici timp de mai multe campanii au dat la iveală capete de tindechi identice cu cele descoperite la Garvăn-Dinogetia, ceea ce constituie un argument major pentru atestarea războiului de tip orizontal și în așezarea de la Păcuiul lui Soare. Judecând prin prisma celor prezentate, ne aflăm în fața unor incontestabile dovezi ale cunoașterii și practicării meșteșugului țesutului, de către meșterii țesători din așezările urbane de la Garvăn-Dinogetia, Păcuiul lui Soare, a războiului de țesut orizontal, în cursul secolelor X–XII. Care era stadiul de perfecționare la care ajunsese acest tip de instalație tehnică la Dunărea de Jos este greu de știut în faza actuală a cercetărilor. Calitatea superioară a țesăturilor descoperite în cadrul atelierului ar putea constitui un indiciu în ceea ce privește tipul tehnologic al războiului orizontal folosit în așezările menționate, comparativ cu cel existent în părțile centrale ale Imperiului bizantin, în măsură să realizeze stofe fine, apreciate și în Occident.

Descoperirile asupra cărora ne-am oprit mai sus au, mai întâi, o importanță locală, limitată la spațiul românesc, în sensul prezenței formei perfecționate a războiului de țesut în general, cunoscut sub numele de război orizontal. Atestarea acestui tip de război în așezări de la periferia imperiului nu poate fi explicată independent, ci numai în contextul larg al influențelor centrului de cultură și civilizație bizantină, atât către regiunile de margine ale imperiului, cât și mai departe, peste frontierele acestuia. Cercetările de până acum au demonstrat că războiul de țesut orizontal era cunoscut pe teritoriul Rusiei, al Poloniei, al Ungariei în secolele X–XIII. Descoperirile de la Garvăn-Dinogetia și Păcuiul lui Soare se situează pe distanța geografică dintre marile centre bizantine vestite în arta țesutului, și spațiile din Europa Centrală și Răsăriteană, unde s-a documentat prezența războiului orizontal. Teritoriul României constituie, astfel, veriga de legătură dintre focarele civilizației bizantine și celelalte teritorii mai îndepărtate de granițele Imperiului bizantin, marcând un anumit punct de contact pe traseul de difuzare spre Europa Centrală și Răsăriteană, a noilor cunoștințe tehnologice.

Confecționarea îmbrăcămintei și *cusutul* sunt documentate prin prezența degetarelor din metal (bronz), a foarfecelor de croitorie, iar executarea plaselor de pescuit prin împletirea sforii, prin fragmente de plasă carbonizată descoperite în unele așezări, ca de pildă la Garvăn–Dinogetia.

Prelucrarea pieilor și a blănurilor este dovedită de prezența împungătoarelor de os, foarte numeroase (la Garvăn, într-o singură locuință s-au descoperit 12 asemenea potricale sau împungătoare din os, iar la Bucov, în întreaga așezare, s-au găsit 65 de exemplare), a cuțitelor de pielărie etc. Cât despre obiectele confecționate din piele, este de amintit descoperirea în cimitirul de la Noșlac a fragmentelor din chimirele de piele purtate probabil de minerii care au lucrat la ocnele de la Uioara în secolele VIII–IX.

Producția obiectelor ceramice oferă și ea, pe de altă parte, date extrem de prețioase pentru înțelegerea și fundamentarea procesului de transformări petrecute în structura producției meșteșugărești la cumpăna dintre primele două milenii ale erei noastre la Dunărea de Jos.

În această perioadă se folosește, pe o scară din ce în ce mai largă, până la generalizare în sens teritorial, în secolele X–XI, roata olarului cu învârtire rapidă, cu consecințele bine cunoscute în domeniul realizării ceramice pentru schimb și a cuptorului perfecționat pentru ars ceramica. Pe teritoriul Dobrogei și în unele centre din Transilvania mai cu seamă, produsele obținute la roata olarului cu turație rapidă începuseră să predomine chiar în cazul așezărilor, sporul ceramicii lucrate cu acest mijloc rapid de producție fiind evident, ateliere de mare productivitate încercând să acopere necesitățile crescânde de obiecte ceramice, mergând până la imitarea, pe scară mai largă, a unor forme de vase de factură bizantină, în special amfore și ceramică smălțuită.

Deși este limpede că, în fapt, cea mai mare parte a ceramicii, descoperită în așezările cercetate pe întreg spațiul românesc, a fost confecționată în atelierele de olărie locală,

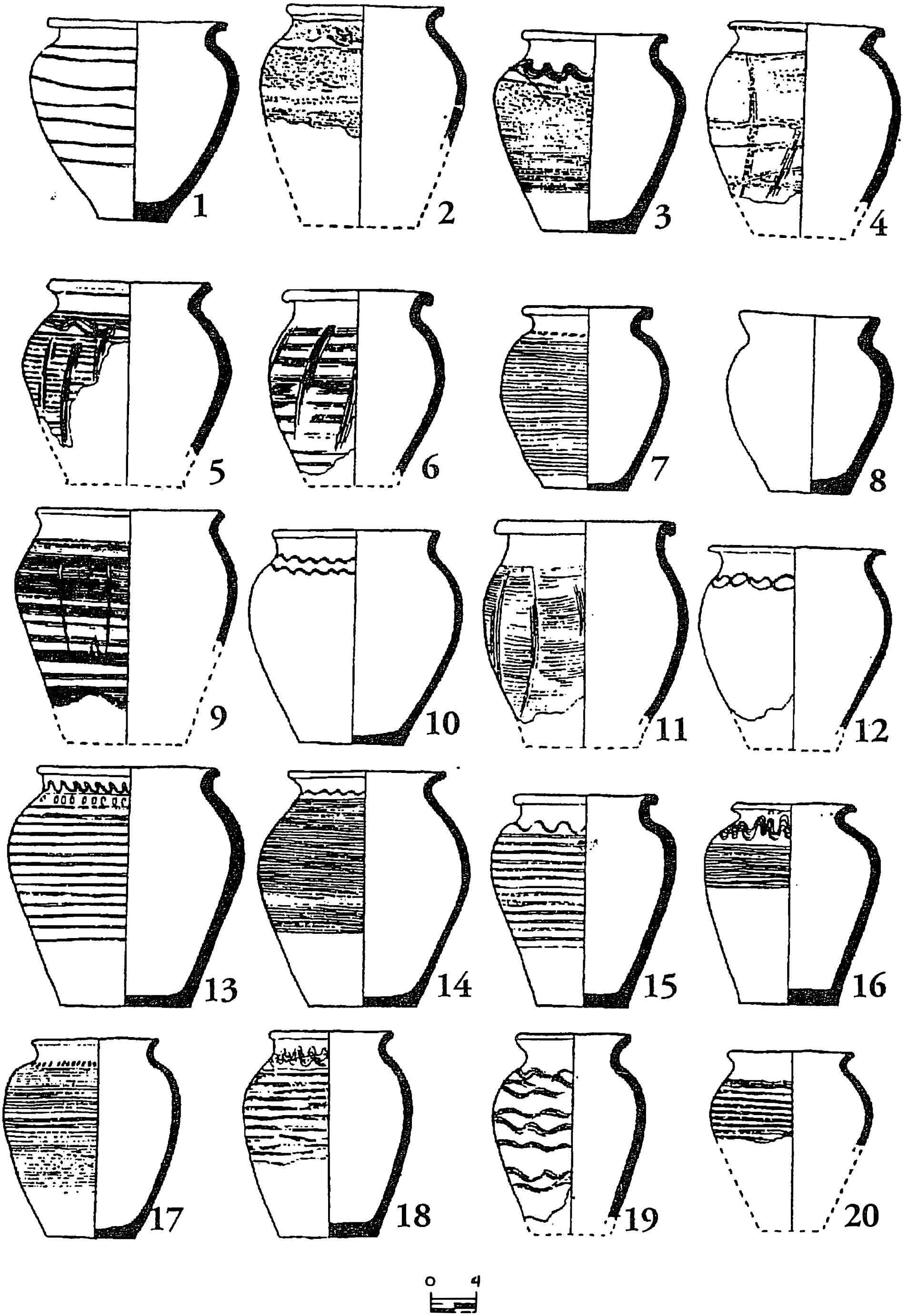
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
0
4

Fig. 44 Oale-borcan de tip Dridu din secolele X–XI, descoperite în așezarea de la Hansca.

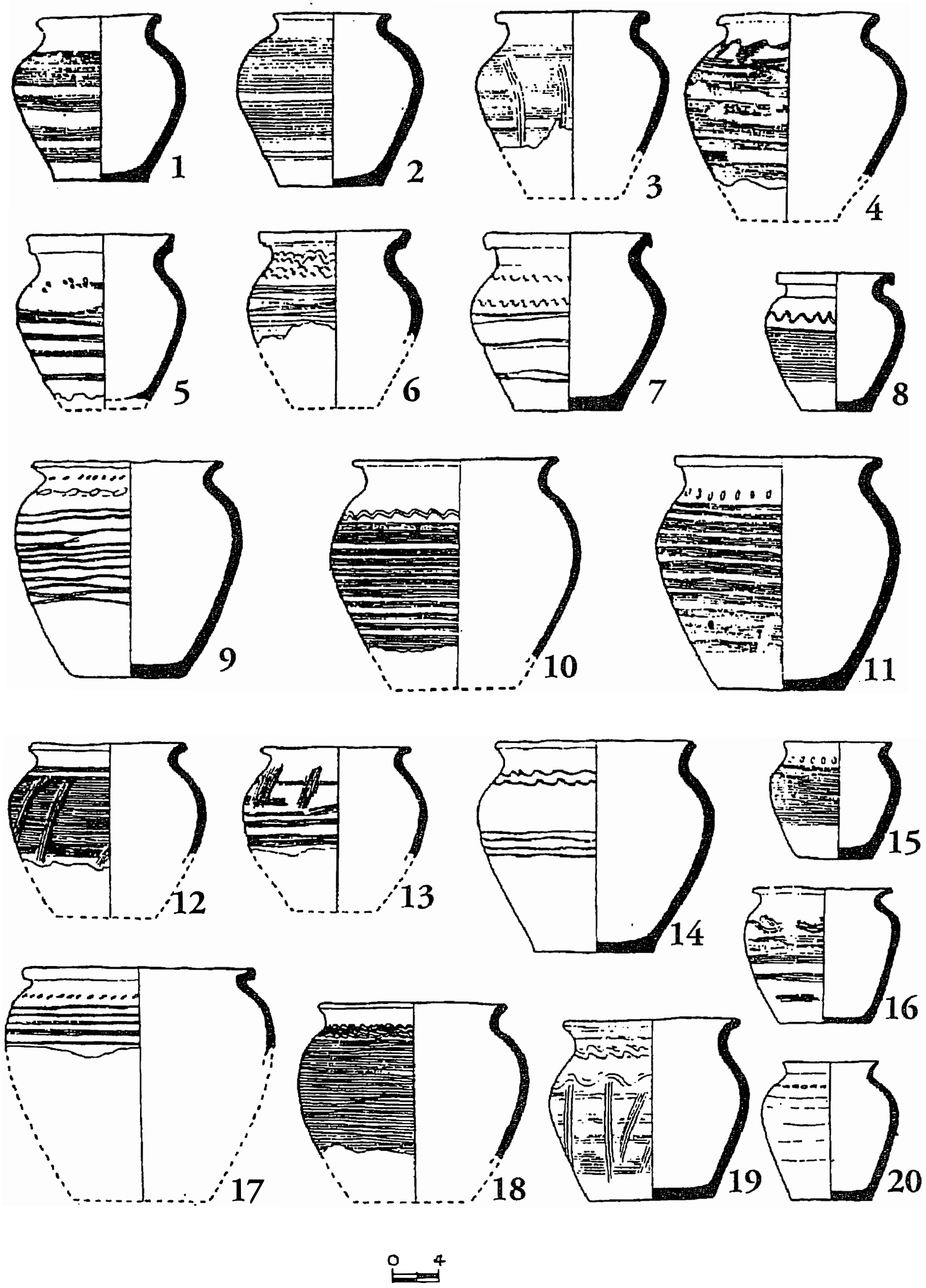
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
0
4

Fig. 45 Oale-borcan de tip Dridu din secolele X–XI, descoperite în așezarea de la Hansca.

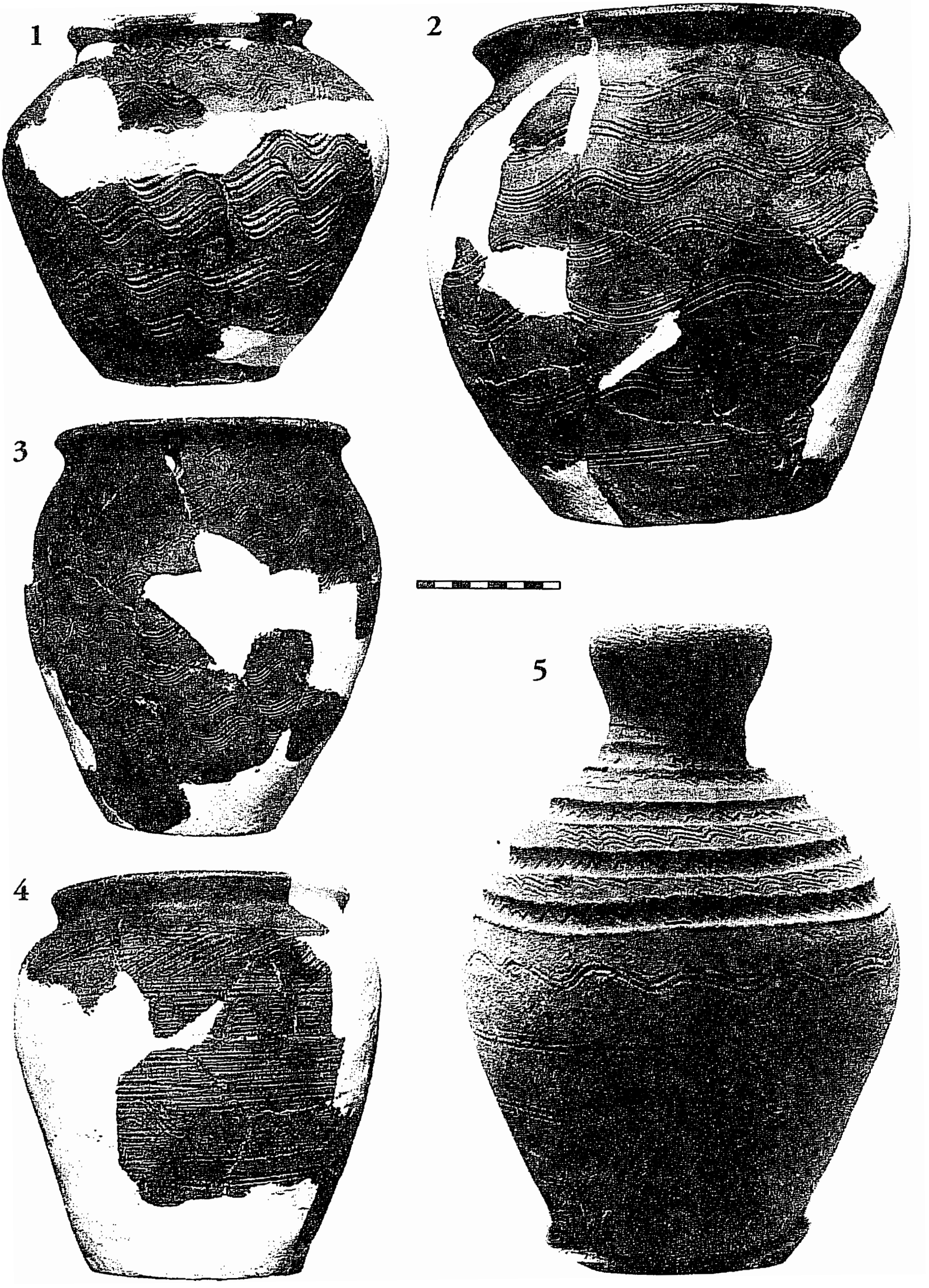

Fig. 46 Ceramică din secolele IX–XI de la Șirna, jud. Prahova (1–4) și Sibiu (5).

totuși până în prezent s-au descoperit puține cuptoare de ars vasele de lut. Asemenea instalații au fost cercetate în așezarea de la Bucov, în cea de la Epureni – jud. Vaslui, la Dinogetia-Garvăn și în alte câteva localități unde s-au efectuat săpături arheologice. La Dinogetia-Garvăn, de pildă, s-au cercetat trei cuptoare de ars ceramica, cu o singură cameră, iar unul dintre cuptoarele de la Epureni era prevăzut cu două camere separate printr-un grătar orizontal prevăzut cu orificii pentru circulația aerului cald din camera de foc — cea de jos —, în camera de ardere a vaselor crude de lut, anume cea de sus. Două asemenea cuptoare cu pilon de susținere a plăcii separatoare între cele două camere au fost cercetate mai recent pe latura de est a cetății de la Hârșova. S-au descoperit și ateliere de lucru ale olarilor, precum cele de la Dinogetia–Garvăn; în ateliere se aflau calupuri de lut servind ca materie primă, sauriș și cochilii de melci sfărâmate, ce urmau să folosească ca degresant, vase de lut nearse, toate constituind argumente depline ale identificării locuinței în cauză cu atelierul de lucru al meșterului olar. În acest context este de reținut atestarea obținerii ceramicii smălțuite, a smalțului în speță. Se poate aprecia că descoperirile din Dobrogrea, dar și de la Bucov, Chirnogi, Biharea și din alte așezări privind realizarea locală a ceramicii smălțuite pot da măsura înnoirilor care se petrec în acest sfârșit de mileniu în așezările respective, unde au fost scoase la iveală numeroase fragmente de ceramică smălțuită de tip bizantin, unele dintre acestea făcând dovada executării lor în ateliere locale. Tehnica realizării smalțului pentru decorarea vaselor presupunea bogate cunoștințe de specialitate ale meșterilor olari, capacitatea acestora de a-și însuși asemenea cunoștințe. Ei cunoșteau, de pildă, cum culoarea smalțului diferea după natura oxizilor introduși în soluție. Oxizii de cupru dădeau smalțului culoarea verde, cei de fier cenușie, cei de cobalt albastră. Pentru aceasta ei trebuiau să cunoască coeficientul de dilatare a pământului, a angobei și a smalțului. Toate aceste lucruri arată că societatea de la Dunărea de Jos parcurgea o etapă de dezvoltare deosebită de cea anterioară, prin înnoiri în cadrul economiei de transformare ce anunțau modificări corespunzătoare în structura socială a comunităților existente.

Circulația mărfurilor și a banilor. Sfârșitul secolului al VII-lea și începutul celui următor au fost marcate de două mari evenimente istorice, care au avut însemnate consecințe asupra evoluției ulterioare a situației economice și politice din Imperiul bizantin și, implicit, de la Dunărea de Jos. Cel dintâi eveniment a avut loc în anul 681, când, nereușind să stăvilească necontenitele invazii ale bulgarilor stabiliți în zona Varna și la est de Munții Stara Planina, împăratul bizantin Constantin al IV-lea Pogonat încheie un tratat de pace cu hanul Asparuh, recunoscând astfel existența primului stat bulgar creat pe vechiul teritoriu al Imperiului roman de răsărit. Ca urmare a apariției acestuia, legătura directă între populația străromână de la Dunărea de Jos și Imperiul bizantin a fost îngreunată, cu consecințe serioase pe plan politic, cultural și religios.

Al doilea mare eveniment istoric din această perioadă a fost reprezentat de declanșarea mișcării iconoclaste: printr-un edict din anul 726, împăratul bizantin Leon al III-lea a interzis cultul icoanelor, decizie aflată la obârșia gravei crize, care avea să macine imperiul

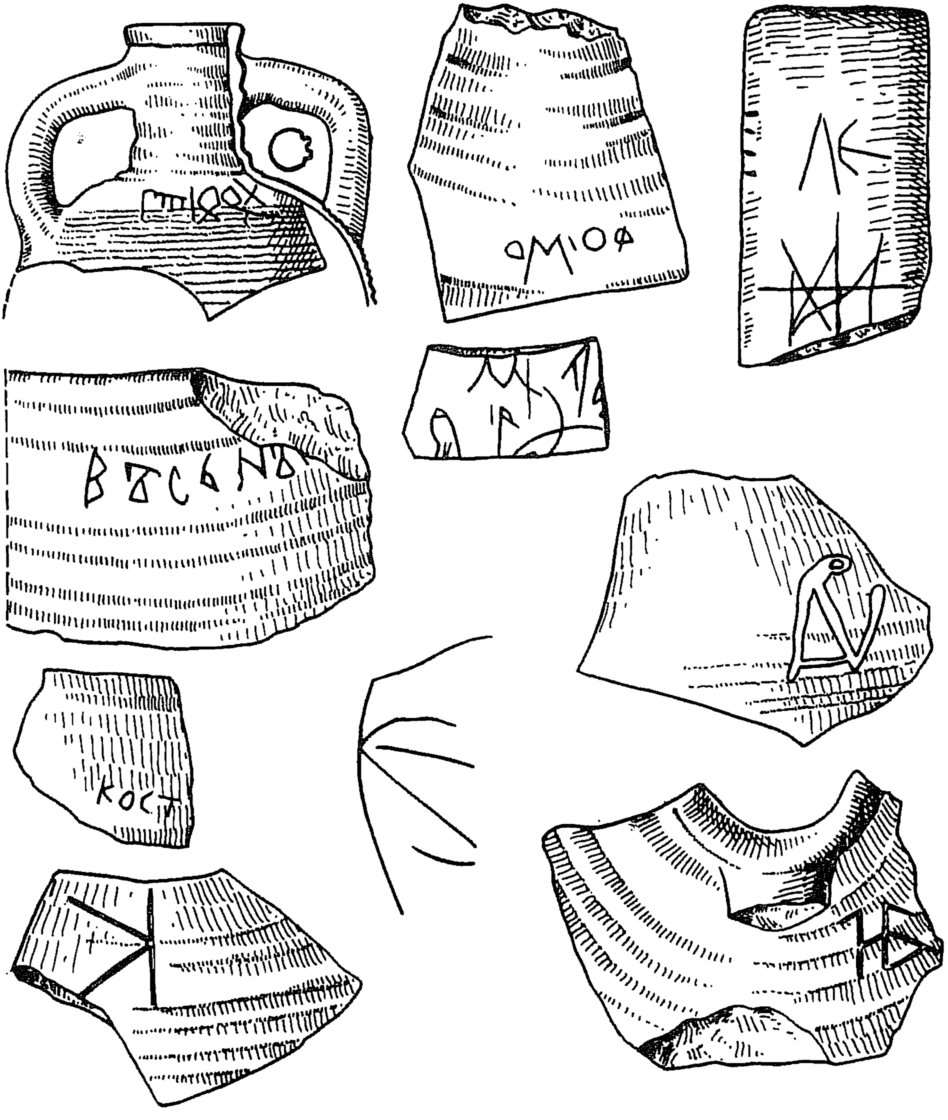

Fig. 47 Inscripții și semne pe amfore bizantine de la Dinogetia-Garvăn, secolele X–XII.

până în anul 843, data restabilirii definitive a acestui cult. Iconoclasmul nu a fost o mișcare redusă la dispute pe tărâm religios, ci o criză complexă, cu implicații de ordin economic și social.

Una din acestea s-a manifestat puternic asupra economiei de schimb pe întregul teritoriu supus autorității Imperiului bizantin. Volumul schimburilor efectuate prin intermediul numerarului curent se restrânge în mod simțitor, cedând pasul economiei

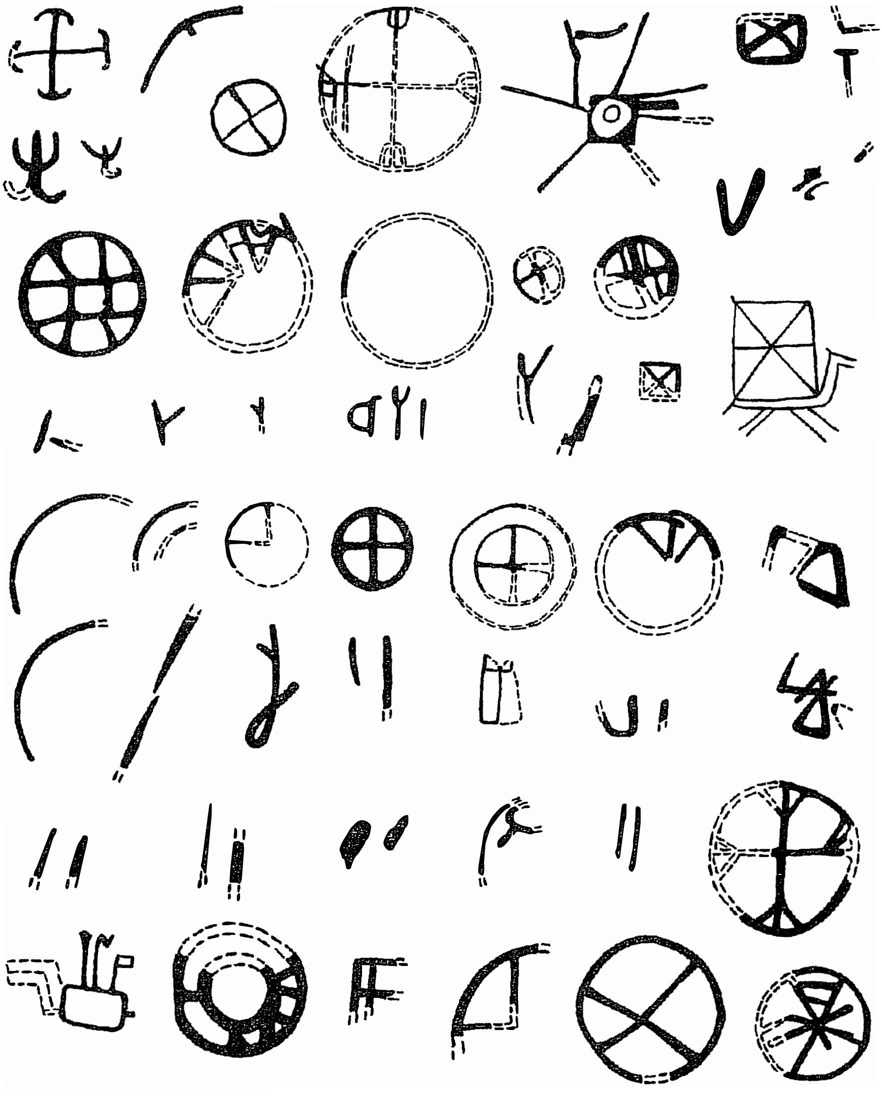

Fig. 48 Semne în relief pe fundul vaselor ceramice lucrate la roată de la Bucov, jud. Prahova, secolul al X-lea.

naturale, având la bază trocul — schimb de produse contra altor produse. În acest cadru, circulația monetară devine neînsemnată, monedele fiind rar întrebuințate în viața cotidiană[1].

---

[1] SCN 1, 1957, p. 203–207.

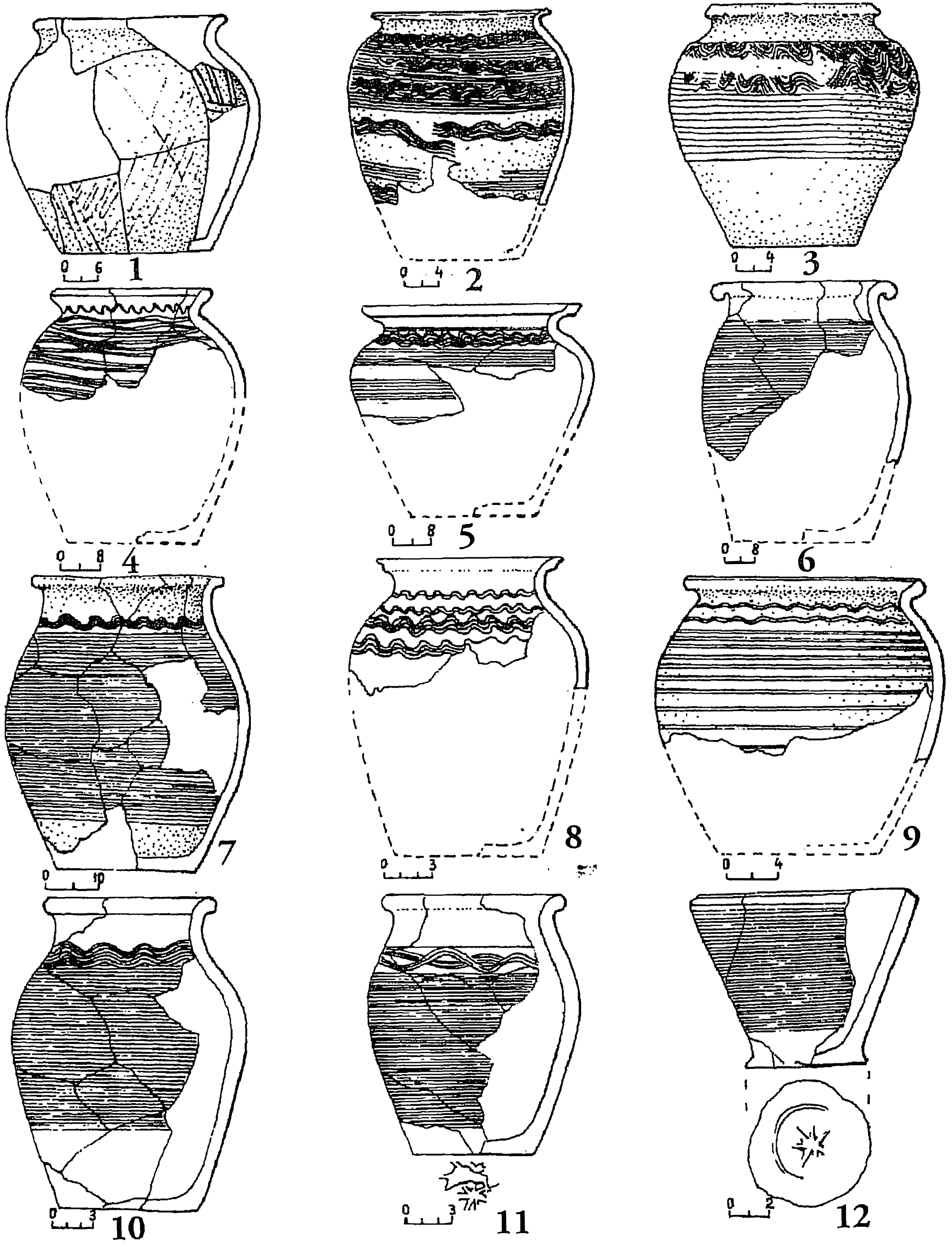
0 6
1
0 4
2
0 4
3
0 8
4
0 8
5
0 8
6
0 10
7
0 3
8
0 4
9
0 3
10
0 3
11
0 2
12

Fig. 49 Oale-borcan (1-11) și castron (12) de tip Dridu, din secolele X–XI, descoperite în așezările de la Calfa (1–3, 9) și Orhei-„Petruha“ (4-8, 10–12) (1-3, 9).

În pofida acestor condiții nefavorabile, moneda Imperiului bizantin, emisă între anii 698 și 842, continuă să ajungă la Dunărea de Jos, fiind prezentă în câteva descoperiri, semnalate atât în Dobrogea, cât și la nord de Dunăre (la Șirna – jud. Prahova, datând de la Nicephor I) și chiar în Transilvania, ca, de exemplu, la Voila – jud. Brașov; predomină moneda de bronz, cu o valoare reală măruntă, dar nu lipsesc nici monedele de argint, în descoperirile de la Tichilești – jud. Brăila și Urluia–Adamclisi – jud. Constanța[1].

Un interesant tezaur, datând din această perioadă, a fost descoperit la Răducăneni – jud. Iași, cuprinzând monede de argint, emise de califii Abbasizi între anii 757 și 809 și obiecte de podoabă din același metal. Acest tezaur marchează capătul unui drum de caravane, spre est, peste nemărginita stepă rusească, până la Golful Persic.

După încheierea perioadei iconoclaste, moneda bizantină începe să pătrundă mai frecvent la Dunărea de Jos. Sunt numeroase descoperirile care au scos la iveală monede de bronz, emise de împăratul Leon al VI-lea[2]. Ele pot fi puse în legătură cu prezența flotei militare bizantine la gurile Dunării, într-o vreme în care un izvor istoric consemnează numele unui dregător imperial, cu titlu de protospătar și arhonte, de Lykostomion[3].

După reinstalarea deplină a puterii bizantine la Dunărea de Jos, sub împăratul Ioan Tzimiskes, și refacerea salbei de cetăți, de la vărsarea brațului Chilia în mare și până la limita cu Dunărea Mijlocie, începe a doua mare perioadă a circulației monedei bizantine în spațiul carpato-dunăreano-pontic. Intensificarea schimburilor bănești în această perioadă și, ca urmare, creșterea cantității de monede bizantine ce se difuzează în acest spațiu, a fost favorizată și de apariția unor centre urbane la Dunărea de Jos, pe a căror rețea erau vehiculate mărfuri diferite, provenind din multiple centre de producție. În acest sens, se poate cita mențiunea pe care un izvor narativ rusesc o face despre intențiile cneazului kievian Sviatoslav, aliat al bizantinilor împotriva bulgarilor în anii 968–969 și apoi rival al acestora de a-și întemeia o stăpânire statornică la Dunărea de Jos. Motivându-și aceste gânduri, Sviatoslav arată că aici — la Dunărea Inferioară — vin tot felul de bogății: de la greci (bizantini) aur, țesături, vin și felurite fructe, de la cehi și de la unguri, argint și cai, din Rusia blănuri, ceară, miere și robi[4]. Din această enumerare, reiese în mod evident cât de intens era comerțul practicat pe Dunăre, în a doua jumătate a secolului al X-lea, practicarea acestor schimburi comerciale fiind însă mult mai veche.

De cealaltă parte a țării, în cea vestică, un izvor de la cumpăna secolelor IX și X (un pasaj referitor la anul 892, cuprins în *Annales Fuldenses*, menționat mai sus) arată că sarea din Transilvania era comercializată moravienilor, existând, deci, un „aparat financiar“

---

[1] *Ibidem*, p. 191.

[2] *Ibidem*, p. 198.

[3] O. Iliescu, *Nouvelles contributions à la géographie historique de la Mer Noire*, în Il Mar Nero, 1, 1994, p. 246–247.

[4] *Cronica lui Nestor*, în *Izvoarele istoriei românilor* (ed. G. Popa-Lisseanu), VII, București, 1935, p. 114.

alcătuit din vameși, paznici etc., cu sarcina de a percepe vama de la ambarcațiunile care transportau sarea pe Mureș[1].

În cadrul acestui intens trafic, moneda Imperiului bizantin îndeplinea, în general, toate funcțiile obișnuite ale banului. Ca și în trecut, predomina moneda de bronz de o valoare redusă, și anume emisiunile anonime ce s-au succedat de la Ioan Tzimiskes până la reforma monetară a lui Alexios I Comnenul, adică, mai precis, între anii 971 și 1092–1093. Depășirea dificultăților de clasare cronologică a acestor emisiuni fără nume de împărat — clasare ale cărei criterii au fost fixate abia în ultimele decenii — fac ca datele pe care le posedăm cu privire la descoperirile de astfel de monede să fie din ce în ce mai numeroase. Aceste monede, cu o valoare nominală modestă, au circulat nestingherit pe toată linia Dunării, ajungând în Banat, dar și în nordul Moldovei, unde s-au descoperit (la Botoșani, Suceava și Rădăuți) *folles* anonimi de bronz emiși la Constantinopol în timpul domniei lui Roman al III-lea. Astfel de monede s-au găsit și în Transilvania, pe locul vechii așezări daco-romane Porolissum, la Moigrad – jud. Sălaj. Se poate spune că în această vreme moneda bizantină circula pe întregul teritoriul locuit de poporul român, ceea ce constituie încă o dovadă a unității economice caracteristice spațiului carpato-danubiano-pontic.

Studiul tezaurelor monetare și al monedelor izolate descoperite până în prezent pe teritoriul de la Dunărea de Jos arată următoarea situație: marea majoritate o constituie moneda bizantină, care se întâlnește, de fapt, pe întreg teritoriul țării, mai frecventă în zonele de contact cu Imperiul bizantin sau mai apropiate de frontierele acestuia. Câteva descoperiri atestă prezența monedei arabe, dar numai pe teritoriul Moldovei și al Transilvaniei. Marea majoritate a monedelor sunt de bronz și de aramă; numai o mică parte sunt din aur și din argint, semnificativ pentru înțelegerea rolului economic în procesul schimbului și al circulației mărfurilor a monedei mărunte de aramă și bronz.

Există, totodată, o anumită diferență, din punctul de vedere cantitativ, sub raportul frecvenței monetare, între teritoriul Dobrogei, pe de o parte, și cel al restului spațiului românesc, pe de alta. La Păcuiul lui Soare, de pildă, s-au descoperit până acum peste 1 500 monede bizantine de bronz, la Garvăn-Dinogetia peste 1 000, iar la Capidava câteva sute de monede, datând din secolele X–XII. Situația prezentată se explică prin faptul că Dobrogea a făcut parte din Imperiul bizantin, o dată cu revenirea, în secolul al X-lea, a acestuia la Dunăre, așezările-cetăți având un caracter urban.

În restul teritoriului, emisiunea monetară bizantină se întâlnește într-un număr de peste 50 de localități, în care s-au descoperit unul sau mai multe exemplare; pe provincii istorice, situația se prezintă în stadiul actual astfel: 24 localități în Țara Românească (10 în Oltenia, 14 în Muntenia), 18 localități în Moldova de la vest la Prut, 6 localități în Basarabia și 8 localități în Transilvania.

---

[1] *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* I, p. 403.

O constatare prilejuită de aceeași statistică se referă la frecvența acestei monede în secolelele IX–XI. Dacă până în secolul al IX-lea numărul monedelor descoperite este foarte mic, situație remarcată și în alte părți, datorită impactului avaro-bulgar, începând din a doua jumătate a secolului al X-lea, cantitatea de monedă crește considerabil ca reflex al intensificării schimburilor economice cu Imperiul bizantin. Moneda bizantină domină, aproape în exclusivitate, piața locală, ca monedă curentă, cu valoare circulatorie. Ultimele emisiuni de *folles* anonimi de bronz, datând din anii care au precedat reforma monetară a lui Alexios I Comnenul din 1092–1093, s-au găsit numai în Dobrogea, atât în descoperiri izolate, cât și în tezaure.

Cum s-a spus, în afară de piesele de bronz, destinate schimburilor mărunte, au circulat în această perioadă în ținuturile românești și monede bizantine de aur și de argint. Descoperirile de acest gen sunt relativ numeroase și se înșiră, în mod frecvent, de-a lungul Dunării, ca și cele precedente. În nordul Dobrogei, la Dinogetia și la Greci, precum și în Moldova, la Dolhești – jud. Iași, s-au descoperit câteva tezaure de monede bizantine de aur datând din anii 976–1028. Cel mai mare tezaur este cel găsit în 1939 la Dinogetia, în timpul primei campanii de săpături arheolgice; cuprindea 106 piese, în marea lor majoritate cu o greutate mai redusă față de unitatea în aur a sistemului monetar bizantin. Aceste monede mai ușoare erau denumite în Bizanț *nomisma tetarteron* și erau, probabil, destinate să circule la periferia imperiului, constituind solda trupelor de graniță. În vreme ce tezaurele de la Dinogetia sunt în legătură directă cu prezența efectivă a forțelor militare bizantine în cetatea de pe Dunăre, celelalte monede de aur și de argint, găsite în tezaure sau izolate, atât în Dobrogea, cât și la nord de Dunăre, în Moldova, indică accentuarea procesului de stratificare socială, evidențiat de menționarea în cronica rusă a celor „80 de orașe“ de la Dunăre, cucerite de către cneazul Sviatoslav în anul 968[1], precum și de apariția, către 1086, a unor formațiuni politice locale, semnalate de Anna Comnena[2].

Pentru a face față nevoii de numerar mărunt, în circulația monetară locală, autoritățile militare bizantine au deschis în Dobrogea un atelier monetar, care va emite între anii 1068 și 1081 piese turnate în bronz, imitând nominalul oficial *follis*, tot în bronz, dar bătut în monetăria imperială de la Constantinopol. După numărul de *folles* turnați provenind din diverse descoperiri, acest atelier bizantin din Dobrogea pare a fi fost foarte activ, mai ales în ultimii ani ai existenței lui.

Începând din prima jumătate a secolului al XI-lea, pe măsura pătrunderii ungurilor în Transilvania, își fac aici apariția dinarii unguresti, bătuți din argint, după sistemul monetar occidental. Descoperirile de piese emise începând de pe la 1030 urmează îndeaproape direcția de pătrundere a noilor veniți, de la vest, dinspre Oradea și Arad, spre est, peste Munții Apuseni, până la Cluj-Napoca, Moldovenești – jud. Cluj și Hunedoara. În această etapă, monedele unguresti sunt prezente numai în morminte; ca atare, ele nu au îndeplinit aici un rol economic, fiind îngropate o dată cu cei care le aduseseră din pusta pannonică. Abia spre sfârșitul secolului al XI-lea, în timpul regelui Ladislau I, vor apărea primele tezaure de monete ungurești, descoperite în Transilvania: unul la Sântandrei–Oradea, cuprinzând, alături de dinari ungurești, și o monedă bizantină de aur, emisă de Constantin al IX-lea Monomahul, altele două, numai cu dinari ungurești, descoperite, unul la Frata – jud. Cluj, celălalt la Turda. Ultimul tezaur este legat, cu siguranță, de exploatarea sării transilvane.

---

[1] *Cronica lui Nestor*, p. 113.

[2] Anna Comnena, VI, 14, 1, p. 81–82.

Rezultă așadar că din a doua jumătate a secolului al X-lea și până spre sfârșitul celui următor, în întreg spațiul carpato-dunărean și pontic — spațiul geografic românesc — circulă peste tot moneda Imperiului bizantin, în vreme ce dinarul unguresc, emis după anul 1000, își face apariția pe direcția de pătrundere a ungurilor în Transilvania, îndeplinind aici un rol economic abia de la sfârșitul secolului. Alte monede, în afară de cele de mai sus, nu se cunosc în această perioadă ca provenind din descoperiri înregistrate până în prezent pe întinsul țării noastre.

b. Evoluția structurilor sociale (accentuarea diferențierilor sociale; stadiul raporturilor de aservire)

În capitolele anterioare s-a analizat stadiul dezvoltării demo-economice din ținuturile românești în secolele IX–XI, dezvoltare care a imprimat epocii respective caracterul de sensibil progres, manifestat în sferele economice de bază, prin creșteri cantitative notabile, precum și prin unele prefaceri calitative, în măsură să confere epocii menționate un nou conținut calitativ, acela de „renaștere“, de veritabilă „placă turnantă“ a evoluției societății românești.

O asemenea evoluție nu putea să nu afecteze structura socială a comunităților de viață la dimensiuni care să o situeze la nivelul prefacerilor economice. Transformările care vor avea loc în fizionomia obștii sătești românești, precum accentuarea tot mai evidentă a diferențierilor social-economice, stratificarea tot mai pronunțată a unor categorii și pături sociale vor conduce la un început de spargere a unității tradiționale a obștilor, de cristalizare a raporturilor de dependență socială.

Cercetările mai aprofundate pentru această secvență cronologică au dat un contur mai clar satului românesc, elementul fundamental constituindu-l vatra satului cu locuințele și instalațiile economico-sociale corespunzătoare, în unele cazuri observându-se chiar o circumscriere a unor zone economice „specializate“, în funcție de nevoile colectivității. Iată de ce structura teritorială poate reflecta, la o anumită scară și, în anumite condiții, modul de producție al societății, în primul rând sub aspectul economic, dar și sub cel social, dacă avem în vedere faptul că anumite forme de organizare socială se pot „proiecta“ pe sol, se pot observa pe teren.

S-a apreciat pe bună dreptate că structura economică și socială a comunităților de viață din acea vreme a permis accentuarea diferențierii sociale a țărănimii prin acumularea treptată de către unii membri ai comunităților agrare de bunuri mobile — condiție a cristalizării raporturilor de aservire de caracter feudal pe teritoriul românesc. Acest proces va continua, în dimensiuni sporite, la cumpăna dintre cele două milenii, ducând la definirea conținutului social al comunităților sătești.

Un rol important l-a avut, în continuare, funcția socială și politică încredințată unor persoane din cadrul obștii, învestite cu puteri depline în această privință; această autonomizare a funcției sociale față de societate va duce, în cele din urmă, la dominația sa asupra societății. Paralel însă cu acest proces, care nu poate singur explica apariția relațiilor de aservire, s-a desfășurat un altul, anume cel al diferențierii după avere, de acumulări de bogății ca germeni ai destrămării, în final, a unității obștii.

Punctul de plecare l-a constituit obștea sătească, în cadrul căreia cele două forme de proprietate — a obștii asupra întregului fond funciar al comunității și posesiunea individuală a lotului agrar de către membrii obștii, cu alte cuvinte proprietatea colectivă și posesiunea privată — au creat condiții tot mai favorabile diferențierii după avere. Funcțiile sociale deținute de unii indivizi, obligațiile membrilor obștii față de aceste persoane, consecințele materiale ale instituirii dominației politice a populațiilor migratoare au adâncit procesul de diferențiere socială, de însușire de către anumiți membri din interiorul obștii a unor posesiuni private, inclusiv funciare, sfârșind prin aservirea membrilor obștii.

Dezvoltarea sensibilă economică, înregistrată mai ales în secolele IX–XI pe teritoriul carpato-danubian, condiționată de evoluția demografică, s-a concretizat în avântul activității productive, la care se adaugă o activitate de schimb corespunzătoare, o organizare politică definită, precum și începuturile sau uneori reînvierea vieții urbane, rezultând imaginea unei societăți angajate pe calea perfecționării bazei economice, superioare celei din etapa precedentă. Fără să constituie o probă directă, această structură economică a societății românești avea să conducă la unele transformări în cadrul raporturilor sociale, care devin evidente la sfârșitul perioadei menționate. Asemenea transformări structurale s-au petrecut în cadrul comunității obștești. Progresul mijloacelor de muncă, creșterea productivității muncii au avut drept consecință principală posibilitatea unui surplus, care a constituit baza obiectivă a repartiției inegale, a prelevării lui de către anumite elemente din cadrul colectivității. Documentele arheologice ne dau posibilitatea să surprindem mai bine prezența în cadrul proprietății comunitare a unor forme ale proprietății private, a unor noi forme de muncă în organizarea producției, a unor raporturi de aservire, ce vor fi confirmate de documentele scrise în secolele X–XI.

Rezultatele cercetărilor efectuate până în prezent, expuse în cadrul unor monografii bazate pe investigarea integrală sau aproape integrală a așezărilor (precum Dridu, Bucov, Comana de Jos, Garvăn, Capidava, Fundu Herții, Dodești, Izvoare-Bahna), al unor studii speciale sau de sinteză (în cazul așezărilor parțial cercetate: Bacău, Murgeni, Spinoasa, Băiceni, Suceava, Brăšăuți, Epureni, Dersca, Oncești, Șendreni și altele în Moldova; București-Străulești, Șirna, Târgșor, Dulceanca, Verbița, Orlea, Drobeta-Turnu Severin, Vârtop, Bragadiru în ceea ce va fi Țara Românească; Brateiu, Cipău, Hărman, Rotbav, Bezid, Simonești, Poian, Dăbâca, Sighișoara în Transilvania) oferă largi posibilități de cunoaștere a tipurilor de așezări și de locuințe, a modului de dispunere a acestora, a zonărilor din cadrul vetrei satului, a modalităților de amplasare a instalațiilor economice și a procesului de mobilitate demografică.

Așa, de pildă, marea majoritate a satelor românești din secolele IX–XI sunt lipsite de fortificații, cu excepția acelor reședințe ale conducătorilor organismelor statale despre care s-a pomenit deja. În scopul asigurării unei apărări naturale, cele mai multe erau situate pe terase înalte, pe boturi de deal sau pe promontorii cu pante abrupte, greu accesibile.

Suprafața locuibilă a unei așezări rurale din vremea menționată nu poate fi stabilită precis, datorită mobilității și dinamicii locuirii în cadrul unui astfel de obiectiv, fapt care împiedică cunoașterea cu exactitate, pe o anumită perioadă, a numărului de locuințe în funcțiune. Totuși, potrivit observațiilor din mai multe asemenea așezări, satele difereau mult sub acest aspect unele de altele, în funcție, firește, de condițiile geografice, de situația topografică a terenului pe care se constituiau. La Dridu, de exemplu, așezare cercetată integral, numărul locuințelor pe timp de două-trei secole a fost de aproximativ 30. La Comana de Jos, așezarea era alcătuită din 32 de locuințe, la Bucov 16 locuințe, 20 la Dăbâca și Țaga, 25 la Fundu Herții, 20 la Dodești, 25 la Bragadiru, 23 la Izvoare-Bahna, 15 la Davideni, 26 la Simonești și așa mai departe. Făcând o medie, observăm că numărul locuințelor se cifrează la circa 20–30, eșalonate pe câteva generații. Această situație corespunde unor realități zonale (în Transilvania, numărul familiilor din unele sate era mult mai mare), consemnate de documente pentru secolele anterioare, care menționează, la o dată anumită, numărul de 13 case existente într-un sat din Moldova înființat „din pustiu“.

Tipul de locuință predominant îl constituie în general, ca și mai înainte, bordeiul și locuința de suprafață adâncită până la 0,50 m. Forma locuințelor era, în general, rectangulară, dimensiunile laturilor variind între 2 și 5 m lungime; uneori acestea aveau o formă ovală. Pereții erau din nuiele lipite cu lut, susținuți de pari, ale căror urme se observă în colțurile și pe laturile bordeielor sau al locuințelor. În unele cazuri, pereții se ridicau de la suprafața solului, fiind așezați pe tălpici de lemn și mai rar pe pietre. În unele zone de deal și subcarpatice, pereții erau construiți din bârne și scânduri lipite cu lut.

În interiorul acestor locuințe, în câteva cazuri compartimentat în două încăperi, s-au amenajat cuptoare de piatră de râu sau din lut amestecat cu piatră sau cioburi. Uneori existau numai simple vetre ușor adâncite în pământ, chiar și câte 2–3 într-o singură locuință, precum în așezarea de la Dridu. În fața cuptorului sau pe una dintre laturi se amenajau lavițe din lut și din piatră, se creau nișe în perete, utilizate pentru depunerea obiectelor casnice. Alături de locuințele propriu-zise, se aflau anexe de mici dimensiuni (ateliere de meșteșugari) la Șirna, Bucov, Garvăn, Capidava, Izvoare-Bahna, Brășăuți, Dăbâca, Simonești etc.

De un interes științific deosebit sunt informațiile referitoare la zonarea cu caracter economic a suprafeței locuibile a așezării, la amplasarea teritorială a diferitelor obiective rurale cu caracter economic, consecințe ale procesului de teritorializare a comunității

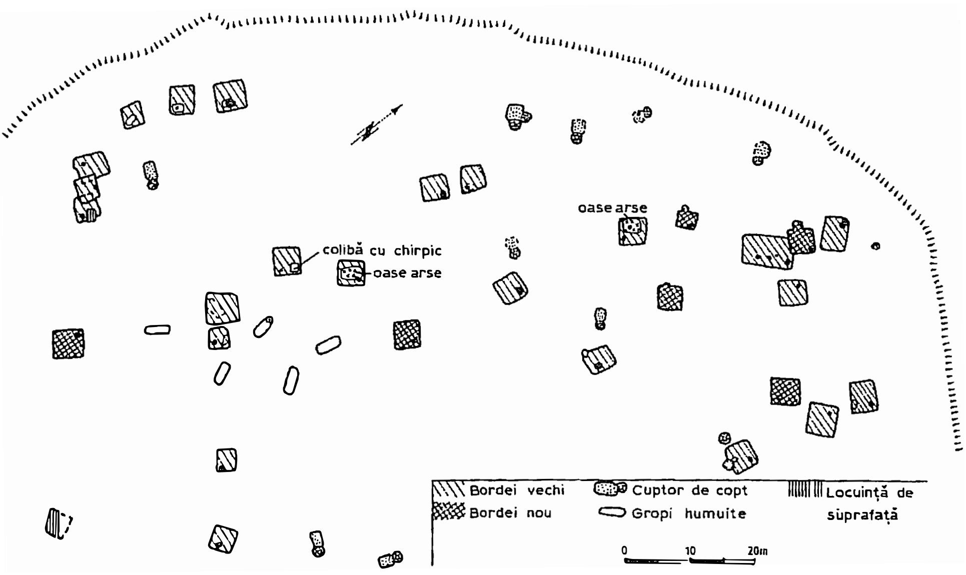
colibă cu chirpic
oase arse
oase arse
Bordei vechi
Bordei nou
Cuptor de copt
Gropi humuite
Locuință de suprafață
0
10
20m

Fig. 50 Planul general al așezării de la Dridu din secolele IX–XI.

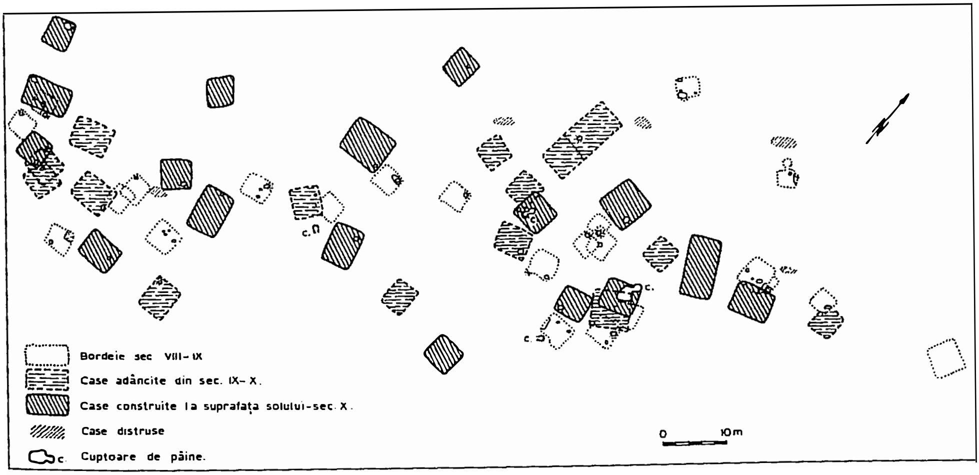
c.
c.
c.
Bordeie sec VIII–IX
Case adâncite din sec. IX–X.
Case construite la suprafața solului–sec. X.
Case distruse
c. Cuptoare de pâine.
0
10m

Fig. 51 Planul așezării din secolele VIII–IX de la Bucov-Tioca, jud. Prahova.

de viață respective, în cadrul căreia elementul fundamental îl constituie vatra satului cu construcțiile pentru locuit, cu anexele și cu dependințele corespunzătoare, cu grădini, livezi și chiar teren pentru agricultură, fapt de o importanță aparte pentru înțelegerea procesului de apariție a proprietății private funciare, a raporturilor de aservire.

Analiza fenomenului de distribuție a locuințelor (cu dependințe și anexe) în cadrul vetrei satului, făcută pe baza cercetărilor de la Dridu, Bucov, București–Străulești, Dodești, Suceava, Simonești, Filiași, Comana de Jos, Hansca, Lucașeuca, a prilejuit evidențierea unor aspecte economice și sociale de mare însemnătate pentru cunoașterea societății rurale din secolele IX–XI.

În marea lor majoritate, în condiții geografice variate, locuințele, fie că e vorba de cele adâncite sau de cele de suprafață, erau dispuse în „cuiburi“ de câte 3–4 la număr, ordonându-se, oarecum, în șiruri, spațiile dintre ele fiind adevărate ulicioare de acces. La Dridu, Bucov-Tioca, Dodești, Filiași, Simonești, Țaga, Dăbâca, Archiud, Noșlac, Suceava, locuințele erau dispuse în „cuiburi“ de câte 3–4 case la un loc, între „cuiburi“ rezervându-se spații întinse, situație care face ca așezarea, satul respectiv, să ocupe o mare suprafață de teren. La Ilidia, de pildă, satul din secolele VIII–IX se întindea pe o suprafață de 2 ha. Numărul „cuiburilor“ varia de la o așezare la alta. În medie s-a constatat existența unui număr de 4–6 asemenea „cuiburi“ de fiecare așezare. Trebuie precizat că cifra de aproximativ 20 de case, care formează satul, se referă la o durată de câteva generații, timp în care activitatea de construcție a locuințelor a fost destul de dinamică, multe dintre locuințe suferind prefaceri la reamenajarea lor pe aproximativ același loc. Cele două sau chiar mai multe faze de construcție observate cu prilejul cercetărilor, la Dridu, Bucov, București sau în alte părți, se referă, de bună seamă, la acest proces de permanent dinamism sub aspect constructiv, proces comun atât societății medievale, cât și celei moderne sau contemporane. Această realizare izvorâtă din raporturile familiale existente în cazul locuințelor-„cuiburi“, în care, alături de casa părintească, s-au construit locuințe ale membrilor familiei separați în familii individuale prin căsătorie, precum și tendința manifestă de a se construi de la o fază la alta locuințe de suprafață, mai numeroase, mai încăpătoare, reprezintă dovezi incontestabile ale existenței uneia și aceleiași unități teritoriale, a aceleiași comunități omenești, care a continuat să se dezvolte sub raport demografic, de la o etapă la alta, prin fenomenul de „roire“ a familiilor-nucleu, de populare a spațiului liber din cadrul vetrei satului.

S-a observat mai sus că prezența unor zone cu obiective cu caracter economic în cadrul vetrei satului ridică, prin funcția, rolul și apartenența lor social-economică, probleme de un interes deosebit pentru înțelegerea procesului de manifestare a proprietății private, funciare chiar, și, de aici, a consecințelor din domeniul relațiilor de producție din sânul societății de pe teritoriul țării în secolele VIII–XI.

Este vorba, mai întâi, de un fenomen de o clară individualizare a gospodăriilor (mult mai evident decât în perioada anterioară), cuprinzând, pe lângă locuințe: anexe, dependințe, mijloace și unelte de producție. La Dridu, Bucov, Străulești, Șirna, Suceava, Dodești, Dăbâca, Filiași și în alte multe așezări cercetate, un asemenea fenomen se concretizează prin descoperirea unor gospodării individuale, compuse din case de locuit, anexe pentru vite, cuptoare de utilitate casnică construite în imediata apropiere a locuinței, depozite și gropi de cereale, precum și unelte de producție, agricole în primul rând: brăzdare, cuțite de plug, coase, seceri, cosoare. Planul așezării de la Dridu, de pildă, este

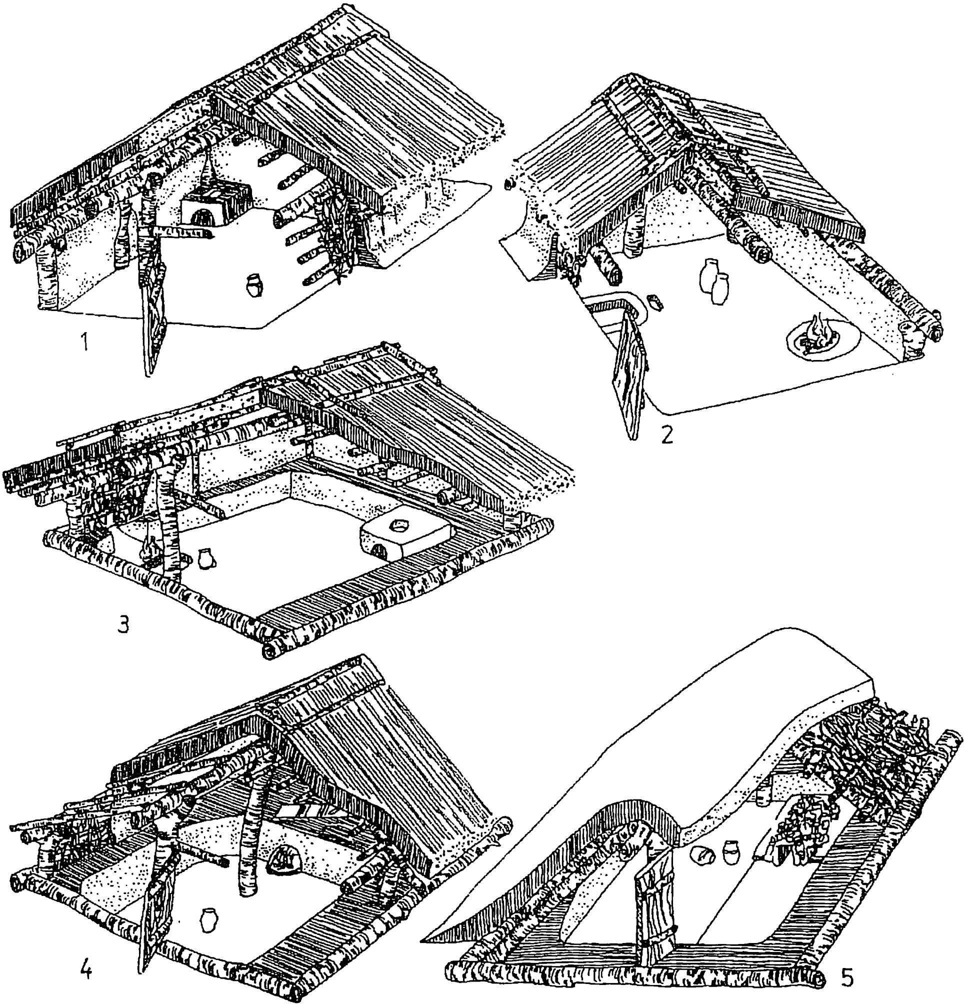

Fig. 52 Încercări de reconstituire a unor tipuri de locuințe din așezarea din secolele X–XII de la Hansca (1–4) și Lucașeuca (5).

concludent în această privință; se observă cum celor 4–5 locuințe care alcătuiesc un „cuib“ le corespund, în general, câte un cuptor de utilitate casnică și o groapă „humuită“ corespunzătoare.

Un proces de individualizare, în sens de apartenență la fiecare gospodărie, în comparație cu cele colective, se constată și în cazul uneltelor de producție folosite în agricultură: brăzdarele descoperite la Răducăneni, Pogonești-Vaslui, Răcari-Dolj, Grumezoaia, Garvăn, Capidava, Surdulești, Dăbâca, cuțitele de plug de la Pogonești-Vaslui, Dăbâca, oticurile de la Floreni, Dodești, Averești, coasele de la Tupilați, Dăbâca, secerile de la Cârja, Dodești, Coșna, Răducăneni, Dridu, cosoarele de la Dodești, Fedești, Bogdana, Dăbâca, săpăligile și ramele de hârleț de la Dodești, Spinoasa, Fundu Herții, Poienești și din alte așezări dovedesc apartenența individuală a acestora la nivelul fiecărei gospodării rurale din așezările în care s-au făcut asemenea descoperiri. Alte cercetări demonstrează că, paralel cu această proprietate individuală asupra uneltelor, exista și o proprietate colectivă asupra acestora, cea a comunității rurale, a obștii sătești, așa cum o probează depozitele de zeci de kg de unelte agrare descoperite pe cuprinsul țării, ca de pildă, cele de la Dragosloveni, Bârlogu, Radovanu, Curcani. Explicația unei asemenea situații rezidă în procesul de organizare a producției în deplină concordanță cu stadiul de organizare socială a comunității de viață din acea vreme; ne referim, așadar, la proprietatea colectivă asupra uneltelor agrare, numărul acestora indicând mărimea obștilor respective.

Mai dificil de documentat este, însă, existența proprietății funciare individuale la cumpăna dintre primele două milenii. Se pare că argumentul logic, potrivit căruia, atâta vreme cât există proprietatea individuală asupra uneltelor și a mijloacelor de producție, a producției însăși, a animalelor de muncă, a anexelor și a dependințelor din gospodărie, trebuie să admitem și existența unei proprietăți funciare individuale incipiente, este confirmat de unele observații arheologice; avem în vedere constatarea făcută în unele așezări cu privire la caracterul social-juridic al suprafeței de teren din vatra satului pe care era construită locuința cu anexele sale, și, evident, cu livada și cu grădina corespunzătoare. Astfel, la Suceava și la Târgșor s-a observat o revenire succesivă, după o perioadă de 10–15 ani, pe vechea vatră de sat a locuitorilor din secolele VIII–XI, revenire care, în cazul unor locuințe, s-a repetat de mai multe ori. Exactitatea refacerii locuințelor pe vechile „temelii" demonstrează că este vorba de aceeași familie și, deci, de existența proprietății private asupra locului de casă și a suprafeței corespunzătoare din vatra satului. Deplasările constatate se explică și prin sistemul de exploatare temporară a terenului arabil, mai cu seamă în zonele deluroase, unde solul arabil mai sărac își epuiza, prin cultivare, destul de repede rezervele nutritive, el urmând a fi părăsit pentru a-i da posibilitatea refacerii acestora.

Pe de altă parte, prezența familiilor-lăstar (ale copiilor) în imediata apropiere a familiei-nucleu, formând acele „cuiburi" de locuințe, reprezintă dovada posesiunii individuale inițiale a suprafeței de teren din vatra satului pe care s-au construit casele copiilor, desprinși din familia-nucleu, în baza dreptului de moștenire.

În aceeași ordine de idei, existența spațiilor libere între „cuiburile" de locuințe, folosite și ca teren arabil, în cazul așezării de la Ilidia aceste spații fiind destul de mari, permite formularea unor ipoteze de lucru privind problema relațiilor de producție din cadrul comunității respective. Este posibil ca tocmai asemenea suprafețe arabile să fi devenit posesie privată funciară, prin apartenența lor la gospodăriile existente, iar fenomenul de înstrăinare a posesiunii private să se fi produs, mai întâi, în limita acestei suprafețe.

Exemplele citate mai sus sunt concludente în a admite la noi existența în cadrul tipului rural de structură teritorială din secolele IX–XI a unor forme de proprietate în măsură

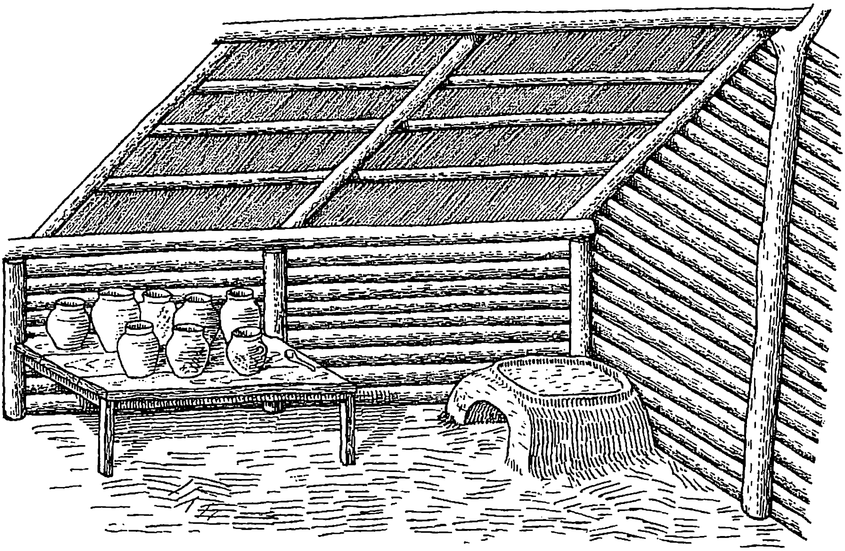

Fig. 53 Interiorul unei locuințe semiadâncite din secolele XI–XII de la Dinogetia–Garvăn (reconstituire).

să definească conținutul social-economic al raporturilor din cadrul procesului de organizare a producției: *proprietatea colectivă*, cu rol principal, a comunităților sătești, atât asupra fondului funciar (terenul arabil din afara vetrei satului), inclusiv asupra pădurii, a islazului, a apelor, cât și asupra unor unelte agrare importante; *posesiunea individuală* a loturilor agricole distribuite periodic și apoi cu caracter permanent, din fondul comun; *proprietatea privată* cu rol secundar, asupra unor mijloace și unelte de producție și asupra unor loturi din vatra satului, toate cele trei forme coexistând în vremea la care ne referim. Deși cu rol subsidiar, existența proprietății private va conduce cu timpul la disoluția solidarității de obște, facilitând procesul de apariție a raporturilor de aservire în cadrul societății românești, ceea ce relevă însemnătatea deosebită a acestei forme de proprietate în transformarea structurilor sociale.

S-a amintit mai înainte că în zorii evului mediu românesc începe să se impună o nouă structură teritorială: cea a *fortificațiilor* ale căror funcții depășeau cadrul unor simple întărituri defensive.

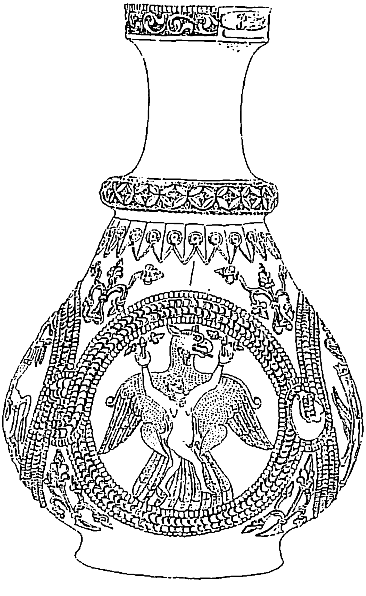

Fig. 54 Urcior de aur cu reprezentări mitice de factură orientală din componența tezaurului de la Sânnicolau Mare.

O particularitate a acestor fortificații, evidențiată de observațiile prilejuite de investigația arheologică, o constituie faptul că în jurul lor, în imediata lor apropiere, ființau așezări rurale alcătuind împreună un complex teritorial. Asemenea situații sunt concludente la Dăbâca, Șirioara, Moldovenești, Cluj-Mănăștur, Alba Iulia, Bucov, Slon, Fundu Herții și Dersca. Ținând cont de constatarea că, în cadrul acestor fortificații, condițiile de locuire difereau de cele din așezările rurale obișnuite (locuințe mai spațioase: 16 m^2 la Dăbâca, veritabile „palate“ la Mircea Vodă, inventare bogate de podoabe, bijuterii, monede bizantine și carolingiene, ceramică smălțuită ornamentată, arme), fiind vorba, evident, de o categorie socială suprapusă, putem presupune existența unor raporturi sociale de dependență colectivă între acest grup social și cel reprezentat de locuitorii satelor din jurul fortificației. De altfel, o asemenea fortificație, care juca rolul centrului de convergență al unei întregi zone rurale, nu poate fi concepută fără existența unui hinterland de sate cu locuitori, prin munca cărora se realizau, în cadrul raporturilor incipiente de aservire, funcțiile social-economice ale acesteia. Asemenea fenomen, întâlnit în acea vreme și în cadrul societăților vecine sau mai îndepărtate de teritoriul românesc, prezintă o semnificație social-politică aparte, complexele teritoriale respective având rol de reședințe ale căpeteniilor unor formațiuni politice, de centre ale organizațiilor teritoriale. Începând de la finele secolului al IX-lea, asemenea realități nu puteau scăpa autorilor unor scrieri de epocă. Textele mai vechi din secolele IX–X, folosite de Anonymus în cronica sa, pomenesc de existența în cadrul celor trei organisme statale din Transilvania a unor reședințe fortificate, a unei organizări militare bine închegate, îndeplinind funcția de apărare a statului și care definesc o nouă epocă. Autoritatea lui Menumorut, pe de altă parte, depășise stadiul unei simple puteri militare, ea extinzându-se și asupra persoanei și a pământului supușilor ei. Fortificația de la Biharea avea rol de reședință a voievodului Menumorut, cele de la Dăbâca sau Cluj-Mănăștur îndeplinind funcția de reședințe ale voievodului Gelu, iar cele de la Keve-Cuvin, Pescari sau Orșova aveau funcția de centre politice ale lui Glad. La sud de Carpați, un rol asemănător era îndeplinit de fortificația de la Slon, precum și de cea de la Bucov. Mărturiile scriitorilor bizantini atestă prezența și a altor asemenea reședințe fortificate la nord de Dunăre, unde rezidau conducătorii unor organisme politice teritoriale[1]. Cercetările arheologice efectuate la Chirnogi (în zona Olteniței) au scos la iveală vestigii semnificative (olane, ceramică smălțuită), pentru a presupune existența și aici a unui centru teritorial cu funcții asemănătoare celor prezentate mai sus. Pe teritoriul Dobrogei, inscripția de la Mircea Vodă din 943, amintind pe un jupan Dimitrie, precum și cea de la complexul monastic de la Basarabi-Murfatlar, menționând pe un alt jupan, Gheorghe, la finele secolului al X-lea, reprezintă dovezi ale procesului de organizare teritorial-politică, conducătorii acestor organisme rezidând în fortificații, precum cea de la Mircea Vodă sau din alte părți. Același rol este posibil a fi îndeplinit, pe teritoriul Moldovei, fortificațiile cercetate de la Dersca, Fundu Herții și altele.

---

[1] *Fontes*, III, p. 141.

Numele unor asemenea conducători ai unor organisme politice erau pomenite și pe teritoriul Banatului, precum Voila și Vataul, jupani amintiți pe un vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare din secolul al X-lea. Mărturiile cronicarului bizantin Skylitzes, reproduse și de Kedrenos, despre existența în stânga Dunării, tot în secolul al X-lea, a unor fortificații servind drept reședințe ale unor căpetenii politice[1], sunt probe evidente despre stratificarea socială pronunțată pe care societatea de atunci era în măsură să o ofere.

Însemnătatea deosebită pentru istoria medievală a țării noastre pe care o exprimă secolele IX–XI privitor la structura socială mai poate fi subliniată și printr-un alt argument, aproape de loc folosit în istoriografie pentru evidențierea structurii sociale din acea vreme, argument ale cărui valențe pot contribui la înțelegerea și mai deplină a nivelului atins de evoluția raporturilor sociale: este vorba de organizarea ecleziastică, biserica reprezentând un colaborator apropiat al păturii conducătoare. Înzestrată cu un patrimoniu bogat, inclusiv cu fond funciar și cu o administrație corespunzătoare, biserica devine un factor activ în procesul de aservire a obștilor sătești. Alba Iulia sau Dăbâca secolelor IX–X, precum și Cenadul de la începutul secolului al XI-lea, constituie centre ale puterii politice și religioase în același timp, contribuind din plin la edificarea unei noi societăți.

Bogatele așezăminte monastice, aflătoare în țara lui Ahtum, se bucurau de întinse proprietăți; mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul, de pildă, poseda la Cenad proprietăți în care a treia parte a locuitorilor slujeau pe călugări, fiind, prin urmare, în dependență feudală de aceasta. Este evident că într-o asemenea imagine de dezvoltare socială, apariția unui document precum cel din 1075, prin care mănăstirea Sf. Benedict era înzestrată cu 120 de gospodării de țărani din Artand–Bihor nu poate să mai surprindă. Originea în secolele anterioare a unor asemenea raporturi sociale avansate reprezintă o realitate, care explică evoluția fenomenului la care ne-am referit.

Începutul secolului al XI-lea aducea și primele dovezi scrise ale unei societăți feudale în curs de maturizare pe teritoriul Transilvaniei, în principal: la curtea lui Ahtum existau, după cum ne informează legenda hagiografică a Sf. Gerard (*Legenda Sancti Gerardi*), mari feudali, denumiți *nobiles*, care posedau moșii întinse, *allodiae*, și curți proprii, *curiae;* ei dețineau numeroase turme de animale îngrijite de oameni dependenți (*pastores*) și de robi (*ancillae*).

c. Începuturile vieții urbane medievale

Pretutindeni, apariția sau reorganizarea vieții urbane au reprezentat un proces de mare complexitate, consecință a dezvoltării generale a societății omenești sub multiplele ei aspecte, a structurilor sale economice, sociale și politice drept premise pe fundalul cărora s-a desfășurat întregul proces de împlinire urbană. Recunoaștem în această dezvoltare, în primul rând, rolul fundamental deținut de gradul atins de diviziunea muncii, ca urmare a dezvoltării producției, a sporului sensibil demografic înregistrat de comunitatea de viață de pe un anumit teritoriu. Alături de acești factori majori ai împlinirilor urbane, o însemnătate sensibilă a avut-o și existența unor drumuri comerciale pe care erau purtate către locurile de schimb o serie de produse, activitate care a contribuit din plin la ridicarea unor așezări cu o poziție geografică favorabilă. De asemenea, necesități de ordin strategic, relații internaționale, existența unor bogății miniere, toate au făcut ca formarea și dezvoltarea așezărilor cu caracter urban să fie un proces complex și nuanțat chiar de la o regiune la alta din cadrul aceleiași țări.

---

[1] *Ibidem.*

Pe de altă parte, este absolut necesar a se face precizările de rigoare în legătură cu conținutul noțiunii de oraș sau de așezare urbană în evul mediu și mai cu seamă în etapa timpurie a întemeierii acestora. Definiția orașului drept punct de concentrare a populației, a uneltelor de producție, a capitalului, a necesităților și a mijloacelor de a le satisface, ca centru al meșteșugurilor, al comerțului, al producției de mărfuri și al circulației mărfurilor se referă, de bună seamă, la faza formării sale depline, a maturizării acestuia. În cursul dezvoltării, însă, orașul medieval a cunoscut mai multe etape, începând cu cea de constituire, etapă în care caracteristicile enumerate mai sus sunt limitate, unele dintre ele lipsind sau găsindu-se în stare embrionară, situație care face ca așezarea respectivă să aibă un pronunțat caracter rural, adeseori nedeosebindu-se, esențial, de satul obișnuit. În unele cazuri, doar elementul de fortificare a așezării, servind, poate, drept reședință a unuia dintre conducătorii locali ai organismului statal din care așezarea în cauză făcea parte, reprezintă particularitatea care indică o anumită tendință de depășire a nivelului rural, mai cu seamă prin perspectiva imediată de dezvoltare. În aceeași etapă, chiar și pentru martorul ocular, problema definirii acestei așezări constituia o mare dificultate, în destule cazuri incertitudinea atribuirii denumirii de sat sau oraș fiind evidentă. De aceea, contemporanii acestei etape de dezvoltare au utilizat diverse noțiuni pentru așezările din această fază a evoluției lor, precum cele de *civitas*, *forum*, *oppidum*, pentru a reda cât mai exact conținutul real al unor asemenea stări de lucruri.

Complexitatea procesului de cristalizare urbană, determinată de condițiile extrem de variate în care acesta s-a desfășurat, a condus la manifestarea mai multor modalități sau căi de apariție a orașelor medievale, care diferă nu numai de la o țară la alta, ci chiar de la o provincie sau zonă la alta. Cercetările efectuate au identificat mai multe căi de înfiripare urbană, cum ar fi, de exemplu, cea a transformării unei așezări rurale în oraș, a unei așezări situate în apropierea unei exploatări miniere, în apropierea sau la confluența unor drumuri comerciale, la un vad sau pe un pas carpatin, nașterea unui oraș dintr-o piață sau târg periodic; un rol important în acest proces l-au avut și unele puncte strategice prevăzute cu fortificații, îndeplinind și rosturi politice, în jurul cărora s-au dezvoltat, în decursul unui răstimp mai mult sau mai puțin îndelungat, așezări cu caracter urban. Pretutindeni, însă, factorii fundamentali ai acestor întocmiri au fost în primul rând factorul uman, populația, indicele său de creștere, alături de care recunoaștem dezvoltarea generală a societății, diviziunea muncii, separarea meșteșugurilor de agricultură, în înțelesul general al acesteia, schimburile de mărfuri.

Dar dacă medievistica românească a obținut, în special în ultimele decenii, importante rezultate în cercetarea fenomenului urban medieval, contribuind astfel la elucidarea multora dintre problemele specifice, în genere, vieții urbane medievale, problema genezei orașului medieval românesc, a etapei primare a procesului de desprindere a acestei categorii social-economice din mediul rural, a caracterului și al funcțiilor îndeplinite în această etapă, au rămas încă în domeniul controverselor, cu tot aportul studiilor mai recente. În legătură cu această problemă, a genezei urbane medievale românești, două chestiuni metodologice teoretice și practice fundamentale trebuie avute în vedere: 1) raportul dintre orașele antice și cele medievale și 2) caracterul și funcțiile așezărilor din etapa incipientă a procesului de cristalizare urbană.

Problema majoră care s-a pus și se pune în continuare în istoriografia noastră este în ce măsură există sau nu o continuitate de viață urbană de la antichitatea clasică la evul mediu pe teritoriul dintre Carpați, Dunăre și Marea Neagră.

Ca pretutindeni în Europa, impactul marilor migrații a afectat și viața urbană din perioada daco-romană. Orașe celebre, precum Napoca, Potaissa, Apulum, Ulpia Traiana, Porolissum, Tibiscum, Drobeta, Sucidava, Romula, apoi acele *davae* geto-dacice (așezări cu statut de *oppidum* de pe teritoriul Daciei rămas în afara frontierelor romane) au avut de suferit de pe urma migratorilor, multe dintre ele reducându-și substanțial funcțiile urbane până la nivelul comunităților rurale, viața continuând aici la adăpostul vechilor fortificații. Altele însă, precum cele de pe linia Dunării, în special în Oltenia și Banat, precum Tibiscum (Jupa), Sucidava (Celei), Dierna (Orșova) și, desigur cele din Dobrogea, rămasă în cadrul imperiului: Aegyssus (Tulcea), Noviodunum (Isaccea), Arrubium (Măcin), Carsium (Hârșova), Capidava, Dinogetia-Garvăn, Axiopolis, Histria, Tomis (Constanța), Callatis (Mangalia), au continuat să existe până la începutul secolului al VII-lea. Este posibil ca rudimente de viață urbană să se fi conservat și în cazul unor orașe din Transilvania, precum la Ulpia Traiana sau la Potaissa. Viitoarele cercetări arheologice vor stabili în ce măsură asemenea elemente urbane s-au păstrat în cazul celorlalte orașe daco-romane. Unele documente scrise în epocă menționează existența unor așezări de caracter urban după abandonarea provinciei Dacia, chiar în spațiul dacic din afara imperiului. De pildă, documentul patristic din 374 menționează existența la data pomenită a două *poleis* pe teritoriul Munteniei, iar scriitorul bizantin Priscus din Panion atestă existența unui oraș în Banat în secolul al V-lea, denumit Constantia, aflat în fața cetății Margum. Aici s-au întâlnit solii bizantini cu cei „barbari“. Termenul folosit pentru această așezare fortificată este cel de *polis* (πόλις) sau *frurion* (φρούριον)[1]. Același izvor menționează și existența unor *târguri* (πανηκορεισ), care urmau a fi deschise pentru activitatea de schimb[2]. Atestarea în secolul al VI-lea a acelei fortificații Turris de pe malul nordic al Dunării, cu hinterlandul de sate și proprietăți agrare din jur, poate fi interpretat ca o așezare care depășise, prin funcțiile sale de apărare, nivelul așezărilor sătești obișnuite[1].

---

[1] *Fontes*, II, p. 246–249.

[2] *Ibidem*.

Pe măsură ce se consolidează în etapa următoare, cea a secolelor VIII–XI, structurile medievale demo-economice și social-politice din cadrul societății românești, se petrece relansarea fenomenului urban pe coordonatele medievale, unele orașe născându-se din vechile așezări daco-romane, conservând uneori până și vechea lor denumire: Alba Iulia (vechiul Apulum), Cluj (vechiul Napoca), Turda (vechiul Potaissa), Isaccea (vechiul Noviodunum), Capidava și Dinogetia, altele, în schimb, se constituie în această etapă pe baza noilor criterii de sorginte medievală, fiind documentate mai cu seamă pe cale arheologică. Evoluția lentă, adesea temporizată de ultimele valuri de migratori, a regimului feudal în general, obligă la nuanțarea care trebuie făcută pentru teritoriile românești libere sau afectate în mod diferențiat de revenirea imperiului la Dunăre în secolul al X-lea (în cazul Dobrogei) și de cucerirea arpadiană a Transilvaniei în secolele X–XII. Și într-un caz și în altul, suprapunerea unor stări de lucruri noi peste cele tradiționale a influențat, în parte, evoluția societății locale, cu consecințe deloc de neglijat, în ceea ce privește și procesul de urbanizare, ca în cazul orașelor cu rol de sediu politico-administrativ, precum Morisena, Biharea, Șirioara, Moigrad, Cetatea Albă, Licostomo, Păcuiul lui Soare, Fundu Herții, Dersca. O cronică rusă, descriind lupta dintre Sviatoslav și bizantini în secolul al X-lea, menționează existența la Dunărea de Jos a 80 de orașe („gorod“, în limba slavă veche[2]). În mai toate așezările amintite s-a desfășurat în secolele X–XII o puternică activitate social-economică, având atributele unei vieți urbane medievale. Cercetările arheologice efectuate în mai multe asemenea așezări au pus în evidență bogata activitate cu caracter meșteșugăresc și de schimb, atribute esențiale ale așezărilor cu caracter urban.

În mai toate așezările amintite s-a desfășurat în ultimul sfert al secolului al X-lea și în tot veacul al XI-lea o puternică activitate social-economică, având atributele unei vieți urbane medievale. În această vreme, meșteșugurile capătă o dezvoltare neîntâlnită până atunci. La Păcuiul lui Soare și Dinogetia-Garvăn existau ateliere de fierărie, olărie, prelucrarea lemnului, a osului. Aceeași situație se constată și la Capidava. Mai mult decât atât, la Păcuiul lui Soare și la Dinogetia-Garvăn au fost reperate indicii ale îndeletnicirilor privind confecționarea obiectelor de podoabă: diferite tipare în care erau turnate podoabele, ca și prezența deșeurilor rezultate din realizarea acestora. Se confecționau cercei, pandantive, inele, aplice din bronz, argint sau aur. În unele așezări portuare, ca de exemplu la Păcuiul lui Soare, se înfiripa o adevărată „industrie“ de realizare a mijloacelor navigabile, după cum au demonstrat-o recentele descoperiri arheologice din zona portuară.

Cercetările arheologice au putut dovedi că schimbul de mărfuri se opera la Păcuiul lui Soare pe un dublu plan, intern și extern. În primul caz, unele mărfuri produse în nordul Dobrogei erau expediate în partea opusă a acestei provincii și viceversa. Acesta este motivul pentru care la Păcuiul lui Soare și în împrejurimi se găsesc uneori vase decorate

---

[1] *Ibidem*, p. 442–445.

[2] *Povest' vremennykh let*, ed. D.S. Likhačev, I, Moscova–Leningrad, 1950, p. 246.

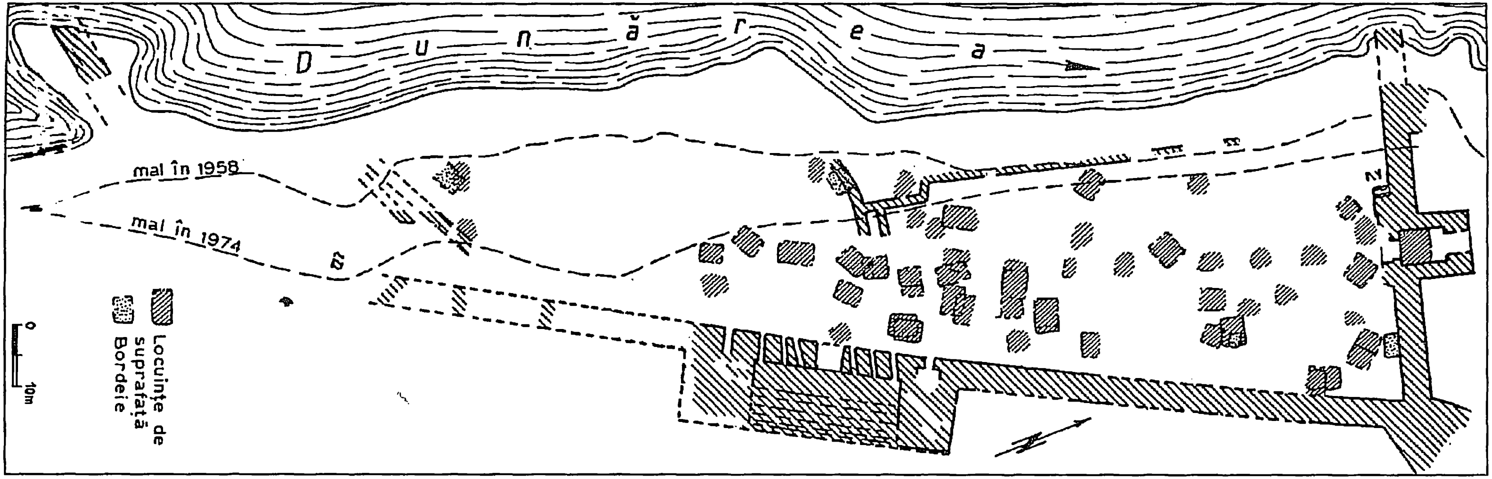
Dunărea
mal în 1958
mal în 1974
Locuințe de suprafață
Bordeie
0
10m

Fig. 55 Planul așezării și cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare, jud. Constanța, din secolele X–XII.

cu rotița dințată, ornament propriu atelierelor de olărie de la Troesmis-Iglița, Dinogetia-Garvăn și Noviodunum-Isaccea. Și tot acesta este motivul pentru care în alte cazuri se întâlnesc și în nordul Dobrogei unele produse ale atelierelor din sudul provinciei. Merită să fie amintită, în acest sens, descoperirea la Dinogetia-Garvăn a unui bumb-aplică, în formă de rozetă, realizat dintr-o foiță de aur, care a fost executat într-un atelier de podoabe de la Păcuiul lui Soare. Faptul este dovedit de descoperirea în această din urmă așezare a tiparului pe care au fost mulate astfel de podoabe, dintre care una a fost semnalată la Dinogetia-Garvăn.

În ceea ce privește comerțul extern, acesta este documentat de numeroase produse descoperite la Dunărea de Jos, fiind aduse din cele mai diferite centre ale Europei și chiar de mai departe. Astfel, la Dinogetia-Garvăn s-au descoperit limbi de curea de tip scandinav, fusaiole din piatră de Ovruci, produse de meșteșugarii din Rusia kieviană, cruciulițe și obiecte de sticlă bizantine, amfore confecționate în centrele de producție pontică, piese de harnașament caracteristice Europei Răsăritene, obiecte de podoabă executate în Cehia sau Slovacia, inele, cercei și alte podoabe lucrate în atelierele bulgare. Situația semnalată se întâlnește și în celelalte așezări urbane din Dobrogea secolelor X–XI. Având în vedere mulțimea și varietatea produselor europene descoperite în teritoriul dintre Dunăre și mare, se poate afirma, pe bună dreptate, că această provincie a constituit un nod important al comerțului „internațional" la acea vreme. Și faptul nu este de mirare, dacă se ține seama de poziția geografică, Dunărea constituind o arteră navigabilă deosebit de eficientă și în evul mediu.

Desigur, activitatea meșteșugărească, dar mai ales cea legată de schimbul de mărfuri au mers mână în mână cu dezvoltarea economiei bănești. Dintr-un anumit punct de vedere, circulația monetară reprezintă un indiciu privind gradul de intensitate a schimbului de mărfuri dintr-o anumită zonă. Astfel, exceptând, poate, marile orașe ale Imperiului bizantin, nicăieri în altă parte, în jumătatea de răsărit a Europei de la sfârșitul secolului al X-lea și în secolul următor, nu se întâlnește o circulație atât de intensă ca în Dobrogea.

În felul acesta rezultă că în special așezările dobrogene de pe malul drept al Dunării de la sfârșitul secolului al X-lea și din secolul al XI-lea îndeplineau condițiile cerute unor orașe în adevăratul înțeles al cuvântului. Caracterul lor urban era atât de pregnant, încât chiar bizantinii au numit, vreme îndelungată, ținuturile de la Dunărea de Jos „regiunea orașelor de la Dunăre" sau „regiunea orașelor paristriene".

Din cercetările efectuate se poate afirma că identificarea funcțiilor acestor așezări din etapa primară a evoluției lor este foarte dificilă, atâta vreme cât lipsesc elemente de arhitectură laică și religioasă, obiective economice specifice. Există, totuși, unele elemente pe care cercetarea arheologică le poate evidenția, ca, de pildă, elementele de fortificație a așezării, inventar deosebit cantitativ și calitativ, în raport cu colectivitatea rurală propriu-zisă, eventuale elemente superioare de suprastructură — precum scrierea —, în măsură să facă posibilă o recunoaștere a caracterului așezării din cadrul unei concentrări demografice de câteva sate sau chiar zeci de sate.

Pornind de la constatarea unei veritabile „explozii“ demografice de la cumpăna dintre primele două milenii ale erei noastre, sub forma unor concentrări de populație, de la definirea structurii economice, sociale și politice din acea vreme (amintim aici modificările produse în structura economică, apariția relațiilor de aservire colectivă, organizarea politică superioară sub forma organismelor statale — țări, voievodate), s-a observat detașarea în cadrul grupărilor demografice a unor așezări care prezintă unele caracteristici specifice etapei primare de cristalizare urbană. Se au în vedere, mai întâi, așezări fortificate în piatră (cazul Slon-Prahova, Pescari-Caraș Severin) și palisadă (în cazul fortificațiilor din nordul Moldovei: Fundu Herții, Dersca, Horodiștea, precum și cele din Transilvania: Alba Iulia, Dăbâca, Cluj-Mănăștur, Șirioara și altele), datate, aproximativ, în secolele VIII–IX. Inventarul acestor așezări, mai consistent, calitativ superior în raport cu cel din așezări rurale obișnuite, alături de elementele de fortificație, demonstrează că așezările în cauză depășiseră, prin funcțiile lor militare și chiar social-economice, stadiul rural propriu-zis de dezvoltare. Este afară de orice îndoială că asemenea așezări fortificate serveau ca sediu, reședințe ale conducătorilor organismelor politice existente la nivelul acelor țări, voievodate etc., intrate acum în conul de lumină al izvoarelor scrise, așa cum s-a menționat deja.

Alte observații vin să dea consistență afirmațiilor de mai sus. În cazul așezărilor fortificate cercetate mai amănunțit, s-a constatat că ele erau plasate în mijlocul unei grupări de sate, aveau în jurul lor o centură de sate prin contribuția cărora era realizată și întreținută fortificația respectivă, în baza unor raporturi de aservire colectivă a acestora. Această observație conferă așezării în cauză o altă funcție: cea politico-administrativo-fiscală, poate cea mai importantă funcție în determinarea caracterului așezării, privită prin prisma evoluției sale imediate, la care se adaugă cea religioasă, de loc de neglijat. Asemenea așezări au jucat rolul de *centre de convergență* a activității economice din zonă, stimulând, în primul rând, în această etapă, schimbul de produse din regiune. Funcția politico-administrativă a contribuit într-o mare măsură la dezvoltarea, în etapele următoare, a funcției de centru de producție a așezării, funcție care devine predominantă în faza maturizării acesteia.

Relatările cuprinse în izvoarele scrise au fost confirmate de cercetările arheologice. Deosebit de sugestive sunt, din acest punct de vedere, constatările făcute la Garvăn și la Capidava. Așezarea de la Garvăn era alcătuită dintr-un mare complex format din două părți: centrul fortificat, în care rezidau vârfurile aristocrației, laice și religioase, ridicat în secolul al X-lea pe locul fostei cetăți romano-bizantine, și așezarea de jos, civilă, care se întindea la sud și la vest de cetate, alcătuind o „suburbie“. După o amplă curățire și nivelare a terenului, a fost ridicat mai întâi nucleul fortificat, în jurul căruia s-a așezat o numeroasă populație, venită în etape succesive din centre mai mult sau mai puțin depărtate; la început această populație s-a așezat în împrejurimile imediate ale incintei cetății, apoi pe măsura populării acestui spațiu s-a stabilit și în zone mai îndepărtate. Situații asemănătoare se constată și la Capidava. Incinta construită din piatră, în secolul al X-lea, urmează aproape exact traseul vechii incinte romane. În interior au fost descoperite locuințele de suprafață și semiadâncite ale locuitorilor cetății.

Semnificative în definirea caracterului acestor așezări sunt și alte observații care merită atenție. Amintim, de pildă, unele elemente de urbanistică medievală, cum ar fi dispunerea sistematică paralel cu axul lung al așezării, a locuințelor de la Garvăn. Între diferitele șiruri de locuințe s-au creat spații libere, alcătuind ulițele sau străzile necesare comunicației. Sistemul de construcție a locuințelor (locuințe de suprafață în număr mare), ca și inventarul diferențiat descoperit în aceste locuințe constituie prețioase indicii ale unui mod de viață deosebit de cel rural. Se constată chiar și crearea unor zone specializate în activitatea meșteșugărească, în care s-au amplasat cu precădere mijloace mari de producție și unele obiective economice (cuptoare de ars ceramica, ateliere de fierărie și meșteșugărești în general), acestea situându-se în special în „suburbie“, adică în zona din afara incintei. Prezența la Garvăn, pe de o parte, a autorității laice și bisericești dovedite de descoperirea cruciuliței encolpion și a sigiliului guvernatorului, la care se adaugă gradul de concentrare a populației mult mai ridicat decât cel de la sate, demonstrează și ele, alături de principalele argumente din cadrul economiei, caracterul urban al așezărilor.

Orașele dunărene din Dobrogea prezintă unele caracteristici, cum ar fi, de pildă, edificarea lor pe locul unor castre sau cetăți din epoca romană târzie. Toate aceste orașe sunt fortificate, unele dintre ele servind ca reședințe ale conducătorilor formațiunilor politice locale. În majoritatea cazurilor s-au folosit vechile turnuri și ziduri de incintă, care au fost reparate. În afara incintei s-au dezvoltat cartiere ale unor comunități, care beneficiau de protecția armată.

Așadar, perioada secolelor VIII–XI trebuie socotită drept o etapă importantă pe linia depășirii de către unele așezări de pe teritoriul românesc a stadiului rural obișnuit, acestea posedând capacitatea îndeplinirii unor funcții politice, militare, administrativ-fiscale, în primul rând, ca reședințe ale organismelor politice locale. Prin faptul că polarizau, tocmai datorită acestor funcții, o mare parte a activității economice din zone, ele îndeplineau și unele funcții economice din domeniul schimbului de produse mai ales, constituind, astfel, importante centre de convergență regională. Consecința pe plan spiritual a apariției noii structuri teritoriale s-a manifestat prin nașterea, la finele perioadei menționate, a unei terminologii specifice acestor așezări, ca de pildă: *urbs*, *civitas*, *oppidum*, *forum*, în documentele de limbă latină, iar mai târziu termenul de *târg*, din documentele cancelariilor țărilor române.

Așa, de pildă, documentele medievale de limbă latină atestă pentru Transilvania și Banat următoarele centre urbane: *urbs* Morisena la 1030, *urbs* Doboca la 1068, *castrum* Turda și *civitas* Byhor la 1075, iar cronica lui Anonymus și alte cronici de mai târziu menționează așezări de reședință de la Biharea, Keve (Cuvin), Horom (probabil Pescari).

Fără a le considera așezări urbane mature, asemenea așezări, având particularități ce le deosebeau de satele obișnuite (concentrări de populație, o sensibilă manifestare a diviziunii muncii, mai ales în domeniul economiei de transformare, a schimbului de mărfuri, elemente de fortificație, elemente de urbanistică medievală, inventarul diferențiat de cel al lumii rurale, funcția de reședințe ale organismelor politice corespunzătoare), se înscriu într-un peisaj mai diversificat decât cel existent în perioadele anterioare, ca o nouă structură teritorială, consecință a dezvoltării generale sub raporturi multiple, economic, social, politic a societății din secolele IX–XI. Realitățile economice în primul rând, dar și cele sociale, politice și militare prezentate mai sus în cadrul acestor așezări, ne conduc cu toată siguranța la considerarea acestora drept începuturi îndepărtate ale vieții urbane medievale, nuanțate ca nivel de dezvoltare de la zonă la zonă geografică, în funcție de prezența diferiților factori care au accelerat sau, din contră, au temporizat, evoluția lor către forme urbane mature.

Ultimul val de populații nomade (secolele XI–XIII) a temporizat această evoluție în secolele următoare, cu excepția, poate, a unor regiuni de la Dunărea de Jos. Abia lichidarea consecințelor ultimelor năvăliri — cele ale tătarilor — a creat condiții favorabile, atât în ceea ce privește evoluția societății românești către forme superioare de organizare statală, cât și în reluarea procesului de perfectare, în sens medieval, a cristalizării urbane depline.

d. Formațiuni politice românești și lupta lor pentru neatârnare

Cum s-a amintit deja în capitolul anterior, prezentării organizării politice românești de la cumpăna dintre cele două milenii i se va acorda o mai mare atenție, datorită informației mult mai bogate pentru secolele IX–XI, decât s-a făcut pentru perioada anterioară, având la bază o documentație, atât scrisă, cât și arheologică care pune în evidență noua etapă a maturizării procesului de organizare politică a societății din spațiul carpato-danubiano-pontic. Evoluția acestui proces se circumscrie între parametrii dezvoltării structurilor economice și sociale ale comunităților de viață autohtone. Această perioadă, a secolelor IX–XI, care începe o dată cu menționarea în izvoarele scrise a românilor, constituie, prin particularitățile sale, o epocă nouă în istoria poporului român, în care se vor maturiza elementele fundamentale, definitorii, ale societății medievale. Ca o consecință a acestor stări de lucruri, procesul de organizare politică va cunoaște o nouă treaptă, diferită, atât prin tendința manifestă de creștere în suprafață a uniunilor teritoriale existente printr-un proces de extindere teritorială prin înțelegere sau prin forță, cât și prin amplificarea și maturizarea funcțiilor interne și externe ale vechilor închegări politice, la nivelul organismelor cu caracter statal.

Sensibila dezvoltare social-economică a întregii Europe, la cumpăna dintre cele două milenii, a generat noi raporturi sociale, ridicând pe o treaptă superioară procesul organizării politice. În vestul Europei, în cadrul marelui Imperiu carolingian, se constată tendința manifestă de formare a unor state mai mult sau mai puțin independente. Un proces oarecum asemănător se derula și în răsărit, prin existența, în cadrul uniunilor statale, a unor organisme politice mai cuprinzătoare, ce tindeau să devină independente.

Așa, de exemplu, primul cneaz al Moraviei Mari este pomenit în izvoare sub numele de Mojimir I în al doilea sfert al secolului al IX-lea; polonii cunosc unele forme de organizare statală în a doua jumătate a secolului al IX-lea, urmate, în veacul al X-lea, de statul lui Mieszko I; sârbii își închează primul organism statal în prima jumătate a secolului al IX-lea, sub cneazul Vlastimir; după perioada hanatului, bulgarii evoluează spre țarat la mijlocul secolului al IX-lea, în vreme ce rușii kievieni pun bazele unui viguros cnezat la începutul veacului amintit; ungurii, așezați la Dunărea Mijlocie la finele secolului al IX-lea, se constituie ca stat feudal în secolul al XI-lea.

Procesul organizării politice în ținuturile românești în secolele IX–XI se integrează deplin în linii generale europene. Formațiunile politice preexistente cunosc acum o nouă treaptă în evoluția lor, câștigând în consistență, atât prin dimensiuni, ca urmare a extinderii teritoriale, cât și prin conținut, definit de caracterul incipient al raporturilor feudale din cadrul societății românești. S-au evidențiat mai sus concentrările demografice de pe teritoriul României în secolele IX–XI. Sintetizând datele privind amplasarea acestor grupări de așezări în funcție de numărul și de mărimea suprafeței teritoriale ocupate de ele, se obține o situație deosebit de sugestivă pentru determinarea, ipotetică, a structurilor politice.

Prezența unor asemenea structuri este atestată și de documentele scrise (cronici, inscripții). Una dintre cele mai vechi atestări ale românilor la nordul Dunării o datorăm cronicii atribuite eronat numai lui Nestor[1] (*Povest' vremennykh let*), care conține unele referiri târzii asupra relațiilor dintre ugrii albi, slavi și volohi. Deși textul este foarte sumar, el prezintă o deosebită importanță deoarece, vorbind despre slavii de la Dunăre, amintește de populația de origine romanică din acea zonă sub numele de *volohi*. Într-unul din pasajele cronicii se arată că: „Pe când poporul slav trăia la Dunăre, după cum am mai spus, veniră din Sciția, anume de la cazari, popoarele numite bulgari și se stabiliră la Dunăre și cotropiră pe slavi. În urmă, veniră ugrii cei albi și luară în stăpânire țara slavă, după ce alungară pe volohi... Acești ugri anume și-au făcut apariția în timpul împăratului Heraclius și se duse împotriva regelui perșilor Chosroes“[2]. Din context rezultă că se referă la slavii de la Dunărea de Jos, unde aceștia sunt pomeniți în repetate rânduri și în izvoarele bizantine. Problema este cine erau volohii de la Dunărea de Jos ? Pare plauzibilă ipoteza că acești volohi pot fi identificați cu românii de la nord de Dunăre care, profitând de reducerea substanțială a slavilor din zonă, au reușit să-și câștige autonomia. Aceeași cronică[3], referindu-se la un alt eveniment istoric important, și anume pătrunderea ungurilor, în anul 896, prin pasul Verecke spre Câmpia Pannonică, arată că aceștia „... începură să se lupte cu volohii și cu slavii care trăiau acolo“. Deci volohii nu puteau fi decât românii ce trăiau în acea regiune a Carpaților Păduroși, împreună cu slavii, care ar putea fi identificați, foarte probabil, cu croații albi, pomeniți de Constantin Porfirogenetul și de cronicile rusești ca locuind în acea zonă[4].

Unul din izvoarele de bază ce relatează pe larg situația formațiunilor politice românești din Transilvania la sfârșitul secolului al IX-lea și la începutul secolului al X-lea este cronica lui Anonymus. Despre personalitatea lui Anonymus[1] și valoarea istorică, geografică și literară a operei sale, *Gesta Hungarorum*, s-a scris mult, iar opiniile sunt controversate. S-a încercat identificarea lui cu diferiți magiștri, prepoziți sau episcopi din vremea celor patru regi ai Ungariei, care au purtat numele de Bela. Este posibil ca autorul cronicii să fie *Paul*[2], episcopul Transilvaniei, care a redactat și actul din anul 1181, deoarece numai despre el se precizează în documente că a fost notar al regelui Bela al III-lea (*Paulus, mei notarius nunc autem episcopus Ultrasilvanii*). Temeinicia cunoștințelor istorice, geografice și etnografice ale lui Anonymus a fost recunoscută de majoritatea istoricilor moderni, iar relatările sale rămân o sursă de bază, de o valoare egală, atât pentru unguri, cât și pentru populațiile autohtone, chiar dacă astăzi nu pot fi explicate suficient de bine unele anacronisme din opera sa. Pe lângă cunoștințele vaste dobândite la Universitatea din Paris, în calitate de notar al regelui Bela al III-lea, el a avut prilejul să consulte documentele din arhiva cancelariei regale ori din cea episcopală de la Alba Iulia, unde a trăit un timp, astfel că în opera sa se află precizări neîntâlnite la alți cronicari. De aceea el poate fi socotit ca un competent cunoscător al realităților istorice, geografice și etnografice ale Regatului arpadian și ale Transilvaniei în special, cronica lui rămânând, până în prezent, cea mai veche lucrare de acest gen păstrată, scrisă în Ungaria medievală.

---

[1] *Povest' vremennykh let*, p. 137.

[2] *Ibidem*, p. 92.

[3] *Ibidem*, p. 83.

[4] Porphyrogenitus, *De adm.*, cap. 30, 31.

Din relatările lui Anonymus, coroborate cu știrile din alte cronici, completate de rezultatele cercetărilor arheologice efectuate mai ales în ultimele patru decenii, se poate întregi destul de veridic tabloul istoric al primelor formațiuni statale autohtone și lupta lor pentru autonomie, împotriva ungurilor.

De menționat că există o deplină corespondență între știrile cronicii lui Anonymus și realitățile din teren, despre care s-a vorbit mai sus. Este vorba de acele concentrări demografice identificate în teren, corespunzătoare acelor organisme statale de pe teritoriul Transilvaniei de tipul voievodatelor (ducatelor) sau țărilor conduse de voievozi (*duces*). Comentând pătrunderea ungurilor în Transilvania, Anonymus arată cum oștile maghiare au cucerit mai întâi, în urma unor aprige lupte, teritoriul unui asemenea voievodat situat spre vest până în bazinul superior al Tisei, la nord de Satu Mare, spre est până la Piatra Craiului, spre sud-est până la Porțile Meseșului, spre sud până la Mureș și pădurea Igfon, iar spre nord până la Someș[3].

Un asemenea organism statal (*terra*), menționat de cronicar, corespunde pe deplin, ca teritoriu, marii concentrări de așezări constatate în nord-vestul Transilvaniei; conducătorul său (*dux*) se numea, potrivit aceluiași cronicar, Menumorut, și își avea reședința în cetatea Biharea (*in castrum Byhor*). În afara acesteia, mai existau și alte asemenea puncte fortificate (*castrum Zotmar, castrum Zyloc*)[4], unele dintre ele evidențiate și de săpăturile arheologice.

---

[1] Anonymus, p. 15 și urm.

[2] G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, II, Buda, 1829, p. 198 și urm.

[3] Anonymus, p. 11, 19, 51.

[4] *Ibidem*.

Era firesc ca voievodatul lui Menumorut din partea răsăriteană a Câmpiei Tisei să fi fost locuit de diverse populații, fapt pentru care Anonymus[1] arată că armata lui Menumorut era formată din „... soldați adunați din diferite neamuri". Dintre populațiile care locuiau acest voievodat, Anonymus îi amintește pe chazari (cabari), iar alte cronici îi mai amintesc ulterior pe români și pe secui. La tratativele pe care le are cu solii lui Arpad, Menumorut le spune acestora să transmită ducelui Ungariei că „regretă că ducele Salanus i-a cedat un foarte mare teritoriu, dar el nu va ceda din pământul lui nici cât un deget, deoarece această țară o are moștenire de la strămoșul său, iar acum, grație stăpânului său, împăratul din Constantinopol, nimeni nu poate să-i smulgă țara din mâinile sale"[2]. Inițial, Menumorut i-a respins pe unguri dincolo de Tisa. Se pare însă că îndepărtații aliați nu i-au acordat la timp ajutorul cuvenit, deoarece ungurii, după un asediu de trei zile, cuceresc cetatea Sătmarului (*castrum Zotmar*) și partea de nord a voievodatului până la Zalău (*Zyloc*) și Poarta Meseșului (*Porta Mesesina*). Abia peste câțiva ani, după ce ungurii cuceresc cetatea Veszprem[3] (*castrum Bezprem*) și devastează Transdanubia, secuii, care inițial fuseseră supuși ai ducelui Menumorut, se aliază cu ungurii, lăsându-și fiii ca ostatici și obligându-se să „...meargă în prima linie ca să lupte împotriva lui Menumorut"[4]. Toate cronicile îi amintesc pe secui ca pe vecini ai românilor, cu care au conviețuit, având aceeași soartă (*cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt*)[5]. Mai târziu, în secolul al XIII-lea, secuii vor lupta alături de români împotriva tătarilor. La începutul secolului al X-lea însă, secuii, după ce se aliază cu ungurii, trec peste râul Criș și participă alături de aceștia la asediul cetății Biharea (*castrum Byhor*). Asediul a durat 13 zile, iar luptele au fost crâncene, deoarece cronicarul amintește pentru prima dată pierderile suferite, atât de către oastea lui Menumorut, cât și de unguri și de secui. Pacea se încheie prin căsătoria fiicei lui Menumorut cu Zulta (Zoltan), urmașul lui Arpad, iar cetatea Biharea rămâne, în continuare, în stăpânirea lui Menumorut până la moartea sa; s-a obținut mai degrabă o alianță matrimonială și politică decât o ocupație și o dominație militară efectivă. După cum rezultă din cronici, ducatul Bihorului va rămâne până la începutul secolului al XII-lea în stăpânirea primului moștenitor al familiei arpadiene.

Voievodatul lui Gelu, ducele românilor (*dux Blacorum*), se afla în Transilvania (*terra Ultrasilvana*), dar granițele lui nu pot fi delimitate cu certitudine. Nu ar fi exclus însă ca cetățile de pământ de la Moigrad, Cuzdrioara, Șirioara, Dedrad, Morești și Moldovenești să contureze limitele voievodatului lui Gelu, iar cetatea sa de scaun (*castrum suum iuxta fluvium Zomus positum*)[6] să fi fost la Dăbâca sau la Cluj-Mănăștur. Merită subliniat faptul că dintre voievozii amintiți, Anonymus precizează că Gelu era român (*quidam Blacus*), iar locuitorii țării erau români și slavi (*Blasii et Sclavii*).

---

[1] *Ibidem*, cap. LI.

[2] *Ibidem*, cap. XX.

[3] *Ibidem*, cap. XLVIII

[4] *Ibidem*, cap. LI.

[5] *Script. rer. Hung.*, II, p. 162; *Chronicon pictum Vindobonense*, cap. X; Anonymus, cap. L.

[6] Anonymus, cap. XXVII.

Ceea ce i-a determinat pe ungurii conduși de Tuhutum să întreprindă o incursiune în voievodatul lui Gelu a fost fertilitatea solului, bogăția râurilor în nisip aurifer, dar mai ales salinele. Când Gelu a auzit că ungurii vor să-i atace țara, s-a grăbit să-i întâmpine și să-i oprească la Porțile Meseșului, dar aceștia, traversând pădurile, au ajuns până în valea Almașului. Aici „s-a luptat între ei cu înverșunare, dar ostașii ducelui Gelu au fost biruiți și mulți dintre ei omorâți și încă și mai mulți făcuți prizonieri“, după cum relatează cronicarul[1]. Retrăgându-se spre cetatea de scaun, situată lângă Someș, Gelu a fost urmărit de soldații lui Tuhutum și omorât pe valea Căpușului. Locuitorii țării, văzând situația disperată în care se aflau, au făcut pace cu ungurii la Așchileu (Esculeu), alegându-l pe Tuhutum drept căpetenie. Se pare însă că înainte de a se încheia această pace s-au mai dat și alte lupte, deoarece la cetățile de la Dăbâca, Cluj-Mănăștur și Morești s-au constatat distrugeri ce puteau fi cauzate de atacurile repetate ale ungurilor și pecenegilor la începutul secolului al X-lea.

O deplină corespondență între realitățile din teren și relatările lui Anonymus există și în cazul voievodatului (*terra Ultrasilvana*) situat în Podișul Transilvaniei, peste care stăpânea, cum s-a spus, un oarecare voievod (*dux*) român (*quidam Blacus*) numit Gelu. Această țară a lui Gelu corespunde cu gruparea teritorială alcătuită din peste 20 de așezări situate între Someș și Mureș.

Cronica notarului anonim și mai cu seamă cronicile maghiare din secolul al XIV-lea pomenesc de existența, la sud de Mureș, a unui alt organism politic, cu reședința la Alba Iulia, care, la începutul secolului al XI-lea, avea drept conducător pe Gyula, „duce mare și puternic“ (*dux magnus et potens*).

Voievodatul corespunde unei alte concentrări de așezări din acea vreme, constatate la sud de țara lui Gelu, gravitând oarecum în jurul așezărilor fortificate de la Blandiana și Alba Iulia. Se pare că la finele secolului al X-lea și la începutul secolului următor, acest organism politic s-a extins la nord, înglobând și fostul voievodat al lui Gelu și, poate, mica grupare alcătuită din câteva așezări situate între cursurile superioare ale Târnavelor, dând naștere mai marelui voievodat cunoscut sub numele de voievodatul Transilvaniei, pomenit în documentele secolului al XI-lea ca *terra Ultrasilvana, regnum Ultrasilvanum*, foarte cuprinzător (*regnum latissimum*). Hotarele acestui voievodat cuprindeau, până la cucerirea maghiară, spațiul geografic de până la Porțile Meseșului spre apus, până spre Țara Maramureșului spre nord și până la hotarele grupărilor de așezări din sud din secolele VIII–XI, constatate arheologic, cunocute și sub numele de „țări“ (Hațeg și Făgăraș). Este posibil ca procesul de unificare să fi pornit de la sud către nord, așezarea de la Alba Iulia devenind unul dintre centrele politico-administrative de seamă ale voievodatului; conducătorul Gyula (Gyla), *dux magnus et potens*, aparține acestei etape de evoluție a voievodatului Transilvaniei.

---

[1] *Ibidem*, p. 67 și urm.

Indiferent dacă numele de Gyula sau Gyla derivă de la demnitatea „gylas“ ori de la provincia și seminția pecenegă Gyla, cert este că voievozii Transilvaniei care au purtat acest nume au fost persoane reale, cum s-a presupus, atestate documentar în mai multe izvoare scrise. Mai mult chiar, voievodatul condus de el nu se afla sub dominația ducilor sau regilor Arpadieni pe parcursul secolelor X–XI. Astfel, Gyla sau Gyula I, primind titlul de *patricius*, devine federat sau vasal al bizantinilor, iar Constantin al VII-lea Porfirogenetul îl trimite pe Hierotheus ca episcop, ajutându-l, foarte probabil și din alte puncte de vedere. Este posibil că meșterii care au construit biserici (de pildă biserica cu plan bizantin din secolul al X-lea de la Dăbâca sau rotonda contemporană de la Alba Iulia) și eventual chiar cetăți (de exemplu, cetatea Moldovenești cu zidurile construite din blocuri fasonate într-o tehnică similară cu cetățile bizantine) să fi fost trimiși de la Constantinopol.

Datorită repetatelor conflicte pe care le-a avut Ștefan I cu Gyula al III-lea sau Gyla cel Mic (*minor Gyla*) ori *rex Iulus*[1], știrile despre acest voievod transilvănean sunt mai bogate. Astfel, Anonymus relatează că țara Ultrasilvană a stăpânit-o Gyla cel Mic „...și ar fi stăpânit-o și pe mai departe, dacă n-ar fi lucrat mereu împotriva sfântului rege (Ștefan I)“. *Cronica pictată de la Viena* arată despre Gyula al III-lea că „...a fost dușman al ungurilor din Pannonia și și-a făcut o situație grea în multe privințe...“, iar mai departe se menționează că „...n-a încetat de a ataca pe unguri“. Un alt motiv de discordie dintre Gyula al III-lea și Ștefan I era faptul că el „...nu s-a întors la legea creștină“. La acea dată rivalitatea dintre papa de la Roma și patriarhul din Constantinopol era deja acută, ceea ce a și dus câteva decenii mai târziu, în 1054, la ruptura definitivă dintre biserica răsăriteană și cea apuseană. Gyula al III-lea, împreună cu întreg poporul și cu episcopul său, care depindea de patriarhia din Constantinopol, s-au opus repetatelor presiuni ale lui Ștefan I, supus și devotat papei de la Roma. Dovada cea mai bună o oferă *Legenda Sf. Gerard,* care relatează că Ștefan I i-a strămutat în alt loc pe călugării „greci“, deci ortodocși, din mănăstirea voievodului Ahtum, aflată în orașul Morisena, iar în locul comunităților de lege răsăriteană, au fost aduși cei ai lui Gerard, de lege apuseană.

Adevăratul motiv pentru care Ștefan I dorea să subjuge *Ultrasilvania,* care era „...o țară foarte mare și foarte bogată, ... udată de foarte multe râuri din nisipul cărora se culegea aur, iar aurul din acea țară era foarte bun“, era de ordin economic. Aurul, sarea și celelalte bogății ale Transilvaniei au stârnit pofta de jaf a regelui Ștefan I, care, cu prăzile luate, „s-a îmbogățit foarte mult, iar din aceste diferite tezaure a donat și a înzestrat biserica din Alba (Regală), pe care el însuși o fondase, cu altare de aur și cu cruci și cu potire și chiar cu haine preoțești brodate cu cel mai curat aur și cu pietrele cele mai prețioase“. Dar, „fiindcă banii acelui Gyula au fost câștigați pe căi rele, biserica însăși a suferit de mai multe ori incendiu“. Cucerirea Transilvaniei viza, în fapt, un teritoriu românesc, locuit de o populație pe care cercetările arheologice o relevă ca locală, precum sutele de schelete din necropola de la Alba Iulia, ale căror analize antropologice au relevat trăsături de tip mediteranoid, caracteristice populației daco-romane și românești din secolele VIII–XI.

---

[1] *Annales Hildesheimenses,* în Gombos, I, p. 141.

Adăugând descoperirii de la Alba Iulia și alte câteva zeci de mărturii (așezări și necropole), cunoscute până acum pentru aceeași vreme pe cursul mijlociu al Mureșului, printre care și complexul întărit de la Blandiana-Țeligrad și, poate, acela de la Morești, este îndreptățită concluzia cu privire la existența unui voievodat românesc al Albei, învecinat spre nord fostului voievodat al lui Gelu, întinzându-se spre apus până la Munții Apuseni, iar spre sud-vest până la marginile Țării Hațegului, spre sud până la Țara Făgărașului, iar înspre răsărit până în zona submontană a Carpaților Orientali.

Se înțelege că în acea vreme și în acele împrejurări marginile acestor formațiuni nu erau nici fixe și nici statornice. Ele se puteau schimba și se schimbau, în raport de condițiile concrete, dintr-un moment sau altul. Cu atât mai mult, cu cât de jur împrejurul acestor formațiuni, uniunile de obști existente și „țările“ înconjurătoare nu erau nici ele cu totul statornice din acest punct de vedere.

Pătrunderea triburilor ungare în Transilvania trebuie socotită în sensul unor expediții asemănătoare cu cele întreprinse de aceleași triburi și în alte părți ale Europei în acea vreme. Transformările petrecute în sânul societății maghiare explică acest fapt. La așezarea ungurilor în Câmpia Pannoniei, locuită de slavi și de enclave de populație romanică, aceasta era în bună parte teren agricol; centrul țării devenind proprietatea principelui, terenul rămas pentru pășunatul cirezilor și al hergheliilor — creșterea vitelor fiind ocupația principală a ungurilor la așezarea lor în Pannonia — devenise insuficient. Pentru a-și spori terenurile de pășune, dar și pentru a ajunge la bogățiile subsolului Transilvaniei și mai ales la sarea atât de necesară oamenilor și animalelor, triburile ungare întreprind expediții pentru acapararea de noi teritorii.

După săvârșirea acestor acțiuni, ungurii — neputând organiza teritoriile în care pătrunseseră, datorită crizei prin care trecea societatea maghiară și rezistenței populației românești — s-au retras, în cea mai mare parte. Unii dintre ei, poate chiar și anumite căpetenii, au rămas în teritoriile în care ajunseseră, conviețuind cu populația autohtonă, conducătorii triburilor ungare pierzând, astfel, roadele victoriilor militare repurtate asupra voievozilor locali.

Izvoarele bizantine relatează că, în jurul anului 950, prințul Gyula a fost creștinat la Constantinopol, acordându-i-se, totodată, și titlul de *patricius*, iar la întoarcere a adus cu el pe episcopul Hierotheus[1]. Importanta acțiune politică și diplomatică a împăratului Constantin Porfirogenetul de a câștiga ca federat pe Gyula — dublată de trimiterea episcopului Hierotheus — a urmărit evitarea unor incursiuni ale acestuia în imperiu, dar a avut și scopuri prozelitice.

Palisadele complexe de la Morești, Moigrad-Șirioara, Dăbâca, Cluj-Mănăștur, care erau în funcție în secolele X–XI, după cum rezultă din cercetările arheologice, sunt o dovadă elocventă că voievodatul transilvănean, pe lângă o independență politico-militară, se bucura și de o situație economică înfloritoare. De altfel, descoperirile arheologice făcute pe teritoriul acestor cetăți (numeroase piese de import de proveniență bizantină ori din alte regiuni îndepărtate) sunt edificatoare în această privință. Efortul voievozilor transilvăneni de a construi sau de a întreține astfel de fortificații, echivalente ca tehnică, plan și întindere, cu alte cetăți europene, arată că ei s-au bucurat de sprijinul efectiv al populației locale, interesată, evident, să-și apere avutul și existența față de tendințele expansioniste străine. Acceptarea dominației politico-militare a pecenegilor era o consecință firească a noii conjuncturi istorice din aceste părți ale Europei. În secolele X–XI, afară de Imperiul bizantin, puterea militară cea mai mare o reprezentau pecenegii, care au reușit să-și extindă dominația politică pe un spațiu imens ce îngloba și importante teritorii din spațiul românesc. Nu întâmplător împăratul Constantin Porfirogenetul îi dădea insistente sfaturi fiului său să ducă o politică de pace și de prietenie cu pecenegii, deoarece aceștia, pe lângă faptul că ar fi fost în stare să atace și să jefuiască imperiul, ar fi putut să țină în frâu, ca aliați ai Bizanțului, pe ruși, pe bulgari, pe unguri, care râvneau să atace Bizanțul[1].

---

[1] Cedrenus–Skylitzes, p. 328; Ioannis Zonarae *Epitome historiarum*, ed. K. Dindorf, I, Leipzig, 1868, p. 484.

Despre unguri se știe că în prima jumătate a secolului al X-lea și-au îndreptat toată atenția spre Europa Apuseană, unde au efectuat numeroase incursiuni de jaf până la 955, când, în bătălia de la Lechfeld, Otto I îi va zdrobi. Se pare că nu întâmplător lipsesc mențiuni despre incursiuni ale ungurilor înspre est, deoarece această zonă se afla sub dominația și sub controlul pecenegilor. Constantin Porfirogenetul explică acest fapt prin cuvintele: „Să știi că neamul turcilor (ungurilor) tare se teme și îi este frică de amintiții pecenegi, pentru că deseori au fost biruiți de aceștia și dați pierzării aproape cu desăvârșire. Și de aceea totdeauna mare le este turcilor groază de pecenegi și se tupilează în fața lor"[2].

Abia la începutul secolului al XI-lea, Ștefan I inițiază campanii războinice înspre est și reușește să cucerească o parte a Transilvaniei, luându-l prizonier pe Gyula al III-lea, împreună cu cei doi fii ai săi. Lupta principală dintre pecenegi și unguri s-a dat lângă Alba Iulia, *„ad Albam Transilvanam ... municiones civitatum"*, după cum relatează *Legenda Sf. Ștefan* scrisă de episcopul Hartvic[3], iar în alt loc se arată că 60 de familii de pecenegi împreună cu toate avuțiile lor au fost colonizate de către Ștefan I în Pannonia. Se pare că nu întâmplător s-a dat lupta dintre pecenegi și unguri la Alba Iulia, deoarece aceasta a fost, foarte probabil, cetatea de scaun a voievodului Transilvaniei Gyula al III-lea. *Chronicon Posoniense* precizează că orașul pe care l-a găsit Gyula în Transilvania se numea Alba (*civitas Alba in Erdeuel*), iar cronica lui Henric de Mügeln spune, de asemenea, că acest oraș se numea *Weissenpurg* (Alba Iulia)[4]. Documentele cele mai vechi ale cancelariei regale păstrează, totodată, numele de: *castrum Albense* la 1206, *Alba Transilvane* la 1288 sau *Alba Jule* la 1291. Localnicii l-au numit și îl numesc și astăzi *Bălgrad.*

---

[1] Porphyrogenitus, *De adm.*, cap. 1–3.

[2] *Ibidem*, cap. 3.

[3] *Legenda Sancti Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta*, în *Script. rer. Hung.*, II, p. 389.

[4] *Chronicon Posoniense*, 28 și *Chronicon* Henrici de Mügeln, în *Script. rer. Hung.*, II, p. 33, 132.

Cetatea pe care a găsit-o Gyula (după cum rezultă din *Cronica pictată de la Viena*), atestată documentar în repetate rânduri în epoca medievală, era în realitate fostul castru roman Apulum, construit de către legiunea a XIII-a Gemina. Masivele și trainicele ziduri de incintă construite de romani au rezistat de-a lungul veacurilor repetatelor asedii până la 1711, când Giovanni Morandi Visconti îi consemnează planul pătrat. Ea a fost reparată și adaptată noilor cerințe ale vremii, dar zidurile și-au păstrat rolul lor funcțional până când o parte din ele au fost dărâmate cu ajutorul prafului de pușcă, în vederea construirii fortificației de tip *Vauban*. Pe latura de sud se mai păstrează încă, uneori pe o înălțime de 2–4 m, porțiuni întregi din zidul roman, construit în tehnica *opus quadratum* și *opus signinum*. Planul castrului Apulum este similar cu cel al altor castre de legiune de la Bonna (Bonn) sau Aquincum (Buda). Folosirea castrelor romane până târziu în evul mediu nu este un caz unic, ci frecvent pe teritoriul fostului Imperiu roman. Rezultatele cercetărilor arheologice mai vechi sau recente, dovedesc, fără echivoc, că atât interiorul castrului, cât și împrejurimile lui, au fost locuite fără întrerupere și după părăsirea Daciei de către armata și administrația romană, până astăzi. Folosirea zidurilor fostului castru Apulum timp de peste un mileniu și jumătate constituie cea mai elocventă dovadă a continuității, chiar dacă în acest interval de timp cetatea a fost pe rând sub stăpânirea voievozilor, a episcopilor și a principilor Transilvaniei. În sprijinul acestei ipoteze pledează nu numai păstrarea tradiției, în izvoarele apusene, că acest oraș a fost construit și locuit odinioară de romani, ci și menținerea numelui sub diferite forme și variante până în zilele noastre.

După moartea lui Ștefan I, Regatul arpadian trece printr-o criză deosebit de acută, datorată, pe de o parte, luptelor pentru tron dintre regii Petru și Samuel Aba, iar pe de altă parte, răscoalelor cu caracter social-economic și religios din anii 1046 și 1060–1063. Foarte probabil că, profitând de această situație, voievodatul transilvan își recâștigă independența, astfel că la 1068 este pomenit ducele Gyula al IV-lea, care în acel an întreprinde o incursiune pe teritoriul Ungariei. Regele Solomon, împreună cu principii Geza și Ladislau, răspund acestei incursiuni, pătrunzând pe teritoriul Transilvaniei și, după ce așteaptă o săptămână în orașul Dăbâca, pornesc spre Chiraleș, unde se dă lupta principală dintre unguri și pecenegi[1].

Din relatările cronicilor rezultă că abia la sfârșitul secolului al XI-lea, dar mai ales începând cu secolul al XII-lea, se poate vorbi de consolidarea treptată a stăpânirii și dominației ungurilor în Transilvania, pe care o cuceresc în etape, până în jurul anului 1200, iar părțile nordice, Maramureșul, abia în secolul al XIV-lea.

Voievodatul lui Glad își avea granițele delimitate de Mureș, Tisa, Dunăre și Carpați, reședința sa fiind, probabil, la Orșova (*a fluvio Morus asque ad castrum Urscia*). În stăpânirea sa se aflau și alte castre, ca Horom (Palanca sau Pescari), Keve (Cuvin), Morisena (Cenad). Nu se precizează cine erau locuitorii, dar Glad luptă împotriva ungurilor cu ajutorul românilor, al cumanilor (pecenegilor) și al bulgarilor, deci foarte probabil că aceștia locuiau efectiv Banatul în acea vreme. Conflictul s-a terminat cu cedarea de către Glad a castrului Keve și pierderea cetății Orșova. Nu știm dacă Glad a rămas în continuare vasal al ungurilor, dar Anonymus afirmă că urmașul lui a fost Ahtum. Despre acesta, povestirea hagiografică *Legenda Sancti Gerhardi*[1] relatează că era un domnitor puternic și bogat, țara sa întinzându-se de la Criș până în părțile Transilvaniei și până la Vidin și Severin. De asemenea, el era federat sau vasal al bizantinilor, iar la Morisena, capitala lui, avea o mănăstire de călugări „greci", adică de rit ortodox. Conflictul dintre Ahtum și regele ungar Ștefan I a izbucnit deoarece primul a vămuit în porturile sale de pe Mureș și Tisa plutele ce transportau sarea.

---

[1] *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, în *Script. rer. Hung.*, I, cap. LV.

În conjuctura istorică a vremii, nu ar fi exclus ca atacul ungurilor împotriva lui Glad, care era originar din cetatea Vidinului, deci era probabil aliat al țarului Simeon, să se fi petrecut abia după moartea temutului țar, care contribuise la alungarea ungurilor din Atelkuzu (Etelköz), și nu pe timpul lui Arpad (înainte de 907). Indicația lui Anonymus[2] că ungurii, după cucerirea Orșovei, s-au pregătit „... să meargă în Grecia ca să cucerească toată Macedonia de la Dunăre la Marea Neagră", ar pleda în favoarea ipotezei că el se referea la incursiunea din anul 927 în Bulgaria, relatată și de izvoarele bizantine[3]. Țarul Petru nu reușește să păstreze întinsele teritorii moștenite de la tatăl său Simeon, deoarece sârbii, sub domnia cneazului Časlav Klonimirović, obțin independența în anul 931 și cuprind Rascia, Bosnia și Travunia. Imperiul bizantin purta, de asemenea, lupte cu arabii și cu rușii, iar în interior existau ascuțite frământări sociale. Profitând de această situație, ungurii întreprind incursiuni de jaf în Tracia în anii 934 și 943, consolidându-și, totodată, în mod treptat granița de-a lungul Dunării. Numai astfel s-ar putea explica lipsa totală a cimitirelor aparținând ungurilor din prima jumătate a secolului al X-lea pe teritoriul Banatului și al Voevodinei. Masarea acestor cimitire pe cursul superior și mijlociu al Tisei, până la confluența cu Mureșul, precum și de-a lungul Dunării Mijlocii, arată clar care au fost teritoriile locuite efectiv de unguri în secolul al X-lea.

După cum s-a arătat mai înainte, dintr-o inscripție de pe un vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare din secolul al X-lea aflăm de existența și a altor conducători politici, jupanii Voilă și Vataul. Din păcate, nu posedăm nici o știre în legătură cu zona în care își exercitau autoritatea ori cu raportul cronologic față de domnia lui Glad și, eventual, a lui Ahtum. În partea opusă, pe teritoriul Dobrogei, inscripția de la Mircea Vodă, din anul 943, precum și inscripțiile din complexul monastic de la Basarabi-Murfatlar evidențiază existența unor conducători ai unor organisme administrative sau politice, jupanii Dimitrie și Gheorghe.

Alte știri scrise de epocă converg și ele în sensul existenței nivelului de structură social-politică superioară pe teritoriul României în secolele IX–XI. Este vorba de mărturiile scriitorului bizantin Kedrenos despre existența în secolul al X-lea, în stânga Dunării, deci pe teritoriul muntean, a unor fortificații servind drept reședințe ale unor căpetenii politice care se supun împăratului bizantin, ceea ce demonstrează stratificarea socială și politică pronunțată din acea vreme, până la nivelul cristalizării organismelor cu caracter statal incipient[1].

---

[1] *Script. rer. Hung.*, II, p. 489 și urm.

[2] Anonymus, cap. XLIV.

[3] Cedrenus-Skylitzes, a. 927.

Cercetările arheologice efectuate, mai cu seamă în ultimele decenii, au condus la rezultate extrem de interesante, în măsură să redea o imagine mai concretă a unora dintre reședințele acestor conducători menționați de izvoarele scrise și, totodată, să ofere unele indicii în legătură cu relațiile sociale dintre aceste sedii politico-administrative și comunitățile sătești subordonte.

Așa cum s-a subliniat, până în prezent au fost cercetate, total sau parțial, numeroase fortificații din secolele VIII–XI situate pe întreg teritoriul țării; în jurul fiecărei fortificații existau câteva așezări care alcătuiau, împreună cu fortificația, un complex teritorial. La Șirioara, Moldovenești, Cluj-Mănăștur, Comana de Sus, Dăbâca, Blandiana, Vladimirescu-Arad, Pescari, Biharea, Bulci (în Transilvania), la Fundu Herții, Dersca, Tudora, Oroftiana, Baranga, Alba, Hudești (în Moldova), la Slon și pe linia Dunării (în Muntenia), la Mircea Vodă, Garvăn-Dinogetia, Capidava, Păcuiul lui Soare (în Dobrogea), unde s-au constatat etape de construcție și folosire a lor de-a lungul secolelor VIII–XI, cercetările au dat la iveală asemenea fortificații, cele mai multe dintre ele având în jur așezări ale unor populații sedentare, cu locuințe constând atât din bordeie, cât și din locuințe de suprafață. Fortificația se afla oarecum în centrul acestei centuri de sate, cum s-a dovedit în special la Fundu Herții, Dersca și altele.

În legătură cu procesul unificării unora dintre aceste organizări prestatale, ca în cazul celor descrise de Anonymus, se poate presupune că un asemenea fenomen a avut loc și în alte părți ale teritoriului țării. Așa, de pildă, se pare că gruparea de sate din jurul Iașilor s-a extins, la finele perioadei pe care o cercetăm, în partea de nord-vest, înglobând teritorial mica grupare de așezări constatată aici. Aceleași presupuneri se pot face și în cazul micilor nuclee din zona Vasluiului, care au fost „înghițite“, fie de gruparea ieșeană, fie de cea bârlădeană prin același proces de unificare; de asemenea, în cazul celor două grupări dintre Argeș și Dunăre și din zona Giurgiului, care s-au unificat printr-un proces asemănător, pașnic sau prin forță, precum și în cazul celor două grupări din zona Brașovului și Sf. Gheorghe, despre care știm că în secolul al XIII-lea alcătuiau o singură „țară“, Țara Bârsei (*terra Borza*). Definirea conținutului instituțional al acestor organisme statale din secolele VIII–XI situează structura politică internă a acestora pe o treaptă superioară, comparativ cu cea a formațiunilor politice anterioare.

Principiul eligibilității conducătorului, dominant în etapele istorice anterioare, pare să fie zdruncinat și înlocuit, treptat, prin succesiune, așa cum se constată la organismele statale din Transilvania. Alegerea tradițională a conducătorului politic din rândurile celor mai destoinici și mai viteji este pe cale de a se restrânge în cadrul unei singure familii, cu tendința de a se transforma într-un drept ereditar dominat de principiul „mai întâi îngăduit, apoi pretins și în cele din urmă uzurpat". Urmașul lui Glad, pe nume Ahtum, aparține aceleiași familii. În cronica sa, Anonymus, relatând luptele voievodului Glad cu oștile maghiare, arată, printre altele: „Și când oștile maghiare au voit să treacă peste fluviul Timiș, le-a ieșit înainte Glad, din neamul căruia se trage Ohtum"[1].

---

[1] *Fontes*, III, p. 141.

Aparatul de ordine din preajma autorității politice își asumă acum funcții publice permanente, deosebit de utile pentru creșterea bunurilor materiale personale. Pentru întreținerea acestui „aparat" public, darurile obișnuite, pe care populația le acorda în epocile precedente, nu mai sunt suficiente, impunându-se, astfel, dări și prestații cu caracter social obligatoriu.

Oastea, ca instituție a statului, se conturează pe deplin în această etapă. Cei trei conducători din Transilvania, menționați de Anonymus, opun o dârză rezistență armată oștilor maghiare, cu ajutorul unui aparat militar în măsură să îndeplinească o importantă funcție a statului: cea de apărare. Oști însemnate aveau la dispoziție și conducătorii organismelor statale de la nordul Dunării, menționați de scriitorii bizantini la sfârșitul secolului al X-lea, fortificațiile existente îndeplinind și funcția de apărare a statului, precum și cei din Dobrogea, în stare să se măsoare cu puterea bizantină. Bazată pe fapte și relatări de la începutul mileniului ai II-lea, o cronică veche turcă (*Oguzname*) arată cum «țara românilor» n-a vrut să se supună detașamentelor cumane și să le plătească tribut, poziție care, evident, avea la bază o anumită forță militară, consecință a gradului de organizare politică a societății românești de la est de Carpați în organisme statale închegate, în măsură să opună rezistență armată împotriva invadatorilor nomazi.

O altă caracteristică a acestor formațiuni pot fi socotite și strădaniile lor de a întreține legături economice, politice și culturale cu statele mai dezvoltate, vecine sau chiar mai îndepărtate. Obiectele de proveniență bizantină descoperite în diferite așezări din Transilvania și de la Dunărea de Jos, mai ales în așezările mari, obiectele de proveniență moravă descoperite în alte așezări din Transilvania, obiectele provenite din Imperiul franc, descoperite, de asemenea, în Transilvania, comerțul cu produse bizantine, rusești, moraviene și unguresti, desfășurat la Dunărea de Jos, sunt tot atâtea dovezi cu privire la asemenea legături. Pe lângă acestea, izvoarele vremii mai menționează relațiile întreținute de Menumorut cu împăratul de la Bizanț. Anonymus amintește de refuzul hotărât al „ducelui" bihorean de a-și ceda țara sa „ducelui" Arpad, invocând în sprijinul său autoritatea împăratului bizantin[2]. Același „duce", aflat într-o situație critică în urma luptelor, potrivit spuselor cronicarului anonim, se pregătea să plece în „Grecia"[3]. De asemenea, vor fi existat legături foarte strânse, de ordin politic și cultural-religios între voievodul bănățean Glad și statul bulgar. Anonymus afirmă despre Glad că ar fi „ieșit" din cetatea Vidin și că în armata sa se aflau români, bulgari și cumani, prin acest din urmă etnonim fiind desemnați pecenegii.

---

[1] Anonymus, *op. cit.*

[2] *Ibidem*, p. 60–61.

[3] *Ibidem*, cap. XXVIII

Pătrunderea triburilor ungare în voievodatele românești amintite a avut caracterul unor expediții asemănătoare cu cele întreprinse de aceste triburi și în alte părți ale Europei după așezarea lor în Pannonia, fapt explicabil prin modul de viață al ungurilor în momentul „descălecării“ lor în Câmpia Pannoniei. Pentru a-și asigura terenurile de pășune ce le lipseau, pentru a-și asigura sarea și minereurile feroase și neferoase de care aveau atâta nevoie, pentru acapararea de noi teritorii și de bogății în general, triburile ungare întreprind expediții, mai întâi spre Apus, ajungând până în Franța și Italia de azi, apoi în Peninsula Balcanică și în Imperiul bizantin, după aceea în Moravia Mare și, în sfârșit, în Transilvania, cu marile ei bogății.

După săvârșirea expedițiilor relatate de Anonymus și de alți cronicari apropiați epocii respective, cea mai mare parte a populației ungare și a căpeteniilor sale s-au retras în Pannonia. Lucrul este explicabil prin însăși împrejurările concrete ale vremurilor respective: numărul redus al populației maghiare, frământările prin care trecea societatea ungară ca urmare a prefacerilor ce pregăteau feudalizarea acesteia, rezistența populației locale care își apăra formele sale tradiționale de viață etc. Puțini dintre unguri au rămas în teritoriile în care pătrunseseră la începutul secolului al X-lea; aceștia au continuat să conviețuiască cu populația autohtonă, să-și însușească modul de viață al acesteia, să se integreze chiar în societatea românească, iar căpeteniile de triburi să se identifice cu interesele lumii transilvănene, renunțând la roadele politice ale succeselor militare asupra voievozilor locali.

Așa se explică faptul că în teritoriile în care pătrunseseră triburile ungare s-au găsit urme ale culturii lor doar de la începutul secolului al X-lea, la Biharea–Oradea, la Șiclău lângă Arad și la Cluj-Napoca. Unele dintre aceste urme, morminte și obiecte — catarame de fier cu inele (Șiclău-Arad), zăbale și scări de șa din fier (Șiclău, Cluj-Napoca), săbii și vârfuri de săgeată din fier (Cluj-Napoca), nasturi și rozete din bronz (Șiclău), în general piese de harnașament și aplice cordiforme, la care predomină ornamentele vegetale stilizate — pot fi datate în epoca luptelor dintre triburile ungare și populația locală; numărul mic de morminte (13 la Șiclău și 11 la Cluj-Napoca), numărul mic de ostași căzuți (20 maghiari și 15 secui) în luptele pentru cucerirea cetății Biharea, potrivit datelor lui Anonymus, par să confirme ceea ce s-a spus în legătură cu pătrunderea triburilor ungare în Transilvania. Avem în vedere și faptul că aceste morminte, precum și urmele descoperite la Gâmbaș și Lopadea, pot data dintr-o perioadă ulterioară, de pe la începutul sau din a doua jumătate a secolului al X-lea, aparținând populației maghiare rămase în Transilvania sau poate altei populații de stepă, care din Bihor a mai întreprins unele incursiuni, după obiceiul populațiilor călărețe ce se deplasează la distanțe mari față de locul de așezare. Același lucru se poate spune și despre alte descoperiri, precum cerceii simpli (Cluj-Napoca), coliere din bronz cu aplice romboidale (Șiclău), inele din sârmă de aramă împletită, brățări și cercei din bronz, coliere din același metal (Moldovenești, Cluj-Napoca), pandantive din argint (Cluj-Napoca).

Al doilea fapt ce merită subliniat este întinderea geografică a formațiunilor politice de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea. Stăpânirea lui Ahtum

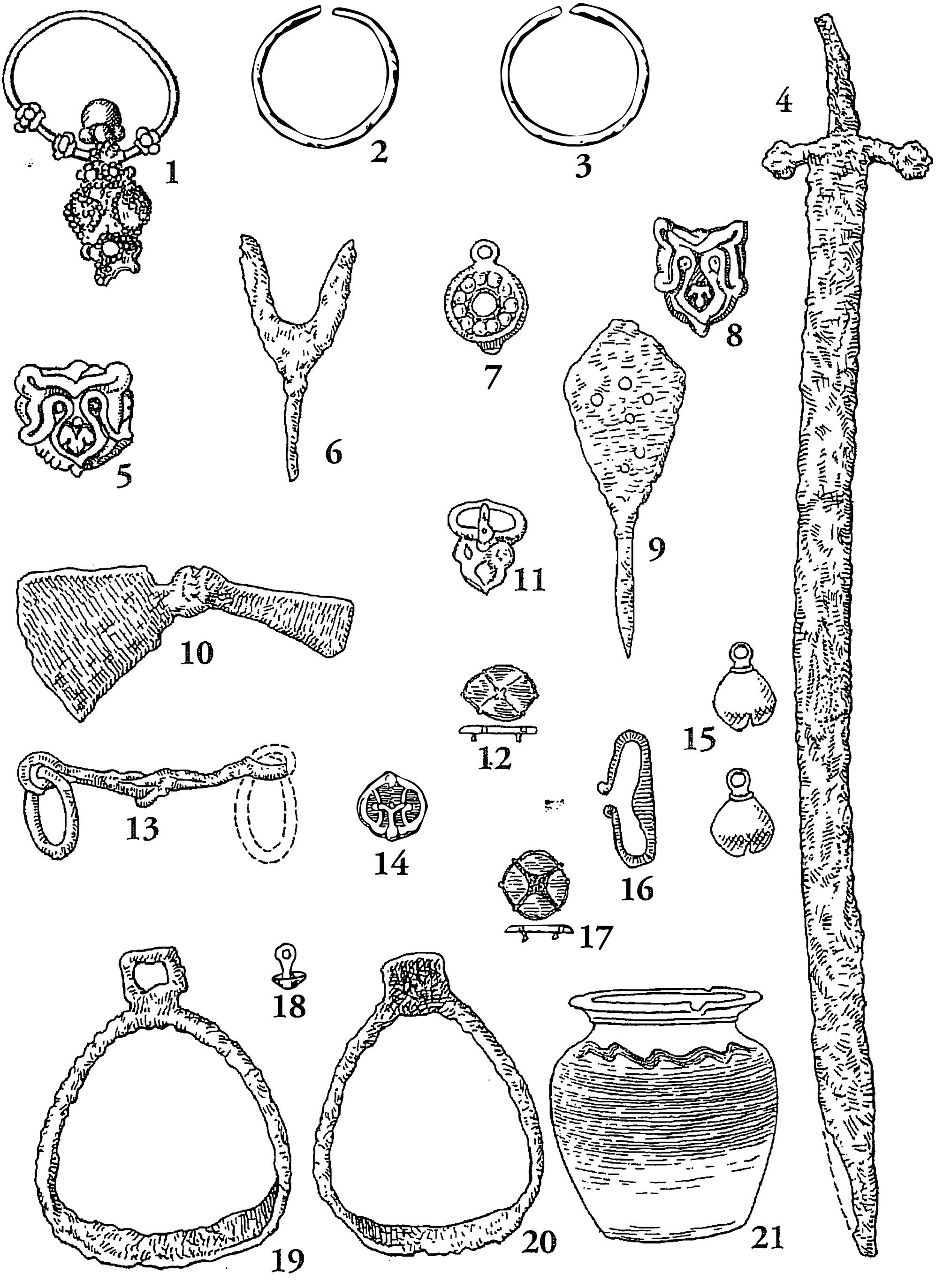
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21

Fig. 56 Obiecte de inventar din morminte maghiare din secolul al X-lea, de la Cluj-Napoca (1–11) și Biharea (12–21) (compoziție).

cuprindea teritoriul mărginit de Tisa la apus, Dunăre la sud, Crișu Alb la nord și se întindea probabil până în Țara Hațegului, la răsărit. Centrul voievodatului era în „orașul de pe Mureș“ (*urbs Morisena*), Cenadul de azi. Era un oraș-cetate, un „grad“, ca și alte orașe existente în acea vreme. Formațiunea politică de la sfârșitul secolului al X-lea și începutul celui următor cuprindea deci teritoriul voievodatului stăpânit înainte de Glad, plus partea dintre Mureș și Criș. Această regiune fusese stăpânită odinioară de voievodul Menumorut, pe care o păstrează și după împăcarea sa cu ungurii. În a doua jumătate a secolului al X-lea, în împrejurări necunoscute, ea a fost alipită la voievodatul bănățean, probabil de Ahtum. Datorită întinderii acestui voievodat și la nord de Mureș, Ahtum își va fi stabilit reședința la Morisena, localitate situată în centrul stăpânirii sale.

Țara Transilvaniei stăpânită de Gyla era și ea cu mult mai cuprinzătoare decât fusese voievodatul lui Gelu. Pe baza izvoarelor și a descoperirilor arheologice se poate stabili cu probabilitate întinderea acestei formațiuni: spre apus ajungea până la Poarta Meseșului, iar înspre sud depășea cursul mijlociu al Mureșului. Centrul voievodatului Transilvaniei era la Bălgrad-Alba Iulia, un oraș-cetate.

În aceste țări — voievodatul lui Gyla și cel al lui Ahtum — existau mai multe cetăți, centre strategice, dar și de importanță economică pentru exploatarea bogățiilor subsolului: Cluj, Țeligrad (Blandiana), Bălgrad (Alba Iulia), Morești, Moigrad, Morisena, Orșova. Cetățile adăposteau garnizoane însemnate, care constituiau tăria căpeteniilor politice și cu ajutorul cărora acești conducători au încercat să reziste asaltului ungar. Aici erau reprezentanții voievodului, care trebuiau să adune dările de la populație, să judece pricinile cele mai importante, să supravegheze exploatarea aurului din Munții Apuseni și a sării de la Cojocna, Turda, Dej, Ocna Mureș, Ocna Sibiului, să asigure transportul acesteia de la locul de extracție la mari depărtări, în afara țării chiar, până în Pannonia și Moravia.

Aceste bogății ale Transilvaniei și ale Banatului — în primul rând, sarea —, la care râvneau nobilii din jurul regelui ungar, și nu „necredința“ și împotrivirea manifestate de Gyla sau Ahtum față de Ștefan I și de forma apuseană a religiei creștine, au constituit principalul motiv al războiului. Alte cauze ale războiului și ale încercării de cucerire a acestor țări au fost de natură politico-militară, anume apărarea regatului ungar de primejdia pecenegă ce-l amenința dinspre Transilvania, precum și rivalitățile politice dintre conducători. Profitorii războiului au fost și urzitorii lui, căci fără îndoială în asemenea conflicte nu era interesată masa populației, căreia îi era suficient un teritoriu limitat, unde să-și agonisească cele necesare traiului din cultivarea plantelor cerealiere și din păstorit; interesate erau elementele dominante care aveau nevoie, pentru turmele și hergheliile lor numeroase, de pășuni întinse, de ogoare — de pe care să obțină produse agricole —, ocne și mine de unde să scoată sarea, fierul pentru arme, aurul și argintul pentru podoabe. Pentru dobândirea acestor bunuri, aristocrația din jurul regelui ungar și-a îndreptat privirile spre pământurile din vecinătate locuite de români.

Rezultate importante s-au obținut până în prezent, mai ales în urma cercetării materialelor arheologice scoase la iveală cu prilejul săpăturilor efectuate, și în cunoașterea *armamentului* folosit de oștile române în lupta lor pentru apărare împotriva cuceririi străine. Asemenea rezultate vin să confirme, o dată mai mult, că secolele IX–XI reprezintă o epocă de prefaceri, de înnoiri și în acest domeniu al vieții militar-politice. De altfel, această stare de lucruri corespunde deplin contextului general european de prefaceri în tehnica purtării războaielor și a elaborării *armamentului* corespunzător, cu importante consecințe, atât în sistemul defensiv, cât și în stabilirea diferitelor procedee tactice de luptă, adaptate noilor tipuri de arme ofensive mai ales. Așa de pildă, pe plan european protecția luptătorului aparținând cercurilor militare conducătoare era asigurată printr-o cască de piele sau de metal, cămăși de zale sau vestă de piele, pe care erau aplicate plăci metalice sub formă de solzi de pește. Combatanții posedau scuturi sau paveze acoperite mai mult sau mai puțin cu placă metalică, echipament scump, din care cauză numai o parte a luptătorilor și-l putea procura.

Armele individuale mai frecvente, în mare parte moștenite din antichitate, arcul și săgeata, spada, sabia, toporul de luptă —, uneori cu două tăișuri — sulița, lancea, erau utilizate de cavalerie și pedestrime. Noua armă, care aparține în întregime evului mediu, a fost arbaleta, superioară arcului simplu. Prima mențiune a folosirii sale în Occident datează din secolul al IX-lea.

Ca mijloace de asediu se folosea artileria mecanică, destul de dezvoltată, bazată esențial pe detenta produsă de torsiunea unui cablu. Se utilizau baliste și catapulte, care funcționau pe baza proprietăților balistice ale praștiei. Prima mențiune sigură despre apariția artileriei catapultate datează din vremea asedierii Parisului de către normanzi, în 886, fiind în serviciul asediaților (era numită „mașină nouă și rafinată“). Aceste instrumente lansau în tabăra adversă enorme bucăți de piatră și, totodată, materii incendiare. Distanța de catapultare a pietrei atingea 300 m. Mai cu seamă balistele trebuiau dirijate de veritabili ingineri consacrați acestei „meserii“. Ca material incendiar erau folosite: uleiul, sulful, petrolul, asfaltul. Cei care utilizau asemenea substanțe chimice purtau costume imprimate cu talc. „Grenada“ de sticlă umplută cu petrol își face apariția în secolul al IX-lea, cea de foc apare mai târziu. Flota musulmană folosea în secolul al X-lea tuburi de aramă, lansând un lichid format dintr-un amestec de nitru și sulf. O serie de manuale prevăd rețete pentru prepararea materiilor incendiare pe bază de petrol, ca, de pildă, acel produs incendiar ce ardea pe apă, lansat de săgeți sau de baliste. „Focul grecesc“, întrebuințat în secolul al VII-lea contra arabilor, apoi în secolul al X-lea contra rușilor lui Igor, avea la bază petrolul brut extras din Asia Mică. Unele nave erau înzestrate cu sifoane de lansare a flăcării de petrol cu ajutorul unor foale mari de piele. Se cunoștea, de asemenea, un compus pirotehnic de declanșare spontană a focului.

Ca mijloace optice de avizare a pericolului se folosea un vechi procedeu al antichității, „telegraful“ optic. Acest mijloc consta dintr-un sistem de focuri din colină în colină, așa încât vestea invaziei dușmane ajungea destul de repede la cunoștința conducătorului.

Pe teritoriul țărilor române se poate aprecia, cu anumite rezerve, desigur, că oastea formațiunilor statale autohtone era dotată cu echipament de luptă și cu armament asemănător, în general, cu cel folosit și de alte oști medievale contemporane. Cercetările arheologice au pus în evidență un număr însemnat și variat de arme pe care ostașii primelor

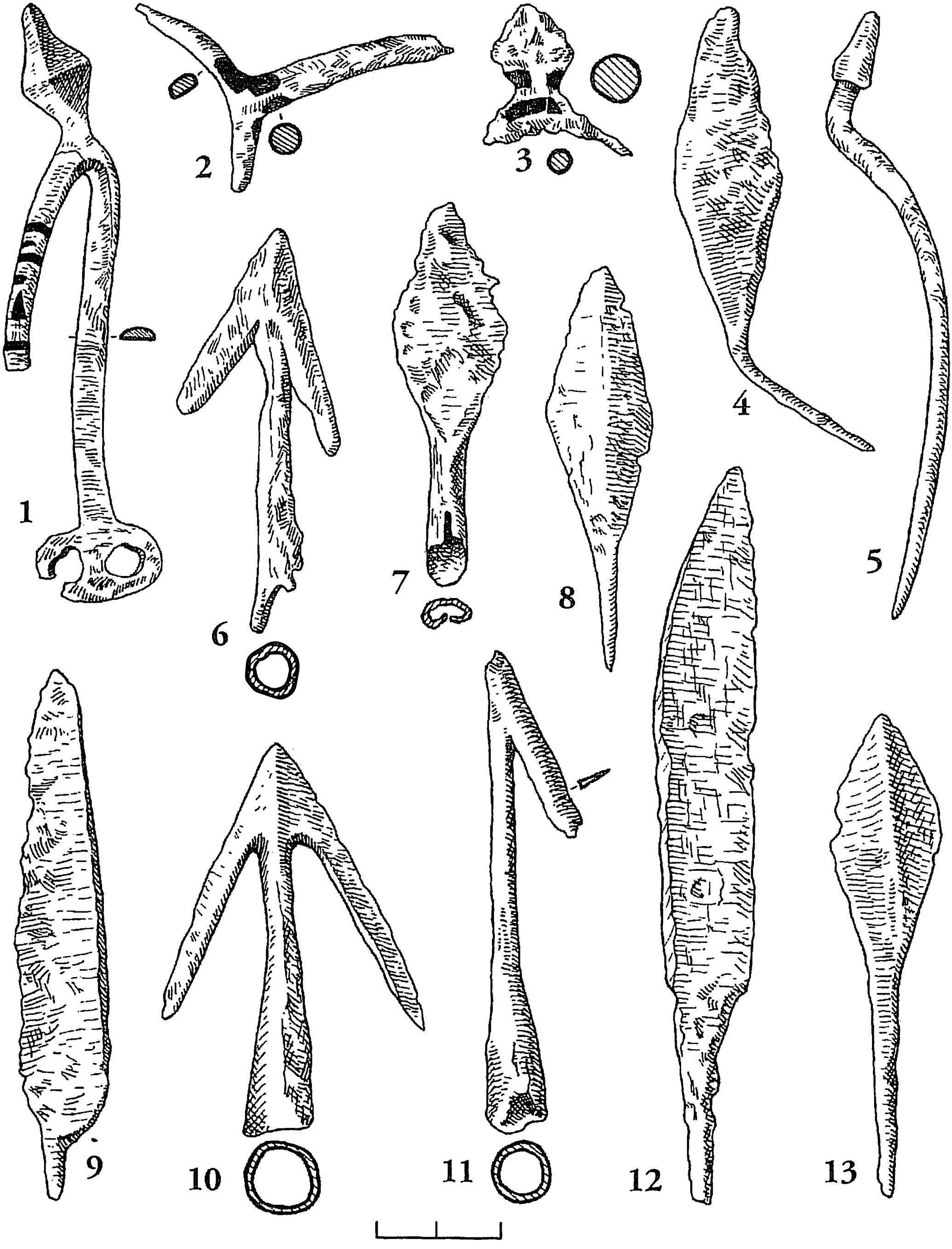
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

Fig. 57 Pinteni, vârfuri de săgeată și cuțite descoperite la cetatea Dăbâca, secolele IX–X.

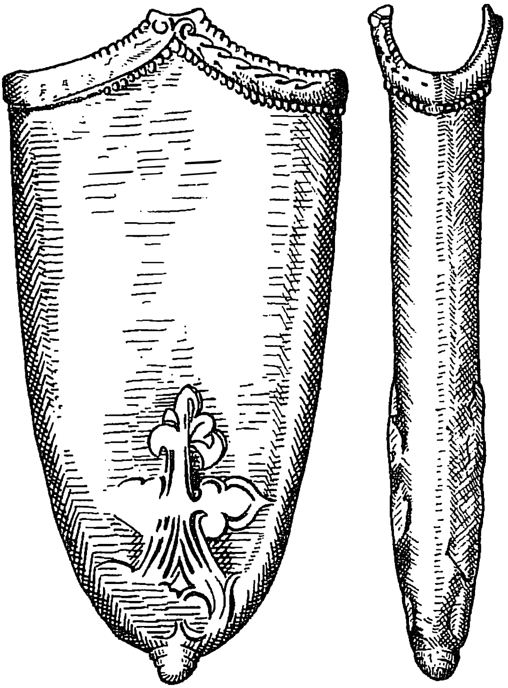

Fig. 58 Buterolă din secolele IX–X descoperită la Alba Iulia.

înjghebări politice le-au folosit în luptele de apărare a teritoriului lor împotriva diferiților invadatori. Unele dintre armele și piesele de armament descoperite în săpături pot proveni, este adevărat, din dotarea armatelor invadatoare și, ca atare, ele nu pot fi socotite ca aparținând localnicilor. Există însă mărturii certe că asemenea piese au fost confecționate pe teritoriul de la Dunărea de Jos: de pildă, descoperirea unor ateliere de prelucrat metale în care meșterii autohtoni confecționau o variată gamă de arme de luptă și echipament militar. Etapele procesului de prelucrare se pot urmări din momentul reducerii minereului de fier sau aramă în cuptoarele de redus și până la operația de finisare a obiectului, prin descoperirea urmelor activității depuse în diferite etape de lucru: resturi ale cuptoarelor de redus minereul, bucăți din lupele de fier redus folosite la confecționarea pieselor, deșeuri, arme și piese de echipament în stare nefinisată, în curs de prelucrare, arme și piese de armament în stare finită.

Unele morminte din secolele IX–X, descoperite la Capidava, prezentau, de pildă, resturi de armuri; totodată, în așezare s-au descoperit și fragmente de umbo de scut. În rest, nicăieri n-au fost semnalate până acum piese din echipamentul de protecție (cămăși de zale, coifuri, scuturi etc.) al combatanților. O anumită rezervă se impune datorită perisabilității scutului de lemn sau de piele, care nu s-a putut conserva până în zilele noastre.

Armele folosite pe câmpul de luptă, atât pentru lupta apropiată, cât și pentru cea de la distanță erau, în general, la fel cu cele folosite de armatele europene din acea vreme.

Arcul cu săgeata constituiau una dintre piesele armamentului militar de mare frecvență, care intra în dotarea mai cu seamă a oștilor pedestre, cea mai numeroasă în acea vreme. Descoperirile arheologice au pus în evidență multe dintre aceste piese de armament. În numeroase așezări au fost descoperite vârfuri metalice de săgeți de diferite forme și tipuri, unele dintre ele având, este adevărat, o proveniență destul de incertă.

Simpla lor inventariere, fără a avea pretenția de a fi completă, ne îndeamnă la unele considerații nu lipsite de interes. Așa, de pildă, o categorie de vârfuri de săgeată, descoperite la Bucov, Garvăn, Curcani, Radovanu, Capidava, Păcuiul lui Soare, Epureni, Dodești, Probota, Alba Iulia, Brateiu, Timișoara-Ciorei, s-au aflat într-un context arheologic care dovedește proveniența lor locală. În mare parte, vârfurile de săgeți au fost descoperite împreună cu alte arme (topoare de luptă, lănci, sulițe) sau cu unelte agricole și meșteșugărești, alcătuind veritabile depozite. La Bucov, vârfurile de săgeată din fier s-au descoperit într-o locuință ce servea ca atelier de fierărie; ele au fost găsite într-un complex de unelte de fierărie și obiecte confecționate sau în curs de prelucrare. La Păcuiul lui Soare s-au descoperit și fragmente dintr-o piesă ce provenea de la tolba de săgeți, iar la Dinogetia s-au găsit piesele arcului compozit. Există, așadar, dovezi certe nu numai pentru folosirea arcului și săgeții de către localnici, dar și pentru confecționarea lor în diferite așezări.

Alte vârfuri de săgeată au fost semnalate în cadrul cimitirelor de incinerație sau înhumație, făcând parte integrantă din inventarul celui decedat, deci n-au o proveniență întâmplătoare. De remarcat, că nu la toți defuncții existau asemenea piese, ci numai la un foarte restrâns număr de indivizi. În cimitirele de incinerație de la Satu Nou, de exemplu, din totalul de peste 60 de morminte săpate în timpul a două campanii de cercetări s-a descoperit doar un singur vârf de săgeată ca piesă de inventar a unui mormânt. În necropola de la Castelu, din totalul de 176 de morminte, numai în patru cazuri s-au descoperit vârfuri de săgeată. La Chiscani–Brăila, din 51 de morminte, doar unul conținea un vârf de săgeată. Foarte interesantă este descoperirea de la Probota a unui mormânt care prezenta deasupra brațului stâng al celui decedat un conglomerat fieros de resturi de putregai lemnos. În mijlocul acestui conglomerat s-au găsit cinci vârfuri de săgeată filiforme, cu două tăișuri așezate cu partea activă în sus și pe al căror peduncul se mai păstrau rămășițe de lemn putred. Acest conglomerat în mijlocul căruia s-au găsit săgețile provine din ferecăturile unei mici tolbe utilizate la păstrarea acestora. Mormântul a fost datat în secolul al XI-lea.

Care poate fi explicația cazurilor, puține la număr, ale mormintelor cu arme în inventar? Neavând o proveniență întâmplătoare, înseamnă că vârfurile de săgeată descoperite în morminte au făcut parte din inventarul celui înhumat, alături de alte obiecte. Prezența acestor arme nu poate fi explicată, mai plauzibil, decât într-un singur mod (în afară de cazul în care unele săgeți ar proveni din corpul defunctului primite în luptă, ceea ce, trebuie să înțelegem, se întâlnește extrem de rar): apartenența lor la echipamentul militar al celor decedați, care îndepliniseră, probabil, în viață anumite rosturi de ordin militar în cadrul comunității obștești din care făceau parte.

O descoperire, de asemenea interesantă, care confirmă cele de mai sus, este cea făcută la Brateiu; este vorba de un grup de indivizi decedați aflați într-o necropolă din secolul al XII-lea, alături de care se găsesc vârfuri de săgeată, fapt care l-a făcut pe descoperitor să-i considere ca îndeplinind unele funcții de ordin militar în cadrul comunității respective.

Descoperiri și cercetări mai ample asupra arcului cu săgeată și asupra tolbei de săgeți au fost făcute la Garvăn-Dinogetia. Din arcul propriu-zis de lemn nu s-a păstrat nimic. Ceea ce s-a conservat au fost piese izolate care intrau în componența sa (piese de corn pentru arc), precum și tolba de săgeți, săgeți din fier și chiar săgeți din corn. Piesele de corn pentru arc s-au păstrat, în marea lor majoritate, în stare fragmentară.

Prezența arbaletei este atestată de descoperirea așa-numiților bolți, în realitate niște vârfuri de săgeată, însă de dimensiuni mult mai mari, de obicei de formă romboidală și prismatică. Asemenea exemplare au fost scoase la iveală la Păcuiul lui Soare, dar într-o epocă ceva mai târzie (secolele XII–XIII), așa cum sunt și piesele descoperite la București (Curtea Veche), Bârlad, Suceava și Tăuți în Transilvania. Din păcate, este foarte dificil de a stabili cine a folosit arbaleta în asemenea cazuri și mult mai greu de a preciza originea, locală sau străină, a acestui nou instrument de luptă.

Atât mărturiile scrise, cât și cele arheologice atestă utilizarea în lupta de la distanță în ținuturile de la Dunărea de Jos a praștiei. Cercetările de la Garvăn și Păcuiul lui Soare au documentat indirect utilizarea praștiei prin descoperirea unui mare număr de proiectile (bile) de lut, peste 200 de exemplare. Marea lor majoritate prezintă o formă sferică, au culoare cenușie și sunt lucrate din lut ars sau nears deloc, cu diametrul de 3–3,5 cm. Puține sunt de dimensiuni mai mici, iar câteva ajung până la 6,7 cm diametru. Pe unele dintre ele sunt imprimate, în pastă crudă, diferite semne ce nu par întâmplătoare.

Pentru lupta apropiată, armele erau, îndeobște, aceleași cu cele utilizate și de celelalte oști europene: lancea, sulița, toporul de luptă, buzduganul simplu și buzduganul-bici, sabia, cangea, coasa. Fiind de proporții mai mari în raport cu vârfurile de săgeată, ele nu se întâlnesc în săpăturile arheologice decât în cazuri cu totul izolate. Singurele surse care ne furnizează date mai ample în această privință sunt depozitele de arme descoperite în diferite localități. Depozitul de unelte și de arme de la Dragosloveni – jud. Vrancea, era alcătuit din următoarele arme: cinci topoare de luptă, un vârf de lance fragmentar, cu lama în formă de triunghi alungit, cu tub pentru fixarea cozii, conic la vârf și octogonal spre bază. Un alt depozit, descoperit la Radovanu – jud. Călărași, se compunea din trei topoare de luptă. Vârfuri de lance și topoare de luptă s-au descoperit și în alte așezări, cum sunt cele de la Păcuiul lui Soare, Budești, Bârlogu. La Garvăn-Dinogetia s-au găsit vârfuri de lance din fier cu lamele înguste și lungi, iar într-unul dintre bordeiele cercetate s-a descoperit și o gardă de sabie, de formă ovoidală, alungită.

Mult mai frecvent era buzduganul sau măciuca. Până acum, la Garvăn, s-au descoperit mai multe buzdugane lucrate în fier și un exemplar turnat în bronz, datând din secolul al XI-lea. Cel de bronz, păstrat aproape în întregime, avea formă de butoiaș prevăzut cu cinci colți în formă de piramidă cu patru laturi. Două dintre aceste măciuci din fier au fost descoperite în așa-numita locuință a fierarului, care servea și ca atelier, de unde presupunerea lucrării lor în cuprinsul așezării. Mult întrebuințat era și buzduganul fixat în vârful unui bici de luptă. Greutatea atașată putea fi din bronz, piatră sau chiar corn de cerb. O asemenea armă era folosită de călăreți mai cu seamă, având o mai mare putere de lovire.

Acesta era, în linii generale, armamentul cu care erau dotate oștile formațiunilor statale românești în secolele IX–XI. Nu cunoaștem, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, în ce măsură arta poliorcetică era dezvoltată, în raport cu cea atestată în celelalte țări europene. Deoarece expedițiile militare, războaiele de cucerire de teritorii și de populații străine, n-au constituit o caracteristică a acțiunilor armate ale românilor (cu excepția unor participări forțate la expedițiile militare ale populațiilor nomade ce-și exercitau în acea vreme autoritatea politică și asupra teritoriilor de la Dunărea de Jos), credem că celelalte genuri de arme întâlnite la popoarele din Europa Occidentală mai cu seamă, ca artileria mecanică sau armele chimice, de pildă, nu s-au putut dezvolta decât mai târziu și numai în legătură cu lupta de apărare a centrelor fortificate. Poate mijloacele de avizare a invaziei străine, în special cele optice (prin foc), să se fi bucurat de o mai mare prețuire.

Astfel, finele mileniului I ale erei noastre și începutul celui următor marchează o nouă etapă și în organizarea politică și militară din cadrul societății românești prin cristalizarea instituțiilor specifice autorității statale la nivelul țărilor, al voievodatelor, diferențiate între ele prin aria lor geografică și prin nivelul organizării lor politice. Alături de organisme mai cuprinzătoare de tipul țărilor și voievodatelor, existau și unele grupări politice mai mici, atât ca suprafață teritorială, cât și ca evoluție a structurii lor social-economice și politice, amintindu-ne de cele din epoca anterioară.

Problema este de a defini tipul de organizare politică a acestor organisme. De la început, trebuie exclusă apartenența, prin structura lor, a acestor formațiuni la societatea anterioară, gentilică, indiferent de forma organizatorică pe care ar îmbrăca-o. Ne conduce la aceasta analiza structurilor economico-sociale ale comunității de viață de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic, care pune în evidență o societate în care începuseră să se cristalizeze relațiile de aservire feudală, iar stratificarea socială, chiar dacă nu era încă suficient de bine conturată, constituia totuși o realitate, în special în secolele X–XI; în consecință, și structura politică a organismelor constatate, conținutul lor instituțional subliniat mai sus, ne conduc la concluzia definirii caracterului lor drept *organisme cu caracter statal în curs de maturizare.* Lipsa unei forme politico-administrative centralizatoare, a unei autorități la nivelul întregii țări sau al provinciilor istorice, nu trebuie înțeleasă ca incompatibilă cu existența statului ca formă de organizare politică. Dacă la structura lui interioară adăugăm, în cazul unor asemenea organisme, suprafața teritorială mare, depășind 4 000 km^2, nimeni nu se mai poate îndoi de caracterul statal al acestor țări și voievodate. Constituirea lor reprezintă, de altfel, una dintre cele mai însemnate etape ale procesului îndelungat de organizare politică a comunităților de viață de pe teritoriul de la Dunărea de Jos, de la formele inferioare de organizare, acele uniuni teritoriale de mică cuprindere, la organismele statale de tipul țărilor și al voievodatelor în secolele VIII–XI și de aici la statele feudale independente de la mijlocul secolului al XIV-lea, ca formă superioară de organizare politică, comparativ cu cele din etapa precedentă. Acceptând o asemenea interpretare, se poate explica apariția românilor în izvoarele scrise în secolul al IX-lea în postură de apărători ai libertății. Această evoluție ascendentă de organizare politică a fost consecința dezvoltării continue a structurilor economice și sociale ale comunităților de viață din spațiul carpato-dunărean, evoluție înregistrată atât în adâncime (conținut instituțional), cât și în suprafață (extindere teritorială). Aceste două coordonate ale procesului de organizare statală se concretizează în etapa următoare, secolele XII–XIV, mai cu seamă în ultima sa parte, când se maturizează structurile economice și sociale din cadrul societății românești și când, drept consecință a cristalizării raporturilor feudale, asistăm la un proces de unificare teritorială pașnică sau prin forță, la nivelul provinciilor noastre istorice; eliberarea de sub dominația străină, obținerea neatârnării devin acum deziderate ale clasei conducătoare a acestor state.

e. Migratori la cumpăna de milenii: ungurii, pecenegii, uzii și cumanii

La sfârșitul mileniului I și în primele secole ale mileniului al II-lea, evoluția normală a societății locale din spațiul carpato-danubiano-pontic a fost perturbată de pătrunderea, dinspre răsărit, a mai multor populații de neam fino-ugric și turanic. Migrația lor a provocat schimbări de ordin demografic și politic în teritoriile locuite de români, îndeosebi acolo unde a fost impusă dominația politico-militară a celor nou-veniți. La sfârșitul secolului al IX-lea, românii de la nordul Dunării au intrat în contact cu ultimul val de migratori nomazi pătruns dinspre Asia Centrală și Europa Răsăriteană, reprezentat de către unguri, pecenegi, uzi și cumani.

Ungurii. După ce, timp de peste o jumătate de mileniu, spectrul demografic al stepelor ponto-caspice a fost dominat de etniile turcice, în acest spațiu s-au interpus, vreme de circa un secol, ungurii. Aceștia făceau parte din ramura ugrică a conglomeratului tribal fino-ugric, care în primele veacuri ale mileniului I ocupa un teritoriu întins din nord-estul Europei și extremitatea nord-vestică a Asiei. Potrivit estimărilor lingviștilor și ale arheologilor, desprinderea grupului ugrian din ansamblul fino-ugric s-ar situa în mileniile III–II a.Chr., în timp ce structurarea ungurilor din cadrul ugrienilor ar fi avut loc aproximativ pe la mijlocul mileniului I a.Chr. Se consideră că locul de obârșie a fino-ugrienilor s-ar plasa fie între Volga și Munții Urali, fie între acest lanț muntos și fluviul Obi.

În al treilea sfert al mileniului I, ungurii își aveau sălașele în bazinul mijlociu al Volgăi, unde au intrat în conexiune cu bulgarii și cu alte triburi de neam turcic. Prin secolele VII–VIII, ungurii au coborât spre cursul inferior al fluviului, stabilindu-se în regiunea Bașchiriei, pe care misionarii occidentali din secolul al XIII-lea au denumit-o *Magna Hungaria*, pretinzând, totodată, că acolo ar mai fi dăinuit descendenți de-ai lor. Extinderea spre nord a autorității chazarilor, concomitent cu continuarea migrației ungurilor spre arealul stepic de la nordul Mării Caspice, i-au adus pe aceștia din urmă în orbita dominației chaganatului. Contactele îndelungate și statornice cu bulgarii, chazarii și alte comunități turanice și-au pus, în mod pregnant, amprenta asupra ungurilor atât pe plan lingvistic, cât și în ceea ce privește modul de trai. În limba maghiară au fost împrumutați numeroși termeni aferenți creșterii animalelor, lucrărilor agricole și altor ocupații, înrâuriri marcante resimțindu-se și în sfera antroponimiei, ceea ce a condus spre ipoteza potrivit căreia pătura conducătoare a societății tribale ungare ar fi încorporat o însemnată componentă turcică. Pe de altă parte, coborârea triburilor maghiare în zona de stepă de la nordul Mării Caspice și a Mării Negre le-a obligat la restructurarea modului de viață, în sensul abandonării economiei ancestrale bazate prioritar, pe cules și pe vânătoare, specifică populațiilor fino-ugrice, în favoarea pășunatului intensiv, din acest punct de vedere suferind, de asemenea, puternica influență a triburilor nomade turcice.

Primele mărturii scrise asupra ungurilor sunt consemnate de cronicarii și geografii arabi și persani și se referă la evenimente din secolul al IX-lea. Cea mai veche atestare a numelui lor — sub forma *al-Madjghariyya* — este inserată într-un tratat de geografie a lumii orientale elaborat de arabul Ibn Rusta la începutul secolului al X-lea, care însă a preluat informații din texte mai vechi[1]. Etnonimul amintit derivă, desigur, de la forma *Magyar*, prin care ungurii se autodesemnează. În timp ce cărturarii islamici au folosit cu predilecție termeni apropiați de cei indicați de Ibn Rusta, cronicarii europeni au preferat să utilizeze alte etnonime: *Uggroi* bizantinii, *Ugrî* sau *Viagrî* slavii răsăriteni, *Ungari* sau *Hungari* germanii și italienii. Dualitatea denumirii etniei respective — unguri și maghiari —, proliferată încă din evul mediu și menținută până astăzi, explică apariția, ca și în cazul popoarelor învecinate, a legendei despre eroii eponimi Hunor și Magor. În cazuri mai rare, ungurii apar nominalizați în izvoarele medievale și sub formele: *bașchiri, turci, sciți, avari*, ultimele două având un sens arhaizant. Termenul de *turci*, adoptat în câteva texte cronicărești bizantine, se datorează, desigur, conviețuirii lor cu etniile turanice, a căror înrâurire au suportat-o mai multe secole.

În legătură cu modul de trai al ungurilor stabiliți temporar în stepele ponto-caspice, izvoarele orientale le relevă drept trăsătură dominantă nomadismul, specificând că se adăposteau în corturi. Unele texte consemnează, de asemenea, preocupările lor pentru pescuit, precum și faptul că în teritoriile deținute s-ar fi aflat „multe ogoare“[2]. Nu rezultă cu claritate dacă îndeletnicirile agricole erau practicate chiar de unguri sau de anumite comunități subordonate de alt neam. Dat fiind că în perioada când au stat sub dominația Chaganatului chazar, ungurii au intrat în contact cu purtătorii culturii Saltovo-Maiațk (bulgari, alani etc.), la care preocupările în domeniul agriculturii aveau o proliferare destul de largă, nu este exclus ca acestea să fi fost însușite și de unele grupuri din cadrul uniunilor tribale ale ungurilor, fără ca astfel să fie afectat statutul privilegiat al creșterii animalelor de turmă. Resursele necesare traiului erau completate, ca și la celelalte triburi de călăreți de stepă, prin prădăciuni pe seama vecinilor — cu deosebire ale slavilor și rușilor —, de unde se procurau prizonieri, comercializați ulterior pe piețele de sclavi frecventate de negustorii bizantini.

Comunitățile tribale maghiare adoptaseră preceptele nomadismului ecvestru, societatea tinzând să se militarizeze pentru a putea oferi protecție membrilor săi și turmelor, pentru a face față confruntărilor cu alte hoarde nomade din stepe și, totodată, pentru a întreprinde jafuri în teritoriile populațiilor sedentare. În vârful piramidei sociale se situau așa-numiții *kende* sau *gyula*. Cumulând și atribute de ordin confesional în acest sistem al dublei hegemonii — preluat probabil de la chazari —, *kende*-le avea o poziție privilegiată, dar ea era uneori pusă în umbră de prerogativele militare deținute de *gyula*. În momentul declanșării migrației spre Dunărea Mijlocie, confederația ungurilor era divizată în șapte triburi, denumite *Nyék*, *Megyer*, *Kürt-Gyarmat*, *Tarján*, *Jenö*, *Kér* și *Keszi*.

---

[1] Ibn Dasta (Ibn Rusta), *Isvestija o khazarakh, burtasakh, bulgarakh, madjarakh, slavinakh i russakh*, ed. D.A. Khvolson, Sankt-Petersburg, 1869, p. 25–27.

[2] *Ibidem*, p. 25–26.; Al-Bécri, în Journal Asiatique ser. 4, 13, 1849, 6, p. 474; Gardizi, în *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, II, 1982, p. 159–160; Marvazi, *On China, the Turks and India*, ed. V. Minorsky, Londra, 1942, p. 35.

Ungurii venerau diverse spirite ale naturii, în legătură cu acestea existând numeroase practici arhaice, între care și jertfele de animale aduse zeităților. Un rol însemnat îl dețineau ceremonialurile șamanice. Credința în viața de apoi se reflectă în ritul de înmormântare, ungurii adoptând înhumarea în morminte plane, în care decedații erau așezați în poziție întinsă, împreună cu diferite arme, obiecte de podoabă și de vestimentație, unelte etc. În mormintele de călăreți erau depuse resturi de cai sacrificați și piese de harnașament.

În timpul cât au suportat dominația Chaganatului chazar, ungurii au fost nevoiți să se conformeze îndatoririlor militare și de altă natură impuse de acesta. Durata exactă a perioadei cât s-au aflat în subordinea chazarilor nu este cunoscută. Tutela chaganatului nu a fost de natură să le îngrădească prea mult inițiativele militare, care — precum informează izvoarele arabe și persane — au vizat îndeosebi pe slavi (*Saqlab*) și ruși (*Rus*), aceștia fiind aduși în situația de a accepta plata tributului[1]. Sursele orientale evocate mai sus arată că, în perioada staționării în arealul meridional al Europei Răsăritene, ungurii ar fi dispus de efective alcătuite din 20 000 de războinici, puși sub autoritatea unui „rege“ denumit *jula*, formă în care recunoaștem demnitatea *gyula*[2]. În perioada respectivă ei au avut contacte și cu alanii, după cum probează existența în limba maghiară a terminologiei de origine iraniană. Relatările lui Simon de Keza, care se regăsesc și în cronicile latino-maghiare ulterioare, privind căsătoria lui Hunor și Magor cu fiicele unui principe alan sunt și ele sugestive în acest sens, cu tot izul lor legendar[3].

Spre mijlocul secolului al IX-lea, ungurii locuiau — în conformitate cu datele consemnate de împăratul-cărturar Constantin al VII-lea Porfirogenetul — în regiunea Levedia, al cărei nume fusese preluat de la acela al conducătorului uniunii lor tribale[4]. Respectiva regiune se localiza, probabil, în bazinul Donului și în zona învecinată. În urma agresiunii pecenegilor, presați la rândul lor de chazari, confederația ungurilor s-a confruntat cu acute bulversări, astfel că o parte din ei, desemnată în izvoarele grecești cu numele de *Savartoi Asfaloi*, s-a repliat la sud de Caucaz, în Persia, unde i s-a pierdut urma, în timp ce o alta, probabil cea mai consistentă, a migrat spre vest sub conducerea lui Levedias. Aceasta din urmă s-a stabilit în așa-numitul *Atelkuzu/Etelkuzu*[5], toponim considerat de cei mai mulți specialiști ca derivând de la termenul maghiar *Etel-küzü*, ce avea sensul de *Mesopotamia*, „între râuri“. Ținutul respectiv se plasa, desigur, la vest de Don, întinzându-se până spre cursul Nistrului.

---

[1] Ibn Dasta (Ibn Rusta), p. 27; Gardizi, p. 161–162; Marvazi, p. 35.

[2] *Hudud al-'Alam*, *„The Regions of the World“. A Persian Geography*, 372 A.H.– 982 A.D., ed. V. Minorsky, Londra, 1937, p. 100; Gardizi, p. 160; Marvazi, p. 35.

[3] Simonis de Keza *Gesta Hungarorum*, în *Script. rer. Hung.*, I, 1937, p. 145.

[4] Porphyrogenitus, *De adm.*, p. 170–173.

[5] *Ibidem*, p. 172–173, 176–177.

În anul 837, prezența unui detașament de unguri este atestată pentru prima dată în vecinătatea imediată a Dunării, acesta fiind solicitat de către bulgari spre a împiedica repatrierea locuitorilor adrianopolitani deportați la nordul fluviului de către Krum, cu circa 24 de ani mai înainte[1].

Manifestându-se activ în spațiul nord-pontic, potențialul lor militar a fost remarcat de suveranii din Europa Centrală, care încă de la începutul secolului al IX-lea își disputau supremația asupra Câmpiei Pannoniei după prăbușirea Chaganatului avar sub loviturile francilor. În afara Imperiului franc de răsărit, interese pentru a acapara moștenirea avară arătau Hanatul bulgar și Cnezatul moravian. Pe fondul acestor litigii, în anul 862 este atestată cea dintâi incursiune a ungurilor spre regiunile Europei Centrale, fiind prădate domeniile lui Ludovic II Germanicul[2], situate, probabil, la vest de Dunăre. O nouă expediție se înregistrează în 881, când contingentele lor ajung lângă Viena. Concomitent, s-a produs și o incursiune a cabarilor, având un itinerariu parțial diferit. Desprinși din Chaganatul chazar ca urmare a unor divergențe, cabarii se repliaseră în teritoriile controlate de unguri, devenindu-le subordonați. Atât expediția din 862, cât și cea din 881 s-a produs prin pasul Verecke din Carpații Păduroși, desigur la instigația cnejilor moravieni Rastislav și, respectiv, Svatopluk. Raporturile amiabile cu Moravia Mare nu s-au dovedit stabile, astfel că în anul 892 ungurii, atrași în cercul disputelor central-europene, sosesc de data aceasta în calitate de aliați ai regelui Arnulf. În schimb, doi ani mai târziu ei s-au alăturat din nou cneazului Svatopluk, prădând teritoriile din Pannonia aflate sub jurisdicția suveranului german[3]. Aceste incursiuni în regiunea Dunării Mijlocii i-au familiarizat cu ambianța peisagistică și politică a zonei, ceea ce explică decizia lor ulterioară de a se stabili aici.

Realele disponibilități militare ale ungurilor au reținut și atenția diplomației bizantine, confruntată cu ofensiva declanșată de țarul bulgar Simeon la scurtă vreme după preluarea puterii. Pentru a contracara atacurile bulgare, emisarii împăratului Leon al VI-lea cel Înțelept s-au prezentat la Arpad și Kurszan — deținătorii demnităților de *gyula* și, respectiv, de *kende* — și, cu ajutorul darurilor, le-au câștigat alianța. Un detașament maghiar, condus de Liunticas/Levente, unul din fiii lui Arpad, a fost trecut de flota bizantină pe malul drept al Dunării, unde a înfrânt oștile lui Simeon și a avansat până sub zidurile capitalei sale de la Preslav. În fața acestui pericol, țarul bulgar a fost nevoit să ofere ungurilor sume mari în contul răscumpărării prizonierilor și să încheie pace cu Bizanțul. Intrigat de zădărnicirea operațiilor împotriva imperiului și pentru a-și lua revanșa față de agresorii din stepe, Simeon — odată scăpat din încleștarea dușmanilor — s-a coalizat cu vechii lor adversari, pecenegii, inițiind o acțiune comună împotriva ungurilor. Succesul a fost ușurat de faptul că principala grupare operațională a ungurilor era plecată într-o altă expediție, astfel că sălașele lor au putut fi distruse. Lovitura decisivă le-a fost aplicată în anul 896 de către pecenegi, care erau direct interesați să le cuprindă teritoriile[1]. Nefiind apți să facă față atacurilor pecenegilor și bulgarilor, de natură să le provoace un adevărat dezastru, ungurii au decis ca, împreună cu aliații lor cabari, să se stabilească în Câmpia Pannoniei, regiune cu o rețea demografică redusă, dar cu largi posibilități pentru păstoritul intensiv, unde nici unul din pretendenții mai vechi ce-i doreau anexarea nu reușise să-și impună autoritatea în chip statornic. Trecerea spre vest a grosului efectivelor maghiare s-a produs prin pasul Verecke, calea tradițională urmată de migratorii din arealul nord-pontic spre bazinul mijlociu al Dunării.

---

[1] Georgius Monachus, p. 817–819.

[2] *Annales Bertianini*, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* I, ed. G.H. Pertz, Hanovra, 1825, p. 458.

[3] *Annales Fuldenses*, p. 408, 410; Regionis chronicon, în *ibidem*, p. 606.

Folosindu-se de divergențele ce măcinau forțele pretendenților la supremația politică în zonă, ungurii au ocupat, în etape, întreaga câmpie a Pannoniei în decurs de numai câțiva ani. Consolidându-și stăpânirea în noua lor patrie, ei s-au putut implica și în diverse atacuri prădalnice în țările din Europa Centrală, Apuseană și de Sud-Est. O primă incursiune declanșată din pusta Pannoniei s-a produs în anul 899, când, la instigarea lui Arnulf, devenit între timp împărat, au invadat Lombardia. După câteva incursiuni întreprinse în Austria și Bavaria, ungurii aplică o lovitură deconcertantă Moraviei Mari, care, pe fondul unei ireversibile decăderi, a dispărut ca entitate statală, fiind ocupată de călăreții de stepă. Încercând să-i înlăture de pe scena politică central-europeană, margraful Liutpold din Bavaria a pornit împotriva lor cu forțe numeroase, dar în lupta angajată în anul 907 a suferit o grea înfrângere, care l-a costat viața.

Slăbirea flancului de apărare de la hotarele vestice ale domeniilor lor a permis ungurilor să se lanseze într-un șir lung de invazii devastatoare, care au afectat Bavaria, Saxonia, Thuringia, Franconia, Suabia, Burgundia, Alsacia, Lorena, Lombardia, Toscana, Campania, Apulia etc., de unde reveneau cu prăzi consistente. Nefiind versați în tehnica asediilor cetăților impozante, ei evitau de regulă atacurile asupra orașelor mari, preferând să prade așezările citadine mărunte, satele și mănăstirile. Lipsiți de capacitatea de a riposta eficient la incursiunile lor rapide, bazate pe șarjele inopinate ale cavaleriei ușoare, unii dinaști din ținuturile italiene și germane au fost nevoiți să accepte plata tributului pentru a-și proteja domeniile. Izvoarele contemporane deplâng constant rapacitatea jafurilor și devastărilor călăreților de stepă și îi acuză de aviditate și cruzime, uitând să-i judece cu asprime și pe principii creștini care le solicitau adesea colaborarea în disputele dintre ei.

Elanurile expansive ale ungurilor spre Germania au fost stopate pentru un timp de puternica replică dată de regele Heinrich I Păsărarul, care, în 933, a reușit să se impună clar în bătălia de la Merseburg. În schimb, ei au inițiat în anul următor o mare expediție împotriva Imperiului bizantin, având ca aliați pe pecenegi, vechii lor dușmani în spațiul ponto-caspic. Alte incursiuni de pradă în Bizanț, ce presupuneau traversarea Țaratului bulgar, au avut loc și în anii 943, 957 și 961. Pe fondul instalării unei stări anarhice, ce a succedat morții lui Heinrich Păsărarul (919–936), ungurii și-au permis să reia suita atacurilor în vest, afectând nu numai teritoriile germane, ci și Italia, Champagne, Aquitania și Spania. Marile prejudicii aduse periodic domeniilor supușilor săi l-au decis pe regele Otto I să le dea o ripostă energică. Surprinzându-i la asedierea Augsburgului, el le-a provocat, în anul 955, o înfrângere decisivă la Lechfeld, bătălie după care adversarii săi nu au mai cutezat să inițieze expediții spre centrul continentului.

---

[1] Georgius Monachus, p. 853–855; Porphyrogenitus, *De adm.*, p. 176–177, 250–251; *Annales Fuldenses*, p. 411–413.

Teritoriile aflate la răsărit de Câmpia Pannoniei au stârnit, de asemenea, interesul triburilor maghiare, desigur în primul rând datorită salinelor, a zăcămintelor metalifere și a terenurilor de pășunat existente în Crișana, Banat și în Transilvania propriu-zisă, unde ființau mai multe formațiuni statale româno-slave, conduse de „duci“, precum Menumorut, Glad și Gelu. Împotriva lor, Arpad a trimis câteva detașamente de călăreți, care au tranșat în favoarea lor disputele cu dinaștii amintiți, astfel că teritoriile atacate le-au devenit tributare, fără să fie însă cucerite efectiv. Potrivit mărturiilor din *Gesta Hungarorum* a notarului anonim al regelui Bela al III-lea, aceste operațiuni militare au avut loc după ce ungurii își asiguraseră controlul asupra pustei Pannoniei și înainte de moartea lui Arpad, survenită în 907, prin urmare în jurul anului 900.

În acel moment ungurii își păstrau intact modul de viață nomad, caracterizat prin pendulări sezoniere, în căutare de pășuni adecvate păstoritului intensiv. Având în vedere existența toponimelor derivate de la numele unor reprezentanți din vârful ierarhiei arpadiene, situate de-a lungul principalelor cursuri de apă transilvănene, se poate presupune că ele au constituit inițial puncte de popas în migrațiile de vară, când comunitățile nomade se deplasau din câmpia Dunării și a Tisei spre zone mai înalte și mai răcoroase, de natură să asigure nutrețul necesar turmelor de animale. Chiar dacă respectivele localități sunt nominalizate în acte diplomatice mai târzii, ele datează din secolul al X-lea, când se afla încă în uz antroponimia păgână, care a servit drept model toponimiei omonime. Pătrunzând spre est, de-a lungul văilor Someșului, Crișurilor și Mureșului, grupurile de păstori maghiari au ținut desigur să aducă sub controlul lor și principalele puncte de exploatare a metalelor și a sării. Tendințele lor de sedentarizare se resimt spre sfârșitul secolului al X-lea și la începutul veacului următor, când acest proces a fost stimulat prin adoptarea creștinismului.

Pătrunderea ungurilor pe teritoriile locuite de români este atestată atât în Crișana și Banat, cât și în Transilvania centrală, printr-o serie de descoperiri (cimitire, morminte și piese izolate) de tip păgân. În Crișana și în Banat cimitire sau morminte izolate de acest fel se întâlnesc la Biharea – jud. Bihor, Șiclău, Vărșand, Mișca – jud. Arad, precum și la Cenad – jud. Timiș. Morminte izolate au fost semnalate la Arad–Cala, Șeitin – jud. Arad.

În Transilvania intracarpatică, cimitire de tip păgân au fost dezvelite parțial la Cluj-Napoca, Lopadea Nouă – jud. Alba și Deva – jud. Hunedoara, iar morminte izolate au fost semnalate la Stremț – jud. Alba.

Numeroase necropole mai târzii, cu inventar desemnat ca fiind de „tip Bjelo-Brdo“ și constând în special din podoabe și accesorii vestimentare, se plasează în epoca de treptată sedentarizare și creștinare a colectivităților ungurești. În interiorul arcului carpatic și mai ales în teritoriile românești extracarpatice, asemenea obiecte de podoabă au avut în secolele XI–XII o răspândire generalizată, iar respectivele necropole nu au un caracter etnic unitar. Cimitire cu astfel de piese de podoabă și cu inventar specific secolelor XI–XII au fost descoperite la Sălacea, Biharea, Oradea, Sântion – jud. Bihor, Vărșand, Pecica – jud. Arad, Gherman – jud. Timiș, Mehadia – jud. Caraș-Severin. Tot din această fază, descoperiri izolate sunt înregistrate la Roșiori – jud. Bihor, Covăsinț, Felnac – jud. Arad etc.

Mai spre est, în Transilvania propriu-zisă, inventar funerar în mare parte asemănător este cunoscut grație cercetărilor întreprinse la Dăbâca, Cluj-Napoca (mai multe puncte), Turda, Moldovenești – jud. Cluj, Alba Iulia (două necropole), Morești-„Citfalău" – jud. Mureș, Hunedoara etc. La Peteni și Zăbala – jud. Covasna, au fost săpate integral două necropole din secolul al XII-lea, cu inventar de o factură apropiată. Morminte izolate au fost descoperite sub fundațiile bisericilor săsești din secolul al XIII-lea de la Gârbova – jud. Alba, Mediaș – jud. Sibiu, Viscri și Drăușeni – jud. Brașov.

Pecenegii. Această populație, cunoscută sub numele de *Patzinakitai* în izvoarele bizantine, *Bajanak* în cele arabe și persane și *Bisseni* în cele latine, era de neam turcic și originară din Asia Centrală. Despre înfățișarea și modul lor de viață vorbesc numeroase știri consemnate în izvoarele literare orientale, bizantine, rusești și occidentale, din care rezultă că pecenegii erau organizați în triburi și uniuni de triburi conduse de hani. Aceleași izvoare au consemnat și numele unor șefi de uniuni de triburi, ca Tyrach, de pildă, conducătorul celor 11 triburi care au năvălit la sud de Dunăre în anul 1046, sau Kegen, șeful celor două triburi care s-au stabilit în dreapta Dunării, înainte de marea invazie pecenegă.

Pecenegii duceau o viață nomadă, având ca ocupație principală creșterea vitelor. Din cercetarea documentelor arheologice rezultă că unii dintre ei practicau unele meșteșuguri casnice, ca prelucrarea osului și a țesutului. În calitatea lor de crescători de vite preferau să sălășluiască mai degrabă în câmpie decât în regiunile montane. Iubitori de metale prețioase, pretindeau, drept tribut, de la populațiile cotropite obiecte și bani de aur. Ca luptători se foloseau cu mare dibăcie de arcul cu săgeți, sabie și lance, arme pe care le mânuiau din goana calului.

Unii dintre pecenegi au fost nevoiți să se sedentarizeze în Transilvania și Dobrogea. Părăsind nomadismul, pecenegii sedentarizați și-au însușit, cu timpul, modul de viață al populației românești, ceea ce până la urmă a dus la asimilarea lor. Unii cercetători consideră că răspândirea așa-numitelor „căldări de lut" descoperite în numeroase așezări cercetate arheologic ar aparține acestora. În orice caz, de pe urma conviețuirii cu pecenegii au rămas mai multe toponime, răspândite într-o bună parte a spațiului carpato-dunărean.

Pecenegii își fac apariția pe scena politică a regiunilor dunărene în ultima decadă a veacului al IX-lea. După cum s-a arătat, Simeon, țarul bulgar, ca să se răzbune pe ungurii din Atelkuzu, care se aliaseră cu bizantinii, a intrat în legături cu pecenegii și i-a convins să atace sălașele ungurilor din amintita regiune. Incursiunea pecenego-bulgară s-a soldat cu izgonirea ungurilor din Atelkuzu.

Mai târziu, în anul 917, aceiași pecenegi devin aliații bizantinilor, în conflictul lor cu bulgarii. Drept urmare, ei sosesc la Dunăre cu vădita intenție de a o traversa spre a pătrunde în teritoriile bulgărești. Asistând însă la o neînțelegere între comandanții flotei bizantine, care trebuiau să-i transporte peste fluviu, pecenegii refuză să mai participe la luptă și, în consecință, se întorc în ținuturile nord-pontice. Potrivit surselor narative arabe, în anul 934, pecenegii, aliați cu alte populații, năvălesc în Peninsula Balcanică, atacând un oraș cu numele de Walandar, pe care în cele din urmă îl cuceresc.

Toți acești pecenegi își aveau bazele de plecare într-o regiune situată la răsărit de Nipru, în imediata apropiere a Crimeei și a litoralului nordic al Mării Negre. Către sfârșitul veacului al IX-lea, ei au ocupat Atelkuzu, devenind vecini nemijlociți ai românilor.

Aflându-se în imediata apropiere a țărmului Mării Negre și a gurilor Dunării, pecenegii își fac din ce în ce mai mult simțită prezența în ambianța politică a Dunării de Jos. Ei se aliază când cu bizantinii, când cu kievenii și traversează Dunărea, probabil printr-unul din vadurile din jurul Silistrei, și atacă părțile bulgărești.

Ocupând zona dintre Siret, gurile Dunării și Nistru, pecenegii n-au reușit să-și instaureze dominația asupra regiunii de la apus de Siret. Faptul este dovedit nu numai de interpretarea unei mențiuni din *De administrando imperio* a împăratului Constantin Porfirogenetul, dar și de analiza observațiilor arheologice aferente ținuturilor dintre Carpați și Dunăre. Într-adevăr, în zona de la nord de Dunăre, cuprinsă între Porțile de Fier și vărsarea Siretului în fluviu, așezările populației românești continuă să existe în toată a doua jumătate a secolului al X-lea. O atare situație va dura până în jurul anului 1000, când pecenegii vor pătrunde în masă și în Câmpia Dunării.

După cât se pare, pecenegii au fost aliații bizantinilor în conflictul acestora cu kievenii, terminat cu luptele de la Dorostolon din anul 971. Oricum ar fi, în acest an se încheie un tratat de alianță pecenego-bizantin, care va fi respectat, de o parte și de alta, până după moartea împăratului Vasile al II-lea Bulgaroctonul, survenită în 1025. La scurtă vreme după dispariția lui Vasile al II-lea, în anul 1027 (sau 1028), pecenegii din Câmpia Dunării vor dezlănțui o serie de atacuri asupra ținuturilor administrate de bizantinii de la sud de fluviu.

Una dintre aceste incursiuni, și anume aceea din primăvara anului 1036, a fost îndreptată asupra Dobrogei. Cu acest prilej au fost atacate și distruse așezările populației locale de la Dinogetia-Garvăn, Dervent, Capidava ș.a. Urmările acestor dezastre au fost consemnate în izvoarele literare ale vremii și confirmate de cercetările arheologice.

După un scurt răgaz impus de încheierea unui tratat de pace cu bizantinii, pecenegii vor năvăli în 1046 în Peninsula Balcanică „cu tot neamul lor“, angajându-se într-un îndelung conflict militar cu autoritățile constantinopolitane.

Pecenegii de la sud de Dunăre vor fi eliminați ca forță politică în primăvara anului 1091, ca urmare a înfrângerii catastrofale pe care au suferit-o la Lebunion, în sudul Bulgariei, din partea oștilor bizantine conduse de împăratul Alexios I Comnenul.

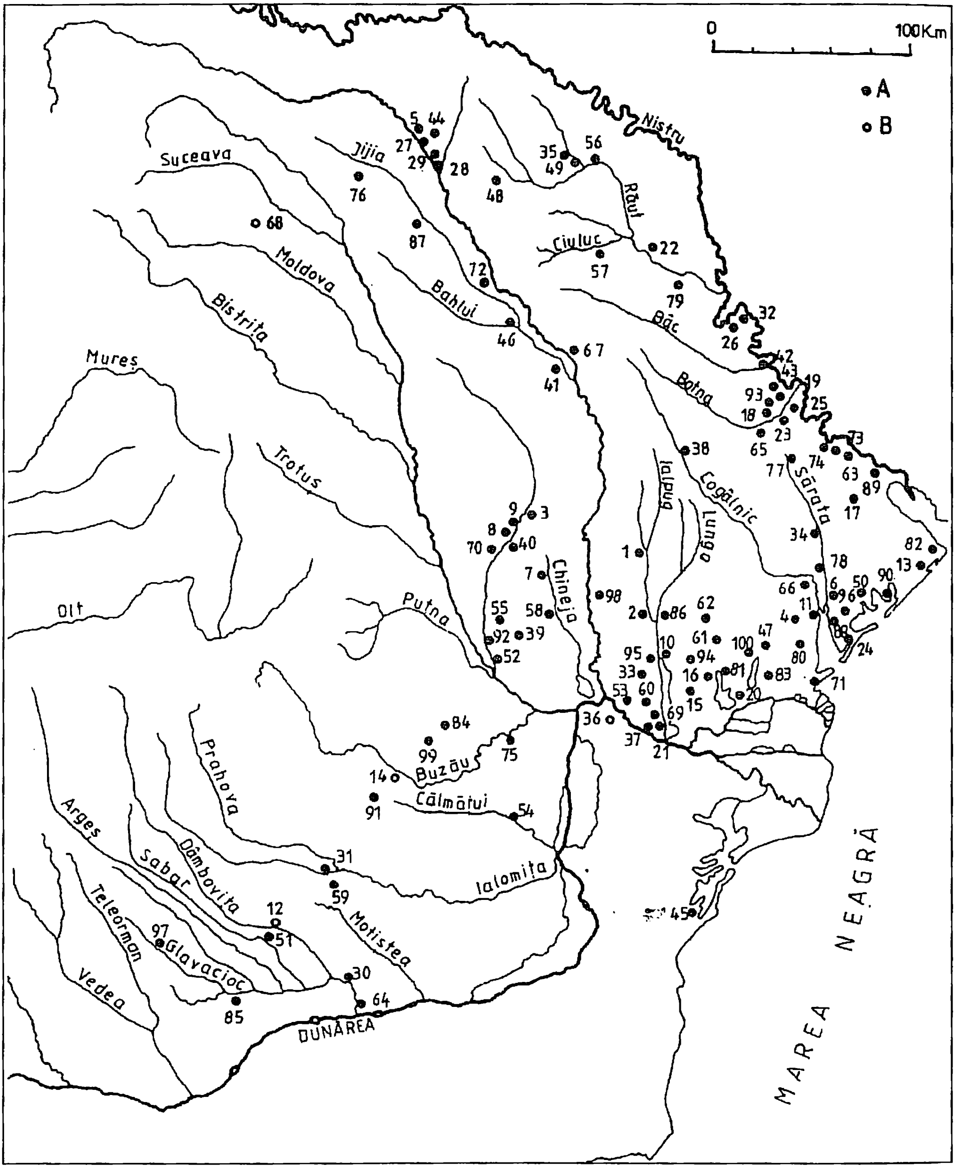
0
100Km
A
B
Nistru
Suceava
Jijia
Răut
Ciuluc
Moldova
Bahlui
Bistrița
Bâc
Botna
Mureș
Trotuș
Ialpug
Lunga
Cogâlnic
Sărata
Chineja
Olt
Putna
Prahova
Buzău
Călmățui
Argeș
Sabar
Dâmbovița
Ialomița
Teleorman
Glavacioc
Mostiștea
Vedea
DUNĂREA
MAREA NEAGRĂ
5
44
27
29
28
76
48
35
49
56
68
87
72
57
22
79
32
26
46
67
41
42
43
19
93
18
25
23
65
38
74
73
77
63
89
17
9
3
8
70
40
7
1
34
82
13
78
6
50
90
66
96
11
4
88
24
98
2
86
62
55
58
92
39
61
100
47
10
95
94
80
52
16
81
83
33
71
53
60
20
15
69
36
37
21
84
99
75
14
91
54
31
59
12
97
51
30
85
64
45

Fig. 59 Harta descoperirilor de morminte ale turanicilor din secolele X–XIII din regiunile românești extracarpatice, A. Descoperiri sigure; B. Descoperiri incerte. 1. Alecseevca-Svetlâi; 2. Bălăbani; 3. Banca; 4. Baștanovca; 5. Bădragii Vechi; 6. Belolesie; 7. Berești; 8. Bârlad-„Moara lui Chicoș“; 9. Bârlad-„Parc“; 10. Bolgrad; 11. Borisăuca; 12. București-„Lacul Tei“; 13. Budachi (= Primorscoe); 14. Buzău; 15. Calanciac; 16. Camenca; 17. Caplani; 18. Căușani; 19. Chircăești; 20. Chislița; 21. Ciauș; 22. Ciocâltani; 23. Cârnățeni; 24. Cocicovatoe; 25. Copanca; 26. Corjova; 27. Corpaci; 28. Costești; 29. Cuconeștii Vechi; 30. Curcani; 31. Dridu-Snagov; 32. Dubosarii Vechi; 33. Etulia; 34. Fridensfeld (= Mirnopole); 35. Frumușica; 36. Garvăn-Dinogetia; 37. Grădești; 38. Grădiștea; 39. Grivița-Galați; 40. Grivița-Vaslui; 41. Grozești; 42. Gura Bâcului; 43. Hagimus; 44. Hăncăuți; 45. Histria; 46. Holboca; 47. Holmscoe; 48. Iablona; 49. Ivanovca; 50. Jeltâi Iar; 51. Jilava; 52. Liești; 53. Limanscoe-„Fricăței“; 54. Lișcoteanca; 55. Matca; 56. Mărculești; 57. Mândrești;

58. Moscu; 59. Movilița; 60. Nagornoe; 61. Novocamenca; 62. Ogorodnoe; 63. Olănești; 64. Oltenița; 65. Opaci; 66. Pavlovca; 67. Petrești; 68. Pârteștii de Jos; 69. Plavni; 70. Pogonești; 71. Primorscoe; 72. Probota; 73. Purcari; 74. Răscăieții Noi; 75. Râmnicelu; 76. Roma; 77. Saița; 78. Sărata; 79. Seliște; 80. Strumoc; 81. Suvorovo; 82. Șabalat (Sadovoe); 83. Șevcenkovo (Pomezani); 84. Știubei; 85. Tangâru; 86. Taraclia; 87. Todireni; 88. Trapovca; 89. Tudora; 90. Tuzla; 91. Ulmeni; 92. Umbrărești; 93. Ursoaia; 94. Vasilevca; 95. Vinogradovca-„Curci"; 96. Vișnevoe; 97. Vitănești; 98. Zărnești; 99. Ziduri; 100. Zânelor (Stația-).

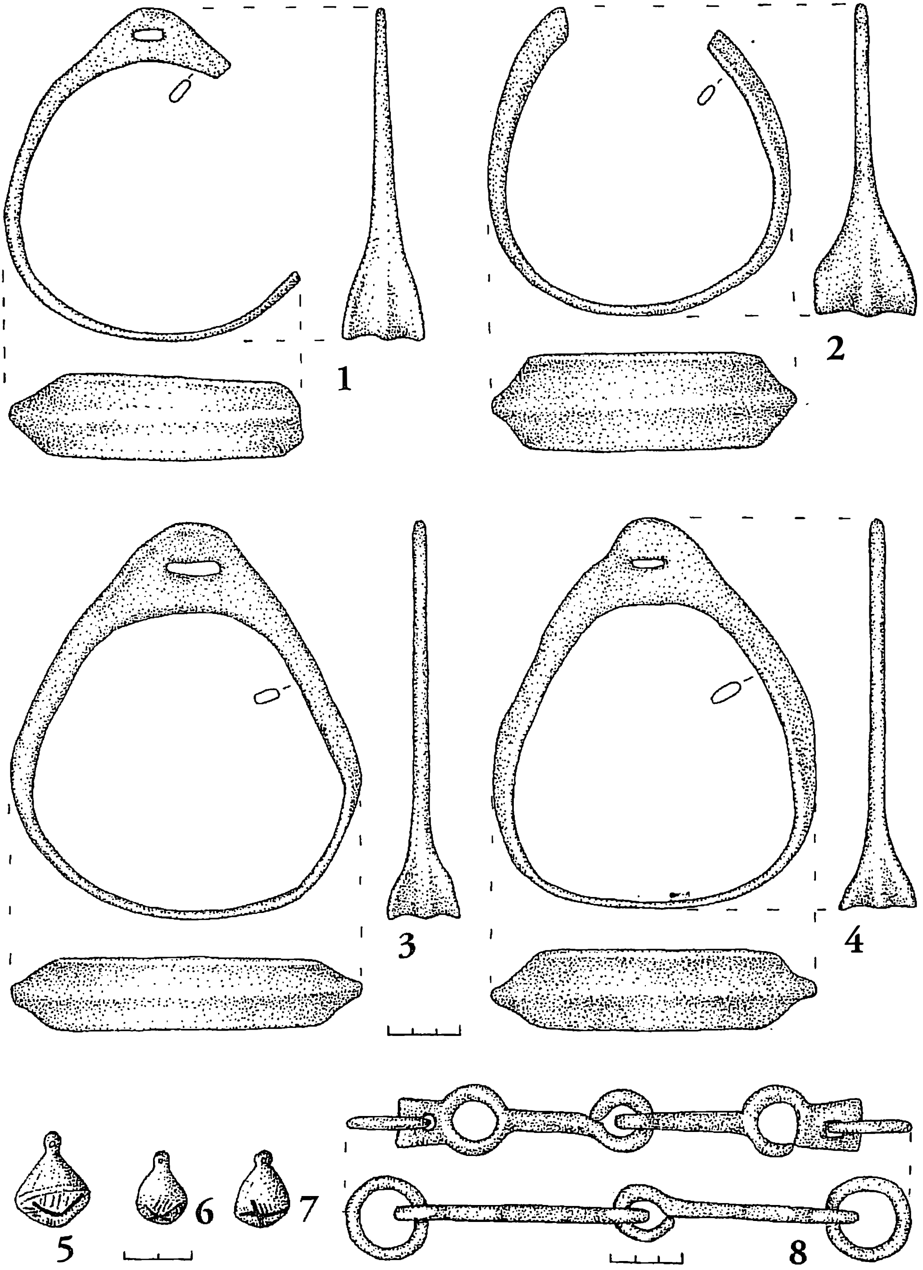

Fig. 60 Scări de șa (1–4), zăbală (8) din fier și bumbi din bronz (5–7) din inventarul funerar al mormintelor de nomazi turanici de la Pavlovca (1,2), Șabalat (=Sadovoe) (3,4,8) și Gura Bâcului (5–7).

Uzii. Spre mijlocul secolului al XI-lea își fac apariția în regiunile de la Dunărea de Jos uzii, populație de neam turcic, înrudită cu pecenegii. Înfățișarea, modul de viață, organizarea socială, limba și credințele lor erau mult asemănătoare celor ale pecenegilor.

În iarna anului 1064–1065, uzii — estimați de izvoare la circa 60 000 — trec Dunărea ca să atace regiunile stăpânite de bizantini. În funcție de realitățile arheologice existente, se poate afirma că ei au traversat fluviul printr-unul din vadurile de trecere aflate în nordul sau vestul Dobrogei. Ajungând la sud de Dunăre, ei au atacat o serie de așezări, între care și Dinogetia–Garvăn, unde au distrus prin foc toate locuințele. Există numeroase indicii că o parte a populației locale s-a retras din calea năvălitorilor, refugiindu-se, probabil, în părțile împădurite ale Dobrogei. Este posibil ca această împrejurare să explice descoperirea mai multor tezaure îngropate cu acest prilej, ca, de pildă, tezaurul de 11 monede bizantine de bronz de la Păcuiul lui Soare, tezaurul alcătuit din 106 monede de aur de la Dinogetia-Garvăn, precum și tezaurul descoperit în aceeași localitate, compus din inele, cercei, monede din argint și aur.

La sud de Dunăre, uzii înfrâng într-un prim moment oștile bizantine conduse de Nicefor Botaneiates și Mihail Apokapes, arhonții „regiunii orașelor paristriene“. Pătrunzând adânc în Peninsula Balcanică (unele cete ale uzilor au ajuns până în Grecia), ei jefuiesc și distrug tot ce întâlnesc în cale.

În cele din urmă, decimați de o virulentă epidemie, năvălitorii au fost învinși. O parte a lor s-a retras peste fluviu, stabilindu-se în ținuturile nord-dunărene, unde au intrat în confederațiile tribale ale altor turanici, iar altă parte, rămasă în Bizanț, a îmbrățișat creștinismul. Este posibil ca unii dintre uzii care s-au retras la nord de Dunăre să se fi stabilit în Transilvania, fapt care ar explica existența aici a unor toponime care amintesc numele lor.

Cumanii. Această populație turcică, înrudită cu pecenegii și uzii, cu numele provenind — după unele opinii — de la *cum*, care în limba turcă veche înseamnă „stepă, câmpie, nisip“, colinda stepele, ceea ce i-a făcut pe ruși să-i numească *polovți*, care ar deriva din slavul „pole“ (câmpie). Neamurile germanice îi numeau *Walwen*, *Falben*, *Falawa*, iar bizantinii *Komanoi* sau chiar *Skitai*.

Cumanii — la fel ca pecenegii și uzii — duceau o viață nomadă, purtându-și turmele de vite în câmpii și în regiunile de podiș și colinare. Ei erau organizați în triburi, conduse de hani. Nu practicau agricultura, dar, în schimb, se îndeletniceau cu anumite meșteșuguri și cu negoțul.

Se pare că, dintre toate populațiile de neam turcic vechi, cumanii erau cei mai războinici. O particularitate a felului lor de a lupta o constituia împletirea vitejiei cu manevrele tactice de o extremă abilitate. În privința acestei din urmă calități, iată ce scrie unul din cronicarii vremii: „... după ce se apropiau de dușmani, ei descărcau săgețile asupra lor, apoi angajau lupta cu sulițe; dar după puțină vreme, cumanii transformau atacul lor în fugă, provocând astfel inamicul să-i urmărească ca și cum ar fi fugari, dar curând ei făceau cale întoarsă și, mai repede decât despică păsările aerul, ei se precipitau

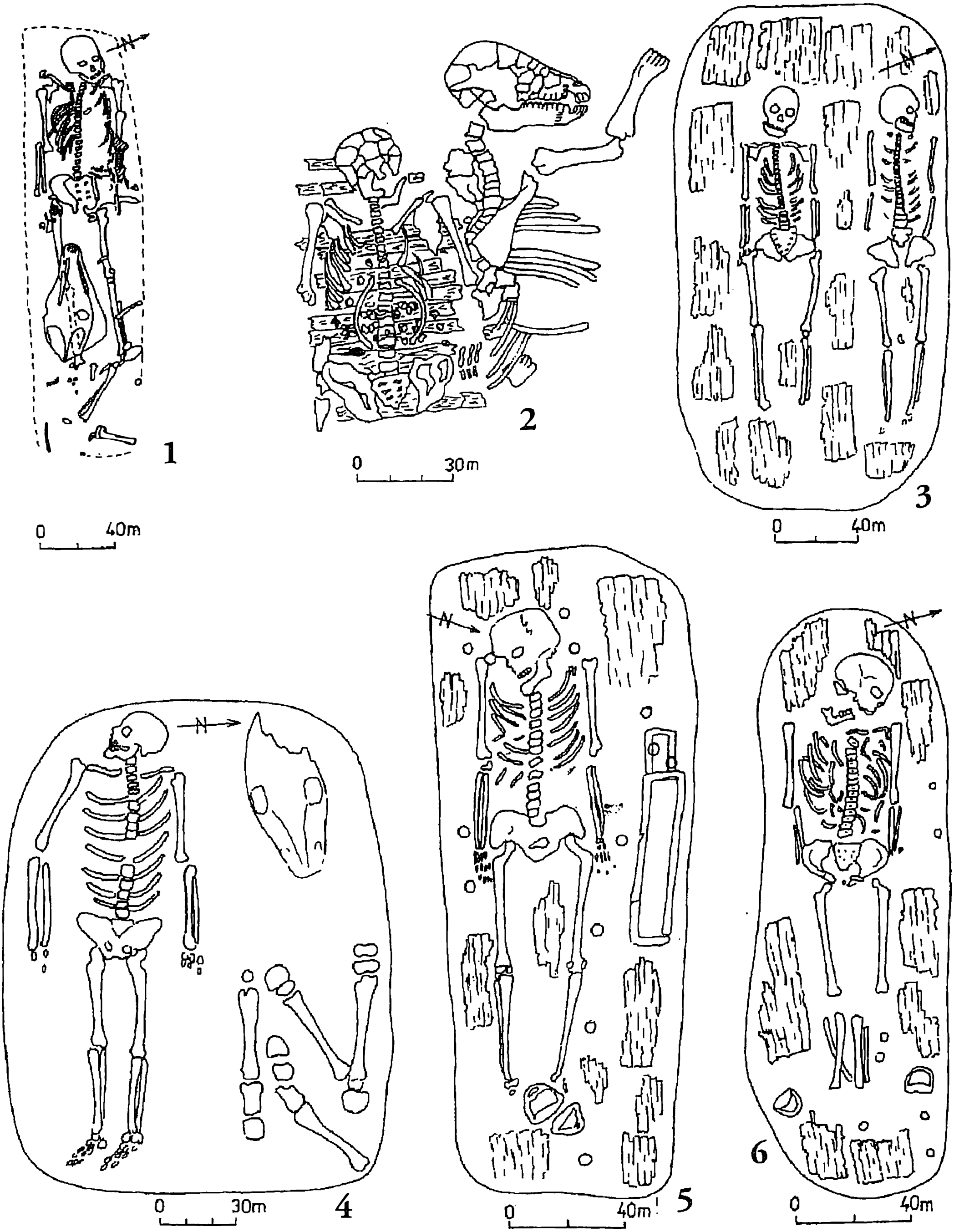
N
1
0
40m
2
0
30m
N
3
0
40m
N
4
0
30m
N
5
0
40m
N
6
0
40m

Fig. 61 Planul mormintelor de pecenegi și cumani din secolele XI–XIII de la Probota (1), Trapovca (2), Seliște (3,5,6) și Zărnești (4).

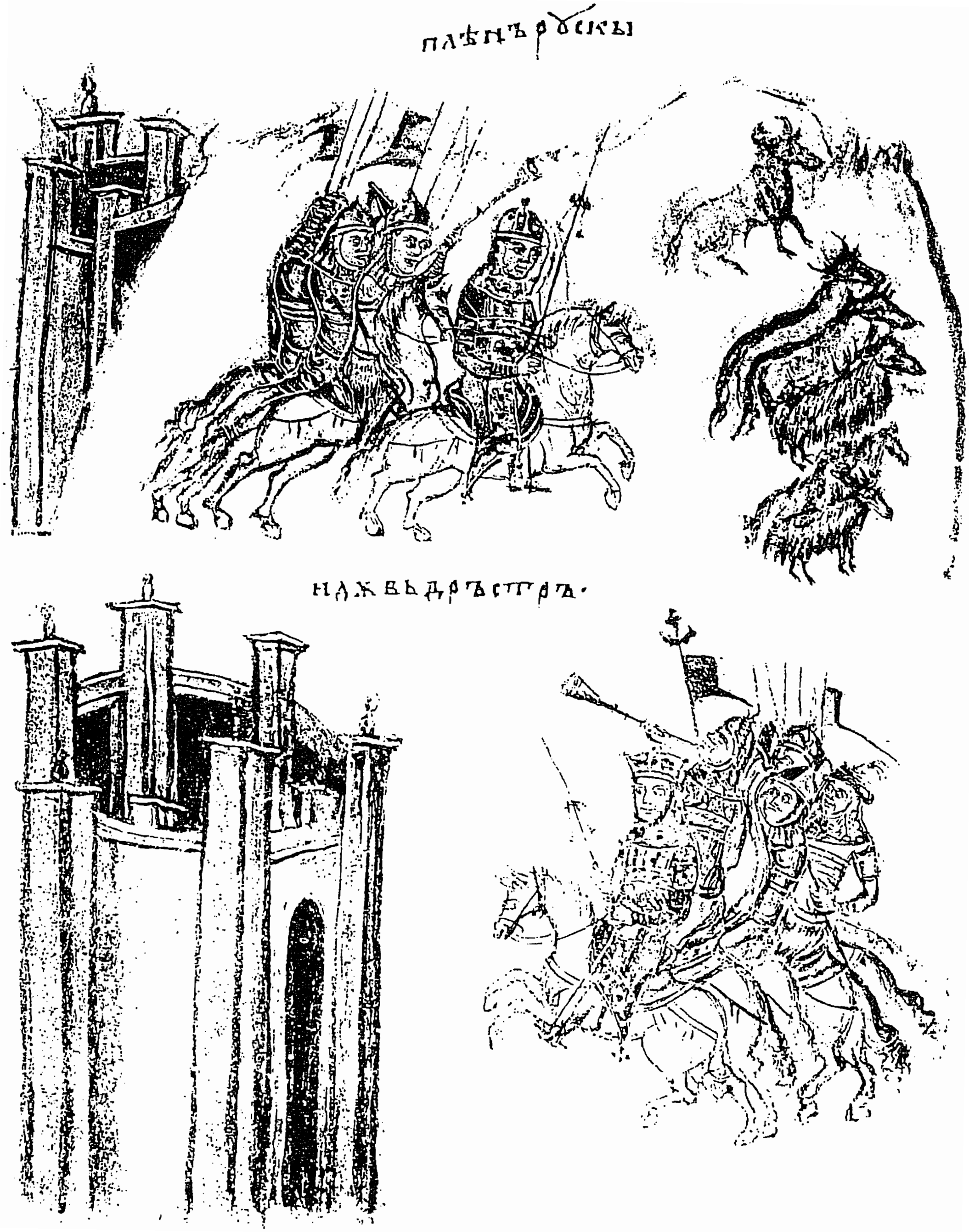
ПЛѢНЪ РОУСКЫ
НАЖЕ ВЬ ДРЪСТРЪ·

Fig. 62 Secvențe din campania cneazului kievian Sviatoslav de la sudul Dunării, redată în miniaturile cronicii lui Manasses din secolul al XIV-lea, păstrate în Biblioteca Vaticanului.

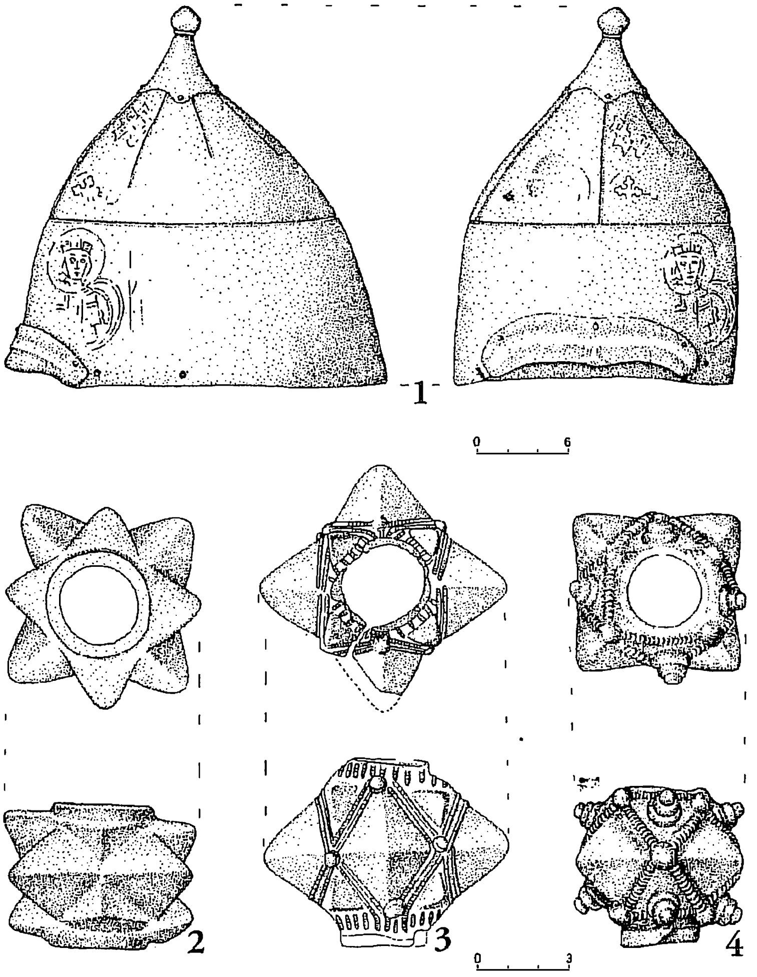

Fig. 63 Coif din fier cu incrustații de aur din depozitul de arme și unelte de la Vatra Moldoviței–„Hurghișca" (1) și capete de buzdugan din fier (2) și bronz (3, 4) din secolele XII–XIII, provenind de la Vatra Moldoviței (2), Cozănești (4) și dintr-o localitate neidentificată din nordul Bucovinei (3).

asupra dușmanului și se băteau cu el cu mai mare ardoare, scoțând săbiile și scoțând strigăte îngrozitoare"[1].

Pătrunderea cumanilor în regiunile de la Dunărea Inferioară s-a produs către sfârșitul secolului al XI-lea. La început, ei au ocupat numai partea de răsărit a Moldovei. La sfârșitul

---

[1] Choniates, p. 519.

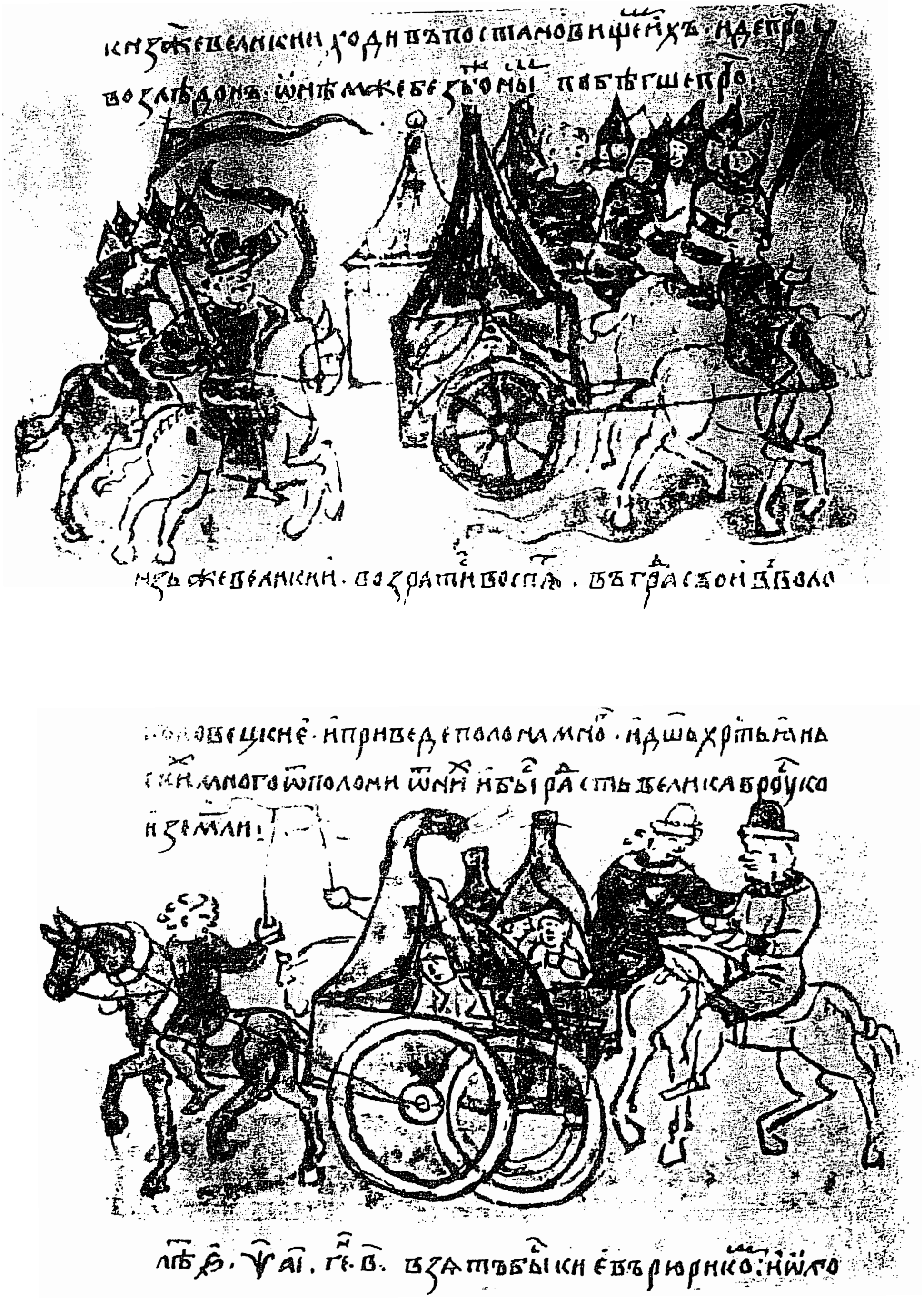

кнѧзь же великии ходи въ постѧновищихъ. и де про
во за донъ. ѿних же бе съ омы побегше про.

нѧзь же великии. возврати всѧ. въ градъ свои съ поло

...овецьскиѥ. и приведе полонъ многъ. и душа хрьстьѧнь
ски многы ѿполони ѿ них. и бы радость велика въ роуско
и земли.

лѣт. ѕ. ѱаі. г. в. взѧтъ бысть киевъ рюриком. и ѡлго

Fig. 64 Miniaturi din Letopisețul Radziwiłł reprezentând care ale cumanilor.

veacului al XI-lea și la începutul veacului al XII-lea, au pătruns și în Câmpia Română, de unde, încetul cu încetul, s-au extins până în regiunile premontane.

Prima mare invazie cumană la sud de Dunăre a avut loc în 1094, an în care ei au traversat fluviul în dreptul orașului Dorostolon. Cu acest prilej, năvălitorii au distrus o bună parte a cetății din insula Păcuiul lui Soare. După câteva lupte crâncene, desfășurate la sud de Munții Balcani, ei se retrag în regiunile nord-dunărene, pentru ca în anul 1114 să traverseze fluviul pe la Vidin. Auzind că oștile bizantine ale lui Alexios Comnenul se îndreaptă spre ei, cumanii fac cale întoarsă în Oltenia. Câțiva ani mai târziu, și anume în anul 1122, cumanii traversează fluviul prin nordul Dobrogei, distrugând așezarea de la Dinogetia-Garvăn. Multă vreme s-a crezut că năvălitorii din 1122 ar fi fost pecenegii. O atare opinie se întemeia pe o știre care până la urmă s-a dovedit a fi în legătură cu luptele bizantino-pecenege din anul 1091. Analiza atentă a izvoarelor cunoscute, cât și informațiile altor izvoare mai puțin folosite de istoriografia modernă, îndreptățesc afirmația că năvălirea din 1122 s-ar fi datorat cumanilor.

Pe vremea lui Manuel Comnenul, cumanii din Câmpia Română au năvălit de mai multe ori în regiunile sud-dunărene. Una dintre năvăliri s-a produs în anul 1148, când cumanii, traversând fluviul, au ocupat o cetate cu numele de Demnitzikos. Este vorba, probabil, de Zimnicea din zilele noastre, pe care cronica vremii o plasează greșit la sud de Dunăre.

Celelalte incursiuni au avut loc în anii 1154 și 1159. De fiecare dată, cumanii, după ce jefuiau tot ceea ce întâlneau în cale, se retrăgeau în ținuturile din care plecaseră, încărcați cu pradă. Începând din anul 1159, centrul de greutate al acțiunilor războinice ale cumanilor se va muta, pentru oarecare vreme, înspre răsărit, unde vor fi implicați în lupte din cnezatele rusești. Ei vor fi prezenți din nou pe scena politică a Dunării de Jos o dată cu izbucnirea răscoalei Asăneștilor din anul 1185.

f. Modul de trai al turanicilor și raporturile lor cu populația locală

Principala ocupație a nomazilor din stepele nord-pontice — creșterea animalelor de turmă — a conturat anumite caracteristici specificului lor de viață, bazat pe continua deplasare în căutare de terenuri cu vegetație adecvată. Asigurarea hranei turmelor impunea schimbarea permanentă a pășunilor și găsirea locurilor propice pentru iernat, astfel că nomazii străbăteau, în funcție de anotimp, distanțe considerabile. De altfel, toate izvoarele contemporane îi prezintă pe turcii vechi ducând o viață nomadă și locuind în corturi și în căruțe, ale căror urme, cel puțin deocamdată, nu pot fi depistate de cercetările arheologice. De aceea, descoperirile care se raportează la aceste populații provin, în cea mai mare parte, din complexe funerare. Nomazii turanici nu și-au creat așezări stabile proprii; abia mai târziu, în permanent contact cu populațiile autohtone, de la care au receptat numeroase elemente de civilizație, s-au sedentarizat, trăind în simbioză cu acestea.

Până în prezent, în spațiul nord-dunărean au fost identificate peste 300 de morminte atribuite neamurilor turanice, descoperite în aproape 100 de localități diferite. Cele mai multe se grupează în Bugeac și Bărăgan, adică în zona de șes a Dunării, aflată în prelungirea imenselor stepe euroasiatice și asemănătoare cu ele în privința reliefului, al climei și al vegetației. Astfel de zone de câmpie erau cele mai adecvate pentru creșterea animalelor de turmă, ceea ce explică preferințele triburilor de călăreți de stepă pentru ele. Cele câteva morminte izolate aparținând nomazilor, descoperite în jumătatea nordică a Moldovei (Todireni, Roma – jud. Botoșani, Siliște – jud. Orhei) se situau în apropierea cursurilor de apă, de-a lungul cărora turanicii înaintau sezonier, de la sud spre nord, în căutare de locuri mai propice pășunatului. Deocamdată nu se cunosc complexe funerare ale turanicilor în zona subcarpatică a Munteniei și nici între Siret și Carpații Orientali. Toponimele și hidronimele de origine veche turcă din aceste regiuni au fost preluate, probabil, atunci când în sânul comunităților respective apăruseră tendințe de adaptare a formelor de viață sedentară și când ele intraseră în contact mai strâns cu populația românească. Destul de rare sunt descoperirile funerare aparținând turanicilor în Transilvania, precum și în Dobrogea.

Cu excepția câtorva localități din Bugeac, de unde provin mai mult de zece morminte, și a altora, cu câte două, trei sau patru morminte, în celelalte locuri unde s-au descoperit complexe funerare ale turanicilor a fost identificat doar câte un singur mormânt. Acest fapt dovedește staționarea puțin îndelungată în ținuturile respective a sălașelor acestora, permanenta lor deplasare, ca și mărimea redusă a grupurilor nomade.

Una din trăsăturile specifice complexelor funerare ale neamurilor turcice nomade constă în înmormântările tumulare. Pe lângă movilele construite special, având această destinație, au fost folosite altele, ridicate într-o perioadă anterioară, sau dâmburile de deal cu aspect tumular. Ca și neamurile scito-sarmatice, care au stăpânit anterior stepele Eurasiei, turanicii practicau sacrificarea cailor și depunerea lor rituală sau numai a unor părți din ei, împreună cu piesele de harnașament, precum și cu armele stăpânului, în groapa mormântului. Exceptând foarte puține morminte, lipsite complet de inventar, cele mai multe dintre ele mai conțineau diferite obiecte de uz personal sau cu o altă destinație. Piese scumpe de podoabă, lucrate din aur sau din argint, descoperite în câteva complexe funerare, contrastând evident cu sărăcia inventarului din alte complexe, fac dovada diferențierii din cadrul familiilor defuncților, existența unei stratificări sociale în masa nomazilor.

Repartiția complexelor funerare ale triburilor turcice în regiunile carpato-dunărene este neuniformă nu numai spațial, ci și temporal, reflectând variabilitatea fluxului expansiv al nomazilor. Un număr foarte redus de morminte datează din secolul al X-lea, când pecenegii se infiltrează în spațiul nord-dunărean cu efecte limitate. Cele mai numeroase complexe funerare sunt din secolul al XI-lea, perioadă de mari tulburări produse de călăreții nomazi la Dunărea de Jos. Ele au aparținut îndeosebi pecenegilor, care în prima jumătate a acestui secol s-au deplasat cu grosul efectivelor spre ținuturile dunărene. Întrucât în drum spre Imperiul bizantin uzii au staționat o perioadă de timp foarte scurtă în Câmpia Dunării, posibilitatea ca aceste complexe să poată fi puse pe seama lor este mai redusă.

De asemenea, este puțin probabil să fi aparținut cumanilor, care până la mijlocul secolului al XII-lea nu s-au așezat în zona meridională a Moldovei și Munteniei decât în număr mic. În schimb, mormintele tumulare din secolele XII–XIII se pot atribui îndeosebi cumanilor. Câteva dintre ele, situate în bazinul inferior al Nistrului, se datează după marea invazie mongolă, reprezentând o dovadă clară că triburile cumane rămase în spațiul nord-pontic nu au fost cu totul exterminate de mongoli.

Cu toate că literatura istorică medievală diferențiază între uniunile tribale pecenege și cumane mai multe grupe regionale sau triburi, câteva fiind situate și în ținuturile de la nordul Dunării Inferioare, separarea unor variante locale printre descoperirile atribuite turanicilor nu este, cel puțin deocamdată, posibilă.

În afară de morminte, în câteva așezări stabile ale localnicilor din regiunile de la Dunărea Inferioară au fost descoperite unele obiecte de proveniență turanică sau imitate după prototipurile lor. Ele constau îndeosebi în piese de harnașament (zăbale, psalii), arme (vârfuri de săgeată din fier sau corn) și obiecte de podoabă (pandantive foliforme, aplice). Într-un număr mai mare astfel de piese apar în așezările de la Garvăn-Dinogetia și Isaccea din nordul Dobrogei, spre deosebire de așezările de tip Dridu din Câmpia Dunării, unde ele s-au găsit în mod izolat. În timp ce obiectele din centrele paristriene, dat fiind numărul lor mai ridicat, presupun existența efectivă a unor grupuri turcice în cadrul localităților amintite, descoperirile de obiecte de proveniență turanică din așezările aparținând purtătorilor culturii Dridu se pot explica prin relațiile de schimb stabilite între autohtoni și migratori. Se remarcă faptul că așezările de tip Dridu, de unde provin asemenea piese de harnașament, arme și podoabe, se grupează în vecinătatea ținuturilor de șes în care s-au identificat complexele funerare ale nomazilor. Lipsa lor din localitățile din nord-vestul Moldovei și al Munteniei își află explicația în depărtarea acestora de zonele de contact cu migratorii. Deși preocupați îndeosebi de creșterea vitelor și de acțiuni războinice, pecenegii și cumanii au stabilit uneori, așa cum menționează izvoarele scrise, legături de schimb cu popoarele învecinate din răsăritul Europei. Descoperirile evocate mai sus fac dovada că astfel de legături au fost întreținute și cu românii.

Având în vedere modul de viață și stadiul lor limitat de dezvoltare economică, este dificil de presupus că asemenea schimburi de produse aveau un caracter permanent. Nomazii preferau să dobândească câștiguri suplimentare de la vecinii cu o capacitate militară inferioară în primul rând prin atacuri prădalnice, prin perceperea unor dări periodice, sistem care, chiar dacă nu ajunsese la fel de perfecționat ca la mongoli, fusese adoptat în forme mai puțin evoluate și de turanici. Supunerea localnicilor la diferite prestații tributare și incursiunile de jaf nu asigurau subzistența triburilor turcice, ci doar unele venituri suplimentare. Faptul că obiectele atribuite populației românești lipsesc din inventarul funerar al mormintelor turanicilor din regiunile carpato-dunărene nu constituie un argument împotriva ipotezei că produsele muncii acestora erau însușite de nomazi, ci se explică prin rigiditatea tradițiilor legate de ritualul funerar. Pe de altă parte, formele prestațiilor tributare, care includeau, desigur, dări în produse animale și vegetale, sunt extrem de greu de înregistrat de săpăturile arheologice, așa încât dovezi concrete relative la aceste forme lipsesc. Într-o variantă a vechii cronici turce *Oguzname*, amintită deja, se menționează existența unor asemenea raporturi tributare între cumani și popoarele existente pe direcția lor de înaintare spre apus: maghiari, ruși și români (*Ulâq*).

Deși primele infiltrări ale triburilor nomade turcice spre ținuturile dunărene datează de la sfârșitul secolului al IX-lea, contacte mai durabile cu populația românească nu s-au stabilit decât mai târziu. Modul de viață al populațiilor de stepă, bazat pe păstoritul nomad și raidurile prădalnice, se deosebea fundamental de acela al comunităților românești, a căror ramură economică de bază o constituia agricultura sub forma culturii cerealiere și a creșterii vitelor în formele ei sedentare. În timp ce la nomazi folosirea pășunilor se făcea în comun, iar asupra vitelor — principalul mijloc de existență — se instituise proprietatea privată, la populația românească sistemul de proprietate asupra pământului și celorlalte bunuri, reglementat de structura obștilor, avea cu totul alte trăsături, după cum s-a arătat mai sus.

Deosebirile tranșante existente între români și migratori în ceea ce privește modul de viață, organizarea social-economică, precum și acelea etno-lingvistice și de credință, au constituit timp îndelungat o barieră în calea apropierii lor. De asemenea, faptul că nomazii au locuit multă vreme separat de români, în ținuturi învecinate, distincte, și că se deplasau în permanență, a limitat influența autohtonilor asupra lor. Această influență a devenit mai pregnantă atunci când în sânul societății turanice tribale s-a conturat tendința de abandonare a vieții nomade. Adoptarea formelor de trai sedentar s-a constatat îndeosebi la grupurile de pecenegi și de uzi stabilite pe teritoriul unor state puternice, ca Bizanțul, Rusia și Ungaria. Acest fenomen se datora necesității izvorâte din evoluția societății nomade, precum și presiunii altor triburi de stepă, în primul rând a cumanilor. Cete de pecenegi au fost semnalate și în Transilvania. Înainte de statornicirea stăpânirii ungare ele au conlucrat, după unele opinii, cu forțele locale, iar mai târziu au fost folosite de suveranii arpadieni pentru apărarea frontierelor de sud-est și nord-vest ale regatului. Pecenegii sunt menționați ca luând parte la o expediție condusă de comitele sibian Ioachim îndreptată spre Vidin în vremea țarului Asan Borilă, la care au fost implicate și efective românești. Tot împreună cu românii sunt amintiți, într-un act din 1224, ca stăpânitori ai așa-numitei „păduri a românilor și pecenegilor“ (*silva Blacorum et Bissenorum*).

Anumite premise ale sedentarizării unor triburi cumane în regiunea extracarpatică au apărut în prima jumătate a secolului al XIII-lea, fiind în mare măsură o consecință a slăbirii forței lor militare, datorită luptelor îndelungate purtate cu vecinii și a înfrângerii suferite din partea statului horezmian, urmată de aceea, mult mai gravă, de la Kalka (1223), pricinuită de mongoli. Așa se explică încercarea apropierii lor de avanposturile ungare și apoi convertirea unei părți a lor la creștinism în cadrul așa-numitei episcopii a cumanilor.

Aceste schimbări survenite în evoluția triburilor turanice s-au repercutat și asupra naturii relațiilor cu populația românească. Ele au căpătat noi valențe prin creșterea forței politice a comunităților românești. Integrarea unor elemente cumane creștinate în clasa dominantă autohtonă, pentru care edificatoare sunt numele vechi turcice din onomastica

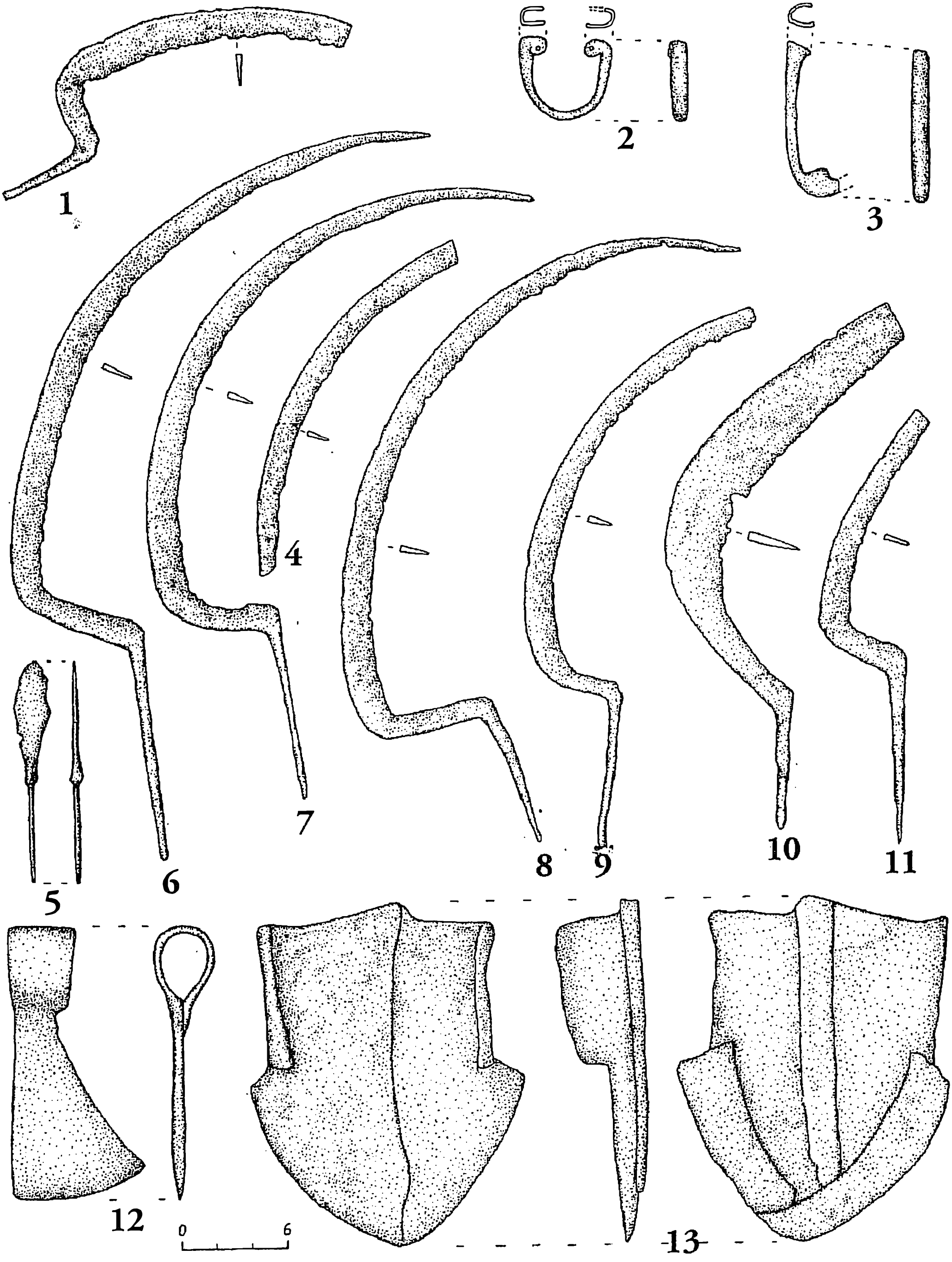
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
0
6
13

Fig. 65 Seceri (1,4,6–10), buterole (2,3), vârf de săgeată (5), topor (12) și brăzdar (13) din fier din secolele XII–XIII, descoperite la Bâtca Doamnei-Piatra Neamț.

românească, a putut, eventual, contribui, într-o oarecare măsură, la consolidarea formațiunilor politice autohtone, îndeosebi a celor din zona subcarpatică a Munteniei.

Nucleul principal în jurul căruia a avut loc conviețuirea cu cumanii a fost reprezentat de cristalizările politice locale, așa cum s-a întâmplat și în Peninsula Balcanică. Elementele cumane sedentarizate s-au grefat pe fondul autohton, fiind cu timpul absorbite de acesta.

Migrația triburilor turanice în spațiul carpato-dunăreano-pontic a avut repercusiuni negative asupra evoluției normale a comunităților locale datorită distrugerilor și a perturbațiilor antrenate de pătrunderea lor. Atacurile prădalnice ale călăreților nomazi, care provocaseră dificultăți deosebite și unor state puternice, ca Imperiul bizantin, cnezatele rusești și Regatul ungar, au fost resimțite desigur din plin de comunitățile agricole românești. Înfruntarea directă a nomazilor nu putea fi eficientă întrucât aceasta depășea posibiliățile militare ale localnicilor, ceea ce a dus, desigur, la acceptarea prestațiilor tributare sau la retragerea spre ținuturile apărate natural de păduri și de dealuri. Cele mai afectate au fost regiunile agricole de șes de la nordul Dunării, în mare parte depopulate în urma pătrunderii violente, în valuri succesive, a turanicilor, care le-au utilizat aproape exclusiv ca pășuni.

3. REVENIREA IMPERIULUI BIZANTIN LA DUNĂREA DE JOS

În vremea dinastiei macedonene, statul bizantin a promovat o politică de extindere teritorială pe mai multe direcții, care a reprezentat o nouă fază a universalismului bizantin. A fost atunci ultima perioadă în care, fără rezerve, Imperiul bizantin putea fi considerat ca o putere internațională. Basileii care au condus destinele Constantinopolului în jurul anului 1000 (Nicephor Phokas, Ioan Tzimiskes, Vasile al II-lea), în egală măsură remarcabili oameni politici și comandanți de oști, au încercat să instaureze, fie și pentru scurtă durată, vechea *pax byzantina* pe o arie geografică întinsă, din munții Armeniei până la Adriatica și Peninsula Italică și de la Dunăre până la Eufrat. În același timp, influența culturală și religioasă, tot mai prezentă și tot mai intensă, depășea cu mult frontierele statului bizantin propriu-zis, în cadrul a ceea ce s-a denumit „imperiul spiritual al Bizanțului“.

Acțiunea de restaurare în spiritul unei ample reconquiste pe toate direcțiile, întreprinsă, cu succese, dar și cu înfrângeri, de la împărații iconoclaști la cei din dinastia macedoneană, nu putea să nu vizeze și spațiul balcanic, respectiv danubiano-pontic, în care, în acele vremuri, alături de alte popoare, se cristaliza și începea să se manifeste și poporul român, cu cele două ramuri componente ale sale, cea nord-dunăreană și cea sud-dunăreană. În acest context s-a înscris revenirea pentru aproximativ două veacuri a Bizanțului pe Dunăre, la frontierele pierdute în timpul marii năvăliri a slavilor la sudul fluviului din prima jumătate a veacului al VII-lea. Tot în acest context se înscriu primele mențiuni scrise, dar și simple manifestări politice ale românilor sud-dunăreni (vlahi) din inima Peninsulei Balcanice.

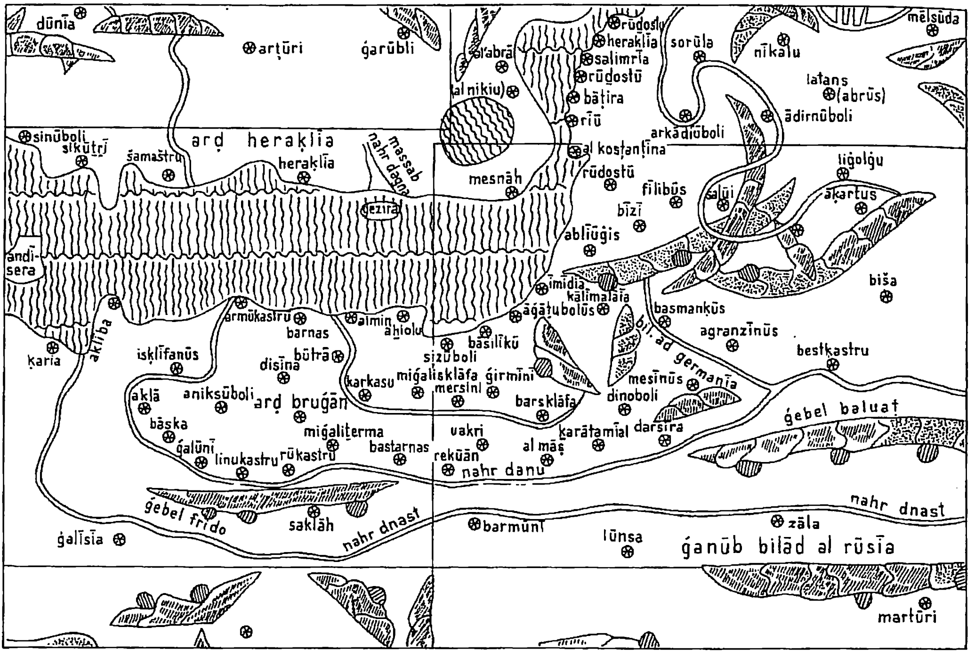
dūnia
arṭūri
ǵarūbli
abrā
al nikiu)
rūdosl
heraklia
salimrīa
rūdostū
bāṭira
rīū
sorūla
nīkalu
mēlsūda
laṭans
(abrūs)
ādirnūboli
arkādiūboli
al kosṭanṭīna
sinūboli
sikutrī
šamaštru
ard heraklia
heraklia
nahr massab
nahr danū
ǵezira
mesnāh
rūdostū
filibūs
bīzī
ablīūgis
liǵolǵu
ākartus
andi-sera
imidia
kālimalaia
āǵāṭubolūs
basmankūs
agranzīnūs
bīša
bestkastru
armūkastru
barnas
aimin
ahiolu
bāsilīkū
sizūboli
karia
akliba
isklīfanūs
disina
būtrā
karkasu
miǵalisklāfa
ǵirmīnī
mersīnī
bil. ad germania
mesīnūs
dinoboli
ǵebel baluat
aklā
aniksūboli
ard bruǵān
barsklāfa
bāska
miǵaliterma
uakri
karātamīal
darsira
ǵalūnī
linukastru
rūkastrū
bastarnas
rekūān
al māš
nahr danū
ǵebel frido
saklāh
nahr dnast
barmūnī
lūnsa
zāla
nahr dnast
ǵanūb bilād al rūsia
ǵalīsia
martūri

Fig. 66 Dobrogea în secolul al XII-lea (după harta geografului arab Idrisi).

Spațiul balcanic, ca și regiunile carpato-dunărene, au intrat în mod constant în spectrul preocupărilor politice ale Imperiului bizantin, urmându-se o tradiție inaugurată de însuși întemeietorul orașului de pe malurile Bosforului. Dunărea era, în egală măsură, o importantă arteră de circulație, mijlocind schimburi economice sau culturale, precum și o zonă de o însemnătate strategică deosebită, mai ales în legătură cu asaltul, aproape neîncetat, timp de mai multe veacuri al migratorilor veniți dinspre nord și est. Apare, astfel, explicabilă atenția acordată spațiului dunărean, arterei fluviale înseși de către bizantini, chiar și după apariția statului bulgar în părțile nordice ale Peninsulei Balcanice. Izvoarele atestă că zona cursului inferior al Dunării a fost, adeseori, sub stăpânirea sau controlul flotei bizantine, ce avea în mod necesar și anumite puncte de sprijin pe ambele maluri. Astfel, izvoarele menționează mai multe acțiuni ale flotei bizantine pe Dunăre în timpul campaniilor lui Constantin al V-lea contra bulgarilor[1]. În secolul al IX-lea este nominalizat chiar un comandant al flotei bizantine de pe marele fluviu, Toma, protospătar și arhonte, ce-și avea reședința la Lykostomion. Aceeași prezență bizantină e menționată de izvoarele bizantine în vremea împăraților Teophil și Leon al VI-lea[2].

---

[1] Theophanes, I, p. 373–374.

[2] Porphyrogenitus, *De adm.*, cap. 51; Theophanes cont., II, p. 358–389; Georgius Monachus, p. 882; Migne, *Patrologia Graeca*, 107, col. 956 etc.

În paralel cu progresele în ceea ce privește diferitele componente ale economiei în zona danubiană pătrund tot mai multe produse provenind din spațiul economic mult mai dezvoltat al Bizanțului. Descoperirile monetare făcute în ultimul timp, mai cu seamă în Dobrogea, dar nu numai acolo, demonstrează prezența negustorilor bizantini și activul comerț promovat de aceștia. Cu alte cuvinte, o prezență a imperiului ce se constituie și ca un preludiu al viitoarei încadrări parțiale a zonei în limitele statului basileilor.

Revenirea imperiului la Dunărea de Jos s-a petrecut în condițiile coexistenței și ale acțiunii cu pondere diferită, inegală, a mai multor factori. Bizantinilor, aflați în plină ascensiune, ce avea să-i ducă la apogeul vieții lor statale, li s-au adăugat bulgarii primului țarat, amenințat de un proces de disoluție și apoi de dispariție, dar și maghiarii, pecenegii și mai cu seamă rușii, ultimii la un moment dat cu un rol deosebit în zona gurilor Dunării.

După moartea neașteptată a țarului Simeon, dornic de a se înstăpâni la Constantinopol, în timpul urmașului acestuia, Petru, statul bulgar a fost, treptat, măcinat de o serie de factori decurgând din evoluțiile interne și lovit de forțe din afară, fiind, între altele, ținta raidurilor maghiarilor, proaspăt stabiliți în apropiere de hotarele sale nord-vestice. Nu poate fi ignorat nici faptul că primul țarat bulgar era un conglomerat de etnii cu limbi și niveluri de evoluție diferite, ceea ce, evident, nu avea darul de a-i menține coeziunea și deci capacitatea de apărare. Până la Nicephor Phokas, Imperiul bizantin a plătit încă sume de bani țarului de la Preslav, asigurându-și astfel o anumită stabilitate la frontiera nordică, mai cu seamă că principalele efective ale armatei sale erau implicate în campaniile de pe fronturile asiatice. O asemenea situație a fost curmată de energicul împărat Nicephor Phokas, care refuză în anul 967 plata subsidiilor anuale remise până atunci și chiar amenință cu acțiuni militare statul bulgar, ceea ce, de altfel, nu întârzie să se și întâmple. Debuta, atunci, un lung război desfășurat în mai multe faze, în aproape întreg spațiul balcanic, inclusiv în zonele apropiate gurilor Dunării, război care timp de peste patru decenii a absorbit eforturile împăraților Nicephor Phokas, Ioan Tzimiskes și Vasile al II-lea.

Pentru a-și cruța forțele militare, conform unei vechi practici a diplomației bizantine, împăratul a făcut apel la conducătorul de atunci al Rusiei kieviene, Sviatoslav, oferindu-i o însemnată sumă de bani pentru a veni în zonele dunărene și a acționa împotriva Țaratului bulgar. Procedeul ca atare era obișnuit în raporturile dintre Bizanț și diversele neamuri socotite barbare. Ceea ce n-a prevăzut Nicephor Phokas a fost faptul că statul rusesc era atunci într-un proces de consolidare, în care nu lipsea expansionismul teritorial. Intervenția lui Sviatoslav a fost neîntârziată. În vara anului 968, după o deplasare cu monoxilele pe Nipru, Marea Neagră și Dunăre, oștile rusești (estimate de unii cercetători, fără o bază documentară certă, la circa 60 000 de luptători) au fost desfășurate în spațiul dintre Dunăre și Haemus, ocupând o serie de așezări și fortificații din Dobrogea. Aliatul de atunci, ce acționa în numele Bizanțului, a fost însă nevoit să întrerupă acțiunea sa militară sud-dunăreană, înapoindu-se în zona Niprului, unde capitala cnezatului fusese atacată de către pecenegi. După înfrângerea acestora, Sviatoslav a revenit în zona Dunării de Jos. De această dată cneazul kievian acționa conform unui program politic, rezumat într-o

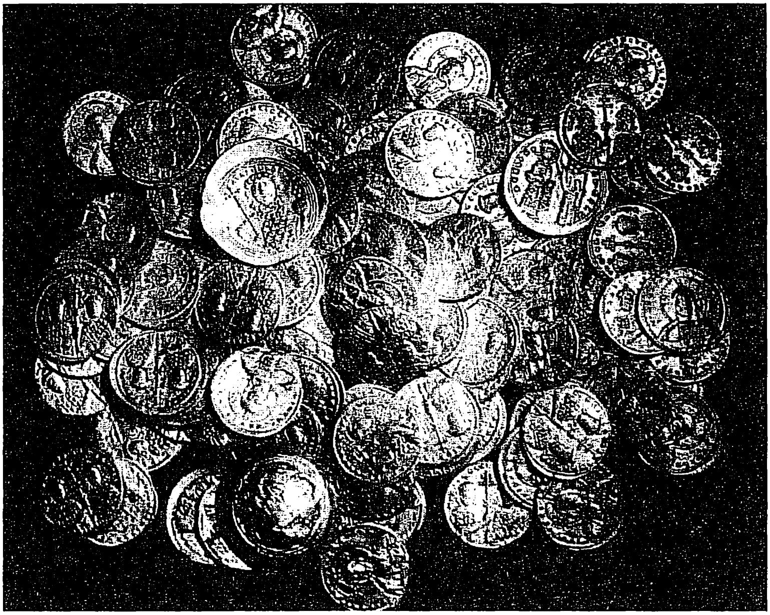

Fig. 67 Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit la Dinogetia–Garvăn, cea mai mare parte fiind emisiuni de la împărații Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea.

celebră scrisoare către mama sa Olga. Recunoscând rolul tradițional de adevărată „placă turnantă“ a acestei zone în schimburile comerciale dintre sudul, centrul și răsăritul continentului, precum și bogăția locurilor, el intenționa să-și stabilească aici centrul puterii sale. Mai târziu, mărturisește chiar, într-un mesaj către basileu, că voia să se înstăpânească chiar și la Constantinopol, în urma alungării bizantinilor în Asia.

În anul 969, alături de ruși și varegi, în armata lui Sviatoslav se mai aflau bulgari și elemente locale de tot felul. Împotriva unei alianțe bulgaro-ruse, noul împărat, Ioan I Tzimiskes, a adus însemnate trupe de elită din provinciile asiatice, creând chiar și o nouă forță de șoc: „nemuritorii“. Importantele forțe terestre și navale operau atât de la sud spre nord peste Balcani, cât și în zona mărginită de Dunăre, unde s-a aflat flota de război dotată cu „foc grecesc“, de sub conducerea marelui drongar, protovestiarul Leon, ce acționa atât ca factor de presiune, cât și pentru a tăia eventuala cale de retragere. După victoria obținută la Arcadiopolis și după ce Ioan Tzimiskes și-a consolidat puterea pe plan intern, trupele bizantine au trecut Munții Balcani, asediind și cucerind Preslavul (14 aprilie 971), unde a fost capturată familia suveranului și unii fruntași bulgari.

O parte a populației statului bulgar, nemulțumită de abuzurile săvârșite de oștile lui Sviatoslav și atrasă de promisiunile lui Tzimiskes, a trecut de partea învingătorului, ceea ce pare a se fi întâmplat și în spațiul Dobrogei, în imediata apropiere a malurilor Dunării. După ocuparea capitalei Țaratului bulgar, oastea bizantină a ajuns pe un front larg la

Dunăre. Un număr de comunități locale și-au trimis reprezentanți, recunoscând autoritatea împăratului și cerându-i ocrotire. A urmat un asediu pe apă și pe uscat al importantei cetăți de la Dorostolon, în care se refugiaseră forțele rusești. Era în fapt o bătălie pentru supremație în zona dunăreană, după ce fusese restabilită autoritatea bizantină din Tracia până la nord de Balcani. Cetatea a fost asediată timp peste trei luni de zile, având loc nu mai puțin de șase bătălii navale și terestre. În câteva rânduri rușii au ieșit în afara zidurilor, ducând lupte sângeroase cu bizantinii. În afara ruperii încercuirii, astfel de acțiuni au fost impuse și de nevoia asediaților de a-și procura provizii, în condițiile foametei de care începeau să sufere tot mai mult. Ele constituie, fără îndoială, o dovadă că autohtonii dețineau anumite rezerve de cereale.

La sfârșitul lunii iulie, Sviatoslav a fost nevoit să facă propuneri de încetare a operațiunilor militare, ajungându-se la o înțelegere între beligeranți și chiar la o întâlnire între conducătorii lor, Sviatoslav și basileul bizantin. În numele oamenilor săi, Sviatoslav se obliga să nu mai atace posesiunile bizantine, nici în zona dunăreană, nici în Crimeea. Erau reînnoite mai vechile privilegii comerciale consemnate în tratate, inclusiv pentru litoralul pontic. Pentru a scăpa cât mai repede de puternicul său adversar, Tzimiskes a asigurat provizii de întoarcere pentru oștile kieviene. Plecarea lui Sviatoslav de la Dorostolon însemna extinderea frontierelor imperiului până la Dunărea de Jos. Leon Diaconul nota că Ioan Tzimiskes „a redat romeilor Moesia“, ceea ce mărturisește clar ideologia politică imperială de atunci, ce considera spațiul respectiv ca aparținând de drept Constantinopolului[1]. Campania pentru restaurarea dominației bizantine la Dunărea de Jos era terminată. Pentru a-i sublinia însemnătatea, Ioan Tzimiskes organiză un triumf cu ceremonial deosebit în capitală, unde țarul Boris a fost deposedat în chip solemn de însemnele puterii, care au fost puse spre păstrare în tezaurul statului.

În timpul asediului, au existat în mod sigur forme de colaborare cu elemente locale situate pe ambele maluri ale fluviului. În timpul asediului Dorostolonului, trupele bizantine s-au stabilit într-o serie de fortărețe, căci la un moment dat împăratul „a chemat... pe toți câți erau răspândiți pentru pază și în grabă au venit cei chemați“[2]. În același izvor se consemnează că, tot atunci, în fața lui Tzimiskes au venit „din Constantia și din alte fortărețe ridicate dincolo de Istru soli care cereau iertare pentru faptele rele săvârșite, predându-se împreună cu acele fortărețe; primindu-i cu blândețe, (împăratul) a trimis oameni să preia fortărețele și oaste îndestulătoare pentru paza lor“[3].

În actualul stadiu al cercetării nu este posibilă o localizare exactă a pomenitelor fortificații, între altele, pentru că în izvoare nu li se consemnează numele. Cercetările arheologice relevă că în zonă exista o populație densă, cu o bunăstare relativă, mai ales de-a lungul Dunării, fapt ce ar indica existența unor înjghebări politice în zonă. Prezența „jupanilor“ în spațiul dobrogean (Dimitrie, Gheorghe) sugerează, indubitabil, o astfel de realitate, chiar dacă localizarea respectivelor cetăți în dreapta sau în stânga Dunării este încă controversată. Unii specialiști consideră că astfel de centre militare erau doar în spațiul dobrogean, în imediata apropiere a Dunării, în timp ce alții cred că atunci au fost stabilite capete de pod și pe malul stâng al Dunării, înspre ținuturile sudice ale Moldovei, centrul Câmpiei muntene și chiar mai departe, spre ținuturile transilvănene și bănățene.

---

[1] Leon Diaconus, p. 129.

[2] Skylitzes, *Synopsis...*, 1973, p. 301 (*Fontes*, III, p. 141).

[3] *Ibidem*; cf. și Zonaras, XVII, 2, 33 (*Fontes*, III, p. 217).

La terminarea operațiunilor militare, înainte de a pleca spre capitală, împăratul Tzimiskes a luat măsuri de consolidare a frontierei. Astfel, au fost întreprinse însemnate acțiuni de fortificare în locuri strategice, acolo unde existaseră anterior cetăți romano-bizantine, ca la Capidava, Axiopolis, Noviodunum, ori s-a inițiat construcția unor noi fortificații, între care, neîndoielnic, cea mai importantă a început să fie ridicată încă în 971, în insula dunăreană Păcuiul lui Soare, precum și la Nufăru ș.a. O astfel de rețea de fortificații a fost dotată și cu trupe aparținând armatei imperiale propriu-zise, înlocuite mai târziu, cel puțin parțial, cu stratioți, recrutați din rândurile populației locale. Totodată, alături de structurile militare au fost introduse și forme administrative specifice lumii bizantine de atunci. Astfel, încă din 971, în apropiere de gurile Dunării s-a organizat o themă bizantină, denumită într-unul din izvoarele păstrate „a Mesopotamiei Occidentale“. Denumirea ca atare, vizând un loc aflat între ape, se potrivește spațiului dobrogean, mărginit pe trei laturi de Dunăre și de Marea Neagră. O însemnată parte a spațiului dintre Munții Balcani și Dunăre a fost anexată themei Thracia sau themei de Ioannopolis (noua denumire a Preslavului, după numele împăratului care, de altfel, a schimbat și denumirea oficială a Dorostolonului în Teodoropolis, în cinstea Sfântului Teodor Stratilat, căruia i s-a atribuit victoria finală asupra rușilor lui Sviatoslav).

Cucerirea de către armatele lui Ioan Tzimiskes a zonelor ce aparținuseră Primului țarat bulgar dusese la înlăturarea amestecului kievian în problemele dunărene. Nu se știe exact în ce măsură a fost stabilită o efectivă stăpânire și administrare bizantină în părțile centrale ale peninsulei, în zonele Macedoniei mai cu seamă. Problema a fost și rămâne controversată. Oricum, acolo au acționat dintre elementele locale cei patru așa-numiți comitopoli: David, Aron, Moise și Samuel. Unul dintre aceștia a pierit undeva lângă Prespa, într-o ciocnire cu „vlahii călători“ (Βλαχῶν ὁδιτῶν)[1]. Evenimentul s-a petrecut în anul 976 și reprezintă cea mai veche mențiune cunoscută până acum privind implicarea românilor sud-dunăreni în realitățile politico-militare ale spațiului balcanic. Oricum, după 976, când începea domnia lui Vasile al II-lea și a fratelui său Constantin al VIII-lea, în inima Balcanilor a început să ființeze un stat sub conducerea lui Samuel. Avându-și centrul în zonele Macedoniei, între Prespa și Ohrida, acesta s-a extins treptat de la Marea Adriatică la Marea Neagră, spre Dunăre, punând din nou sub semnul întrebării hegemonia bizantină în spațiul sud-est european. Compoziția etnică a acestui stat era extrem de pestriță, fiind înglobați laolaltă bulgari, sârbi, albanezi, croați, slavi din Macedonia, greci, aromâni și o parte a așa-numiților români apuseni. Efortul depus de Vasile al II-lea pentru distrugerea sa a constituit principala problemă de politică externă europeană în timpul importantei sale domnii.

---

[1] Cedrenus–Skylitzes, II, p. 435 (*Fontes*, III, p. 145).

Sursele narative arată că Samuel și-a extins autoritatea și în spațiul de la nord de Haemus, până la Dunăre în zona Vidinului, iar înspre răsărit a înglobat o parte a litoralului pontic, precum și Preslavul, vechea capitală a țarilor Simeon și Petru. Se presupune că Dorostolonul, principala așezare fortificată de pe malul Dunării de Jos, trecută în mâinile bizantinilor în iulie 971, a rămas statornic sub autoritatea acestora, ceea ce a asigurat, după toate probabilitățile, libera deplasare și deci controlul flotei bizantine asupra întregii porțiuni finale a fluviului. O bună parte a Dobrogei, incluzând spațiul mărginit de gurile Dunării și, respectiv, valea Carasu, de-a lungul căreia se întindea „valul de piatră“ de la Axiopolis la Tomis, nu a fost cuprinsă între frontierele statului lui Samuel, acolo menținându-se structurile politice bizantine.

Nu pot fi ignorate acțiunile militare din zonă, care trebuie să fi avut, nu o dată, o intensitate deosebită. Astfel, prima amenajare a importantei baze navale de la Păcuiul lui Soare a fost distrusă, fiind necesară refacerea sa. După 996, în cadrul ofensivei sale, Vasile al II-lea a desfășurat acțiuni militare spre Dunărea de Jos de la Pliska până la Vidin, înainte de a se îndrepta spre Skoplje și Ohrida. Întregul spațiu balcanic se afla din nou sub control bizantin la 1018, trecându-se imediat și la o organizare bisericească subordonată Constantinopolului, pe lângă cea administrativă și militară.

Stăpânirea bizantină instaurată, așa cum s-a văzut, după 971 a durat, cu unele intermitențe și destule avataruri, până la răscoala Asăneștilor și chiar până la vremelnica destrămare a Imperiului bizantin ca urmare a cruciadei a IV-a. Dacă în această perioadă frontiera statală s-a aflat pe firul Dunării, în diverse forme, acțiunea sau influența Bizanțului s-au resimțit și mai departe spre nord, în zonele locuite de români, „oameni ai pământului“, chiar atunci când între aceștia și peste aceștia s-au aflat elemente aparținând ultimului val de migratori turanici: pecenegi, uzi, cumani, cărora li s-a adăugat și prezența autorităților regatului apostolic al Ungariei.

Instaurarea dominației bizantine la Dunărea de Jos a însemnat pentru populația locală o modificare a condițiilor esențiale în domeniile politicului, al culturalului și, nu în ultimul rând, al vieții materiale. Diversele surse istorice disponibile, ca și logica istorică nu permit a se vorbi despre schimbări majore de natură etno-demografică. Zonele Dunării de Jos făcuseră parte din arealul etnogenezei românești, chiar dacă acolo densitatea populației nu este atestată atât de concludent ca în alte părți. Continuitatea elementului românesc în respectivele zone s-a manifestat sub autoritatea țarilor bulgari, nefiind întreruptă de noua stăpânire bizantină instaurată. Nu poate fi negată nici stabilirea altor elemente etnice, normală într-o anumită măsură, într-o zonă ce s-a constituit într-un „coridor“ de vehiculare a nenumărate populații. La fel ca în toate părțile recent cucerite, prezentând interes economic sau strategic, și în spațiul danubiano-pontic bizantinii au trebuit să-și aducă proprii lor oameni, greci în cea mai mare parte, care se așează alături și între autohtoni, îndeletnicindu-se cu treburi militare, administrative, negoț. Aceste elemente au jucat un anume rol în procesul, edificator atestat arheologic, de urbanizare a unor așezări.

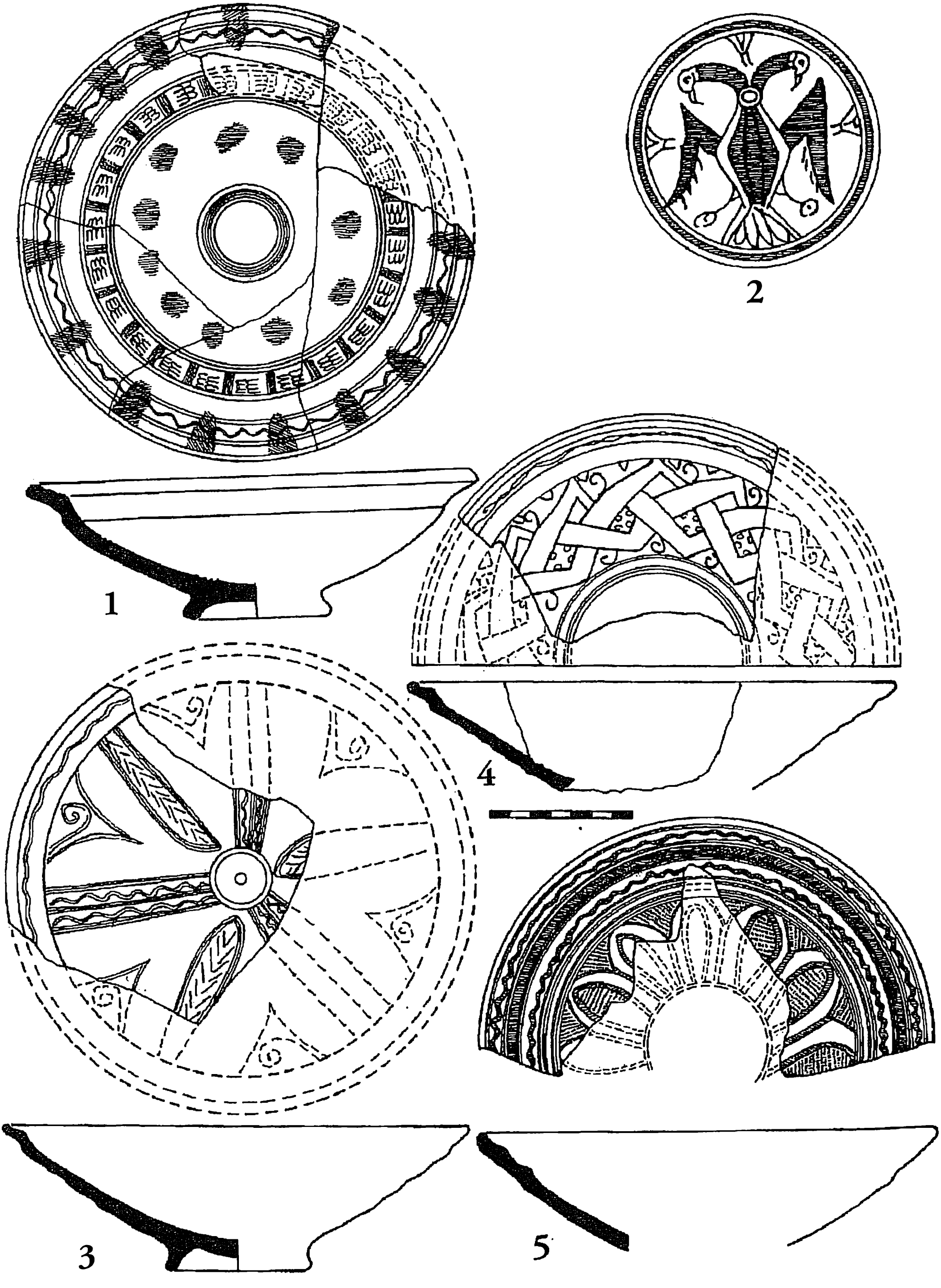

Fig. 68 Farfurii smălțuite din secolul al XIII-lea, de influență bizantină, de la Păcuiul lui Soare.

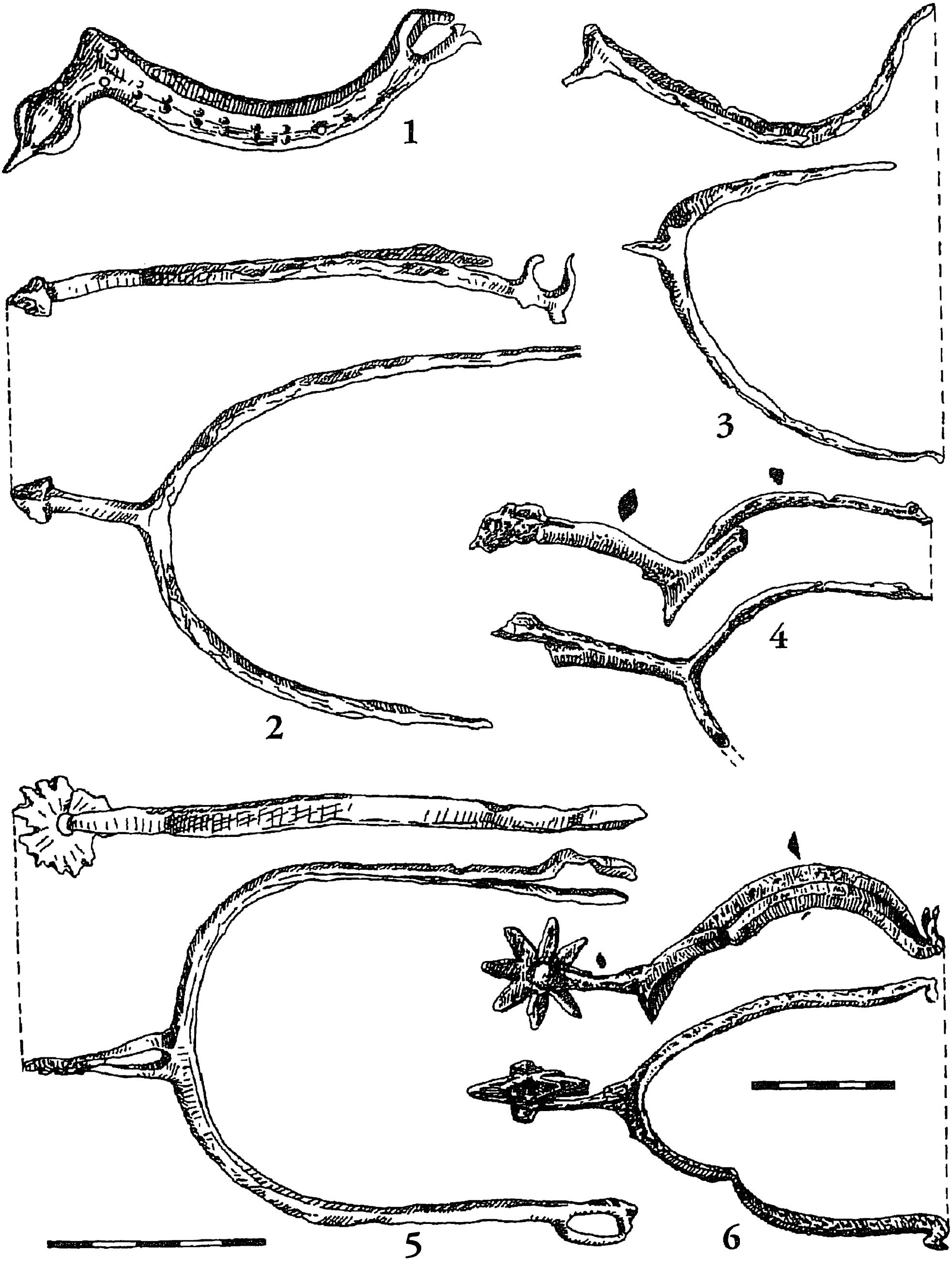

Fig. 69 Pinteni de fier din secolele XI–XV, descoperiți în cetatea din insula Păcuiul lui Soare.

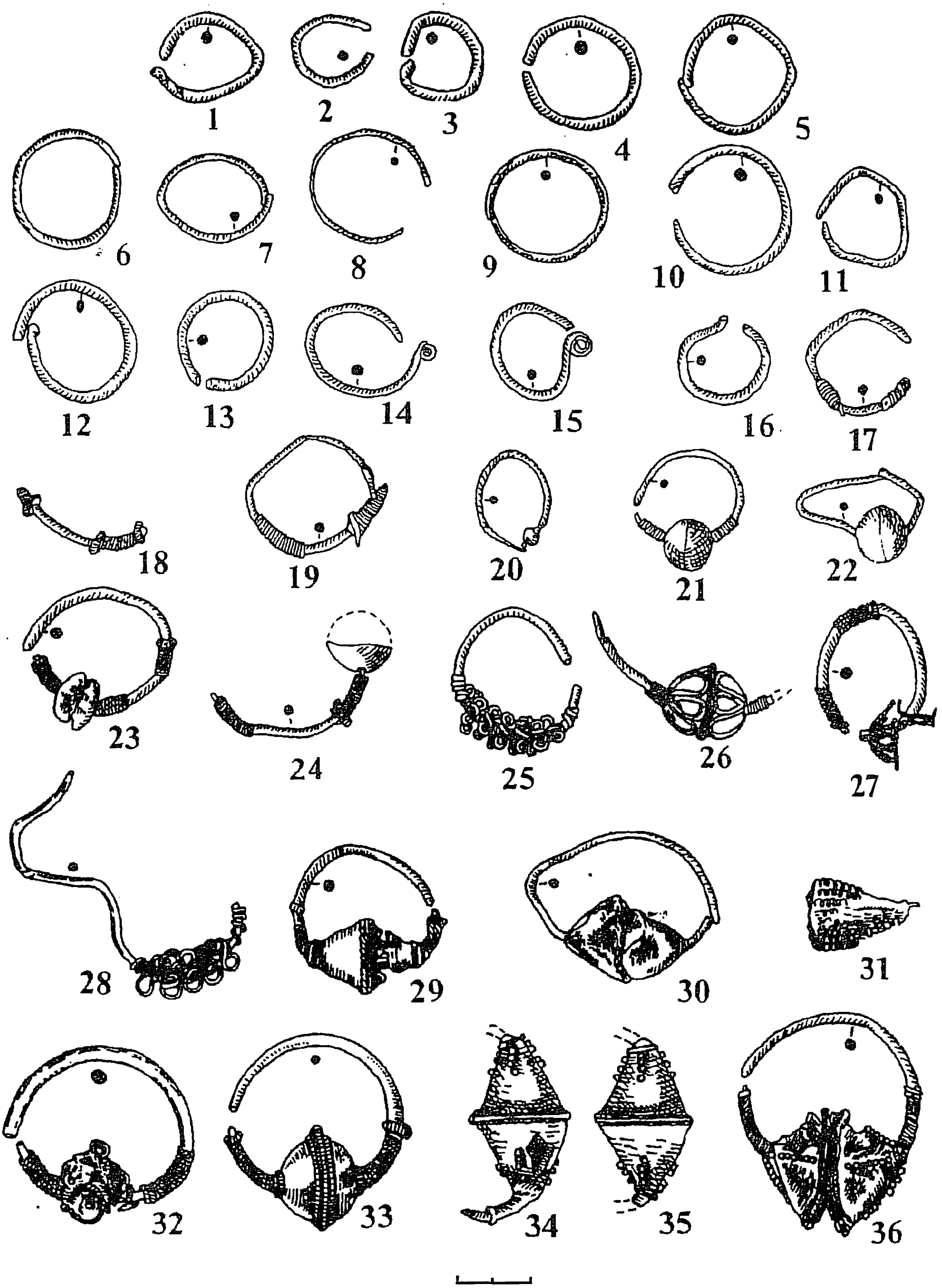
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36

Fig. 70 Cercei și inele de tâmplă din secolele XII–XIV, descoperite la Păcuiul lui Soare.

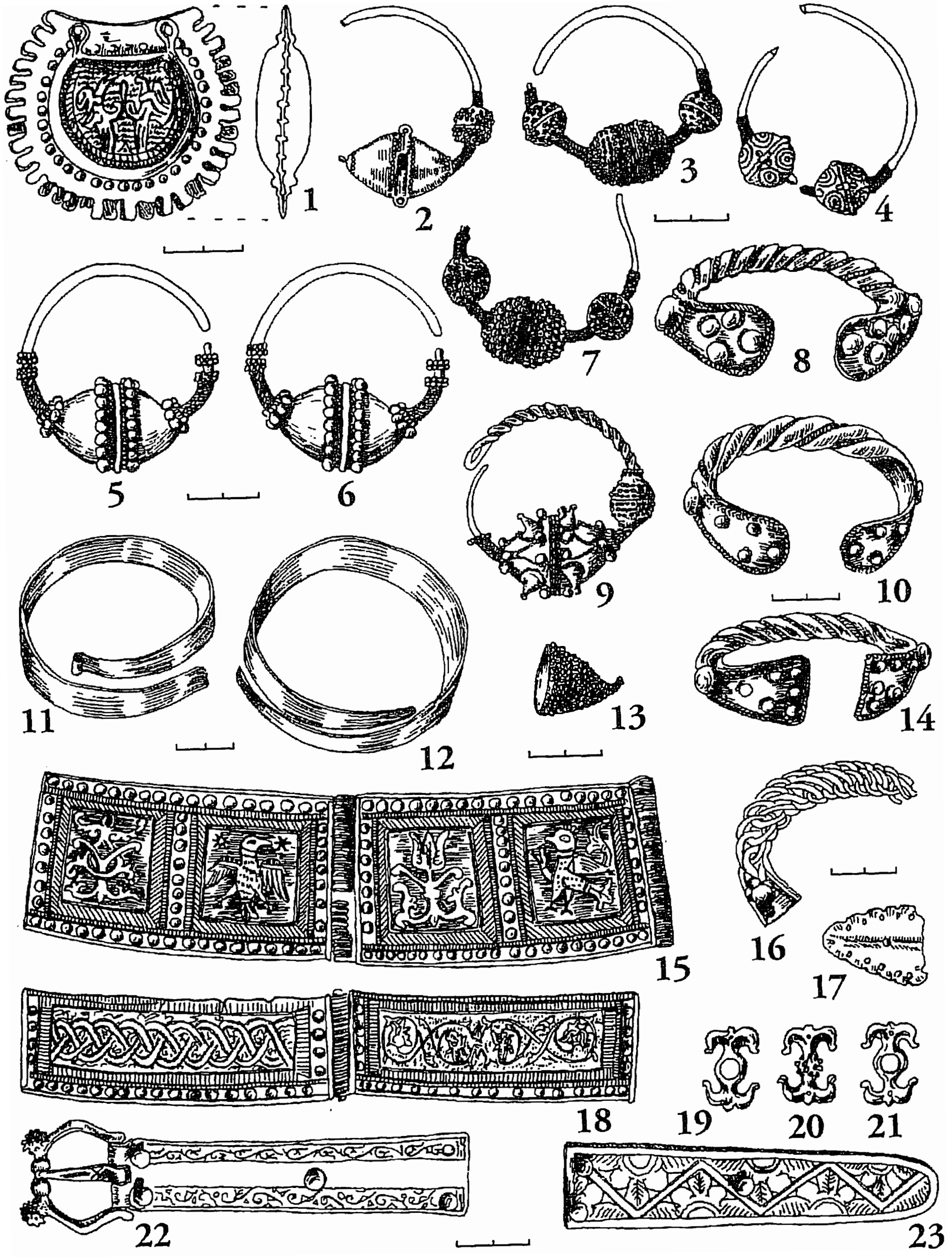
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23

Fig. 71 Obiecte de podoabă și cu destinație vestimentară din argint, din secolul al XIII-lea, provenind din tezaurul descoperit la Voinești.

Toate săpăturile arheologice din principalele centre investigate în dreapta Dunării arată că acolo populația a crescut sensibil, mai cu seamă în prima jumătate a secolului al XI-lea, ceea ce a făcut nu o dată necesare noi lucrări pentru extinderea și amplificarea fortificațiilor, precum și o mare concentrare a locuințelor. Aceleași săpături atestă diversitatea ocupațiilor, mergând de la cultivarea pământului și creșterea animalelor, la pescuit și diferite meșteșuguri, fie cu caracter casnic, fie deja specializate. Astfel, progrese deosebite s-au realizat în domeniul țesutului, al olăritului, al metalurgiei.

Nu se cunosc, în actualul stadiu al cercetării, raporturile sociale, relațiile între oameni; și aici, ca și în alte părți ale imperiului, trebuie să fi existat mica proprietate sub forma obștii rurale, să se fi introdus sistemul loturilor stratiotice, ce puteau asigura elementele necesare sistemului de apărare. Existența numeroaselor locașuri de cult, precum și a o serie de așezăminte monastice, nu fac imposibilă existența, normală de altfel, a unei proprietăți bisericești, după cum apariția mai târziu a unor „șefi“ locali poate sugera apariția și aici, ca și în alte părți, a unor *dinați*, componente specifice ale feudalității de tip bizantin.

Pentru a-și asigura stăpânirea, bizantinii au acordat atenție nu numai potențialului uman și material al provinciei, ci și organizării sale administrative și militare. Organizarea separată a teritoriului a stat în atenția factorilor constantinopolitani încă de la început. Așa cum s-a mai arătat, în vara anului 971, regiunea din jurul Dristrei și a Preslavului a fost organizată ca themă, condusă de un „strategos“ (Leon Sarakinopoulos), ce-și avea reședința, după toate probabilitățile, la Dorostolon. Ulterior, vremelnic, zona Preslavului (cu o întindere spre nord ce nu poate fi precizată) a fost anexată themei Thracia, cândva pe la 976, pentru ca apoi, probabil în jurul anului 986, timp de mai mult de un deceniu, să intre în componența statului condus de Samuel. După toate dovezile existente, thema organizată înspre gurile Dunării a continuat să existe permanent. În anii 1000–1001 acolo conducea probabil Damian Dobromir, *patrikios* și *anthypatos,* despre care s-a emis recent ipoteza că ar fi român sau aromân. Cam tot atunci a început să se folosească, după toate probabilitățile, și termenul de „Paradunavon“ (Paristrion), care, în perioada următoare, a înlocuit complet vechiul termen, oarecum artificial și deci mai puțin utilizabil de „Mesopotamia“.

După terminarea cuceririi întregului spațiu balcanic, împăratul Vasile al II-lea a divizat fostul organism statal stăpânit de Samuel; teritoriile marginale dinspre vest și sud au fost alipite prin rotunjire unor theme bizantine deja existente. Au fost organizate trei theme noi. În spațiul balcanic central a apărut așa-numita themă a Bulgariei, avându-și centrul administrativ și ecleziastic la Ohrida. Înspre nord, spre Drava, Sava și confluența lor cu Dunărea, a fost organizată thema Sirmium (ulterior apare și cu denumirea de thema Serbiei). La nord de Munții Haemus, până la firul Dunării, inclusiv vărsarea acesteia — izvoarele menționează atunci cinci guri de vărsare — a fost organizată thema (numită apoi și catepanat sau ducat) Paristrion, cu capitala la Dorostolon (Dristra)[1]. S-a presupus, corect după toate probabilitățile, că spre vest această themă se întindea până înspre zona Vidinului, nefiind exclusă, deși neatestată arheologic, existența unor capete de pod pe malul stâng al fluviului.

---

[1] Lista ducilor sau a catepanilor themei Dristra, fosta Mesopotamie, devenită Paradunavon, cuprinde opt nume: Leon Sarakinopoulos, *protospatharios* și strateg de Dristra și Ioannopolis (Preslav) și apoi numai

Stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos s-a bazat și pe un întreg sistem de fortificații ce împânzeau mai cu seamă malul dobrogean, de la Dorostolon și Păcuiul lui Soare până în deltă: Axiopolis, Capidava, Carsium, Troesmis, Arrubium, Dinogetia, Noviodunum, Aegyssus. Astfel, la Noviodunum (Isaccea) elementele de construcții ale vechilor citadele romano-bizantine au fost refolosite, începând cu domnia lui Ioan Tzimiskes, pentru a se ridica o importantă cetate ce controla un vad de însemnătate strategică deosebită. În apropiere de marea buclă pe care o face Dunărea, la Dinogetia, pe o insulă a fost întreprinsă o amplă acțiune de repunere în stare de funcționalitate a fortăreței romano-bizantine din secolele IV–VI. Terenul a fost curățit și nivelat și s-au făcut o serie de reparații, adăugându-se, totodată, noi elemente de fortificare. După anul 1000, adăugându-li-se din ce în ce mai mulți localnici, așezarea a fost amplificată. Având o poziție deosebită, cetatea putea servi la supravegherea întregii regiuni din stânga fluviului și, totodată, era și un important punct de sprijin pentru flota bizantină, atât pentru cea de război, cât și pentru cea de comerț. Cam în aceeași epocă, pe locul vechii cetăți romane de la Capidava a fost ridicat un zid cu pietre legate cu pământ, amenajându-se în interior o serie de edificii, în primul rând cu caracter militar. Astfel de realități au fost reperate, pe o scară mai largă sau mai mică (cercetările arheologice sunt departe de a fi terminate), și la Iglița, Măcin, Hârșova, Cernavodă. Astfel, la Carsium (Hârșova), în jurul anului 1000, a fost ridicată o cetate cu ziduri și cu turnuri masive după model bizantin.

Cea mai cunoscută până astăzi, de altfel și cea mai importantă lucrare, ridicată în 971 din temelii, a fost cetatea de la Păcuiul lui Soare, situată la circa 18 km în aval de Dorostolon, atunci pe malul stâng al Dunării, astăzi pe o insulă creată de apele fluviului ce au distrus o bună parte din ceea ce fusese odinioară o importantă bază a flotei și a

---

de Dristra (971–976); Petros și Arcadios protospathari și strategi imperiali de Dristra (după 976); Damian Dobromir, *antypatos, patrikios* și duce de Thracia și Mesopotamia (după 1001); David, protospatharios și strateg de Thracia și Dristra (la câțiva ani după 1001); Theodor, *primikerios* și strateg de Dristra (prima sau a doua decadă a secolului al XI-lea); Constantin, *polites, patrikios* și *katepan* de Dristra (prima sau a doua decadă a secolului al XI-lea); Tzitzikios, strateg de Dristra (înainte de 1017). După restructurarea administrației la nivelul întregului spațiu balcanic, în thema Paristrion (Paradunavon) s-au succedat la conducere Katakalon Kekaumenos, duce de Paradunavon (1042/43–1045); Mihail, *vestarh* și *katepan* de Paradunavon (cca 1045–1046/47); Roman Diogene, duce de Paradunavon (înainte și după 1053); Demetrios Katakalon, *antypatos, vestarh* și *katepan* de Paradunavon (a doua parte a deceniului șase al secolului al XI-lea sau în deceniul următor); Nicefor Botaniates, *magistros* și *katepan* de Paradunavon (până în 1065); Simeon, *vestarh* și *katepan* de Paradunavon (între 1065 și 1072); Constantin Theodorokanos (?) (în perioada dintre 1065 și 1072); Nestor, *vestarh* și *katepan* de Paradunavon (1073); Gregorios Mavrokatakalon, *antypatos* și *katepan* (înainte și după 1088); Leon Nikerites, *protoproedros* și duce de Paradunavon (înainte de 1091, probabil până în 1094). În unele surse mai vechi au mai fost luați în considerație și Ioan Maleses, patriciu și strateg (pe la 1050), Vasile Apokapes, duce de Paradunavon (1059). Cf. A. Madgearu, *The Military Organization of Paradunavon,* în Byzantinoslavica 60, 1999, 2, p. 430–431.

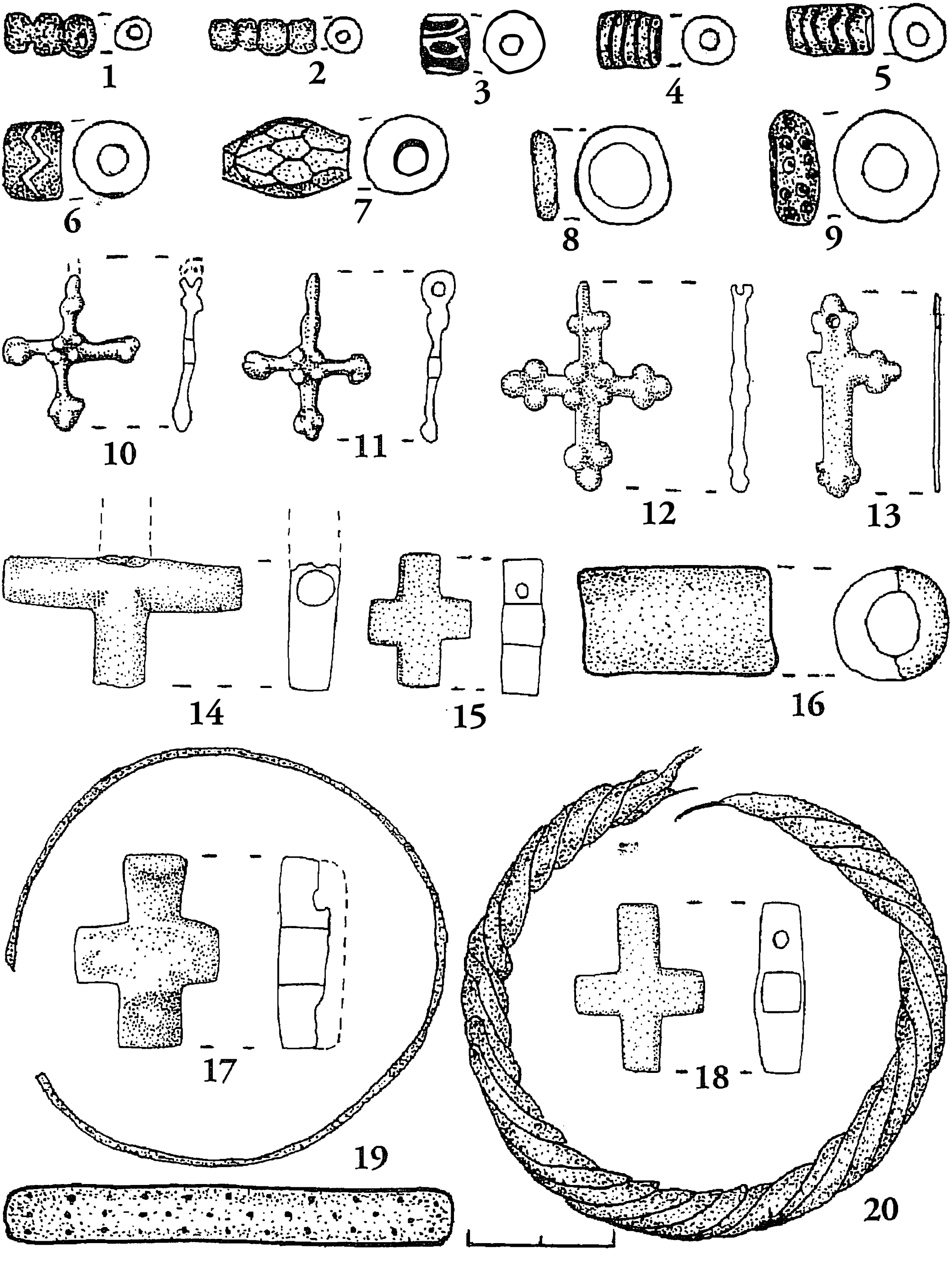
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20

Fig. 72 Mărgele multicolore din pastă sticloasă (1–9, 16), cruciulițe din bronz (10–13), lut (14) și piatră (15, 17, 18) și brățări din bronz (19, 20) din secolele XII–XIII, provenind din localități neidentificate din nordul Bucovinei.

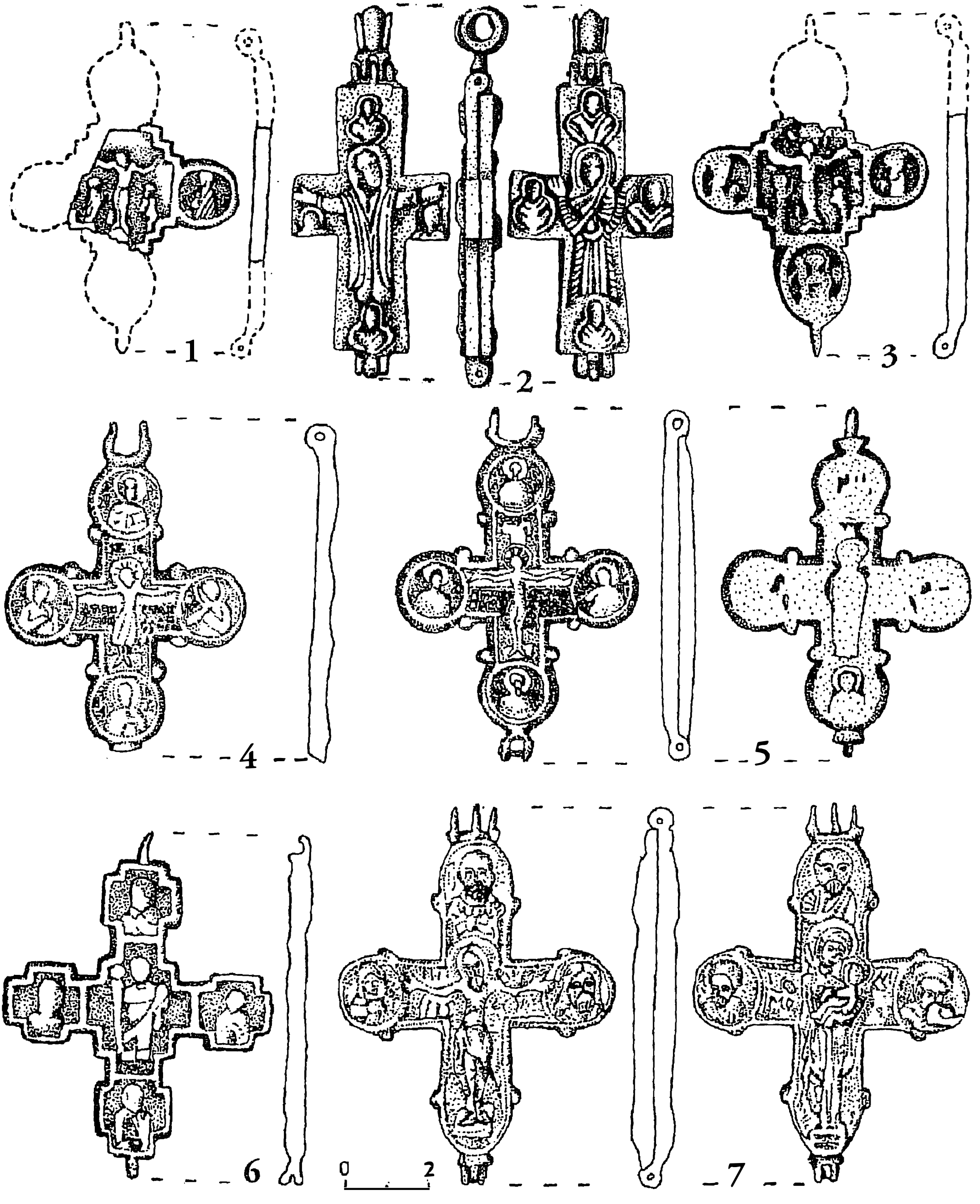

Fig. 73 Cruciulițe relicviar bizantine (2) și vechi rusești (1,3–7) din bronz din secolele X–XII (2), XII–XIII (7), XIII (4,5) și XIV–XV (1, 3, 6), provenind de la Ghireni (1), Șuletea (2), Cârjoaia (3), din localități neidentificate din nordul Bucovinei (4–6) și din Transilvania (7).

întregului sistem de apărare. În partea sudică a cetății, în prelungirea porții, a fost amenajat debarcaderul alcătuit dintr-o suită de platforme și o serie de diguri pentru ancorarea vaselor, făcându-se, totodată, și amenajări speciale pentru a preîntâmpina inundațiile Dunării. În primele decenii de existență, cetatea de la Păcuiul lui Soare a avut rosturi pur militare. Probabil că acolo staționa o parte a flotei bizantine, ce avea misiunea de a apăra în primul rând Dorostolonul. Nu se știe când, înainte de anul 1000, cetatea a fost cucerită, distrusă și abandonată, fiind repopulată abia spre sfârșitul domniei lui Vasile al II-lea, când, alături de aspectul inițial de așezare cu atribuții strategice, căpăta și caracteristicile specifice așezărilor contemporane de la Dunărea de Jos, unde trăiau laolaltă civili și militari. Diversele descoperiri arheologice, inclusiv podoabele de tot felul, arată amplele legături ale comunității de acolo cu alte centre.

În cadrul acelorași eforturi, alături de lanțul de fortificații ridicate din temelii sau refăcute de bizantini, mai existau un număr de valuri, servind acelorași scopuri de asigurare a securității. Importante erau cele trei valuri care tăiau în două spațiul dobrogean, întinzându-se de la Cernavodă până la Constanța, pe o distanță variind între 54 și 61 km. Existau, astfel, așa-numitul „val mic de pământ", „valul mare de pământ" și așa-numitul „val de piatră", în realiate tot un val de pământ, pe coama căruia a fost înălțat un zid de piatră, prevăzut cu 26 de castre; materialul de construcție al acestui val a fost adus din apropiere, folosindu-se nu o dată piatră și din construcții mai vechi sau utilizate mai înainte (în zidul acestui val a fost găsită celebra inscripție de la Mircea Vodă, datată în 943, în care este pomenit jupanul Dimitrie).

Problema datării, precum și a atribuirii acestor valuri a fost și este încă extrem de disputată, atât în rândurile istoricilor români, cât și ale celor străini. Astfel, în legătură cu „valul de piatră", ridicat cândva în jurul anului 1000 de către autorități statale nevoite să facă o amplă mobilizare de forțe, există atât opinia că a fost construit de către oamenii țarului Samuel, deci împotriva primejdiei venind de la bizantini dinspre gurile Dunării, cât și opinia că, dimpotrivă, valul se datorează autorităților bizantine ale noii theme apărute, ce au dorit în acest fel să poată combate mai eficient presiunea venită dinspre sud. Ultima opinie pare a fi mai aproape de adevăr, mai ales dacă luăm în considerație hegemonia navală a bizantinilor, ce ar fi putut ușor urca pe firul Dunării pentru a ataca apoi dușmanul dinspre sud.

Instaurarea autorității bizantine la Dunărea de Jos a avut o serie de repercusiuni și în domeniul organizării ecleziastice. După adoptarea creștinismului în statul bulgar și organizarea bisericii bulgare autocefale, întâistătătorii acesteia, purtând titlul de arhiepiscopi (titlul de patriarhi nu le-a fost recunoscut de Patriarhia ecumenică), și-au avut reședința fie la Dorostolon, fie la Preslav, unde ultimul ierarh, cunoscut în vremea războiului ruso-bulgaro-bizantin, a fost Damian, mutat apoi la Ohrida. Prin cele trei novele emise de Vasile al II-lea în anii 1019–1020, autoritatea efectivă a Patriarhiei ecumenice a fost extinsă din nou până la Dunăre, făcându-se, totodată, o nouă organizare a eparhiilor; au apărut, astfel, 31 de episcopii, având în frunte ierarhi de origine greacă, trimiși de la Constantinopol. După toate probabilitățile, în cadrul atributelor lor, ierarhii de la

Dorostolon și de la Vidin exercitau o autoritate canonică (hirotonisiri, consacrări de ierarhi etc.) și în stânga Dunării. În cadrul aceleiași reorganizări a vieții bisericești, Vasile al II-lea a creat un episcopat special pentru vlahi, adică pentru românii sud-dunăreni, care în felul acesta erau scoși de sub autoritatea canonică a ierarhilor locurilor în care trăiau.

Se știe că la 1020 Dorostolon era reședința unui episcop, vechea arhiepiscopie fiind retrogradată și subordonată Ohridei, la rândul ei supusă autorității Constantinopolului. Puțină vreme după aceea, într-o perioadă care nu poate fi precizată, s-a produs o ridicare în rang la nivel de mitropolie, implicând trecerea în subordinea directă a patriarhului ecumenic. Această nouă situație presupunea crearea în Dobrogea a mai multor episcopii. Este foarte probabilă astfel existența unei episcopii la Dinogetia-Garvăn; o relativ recentă descoperire pare a confirma o știre cunoscută mai demult privind existența la Dunărea de Jos a cinci episcopii. În secolul al XI-lea exista în mod sigur un centru episcopal important la Axiopolis, unul dintre titulari fiind mutat apoi, cu rangul de mitropolit, în Asia Mică.

Organizarea înaltei ierarhii bisericești, ca urmare a restaurării stăpânirii constantinopolitane în spațiul dobrogean a dus la o intensă acțiune de ridicare a unei serii de locașuri de cult și a altor monumente creștine, precum și la dezvoltarea unei vieți monahale în cadrul unor așezăminte specifice. Astfel, în cuprinsul carierei de cretă de la Basarabi au fost descoperite diferite monumente, între care nu mai puțin de șase bisericuțe, precum și o serie de încăperi, galerii și morminte creștine. Pe pereți și pe stâlpi au fost incizate sau cioplite cruci, figuri de sfinți, existând, totodată, multe inscripții (grafite) grecești, chirilice și runice. Această ultimă realitate confirmă încă o dată caracterul pestriț, din punct de vedere etnic, al populației ce trăia atunci la Dunărea de Jos. Interesante lăcașuri bisericești au mai fost ridicate atunci la Dinogetia și Niculițel, iar la Păcuiul lui Soare impresionează numărul mare de obiecte de cult, nu puține valoroase, care au fost scoase la iveală. Intensitatea vieții bisericești se constituie oricum și ea într-o coordonată necesară și definitorie a românilor din zonă, realitate care, fără îndoială, și-a avut locul în păstrarea identității lor etnice în medii nu o dată ostile în vremuri de restriște.

După cum s-a arătat, în cursul celei de-a doua jumătăți a mileniului I s-a încheiat procesul de etnogeneză atât a românilor nord-dunăreni, cât și a celor din sudul Dunării, ultimii vorbitori ai mai multor dialecte și împrăștiați în grupuri mai mari sau mai mici, între populații majoritare diferite ca neam. Este interesant că exact în perioada restabilirii autorității basileilor în întreg spațiul balcanic, cei din capitala imperială — oficialitățile mai întâi, istoricii după aceea — iau act de existența acestor români (βλάχοι), consemnându-li-se unele forme de organizare în plan politic, militar sau bisericesc, precum și implicarea lor într-o serie de evenimente. Istoria înregistra atunci și o serie de manifestări ce se pot constitui într-un prim capitol de istorie medievală a românilor din spațiul balcanic. Astfel, pe la 976, ei erau implicați într-o acțiune împotriva comitopolilor, deci a dușmanilor bizantinilor. Colaborarea cu autoritățile constantinopolitane pare extrem de probabilă. Unii istorici îi consideră păzitori ai drumurilor ce străbăteau Munții Balcani. Peste puțină vreme, în jurul anului 980, în thema Eladei ei dispuneau de o organizație distinctă, avându-și propriul lor comandant militar, în persoana unuia dintre ei, românul Niculiță. Probabil că aici a fost începutul viitoarei autonomii a Marii Vlahii thessaliote, consemnată mai apoi veacuri de-a rândul în izvoare. La 1020 li s-a creat o episcopie proprie, fapt ce însemna nu numai o recunoaștere a lor ca o etnie distinctă în spațiul sud-dunărean, ci și crearea unui regim privilegiat.

Acești români, urmași ai romanității sud-est europene, formau în jurul Anului o mie o pânză demografică aproape continuă, acoperind o bună parte a spațiului balcanic, din zona Pindului și a Thessaliei, cu ramificații spre Epir sau Peninsula Calcidică și cu prelungiri peste Munții Haemus, până la Dunăre, Sava și Drava. Ei s-au implicat activ în frământările interne din imperiu, participând la răscoale declanșate ca urmare a oprimării fiscale și a încălcării privilegiilor.

4. CIVILIZAȚIA ROMÂNEASCĂ INFLUENȚELE CULTURALE BIZANTINE ȘI APUSENE

Civilizația românilor în secolele VIII–XI aparține etapei de deplină formare a poporului român, fiind o continuare, la un nivel superior, a civilizației secolelor anterioare. Caracterul său romanic constituie unul dintre argumentele majore ale continuității nord-dunărene. O continuitate de civilizație, a cărei evoluție în cuprinsul unui teritoriu își păstrează caracterul său originar, implică și o continuitate de populație în acea regiune.

Dintre izvoarele istorice ale primului mileniu, referitoare la civilizația poporului român — literare, epigrafice, artistice —, cele arheologice sunt de cea mai mare relevanță prin caracterul lor autentic. În condițiile vieții rurale din Dacia de după retragerea aureliană, continuitatea populației autohtone și civilizația comunităților locale sunt constant atestate de documentele arheologice de-a lungul celor trei etape și stadii de dezvoltare: daco-romană (cultura Bratei-Ipotești-Costișa, secolele IV–VI), romanică (cultura Ipotești-Cândești-Botoșana-Hansca-Filiaș, secolele VI–VII) și veche românească (cultura Dridu, secolele VIII–XI).

Întreg mileniul I și primele secole ale celui de-al II-lea au fost dominate, în bună măsură, din punctul de vedere politic, de migrațiile popoarelor. Resturile arheologice care le aparțin pun în evidență faptul că aceste populații alogene au locuit teritoriul românesc în număr restrâns, pe spații limitate și în anumite perioade, migrând apoi în alte părți. Ca populații dominante, ele nu se amestecau prea mult cu localnicii, ci trăiau relativ izolat. Excepție fac doar slavii, ale căror resturi arheologice, începând din etapa sedentarizării lor, se regăsesc împreună cu cele ale populației romanice. Condițiile impuse de mediul local, lingvistic și cultural, au dus la asimilarea lor.

Prin toate elementele de manifestare de-a lungul evoluției sale, civilizația românească a secolelor VIII–XI își păstrează conținutul romanic. Ea aparține mai cu seamă spațiului rural, dar și regiunilor reurbanizate de pe linia Dunării și ale Dobrogei (secolele X–XI). Răspândită mai ales în mediul rural, ea se exprimă bogat prin categorii numite deseori

„minore“ (locuințe simple — de suprafață sau bordeie —, morminte, ceramică, unelte, podoabe, obiecte de cult), rezultate din viața modestă a țăranilor români cultivatori de cereale, crescători de vite, mineri, meșteșugari.

Dovezile de locuire ale populației românești din secolele VIII–XI atestă o populație sedentară numeroasă, cu o viață social-economică dezvoltată, întemeiată pe cultura cerealelor, pe creșterea vitelor, pe minerit și pe meșteșuguri. Continuarea unor îndeletniciri și tehnici tradiționale de atelier (olăritul, fierăria etc.) a menținut o activitate de târg, sezonieră și permanentă, care a favorizat dezvoltarea unitară a limbii și a civilizației românești.

Așezările rurale, de regulă nefortificate, ocupau regiuni de dealuri, dar mai ales de câmpie, unde acestea erau mai numeroase; continuarea acestor așezări pe aceeași vatră (uneori chiar din perioada geto-dacă, alteori din secolele IV–V), ca și gruparea în mari aglomerări, reflectă organizarea lor social-economică în obști teritoriale, existența acestora în condițiile migrațiilor popoarelor.

Locuitorii spațiului carpato-dunăreano-pontic dispuneau, în general, de locuințe semiadâncite sau de suprafață. Pentru încălzit și pentru pregătirea hranei se foloseau vetre deschise sau în groapă (deseori pietruite și înconjurate cu pietre de râu), pietrare și cuptoare. Uneltele agricole, mai cu seamă brăzdarele de plug de tip roman, uneltele meșteșugărești, olăria și obiectele de cult și de podoabă, receptarea din lumea bizantină și utilizarea războiului de țesut de tip orizontal, toate fac dovada continuității elementelor de civilizație daco-romană și a legăturilor permanente cu imperiul.

Ceramica este una dintre categoriile cele mai bogate și mai expresive pentru înțelegerea și ilustrarea, în parte, a procesului de cristalizare a poporului român, a culturii sale materiale mai cu seamă. Tehnica realizării ceramicii cu mâna dispare, generalizându-se tehnica roții încete și, apoi, a celei rapide. În toată etapa secolelor VIII–XI s-au folosit prioritar două categorii ceramice. Prima este aceea din pastă cu nisip, având ca formă principală oala de formă romană, fără toarte, cu umăr și margine articulată. Se generalizează ornamentarea vaselor, procentul olăriei nedecorate fiind foarte mic. Elementele de decor ale ceramicii secolelor VIII–XI sunt aceleași cu cele folosite în etapele anterioare: caneluri, linii incizate distanțat, striuri dese în benzi orizontale sau continui, linii în val simple sau benzi, impresiuni cu dinții „pieptenului“ (instrument cu care se face decorul; azi olarii îl numesc „capră“), benzi de striuri verticale și oblice. Folosirea acestor elemente se deosebește de la o etapă la alta, prin valoarea pe care fiecare dintre ele o capătă, treptat, în generalizarea practicii de decorare a olăriei, prin asocierea lor în ansamblul de ornamentare a vasului. Până în secolul al VIII-lea mai dăinuia încă stilul sobru, roman, de a decora numai umărul vasului cu o bandă de striuri sau câteva caneluri. Cea mai mare parte a ceramicii este acum decorată pe două treimi din corpul vasului, practică ce se va generaliza începând din secolul al IX-lea. Pentru faza de început a civilizației vechi românești elementele de decor cel mai frecvent folosite sunt canelurile și liniile incizate distanțat; din a doua jumătate a secolului al IX-lea aceste două elemente nu mai sunt dominante și caracteristice, cele mai frecvente fiind striurile continui, ca și benzile de linii în val și impresiunile cu dinții pieptenului, unele în anume asociații, altele în compuneri variate.

Cea de a doua specie ceramică a perioadei secolelor VIII–XI este aceea cenușie cu decor lustruit. Categorie ceramică de veche tradiție în regiunile Dobrogei și ale Mării Negre — cunoscută în epoca arhaică greacă și în cea elenistică —, aceasta a avut o mare dezvoltare în perioada geto-dacă și în cursul mileniului I, variind ca proporție de la o etapă la alta, la localnici ca și la migratori. Categorie ceramică de lux, ea a fost foarte prețuită mai ales de triburile sarmate și germanice, care au dezvoltat variante caracteristice, în secolul al IV-lea ea fiind foarte frecventă, dar rărindu-se treptat în secolele V-VI. În civilizația autohtonă a secolelor VI–VII se întâlnește extrem de rar, datorită, probabil, pierderii cunoștințelor tehnice. O dată cu secolul al VIII-lea, ceramica cenușie cu decor lustruit începe din nou să se înmulțească în mediul civilizației locale, alături de ceramica zgrunțuroasă de origine romană provincială, în principal prin două forme de vase mari cu toarte, având corpul rotund sau oval. Vasele de acest fel erau folosite, probabil, pentru apă sau pentru provizii. Strachina — care apare extrem de rar în mediul rural al acestei perioade —, este mai frecventă în cetățile-oraș. Amforele, urcioarele și cănile sunt, de asemenea, caracteristice mediului urban, al cetăților, de unde pe calea schimbului pătrund în mediul rural de locuire românească al secolelor X–XI. În acest context se înscrie și realizarea ceramicii smălțuite, așa cum au dovedit-o cercetările de la Bucov și din siturile dobrogene.

În secolele VIII–IX apar primele cetăți de pământ (Dersca, Fundu Herții, Slon, Vladimirescu–Arad), având funcție militară și de apărare a populației rurale. Ele au fost ridicate, probabil, în cuprinsul confederațiilor de obști, apariția lor fiind rezultatul cristalizării unor forme incipiente de relații feudale locale, prin accentuarea diferențierilor social-economice în cadrul obștilor sătești și, implicit, al existenței, la acea dată, a atributelor militare permanente, adică a unor conducători locali cu rol militar-politic.

Cimitirele acestei perioade cuprind morminte numeroase — de ordinul sutelor —, aspect care corespunde întru totul locuirii foarte intense din acea vreme. Populația românească a folosit, în continuare, ritul incinerației, dominant în etapa sa daco-romană și romanică de dezvoltare; înhumația a fost practicată într-un proces variabil, în funcție de momentul istoric și de zonă. Astfel, în cimitirele acestei perioade, cu foarte rare excepții (Castelu–Constanța), numărul înhumaților este incomparabil mai mare față de perioada anterioară. Înhumația s-a generalizat treptat în cuprinsul unui lung proces, general european, mai întârziat poate în regiunile dunărene, și datorită tradiției daco-romane a ritului incinerației, dar și legat de evoluția politică a românilor în secolele X–XI.

Din regiunile sudice, dar și din cele răsăritene ale țării noastre, din mormintele de înhumație (precum la Obârșia–Olt) și din așezări, provin elemente creștine (cruciulițe, encolpioane), dintre care caracteristice sunt medalioanele cu cruci de tip paleocreștin cu brațele triunghiulare (forma „crucii de Malta“) și acoperite cu hașuri în rețea. În mediul urban al secolelor X–XI astfel de elemente creștine sunt mai numeroase.

Spre sfârșitul secolului al X-lea și în cursul secolului al XI-lea, în urma campaniilor militare victorioase ale împăraților Ioan I Tzimiskes și Vasile al II-lea, regiunile Dobrogei și ale Dunării sunt integrate din nou imperiului și organizate, după unele soluții tranzitorii, în două theme, Patristrion și Bulgaria. Restaurarea puterii politice a imperiului a adus, după mai bine de trei veacuri și jumătate, reurbanizarea regiunilor de la Dunărea de Jos. În cetățile refăcute, ca și în cele nou construite, imperiul își instalase garnizoane, supraveghind ambele maluri ale Dunării și teritoriul nord-dunărean. Populația românească a fost astfel legată din nou de imperiu.

Victoriile militare din această vreme ale imperiului au creat condițiile unei renașteri politice, economice și culturale, care atinge, în principal, regiunile sud-estice ale țării noastre, reintegrate în granițele imperiului. În această renaștere se încadrează și reurbanizarea spațiului nostru și menționarea în izvoarele scrise a primelor formațiuni statale românești. Regiunile nord-dunărene au intrat din nou în sfera de influență a imperiului, iar românii, sub nume de vlahi, sunt menționați mai des în izvoarele istorice bizantine. Din această vreme a secolelor X–XI, datează și cunoscutul urcior de la Capidava, care poartă pe umăr o inscripție (incizată înainte de arderea vasului) cu litere grecești, inscripții prescurtate de caracter religios, o reprezentare (picioare sau încălțăminte) și numele „Petre“ cu caractere grecești, dar în fonetism românesc. Vasul este de tipul acelora care se smălțuiau.

Atât inscripția de pe vasul de la Capidava, cât și unele particularități ale unor inscripții slave din paraclisele rupestre de la Basarabi-Murfatlar au adus informații precise asupra existenței populației românești chiar și în mediul urban al cetăților bizantine, ca și asupra caracterului civilizației din aria românească. Pătrunderile de noi valuri migratoare în secolele IX–XI n-au mai putut aduce nici o modificare majoră în cadrul limbii și civilizației locale.

Populația și civilizația românească a secolelor VIII–XI a constituit, în aria sa de formare intra- și extracarpatică, baza dezvoltării ulterioare, în formele de civilizație structurate deplin în perioada secolelor XIII–XIV, cea a constituirii statelor medievale românești de sine stătătoare. Aceste forme ale civilizației medievale s-au cristalizat, treptat, din fondul local și prin pătrunderea din imperiu a unor elemente mai avansate social-economic, tehnic și cultural.

Începând din secolul al XI-lea, pătrunde din imperiu, mai întâi în mediul urban al cetăților din Dobrogea și de pe Dunăre, un nou curent cultural de caracter orășenesc, care, treptat, s-a răspândit și în restul teritoriului rural de locuire românească, dezvoltând în secolul al XII-lea un nou aspect de civilizație. Elementele timpurii ale civilizației bizantine din etapa anterioară se accentuează, evoluând în cadrul general al civilizației bizantine târzii din imperiu și din fostele sale provincii; acestea capătă, treptat, forme proprii strâns legate de dezvoltarea politică a statelor din Balcani și din răsăritul Europei.

În cadrul acestei noi dezvoltări din secolele XII–XIII se vor generaliza elementele care apăruseră sporadic, spre sfârșitul secolului al XI-lea, în cetățile bizantine. Astfel, în tehnica olăriei va predomina roata rapidă (care în regiunile noastre își pierduse din însemnătate

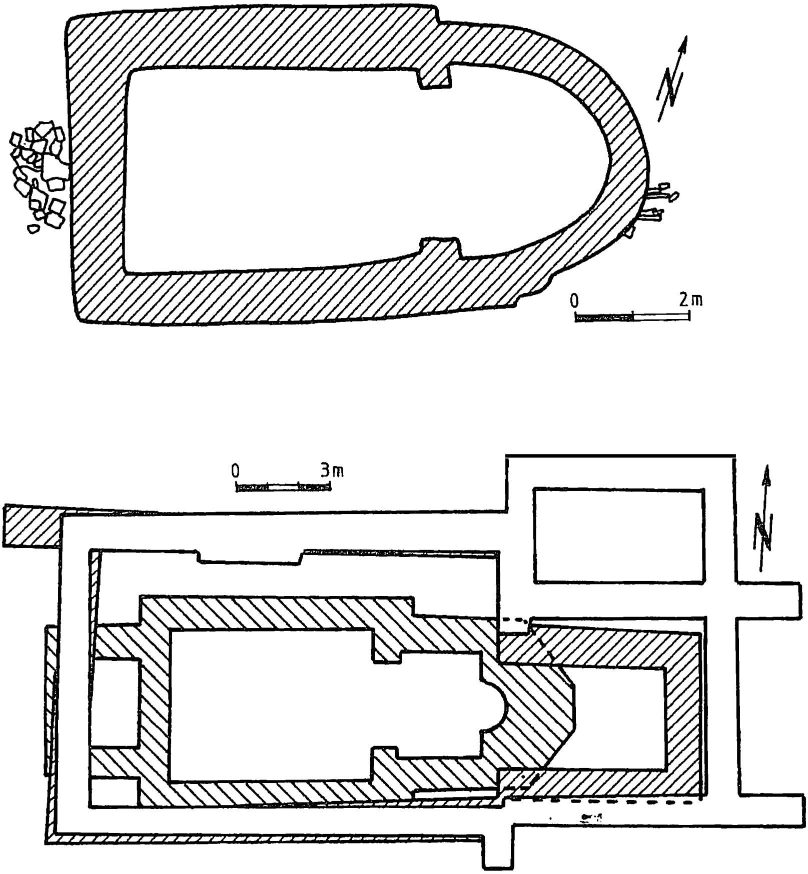

Fig. 74 Planurile bisericilor de la Dăbâca, jud. Cluj, secolele XI–XIII.

la sfârșitul secolului al VII-lea), se va răspândi decorul în tehnica *sgraffito* cu smalț colorat diferit; olăria va fi arsă roșu și castaniu, în regiunile răsăritene ale țării noastre păstrându-se mai ales tradiția arderii la negru și cenușiu. De asemenea, va continua folosirea speciei de ceramică fină cu decor lustruit, asociat cu motive incizate, aceasta fiind arsă castaniu-roșu. Se va generaliza, tot acum, oala cu una sau două torți, urciorul, urciorul-amforă, strachina simplă sau cu picior, cana cu picior înalt.

În pofida prezenței temporare în unele zone din teritoriul carpato-nistrian a unor grupuri de migratori (pecenegi, uzi și cumani), viața comunităților sătești vechi românești a continuat să evolueze ascendent, după cum o dovedește conținutul culturii materiale și al vieții spirituale din perioada secolelor XI–XII. Aspectul de cultură atestat prin intermediul cercetărilor arheologice întreprinse în aceste teritorii, denumit *Răducăneni*, dezvoltat direct din cultura anterioară Dridu, este răspândit cu precădere în interfluviul Prut–Siret, o mai mare densitate de obiective constatându-se în Podișul Central Moldovenesc, precum și în zonele de stepă colinară Elan-Horincea, bazinul inferior al Bahluiului, Coasta Iașilor și parțial în sudul Câmpiei Jijiei și într-o anumită măsură și la est de Prut, în bazinele râurilor Răut și Botna și pe Nistrul mijlociu. În alte zone ale spațiului est-carpatic, ca, de exemplu, în acele ale Colinelor Tutovei sau la vest de râul Siret, obiectivele culturii Răducăneni sunt mai rare, iar în altele, cum sunt cele din Podișul Sucevei sau din părțile sudice ale interfluviului Prut–Nistru, cu o excepție sau două, lipsesc total.

Cele mai numeroase și mai semnificative vestigii ale culturii Răducăneni provin din așezări, unele dintre aceste obiective, ca cele de la Răducăneni, Brădicești și Hlincea II – jud. Iași, Oltenești, Dănești și Bârlălești – jud. Vaslui, Hansca, Durlești și Molești din Basarabia, fiind mai amplu investigate sistematic.

Spre deosebire de așezări, necropolele din perioada secolelor XI–XII aparținând purtătorilor culturii Răducăneni sunt mai puțin cunoscute și cercetate. Astfel de descoperiri au fost făcute doar la Hansca – jud. Chișinău, în punctele „Limbari“ și „Căprăria“, unde au fost dezvelite două necropole cu câteva zeci de morminte de înhumație, precum și la Pâhnești – jud. Vaslui, unde au fost scoase la iveală trei morminte izolate.

Ca și în etapa anterioară, așezările acestui aspect cultural sunt situate în locuri propice practicării agriculturii, creșterii vitelor și meșteșugurilor, fiind alcătuite din locuințe parțial adâncite în pământ și prevăzute cu cuptoare din piatră, toate identice ca formă, dimensiuni și sistem de construcție cu cele atestate anterior în cadrul culturii Dridu, din secolele VIII–XI. De asemenea, inventarul, în principal uneltele, este identic cu cel atestat în obiectivele din perioada anterioară. În ceea ce privește ceramica culturii din această etapă a secolelor XI–XII, aceasta a preluat în cea mai mare parte tehnica de lucru, formele și ornamentele caracteristice culturii Dridu. Se remarcă îndeosebi oalele scunde, castroanele, strachinile și cănile ornamentate cu linii vălurite sau orizontale incizate, multe dintre ele prevăzute cu semne de olar în relief, dispuse pe fundul recipientelor; se remarcă, totodată, prezența numeroasă a căldărilor de lut, puse de unii cercetători pe seama influențelor primite din partea unor populații nomade (pecenegi, cumani), intrate în contact cu comunitățile sătești românești.

Aspecte culturale apropiate de cultura Răducăneni din Moldova au fost evidențiate și în Câmpia Română. Cercetările arheologice de la Dridu, punctul „La Metereze“, au dus la descoperirea, la confluența Prahovei cu Ialomița, a unei așezări din secolul al XII-lea, care pare să fi dăinuit până în secolul al XIV-lea. Ea se află la distanța de numai câtiva kilometri de așezarea eponimă de la Dridu, din secolele VIII–XI. Așezarea din secolul al XII-lea, cu două faze de locuire și cu un cimitir corespunzând celei de-a doua faze, cuprinde semibordeie și locuințe de suprafață cu un inventar bogat, caracteristice unei populații sedentare de agricultori și crescători de vite. Împreună cu necropola ce le corespunde, locuințele sunt înconjurate cu un șanț de apărare. Întreg inventarul arheologic ilustrează în mod convingător evoluția, pe durata secolelor XI–XII, în Câmpia Română și în condițiile dominației politico-militare exercitate de cumani, a civilizației românești cu tradiție din secolele precedente.

Aspectul civilizației acestei perioade este comun, de altfel, și regiunilor sud-dunărene bizantine, cuprinse apoi în statul româno-bulgar al Asăneștilor. Același stadiu dezvoltat se manifestă și pe plan social-economic și politic; evoluția maximă a acestui proces corespunde secolelor XIII–XIV, etapa formării statelor medievale românești de sine stătătoare.

*

Măsura în care epoca revenirii stăpânirii imperiale la Dunărea de Jos a purtat în chip decisiv pecetea Bizanțului o dau, indiscutabil, faptele culturale cele mai notabile ale secolelor X–XI. Acestea, atât cât le putem cunoaște pe cele două mari coordonate ale evoluției lor, viața spirituală și reflexul său instituțional în organizarea bisericească, pe de o parte, realizările artistice sau artizanale, pe de altă parte, dovedesc că tradițiile autohtone ale secolelor precedente, cele ale vieții religioase duse de populația romanică și cele ale meșteșugurilor artistice carpato-dunărene din perioada anterioară, își găsesc în această nouă epocă îmbogățiri semnificative în sensul sporirii mărturiilor scrise și arheologice, al cuprinderii unor teritorii românești din punctul de vedere ecleziastic, în dioceze bizantine, cu ierarhii riguroase și întocmiri culturale ce pot fi bănuite.

Poate nu întâmplător, vorbind de asemenea tradiții, în ținutul dintre Marea Neagră și Dunăre, acolo unde o viață creștină organizată în episcopii fusese știută încă din secolele IV–VI, epoca medievală timpurie consemnează primele ei știri. În cea de-a doua parte a veacului al IX-lea, convertirea la creștinism a bulgarilor învecinați nu a putut rămâne fără ecou în rândurile cu mult mai demult creștinaților români din Dobrogea — ca și în spațiul românesc de la miazăzi de Carpați și în Moldova meridională —, în sensul contactului cu liturghia slavă, un rol de primă importanță trebuind să-l fi deținut aici centrul ecleziastic de la Dristra, devenit, în 967, efemeră reședință a patriarhului bulgar plecat de la Preslav; însă abia după cucerirea bizantină a Bulgariei și, în același timp, revenirea imperiului la Dunărea de Jos românească, aveau să creeze condițiile prielnice unei organizări bisericești în sensul voit de Patriarhia bizantină, cu însemnate consecințe și pentru viața culturală a Dobrogei. O dată cu cucerirea lui Ioan Tzimiskes la Dristra (acum Dorostolonul bizantin) avea să ființeze un scaun mitropolitan aflat din 971 până în 1020 în subordinea Patriarhiei din Constantinopol. Deși mărturii concrete ne lipsesc, putem lesne bănui că, în ultimele decenii ale secolului al X-lea și în cele dintâi ale veacului următor, biserica Dristrei va fi jucat un rol hotărâtor în noul impuls dat vieții ecleziastice de la Dunărea de Jos, la reînnodarea cu vechi tradiții romano-bizantine, că acum, cel puțin în cetățile de oarecare însemnătate de pe limesul dunărean, de la Păcuiul lui Soare, la Dinogetia-Garvăn, au fost înălțate edificii de cult, pe care viitoare cercetări le vor da pe deplin la iveală, că, în sfârșit, teritoriul dobrogean, depinzând de centrul bizantin de la Dorostolon, va fi organizat din punctul de vedere al rigorilor unei ierarhii cum era aceea a bisericii constantinopolitane. În epoca reformei deja amintite, pe care Vasile al II-lea a adus-o rânduielilor bisericești din Peninsula Balcanică prin organizarea arhiepiscopiei de Ohrida în 1019–1020 — ca urmare a definitivei supuneri a bulgarilor

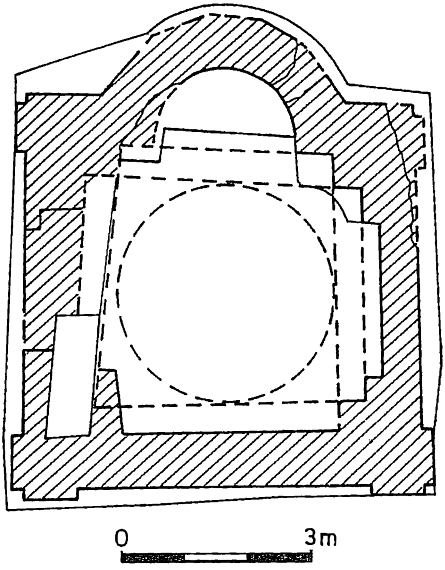

Fig. 75 Planul bisericii din secolele XI–XII de la Dinogetia–Garvăn.

răsculați din statul lui Samuel —, Dristra avea să devină, pentru câteva decenii, o episcopie direct dependentă de noul centru ecleziastic din Macedonia, întâlnind-o ca atare menționată, alături de Vidin și de alte dioceze (*enoriai*), în hrisovul din mai 1020 al amintitului împărat. Ca urmare a acestor măsuri luate de imperiu, noua episcopie a Dristrei avea să joace un rol cultural de prim ordin pentru locuitorii romanici de la Dunărea de Jos răsăriteană — cei din Dobrogea dar și, probabil, cei din zonele imediat învecinate fluviului, din Muntenia de est și din Moldova de miazăzi —, continuând în acest sens activitatea mitropoliei anterioare a lui Tzimiskes; aici veneau, începând cu primele decenii ale secolului al XI-lea și continuând până târziu în secolul al XIII-lea, pentru hirotonisire, preoți din satele și centrele mai însemnate ale Dobrogei și ale câmpiei de la stânga Dunării, ca și, desigur, unii creștini și păstorii lor spirituali din mediul pecenego-cuman.

Nu avem nici o dată certă despre originea și compoziția etnică a clerului episcopiei de Dristra prezent în Dobrogea, dar avem toate motivele să bănuim o pondere anume a elementului grecesc venit din Constantinopol sau din alte câteva centre însemnate ale imperiului, mai cu seamă o dată cu deceniul al patrulea al secolului al XI-lea, când, în vremea cârmuirii episcopului Leon, clerul constantinopolitan va juca rolul hotărâtor în vasta dioceză a arhiepiscopiei Ohridei, situație ce se va prelungi în restul veacului.

În timpul domniei lui Alexios I Comnenul — cel ce și-a legat numele de însemnate evenimente din Paristrionul oriental la finele secolului al XI-lea — are loc o nouă organizare bisericească, ce nu pare a fi fost lipsită de un anume substrat politic; acestui împărat i se datorează, pe cât se pare, reînălțarea scaunului de la Dristra la rangul de mitropolie în obediența Patriarhiei de Constantinopol, în jurul anului 1087 sau curând după această dată, în perioada 1087–1090, în același timp când se înființează și în Peninsula Balcanică scaune mitropolitane ce aparținuseră la începutul veacului arhiepiscopiei ohridiene (Dyrrhachium, Larissa, Naupactos, Thessalonik). Noua situație a diocezei Dristra se afla, se pare, în directă legătură cu faptul că exact în vremea la care are loc promovarea ei pe scara ierarhiei patriarhatului ecumenic, la Dunărea de Jos dobrogeană, chiar la Dristra-Dorostolon, se manifestaseră limpezi tendințe de autonomie ale feudalității autohtone, putându-se lesne bănui că acordarea unui rang mai înalt bisericii locale a fost o acțiune diplomatică a împăratului și a patriarhului din

Constantinopol, menită să dea satisfacție patristrienilor, situația fiind comparabilă, întrucâtva, cu aceea din alte zone ale Orientului ortodox înrâurite cultural de Bizanț (Rusia, Asia Mică).

Din păcate, datele pe care le avem permit prea puțin o conturare clară a peisajului de viață spirituală din Dobrogea secolului al XI-lea în cadrul amintitei dioceze, trebuind admisă ipoteza unei importante prezențe a clerului de origine sau numai de limbă greacă — dar și a unuia românesc, incipient —, slujind în monumentele de arhitectură scoase la iveală de cercetările arheologice în principalele centre înșirate pe limesul dunărean — de la reședința episcopului și apoi a mitropolitului de la Dorostolon până la gurile fluviului —, cler activ în rândul nomazilor pecenegi, uzi și cumani, aceiași pe care îi botezau, desigur, sub oblăduirea bisericii locale, călugări bizantini, precum acel Eftimie, care în deceniul cinci al veacului evangheliza pe pecenegii lui Kegen[1].

Un alt teritoriu românesc, care în secolul al X-lea și, parțial, în cel următor, cunoștea nemijlocit unele prezențe culturale bizantine — sau mai exact spus, bizantino-balcanice — de natură ecleziastică, a fost cel al Banatului.

Dacă, referindu-se la ținuturile intracarpatice intrate, treptat, sub autoritatea regilor arpadieni, trebuie să amintim acel episod de la mijlocul veacului al X-lea, când conducătorul maghiar păgân Gyula (Gyla), cârmuind după unele opinii undeva în părțile Transilvaniei, era botezat la Constantinopol și întovărășit la înapoiere de călugărul bizantin Ierotei (Hierotheus), numit de patriarh „episcop al Turciei“ (επίσκοπος Τουρκίας)[2], în cazul zonei bănățene informațiile de care dispunem sunt mai numeroase și ceva mai clare în ceea ce privește locul și succesiunea evenimentelor.

În vechi legături cu ținuturile nord-balcanice, centrul politic din „urbs Morisena“ — Cenadul de astăzi — pare a fi fost în timpul lui Ahtum și un centru religios de o anume însemnătate, într-o vreme apropiată de momentul în care arhiepiscopia bizantină a Ohridei controla, prin episcopia din Branicevo, acel Bisiskos (του Βισισκου) amintit în primul hrisov din 1019–1020, dat de Vasile al II-lea marii eparhii macedonene și pe care cercetările îl localizează tot în Banat.

Botezat la Vidin „*secundum ritum Graecorum*“, probabil în primii ani ai secolului al XI-lea, înainte sau după cucerirea bizantină a acestui oraș dunărean (în 1002 sau 1004), Ahtum adusese în Morisena — cea cu numele romanic al „Mureșanei“, cetatea ce devenea, o dată cu victoria oștilor lui Ștefan cel Sfânt, „*urbs Chanadina*“ — călugări de origine balcanică („greci“), așadar de lege răsăriteană, ce puteau fi la fel de bine bulgari sau bizantini, dependenți de patriarhatul bulgar de la Ohrida (cu o episcopie la Vidin către 995) sau de arhiepiscopia bizantină ulterioară de la începutul veacului al XI-lea. Pentru ei conducătorul feudal din Banat a înălțat mănăstirea Sf. Ioan Botezătorul — informează izvorul demn de crezare care este Legenda Sf. Gerard (*Vita Sancti Gerhardi*) —, beneficiind de însemnate privilegii și cu un rol foarte mare, pe cât se pare, în viața Cenadului, mănăstire

---

[1] *Fontes*, III, p. 153; cf. Cedrenus–Skylitzes, p. 884.

[2] Cedrenus–Skylitzes, p. 636.

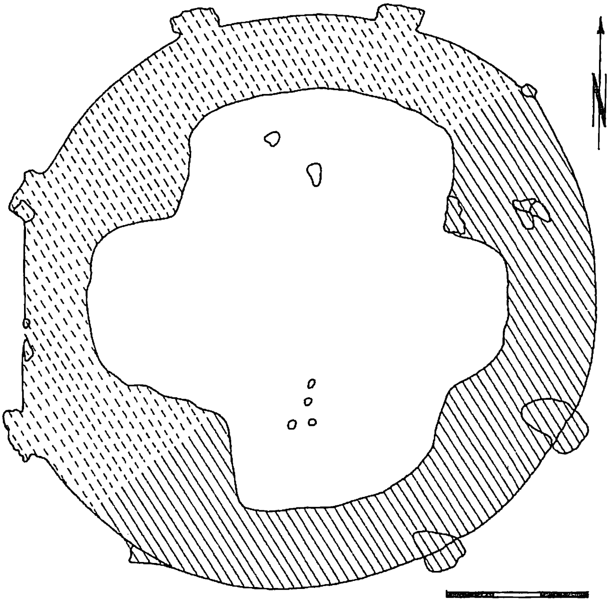

Fig. 76 Planul rotondei de la Ilidia, jud. Caraș-Severin, secolele XII–XIII.

transformată după 1030, de către autoritatea ungară victorioasă în lupta cu formațiunea politică locală, în sediul unei comunități călugărești de lege apuseană, cu benedictini ocrotiți de primul episcop de Cenad, venețianul Gerardus de Sagredo, ce aduc aici la noua credință pe localnici („...*et baptizabantur in monasterio Sancti Ioannis Baptiste*"). Același izvor istoric, redactat ulterior evenimentelor, în mediul monastic benedictin, vorbește despre efectele imediate, de natură culturală, ale înlocuirii călugărilor de rit răsăritean cu cei ținând de biserica Romei, amintind pe unii „*presbiteri* ... *et viri literati*" ce-l întovărășeau pe episcopul Gerardus — foarte probabil, călugări benedictini de origine ungară, italiană sau germană, aflați în număr mare în acel timp în Regatul arpadian — și care au întemeiat, în prima jumătate a secolului al XI-lea, pentru nevoile nou createi episcopii de Cenad, o școală cu un „magister Waltherius" ce iniția pe elevi — în această primă formă de instrucțiune medievală știută pe pământul României — în tainele „artelor liberale", ale gramaticii și ale muzicii gregoriene în cazul de față, difuzând elemente de cultură bisericească occidentală în mijlocul localnicilor (români, sud-slavi, greci, turanici), întâlniți în jurul anului 1000 în acest ținut românesc.

Ca și Banatul, unde către 1030 se organiza episcopia catolică a Cenadului, Transilvania secolului al XI-lea avea să cunoască instalări și organizări ale clerului episcopal latin depinzând de ierarhii catolici de la Strigoniu (Esztergom) sau Kalocsa, în vechile centre de viață autonomă ale unor formațiuni premaghiare și — iarăși ca în Banat — acest cler era însoțit, în noua provincie a coroanei arpadiene, de călugării benedictini veniți dintr-o Ungarie ce avea acum puternice legături cu Roma și cu importanta abație de la Cluny, atmosfera culturală a acesteia din urmă ajungând, probabil, cu unele ecouri, până la poalele Carpaților.

În acest fel lua ființă, în vremea lui Ladislau cel Sfânt, la sfârșitul secolului al XI-lea sau în vremea lui Coloman Cărturarul, la începutul secolului al XII-lea, episcopia din Oradea, cu o jurisdicție ce se întindea asupra unui teritoriu vest-românesc cu eparhiile

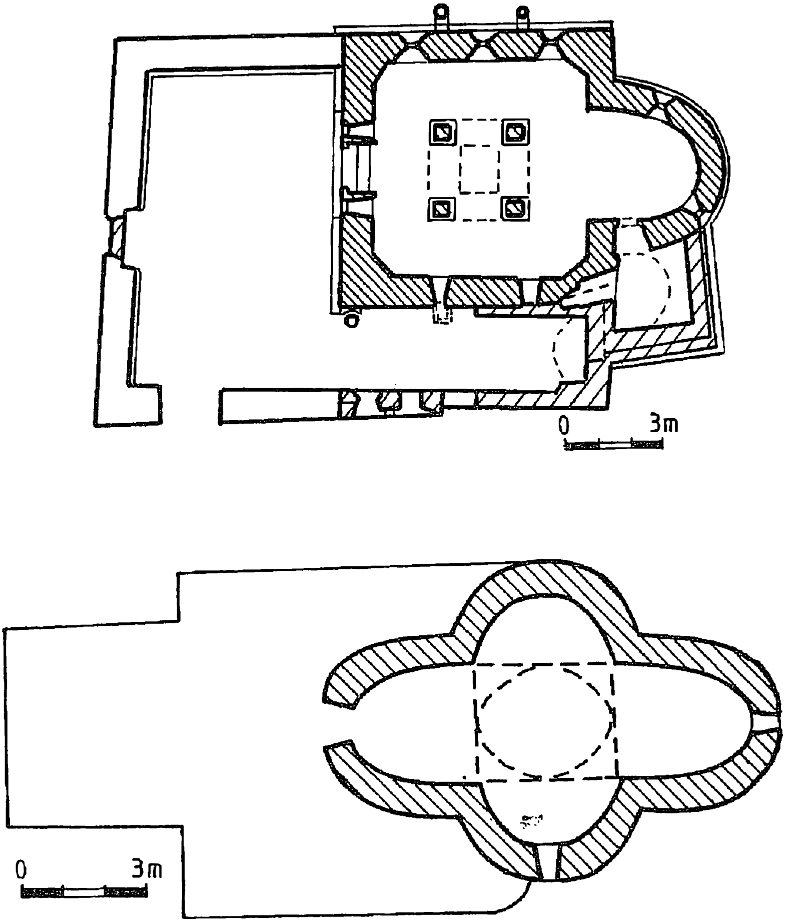

Fig. 77 Planul bisericilor din Densuș (1) și Gurasada (2), jud. Hunedoara, secolul al XIII-lea.

catolice de Cenad și de Agria (după cum, probabil în aceeeași vreme, este întemeiată episcopia de la Alba Iulia, „a Transilvaniei", menționată ca atare abia în 1111). De asemenea, în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, ca urmare a instaurării victorioase a autorității regale arpadiene într-o mare parte a Transilvaniei, clerul catolic își putea organiza cele dintâi mănăstiri benedictine (unele fiind chiar mai vechi, precum aceea din Cenad, fostă de rit răsăritean, în prima jumătate a veacului) la Cluj-Mănăștur și la Sâniob, pentru ca în veacul următor numărul unor asemenea așezăminte monastice, cu venituri mari și pondere culturală importantă, să crească, devenind, treptat, un focar al propagandei și al culturii catolice. Transilvania nu a rămas mai puțin în legături firești cu lumea românească transcarpatică și cu aceea sud-dunăreană, balcanică, de unde aici,

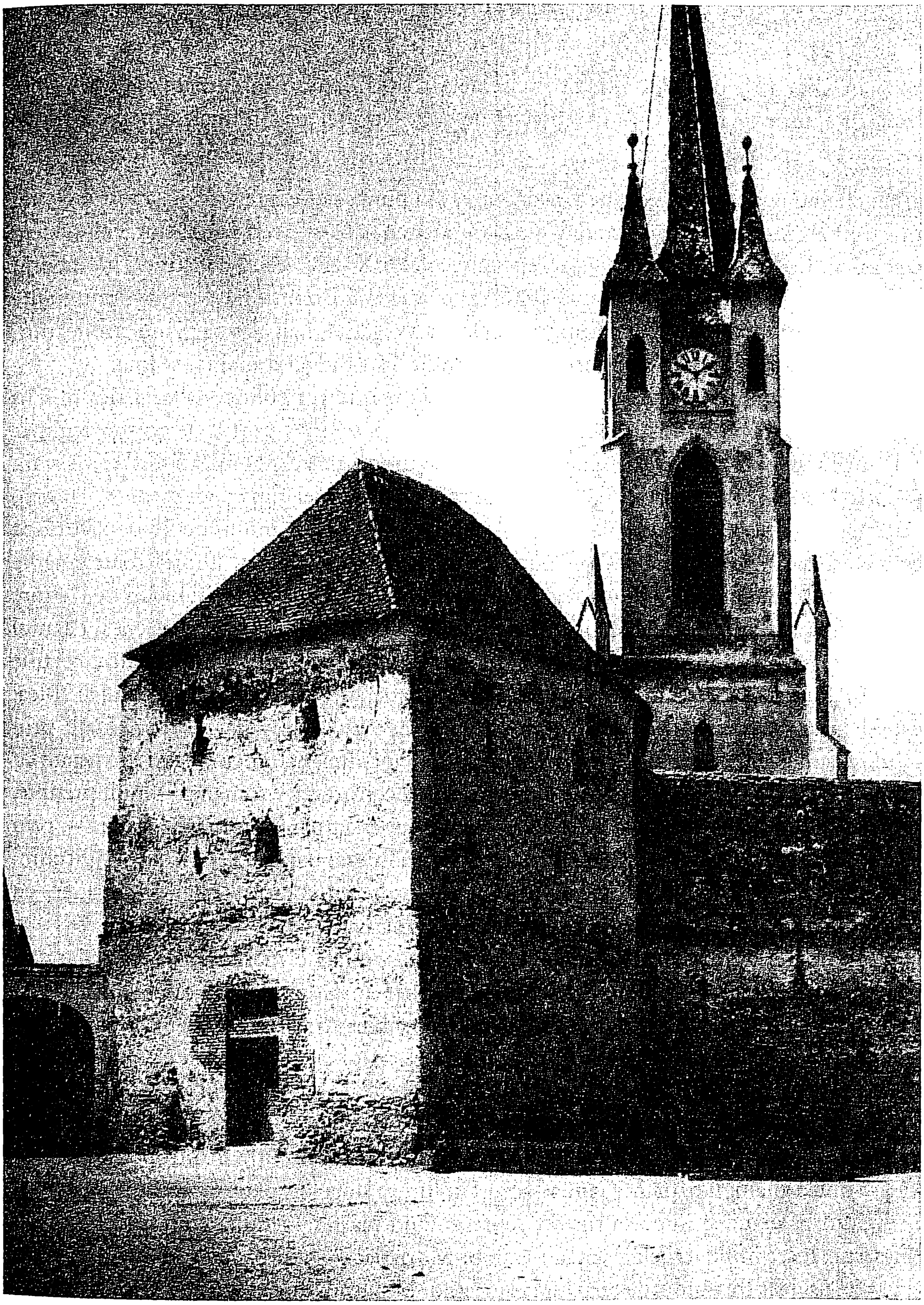

Fig. 78 Cetatea cu biserica evanghelică din secolul al XIII-lea de la Gârbova.

MINISTERUL EDUCAȚIEI NAȚIONALE
UNIVERSITATEA "VALAHIA" TÂRGOVIȘT
BIBLIOTECA
Facultății de Științe Umanist

ca și în Ungaria, aveau să ajungă în secolele XI–XII ecouri însemnate ale civilizației bizantine, ușor de deslușit în însăși viața de cult, dar mai ales în unele aspecte artistice ale culturii epocii.

Încheind epoca incipient medievală, care, din punct de vedere artistic, a fost ilustrată precumpănitor de forme și motive ale unui artizanat cu străvechi rădăcini, fie în sfera ceramicii, fie în aceea a podoabelor, epoca secolelor X–XI avea să constituie momentul reapariției la Dunărea de Jos, sub înrâurirea evidentă a Bizanțului, a unor monumente care se înscriu într-o tipologie bizantino-balcanică regăsită, mai ales pe planul arhitecturii bisericești, în alte zone ale imperiului, în Grecia și în Bulgaria mai cu seamă.

Nu întâmplător, în Paristrion, acolo unde și organizarea politico-ecleziastică în sens bizantin era acum statornicită în jurul celui mai însemnat centru al acestei regiuni, Dristra-Dorostolon, îndată după recucerirea Dobrogei în timpul lui Tzimiskes, asistăm — ca un corolar al fenomenului de „reurbanizare" a provinciei, din epoca medio-bizantină, ce relua în acest sens tradiția antică — la înălțarea primelor monumente de zid, după o lungă întrerupere ce cobora în timp până în secolul al VII-lea. Dintre toate cetățile Dobrogei dunărene ridicate în această perioadă — uneori pe mai vechi locuri de viețuire și de fortificare din epoca romano-bizantină —, Dinogetia-Garvăn, Capidava și Păcuiul lui Soare au fost cele mai însemnate și cele mai amplu cercetate. Ultima dintre cetățile amintite, ridicată de bizantini *„a fundamentis"*, nu departe de Dristra, în secolul al X-lea, este singura care prezintă interes din punctul de vedere al concepției monumentale, prin tehnica fără cusur a zidurilor masive de piatră ale incintei, cu blocuri ecarisate legate cu un mortar de bună calitate, amintind de procedeele constructive romane — mult prețuite, se pare, ca și alte moșteniri de cultură antică, în epoca împăraților macedoneni —, prin unele elemente de arhitectură, cum ar fi poarta de miazănoapte a cetății, cu similitudini în zona balcanică de stăpânire bizantină, sau prin impunătorul chei-debarcader, cu platformă în trepte și cu turnuri de apărare rectangulare.

În domeniul arhitecturii de cult, o mențiune specială o merită curioasele, dar atât de expresivele monumente rupestre de la Basarabi-Murfatlar, datând din secolele X–XI și legate de o comunitate monastică din Dobrogea bizantină, ce folosea, săpate în cretă, stângaci trasatele capele cu bolți semicilindrice, stâlpi și încăperi tradiționale pentru monumentele Orientului creștin, cu un decor primitiv, frust, plin de pitoresc și de spontaneitate; acesta era incizat mai superficial sau mai adânc în pereții locașurilor, într-un repertoriu foarte bogat cu motive simbolice, geometrice, zoomorfe și antropomorfe, ce-și găsesc unele analogii până în Cappadocia și în lumea stepelor, până în nordul scandinav, în spațiul balcanic și în acela rusesc, reprezentând plastic — după cum o fac, pe plan lingvistic, inscripțiile scrijelate tot la Basarabi-Murfatlar — o diversitate culturală ce poate fi bănuită și printre rândurile textelor cronicarilor bizantini, care evocă împrejurări politice și religioase de la Dunărea de Jos, precum Kedrenus și Attaliates.

De aceeași arhitectură bisericească, de data aceasta însă nu de caracter călugăresc, ci depinzând de rosturile spirituale ale unei cetăți cu caracter militar și civil, ținea în secolul

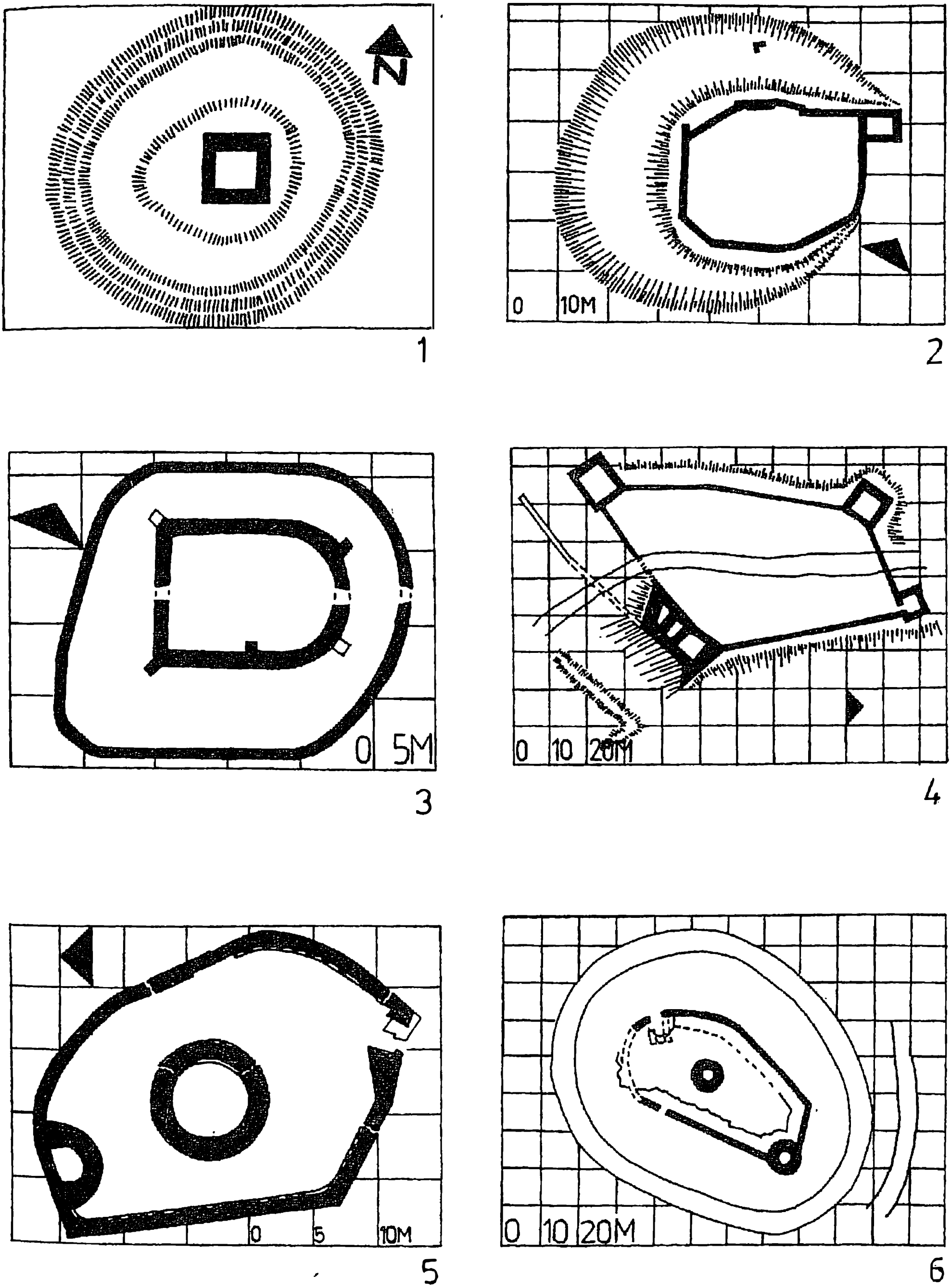
N
1
0 10M
2
0 5M
3
0 10 20M
4
0 5 10M
5
0 10 20M
6

Fig. 79 Planul fortificațiilor din piatră din secolele XI–XIII de la Cetatea de Baltă („Castrum Cuculensi") (1), Cuiești (Bocșa) (2), Cernatul de Sus (3), Slon-Tabla Buții (4), Gradet (5) și Sibiel (6).

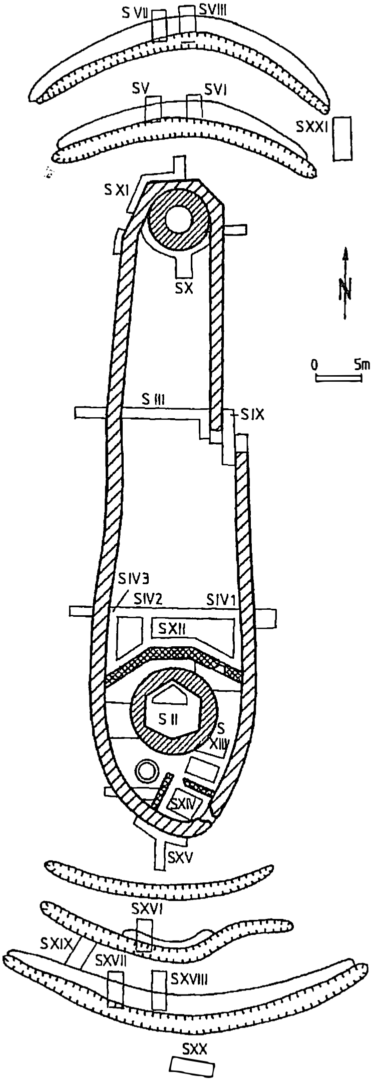

Fig. 80 Planul cetății de la Breaza, jud. Bihor, secolul al XIII-lea.

al XI-lea mica biserică „în cruce" cu patru pilaștri de colț, susținând cupola centrală, ale cărei ruine au fost date la iveală la Dinogetia-Garvăn; monumentul se înscrie într-o tipologie sud-est europeană a începuturilor evului mediu — cu analogii în sudul Bulgariei bizantine —, având îndepărtate origini în arhitectura romană și romano-bizantină, precum și semnificative descendențe în restul Peninsulei Balcanice ca și la nord de Dunăre, în veacurile imediat următoare.

Nu mai puțin interesante, pentru pecetea bizantină a civilizației carpato-dunărean, apar ramurile de artă „minore" sau „aplicate", în care — delimitate, dar cu permanente interferențe — diverse forme de artizanat popular și aulic-feudal sunt tot mai bine cunoscute. Cele din urmă sunt ilustrate în Dobrogea secolelor X–XI de podoabele din metal prețios de la Dinogetia-Garvăn — cu unele exemplare somptuoase, cum ar fi brățările și inelele de aur și argint sau crucea-encolpion de aur ornată cu opale și safire, provenind, poate, din Constantinopol sau dintr-un alt mare centru al imperiului, spre a fi purtată aici de un ierarh bisericesc —, de unele urme ale costumului epocii de felul unor fragmente de stofă și de broderie țesute cu fir de metal scump, în sfârșit, de ceramica smălțuită în culori vii, unde domină verdele, cu forme elegante (căni și urcioare cu gură trilobată, purtând un decor din caneluri, baghete și pastile), lucrată în ateliere provinciale locale, descoperită la Dinogetia-Garvăn, Capidava, Basarabi-Murfatlar, Cernavodă, Păcuiul lui Soare, sau de aceea, de asemenea smălțuită, de mare finețe a pastei și a glazurii, cu decorul vegetal stilizat sau zoomorf, realist, chiar dacă stângaci realizat, adusă îndeobște de la Constantinopol și din Grecia.

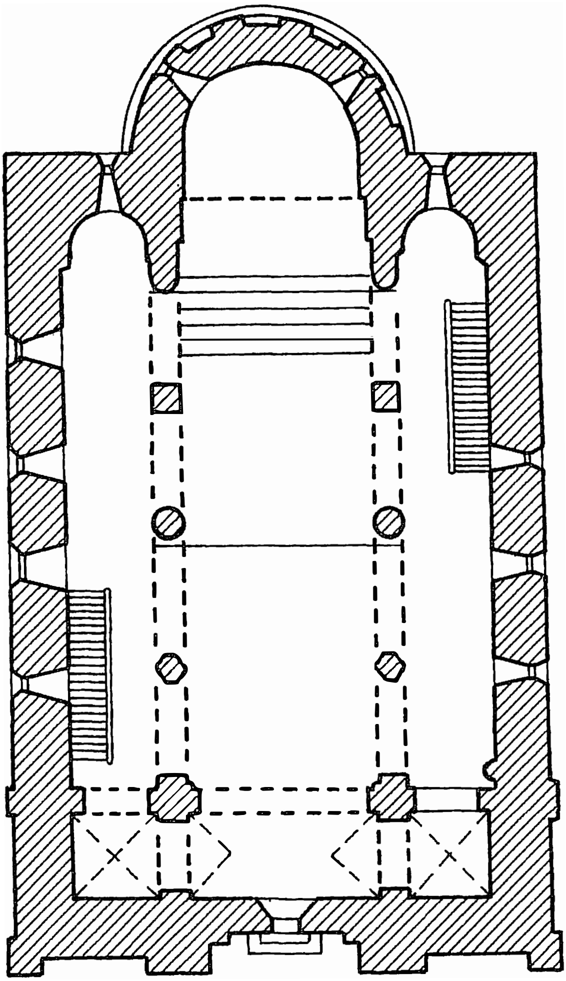

Fig. 81 Planul bazilicii din secolul al XIII-lea de la Herina, jud. Bistrița.

Cât despre formele de meșteșug popular, Dobrogea secolelor X–XI oferă un vast repertoriu în care intră, deopotrivă, olăria împodobită cu decorul curent al ceramicii străromânești — motive vălurite sau rețele de linii drepte incizate, linii și rețele de linii lustruite, cu reflexe metalice, dispuse radiar și în registre —, podoabele de bronz (cruci, catarame, aplice, pandantive, inele) turnate în ateliere locale, după cum o dovedesc tipare găsite la Garvăn și Canlia, mărunte piese de os și de corn decorate cu motive florale, animaliere și geometrice, bijuterii de sticlă de diferite culori, ce au supraviețuit până în artizanatul folcloric mai recent al ținuturilor dintre Dunăre și mare.

Dacă ne vom întoarce privirile spre alte regiuni românești, care în secolele X–XI cunoașteau o evoluție culturală mai activă, datorată și relațiilor cu Imperiul bizantin sau cu Occidentul — ne referim la Banat și la părțile Transilvaniei unde sunt înregistrate în această epocă și forme precise de viață religioasă organizată —, vom constata aceleași aspecte ce ne întâmpină în Paristrion. Alături de forme ale unui meșteșug popular mărturisit de olăria de uz curent, pretutindeni prezentă în așezările epocii, alături de podoabe ale costumului feudal — cercei, coliere, brățări, nasturi-aplice de bronz și de argint, cu analogii în artizanatul bizantin, ca și în cel central-european, de la Arad, Blandiana, Ciumbrud, Morești, Șiclău, Moldovenești, Oradea, Dăbâca —, sau de unele piese de proveniență meridională certă, arta și meșteșugul artistic din Banat și din Transilvania în epoca primelor contacte ale localnicilor cu ungurii sunt reprezentate prin monumente de arhitectură și de toreutică de o mai mare expresivitate istorică și stilistică.

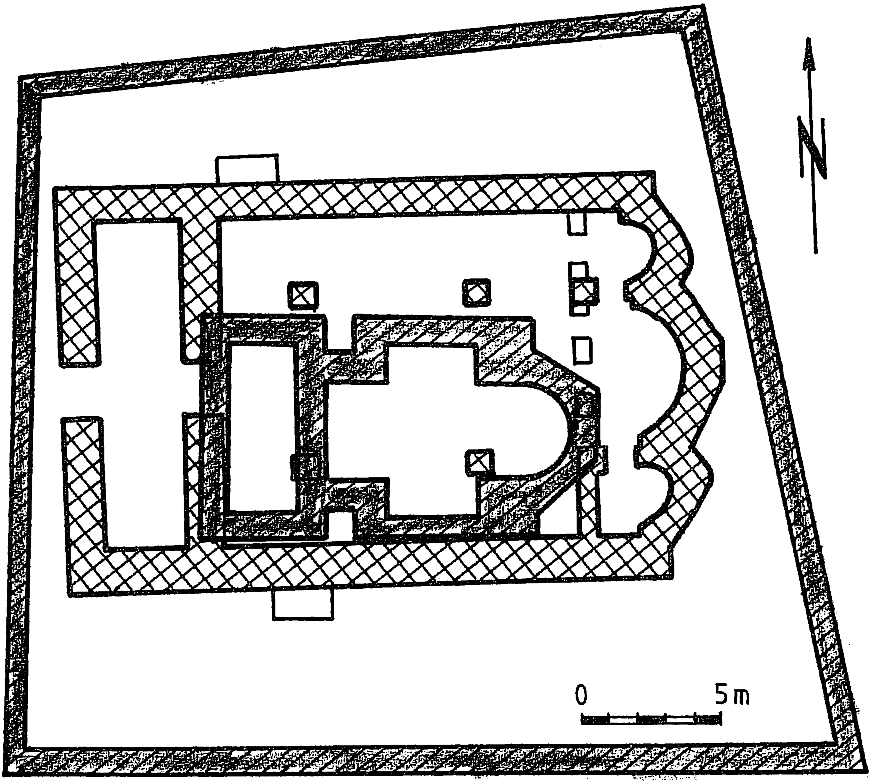

Fig. 82 Planul bisericii din secolul al XIII-lea de la Curtea de Argeș.

În cea dintâi categorie, alături de numeroasele cetăți întărite cu șanțuri de apărare, cu valuri de pământ și cu palisade, contemporane în sens larg cu evenimente de felul celor relatate de Anonymus și de *Vita Sancti Gerhardi*, de la Moigrad, Moldovenești, Șirioara, Dăbâca, Morești, Biharea — cu analogii într-o arie mai vastă europeană, în Pannonia, Moravia și Germania —, menționăm bisericile de piatră de la Dăbâca, parțial cercetate, cu altarul și nava pătrate, cu elemente de plan specifice zonelor de arhitectură central- și vest-europeană din această vreme, între care una, poate cu caracter „voievodal“, datată într-a doua jumătate a secolului al X-lea și în prima parte a celui de-al XI-lea, rotonda de piatră de la Alba Iulia — cu un plan răspândit, deopotrivă, în Orientul bizantin și în Occidentul carolingian și preromanic —, ale cărei urme au fost descoperite sub actuala catedrală romanică, datând, se pare, din secolul al X-lea (și legată, probabil, de creștinările maghiare efectuate de un „episcop“ ca Ierotei), precum și bazilica din această cetate a Albei Iulia, încă incomplet cercetată, ridicată cândva în epoca ulterioară instalării aici a regalității maghiare, la sfârșitul secolului al XI-lea.

Cât despre toreutică, epoca pe care o avem în vedere, mai exact spus veacul al X-lea, ne-a lăsat în părțile de sud-vest ale teritoriului românesc un foarte elocvent monument de artă și de civilizație. Este vorba de cele 23 de vase de aur găsite în 1799 la Sânnicolau Mare, în apropiere de vechea Morisenă a lui Ahtum, recipiente de metal prețios, care — purtând o extrem de bogată decorație zoomorfă, vegetală și geometrică, cu simboluri creștine și inscripții în limba greacă și turcică, cizelate în forme și cu tehnici foarte diverse, ținând în egală măsură de arta bizantină, de unele moșteniri antice greco-romane, de ecouri ale Orientului Apropiat și Îndepărtat, ca și de unele tradiții locale — exprimă o autentică sinteză culturală. O sinteză specifică acestui ținut dintre Mureș și Dunăre, unde în secolele X–XI, bulgari și greci, unguri și pecenegi, în sfârșit, reprezentanți ai lumii apusene întâlneau pe românii autohtoni, elementul etnic majoritar, în colaborare cu care au dezvoltat un capitol de civilizație carpato-dunăreano-pontică de cel mai mare interes, înainte și după „Anul o mie“.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

ABOUL-GHÂZI BÉHÁDOUR KHAN, *Histoire des Mongols et des Tatares,* ed. Desmaisons, II, St. Pétersbourg, 1874.

ANNA COMNENA (= Anne Comnène, *Alexiade,* ed. B. Leib, Paris, I, 1937; II, 1943; III, 1945).

Annales Fuldenses (= *Annales Fuldensium sive Annales regni Francorum orientalis,* în *Scriptores rerum Germanicarum,* ed. Fr. Kurze, Hanovra, 1891).

ANONYMUS (= P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum,* ed. A. Jakubovich, D. Pais, în *Script. rer. Hung.*, ed. E. Szentpétery, I, Budapesta, 1937).

ATTALIATES (= Michaelis Attaliotae *Historia,* ed. Im. Bekker, Bonn, 1853).

CEDRENUS-SKYLITZES (= Georgii Cedreni *Compendium historiarum,* II, ed. Im. Bekker, Bonn, 1839).

CHONIATES (= Nicetae Choniatae *Historia,* ed. Im. Bekker, Bonn, 1835).

Chronicon pictum Vindobonense, în *Izvoarele istoriei românilor,* XI, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1937.

Chronicon Posoniense, ed. Al. Domanovszky, în *Script. rer. Hung.*, II, 1938.

CINNAMUS (= Ioanni Cinnami *Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum,* ed. A. Meineke, Bonn, 1836).

CONSTANTINUS et METHODIUS Thessalonicenses, *Fontes,* Zagreb, 1960.

DRÎMBA, V., *Codex Cumanicus.* Édition diplomatique avec fac-similés, București, 2000.

FEJÉR G., *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis,* I–XI, Buda, 1829–1844.

Fontes, II; III (= *Fontes Historiae Daco-Romanae,* II, ed. H. Mihăescu, Gh. Ștefan, R. Hîncu, Vl. Iliescu, V.C. Popescu, București, 1970; III, ed. Al. Elian, N.-Ș. Tanașoca, București, 1975).

GOMBOS A.F., *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI,* I, II, Budapesta, 1937; III, 1938.

HENRIC DE MÜGELN, *Chronicon germanice conscriptum*, ed. E. Travnik, în *Script. rer. Hung.*, II, 1938.

Hudud al-'Alam, *„The Regions of the World". A Persian Geography, 372 A.H. — 982 A.D.*, ed. V. Minorsky, Londra, 1937.

IBN DASTA (IBN RUSTA), *Izvestija o khazarakh, burtasakh, bulgarakh, madjarakh, slavinakh i russakh*, ed. D.A. Khvolson, Sankt Petersburg, 1869.

LEON DIACONUS (= Leonis Diaconis Caloënsis *Historiae libri decem*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828).

A magyar honfoglalás kútfői, red. Gy. Pauler, S. Szilágyi, Budapesta, 1900.

A magyarok alödetröl és a honfoglálas, ed. Gy.Györffy, Budapesta, 1958.

MARTINEZ, P., *Gardizi's two chapters on the Turks*, în Archivum Eurasiae Medii Aevi, II, 1982.

MENANDER, *Excerpta de legationibus*, în Dexippus Eunapius, Petrus Patricius, Priscus Malchus, Menander, *Historiarum quae supersunt*, Bonn, 1829.

PORPHYROGENITUS, *De adm.* (= Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik–R.J.H. Jenkins, Washington, 1967).

Povest vremennykh let (ed. D.S. Likhačev), Moscova–Leningrad, 1950.

PSELLOS, MICHEL, *Chronographie ou Histoire d'un siècle de Byzance (976–1077)*, ed. E. Renauld, I–II, Paris, 1926–1928.

SIMONIS DE KEZA *Gesta Hungarorum*, ed. Al. Domanovszky, în *Script. rer. Hung.*, ed. E. Szentpétery, I, 1937.

Sovety i rasskazy KEKAUMENA, ed. G.G.Litavrin, Moscova, 1972.

THEOPHANES CONT. (= Theophanes continuatus, *Chronographia*, ed. Im. Bekker, Bonn, 1838).

ZONARAS, IOANNES, *Epitome historiarum*, ed. K. Dindorf, I, Leipzig, 1868.

Lucrări generale

ARMBRUSTER, A., *Der Donau-Karpatenraum in den mittel- und westeuropäischen Quellen des 10.–16. Jahrhunderts*, Köln–Viena, 1990.

BARNEA, I., ȘTEFĂNESCU, Șt., *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

BOURNAZEL, E., POLY, J.-P. (ed.), *Les féodalité*, Paris, 1998.

BRĂTIANU, Gh.I., *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*^{2}, ed. V. Spinei, trad. Michaela Spinei, Iași, 1999.

DECEI, A., *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, București, 1939.

DRAGOMIR, S., *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, București, 1959.

DRĂGANU, N., *Românii din veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933.

DUMAS, M. și colab., *Histoire générale des techniques*, I, Paris, 1962.

L'Europe aux IXe–XIe siècles. Aux origines des États nationaux, Varșovia, 1968.

FINE, Jr., G.V.A., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor, 1991.

GANSHOF, F., *Le Moyen Âge*, în *Histoire des relations internationales* (ed. P. Renouvin), I, Paris, 1953.

GLÜCK, E., *Contribuții la istoria părților arădene în epoca ducatului lui Ahtum*, în Ziridava 6, 1976, p. 89–116.

LE GOFF, J., *Civilizația Occidentului medieval*, București, 1970.

IORGA, N., *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937.

Istoria României, II, red. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, București, 1962.

LOMBARD, M., *Les métaux dans le monde aicien (V^e–Xe siècles)*, Paris, 1974.

MORAVCSIK Gy., *Byzantinoturcica*, I–II, Berlin, 1958.
OBOLENSKY, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*, Londra, 1974.
OLTEANU, Șt., *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București, 1997.
PASCU, Șt., *Voievodatul Transilvaniei*^{2}, I, Cluj, 1972.
PLEINER, R., *Iron in Archaeology. The European Bloomery Smelters*, Praga, 2000.
Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on the Territory of Romania, red. M. Constantinescu, Șt. Pascu și P. Diaconu, București, 1975.
SPINEI, V., *Moldova în secolele XI–XIV*, Chișinău, 1994.
STĂNESCU, E., *Byzance et les Pays Roumains aux IX*^{e}*–XV*^{e} *siècles*, în XIVe Congrès International des études byzantines, Bucarest 6–12 septembre 1971. Rapports IV, București, 1975, p. 7–28.
STOICESCU, N., *O falsă problemă istorică — discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoșesc*, București, 1995.
THEODORESCU, R., *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974.
– *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București, 1999.

Lucrări speciale

1) Particularitățile de feudalizare în Europa Est-Centrală, de Sud-Est și Răsăriteană

a) Europa Est-Centrală

BLOCH, M., *La société féodale*, I–II, Paris, 1939–1940.
BOUTRUCHE, R., *Seigneurie et féodalité*, Paris, 1970.
CALMETTE, J., *Le monde féodale*, Paris, 1951.
DUBY, G. și MANDROU, R., *Histoire de la civilisation française*, I–II, Paris, 1958.
DUBY, G., *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval*, I–II, Paris, 1962.
EGGERS, M., *Das „Grossmährische Reich". Realität oder Fiktion?*, Stuttgart, 1995.
FOCILLON, H., *Anul O mie*, București, 1971.
FOSSIER, H., *Histoire sociale de l'Occident médieval*, Paris, 1970.
HENSEL, W., *Slowianszczyna wzesnosrednowieczna*, Varșovia, 1965.
Importants sites slaves en Slovaquie, Bratislava, 1978.
LATOUCHE, R., *Les origines de l'économie occidentale* (*IV*^{e}*–XI*^{e} *siècles*), Paris, 1956.
PETIT-DUTAILLIS, Ch., *La monarchie féodale en France et en Angleterre, X*^{e}*–XIII*^{e} *siècles*, Paris, 1933.
PIRENNE, H., COHEN, G., FOCILLON, H., *La civilisation occidentale au moyen âge du XI*^{e} *au milieu du XV*^{e} *siècle*, Paris, 1933.
PLANITZ, E., *Die deutsche Stadt des Mittelalter*, Graz-Köln, 1954.
POULIK, J., *Mikulčice sidlo a pevnost knéžat Velikomoravskych*, Praga, 1975.
THEIS, L., *Nouvelle histoire de la France médiévale, 2, L'héritage des Charles*, Paris, 1990.
Velikaja Moravija, Praga, 1963.
WHITE, L., *Medieval Technology and Social Change*, New York, 1962.

b) Europa de Sud-Est și Răsăriteană

BÁLINT, Cs., *Die Archäologie der Steppe*, Viena-Köln, 1989.

BRÉHIER, L., *Le monde byzantin*, I–III, Paris, 1947–1950.

DAVIDSON, H.R.E., *The Viking Road to Byzantium*, Londra, 1976.

DUCELLIER, A., *Byzance et le Monde orthodoxe*^{3}, Paris, 1997.

FIEDLER, U., *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, 1–2, Bonn, 1992.

HONIGMAN, E., *Studies in Slavic Church History. A. The Foundation of the Russian Metropolitan Church according to Greek Sources*, în Byzantion 17, 1944–1945, p. 128–162.

IORGA, N., *Chestiunea Dunării (Istorie a Europei Răsăritene în legătură cu această chestie)*, ed. V. Spinei, Iași, 1998.

Jugo-Vostočnaja Evropa v srednie veka, I, Chișinău, 1972.

KAŽDAN, A. P., LITAVRIN, G.G., *Očerki istorii Vizantii i južnych slavijan*, Moscova, 1958.

LAURENT, V., *Aux origines de l'Église russe. L'établissement de la hiérarchie byzantine*, în Echos d'Orient 38, 1939, p. 279–295.

LITAVRIN, G., *Bolgarija i Vizantija v XI–XII vv.*, Moscova, 1960.

MORAVCSIK G., *Byzantium and the Magyars*, Budapesta, 1970.

OSTROGORSKY, G., *Geschichte des byzantinisches Staates*^{3}, München, 1963.

PERKHAVKO, V.B., *Svjazi Drevnej Rusi so slavjanskimi stranami*, Moscova, 1987.

PETROV, P., *La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IX*^{e} *siècle et la conversion des Bulgares*, în Byzantinobulgarica 2, 1965, p. 41–52.

PRITSAK, O., *The Origin of Rus'*, I, Cambridge, Mass., 1981.

RADOJČIĆ, G.Sp., *La date de la conversion des Serbes*, în Byzantion 22, 1952, p. 253–256.

Răscoala și statul Asăneștilor, coord. E. Stănescu, București, 1989.

RYBAKOV, B.A., *Kievskaja Rus i russkie knjažestva XII–XIII vv.*, Moscova, 1982.

SKAZKIN, S., *Očerki po istorii zapadnoevropejskogo krestijanstva v srednie veka*, Moscova, 1968.

SWOBODA, V., *L'origine de l'organisation de l'Église en Bulgarie et ses rapports avec le Patriarcat de Constantinople (870–919)*, în Byzantinobulgarica 2, 1966, p. 67–81.

THEODORESCU, R., *„Monumentum princeps" et genèse d'États en Europe orientale au Moyen Âge*, în RRH 16, 1978, 2, p. 211–248.

TIHOMIROV, M., *Drevnerusskie goroda*^{2}, Moscova, 1956.

TREADGOLD, W., *Byzantium and its Army, 284–1081*, Stanford, 1985.

ZLATARSKI, V.N., *Istoriia na bălgarskata dăržava preză srednite vekove*, I, 2, Sofia, 1927.

2) Societatea românească în condițiile procesului de feudalizare

BARBU, M., ZDROBA, M., *Noi contribuții privind cetatea de pământ de la Vladimirescu*, în Ziridava 8, 1977, p. 7–28.

BOGDAN, I., *Originea voievodatului la români*, București, 1902.

CÂNDEA, I., *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.

COMȘA, M., *Cultura materială veche românească. Așezările din secolele VIII–X de la Bucov (Ploiești)*, București, 1978.

CONSTANTINIU, Margareta, PANAIT, P.I., *Cercetarea feudalismului timpuriu pe teritoriul orașului București*, în Materiale de istorie și muzeografie 3, București, 1965.

Constituirea statelor feudale românești (red. N. Stoicescu), București, 1980.

DANKANITS A., FERENCZI St., *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud*, în MCA 6, 1959, p. 605–615.

DIACONU, P., *Realități politice la Dunărea de Jos: români, bizantini, bulgari, pecenegi*, în RdI 34, 1981, 6, p. 1111–1132.

GEORGESCU, V.Al., *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1980.

IAMBOR, P., MATEI, Șt., *Cetatea feudală din Cluj-Mănăștur*, în AIIAC 18, 1975, p. 291–304.

KOVACS G., *Documente despre începuturile Aradului*, în Ziridava 6, 1976, p. 117–132.

LAZEA, E., *Economia piscicolă și dreptul de pescuit în Transilvania în secolele XI–XIV*, în SMIM 6, 1973, p. 19–41.

MADGEARU, Al., *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001.

MAGHIAR, N., OLTEANU, Șt., *Din istoria mineritului în România*, București, 1970.

MATEI, M.D., *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească până în secolul al XVII-lea*, Iași, 1997.

MOGA, I., *Voievodatul Transilvaniei. Fapte și interpretări istorice*, în AIIN 1, 1945, p. 55–148.

NEAMȚU, V., *La technique de production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, București, 1975.

OLTEANU, Șt., *Societatea românească la cumpăna de milenii (secolele VIII–XI)*, București, 1983.

– *Agricultura la est și sud de Carpați în secolele IX–XIV*, în Muzeul Național 1, 1974, p. 35–57.

– *Structuri teritorial-politice românești în spațiul carpato-danubiano-pontic în sec. VIII–XI*, în RdI, 1979, 2, p. 285–309.

– *Evoluția procesului de organizare statală la est și sud de Carpați în secolele IX–XIV*, în Studii. RdI 4, 1971, p. 757–766.

OLTEANU, Șt., ȘERBAN, C., *Meșteșugurile din Moldova și Țara Românească în evul mediu*, București, 1970.

OLTEANU, Șt. și colab., *Din istoria metalurgiei în România*, București, 1983.

– *Din istoria prelucrării pieilor în România*, București, 1984.

POPA, R., *Structures socio-politiques roumaines au sud de la Transylvanie au cours du Haut Moyen Âge*, în RRH 14, 2, 1975.

RUSU, M., *Castrum, urbs, civitas (Cetăți și „orașe" transilvănene din sec. IX–XIII)*, în AMN 8, 1971, p. 197–203.

– *Cetatea Moigrad și Porțile Meseșului (sec. IX–XIII)*, în Omagiu Ștefan Pascu, Cluj, 1974, p. 265–279.

– *Cetățile transilvănene din secolele IX–XI și importanța lor istorică*, în Ziridava 10, 1978, p. 159–171.

RUSU, M., DĂNILĂ, Șt., *Cetatea feudală timpurie de la Șirioara (sec. IX–XI)*, în File de istorie, 1972, p. 47–66.

SPINEI, V., *La genèse des villes du sud-est de la Moldavie et les rapports commerciaux des XIIIe–XIVe siècles*, în Balkan Studies 35, 1994, 2, p. 197–269.

TENTIUC, I., *Populația din Moldova Centrală în secolele XI–XIII*, Iași, 1996.

TEODOR, D.Gh., *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1978.

– *Meșteșugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV–XI d.Hr.*, Iași, 1996.

– *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1981.

UDRESCU, M., BEJENARU, L., HRIȘCU, C., *Introducere în arheozoologie*, Iași, 1999.

ZAHARIA, E., *Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967.

3) Ultimii migratori

a) Ungurii

BARTHA A., *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapesta, 1975.
BOWLUS, Ch.R., *Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube, 788–907*, Philadelphia, 1995.
DIENES, I., *Die Ungarn um die Zeit der Landnahme*, Budapesta, 1972.
FODOR I., *In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*, Budapesta, 1982.
FODOR I. (red.), *The Ancien Hungarians*, Budapesta, 1996.
GÖCKENJAN, H., *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972.
GYÖRFFY Gy., *Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende*, Budapesta, 1983.
HOREDT, K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
KELLNER, M. G., *Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150*, München, 1997.
LÁSZLÓ Gy., *A honfoglaló magyarok*, Budapesta, 1996.
POP, I.-A., *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV*, Cluj-Napoca, 1996.
Problemy arkheologii i drevnej istorii ugrov (red. A.P. Smirnov, V.N. Černetzov, I.F. Erdélyi), Moscova, 1972.
RÉVÉSZ L., *A karosi honfoglalás kori temetök*, Miskolc, 1996.
RÓNA-TAS A., *Language and History Contributions to Comparative Altaistics*, Szeged, 1986.
RUSSU, I.I., *Les Roumains et les Sicules*, Cluj-Napoca, 1998.
RUSU, M., *The Autochthonous Population and the Hungarians on the Territory of Transylvania in the 9th–11th Centuries*, în *Relations*, p. 201–217.
SPINEI, V., *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos*, Iași, 1996.
– *Migrația ungurilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în secolele IX–X*, în AM 13, 1990, p. 103–148.
TOČIK, A., *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*, Bratislava, 1968.
VAJAY, S. de, *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933)*, Mainz, 1968.

b) Pecenegii, uzii și cumanii

BAKÓ G., *The relations of the principality of the Banat with the Hungarians and the Petchengs in the tenth century*, în *Relations*, p. 241–248.
CONEA, I., DONAT, I., *Contribution à l'étude de la toponymie petchénègue-comane de la Plaine Roumaine du Bas-Danube*, în Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VIe Congrès international des sciences onomastiques à Munich du 24 au 28 août 1958, București, 1958, p. 139–169.
DIACONU, P., *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970.

– *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, București, 1978.

GOLDEN, P.B., *An Introduction in the History of the Turkic Peoples*, Wiesbaden, 1992.

IORGA, N., *Imperiul cumanilor și domnia lui Băsărabă. Un capitol din colaborația româno-barbară în evul mediu*, în AARMSI, ser. III, t. 8, 1928, p. 27–28.

NĂSTUREL, P.Ș., *Valaques, Coumans et Byzantins sous le règne de Manuel Comnène*, în Byzantina 1, 1969, p. 177–186.

PÁLÓCZI HORVÁTH A., *Petschenegen, Kumanen, Jassen. Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Budapesta, 1989.

PLETNEVA, S.A., *Pečenegi, torki i polovtzy v južnorusskikh stepjakh*, în Materialy i issledovanija po arkheologii SSSR 62, 1958, p. 151–226.

RASSOVSKY, D., *Pečenegi, torki i berendei na Rusi i v Ugrii*, în Seminarium Kondakovianum 6, 1933, p. 1–66.

SÂMPETRU, M., *Înmormântări pecenege din Câmpia Dunării (sec. IX–XI)*, în SCIV 24, 1973, 3, p. 443–464.

SPINEI, V., *Les Petchénègues au nord du Bas-Danube aux X–XI siècles*, în Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, 4, Bratislava, 1993, p. 285–290.

– *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Iași, 1999.

VASILIEVSKII, V.G., *Vizantija i pečenegi (1048–1094)*, în Trudy 1, Sanktpeterburg, 1908, p. 1–117.

4) Revenirea Imperiului bizantin la Dunărea de Jos

BARASCHI, S., *Observații asupra necropolelor din epocă feudală timpurie în Dobrogea*, în SCIVA 28, 1977, 3, p. 403–417.

BĂNESCU, N., *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas-Danube*, în Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 3, 1922, p. 287–310.

– *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946.

CUSTUREA, G. Gh., *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (secolele IX–XI)*, Constanța, 2000.

DIACONU, P., *Câteva considerații în legătură cu valurile din Dobrogea (sec. IX–X)*, în Pontica 4, 1972, p. 373–380.

DIACONU, P., BARASCHI, S., *Păcuiul lui Soare*, II, *Așezarea medievală*, București, 1977.

DIACONU, P., VÎLCEANU, D., *Păcuiul lui Soare*, I, *Cetatea bizantină*, București, 1972.

FLORESCU, Gr., FLORESCU, R., DIACONU, P., *Capidava*, I, București, 1958.

FLORESCU, R., CIOBANU, R., *Problema stăpânirii bizantine în nordul Dobrogei în sec. IX–X*, în Pontica 4, 1972, p. 381–400.

GYÓNI M., *Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in Paristrion*, Budapesta, 1944.

IORGA, N., *Cele dintâi cristalizări de stat ale românilor*, în RI 5, 1919, p. 103–112.

MĂNUCU ADAMEȘTEANU, Gh., *Aspecte ale politicii împăratului Alexios I Comnenul la Dunărea de Jos în lumina ultimelor descoperiri sfragistice și numismatice*, în RI, s.n., 6, 1995, 3–4, p. 345–366.

NECȘULESCU, C., *Ipoteza formațiunilor române de la Dunăre în sec. XI*, în RIR 7, 1937, p. 122–150.

OIKONOMIDÈS, A., *Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xᵉ–XIᵉ siècles: la Mésopotamie de l'Occident*, în RESEE 3, 1965, 1–2, p. 57–79.

RĂDULESCU, A., HARȚUCHI, M., *Cimitirul feudal timpuriu de la Castelu*, Constanța, 1967.

SEVČENKO, I., *The Date and Author of the so-called Fragments of Toparcha Gothicus*, în Dumbarton Oaks Papers 25, 1971, p. 115–188.

SPINEI, V., *Monede bizantine în spațiul est-carpatic*, în SCN 8, 1984, p. 77–83.

STĂNESCU, E., *Les Mixobarbares du Bas-Danube au XIᵉ siècle (Quelques problèmes de la terminologie des textes)*, în Nouvelles études d'histoire 3, 1965, p. 45–53.

STEPHENSON, P., *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge, 2000.

ȘTEFAN, Gh., BARNEA, I., COMȘA, M., COMȘA, E., *Dinogetia*, I, *Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța-Garvăn*, București, 1967.

TANAȘOCA, N.-Ș., *Les Mixobarbares et les formations politiques paristriennes du XIᵉ siècle*, în RRH 12, 1973, 1, p. 61–82.

TĂPKOVA-ZAIMOVA, V., *Dolni Dunav — granična zona na vizantiiskiia zapad*, Sofia, 1976.

5) Civilizație

ALZATI, C., *În inima Europei. Studii de istorie religioasă a spațiului românesc*, trad. Ș. Turcuș, Cluj-Napoca, 1998.

BARNEA, I., *Les monuments rupestres de Basarabi en Dobroudja*, în Cahiers archéologiques 13, 1962, p. 187–208.

GELZER, H., *Das Patriarchat von Ochrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig, 1902.

HEITEL, R., *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, în RRHA 2, 1972, p. 139–160.

– *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Südsiebenbürgen* (II), în RRHA, 1975, p. 3–10.

IONESCU, Gr., *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963.

IORGA, N., *Istoria bisericii române și a vieții religioase la români*², I, București, 1929.

Istoria artelor plastice din România, I, București, 1968.

IVANKA, E. von, *Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn*, în Orientalia Christiana Periodica 8, 1942, p. 183–194.

JUHÁSZ K., *Die Stifle der Tschanader Diözese im Mittelalter*, Münster, 1927.

LECLERQ, J., *San Gerardo di Csánad e il monachesimo*, în Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Florența, 1973, p. 3–22.

LUPȘA, Șt., *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929.

MAVRODINOV, N., *Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós*, în Archaeologia Hungarica 19, 1943.

MUNTEAN, V.V., *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (până la 1600)*, București, 1984.

NICOLESCU, C., *Aspecte ale relațiilor culturale cu Bizanțul la Dunărea de Jos, în sec. X–XIV*, în SMIM 5, 1962, p. 7–55.

PĂCURARIU, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*², București, 1991.

POPA, R., *Streisângeorgiu. Mărturii de istorie românească în secolele XI–XIV în sudul Transilvaniei*, în Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă 47, 1978, 1, p. 9–32.

SNEGAROV, I., *Istoria na ohridskata arhiepiskopiia*, I, Sofia, 1924.

THEODORESCU, R., *Sur la continuité artistique balkano-danubienne au moyen âge* (*À propos de quelques pièces d'argenterie et de parure des* X^{e}–XIVe *siècles*), în RESEE 6, 1968, 2, p. 289–312.

– *Sur les débuts de l'art populaire médieval roumain*, în RRHA 7, 1970, p. 3–12.

– *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos* (*400–1400*), București, 1976.

VĂTĂȘIANU, V., *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959.

– *Arhitectura și sculptura romanică în Pannonia medievală*, București, 1966.

Partea a II-a

ÎMPLINIRI STATALE

Capitolul III

EUROPA EVULUI MEDIU „CLASIC“ (SECOLELE XII–XIII)

1. ECONOMIE ȘI SOCIETATE ÎN SPAȚIUL ROMÂNESC

a. Situația demografică; realități economice; prefaceri sociale; adâncirea procesului de stratificare socială

Evoluția societății românești în secolul al XII-lea și în prima jumătate a veacului următor poartă pecetea, pe de o parte, a consecințelor impactului ultimului val de migratori, care sfârșește cu marile devastări mongole de la mijlocul secolului al XIII-lea, iar pe de altă parte, a continuării efortului militar și administrativ al regalității maghiare pentru cucerirea Transilvaniei și pentru modificarea sau înlocuirea vechilor instituții tradiționale ale populației românești din acest teritoriu.

Pătrunderea nomazilor de stepă s-a dovedit a avea agravante urmări mai cu seamă asupra teritoriilor românești din spațiul extracarpatic, temporizând evoluția principalelor structuri demo-economice și social-politice existente în acest spațiu, datorită contactului cu rânduielile noilor migratori pătrunși în acest spațiu, rânduieli ce aparțineau unei organizări tribale deosebită radical de aceea a comunităților autohtone; după cum se știe, cei veniți, ca și predecesorii lor, nu erau legați de un mod de viață statornic, sedentar, n-au fost nicidecum creatori de structuri social-economice superioare, fapt pentru care au dispărut din istorie.

Impactul maghiar a avut consecințe diferite pentru comunitățile românești din Transilvania. Aflată sub obediența confesională a catolicismului, regalitatea maghiară s-a preocupat constant de cucerirea de noi teritorii. Neputând desființa deplin vechile forme politico-administrative ale populației românești, feudalitatea maghiară a fost nevoită să mențină structura politică tradițională românească, cea a voievodatului, acordându-i statut de autonomie în cadrul statului ungar, fapt care, însă, nu a putut împiedica transpunerea în societatea românească din Transilvania a instituțiilor și a formelor administrative feudale maghiare. În acest context se înscrie și aducerea în Transilvania a secuilor și a sașilor, în scopul apărării frontierelor estice ale regatului, în cazul dintâi, și al punerii în valoare, de către aceștia din urmă, în favoarea statului maghiar, a substanțelor minerale utile din bazinul intracarpatic.

Această complexă situație politică, care a dominat secolul al XII-lea și prima jumătate a celui următor, va antrena consecințe majore pentru societatea românească, divizând-o, sub raport politic, în două: spațiul extracarpatic, așa cum a fost definit mai sus, pe de o parte, iar, pe de alta, Transilvania, ca voievodat autonom în cadrul statului maghiar, fiind supusă eforturilor de intregrare a comunităților românești în sistemul politico-administrativ al regatului.

Populația Transilvaniei. Colectivitățile medievale, obști sătești în imensa lor majoritate, încă libere și viguroase, altele aservite sau nou întemeiate, precum și puținele orașe aflate într-o fază incipientă de dezvoltare, toate își raportau existența și importanța la elementul uman, la densitatea locuitorilor de pe un anumit spațiu. Sunt probleme de maximă însemnătate, care se cuvin a fi cunoscute pentru perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea, deși, recunoaștem, lipsa izvoarelor directe nu permite o cunoaștere cât de cât exactă în această privință. În această situație istoricul e nevoit să recurgă la izvoare indirecte, care, studiate și înțelese în chip just, oferă anumite repere în legătură cu rețeaua demografică.

În condițiile societății carpato-dunărene, geografia istorică poate oferi puncte de reper și de susținere în reconstituirea — cu aproximație și cu multă probabilitate — situației demografice, cunoscând numărul așezărilor și al locuitorilor dintr-o așezare, comparând situația din acest spațiu cu aceea a altor țări și zone europene.

Mai întâi se cuvine să se precizeze numărul mediu de locuitori din cadrul așezărilor. Exemplele de sate, față de care documentele au fost mai generoase, în sensul indicării situației demografice, pot constitui criterii de orientare și de estimare aproximativă. Potrivit documentelor vremii, media din trei sate din comitatul Bihor era, la 1075, de 48 gospodării într-un sat[1].

Existau atunci, ca și mai târziu, sate foarte diferite din punct de vedere demografic: unele foarte mari pentru acea vreme, cum era Artand, cu cele 120 de gospodării ale sale, și sate foarte mici, cum era Duboz, format doar din trei gospodării. Diferențierea mare în cazul acestor așezări nu a fost o excepție, nici pentru zona respectivă și nici pentru altele. În realitate, așezările — sătești și chiar cele urbane — erau foarte deosebite ca număr de familii sau de gospodării și nu numai pe teritoriul țării noastre, ci pretutindeni. Nici media unui sat pentru întreaga Transilvanie nu înseamnă media satelor bihorene, deoarece situația din Câmpia de Vest trebuie să fi fost diferită de aceea din zonele de podiș sau de munte. Media numărului gospodăriilor unei așezări rurale din Transilvania, putea fi cuprinsă între 15 și 20 de gospodării la sfârșitul secolului al XI-lea și în secolul următor, ceea ce înseamnă 70–80 de locuitori, deoarece pentru acea vreme, în Transilvania, ca și în alte spații europene, indicele unei familii nu trecea mult de patru membri datorită mortalității infantile extrem de mari.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 1–2.

Transilvania de la sfârșitul secolului al XI-lea putea să aibă circa 400 000 de locuitori, ceea ce înseamnă aproape 4 locuitori pe km^2 la o suprafață de 102 000 km^2, cât era teritoriul Transilvaniei împreună cu Banatul, Crișana și Maramureșul, în vremea când Anglia avea 1 000 000 de locuitori, Ungaria cam tot atâția, cu o densitate de 5 locuitori pe km^2.

În secolul al XII-lea, satele s-au înmulțit, populația a crescut prin spor natural, dar și prin colonizarea altor comunități umane. Numărul locuitorilor Transilvaniei la sfârșitul secolului al XII-lea depășea probabil cifra de 400 000, ceea ce înseamnă 4 locuitori pe km^2, așa cum s-a văzut mai sus, în timp ce populația întregului regat al Ungariei din acea vreme (inclusiv Transilvania) este estimată la 1 800 000 –2 200 000 locuitori.

În prima jumătate a secolului al XIII-lea, situația demografică a Transilvaniei s-a îmbunătățit în continuare. Totodată, devin mai generoase și izvoarele documentare. Din datele păstrate, cunoaștem existența, până la 1241, a unui număr de 635 de așezări, ceea ce nu înseamnă câtuși de puțin că în Transilvania acelei vremi existau numai așezările menționate în documentele cunoscute.

Mărimea, din punctul de vedere demografic, a așezărilor a variat mult și în această epocă. Existau sate cu trei familii, adică 12–15 locuitori — indicele mediu al familiei trebuie să mai fi crescut în această perioadă —, altele cu 66 de familii, adică cu circa 300 de locuitori. Satele cu 200–300 de locuitori erau mari, iar de această valoare se vor fi apropiat și așezările ale căror nume erau însoțite de apelativul „mare“: Peregu Mare (*Magna villa Pereg*) din comitatul Arad, Nușfalău (*villa Magna*) din comitatul Solnocul Mijlociu (Sălaj), din care s-au desprins „roiuri“, o parte a locuitorilor întemeindu-și altă așezare, mai în sus sau mai în jos de cea „bătrână“. Mai multe asemenea așezări sunt pomenite în documente anterioare anului 1241.

Pe temeiul datelor cunoscute, putem aprecia că în prima jumătate a secolului al XIII-lea, media așezărilor din anumite zone atingea circa 25 de gospodării, deci cam 120–130 locuitori. În cele 13 sate aparținătoare capitlului din Arad, sunt menționate la 1202–1203 peste 411 gospodării[1], ceea ce revine o medie de 32,5 gospodării de sat.

În cazul citat valoarea este minimală, deoarece în unele așezări sunt pomenite numai anumite categorii de locuitori — de exemplu vierii —, în altele numai familiile aservite (iobagii sau slugile). Dar, pe lângă aceste pături, în satele respective mai trăiau și altele: agricultori și crescători de vite, alături de vieri, țărani liberi din punctul de vedere social-juridic, neaserviți bisericii și de aceea nemenționați în acest document, care înseamnă confirmarea privilegiilor. Aceasta permite sporirea numărului total de gospodării sau familii din satele aparținătoare capitlului din Arad la peste 32,5 în medie de așezare, deci la peste 130 de locuitori în medie de fiecare sat.

---

[1] *Ibidem*, p. 23–27.

Uneori, alături de numele capului de familie, se precizează și numărul copiilor, alteori se menționează existența fratelui care locuia în aceeași gospodărie. Media copiilor de familie atestați în document era de circa unul, probabil băieți, la care se adaugă și fetele, variind între zero copii de familie (168 capi de familie din 411), un copil de familie (125 familii), doi copii de familie (74 familii), trei copii de familie (36 familii), patru copii de familie (șapte familii) și cinci copii de familie (o familie).

Media gospodăriilor din satele Transilvaniei acelei vremi va fi fost, totuși, mai mică decât a celor 13 sate din Câmpia Aradului, regiune mai fertilă și, ca atare, cu populație mai densă. De aceea, considerăm că media gospodăriilor din satele transilvănene era de 25 de familii. Cu posibilitatea și aproximația necesare în situația dată, putem îndrăzni o estimare a populației Transilvaniei în ajunul marii invazii mongole. Dacă în secolul al XII-lea media gospodăriilor unui sat era de circa 20, și deci, a locuitorilor, de peste 80, iar în prima jumătate a secolului al XIII-lea media gospodăriilor unui sat era de 25 și a locuitorilor de peste 100, înseamnă că densitatea a crescut cu peste 20%. Întreaga populație a Transilvaniei putea ajunge la aproape 500 000 locuitori, ceea ce înseamnă circa 5 locuitori pe km^2, în vremea când densitatea populației în zona centrală a regatului Ungariei din acea vreme este apreciată ca fiind între 8 și 10 locuitori pe km^2. Ținând seama de deosebirile fizico-geografice — mare parte a Ungariei fiind șes, iar Transilvania dispunând în general de un relief înalt —, raportul între densitatea populației Ungariei și a Transilvaniei poate fi, cu probabilitate, real.

Populația Transilvaniei era formată în această perioadă din români, maghiari, secui, sași, celelalte componente etnice fiind neglijabile ca proporție sau aflate într-o fază avansată de asimilare. Raportul numeric dintre populația românească și populațiile alogene este greu de stabilit în lipsa izvoarelor etno-demografice; el se poate, totuși, aprecia cu probabilitate, pe baza logicii istorice a comparației.

Cercetările au dovedit că grupurile populațiilor alogene — maghiari, secui și sași — nu erau prea numeroase în acea vreme și nici chiar după aceea. Cea mai mare parte a populației maghiare a rămas în Câmpia Pannoniei și doar puțini s-au așezat — de bunăvoie sau prin așezarea silită pe domeniile nobiliare sau bisericești — în teritoriile cucerite în secolele XI–XII de statul feudal ungar. Puțini au fost și secuii, atât în general, cât și în Transilvania. Nu erau mai numeroși nici sașii, de la așezarea lor și până la marea invazie mongolă, concentrându-se în câteva zone: Sibiu, Brașov, Bistrița și Orăștie–Sebeș. Grosul populației era format din români, care împânzeau întreaga Transilvanie, la câmpie, în zonele centrale sau de podiș și în zonele submontane. Când izvoarele permit, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, o estimare a populației Transilvaniei din punct de vedere etnic, proporția este de circa 63%–65% români și 35%–37% populațiile alogene împreună (maghiari, secui și sași). Situația s-a menținut asemănătoare din punct de vedere etno-demografic — fiind poate chiar mai favorabilă românilor — și în prima jumătate a secolului al XIII-lea.

Populația Olteniei, Munteniei, Moldovei și Dobrogei. În lipsa unor izvoare scrise cuprinzând informații referitoare la populație, situația etno-demografică din regiunile extracarpatice ale României, adică din Oltenia, Muntenia, Moldova și Dobrogea, se poate reconstitui cu mai mare dificultate. Lipsa informațiilor scrise poate fi, însă, suplinită parțial de unele constatări arheologice. Din aprecierea acestor date în stadiul actual al cercetărilor, se pare că o dată cu instalarea pecenegilor în regiunile extracarpatice, destul de multe colectivități autohtone și-au părăsit așezările și s-au retras din calea năvălitorilor, fie în regiunile deluroase și montane, fie în dreapta Dunării. De altfel, cercetările arheologice au dovedit că, în secolul al XI-lea, așezările din Dobrogea și-au mărit, în scurt timp, suprafața locuibilă. Acum apar „cartierele“ de locuit amplasate în afara perimetrului vechilor așezări fortificate.

Pecenegilor le-au urmat uzii, iar acestora cumanii. Toate aceste populații, îndeletnicindu-se cu creșterea vitelor, au sălășluit cu deosebire în regiunile de șes ale zonei extracarpatice. Urmele prezenței lor se reflectă în câteva forme de viață materială, cum ar fi, de pildă, piesele de harnașament, pandantivele, precum și mormintele de călăreți nomazi turanici, care au apărut, mai frecvent în Moldova, dar și în Câmpia Română și în Dobrogea.

Chiar dacă în secolele XI–XII populația românească se va fi concentrat mai mult în ținuturile de deal și de munte, aceasta nu înseamnă dispariția sa totală în părțile controlate efectiv de nomazii amintiți. Deși mai puțin concludente, informațiile din izvoarele narative, cum ar fi aceea referitoare la prinderea de către români a lui Andronic Comnenul, în 1164, în apropierea graniței cu Haliciul[1], au în vedere, foarte probabil, teritoriul Moldovei. Acestora li se adaugă informațiile toponimice, care atestă continuitatea de locuire din zona subcarpatică, și mai ales, în ultimul timp, datele izvoarelor arheologice.

De la începutul secolului al XI-lea și până în ultimele decenii ale secolului al XII-lea, populația românească din Moldova trăia în așezări denumite de tip „Răducăneni“, caracterizate prin locuințe adâncite și de suprafață, bogate în ceramică lucrată la roata cu turație medie și înceată. Asemenea așezări au fost descoperite într-o zonă largă din Podișul Central Moldovenesc, iar în ultima vreme și în zona deluroasă din nord-estul Munteniei.

Dacă până nu demult, cercetările arheologice nu reușiseră să particularizeze aspectele specifice ale civilizației românești est-carpatice din această vreme, descoperirile de la Oltenești – jud. Vaslui, Răducăneni – jud. Iași și din alte locuri, conturează trăsăturile definitorii ale acesteia.

Mai complexă apare situația etno-demografică din Dobrogea, unde alături de români, trăiau bulgari, greci, pecenegi ș.a. Informațiile din cronicile bizantine referitoare la populația dintre Dunăre și mare, sunt, adesea, confirmate de descoperirile arheologice. Din „mozaicul“ etnic al Paristrionului, românii se detașau, atât ca număr, cât și ca importanță din punct de vedere al relațiilor social-economice și politico-militare. Anna

---

[1] Choniates, p. 11, 170; *Fontes*, III, p. 251.

Comnena, vorbind de conflictul dintre bizantini și cumani din anul 1094, informează cum „o căpetenie a românilor“ cu numele de *Poudilas* (Budilă, Pudilă) a sosit în tabăra de lângă Anchialos a împăratului Alexios I Comnenul, ca să-l anunțe pe acesta de trecerea Dunării de către cumani[1]. Informația se referă, desigur, la căpetenia unei comunități românești din jurul Silistrei, care avea, printre altele, îndatorirea de a supraveghea linia fluviului. De altfel, este de presupus că majoritatea „stratioților“ erau obligați să asigure securitatea frontierei dunărene a Bizanțului.

Populația Dobrogei din secolele XI–XII trăia atât în așezările înșirate pe malul Dunării, cât pe valea Carasu, în bazinul Casimcea și pe litoral. Locuințele din așezările rurale erau, fără excepție, adâncite în pământ, spre deosebire de orașe, înlăuntrul cărora se întâlnesc și case de suprafață, construite din lemn pe temelii de piatră. Numărul mediu al locuințelor dintr-un sat nu depășea cifra de 30, ceea ce înseamnă că populația unei așezări rurale obișnuite se situa la o cifră medie ce depășea 100 locuitori. Judecând după rezultatele cercetărilor arheologice de la Dinogetia–Garvăn, Capidava sau Păcuiul lui Soare, populația unei așezări cu trăsături urbane depășea, în această vreme, de două-trei ori pe aceea a unei obști sătești.

Cercetările de teren întreprinse în ultimul timp, și care sunt încă departe de a fi fost încheiate, au identificat în Dobrogea secolelor XII–XIII cel puțin nouă așezări cu caracter urban și peste 60 de așezări rurale. Izvoarele scrise au păstrat numele doar a trei dintre așezările cu caracter urban: Dristra (Silistra), Constantia (Constanța) și Vicina. Aceleași izvoare transmit și numele altor două așezări — Selina și Conopa —, dar localizarea acestora pe baza observațiilor arheologice n-a putut fi încă făcută. Este, totuși, foarte probabil ca Selina să fie identificată cu Sulina, aflată la gura brațului cu același nume. De remarcat că, exceptând numele Selinei și al Conopei, de evidentă origine greco-bizantină, celelalte trei, Dristra, Constantia și Vicina, sunt de origine romană sau românească.

Peisajul etno-demografic al regiunilor extracarpatice, inclusiv al Dobrogei, s-a caracterizat prin anumite modificări în raport cu cel din secolele anterioare. În această vreme, comunitățile pecenege și mai ales cele cumane — care au devenit sedentare — se aflau în plin proces de asimilare de către români. De altfel, formațiunile politice românești, de genul celor consemnate în *Diploma cavalerilor ioaniți,* au căpătat un contur tot mai precis și o autoritate de natură să oblige puterile vecine să țină seama de prezența lor. Aceste formațiuni ajunseseră să-și creeze, totodată, structuri ecleziastice proprii.

Cercetarea actuală nu oferă, încă, datele necesare pentru a zugrăvi tabloul complet al satelor și al centrelor cu caracter urban din spațiul extracarpatic. Totuși, dacă se iau în seamă știrile din diploma mai sus-amintită, precum și celelalte informații, mai cu seamă din prima jumătate a secolului al XIII-lea, se poate afirma că numărul așezărilor rurale de pe malul stâng al Dunării, de pe văile râurilor Jiu, Olt, Argeș trebuie să fi fost destul de consistent.

---

[1] Anna Comnena, X, 2, 6; *Fontes*, III, p. 115.

Unele așezări de pe Dunăre căpătaseră, încă din acea vreme, atributele unor centre urbane. În regiunile de sub munte au apărut centre cu semnificații politice și militare, precum cele puse recent în evidență de cercetările de la Dridu-Fierbinți, Curtea de Argeș, Cetățenii din Vale sau Bâtca Doamnei de lângă Piatra Neamț. Și unele și altele își justificau existența prin prezența, în împrejurimile lor, a unor grupuri importante de sate. Există toate temeiurile pentru ca satele de pe malurile Borcei, amintite în primele documente ale cancelariei Țării Românești, să-și aibă începuturile tocmai în aceste vremuri.

*

În veacurile XI–XIII, o situație particulară au avut-o regiunile din Peninsula Balcanică locuite de români. Este vorba, în principal, de regiunea Munților Balcani, ca și de ținuturile corespunzând nordului Greciei și sudului Serbiei. Dacă românii din Munții Balcani erau urmașii populației romanizate din aceste regiuni, în schimb cei din Munții Pindului par a fi ajuns acolo din regiunea Dunării și a Savei. Aceasta o știm din *Strategikon*-ul lui Kekaumenos, redactat în a doua jumătate a secolului al XI-lea[1]. Data sosirii lor în ținutul Pindului se plasează probabil înainte de mijlocul veacului al X-lea. În anul 976, când „vlahii călători“ l-au ucis între Prespa și Castoria pe David, unul dintre comitopoli — aceasta este prima mențiune despre românii de la sudul Dunării în izvoarele narative bizantine —, ei se aflau acolo de multă vreme.

Numărul românilor din Peninsula Balcanică în veacurile XI–XIII trebuie să fi fost destul de mare, dacă judecăm după toponimia românească din Bulgaria, Grecia, Albania și Serbia. Nume de munți ca Văcărel, Păsărel, Durmitor, Visitor, Curlai, Pârlitor sunt de origine românească și tot de aceeași origine sunt numele unor localități ca Poiana, Bou, Rupți, Vlahoclisura, Cătun, Livezi etc. Organizați în grupe conduse de *celnici,* acești români au participat la răscoala antibizantină din Vlahia Mare, declanșată în anul 1185, când, uniți cu bulgarii, au reușit, la capătul unor sângeroase ciocniri, să întemeieze statul cu capitala la Târnovo.

În cadrul economiei agro-pastorale, care era proprie românilor din Peninsula Balcanică în secolele XI–XIII, creșterea unor importante turme de vite a fost determinată de condițiile geografice din zonele pe care le ocupau. Văratul turmelor la distanțe mari implica existența unor așezări sătești stabile, deoarece turmele erau însoțite doar de o mică parte a bărbaților din colectivitățile respective. În jurul acestor așezări, atestate, de altfel, și de izvoarele scrise, se practica cultura cerealieră. O asemenea situație se desprinde din informațiile lui Kekaumenos. Nu puțini dintre ei se îndeletniceau cu diferite meșteșuguri sau cu negoțul.

Toponimia. Studiul toponimiei se dovedește a fi de deosebită importanță, nu numai pentru reconstituirea situației etno-demografice din vremea consemnării în scris a toponimelor analizate, ci și pentru cunoașterea etapelor istorice de-a lungul cărora s-a cristalizat respectivul tablou etno-demografic. În mod necesar, pe lângă toponimia inserată în cele mai vechi documente de cancelarie, trebuie luate în considerație și actualele nume de locuri, culese de pe teren, aceasta întrucât menținerea unor anumite toponime presupune, de obicei, existența în perioada care ne interesează, atât a denumirilor în cauză, cât și a faptelor istorico-sociale pe care ele le reflectă. Prezența de la început a daco-romanilor și apoi permanența românilor pe teritoriile carpato-dunărene este demonstrată, în primul rând, de însăși structura, din punctul de vedere al originii, a toponimiei. După cum se știe, ea este formată în proporție de circa 80% din nume de locuri de sorginte românească, cu deosebire nume de râuri, văi, pâraie, dealuri și munți. Este neîndoielnic că un număr atât de mare de nume, aparținând unor variate elemente geografice și răspândite pe aproape întreg teritoriul României, nu a putut fi creat decât de o populație autohtonă majoritară.

---

[1] *Fontes,* III, p. 31.

Considerată parțial sau global, toponimia creată de populațiile așezate ulterior la nord de Dunăre — de grupurile de slavi târzii, pecenego-cumani, maghiari și sași — mărturisește existența populației românești la data stabilirii acestora, ca și aspecte ale relațiilor social-politice existente între români, pe de o parte, și celelalte populații, pe de altă parte. Anticipând, se cuvine să subliniem că această toponimie reflectă existența unor relații atât de la o populație la alta, cât și de la cuceritori la masa sedentară a producătorilor de bunuri materiale. Faptul din urmă este sesizabil cu deosebire în cazul toponimelor slave și maghiare, parte dintre ele fiind preluate de români din fondul sistemului de organizare socială și politico-administrativă aparținând cuceritorilor.

Toponimia veche slavă, larg răspândită, cuprinde, cu deosebire, nume de văi, râuri, localități: *Bistra* din sl. *bystra*, „repede", cu derivatul *Bistrița*; *Cerna* din sl. *černa*, „neagră"; *Craiova* din sl. *krali*, „rege"; *Crasna* din sl. *krasina* „frumoasă"; *Dâmbovița* din sl. *debrava*, „arbore", „pădure"; *Ialomița*, din sl. *jalovitsa*, „pământ sterp"; *Rodna* din sl. *ruda* „metal, minereu"; *Slănic* din sl. *slanikŭ*, „vânzare de sare" etc. De notat că această toponimie aparține unor mari arii dialectale diferite: o arie sud-slavă orientală în jumătatea sudică a teritoriului României, o arie sud-slavă apuseană în vestul teritoriului românesc, o arie slavă de est în estul și nordul țării noastre.

Toponimia slavă a rezultat în urma raporturilor dintre autohtoni și slavi, înlocuind, în acest fel, o bună parte din toponimia antică și, de asemenea, din toponimia românească preexistentă; unele nume de localități mai importante, ca *Bălgrad*, *Moigrad*, indică un grai sud-slav.

Prin numărul și prin aria lor de răspândire, toponimele împrumutate de la slavi indică o conviețuire strânsă și de durată cu populația românească, atât în regiunile de deal, cât și în cele de câmpie. Totodată, prin semnificația lor, unele toponime de rezonanță slavă oferă prețioase indicii în legătură cu existența, în acea vreme, a unei populații românești compacte, în diverse zone și regiuni. În speță, este vorba de o serie de toponime formate de la numele etnic acordat românilor de către slavi: *Vlaha* (jud. Cluj; anii 1332–1337; *Olafenes*, *Olafernes*, *Olahfenes*, din sl. *vlahŭ*, „român"; *Vlăhița* (jud. Harghita; anul 1301: *villa nostra Olachalis in medio siculorum nostrorum de Vduordhel commorancium*); *Vlașca* (nume al unui fost județ din Muntenia, ca și nume a două localități, una în jud. Dolj, iar alta în jud. Ialomița) — toponimul înseamnă „ținut“ (sau sat) locuit de români“. De asemenea, *Blahnița* (de Jos) și *Blahnița* (de Sus), două sate în jud. Gorj, și *Vlăsia*, pădure seculară în partea centrală a Munteniei. Referitor la ținuturile *Vlașca* și *Vlăsia* din Câmpia Română, se impune observația că de această arie se leagă și aspectele de civilizație românească timpurie, din secolele VIII–X, cunoscute prin descoperirile arheologice de la Dridu, Bucov, București, Șirna și altele. Pe de altă parte, în această zonă au existat cele mai multe sate moșnenești din Câmpia Română.

Mai puțin numeroși decât românii, slavii rămași la nordul Dunării sau veniți aici în cadrul valurilor târzii ale migrației lor, au sfârșit prin a fi aproape total asimilați. Procesul de asimilare a slavilor de către populația românească a fost încheiat, în general, înainte de secolele XII–XIII, fapt dovedit de inexistența în graiurile săsești a cuvintelor care să fi fost preluate direct din slavă.

Toponimia referitoare la pecenego-cumani este răspândită în mai multe teritorii românești, cu deosebire în părțile răsăritene și sudice ale Câmpiei Române, în Moldova, Dobrogea și — în mai mică măsură — pe teritoriul Transilvaniei. Se înțelege că locuirea românilor în apropierea așezărilor pecenego-cumane este reflectată și de numeroasele nume de locuri create de români de la termenii etnici *cuman*, respectiv *peceneg*. În această categorie se cuprind toponime ca *Vadul Cumanilor* (sat lângă Basarabi — Calafat, menționat mai întâi în anul 1385), *Peceneaga*, *Pecineaga*, *Pecineagul* (județele Brăila, Buzău, Argeș, Tulcea), *Peceneagul* (jud. Brașov). În Transilvania, ca o amintire a „bissenilor“ (pecenegilor), se întâlnesc mai ales formele *Beșa*, *Beșineu*, *Beșinou*, *Beșinova* (județele Mureș, Bistrița-Năsăud, Alba, Timiș, Sibiu), adoptate prin intermediul etnonimului maghiar *Besenyö*.

Se mai poate observa că toponimia pecenego-cumană se referă mai cu seamă la ape curgătoare și la așezări din preajma acestora. Pe de altă parte, această toponimie este situată, în mare măsură, în regiunile de șes. Constatările concordă cu felul de trai al pecenego-cumanilor; crescători de vite și păstori, ei aveau nevoie de pășuni întinse și de apă. Toponimia turcică din regiunile muntoase este mai nouă. Ea își are explicația în împingerea ulterioară a unei părți a populației pecenego-cumane înspre regiunile piemontane. Toponimia maghiară a fost preluată de populația românească din Transilvania ca urmare a raporturilor dintre români și maghiari și pe cale oficială, administrativă.

În marea lor majoritate, toponimele din ultima categorie, alcătuite mai cu seamă din nume de localități, reprezintă traduceri ale numelor vechi românești. În evul mediu, în Transilvania, dar și în Moldova și Țara Românească, ca și în alte părți, traducerile oficiale ale numelor de localități, ca și traducerile sau adaptările numelor de persoane, au fost determinate mai degrabă de rațiuni juridico-redacționale. Numele proprii, românești în cazul nostru, erau traduse, așadar slavizate, de către cancelariile țărilor române din necesitatea de a le „oficializa“, de a le exprima în limbile oficiale ale vremii, în care erau redactate documentele. De aceea, traducerile de acest fel erau efectuate ori de câte ori, în limita cunoștințelor diecilor, numele proprii erau înțelese — sau păreau a fi înțelese

— și li se putea găsi corespondent în limba oficială. Semnificative sunt, în acest sens, printre multe altele, numele satelor *Râu de Mori*, *Râu Bărbat*, *Nucșoara*, *Rușor* din Țara Hațegului, menționate în prima atestare documentară în acte de limbă latină medievală ale cancelariilor transilvănene, sub forma *Malomwyz* (1359), *Barbaduize* (1391), *Noxara* (1394) și *Ryusor* (1377). Cum se observă, aceste nume au fost traduse în întregime, parțial, sau redate aproximativ, ca atare, în funcție de facilitatea sau de dificultatea găsirii unui corespondent în limba maternă a redactorului de acte, care era, de obicei, limba maghiară.

Transmise dintr-un document în altul și beneficiind de prestigiul actelor oficiale, aceste nume traduse n-au întârziat să se impună în viața de toate zilele a localnicilor. Preluate și întrebuințate tot mai frecvent de aceștia, numele oficiale traduse au sfârșit, adeseori, prin a înlocui definitiv numele vechi, autentice, date uitării de localnicii înșiși. Așa se explică de ce, printre altele, multe sate vechi transilvănene, cu populație românească, au dobândit de multă vreme nume maghiare.

Păstrarea până astăzi, ca simple denumiri de hotar, a numelor de localități înlocuite prin traduceri, și deci posibilitatea recunoașterii acestor nume, se explică prin caracterul lor motivat, local. Un astfel de nume de localitate, dat de localnici sau de locuitorii satelor vecine, se regăsește în toponimia minoră din preajmă, întrucât fie că el a fost creat după numele unei părți de hotar (vale, deal), fie că, dimpotrivă, numele părții de hotar este rezultatul unei extensiuni a celui dintâi. Prin intervenția sa, oficialitatea a tradus numai numele satului, nu și numirea de hotar. În mod firesc, aceasta din urmă are aceeași semnificație cu aceea a numelui oficial tradus, exprimată însă în limba localnicilor. Toate acestea justifică, în bună măsură, opinia după care un nume de localitate, cu altă origine decât aceea a majorității toponimelor minore din hotarul său, reflectă caracterul de creație a oficialității de altă limbă a respectivului nume și nu de creație locală, populară.

Cazurile în care vechile nume de sate, înlocuite prin forme traduse, pot fi descoperite printr-o cercetare minuțioasă a toponimiei locale sunt, desigur, numeroase. Un exemplu semnificativ îl constituie *Pruniș*, numele vechi, românesc, al satului *Silvașu de Sus* (jud. Hunedoara; magh. *Felsoszilvás* — „Prunișul de sus", anul 1360, *Zyluas*). Acest nume se menține până în zilele noastre sub forma *Prunișești*, nume dat unei părți din hotarul satului Cinciș, situat în imediata vecinătate a hotarului cu Silvașu de Sus. Ca atare, *Prunișești* înseamnă „locuitori din Pruniș", respectiv „loc în preajma hotarului celor din Pruniș".

În consecință, în cercetarea istorică a toponimiei din Transilvania trebuie să se țină seama că multe dintre numele maghiare ale satelor românești din această provincie sunt, de fapt, la origine nume oficiale și că numele autentice, populare românești, se păstrează, nu o dată, sub stratul numelor oficiale, ca simple denumiri de hotar.

Analizată judicios, toponimia de pe teritoriul României atestă, cum au dovedit-o și cazurile citate, nu numai conviețuirea îndelungată dintre populația românească și alte populații deosebite sub raport etnic, ci chiar și ordinea de stratificare a tuturor acestora. Printre altele, la o atare constatare se poate ajunge și în urma cercetării numelor românești, slave, maghiare și săsești, date unora și acelorași locuri, ape sau localități. Astfel, unul dintre afluenții de la obârșia râului *Bistrița* (râul repede) din părțile Năsăudului este *Repedele*. Identitatea semnificației celor două hidronime demonstrează că, inițial, întregul râu se chema *Repedele* și că slavii, așezați ulterior pe cursul inferior al acestuia, l-au tradus prin numele corespunzător ca sens, *Bistrița*. Ulterior, românii au preluat de la slavi acest din urmă nume, păstrând vechiul nume românesc pentru afluentul din zona muntoasă. Faptul ne mai arată că, în acea vreme, zona muntoasă era locuită exclusiv de români și că, pe cursul inferior al râului, această populație conviețuia cu o colectivitate slavofonă.

Semnificative în această privință sunt și unele toponime ca *Bălgrad*, numele vechi și popular al orașului Alba Iulia (sl. *belŭ* „alb“ — *gradŭ* „oraș, cetate“) și *Târnava* (sl. *trŭnŭ* „mărăcine“; numele înseamnă „râul (sau valea) cu mărăcini“), ale căror nume maghiare și săsești sunt *Gyulafehérvár* („cetatea albă a lui Gyula“) și *Weissenburg* („cetatea albă“, anul 1298 *Wizzenburgensis diocesis*), respectiv *Kükiillö* și *Kokkel*. Păstrarea de către români a numelor mai vechi, slave, dovedește existența în partea locului a românilor și a slavilor, înaintea venirii maghiarilor și a sașilor; aceasta întrucât, dacă românii ar fi ajuns pe Mureșul mijlociu ca și pe Târnava abia în epoca în care acolo se aflau maghiari, ei ar fi trebuit să preia numele maghiar care traducea pe cel slav.

Un fapt similar îl prezint numele orașului *Orăștie*, magh. *Szászváros* (anul 1224, *Waras*; anul 1421, *Zazwarus*), germ. *Bro(o)s* (anul 1449, *Broos*). Ca și Bălgrad, Orăștie a fost un nume popular românesc; în evul mediu el nu apare decât în texte și tipărituri românești. Cea mai veche mențiune o întâlnim în încheierea predosloviei *Paliei* de la Orăștie (1581–1582): „*Scrisu-se-au ceaste cărți sfinte, anii 7090 … în cetate în Orăștie*“. De creație românească, *Orăștie* are la bază numele *Oraș* (folosit și azi de localnici), provenit din magh. *Város* (anul 1224, *Waras*). Acesta din urmă provine, prin simplificare (prin excluderea determinativului), din *Városvize* (anul 1486, *fluvium Waraswisze*), numele maghiar al *Râului Grădiștii*, cursul de apă care trece prin localitate. În sfârșit, hidronimul maghiar *Városvize*, însemnând „râul de cetate“ (*város* „cetate“, *viz* „râu“) nu este decât traducerea oficială a românescului *Râu Grădiștii*, cu referire la ruinele Sarmizegetusei dacice, aflate la obârșia lui.

Toate aceste documente toponimice mărturisesc permanența românilor pe un întins teritoriu, în spațiul carpato-dunărean, și în răstimpul de care ne ocupăm. Acest teritoriu cuprindea atât zonele de dealuri și de munte, cât și pe cele de câmpie.

Îndeletnicirile populației. Dezvoltarea economiei din spațiul românesc în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XI-lea și mijlocul secolului al XIII-lea a avut loc, mai cu seamă pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești, în condițiile politice create de pătrunderea unor noi valuri de popoare nomade. Această situație a influențat cursul normal al dezvoltării principalelor sfere ale economiei acelei vremi. Este vorba de pătrunderea, în valuri succesive și în perioade de timp diferite, a pecenegilor, uzilor, cumanilor și mongolilor. Impactul nomad a produs numeroase pierderi materiale și de vieți omenești, după cum au dovedit-o cercetările arheologice.

Consecințele acestui impact nu s-au manifestat pe întreg teritoriul țării cu aceeași intensitate. În Transilvania și Dobrogea, de pildă, asemenea urmări au fost considerabil mai reduse în raport cu spațiul de la est și de sud de Carpați, datorită protecției statului ungar și a Imperiului bizantin. De aici și o oarecare întârziere în dezvoltarea social-economică și politică a comunităților de viață de pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești, pe de o parte, față de comunitățile din Transilvania și din Dobrogea, pe de alta. Am văzut mai sus cum, în timp ce izvoarele scrise atestă în Transilvania la începutul secolului al XIII-lea așezări sătești cu o medie de 20–25 de gospodării, unele dintre ele depășind cifra de 60 de familii, și în timp ce populația Transilvaniei, înțeleasă în sens extensiv, poate fi apreciată la circa 500 000 de locuitori, în Moldova și Țara Românească numărul așezărilor cunoscute până acum este mai redus, iar media numărului de gospodării din așezări pare a nu fi depășit cifra de 15–20 familii. În asemenea condiții demografice, era firesc ca și dezvoltarea economiei din spațiul românesc să înregistreze coordonatele corespunzătoare.

Agricultura. Izvorâte din necesitatea fundamentală de asigurare a mijloacelor de subzistență alimentară ale populației, îndeletnicirile agrare au constituit și în această etapă ocupația de căpetenie a locuitorilor.

Cultura cerealelor a deținut un rol deosebit de important în cadrul ocupațiilor agrare și al economiei în general, deoarece prin ea se obțineau nu numai produsele de bază necesare alimentației, ci de ea se lega în mod strâns creșterea animalelor. Ea furniza, totodată, materia primă pentru unele activități cu caracter „industrial". Cele mai importante plante cerealiere erau grâul și meiul, culturi care, prin natura și prin utilitatea lor variată, prezentau o importanță economică esențială. De gradul de dezvoltare a producției cerealiere a depins și în această vreme nivelul general al agriculturii.

Principala unealtă agrară folosită în cultivarea ogoarelor era plugul prevăzut cu brăzdar și cuțit de fier, iar pentru desțeleniri se folosea și oticul de fier. Din păcate, o reconstituire deplină a plugului din această perioadă este dificil de realizat, deoarece nu s-au păstrat decât piesele din fier ale acestuia. Pe de altă parte, imagini ale plugului păstrate până astăzi sub formă grafică există foarte puține și insuficient de concludente. Din săpăturile arheologice cunoaștem brăzdare și cuțite de plug, cum sunt cele descoperite la Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare, în Dobrogea, Bâtca Doamnei–Piatra Neamț, Suceava în Moldova, Brateiu și Șelimbăr în Transilvania, Surdulești, Ciurelu și Ploiești-Triaj în Muntenia, precum și în alte localități. În general, erau folosite plugurile cu brăzdare simetrice, dar tendința utilizării tot mai largi a plugului cu brăzdar asimetric a continuat să se manifeste și în secolele XI–XIII, mai cu seamă în Transilvania. Dacă brăzdarul asimetric al plugului sau „fierul lat", cum se mai numește în documentele medievale, evidențiază începutul practicării unei culturi cerealiere intensive, oticul reliefează mai mult caracterul extensiv al cultivării ogoarelor, extinderea suprafeței arabile în dauna țelinii (pârloagei) și a pădurii, proces care s-a manifestat, de altfel, în mod permanent de-a lungul istoriei.

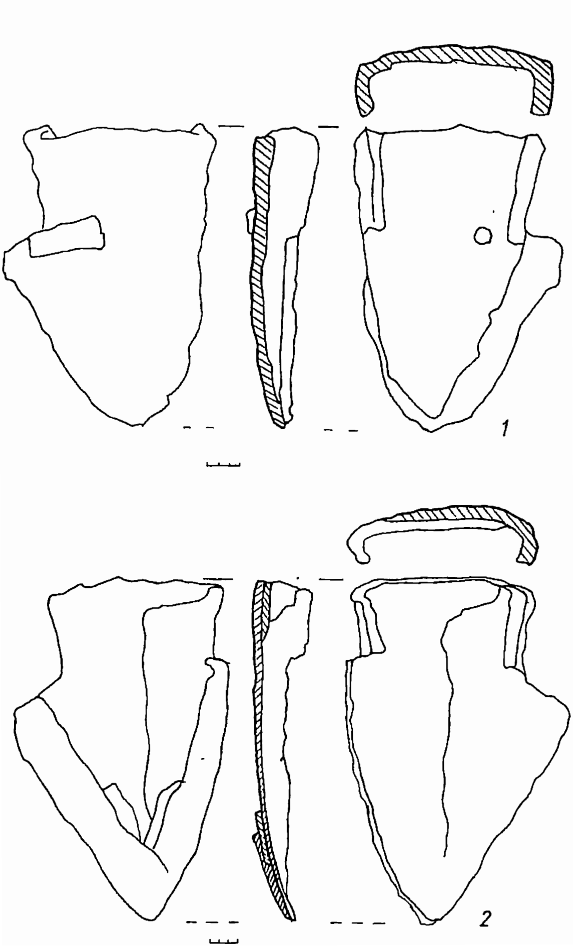

Fig. 83 Brăzdare de fier de tip asimetric de la mijlocul secolului al XIV-lea, descoperite în așezarea urbană de la Orheiul Vechi.

Dintre uneltele folosite în celelalte lucrări agricole, investigația istorico-arheologică a pus în evidență grapa cu dinți de fier, utilizată în Transilvania în secolul al XII-lea, coasele și secerile descoperite la Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare, Celei, Brateiu, Răducăneni, Bâtca Doamnei și în alte locuri, sau sapa metalică, cum este cea descoperită la Răcari, în apropierea Bucureștilor.

Alte dovezi ale practicării culturii cerealiere sunt depozitele și gropile de cereale, pentru păstrarea meiului și a grâului, descoperite cu prilejul cercetărilor arheologice. În gropile de cereale descoperite la Străulești sau la Dinogetia-Garvăn, unele dintre ele atingând o capacitate de 5 000 kg, precum și printre urmele unor hambare din lemn de stejar, cu dimensiuni de 1,80/1,85 m, s-au găsit resturi carbonizate de grâu, mei, orz sau secară, fapt ce ilustrează importanța îndeletnicirilor agrare atât în așezările rurale, cât și în cele care se aflau în curs de urbanizare.

Dovezi indirecte, dar nu mai puțin convingătoare, vin să demonstreze și ele baza largă a ocupațiilor agrare în cadrul societății românești din secolele XI–XIII. Este vorba de menționarea în documente a morilor acționate de forța hidraulică, cum sunt cele existente în Țara Românească, evocate în *Diploma cavalerilor ioaniți* din 1247[1], ca și de descoperirea în săpături arheologice a pietrelor de râșnițe manuale, cum sunt cele găsite la Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare, Hlincea–Iași și în multe alte locuri. După cum s-a relevat, *Legenda Sfântului Gerard* pomenește la mijlocul secolului al XI-lea o roabă

---

[1] *DRH D*, I, p. 23.

(*ancilla*) care lucra la o asemenea râșniță[1], iar cuptoarele de copt pâine cercetate la Răducăneni, Dinogetia-Garvăn și în alte localități oglindesc aceeași realitate.

Forma predominantă de cultură a rămas și în această vreme, în continuare, sistemul culturii permanente și al celei temporare cu continue desțeleniri, pe măsură ce solul cultivat era secătuit de substanțe nutritive. Dar, alături de această formă, se practica și rotația simplă a culturilor, mai cu seamă în Transilvania, fără a putea considera acest sistem drept un asolament bienal propriu-zis; era mai degrabă o formă primară a rotației culturilor pe două sole.

Cât privește folosirea îngrășămintelor, se utiliza fertilizarea naturală a ogorului cultivat prin cenușa rezultată din defrișări, din arderea paielor sau prin gunoire. În orice caz, practicarea unui asemenea sistem de îngrășare a pământului pe solurile sărace este documentată în Transilvania începând cu secolul al XIV-lea, ceea ce poate presupune folosirea lui și în secolele imediat anterioare, măcar pe același teritoriu.

În asemenea condiții, se poate vorbi, cel puțin pe o anumită parte a teritoriului țării, de începuturile sporadice ale comercializării cerealelor și în primul rând a grâului, în special în zonele de la gurile Dunării, acest fapt constituind, de asemenea, o mărturie peremptorie a practicării unei culturi cerealiere destul de dezvoltate. Am văzut mai sus că scriitorul bizantin Mihail Attaliates arăta cum, în anii 1073–1074, în timpul domniei împăratului Mihail al VII-lea Parapinakes, populația din „multele și marile orașe de la Dunăre, care întrețineau o armată importantă“, s-a răsculat, printre altele, datorită instituirii monopolului asupra grâului[2]. Istoricii sunt, în general, de acord că relatarea cronicarului amintit referitoare la interzicerea de către autoritățile bizantine a comerțului liber al grâului privește marginile de la Dunăre ale Imperiului bizantin, incluzând și teritoriul românesc. Un secol mai târziu, în aceeași zonă a gurilor Dunării se încărca grâu pentru a fi expediat, pe corăbii, la Pera[3]. Știrea, pomenită deja, a scriitoarei bizantine Anna Comnena, vorbește despre ocupații agricole, cum ar fi aratul și semănatul grâului și meiului în regiunea de la Dunărea de Jos; aceste cereale au servit, într-o anumită împrejurare, ca hrană a cailor oștii bizantine[4]. Alături de celelalte mărturii directe, fenomenul de comercializare a grâului reprezintă și el o dovadă elocventă a ponderii însemnate pe care o deținea, încă din această vreme, producția agrară în cadrul economiei medievale românești.

Cultivarea viței de vie, a legumelor și a pomilor fructiferi, au constituit, de asemenea, ramuri ale agriculturii. În săpăturile arheologice s-au descoperit cosoare pentru vie și alte mărturii ale acestor îndeletniciri, cum sunt boabele de linte, bob, mazăre, precum și sâmburi de struguri, piersici și vișine, realități care demonstrează practicarea ocupațiilor corespunzătoare.

---

[1] *Script. rer. Hung.*, II, p. 475.

[2] Attaliates, p. 205.

[3] G.L.Fr.Tafel, G.M.Thomas, *Urkunden...*, III, Viena, 1857, p. 171–172, 189, 266, 276.

[4] Anna Comnena, VI, p. 14; *Fontes*, III, p. 89.

Creșterea animalelor a reprezentat în toate etapele istorice o îndeletnicire tradițională a societății românești, legată de celelalte ramuri ale gospodăriei sătești. Ea trebuie considerată drept ramură a agriculturii, deoarece creșterea vitelor s-a aflat într-un raport de reciprocă condiționare cu cultivarea cerealelor și, în general, a plantelor de câmp. Condițiile concrete ale creșterii animalelor de către colectivitățile sătești din secolele XI–XIII se reflectă în descoperiri numeroase și deosebit de concludente.

Cele mai numeroase vestigii ale acestei îndeletniciri scoase la lumină de cercetările arheologice sunt materialele osteologice aparținând diferitelor specii de animale, a căror carne intra în alimentația locuitorilor. S-au descoperit, de asemenea, unelte și alte obiecte folosite în practicarea creșterii animalelor, precum și unele construcții de suprafață folosite ca adăposturi, grajduri și saivane pentru animalele domestice din preajma gospodăriei, în special a celor cornute. Analiza materialului osteologic aparținând animalelor domestice, descoperit în așezări ca aceea de la Dinogetia-Garvăn, demonstrează că în gospodăriile sătești se creșteau în primul rând bovine. Anumite vestigii, precum piese de harnașament (zăbale, pinteni, scări de șa, potcoave), atestă utilizarea calului, în special la transporturi, dar și la unele munci cu caracter agricol. Descoperirea construcțiilor anexe de pe lângă fiecare gospodărie și a instrumentelor de marcat vitele arată caracterul privat al deținerii acestor animale. *Legenda Sfântului Gerard* relatează că în secolul al XI-lea existau în Transilvania mari feudali care posedau numeroase turme de animale și herghelii de cai, îngrijite de oameni dependenți desemnați cu termenul *pastores*.

Falsa problemă creată de viziunea unei economii agrare opuse celei pastorale la românii de la începuturile evului mediu, problemă izvorând din tendința de a exagera ponderea uneia sau a alteia dintre aceste două ramuri complementare ale economiei agricole, a fost în ultimul timp cu totul depășită. Cercetările au arătat că, în economia românească a secolelor XII–XIII și în aceea din epoci anterioare sau mai noi, nu poate fi vorba de o opțiune între economia agrară și cea păstorească, între o economie prevalent agrară și una prevalent pastorală, ci doar de o economie mixtă de cultivatori de cereale și de crescători de animale, într-o unitate logică și funcțională. Aceasta decurge, în mod implicit, din caracterul stabil al așezărilor și din necesitatea procurării în gospodăria țărănească a marii majorități de produse necesare hranei și îmbrăcămintei, precum și din necesitatea îngrășării ogoarelor prin ținerea temporară a turmelor, primăvara și toamna, în jurul satului. Tot din această ramură a economiei provenea și un plus de produse destinat schimbului.

Asupra locului și a rolului ocupat în economia medievală românească de fenomenul de „transhumanță“ s-au purtat discuții numeroase, iar unele lucrări, mai cu seamă din istoriografia străină, au acordat acestui fenomen chiar „valențele ancestrale“, de „vitalizare“ a poporului român. Studii temeinice, recent întocmite, au demonstrat apariția relativ târzie și teritorial delimitată a acestui fenomen în regiunile nord-dunărene, fenomen de specializare prin extinderea unei ramuri a economiei mixte, arhaice, în condiții istorico-geografice particulare, produsă o dată cu reorganizarea vieții societății medievale din Transilvania.

Acest păstorit transhumant pendulatoriu, care a caracterizat în trecut o categorie redusă de așezări românești din sudul și sud-estul Transilvaniei, a reprezentat o excepție de la păstoritul de tip tradițional al poporului nostru, dezvoltându-se cu începere din secolele XIII–XIV în satele de pe versantul nordic al Carpaților Meridionali, din estul Oituzului și până la Mărginimea Sibiului. Mobilul principal al dezvoltării transhumanței în satele de sub munte l-a constituit sensibila dezvoltare „industrială“ a orașelor din această zonă, dezvoltare care reclama materie primă și oferea o piață de desfacere corespunzătoare. Tocmai în legătură cu aceste nevoi a apărut și s-a dezvoltat, în limitele cunoscute, îndeletnicirea de creștere a oilor în număr mai mare decât nevoile interne ale gospodăriilor producătoare, ajungându-se astfel la practicarea transhumanței. Nu există argumente și temeiuri pentru interpretarea acestui episod al relației de cooperare economică drept fenomen caracteristic al economiei medievale românești și pentru generalizarea lui la nivelul întregii populații. Observațiile privind transhumanța la românii de la sud de Dunăre, unde fenomenul a fost condiționat de împrejurările politice și geografice ale centrului Peninsulei Balcanice, nu pot fi extinse asupra teritoriilor nord-dunărene.

Locuitorii așezărilor situate pe malul Dunării sau de-a lungul altor ape, în jurul bălților și al lacurilor mai importante, se ocupau și cu *pescuitul*, valorificând importantele rezerve piscicole ale apelor respective. Mărturii directe ale acestor îndeletniciri în secolele XI–XIII, pe lângă unele informații din izvoarele scrise, sunt și vestigiile descoperite în cercetările arheologice efectuate în diferite așezări de pe teritoriul României, atestând valorificarea bogățiilor piscicole. Așa, de pildă, la Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare, ca și în alte localități unde s-au făcut cercetări, au ieșit la iveală numeroase unelte de pescuit, precum: harpoane, undițe, cârlige, ostii, ca și foarte multe greutăți de năvod. În scopul asigurării unui nivel ridicat și mai ales constant al pescuitului, se amenajau iazuri, heleșteie și pescării, cum au fost cele menționate în *Diploma cavalerilor ioaniți* din 1247, existente în Oltenia[1]. Cantitățile mari de pește serveau nu numai pentru satisfacerea necesităților de hrană ale locuitorilor din zonele piscicole, ci și la comercializarea acestui aliment de bază în interiorul țării și chiar în regiuni mai îndepărtate. Așa se explică existența, în unele așezări cercetate arheologic, situate în afara zonelor piscicole, a oaselor de pește de specii și de mărimi variate, care trădează proveniența lor din locuri de pescuit mult îndepărtate de așezarea respectivă.

În același scop, al alimentației în primul rând, se practica și *vânătoarea* de către o parte dintre locuitorii așezărilor din secolele XI–XIII. Pădurile, care acopereau într-o măsură importantă teritoriul României, oferind o mare varietate de animale sălbatice, completau necesarul pentru alimentație, dar erau vânate și pentru valoarea pieilor și a blănurilor. Obligația unor obști sătești din Transilvania de a preda curții regale blănuri prețioase, de a crește șoimi pentru vânătorile regale sau de a participa la aceste vânători, se oglindește în toponime specifice care apar încă din secolul al XIII-lea sau sunt expres menționate în documente[2]. Examenul osteologic al vestigiilor din unele așezări cercetate arheologic demonstrează prezența în alimentația locuitorilor și a animalelor sălbatice — iepuri, cervidee, mistreți etc. — provenite din practicarea vânătorii.

---

[1] *DRH D*, I, p. 22.

[2] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 50, 52.

Mineritul. Valorificarea bogățiilor naturale ale solului și ale subsolului țării a căpătat în decursul secolelor XII–XIII noi valențe datorită în special interesului crescând al autorității regale pentru exploatarea minereurilor și a altor substanțe de primă necesitate. În scopul unei valorificări mai intense și mai bine organizate a metalelor de bază (fier, aur, argint), aflate în mai mare cantitate în Transilvania și în Banat, regalitatea ungară a intensificat exploatarea acestora prin aducerea, în secolele XII–XIII, a unor mineri germani, cărora li s-au acordat diferite privilegii. Aceste privilegii conțin și informații importante privind procesul extracției metalelor. Așa, de pildă, actul de confirmare a privilegiilor inițiale ale minerilor veniți din localitatea Eisenwurzel din Austria, datând din secolul al XIII-lea, enumeră pe cultivatorii (*cultores*) minelor de fier de la Remetea, pe fierari (*ferri, fabri*), pe mineri (*urburarii*), cărbunari (*carbonarii*), lucrători (*laboratores*), ca și pe turnătorii de fier cu ajutoarele lor[1]. Meșterii specializați în efectuarea operațiunilor tehnice din cadrul procesului de extracție, de reducere și de prelucrare a fierului, alături de minerii autohtoni, au dat un nou impuls exploatării metalelor de bază.

Alte izvoare scrise, cum ar fi cronica rusească de la mănăstirea Sf. Ipatie[2], menționează exploatarea fierului de la Rodna în 1235, iar canonicul Rogerius pomenește aceleași mine de la Rodna, câțiva ani mai târziu, cu prilejul năvălirii tătarilor. Prin scoaterea la iveală a vestigiilor procesului de extracție, de reducere și de prelucrare a metalelor, constând din unelte de miner, cuptoare de redus minereul, bucăți de minereu sau zgură rezultate din procesul de reducere, investigația arheologică a pus în evidență existența multor exploatări ale minereului de fier pe teritoriul Transilvaniei, în special în împrejurimile Hunedoarei, dar și la Sarasău în Maramureș, precum și în Banat, în centre ale mineritului unde, în general, procesul de valorificare a fierului avea o veche și importantă tradiție.

Exploatarea și a altor metale, mai cu seamă a metalelor prețioase, în teritoriile românești intracarpatice, a cunoscut și în secolele XII–XIII o apreciabilă dezvoltare. Ca și în cazul exploatării fierului, minerii germani colonizați în satele Cricău și Ighiu – jud. Alba, au desfășurat o bogată activitate de exploatare a aurului și a argintului de la minele (*montanae*) din Zlatna, după cum arată actele privilegiale ce li s-au acordat. Rezervele aurifere și argintifere de la Rodna erau și ele exploatate în această vreme. Un act din 1269 emis la Rodna menționează existența minelor de argint, precum și a unui pond de Rodna al mărcii de argint curat[3]. O exploatare intensă, a aurului mai cu seamă, se constată în secolele XII–XIII și la Baia de Arieș, unde un document din 1271 preciza venitul ce revenea bisericii catolice prin intermediul episcopiei de Alba Iulia, de la mineritul din zonă.

Alături de metalele deja pomenite, o altă bogăție a solului și a subsolului, sarea, a continuat a fi exploatată în decursul secolelor menționate, ca unul dintre mineralele indispensabile în alimentarea omului și a animalelor. Cum s-a arătat mai sus, *Legenda Sfântului Gerard* menționează încă pentru prima jumătate a secolului al XI-lea modul în care voievodul Ahtum, din părțile bănățene, a așezat paznici și vameși pe cursul Mureșului până la Tisa, pentru a percepe vama sării ce se exploata din ocnele transilvănene și se transporta cu ajutorul plutelor în regatul Ungariei. Sarea provenind din Transilvania este trecută și în tariful vamal din Heinburg și Stein (Austria), întocmit către sfârșitul aceluiași secol, iar în 1075 apare menționată pentru prima oară vama sării de la Turda, pe drumul Arieșului și al Mureșului.

---

[1] *Ibidem*, p. 378.

[2] *Polnoe sobranie*, II, Moscova, 1962, p. 778.

[3] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 310.

În secolele XII–XIII știrile privind exploatarea sării din Transilvania se înmulțesc. Un document din 1138 menționează, printre oamenii dependenți ai unei mănăstiri, 25 de locuitori „din satul Suhatu, aducători de sare (care) se reîntorc de câte șase ori pe an, din părțile Transilvaniei, (venind) cu două nave până la târgul Sumbuth (Sâmbăteni – jud. Arad)“[1]. Alte documente atestă importante cantități de sare extrase din ocnele din Transilvania, sare care era apoi transportată cu ajutorul luntrilor și al plutelor în interiorul regatului Ungariei[2] sau în Balcani.

Activitatea de valorificare a marilor depozite salinifere a continuat și în secolele următoare, în vederea comercializării sării pe piața internă și pe cea externă. Privilegiul acordat de regalitate cavalerilor teutoni în 1211, confirmat în 1222, prevedea ca aceștia să aibă câte șase nave pentru transportul sării pe Olt și pe Mureș, precum și ocnele de sare, fiind scutiți de orice vamă la trecerea prin țara românilor și secuilor, „să ducă sare prin tot regatul nostru la mers în jos“[3]. La 2 iunie 1247, regele Bela al IV-lea permitea cavalerilor ioaniți să transporte sare spre părțile dintre Bulgaria, Grecia și Cumania: „să scoată (sare) din orice ocnă din Transilvania de unde le va fi mai ușor“, menționându-se, cu acest prilej, nave mari și mici pentru transportul sării[4]. O imagine aproximativă asupra volumului de sare extras ne-o oferă un document din 1233, din care aflăm că 11 biserici de pe teritoriul Transilvaniei primeau spre folosul propriu circa 50 000 de bolovani de sare, cantitate ce reprezenta doar o anumită cotă din ceea ce se extrăgea din ocne la acea vreme[5].

Pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești, valorificarea resurselor minerale locale a continuat la nivelul epocii precedente, prin folosirea, în primul rând, a mineralizațiilor din neoformațiuni sedimentar-aluvionare, răspândite în foarte multe zone. Investigația arheologică de până acum a pus în evidență o bogată activitate de valorificare a minereurilor de fier în secolele XI–XIII, într-o serie de localități: Străulești-București, Cetățenii din Vale – jud. Argeș, Bâtca Doamnei – jud. Neamț, Răducăneni – jud. Iași, Dinogetia-Garvăn, Păcuiul lui Soare și în multe alte locuri. În așezările menționate au fost scoase la iveală și cuptoare de redus minereul, întregi sau în stare fragmentară, lupe de fier sau bucăți de zgură rezultate din procesul de reducere. Toate aceste documente demonstrează cum necesitatea de materie primă de bază, în vederea obținerii uneltelor agrare, a armamentului și a pieselor de harnașament sau a obiectelor de uz casnic, a condus, în lipsa unui comerț dezvoltat, care să pună la dispoziție materia primă solicitată, la valorificarea posibilităților locale, chiar dacă acestea erau reduse și dacă punerea lor în valoare necesita eforturi deosebite.

---

[1] *Ibidem*, I, p. 3.

[2] *Ibidem*, p. 3, 4, 9 etc.

[3] *Ibidem*, p. 183–184.

[4] *Ibidem*, p. 267–268.

[5] *Ibidem*.

Despre extracția sării din malurile de sare care însoțesc versanții Carpaților Estici și Sudici, deși nu deținem încă informații certe, care să ateste această extracție în secolele XI–XIII, se poate considera că exploatarea sării a fost o permanență și în aceste zone. Izvoare din a doua jumătate a secolului al XIII-lea menționează, de altfel în mod expres, activitatea de comercializare a sării prin porturile de la Dunărea de Jos, sare care ar putea proveni și din ocnele moldovene, fără a exclude însă sarea marină de la Tuzla, din Dobrogea.

Meșteșugurile. Alături de agricultură și de minerit, producția meșteșugărească de pe teritoriul țării noastre în secolele XII–XIII s-a înscris și ea pe coordonatele unei evoluții nuanțate, în funcție de condițiile favorabile sau mai puțin propice pe care societatea le-a cunoscut în acea vreme. În general vorbind, procesul de specializare, de desprindere a noi ramuri meșteșugărești din meșteșugurile de bază, a continuat să se manifeste și în perioada la care ne referim, deși stingherit, într-o bună măsură, de impactul ultimului val de popoare nomade.

Fără îndoială că desprinderea din comunitate a meșteșugarului propriu-zis, care efectua o muncă complexă, prin depășirea nivelului producției casnice, n-a fost completă. El continua să ia parte la procesul productiv al obștii din care făcea parte, proces de regulă agrar, îmbinând îndeletnicirile noi cu cele anterioare, formă tipică, de altfel, pentru regimul economic medieval.

Unul dintre cele mai importante meșteșuguri din acea vreme, privit prin prisma gradului de desprindere de îndeletnicirile agrare, l-a constituit *prelucrarea metalelor*, obținute prin complexul și dificilul proces al extracției și al reducerii minereurilor metalifere la care ne-am referit. Meșterii din domeniul prelucrării metalelor au fost, de altminteri, cei dintâi specialiști care s-au evidențiat într-o măsură mai mare, în sânul societății, o dată cu creșterea diviziunii muncii. Deși acești meșteri mai continuau să înmănuncheze în preocupările lor atât operațiile de extracție și de reducere a minereurilor, cât și pe cele de prelucrare propriu-zisă, totuși, mai cu seamă în zonele apusene și în cele sud-estice ale țării, se constată progrese în direcția diferențierii lor.

Săpăturile arheologice au scos la iveală dovezi concludente ale prelucrării metalelor în ateliere de fierărie, unelte de prelucrare a metalelor, obiecte din fier finisate sau aflate în curs de finisare, precum și deșeuri de la elaborarea acestora. La Dinogetia-Garvăn, de pildă, s-a descoperit o așa-numită „casă a fierarului“, din interiorul căreia provenea o mare cantitate de obiecte de fier și de cupru, bucăți de metal sub formă de bare aflate în curs de prelucrare și tipare de lut pentru turnarea unor inele sau a altor obiecte. Un atelier asemănător s-a descoperit la Păcuiul lui Soare, unde au fost recuperate, printre altele, unelte și creuzete pentru realizarea diferitelor piese de metal, precum și o nicovală pentru prelucrarea metalelor prețioase. Asemenea vestigii au apărut și în alte localități: Hlincea–Iași, Bâtca Doamnei, în împrejurimile Bucureștilor, la Cetățenii din Vale, Brateiu și Dăbâca, Sarasău în Maramureș. La Bâtca Doamnei s-au descoperit și unelte de fierar printre uneltele, armele și obiectele de uz casnic: nicovală, clește, sfredel și pilă, descoperirea integrându-se deplin în contextul social-politic al complexului din secolele XII–XIII cercetat acolo. Se poate aprecia că nu există așezare mai importantă din secolele amintite în care cercetarea să nu fi scos la iveală vestigii ale meșteșugului prelucrării metalelor.

Un alt meșteșug foarte important a fost *olăritul*, datorită imensei cantități de produse pe care le realiza, de regulă vase descoperite prin cercetări arheologice. Cererile mereu crescânde de recipiente din lut în vederea utilizării lor casnice au determinat, ca și în cazul prelucrării metalelor de bază, creșterea producției meșterilor olari și înmulțirea acestora. Nu se pot concepe unitățile de viață medievală românească fără existența unuia sau a mai multor centre de olari. În anumite sate, care beneficiau de materie primă de bună calitate, se poate vorbi, încă de la acest nivel cronologic, de o specializare în direcția producției de ceramică a unei părți importante a membrilor obștii. Prezența olarilor este dovedită de descoperirea unora dintre uneltele lor de lucru, a atelierelor în care lucrau, și îndeosebi a cuptoarelor de ars ceramica, a rebuturilor ivite în procesul muncii și, în sfârșit, a produselor obținute. Cele mai concludente dintre mărturii privind cuptoarele de ars vasele de lut, datând din secolele XII–XIII, au fost scoase la iveală la Dinogetia–Garvăn, Hlincea–Iași, Păcuiul lui Soare și în alte locuri.

În centrele mai importante, de regulă la Dunărea de Jos, se realiza și ceramică smălțuită, dovada producerii sale de către meșterii locali constituind-o urmele smalțului prelins pe alte vase sau pe suporții vaselor, înainte ca acestea să fi fost introduse în cuptor, așa cum s-a constatat la Păcuiul lui Soare și la Hârșova. Realizarea smălțuirii era condiționată de existența unui cuptor perfecționat de ars ceramică, prevăzut cu grătar orizontal între camera de foc și aceea de coacere.

Un meșteșug la fel de important în viața comunităților, ca și olăria sau prelucrarea metalelor, l-a constituit *morăritul*. Meșterii morari nu au lipsit aproape din nici o așezare mai mare situată pe cursul vreunei ape curgătoare, deoarece în aceste secole forța hidraulică era folosită din plin la acționarea pietrelor morii. Prima atestare documentară a acestor mori acționate de forța apei în teritoriile românești extracarpatice datează din 1247, când sunt pomenite morile de la sud de Carpați[1]. Pe teritoriul Transilvaniei, menționarea unei asemenea stări de lucruri în documente este ceva mai timpurie. Construirea, instalarea și repararea morilor constituiau preocupări ale meșterilor morari, care posedau cunoștințe în amplasarea morii în funcție de cursul apei și în asamblarea părților componente ale

---

[1] *DRH B*, I, p. 3–11.

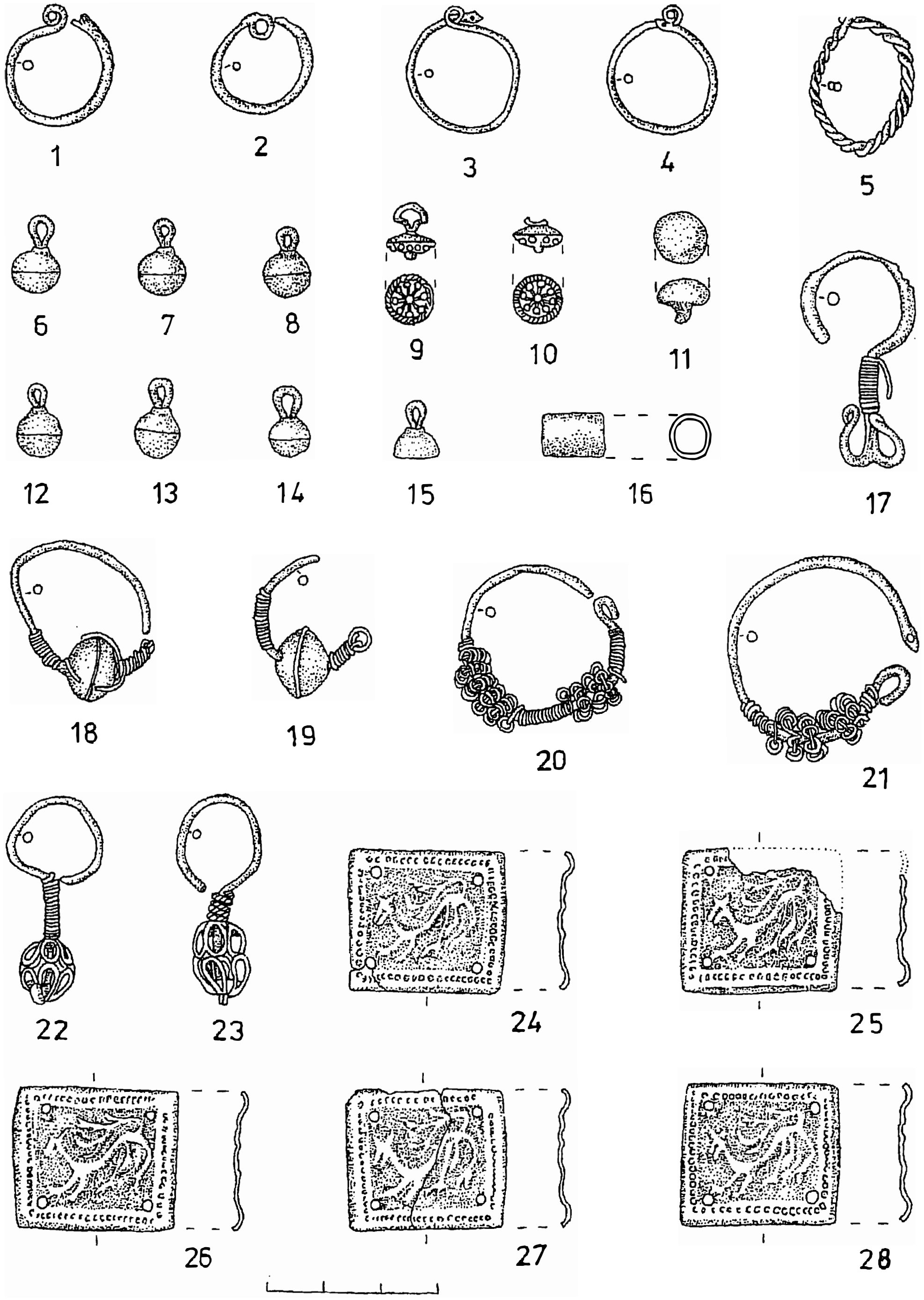
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
17
12
13
14
15
16
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28

Fig. 84 Obiecte de podoabă și accesorii vestimentare din inventarul mormintelor din necropola din secolele XIII–XIV de la Trifești.

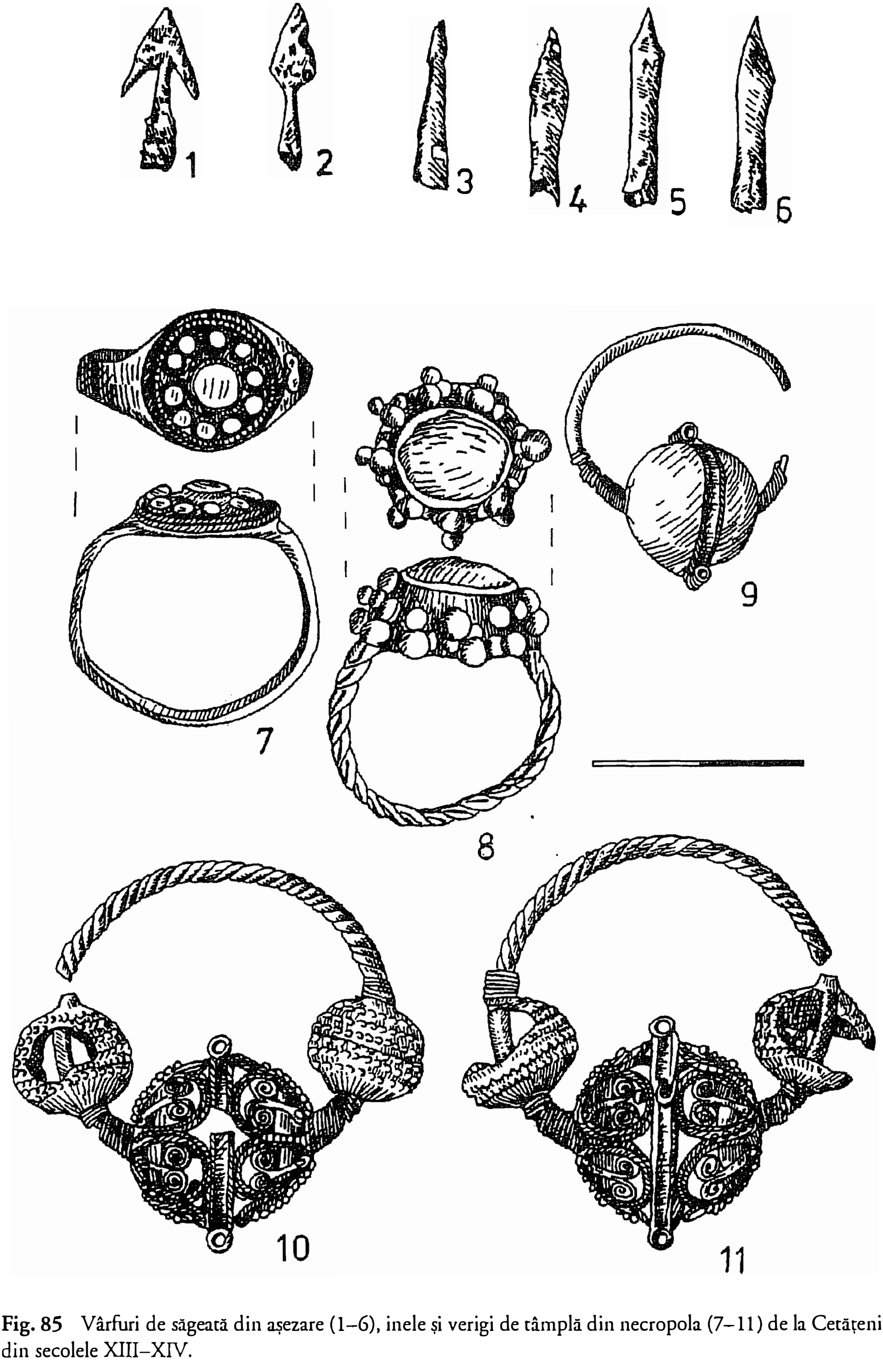
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11

Fig. 85 Vârfuri de săgeată din așezare (1–6), inele și verigi de tâmplă din necropola (7–11) de la Cetățeni, din secolele XIII–XIV.

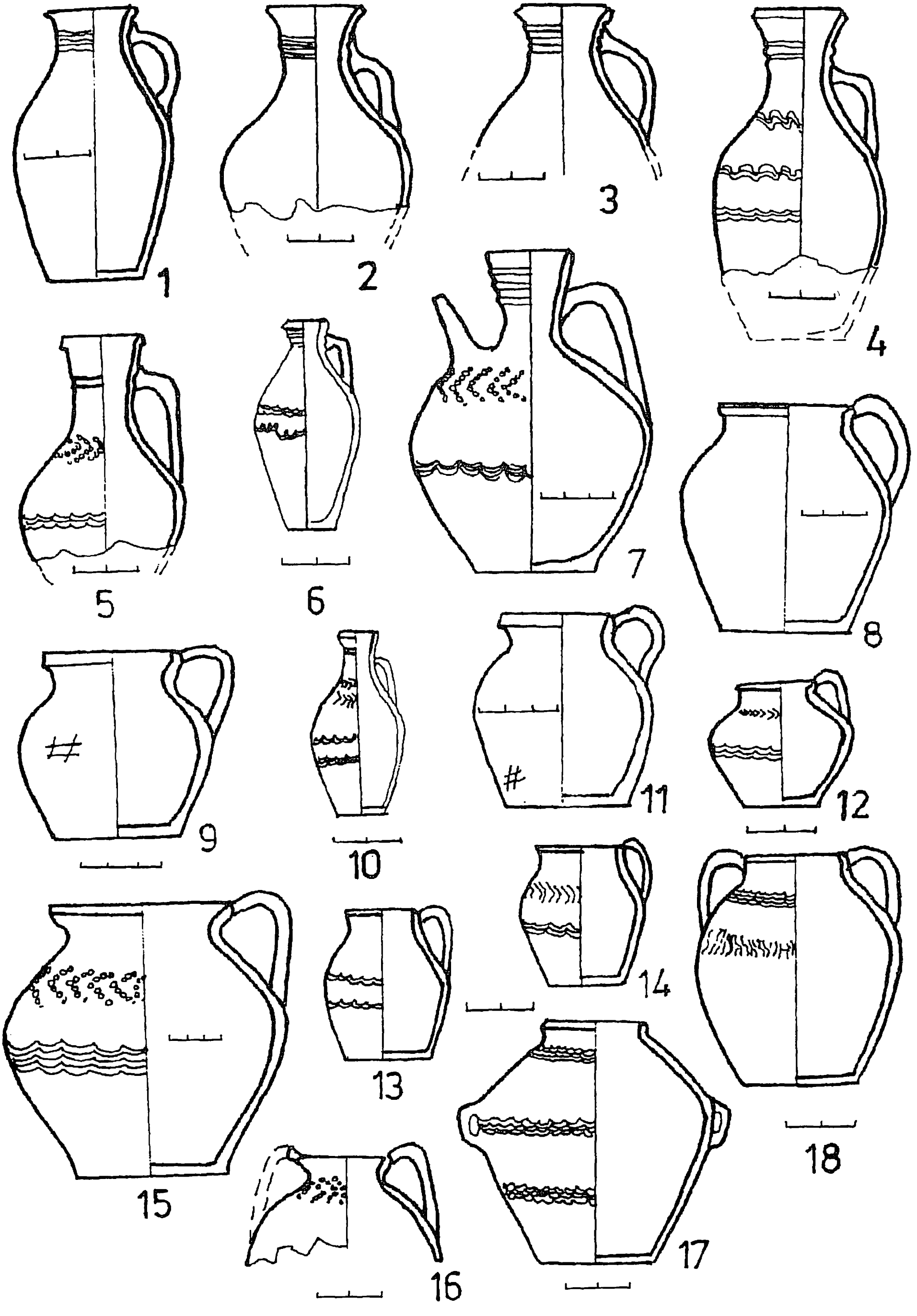
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18

Fig. 86 Ceramică din pastă roșietică-gălbuie din secolul al XIV-lea, specifică centrelor Hoardei de Aur, descoperită în așezarea urbană de la Orheiul Vechi.

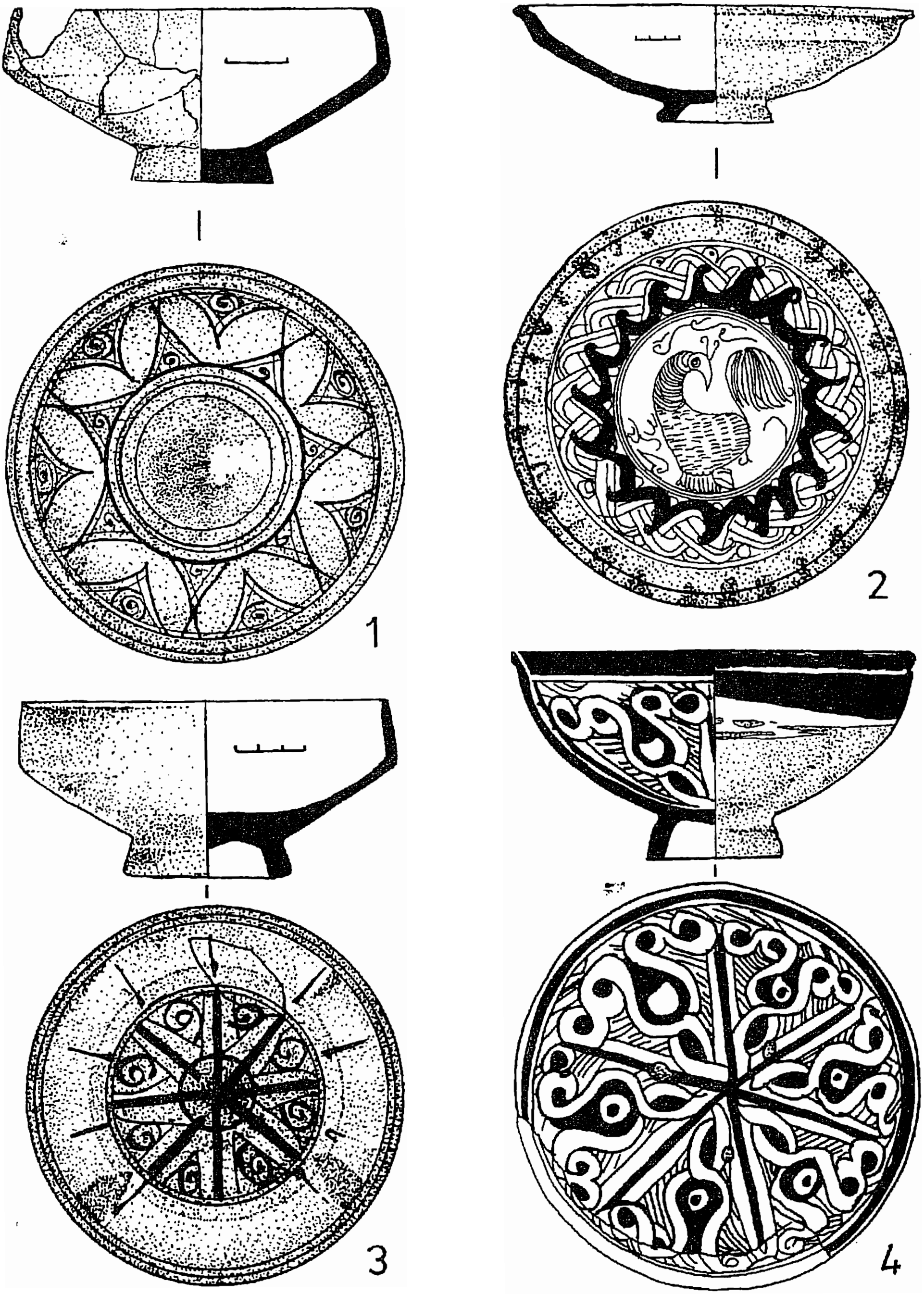

Fig. 87 Ceramică smălțuită de tip est-european decorată cu motive geometrice și zoomorfe, din secolul al XIV-lea, descoperită la Orheiul Vechi.

instalației: axul, pietrele, roata propriu-zisă, jgheaburile, fiarele, verghiile, covețile, precizate în detaliu de însemnări mai târzii[1].

În domeniul *construcțiilor*, mai cu seamă al celor militare și religioase, existau meșteri constructori, pietrari, zidari, lemnari, care au condus șantierele fortificațiilor militare, precum și cele ale marilor mănăstiri și biserici. Cercetările au demonstrat că, începând cu secolul al XII-lea, activitatea constructivă a cunoscut o treptată diversificare. Alături de lucrările patronate de regalitate și de principalele ordine monastice, în Transilvania realizările numeroaselor șantiere locale au ajuns să reprezinte, mai ales sub aspect cantitativ, ponderea principală din acest domeniu. Un fenomen similar de diversificare a activității constructive s-a manifestat pe parcursul secolelor XII–XIII și în regiunile aflate sub autoritatea Imperiului bizantin. În multe părți din teritoriile fostelor provincii romane, unde ruinele de epocă romană sau romano-bizantină mai dăinuiau, meșterii locali au folosit intens materialele de construcție scoase din aceste vestigii. În Transilvania au apărut în secolul al XII-lea primele cetăți regale cu ziduri de piatră, iar construcțiile de zid sunt atestate în etapa pe care o urmărim aici și în Țara Românească: la Curtea de Argeș și la Cetățenii din Vale, precum și în părțile sudice ale Moldovei și cele nordice ale Dobrogei: Cetatea Albă, Chilia și în alte locuri.

Prelucrarea osului și a cornului, altă ramură de producție meșteșugărească, a fost, de asemenea, pusă în evidență de un număr însemnat de dovezi scoase la iveală prin săpături arheologice, constând din unelte, materiale în stare finită sau în curs de prelucrare. Din coarne și oase de animale se confecționau împungătoare, numite și potricale, plăsele de unelte și cuțite ornamentate cu decorul „în ochiuri", piepteni, vârfuri de săgeți și răschitoare pentru întinsul firelor, capete de harapnice, cârlige, obiecte de podoabă și multe altele. Descoperirile de la Dinogetia-Garvăn, mai cu seamă, dar și din alte localități, ilustrează concludent meșteșugul prelucrării osului și a cornului în decursul secolelor XII–XIII.

Torsul și țesutul, ocupații frecvente ale locuitorilor de pe teritoriul țării noastre în secolele XII–XIII, sunt documentate mai ales prin descoperiri de fusaiole pentru torsul lânei sau a firelor de in sau de cânepă, lucrate din piatră, lut, os și chiar din metal. După cum s-a amintit, la Dinogetia-Garvăn s-au făcut descoperiri care demonstrează că meșteșugul țesătoriei ajunsese la un nivel tehnic avansat. S-au descoperit, printre altele, vârfuri de răschitoare din corn de cerb care serveau la urzitul firelor, fragmente de pânză și resturi de fuior legat în păpuși. Analizele de laborator efectuate asupra acestor resturi au precizat că avem de-a face, în principal, cu fire și țesături de cânepă și de in (40–50%). Calitatea acestor țesături, în special a stofei cu flotări, prelucrate local, capetele de tindechi lucrate din foițe de aramă vârâte câte două una într-alta, atestă prezența războiului de tip orizontal în așezarea dobrogeană în secolele XI–XII. Acest fapt conferă regiunilor românești de la Dunărea de Jos rolul de verigă importantă pe drumul difuzării acestei importante realizări tehnice, din Bizanț spre centrul Europei.

---

[1] N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, București, I–II, 1901, p.283.

Pentru satisfacerea nevoilor de îmbrăcăminte și de încălțăminte ale populației lucrau mai multe categorii de meșteșugari din domeniul *prelucrării pieilor și al blănurilor* și din cel al *prelucrării țesăturilor*. Pielarii, cizmarii, cojocarii și croitorii sunt menționați în documentele secolelor XII–XIII sau sunt atestați, în unele cazuri, prin descoperirea produselor activității lor. Alături de celelalte categorii, acești meșteri și-au adus o contribuție însemnată la dezvoltarea treptată a procedeelor tehnice și la satisfacerea, pe măsura necesităților epocii, a cererii de produse meșteșugărești reclamate de societatea românească.

Circulația monetară. După înlăturarea marelui pericol pe care l-au reprezentat pentru Imperiul bizantin ultimele invazii ale pecenegilor, curmate prin înfrângerea acestora în anul 1091 la Lebunion, împăratul Alexios I Comnenul întreprinde în 1092/1093 o reformă radicală a sistemului monetar imperial. În temeiul acestei reforme, Alexios I pune capăt emiterii nominalului de aur, denumit *nomisma* — urmaș al vechiului *solidus* romano-bizantin —, care suferise ample devalorizări succesive, prin alterarea titlului metalului prețios, în a doua jumătate a secolului al XI-lea și în primii zece ani de domnie ai acestui împărat din dinastia Comnenilor. În locul lui, reforma lui Alexios I creează un nou nominal de aur, denumit *hyperpyron*, ceea ce înseamnă aur trecut prin foc, adică afinat prin topire; în documentele redactate în limba latină, noua monedă bizantină de aur purta denumirea de *perperus*, de unde *perper* în limba română. Potrivit normelor stabilite prin reforma lui Alexios I, hyperperul sau perperul nou creat cântărea teoretic 1/72-a dintr-o libră bizantină; avea o greutate brută de 4,42–4,43 g, iar titlul aurului se ridica, inițial, la 880/1 000; era, drept urmare, o monetă de aur de foarte bună calitate, ceea ce i-a adus curând un rol de frunte în circulația monetară din bazinul oriental al Mării Mediterane. Avea mai multe subdiviziuni, din rândul cărora cea mai importantă, din punct de vedere economic, era o monedă de bilon (aliaj de cupru cu puțin argint, uneori și cu staniu), purtând denumirea de *aspron trachy*, *trachy* sau *stamenon*; un perper de aur era echivalent cu 48 de asemenea traches sau stamena.

Monede provenind din primele emisiuni ale reformei lui Alexios I Comnenul au ajuns foarte repede la Dunărea de Jos, fapt dovedit de unele descoperiri locale, datând din această vreme. Au continuat să pătrundă în aceeași zonă emisiunile monetare ale urmașilor lui Alexios I Comnenul, până la cucerirea Constantinopolului de către „latini“ (1204), în timpul cruciadei a IV-a, cu sprijin venețian, fapt ce a dus la destrămarea Imperiului bizantin și la crearea Imperiului latin de Răsărit. Descoperirile ce conțin monede bizantine emise în această vreme, perperi de aur, dar mai ales trachea (stamena) de bilon, sunt foarte numeroase și au fost semnalate atât în Dobrogea, cât și în stânga Dunării, din Banat și până în nordul Moldovei, precum și în interiorul arcului carpatic. Moneda Imperiului bizantin continuă să fie deci folosită, în circulația locală, ca mijloc de schimb comun în întreg spațiul românesc, ca o dovadă a unității sale economice.

Din examinarea acestor descoperiri monetare, se constată, pe de altă parte, că, împotriva unor așteptări oarecum firești, crearea statului vlaho-bulgar al Asăneștilor în anul 1186 nu a întrerupt pătrunderea ulterioară, în spațiul românesc din Carpați și de la Dunărea de Jos, a monedelor emise de Imperiul bizantin până în anul 1204. Acest fapt este dovedit de prezența în această zonă a unor monede de bilon, emise de împăratul Alexios al III-lea; ele au apărut izolate sau în cuprinsul unor tezaure atât la Tuzla–Constanța și Tulcea, cât și în stânga Dunării, la Dubova – jud. Mehedinți, Giurgiu și Dedulești – jud. Brăila, precum și în Transilvania, la Cristești – jud. Mureș. De altfel, în primii săi ani de existență, statul întemeiat de Asănești a dus un război neîntrerupt cu Imperiul bizantin pentru menținerea neatârnării și pentru dobândirea legitimității. În aceste condiții, el nu a emis monedă proprie, iar așa-numitele „imitațiuni bulgărești“, care îi sunt atribuite de unii cercetători, sunt încă obiect de discuție în ce privește determinarea adevăratei autorități emitente.

Nici crearea în 1204 și dăinuirea până în 1261 a Imperiului latin de Răsărit nu a constituit un obstacol în calea pătrunderii la Dunărea de Jos a monedelor emise de noile state, rezultate în urma dezmembrării Imperiului bizantin. Astfel, în mai multe localități din Dobrogea s-au găsit, în descoperiri izolate, numeroase monede de bilon, emise de statele desprinse, în 1204, din vechiul Imperiu bizantin, și anume Imperiul de la Niceea (1204/1208–1261), Imperiul (1224–1242) și apoi Despotatul (1242–1246) de Thessalonik și Despotatul de Epir, de la care provine o singură monedă de bilon, emisă între 1231 și 1268, găsită la Isaccea; în fine, mai depărtatul Imperiu de Trapezunt, de unde a ajuns la Silistra un aspru de argint emis între anii 1238 și 1263. Un fenomen economic interesant, datând din această perioadă, este reprezentat de apariția în circulația locală a unor monede bizantine de bilon (trachy) bizantine sau imitații latine de Constantinopol, decupate ulterior emiterii lor în mici fragmente, de la 1/3-a până la 1/32-a din modulul original. Astfel de „ monede tăiate“ s-au găsit în mai multe locuri, în Dobrogea, cât și la nord de Dunăre, unde sunt prezente nu numai în descoperi izolate, ci și într-un tezaur ieșit la iveală prin 1930 la Balș; prezența lor în această zonă marchează o încercare de suplinire a penuriei de numerar mărunt în economia locală, cauzate de întreruperea temporară a legăturilor cu centrele emitente după 1241, ca urmare a marii invazii mongole.

În ce privește moneda de aur, ea a fost emisă după 1204 numai de Imperiul de Niceea, erijându-se în adevăratul continuator al vechiului Imperiu bizantin, prin preluarea baterii de hyperperi sau perperi de aur. Perperii emiși în mari cantități de Ioan al III-lea Vatatzes, având greutatea teoretică de 4,42 g și titlul de 800/1 000, au pătruns, fără întrerupere, în circulația locală de la Dunărea de Jos, prezența lor fiind semnalată în numeroase descoperiri, ce se extind din Dobrogea la nord de Dunăre, de aici în interiorul arcului carpatic până în câmpia vestică a țării noastre. Uneori perperii lui Ioan Vatatzes au apărut în descoperiri alături de perperii emiși de Theodor al II-lea Lascaris, precum în tezaurul de la Stoienești – jud. Brăila, sau de unicul exemplar cunoscut până astăzi, emis de Mihail al VIII-lea Paleologul, ca împărat de Niceea (1258/1259–1261), semnalat într-o veche descoperire de la Giurgiu, în malul Dunării.

Anul 1261 a fost marcat de două evenimente majore, care au avut însemnate urmări asupra istoriei întregului bazin al Mării Negre, pe o durată de peste două secole. Cel dintâi a avut loc la 13 martie 1261, când s-a încheiat la Nymphaion un tratat între Mihail al VIII-lea Paleologul, la acea dată încă împărat la Niceea, pe de o parte, și Genova, pe de altă parte; potrivit clauzelor din acest tratat, Genova se angaja să ofere sprijin militar împăratului bizantin, iar acesta acorda negustorilor genovezi libertatea deplină de a face comerț în bazinul Mării Negre, scutindu-i de plata de taxe vamale și de impozite pe întreg teritoriul supus autorității sale.

Al doilea eveniment însemnat din acest an s-a petrecut la 25 iulie 1261 și a constat din cucerirea orașului Constantinopol de către armatele Imperiului de la Niceea, comandate de generalul Alexios Strategopoulos; ca rezultat al acestei acțiuni, a fost desființat Imperiul latin de Răsărit, iar în locul lui a fost restaurat Imperiul bizantin, sub împăratul Mihail al VIII-lea Paleologul, transferat de la Niceea în vechea capitală a lui Constantin cel Mare.

Ca efecte directe și imediate ale celor două evenimente, s-au înregistrat mai ales consolidarea autorității imperiale și pătrunderea la Dunărea de Jos a noilor monede emise de Imperiul bizantin restaurat; din timpul domniei primilor Paleologi (1261–1328) provin monede de bilon (stamena), în Dobrogea, perperi de aur, în mai multe descoperiri din aceeași zonă, dar și în alte locuri, la nord de Dunăre. Aceste emisiuni asigurau, prin urmare, atât nevoile schimburilor mărunte, cât și pe cele ale solicitărilor unor tranzacții comerciale de o anumită amploare.

Pe de altă parte, beneficiind din plin de privilegiile ce le-au fost acordate prin tratatul de la Nymphaion, genovezii au inițiat o puternică expansiune colonială în Marea Neagră, întemeind de-a lungul litoralului o adevărată salbă de emporii și colonii comerciale. În mai puțin de o jumătate de secol, aceste așezări de negustori genovezi au atins un înalt grad de dezvoltare economică, servind ca punți de legătură în marele comerț intercontinental. Implantate întotdeauna într-un teritoriu complet străin, adesea chiar ostil, aceste colonii aveau o administrație locală proprie, condusă, în unele cazuri, de un consul numit de Genova însăși.

În aplicarea clauzelor favorabile cuprinse în tratatul de la Nymphaion, genovezii au întemeiat colonii comerciale proprii, nu numai de-a lungul litoralului Mării Negre, ci și pe Dunăre, în amonte de gurile acestui mare fluviu european. Cea dintâi menționată în izvoare cartografice și în acte notariale italiene, încă de la sfârșitul secolului al XIII-lea, Vicina — care și-a păstrat neschimbat numele său latin —, a devenit sediul unei episcopii și apoi al unei mitropolii depinzând de Patriarhia ecumenică de Constantinopol. Deși numele Vicinei, ortografiat uneori în varianta Vecina, ca în limba română de azi, este înscris în mai multe hărți nautice de la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor, localizarea acestui port dunărean, dispărut încă din veacul al XV-lea, a fost și continuă să fie și astăzi obiectul unor lungi și aprinse controverse. Chiar și publicarea unui portulan italian datând din anul 1296, în care se indică distanța de 200 de mile de la gura brațului danubian Aspera până la Vicina, nu a pus capăt acestei controverse din domeniul geografiei istorice.

Ceea ce este cert e faptul că, spre sfârșitul secolului al XIII-lea, orașul Vicina atinge apogeul înfloririi sale economice, situație privilegiată de care ajunsese să se bucure datorită intensei activități desfășurate după 1261 în zona gurilor Dunării de către negustorii genovezi. Un mănunchi de acte, instrumentate la Pera de notarul genovez Gabriele di Predono, în intervalul 1 iulie–16 august 1281, consemnează încheierea unor contracte de comandită, ce urmau a se desfășura la Vicina și care, împreună, totalizau suma de peste 3 200 de perperi de aur. Este vorba, în speță, de un anumit tip de contracte comerciale, de regulă cu următorul mecanism: un negustor din Pera împrumuta unui alt negustor o sumă de perperi de aur, nespecificată în contract; cu această sumă, al doilea negustor cumpăra mărfuri de la Constantinopol și le transporta pe mare și apoi pe Dunăre până la Vicina, unde le vindea; cu banii astfel obținuți, cumpăra produse locale, pe care le transporta înapoi, spre a le vinde la Constantinopol; la încheierea afacerii, titularul ei era obligat să restituie primului negustor o sumă precisă de perperi de aur, sumă ce cuprindea capitalul împrumutat la încheierea contractului de comandită, plus dobânda cuvenită pe durata folosirii lui. Deși avem cunoștință doar de un număr redus de acte, înregistrate numai de un singur notar, într-un interval de numai o lună și jumătate, valoarea totală a acestor contracte, de peste 3 200 de perperi de aur, reprezenta, la acea vreme, o sumă enormă; ea ne îngăduie să ne imaginăm cât de amplu era volumul anual al schimburilor comerciale de la acea dată între Vicina și Pera–Constantinopol și cât de mare era cantitatea de perperi de aur ce pătrundeau pe această cale în zona gurilor Dunării. De aceea, nu este deloc întâmplător faptul că perperii de aur bizantini au continuat să circule efectiv în Țara Românească și în cursul secolului al XIV-lea, chiar și după anul 1355, data încetării definitive a emiterii acestei monede; mai mult încă, numele său a supraviețuit aici sute de ani, prin denumirea de *perper* sau *pârpăr*, ce desemna la un moment dat o taxă vamală, percepută până în secolul al XVIII-lea în schelele românești de la Dunăre, pentru peștele și pentru vinul exportat în Balcani.

Actele instrumentate la Pera de notarul Gabriele di Predono menționează, în afacerile cu Vicina, două categorii de perperi de aur: unii denumiți *iperperos* (la acuzativ) *auri ad sagium Constantinopolitanum*, în cele mai multe documente, alții sunt menționați sub denumirea de *iperperos veteros* (sic) *auri ad sagium Vecina.* Sintagma *ad sagium* înseamnă că perperii cu care se făcea plata urmau a fi verificați în prealabil, prin cântărire, cu etalonul ponderal *exagium* (1/72-a dintr-o libră), în uz la locul efectuării plății respective, Constantinopol sau Vicina. Faptul că perperii *ad sagium* erau etichetați ca vechi atestă că ei proveneau din emisiunile anterioare, foarte probabil ale lui Ioan al III-lea Vatatzes.

Către sfârșitul secolului al XIII-lea pătrunde în circulația locală din spațiul extracarpatic moneda Hoardei de Aur, *dirhemul* sau *asprul* de argint, folosit în tranzacțiile comerciale alături de perperul bizantin în așezările portuare de la gurile Dunării. În ultimii ani ai aceluiași secol, izbucnește un puternic conflict între un reprezentant de frunte al nobilimii mongole, emirul Nogai, și hanul Toctai. Dispunând de o imensă putere și întreținând bune raporturi cu Imperiul bizantin, Nogai își crează un stat propriu, exercitându-și autoritatea asupra unui vast teritoriu, din Crimeea până la Dunărea de Jos. În această ultimă zonă, Nogai deschide o monetărie proprie la Isaccea și bate aici dirhemi de argint, mai întâi cu numele hanului Toctai, între anii 1287 și 1292, apoi în nume propriu, purtând titlul de *han*, între anii 1296/1297–1300. În 1299/1300, are loc o înfruntare armată între hanul Toctai și rebelul Nogai; acesta din urmă este înfrânt și ucis în luptă, iar hanatul creat de el a fost desființat, reintrând sub obediența hanului Hoardei de Aur. Evenimentele tulburi din preajma anului 1300 au determinat îngroparea unor tezaure de dirhemi mongoli însoțiți de perperi bizantini la Oțeleni, jud. Iași și la Mihail Kogălniceanu – jud. Tulcea, unde s-au găsit, pe dealul Uzumbair, șapte tezaure ascunse simultan.

În spațiul românesc de la nord și de la vest de lanțul carpatic, circulația monetară a fost marcată, de la începutul secolului al XII-lea și până la sfârșitul lui, de pătrunderea, în continuare, în schimburile economice locale a două categorii de emisiuni monetare, provenind din două sisteme monetare complet diferite: sistemul apusean, reprezentat de moneda de argint a regatului Ungariei — dinari și oboli — și sistemul bizantin, cu ale sale monede de aur — hyperperi sau perperi — și de bilon — nominalul denumit *trachy* sau *stamenon.* Dinarii și obolii ungurești continuă să pătrundă în Transilvania pe aceleași căi ca și în secolul precedent, îndeosebi pe valea Mureșului și pe cea a Someșului, concentrându-se în așezări de pe cursurile principalilor afluenți ai Tisei. În schimb, moneda de bilon bizantină este prezentă într-un tezaur descoperit la Făgăraș, într-o zonă cu populație aproape exclusiv românească, păstrătoare a unor străvechi legături economice, politice și culturale cu așezările de peste munți.

Spre sfârșitul secolului al XII-lea, în regatul Ungariei își face apariția o monedă străină de argint, cunoscută sub denumirea de „dinari de Friesach“ (*Friesacher Pfennige*); acești dinari erau bătuți în mai multe monetării din Austria, dar mai ales la Friesach, fapt care le-a conferit denumirea respectivă. Având greutatea constantă și un titlu al argintului foarte ridicat, dinarii de Friesach au câștigat în anii următori un loc dominant în circulația monetară din spațiul cuprins între Carpați, Dunăre și Tisa. Pătrunderea lor în mari cantități, în această zonă, este dovedită de numeroase tezaure din care fac parte în mod predominant, ca de exemplu tezaurul de la Deta – jud. Timiș, cu peste 10 000 de exemplare. Alături de acești dinari de Friesach, tezaurele în cauză mai cuprind și emisiuni variate de monete de argint, provenind din vestul Europei, precum *dinari de Colonia* (Köln) sau *esterlini englezești*, care s-au bucurat în această vreme de o largă circulație și pe continent; un tezaur mai mic, dar cu conținut similar, s-a găsit și în Oltenia, la Filiași – jud. Dolj. Aceste monede, de emisiuni și de proveniențe atât de diferite, erau preferate în circulația locală dinarilor ungurești, supuși unor continue deprecieri. Pătrunderea lor în acest spațiu a încetat ca urmare a efectelor marii invazii mongole din anul 1241, deși unele tezaure cu dinari de Friesach au fost îngropate și în următorii câțiva ani după această dată.

Un reviriment interesant se înregistrează, în circulația monetară locală din Transilvania, pe la mijlocul secolului al XIII-lea: apariția în această zonă a perperilor de aur, emiși de împăratul bizantin de Niceea, Ioan Vatatzes, fapt semnalat mai sus. Descoperirile de perperi de aur niceeni, localizate în interiorul arcului carpatic și în zona Arad–Oradea, atestă nu numai nevoia de monedă de aur, resimțită în economia de schimb locală, ci și înfiriparea unor relații comerciale, încă din această vreme, între unele orașe transilvane și așezările portuare de la Dunărea de Jos, ca de exemplu Vicina. De pe acum începe să se întrevadă rolul pe care îl va juca mai târziu orașul Brașov în comerțul de tranzit prin Țara Românească având ca destinație portul Brăila.

Menținerea slabei calități a dinarilor unguresti din a doua jumătate a secolului al XIII-lea a atras, cum era firesc, apariția în circulația locală a unor noi monede de argint de o valoare reală mult mai ridicată. Una din aceste monede, care a concurat cu mult succes dinarul regal unguresc, a fost nominalul de argint, denumit tot *dinar*, emis începând din anul 1255 de către banii croați ai Slavoniei. Dregători locali supuși coroanei Ungariei — ca și, în părțile noastre, banii de Severin —, banii Slavoniei beneficiau de o mai largă autonomie; dispunând, pe de altă parte, de mine argentifere, ei au folosit o bună parte din metalul prețios extras din aceste zăcăminte pentru baterea unei monede locale, care a căpătat denumirea de *denarius banalis* (de la *ban*), numele funcției îndeplinite de emitent. Dinarii banali de Slavonia aveau greutatea teoretică de 0,974 g, un titlu ridicat al argintului, și prezentau pe avers imaginea unui jder, iar pe revers o cruce dublă, caracteristici menținute constant, pe toată durata emisiunii acestor monede. Datorită calității lor intrinseci, mult superioară celei a dinarilor unguresti contemporani, regele Ungariei Ladislau al IV-lea Cumanul a început să emită, la sfârșitul secolului al XIII-lea, dinari regali având aceleași tipuri de avers și revers ca și dinarii banali de Slavonia, dar cu denumirea de *banales regales*. Termenul *banalis*, singularul de la *banales*, are în această sintagmă funcție de substantiv, ca nume de monedă; el a fost preluat în limba română încă din secolul al XIV-lea, dar sub forma *ban*, nume dat unei monede de mică valoare. Cu această semnificație, acest termen va supraviețui secole de-a rândul, ajungând până în zilele noastre.

Dinarii banali de Slavonia, ca și cei regali de același tip au circulat mai ales în vestul spațiului carpatic, în Banat și în Țara Crișurilor, unde s-au găsit ca făcând parte din componența mai multor tezaure, îngropate în această zonă spre sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui următor. Un dinar de acest tip, emis de regele Ladislau al IV-lea Cumanul, s-a găsit și la sud de Carpați, la Curtea de Argeș, în pardoseala Bisericii Domnești din această localitate. Circulația dinarilor de acest tip a continuat și în primele decenii ale secolului al XIV-lea.

A doua monedă de argint, care a concurat serios dinarul unguresc, în schimburile economice din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, a fost *dinarul vienez*, emis începând din 1179. Acest nominal, confecționat dintr-un aliaj de argint de bună calitate și având greutatea teoretică de 0,80 g, a circulat în regatul Ungariei între anii 1264 și 1338. În spațiul românesc, dinarii vienezi s-au răspândit cu precădere în Banat și în Crișana, ca și dinarii banali de Slavonia.

Mozaicul circulației monetare din a doua jumătate a secolului al XIII-lea este completat, într-o măsură mai redusă, de prezența *groșilor* venețieni și a celor sârbești, în câteva descoperiri, înregistrate mai cu seamă în Banat. Grosul venețian, emis pentru prima oară în anul 1202 de către dogele Enrico Dandolo, a fost primul nominal de argint vest-european, cu o valoare reală superioară dinarului carolingian, foarte mult depreciat la sfârșitul secolului al XII-lea; noul nominal venețian avea o greutate teoretică echivalentă cu 2,178 g și titlul argintului de 965/1 000. Datorită acestor excepționale calități ale valorii sale reale, menținute constant la același nivel și în cursul emisiunilor sale ulterioare, grosul venețian s-a impus după 1204 în economia monetară a întregului bazin oriental al Mării Mediterane și a dobândit curând o poziție privilegiată în circulația locală, alături de perperul de aur emis de Imperiul bizantin de Niceea și apoi de cel restaurat la Constantinopol. Rând pe rând, groșul venețian a fost adoptat, ca etalon ponderal, și chiar imitat, ca tip iconografic, de Regatul sârb, de Imperiul bizantin și de Țaratul bulgar. Inițial, grosul venețian a fost denumit *ducat*, nume pe care l-a pierdut în 1284, când Veneția a emis primul său ducat de aur. Cu toate acestea, numele de *ducat* va fi preluat pentru a desemna unitatea sistemului monetar al Țării Românești, creat în 1365 de către Vladislav I.

Prefaceri sociale (adâncirea procesului de stratificare socială în Transilvania). Progresele realizate în societatea românească pe parcursul secolelor IX–XI, în direcția maturizării noilor relații de tip feudal, întemeiate pe dezvoltarea, în continuare, a proceselor productive și pe sporul demografic constant, nu a avut, totuși, drept urmare generalizarea, în etapa imediat următoare și la scara întregii societăți, a noilor rânduieli social-economice. Întârzierea pe care a cunoscut-o majoritatea teritoriilor locuite de români în direcția cristalizării unor structuri feudale proprii s-a datorat, pe de o parte, puternicei rezistențe opuse de obștile libere sătești la tendințele aservirii lor, iar pe de altă parte, împrejurărilor de istorie politică pe care le-a cunoscut răsăritul Europei în această vreme. Este vorba de persistența, în unele zone, ale teritoriilor românești, a autorității politice și militare exercitate de ultimele grupuri de războinici pecenegi, de apariția cumanilor în teritoriile extracarpatice ale României, de unde aceștia nu vor întârzia să tulbure și regiunile de margine ale Transilvaniei și, în sfârșit, de progresele lente, dar continue, pe care le-a cunoscut în secolele XII–XIII înaintarea autorității Regatului ungar arpadian. Acest din urmă proces istoric a favorizat apariția și dezvoltarea noilor relații feudale de tip occidental, care s-au suprapus structurilor incipient feudale romănști.

Faptul că formațiunile politico-militare din secolele IX–XI nu au ajuns la stadiul de cristalizare a unei vieți statale maturizate, prevăzute cu toate atributele sale specifice, a lipsit societatea românească din secolele XII–XIII de cadrul instituțional necesar unor progrese mai substanțiale pe drumul definirii relațiilor feudale. Gradul de maturizare a noilor relații sociale și stadiul organizării politice s-au intercondiționat, de altfel, pe teritoriile locuite de români, ca și în alte părți ale Europei, unde condiții istorice mai favorabile au determinat în această vreme generalizarea la scara întregii societăți a relațiilor feudale pe deplin constituite.

Supraviețuirea obștilor sătești libere și rezistența lor la acțiunile de aservire, promovate de feudalitatea românească în curs de formare, precum și de feudalitatea străină laică și ecleziastică — acest din urmă fenomen cu consecințe istorice mult mai grave în perspectivă —, s-au întemeiat pe structura și pe coeziunea internă a vechilor organisme social-economice sătești. Proprietatea devălmașă asupra teritoriilor cuprinse în hotarele sătești, exprimată prin împărțirea periodică între membrii comunității a pământurilor cultivabile și prin folosirea în comun, după norme consacrate de obiceiuri, a pășunilor, a pădurilor și a apelor, formele simple de organizare și de desfășurare a proceselor productive, funcționarea unitară a numeroase mecanisme interne economice, juridice, spirituale sau de altă natură, puterea tradițiilor locale din domeniul relațiilor familiale, precum și alte trăsături interne caracteristice acestor organisme au determinat ca, inițial, ele să nu poată fi aservite decât în calitatea lor de colectivități, deci ca un tot unitar. Această realitate este valabilă, în primul rând, pentru relațiile dintre obștile sătești și feudalii situați în afara lor.

În ceea ce privește relațiile obștilor sătești cu stăpânii feudalii ridicați din interiorul lor, prestațiile în natură sau în muncă datorate acestora aveau mai mult un caracter familial, deci individual, ele producându-se sub controlul colectivității și fiind permanent frânate de puterea tradițiilor.

Controlul exercitat de obștea sătească asupra prestațiilor către căpeteniile proprii, în folosul acestora sau pentru a fi predate mai departe, fie autorității politico-militare, fie autorității reprezentate de ultimii migratori sau de statul arpadian, s-a împletit cu controlul pe care, între anumite limite, colectivitatea l-a exercitat chiar asupra persoanei și a familiei respective, ridicate din rândul fruntașilor și juzilor ce au caracterizat etapele istorice anterioare. Toate acestea au făcut ca aservirea satelor de către marii proprietari funciari, ridicați din interiorul lor, să rămână multă vreme la un stadiu destul de restrâns. Ea s-a transformat în aservire feudală propriu-zisă doar în cazurile, probabil nu foarte numeroase, în care acești cnezi de sat au fost ridicați, în secolele XIV–XV, la rangul de boieri ai domniei sau au pătruns, tot atunci, în rândurile nobilimii Regatului ungar, după ce inițial le-a fost confirmată doar calitatea de stăpâni „de drept cnezial" ai satelor respective, adică ai obștilor sătești din mijlocul cărora proveneau. Spre deosebire de stăpânirea cu drept nobiliar deplin, aceea „de drept cnezial", deși cu particularități zonale în diferite regiuni ale Transilvaniei, avea, totuși, ca trăsături comune menținerea unor obligații către cetatea regală și transmiterea ei, în cadrul familiei, după normele dreptului românesc.

Judecând în ansamblu relațiile particulare oglindite de documentele mai târzii, regula pentru soarta acestor mici feudali români, în curs de afirmare, nu a fost transformarea lor în stăpâni feudali efectivi ai obștilor sătești, ci decăderea treptată prin întoarcerea în mijlocul colectivității, în condițiile apariției unui feudal străin, în sens teritorial sau etnic, spijinit sau privilegiat mai cu seamă de către autoritățile regale în Transilvania. În anumite zone, ca excepție importantă, această evoluție a feudalității românești a avut drept rezultat menținerea până la sfârșitul evului mediu a unor autonomii țărănești locale („republici"), formate din obști sătești libere, de felul celor pe care Dimitrie Cantemir le descrie ca existând în părțile Vrancei, ale Câmpulungului sau ale codrilor Tigheciului[1].

Pe durata secolului al XII-lea și în prima jumătate a secolului al XIII-lea, fenomenul rezistenței obștilor sătești la tendințele aservirii lor de către marii proprietari funciari nu a caracterizat doar societatea românească. Pe teritoriul Transilvaniei, fenomenul este comun și colectivităților sătești maghiare și mai ales celor săsești și secuiești. Beneficiind de privilegii regale, acordate, inițial, unor colectivități precizate și, ulterior, tuturor colectivităților de pe așa-numitul „pământ regal" (*Königsboden*) din sudul Transilvaniei[2], marea majoritate a obștilor sătești ale sașilor a rezistat cu succes presiunii exercitate de pătura socială a „greavilor", sfârșind prin a-și consolida statutul juridic al colectivității libere. O mică parte a obștilor sătești, instalate pe teritoriul comitatelor mai ales, în cursul secolului al XIII-lea și lipsite de privilegii, au ajuns, totuși, în stare de dependență feudală față de propriile vârfuri oficiale sau față de nobilimea maghiară.

Un fenomen similar s-a petrecut și în răsăritul Transilvaniei, pe teritoriul unde s-au instalat secuii în a doua jumătate a secolului al XII-lea și la începutul secolului următor. Obștile secuiești au rezistat în aceste părți cu succes tendințelor de aservire pe care le-au manifestat vârfurile organizării lor cu caracter militar. Privilegiile regale colective au jucat și în acest caz un rol foarte important. Grupuri mai mici de colectivități secuiești, ajunse ca enclave pe teritoriul „comitatens", cum a fost cazul celor instalate pe cursul inferior al Arieșului, au sfârșit prin a se pierde în masa satelor aservite.

De altfel, în deplasarea colectivităților secuiești spre răsărit, spre hotarul estic al Transilvaniei, trebuie să vedem nu numai rezultatul politicii militare, de luare în stăpânire și de consolidare a hotarelor, duse de regalitatea ungară, ci și tendința obștilor sătești ale secuilor de a scăpa de pericolul integrării lor în rânduielile feudale, prezente dintr-o etapă mai timpurie în zonele apusene. Trecerea la răsărit de Carpați a unor colectivități de sași și de maghiari în prima jumătate a secolului al XIII-lea și așezarea lor în mediul omogen românesc din sudul și din vestul Moldovei, ca și din răsăritul și din nordul Țării Românești, fenomen oglindit de documentele vremii, ca și de toponimie, pare a fi avut mai puțină legătură cu planurile expansioniste ale coroanei ungare, decât cu interesul acestor colectivități de a-și conserva statutul juridic de obști libere. La această concluzie duce precizarea dintr-o bulă papală din anul 1234, în care se spune că unii credincioși de rit catolic, maghiari, sași și alții, trecând la românii de peste munți, au ajuns „ca să locuiască acolo și astfel, alcătuind un singur popor cu pomeniții români", au îmbrățișat confesiunea răsăriteană[3].

---

[1] Cantemir, *Descriptio*, cap. XVI.

[2] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 208–210.

[3] *Ibidem*, p. 275.

Un proces istoric oarecum distinct l-a reprezentat soarta colectivităților de „iobagi ai sfântului rege" și de „iobagi ai cetăților regale", care, datorită rosturilor militare pe care le-au avut în secolele XI–XII, au reprezentat o categorie de oameni liberi într-o situație mai bună și beneficiind multă vreme de protecția și de sprijinul puterii centrale. Pe aceste colectivități s-a sprijinit în secolele XI–XIII organizarea comitatelor regale din Transilvania. Cu toate acestea, încă din prima jumătate a secolului al XIII-lea întâlnim în documente numeroase cazuri în care asemenea obști sătești privilegiate ajung în dependența unui mare feudal laic sau ecleziastic, ca urmare a daniilor regale. Unele procese consemnate în registrul capitlului episcopiei orădene din anii 1208–1235, cunoscut sub numele de „Registrul de la Oradea", oglindesc conflicte izvorâte din asemenea situații[1]. O bună parte a acestor categorii sociale privilegiate și-au păstrat, totuși, libertatea, devenind principalul izvor al micii nobilimi transilvănene din secolele XIV–XV.

Pentru reconstituirea fenomenului social și a evoluției sale în mediul românesc, pe lângă rezistența opusă de obștile sătești față de tendințele de aservire, trebuie luată în considerație și puterea pe care a avut-o, până târziu, aplicarea obiceiurilor pământului, numite și *jus valachicum*. Folosite, cu deosebiri regionale pe care suntem încă departe de a le cunoaște în mod satisfăcător, atât în teritoriile românești intracarpatice, cât și pe teritoriile viitoarelor state medievale ale Țării Românești și Moldovei, normele „dreptului românesc" au avut în Transilvania drept efect lărgirea sensibilă a cercului de beneficiari ai unor privilegii regale. Privilegiile de tip nobiliar, acordate unor cnezi români și descendenților lor direcți, conform principiilor feudalismului apusean, s-au răsfrânt și asupra rudelor colaterale ale beneficiarilor de diplome regale, deci asupra fraților și a verilor acestora, după obiceiul românesc. Astfel se ajunge ca în secolele XIV–XV, într-un sat întărit anterior unui cneaz român cu drept cnezial sau chiar cu drept nobiliar, să întâlnim după două-trei generații o stăpânire feudală colectivă, exercitată de un întreg grup de familii desemnate toate ca fiind cneziale. Asemenea „obști cneziale" își găsesc corespondentul în colectivitățile de mici nobili maghiari din secolul al XIV-lea, evoluate din mai vechile obști sătești ale iobagilor de cetate sau ale „iobagilor sfântului rege". Cazuri extreme de acest gen oglindite de documente, menționează în 1411 un număr de 20–30 de familii cneziale înrudite, în sate din Țara Hațegului, sau chiar 42 de familii de cnezi într-un singur sat, către mijlocul secolului al XV-lea. Desigur că în asemenea sate numărul țăranilor dependenți trebuie să fi fost mai mic sau cel mult egal celui al stăpânilor satului. Oricum, în regiunile în care dreptul românesc tradițional a fost aplicat consecvent și unde nu și-au făcut apariția nobili străini beneficiari de danii și privilegii regale sau boieri dăruiți de domnie, obștea sătească a supraviețuit până târziu, spre sfârșitul evului mediu, iar în cazuri de excepție până în epoca modernă.

Progresele înregistrate în secolele XII–XIII de noile relații feudale și chiar consolidarea relativă a acestora până la transformarea lor, în unele zone ale Transilvaniei, în trăsătură dominantă a raporturilor sociale, nu s-au întemeiat doar pe aservirea obștilor sătești libere. Un izvor important al țărănimii iobage din secolul al XIV-lea l-au constituit robii, dușnicii, slugile și jelerii (*inquilini*), categorii sociale aflate la polul inferior al structurii sociale din secolele XI–XIII, destul de importante numeric și cuprinzând familii lipsite total sau parțial de libertate, de pământ și de mijloacele necesare lucrării lui și — mai ales — lipsite de sprijinul ce decurgea din apartenența la o colectivitate de tipul obștii sătești. Din asemenea elemente s-au constituit numeroase sate iobăgești, aparținând în special vârfurilor bisericii catolice, mari prelați și mănăstiri importante. Procesul se înscrie pe un fir evolutiv mai general, constând din uniformizarea în clase sociale cu trăsături relativ unitare a diverselor categorii și pături sociale caracteristice începuturilor feudalismului.

---

[1] *Ibidem*, p. 54, 60–61, 69–70, 122 etc.

Desprinderea din colectivități a unor familii izolate, ca urmare a evenimentelor legate de campaniile militare, de năvăliri străine, pustiiri, de molime sau ca urmare a actelor de silnicie, îmbrăcate uneori în haina justiției feudale de clasă, a constituit, de asemenea, o cale importantă de formare a clasei țărănești aservite. Documentele de cancelarie și, în mod special, „Registrul de la Oradea“, reflectă numeroase cazuri particulare[1]. Aceasta nu reprezintă, desigur, decât o foarte mică parte a celor ce se vor fi produs în realitate și care nu au fost consemnate în scris sau ale căror atestări documentare nu au ajuns până la noi.

Documente de cancelarie din secolele XI–XIII referitoare la Transilvania atestă una dintre înrâuririle fundamentale ale procesului de aservire a membrilor obștilor, anume spargerea unității comunității rurale, prin acapararea loturilor obștești pe căi variate, atât a celor delimitate în teren, cât și a celor nedelimitate de către persoane din afara comunității respective. Ele acaparează pământul obștesc „cu putere“, cum se exprimă documentele, în înțeles de putere materială, eludând dreptul de *protimisis*, care oprea înstrăinarea pământului obștii. În special „Registrul de la Oradea“, amintit deja, conține numeroase asemenea exemple. Spre pildă, membrii comunității sătești din Mocin, dependenți de cetatea Dăbâca, învinuiesc pe un concetățean „că este venetic și a luat pământul lor cu putere“. La judecată, cel învinuit declară că „jumătate din pământul acela este al lui prin drept de moștenire“ (*jure haereditario*)[2], indicând astfel dreptul de moștenire ca una dintre multiplele modalități de acaparare a pământului obștesc, de spargere a unității comunității rurale. Alte documente evidențiază și alte căi, precum donația, înfrățirea, cumpărarea, toate având la bază silnicirea celui ajuns în situația de a-și dona, înfrăți sau vinde pământul care-i aparține și asupra căruia avea dreptul de folosință.

Mulți dintre acești acaparatori sau „venetici“, cum sunt numiți cei din afara comunității, aparțin ierarhiei bisericești, care cumpără părți hotărnicite sau nehotărnicite ale diferiților membri ai obștii. Este cazul lui Florentin, prepozit de Sibiu, care cumpără de la săteni atât părți de ocină delimitate în teren (*partificata*), cât și nedelimitate (*non partificata*)[3].

---

[1] *Ibidem*, p. 42 și urm.

[2] *Ibidem*, p. 99.

[3] *Ibidem*, p. 243.

Avem de-a face, deci, cu o obște sătească în plin proces de disoluție, care începuse, evident, în veacurile anterioare, atestarea loturilor agrare hotărnicite presupunând o permanentizare a acestor loturi, nemaifiind vorba de împărțirea periodică a acestora prin tragerea la sorți[1].

O contribuție majoră la acapararea pământului obștesc, la spargerea unității acesteia prin detașarea din rândul comunității a unor elemente înstărite, a adus-o deținerea unor funcții social-administrative și militar-politice de către unii membri ai obștii. Dacă pentru perioada anterioară, existența acestor funcții în cadrul obștii era presupusă doar, pe baza unor știri indirecte, pentru secolele XII–XIII prezența acestora devine certă pentru întreg teritoriul românesc. Unul dintre documente dezvăluie mecanismul acaparării de bunuri materiale pe seama consătenilor săi de către un individ din aceeași comunitate, care deține însă o funcție social-administrativă: cea de jude. Mai mulți iobagi din satul Podgoria dau în judecată pe judele satului, care cumpărase moara acestora, nevoiți să o vândă „din pricină că erau apăsați de marea lor sărăcie". Avem aici imaginea clară a însușirii, aparent legale, de către un membru al comunității, a unor mijloace de producție aducătoare de venit, în detrimentul semenilor săi, care, „apăsați de marea lor sărăcie", cum spune actul citat, sunt nevoiți să vândă partea lor. Dar „beneficiarul" nu mai este, de data aceasta, un simplu sătean; el este învestit cu o funcție social-administrativă, aceea de jude al comunității din Podgoria, funcție care i-a dat posibilitatea să cumpere moara consătenilor săi.

O altă față a aceluiași proces este dezvăluită și de alte acte ale cancelariei regale. Dominic și frații săi, membri ai obștii sătești din Gebe, unde își aveau părțile lor în devălmășie cu ceilalți săteni, sunt ridicați de către autoritatea centrală, probabil în urma unor servicii aduse regalității, nespecificate în document, în rândul categoriei slujbașilor regali. Aceasta atrage după sine delimitarea, prin poruncă regească, a părților ce reveneau lui Dominic și fraților săi în cadrul comunității[2]. Ieșit de sub incidența reglementărilor teritoriale ale obștii, pământul delimitat putea, astfel, oricând să fie înstrăinat prin vânzare-cumpărare, donație sau înfrățire, ușurând în felul acesta pătrunderea indivizilor din afara obștii.

Prin intermediul acelorași documente de cancelarie poate fi reconstituită și o altă cale de formare a domeniilor feudale și de aservire treptată a unor obști sătești libere, cale caracteristică pentru Transilvania secolelor XII–XIII. Este vorba de situația de coproprietari devălmași în interiorul comunității sătești, la care au ajuns unii mari feudali, în special ecleziastici, ca urmare a unor confiscări sau a unor danii și testamente întocmite în favoarea bisericii de către anumiți membri ai obștilor. La acestea se adaugă cazurile de predări individuale împreună cu toate bunurile și drepturile, în scopul obținerii protecției unei mari mănăstiri sau a altei autorități bisericești. Asemenea situații, care au deschis calea pentru aservirea obștilor respective în totalitatea lor, sunt ilustrate semnificativ de proprietățile pe care le avea la sfârșitul secolului al XII-lea biserica de la Arad, sediul unui capitlu și loc de adeverire, proprietăți întărite la 1202–1203 de regele

---

[1] *Ibidem.*

[2] *Ibidem*, p. 58.

Ungariei[1]. Sprijinul de care s-a bucurat biserica apuseană din partea regalității arpadiene a pus-o în situația de a putea ocoli, în asemenea cazuri, interdicțiile decurgând din dreptul de preemțiune (*protimisis*) al membrilor obștii sătești.

Teritoriul dintre Dunăre și Marea Neagră se integrează și el deplin în acest proces al transformărilor sociale din cadrul comunităților de viață rurală de pe întreg spațiul românesc din secolele XII–XIII. Evoluția lentă, dar continuă, pe care a cunoscut-o această societate sub multiple aspecte, a determinat progrese și în domeniul dezvoltării raporturilor sociale. La aceasta a contribuit și exercitarea, relativ continuă în perioada menționată, a dominației bizantine asupra teritoriului dobrogean.

Politica socială și fiscal-administrativă a statului bizantin, instaurată efectiv după insurecția militară din 1047 condusă de Leon Tornikios, a dus la decăderea sistemului tradițional de apărare a zonelor de margine ale imperiului, sistem bazat pe obligațiile militare ale obștilor țărănești și ale stratioților. Ca urmare, s-a intensificat procesul de aservire a obștilor sătești libere și a fost favorizată creșterea imunităților cu caracter feudal, acordate unor reprezentanți ai marii proprietăți, laice sau religioase. Cercetarea recentă la Niculițel a unei capele de curte, datând din secolul al XIII-lea, ilustrează prezența în această vreme, în nordul Dobrogei, a unor asemenea reprezentanți ai marii proprietăți.

Dornici să-și transforme domeniile în stăpâniri cât mai autonome în raport cu puterea centrală a statului, marii feudali bizantini au promovat o politică de cotropire a obștilor libere. Această politică, continuată de marii proprietari legați de Țaratul româno-bulgar creat în 1185–1186, a cunoscut în prima jumătate a secolului al XIII-lea o perioadă de oarecare frânare, datorită măsurilor adoptate de primii Asănești.

Izvoarele scrise anterioare mijlocului secolului al XIII-lea, referitoare la cazuri concrete sau la detaliile unor procese de natura celor evocate, se limitează, teritorial, la zone din apusul Transilvaniei și la partea centrală a acesteia, deci la regiuni care reprezintă mai puțin decât jumătate din teritoriile românești intracarpatice. Pe cea mai mare parte a acestor teritorii, rămase până la această vreme în afara relațiilor juridice controlate de autoritățile regale, precum și pe teritoriile românești unde se aflau în curs de constituire statele medievale ale Țării Românești și Moldovei, obștea sătească liberă sau aceea aflată încă la începuturile aservirii sale constituiau, sub aspect social-economic, fenomenul istoric dominant. Acestui fenomen i se cuvine întreaga atenție, deoarece evoluția sa se află la baza realităților istorice ulterioare. În lipsa unei informații strict contemporane detaliate, pot fi folosite în acest scop, cu prudența necesară, știri ceva mai târzii ce permit deslușirea etapelor istorice anterioare redactării lor.

Documentele din secolele XIII–XIV, iar uneori chiar și acelea din secolul al XV-lea, folosite pentru reconstituirea sistemului de stăpâniri de sate în interiorul societății românești, oglindesc existența unei stratificări în sânul feudalității locale. Începuturile acestei stratificări coboară cu mult înainte de mijlocul secolului al XIII-lea. Alături de cnezii de sat, despre ale căror raporturi cu obștea din care s-au ridicat s-a vorbit, și, totodată, deasupra acestor cnezi, a existat o categorie a „cnezilor de vale", care, în afara satului propriu pe care îl stăpâneau în calitatea lor de cnezi de sat, exercitau și o stăpânire asupra așezărilor înconjurătoare, sate care formau un grup delimitat, de obicei sub raport geografic, de hotarele microregiunii respective. În cazurile în care poate fi reconstituită detaliat pe temeiul documentelor și a hotărniciilor din documente, mărimea unui asemenea grup de sate variază de la 5–6 la 20–25 de obști sătești. Documentele prezintă aceste grupuri de sate ca pe niște „domenii", folosind pentru precizarea lor numele satului de reședință al cneazului de vale cu calificativul de „moșie principală" (*possessio principalis*), la care se adaugă „cele aparținătoare" (*pertinenciis*) la această moșie.

---

[1] *Ibidem*, p. 23–27.

Dar asemenea „domenii", întărite pe parcursul secolului al XIV-lea de către regii Ungariei câte unei familii din categoria superioară a societății românești, erau departe de a reprezenta la acea dată — și cu atât mai mult în etapa anterioară — domenii feudale, în sensul propriu al cuvântului. Trăsăturile decurgând din mai vechea lor calitate de uniuni de obști au prevalat până târziu, în secolele XIV–XV, iar în unele zone până la sfârșitul evului mediu, în funcție de stadiul de aservire al respectivelor comunități sătești. În interiorul unor asemenea „domenii", stăpânirea „cneazului de vale" asupra unui sat era grevată nu numai de raporturile concrete dintre familia acestuia și celelalte familii de obșteni, dar și de stăpânirea exercitată de cneazul localnic asupra satului său. Documentele exprimă în cote-părți asemenea stăpâniri paralele, consemnând astfel anumite norme ale dreptului românesc nescris (*ius valachicum*), cote-părți care de la o regiune la alta par a fi variat între 1/3 și 1/5[1].

Se poate, totuși, presupune că relațiile dintre un asemenea „cneaz de vale", pe de o parte, și obștile sătești de care el nu era legat în mod nemijlocit prin originea familiei sale, pe de altă parte, au evoluat mult mai ușor în direcția unor raporturi de aservire reală. Dintre aceste vârfuri de la începuturile clasei feudale românești s-au ales și s-au impus cadrele de conducere politică și militară ale „țărilor", acei voievozi care l-au precedat pe „marele voievod" sau pe „domn", atât sub raport cronologic, cât și sub raportul limitelor teritoriale ale autorității sale. Tot dintre ei a provenit și o parte a boierimii din vremea deplinei constituiri a statelor medievale ale Țării Românești și Moldovei. În Transilvania, calea spre colaborare cu autoritățile regale și pătrunderea pe acest temei în rândurile nobilimii a fost deschisă în primul rând tot pentru acești „cnezi de vale".

S-a susținut că situații oarecum asemănătoare ar fi existat și în cazul căpeteniilor militare din rândul migratorilor târzii — pecenegi, uzi și cumani, îndeosebi — care au pătruns în societatea românească.

Adoptarea unor asemenea căpetenii străine de către societatea românească, în condiții ale căror detalii sunt greu de reconstituit, ar fi echivalat cu asimilarea acestora sub raport etnic și ar fi avut drept consecință, pe plan social, suprapunerea peste respectivele obști sătești a acestor căpetenii, care au devenit stăpâni ai satelor. Posibilitățile superioare de care au dispus asemenea căpetenii pentru a deveni feudali în sensul deplin al cuvântului ar fi decurs atât din calitățile militare deosebite, ale acestora și ale eventualilor însoțitori pe care îi aveau, cât și din faptul că au putut mult mai ușor intra în relații de colaborare cu autoritățile militare și politice străine. Amploarea pe care ar fi avut-o ultimul dintre fenomenele evocate este foarte greu de apreciat. Dincolo de unele mențiuni din cronici sau de raportarea la trecut a unor situații relatate de izvoarele scrise, cu prilejul invaziei tătărești din anii 1241–1242, când aflăm că locuitorii satelor transilvănene și-au „ales" căpetenii dintre războinicii mongoli[1], antroponime de origine străină, în special turanică, proprii boierimii statale din Țara Românească și din Moldova sau feudalității românești din Transilvania, au fost interpretate ca reflectând originea pecenego-cumană a persoanelor; însuși numele de Băsărabă, purtat de primul domn al Țării Românești și apoi al dinastiei voievodale, poate fi socotit ca reprezentând un antroponim cuman. Această interpretare dată informațiilor antroponimice trebuie totuși privită cu multă rezervă, deoarece anumite nume au beneficiat, la un moment dat, de o răspândire datorată „modei" timpului, fiind deci preluate de către vârfurile societății românești ca nume „mai alese". Chiar și numele românești de Giulea și Cândea, care provin din denumirea a două demnități politico-militare și judecătorești ale ultimilor migratori, acelea de *gylas* și de *kende*, nu constituie câtuși de puțin dovada originii etnice străine a persoanelor astfel numite, ci sunt doar argumente pentru calitatea de căpetenii pe care o aveau cei care au preluat aceste nume. Numele evocate au evoluat, de altfel, de la poreclă la antroponim propriu-zis.

---

[1] E. Lukinich, L. Gáldi, *Documenta historiam Valachorum...* , Budapesta, 1941, p. 508. Arhivele de Stat din Budapesta, fond Révay, Div. fam., A II/3; Mihaly, *Diplome*, p. 373–374.

Nici nume ca Bogdan, Dragoș, Litovoi, Vladislav sau Radu, onomastice cu explicație etimologică în limba slavă veche și care au fost purtate de către voievozii români din secolele XIII–XIV, departe de a oglindi originea etnică „slavă" a respectivelor persoane, nu au avut decât caracterul unor „nume de elită". Cu alte cuvinte, aservirea obștilor sătești ale românilor de către căpetenii militare și politice provenite din rândurile migratorilor — teorie care în unele etape de dezvoltare a istoriografiei noastre s-a bucurat de adeziuni notabile — trebuie privită cu multă rezervă. S-ar putea ca analizele antropologice efectuate asupra unor necropole familiale nobiliare, analize care sunt abia la începuturile lor, să aducă în viitor precizări în plus în această problemă.

Au rămas foarte puține știri scrise referitoare la mari stăpânitori de sate români de dinainte de mijlocul secolului al XIII-lea, care să privească persoane individualizate ca atare. Chiar și cele câteva nume care pot fi pomenite în acest sens, ca acelea provenind din familia românească de la Sarmizegetusa-Britonia (Grădiște) din Țara Hațegului (descendență genealogică cuprinzând șase generații de la circa 1200 la circa 1350: Lekembrat, Toma, Ștefan, Nicolae cel Roșu, jude de Hațeg, Ioan cel Roșu, Nicolae) sau cele consemnate în *Diploma cavalerilor ioaniți* din anul 1247, la care se mai pot adăuga numele unor căpetenii amintite în prima jumătate a secolului al XIII-lea cu prilejul unor expediții războinice, figurează, unele dintre ele, în izvoarele scrise mai mult în virtutea demnităților militare și politice pe care le dețineau decât ca urmare a calității lor de stăpâni ai satelor. Asemenea căpetenii politico-militare sunt atestate și în jurul anului 1210 între Carpați și Dunăre, cu prilejul unor expediții împotriva Vidinului a oștilor transilvănene[1]. Se poate conchide că existența unor asemenea demnități cu caracter militar și politic în societatea românească din secolele XII–XIII presupune cu necesitate un anumit grad de maturizare a relațiilor de tip feudal și deci prezența, în spatele lor, a unei întregi categorii de stăpâni ai satelor, care își exercitau.autoritatea asupra obștilor sătești și a căror putere și respect se întemeiau pe slujbele și redevențele primite ca urmare a calității lor.

---

[1] Rogerius, *Carmen miserabile*, în *Script. rer. Hung.*, II, p. 851.

Ceva mai bine suntem informați în legătură cu protipendada din mediul românesc sud-dunărean, datorită atenției acordate de izvoarele bizantine evenimentelor desfășurate în Peninsula Balcanică, în interiorul granițelor imperiului, precum și datorită rolului politic și militar pe care l-au jucat unii dintre ei. Un anume Niculiță Delphinas, protospătar și fruntaș thesaliot, care se afla la 1066 în fruntea unei răscoale a românilor, bulgarilor și a locuitorilor din Larissa[2], sau un fruntaș român cu numele de Poudilas (Budilă), pomenit la 1094 în timpul campaniei la Dunăre a lui Alexios I Comnenul[3], preced, ca poziție socială, pe feudalii români din familia Asăneștilor și pe colaboratorii acestora, care, un veac mai târziu, au pus bazele statului româno-bulgar. Chiar dacă situația din teritoriile bizantine era de natură să favorizeze diferențieri sociale mai marcante în secolele XI–XII, este mai mult decât probabil ca acești feudali români sud-dunăreni să-și fi avut o corespondență în mediul românesc de la nord de Dunăre, de unde frații Asănești au și primit, de altfel, ajutor militar în timpul luptelor cu bizantinii.

Acest punct de vedere este confirmat, printre altele, de textul *Diplomei cavalerilor ioaniți*, în care se vorbește despre mai marii țării Litua (*maiores terrae*) ca despre persoane care se bucurau de privilegiul de a se putea adresa în apel regelui în cazul pronunțării unor sentințe capitale[4], privilegiu care îi asimila, sub raport juridic, cu nobilii regatului. Textul diplomei avea, desigur, în vedere nu numai căpeteniile militare și politice din teritoriile dintre Carpați și Dunăre dăruite cavalerilor ioaniți, ci și pe ceilalți membri ai păturii sociale suprapuse obștilor sătești, pătură pe colaborarea căreia se întemeia, în ultimă instanță, exercitarea de către coroana ungară a unei dominații politice în aceste țări. Evident că realitatea socială menționată în 1247, realitate ce explică existența structurilor teritorial-politice locale, trebuie extinsă și la etapa istorică anterioară.

La puțină vreme după mijlocul secolului al XIII-lea încep a fi atestați, în documentele de cancelarie ale Regatului ungar, cnezii români, cu precizarea calității lor de stăpâni de sate, ca acei Dragun și Kodoch pomeniți la 1263 în scopul exceptării stăpânirii de la o danie făcută unui nobil. De la această dată înainte, știrile de acest fel se înmulțesc mai întâi în Transilvania și apoi în Țara Românească și în Moldova. În multe danii pe care domnii Moldovei le-au făcut în secolul al XV-lea unor boieri, regimul juridic anterior al satelor dăruite este precizat prin formula „unde au fost cnezi...“. Asemenea danii nu au reprezentat altceva decât suprapunerea, iar în unele cazuri înlocuirea unei stăpâniri de esență feudală anterioară domniei sau în orice caz independentă de inițiativa domniei, stăpânire foarte veche deci, printr-una mai nouă și mai deplină decurgând din autoritatea statului medieval.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 338–339.

[2] *Fontes*, III, p. 27 și urm.

[3] Anna Comnena, X, II; *Fontes*, III, p. 115.

[4] *DRH D*, I, p. 22, 26; *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 331.

Foarte semnificative pentru existența în secolele XII–XIII a feudalității românești și pentru gradul diferențierii sale sociale și a desprinderii „fizice“ de comunitățile sătești sunt descoperirile arheologice sau monumentele de arhitectură legate de prezența acestei pături sociale. Documentele materiale din această categorie oferă implicit și posibilitatea aprecierii stadiului de aservire a respectivelor obști sătești.

Descoperirea în cadrul așezărilor din această vreme, la Dinogetia-Garvăn, Cetățeni, Streisângeorgiu, Sărăsău și în multe alte locuri, a unor locuințe care se individualizează prin dimensiuni sau prin inventar specific, iar în unele cazuri chiar prin situarea lor în afara vetrei propriu-zise a satului, în locuri favorabile executării unor lucrări de fortificare, cum este cazul pentru reședința fortificată a Bogdăneștilor de la Cuhea (azi Bogdan Vodă) din Maramureș, a cărei primă fază poate fi datată pe la mijlocul secolului al XIII-lea, ilustrează convingător această realitate.

Reședințele nobiliare din această vreme și în mod special acelea fortificate, prevăzute cu valuri de pământ, șanțuri de apărare sau palisade, depășeau în mod evident capacitatea familiilor cărora le erau destinate, apariția acestor complexe explicându-se prin prestațiile în muncă ale sătenilor. Pe de altă parte, mormintele cu inventar bogat descoperite în necropolele românești din secolele XII–XIII, inventar constând din podoabe și accesorii de îmbrăcăminte sau chiar din arme, precum și descoperirile de tezaure — de la Streja-Cârțișoara din Țara Făgărașului, datând din secolul al XII-lea sau de la Voinești din centrul Moldovei, datând din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, atestă acumulări apreciabile de bunuri în mâna unor persoane sau a unor familii.

Cetățuile de refugiu și capelele de curte din secolele XII–XIII sunt și ele grăitoare pentru creșterea, în această vreme, a puterii și a resurselor unor reprezentanți ai noilor structuri sociale. În locul cetăților mari de pământ și de lemn, fortificații colective ale comunităților sătești sau ale uniunilor de obști, ce au caracterizat etapa istorică anterioară, apar tot mai des fortificații cu caracter familial, turnuri-locuință sau cetățui de refugiu construite și folosite de feudali.

Cele mai vechi dintre aceste construcții, anterioare invaziei mongole din anii 1241–1242, au fost ridicate din materiale perisabile, din lemn și pământ, uneori pe temelii din piatră legată cu pământ, astfel încât ele nu s-au păstrat decât ca resturi evidențiate de săpăturile arheologice sau ca faze mai vechi ale unor construcții de zid de după mijlocul secolului al XIII-lea.

Bisericile de curte, construite din zid în vecinătatea unor reședințe nobiliare care, în secolele XII–XIII par a fi fost, aproape exclusiv, din lemn, preced, în stadiul actual al cunoștințelor, cu cel puțin două secole, apariția cetăților familiale de zid. Datarea multora dintre aceste capele, expresii ale pozițiilor, ale necesităților sociale și ale ambițiilor ctitorilor lor, este supusă discuției. Dar printre cele cercetate arheologic se află monumente ce aparțin cu siguranță sfârșitului secolului al XI-lea, precum cel de la Sânnicolau de Beiuș din Bihor, care stă în legătură cu o reședință a familiei Borșa, sau primei jumătăți a secolului al XII-lea, precum cel de la Streisângeorgiu, din părțile Hunedoarei, ridicat de predecesorii unei familii de feudali români, care apar în documente mai târzii în calitatea lor de cnezi. Alte monumente, ca acelea de la Geoagiu-Hunedoara, Densuș și Peșteana în Țara Hațegului, lipsite încă de o datare certă, sau ca acelea din secolele XII–XIII de la Cetățeni-Argeș, ori cel de la Niculițel din nordul Dobrogei, au avut aceeași semnificație.

Pentru perioada care se întinde de la sfârșitul secolului al XI-lea și până la mijlocul secolului al XIII-lea, informațiile de care dispunem oglindesc o diversitate de situații în domeniul procesului de aservire a obștilor sătești și de constituire a domeniilor boierești. Tabloul social al epocii se caracterizează printr-o largă varietate, de la relațiile de aservire feudală propriu-zisă, prezente în părțile apusene ale Transilvaniei sau în zonele ei centrale, pe cursurile mijlocii ale Mureșului și Someșului, unde mari feudali laici și mai ales ecleziastici stăpâneau, efectiv, numeroase sate în condițiile unei dependențe directe și nemijlocite a fiecărei familii țărănești în parte, și până la zonele mărginașe ale Transilvaniei sau la cele extracarpatice, unde aservirea privea colectivitățile ca un tot unitar și unde gradul acestei aserviri era încă departe de formele feudale clasice.

În ceea ce privește marile domenii atestate în secolul al XII-lea pe cuprinsul Transilvaniei, ca acela format din nouă sate din comitatul Dăbâca, dăruit la 1176 de regele Bela al III-lea pentru o slujbă militară[1], este posibil ca în foarte multe cazuri să nu fi fost vorba decât de dăruirea unor sate libere și de transferul către beneficiarul daniei a veniturilor încasate anterior de autoritățile regale, aservirea propriu-zisă a sătenilor producându-se abia de aici înainte, pe parcursul câtorva generații, ca urmare a acțiunilor concrete inițiate de noul stăpân. Această rezervă este valabilă în special pentru domeniile laice și pe durata secolului al XII-lea. Stăpânirile feudalilor ecleziastici, consemnate de documente încă din secolul al XI-lea cu detalii privind structura lor internă, cu număr de familii servile și cu precizarea redevențelor, apar de timpuriu ca domenii propriu-zise. În prima jumătate a secolului al XIII-lea și mai ales după „Bula de aur“ acordată nobilimii, în 1222, de regele Andrei al II-lea[2], se constată atât o creștere a puterii micii nobilimi, cât și evoluția mai accentuată a stăpânirilor marii nobilimi spre condiția de domenii feudale clasice.

Formulările unor documente de cancelarie, ceva mai târzii, prezintă, deoseori, stăpânirile cneziale românești ca pe niște stăpâniri feudale depline. Este adevărat că formulările din diplomele de danie nu corespundeau, totdeauna, realității, ci au fost mai degrabă rezultatul efortului de a unifica juridic marea diversitate a situațiilor concrete.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII,* I, p. 232–243.

[2] *Ibidem*, p. 189–193.

În alte cazuri, diplomele regale îmbrăcau în haina înșelătoare a unei „danii noi“ o situație preexistentă, acceptată până atunci de autorități în mod tacit.

Rezistența obștilor sătești la procesul aservirii s-a manifestat și în forme mai radicale, în acțiuni colective sau individuale care au stat la începuturile protestelor sociale ale țărănimii. Posedăm informații mai detaliate și mai timpurii privind asemenea acțiuni pe teritoriul Transilvaniei, datorită cancelariilor Regatului arpadian, precum și ca urmare a faptului că afirmarea unor relații feudale mature s-a produs aici mai devreme.

După ce pe durata secolului al XI-lea principala formă de manifestare a acestor proteste de clasă a constat din fuga robilor, fenomen de care se ocupă legiuirile regilor Ștefan I, Ladislau I și Coloman I Cărturarul, în încercarea de a stăvili prin pedepse aspre astfel de acțiuni[1], știrile din primii ani ai secolului al XIII-lea încredințează că încă din veacul anterior au căpătat amploare și mișcările țărănești propriu-zise. Cam jumătate din cele 389 de procese consemnate în „Registrul de la Oradea“ privesc asemenea acte de nesupunere, de fugă de la stăpân, distrugeri sau chiar răzvrătire, cu caracter sau substrat social de clasă, înfăptuite de oameni aparținând diferitelor categorii de exploatați.

Astfel, sub anul 1213, registrul înregistrează un proces în care trei săteni sunt învinuiți de incendierea unei reședințe, prilej cu care și-au pierdut viața șase oameni[2]. În anul 1219, patru iobagi din satele Straja și Căpușu Mic din apropierea Clujului sunt învinuiți și condamnați pentru uciderea slujitorului unui nobil și pentru însușirea unor bunuri[3] și tot în acel an se judecă la Oradea un proces în care sunt implicați săteni din zece sate aflate în părțile Cenadului, printre care și „toți sătenii udvornicilor din Er“, fapt care ne lasă să înțelegem că a fost vorba de o revoltă de proporții mai mari[4].

Ca și în etapa istorică anterioară, fuga robilor și a slugilor continuă să fie menționată și la începutul secolului al XIII-lea[5], dar ea va deveni un fenomen tot mai sporadic, pe măsura dispariției acestor categorii sociale, care, la sfârșitul aceluiași secol, pot fi considerate a se fi contopit, în mod practic, cu țărănimea aservită.

Documentele consemnează, de asemenea, pentru această vreme, acțiuni care fac parte din fenomenul „haiduciei“, fenomen care a cunoscut o creștere constantă în etapele istorice ulterioare. Astfel, despre „răufăcători“, care prădau și care erau adăpostiți, informează un proces din anul 1213[6]. La mijlocul secolului al XIII-lea, în anii de nesiguranță și de slăbire a autorității regale ce au urmat invaziei mongole din 1241–1242, haiducia a devenit un fenomen răspândit pe teritoriul Transilvaniei. Pentru meritul de a-i fi nimicit „pe tâlharii și pe hoții care se înmulțiseră peste măsură ... în Transilvania“, regele Bela al IV-lea dăruia în anul 1249 un mare număr de moșii din comitatele Bihor, Solnoc și

---

[1] *Corpus Iuris Hungarici*, Budapesta, 1899, p. 30, 72, 76, 84, 108.

[2] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 51.

[3] *Ibidem*, p.87–88.

[4] *Ibidem*, p. 95–96.

[5] *Ibidem*, p. 125.

[6] *Ibidem*, p. 53–54.

Crasna judelui curții regale, Pavel din neamul Geregye[1], danie care a pus bazele marelui domeniu al cetății Piatra Șoimului, dintre Crișu Repede și Barcău.

În prima jumătate a secolului al XIII-lea, izvoarele scrise consemnează și cazuri de fugă a unor întregi comunități sătești aservite sau amenințate cu aservirea, din părțile apusene sau centrale ale Transilvaniei în spre părțile sale mărginașe, sau din Transilvania la sud și la răsărit de Carpați. La acest din urmă fenomen se referă deja amintita bulă papală din anul 1234, în care se arată că unguri, sași și alți „drept-credincioși“ (aparținători de biserica romano-catolică) trec la răsărit de Carpați, unde se așează alături de români, îmbrățișând religia acestora[2]. Desigur că, alături de asemenea colectivități catolice, au trecut în această vreme la răsărit și la sud de Carpați și unele obști sătești ale românilor transilvăneni, amenințați de progresele procesului de feudalizare de pe teritoriul Transilvaniei.

Nu deținem informații directe asupra unor acțiuni desfășurate în acest timp de obștile sătești de pe teritoriul viitoarelor state medievale ale Țării Românești și Moldovei împotriva progreselor lente înregistrate de relațiile noi de tip feudal. Se poate, totuși, accepta ideea că încă din secolele XII–XIII au existat și aici, chiar dacă în măsură mai redusă, fenomene asemănătoare celor oglindite de izvoarele scrise referitoare la Transilvania.

Fuga unor robi proveniți din campaniile militare sau deplasarea, în unele cazuri izolate, a anumitor colectivități spre zone mai retrase, pentru a scăpa de presiunea marii proprietăți în formare, au caracterizat cu siguranță viața socială a acestor regiuni pe durata secolului al XII-lea și mai ales în prima jumătate a celui următor.

2. NOILE DIMENSIUNI ALE PROCESULUI DE ORGANIZARE POLITICĂ

a. Cnezatele, voievodatele, „țările“ românești și tendințele lor de autonomie și de unificare

Condiționări și împrejurări istorice diverse au favorizat sau, dimpotrivă, au frânat procesul cristalizării politico-statale pe teritoriile românești, determinând, după caz, de-a lungul secolului al XII-lea și în prima jumătate a secolului al XIII-lea, soarta formațiunilor închegate în etapa anterioară. Unitar în substanța sa, procesul amintit prezintă deosebiri zonale — sub aspect cronologic și mai ales în ceea ce privește ritmul evoluției social-politice —, explicându-se, astfel, decalajele constatate ulterior în spațiul medieval românesc. Un reper nodal, cu consecințe imediate, dar și de durată, îl reprezintă invazia mongolă din anii 1241–1242.

---

[1] *Ibidem*, p. 336.

[2] *Ibidem*, p. 275.

Românii și problema „Cumaniei". Valurile migratoare venite dinspre stepa răsăriteană a Europei au impus de timpuriu coabitarea cu populația autohtonă românească, în pofida faptului că elementul alogen a umbrit multă vreme existența celui local (noii veniți au fost, de altfel, comparați cu sedimente aluvionare care acoperă, cu timpul, straturile compacte primare). Dar, fapt istoric remarcabil, un *modus vivendi* se stabilește între români și migratori — cum constată și Dimitrie Cantemir în al său *Hronic* din anii 1719–1723: „Romanii din Dația de agiutoriul împărătesc părăsiți și neapărați rămâind, le va fi căutat într-un chip a-și întocmi lucrurile cu varvarii și cu deosebită republică (adică stat — n.n.), cu dânșii și cu alți vecini de pen pregiur a să chivernisi"[1].

Desigur, privit în perspectivă istorică, rolul acestor populații migratoare târzii trebuie judecat în cumpăna dreaptă, fără a fi subestimat, dar nici împodobit; este și cazul cumanilor statorniciți pe teritoriul locuit de români în ultimele decenii ale secolului al XI-lea, teritoriu desemnat, ulterior, de izvoarele scrise cu termenul de „Cumania". Denumirea însăși, pe lângă sensul ei geografic, indica și statutul de putere dominantă din punctul de vedere politic și militar al păturii cumane suprapuse celei localnice, fără să cunoaștem însă, în detalii, formele instituționale ale acestei supremații.

De altfel, cumanii au devenit o problemă majoră și pentru statele din jur, respectiv Imperiul bizantin și Regatul maghiar. Izvoarele bizantine abundă în informații și referiri la acei „sciți", nu rareori confundați cu pecenegii, care se remarcaseră prin incursiunile lor de jaf, repetate, în imperiu — episoade semnificative fiind înfățișate de Anna Comnena (pentru anii 1114) sau de Ioan Kinnamos[2] (pentru 1148) —, știri din care se poate deduce că teritoriul românesc preferat de cumani pentru raidurile lor transdunărene era ținutul de la sud de Carpați și, îndeosebi, cel de la răsărit de Olt. Sursele germane îi denumeau pe cumani *Valwen* (*Walvi*, *Falbi*, *Falben*, *Falones*, sub ultima denumire fiind menționați în Moldova de cronicarul Otto de Freising, din secolul al XII-lea), într-o vreme când Regatul arpadian era confruntat cu pericolul cuman; problema cumană a fost transmisă apoi secolului următor: nu întâmplător, în consecință, regele Andrei al II-lea justifica implantarea cavalerilor teutoni în Țara Bârsei (1211), „ca să apere regatul împotriva cumanilor"[3].

Pe de altă parte, nu o dată izvoarele îi arată pe cumani și pe români ca aliați pe tărâm militar, cum a fost cazul incursiunilor prilejuite de crearea statului româno-bulgar. Primii Asănești au fost sprijiniți de „sciți" și de vlahi; relatarea cronicarului Nicetas Choniates, pentru anul 1199, este fără echivoc — „sciții (cumanii) cu o ceată de vlahi (μετὰ μοίρας Βλάχων), trecând Istrul etc."[4], fiind vorba, probabil, de românii nord-dunăreni. De asemenea, când, în jurul anului 1210, o răscoală izbucnește la Vidin, în ajutorul țarului de Târnovo, Borilă, a venit oastea condusă de comitele Ioachim de Sibiu; acesta, se spune în diploma acordată fiilor săi, la 23 iunie 1250, „și-a adunat sași, români, secui și pecenegi (*associatis sibi Saxonibus, Olacis, Siculis et Bissenis*). Și când a ajuns la râul Obozt, trei căpetenii din Cumania ieșindu-i înainte, au dat lupta cu ei, dintre care doi au fost uciși în acea luptă, iar al treilea, cu numele de Karaz, a fost trimis legat la rege“[1]. Aproximativ în aceeași perioadă, în jurul anului 1200, se contura pe Argeșul Superior un centru local de putere, ilustrat, deocamdată, pe cale arheologică, de construcții civile, având alături un lăcaș religios de tip bizantino-balcanic. Este vorba de vechea vatră voievodală, cu adevărat istorică, a Argeșului.

---

[1] D. Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, București, 1901, p. 338.

[2] Anna Comnena, *Alexiada*, în *Fontes*, III, p. 118–119; Cinnamus, *Epitome*, III, 3, în *Fontes*, III, p. 232–237.

[3] Hurmuzaki, I, 1, p. 57; *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 151.

[4] Choniates, în *Fontes*, III, p. 290–291.

A reieșit din cele precedente că natura acestui proces, destul de complex și în parte obscur, al „colaborării“ româno-cumane (s-a vorbit, nu fără un anumit temei, și de *simbioza româno-cumană*), nu se poate explica doar din unghiul impulsului exterior, absolutizându-se împrumuturile pe plan instituțional. Oricât ar fi ele de rudimentare, instituțiile sociale, politice, militare nu pot fi pur și simplu împrumutate de la un popor la altul, ele fiind, în primul rând, rezultatul unei cerințe social-istorice, așadar al unei evoluții interne, lucru valabil și pentru societatea românească din prima parte a secolului al XIII-lea.

S-a amintit de aducerea și de așezarea cavalerilor teutoni în Țara Bârsei (1211: *terra Borza*) de către regele Andrei al II-lea, ca un fel de scut față de pericolul cuman. Atunci, autoritatea în sudul Transilvaniei nu era încă deplin consolidată pentru regalitatea arpadiană, explicându-se de ce regele a apelat la cavalerii cruciați aduși din Orientul Apropiat, eveniment ce a avut loc la numai câțiva ani după faimoasa *partitio Romaniae* din 1204, implicând dezmembrarea forțată a Imperiului bizantin datorată cuceririi latine, urmare a devierii cruciadei a IV-a împotriva Constantinopolului. Peste un deceniu, în 1222, posesiunile cavalerești se extind în afara arcului carpatic (*ultra montes nivium*)[2], probabil la cotul Carpaților, fără să știm, realmente, dacă beneficiarii actului regal au și pus stăpânire pe teritoriile concedate. Interpretarea mai potrivită a documentului din 1222 — supus, de altminteri, controverselor, căci este bănuit a fi un fals datorat cavalerilor — poate fi astfel rezumată: oaspeților teutoni din Țara Bârsei li se indica o direcție de expansiune, bineînțeles în folosul regalității ungare, iar prin aceasta al Scaunului apostolic. Aproape toate evenimentele care vor urma au gravitat în jurul unei astfel de politici ofensive.

Trebuie avut în vedere că politica papală miza îndeosebi pe creștinarea cumanilor, pe atragerea lor la catolicism. În 1227, papa Grigore al IX-lea considera că „autoritatea apostolică s-a bucurat întotdeauna de mare prețuire în Cumania și în acea țară vecină a brodnicilor“ (*in Cumania et Brodnic terra illa vicina*)[3], pentru ca, un an mai târziu, să constate dorința de statornicire, de sedentarizare a cumanilor. Nu încape îndoială că politica papală își culegea din roade — e vorba, înainte de toate, de activitatea asiduă a călugărilor dominicani din regatul Ungariei, ei contribuind la înființarea unui „episcopat cuman“ (în anul 1228), în frunte cu Teodoric, fost prior al dominicanilor[1]. Localizarea exactă a acestui episcopat cuman este întrucâtva incertă, dar este de amintit că el depindea canonic de arhiepiscopul de Strigoniu. În general, se admite că este vorba de un teritoriu contiguu al Țării Bârsei, situat, așadar, pe la cotul Carpaților (în linii mari, nord-estul Munteniei și sud-vestul Moldovei), în cadrul unei înjghebări politice; măturată de uriașa invazie tătară, vatra fostului episcopat cuman va fi preluată, cu mare probabilitate, de un altul, denumit de această dată „al Milcoviei“.

---

[1] *DRH D*, I, p. 28–29.

[2] *DIR C*, *veac. XI, XII și XIII*, I, p. 1, 3.

[3] *Ibidem*, p. 183, 187–188, 228, 232.

Cele de mai sus dovedesc că țelurile conjugate ale regalității ungare și ale papalității urmăreau cu stăruință acapararea teritoriilor românești extracarpatice, a „Cumaniei“, care, începând chiar cu regele Andrei al II-lea, împodobea și titlul regal. Dar, spre deosebire de acest ținut, denumit în documentele papale „provincia Cumania“, unde formele stăpânirii erau mai mult decât nebuloase, adică neconcretizate printr-o administrație regală propriu-zisă (deși de acolo proveneau unele „venituri“), în partea de apus a viitoarei Țări Românești, în zona Severinului, Regatul arpadian reușește o importantă breșă teritorială și instituțională.

Țara Severinului, ținut strategic prin excelență, valorificat încă din antichitatea daco-romană și romano-bizantină, va fi fost în legături strânse cu țara ducelui Glad din Banat, ale cărui cetăți de la Dunăre căzuseră în stăpânirea lui Arpad, între acestea numărându-se și *castrum Ursoua* — Orșova sau Rușava de mai târziu. Cum însă lichidarea ducatului lui Glad a durat mai bine de un secol, potrivit lui Anonymus, care afirmă că abia Ahtum, urmașul lui Glad, a fost înfrânt în centrul său de la Morisena (Cenad) și anume sub sceptrul lui Ștefan cel Sfânt[2], deducem că Țara Severinului, cum va fi ea denumită în izvoarele din secolele XIII–XIV, a rămas mai multă vreme în afara ariei de expansiune a regilor arpadieni.

Lucrurile se schimbă o dată cu crearea Imperiului româno-bulgar, deoarece mai vechea ceartă pentru hotare din timpul lui Ioniță zis Caloian capătă forme tot mai ascuțite în timpul domniei țarului Ioan Asan al II-lea, confruntat cu fostul aliat Ioan al III-lea Vatatzes, cu despotul de la Thessalonik, Theodor Angelos Comnenus Ducas și, mai cu seamă, cu regele Andrei al II-lea al Ungariei. Chiar în anul victoriei asupra despotului de la Thessalonik — în 1230 la Klokotnița — este probabil că țarul din Târnovo s-a luptat cu ungurii în preajma Vidinului; documente ulterioare precizează că oastea țarului fusese condusă de un frate al său, Alexandru[3]. În orice caz, fie ca rezultat al acestor confruntări militare, cu pronunțat substrat politic, fie ca măsură de precauție strategică, întrucât și Ioan Asan al II-lea nutrea înstăpânirea la Severin, regele Andrei al II-lea, cu sprijinul papei Grigore al IX-lea, încearcă organizarea unei *mărci* (ținut de graniță), luând-o înaintea rivalului său din Balcani. Astfel ia ființă *banatul de Severin*, având în frunte un dregător regal, un *ban*, primul cunoscut dintr-o mai largă serie fiind Luca, 1233 — întâmplător chiar în anul în care regele se intitula „...al Bulgariei și Cumaniei"[1].

---

[1] *Ibidem*, p. 231–232.

[2] *Gesta Hungarorum*, în *Script. rer. Hung.*, I, p. 89–91.

[3] Hurmuzaki, I, p. 133–136.

În acest mod se ivește pe teritoriul de la sud de Carpați un veritabil cap de pod, chiar cel principal, prin care regalitatea ungară va căuta cu obstinație să-și îndeplinească politica de expansiune în Balcani, o acțiune relativ norocoasă atunci, în deceniul al patrulea, cu implicații multiple în desfășurarea ulterioară a evenimentelor. În scurtă vreme, însă, în miezul acestei desfășurări se vor situa nu cumanii, ci românii. Într-adevăr, crusta care părea să acopere cu totul lumea autohtonă începe să dispară și, firesc, *fenomenul românesc* din secolul al XIII-lea iese la lumină în toată amploarea sa.

Mai întâi, se cuvine reamintit acel moment din anii '30 ai veacului, când papa și regele au conlucrat în speranța că această „Cumanie" va ajunge în stăpânirea efectivă a regatului. S-au ivit însă și grave disensiuni între cele două puteri, în bună parte datorate împrejurării că regele Andrei al II-lea îi alungase pe cavalerii teutoni din Țara Bârsei (1225); în zadar au încercat papa Honoriu al III-lea, ca și succesorul său, Grigore al IX-lea, să impună regelui revocarea măsurii — cauza cavalerilor a rămas pierdută pentru papalitate. De asemenea, este de precizat că unele scrisori ale papei Grigore al IX-lea erau adresate prințului Bela, asociat de tatăl său la conducerea regatului; or, în această calitate, tânărul Bela își asumase unele angajamente și răspunderi și tocmai în unul din astfel de angajamente, din 1233, este adus ca martor, banul Luca de Severin. Dar unul din cele mai importante documente din acei ani este scrisoarea papei Grigore al IX-lea către prințul Bela, din 14 noiembrie 1234.

„După cum am aflat — începe scrisoarea — în episcopatul cumanilor sunt niște oameni care se numesc români (*Walathi*) care, deși după nume se socot creștini, îmbrățișând diferite rituri și obiceiuri într-o singură credință (*sub una tamen fide varios ritus habentes et mores*), săvârșesc fapte ce sunt potrivnice acestui nume. Căci, nesocotind biserica romană, primesc tainele bisericești ... de la niște pseudoepiscopi, care țin de ritul grecilor (*sed a quibusdam pseudo episcopis Graecorum ritum tenentibus*), iar unii, atât unguri, cât și teutoni, împreună cu alți dreptcredincioși din regatul Ungariei, trec la dânșii ca să locuiască acolo și astfel, alcătuind un singur popor cu pomeniții români (*quia populus unus factis cum eisdem Walathi eo contempto*)", papa împuternicindu-l pe episcopul cuman să orânduiască un episcop catolic pentru români, asigurându-i acestuia veniturile cuvenite[2].

O lume românească organizată politic în jurul arcului carpatic, aflată în mișcare, răzbate din spusele scrisorii papale; suveranul pontif își exprima profunda îngrijorare în legătură cu fragilitatea episcopatului catolic cuman înjghebat pe teritoriul extracarpatic. Mai important este însă faptul că acea societate românească de la cotul Carpaților era organizată, desigur politic și ecleziastic, evident, necanonic, în accepțiunea papei. Indirect, așadar, chiar acei „pseudoepiscopi" ortodocși îi anunță, ca existență istorică reală, pe reprezentanții laici alături de care oficiau, iar aceștia erau probabil cnejii și voievozii.

---

[1] *Ibidem*, p. 126–127.

[2] *DRH D*, I, p. 20–21.

Asemenea structuri politice, precum cele menționate mai sus, aveau să răzbată în documente cu multă putere la mijlocul secolului al XIII-lea. Ca urmare a vieții economice prin excelență agrară, întemeiată pe cultura cerealieră, creșterea vitelor și păstorit, pe ramuri meșteșugărești, societatea românească a trăit, precumpănitor și veacuri de-a rândul în acea formă denumită obștea sătească. Mai mult, însăși viața orășenească medievală românească își află obârșia, de regulă, în existența anterioară a unui sat, iar faptul că relațiile vieții de obște au dăinuit până în plin ev mediu în sânul așezărilor urbane constituie o dovadă limpede în sensul celor arătate. În sfârșit, fiind vorba de un organism viu, din unghi social, supus legilor evoluției, obștea sătească își modifică pe încetul structurile interne originare, parcurgând, inevitabil, un proces tot mai accentuat de destrămare internă, devenind o obște aservită noilor structuri ivite, celor de esență feudală.

Organizarea întemeiată pe obști sătești s-a menținut pe teritoriul de la sud de Carpați și în pragul creării organismelor statale propriu-zise, dăinuind în condițiile statului medieval și fiind supuse acestuia. Atât izvoarele scrise, chiar reduse numeric și ca volum informativ pentru secolele XII–XIII, cât și datele toponimiei și ale geografiei istorice înregistrează, în spațiul medieval menționat, stadiul avansat din viața obștilor sătești, acela al confederării lor, coagulări teritorial-obștești tradiționale sau uniuni de obști.

Altminteri, așa cum s-a văzut deja, cu un termen general, uniunile de obști erau denumite „țări“ (*terrae*, *zemlja*) și astfel le înregistrează vechile izvoare scrise; până astăzi, ca nomenclatură geografică, amintirea uniunilor de odinioară este perpetuată pe întreg teritoriul românesc (Țara Maramureșului, Țara Oașului, Țara Zarandului, Țara Oltului, Țara Loviștei, Țara Bârsei ș.a.). Asemenea formațiuni, fixate teritorial, dar cu granițe elastice, au existat pretutindeni, în munți și în depresiuni, în zone de podiș și de câmpie, pe dealuri și în lunca dunăreană; cu predilecție, însă, ele acopereau văile unor ape și bazinele acestora.

Semnificativ, tocmai în această ultimă privință, teritoriul dintre Carpați și Dunăre va cunoaște viitoarele județe medievale cu denumiri de ape curgătoare — Jaleș, Motru, Argeș, Gorj (Jiul de Sus), Ialomița —, semne evidente, pentru fiecare, că vetrele lor de existență erau acoperite de uniuni de obști corespunzătoare. Alteori, sugerând aceeași ancorare a uniunilor de obști de vatra teritorială aparținătoare, denumirile lor trădează tot specificul cadrului fizico-geografic: Pădureți, Muscel, Județul de Baltă și chiar Vlașca (cu Vlăsia, întinsa pădure a românilor). Că astfel de percepții existau la cei din vechime rezultă, de asemenea, din mărturiile documentare suficient de limpezi: când, în secolul al XVIII-lea, termeni ca „jude“, „cneaz“, „voievod“ își pierduseră de mult sensurile lor inițiale, cultivatul ban Mihai Cantacuzino putea să mai afirme că, în trecutul mai îndepărtat, „Țara Românească cuprindea 17 ținuturi, adică 17 voievodaturi“, subînțelegându-se, evident, că era vorba de echivalentul dintre ținuturi, ca forme administrative, și formațiuni politice de tipul voievodatului[1].

---

[1] *Istoria Țării Românești*, trad. G. Sion, București, 1863.

Diploma ioaniților (1247) și situația social-politică dintre Carpați și Dunăre. Dunărea a reprezentat o arteră strategică de prim rang pentru toți regii Ungariei și tocmai de aceea aceștia au fost în permanență preocupați să o stăpânească, indiferent prin ce mijloace. Justificând doar după trei ani aducerea cavalerilor ioaniți în părțile Severinului, regele Bela al IV-lea îi scria astfel papei Inocențiu al IV-lea, în 1250: „vom putea să întindem prin ei mlădițele credinței catolice de-a lungul Dunării până la Marea Constantinopolitană și astfel vom putea aduce Imperiului Romaniei (Imperiul latin de Răsărit, 1204–1261 — n.n.) și chiar pământului sfânt (Palestina — n.n.) folositoare ajutoare..., căci la aceasta s-a oprit planul nostru de nenumărate ori cumpănit...“[1].

Îndată după încercarea de a organiza banatul de Severin — care va conta efectiv în politica regatului abia în anii ‘60 ai veacului —, se face simțită acolo propaganda catolică — *in terra Ceurin (Cheurin)* —, cum se preciza în scrisorile papei adresate în 1237 dominicanilor și noilor convertiți[2]. În anul următor, regele Bela al IV-lea a fost convins de îndemnul papei Grigore al IX-lea de a porni cruciada împotriva rudei sale „schismatice“, Ioan Asan al II-lea al Bulgariei, punând însă condiția ca episcopatul catolic instituit în Țara Severinului (*terra Zeuren*) să fie sub ascultare regală: „după cum vom socoti noi“[3]. Vădit lucru, regele Bela nutrea planuri ambițioase în legătură cu viitorul acestui banat al Severinului; dar, în scurtă vreme, astfel de dorințe s-au năruit prin loviturile invaziei mongole din 1241–1242. Cu toate acestea, regalitatea arpadiană nu a renunțat la politica sa de expansiune, ci i-a imprimat doar alte dimensiuni, fixându-i, totodată, scadența pe termene mai lungi.

Într-adevăr, pentru a ieși din criza profundă ce atinsese regatul ca urmare a cuceririi mongole, regele Bela al IV-lea al Ungariei, ca odinioară tatăl său, în 1211, a crezut că poate îndrepta lucrurile, cel puțin în ceea ce privește ținutul de margine de la Severin, apelând la călugări-ostași; de data aceasta nu s-a mai gândit la cei germani, ci la ospitalierii Sf. Ioan din Ierusalim, un ordin cavaleresc de ramură franceză: erau așa-numiții *cavaleri ioaniți.*

Ioaniții nu activau numai în Palestina, ci existau de mai multă vreme în Europa și chiar în regatul Ungariei — „dincoace de mare“, cum evocau, adesea, documente din anii 1225, 1233, 1236, din care mai rezultă că ei fuseseră înzestrați de către regele Andrei al II-lea cu uriașe averi, purtătorul de coroană cunoscând personal regiunile orientale. Încă din anii 1237–1238, când regele Bela al IV-lea se arăta preocupat de „episcopatul“ severinean, documentele îl menționau pe magistrul ospitalierilor Sf. Ioan, pe nume Rembald sau Rambaldus de Voczon (Rimbaud)[4]. Cu acest magistru-preceptor al casei amintite se hotărăște să trateze regele ungur, înconjurat de baronii săi. Era în primăvara anului 1247, discuțiile și „sfaturile“ s-au dovedit anevoioase și, mai ales, îndelungate (*longo*

---

[1] Hurmuzaki, I, p. 258–262.

[2] *Ibidem*, p. 153–154.

[3] *Ibidem*, p. 182–184.

[4] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 315.

prehabito tractatu); gravitatea situației de atunci era evidentă — un regat depopulat, venituri neîncasate, nevoia de a preveni noi atacuri din partea tătarilor și a altor „necredincioși". Drept urmare, ca rezultat al acestor discuții și tocmeli dintre rege și Rembald a fost redactat și întărit cu pecetea de aur documentul datat 2 iunie 1247 — editat prima oară acum mai bine de două secole de către Georgius Pray —, cunoscut în istoriografia românească drept *Diploma ioaniților*.

De fapt, este un tipic contract feudal cu clauze reciproce de sfat și ajutor (*consilium et auxilium*), cu numeroase altele de caracter economic în primul rând, dar și politic, militar și juridic, prin care părțile se înțelegeau între ele și conveneau, în principal, cu referire la români: aceștia ocupă de departe locul central în stipulațiile documentului din 1247, dovadă formulările *expressis verbis* referitoare la *olahi* (români) și la teritoriile lor. De la sine înțeles, întrucât circumstanțele emiterii actului îl arată aflat la strâmtoare, regele Bela al IV-lea a trebuit să apară mărinimos față de cavalerii-călugări, având totuși grijă să-și apere interesele proprii. De pildă, beneficiarii primeau ca donație întinse pământuri, dar veniturile trebuiau, în general, să fie împărțite pe din două, între casa regală și cavaleri, în afară de „Cumania", concedată exclusiv acestora din urmă, dar numai pe durata a 25 de ani. Pe alocuri, documentul procedează cu oarecare minuțiozitate, apar sugestive referiri de detaliu, cum sunt cele referitoare la biserici și la clădiri, existente sau care urmau să fie construite, mori, semănături, pășuni (și fânețe), pescării și iazuri, printre care cele de la Dunăre și de la „Celei (*Cheley*)", în sfârșit, la circulația monetară, de exploatarea și de transportul sării, rămânând neatinse drepturile bisericilor, ale episcopilor și ale arhiepiscopilor.

Indiscutabil, semnificația principală a documentului constă în faptul că dezvăluie realități existente în vechiul spațiu medieval românesc, pe care — am văzut — le știam prea puțin și care exprimau diferitele interese ale puterilor din jur. Astfel, aflăm că ioaniții primeau de la regele Ungariei „întreaga țară a Severinului (*terram de Zeurino*), împreună cu cnezatele lui Ioan și Farcaș până la râul Olt (*cum kenazatibus Joannis et Farcasii usque ad fluuium Olth*), cu o excepție: țara cnezatului voievodului Litovoi" (*terra kenazatus Lytuoy woiauode*), numită în alt loc „țara Litua" (*terra Lytua*), care rămânea mai departe pe seama românilor, „așa cum au stăpânit-o aceștia și până acum" (*excepta terra ... quam Olatis relinquimus prout iidem hactenus tenuerunt*).

Printre condițiile și prin rânduielile (*ordinationes*) diplomei din 1247 impuse cavalerilor sau convenite cu regele, în vederea intrării în posesiune, actul enumeră următoarele: jumătate din foloasele, veniturile și slujbele (*utilitatum, reddituum ac seruitiorum*) din Țara Severinului și din cele două cnezate menționate, ale lui Ioan și Farcaș, se cuvin regelui, cealaltă jumătate revenind cavalerilor, cu precizarea că regele nu avea pretenții asupra veniturilor bisericilor clădite sau ce urmau să fie clădite acolo, în vreme ce ioaniții trebuiau să lase neatinse „cinstea și drepturile" înaltului cler, ale arhiepiscopilor și episcopilor „pe care se știe că le au"; veniturile de la mori, în funcțiune sau care urmau a fi clădite, exceptându-le pe cele din *terra Lytua*, ca și diversele clădiri, semănături, fânețe și pășuni (*fenetis, pascuis*) pentru vite și oi, făcute cu cheltuiala cavalerilor, rămân acestora;

se împart, iarăși, pe din două veniturile din pescării și iazuri, ioaniții având, în plus, permisiunea să strângă, pentru ei, jumătate din veniturile și din foloasele regale percepute de la românii din „țara Lytua", exceptându-se „țara Hațegului cu cele ce țin de dânsa" (*excepta terra Harszoc cum pertinentibus suis*).

Românilor din „Țara Lytua" li se impuneau (*volumus etiam*...) obligații militare în folosul cavalerilor, așa cum și aceștia din urmă se îndatorau, cât le va fi stat în putință, să-i ajute pe români (*cum apparatu suo bellico*; singularul *suo* îl indică, fără a-l numi, pe voievodul din „țara Lytua", așadar chiar pe Litovoi).

O mențiune specială — printre cele mai discutate în istoriografie — se referă la dreptul de judecată: în caz de sentință pentru vărsare de sânge, „mai marii țării" (*maiores terre*), așadar nobilimea, fără distincție etnică, aveau posibilitatea de a apela la judecata curții regale, evident în cazurile în care sentința locală ar părea neîndreptățită.

În condiții similare celor stabilite pentru „Țara Severinului" și „Țara Litua", cavalerilor ioaniți li se conceda „toată Cumania, de la râul Olt și munții Transilvaniei ..., în afară de țara lui Seneslau, voievodul românilor, pe care am lăsat-o acelora, așa cum au stăpânit-o și până acum" (*a fluuio Olth et alpibus Ultrasiluanis totam Cumaniam..., excepta terra Szeneslai, woiavode Olahorum, quam eisdem relinquimus, prout iidem hactenus tenuerunt*). De reținut, de asemenea, că în clauza privind „Cumania", documentul preciza: după 25 de ani, timp în care ioaniții beneficiau exclusiv de venituri și de foloase, slujbașii regali urmau să vină acolo din cinci în cinci ani spre a le strânge, dar lăsând jumătate din ele pentru cavaleri.

În sfârșit, fapt semnificativ, țăranii (*rustici*) din regat, de orice stare și neam, erau împiedicați să pătrundă în noile posesiuni cavalerești — sarcina de a-i opri revenind chiar ioaniților. Doar sașii și „teutonii" căpătau îngăduința regelui de a se așeza la sud de Carpați. Alte clauze din document privesc teritorii și stări de lucruri din afara pământului românesc[1].

O seamă de concluzii, de ordin general istoric, se desprind din acest document de la mijlocul secolului al XIII-lea. Se confirmă, înainte de toate, că teritoriul românesc dintre Carpați și Dunăre era împânzit de „țări", ce dăinuiau acolo din vechime, de generații întregi înainte de 1247. Diploma ioaniților indică și un anume statut politico-juridic al acestor „țări", prin cele două termene folosite: „cnezat" și „voievodat", chiar nominalizându-i pe cei aflați în fruntea lor — cnezii Ioan și Farcaș, voievozii Litovoi și Seneslau, primii depinzând de Țara Severinului, tocmai de aceea extinsă, teoretic, până la râul Olt, iar ultimii — voievozii români, păstrându-și autonomia politică, dar depinzând de regele Ungariei, ca vasali ai acestuia.

În al doilea rând, strict geografic, se vădește că partea de la apus de Olt, aflată în orbita Țării Severinului, era mai fărâmițată teritorial, căci patru din formațiunile menționate în diploma ioaniților se localizează în Oltenia de azi. Important de reținut este faptul că stăpânirea lui Litovoi în Oltenia se afla în legătură teritorială, organică, până dincolo de izvoarele Jiului, atingând Hațegul, menționat expres în document, în sensul că acest teritoriu intracarpatic nu făcea obiectul tranzacției în 1247. Altminteri, cât de departe ajungea stăpânirea voievodului Litovoi spre sud, pe valea Jiului, nu putem face decât presupuneri, neverificabile în teren și nici documentar.

---

[1] *DRH B*, I, p. 3–11; *DRH D*, I, p. 21–24.

Cât privește cele două cnezate, opinia curentă este că Farcaș ar putea fi localizat în Vâlcea (considerându-se, ipotetic, că toponimul actual de origine slavă, ar perpetua pe celălalt, maghiar), pe când Ioan cu cnezatul său ar fi putut să se situeze spre sud, eventual lipit de colțul Dunăre–Olt, sau, tot ca o presupunere, se admite și situarea cnezatului lui Ioan pe Motru. Să reținem faptul că diploma ioaniților procedează, întrucâtva, metodic: donațiile regale care privesc teritoriul românesc de la sud de Carpați se înșiruie pe două axe — de la vest spre est și de la nord spre sud, numai „excepțiile" impunând reveniri în sensuri contrare (cazul *Țării Litua* în raport cu cea a Severinului, al *Țării Hațegului* în raport cu Litua și al *țării lui Seneslau* în raport cu Cumania). Constatând că Ioan este menționat înaintea lui Farcaș, nu ar fi exclusă posibilitatea ca pământul său cnezial să fi fost situat la nord de gura Oltețului și poate că era vorba chiar de valea acestui important afluent al Oltului. Altminteri, mai putem admite că diploma din 1247 nu a înregistrat chiar toate formațiunile teritoriale din stânga și din dreapta Oltului; într-adevăr, este de neînchipuit ca în jurul viitoarei Craiove (în Dolj, „Jiul de Jos") și mai ales pe malul Dunării, în vatra anticei Sucidava, moștenită de Celeiul medieval, ca așezare documentată arheologic și ca sat propriu-zis să nu fi existat asemenea formațiuni teritoriale, cneziale înainte de toate.

Cât privește țara Cumaniei, localizată la răsărit de Olt, este grăitor modul, oarecum expeditiv, în care diploma din 1247 o menționează, deși „toată Cumania" se afla, repetăm, în titlul regelui arpadian; chiar faptul că împotriva ei nu erau excluse acțiuni militare, în care ar fi trebuit să fie antrenați și cavaleri ioaniți, denotă, până la evidență, că regalitatea ungară suferise încă de pe atunci un eșec în politica de expansiune spre sud și spre sud-est de regat.

Ajunși aici, se poate afirma cu îndreptățit temei că țara lui Seneslau se afla în interiorul „Cumaniei", și anume în colțul de nord-vest, respectiv între râul Olt și Carpați — vatra ținutului istoric moștenit, ulterior, de județele medievale Argeș–Muscel, dar, așa cum voievodatul lui Litovoi de pe Jiu se prelungea spre Hațeg, în Transilvania, este mai mult decât o presupunere faptul că și stăpânirea voievodului Seneslau ajungea pe versantul nordic al Carpaților (respectiv al munților Făgăraș), până în Olt. Dacă luăm în considerație informația transmisă de Răšid od-Din, potrivit căreia oastea tătară a ajuns, în 1241, la „hotarele lui Mishelav" (înfrânt, spune izvorul persan, de Bugek)[1], admitem ipoteza de mai sus privind întinderea spre nord a stăpânirii lui Seneslau, ca și identitatea acestuia cu Mishelav de la 1241. În linii mari, așadar, voievodatul lui Seneslau din 1247 se sprijinea pe crestele Făgărașului, includea și zona Loviștei, atingea la vest Oltul, iar la est, probabil, Prahova; spre sud, se ajungea până în plină câmpie, poate în Vlăsiile Vlașcăi și ale

---

[1] Răšid od-Din, *Djami ot-Tevarikh*, *apud* A. Decei, în RRH 13, 1973, 1, p. 103–117.

Teleormanului. Indiscutabil, în compunerea voievodatului intrau mai multe stăpâniri cneziale, dar coloana vertebrală a acestei vechi „țări“ românești era valea Argeșului, cu centru omonim: acolo, la Argeș, voievodul Seneslau moștenise curtea veche ctitorită de înaintași, cu cel puțin două generații înainte de el.

Un ultim aspect se cuvine subliniat în legătură cu acest document istoric păstrat, cum se știe, într-o transcriere din registrele Vaticanului: a fost cumva mărinimos și față de români regele Bela al IV-lea, încuviințând în 1247 autonomia politică a acestora ? Nici vorbă nu putea fi atunci de mărinimie — regele Bela al IV-lea văzându-se constrâns de împrejurările de moment să țină seama de realități social-politice românești de mult constituite și consolidate. Erau atunci cel puțin două puteri locale, reprezentate de voievozii Litovoi și Seneslau, peste care regele arpadian nu a putut trece; tot de două ori s-a și repetat, *prout iidem hactenus tenuerunt*.

Decalajul cronologic de numai circa trei decenii între momentul închegării armăturii statale în Țara Românească și Moldova, ca și evoluția lor paralelă și în mare parte identică de-a lungul întregului ev mediu, ridica în mod firesc problema unei similitudini în organizarea vieții social-politice din cele două regiuni românești din arealul extracarpatic încă din primele secole ale mileniului al II-lea. Posibilitatea unor analogii de situații și conjuncturi între cele două teritorii a fost intuită, de altfel, de numeroși investigatori ai începuturilor medievale ale poporului român. Din păcate, pentru Moldova nu se cunoaște nici un izvor care să reflecte atât de explicit realitățile politice ca *Diploma ioaniților*. In atare stare de fapt, vechea istoriografie românească și străină, preluând fără abateri de substanță ecourile tradiției istorice locale înregistrate de literatura cronicărească, a acreditat ideea că formarea statului moldovenesc ar reprezenta fructul unui „descălecat“ de peste munți, proces care excludea preexistența formațiunilor locale de caracter statal și presupunea transplantarea unor structuri politice dintr-o zonă în alta a regiunilor carpato-dunărene.

Nu o dată, în dorința demonstrării cu orice preț a apariției și în Moldova a unor forme instituționale de organizare superioară, anterioare mijlocului secolului al XIV-lea, medieviștii au făcut apel și la date nerevelatoare ori chiar echivoce.

În literatura istorică mai veche, între formațiunile locale de tip prestatal de la est de Carpați au fost incluse și așa-zisele „țări“ ale berladnicilor și brodnicilor. În legătură cu aceste două populații, se impune observația că, din relatările izvoarelor narative și diplomatice, rezultă că ele duceau o viață nomadă sau seminomadă, asemănătoare cu cea a cumanilor, alături de care, de altfel, au participat în mai multe rânduri la acțiuni prădalnice și la expediții războinice — pe cont propriu sau în serviciul temporar al cnejilor ruși —, desfășurate într-un spațiu foarte întins, cuprinzând regiunile nord-pontice și nord-dunărene. Acest mod de viață și ținuturile foarte largi în care erau dispersate în răsăritul Europei face improbabilă presupusa lor origine românească. De altfel, în câteva izvoare în care sunt amintiți brodnicii și berladnicii, românii sunt desemnați sub denumirea de *valahi*, de largă proliferare pe parcursul întregului ev mediu. Opinia identității între români și brodnici a apărut după publicarea eronată în câteva ediții de documente a expresiei *ad terminos Blacorum* în loc de *ad terminos Prodnicorum* dintr-o bulă papală din 1222, substituire ce a fost considerată o dovadă a sinonimiei dintre cele două etnonime. Formularea ipotezei existenței unei „țări“ a berladnicilor s-a datorat în mare parte influenței exercitate de conținutul așa-numitei „diplome bârlădene“, un fals de la mijlocul secolului al XIX-lea, din care reieșea că în anul 1134 Bârladul ar fi fost sediul unui principat avându-l în frunte pe halicianul Ivan Rostislavici. În ceea ce privește presupunerea creării de către brodnici a unei formațiuni statale în sudul Moldovei, aceasta s-a bazat pe faptul că în actele emise în cancelaria regelui ungar și în cea pontificială se amintește de *terra Brodnic*. Termenul de *terra* nu implică însă în acest caz și existența unui nucleu politic, întrucât în aceleași documente se menționează în regiunile extracarpatice și o „țară“ a cumanilor, care, așa cum se știe, dispuneau de confederații tribale, nu și de forme statale de organizare, deși erau mult mai numeroși și puternici decât brodnicii.

La nord de Moldova, în teritorii revendicate de Cnezatul halician, letopisețele rusești semnalează în al doilea și al treilea sfert al secolului al XIII-lea pe cnezii bolohoveni. După anumite opinii, numele lor ar deriva de la etnonimul *voloh*, prin care slavii răsăriteni denumeau pe români, ceea ce ar pleda pentru originea românească a bolohovenilor. În acest sens, elocvent este faptul că, într-un document din secolul al XV-lea, localitatea haliciană Bolochov era desemnată ca „villa...Valachorum dicta“. Cnezii bolohoveni sunt menționați în legătură cu conflictele avute cu principii halicieni în anii 1231, 1235, 1241 și 1257, tranșate în favoarea acestora din urmă. Cercetările arheologice din ultimele decenii au dus la identificarea pe teren, în vecinătatea Bugului de Sud, a așezărilor bolohovenilor, între care amintim aici pe cele de la Bolohov, Derevici, Gubin, Kudin și Gorodeț, atestate și documentar. Ele erau de dimensiuni relativ reduse, fiind de tip întărit, cu un sistem de apărare constând din șanțuri adânci și valuri proeminente. Elementele de cultură haliciană prezente în cadrul acestor așezări sunt de natură se sugereze originea slavă a bolohovenilor, explicabilă prin contactele strânse cu populația rusească din cuprinsul cnezatului Halici-Volânia. Cu toate acestea, în bazinul superior al Nistrului și al Bugului de Sud, de-a lungul versanților Carpaților Nordici, deci în teritorii controlate de bolohoveni sau din imediata lor apropiere, se constată o prezență relativ numeroasă a populației românești, explicabilă prin pătrunderi succesive dinspre Moldova sau Maramureș. Studiul toponimiei, hidronimiei și onomasticii medievale de origine neolatină probează vechimea și răspândirea largă a elementului românesc în aceste zone.

Pentru realitățile etnice și politice de la est de Carpați din zorii mileniului I al erei creștine informațiile izvoarelor scrise și arheologice sunt în general puțin numeroase și destul de sărace în date precise, dar, în pofida acestui fapt, ele oferă elemente prețioase relative la anumite alcătuiri politice. Aceste înjghebări de caracter prestatal reprezintă urmarea firească a evoluției generale a societății și a structurării sale, ele fiind o necesitate și pentru asigurarea apărării comunităților românești în fața presiunii triburilor turce nomade și a tendințelor agresive ale statelor vecine, în special a celor manifestate de cnezatele rusești (Kiev și Halici-Volânia), de Regatul ungar și de Hoarda de Aur.

Într-o lucrare aparținând epicii medievale islandeze — „Saga (páttr) lui Eymund“ *(Eymundar saga* sau *Eymundar páttr)* — se relevă implicarea vlahilor (*Blökumenn*) alături de pecenegi în luptele fratricide pentru dobândirea tronului kievian. Pe sprijinul lor sconta principele Sviatopolk (denumit în saga Burizleif), refugiat la pecenegi în iarna lui 1018–1019, pentru a pregăti o campanie menită să-l îndepărteze din domnie pe Iaroslav cel Înțelept. Faptul că românii puteau reuni o armată capabilă să se aventureze într-o zonă îndepărtată de locurile lor de origine dezvăluie posibilități militare pe care nu le putea deține decât o societate ce beneficia de o structură organizatorică evoluată. Comunitatea românească care era în măsură să pună la dispoziția pretendentului kievian efective ostășești se localiza fără îndoială la răsărit de Carpații Orientali.

Tot din afara arcului carpatic proveneau cetele românești ce fuseseră solicitate de Asănești să-i sprijine la sfârșitul secolului al XII-lea în luptele împotriva Bizanțului. Cu acest prilej se înregistrează în izvoare cea dintâi conlucrare pe plan militar a românilor de pe cele două maluri ale Dunării. La eforturile populației românești și bulgărești din Balcani de a scutura stăpânirea bizantină s-au raliat și cumanii de la nordul Dunării, precum și cei din bazinul Niprului.

Există motive să credem că aceasta nu a fost singura dată când românii și cumanii din regiunile extracarpatice au inițiat acțiuni comune cu caracter războinic. Numele unei căpetenii „cumane“, Lazăr, ce a înfruntat în 1148 armatele bizantine la nordul Dunării — dezvăluit de biograful ultimilor împărați Comneni —, prin faptul că este tipic antroponimiei creștine și nicidecum celei turanice, sugerează colaborarea dintre români și cumani. Lazăr putea fi un localnic aliat al nomazilor sau un cuman creștinat sub influența prozelitismului ortodox.

Un nucleu politic cu alte trăsături s-a constituit, însă, în partea de sud-est a Moldovei, extinzându-se eventual și în nord-estul Munteniei, în zona curburii Carpaților, regiune aflată în sfera intereselor cavalerilor teutoni, în perioada staționării lor în Țara Bârsei (1211-1225), și inclusă din anul 1228 în cuprinsul Episcopiei cumanilor. Într-o scrisoare din 14 noiembrie 1234, adresată de papa Grigore al IX-lea lui Bela, prințul moștenitor al Ungariei, înaltul pontif deplângea tendințele de autonomie manifestate cu ostentație de valahii (*Walathi)* din eparhia catolică amintită, care nu numai că refuzau recunoașterea episcopului numit de Scaunul apostolic, dar atrăgeau de partea lor grupuri de unguri și germani din Transilvania. În aceeași scrisoare se specifică faptul că românii dispun de propriii lor *pseudoepiscopi*, denumire prin care erau desemnați probabil arhiereii ortodocși a căror hirotonisire nu se făcuse conform tuturor uzanțelor canonice.

Formele superioare de organizare ecleziastică — atestate la românii din sudul Moldovei în izvorul citat — nu reprezentau entități independente de realitățile laice apărute anterior. Așadar, existența unei ierarhii bisericești în sânul clerului local în zona curburii Carpaților a trebuit să fie precedată de o organizare politică a societății românești, capabilă să-i asigure securitatea. Atât apariția episcopilor „schismatici“, cât și cea a formațiunii politice în sud-vestul Moldovei și nord-estul Munteniei, a precedat desigur infiltrarea Ordinului teutonic și a regalității maghiare în aceste regiuni, căci în condițiile de manifestare mai amplă ale prozelitismului catolic și ale tendințelor expansioniste ale suveranilor arpadieni ar fi fost mult mai dificile realizările locale din sfera organizării politice și ecleziastice. Faptul că papa solicita sprijinul moștenitorului tronului Ungariei pentru a-i determina pe români să recunoască autoritatea reprezentantului bisericii catolice arată că populația locală era destul de puternică pentru a se opune cu succes încercărilor de a fi îngenuncheată de forțele de care dispunea episcopul cumanilor.

Un alt indiciu asupra existenței unor cristalizări politice în regiunile est-carpatice, dar ale căror localizări rămân controversate, ne este furnizat de binecunoscuta epopee germană *Nibelungenlied (Cântecul Nibelungilor)*, a cărei ultimă formă a fost definitivată în jurul anului 1200. În una din strofele sale este menționat un „duce" numit Râmunc din „țara vlahilor" (*Der herzoge Râmunc ûzer Vlâchen lant*). Dat fiind că, într-un pasaj alăturat, vlahii *(Vlâchen)* sunt amintiți alături de ruși, greci, polonezi și pecenegi, se poate admite localizarea conducătorului românilor în regiunile de la răsărit de Carpații Orientali sau în orice caz în ținuturile extracarpatice. În ceea ce-l privește pe Râmunc, s-a considerat că el reprezintă un erou eponim al poporului român. Numele său se reîntâlnește la mijlocul secolului al XIII-lea într-un alt poem german, *Biterolf și Dietleib*, sub o formă ușor deformată: *Râmunge ûz der Wlâchen lant*.

Este foarte probabil ca în secolele XI-XIII să se fi constituit în teritoriile est-carpatice și alte formațiuni politice cu caracter prestatal precum și mai multe uniuni de obști, a căror existență nu a fost consemnată în izvoare. Faptul că în unele cronici orientale sunt menționate luptele dintre români și mongoli, iar între țările învinse și supuse de mongoli în urma campaniei din 1241-1242 este enumerată și *Valahia*, arată că în regiunile extracarpatice năvălitorii asiatici întâlniseră un organism politic cu anumită vigoare. Ideea că românii s-ar fi aliat cu invadatorii mongoli pentru a înlătura hegemonia arpadiană, colportată, la un moment dat, în istoriografie, nu își găsește suport convingător în izvoarele diplomatice și narative contemporane cu evenimentele.

La scurt timp după năvălire și după constituirea Hoardei de Aur, franciscanul Wilhelm de Rubruck, emisar al regelui Franței la marele han, întâlnea pe trimișii românilor și ai altor popoare supuse în drum spre reședințele noilor stăpânitori ai stepelor Eurasiei. Soliile românilor aveau menirea de a reglementa relațiile cu hanii, de a stabili natura prestațiilor tributare și de a obține confirmarea conducătorilor locali în demnitățile pe care le ocupau. În mod evident, formațiunile statale, ale căror reprezentanți duceau daruri pentru captarea bunăvoinței mongolilor, existau încă înainte de marea invazie din 1241–1242 și ele reușiseră să-i supraviețuiască. Perioada extrem de scurtă scursă de la invazie până la menționarea solilor români era insuficientă pentru crearea respectivelor formațiuni, mai ales dacă se au în vedere și gravele distrugeri provocate de năvălitori. Localizarea lor rămâne, cel puțin în stadiul actual al cercetărilor, o problemă neelucidată, date fiind ambiguitățile textului trimisului franciscan. Mai multe astfel de organisme politice fuseseră atestate, precum s-a arătat, în vestul Munteniei și în Oltenia, în *Diploma ioaniților*, dar existența lor și în spațiul carpato-nistrian este absolut verosimilă.

O dovadă în acest sens ne oferă relatarea lui Thomas Tuscus despre unele evenimente ce se situează cronologic în 1276–1277. Potrivit cronicarului toscan, regele Ottokar al II-lea al Boemiei ar fi făcut apel la ruteni (*Bruteni*) și la „necredincioși“ pentru a-l sprijini împotriva împăratului Rudolf de Habsburg. Rutenii nu au putut interveni însă în ajutorul său, aflându-se atunci în conflict cu românii (*Blaci*). Românii dispuneau prin urmare de resurse militare considerabile, de vreme ce erau în măsură să creeze dificultăți unui stat de talia Rusiei de Halici-Volânia, care — deși în declin după moartea lui Daniil Romanovici și înfeudat mai de mult Hoardei de Aur — se menținea încă puternic.

La circa jumătate de secol după înfruntarea cu rutenii, efectivele militare ale românilor sunt din nou atestate în izvoare, de data aceasta fiind implicate într-o expediție mai îndepărtată — pe Oder, — pusă la cale de regele Poloniei împotriva markgrafului de Brandenburg. La această acțiune războinică din anul 1326 polonezii au beneficiat de sprijinul rutenilor, românilor și lituanienilor. Românii la care se referă izvoarele în legătură cu evenimentele consumate în 1276–1277 și 1326 erau desigur cei de la răsărit de lanțul oriental al Carpaților. Deși aflate sub dominația politică a Hoardei de Aur, formațiunile politice românești din Moldova au păstrat o anumită libertate de acțiune nu numai pe plan intern, ci și în politica externă, evident în măsura în care acțiunile nu lezau interesele mongolilor.

Cu toate că până în prezent arheologia a furnizat destul de puține elemente menite să contribuie la reconstituirea realităților politice de la est de Carpații Orientali, rezultatele sale nu pot fi ignorate. Cercetările arheologice privind perioada anterioară constituirii statului de sine stătător reliefează unele structurări sociale, fără de care apariția nucleelor prestatale ar fi de neconceput. Ele confirmă existența acelor *potentes illarum partium*, menționați în actele Curiei din 1332 și 1347.

Descoperirile de arme din primele secole ale mileniului al II-lea, mai numeroase și calitativ superioare celor din perioada anterioară, pun în lumină interesul sporit pentru producerea sau importul acestor tipuri de piese și implicit creșterea capacității militare a comunităților românești. Bogăția și diversitatea depozitelor de arme și de piese de harnașament, datate în secolele XIII-XIV, găsite la Vatra Moldoviței–„Hurghișca“, Coșna și Cozănești (jud. Suceava), permit presupunerea că au aparținut unor cete militare.

Constatarea că organismelor politice, apărute la răsărit de arcul carpatic înainte de mijlocul secolului al XIV-lea, nu le corespund așezări fortificate își află probabil explicația în natura relațiilor dintre localnici și migratori. Așa cum ne dezvăluie letopisețele rusești, la scurtă vreme după constituirea Hoardei de Aur, mongolii au pretins distrugerea cetăților din Halici-Volânia și au interzis ridicarea altora noi. Aceleași pretenții au emis turcii în Țările Române în secolul al XVI-lea, când dominația lor s-a accentuat. Considerăm, deci, că există temeiuri spre a presupune că procedura mongolilor în sud-vestul Rusiei a fost identică și în Moldova.

Dacă în legătură cu numărul formațiunilor prestatale ce s-au constituit în spațiul delimitat de Carpați, Nistru, Dunăre și Marea Neagră socotim că este prematur să ne pronunțăm, în ceea ce privește localizarea lor dispunem de câteva sugestii oferite de rezultatele cercetărilor întreprinse în ultimele decenii. Întrucât complexele funerare ale turanicilor nomazi se grupează îndeosebi în Bugeac, unde începând din secolul al XI-lea au fost îndepărtate așezările autohtonilor, este de la sine înțeles că această zonă de câmpie nu putea oferi un cadru adecvat creațiilor politice românești. Marile căi de peregrinare sezonieră a păstorilor nomazi urmau cursurile Nistrului, Prutului, Bârladului și ale principalilor lor afluenți, infiltrându-se în teritorii cu populație românească compactă. După invazia din 1241–1242 regiunile unde sălășluiau triburile turanice au fost preluate de mongoli, care și-au extins propriul sistem administrativ și în zonele de podiș din vecinătatea arealului de câmpie. Pozițiile Hoardei în sud-estul Moldovei au fost menținute până în preajma anului 1370, deci după ce Bogdan pusese bazele statului de sine stătător.

Luând în considerație aceste elemente, se poate aprecia că circumstanțele politice au împiedicat apariția formațiunilor prestatale românești în partea de sud-est a spațiului carpato-nistrian. În schimb, au existat condiții pentru constituirea lor în regiunile de vest, nord și centrale ale Moldovei. Nu întâmplător nucleul inițial al statului moldovenesc s-a aflat în partea de nord-vest a teritoriului dintre Carpați și Nistru, probabil în bazinul râului Moldova, al cărui nume — așa cum au relevat încă cronicarii medievali — s-a transmis în cursul timpului întregului voievodat.

În interiorul arcului carpatic, de condiții favorabile s-au bucurat românii din zonele mărginașe ale Transilvaniei sau din zonele împădurite ale masivului Munților Apuseni, zone a căror cucerire și încorporare efectivă în cuprinsul Regatului maghiar a rămas o bună bucată de vreme dincolo de interesele imediate, sau în afara posibilităților reale, militare și administrative, ale coroanei arpadiene. Din Oaș și Maramureș și până la Almăjul Banatului, înșirându-se de-a lungul arcului muntos, dar și în nordul Bihorului, în Sălaj, sau în bazinele superioare ale Crișului Negru și Crișului Alb, mai bine de 20 de „țări" românești și-au păstrat, pe durata secolului al XII-lea și apoi până la invazia mongolă din 1241–1242, forme interne de organizare și de structurare social-politică, foarte puțin diferite de acelea ale etapei istorice anterioare. Cea mai mare parte a acestor „țări" a continuat să existe, chiar în condiții de diminuare a autonomiei lor interne, și în epoca ulterioară, când au fost supuse, mai ales în secolul al XIV-lea, măsurilor de unificare politico-administrativă și juridică promovate de regii unguri din dinastia angevină. Acestei împrejurări îi datorăm, în bună măsură, posibilitatea de a reconstitui realitățile din secolele XII–XIII, deoarece documentele de cancelarie, mult mai numeroase în secolul al XIV-lea, oglindesc, în foarte multe cazuri, forme și particularități de organizare mai vechi.

Atestarea în izvoarele scrise a „țărilor" românești de pe cuprinsul Transilvaniei nu cuprinde, totdeauna, și precizarea caracterului etnic al respectivei structuri teritoriale și politice. La 1211, când Țara Bârsei (*terra Borza*) este pomenită în dania regelui Andrei al II-lea către cavalerii teutoni[1], calitatea ei de structură politică-teritorială românească reiese doar din împrejurarea că înainte de această dată ea s-a aflat în afara granițelor reale

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII,* I, p. 150–151.

ale statului ungar, precum și din atestarea ulterioară a numeroaselor sate românești din cuprinsul ei, sate de care se leagă și unele fortificații, centre de viață politică și militară, cercetate în ultima vreme. Câțiva ani mai târziu, în 1222, într-o întărire a daniei făcute acelorași cavaleri teutoni, „țara“ învecinată a Făgărașului este pomenită doar cu determinativul ei etnic de „țara românilor“ (*terra Blachorum*)[1]. După alți doi ani, în privilegiul acordat la 1224 de rege oaspeților sași din Transilvania, este vorba și de „pădurea românilor și a pecenegilor“ (*silva Blachorum et Bissenorum*), de care beneficiarii diplomei urmau să se folosească de la acea dată înainte, împreună cu românii și pecenegii[2]. Dintre localizările propuse pentru această „pădure“, cea mai probabilă este aceea care o situează la izvoarele Cibinului și ale Secașului, în zona satelor românești din jurul Sibiului și de la vest de Sibiu, acolo unde este atestată în secolele XIV–XV Țara Amlașului. La epoca diplomei aici citate, asimilarea pecenegilor în mediul românesc era în mare parte încheiată.

Termenul de „pădure“ (*silva*) cu care este numită această din urmă „țară“ nu reflectă atât realități geografice locale, cât raporturile administrative și politice ale cancelariei regale cu respectiva zonă. „Păduri“ au fost pentru autoritățile Regatului medieval ungar toate regiunile situate dincolo de hotarele de la un moment dat ale regatului, regiuni care nu se aflau sub controlul efectiv al coroanei și erau considerate „ținuturi de vânătoare ale regilor“. Asemenea terenuri de „vânători regale“ au avut semnificația unor cuceriri treptate în vederea întinderii granițelor regatului. Dar, mai presus de toate, termenul de „pădure“ se referă, de bună seamă, la fondul comun al obștii sătești, atribuit, totodată, și românilor și comunității pecenege.

Și Maramureșul, care cu cei 10 000 km^2 ai săi, reprezintă cea mai mare dintre „țările“ românești din Transilvania, după ce a fost atestat la 1199 în forma simplă de Maramureș (*in Maramorisio*), fără nici un alt determinativ, cu prilejul unei „vânători regale“[3], este precizat la 1271 ca „pădurea Maramureș“ (*silva Maramarosi*)[4], pentru ca în ultimul an al secolului al XIII-lea să aflăm din documente despre o „țară“ a Maramureșului (*terra Maramorus*)[5]. Realitățile pe care le oglindesc documentele din secolul al XIV-lea în Maramureș, unde cele aproximativ 100 de sate românești aveau forme proprii de organizare politică și teritorială în frunte cu un voievod al Țării Maramureșului, dovedesc, fără nici o îndoială, că în spatele tuturor acestor atestări documentare se aflau formațiuni politice de tip statal ale românilor maramureșeni.

Particularitățile reliefului din aceste „țări“, delimitate în toate cazurile din punctul de vedere geografic și adăpostite de hotare muntoase sau de zone împădurite greu accesibile, precum și densitatea habitatului românesc din cuprinsul lor, ca o societate strâns legată de tradițiile proprii de organizare și capabilă să opună adeseori o puternică rezistență militară, au făcut deosebit de dificilă încorporarea lor de către coroana ungară în cuprinsul regatului. Colonizările de oaspeți regali sau daniile de sate individualizate oferite unor feudali străini au reprezentat, în aceste „țări" românești, cazuri de excepție. Mult mai dese au fost cazurile de danii făcute vârfurilor feudale românești, danii care consfințeau o realitate preexistentă și netezeau drumul pentru colaborarea dintre autoritățile regatului și această feudalitate. Documentele reflectă și situații în care o asemenea „țară" a fost considerată ca un domeniu militar și dăruită ca atare unui mare stăpân feudal. Astfel s-a întâmplat după mijlocul secolului al XIII-lea cu Țara Beiușului, care, cu cele aproximativ 80 de sate românești ale ei, a ajuns prin danie regală în stăpânirea episcopiei de Oradea. Pentru o epocă mai timpurie, respectiva „țară" este atestată la 1206, ca „țară a fiilor cneazului Bâlea" (*terra filiorum Bele cnese*), precizată sub raportul organizării ecleziastice ca reprezentând un ținut al bisericii răsăritene[1].

---

[1] *Ibidem*, p. 188.
[2] *Ibidem*, p. 209.
[3] *Ibidem*, p. 16.
[4] *Ibidem*, II, p. 145.
[5] *Ibidem*, p. 407.

În ceea ce privește stadiul de organizare politică și instituțională a acestor „țări" românești în secolul al XII-lea și în prima jumătate a celui următor, ele pot fi apreciate ca reprezentând în istoria medievală a românilor etapa nemijlocit premergătoare celei în care au apărut domnia și marele voievod ca expresie a cristalizării efective a vieții statale mature românești. Cele mai mari dintre „țări" au coincis cu un voievodat, care la rândul lui era compus din mai multe „cnezate de vale", corespunzând fiecare unei mai vechi uniuni de obști sătești. În cazul „țărilor" mai mici, ca aceea a Oașului sau a Amlașului („pădurea românilor și a pecenegilor"), se pare că ele nu au cunoscut instituția voievodală, ca formă superioară de organizare politică, sau cel puțin izvoarele scrise ulterioare nu ne permit reconstituirea existenței sale. Principiul teritorial, decurgând din vecinătate și din legăturile dintre sate după particularitățile microgeografice ale fiecărei „țări", a determinat structurarea internă a diferitelor voievodate.

Astfel, pe temeiul documentelor de la începutul secolului al XIV-lea, voievodatul maramureșan, identic cu Țara Maramureșului, se compunea din șase sau șapte „cnezate de vale", situate pe văile principale din bazinul superior al Tisei. În Țara Hațegului, documentele din secolul al XIV-lea permit reconstituirea existenței a șase asemenea structuri teritoriale, fiecare dintre ele aflându-se sub autoritatea câte unei familii feudale mai importante și mai puternice, sub cnezi ce dispuneau de cetăți de piatră, de reședințe fortificate și de biserici de curte ridicate din zid. Asemenea realități sunt specifice, atât pentru Țara Hațegului și Țara Maramureșului, cât și pentru celelalte „țări" românești, iar atestarea lor în izvoarele scrise, departe de a avea drept scop sau drept consecință crearea respectivelor organisme social-politice, se produce tocmai în legătură cu tendința autorității regale de a le desființa ca structuri teritoriale autonome românești. În acest scop, ele au fost echivalate juridic cu domeniile feudale în măsura în care atestarea documentară se produce cu prilejul acordării unei danii către familia unui cneaz de vale.

Demnitatea voievodală din cuprinsul „țărilor" vădește în secolele XII–XIII, mai mult decât în epoca anterioară, tendința de a deveni o instituție ereditară. În această direcție, reconstituirile sunt mai dificile, dar știri dispersate, ca acelea privind succesiunea fiilor cneazului Bâlea din părțile bihorene între sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, sau aceea privind calitatea de jude al Hațegului (al Țării Hațegului — *villicus de Hatzak*) deținută pe la 1300 de strănepotul feudalului român care rezida un secol mai devreme la Ulpia Traiana Sarmizegetusa-Britonia[1], sunt totuși concludente, mai ales atunci când sunt puse alături de situații ceva mai noi, ce pot fi urmărite cu mai multe detalii.

---

[1] *Ibidem*, I, p. 28–29.

În Maramureșul ce a păstrat forme mai arhaice și mai tradiționale de viață până în secolul al XIV-lea și care poate servi, din această cauză, drept îndreptar pentru reconstituirea și pentru înțelegerea unei etape istorice parcurse mai devreme de alte „țări“, demnitatea voievodală pare a se fi conservat, în mod succesiv, în sânul a două familii, aceea a Codrenilor și mai apoi aceea a Bogdăneștilor. Este semnificativ faptul că, după căderea din această demnitate a lui Bogdan din Cuhea la 1343, ca urmare a conflictului său cu autoritățile regatului, voievod a devenit nepotul său Ioan[2].

Pe teritoriul Banatului, un document descoperit în arhivele din Budapesta menționează existența, în perioada dinaintea invaziei tătare, a unui voievod ale cărui posesiuni — Spinii și Prisaca din zona Caransebeșului (localitatea Căvăran) — fuseseră uzurpate cu prilejul năvălirii tătarilor. La mijlocul secolului al XIV-lea, urmașul acestui voievod, Ioan, pe numele popular Lupchin voievod, este pus în drepturile sale strămoșești de către autoritatea maghiară locală.

b. Structuri politice la Dunărea de Jos. Românii și pecenego-cumanii până la mijlocul secolului al XIII-lea

La începutul celui de-al doilea mileniu, thema Paristrion (Paradunavon) s-a bucurat mai bine de un sfert de secol de o viață pașnică și prosperă, poate cea mai înfloritoare din istoria acestei provincii bizantine de la frontiera Dunării de Jos. O atare situație se datorează și puternicei personalități a împăratului Vasile al II-lea, supranumit „Bulgaroctonul“, care nu numai că a cucerit teritoriile eliberate temporar de răscoala Comitopolilor, dar a supus și jumătatea de vest a statului bulgar, transformând-o în thema (*katepanatul* sau *ducatul*) Bulgariei, cu capitala la Skoplje (1018), și a readus sub stăpânirea imperiului întreaga Peninsulă Balcanică. Victoriile succesive ale lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul împotriva aristocrației militare din Asia Mică și a dușmanilor din afara imperiului au fost urmarea firească a măsurilor sale energice contra acaparării de către stăpânii feudali a micilor proprietăți ale stratioților și ale țăranilor, baza organizării themelor și a apărării însăși a statului bizantin. Abrogarea de către împăratul Roman al III-lea Argyros, în anul 1028, a legilor pentru protejarea micilor proprietăți, în general, și a loturilor de pământ acordate militarilor, în special, a dus la decăderea armatei bizantine și la slăbirea puterii de apărare a imperiului.

---

[1] *Ibidem*, III, p. 234; Arhivele de Stat din Budapesta, fond Révay, Div. fam. I/14.

[2] Mihalyi, *Diplome*, p. 17, 28–29.

În timpul lui Vasile al II-lea, cronica lui Skylitzes înregistrează ca „strateg de Dorostolon“ pe Tzitzikios, fiul patriciului Teodat Ivirul, care în anul 1017 îl înștiința într-o scrisoare pe bazileu despre pregătirea unui atac al bulgaro-pecenegilor împotriva imperiului[1]. E probabil că lui Tzitzikios i-a urmat la conducerea aceleiași theme „Simeon, vestarh și katepan de Paradunavon“, pe care ni-l face cunoscut un sigiliu de plumb în trei exemplare, descoperite unul la Constantinopol în secolul al XIX-lea, al doilea la Preslav (Bulgaria) în 1927 și al treilea la Dinogetia-Garvăn în 1951. Ultimul a ajuns în așezarea de la Dinogetia-Garvăn împreună cu vreo scrisoare sau ordin al fostului katepan de Dorostolon către șeful sau căpetenia locală (toparhul) în subordine, al cărui nume nu-l cunoaștem, din acea fortăreață de frontieră.

Titularul sigiliului poartă titlul grec de *katepan*, care este echivalentul latinescului *dux*. Același titlu este folosit de „Taktikon“-ul de la Escorial (971–979) pentru comandantul (ducele) „Mesopotamiei Apusului“, identificată, după cum s-a văzut, cu thema Paristrion (Paradunavon). Titlul de katepan îl poartă, de asemenea, David Arianites, primul strateg al themei Bulgariei (1018). Katepanul Simeon a fost identificat cu un înalt dregător bizantin omonim, care, după ce s-a bucurat de mare trecere și a exercitat o vădită influență asupra împăraților Constantin al VIII-lea și Roman al III-lea Argyros, a ajuns în conflict cu împăratul Mihail al IV-lea Paflagonianul, care l-a îndepărtat și l-a silit să îmbrace haina monahală.

În urma săpăturilor arheologice intense efectuate în două din așezările de pe malul drept al Dunării dobrogene, Capidava și Dinogetia, s-a observat, pentru primele decenii ale secolului al XI-lea, o aglomerare de locuințe, precum și un mare număr de descoperiri (ceramică, obiecte de podoabă), care arată că în perioada respectivă cele două centre de frontieră au dobândit o deosebită importanță economică, militară și administrativă. Dintre descoperirile de la Dinogetia, o mențiune specială merită cele peste 120 de monede de aur, dintre care 103 într-un singur tezaur, purtând efigiile împăraților Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea, cel mai important lot de monede bizantine de aur descoperite pe teritoriul României. Ele au ajuns la Dunărea de Jos fie pe cale comercială, fie ca subvenții pentru plata soldaților care asigurau paza frontierei. Populația numeroasă apărută la sfârșitul secolului al X-lea și la începutul celui de-al XI-lea în așezările de pe malul drept al Dunării a putut fi adusă de autoritățile bizantine și din alte regiuni mai apropiate sau mai îndepărtate ale imperiului, dar se pare că în cea mai mare parte ea s-a refugiat din sudul Moldovei și din părțile de est ale Munteniei, unde au apărut triburile nomade ale pecenegilor. Demn de menționat este că tocmai în această perioadă se constată încetarea așezărilor de tip Dridu în zona de est a Munteniei.

Pentru aceeași perioadă de timp s-a observat că fortăreața din insula Păcuiul lui Soare și-a păstrat, mai departe, însemnătatea militară, dar a pierdut caracterul de bază navală. Debarcaderul său a încetat să mai fie întreținut, iar poarta prin care se ieșea din incinta cetății pe terasa de acostare a corăbiilor a fost blocată cu un zid de piatră legat cu pământ.

---

[1] Cedrenus-Skylitzes, II, p. 465; *Fontes*, III, p. 147.

Apărarea fortăreței, a cărei suprafață a fost micșorată și în care s-au efectuat unele lucrări de consolidare, pare să nu fi fost încredințată unei garnizoane speciale, ci numai populației locale, după sistemul folosit, în general, în Imperiul bizantin.

Apariția la nordul Dunării a pecenegilor, populație nomadă de stepă, a determinat autoritățile bizantine să întărească și, în același timp, să adapteze sistemul de apărare al themei de frontieră Paristrion potrivit tacticii de luptă a noilor năvălitori, care nu posedau flotă, ci își bazau atacul pe cavalerie, însoțită de căruțe. Pentru atacuri și incursiuni de pradă la sud de Dunăre, ei așteptau îndeosebi iernile grele, când apele fluviului se transformau în pod de ghiață pentru invadatori. Așa se explică, poate, schimbarea caracterului de bază navală puternică a fortificației de la Păcuiul lui Soare, și înălțarea, între Dunăre și Marea Neagră, a valului de pământ și a celui de piatră. În legătură cu același pericol reprezentat de pecenegi sau cu apariția ceva mai târziu la Dunărea de Jos a uzilor și a cumanilor trebuie pusă, probabil, și construirea, tot de către puterea bizantină, a marelui val circular de pământ din nordul Dobrogei, de la Niculițel – jud. Tulcea.

Sub urmașii lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul, puterea armatei bizantine a slăbit, iar o dată cu ea și apărarea frontierei Dunării de Jos. În 1027, la doi ani după moartea împăratului, pecenegii au făcut prima mare incursiune de pradă și jaf la sud de Dunăre, pe teritoriul themei Bulgariei, de unde au fost respinși, după lupte repetate, de „ducele“ acesteia, Constantin Diogene. Începând din 1032, atacurile pecenegilor s-au deplasat, treptat, spre Balcani și s-au repetat aproape în fiecare an, până în primăvara anului 1036, în timpul împăratului Mihail al IV-lea Paflagonianul, când asupra teritoriului Dobrogei a avut loc o întreită invazie, cu urmări din cele mai grave. Tot ce le-a ieșit năvălitorilor în cale a fost distrus, cei în floarea vârstei care le-au căzut în mâini au fost omorâți, iar prinșii de război au fost supuși la chinuri de nedescris. Printre numeroșii prizonieri de război se aflau nu mai puțin de cinci „strategi“[1], din rândul cărora se presupune că făcea parte și strategul de la Dorostolon. Există dovada că în urma invaziei din 1036, așezările de pe malul drept al Dunării, de la Capidava la Dervent, au fost total distruse, încetându-și definitiv existența. Așezarea de la Dinogetia-Garvăn a fost, de asemenea, pârjolită de incendiu, dar locuitorii ei izbutiseră să se refugieze, în cea mai mare parte, revenind după scurt timp înapoi. Dintre toate bordeiele incendiate în 1036, într-unul singur, situat către latura de est a cetății, s-au găsit șapte schelete omenești aparținând unei familii surprinse de catastrofa care i-a adus sfârșitul.

Timp de un deceniu, până în 1046, n-a mai avut loc nici o invazie a pecenegilor în imperiu. În acest interval de timp, orașele de pe malul drept al Dunării au cunoscut o nouă prosperitate, care se reflectă în descoperirile arheologice. Atât cultura cerealelor și creșterea vitelor, cât și meșteșugurile și comerțul au luat un mare avânt. Monedele împăraților Mihail al IV-lea Paflagonianul și Constantin al IX-lea Monomahul sunt, procentual, printre cele mai răspândite monede bizantine de pe teritoriul Dobrogei.

---

[1] Cedrenus-Skylitzes, p. 499, 512, 514–515; *Fontes*, III, p. 149–151.

Întreruperea invaziilor pecenege la sud de Dunăre se datorează slăbirii puterii lor, în urma înfrângerii pe care au suferit-o în anul 1036 din partea lui Iaroslav, cneazul Kievului, a luptelor cu uzii și a conflictelor interne pentru supremație. La toate acestea se adaugă un tratat de pace încheiat între bizantini și pecenegi, poate chiar în anul 1036 sau curând după aceea. La încheierea acestui tratat și la îmbunătățirea relațiilor dintre bizantini și pecenegi, rolul principal se pare că l-a avut Katakalon Kekaumenos. Originar din Asia Mică, acest general bizantin deținea, în 1043, funcția de „comandant (αρχον) al orașelor și teritoriilor de la Dunăre", în care calitate a atacat trupele trimise de cneazul Iaroslav al Kievului, care, în drumul lor spre Constantinopol, debarcaseră pe țărmul de vest al Mării Negre[1]. După ce a repurtat victorii însemnate împotriva turcilor selgiucizi, în părțile răsăritene ale imperiului, Katakalon Kekaumenos reapare la Dunărea de Jos în luptele bizantinilor cu pecenegii. În urma neînțelegerilor ivite între cei doi șefi ai acestora, Tyrach și Kegen, ultimul, împreună cu cei 20 000 de supuși ai săi, s-a refugiat în imperiu, în regiunea Silistrei, unde a fost bine primit, încredințându-i-se trei fortărețe și mult pământ de cultivat pe malul drept al Dunării, în schimbul obligației de a colabora ca aliat la apărarea frontierei. Deoarece de aici Kegen a trecut în stânga Dunării și a atacat pe pecenegii lui Tyrach, acesta din urmă a protestat mai întâi pe lângă împăratul bizantin, iar după aceea, în iarna anului 1046 sau 1048, a trecut la rândul său pe ghiață la sud de fluviu, în fruntea unei imense mulțimi de invadatori. Decimați de o boală cumplită, cei care au mai rămas dintre ei s-au predat autorităților bizantine, fiind colonizați în regiunile de câmpie din nord-estul Bulgariei de azi. După aceea au urmat însă luptele repetate între armatele imperiului și pecenegi. În toiul unor astfel de lupte, Katakalon Kekaumenos, grav rănit, a fost salvat de un peceneg, care a recunoscut în el pe fostul comandant al ținuturilor de la Dunăre și prieten al pecenegilor.

În anul invaziei lui Tyrach, „comandant" al „orașelor de la Dunăre" era Mihail, fiul lui Anastasios, fost prefect al Constantinopolului în timpul lui Constantin al VIII-lea[2]. În momentul când Tyrach cu hoardele sale se pregătea să treacă Dunărea, împăratul Constantin al IX-lea Monomahul a ordonat lui Mihail și lui Kegen să păzească cu strictețe malurile fluviului, trimițându-le în ajutor și o sută de corăbii. Nu se știe foarte precis cât timp Mihail a continuat să rămână strategul themei Paristrion. Sigur este că în 1057 el se afla la Constantinopol, unde deținea rangul important de magistru, făcând parte din rândul conducătorilor care au contribuit la înlocuirea împăratului Mihail al VI-lea Stratiotikos cu Isaac I Comnenul. Alți guvernatori ai themei Paristrion, de pe la mijlocul secolului al XI-lea și la scurt timp după aceea, confirmă stăpânirea bizantină neîntreruptă la Dunărea de Jos în momente grele, când aceasta trebuia să facă față atacurilor repetate ale pecenegilor trecuți pe teritoriul imperiului. Unul dintre guvernatori a fost Roman Diogene, împăratul de mai târziu, atestat de cronicarul Mihail Attaliates în calitate de „comandant al orașelor de la Istru" (αρχων των περι τον Ιστρον), în anul 1053, cu prilejul luptelor dintre bizantini și pecenegi în Balcani[1].

---

[1] Cedrenus-Skylitzes, p. 555.

[2] *Ibidem*, p. 537.

Timp de șase ani, între 1053 și 1059, pecenegii trecuți la sud de Dunăre n-au mai tulburat pacea din Balcani. Dar în anul 1059, încurajați de pătrunderea în partea de nord-vest a Bulgariei de astăzi a unei armate ungare, au început iarăși să treacă la pradă și la jaf. Pornind în întâmpinarea dușmanilor, împăratul Isaac I Comnenul a ajuns până la Serdica (Sofia), unde solii unguri au venit să ceară pace, războiul continuând cu pecenegii, cu care, de asemenea, s-a ajuns la înțelegere. Excepție a făcut numai ramura pecenegă condusă de un oarecare Seltes, care, refugiindu-se într-un loc greu accesibil din bălțile Dunării, continua să se opună armatei bizantine. În cele din urmă, Seltes a fost silit să capituleze, împăratul cucerind locul de refugiu al șefului peceneg, lăsând acolo o garnizoană și așezând, cel mai probabil la Dorostolon, un nou strateg, după care s-a înapoiat la Constantinopol.

Referindu-se la evenimentele de mai sus, scriitorii bizantini Mihail Psellos și Anna Comnena fac mențiune despre existența în vecinătatea pecenegilor a unui „neam al geților" (το τῶν Γετῶν εϑνος), denumire sub care ar putea fi înțeleși românii dintre Carpați și Dunăre. La numai câțiva ani după restabilirea păcii și a deplinei stăpâniri bizantine la Dunărea de Jos, uzii, popor de același neam turanic cu pecenegii, au invadat în 1064, în număr covârșitor, teritoriile de la sud de fluviu, luând prizonieri pe soldații din themele Bulgariei și Paristrionului (Βουλγαροι χαι Ρωμαιοι), împreună cu cei care li s-au împotrivit și cu comandanții lor, Vasile Apokapes și Nicephor Botaniates[2]. În legătură cu marea invazie a uzilor din toamna anului 1064, a fost pus unul din incendiile care a distrus cea mai mare parte, dacă nu întreaga așezare medievală timpurie de la Dinogetia-Garvăn. Din cauza acestei invazii se presupune că a fost ascuns tezaurul descoperit în 1954, alcătuit din mai multe obiecte de podoabă și monede de aur și argint, cele mai târzii purtând numele împăratului Isaac I Comnenul (1057–1059).

Criza politică și militară prin care trecea imperiul datorită, pe de o parte, atacurilor și a invaziilor repetate ale pecenegilor, ungurilor și uzilor la frontiera dunăreană și în Balcani, pe de alta, a pierderilor ireparabile din Asia Mică și Italia, la începutul deceniului opt al secolului al XI-lea, a fost dublată de o gravă criză economică internă, care a atins apogeul în timpul împăratului Mihail al VII-lea Ducas, supranumit „Parapinakes". Decretând monopolul grâului, la îndemnul ministrului său atotputernic Nicephor, poreclit Nikiphoritzes din cauza staturii sale scunde, împăratul a provocat o nemulțumire generală, „făcând să murmure și populația pe jumătate barbară, care locuia la Dunăre"[3]. Același cronicar bizantin, care oferă respectiva informație, arată că pe malul drept al fluviului se aflau „orașe multe și mari având o mulțime adunată din toate limbile și întreținând ele însele o oaste nu mică", adăugând mai departe că, în afară de faptul că erau jefuiți de pecenegii nou veniți, la îndemnul lui Nikiphoritzes li s-au suspendat subvențiile anuale în bani, pe care le primeau din casa imperială pentru apărarea frontierei. De aceea, în disperarea lor, aliindu-se cu pecenegii, s-au revoltat împotriva stăpânirii bizantine, care, ca să-i liniștească, a hotărât să trimită la fața locului pe vestarhul Nestor, om de încredere de neam „ilir", învestindu-l cu titlul de „katepan de Dristra". Pentru a fi mai sigur de reușită, împăratul i-a dat ca însoțitori niște locuitori din orașul Dristra, care-i promiseseră că vor da fortăreața în mâinile lui Nestor[1].

---

[1] Attaliates, în *Fontes*, III, p. 97.

[2] *Ibidem*, p. 83; Cedrenus-Skylites, p. 654; *Fontes*, III, p. 69–71.

[3] Attaliates, în *Fontes*, III, p. 73.

Poposind la Dristra, prin anii 1072–1074, Nestor a constatat că localnicii (τους εγχωριους) nu erau deloc dispuși să se mai supună împăratului, alegându-și chiar un comandant propriu, pe nume Tatrys (Tatous, Tatu). Nestor, fie de teamă, fie din cauza originii comune cu răsculații, fie pentru că Nikiphoritzes propusese să i se confiște locuința și întreaga avere, în schimbul banilor primiți pentru liniștirea răsculaților, a trecut de partea acestora, pornind împreună spre Constantinopol, pentru a cere să le fie predat Nikiphoritzes. Împăratul însă a refuzat să le satisfacă cererea, iar ei, temându-se de un atac neașteptat al armatelor imperiale, s-au retras la Dunăre, de unde porniseră, în drum prădând și jefuind împreună cu pecenegii teritoriile Macedoniei și ale Traciei[2]. Probabil că în timpul evenimentelor din anii 1072–1074 au fost ascunse și cele două tezaure din monede de aur, descoperite unul la Ghiurghengik, în regiunea Silistrei, iar celălalt la Dinogetia-Garvăn, monede provenind, poate, chiar din sumele aduse de vestarhul Nestor pentru liniștirea răsculaților. Câțiva ani mai târziu, aflând despre urcarea pe tron a lui Nicephor al III-lea Botaniates, „sciții de la Dunăre" au trimis soli la Constantinopol, ca să-l asigure pe noul împărat de supunere din partea lor. Totodată, i-au prezentat pe unii rebeli, care se aliaseră cu pecenegii, maltratându-i chiar în fața împăratului[3].

Din cele povestite de Mihail Attaliates rezultă că la Dunărea de Jos conviețuiau trei categorii de populații: „sciții de la Istru", care sunt aceiași cu „populația pe jumătate barbară care locuia lângă Istru" și cu „localnicii" din regiunea Dristrei; pecenegii, numiți cu numele lor adevărat, dar și cu cel de „sciți"; „romeii", adică grecii sau bizantinii, atacați de populația locală aliată cu pecenegii.

Dintre cele trei categorii de populații, o atenție specială s-a acordat în ultimul timp celei denumite cu termenul *mixobarbaroi*, prin care Attaliates, ca și înaintașii săi, înțelegeau totalitatea supușilor bizantini de origine negrecească. În cazul themei Paristrion, prin *mixobarbaroi* trebuie să înțelegem populația alcătuită, în primul rând, din români, dar și din slavo-bulgari, din pecenegi și din alte elemente etnice, pentru care Bizanțul servea ca liant sub toate aspectele. În momentul în care ei s-au răsculat împotriva abuzurilor stăpânirii bizantine, au ales ca șef pe Tatu, pe care l-au socotit mai destoinic și mai indicat să le apere interesele. Spre deosebire de Kegen, subordonat strategului de Dorostolon, de Tyrach, care la început a fost admis în imperiu în aceeași situație ca și adversarul său Kegen, dar care după aceea a devenit nesupus, trecând la pradă și jaf, și de Seltes, șeful unei ramuri a pecenegilor, constrâns să capituleze, Tatu se ridică împotriva Bizanțului ca reprezentant al populației nedreptățite din regiunea Silistrei, ce se alia cu pecenegii pentru a-și apăra interesele proprii.

---

[1] Attaliates, p. 204–205; *Fontes*, III, p. 73.

[2] Attaliates, p. 205–206, 207–209; Cedrenus-Skylitzes, p. 719; *Fontes*, III, p. 73–75.

[3] Attaliates, p. 302–303; *Fontes*, III, p. 75–77.

Episodul privind solii trimiși de localnicii de la Dunăre la Nicephor Botaniates, ca și numărul destul de mare de monede din timpul acestui împărat, descoperite pe teritoriul Dobrogei, se împotrivesc afirmațiilor unor istorici despre întreruperea totală a stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos și despre crearea unui „stat paristrian independent", care ar fi durat, aproximativ, douăzeci de ani, între 1072 și 1091. Fapt este că la începutul domniei lui Alexios I Comnenul, situația de la Dunărea de Jos și apoi din întreaga Peninsulă Balcanică devenea din ce în ce mai grea pentru imperiu. Valuri de pecenegi, urmate de triburi cumane, se revărsau continuu la sud de fluviu, îngroșând rândurile rebelilor, cărora li se alăturau bogomilii (paulicienii) stabiliți de Tzimiskes în regiunea Philippopolis, acum în conflict cu stăpânirea bizantină. În afară de Tatous (Tatu), numit și Chalis (Hali), de la Dristra (Silistra), Anna Comnena, într-un text care a dat naștere la multe discuții, amintește de existența, pe la anul 1086, și a altor două căpetenii rebele, Sesthlav și Satzas (Sacea), care stăpâneau Vicina și celelalte orașe din aceeași regiune a Dobrogei și nord-estului Bulgariei de astăzi[1]. Fără să se poată preciza localitățile și ținuturile asupra cărora se întindea stăpânirea fiecărui conducător, apare clar că pe teritoriul din Paristrion al Imperiului bizantin se înjghebau noi formațiuni politice cu caracter local. Conducătorii și o bună parte din populația supusă au putut, la un moment dat, să fie probabil străini. Indiferent însă de originea etnică a unora sau altora dintre ei, formațiunea politică aparținea celor care, prin strădaniile lor, au făcut cu putință dezvoltarea societății respective. Căpeteniile de origine străină au putut ajuta, eventual, la o mai bună organizare și apărare militară a societății locale în plină dezvoltare, fără să înlăture această comunitate, ci, dimpotrivă, pierzându-și ei caracterul nomad și fiind asimilați, împreună cu cei de același neam cu ei, de către populația autohtonă.

După lupte acerbe, soldate cu victorii și înfrângeri de o parte și de alta, cu răsculații bogomili și cu pecenegii, aliați în 1087 cu ungurii și cumanii, Alexios I Comnenul a intrat în înțelegere cu aceștia din urmă și cu ajutorul lor i-a zdrobit pe pecenegi la Lebunion, în ziua de 29 aprilie 1091. După această dată, pecenegii nu vor mai juca un rol politic însemnat pe scena istoriei sud-estului Europei. Locul lor în Balcani îl vor lua cumanii.

Îndată după nimicirea pecenegilor la Lebunion, Anna Comnena amintește ca „duce al Paradunavonului" pe Leon Nikerites, general bizantin mult prețuit, fost strateg al Peloponesului și om de încredere al împăratului Alexios I Comnenul. În calitate de „duce" al themei Paradunavon îl arată, de asemenea, trei sigilii de plumb, ce s-au păstrat până azi. Leon Nikerites fusese precedat, între alții, de Demetrios Katakalon, al cărui nume două sigilii de plumb, descoperite unul la Constantinopol, iar celălalt la Silistra, îl asociază cu titlul de „katepan al Paradunavonului".

---

[1] Anna Comnena, VI, 14, 1; *Fontes*, III, p. 89.

După înlăturarea amenințării pecenegilor, Alexios I Comnenul a trebuit să facă față unor atacuri ale cumanilor la sud de Dunăre. În anul 1094, foștii aliați de la Lebunion, alăturându-se unui pretins fiu al împăratului Roman al IV-lea Diogene, pretendent la tronul Bizanțului, evadat din închisoarea de la Chersones, au trecut Dunărea, probabil prin vadul de la Isaccea, înaintând spre Constantinopol. Cu acest prilej, Anna Comnena menționează, cum s-a mai spus, pe un oarecare Pudilă (Budilă) „fruntaș al vlahilor", poate unul dintre comandanții de la frontiera Dunării de Jos, care l-a anunțat pe împărat despre înaintarea cumanilor[1]. Aceeași scriitoare amintește că, pe de altă parte, românii din Balcani, buni cunoscători ai drumurilor din regiune, îi conduceau pe cumani prin defileele munților în înaintarea lor spre Adrianopol. Expediția s-a terminat cu prinderea și orbirea falsului fiu al lui Roman Diogene, urmată de decimarea, împrăștirea și respingerea cumanilor.

Un alt atac al cumanilor a avut loc două decenii mai târziu, în anul 1114, mult mai departe spre vest, în zona Vidinului. Sosind cu armata la fața locului, Alexios I Comnenul a trimis pe urmele invadatorilor, care se grăbiseră să treacă fluviul înapoi, un corp de soldați care i-a urmărit timp de trei zile și trei nopți, până când i-a văzut trecând cu plutele un afluent al Dunării, probabil Oltul[2].

O expediție asemănătoare la Dunărea de Jos împotriva cumanilor, care prădaseră teritoriul imperiului, a făcut Manuel I Comnenul, în anul 1148. De data aceasta însuși împăratul bizantin a trecut fluviul în urmărirea nomazilor prădalnici, în regiunea localității Demnitzikos, probabil Zimnicea de astăzi, unde s-a descoperit un tezaur de 2 000 de monede din timpul Comnenilor. Cu prilejul acestei expediții, cronicarul bizantin și secretarul împăratului Manuel, Ioannes Cinnamus, amintește „muntele Tenuormon" și două râuri de la nord de Dunăre, identificate de unii istorici cu Vedea și Teleormanul. În timpul aceluiași împărat, în anul 1166, a avut loc o nouă expediție bizantină la Dunărea de Jos, îndreptată împotriva ungurilor. Povestind despre aceasta, Cinnamus arată că, pe când o armată imperială înainta spre vest, pe malul drept al Dunării, strategului „Leon numit și Vatatzes, care aducea altă oaste numeroasă din altă parte, ba chiar și o mare mulțime de vlahi (Λεοντα δετινα Βατατξην επικλησιν... και Βλαχων...), despre care se spune că sunt colonii de demult ai celor din Italia", Manuel Comnenul „îi poruncea să năvălească în țara hunilor [Ungaria], dinspre ținuturile de lângă Pontul zis Euxin, de unde nimeni niciodată nu a năvălit asupra lor"[3].

Cronicarul bizantin nu arată cu precizie de unde erau românii din armata lui Vatatzes. Era firesc însă ca ei să fi fost recrutați de pe teritoriul imperiului, probabil din thema Paristrion. Este de presupus că unul dintre motivele principale pentru care românii fuseseră înrolați în această expediție era acela că se știa că în ținuturile de la nord de Dunăre, pe care urmau să le străbată, va fi întâlnită o populație de același neam și vorbind aceeași limbă ca și românii din sudul Dunării. Despre originea lor comună daco-romană se pronunțase cu un secol mai înainte Kekaumenos, în al său așa-numit *Strategikon*, după cum despre românii din Balcani, ca unitate etnică diferită, începuseră a face mențiune izvoarele bizantine încă din ultimele decenii ale primului mileniu al erei creștine. *Ceea ce se consemnează pentru prima dată în textul lui Cinnamus este dovada clară că românii aveau conștiința originii romane.*

---

[1] Anna Comnena, X, 2; *Fontes*, III, p. 115.

[2] Anna Comnena, XIV, 9, 1; *Fontes*, III, p. 119.

[3] *Fontes*, III, p. 238–239.

Având un mare succes, stratagema bizantină din anul 1166 a fost repetată de o a treia armată, sub comanda lui Ioan Ducas, de asemenea încununată de laurii victoriei. Expedițiile inițiate de Manuel Comnenul la nord de Dunăre pot fi socotite ca o nouă tentativă de subordonare a teritoriului Daciei. Moartea lui (1180) a fost însă urmată de începutul unei perioade de decădere internă, de care a profitat populația de la sud de Dunăre, care se va răscula împotriva exploatării imperiale și, în alianță cu românii și cumanii de la nord de Dunăre, va reuși să creeze în anul 1186 statul româno-bulgar.

În pofida acestei situații, legăturile teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, ale regiunii Dunării de Jos, în general, cu Imperiul bizantin, nu s-au întrerupt chiar și în timpul când, din cauza stăpânirii latine la Constantinopol (1204–1261), acesta a fost silit să-și strămute centrul în Asia Mică, la Niceea. Mai slabe la începutul secolului al XIII-lea, legăturile cu Bizanțul se intensifică sub Ioan al III-lea Vatatzes, pentru a atinge un înalt nivel în timpul lui Mihail al VIII-lea Paleologul, când Imperiul bizantin își manifestă veleitățile de a controla gurile Dunării.

Unele cronici bizantine, hărți medievale, portulane și mapamonduri folosite de navigatorii italieni, menționează, începând cu secolul al XIII-lea, mai multe localități pe litoralul de apus al Mării Negre și pe malul drept al Dunării dobrogene, printre care *Cranea* (Ecrene), *Carbona* (lângă Balcic), *Cavarna*, *Caliacra*, *Pangalia* (Mangalia), *Constanza*, *Zanauarda* (Vadu ?, jud. Constanța), *Grossa* (Hârșova ?), *Novo Vicus* (probabil Enisala, jud. Tulcea), *Proslaviza* (probabil Prislava — azi Nufărul, jud. Tulcea), *Sancti Georgii* (Sfântul Gheorghe), *Solina* (Sulina), *Licostomo* (Periprava, jud. Tulcea), *Vicina* și altele. Dintre toate, cele care dispuneau de fortărețe — ca acelea de la Enisala — sau care erau orașe-porturi — ca Isaccea sau Vicina — au cunoscut o perioadă de deosebită înflorire începând cu a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Românii și pecenego-cumanii până la mijlocul secolului al XIII-lea. Cumanii au pătruns pe teritoriul nord-dunărean către sfârșitul secolului al XI-lea și au ocupat la început numai părțile Moldovei. În primii ani ai veacului al XII-lea, ei și-au extins, treptat, dominația și asupra teritoriilor dintre Carpați și Dunăre.

Pare probabil ca, după înfrângerea cumanilor în anii 1122–1123 de către oștile bizantine conduse de Ioan al II-lea Comnenul, unii dintre ei să-și fi găsit scăparea în Transilvania sau Ungaria. Pledează în acest sens o știre dintr-o cronică maghiară, potrivit căreia regele Ungariei Ștefan al II-lea a primit la el cumanii conduși de un oarecare „duce“

cu numele de Tartar[1]. Cât despre izvoarele care pomenesc prezența cumanilor în Transilvania încă din secolele IX–X, ele fac obișnuitele confuzii din cronicile maghiare între cumani și pecenegi.

Sosind pe teritoriul țării noastre în calitate de cuceritori, cumanii au obligat pe români la plata tributului. Natura acestui tribut, ca și chipul în care el era vărsat nu ne sunt cunoscute. Doar anumite indicii pot fi scoase din datele lingvistice și din aprecierea observațiilor arheologice și numismatice.

Este posibil ca o parte a monedelor bizantine din secolele XII–XIII, răspândite pe o largă suprafață a teritoriului din stânga Dunării, să fie legată tocmai de plata acestui tribut. Suntem într-o vreme în care în zona Dunării de Jos circula cu precădere moneda bizantină bătută la Constantinopol și care, după anul 1204, a fost emisă la Niceea, la Thessalonik și în alte orașe.

Cumanii au primit, desigur, din partea comunităților românești diverse produse, cum ar fi vitele, ceara, peștele și chiar sarea. Acest din urmă produs a fost folosit în toate timpurile de populațiile nomade, crescătoare de vite. În anumite împrejurări, românii au fost siliți să colaboreze cu cumanii în secolul al XII-lea, în expediții militare. Ca urmare a unor asemenea obligații se explică participarea unei cete de vlahi la expediția cumanilor din anul 1199 îndreptată împotriva Bizanțului[2]. În alte împrejurări, românii au servit cumanilor drept călăuze. Astfel, în anul 1094 vlahii au fost aceia care i-au condus pe cumani prin trecătorile Munților Balcani.

Colaborarea dintre români și cumani pare să se fi manifestat și în timpul unei invazii din anul 1148[3]. Cumanii au trecut atunci la sud de Dunăre, devastând câteva ținuturi ale platformei prebalcanice. Potrivit izvoarelor, ei au cucerit cu acest prilej și localitatea Demnitzikos, identificată, de obicei, cu Zimnicea, actualul oraș de pe malul stâng al Dunării, situat în fața Sviștovului. Manuel Comnenul, aflând de această invazie a cumanilor, în timpul când se îndrepta cu trupele sale spre insula Corfu, pentru a o elibera din mâinile regelui normand Roger al II-lea, și-a întrerupt marșul spre apus și, după oarecare vreme, a ajuns în zona Demnitzikos-ului. Aici s-au înfruntat oștile bizantine cu forțele cumanilor. Cronicarul bizantin Cinnamus informează că încă înainte de începerea bătăliei, cumanii ar fi cerut aliaților lor „sciți“ să se angajeze primii în luptă[4].

Cumanii aveau, prin urmare, de partea lor o unitate militară „scită“. Dintre explicațiile posibile, cea mai plauzibilă este aceea că unitatea a fost recrutată din elemente etnice românești dintre Carpați și Dunăre, deoarece „sciții“ din 1148 nu pot fi identificați nici cu pecenegii sau rușii și nici cu ungurii. Unul dintre șefii „sciți“, căzut prizonier în mâinile bizantinilor, se numea Lazăr. Având un asemenea nume, este de acceptat că „scitul“ Lazăr era creștin. Dar cum la această dată nu putea fi încă vorba de cumani creștini, acest Lazăr pare să fi fost o căpetenie a românilor de la nord de Dunăre, după cum tot român era probabil și Sota, „om bogat de origine ilustră", eliberat din mâinile cumanilor de către bizantini.

---

[1] *Script. rer. Hung.*, I, p. 444–445.

[2] Choniates, p. 663; *Fontes*, III, p. 291.

[3] Cinnamus, III, p. 93–94; *Fontes*, III, p. 233–235.

[4] Cinnamus, p. 95; *Fontes*, III, p. 235–237.

Se știe că în secolul al XII-lea, Moldova și partea răsăriteană a viitoarei Țări Românești, poate chiar și teritoriile de la apus de Olt, se aflau, fie și în grade diferite, sub controlul cumanilor. Când Ivan Rostislavici zis Berladnik s-a refugiat în regiunea de lângă „orașele de la Dunăre"[1], adică în Moldova, el a ajuns într-un teritoriu dominat, din punctul de vedere politico-militar, de către cumani. Informația oferită de izvorul rusesc, potrivit căruia Ivan, venind la Dunăre, ar fi prădat două corăbii haliciene, nu constituie o dovadă a stăpânirii Haliciului asupra Moldovei și a Dunării de Jos. Corăbiile la care se referă textul au putut ajunge la gurile Dunării venind din Halici și coborând pe Nistru, așa cum în secolul al XII-lea și vasele italiene au început să pătrundă în bazinul Mării Negre, fără ca aceasta să însemne stăpânirea, de către venețieni și genovezi, încă de atunci, a anumitor teritorii.

Controlul politic și militar al cumanilor asupra regiunilor de la est și de la sud de Carpați a fost indisolubil legat de realitatea prezenței românilor în aceste părți. Învățatul armean Vardan[2], referindu-se la evenimentele de pe la mijlocul secolului al XIII-lea, pomenește în aceste părți neamul *Ulah*, nume sub care se recunosc cu ușurință românii de pe teritoriul Moldovei.

S-a propus, de altfel, localizarea tot în Moldova și a românilor care l-au prins în 1164 pe Andronic Comnenul, în timp ce acesta încerca să fugă spre Halici[3]. Localizarea este sprijinită de precizarea izvorului că fugarul imperial ar fi fost luat în captivitate în apropierea granițelor Haliciului. Dintre acești români de la răsărit de Carpați pare a fi fost recrutată, după unele opinii, și o parte a armatei lui Manuel Comnenul, care a întreprins, împotriva Regatului arpadian, expediția din 1166, pornită din regiunea Pontului pentru a-i ataca pe unguri „dintr-un loc de unde nimeni nu-i atacase până atunci"[4]. S-a acceptat, îndeobște, ideea că armata bizantină în care se aflau respectivele contingente românești a pătruns în Transilvania printr-unul din pasurile dinspre Moldova.

Relațiile românilor cu cumanii s-au manifesat și în timpul răscoalei Asăneștilor, declanșate în toamna anului 1185. La răscoala Asăneștilor, îndreptată împotriva bizantinilor, au participat în egală măsură românii și bulgarii din Munții Balcani și din platforma prebalcanică. Printre răsculați se vor fi numărat și grupele răzlețe de cumani, rămase la sud de Dunăre încă din timpul incursiunilor din anii 1094, 1114, 1122, 1148 și 1159.

Izvoarele narative cuprind informații și asupra contribuției cumanilor de la nord de Dunăre la reușita răscoalei Asăneștilor. De altfel, cronicarul Nicetas Choniates informează despre trecerea lui Petru și Asan la nord de Dunăre, încă de la începuturile răscoalei spre a solicita ajutorul cumanilor[1]. Și tot Nicetas Choniates relatează amănunțit despre rolul hotărâtor al cumanilor în luptele Asăneștilor cu bizantinii. Rezultă din respectivele informații că sprijinul cumanilor nord-dunăreni a fost determinant pe plan militar pentru înfrângerea bizantinilor de către răsculații români și bulgari, înfrângere care a avut drept consecință întemeierea statului româno-bulgar cu capitala la Târnovo. Din trupele nord-dunărene, care au venit în ajutorul oștilor lui Petru și Asan, au făcut parte și contingente de români.

---

[1] *Polnoe sobranie*, p. 68.

[2] H.Dj.Siruni, *Istorici armeni și vechimea poporului valah*, în Ani, București, 1941, p. 26–29.

[3] Choniates, p. 170; *Fontes*, III, p. 251.

[4] Cinnamus, III, p. 260; *Fontes*, III, p. 239.

În ultimii ani ai secolului al XII-lea, la Dunărea de Jos și în Peninsula Balcanică a existat o perioadă în care nu-i mai întâlnim pe cumani ca factor politic major. Centrul de greutate al acțiunilor întreprinse de cumani se mutase atunci spre răsărit, unde izbucniseră din nou conflictele dintre cnezatele rusești. În 1198 cumanii au pustiit sudul Rusiei, ceea ce a stârnit reacția cneazului Vsevolod al III-lea Iurievici și a fiului său, Constantin. Aceștia reușesc să-i zdrobească pe cumani, într-o luptă dată în părțile Donului. Ca urmare a acestei înfrângeri, cumanii s-au retras în grabă spre apus, lăsând în mâinile rușilor toată prada, inclusiv corturile.

În primăvara anului 1199, cumanii au încheiat o alianță cu Ioniță Asan, suveranul din acea vreme al statului româno-bulgar. Alianța avea ca scop o campanie militară împotriva Bizanțului. Drept urmare, în luna aprilie a aceluiași an, cumanii, însoțiți de o trupă de români nord-dunăreni, au traversat Dunărea și au ajuns până la Rhaedesto, pe malul Mării Marmara, distrugând tot ceea ce au întâlnit în cale[2]. La întoarcere, năvălitorii au urmat un drum care mergea de-a lungul coastei de vest a Mării Negre. Oastea cumano-română s-a întâlnit cu trupele bizantine în localitatea Vizia de la gura fluviului Kamcia, unde s-a desfășurat o bătălie sângeroasă. În toiul luptei cumanii și românii au recurs la obișnuita stratagemă a retragerii simulate. Ei s-au prefăcut că sunt învinși și, lăsând pe loc toată prada capturată, au început o retragere rapidă. În timp ce bizantinii se năpustiseră asupra prăzii abandonate, cumanii și românii s-au întors pe neașteptate și i-au atacat pe urmăritori, pe care i-au înfrânt.

Doi ani mai târziu, în anul 1201, aceiași cumani, aliați de data aceasta cu românii de la sud de Dunăre, au străbătut Tracia, pe care au pustiit-o, și au ajuns până în vecinătatea Constantinopolului. Bizantinii, slăbiți de conflictele interne, n-au opus nici un fel de rezistență. Cumanii și românii ar fi putut intra chiar în capitala imperiului, dacă Alexios al III-lea n-ar fi fost ajutat de trupele haliciene, care pătrunseseră între timp în teritoriile controlate de cumani.

Constantinopolul a căzut în anul 1204 în mâinile cruciaților, iar capitala Imperiului bizantin s-a mutat la Niceea, într-o vreme în care alte regiuni bizantine, necucerite de „latini", deveneau state de sine stătătoare. O dată cu căderea Constantinopolului, pericolul pentru statul Asăneștilor nu îl va mai reprezenta Bizanțul, ci noile state „latine". În consecință, româno-bulgarii își vor concentra eforturile împotriva noilor rivali, recurgând, firește, tot la ajutorul cumanilor. În cursul evenimentelor ce au urmat, ei au beneficiat uneori și de sprijinul foștilor lor inamici, adică de cel al bizantinilor.

---

[1] Choniates, p. 486–487; *Fontes*, III, p. 259.

[2] Choniates, p. 663; *Fontes*, III, p. 291.

La 15 aprilie 1205, Asăneștii, aliați cu cumanii și cu bizantinii de la Niceea, i-au atacat la Adrianopol pe latini, care întreprindeau o campanie pentru cucerirea acestui oraș[1]. Acum, ca și în alte dăți, cumanii au pus în practică tradiționalul lor sistem de luptă, cel al replierii simulate. Conducătorul cumanilor, cu numele de Cotza, a dat ordin trupelor sale să se retragă din luptă. Latinii i-au urmărit până într-un loc în care se găseau alte oști cumane proaspete, așezate pe poziții strategice dintre cele mai avantajoase. Aici au fost măcelăriți mulți dintre latini. În luptă au pierit conducători de vază ai acestora, între care și Ludovic de Blois, iar Balduin de Flandra a fost capturat și predat lui Ioniță, care l-a dus în „Mysia", închizându-l într-un turn al cetății de la Târnovo.

La scurtă vreme după aceste evenimente, Ioniță Asan i-a îndemnat pe cumani să prade ținuturile bizantine de sub ascultarea latinilor. Cu acest prilej, mulți dintre locuitori au fost capturați și duși în robie. Atunci când Ioniță s-a hotărât să atace părțile Strymon-ului, spre a ocupa cetatea Serres din Macedonia, cumanii și românii l-au ajutat păzind trecătorile munților. „Așa de bine erau păzite drumurile, încât cei ce veneau în ajutorul latinilor mai toți piereau de cetele vlahe și de cumani, de care se loveau pe drum" — ține să precizeze cronica[2]. Bonifaciu de Montferrat a fost, de asemenea, înfrânt într-una din ciocnirile cu cumanii. El și-a găsit salvarea fugind la Thessalonik, capitala statului său cruciat, în vreme ce cumanii cucereau unele orașe din Macedonia.

Dar punctul culminant al atacurilor a fost atins în anul 1206, când cumanii au asediat Adrianopolul, unde au zdrobit oastea latinilor de la Rusion. Altă ceată de cumani, ajungând pe țărmul Mării Marmara, a cucerit Aspros-ul și a luat în captivitate o mulțime de oameni. Tot acum năvălitorii au cucerit și au distrus cetățile Rhaedesto, Perinthos, Doonion, Arcadiopol, Tzumlas și Athyda. În aceste localități, cruzimea cumanilor pare să fi atins limite nebănuite. Au fost uciși bătrâni, femei, copii, iar alții au fost înecați în timp ce încercau să-și găsească salvarea fugind cu luntrile. După atâtea atacuri și jafuri însoțite de distrugeri de vieți omenești, Tracia arăta ca un cimitir. Cei care au scăpat cu viață au fost duși în robie. Retrăgându-se în regiunile nord-dunărene, năvălitorii duceau cu ei o bogată pradă din lucruri prețioase și turme de vite.

La capătul expedițiilor efectuate de cumani și de români la sud de Dunăre, care la început au avut menirea să slăbească puterea bizantinilor, iar apoi pe aceea a latinilor, statul româno-bulgar cu capitala la Târnovo a ieșit întărit pe plan politic și militar.

Întemeierea Episcopiei cumanilor în cel de-al treilea deceniu al secolului al XIII-lea la răsărit și la sud de Carpați s-a produs după retragerea cavalerilor teutoni din Țara Bârsei. În 1227, arhiepiscopul de Strigoniu a numit ca episcop al cumanilor pe călugărul dominican Teodoric. Înființarea Episcopiei cumanilor a fost precedată de o perioadă în care cumanii fuseseră vizitați de călugări-misionari ai ordinului dominican, din inițiativa lui Robert, arhiepiscop de Strigoniu și legat papal în Ungaria. Într-o scrisoare adresată de arhiepiscop papei Grigore al IX-lea se vorbește despre primejdia care amenință Cumania creștină din partea sultanului de Iconium și altor păgâni care au cotropit țările creștine din jurul „cumanilor creștini“[1]. În aceeași scrisoare, Robert vorbește și de „alții“, care nu mai sunt păgâni, dar care îi „neliniștesc pe cumanii convertiți la creștinism și îi împiedică pe unii (dintre ei) să primească credința“. Era vorba, desigur, în această scrisoare, de românii ortodocși din Muntenia și din Moldova, care nu puteau rămâne pasivi la progresele bisericii apusene în rândul unei părți a cumanilor, fapt care aducea după sine și extinderea influenței politice maghiare în ținuturile extracarpatice.

---

[1] Choniates, p. 811–812; *Fontes*, III, p. 315–317.

[2] Choniates, p. 824; *Fontes*, III, p. 323.

Cercetările arheologice din ultimii ani au pus în evidență prezența în zona centrală a Moldovei, și în mod deosebit între Siret și Prut, a unui grup important de așezări datând din secolul al XII-lea, probabil și din prima jumătate a secolului următor, grup caracterizat de o cultură materială specifică. În podoabele și mai ales în ceramica descoperită în aceste așezări, se recunosc trăsături răsăritene grefate pe elemente ale civilizației locale, evoluate din aceea a etapei istorice anterioare. În stadiul actual al cercetărilor, este încă greu de precizat în ce măsură respectivele așezări, formate, aproape exclusiv, din semibordeie, oglindesc influența culturală a turanicilor târzii asupra populației românești, coabitarea româno-cumană sau sedentarizarea unor triburi cumane. Fără îndoială că aceste întrebări vor fi clarificate o dată cu determinarea variantelor teritoriale și cronologice prin cercetările viitoare.

Mai concludente sunt, deocamdată, alături de știrile din izvoarele scrise, rezultatele cercetărilor lingvistice și ale celor privind toponimia. În procesul conviețuirii dintre români și cumani, aceștia din urmă au fost, treptat, asimilați, nu însă fără a-și lăsa urmele în onomastica românească. Multe antroponime românești din secolele XIII–XIV sunt de origine cumană, după cum tot de origine cumană sunt unele dintre toponimele de pe teritoriul carpato-dunărean. Analiza lor prilejuiește o mai bună cunoaștere a realităților istorice ale epocii.

În acest sens, în regiunea de la apus de râul Jiu există toponime pecenego-cumane, ca de exemplu satul *Caraiman*, iar la răsărit de râul Olt *Teleormanul*, denumire de origine cumană. La sud de orașul Pitești este de menționat satul *Ciupag*, în prezent dispărut, iar la nord de Pitești satul *Caracal*, după cum pe teritoriul satului Mălureni se află locul numit *Talabă*. Un alt sat, numit *Tocsăbeni*, era situat pe malul stâng al Oltului.

S-a considerat că și numele *Bărăgan* ar veni tot din fondul cuman al toponimiei românești, deși nu este exclus ca el să fie de origine tătărească. În schimb, numele râurilor *Bahlui* și *Covurlui* ar putea fi puse cu mai multă siguranță în legătură cu limba cumană. Pe teritoriul Dobrogei, toponimia cumană este prezentă prin nume ca *Dervent*, *Urluia*, precum și prin denumirile unor dealuri.

Numărul relativ mare al toponimelor și al hidronimelor terminate în *-ui* de pe teritoriul României, pune totuși sub semnul întrebării legarea fiecăreia dintre aceste cuvinte de o prezență cumană efectivă, cu atât mai mult cu cât descoperirile arheologice de caracter cuman sunt foarte rare și de obicei izolate. Se adaugă și faptul că menționarea documentară a multora dintre aceste hidronime este relativ târzie, sensibil mai târzie decât epoca presupusei prezențe cumane. Se poate deci lua în considerație și eventualitatea vehiculării de către români a unor „toponime cumane", alături de o coabitare româno-cumană, chiar dacă și aceasta din urmă trebuie acceptată pentru explicarea conservării în mediul românesc din secolele XIV–XVII a anumitor toponime cumane. Astfel, în Oltenia există râurile *Desnățui*, *Călmățui* și *Teslui*. Se pot adăuga listei și hidronimele *Vaslui*, *Călui*. În Muntenia s-au păstrat numele *Călmățui*, *Cătălui*, *Mislui*.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 232.

Prin intermediul cumanilor au pătruns, în schimb, în limba română termeni legați de creșterea vitelor, cum ar fi, de pildă, *cioban* (generalizarea acestui cuvânt pe întreg teritoriul țării noastre dovedește un contact româno-cuman produs în anumite zone).

Cercetările arheologice nu sunt încă în măsură să ofere un tablou complet al coabitării româno-cumane. Dacă situația reliefată sub acest aspect de cercetările din Moldova mai ridică multe semne de întrebare în ceea ce privește semnificația istorică a documentului material, în schimb în nordul Dobrogei rezultatele par a fi mai concludente. Investigațiile întreprinse la Dinogetia-Garvăn au scos la lumină dovezile coexistenței, în locuințe-bordeie, a unei populații românești cu una „barbară", de curând sedentarizată. În asemenea locuințe s-au găsit, alături de vase modelate cu roata cu învârtire rapidă, oale de calitate primitivă, modelate cu mâna. Întrucât aceste locuințe datează de la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, este de presupus că ele aparțin unei populații românești care coabita la Dinogetia-Garvăn cu familii ce descindeau din comunități cumane, ce renunțaseră la viața nomadă.

3. CUCERIREA TRANSILVANIEI DE CĂTRE STATUL MAGHIAR. AȘEZAREA SECUILOR ȘI COLONIZAREA SAȘILOR

a. Rezistența instituțiilor românești; transplantarea în mediul autohton a unor instituții medievale central-europene

După stabilirea în Pannonia la finele secolului al IX-lea, ungurii au adoptat credința Romei și și-au extins dominația asupra unor teritorii învecinate, inclusiv asupra Transilvaniei. Noii veniți au încercat, uneori cu succes, iar alteori fără rezultate concludente, să înlocuiască vechile realități social-economice, politice, culturale și instituționale autohtone cu altele, transplantate. Rezultatul a fost suprapunerea peste instituțiile vechi a altora noi, o coexistență a lor, realitate care a conferit istoriei Transilvaniei o seamă de particularități distincte care explică dezvoltarea autonomă a acestei provincii în întreg evul mediu.

Cele dintâi semne ale schimbărilor survenite sunt în domeniul politic și social-economic. Cetățile distruse sau avariate cu ocazia luptelor cu pecenegii din primele două decenii ale celei de-a doua jumătăți a secolului al XI-lea și mai ales cu ocazia luptei din 1068, printre care Dăbâca, Șirioara, Morești, Moldovenești și altele, au fost refăcute și prevăzute cu fortificații suplimentare. Un exemplu elocvent este oferit de cetatea Dăbâca. Noi valuri de pământ, înalte uneori de 5 m, îmblănite pe amândouă fețele cu bârne de lemn așezate orizontal, legate cu bârne transversale, dispuse în șiruri, s-au ridicat în locul celor anterioare. Șanțuri de apărare, late uneori de 30 m și adânci până la stânca nativă, înconjurau valul. Poarta de intrare în cetate era flancată de turnuri de lemn.

Datarea acestei noi faze de fortificare se poate stabili cu destulă certitudine, cu ajutorul stratigrafiei, pe de o parte, iar, pe de alta, cu ajutorul inventarului descoperit: ceramică lucrată la roata înceată, brățări de sârmă răsucită, inele de tâmplă cu capătul în formă de S, pinteni, monede de la regele Coloman Cărturarul și altele, toate datând din secolele XI–XII. Viața intensă din așezarea sătească din marginea cetății Dăbâca este atestată de locuințele dezvelite, de cimitirul încadrat cronologic cu monede din secolele XI–XII, de bisericile din piatră, databile în secolul al XI-lea, una prin monedele descoperite, de la regele Ladislau I, și alta printr-o monedă bizantină din bronz din aceeași vreme.

Din perioada refacerii cetății de la Dăbâca datează și cel dintâi document cunoscut privind teritoriul Transilvaniei. Este un act emis din cancelaria regelui Geza I în anul 1075, unde se menționează cetatea Turda (*castrum Turda*) cu vama salinelor, din care jumătate este dăruită mănăstirii Sf. Benedict (Slovacia); este pomenit „orașul“ Biharea (*Bichor civitas*), de fapt cetatea Biharea și mai multe sate din jurul său, cu obligațiile locuitorilor față de aceeași mănăstire[1]. Actul dezvăluie realități sociale și economice cu caracter feudal destul de avansat. În această vreme va fi fost smulsă „românilor schismatici“ și cetatea Medieș, de lângă Satu Mare, fie de către regele Geza I, fie de către Ladislau I.

Pe la finele secolului al XI-lea și la începutul secolului următor, statul maghiar a reușit să reocupe teritoriile cucerite de Ștefan I și chiar să le extindă și să le organizeze. Înfrângerea pecenegilor a creat condițiile favorabile extinderii statului maghiar pe văile râurilor Someș, Mureș și Târnave, teritorii pe care au încercat să le organizeze din punctul de vedere politico-administrativ. În această privință, statul maghiar a întâmpinat împotrivirea populației autohtone, fapt pentru care regii cuceritori s-au străduit să atragă de partea lor pe fruntașii localnicilor, pe acei voievozi, duci, cnezi atestați drept conducători ai populației românești înainte de sosirea ungurilor în Pannonia. Căutând să suprapună peste organizațiile tradiționale ale populației românești pe cele maghiare, documentele scrise înregistrează la 1111, pentru prima oară pe teritoriul Transilvaniei, un conducător politic al acesteia, cunoscut sub numele de „*Mercurius princeps Ultrasylvanus*“[2], despre care nu se știe mai nimic. Nu se știe, deoarece se pare că n-a jucat vreun rol în istoria Transilvaniei, după cum se pare, iarăși, că nici nu și-a exercitat vreodată atribuțiile de „principe“. A fost un titlu „*in partibus*“, cum se numeau titlurile ecleziastice (episcopi, arhiepiscopi), care adesea nu se concretizau niciodată, în sensul că titularii lor nu-și ocupau diocezele. Mercurius nu și-a putut probabil exercita practic atribuțiile de principe. Nu se cunoaște nici cel mai mic semn de activitate a acestuia în Transilvania. Nici instituția principatului nu a găsit un teren prielnic de afirmare, ea fiind respinsă, deoarece era străină tradițiilor populației românești, care se împotrivea înlocuirii vechilor sale instituții.

---

[1] *Ibidem*, I, p. 1.

[2] *Ibidem*, p. 2.

Cnezatele și voievodatele locale, pe văile râurilor sau în regiunile naturale, în „țările românești", prezente pe întreg cuprinsul Transilvaniei și organizația politică mai cuprinzătoare a voievodatului transilvan desigur că au existat și au evoluat fără întrerupere și după anul 1113. Deoarece nu făcea parte dintre instituțiile înființate sau organizate de regalitatea ungară și fiindcă țara Transilvaniei nu fusese încadrată încă organic din punct de vedere administrativ și juridic în regatul Ungariei, voievodatul Transilvaniei ca instituție politică a rămas în afara preocupărilor cancelariei regești.

Mai norocoasă a fost regalitatea ungară în încercarea sa de a introduce alte instituții, de mai modestă însemnătate în raport cu aceea a voievodatului: instituțiile locale politico-administrative, comitatele. Acestea își caută loc între mai vechile instituții — districtele și cnezatele românești —, pe care nu le pot înlocui cu totul niciodată în anumite regiuni. Dovada rezistenței vechilor instituții teritorial-administrative stă în faptul că a fost nevoie de un veac și jumătate pentru organizarea câtorva comitate transilvănene.

Potrivit unui principiu răspândit în lumea medievală, teritoriile fără stăpân sau neorganizate din punctul de vedere social-politic, mai ales cele împădurite, deveneau proprietatea personală a regelui, la fel ca și teritoriile ocupate prin puterea armelor. Acestea erau împărțite în „districte" delimitate teritorial, un „hinterland" variabil în jurul unei cetăți sau al unei așezări întărite. Acest „hinterland" s-a numit comitat. În fruntea comitatului regele numește un om de încredere, comitele, cu atribuții administrative, juridice, fiscale și militare. În aceste împrejurări, respectivele unități teritorial-administrative, subordonate puterii centrale, erau comitate regale. La început, comitatele erau foarte cuprinzătoare din punct de vedere teritorial, corespunzând, aproximativ, vechilor formațiuni politice din secolele X–XI. Exista un foarte întins comitat al Bihorului, altul al Timișului, altul al Solnocului, altul al Albei. Pe măsura consolidării stăpânirii arpadiene, comitatele se conturează din ce în ce mai bine, înmulțindu-se, totodată, prin divizarea comitatelor inițiale.

Comitatele erau formate din două entități dependente una de cealaltă. Era mai întâi partea militară, garnizoana ce ocupa „cetatea", castrul (sau cetățile, castrele, când erau mai multe) din teritoriu și care reprezenta puterea centrală din punct de vedere politic și militar. Era, apoi, unitatea economică, formată din domeniile regale, nobiliare și bisericești. În centrul domeniului sau într-alt loc mai potrivit, din punct de vedere economic, era curtea regală sau a stăpânului feudal, unde locuia reprezentantul regelui sau al feudalului, înconjurat de oameni în slujba sa, numiți *udvornici* (*dvor*, *udvar* = curte).

Comitatele și comiții acestora sunt pomenite sau pomeniți în documente rând pe rând, începând cu primii ani ai secolului al XII-lea și până la cei din urmă ai veacului următor. Cu toate că documentele păstrate nu reflectă decât o parte a vieții atât de complexe și cu atât mai puțin cele din veacurile mai îndepărtate, din care s-a păstrat și este cunoscut doar un număr foarte mic de acte din totalul celor ce au fost emise, mențiunea documentară a comitatelor transilvănene permite unele constatări semnificative.

Cea mai veche mențiune documentară este a comitatului Bihor (1111 — Saul, comite de Bihor)[1], cuprinzând partea centrală a vechiului voievodat din secolul al X-lea condus de Menumorut. Centrul comitatului a fost, mai întâi, în cetatea Biharea și apoi la Oradea.

O oprire de o jumătate de veac se constată și în această încercare de organizare administrativ-teritorială, o oprire care înseamnă, în același timp, o continuă insistență din partea celor ce voiau cu orice preț să se înstăpânească efectiv asupra Transilvaniei, să o administreze, organizeze și exploateze, după sistemul feudalității de factură apuseană din Ungaria; după cum însemna și rezistență din partea acelora ce se străduiau din răsputeri să-și apere vechile organizații și instituții social-economice și social-politice. Relația nu va fi fost lipsită de conflicte, uneori chiar armate.

Pământul a păstrat și a salvat de la pieire unele vestigii care pot constitui mărturii indirecte despre cele petrecute în aceste locuri. Două tezaure au fost descoperite: unul la Streja-Cârțișoara și altul la Făgăraș. Cel dintâi cuprinde obiecte de podoabă de o valoare remarcabilă: lănțișoare împletite din sârmă subțire din argint, butoni ornamentați în tehnica filigranului și alții auriți, fragmente dintr-o diademă de argint, ornamentată cu granule și filigran, turte de argint și monede bizantine dintre anii 1118 și 1143. Se îmbină în tehnica de execuție a podoabelor descoperite la Streja-Cârțișoara elemente stilistice diferite — în primul rând bizantine —, iar valorea lor este deosebită, dacă numai argintul brut se ridica la prețul a 240 ha de pământ, după estimările din secolul al XIII-lea. Cel de-al doilea tezaur este format din circa 60 de monede bizantine, emise între anii 1088 și 1143. Mai poate fi adăugat acestora un mic „tezaur" descoperit la Amnaș – jud. Sibiu, format din turte de argint și monede bizantine și sârbești.

Toate cele trei tezaure au fost ascunse pe la mijlocul secolului al XII-lea, de frica întâmplărilor neliniștitoare pentru posesorii unor asemenea valori. Asemenea posesori nu erau, desigur, oameni de rând. Dimpotrivă, tezaurele sugerează persoane importante din punct de vedere social și politic, conducători ai Țării Făgărașului, cu centrul în cetatea omonimă. Nu era un om de rând un asemenea feudal făgărășean nici din punct de vedere cultural. Legăturile sale cu Bizanțul dovedesc contrariul, indică o persoană care prețuia creațiile materiale — și poate deopotrivă spirituale — ale civilizației vremii, ale celei mai de seamă civilizații a secolelor XI–XII. Legăturile economice și, se poate afirma, politice și culturale cu Bizanțul, de asemenea, erau o realitate pentru sudul Transilvaniei acelei vremi. Mai pot fi adăugate acestor dovezi cu privire la starea culturală a populației din zonă descoperirile de la Morești, precum și tezaurul descoperit la Sălacea – jud. Bihor, compus din 800 de monede.

---

[1] *Ibidem.*

b. Prefaceri social-economice în societatea transilvană; stratificarea țărănimii

Potrivit obiceiurilor juridice feudale, teritoriile cucerite erau declarate proprietate a puterii centrale, în cazul Transilvaniei al regalității ungare. S-a format, astfel, prin cotropirea pământurilor obștești și prin ocuparea domeniilor cetăților și ale fruntașilor populației locale, proprietatea regală. În veacul al XII-lea proprietatea regală era mai însemnată decât cea nobiliară, laică și bisericească. Cetățile mai vechi, centre politice, economice și administrative încă înainte de ocuparea Transilvaniei de către statul ungar, ajung în stăpânirea regelui. Atât cetățile vechi, cât și cele noi aveau în jurul lor întinse domenii care formau proprietatea regelui. Acolo unde lipseau cetățuile se organiza o „curte" (*curia, curtis*), un fel de conac (*dvor, udvar*), unde locuiau reprezentanții regali, slujiți, ei și nevoile curții, de oameni de curte (*udvornici*).

Pentru a-și putea apăra interesele și în perioada în care s-au constituit domeniile feudale bisericești și nobiliare, puterea centrală s-a preocupat de întărirea comitatelor regale. Acestea înglobau, pe lângă domeniile regale, domeniile feudale laice și ecleziastice, care, prin organizarea lor internă, nu aparțineau comitatului, deoarece domeniul feudal era format din numeroase moșii răspândite în mai multe comitate. Teritoriul comitatului, numit adesea și „parohie" (*parochia*), era „administrat" de un comite (*comes*) sau de un comite parohial (*comes parochianus*).

În cadrul comitatului regal și mai ales pe domeniile regale, trăia o categorie de oameni care forma o oaste răspândită în diferite părți ale comitatului, oamenii cetății (*castrenses, civiles*), apoi slujitorii regelui (*servientes regis*) sau cavalerii (*milites*), mici nobili, care nu recunoașteau la început decât autoritatea regelui.

Din întinsele sale domenii, regele dăruia unor credincioși, laici și clerici, numeroase moșii drept răsplată pentru sprijinul acordat regalității. Pe aceste moșii locuia o populație numeroasă de oameni înainte liberi, care sunt aserviți noului stăpân, în diferite grade de dependență. Cei de pe domeniile cetăților sunt transformați în iobagi ai cetății, în oameni ai cetății și în udvornici, cei de pe moșiile regale în iobagi „liberi", în slugi sau udvornici. Pe lângă aceste categorii de țărani, mai mult sau mai puțini liberi, pe proprietățile regale mai trăiau numeroși robi, proveniți fie din prizonieri de război, fie din rândurile populației locale, iar pentru exploatarea minelor metalifere și a ocnelor de sare a fost folosită populația locală, la care s-au adăugat „oaspeții" aduși din alte părți.

Ca urmare a daniilor regale, tot mai numeroase cu cât înaintăm în timp, proprietatea regească se micșorează, sporind proprietatea feudală. Întărindu-se astfel clasa feudală, aceasta nu se mai mulțumește cu munificiența regală, ci își sporește domeniile, fără să mai țină seama de interesele puterii centrale, de multe ori chiar împotriva acesteia. Această creștere a puterii nobilimii mari devenea amenințătoare pentru nobilimea mică, pentru slujitori (*servientes*), care determină o mișcare de masă cerând refacerea domeniilor cetăților și anularea daniilor regale din ultima vreme.

În Transilvania procesul de acaparare a pământului de către feudalii laici și clerici a avut, cum s-a arătat mai sus, un caracter sistematic, după ocuparea acestei „țări" de către statul ungar. Feudalii, cu ajutorul regalității, se întrec în răpirea pământurilor obștilor țărănești și în aservirea țărănimii române, până atunci liberă. Proprietatea nobiliară și bisericească în Transilvania a sporit pe două căi: prin răpirea pământului acelorași obști sătești românești de către feudalii nou-veniți sau de cei desprinși din sânul obștilor și prin danii regale din pământurile cotropite. Ambele căi contribuie la formarea domeniilor în Transilvania, începând mai ales din secolul al XII-lea. Stăpânii domeniilor sunt atât laici — nobili —, cât mai ales clerici — episcopi, abați ai mănăstirilor —, dar mai cu seamă regele.

Prin cel dintâi act referitor la Transilvania, din anul 1075, mănăstirea Sf. Benedict (Slovacia) era dăruită cu 36 de sate, părți de sate sau pământuri din proprietatea obștească, dintre care unele în comitatul Bihor[1]. Tot astfel, mănăstirea din Sâniob (din același comitat Bihor) era dăruită de regele Geza al II-lea cu 24 de sate sau părți de sate, împreună cu 258 de case sau gospodării, dintre care unele erau, ca și în cazul daniei pentru mănăstirea Sf. Benedict, gospodării de pescari, vieri, meșteșugari, țărani „liberi", iobagi sau robi[2].

Aceste danii regești sunt, de fapt, pământurile obștilor țărănești, cotropite de biserică cu sprijinul puterii centrale, întărite apoi prin acte juridice, care consfințeau „dreptul" de stăpânire al bisericii.

Împreună cu alte instituții autohtone, dreptul consuetudinar, numit în izvoarele vremii „legea veche", „dreptul românesc", „dreptul românilor" (*antiqua lex*, *ius valachorum*, *ius valachicum*, *modus Olachorum*, *ritus Valachie*, *lex terra*, *consuetudo terra*), a rezistat secole de-a rândul în fața legilor și a legiuirilor oficiale. Explicația este aceeași ca și în cazul celorlalte instituții românești: înrădăcinarea adâncă în conștiința populară și, de asemenea, concordanța deplină între organizarea social-economică și social-politică a românilor în obști, districte, cnezate, voievodate și conținutul legii sau dreptului românesc. Dreptul românesc (*ius valachicum*) a supraviețuit și a fost folosit atât în cele trei țări române, cât și în anumite teritorii din țările și provinciile vecine locuite de români, care își păstrează propriile forme de organizare și de viață: cnezatul Haliciului, mai târziu sudul Poloniei, Slovacia, Moravia, Serbia, Croația, Silezia. Ca oricare altă instituție, și *ius valachicum* a suferit prefaceri pe măsura celor din societatea românească, îmbogățindu-se și adaptându-se la evoluția societății, păstrând, însă, din fondul inițial anumite trăsături și caracteristici proprii, esențiale. De aceea, când oficialitatea a încercat să-l înlăture și să-l înlocuiască cu dreptul feudal, românii au reacționat energic, silind oficialitatea să cedeze.

Dreptul românesc se distinge atât prin conținut, cât și prin organizarea și procedura de judecată, în probleme civile și în probleme penale, cu alte cuvinte în întreaga viață a obștilor: proprietate și posesiune, devălmașă și familială, moștenire și hotărnicire, împărțirea roadelor muncii colective, folosințe comune (pășuni, păduri, ape), relații între oameni, abateri de la etica străbună (furturi, bătăi, injurii). În toate acestea și în altele se respectau legile îndătinate, legile vechi, obiceiul pământului, care se deosebeau, parțial sau esențial, de cele oficiale.

---

[1] *Ibidem*, p. 1.

[2] *Ibidem*, p. 4–6.

Deosebiri existau și cu privire la alcătuirea instanțelor și la procedura de judecată. De obicei, în cazul judecării pricinilor mai mici, dintre locuitorii unui sat, instanța de judecată era formată din judele satului „președinte“ și „consilieri“ săi, „oameni buni și bătrâni“. Aceștia se adunau, de obicei duminica și în zilele de sărbătoare, sub un arbore bătrân sau în „casa satului“. Înaintea acestora se înfățișau împricinații, singuri sau însoțiți de martori, jurători, oameni din sat, cunoscători ai pricinii judecate. Judecata era publică, deci cu participarea tuturor celor interesați. Sentința era obligatorie, vinovatul fiind judecat și condamnat, de fapt, de întreaga comunitate sătească.

În cazul problemelor mai importante de proprietate, posesiuni, hotărnicie, folosință în comun, moștenire, care priveau mai multe comunități, instanța de judecată era formată din mai mulți cnezi, preoți și oameni de rând, prezidată de crainic sau castelan (în satele de pe domeniul cetăților). Ca și în privința instanței inferioare sătești (*forum pedaneum*), tot astfel și în acest caz, sentința, oricare ar fi fost (închisoare, pedeapsă corporală, oprobiul public, gloabă), avea îndoită semnificație: juridică și morală.

Formarea proprietății funciare feudale a jucat un rol hotărâtor în istoria populației rurale, a trasat un hotar vizibil între stăpânii de moșii și populația de la sate. Stăpânii domeniilor feudale au ocupat întinderi însemnate din pământul țăranilor și au aservit țărănimea așezată pe acest pământ. În același timp, stăpânii feudali și-au atras o parte dintre țăranii siliți să părăsească obștea și i-au transformat în populație aservită. Astfel, s-au format trei pături de bază ale populației rurale: țăranii care își mai păstrează proprietatea obștească și libertatea social-juridică, țăranii ajunși în dependență feudală și robii. Firește că și în sânul acestor pături de bază existau anumite categorii mai mult sau mai puțin conturate.

În această perioadă de transformări în baza economică a societății, de constituire a noii societăți feudale, în veacurile XI–XII, păturile țărănimii nu sunt încă pe deplin cristalizate. De aceea și în izvoarele vremii ele se suprapun, iar terminologia izvoarelor cuprinde, de multe ori, mai multe pături sub același nume. De-abia în secolul al XIII-lea, mai ales în a doua jumătate a acestui secol, și în secolul al XIV-lea, când transformările intervenite în baza economică sunt pe deplin conturate, păturile țărănimii fiind cristalizate, sunt individualizate. Este explicația greutății cunoașterii precise a diferențierilor sociale din Transilvania în secolele XI–XII, cu atât mai mult cu cât trecerea de la o situație la alta era un fenomen obișnuit.

Oricare și oricâte ar fi, mai mari sau mai mici, deosebirile dintre diferitele pături ale țărănimii, acesteia îi este proprie caracteristica de a fi producător direct, posedând anumite mijloace de producție proprii, necesare pentru realizarea muncii sale și pentru agonisirea mijloacelor de existență; țăranul își desfășoară munca la câmp în mod independent, ca și în industria casnică, dependentă de agricultură.

În ceea ce privește situația lor juridică, țăranii pot fi agricultori liberi și dependenți în diferite grade și forme de stăpânii feudali, atât laici, cât și ecleziastici. Tendința generală în ce privește starea juridică a țăranului din perioada de feudalizare a societății este transformarea lui din om liber în om dependent, plătind dijmă sau făcând clacă, ori devenind chiar iobag. Dar atât țăranii liberi, cât și cei dependenți își păstrează, totuși, caracteristica economică. Ei rămân totdeauna plugari, posedând mijloace de producție, în cele mai multe cazuri complete sau numai parțiale.

Izvoarele din această perioadă evocă mai mulți termeni care desemnează populația sătească: *populi* (locuitori, oameni), *rustici* (țărani), *aratori* (agricultori, plugari), *villani* (săteni), *homines libri* (oameni liberi), *habitatores*, *incolae* (locuitori), *hospites* (oaspeți), *coloni* (țărani iobagi, coloni), *iobagiones* (iobagi), *vulgares* (oameni de rând), *pauperes* (săraci), *plebei* (oameni de jos), *inquilini* (jeleri), *ministri*, *ministeriales* (slugi, slujitori), *famuli*, *servitori* și *slugak* (slugi), *dușnici* (robi dăruiți), *libertini* (libertini, robi eliberați), *servi* (robi, șerbi), *manicipia* (robi, slugi), *ancillae* (roabe, slujnice).

Termenul de *populus* — *populi* la început însemna om, locuitor în general. Dar în procesul de desprindere din masa „oamenilor“ a unei pături mai bogate și privilegiate, adică în procesul formării claselor sociale, au apărut termeni noi pentru desemnarea păturilor suprapuse: *potens* – *potentes*, *magistrum* – *magistri*, *procer* – *proceres*, *nobilis* – *nobiles*, *familiaris* – *familiares*, *serviens* – *servientes*, *miles* – *milites* etc. Termenul de *populus* – *populi* a rămas să desemneze, în general, pe omul de jos, pe țăran, confundându-se, ca accepțiune social-juridică, cu termenii *rusticus* – *rustici* și *villanus* – *villani*. Dar chiar și conținutul acestor termeni s-a schimbat pe măsură ce feudalismul s-a dezvoltat. La început, în veacul al XII-lea și în prima jumătate a veacului al XIII-lea, *populi*, *rustici*, *villani*, sunt oameni liberi, membri ai obștilor sătești. Din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, termenii *populus* și *rusticus* își schimbă treptat conținutul. Cei chemați cu acești termeni sunt, de obicei, oameni în dependență feudală, iobagi, în cele mai multe cazuri *populi* sau *iobagiones* / *iobagionales*.

Pe lângă păturile principale țărănești, mai existau, îndeosebi în perioada de transformări fundamentale prin care a trecut societatea Transilvaniei în secolele XI–XII, numeroase pături intermediare, a căror situație social-juridică este greu de precizat, mai ales că ele sunt într-o continuă schimbare. În această categorie se găseau: iobagii liberi, naturali sau ai „sfântului rege“ (*iobagiones liberi*, *iobagiones naturales*, *iobagiones Sancti Regis*), iobagii cetăților (*iobagiones castrorum*, *iobagiones castri*), oamenii cetăților (*castrenses*, *civiles*) și oameni ce îndeplineau anumite slujbe la curțile feudale (*conditionari*, *udvornici*).

Dacă situația categoriilor țărănești principale din această perioadă rezultă cu mai multă limpezime din izvoarele contemporane, situația păturilor intermediare este acoperită de multe nebuloase. Din cauza puținătății izvoarelor și a lipsei de preciziune a acestora, atunci când pomenesc aceste categorii sociale este destul de dificilă precizarea situației lor social-juridice.

Cine erau iobagii liberi, naturali sau „ai sfântului rege“ ? Din faptul că aceștia se apără de încercarea unor oameni ai cetății Bihor sau ai cetății Sătmar de a-i transforma în oameni ai cetății sau chiar în iobagi ai cetății, înseamnă că ei aveau o situație socială și juridică superioară, atât categoriei de oameni ai cetății, cât și celei de iobagi ai cetății. Iobagii liberi, „ai sfântului rege“, pretindeau că această situație privilegiată le-a fost dăruită de regele Ștefan I cel Sfânt și de aceea se socoteau pe o treaptă superioară celorlalte categorii de țărani-militari, oameni ai cetăților, iobagi ai cetăților. Strămoșii acestor iobagi liberi, „ai sfântului rege“, pomeniți în secolul al XIII-lea, ar fi primit de la regele Ștefan I pământuri regești aferente domeniilor cetății regale cu drept de moștenire. Ei trăiau în sate aparținând domeniilor cetăților, alături de alte categorii de iobagi, de iobagii cetăților și de oamenii cetăților. Ei stăpâneau pământul, din dania regilor, alături de categoriile amintite. Situația lor social-economică și juridică nu era prea deosebită de a iobagilor de cetate sau de a oamenilor de cetate, de aceea se cunosc procese între aceste categorii, care se confundau aproape ca stare socială și juridică, cu toată strădania iobagilor „sfântului rege“ de a-și menține situația privilegiată.

Din rândurile iobagilor„sfântului rege“ mulți vor reuși să pătrundă în rândurile nobilimii mici, împreună cu slujitorii (*servientes*). Alții vor îngroșa rândurile țărănimii, ajungând până la urmă în stare de șerbie. Această categorie socială a avut vremea sa de înflorire în secolul al XI-lea și prima jumătate a secolului al XII-lea, iar când feudalismul a prins rădăcini tot mai adânci, în a doua jumătate a secolului al XII-lea și mai ales în secolul al XIII-lea, categoria iobagilor liberi, naturali, cunoaște drumul declinului. De altfel, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, o dată cu reorganizarea țării după invazia tătarilor, categoria iobagilor „sfântului rege“ nici nu se mai amintește în izvoarele contemporane.

Alte pături sociale intermediare, oscilând între mica nobilime și țărănime, erau iobagii de cetate (*iobagiones castri*) și oamenii cetății (*castrenses*). Potrivit *Gestei* lui Simon de Kéza și a altor izvoare contemporane, între care, în primul rând „Registrul de la Oradea“, rezultă că iobagii cetății erau oameni dependenți, nu aflați însă într-o dependență de natură servilă, ci într-una cu caracter socio-militar, cu anumite drepturi și cu anumite îndatoriri față de cetate și față de comandanții lor. Era mai întâi comandantul sau pârcălabul cetății (*praefectus castri*), conducătorul militar și administrativ al cetății și al populației din teritoriul cetății. Urma, în ordine ierarhică descrescândă, mai marele oștirii (*dux* sau *princeps exercitus*), comandantul militar, ajutorul pârcălabului în probleme ostășești. Erau, apoi, subalternii comandantului militar, sutașii (*centuriones*), care aveau comanda unei centurii sau a unui centurionat (o sută de oameni), după care urma hotnogul (*hodnogio*), comandantul unei unități mai mici, de zece oameni, un fel de decurion. În atribuțiile sale administrative și mai ales fiscale, pârcălabul era ajutat de un crainic principal (*archipraeco*), care răspundea de strângerea dărilor de la oamenii cetății și de la ceilalți locuitori de pe domeniul cetății.

Din punctul de vedere social-juridic, iobagii cetății se situau pe un loc de mijloc între iobagii naturali, liberi, „ai sfântului rege“ și oamenii cetății. De aceea, între aceste categorii se poartă procese, rezultate din tendințele unora de a urca într-o categorie superioară și împotrivirea altora de a coborî într-una inferioară.

Iobagii cetăților aveau unele obligații cu caracter militar față de cetate și față de rege și nu puteau părăsi cetatea după bunul lor plac. Lipsa aceasta de libertate nu se asemăna însă cu starea de dependență de caracter feudal, așa cum erau, în această vreme, oamenii ajunși în stare de servitute. De altfel, iobagii cetăților aveau această situație încă din timpul regelui Ștefan I, iar drepturile lor sunt confirmate la 1222 de regele Andrei al II-lea[1].

Marea masă a iobagilor de cetate ocupa, ca și iobagii „sfântului rege", o situație intermediară între mica nobilime și țărănimea propriu-zisă. Unii dintre ei au urcat o treaptă superioară în ierarhia socială, pierzându-se în rândurile nobilimii mici, ca și unii dintre iobagii „sfântului rege" sau chiar unii dintre oamenii cetăților. Ei au devenit slujitori regali (*servientes regis*). Acest fenomen este sesizat începând cu sfârșitul secolului al XII-lea, mai mult ca un fenomen sporadic. O altă parte a fost absorbită de familiarii liberi, dar nenobili ai regelui, ai nobililor și ai bisericii. În sfârșit, cei mai mulți au coborât pe o treaptă inferioară, pierzându-se în masa țărănimii.

Cealaltă categorie, aceea a oamenilor cetății (*castrenses*), a format principala pătură a țărănimii propriu-zise. Obligațiile lor erau de a întreține și de a apăra cetatea respectivă, iar în timp de război de a participa la lupte. Mai datorau, totodată, și unele slujbe și dări în produse comitelui din comitatul pe teritoriul căruia se afla cetatea. Oamenii cetății cultivau liberi pământul pus la dispoziția lor pe domeniul cetății respective. Mai ales cei ce îndeplineau și când îndeplineau anumite obligații ostășești erau împărțiți în centurii sau centurioane, comandate de centurioni. Asemenea centurionate sunt pomenite în cetatea Clujului la 1213 și în cetatea Bihor la 1217 și 1222[2].

Oamenii cetății trăiau în sate pe domeniile cetăților regale împreună cu iobagii cetății, cu iobagii „sfântului rege" și cu alți oameni liberi. Când o bucată de pământ din domeniul cetății ajungea, prin danie regală sau în alt chip, în stăpânirea unui feudal, împreună cu pământul ajungeau și oamenii cetății în dependența feudalului respectiv. Totuși oamenii cetății își mai păstrau un oarecare timp, cel puțin din punctul de vedere juridic, starea de oameni ai cetății. Ei stăteau sub jurisdicția cetății căreia îi aparțineau. În timp de liniște și de pace erau țărani, ocupându-se cu agricultura pe domeniul cetății respective. În calitate de agricultori, pe lângă pământul pe care-l stăpâneau în comun, mai aveau și animale, stăpânite, probabil, tot în comun.

Din produsele agricole și animaliere se întrețineau pe ei și pe ceilalți ostași din cetate. Oamenii cetății puteau aproviziona cetatea cu produse agricole și animale, deoarece ei erau destul de numeroși. Nu aveau proprietate personală, ei dețineau pământul în comun, iar roadele erau, la fel, comune. Niciodată nu se pomenește proprietatea individuală a acestor oameni ai cetății, ci numai pământul lor comun sau gospodăriile lor.

---

[1] *Ibidem*, p. 189–193.

[2] *Ibidem*, p. 49, 83, 95.

Stăpânirea în comun de către oamenii cetății a pământului pe care locuiau rezultă în mod evident dintr-un proces dezbătut la 1219 în fața capitlului din Oradea. Sătenii din Naimon învinuiesc niște oameni liberi din acel sat că sunt venetici; cei învinuiți neagă respectiva acuzație, specificând că au pământul în comun cu oamenii cetății Solnoc încă de la începutul așezării neamului lor acolo[1].

Oamenii cetății, după cum rezultă din mai multe pricini dezbătute în fața capitlului de Oradea, aveau o situație inferioară iobagilor de cetate; unii dintre ei erau ridicați de către rege, în urma unor fapte de vitejie sau de credință deosebite, la o treaptă superioară, devenind iobagi de cetate (*iobagiones...de castrensibus exempti*). Ei aveau o situație inferioară și în raport cu țăranii liberi oaspeți. Numeroase cazuri judecate de capitlul din Oradea dovedesc dârzenia cu care oamenii liberi se apără de învinuirea de a fi oameni ai cetății și deci de a fi asimilați cu aceștia ca stare juridică și socială.

Oamenii cetății au fost siliți să ducă o luptă neîntreruptă împotriva comandanților lor care se comportau după felul feudalilor față de supuși, căutând, prin abuzuri și silnicii, să le diminueze privilegiile, să-i împovăreze cu sarcini grele, să le știrbească dreptul de posesiune. În fața capitlului de la Oradea s-au judecat plângeri ale oamenilor cetății împotriva sutașilor lor, care le-au luat mai mulți bani decât obligația legală, împotriva castelanilor care îi asupreau cu judecăți și dări nedrepte, împotriva unor feudali care le răpeau pământurile, cum se plâng oamenii cetăților Arad, Satu Mare și Crasna. Pentru recăpătarea pământurilor răpite, ei poartă lungi procese, dovedindu-și uneori dreptatea. Alteori, cunoscând caracterul părtinitor al justiției vremii, și-au făcut singuri dreptate, atacând proprietățile magnaților, cauzând distrugeri și pagube însemnate feudalilor samavolnici. Mulțimea proceselor dovedește frământarea, agitația ce domnea în rândurile oamenilor cetății, transformările prin care treceau aceștia, împingerea lor într-o stare socială inferioară, urmând soarta domeniilor cetății care ajung tot mai mult în stăpânirea unor feudali.

Starea socială de țărani a oamenilor cetății rezultă și din situația lor juridică, fiind puși în aceeași categorie cu oaspeții, cu jelerii și cu țăranii. Mai rezultă, în al doilea rând, această stare și din faptul că nimeni dintre oamenii cetății, dintre udvornici sau dintre cei supuși vreunei îndatoriri servile, nu putea fi admis la preoție. Rezultă, în sfârșit, și din faptul că ei puteau fi scoși din situația lor de oameni ai cetății și dăruiți unor feudali laici sau ecleziastici.

Masa populației rurale nu o formau, însă, păturile amintite mai sus, ci țărănimea liberă, alcătuită din oaspeți colonizați, dar mai ales din țărănimea liberă din obști, care, pe măsură ce se dezvolta feudalismul, ajungea țărănime dependentă. Până în prima jumătate a secolului al XIII-lea, proporția dintre cele două categorii de țărani s-a menținut în favoarea țărănimii libere din obști. Din a doua jumătate a acestui secol, numărul țăranilor liberi a scăzut, în urma noii ofensive a nobilimii, care a reușit să cotropească alte pământuri țărănești, reducând la starea de șerbie proprietarii de până atunci ai acestora.

---

[1] *Ibidem*, p. 98.

Totuși, țărănimea liberă n-a putut fi desființată cu totul, în ciuda ofensivei sistematice întreprinse împotriva sa de stăpânii de moșii. În această vreme „oamenii liberi“ se caracterizau, în primul rând, prin libertatea social-juridică și apoi, în unele cazuri, prin libertatea economică; libertatea social-juridică se exprima în dreptul de liberă strămutare.

O pătură a țărănimii libere din Transilvania a acestui timp o formau elementele străine, colonizate de regii Ungariei, oaspeții sași și secui.

Masa țărănimii libere era formată din membrii obștilor sătești românești, care, până la mijlocul secolului al XIV-lea, sunt foarte numeroase, rărindu-se începând din a doua jumătate a acestui secol, fără să dispară însă cu totul, nici chiar în veacul următor. Chiar și atunci când ajunge, parțial sau în întregime, în stăpânirea unui feudal, obștea își mai păstrează oarecare libertate, iar pământul este stăpânit în comun de membrii obștii (*populis*) și de noul stăpân. Este vorba, firește, de o perioadă de tranziție, care poate fi mai lungă sau de mai scurtă durată, după împrejurări, și care se încheie, de obicei, prin aservirea obștii și a locuitorilor ei. În faza de tranziție, locuitorii obștilor erau oameni liberi (*liberi*) din punct de vedere social-juridic, în fapt însă libertatea lor era din ce în ce mai limitată, pe măsura întăririi feudalismului; obligațiile în natură sau în muncă față de stăpân transformă pe acești „liberi“ în oameni dependenți, cu drept de liberă strămutare.

Răspândirea și însemnătatea obștilor sătești transilvane sunt adeverite de numeroase documente ale vremii. Astfel, în actul de confirmare pentru moșiile bisericii din Arad, din anul 1202–1203, se pomenesc mai multe obști sătești, în care țărănimea ducea o existență liberă; fiecare familie țărănească avea o gospodărie proprie[1]. Această unitate economică familială, încorporată într-o obște sătească, se numea „soartă“ (*sors*). Cu un singur prilej sunt pomenite, în regiunea Aradului, zece sate cu țărani liberi învecinate pământurilor bisericii. Din acest exemplu se poate deduce proporția țăranilor liberi din Transilvania la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea. Tot din acest act de danie pentru biserica din Arad se mai pot trage și alte concluzii. În unele sate țărănimea nu era omogenă sub aspect social și juridic. Alături de țărănimea liberă, exista și țărănimea care, împreună cu pământul, ajunsese în dependența bisericii din Arad. Astfel, în satul Galșa biserica avea doar șapte sorți de pământ (*septem sortes de terra*). Aceasta înseamnă că șapte familii țărănești de vieri ajunseseră, împreună cu pământul lor, în dependența bisericii. În satul Saris, biserica avea doar cinci gospodării (*mansiones*) țărănești în dependența sa, restul țăranilor fiind liberi, având pământul în comun, iar dacă se mărea numărul lor se înmulțeau și sorțile (*si numerus eorum, augmentatibur, debent eis augmentari et sortes*), ceea ce înseamnă că pământul se împărțea periodic, prin tragere la sorți, după necesitățile comunității.

O altă regiune unde documentele atestă existența țărănimii libere românești trăind în obști se afla în partea sud-estică a Transilvaniei, în Țara Făgărașului. Țărănimea liberă făgărășană și obștile sătești de aici erau organizate în acea „țară a românilor“, pomenită în 1222. În Țara Făgărașului a existat o puternică țărănime liberă nu numai în perioada evului mediu timpuriu, ci și în timpul de înflorire a acestei întocmiri sociale-economice. Documentar, în veacul al XIII-lea, țărănimea română liberă din Țara Făgărașului este amintită în satul Cârța. Înainte de 1223 o parte a pământului satului Cârța a fost răpită obștii românești și dăruită mănăstirii de acolo (*terram … exemptam de Blaccis*)[1]. Restul pământului mai rămăsese țăranilor un oarecare timp, căci la 1252, când regele Bela al IV-lea a dăruit comitelui Vincențiu moșia Szek (Trei Scaune), se spune că această moșie era așezată între pământurile românilor din Cârța, cele ale sașilor din Țara Bârsei și ale secuilor din Sepsi[2].

---

[1] *Ibidem*, p. 23–27.

Sate locuite de țărani liberi sunt pomenite și în comitatul Alba. Cu prilejul reînnoirii privilegiilor pe seama oaspeților din Ighiu și Cricău la 1238, li se hotărnicesc și satele: hotarul lor se învecinează pe o parte cu oamenii din satul Șard (*cum populis de villa Sard*), pe de altă parte cu satul Sf. Martin (*cum villa Sancti Martini*), iar pe a treia parte cu oamenii din satul Bucerdea (*cum populis de Buchard*)[3]. Țăranii din satele amintite erau liberi, nu ajunseseră în dependența vreunui feudal; dacă ar fi fost sate aservite, s-ar fi precizat numele proprietarului, așa cum se proceda de obicei.

Este o certitudine și existența obștilor românești hațegane și maramureșene în secolul al XII-lea, puternice încă în secolele următoare, ca și a obștilor zărăndene și a celor bănățene din regiuni cu relief mai înalt. În cnezatele (districtele) hațegane, maramureșene, zărăndene și bănățene, țărănimea avea în folosință familială loturile de agricultură și de fânețe din hotarul satului și stăpânea în devălmășie pășunile, pădurile și apele. Este o prelungire a drepturilor anterioare ale obștii, de stăpânire în comun a bunurilor funciare. De asemenea, o prelungire în vreme a unor realități anterioare este și stăpânirea în comun a unor hotare de către mai multe sate.

Câtă vreme obștile sătești, în general, și-au mai păstrat libertatea, ele nu au făcut obiectul unor acte cu caracter juridic și deci nu sunt pomenite în documente. Pomenirea lor în asemenea înscrisuri, care înseamnă începutul sfârșitului lor, permite însă cunoașterea unor realități obștești mai vechi sau din momentul acela.

Existau cazuri de obști sătești românești ai căror membri nu erau aserviți complet, o dată cu dăruirea lor, hotărându-li-se unele obligații de natură feudală, care-i reduceau, totuși, la o stare de dependență concretă față de mănăstire. Astfel, este cazul celor 30 de gospodării (*mansiones*), adică familii țărănești din Transilvania, care, potrivit actului de danie al regelui Bela al II-lea din 1138, trebuiau să dea 24 000 de bolovani de sare mănăstirii din Dömös, precum și oamenii care aveau obligația să dea acelei mănăstiri piei de jder, de urs, cingători și coarne de bour[4].

În întreg veacul al XII-lea, aservirea țăranilor față de feudali s-a menținut în această formă incompletă. Iobăgirea completă era încă un fenomen sporadic în acest veac. Actul de danie al regelui Ștefan al III-lea din 1169 pentru mănăstirea din Sâniob – jud. Bihor este foarte concludent pentru cunoașterea situației de trecere a țăranilor de la starea de oameni liberi la starea de dependență. Întâlnim în acest act familii (*familiae*) dăruite încă de regele Ladislau I: meșteșugari, libertini, slugi. Regele Geza al II-lea a completat vechea danie cu alte 24 de sate. Țăranii din cele 24 de sate se împărțeau în felul următor: 94 de case (*domus*), 65 de gospodării (*mansiones*), 12 case de pescari (*domus piscatorum*), 6 case de călărași (*domus equitum*), 24 de gospodării de vieri (*mansiones vinitorum*), 12 gospodării de meșteșugari (*mansiones operariorum*), 6 case de iobagi (*domus iobagionum*), 11 case de libertini (*domus libertinorum*) și 32 gospodării de robi (*mansiones servorum*)[1]. Cele 94 de case și 65 de gospodării (în total 159, căci „case" și „gospodări" au aceeași accepțiune) erau locuite de țărani, cărora nu li se indică nici o stare socială și nici o obligație față de noul stăpân, ceea ce înseamnă că dependența lor era mai ușoară, că erau într-o stare de semilibertate. Cele 12 case de pescari și 6 de călărași și cele 24 de gospodării de vieri, adică 42 de familii de țărani ce le locuiau, erau într-o dependență mai strânsă față de noul stăpân; la mănăstirea Sâniob erau slugi cu obligația de a pescui, de a lucra viile sau de a păzi caii mănăstirii. Cele 12 familii de meșteșugari trebuiau să îndeplinească anumite munci pentru mănăstire, ca meșteșugari sau la anumite exploatări miniere. Aceeași situație o aveau și familiile de meșteșugari dăruite la sfârșitul secolului al XI-lea de regele Ladislau I mănăstirii Sâniob[2], având față de mănăstire obligația de a-i da o parte din produsele lor meșteșugărești, după cum se spune limpede despre lemnarul-strungar dăruit la 1202–1203 bisericii din Arad[3], care trebuia să dea anual bisericii 20 de vase sau să facă anumite lucrări în legătură cu meseria respectivă, cum se precizează, de altfel, în privința lemnarilor-strungari, care trebuiu să facă zăvoare la porți, vase și orice alte lucrări de lemnărie. Cele șase case de iobagi se aflau într-o dependență mai accentuată față de noul stăpân, pe când cele 32 de gospodării de robi erau cu totul în stăpânirea feudalului, așa cum erau raporturile între robi și stăpânii lor; iar cele 11 case de libertini erau robi eliberați, în situația trecerii de la robie la starea de țărani „liberi".

---

[1] *Ibidem*, p. 200; Hurmuzaki, I/1, p. 79.

[2] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 6; Hurmuzaki, I/1, p. 234.

[3] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 310–311; Zimmermann-Werner, I, p. 66–68.

[4] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 2.

Analiza statistică a structurii social-juridice a țărănimii dependente în această vreme este cât se poate de concludentă. Proporția între cele 271 de gospodării țărănești din cele 25 de sate, dăruite de regii Ladislau I și Geza al II-lea mănăstirii din Sâniob, este următoarea în ce privește gradul lor de dependență: pentru 159 (62%) nu se poate preciza cu certitudine situația social-juridică, deci gradul de dependență feudală; 54 (19,93%) erau într-o dependență mai strânsă, având obligații în muncă, erau slugi la curte; 43 (15,86%) erau robi sau robi eliberați și numai 6 (2,21%) din familiile țărănești erau în stare de iobăgie propriu-zisă. Proporția s-a modificat ulterior în defavoarea țărănimii libere, iobăgită într-o măsură tot mai mare, după cum în rândul iobagilor vor ajunge și o parte a slugilor și a robilor eliberați. Numărul iobagilor a fost în continuă creștere față de celelalte categorii sociale în secolul al XIII-lea.

---

[1] *Ibidem*, p. 4–6, 357–358.

[2] *Ibidem*, p. 5.

[3] *Ibidem*, p. 24.

Din examinarea situației categoriilor de țărani de pe cele 14 moșii ale bisericii din Arad, potrivit actului de danie din 1202–1203[1], rezultă creșterea numărului familiilor de iobagi față de celelalte categorii țărănești. Din 358 de familii câte aveau cele 14 sate, 163 (45,60%) erau familii iobage, iar restul de 195 (54,45%) erau familii care aveau o situație juridică și socială diferită: vieri 75 (21,23%), cărăuși 21 (5,83%), slugi 52 (14,52%), cei ce dau miere 14 (4,17%), îngrijitori de vite 5 (1,40%), udvornici 16 (5%), meșteșugari 3 (0,83%), plugari 2 (0,56%), gospodării ale bisericii 5 (1,40%) și vistiernici 2 (0,56%). Vierii, cărăușii, cei care slujeau decanului, îngrijitorii de vite și meșteșugarii erau oameni în dependența bisericii, erau slugi, având obligații în muncă față de noul stăpân; cei ce dădeau miere și meșteșugarii erau în aceeași situație, cu deosebire că obligația lor era atât în produse, cât și în muncă. Slugile îndeplineau anumite servicii servile la curțile bisericii aflate în diferite sate.

Din această situație se poate cunoaște drumul parcurs de țărănime pe calea căderii în dependență feudală. Aproape jumătate din țărănimea din satele stăpânite de biserică era iobagă pe la anul 1200. În unele sate, ca de pildă Bard și Homoroc, iobagii erau în proporție de 90%; în altele, cum erau Mghyier și Sencural, procentul țăranilor complet iobăgiți nu se ridica decât la 10%.

Procesul de reducere la starea de iobăgie a oamenilor liberi sau a acelora ce se aflau într-o dependență mai ușoară era într-o dinamică continuă. Cei amenințați cu iobăgirea își apărau libertatea prin toate mijloacele ce le stăteau la îndemână, reușind, uneori, să scape de cotropirea feudală; de cele mai multe ori, însă, lupta lor era înfrântă.

Cazurile atât de numeroase, amintite în „Registrul de la Oradea“, de iobagi învinuiți de furt, de ucideri, dovedesc proporțiile luptei țăranilor transformați în iobagi, care se înstăpânesc asupra bunurilor ce le-au fost cotropite și pe care ei le socoteau de drept ale lor, pe când feudalii își apărau proprietatea câștigată prin abuz, cu ajutorul legii care îi părtinea.

În secolul al XII-lea, majoritatea oamenilor în dependență feudală aparținea bisericilor și mănăstirilor. Chiar și gradul de aservire a oamenilor dependenți era în acest timp mai mare în cazul iobagilor bisericilor și mănăstirilor, în comparație cu al celor aserviți feudalilor laici. Nu exista mănăstire mai importantă sau episcopie, care să nu stăpânească numeroși iobagi. Bucurându-se de sprijinul puterii centrale, biserica și-a sporit necontenit numărul oamenilor dependenți, într-o proporție mai mare decât feudalii laici.

Tendința bisericii era de a avea o stăpânire cât mai completă asupra supușilor săi, de aceea pe unii i-a declarat iobagi nedespărțiți de aceasta (*inseparabiles iobagiones*), pe alții a încercat să-i reducă la starea de slugi ale bisericii. Două cazuri judecate în 1219 în fața capitlului din Oradea sunt concludente din acest punct de vedere. Biserica încerca să transforme cinci oameni în grăjdari purtători de șea (*selliferi agazones*). Aceștia însă, purtând fierul înroșit, reușesc să scape de această primejdie, dovedindu-și starea lor de iobagi ostași (*bellatores iobagiones*) ai bisericii[1].

---

[1] *Ibidem*, p. 23–27.

Chiar dacă nobilii nu aveau, în această vreme, în stăpânirea lor iobagi atât de numeroși ca biserica, numărul țăranilor aserviți acestora a fost, totuși, în continuă sporire. În procesele verbale ale judecăților dezbătute în fața capitlului din Oradea între anii 1208–1235 se pomenesc 32 de cazuri de iobagi în dependență feudală care apar în fața judecății, cei mai mulți învinuiți de furt. Este un număr relativ mare, dacă ținem seama că este vorba doar de regiunea nord-vestică a Transilvaniei și numai de cazurile de judecată păstrate, deoarece multe din procesele verbale s-au pierdut.

Iobăgirea țăranilor de către nobili a fost atât de veche sau aproape tot atât de veche, ca și a celor iobăgiți de biserică. La 1213 un iobag cu numele Gheorghe se găsea în stăpânirea nobilului Ipolit, dar se precizează că acest iobag fusese înainte în stăpânirea altui nobil, Andrei. Împrejurările în care acel iobag și-a schimbat stăpânul nu se cunosc, dar trebuie reținut faptul că el era în stare de iobăgie dintr-o perioadă mai veche, din a doua jumătate a secolului al XII-lea.

Procesul de iobăgire a țăranilor liberi a cunoscut un ritm variat. Uneori a fost mai rapid, alteori mai încet, în raport de numeroase condiții, de loc, de timp, de densitate a populației. Aceste împrejurări explică și un alt fapt, anume iobăgirea, treptată, în cazul proceselor mai lente. Un răstimp oarecare, mai lung sau mai scurt — iarăși în raport de numeroși factori locali —, țăranii s-au găsit într-o fază de tranziție de la starea de oameni liberi la aceea de iobagi. De aceea, unii țărani, iobagi din punctul de vedere social-juridic, se mai considerau în fapt oameni liberi[2]. În unele cazuri, iobagii aveau o situație mai bună decât oamenii cetății, motiv care îi determină să respingă încercarea de a fi transformați în oameni ai cetății.

Categoria slugilor își ducea viața, în mai mică măsură, în gospodării țărănești, marea lor majoritate trăind la curtea stăpânului de pământ — biserică, nobil, rege —, unde îndeplineau felurite munci servile. Alte slugi erau în slujba diferiților feudali, pe domeniile acestora. Deoarece trăiau pe lângă curțile feudale, slugile nu aveau la început gospodării proprii, nu aveau pământ, vii, fânețe și nici inventar viu sau mort și de aceea erau întreținute de stăpânul feudal, intrau în „familia“ stăpânului.

Din aceeași cauză, această categorie de țărani se mai numea și oameni de curte, *udvornici*. Când numărul acestor slugi a sporit, ele au fost întrebuințate și la munca câmpului, silite, prin amenințare și prin constrângere fizică, să lucreze pentru feudal. În acest caz, slugile aveau pământul lor, adică loturile dăruite de stăpânul feudal, pe care își întemeiau gospodării. Ajunse în această situație, slugile se apropie tot mai mult de țăranii dependenți în general, de iobagi, astfel că în curând ele se vor contopi cu categoria acestora.

---

[1] *Ibidem*, p. 91.

[2] *Ibidem*, p. 49–50.

Marea majoritate a acestor categorii țărănești — slugile, udvornicii, slujitorii — este pomenită de documente pe moșiile regelui, la curțile de pe acele moșii, pe ale bisericii și mai rar pe ale feudalilor.

Uneori slugile sunt desemnate cu termeni în legătură cu muncile pe care le îndeplineau la curtea sau pe moșia feudală. Astfel, în secolele XI–XII pomenirea udvornicilor este tot mai frecventă, atât a celor de la curțile de pe moșiile regelui, cât și a celor de la curțile bisericilor și, mai rar, a celor de la curțile feudalilor laici. Ei sunt atestați, de obicei, cu casele sau familiile lor și foarte rar cu gospodării. Rezultă că slugile trăiau, aproape în totalitatea lor, pe la curțile feudale sau în jurul acestora, îndeplinind unele munci servile la curte sau altele în afara ei, care nu necesitau însă întemeierea de gospodării proprii în sat.

Cu cât domeniile feudale s-au organizat mai bine, cu atât acestea au devenit mai întinse și cu atât curțile feudale au devenit mai statornice, numărul diferitelor categorii de slugi a sporit, alături de ale celorlalte categorii de oameni dependenți. Dacă pe la mijlocul secolului al XII-lea, pe cele 24 moșii ale mănăstirii din Sâniob – jud. Bihor, se amintesc 14 case de slugi, care în mod cert aveau această situație, și 93 de familii, care puteau fi tot în aceeași stare la începutul secolului al XIII-lea, potrivit daniei din 1202–1203 a regelui Emeric pentru biserica din Arad[1], numai în 13 sate sau moșii existau 52 de familii de slugi, care în mod sigur erau slugi domestice, deoarece se specifică în document că în limba poporului se numesc „slugi" (*nomina illorum qui dicuntur vulgo sulga*), alături de care existau alte 101 de familii, care, foarte probabil, îndeplineau munci servile la curțile bisericii, deci erau tot slugi. Întâlnim chiar la o singură curte, cum era cea din Homoroc, 33 de familii, în mod cert de slugi, și alte 20 de familii care îndeplineau, de asemenea, munci domestice servile. Curtea de la Homoroc, după numărul mare al slugilor, se pare că era cea mai importantă, cea mai dezvoltată dintre curțile bisericii din Arad de pe cele 13 moșii. Și în această situație, însă, majoritatea slugilor trăiau în case la curtea feudalului sau în jurul curții, deci nu aveau gospodării în sat; doar vierii locuiau în gospodăriile lor în mijlocul terenurilor plantate cu viță.

Spre deosebire de slugile și de udvornicii de la curțile feudale și bisericești, care în primele timpuri nu aveau gospodării proprii și trăiau în marea lor majoritate la curte, udvornicii regelui aveau, de obicei, de la început pământ în posesia lor, pe care și-au întemeiat gospodării. Explicația se găsește în faptul că regele avea un număr mai mare de slugi și astfel și-a dat seama mai devreme că este mai rentabil, din punctul de vedere economic, să nu întrețină pe socoteala veniturilor moșiilor sale un număr atât de mare de oameni, ci unii să contribuie ei înșiși, prin dările pe care le plăteau, la întreținerea curților sale, distribuindu-le, de aceea, pământ.

Încă din primele documente în care se amintesc udvornici regali, se pomenește și pământul acestora. La 1199 regele Emeric dăruia comitelui Laurențiu un pământ de 5 pluguri luat de la udvornicii regelui, 3 pluguri de pământ arător și 2 pluguri de pădure[1], iar la 1219 regele Andrei al II-lea dăruia arhiepiscopului de Strigoniu satul Vinț, jud. Alba, împreună cu udvornicii de pe acel pământ[2].

---

[1] *Ibidem*, p. 23–27.

În această situație, între slugile regelui, udvornici și iobagii propriu-ziși, deosebirea consta doar în faptul că pământul pe care erau așezate slugile nu le aparținea acestora cu drept de moștenire, așa cum îl posedau iobagii, ci era al regelui, sub jurisdicția căruia se găseau. În curând, însă, slugile vor deveni iobagi propriu-ziși.

Cea mai umilă categorie socială din evul mediu a fost aceea a robilor. Prima chestiune care trebuie lămurită este aceea a terminologiei. Cu ce termeni sunt desemnați în izvoarele contemporane, diplomatice, juridice și narative, robii? De clarificarea acestei probleme depinde în bună măsură și înțelegerea altor laturi ale robiei. Termenul generic pentru desemnarea acestei categorii a societății feudale din Transilvania secolelor XII–XIII este acela de *servus–servi* pentru persoanele de sex bărbătesc și *ancilla-ancillae* pentru cele de sex femeiesc. Categoria robilor este desemnată în izvoarele contemporane, mai rar, și cu termenul de *mancipium–mancipia*, pentru amândouă sexele.

Izvoarele constituirii robiei erau mai multe. Un om liber devenea rob când ajungea în prinsoare cu prilejul diferitelor războaie — de altfel, la toate popoarele izvorul robiei a fost în primul rând captivitatea —, prin căsătorie cu un rob, în urma unor obligații și datorii neîmplinite, în urma unor fapte săvârșite sau prin acceptarea robiei „de bună voie" din partea unor persoane ajunse într-o situație materială disperată. Toate aceste împrejurări puteau face dintr-un om liber un rob. În afară de aceste împrejurări, o persoană devenea rob prin faptul de a se fi născut din părinți robi sau în urma vinderii sale ca rob.

În afară de precizările lui Simon de Kéza atât de concludente[3], un testament întocmit la 1284 este grăitor în ceea ce privește robii proveniți din prizonierii de război. Prin acest înscris se elibera pentru totdeauna o roabă cu numele Ancilla, de neam german, care fusese prizonieră împreună cu fetița sa, Elisabeta[4]. Documente contemporane oferă dovezi și pentru categoriile de robi proveniți din vânzare. Comerțul de robi era frecvent în Regatul ungar în secolele XI–XIII, atât în cel intern, cât și în cel extern chiar. Decretele regilor Ștefan I, Ladislau I și Coloman Cărturarul conțin mai multe dispoziții din care rezultă vânzarea-cumpărarea robilor.

Pentru neplata datoriilor, un om liber devenea rob. Un caz judecat în fața capitlului de la Oradea la 1215 dovedește cum fiul unui iobag, Sub, a ajuns robul unui nobil pentru că nu-și putuse plăti datoria la timp[5]. De asemenea, un om al cetății Cluj, neputându-și plăti o datorie de șase mărci, cu care fusese globit prin judecată, a fost zălogit, împreună cu soția și cu fiul său, bunicului unui preot, rămânând în situația de robi multă vreme, până la plata datoriei, trecând de la bunic la tată și apoi la creditori[6]. Săvârșirea unei infracțiuni grave ducea la starea de robie un om liber. Dintre aceste infracțiuni, furtul este amintit cel mai des. Un om liber, prins asupra furtului întâia oară, putea să-și răscumpere vina dacă avea avere sau era vândut rob. Dacă săvârșea furt după ce fusese vândut ca rob, era supus legilor privitoare la robi, iar dacă se făcea vinovat de furt și a treia oară i se lua viața. Chiar și copiii unui om liber prins asupra furtului, dacă erau trecuți de zece ani, decădeau în starea de robie. Registrul de la Oradea oferă exemple despre decăderea în această stare a unui om liber prins asupra furtului. Astfel, în fața capitlului din Oradea se judeca, la 1219, cazul unui Vitalis acuzat de furt. Acesta, neputându-se dezvinovăți, a fost vândut, căzând astfel în robie împreună cu soția și copiii, luându-i-se și roaba și toate celelalte bunuri[1]. Mai târziu, când robia a ajuns în regres, soția și copiii unui om liber prins asupra furtului nu mai sufereau asemenea grave consecințe. Într-un decret al regelui Andrei al II-lea din anul 1231, se prevedea ca soțiile hoților sau ale tâlharilor și copiii acestora să nu fie vânduți ca robi pentru vina tatălui[2].

---

[1] *Ibidem*, p. 16–17.

[2] *Ibidem*, p. 171.

[3] *Script. rer. Hung.*, I, p. 193.

[4] *DIR C, veac. XIII*, II, p.256–257.

[5] *Ibidem*, I, p. 78.

[6] *Ibidem*, p. 147.

Căsătoria unei persoane libere cu un rob avea drept consecință pierderea libertății. Copiii născuți dintr-o asemenea căsătorie urmau condiția socială de dinainte de căsătorie a părinților. Copiii născuți din părinți robi constituiau izvorul cel mai de seamă al acestei categorii sociale, prin alimentarea robiei până la dispariția și transformarea sa în șerbie.

Într-un document de danie al regelui Ștefan al III-lea din anul 1169 pentru mănăstirea Sâniob, între satele dăruite se amintește și unul cu numele Udvarnuk (azi dispărut), cu treizeci de gospodării de robi (*mansiones servorum*), iar între categoriile de oameni dependenți de mănăstire sunt pomenite și două gospodării de slugi (*servitori*) sau de iobagi[3]. Nu puteau fi ale slugilor aceste *mansiones servorum*, deoarece în același document slugile sunt pomenite diferit: patru case de slugi de casă (*quator domus, cubiculariorum fratrum*). Nu puteau fi nici iobagi, deoarece și iobagii sunt amintiți deosebit de mai multe ori, cu termenul simplu de gospodării (*mansiones*), iar o singură dată cu specificarea „case de iobagi“ (*sex domus iobagionum*).

De asemenea, într-un document emis de cancelaria regelui Bela al III-lea în anul 1181, în care se înșiră moșiile mănăstirii întemeiate de comitele Kulchey lângă Someș – jud. Satu Mare, se amintesc și 33 de gospodării de robi (*mansiones servorum*), alături de iobagii care slujesc cu cai mănăstirii (*iobagiones in equi servientes*) și în afară de pădurari, morari, călăreți, păzitori de porci[4].

Robul nu era socotit persoană, ci lucru, obiect, proprietate privată a stăpânului, câtă vreme era în starea clasică de robie. El era lipsit de orice drepturi civile. Robii și roabele nu numai că nu puteau apărea în justiție ca pârâți împotriva stăpânului lor, dar nici cel puțin mărturia lor în fața forurilor de judecată nu era admisă. Când se judecau cu cineva, robii erau reprezentați în justiție de stăpânul lor. Ei nu se bucurau de nici o protecție sau ocrotire din partea oficialității; doar biserica, teoretic, îi „ocrotea" ca pe niște „ființe umane". Un rob nu putea ajunge cleric înainte de a fi obținut libertatea deplină de la stăpânul său.

---

[1] *Ibidem*, p. 107.
[2] *Ibidem*, p. 250.
[3] *Ibidem*, p. 4–6.
[4] *Ibidem*, p. 6–8.

Chiar dacă stăpânul nu avea dreptul legal de a-i lua viața, totuși uciderea unui rob nu atrăgea după sine altă pedeapsă decât despăgubirea stăpânului prin bani sau prin înlocuirea cu un alt rob. El putea fi vândut, dăruit sau transmis ca orice alt titlu. Robul era proprietatea stăpânului, trăia de pe urma acestuia, nu poseda mijloace de producție și muncea cu inventarul stăpânului.

Robii erau de trei categorii: regești, cei ce trăiau pe moșiile regelui sau ale reginei; bisericești, care își duceau existența pe proprietățile bisericilor sau ale mănăstirilor; robii nobiliari, cei care trăiau pe moșiile feudale laice. Fiecare dintre aceste categorii se împărțea, la rândul său, în alte două: cea dintâi includea robii care trăiau la curtea stăpânului respectiv (rege, regină, episcopie, mănăstire, nobili) și îndeplineau anumite munci servile, dar mai ales se îndeletniceau cu unele meșteșuguri. Aceștia erau robii domestici. În schimbul acestor munci, robii erau hrăniți de la bucătăria stăpânului sau primeau o răsplată în natură. Această situație a fost, de altfel, comună țărilor din apusul Europei și celor din răsărit. *Legea salică*, precum și *Pravila rusă* menționează în numeroase rânduri acești robi cu ocupațiile lor, slugi de curte, fierari, meșteri aurari, crescători de porci, grăjdari, viticultori. Averea acestora era considerată proprietatea stăpânului.

A doua categorie de robi trăia în afara curții stăpânului, pe moșiile acestuia, în bordeie sau sălașe proprii, îndeletnicindu-se cu muncile agricole sau cu unele meșteșuguri sătești. Fiindcă primiseră un lot de pământ, pe care își aveau sălașul, acești robi se mai numeau *beneficiari*. Ei se numeau și robi condiționari (*servi conditionari*), „legați de glie". În apusul Europei, robii stabiliți pe moșia unui stăpân se numeau *servi cassati* și erau considerați legați de moșia respectivă prin legături ereditare, neputând-o părăsi. „Robii pământului", cum se mai numeau, își cultivau pământul lăsat lor în folosință ori erau grevați de obligații împovărătoare, în produse și în zile de clacă.

c. Așezarea secuilor și colonizarea sașilor. Cavalerii teutoni în Țara Bârsei

Așezarea secuilor. Problema etnogenezei este una din problemele cheie ale istoriei fiecărui popor, iar lipsa unor izvoare narative concludente crează dificultăți deosebite în cercetarea ei. Aceste realități se aplică și în cazul etnogenezei secuilor. Chestiunea originii lor are o bibliografie foarte vastă. Cercetătorii s-au împărțit, de la început, în două tabere. După părerea unora, secuii ar fi de origine maghiară, numele secuilor — *székely* — însemnând o ocupație, aceea de păzitor de graniță. A doua opinie consideră că secuii făceau parte dintr-o populație diferită sau doar înrudită cu ungurii.

Cele mai noi cercetări au ajuns la concluzia că secuii sunt rezultatul unui amestec de elemente etnice diferite: turcice orientale și ungare. Chestiunea foarte complexă a etnogenezei secuilor nu mai poate fi astăzi privită în mod simplist, prin adoptarea uneia sau a alteia dintre aceste teorii. Problema se poate aborda doar având o privire de ansamblu asupra tuturor factorilor social-economici, istorici, etnografici, lingvistici sau juridici, care au condiționat procesul de formare al acestui grup de populație, numită în trecut „națiunea secuilor“. Această chestiune se va putea rezolva numai prin examinarea foarte atentă, amănunțită și multilaterală, a tuturor împrejurărilor în care s-a desfășurat procesul de formare și de evoluție a societății românești.

Trei întrebări primează în cercetarea etnogenezei secuilor: ce caracter a avut grupul etnic care formează stratul de bază, sâmburele viitoarei comunități secuiești, ce fel de grupuri etnice nemaghiare s-au alăturat cu timpul, spontan sau din inițiativa statului feudal ungar, acestui nucleu, când și în ce condiții istorice s-au așezat secuii în Transilvania, venind din teritoriile ocupate de ei anterior și dacă grupurile originare de secui așezați în estul și sudul Transilvaniei au fost completate cu colectivități mai mici, de origine maghiară.

Secuii, în ciuda limbii vorbite, foarte apropiată de cea maghiară, au fost considerați în întreg evul mediu ca o populație aparte. În cursul așezării lor în Transilvania, ei erau deja o populație de limbă maghiară. Aceasta dovedește că, înainte de a se stabili în teritoriile unde locuiesc astăzi, secuii au conviețuit timp îndelungat cu ungurii. Preluarea în scrierea runică secuiască a câtorva semne din alfabetul grecesc și glagolitic pentru notarea unor sunete (f, h, ly etc.), care lipsesc din toate limbile turcice, dar care existau în protomaghiară, deci adaptarea alfabetului de origine turcică spiritului limbii maghiare, este, între altele, o dovadă grăitoare în această privință.

Conform ultimelor păreri, secuii au fost un trib turanic care s-a alăturat triburilor ungare foarte devreme, cu mult înainte de așezarea uniunii triburilor ungare în bazinul Dunării Mijlocii. Conviețuirea secuilor cu ungurii în pragul pătrunderii acestora din urmă pe teritoriul Pannoniei este atestată de mai multe izvoare narative medievale. Atât Anonymus[1], cât și cronicarul Simon de Kéza[2], afirmă că înainte de pătrunderea ungurilor în Câmpia Tisei, secuii le-au ieșit înainte și au cucerit împreună Pannonia, apoi trăind laolaltă cu ungurii. Izvoarele — *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus, *Chronicon Pictum Vindobonense* și *Chronica Hungarorum* a lui Thuroczi —, relatând aceste întâmplări, subliniază un fapt demn de reținut, anume că secuii luptau în fruntea armatei ungare, în avangardă. După vechile obiceiuri ale nomazilor, populațiile ce se alăturau de bună voie sau prin constrângere altora mai puternice, erau datoare să lupte în frunte. Astfel, vorbind despre cabari (*kabaroi*), Constantin Porfirogenetul spune că aceștia, alăturându-se ungurilor, mergeau la luptă înaintea lor[3]. Secuii, ca populație asociată ungurilor, aveau aceeași obligație de a lupta în avangardă, iar la retragere, în ariergardă.

Chiar și în lipsa unor izvoare istorice, arheologice și etnografice, foarte concludente, neîndoielnice, originea turcică a sâmburelui comunității secuiești rămâne cea mai plauzibilă. Iar dacă admitem originea turcică a secuilor, putem vorbi de trei ipoteze: 1) secuii sunt urmașii avarilor în sensul cel mai larg al noțiunii, incluzând deci resturile populațiilor avare și avaroide existente în vremea stabilirii ungurilor la Dunărea Mijlocie; 2) sunt descendenții unei populații turanice, aduse sau venite pe teritoriul Ungariei, după așezarea ungurilor acolo, similară unor grupări de pecenegi, uzi, cumani sau berendei; 3) sunt descendenții triburilor cabare desprinse pe la anul 830 din Imperiul chazarilor.

---

[1] Anonymus, p. 101, 104.

[2] Simon de Kéza, în *Script. rer. Hung.*, I, p. 162.

[3] Porphyrogenitus, *De adm.*, cap. 39.

Dintre cele trei ipoteze, ultima pare cea mai plauzibilă. Privind sub acest aspect lucrurile, obârșia numelui lor trebuie și ea căutată în familia numelor de triburi turanice. Forma originară a numelui *sikül* (*Siculus* –1213) a fost identificată de unii cercetători cu numele turcic *dîûigildîûegil-čigil*. După părerea altora, numele de secui — *székely* — derivă din numele turcic *sikiil*, care înseamnă „om de neam ales“, cu sensul inițial de „om nobil“ și „demnitar înalt“. Altă ipoteză, mai nouă, propune identificarea secuilor cu o ramură a unei populații, tot turcice, din Siberia de sud-vest, numită *îskil*.

Dar cum, în afara alăturării secuilor la uniunea tribală ungară, nu ne mai este cunoscut un eveniment de o importanță demografică similară, triburile care s-au alăturat de bună voie acestei uniuni nu puteau să fie altele decât cele trei triburi ale cabarilor. Explicația dată numelui secuilor ar fi, astfel, și argumentul lingvistic al teoriei conform căreia secuii sunt descendenții nemijlociți ai cabarilor, în sensul că grupul conducător al uniunii cabare — compusă din trei triburi, dar socotită în cadrul uniunii tribale ungare, ca o singură unitate — a fost tribul *sikül*-ilor. Pentru o mai bună înțelegere a problemei, trebuie amintit că cele opt triburi ungare și-au recâștigat independența în jurul anului 830 de sub dominația Imperiului chazarilor și, cu ocazia acestui eveniment de mare importanță în istoria lor, se alăturaseră ungurilor și cele trei triburi pomenite mai sus, al căror nume de cabari (*kabaroi*), dat foarte probabil în legătură cu acest eveniment, ar avea înțelesul de „răsculați“.

Astfel, nu este de mirare că scrierea runică secuiască se leagă organic de sistemele de scriere turcice din secolele VI–VII, din Siberia Centrală și de pe teritoriul Mongoliei, cunoscute din monumentele epigrafice găsite acolo, mai exact în bazinul fluviului Enisei și al afluenților acestuia. De asemenea, din aria de răspândire a muzicii populare la secui s-a păstrat mai bine și mai clar pentatonia de tip oriental, iar cultura lor materială și mai ales spirituală, concepția despre lume, au moștenit foarte multe caracteristici orientale. În cadrul tipului antropologic secuiesc, procentajul mongoloizilor este, relativ, mai mare decât la celelalte grupuri maghiarofone din Transilvania.

În cadrul procesului de așezare organizată a celor nouă (în realitate unsprezece) triburi care au făcut parte din uniunea tribală ungară din bazinul mijlociu al Dunării, secuii, având misiunea de a lupta în avangardă-ariergardă, au fost stabiliți pe teritoriile de miazăzi ale fostului principat moravian, adică în depresiunea din vecinătatea Vienei și pe cursul inferior și mijlociu al Moravei, cam până în împrejurimile actualului oraș Brno. Până acum există acolo un grup de sate, numite *Sekula*, ai căror locuitori sunt urmașii unor secui slovacizați.

De momentul următor din istoria secuilor se leagă două întrebări. Ce prefaceri au cunoscut triburile cabare după înfrângerea de lângă Augsburg (955) și cum au putut secuii să păstreze, totuși, numele tribului cabar principal și individualitatea lor etnică ?

După unele opinii, numele tribului conducător al uniunii cabare — considerată ca un singur trib de către conducătorii uniunii tribale ungare și condusă și ea, după afirmația lui Constantin Porfirogenetul, de un principe (arhonte) —, a fost Sikül, iar al celorlalte două, probabil, Tárkány și Varsány. În legătură cu păstrarea de-a lungul secolelor a unui singur nume de trib, al celui conducător, s-au avansat două explicații. Pe de o parte, în uzanța de fiecare zi, pentru denumirea întregii comunități cabare s-a perpetuat folosirea în mod exclusiv a numelui tribului cabar conducător. Pe de altă parte, nu este imposibil ca, din pricina unor evenimente, tribul principal, numit Sikül, să fi avut o altă soartă decât celelalte două triburi cabare. Este posibil ca acestea din urmă să fi fost așezate atât la poalele munților Mátra din Ungaria de nord, cât și în Țara Crișurilor. Un argument în acest sens l-ar reprezenta localitatea Tărcaia (Köröstárkány) din depresiunea Beiușului, al cărei nume sugerează o colectivitate secuiască timpurie în bazinul superior al Crișului Negru.

Pare, totuși, mai probabilă prima ipoteză, deoarece în documentele timpurii referitoare la titlul comitelui secuilor se repetă expresia sugestivă de *Siculi trium generum*, expresie care oglindește, fără îndoială, o situație mai veche din istoria secuilor. Acceptarea acestei ipoteze nu exclude prezența și pe mai departe a unor mici grupuri de secui în regiunile vestice ale Regatului ungar, unde ele au luptat la 1116, în războiul dintre Ștefan al II-lea și cehi, și la 1146, în cel dintre Geza al II-lea și germani. Aceasta ar fi o dovadă a împărțirii vechi tribale a acestui grup tripartit al stratului celui mai vechi de secui, care mai târziu a ajuns pe Oltul superior, unde s-au format, ulterior, cele „trei scaune“.

Grupurile înrudite ale secuilor sunt numite *genera* în limba latină a documentelor oficiale. Unele neamuri, așezându-se în aceleași teritorii, s-au constituit în scaune în a doua jumătate a secolului al XIII-lea: Trei Scaune, Odorhei, Ciuc, Mureș.

În urma pierderilor suferite, foarte probabil cu ocazia înfrângerilor de la Merseburg (933) și de lângă Augsburg (955), triburile cabare au fost retrase în rezervă în estul Ungariei, pe „câmpia Cigla“ și la poalele munților Mátra, ca și în Câmpia Crișurilor, pentru apărarea prisăcilor (întăriturilor) de acolo, mai puțin periclitate. După organizarea regalității ungare, poate încă în anii ce au urmat luptelor lui Ștefan I cu voievodul bănățean Ahtum și cu voievodul de la Alba Iulia, Gyula, dar mai probabil abia după luptele regelui Ladislau I împotriva cumanilor, o bună parte a cabarilor numiți acum *sikiili*, după numele primului trib, a fost mutată în sudul Transilvaniei. Secuii au ocupat aici, în parte, teritoriul estic al viitoarelor scaune secuiești (*Königsboden*). Această situație, anterioară anului 1224, se reflectă în precizările teritoriale ale privilegiului acordat în acest an sașilor de regele Andrei al II-lea: „...de la Orăștie până la Baraolt, cu ținutul secuilor, ținutul Sebeș și ținutul Drăgușeni“ (*a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum, terrae Sebus et terra Daraus*)[1].

---

[1] Zimmermann-Werner, I, p. 31; *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 208–210.

Viețuirea și deplasările stratului de bază al secuilor, pe lângă anumite toponime dispărute, dar consemnate documentar sau păstrate până astăzi, se pot reconstitui și prin analiza numirii viitoarelor „trei scaune" din depresiunea Sf. Gheorghe: Kézdi, Orbai și Sepsi. Aceste numiri ale scaunelor secuiești au putut marca, inițial, centre primitive ale celor trei *genera* ale secuilor, la fel cu Tileagdul secuilor bihoreni, care în acea vreme, de pe la sfârșitul secolului al XI-lea și în secolul următor, practicau încă, foarte probabil, creșterea extensivă a animalelor.

Numirile cu caracter topografic ale celor trei „genere", de altfel deloc neobișnuite, au fost păstrate și folosite și după mutarea acestor grupuri de secui în depresiunea Sf. Gheorghe. Se poate adăuga și împrejurarea că, din porunca viitorului rege Ștefan al V-lea, din *genus*-ul Kézdi a roit, încă înaintea anului 1270, populația viitorului scaun Arieș, acesta din urmă extinzându-se în linii mari pe teritoriul dintre localitățile actuale Războieni, Turda și Colțești. În cazul citat avem, deci, o dovadă sigură în privința înființării din inițiativa regală a unei unități administrative secuiești.

Atât pe teritoriile mai sus-amintite, cât și la răsărit de teritoriul viitoarelor scaune săsești, au existat în această vreme puternice colectivități românești, precum și unele grupuri de pecenegi, după cum relatează aceeași diplomă a regelui Andrei al II-lea, specificând că este vorba de „pădurea românilor și pecenegilor" (*silva Blacorum et Bissenorum*)[1]. Avem pe această cale și o atestare a conviețuirii timpurii a stratului de bază al secuilor cu românii localnici și cu pecenegii din Transilvania. Influența românilor asupra societății secuilor se observă în unele ocupații și obiceiuri, ca și în onomastică și toponimie.

Celelalte grupuri de secui, din viitoarele scaune Odorhei și Mureș, au fost așezate cu un secol și jumătate sau chiar trei secole mai târziu pe teritoriile unde locuiesc astăzi. Colectivitățile ce au format aceste două grupuri mari au aparținut, din punctul de vedere al organizației bisericești, de așa-numitul „vicariat de Thelegd", organism ecleziastic al cărui corespondent laic este „comunitatea secuilor din Tileagd" (*universitas Siculorum de Thelegd*)[2]. Acest grup de secui, cu cele două subgrupe ale sale (viitoarele scaune Odorhei și Mureș), și-a luat numele de la localitatea Tileagd (Telegd) de la est de Oradea, din valea Crișului Repede. Această constatare își găsește ușor explicația. Ea concordă întru totul cu datele unor documente privind chiar împrejurimile orașului Oradea. Până astăzi sunt păstrate mai multe toponime care dovedesc existența odinioară, pe aceste meleaguri, a secuilor (Săcuieni, Secusigiu, Sititelec, Săcuieu, afluent al Crișului Repede). Și tot aici exista la începutul secolului al XIII-lea centurionatul secuilor, aparținând cetății Oradea. Grupul secuilor din nord-vestul Transilvaniei trăia împreună cu românii, de la care ar fi învățat scrisul, așa cum afirmă cronicarul Simon de Kéza.

După ce stăpânirea statului ungar s-a extins spre răsărit, în a doua jumătate a secolului al XII-lea până aproape de linia Carpaților, acest al doilea grup de secui din părțile bihorene a fost mutat pe teritoriile care se întind la est de munții Perșani (zona Homoroadelor),

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 209.

[2] *Székely Oklevéltár*, I, Cluj, 1872, p.20.

Harghita și Gurghiului, până spre interiorul bazinului Transilvaniei. El pare să fi luat locul secuilor din *genus*-ul de Kézd. Dar popularea mai densă a bazinelor Gurghiului și Ciucului s-a produs aproape în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, fie prin mutarea unor grupuri mici ale neamului de Kézd, fie — mai degrabă — prin roirea unor comunități secuiești care au aparținut acelei *universitas Siculorum de Thelegd*.

Despre originea grupului menționat în documente sub numele de *universitas Siculorum de Thelegd*, nu se cunosc, deocamdată, suficiente date istorice. Câteva toponime păstrate în părțile bihorene, cum e cel de Tărcaia, sugerează că în zona de șes a Țării Crișurilor au sălășluit cândva „tarkani“, membrii tribului Tárkány. Știrea consemnată de notarul anonim al regelui Bela al III-lea și de cronicarul Simon de Kéza, după care, la pătrunderea ungurilor în Câmpia Tisei, secuii care locuiseră în jurul orașului actual Szentes (Ungaria), nu departe de vărsarea Crișurilor în Tisa, le-ar fi ieșit înainte și ar fi luptat apoi împreună cu ungurii împotriva lui Menumorut, ar putea fi pusă în legătură cu menționarea chiar pe aceste meleaguri a unei populații chazare[1]. Oricum, aceste informații nu pot servi ipotezei că secuii bihoreni, sau măcar o parte a lor, să fie urmașii unei populații avare sau avaroide, retrase aici la hotarul dintre secolele VIII și IX.

În concluzie, secuii din răsărit, ajunși în Transilvania în mai multe etape, fac parte din cel puțin două grupe mari: cel tripartit de pe teritoriul fostului județ Trei Scaune, și cel de pe teritoriul fostelor județe Odorhei, Mureș și Turda, respectiv Ciuc. Secuii par a avea o origine etnică mai complexă, cabară în primul rând, deoarece chiar și cei veniți din Țara Crișurilor pot fi priviți ca descendenți ai tribului Tárkány, care a fost și el cabar.

Pe măsură ce stăpânirea statului ungar s-a extins spre răsărit începând din ultima treime a secolului al XI-lea, primul grup de secui, venit probabil de undeva de pe teritoriul Ungariei de astăzi, a fost așezat în sudul Transilvaniei, într-o regiune locuită atunci de o populație românească. Pe măsura colonizării unor grupuri de sași, acești secui au trecut apoi, după mijlocul secolului al XII-lea, în colțul de sud-est al Transilvaniei. Al doilea grup al secuilor s-a deplasat din părțile Bihorului pe versantul apusean al lanțului interior al Carpaților Orientali, de unde, apoi, grupuri mai mici au trecut treptat peste cumpăna acestui lanț și, așezându-se alături de populația românească, au făcut să crească densitatea demografică din cele câteva bazine intracarpatice (depresiunile Giurgeului și Ciucului, respectiv a Cașinului). În această regiune sunt atestați la mijlocul secolului al XIII-lea românii și secuii care s-au împotrivit tătarilor în momentul în care oastea acestora a încercat să treacă prin pasurile Carpaților în Transilvania[2].

La începuturile organizării lor pe teritoriul Transilvaniei, secuii au avut două feluri de structuri sociale, care au coexistat pe durata câtorva secole: unele organizații vechi, în triburi și neamuri (*genera*), împărțite pe „ramuri“, precum și organizația teritorială, mai nouă, mai dezvoltată, potrivit căreia teritoriul era împărțit după modelul organizației scăunale românești, de care au fost influențați și sașii în organizarea lor în scaune. Deoarece scaunele secuiești s-au organizat mult după atestarea în izvoare a numelui de secui (*székely*), acest termen nu putea avea sensul de „locuitori ai scaunelor“ (*székek*), cum s-a afirmat la un moment dat în literatura istorică. Rămășițele vechii organizații tribale a secuilor s-au mai păstrat mult timp și după organizarea lor teritorială; o amintire a acestei vechi organizații s-a păstrat mai ales în ce privește dreptul de proprietate la secuii la care pământul a fost considerat un bun comun, ceea ce înseamnă că la așezarea în Transilvania, secuii încă nu cunoșteau proprietatea privată.

---

[1] Anonymus, p. 101.

[2] Gombos, II, p. 1333, 1558.

Organizarea secuilor a purtat o puternică amprentă a rostului militaro-grăniceresc pentru care ei au fost stabiliți de regii Ungariei în părțile răsăritene ale Transilvaniei. Acest teritoriu, împărțit în unități administrative, judiciar-militare numite „scaune“ (*sedes*), apare inițial în izvoarele scrise din prima jumătate a secolului al XIII-lea, dezvoltate din unități numite *terra* sau *districtus*, forme premergătoare ale scaunelor; cât privește termenul de „scaun“, acesta apare la secui numai în veacul al XIV-lea.

Colonizarea sașilor. Procesul colonizării sașilor în zonele est-central-europene a constituit un fenomen complex, cauzat de motivații diverse. Cunoscut ca o mișcare demografică germană spre răsărit, ea s-a desfășurat mai intens în secolele XII–XIV, având la bază multiple cauze generate de structura societății germane. Procesul de feudalizare fiind încheiat în liniile sale generale în secolul al X-lea, feudalismul german a cunoscut unele trăsături specifice, care-l diferențiază de alte popoare din apusul și din centrul Europei. În Germania, puterea centrală a avut de înfruntat o nobilime foarte numeroasă, laică și ecleziastică, ce a căutat să-și formeze atât în interior, cât și în țările slave vecine, domenii închegate. Apariția relațiilor marfă-bani i-a determinat pe feudali, stăpâni și peste orașe, să sporească mereu renta.

În diferitele ducate apusene ale Germaniei s-a făcut simțită și o relativă suprapopulare a satelor, în timp ce alte zone, din centrul și din nordul țării, au rămas mai slab populate. Reducerea sesiei țărănești, a *mansus*-ului prin diviziune între moștenitori, mai ales la vest de Rin, l-au amenințat pe țăran cu ruinarea gospodăriei. În măsura în care țăranii găseau stăpâni care le acordau un lot de pământ mai mare, în condiții mai ușoare, ei erau dispuși să se așeze în altă parte, fie în interiorul Germaniei, fie în Boemia, Moravia, Polonia, țările baltice, Slovacia sau în Transilvania.

Dezvoltarea vieții orășenești s-a produs fără ca meșteșugarii și negustorii germani să se bucure prea mult de sprijinul unei puteri centrale în lupta pentru libertățile comunelor urbane împotriva stăpânilor feudali ai orașelor. De aceea, numeroși meșteșugari și negustori au părăsit orașele și târgurile, unde activitatea lor era stânjenită, așezându-se în orașe nou fondate de principi puternici și înzestrate de la început cu libertăți comunale, ori s-au așezat în alte țări din răsărit, sub ocrotirea regilor sau ducilor de aici, unde li s-au concedat largi privilegii.

La colonizarea germană din Răsărit au participat toate păturile sociale, cu intensitate diferită, de la un secol la altul și de la o țară la alta, fiecare pătură socială urmărind prin emigrare, scopuri și interese specifice. Au existat, de asemenea, și o serie de cauze economice, sociale și politice proprii țărilor din răsăritul Europei, care au înlesnit cuceririle germane sau au favorizat colonizări pașnice. Boemia și Ungaria au respins atacurile feudalilor germani, dar voievodatele slave dintre Elba și Oder, mai slabe, au fost cucerite în secolul al XII-lea, iar în secolul următor Ordinul cavalerilor teutoni a cucerit alte teritorii slave și baltice.

Colonizările răsăritene pașnice ale germanilor au fost favorizate de unele autorități politice locale. Țăranii germani aduceau cu ei o bogată experiență, în timp ce meșteșugarii lucrau cu tehnici mai avansate. În țările slave, vecine Germaniei, s-a obținut un spor al populației prin colonizare, iar dreptul german — îndeosebi cel de Magdeburg, acceptat pentru noii veniți — a fost mai favorabil dezvoltării economiei. Ducii și episcopii care au chemat coloniști pe domeniile lor au beneficiat, astfel, de o sporire a veniturilor, într-o perioadă în care, și aici, relațiile marfă-bani creșteau în amploare.

Colonizarea germană în Răsărit a avut deci un dublu caracter. În timp ce coloniștii germani au favorizat, în unele state, evoluția societății spre forme mature, nobilimea și apoi patriciatul german au exploatat secole de-a rândul populația locală majoritară, agravând însăși relațiile dintre statele germane și cele învecinte.

Dacă între colonizarea germană din răsăritul Europei, în general, și cea din Ungaria arpadiană au existat unele trăsături comune, aspectele ei sociale și politice au fost în Transilvania, totuși, parțial diferite. Aici s-a produs, în principal, o colonizare pașnică, sașii fiind chemați de regalitate. Ca și în Slovacia și în Croația, în Transilvania au fost așezați cu deosebire țărani și meșteșugari, elemente sociale productive, și doar în mod excepțional grupuri aparținând nobilimii.

O caracteristică deosebită a colonizării sașilor în Transilvania a fost și așezarea lor de către regalitate într-un teritoriu cucerit de puțină vreme sau aflat abia în curs de cucerire, locuit în majoritate de români. Ca urmare, sașii au fost așezați în enclave regale, alături de care se aflau teritorii românești, care, la mijlocul secolului al XII-lea, își păstrau încă parțial autonomia. În concepția regalității, sașii trebuiau să contribuie la consolidarea stăpânirii sale în Transilvania. Beneficiind de largi privilegii economice, sașii au fost antrenați și în sistemul militar al Regatului arpadian, cu rol mai ales defensiv, de apărare a trecătorilor din Carpați.

Din lipsa unor izvoare explicite, originea teritorială a sașilor nu a putut fi precizată decât parțial. Cercetările au stabilit că teritoriile de emigrare au fost diferite de la o etapă la alta, în funcție de stadiul de dezvoltare economico-socială a diverselor ducate și principate din Germania. Emigrarea a început din ducatele apusene ale Imperiului german, unde procesul de feudalizare se încheiase de timpuriu. Treptat, pe durata secolului al XIII-lea, pe măsura dezvoltării societății din ținuturile situate în dreapta Rinului, centrul de emigrare s-a deplasat în Saxonia, Suabia și Bavaria.

Informațiile scrise privind plecarea din locurile de origine și așezarea coloniștilor în Transilvania, coroborate cu datele arheologice și cu rezultatele cercetărilor lingvistice, converg spre concluzia că sașii au venit din teritorii întinse ale Germaniei, dar și din afara ei, dintr-o zonă cuprinsă între limitele apusene ale continentului și cursul mijlociu al Elbei.

Emigrările din apus spre Ungaria au început încă în secolul al XI-lea, pentru ca în secolul următor să crească în amploare. În 1103, Anselm din Braz restituia cetatea și domeniul Logne mănăstirii din Stavelot (Malmédy) pentru 12 mărci și jumătate de argint, plecând cu fiii săi „în Ungaria". S-a emis ipoteza că acest Anselm din Braz ar fi fost colonizatorul sașilor la Orăștie (în germană *Broos*), numele maghiar de (*Szász*) Város asemănându-se, poate, doar întâmplător.

În anul 1148, analele mănăstirii din Rode consemnează faptul că Hezelo din Merkstein de lângă Aachen a vândut acestei mănăstiri întreaga sa avere, plecând „în Ungaria", de unde nu s-a mai întors[1]. Istoricii înclină să vadă în țăranul Hezelo pe primul sas cunoscut cu numele, bazându-se pe data emigrării (1148), din timpul domniei lui Geza al II-lea, despre care se menționează în diploma andreană (1224) că ar fi chemat „oaspeți" germani în Transilvania.

La începutul secolului al XIV-lea, în 1313, locuitorii din Oppoldishusen (Oppelshausen din Wetterau/Hessa), vindeau, pentru 8 mărci, 8 iugăre și jumătate de pământ din averea locuitorilor din sat, care „odinioară au fugit în Ungaria" (*qui quondam Vngariam fugerunt*)[2]. Comunele Apoldu de Sus și Apoldu de Jos – jud. Sibiu, fiind amintite documentar la sfârșitul secolului al XIII-lea, este mai probabilă așezarea acestor locuitori din Oppoldishusen la Apoldu de lângă Sighișoara, colonizat într-adevăr pe la 1300. Nici una din cele trei știri documentare nu indică o colonizare absolut sigură în Transilvania; ele ne arată, în schimb, locurile de unde se emigra la acea dată „în Ungaria".

Pentru cunoașterea originii sașilor, au fost studiate și numele sub care apar în Transilvania. Începând cu sfârșitul secolului al XII-lea ei sunt numiți *Flandrensi*, *Teutoni* și *Saxoni*[3]. Studiind graiurile săsești, lingviștii au confirmat că aceste componente există în dialectul săsesc. Pe lângă coloniști germani, sunt menționați și unii *latini*, cum era Johannes Latinus din *villa Ruetel*[4] și urmașii săi, valoni în zona de interferență dintre Germania și Franța. Tot valon era și greavul *Gaan* (Ioan) din Ocna Sibiului[5], iar lângă Bistrița au fost două sate numite *villa Latina* (azi încorporate orașului amintit)[6].

Informații prețioase pentru cunoșterea originii sașilor oferă și cultura materială. De pe hotarul comunei Șelimbăr – jud. Sibiu, provine un depozit compus din 57 de obiecte de fier și dintr-un vas în forma unui cap masculin turnat din bronz, un *urceolus* folosit în ritualul catolic. Obiectele au aparținut unui atelier de fierărie, care a funcționat la începutul secolului al XIII-lea. Vasul de bronz este aproape identic cu cel descoperit la

---

[1] *Annales Rodenses*, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XVI, p. 720.

[2] L. Baur, *Hessische Urkunden*, V, p. 200–201.

[3] Zimmermann-Werner, I, *passim*.

[4] *Ibidem*, p. 7–8; *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 28.

[5] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 187, 190–191, 193–194, 309–310.

[6] *Ibidem*, *veac. XIV*, III, p. 134, 137.

Riethnordhausen (Turingia). Ambele au fost confecționate într-un atelier din Germania centrală (eventual la Hildesheim), cel de la Șelimbăr fiind adus de un colonist venit în Transilvania la începutul secolului al XIII-lea.

La Slimnic – jud. Sibiu, a fost găsit un tezaur format din 18 monede, datate între 1050 și 1350, care are o compoziție cu totul deosebită față de tezaurele acumulate în Transilvania. Douăsprezece dintre monede au fost bătute într-un teritoriu restrâns, în monetăriile din Nordhausen, Magdeburg și Brandenburg, ceea ce înseamnă că la Slimnic s-au stabilit germani veniți din zona cursului mijlociu al Elbei. Relevantă este și piatra de mormânt de la Cisnădie, care reprezintă o figură umană în formă de cruce, cu analogie într-o piesă de pe Mosel, provenind din Faha de lângă Trier.

Studiind graiurile, încă lingviștii sași din secolul trecut au observat că dialectul săsesc se aseamănă cel mai mult cu cel din Luxemburg. Ca urmare, majoritatea lingviștilor și a istoricilor au susținut ipoteza originii luxemburgheze a sașilor. Abia în ultimele decenii s-a constatat că această asemănare se datorează izolării relative a ambelor graiuri față de spațiul german, în care dialectele au cunoscut, ulterior, o evoluție considerabilă. Astfel, se admite în prezent că cel mai important grup al sașilor sosiți în Transilvania sunt franconii apuseni din ducatele Lotaringiei Superioare și Inferioare (care cuprindeau și Luxemburgul), veniți împreună cu valoni și flamanzi, în a doua jumătate a secolului al XII-lea. În secolul următor, epicentrul emigrării au fost ducatele germane din dreapta Rinului, de pe cursul mijlociu al Elbei și din Bavaria. Graiurile săsești, conservatoare, păstrează elemente din toate zonele de emigrare, caracteristicile dominante fiind însă cele ale Franconiei apusene.

Cu toate că franconii sosiți din stânga și din dreapta Rinului au fost mai numeroși în Transilvania, pentru germanii de aici s-a încetățenit numele de sași (*Sachsen*), cum au fost numiți și coloniștii germani din Slovacia și Croația. Numele pare să fi fost folosit întâi de unguri, fiind preluat apoi de către slavi, români și chiar de către sași.

Colonizarea sașilor a avut loc în mai multe etape, în grupuri mai mari sau mai mici, conduse de *greavi*, care au putut fi țărani sau meșteșugari înstăriți sau chiar mici nobili. Datorită funcției lor de *locatori*, ei au dus tratative cu regele, stabilind condițiile de colonizare pe domeniile regale din Transilvania. Cei dintâi coloniști s-au așezat în prima jumătate a secolului al XII-lea în jurul episcopiei de Alba, la Cricău, Ighiu și Romos. În privilegiul primit la 1206 de la Andrei al II-lea, ei sunt numiți „cei dintâi oaspeți ai regatului" (*primi hospites regni*)[1].

După mijlocul secolului al XII-lea, sașii s-au așezat în zona Sibiului, cea mai mare enclavă colonizată de ei. Din textul privilegiului acordat în 1224 de către Andrei al II-lea („Diploma andreiană" sau *Andreanum*), reiese că ei au fost chemați de regele Geza al II-lea, care le-a acordat și o serie de privilegii, menționate în diploma amintită. La început ei s-au constituit în capitlurile Sibiu, Nocrich și Cincu, din care s-a format, între 1188 și 1191, prepozitura Sibiului. De aici colonizarea a continuat până la începutul secolului al XIII-lea. Teritoriul colonizat forma, în 1224, o fâșie îngustă, ce se întindea de la Orăștie la Baraolt (*incipiens a Waras usque in Boralt*)[1]. Prin diploma care le-a fost acordată, regele a unit toate comitatele din acest teritoriu într-unul singur, cel al Sibiului.

---

[1] Zimmermann-Werner, I, p. 9–10; *DIR C, veac. XI, XII și XIII,* I, p. 31–32.

Diploma andreiană reflectă, prin conținutul ei, atât interesele regalității, cât și pe cele ale coloniștilor. Sașii din zona Sibiului urmau să plătească anual 500 de mărci de argint și să trimită 50 de luptători în oastea regală, dacă regele întreprindea o campanie în interiorul țării. În afara granițelor regatului, când în fruntea oastei era regele, puneau la dispoziție 100 de luptători; în campaniile conduse de altcineva, trimiteau doar 50. Oaspeții urmau să-și aleagă singuri dregătorii locali, regele numind un comite în fruntea provinciei. Ei puteau circula liber cu mărfurile lor prin regat, având dreptul să exploateze anual, de trei ori câte opt zile, sare măruntă, fără plata vreunei dări. Erau liberi să-și aleagă preoții, cărora le plăteau decima. Cel mai important articol pentru sași era interdicția de a se acorda, din acest teritoriu, domenii nobilimii, iar dacă cineva intenționa să aibă aici o moșie (*villa vel praedium*), sașii aveau dreptul să protesteze. Ei obțineau, totodată, dreptul de a folosi „pădurea românilor și pecenegilor", împreună cu aceștia.

Privilegiul acordat sașilor din ținutul Sibiului a fost favorabil dezvoltării economice, de aceea a fost râvnit în secolele următoare și de celelalte grupuri de coloniști sași. Acestea s-au format tot în secolul al XII-lea în zona Bistriței și a Reghinului, precum și la Rodna, colonizarea continuând aici și în secolul următor.

După cum se va vedea mai departe, la 1211, Andrei al II-lea a așezat în Țara Bârsei Ordinul cavalerilor teutoni, probabil ținând cont și de intervenția soției sale, Gertrud de Andechs-Meran, originară din Turingia, unde cavalerii teutoni aveau cele mai întinse domenii. În schimbul unor privilegii economice, cavalerii aveau îndatorirea de a apăra hotarele țării împotriva cumanilor, construind cetăți de lemn, iar regele aștepta de la ei extinderea hotarelor regatului[2]. Cavalerii au încălcat prevederile diplomei din 1211, ambițiile lor fiind susținute de papalitate. Deși Andrei al II-lea a cedat de mai multe ori în fața pretențiilor teutonilor, acordându-le dreptul de a construi cetăți de piatră și de a lua în stăpânire teritorii întinse dincolo de Carpați, regele i-a izgonit, în cele din urmă, în mai 1225. Nemulțumiți de regimul instaurat de cavaleri este posibil să fi fost și țăranii și preoții lor din cele 14 sate colonizate cu germani de către cavaleri în Țara Bârsei. După îndepărtarea cavalerilor din sud-estul Transilvaniei, ei au fost chemați, în schimb, de ducele Mazoviei în Prusia, unde își vor crea un stat propriu, provocând mari daune popoarelor slave și baltice.

În urma invaziei mongole, care a adus în 1241–1242 însemnate pagube țării, printre măsurile de redresare luate de regele Bela al IV-lea a fost și colonizarea unor noi enclave cu germani. În a doua jumătate a secolului al XIII-lea s-au așezat sași și pe Târnave, în scaunul Sighișoara și în scaunele Mediaș și Șeica. Spre sfârșitul secolului al XIII-lea, greavii din Câlnic au așezat sași și în satele care le-au fost donate în Podișul Secașelor. Alte sate, puține la număr, au fost colonizate de greavii din alte localități. O importanță deosebită pentru economia Transilvaniei a avut-o și colonizarea de mineri la Cojocna, Turda, Remetea și în alte locuri, dar dintre aceștia doar o parte au fost germani. Colonizarea sașilor s-a încheiat pe la anul 1300, când ei s-au stabilit și în vreo 40 de localități situate între cele două Târnave.

---

[1] Zimmermann-Werner, I, p. 32; *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 208.

[2] Zimmermann-Werner, I, p. 11–12; *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p.150–151.

O dată cu așezarea sașilor și a cavalerilor teutoni în Transilvania s-a încheiat, în mare, procesul pătrunderii directe a feudalismului apusean în acest voievodat. De la această dată înainte, componente ale feudalismului de tip occidental s-au infiltrat în Transilvania doar prin intermediul unor instituții impuse de regii din dinastia angevină. Sașii au fost a treia și ultima populație mai importantă numeric, după maghiari și secui, care s-a așezat în evul mediu în Transilvania alături de români.

La venirea lor sașii s-au stabilit în zone pe care coroana le considera „domenii regale“ sau în comitate, cu încuviințarea stăpânilor de domenii. Din teritoriul Sibiului, pe măsura sosirii grupurilor de germani, secuii au fost așezați spre sud-estul Transilvaniei, fapt demonstrat atât de echivalentele toponimice ale unor localități, din sudul și estul Transilvaniei (Orbó-Orbai — Gârbova; Kézd-Szászkézd — Kézdi-Saschiz), cât și de descoperirea sub bisericile romanice săsești de la Gârbova, Mediaș și din alte locuri a unor morminte care, în stadiul actual al cercetărilor, pot fi atribuite unor necropole secuiești anterioare. Cu prilejul acordării Țării Bârsei în 1211 cavalerilor teutoni, pe Olt sunt menționate câteva cetăți regale ce par a fi fost ridicate de secui.

În unele diplome acordate sașilor la sfârșitul secolului al XII-lea și începutul secolului al XIII-lea, se menționează că teritoriul Sibiului ar fi *terra deserta* sau un *desertum*. Și despre Țara Bârsei diploma regală afirmă că ar fi fost *vacua et inhabitata*. Istoricii au încercat să explice în diferite feluri sensul acestor afirmații. Este semnificativ că dintre toate zonele în care s-au așezat sași, *terrae desertae* sunt numite numai acele teritorii unde înainte locuiseră secuii, care au fost apoi mutați de regalitate. Prin înscrierea în documentele regale și papale a acestor noțiuni juridice, autoritățile voiau să garanteze coloniștilor că locul este liber și negrevat de alte drepturi de posesiune întărite de oficialitate, deoarece dreptul de posesiune al românilor nu trebuia confirmat, ei avându-l dintotdeauna, ca populație băștinașă. Numai în felul acesta regele putea să atragă un număr mai mare de coloniști germani pe domeniile sale. La rândul lor, sașii au ținut, totuși, seama de prezența în Transilvania a românilor, căci ei au cerut și au obținut de la rege dreptul de a folosi împreună „pădurea românilor și pecenegilor“, localizată la sud sau la est de teritoriul Sibiului.

La începutul secolului al XII-lea, când secuii au fost așezați la sud de Târnava Mare, acolo trăia populația românească, așa cum trăia și în Țara Făgărașului, în „Mărginimea“ Sibiului și în alte depresiuni de la poalele Carpaților. În afara unor documente scrise, există și numeroase documente de cultură materială privind locuirea românească în zonele colonizării săsești. În condițiile pătrunderii feudalismului maghiar și a colonizării secuilor, românii au construit pe la 1100 la Orlat o fortificație cu trei valuri de pământ, platoul superior al cetății fiind întărit și prin palisade. În secolul al XII-lea, în epoca așezării secuilor și a sașilor, palisada fortificației a fost distrusă de un puternic incendiu. Prezența obștilor românești în această vreme în interiorul enclavelor colonizate cu sași este evidențiată și de numeroase toponime românești, preluate de sași în mod direct (Bistrița — Bistritz) sau sub formă de traduceri (Brașov — Kranen = ienupăr).

La rândul lor, românii au păstrat și ei amintirea colonizării săsești. Așezați la mijlocul secolului al XII-lea în lunca Cibinului, sașii au numit unul dintre sate *Grossau* („Luncă Mare"), după înfățișarea terenului și nu după numele greavului, a conducătorului grupului de coloniști. Românii, în schimb, au denumit așezarea *Cristian* după numele greavului (mai înainte în forma populară Cârstian), ceea ce înseamnă că noua așezare a fost întemeiată sub ochii lor.

Numeroase așezări presăsești aparținând românilor au fost descoperite prin cercetări arheologice. Uneori ele se află în perimetrul în care s-au așezat sașii, ca la Brașov, alteori în imediata apropiere, ca la Vințu de Jos, Apoldu de Sus, Ocna Sibiului și în alte locuri.

După anul 1200, stăpânirea Regatului ungar a trecut și la sud de Olt, prin înființarea mănăstirii cisterciene de la Cârța, prin diferite danii, ca și prin așezarea directă a unor comunități săsești, precum cele de la Avrig și Șercaia. Totuși, la sfâșitul secolului al XIII-lea cuprinderea Țării Făgărașului de către regalitatea ungară nu era complet încheiată, voievodatul făgărășan păstrându-și parțial autonomia. Țara Făgărașului a devenit ulterior feudă a Țării Românești. Încă înainte de 1300, românii de aici și-au construit o cetate de zid la Breaza, cu turnuri circulare, al cărui plan este asemănător cu cel al cetății de la Sibiel din „Mărginimea" Sibiului și diferit de construcțiile săsești contemporane.

La venirea lor, sașii au fost constituți în obști sătești cu un număr variat de familii (54 la Cisnădie, 8 la Dobârca), în funcție de teritoriul de origine. Ei și-au organizat satul cu curți alăturate, de regulă în două șiruri și cu piață centrală. Cele mai vechi case de locuit ale sașilor au fost din lemn și din paiantă, dar colectivitățile săsești și-au ridicat, încă din secolul al XIII-lea, multe monumente de cult din zid.

Alături de țărani, au venit în Transilvania și numeroși meșteșugari, drepturile de negoț înscrise în foarte multe privilegii arătând un stadiu avansat al diviziunii muncii în societatea săsească. Astfel, sașii, la adăpostul privilegiilor lor, au contribuit la progresul producției agricole în Transilvania, ca și la dezvoltarea centrelor meșteșugărești urbane.

La sașii transilvăneni obștea sătească din secolele XII–XIII a avut, prin tradiția sa din Apus și datorită privilegiilor regale, o structură parțial diferită de cea românească. Cu toate că mențiunile scrise sunt puține, se pot deslusi și unele elemente certe ale obștii sătești. Ea și-a redobândit pe teritoriul regal autonomia, primind o structură caracteristică celei din Germania, anterioară aservirii de către nobilime. Acest lucru a fost posibil în Transilvania datorită absenței nobilimii pe teritoriul de colonizare. În „Diploma andreiană" s-a menționat dreptul obștilor sătești de a-și alege liber preoții, cărora le vor plăti decima, drept inexistent în biserica catolică germană sau maghiară din acel timp.

O importanță deosebită a avut-o și rezolvarea, în favoarea sașilor, a dreptului de judecată. Cu excepția comitelui teritoriului Sibiului și a comiților districtelor Bistrița și

Brașov, numiți de rege, ca și a greavilor ereditari, ceilalți dregători au fost aleși în mod liber de către comunitățile săsești. Regele și-a rezervat dreptul de judecată numai în cauzele care nu puteau fi rezolvate în cadrul obștilor, a scaunelor sau a districtelor. Aceste mențiuni din „Diploma andreiană" și din alte privilegii ulterioare au întărit nu numai autonomia obștilor, ci au creat și condițiile pentru ca, în secolele XIII–XIV, pe așa-numitul teritoriu regal, să se aplice o „constituție" comparabilă cu cele ale „republicilor" medievale din apusul Europei.

Reglementările cu privire la economia comunităților rurale au avut, de asemenea, o importanță aparte. Tipul agrar numit „flamand", care s-a generalizat la sași, presupunea defrișări în comun și împărțirea egală a loturilor de pământ arabil, fiecare țăran primind câte trei loturi de pământ pentru „asolamentul" practicat de obști. Deși erau cultivate în cadrul familiilor, loturile de pământ arabil nu constituiau proprietăți private, ele putând fi doar transmise cu drept de posesiune urmașilor lor pe linie bărbătească. Intrarea în obște se putea face numai cu acordul întregi comunități, noul venit beneficiind de loturi arabile egale cu cele ale vechilor membri și având aceleași obligații. Spre deosebire de acest „tip flamand" al obștii sătești a sașilor, a existat și un „tip francon", răspândit mai ales în țările slave, caracterizat prin împărțirea definitivă și ereditară a proprietăților și prin absența suprafețelor agricole folosite în comun.

Repartizarea loturilor de pământ arabil a fost la început strict teritorială, vecinii de lot fiind și vecini de curte, pentru ca ulterior să se încetățenească sistemul loturilor repartizate prin tragerea la sorți anuală sau pe mai mulți ani, aceasta ca urmare a dispariției sau a înmulțirii unor familii, ca și datorită intrării în obște a unor noi veniți cu acordul comunității. Pădurile, apele și pășunile erau folosite în comun, indiferent de starea materială a fiecărei familii. La adunările comunităților participau toți bărbații, comunitatea având ca jude pe greavul cu funcție ereditară — în unele localități acesta era ales de obște — și un primar (*villicus*), ales periodic, de cele mai multe ori pe doi ani.

Sistemul agricol amintit, ca și dările repartizate în mod egal, pe curți, i-au ferit multă vreme pe locuitorii din satele scaunelor săsești de o diferențiere socială pronunțată, asemenea diferențieri fiind mai evidente în mediul urban, pe măsura dezvoltării meșteșugurilor și apoi a negoțului.

Pe teritoriul comitatelor transilvănene (Alba, Târnava, Cluj), unde locuia, aproximativ, o treime a populației săsești, obștile au avut, în general, aceleași caracteristici. Dar aici, datorită prezenței unor domenii feudale și presiunilor exercitate de nobilime, multe obști sătești au evoluat în direcția constituirii relațiilor feudale tipice pentru majoritatea teritoriului transilvănean, împărtășind, în acest fel, soarta țărănimii românești și maghiare.

În afara acțiunilor Ordinului teuton și ale unor elemente nobiliare germane sosite în Transilvania, până la formarea patriciatului urban, care își va extinde stăpânirea asupra unor obști libere românești și săsești, colonizarea sașilor a constituit un factor de progres, ce a contribuit la trecerea economiei de la perioada timpurie la cea dezvoltată.

Cavalerii teutoni în Țara Bârsei. Cavalerii teutoni au fost așezați în Țara Bârsei în anul 1211 în scopuri militare — apărarea graniței de sud-est a Transilvaniei împotriva năvălirilor cumane —, în scopuri social-politice — sprijinirea regalității și a feudalității în consolidarea puterii lor —, precum și în scopuri de prozelitism — aducerea sub ascultarea Romei a populației românești ortodoxe din aceste părți. Ordinul era format din „frați cavaleri" aparținând nobilimii de origine germană, reprezentând elementul orășenesc, din „frații preoți" (călugări), constituind clerul ordinului și din „frați slujitori", cu obligații față de nobilime. Ordinul teutonic luase ființă în Palestina în anul 1190.

Cavalerii teutoni sau „cruciații ospitalieri ai ordinului Sfintei Marii al teutonilor" au fost chemați de regele Ungariei Andrei al II-lea și așezați, cu scopurile amintite, în „țara Bârsei din Transilvania" (*terra Borza ... ultra silvas*), care încă nu era la această dată pe deplin integrată în Regatul ungar, ci forma o „țară românească", o uniune de obști, așa cum erau alte numeroase „țări" pe întreg cuprinsul locuit de români. Din aceste motive, în diploma de danie, regalitatea caracteriza acele locuri ca fiind „deșarte și lipsite de locuitori". Contradicția este evidentă: dacă era o „țară", nu putea fi lipsită de locuitori, iar dacă era lipsită de locuitori, nu putea fi o „țară". Țara Bârsei, privilegiată din toate punctele de vedere, cu pământ mănos pentru ogor, cu pășuni bogate pentru vite, cu ape și păduri din belșug, toate acestea ocrotite de munți înalți, nu putea fi „pustie". Era „pustie" doar pentru regalitatea ungară, care încă nu o stăpânea și, de aceea, nici nobilimea nu se înstăpânise peste pământurile obștilor sătești. Însăși diploma de danie, întocmită după 7 mai 1211, mărturisește această realitate atunci când precizează că „țara" li se dăruiește cavalerilor pentru ca să o locuiască în pace și să o stăpânească slobod, pentru ca prin conviețuirea cu ei „să se întindă regatul nostru"[1].

Cavalerii erau datori să dea vistieriei regale o parte din aurul și din argintul descoperite „în sus-zisa țară a Bârsei", iar restul să le rămână lor. Li se mai lăsau în întregime „târgurile libere și vămile târgurilor din acea țară" (*libera fora et tributa fororum eiusdem terre eis totaliter indulsimus*). Asemenea prevederi, întemeiate pe existența unor târguri în care se luau vămi, dovedesc că Țara Bârsei nu putea fi lipsită de locuitori, ci dimpotrivă, ea era locuită de oameni care își organizaseră o societate evoluată, cu sate și târguri, instituții economice, sociale și politice. Vor fi existat în această țară și cetăți de pământ, de genul celei recent descoperite și cercetate lângă Hărman – jud. Brașov, alături de care cavalerilor li s-a acordat dreptul de a-și construi cetăți de lemn și orașe de lemn, cu scopul de apărare împotriva cumanilor. Pentru ceea ce urmau să îndeplinească, cavalerii erau scutiți de obligația de găzduire a voievodului Transilvaniei, de orice dare, inclusiv de dinarii liberi și de pondere, și nu puteau fi judecați de nici o instanță în afara celei regale, având dreptul de a-și alege judele propriu care să împartă dreptatea. De asemenea, cavalerii erau scutiți de prezența monetarilor sau a schimbătorilor de bani[2].

Episcopul Transilvaniei, la rândul său, le-a acordat cavalerilor teutoni dreptul de a percepe de la locuitorii Țării Bârsei dijmele bisericești, în afară de cele datorate de ungurii și secuii care s-ar așeza acolo[1]. Acest privilegiu, reflectând drepturi la dijme ce nu proveneau nici de la secui și nici de la unguri, reprezintă un argument în plus pentru existența populației românești în Țara Bârsei, populație obligată la plata unor dări către reprezentanții bisericii apusene.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 151.

[2] *Ibidem*, p. 154.

Puțin timp mai târziu, un conflict izbucnit între rege și cavalerii teutoni a avut ca urmare anularea daniei din 1211. Dar, în urma intervenției papale, regele a revenit asupra hotărârii sale, repunând pe cavaleri în drepturile inițiale și acordându-le chiar facilități noi, mai bine zis confirmându-li-se privilegii pe care cavalerii și le îngăduiseră singuri, spre prejudiciul regalității ungare. În confirmarea daniei, acordată înainte de 7 mai 1222, obligația de dare față de vistieria regală a aurului și a argintului descoperit în Țara Bârsei era stabilită la jumătate, iar în locul orașelor și al cetăților de lemn li se îngăduia să-și construiască orașe și cetăți din piatră. Totodată, li se permitea să țină câte șase nave pe Olt și pe Mureș, cu care să transporte sare în întreg regatul Ungariei, iar pentru aprovizionarea lor cu sare li s-au dăruit ocne îndestulătoare, fiind scutiți de orice vămi la trecerea lor prin „țara secuilor sau prin (aceea) a românilor" (*per Siculorum terram aut Blachorum*). În sfârșit, le sunt lăsați oamenii ce locuiau în teritoriile dăruite, pentru slujba lor, precizare care oglindește aceeași realitate a prezenței unor locuitori în așa-numitele teritorii „pustii și nelocuite" dăruite teutonilor, locuitori care erau folosiți „pentru slujba și folosul lor" de către cavaleri, asigurându-le cele necesare vieții[2]. Tot cu prilejul acestei confirmări lărgite a daniei inițiale, se mai dăruia ordinului și cetatea Cruceburg, ridicată prin strădania lor. Noua danie a fost confirmată de papalitate, ocrotitoarea cavalerilor[3].

Conflictele cauzate de prezența cavalerilor teutoni au continuat în anii următori; un prim incident a fost cu episcopul Transilvaniei, care a încercat să-și extindă autoritatea asupra cavalerilor, aplanat pentru moment de intervenția papalității care îi ia încă o dată sub ocrotire, urmând apoi un conflict mai grav cu regele Ungariei, determinat de nerespectarea condițiilor de către ordin, acesta încercând să-și extindă stăpânirile la sud-est de Carpați și să-și asigure un statut autonom, sub protecția Scaunului papal. Ca urmare, în anul 1225, cavalerii teutoni au fost izgoniți de rege prin forța armelor din Țara Bârsei, iar insistențele repetate ale papei pentru readucerea lor acolo au rămas fără efect. Evaluându-se faptele, în raport cu evenimentele pe care cavalerii le-au provocat, ulterior, în regiunile baltice, se poate aprecia că populația românească și teritoriile sale au scăpat, prin actul alungării teutonilor, de o reală primejdie.

4. ROMÂNII DE LA SUDUL DUNĂRII. STATUL ROMÂNO-BULGAR

Pe platforma prebalcanică și cu deosebire în Munții Haemus (Balcani) trăiau la sfârșitul mileniului I și la începutul mileniului următor, alături de bulgari, numeroși români, urmași ai populației romanizate din fosta provincie Moesia. Ei se îndeletniceau cu agricultura și mai ales cu creșterea vitelor, economia acestor colectivități românești fiind, în bună măsură, determinată de condițiile naturale ale ținuturilor pe care le ocupau. Existența acestor români este relativ frecvent consemnată în izvoarele bizantine din secolele XI–XII. Astfel, Anna Comnena, referindu-se în cronica sa la invazia cumanilor din anul 1094, relatează cum acel Poudilas (Bădilă), căpetenie a unei comunități vlahe, l-a înștiințat pe împăratul Alexios I Comnenul, aflat în bivuac lângă Anchialos, pe țărmul Mării Negre, de traversarea Dunării de către năvălitori[1]. Și tot Anna Comnena arată că, după ce cumanii au trecut fluviul, ei au fost călăuziți de români prin pasurile Munților Balcani.

---

[1] *Ibidem*, p. 157–158.

[2] *Ibidem*, p. 182–184.

[3] *Ibidem*, p. 187–188.

Numărul acestor români pare să fi fost suficient de mare pentru ca împăratul Manuel I Comnenul să poată recruta în 1166 din rândul lor, cum s-a amintit deja, un contingent de oșteni, pe care l-a adăugat armatei sale care acționa împotriva Ungariei. Virtuțile militare ale românilor balcanici erau, de altfel, binecunoscute bizantinilor, de vreme ce unul dintre cronicari notează că aveau „fortărețe care sunt foarte numeroase și ridicate pe stânci abrupte“ și că de multe ori „s-au războit împotriva romeilor“[2]. Din aprecierea puținelor date de care dispunem, reiese că românii din Haemus și din platforma prebalcanică beneficiau de unele privilegii economice și politice, că își aveau pătura lor feudală. Ei aveau, foarte probabil, anumite obligații militare, constând mai ales din apărarea zonelor de nord ale Imperiului bizantin. În regiunea cuprinsă între Dunăre și Munții Balcani trăiau în secolul al XII-lea, alături de bulgari și de români, și unele grupuri răzlețe de pecenegi, uzi și cumani, rămase de pe timpul năvălirii consângenilor lor din veacul anterior și de la începutul secolului al XII-lea.

Din punct de vedere politico-administrativ, regiunea dintre Dunăre și Munții Balcani aparținea Bizanțului încă din vremea domniei lui Vasile al II-lea Bulgaroctonul. Ea făcea parte din thema Paradunavon (Paristrion), themă cu capitala la Dristra (Silistra), care îngloba și teritoriul Dobrogei.

Pe durata secolului al XI-lea, în pofida îndelungatului conflict bizantino-peceneg, linia Dunării a fost relativ bine apărată de trupele din garnizoanele de pe malul drept al fluviului și de flota afectată themei Paradunavon. Dar, ca urmare a năvălirilor din ce în ce mai dese și mai violente ale populațiilor turanice, o bună parte a apărării graniței de nord a Bizanțului a fost dezorganizată într-atât, încât în secolul al XII-lea cumanii puteau traversa Dunărea pe un front larg, fără a întâmpina întotdeauna o rezistență eficientă. Așa s-a întâmplat în anii 1114 și 1122 și tot așa se va repeta în anii 1148, 1150, 1154 și 1159. Năvălirile cumanilor la sud de fluviu se soldau cu jafuri, distrugeri de bunuri materiale, luare în robie a numeroși localnici și pierderi de vieți omenești.

Incapacitatea Bizanțului de a asigura în mod constant paza graniței dunărene și implicit a populației locale se reflectă, edificator în izvoarele vremii. De pildă, Ioan Cinnamus, referindu-se la năvala cumanilor din 1148, consemnează reproșul făcut lui Manuel

---

[1] Anna Comnena, I, 2, 6; *Fontes*, III, p. 115.

[2] *Ibidem*, I, 2; *Fontes*, III, p. 115.

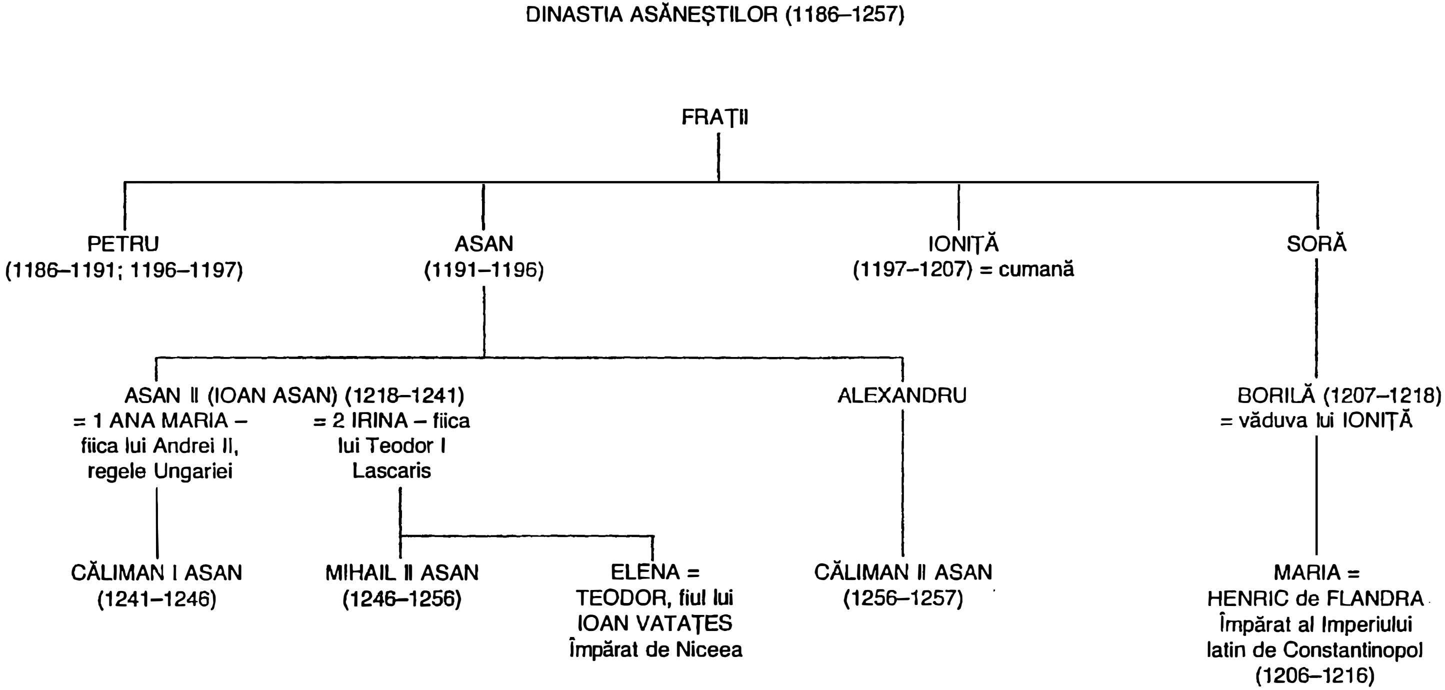
DINASTIA ASĂNEȘTILOR (1186–1257)
FRAȚII
PETRU (1186–1191; 1196–1197)
ASAN (1191–1196)
IONIȚĂ (1197–1207) = cumană
SORĂ
ASAN II (IOAN ASAN) (1218–1241)
= 1 ANA MARIA – fiica lui Andrei II, regele Ungariei
= 2 IRINA – fiica lui Teodor I Lascaris
ALEXANDRU
BORILĂ (1207–1218)
= văduva lui IONIȚĂ
CĂLIMAN I ASAN (1241–1246)
MIHAIL II ASAN (1246–1256)
ELENA = TEODOR, fiul lui IOAN VATAȚES Împărat de Niceea
CĂLIMAN II ASAN (1256–1257)
MARIA = HENRIC de FLANDRA Împărat al Imperiului latin de Constantinopol (1206–1216)

Fig. 88 Tabel genealogic întocmit de Ștefan Ștefănescu.

Comnenul de un barcagiu dunărean: „Împăratul de s-ar fi îngrijit de (nevoile) noastre, nici Demnitzikos n-ar fi fost cucerit ... și nici bunurile noastre n-ar fi fost luate (de cumani) și duse după bunul lor plac“[1].

Dacă în secolul al XI-lea bizantinii nu mai erau în măsură să asigure o trainică apărare a graniței dunărene, ei își exercitau, în schimb, cu consecvență dreptul de a preleva impozite din ce în ce mai mari. În secolul al XII-lea fiscul pare a fi fost cea mai resimțită autoritate bizantină în regiunea de la nord de Munții Balcani. Impozitelor nesăbuite, rechizițiilor la care recurgea administrația locală, abuzurilor de tot felul, li se adăugau, în vremea dinastiei Comnenilor și daunele provocate de trecerea cruciaților prin Peninsula Balcanică. Într-o atare situație, era de așteptat ca populația locală bulgară și română să încerce înlăturarea administrației bizantine. Trebuia căutat numai momentul, iar acesta s-a ivit după moartea lui Manuel I Comnenul când, în Bizanț, în condițiile atacurilor din afară, s-au dezlănțuit neînțelegeri pentru ocuparea tronului.

La răscoală au participat, în egală măsură, români și bulgari. În istoriografia modernă s-au purtat discuții asupra caracterului etnic al participanților la răscoală și al conducătorilor acesteia. Drept urmare, unii istorici au încercat să minimalizeze rolul românilor, iar alții să nege chiar participarea acestora la răscoală. În realitate, izvoarele literare ale vremii vorbesc despre rolul preeminent al românilor. Răsculaților li se vor fi asociat și celelalte populații din nord-estul Peninsulei Balcanice — cumanii în principal — aflate în plin proces de asimilare, fie de către bulgari, fie de către români.

Pretextul răscoalei l-a oferit o măsură vexatorie a împăratului Isaac al II-lea Anghelos. Intenționând să se căsătorească cu fiica regelui Bela al III-lea al Ungariei, împăratul bizantin a hotărât să asigure cheltuielile de nuntă prin jefuirea bunurilor și „prădarea turmelor“ supușilor săi, fapt ce i-a determinat pe locuitorii din Munții Balcani, „care mai înainte — scrie Nicetas Choniates — se numeau misieni, iar acum își zic vlahi“, să riposteze. În fruntea celor care s-au împotrivit se aflau frații Petru și Asan[2], reprezentanții unei puternice și influente familii românești.

Izvoarele literare ne informează că cei doi frați n-au vrut să împingă lucrurile până la răscoală înainte de a se fi întâlnit cu împăratul, căruia să-i prezinte cererile lor. Este greu de știut dacă inițiativa fraților Petru și Asan era determinată de dorința sinceră de a se obține — din partea lui Isaac Anghelos — unele ușurări ale situației create sau dacă se urmărea legitimarea răscoalei, ca urmare a refuzului previzibil de acceptare a cererii lor. Petru și Asan s-au întâlnit cu împăratul la Kypsela (azi Ipsela), iar cei doi frați nu numai că n-au obținut nimic, dar au fost umiliți de comportarea lui Isaac Anghelos și a sfetnicilor săi. Rezultatul a fost că, întorși în mijlocul semenilor lor, au declanșat răscoala la care au participat „cele două popoare“, adică românii și bulgarii.

Încă de la început, răsculații au trecut la sud de Munții Balcani, „lățindu-se spre târgurile și așezările mai depărtate“. Petru și-a pus coroana de aur pe cap, iar în picioare încălțămintea roșie — însemn al puterii imperiale. Gestul lui Petru, consemnat în cronica lui Nicetas Choniates, marchează data întemeierii statului româno-bulgar. Aceasta se întâmpla în toamna anului 1185.

---

[1] Cinnamus, p. 93; *Fontes*, III, p. 235.

[2] Choniates, p. 482; *Fontes*, III, p. 255.

Răsculații s-au îndreptat apoi spre răsărit și au ajuns în regiunea Preslavului, distrugând așezări, dobândind prăzi bogate și luând prizonieri din rândul bizantinilor. În dezacord cu cele pe care ne lasă să le înțelegem cronica lui Nicetas Choniates, se pare că împotriva răsculaților nu a pornit împăratul în persoană, ci sevastocratorul Vasile, unchiul lui Isaac al II-lea Anghelos, învestit cu comanda supremă a trupelor. La scurtă vreme însă, sevastocratorul Vasile, bănuit că uneltește împotriva tronului, a fost destituit și înlocuit cu Ioan Cantacuzino, de asemenea rudă cu împăratul. Deși „cu bogată experiență în conducerea operațiilor militare", Ioan Cantacuzino n-a putut duce cu succes, până la capăt, misiunea încredințată, ceea ce a avut drept urmare înlocuirea sa cu Alexios Vranas. Dar nici acesta n-a corespuns așteptărilor, ba mai mult încă, el s-a revoltat împotriva bazileului, ceea ce a complicat și mai mult lucrurile. Împăratul a reușit să înăbușe revolta lui Alexios Vranas, dar n-a izbutit să-i oprească pe unii dintre oștenii generalului răzvrătit să fugă spre nord și să îngroașe rândurile luptătorilor din oastea lui Petru și Asan. Aceste evenimente s-au consumat în iarna anului 1185 și la începutul primăverii lui 1186.

În vara anului 1186, Isaac Anghelos a plecat el însuși împotriva răsculaților, în timp ce Petru și Asan au trecut la miazănoapte de Dunăre, pentru a cere ajutor de la cumanii, aflători în Câmpia Română. Împăratul bizantin, pătrunzând în regiunea răsculaților și neîntâlnind nici o rezistență, pe de o parte, încrezându-se în asigurările de supunere ale localnicilor întâlniți în cale, pe de altă parte, s-a mulțumit cu distrugerea prin foc a grânelor și cu instalarea unor garnizoane în „cetățile numeroase" ale răsculaților. Mai mult încă, întorcându-se în capitală, Isaac al II-lea Anghelos a început să se laude cu izbânda sa.

Dar între timp, căpeteniile răscoalei, „căpătând ajutorul cumanilor, au intrat în patria lor, în Moesia", pe care au găsit-o „părăsită și golită de armata bizantină". Nicetas Choniates notează că răsculații „nu s-au mai mulțumit să poată păstra ceea ce era al lor și să dobândească doar toparhia Moesiei, ci nu mai îndurau să nu aducă daune împărăției romeilor și să nu unească domnia misienilor (românilor) și a bulgarilor într-una singură, așa cum fusese odinioară"[1].

Un an mai târziu, în 1187, Isaac al II-lea a fost cuprins de regretul „că nu a rânduit cum trebuie lucrurile în țara dușmană în vremea primei sale expediții" și a pornit din nou împotriva românilor și a bulgarilor. Plecat în grabă cu numai câteva unități militare, el și-a instalat tabăra la Taurokomos, un sat din apropierea Adrianopolului, așteptând aici adunarea întregii sale oștiri. Totodată, a cerut cumnatului său, principele Conrad de Montferrat, să vină cu trupele sale. Conrad însă, în loc să se îndrepte spre Taurokomos, a plecat spre Palestina, în fruntea unui detașament al cruciaților.

În timp ce se găsea în tabără, împăratul a aflat că răsculații pradă ținuturile Lardeei. Isaac al II-lea s-a îndreptat atunci spre Basternas, cu gândul să taie calea de întoarcere a insurgenților. De aici a luat drumul Beroei (Stara Zagora), dar după ce a străbătut o parte din drum, i-a ieșit înainte „un bărbat ușor înarmat, care, având zugrăvită pe față trista veste“, l-a informat că „dușmanii se întorc prin altă parte cu prizonierii, înaintând foarte în voie, călare și pe jos, deoarece n-au dat de nimeni care să le stea împotrivă și că sunt încărcați cu foarte multă pradă“. Împărțindu-și oastea care îl însoțea, împăratul s-a îndreptat imediat în direcția unde se aflau adversarii săi.

---

[1] Choniates, p. 489; *Fontes*, III, p. 259–161.

Răsculații români și bulgari, împreună cu aliații lor cumani, încredințând prada unora dintre ai lor, cărora le-au poruncit să ia drumul cel mai scurt spre munți, s-au regrupat și au început să-i atace pe bizantini, „luptându-se în felul lor obișnuit moștenit de la străbuni. Adică, apropiindu-se, aruncau săgeți și se încăierau, lovind cu sulițe, după puțin timp însă își preschimbau năvala în fugă și-i provocau pe adversari să-i urmărească din spate ca pe niște fugari; și iarăși întorcându-se, mai repede decât păsările care taie văzduhul, se băteau cu dușmanii, încăierându-se mai vârtos decât înainte. Și după ce au făcut astfel de mai multe ori, au dobândit superioritatea asupra romeilor, și-au contenit întoarcerile și, scoțându-și săbiile și slobozind un strigăt foarte înspăimântător, s-au repezit aproape mai iute ca gândul asupra romeilor. Și secerau, deopotrivă, pe cine ajungeau din urmă, și pe cel care lupta și pe cel care fugea, cuprins de spaimă“[1].

Cronicarul bizantin continuă relatarea luptei, apreciind că acea zi ar fi fost una dintre cele mai rușinoase, dacă împăratul însuși n-ar fi intervenit cu „falanga“ sa, care nu se angajase încă în bătălie. Victoria pare a fi fost, în cele din urmă, de partea bizantinilor, care au reușit să smulgă din mâna rivalilor pe mulți dintre cei căzuți în robie. Succesul militar nu a fost totuși exploatat, deoarece Isaac al II-lea, în loc să-i urmărească pe „barbari“ în retragerea lor, s-a îndreptat cu oastea spre Adrianopol.

Deoarece liniștea nu s-a restabilit în regiunea afectată de răscoală, împăratul și-a dirijat, din nou armatele spre Beroe. A urmat o perioadă de hărțuieli, în care românii și cumanii „aici pândeau, așteptând să-i lovească pe urmăritorii lor, aici se deplasau în altă parte, dar mereu întreprindeau câte ceva cu succes“. Iar când împăratul „alerga“ spre Aghatopolis ca să-i oprească pe barbari în năvălirile lor, ei jefuiau satele cele mai apropiate de Philippopolis (Plovdiv). Și când (împăratul) se îndrepta spre locul de suferinți, ei (barbarii) alergau iarăși spre ținuturile din care plecase împăratul“.

Rezultă din această relatare că răsculații dispuneau de o bună organizare militară și că, din punctul de vedere strategic, oastea lor beneficia de o conducere pricepută, abilă și experimentată. Cronicarul Nicetas Choniates, care însoțea în calitate de secretar imperial trupele bizantine, considera că tactica aplicată de români se datora cu deosebire lui Asan, care era foarte capabil „să născocească ce era de folos în situațiile fără ieșire“.

Încercând să dea o lovitură decisivă adversarilor, Isaac al II-lea s-a hotărât să atace părțile de apus ale ținutului răsculaților. Plecând din Philippopolis în toamna anului 1187, armata bizantină s-a îndreptat spre Triadița (Sardica, Sofia). Dar, întrucât se iviseră semnele iernii, împăratul s-a decis să întrerupă ostilitățile până în primăvara anului următor. Lăsându-și armata în acel loc, el s-a întors în capitală[1]. În primăvara anului 1188, împăratul a reluat expediția și a ajuns până sub zidurile cetății Lovitzon (Loveč), încercând zadarnic timp de trei luni s-o cucerească. Rezistența răsculaților l-a determinat pe Isaac al II-lea să se reîntoarcă la Constantinopol, mulțumindu-se doar cu faptul că ducea cu sine, ca prizonieri, pe soția lui Asan și pe Ioan, fratele mai mic al acestuia.

---

[1] Choniates, p. 519; *Fontes*, III, p. 265.

Succesele militare obținute în confruntarea cu Imperiul bizantin au permis noii organizații politice create de Asănești să se consolideze și să-și creeze instituțiile statale necesare. Petru și Asan și-au ales drept capitală Târnovo, o localitate așezată pe stâncile abrupte de pe malul râului Iantra.

Se pune întrebarea, de ce capitala noului stat n-a fost stabilită, cum ar fi fost mai firesc, la Preslavul Mare, fosta reședință din secolul al X-lea a Țaratului bulgar, situată în părțile de răsărit ale Bulgariei, ci mult mai spre apus. Răspunsul trebuie căutat în dispunerea teritorială a bazei sociale și militare a puterii Asăneștilor, precum și în planul politic urmărit de frații Petru și Asan. Evident, ei ar fi dorit ca în granițele noului stat, pe care căutau să-l legitimeze ca o continuare a Primului țarat bulgar, să intre toate ținuturile care aparținuseră odinioară acestuia. Pentru moment însă, forța lor militară nu le permitea să-și îndrepte atenția concomitent spre răsărit și spre apus. O eventuală încercare a răsculaților de a-și întinde autoritatea și asupra Dobrogei s-ar fi putut solda cu un eșec grav. Teritoriul fostei provincii Scythia Minor era relativ bine apărat de garnizoanele și de flota bizantină. Prezența bizantinilor în Dobrogea acelor vremuri este dovedită nu numai de izvoarele literare, ci și de documente arheologice, numismatice și sigilografice. La Isaccea, de pildă, s-au descoperit până în prezent două sigilii de plumb ale lui Isaac al II-lea Anghelos, sigilii care au însoțit scrisori trimise desigur unor înalți funcționari sau unor comandanți de oști bizantine aflate aici, într-o vreme în care alte oști bizantine se confruntau cu româno-bulgarii din zona Munților Balcani. Nu există până acum nici o dovadă literară sau materială potrivit căreia Dobrogea să fi făcut parte din statul Asăneștilor încă de la începutul nașterii lui. De altfel, o stăpânire a Dobrogei de către Asănești nu se putea realiza, atâta vreme cât orașele din sudul acestei provincii se aflau în mâinile bizantinilor. Or, Varna a fost pierdută de către bizantini abia în 1201 și este posibil ca tot atunci să fi căzut și Silistra.

În atare împrejurări, efortul Asăneștilor a vizat împingerea granițelor statului lor cu deosebire spre părțile apusene ale Peninsulei Balcanice. Aici ei puteau să intre în stăpânirea acelor regiuni care constituiseră centrul administrativ, politic, militar, economic și cultural al Primului stat bulgar din ultimele decenii ale existenței sale. În plus, recucerind aceste regiuni, românii și bulgarii rupeau orice legătură pe uscat între bizantini și aliații lor unguri, ceea ce le-ar fi ușurat rezistența împotriva deselor expediții ale lui Isaac al II-lea Anghelos. În sfârșit, controlul unor regiuni ca acelea din centrul și din vestul Peninsulei Balcanice urmărea, poate, și apropierea geografică de puterile politice din apusul și centrul

---

[1] Choniates, p. 521; *Fontes*, III, p. 267.

Europei, a căror atenție pentru Peninsula Balcanică creștea, pe măsura intensificării cruciadelor. În acest context trebuie înțeleasă hotărârea Asăneștilor de a-și stabili capitala nu la Preslav, ci la Târnovo.

Încercarea bizantinilor de a recuceri regiunea Munților Balcani și pe aceea care se întindea la nord de aceștia, intrate în componența statului Asăneștilor, a continuat și în ultimul deceniu al secolului al XII-lea. Dar armata bizantină era din ce în ce mai slăbită, aprovizionarea cu alimente lăsa de dorit, iar soldele nu se mai plăteau cu regularitate. Constantin Aspictis, pus în fruntea oștirii care urma să lupte în 1190 cu românii, s-a plâns împotriva unor astfel de neajunsuri, ceea ce a atras mânia împăratului, astfel că generalul a fost destituit și orbit.

Întrucât „vlahii și cumanii“ continuau să provoace dificultăți imperiului, Isaac al II-lea a pornit din nou împotriva lor. El a trecut pe la Anchialos[1], a pătruns în zona montană, dar n-a obținut nici o victorie, „căci a găsit cetățuile și micile orașe de acolo înconjurate cu întărituri mai puternice decât cele de dinainte și cu ziduri de curând ridicate și întrerupte din loc în loc de turnuri, iar pe cei care le apărau de afară (i-a găsit) umblând ca niște căpriori pe înălțimi și agățându-se, asemenea caprelor, de râpe și ferindu-se de încăierare“[2].

În toamna anului 1191 împăratul a plecat spre Philippopolis cu gândul să se îndrepte spre regiunile balcanice apusene, tulburate acum nu numai de români și de bulgari, dar și de jupanul Serbiei, Ștefan Nemanja, care își dirija atacurile asupra ținuturilor Skopljei. După ce a trecut de Niš, Isaac al II-lea a ajuns la râul Sava, unde s-a întâlnit cu socrul său, Bela al III-lea, regele Ungariei. La întoarcere s-a abătut din nou pe la Philippopolis, unde a instalat ca strateg pe vărul său Constantin, „pe care-l făcuse și duce al flotei“[3]. La scurtă vreme însă, strategul Philippopolis-ului, Constantin Anghelos, s-a ridicat împotriva împăratului, ceea ce a avut darul să ușureze acțiunea românilor răsculați. În consecință, ei au început să atace periodic Philippopolis, Sardica și Adrianopol.

În această situație, Isaac al II-lea a pornit, în 1195, o nouă campanie împotriva răsculaților, conducând de data aceasta el însuși armata. Împăratul conta în această expediție pe sprijinul ungurilor, care trebuiau să ajungă la Vidin. Expediția s-a soldat cu un nou eșec pentru bizantini. La scurt timp, Isaac al II-lea Anghelos avea să fie detronat, iar în locul lui a fost proclamat împărat Alexios al III-lea, fratele său mai mic. Acesta, fără a mai ține seama de năvălirile necontenite ale românilor și ale cumanilor, a chemat trupele în capitală, având nevoie de ele pentru a-și consolida autoritatea. Măsura lui Alexios al III-lea a marcat sfârșitul șirului de încercări ale bizantinilor de a zdrobi statul Asăneștilor și de a readuce regiunile de la nord de Balcani sub ascultatea Constantinopolului.

De altfel, încercările se dovediseră încă de la început a fi sortite eșecului. Statul româno-bulgar își arătase trăinicia din primii ani ai existenței sale. El își exercita autoritatea asupra unui teritoriu întins, prin mijlocirea unei administrații bine închegate. Armata lui era puternică, într-o asemenea măsură, încât, dacă ar fi să dăm crezare unui izvor german, Petru putea oferi în 1189 împăratului Friedrich I Barbarossa, ce se afla în fruntea cruciadei a III-a, un ajutor de 40 000 de români și cumani, care urmau să ia parte la expediția spre Ierusalim. El punea însă condiția ca, înainte să plece spre Palestina, oastea cruciadă să cucerească Constantinopolul, iar Friedrich să-i recunoască lui Petru titlul de împărat.

---

[1] Choniates, p. 561; *Fontes*, III, p. 269.

[2] Choniates, p. 561–562; *Fontes*, III, p. 269.

[3] Choniates, p. 570; *Fontes*, III, p. 273.

Statul Asăneștilor n-a fost, totuși, scutit nici el, încă de la începuturile sale, de conflictele interne provocate de neînțelegerile de la curte. În 1196 Asan a fost ucis de un boier cu numele de Ivanco. Petru, rămas singur, și-a asociat la domnie pe Ioniță, zis și Kaloian, fratele său mai mic, cel care fusese dus ca ostatic la Constantinopol de către Isaac al II-lea Anghelos. La un an după asasinarea lui Asan, Petru împărtășea aceeași soartă.

A revenit lui Ioniță misiunea de a menține și de a desăvârși opera începută sub conducerea fraților săi mai mari. El s-a achitat strălucit de aceasta; a extins granițele statului de la Dunăre și până pe cursul mijlociu al Mariței și de la Marea Neagră până la albia Vardarului în Macedonia. Ioniță a supus puterii sale pe acei boieri care manifestau tendințe centrifuge, a întărit oastea și a obținut din partea papei Inocențiu al III-lea recunoașterea independenței statului, iar pentru sine titlul de rege, deși el îl pretindea pe cel de împărat, numindu-se ca atare (*Imperator omnium Bulgarorum et Blacorum*). Arhiepiscopul Târnovei, Vasile, a fost uns și el de trimisul papei, cardinalul Leo, ca „primat al bulgarilor și vlahilor“, în schimbul promisiunii de a recunoaște supremația confesională a Scaunului apostolic.

În vremea domniei lui Ioniță — între 1197 și 1207 — a avut loc cea de-a IV-a cruciadă, care a făcut ca pe ruinele Bizanțului să ia naștere „Imperiul latin de Răsărit“, având ca prim suveran pe Balduin de Flandra. S-au creat numeroase feude pentru a răsplăti pe marii seniori participanți la cruciadă. Ca patriarh al Constantinopolului a fost ales nobilul venețian Tommaso Morosini, cu scopul de a asigura unirea bisericii de apus cu cea de răsărit. O mare parte a fostului Imperiu bizantin intra, astfel, în sistemul politic și religios al Europei Occidentale.

Ioniță a știut să se folosească de nemulțumirile și de acțiunile populației din Bizanț împotriva „latinilor“, pentru a întări în Balcani autoritatea statului său. Insuccesul tratativelor duse de Ioniță cu foștii cruciați pentru recunoașterea suveranității statului condus de el, ca și pretenția lui Balduin de Flandra de restituire către Imperiul latin a părților pe care Asăneștii le-au ocupat de la bizantini au dus la ostilități între Ioniță și noul stăpânitor de la Constantinopol.

În 1205, sub zidurile Adrianopolului, oastea lui Ioniță, compusă din români și din bulgari, ajutată de 14 000 de cumani, a zdrobit pe „latini“, iar împăratul Balduin de Flandra a fost luat prizonier și închis la Târnovo, unde a și murit. Ioniță nutrea gândul să înlăture definitiv Imperiul latin, dar modificări de moment în raportul forțelor politice angajate în luptele pentru moștenirea Constantinopolului au împiedicat însă realizarea acestui deziderat. După primele succese în luptele cu latinii, înregistrate de Imperiul de la Niceea, apărut în Asia Mică după 1204, feudalii greci din Tracia au început să-și manifeste ostilitatea față de Ioniță. Ei au încercat să împiedice trecerea Plovdivului în mâna lui și au organizat, totodată, o răscoală la Târnovo.

Intervenția energică și succesele obținute de Ioniță în Tracia, cu ajutorul cumanilor, au determinat apropierea Imperiului latin de cel de la Niceea. Armistițiul care s-a încheiat între împăratul latin Henric de Flandra, fratele lui Balduin, și împăratul Theodor I Lascaris de la Niceea i-a permis celui dintâi să-și concentreze eforturile în a împiedica realizarea planului lui Ioniță de cucerire a Constantinopolului. În anul 1207 „regele bulgarilor și vlahilor" cădea la asediul Thessalonikului, ucis de un cuman din oastea sa. El lăsa un stat puternic, cu rol însemnat în echilibrul european, căruia îi fixase coordonatele diplomatice și țelul politic.

În urma unei interesante corespondențe diplomatice între Ioniță și Inocențiu al III-lea, în care descendența romană a lui Ioniță fusese insistent invocată de papă pentru a determina trecerea lui și a celor conduși de el la biserica Romei, capul bisericii catolice a recunoscut statul în fruntea căruia se afla Ioniță. Ca să justifice față de alți monarhi creștini trimiterea coroanei solicitate de Ioniță, papa a acceptat formula Asăneștilor, menită să legitimeze constituirea noului stat, adică a fost de acord cu pretenția lor — care le dădea dreptul la conducere — că s-ar fi înrudit cu vechea dinastie de țari bulgari. Era în acest act de „legitimare" o poziție câștigată de forța politică ce se constituia și de care Ioniță a știut să se folosească pentru a lega recunoașterea papei de tradiția militară și politică a Primului țarat bulgar și de a-și justifica, astfel, atât acțiunile întreprinse, cât și planurile de viitor. Când, după crearea Imperiului latin de Răsărit, de confesiune catolică, interesul papei pentru statul Asăneștilor s-a diminuat, acesta din urmă era destul de puternic ca să poată face față presiunilor, încurajate de papă, ale Regatului apostolic ungar sau ale Imperiului latin de Răsărit.

În vremea domniei lui Borilă, statul Asăneștilor, deși a continuat să fie sprijinit de cumani, a cunoscut totuși un moment de regres. Au crescut în acești ani tendințele particulariste ale marilor feudali, susținute de forțe politice din afară. La slăbirea statului au contribuit și măsurile de persecuție pe care Borilă le-a întreprins față de bogomili. În această vreme se constată, totodată, o reducere a rolului jucat de elementul românesc la organizarea și la conducerea statului, fenomen ce se va accentua în deceniile următoare. În anul 1210 sau 1211 a avut loc la Vidin o conjurație a boierilor îndreptată împotriva lui Borilă. Ca să o înfrângă, el a apelat la regele ungar, care i-a trimis în ajutor pe comitele Ioachim de Sibiu, în fruntea unei oștiri formate din sași, români, secui și pecenegi. În urma căsătoriei fiicei sale Maria cu împăratul Henric de Flandra în 1213, Borilă s-a putut bucura, în efortul de a împiedica destrămarea statului, de sprijinul ginerelui său imperial.

După moartea, în anul 1216, a împăratului Henric, situația lui Borilă a devenit precară. Ioan, cel mai mare dintre fiii lui Asan I, întors în țară după mai mulți ani de pribegie, a revendicat tronul. El a ocupat, în 1218, capitala Târnovo și a luat domnia, iar Borilă, încercând să fugă, a fost prins și orbit.

În vremea lui Ioan Asan al II-lea, statul Asăneștilor a ajuns la cea mai mare întindere teritorială și la un înalt grad de dezvoltare. Situația statului româno-bulgar era comparabilă cu cea a celor mai importante state ale Europei din acea vreme. Ioan Asan al II-lea a reluat politica lui Ioniță, s-a străduit și a reușit să împiedice fărâmițarea feudală, a luptat cu succes împotriva tendințelor centrifuge ale marilor feudali. Mai mult decât Ioniță, a știut să se folosească de condițiile apărute în urma destrămării Imperiului bizantin, spre a întări rolul statului în fruntea căruia el se afla. După înfrângerea de la Klokotnița (între Plovdiv și Adrianopol), în 1230, a împăratului de la Thessalonik Theodor Comnen, autoritatea lui Ioan Asan al II-lea a ajuns să se întindă de la Marea Neagră până la Marea Adriatică, la Durazzo, și de la Dunăre la Adrianopol și până la Ohrida.

În primii ani ai domniei sale, Ioan Asan al II-lea a întreținut relații cordiale cu Regatul ungar, la aceasta contribuind și căsătoria sa cu Maria, fiica regelui Andrei al II-lea. El a avut raporturi bune cu papa și cu Imperiul latin de Răsărit, al cărui nou suveran, Robert de Courtenay, era cumnat al regelui Ungariei. După 1228, când Robert de Courtenay a abdicat, relațiile lui Ioan Asan al II-lea cu Imperiul latin au început să fie încordate, ajungându-se chiar, în cele din urmă, la o ruptură. Aceasta a atras după sine și ruperea legăturilor cu Roma și Ungaria.

După 1230 a devenit tot mai pronunțată înclinarea lui Ioan Asan al II-lea pentru o alianță cu împăratul de la Niceea, Ioan Vatatzes, alianță care a fost întărită în 1235 prin căsătoria Elenei, fiica lui Ioan Asan al II-lea, cu Theodor al II-lea Lascaris, fiul lui Vatatzes, relație matrimonială îndreptată împotriva împăratului de Constantinopol, ale cărui stăpâniri urmau să fie împărțite între cei doi aliați.

Succesele oștilor aliate, ca și măsurile de întărire ale ortodoxiei întreprinse de Ioan Asan al II-lea — în 1231 el a renunțat la unirea cu Roma —, au produs îngrijorarea Scaunului papal, care a cerut în 1236 regelui ungar să intervină în sprijinul Imperiului latin. În fața acestei situații și dându-și seama că acesta este, prin slăbiciunea lui, mai puțin periculos decât cel de la Niceea, Ioan Asan al II-lea a intrat în alianță cu Imperiul latin, și, în dorința de a ocupa pentru el tronul bizantin, a încercat să-l câștige pe papă, propunându-i o nouă unire a celor două biserici. Papa a primit cu bucurie știrea, dar după puțin timp avea să fie dezamăgit, întrucât Ioan Asan al II-lea și-a schimbat din nou planul de alianțe politice, apropiindu-se iarăși de împăratul de la Niceea. Indignat, papa a încercat să organizeze o cruciadă împotriva lui. Din îndemnul înaltului pontif, regele Ungariei Bela al IV-lea se pregătea, în 1238, să întreprindă o expediție împotriva lui Ioan Asan al II-lea. Năvălirea tătarilor a întrerupt ostilitățile împotriva statului Asăneștilor, atât din partea Regatului ungar, cât și din partea Romei și a Imperiului latin din Constantinopol.

Ioan Asan al II-lea a înțeles că pentru a-și atinge scopul în sud — cucerirea Constantinopolului — îi era necesară consolidarea stăpânirii în nord, de unde se aștepta ca, la îndemnul papei sau pentru realizarea intereselor proprii ale regatului Ungariei, acesta din urmă să pătrundă în Balcani. El a simțit de aceea nevoia să mențină strânse legături cu cumanii și cu românii nord-dunăreni și a încercat să încorporeze Bulgariei nu numai Serbia, dar și ținuturi românești de pe malul de nord al Dunării. Astfel, a trebuit să poarte, după 1228, înverșunate lupte cu Regatul ungar pentru stăpânirea

Severinului — pe care, se pare, că a și realizat-o vremelnic —, punct strategic de deosebită importanță, prin care atât Ioan Asan al II-lea, cât și regele ungar voiau să-și extindă autoritatea în spațiul carpato-dunărean.

În momentul în care atenția lui Ioan Asan al II-lea era tot mai mult concentrată în desfășurarea evenimentelor de la hotarul de nord al statului său, el avea să moară, și aceasta s-a întâmplat tocmai atunci când se simțea mai multă nevoie de capacitățile sale militare și diplomatice, deoarece în acel timp întreaga Europă Răsăriteană a fost zguduită de marea invazie mongolă.

La moartea lui Ioan Asan al II-lea (1241) au început luptele între diferitele partide de boieri; ele au făcut să crească anarhia și au slăbit statul. Urmașul suveranului dispărut, fiul său minor Căliman Asan I, a fost ucis într-o conjurație; aceeași soartă a avut-o și fratele său, Mihail Asan. În timpul acesta, statul Asăneștilor a pierdut în sud și în partea de nord-vest însemnate teritorii — toată Tracia, regiunea Munților Rodopi, litoralul egeean, aproape întreaga Macedonie, Albania și ținuturile din nord-vest. După Mihail Asan, tronul a fost ocupat de vărul său, Căliman al II-lea, care, la puțin timp după suirea în scaun, a fost alungat și apoi ucis.

Cu efemera domnie a lui Căliman al II-lea s-a stins, în linie masculină, dinastia Asăneștilor. Tradiția de stat creată de ei și care continua, într-o oarecare măsură, tradiția Primului țarat bulgar s-a menținut însă, iar la cârma statului s-au ridicat alți suverani în stare să-l mențină încă mult timp, până în 1393, în constelația politică europeană.

5. MAREA INVAZIE MONGOLĂ DIN 1241–1242 ȘI URMĂRILE SALE PENTRU SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ

Din uriașul creuzet etnic al Eurasiei s-au revărsat periodic spre vest, în cadență aleatorie, nenumărate valuri de migratori, dar nici unul nu a avut robustețea și penetrabilitatea celui pus în mișcare de mongoli. Cu o impetuozitate implacabilă, fără termeni de comparație în spirala timpului, călăreții stepelor au creat, în numai câteva decenii, cel mai extins organism statal din evul mediu, înglobând în cuprinsul său prin măsuri coercitive extreme, un întreg mozaic de popoare de largă diversitate rasială, lingvistică, somatică și confesională, ceea ce a produs modificări majore în toate planurile vieții, cu efecte de durată într-un spațiu imens, delimitat de Oceanul Pacific și de gurile Dunării.

În perioada medievală, mongolii erau desemnați de alte popoare îndeosebi cu denumirea de tătari. Etnonimele *mongoli* și *tătari* se aplicau, inițial, la două triburi diferite, care nomadizau la sud de Amur, de o parte și de alta a râului Kerulen: mongolii locuiau pe malul stâng, iar tătarii pe cel drept, deci la sud-est. În vecinătatea lor trăiau și alte triburi de același neam, purtând însă nume deosebite (naimani, keraiți, merkizi, oirați etc.), care se războiau frecvent între ele și cu vecinii lor. În rândul comunităților mongole se diferențiase o ramură la care procurarea resurselor de trai se realiza în mod prioritar prin vânătoare și pescuit, dat fiind că aceasta era răspândită în ținuturile preponderent păduroase, și o alta, mai numeroasă, ce practica nomadismul ecvestru și se ocupa cu creșterea intensivă a animalelor în arealul stepic. Ponderea celor cu preocupări pastorale a crescut treptat în detrimentul confraților din prima categorie. În cadrul crescătorilor de animale, un statut privilegiat îl dețineau proprietarii de herghelii, explicabil nu atât prin rolul lor economic, cât prin cel militar. Procesul de structurare a societății mongole intrase într-o etapă nouă spre sfârșitul secolului al XII-lea, când printre comunitățile de păstori nomazi s-a diferențiat o pătură avută, cu pregnante disponibilități războinice.

Punctul de pornire al expansiunii mongole a fost realizarea unității triburilor răspândite între lacul Baikal și deșertul Gobi în jurul lui Temugin, viitorul Gingis-han (al cărui nume avea sensul de „oceanic“, „universal“), căpetenie tenace, abilă și întreprinzătoare, dotată cu însușiri excepționale în domeniul organizatoric și al strategiei militare. Unificarea tribală, înfăptuită după dispute sângeroase, a fost consfințită la adunarea reprezentanților nobilimii nomade — așa-numitul *kuriltai* —, convocată pe râul Onon în anul 1206, unde a fost recunoscută autoritatea supremă a lui Gingis-han asupra tuturor mongolilor. Totodată, la acest *kuriltai* s-a statuat, pe baza vechilor cutume, faimosul cod de legi cunoscut sub numele de „marea yasă“, cu reglemnentări esențiale privind viața familială, economică, socială, confesională și militară, necesare noului stadiu de evoluție al societății nomade și în perspectiva tendințelor expansioniste ale aristocrației tribale.

O dată cu dobândirea hegemoniei în arealul stepelor de la sud de Baikal de către Gingis-han, au fost inițiate primele cuceriri de amploare în dauna popoarelor învecinate. După câteva ciocniri cu triburile turcice situate la nord și vest de propriile domenii, mongolii au făcut dovada vitalității și a virtuților lor militare deosebite în marile confruntări prilejuite de războiul împotriva Chinei, început în 1211, și acela împotriva Horezmului, declanșat în 1219, ambele dirijate în mod ingenios de Gingis-han. Succesele repurtate de mongoli s-au datorat, în primul rând, forței armatei și tacticii utilizate, ei dezvoltând până la cel mai înalt grad tehnica militară specifică nomazilor, iar, pe de altă parte, preluând de la populațiile cu care au venit în contact diferite arme și mașini de asediu. Nucleul principal al efectivelor armatei mongole era constituit din cavaleria ușoară, ceea ce permitea deplasarea rapidă a trupelor, învăluirile și replierile surprinzătoare de mare eficacitate.

Îndatorirea de a participa la acțiunile războinice revenea tuturor bărbaților adulți, în vreme ce femeilor le incumba sarcina de a contribui la confecționarea echipamentului militar. Armatele mongole erau organizate, la fel ca și cele ale nomazilor turanici, potrivit sistemului zecimal, existând unități de 10, 100, 1 000 și 10 000 de războinici, care, doar în cazuri speciale, își redimensionau proporțiile. Se respecta o disciplină riguroasă, începând cu recrutarea și dispunerea pe câmpul de luptă și terminând cu retragerile strategice și organizarea jafurilor, abaterile de la comenzile superiorilor sancționându-se cu severitate extremă. Dat fiind că, de regulă, izvoarele vremii le exagerează efectivele, estimarea acestora implică mari dificultăți. În nici un caz nu se pot accepta cifre ce se apropie de un milion, pentru simplul motiv că pentru armate de asemenea proporții — în condițiile precare specifice evului mediu — nu s-ar fi putut asigura resursele necesare subzistenței. Pe de altă parte, astfel de precizări comportă o doză mare de incertitudine, deoarece oștile mongole își modificau adesea numărul, chiar pe parcursul campaniilor, obligând neamurile supuse să li se alăture. Potrivit unor surse ce inspiră mai multă încredere, în momentul convocării *kuriltaiului* din anul 1206, Gingis-han ar fi contat pe 105 000 de oșteni, în vreme ce, la trecerea în neființă a marelui han, urmașul său ar fi dispus de 129 000 războinici. Aceasta nu înseamnă, totuși, că în cazul unor operațiuni de anvergură numărul lor nu putea să sporească în vederea atingerii anumitor obiective strategice. Războaiele neîntrerupte purtate în Extremul Orient și în Asia Centrală au asigurat armatelor lui Gingis-han o vastă experiență de luptă. În timpul campaniilor, acestea dădeau dovadă de o cruzime excesivă, măcelărind fără milă pe cei ce i se opuneau, luând în robie comunitățile supuse, jefuind și distrugând bunuri de mare valoare. De-abia cu timpul s-a realizat că o exploatare chibzuită a domeniilor acaparate este de natură să aducă beneficii mai consistente decât spolierea lor sălbatică.

După ce obiectivul cuceririi Chinei de Nord și a Horezmului era pe cale de a fi integral desăvârșit, hoardele mongole și-au continuat înaintarea spre vest, depășind limitele continentului asiatic. Prima lor apariție în Europa a purtat, în mare măsură, pecetea hazardului. Pornit, inițial, în urmărirea hanului Muhammad al Horezmului până în sudul Mării Caspice, detașamentul comandat de Djebe și Sübödai nu s-a mai întors pe același drum, ci a poposit în văile Caucazului, unde și-a petrecut iarna dintre 1220 și 1221. În această zonă a avut de înfruntat opoziția îndârjită a georgienilor, iar apoi, trecând pe versanții nordici ai lanțului muntos, a fost întâmpinat de coaliția formată din alani și cumani, pe care însă a reușit să o destrame prin diverse abilități diplomatice, astfel că cele două populații au putut fi înfrânte separat, fără dificultăți deosebite. Mongolii s-au îndreptat apoi spre Crimeea, unde au jefuit Sudakul, unul dintre cele mai prospere porturi de pe țărmul pontic, pe unde se comercializau mărfurile din răsăritul Europei spre Levant. Încălcând domeniile de la nordul Mării Negre ce aparțineau cumanilor, aceștia nu au îndrăznit să se opună singuri agresorilor și au solicitat ajutorul cnejilor ruși. Cu toate divergențele care îi separau de peste un secol și jumătate, rușii au sosit, cu efective numeroase, în ajutorul vechilor lor adversari din stepă, dar în lupta angajată în vara anului 1223 pe râul Kalka, de la nordul Mării Azov, grupul expediționar condus de Djebe și Sübödai a repurtat o victorie zdrobitoare în fața forțelor coalizate împotriva sa, profitând de lipsa de coordonare a operațiunilor lor militare. Izvoarele rusești menționează că la această bătălie au participat și brodnicii, care au părăsit tabăra ruso-cumană, alăturându-se inopinat mongolilor[1]. Pentru a se reîntoarce la locurile de obârșie, detașamentul lui Djebe și Sübödai nu a ales drumul cel mai direct, ci a făcut un ocol spre nord, pe cursul mijlociu al Volgăi, unde se găseau teritoriile bulgarilor. Soluția nu s-a dovedit inspirată, pentru că acesta — vlăguit desigur pe parcursul unei campanii îndelungate — nu a reușit să facă față atacului localnicilor.

---

[1] *Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov*, ed. A.N. Nasonov, Moscova-Leningrad, 1950, p. 63, 266; *Letopis' po Voskresenskomu spisku*, în *Polnoe sobranie*, VII, Sankt Petersburg, 1856, p. 132.

Întrucât campania din 1221–1223 nu-și propusese, inițial, încorporări de noi teritorii în arealul ponto-caspic, iar durata sa se prelungise mai mult decât se prevăzuse, epuizând forțele combatanților, victoria categorică de la Kalka nu a putut fi exploatată în sensul ocupării stepelor meridionale ale Europei Răsăritene. Totuși, înfrângerea cumanilor a avut urmări, deoarece i-a determinat să caute colaborarea cu statele puternice din zonă. Acceptarea convertirii la catolicism, în cadrul Episcopiei cumanilor, era unul din simptomele care arătau că disponibilitățile lor războinice se aflau în recul. Cu toate acestea, mongolii nu și-au extins, decât în mică măsură, posesiunile spre vest.

Tendințele expansioniste ale mongolilor spre răsăritul Europei au suferit o anumită amânare din cauza morții lui Jochi — fiul cel mare al lui Gingis-han, căruia i se atribuiseră teritorii în extremitatea vestică a Imperiului mongol —, urmată curând de cea a marelui han, ambele survenite în cursul anului 1227. De-abia peste doi ani s-a reglementat problema succesiunii la tron, acesta revenind celui de-al treilea fiu al lui Gingis, Ögödai, care a continuat cu întreaga stăruință politica de cuceriri a predecesorului său. După ce a preluat puterea, Ögödai (1229–1241) a socotit oportun să desăvârșească cucerirea Chinei de Nord și a Horezmului, trimițând oștile să preia teritoriile periferice care reușiseră să-și mențină autonomia. Operațiuni militare au fost întreprinse și dincolo de hotarele apusene ale Imperiului mongol în 1229 și în anii imediat următori, fiind vizate regiunile deținute de cumani, bulgari, saksini și alte populații din stânga Volgăi. Cu acest prilej este posibil ca mongolii să-și fi impus stăpânirea în stepele dintre gurile Uralului și ale Volgăi, pregătindu-se baze de atac mai adecvate pentru viitoarea ofensivă asupra Europei.

Planul concret al acestor operațiuni a fost stabilit de *kuriltaiul* întrunit în 1235, unde s-a decis mobilizarea unor ample forțe, puse sub comanda supremă a lui Batu, fiul lui Jochi, căruia i s-a recunoscut autoritatea nu numai în teritoriile deja incluse în partea de vest a Imperiului mongol, ci și în regiunile învecinate ce urmau să fie cucerite. La expediție se angajase să participe aproape întreaga elită militară a mongolilor aparținând familiei marelui han, beneficiară a unei experiențe îndelungate dobândită în campaniile anterioare. Obiectivele sale nu erau identice pentru toate teritoriile vizate de invazie. În timp ce ținuturile de câmpie, propice păstoritului intensiv, se preconiza să fie ocupate efectiv, din alte regiuni se sconta doar obținerea unor dări periodice.

Campania asupra Europei organizată în vremea domniei lui Ögödai a fost, prin anvergura și prin forțele implicate, una dintre cele mai ample întreprinderi războinice din istoria omenirii. Aceasta a început în anul 1236 prin atacul asupra bulgarilor de pe Volga Mijlocie, al căror stat atinsese un grad înalt de dezvoltare, fiind printre cele mai prospere din epoca respectivă. Capitala sa, Bolgarul, și celelalte principale orașe de pe Volga și Kama nu au putut să reziste asaltului, fiind jefuite și distruse, după cum atestă și amplele cercetări arheologice întreprinse în ultimele decenii. În bazinul mijlociu și inferior al Volgăi, mongolii au invadat, de asemenea, teritoriile mai multor populații de neam turcic, fino-ugric și iranian: bașkiri, meri, mordvini, butași, alani, cumani etc. Rezistența cea mai îndârjită le-a fost opusă de tribul cuman condus de Bačman care, repliat în hățișurile luncii și în insulele fluviului, a solicitat din plin oștile comandate de viitorul mare han Möngke, vărul lui Batu.

După supunerea popoarelor din extremitatea răsăriteană a continentului, la sfârșitul anului 1237 armatele mongole s-au îndreptat asupra cnezatelor rusești, care au comis eroarea fatală de a nu se coaliza împotriva invadatorilor asiatici, înfruntând individual un adversar superior din toate punctele de vedere. Prima lor victimă a devenit cnezatul Reazan, care, neprimind nici un ajutor de la statele învecinate, nu a fost în măsură să opună o rezistență eficientă. La începutul anului următor, mongolii au pornit spre Vladimir, în acel moment cel mai puternic cnezat rusesc. Cu toate acestea, garnizoanele aflate în orașele Kolomna, Moscova, Vladimir și Suzdal au fost silite să capituleze după câteva zile de asediu, iar înfruntarea de pe râul Sit cu cneazul Iurii Vsevolodovici s-a soldat, de asemenea, cu victoria mongolilor. Din motive insuficient de bine elucidate, ei au renunțat la atacul asupra Novgorodului, unul dintre centrele comerciale cele mai prospere din nord-estul Europei.

În cursul anului 1238, mongolii și-au concentrat efectivele în stepele ponto-caspice, în scopul de a supune populațiile nord-caucaziene și pe cumani. Luptele cu alanii, cirkasienii și cu alte triburi de pe versanții Munților Caucaz s-au prelungit până în 1240. Foarte îndârjite s-au dovedit a fi și confruntările cu cumanii din arealul nord-pontic, care, după unele succese cu caracter limitat, nu au reușit să facă față forței de șoc a adversarilor. Fiind crescători de vite, ca și cumanii, mongolii erau interesați în cea mai mare măsură de acapararea ținuturilor de stepă. Așa se explică brutalitatea extremă cu care cuceritorii i-au tratat pe învinși. Potrivit informațiilor călugărului minorit Giovanni da Pian del Carpini, trimis de papă ca sol la marele han la numai câțiva ani după invazie, numărul cumanilor măcelăriți ar fi fost foarte mare.

Duritatea excesivă a mongolilor a provocat un adevărat exod din Deșt-i Kîpciak (Stepa cumanilor), o parte a turanicilor, care nu au acceptat să se supună, refugiindu-se spre Caucaz, Peninsula Balcanică și Ungaria. Grupul cel mai masiv, estimat la 40 000 de războinici, în frunte cu Kuthen (Kotian), a obținut permisiunea lui Bela al IV-lea de a se așeza în regatul său în anul 1239. Aproximativ în aceeași vreme, alte cete de cumani au trecut Dunărea în Balcani. Asupra migrației lor se află o interesantă mențiune la cronicarul oriental Ibn Tagribirdi, care relevă că nomazii au intrat în legătură cu suveranul „vlahilor“, Unus-han, primind acordul de a se stabili într-o regiune aflată în stăpânirea sa. Ulterior, acesta și-a schimbat atitudinea de bunăvoință față de cumani și i-a atacat[1]. Identificarea cârmuitorului amintit cu o căpetenie de la nordul Dunării este mai puțin plauzibilă. Mult mai probabil este că autorul arab a avut în vedere pe Ioan Asan al II-lea, țarul din dinastia românească a Asăneștilor, al cărui stat era frecvent desemnat în literatura medievală islamică sub numele de „țara vlahilor“. În favoarea acestei identificări pledează

---

[1] *Sbornik materialov otnosjaščikhsja k istorij Zolotoj Ordy*, I, ed. V. Tiesenhausen, Sanktpeterburg, 1884, p. 542.

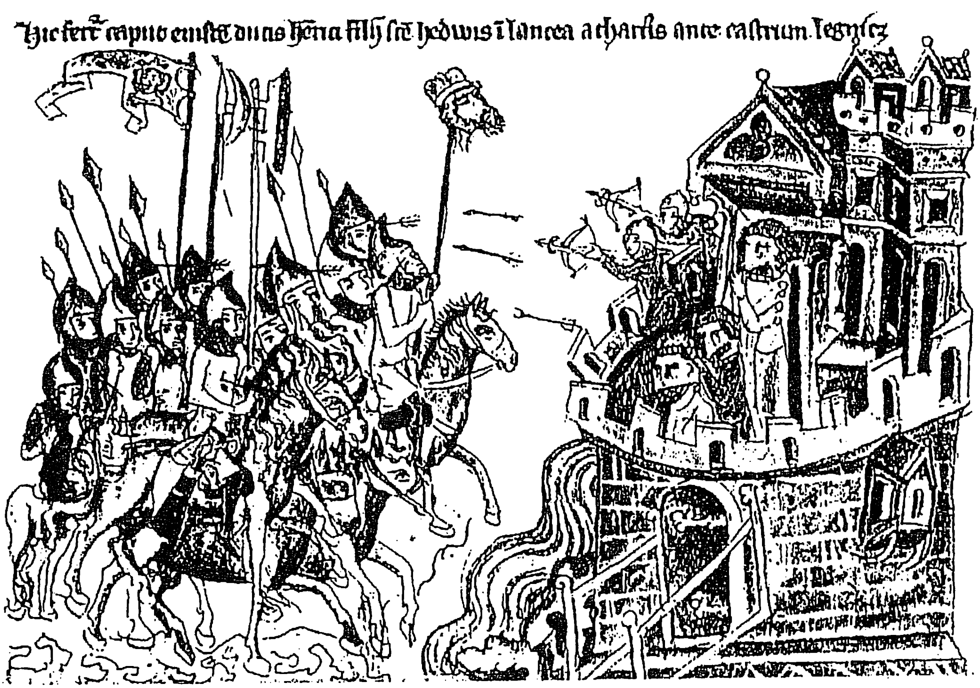

Fig. 89 Armata mongolă într-o expediție din anul 1241, reprezentată pe Codexul Hedwigei din 1353.

și izvoarele bizantine, care confirmă ostilitatea bulgarilor la stabilirea cumanilor în Balcani, ca urmare a presiunii mongole.

O dată tranșată problema cuceririi Deșt-i Kîpciak-ului, obiectiv prioritar al invaziei, mongolii au revenit în Rusia, de data aceasta pentru a supune cnezatele din partea sa sudică. Încununarea campaniei lor a constituit-o cucerirea Kievului, eveniment pe care letopisețele vechi rusești îl fixează fie pe 19 noiembrie, fie pe 6 decembrie 1240, pentru această din urmă dată optând majoritatea specialiștilor. Pentru luarea în stăpânire a faimoasei metropole de pe Nipru, mongolii au concentrat trupe numeroase, a căror comandă a fost preluată personal de către Batu-han. Pătrunse în oraș prin spărturile făcute în zidurile de incintă cu ajutorul mașinilor de catapultat pietre, oștile mongole s-au dedat la prădăciuni și distrugeri masive, înregistrate în mod elocvent, ca și în alte numeroase centre, de săpăturile arheologice. Ecoul asupra dezastrului confraților, propagat în cnezatul de Halici-Volânia, a avut efect demoralizator și paralizant, astfel că la pătrunderea călăreților asiatici nu s-a înregistrat o rezistență viguroasă.

Urmărind să-și continue avansarea spre vest, în iarna din 1240–1241 mongolii și-au regrupat forțele și și-au stabilit principalele baze de atac în cuprinsul Rusiei de Halici-Volânia. Invadarea Europei Centrale a fost, de asemenea, minuțios pregătită sub toate aspectele. Căpeteniile mongole s-au preocupat să acumuleze informații precise despre capacitatea de ripostă a statelor ce urmau a fi atacate. Izvoarele contemporane nu sunt explicite când relatează numărul armatelor invadatoare, acest lucru datorându-se faptului că ele acționau când grupat, când divizate în detașamente mărunte, conform obiectivelor strategice impuse de desfășurarea campaniei. Acțiunile militare ale mongolilor s-au caracterizat printr-o mare mobilitate, prin păstrarea unei discipline riguroase de luptă, folosirea tacticii asalturilor prin surpriză și a regrupărilor rapide, posibile în condițiile utilizării cu predilecție a cavaleriei ușoare. La fel ca și în Bulgaria de pe Volga, Rusia și Cumania, succesele din regiunile carpato-dunărene și din Europa Centrală s-au datorat nu numai atacurilor neașteptate, ci și puternicei lor forțe de șoc.

Campania din cursul anului 1241 și-a fixat drept țel primordial cucerirea Regatului arpadian, invazia din Polonia și Moravia având în primul rând menirea de a le prăda și de a le împiedica să vină în ajutorul Ungariei. Încă de la începutul anului, în plină iarnă, mongolii au inițiat două incursiuni asupra regiunilor de graniță ale Poloniei, desigur mai mult din rațiunea de a întreprinde recunoașteri. De-abia în luna martie, o armată numeroasă s-a pus în mișcare, sub comanda lui Baidar, Ordu și Kaidu, ea acționând pe trasee deosebite. Un prim grup a avansat în direcția Cracoviei, pe partea stângă a Vistulei, trecând pe la Sandomierz. Pentru a-i dejuca planurile, polonezii au încercat să-l oprească la Chmielnik, dar au fost înfrânți, capitala Poloniei Mici fiind cucerită la 28 martie 1241. Un alt grup a pătruns până în sudul Kujaviei și în sud-estul Poloniei Mari, după care s-a îndreptat spre Silezia, în scopul de a face joncțiunea cu armata care luase în stăpânire și jefuise Cracovia. În sfârșit, cel de-al treilea grup a făcut un ocol până spre hotarele Lituaniei și ale Prusiei. Cea mai mare parte a efectivelor mongole s-a reunit în apropiere de Breslau (Wrocław). Prevenit de iminența pericolului, ducele Sileziei, Henric al II-lea, a reușit să adune o armată bine echipată, compusă în principal din germani și polonezi, la care s-au adăugat ajutoare primite de la unii suverani occidentali și de la câteva ordine călugărești. Înfruntarea decisivă dintre cei doi adversari a avut loc la Wahlstatt, lângă Liegnitz (Legnica), la 9 aprilie 1241, și s-a soldat cu înfrângerea lui Henric al II-lea, care și-a pierdut viața pe câmpul de luptă. Cu toată victoria indubitabilă obținută, mongolii au suferit pierderi însemnate, ceea ce i-a obligat să renunțe la incursiunile spre regiunile germane. Conformându-se planului prestabilit, ei s-au îndreptat spre Ungaria, străbătând o parte a teritoriului Boemiei și Moraviei, unde au înfrânt armatele locale și au jefuit mai multe localități.

Dat fiind reputația Regatului arpadian de a se număra între forțele politice redutabile din centrul Europei, cu vădite tendințe de extindere a hotarelor spre est și sud-est, atacul împotriva sa a fost întreprins în mod bine cumpănit. În timp ce corpul principal al armatei mongole a pornit spre Ungaria direct din Halici-Volânia prin pasul Verecke — așa-numita Poartă a Rusiei, cale tradițională de legătură între arealul nord-pontic și câmpia Dunării Mijlocii —, iar efectivele din subordinea lui Baidar, Ordu și Kaidu urmau să pătrundă în regat din Polonia și Moravia, alte detașamente au fost dirijate asupra regiunilor sale de est și sud-est, prin ținuturile românești extracarpatice. Datorită acestei strategii de

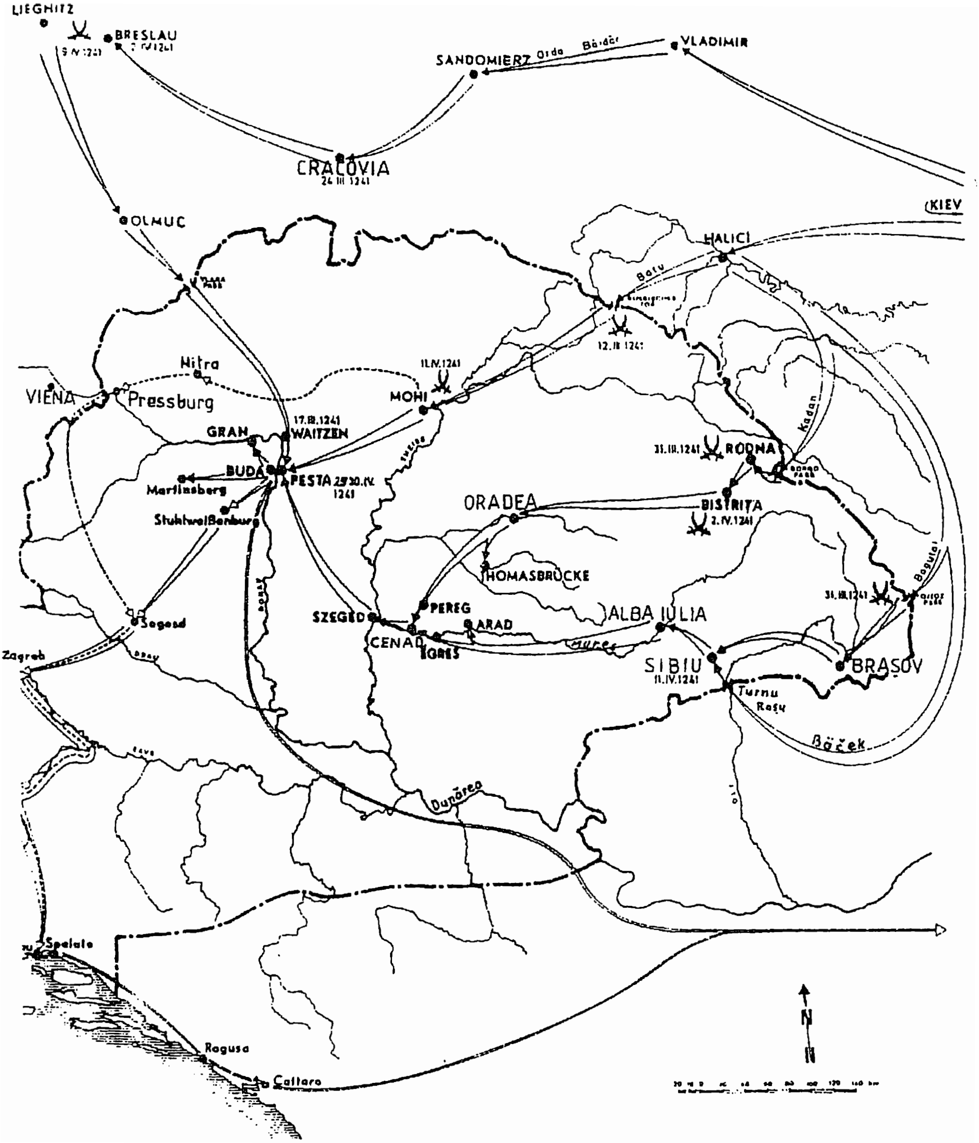
LIEGHITZ
9.IV.1241
BRESLAU
VLADIMIR
SANDOMIERZ
Orda
Bàidàr
CRACOVIA
24.III.1241
KIEV
OLMUC
HALICI
Batu
12.III.1241
Nitra
11.IV.1241
MOHI
VIENA
Pressburg
GRAN
17.III.1241
WAITZEN
BUDA
PESTA 29/30.IV. 1241
Martinsberg
Stuhlweißenburg
31.III.1241
RODNA
Kadan
ORADEA
BISTRIȚA
2.IV.1241
THOMASBRÜCKE
Segesd
SZEGED
PEREG
ARAD
ALBA IULIA
CENAD
IGRIȘ
Mureș
31.III.1241
Bugulai
Zagreb
SIBIU
11.IV.1241
BRAȘOV
Turnu Roșu
Băček
Olt
Dunărea
Spalato
Ragusa
Cattaro
N

Fig. 90 Harta principalelor trasee ale marii invazii mongole din 1241–1242 în regiunile românești și în Regatul ungar.

atac, teritoriul locuit de români a fost afectat din plin de ingerințele marii campanii mongole, care i-au înrâurit pregnant și durabil evoluția sa ulterioară.

Planurile războinice ale aristocrației tribale nomade nu reprezentau un secret pentru curtea arpadiană, care fusese avizată în legătură cu acestea încă atunci când operațiunile militare se desfășurau în extremitatea răsăriteană a continentului. În momentul în care hoardele mongole își stabiliseră bazele de atac în Rusia haliciano-volâniană, iminența atacului era clară, iar avansarea lor implacabilă spre vest și prăbușirea succesivă a tuturor organismelor statale întâlnite în cale reflectau gravitatea situației, ceea ce reclama măsuri eficiente de apărare din partea suveranului ungar. Ele au constat atât în fortificarea principalelor căi de acces în regat, cât și în încercarea de sporire a efectivelor militare. În pasul Verecke s-au consolidat întăriturile deja existente cu palisade masive, cunoscute sub denumirea de *gyepük* (*indagines*). Apărarea trecătorilor din Carpații Răsăriteni și de Curbură a fost încredințată detașamentelor de români și de secui.

Prin primirea în regat a importantului contingent de cumani, însumând 40 000 de luptători, se sconta pe o forță de șoc redutabilă. Din nefericire pentru Bela al IV-lea, dezordinile provocate de noii veniți au creat mari animozități între aceștia și localnici, degenerate în confruntări deschise, care au culminat cu asasinarea hanului Kuthen. În fața acestui afront, turanicii au decis să se refugieze în Peninsula Balcanică, frustrându-i pe unguri de un ajutor neprețuit, chiar în momentul pătrunderii mongolilor[1]. Regele Bela al IV-lea solicitase, totodată, și sprijinul Curiei și al suveranilor catolici din centrul și vestul continentului, dar cererea sa sosea într-un moment nepotrivit, datorită acutizării raporturilor dintre papa Grigore al IX-lea și împăratul Friedrich al II-lea de Hohenstaufen, ambii firi orgolioase, nedispuși sau incapabili în înverșunarea lor să înțeleagă gravitatea situației ce se profila pentru lumea creștină. Chiar dacă nu au lipsit unele ajutoare, acestea au fost destul de limitate numeric, astfel că greul opoziției față de invadatori a trebuit să-l poarte forțele interne din regat.

Operațiunile militare au fost declanșate la începutul lunii martie 1241, într-o perioadă când zonele carpatice sunt acoperite de zăpezi masive. Grupul principal al armatei mongole — aflat sub comanda lui Batu, secondat de Sübödai, unul din strategii cei mai experimentați — avea în componența sa și efective racolate de la populațiile supuse în fazele anterioare ale campaniei. Potrivit informațiilor unui înalt prelat contemporan cu evenimentele, Thoma de Spalato, pentru străpungerea puternicilor fortificații amplasate în pasul Verecke și amenajarea drumului ar fi fost antrenați 40 000 de bărbați prevăzuți cu securi[2]. Dat fiind că în componența oștilor mongole nu figurau de regulă astfel de efective, este foarte probabil ca ele să fi fost alcătuite din cete de ruși recrutate din vecinătatea Carpaților Păduroși.

Pentru apărarea trecătorii, Bela al IV-lea a însărcinat un palatin, care, dându-și seama că nu va fi în măsură să reziste pe poziții, i-a solicitat de urgență ajutoare. Cum, în mod paradoxal, oștile regale nu erau încă reunite, sprijinului cerut nu i s-a dat curs, astfel că, la 12 martie 1241, garnizoanele ungurești de la hotare au fost nimicite, deschizându-se larg calea invaziei. Intrat în alertă, suveranul maghiar a dat dispoziție fermă demnitarilor săi laici și ecleziastici să urgenteze concentrarea trupelor, în vreme ce el însuși și-a stabilit cartierul general la Pesta. În acest timp, armatele lui Batu au avansat rapid în teritoriul adversarilor, neîntâlnind nici o opoziție redutabilă. Dând dovadă de mai multă inițiativă și curaj, o oaste condusă de Benedict, episcopul de Oradea, a cutezat să înfrunte un detașament de mongoli, dar, nesesizând cursa ce i s-a întins, a fost înfrântă. În momentul când principalele resurse militare s-au grupat la Pesta, Bela al IV-lea a pornit în întâmpinarea inamicului, care a simulat o retragere precipitată până lângă Mohi, localitate de pe râul Sajo, un afluent al Tisei, unde cele două armate s-au angajat într-o luptă înverșunată. Atacând inopinat printr-o porțiune de teren amplasată între mlaștini, pe unde nu erau previzibile desfășurări de trupe, cavaleria mongolă a pus de la început în derută oștile ungurești printr-un tir susținut de săgeți, iar încercările lui Bela al IV-lea de a redresa situația au rămas fără rezultat, efectivele sale retrăgându-se în derută. Profitând de descumpănirea din tabăra dușmană, mongolii au măcelărit mii de oameni, între victime numărându-se unii demnitari eclezistici de prim rang, precum arhiepiscopii de Esztergom (Strigoniu) și Kalocsa și episcopul Transilvaniei. Scăpat cu dificultate din încleștarea bătăliei, Bela al IV-lea s-a refugiat în Austria, iar apoi în Croația, de unde încerca să coordoneze măsurile de apărare.

---

[1] Rogerii *Carmen miserabile*, în *Izvoarele istoriei românilor*, V (ed. G. Popa-Lisseanu), București, 1935, p. 22–30, 35–37, 61–69, 74–76.

[2] Thomas archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Fr. Rački, în *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*, XXVI, *Scriptores*, III, Zagreb, 1894, p. 154.

Concomitent cu armata comandată de Batu, s-au pus în mișcare și alte corpuri mongole, care, pentru a pătrunde în Regatul arpadian, s-au ramificat în regiunile românești de la est și sud de Carpați. Un important detașament a străbătut timp de trei zile pădurile situate între Rusia și Cumania, adică din nordul Moldovei, avându-l în frunte pe Kadan, care era fiul marelui han Ögödai, cel de-al treilea fiu al lui Gingis-han, prin urmare văr primar cu Batu. Faimosul cronicar persan Rășid od-Din îl menționează acționând alături de Kadan și pe Büri[1], nepotul lui Chagatai, al doilea fiu al lui Gingis-han. Urmele de distrugeri și de incendiere descoperite în unele așezări întărite din nordul Bucovinei este foarte posibil să se datoreze trecerii grupului menționat.

După ce a traversat Carpații Orientali, Kadan și Büri au avansat pe valea Someșului Mare până la Rodna, centru locuit prioritar de sașii ce exploatau minele de argint din vecinătate. Întâmpinați de aceștia, mongolii au simulat retragerea, dar au revenit curând, când sașii se credeau în afara pericolului, astfel că le-au ocupat orașul fără dificultate. Totodată, Kadan i-a obligat să-i pună la dispoziție un detașament de 600 de oameni, în frunte cu comitele Aristald[2]. Următoarea sa țintă mai importantă a fost Oradea, unde se adăpostise o mare parte a populației din împrejurimi. Mongolii au reușit să pătrundă în oraș (*civitas*) și să-l jefuiască, dar nu s-au avântat asupra citadelei (*castrum*), de curând întărită, unde se refugiase întreaga sa garnizoană. Uzând de o tactică frecvent aplicată, armata mongolă s-a retras pentru mai multe zile, dar s-a repliat intempestiv, surprinzând nepregătită o parte a apărătorilor reîntorși în mod imprudent în oraș. Având în față un adversar cu forțe diminuate, Kadan a declanșat atacul citadelei, folosindu-se de șapte mașini de catapultat bolovani, cu care s-au produs fisuri în ziduri și în turnuri, ceea ce a permis mongolilor să pătrundă în incinta fortificată și să pună capăt rezistenței garnizoanei sale[1]. Cercetările recente de la Oradea au surprins existența unei centuri întărite cu val de pământ și palisadă din bârne masive, ridicată în a doua jumătate a secolului al XII-lea, dar folosită și în primele decenii ale veacului următor.

---

[1] *Sbornik materialov...*, II, Moscova–Leningrad, 1941, p. 38; Rashid al-Din, *The Successors...* , p.70.

[2] Rogerius, p. 33, 72.

Alte detașamente mongole au străbătut regiunile est-carpatice, probabil de-a lungul Prutului și a Siretului. Cu acest prilej a fost, se pare, distrusă și cetățuia de la Bâtca Doamnei, de lângă Piatra Neamț, amplasată pe un promontoriu dominant, cu menirea de a asigura supravegherea cursului mijlociu al râului Bistrița. Urmele de locuire din acest punct întărit încetează spre mijlocul secolului al XIII-lea, el fiind desigur părăsit de apărători la venirea hoardelor mongole. Rămășițele palisadei arse și bogatele descoperiri de arme, piese de harnașament și de alte obiecte metalice abandonate atestă sfârșitul violent al întăriturii.

O importantă armată mongolă a avut drept obiectiv atacarea Episcopiei cumanilor, situată în regiunea curburii Carpaților. Potrivit relatării prelatului Rogerius din Torre Maggiore, comandantul ei ar fi fost un anume Bochetor, care deținea o poziție însemnată în ierarhia militară a nomazilor[2]. Numele consemnat de călugărul italian nu era, desigur, cel autentic, el fiind o deformare fie de la termenul comun *ba'atur*, desemnând o înaltă demnitate în protipendada războinică, fie de la un antroponim: eventual de la nepoții lui Gingis-han Böček, fiul lui Tului, sau Bärkäčar, fiul lui Jochi și frate mai mic al lui Batu. Trecând Siretul în teritoriul Episcopiei cumanilor, mongolii au înfrânt oastea ieșită în întâmpinare, din care, este de presupus, că făceau parte și români, dat fiind ponderea lor prioritară în cadrul eparhiei.

Din zona curburii Carpaților, oștile mongole s-au despărțit, un corp îndreptându-se spre Țara Bârsei, iar un altul a pornit spre sud-vest, de-a lungul Munteniei. Cel dintâi a pătruns, probabil, prin pasul Oituz, despre care se știe că a fost calea de legătură cea mai facilă dintre Moldova și Transilvania în decursul întregului ev mediu. Unele izvoare occidentale relevă că, după retragerea mongolilor, straja pasurilor montane ar fi fost încredințată românilor și secuilor (*Ollaci et Siculi*)[3], care, desigur, fuseseră învestiți în această atribuție mai înainte, dar ei nu au fost în măsură să oprească înaintarea invadatorilor. Ajunși în Țara Bârsei, aceștia au reușit să înfrângă armata voievodului Transilvaniei, care a căzut pe câmpul de luptă[4].

---

[1] *Ibidem*, p. 45–46, 85–86.

[2] *Ibidem*, p. 53, 72.

[3] Tholomeus von Lucca, *Die Annalen*^{2}, B. Schmeidler, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum*, NS, 7, Berlin, 1955, p. 117; Marinus Sanutus, *Libers ecretorum fidelium crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione* (Gesta Dei per Francos, II, ed. Bongarsius), Hanovra, 1611, p. 214.; Gombos, II, 1937, p. 1332.

[4] *Annales Frisiacenses*, ed. L. Weiland, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXIV, Hanovra, 1879, p. 65 (notița de la Echternach).

Despre acțiunile mongole în regiunile românești, există anumite referiri în cronica persanului Rašid od-Din, redactată la începutul secolului al XIV-lea pe baza mărturiilor transmise de participanții la expediție. În conformitate cu aceste informații, corpul comandat de Böček, „trecând pe drumul Kara-Ulagh-ilor și prin munții de acolo, a învins acele popoare Ulagh“, iar ulterior pe un anume Mišlav[1]. Kara-Ulagh (valahii negri) locuiau probabil în afara arcului carpatic, în vreme ce domeniile Ulagh-ilor (valahilor) par să se fi aflat în ținuturile subcarpatice ale Munteniei sau, eventual, în sudul Transilvaniei. Chiar dacă numele lui Mišlav are o vădită rezonanță slavă, nu este exclus ca el să fi fost un voievod român. Din păcate, calea urmată de mongoli în Țara Românească nu poate fi reperată cu precizie. Ei nu par să fi trecut pe la Curtea de Argeș, care se profila atunci drept un centru important dintre Carpații Meridionali și Dunăre, întrucât reședința și locașul de cult existente aici la mijlocul secolului al XIII-lea au rămas — după cum certifică cercetările arheologice de până acum — nevătămate de invazie.

Cel puțin o parte a cetelor mongole care au traversat Țara Românească au intrat în Regatul ungar prin ținutul Severinului, ceea ce reiese din corespondența lui Bela al IV-lea cu papa Inocențiu al IV-lea din 1250[2]. Din corpul ce a avansat spre apus, un detașament este posibil să fi pătruns în interiorul arcului carpatic pe valea Oltului, prin trecătoarea Turnu Roșu, unde a putut face, eventual, joncțiunea cu armata care l-a înfrânt pe voievodul Transilvaniei. Aceasta a avansat din Țara Bârsei de-a lungul Oltului, în aval, jefuind mănăstirea cistercienilor de la Cârța, locaș cu însemnate atribute misionare, iar apoi, pe 11 aprilie 1241, a cucerit și a devastat Sibiul (*villa Hermanni*)[3], oraș în plină evoluție, datorată, în mare parte, elementului săsesc. Grăbindu-se să se alăture trupelor lui Batu dislocate în Câmpia Pannoniei, unde se afla principala scenă de confruntare cu forțele Regatului arpadian, cetele mongole care au acționat în Moldova, Țara Românească și Transilvania nu au rămas prea mult în aceste regiuni, unde s-au preocupat doar să distrugă principalele focare de opoziție și să jefuiască obiectivele mai atractive, fără să dispună de timp suficient pentru a produce prădăciuni și distrugeri la scară amplă.

După victoria de la Mohi și cuprinderea regiunilor ungurești de la est de Dunăre, căpeteniile mongole au trecut la împărțirea lor, ceea ce relevă intenția de a rămâne acolo în mod statornic. Întrucât un mare număr de locuitori își părăsiseră locuințele, adăpostindu-se în păduri, mongolii au trimis emisari pentru a-i anunța că se vor arăta clemenți față de cei care se vor înapoia. Prin această stratagemă ei au reușit să asigure strângerea și stocarea recoltelor, după care abuzurile și atrocitățile au continuat nestingherit. Potrivit prețioasei mărturii a lui Rogerius — căzut prizonier la invadatori într-un ținut din bazinul inferior al Mureșului —, cu importante atribuții administrative, judecătorești și fiscale fuseseră învestiți așa-numiții *canesi* sau *balivi*[4], a căror identitate a provocat o lungă și vie dezbatere în istoriografie. Dat fiind proliferarea instituției cneziale în mediul românesc, unii istorici i-au considerat pe *canesi* drept dregători ai românilor, dar prerogativele acestora extrem de largi și cruzimea dovedită atunci când au dispus să fie măcelăriți locuitorii unor sate chemați să aducă daruri, indică mai curând identificarea lor cu reprezentanții aristocrației nomade, pe care populația locală, nefamiliarizată cu terminologia asiatică, i-a desemnat potrivit propriei sale nomenclaturi, adoptată și de prelatul italian.

---

[1] *Sbornik materialov...*, II, p.38; Rashid al-Din, *The Successors...*, p. 70.

[2] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 346.

[3] *Annales Frisiacenses*, p. 65; *Chronica S. Petri Erfordensis moderna*, ed. O. Holden-Egger, în *Scriptores rerum Germanicarum* (42), Hanovra–Leipzig, 1899, p. 237.

[4] Rogerius, p. 35, 49–50, 74, 89–90.

Stabilindu-și temporar curtea la Zagreb, Bela al IV-lea se adresa papei la 18 mai 1241, pentru a-l informa despre „întâmplările jalnice și vrednice de plâns ce s-au abătut asupra ... regatului Ungariei“ și pentru a-i cere sprijinul. Totodată, se aducea la cunoștință Sfântului Scaun că tătarii „au năvălit în Ungaria cu o oaste puternică și o hoardă numeroasă și, fără să țină seamă de vârstă sau de sex, au trecut prin ascuțișul săbiei pe toți cei pe care i-au putut găsi, au dat foc bisericilor și locurilor închinate numelui lui Dumnezeu, spurcându-le prin ucideri de oameni și alte blestemății de ale lor, lăudându-se că vor supune jugului lor pe toți și mai ales pe creștini“[1]. Pentru a accentua șocul psihologic al adversarilor și pentru a le diminua forța de rezistență, comandamentul mongol a trimis un detașament comandat de Kadan spre a-l captura pe rege, dar acesta s-a adăpostit în insulele de lângă coasta Adriaticii, unde s-a salvat dat fiindcă urmăritorii săi nu dispuneau de flotă.

Pe când luptele erau în plină desfășurare, derulându-se în defavoarea ungurilor, la 11 decembrie 1241 marele han Ögödai își dădea obștescul sfârșit în reședința sa de la Karakorum, situată pe râul Orhon de la sud de lacul Baikal. Distanța uriașă ce separa Mongolia de Ungaria și intemperiile iernii ce împiedicau comunicațiile normale au făcut ca vestea respectivă să ajungă la cartierul general al lui Batu de-abia câteva luni mai târziu. Problema succesiunii în uriașul Imperiu mongol era prea importantă pentru ca principii gingishanizi, angajați în operațiunile militare din pusta Pannoniei, să facă abstracție de ea. Întrucât rămăseseră neocupate numeroase centre de rezistență, grupate în special în nord-vestul regatului, unde exista o rețea destul de densă de orașe fortificate, supunerea Ungariei mai necesita un timp îndelungat. Pe de altă parte, forțele mongole erau, desigur, extenuate datorită unei campanii istovitoare, începute cu aproape șase ani în urmă, ele întâmpinând și mari dificultăți de aprovizionare într-un teritoriu bulversat de lupte și afectat de spectrul foametei. Toate aceste considerente au decis comandamentul mongol să renunțe la anexarea Ungariei și să înceapă evacuarea sa, operațiune ce se cerea realizată în deplină ordine, pentru ca uriașele prăzi luate în decursul invaziei să nu fie irosite.

Corpul aflat sub comanda lui Kadan, care își petrecuse iarna din 1241–1242 în Croația și Dalmația, a distrus, la întoarcere — după cum arată Rašid od-Din — Qirqin și Qila din țara Ulaqut[2], identificate cu Târnovo și Chilia din „țara vlahilor“. Cărturarul din Persia avea, evident, în vedere statul Asăneștilor, denumit în mod curent în cronistica contemporană „țara vlahilor“. Tot acolo se localizează, desigur, și evenimentele evocate în cronica rimată a poetului francez Philippe Mousket, unde se pretinde că suveranul din „țara vlahilor“ (*la tiere as Blas*) ar fi avut o confruntare victorioasă cu mongolii[1]. Informația sa, neconfirmată de alte izvoare, nu pare veridică pentru că, pe de o parte, țarul Ioan Asan al II-lea tocmai murise, iar urmașul său Căliman (Kaloman) era încă minor, iar, pe de altă parte, un succes de anvergură al celui de-al doilea țarat bulgar era greu de acceptat, întrucât se știe că după marea invazie acesta a devenit tributar Hoardei de Aur. Alte armate mongole au trecut la întoarcere — în 1242 — prin Transilvania, unde localnicii, profitând de faptul că în primăvara anului anterior hoardele dușmane, grăbite să ajungă în Ungaria, nu lăsaseră garnizoane, se preocupaseră să ridice câteva cetăți. Aceasta a doua confruntare cu mongolii se pare că a avut urmări cel puțin la fel de dezastruoase ca aceea din 1241, mai multe așezări fiind total distruse. Sugestivă în acest sens este descrierea lugubră făcută Albei Iulia de către Rogerius, adânc mișcat de imaginea cadavrelor și a ruinelor întâlnite la tot pasul într-un oraș devastat cu cruzime, ca și de ingerințele flagelului foametei[2].

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 323.

[2] *Sbornik materialov...*, II, p. 38.

Una dintre consecințele majore ale campaniei din 1236–1242 a fost extinderea amplă a sferei de dominație a mongolilor spre vest. Nu toate teritoriile afectate de invazie au avut aceeași soartă. În timp ce ținuturile de șes din bazinul inferior și mijlociu al Volgăi și din arealul ponto-caspic au fost ocupate efectiv de mongoli și înglobate în imperiul lor, alte regiuni le-au devenit doar tributare și obediente din punct de vedere politic. Domeniile mongole din vestul Asiei și din răsăritul Europei, incluse în așa-numitul Ulus-Jochi sau Hoarda de Aur, au fost concedate, încă de Gingis-han, fiului său mai mare Jochi și descendenților acestuia. La moartea prematură a lui Jochi, i-a urmat Batu-han, care după încheierea expediției asupra Europei, și-a fixat reședința pe Volga Inferioară, la Sarai (Saraiul Vechi sau Sarai-Batu). Demnitatea supremă în Imperiul mongol era deținută de marele han, cu sediul la Karakorum, căruia însă, în decursul timpului, i s-au diminuat atributele, pe măsură ce uriașul organism statal și-a pierdut unitatea. În aceste circumstanțe, Hoarda de Aur și-a asigurat, treptat, statutul independent. Hotarele sale nu s-au menținut imuabile, ci au cunoscut diverse fluctuații, în funcție de anumiți factori interni și externi.

În componența sa nemijlocită au intrat, între altele, zona de stepă din sud-estul Moldovei și nordul Dobrogei. Celelalte regiuni românești de la est și de la sud de Carpați au rămas sub administrația conducătorilor locali, dar au trebuit să accepte postura de tributare ale mongolilor, la fel ca statele rusești și Bulgaria. În Bugeac, cercetările arheologice au depistat complexe funerare din secolele XIII–XIV, al căror ritual de înmormântare era specific triburilor turanice, ceea ce relevă că, în arealul respectiv, continuau să locuiască comunitățile cumane aservite noilor stăpânitori ai stepelor Eurasiei. Raporturile de vasalitate față de Hoarda de Aur ale celorlalte teritorii românești din afara arcului carpatic sunt oglindite, între altele, în însemnările de călătorie ale emisarului regelui

---

[1] Philippi Mousket *Historia regum Francorum*, ed. A. Tobler, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXVI, 1882, p. 819.

[2] Rogerius, p. 55–56, 94–96.

Franței la mongoli, Wilhelm de Rubruck, care întâlnise în regiunile nord-pontice trimiși ai românilor (*Blaci*) și ai unor neamuri învecinate ce duceau daruri potentaților Gingishanizi[1]. După cum se știe, cu supravegherea perceperii dărilor de la populațiile supuse au fost învestiți, încă în primele decenii de după constituirea Hoardei de Aur, așa-numiții *baskaci*, iar faptul că în nordul Moldovei s-au păstrat în evul mediu unele toponime derivate de la numele lor (Bascacouți, Băscăceni) permite supoziția că respectivii demnitari au acționat și în arealul amintit, la fel ca și în cnezatele rusești și în alte regiuni.

Pe lângă aspectele negative, decurgând din săvârșirea anumitor abuzuri și din impunerea unei fiscalități aspre și a diferitelor obligații aferente raporturilor de vasalitate, dominația mongolă a putut asigura o relativă stabilitate internă („pax mongolica") și o protecție a activităților comerciale, ceea ce a fost de natură să impulsioneze câteva segmente ale vieții economice. Pe de altă parte, Imperiul Hoardei a frânat pentru mai multe decenii tendințele de expansiune spre sud-est a regalității arpadiene, astfel că a permis apariția unor forme noi de exteriorizare a formațiunilor politice locale.

6. CIVILIZAȚIA DIN SPAȚIUL CARPATO-DUNĂREANO-PONTIC

Pe planul culturii, ca și pe cel al istoriei politice și sociale, se poate considera că epoca scursă între sfârșitul secolului al XI-lea și mijlocul celui de-al XIII-lea a însemnat o continuare, o nuanțare și o îmbogățire a elementelor de viață spirituală, de viață culturală și artistică apărute în secolele X–XI pe întreg teritoriul românesc. Afirmația este valabilă, în egală măsură, pentru regiunile cuprinse la această vreme în sistemul feudal și politic al Regatului ungar, ca și pentru Dobrogea, pe atunci bizantină. Alte teritorii românești — Oltenia, nordul Munteniei și sudul Moldovei — oferă și ele date de istorie culturală, de istorie bisericească și artistică, dovedind cu prisosință fenomenul lărgirii continue a scenei culturale românești în această epocă.

a. Structurile ecleziastice

Progresele realizate de societatea de pe teritoriul României în secolele XI–XIII se reflectă din plin în domeniul structurilor ecleziastice, ortodoxe și catolice, determinante pentru viața spirituală pe care o putem reface încă anevoie, pentru epoca dinaintea invaziei mongole, din informații ale textelor narative, din crâmpeie de documente ale instituțiilor bisericești și ale cancelariilor aulice din Bizanț, Ungaria sau din Roma papală.

Pentru Dobrogea, care în secolele X–XI oferă date ceva mai numeroase în ceea ce privește organizarea diocezei Dristrei, unde ținutul românesc dintre Dunăre și Mare este înglobat, secolul al XII-lea pune la dispoziție, în continuare, informații indirecte, mărturii scrise și arheologice sau sfragistice.

---

[1] Guillelmus de Rubruc, *Itinerarium*, în Sinica Franciscana, I, 1929, p. 167–168.

În linii generale, viața cultural-bisericească o continuă pe cea din secolul precedent, sub cârmuirea aceleiași mitropolii din Dristra, dependentă de Patriarhia din Constantinopol. Din păcate, nu știm mult despre cele cinci episcopii ce țineau de această „mitropolie de Rodostolon“ și care sunt amintite într-o *Notitia Patriarchatum,* datorată, pe la 1143–1144, lui Neilos Doxopatres, un demnitar al bisericii bizantine. Este mai mult decât probabil că Dobrogea va fi constituit cel puțin o asemenea dioceză, a cărei reședință episcopală trebuie căutată într-una din cetățile de aici. În acest sens, revelatoare ar putea fi descoperirea, făcută la Dinogetia-Garvăn, a unui sigiliu de plumb aparținând, se pare, unui mitropolit grec al Kievului din prima jumătate a secolului al XII-lea, sugerând posibilitatea ca în așezarea bizantină din nordul Dobrogei să se fi aflat un ierarh cu rang suficient de înalt pentru a îndreptăți o corespondență cu conducătorul vastei și importantei dioceze rusești, dependentă de aceeași Patriarhie constantinopolitană de care depindea și biserica de la Dristra și, implicit, aceea dobrogeană.

În 1249–1250, la sfârșitul unui catalog al arhiepiscopiilor bisericii răsăritene, era menționat pentru prima oară scaunul Vicinei[1]. Este de presupus că în prima jumătate a secolului al XIII-lea, cândva între strămutarea patriarhatului din Constantinopol la Niceea și mijlocul veacului, în acest centru dobrogean, menit unei înfloriri deosebite, era întemeiată, în locul unei episcopii despre care nu știm nimic și poate ca o recunoaștere a deosebitei fidelități a credincioșilor dobrogeni față de biserica răsăriteană grav amenințată acum de ofensiva latină catolică, o arhiepiscopie ținând de patriarhul de Niceea. Ca mitropolie a Vicinei, dioceza istro-pontică avea să cunoască o viață bogată în evenimente, într-a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIV-lea.

În ceea ce privește ținuturile românești, care în secolele XII–XIII intraseră sub autoritatea regală ungară, date arheologice, ca și mărturii indirecte, permit să se postuleze existența unor structuri bisericești locale ortodoxe. Ele continuau în Bihor, Banat, Hațeg, ca și în alte regiuni, pe acelea din secolele X–XI, doar în parte locuite de noii stăpâni politici secondați de clerul episcopal romano-catolic și de călugării benedictini. La scurtă vreme după anul 1300, încep să fie atestați în documente și inscripții „popi“ de rit răsăritean, precum acela menționat într-o mai demult descoperită inscripție a bisericii de la Streisângeorgiu, dar prezența și activitatea lor poate fi, desigur, coborâtă cu mult în trecut.

Datele cele mai numeroase — așa cum e și firesc, ținând seama de mentalitatea medievală și de caracterul izvoarelor din această epocă — sunt cele privitoare la biserica dominantă, sprijinită de puterea seculară, care era aici regalitatea arpadiană cu nobilimea din jurul ei, ca și de unele ordine călugărești.

Știm, astfel, că în secolele XII–XIII și-au sporit autoritatea și averile cele trei episcopate de la Cenad, Oradea și Alba Iulia. Acestea au devenit, ca și unele capitluri și mănăstiri catolice, precum cele din Arad și Cluj-Mănăștur, locuri de adeverire a unor acte juridice de primă însemnătate pentru viața economică și spirituală a Transilvaniei, la sfârșitul secolului al XII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIII-lea, în urma unor hotărâri regale și, mai ales, datorită locului tot mai însemnat deținut aici de clerici formați în universități apusene, în frunte cu aceea din Paris (unii clerici ai acelorași episcopate — de la Oradea, de pildă — s-au aflat în legături cu capitala Regatului francez, fiind inițiați aici în muzica gregoriană a celebrei școli de la Notre-Dame).

---

[1] *DIR B, veac. XIII, XIV și XV,* p. 5.

Rolul clerului catolic a crescut considerabil în Transilvania și ca urmare a reglementărilor regelui Coloman I privind tribunalele diocezane, românii continuând să fie judecați însă după normele străvechii „legi românești“. Măsurile administrativ-bisericești au dus la crearea unor noi structuri ecleziastice, cum au fost prepozitura Sibiului, întemeiată către 1191, pentru sașii proaspăt colonizați aici, sau decanatul Brașovului, înființat în 1211, în legătură cu cealaltă colonizare, a teutonilor din Țara Bârsei, ambele supuse mai întâi, în mod direct, Scaunului papal, iar mai apoi, începând din 1224, arhiepiscopului de Esztergom (Strigoniu).

Pentru a judeca însă consecințele culturale propriu-zise ale acțiunii catolicismului în Transilvania acestei epoci, datele cele mai semnificative sunt oferite de mănăstiri. Dacă în secolul al XI-lea, așa cum am văzut, clerul benedictin fusese principalul element de șoc în politica confesională a lui Ștefan I și a succesorilor săi, veacul al XII-lea avea să înregistreze, către sfârșitul său, apariția cistercienilor, ordin al cărui spirit și ale cărui reguli și gusturi culturale implicau, pe plan intelectual și artistic, unele noutăți față de abațiile ascultătoare de Cluny, cu consecințe, între altele, și în Transilvania.

În 1179, pe malul stâng al Mureșului, era întemeiată — într-un Banat unde, tot la sfârșitul secolului al XII-lea, erau menționate mănăstirile de la Hodoș și Bizere — abația cisterciană de la Igriș (Egrus), cu călugări plecați de la Pontigny, din Burgundia. Această așezare mănăstirească de pe pământ românesc a fost singura filială din regatul Ungariei a vestitei mănăstiri franceze din Ordinul de la Cîteaux, viețuind până la distrugerea de către tătari, în 1241. Însemnătatea sa pare să fi fost și mai mult sporită de faptul că aici au fost îngropați regele-cruciat Andrei al II-lea și soția sa Yolanda de Courtenay. La rândul lor, cistercienii de la Igriș aveau să întemeieze în 1202 sau 1207 mănăstirea filială de la Cârța (Kerch), pe malul Oltului ardelean, în acel teritoriu de puternică viață românească și ortodoxă, care a fost în tot evul mediu Țara Făgărașului.

Nu se poate trece peste acest moment de pătrundere cisterciană în Transilvania, din jurul anului 1200, fără menționarea faptului că cercetări mai vechi au pus în evidență împrejurarea, extrem de semnificativă pentru viața spirituală a locului și a epocii pentru legăturile sale europene, că în mănăstirea de la Igriș se aflau, în epoca imediat următoare întemeierii așezământului — trimise fiind chiar de la Pontigny, unele ajunse, poate, de la Igriș la Cârța înainte de distrugătoarea invazie mongolă —, manuscrise de mare preț cultural, cuprinzând scrieri de teologie și de scolastică, datorate unor figuri de prim plan ale antichității târzii și ale evului mediu (Augustinus, Grigore din Nazianz, Yves de

Chartres, Anselm de Canterbury) și fragmente din operele clasicilor antichității latine (Cicero, Seneca, Quintilian, Suetonius).

Prima jumătate a veacului al XIII-lea marcată, cum bine se știe, de o amplă ofensivă politică, confesională și ideologică a catolicismului din vremea papilor Inocențiu al III-lea și Grigore al IX-lea împotriva ortodoxiei „schismatice", a ereziilor și a „păgânilor" de tot felul, s-a înfățișat pretutindeni pe pământul românesc drept o ciocnire, uneori aprigă, a intereselor bisericii Romei cu cele ale feudalității românești și ale locuitorilor români de o parte și de alta a Carpaților.

În Transilvania și Banat, structurile pentru multă vreme consolidate și dominante ale bisericii catolice, sprijinite de regii „apostolici" Emeric, Andrei al II-lea și Bela al IV-lea, au determinat și primele măsuri decise împotriva ortodocșilor români, a mănăstirilor „grecești", menționate într-o scrisoare papală din 1204 către episcopul din Oradea[1]. Era o epocă în care biserica catolică, organizatoare și beneficiară a cruciadelor de anvergura celei încheiate cu cucerirea latină a Constantinopolului, se preocupa de modalitățile supunerii clerului ortodox din Europa Răsăriteană și de Sud-Est, după cum o mărturisesc unele hotărâri ale Conciliului al IV-lea de la Lateran (1215). Cu atât mai limpezi au devenit aceste planuri ale papalității și ale regilor Ungariei din prima jumătate a secolului al XIII-lea, dincolo de hotarele de la Carpați și Dunăre ale statului ungar, în acțiunile misionare ale călugărilor abia înființatului ordin al dominicanilor, acțiuni ale căror rezultate imediate, deși spulberate curând de iureșul tătar, nu aveau să rămână fără unele consecințe confesionale și culturale.

O primă asemenea încercare de catolicizare a unui ținut românesc de la miazăzi de Carpați s-a conturat în tentativa de creare a unui episcopat în cadrul nou întemeiatului banat de Severin, prin anii 1237–1238, în legătură cu planul de cruciadă a lui Bela al IV-lea, ce voia să ocupe ținuturi sud-dunărene ale statului Asăneștilor. În mai 1237, papa Grigore al IX-lea dădea dominicanilor o serie de drepturi în scopul asigurării aducerii la credința Romei a acestei regiuni românești (*pro conversione terrae Ceurin*) și, tot atunci, înaltul pontif invita pe locuitorii aceleiași „țări a Severinului" de a primi pe călugării amintitului ordin[2].

Sortiți de papalitate unui rost foarte însemnat în aceste locuri de interes politic și confesional al feudalilor maghiari și al clerului catolic, dominicanii urmau să formeze în regiunea Severinului nucleul unei episcopii catolice pe care Grigore al IX-lea o dorea organizată în aceste părți cu ajutorul regelui Ungariei. Faptul reiese din schimbul de scrisori dintre papă și Bela al IV-lea, în vara anului 1238, prin care primul îngăduia suveranului apostolic, ce dorea să pornească la luptă împotriva probizantinului și a ortodoxului țar Ioan Asan al II-lea, să ia episcopi din Ungaria și să le dea drepturi episcopale în ținuturile nou cucerite, încorporând Țara Severinului într-o asemenea nouă episcopie[3]. Invazia mongolă a dejucat, pentru un timp, aceste planuri de expansiune militară și religioasă ungaro-papală în sud-estul european, dar este probabil ca, după 1242, călugării dominicani menționați în părțile Severinului în 1237–1238 să-și fi reluat propaganda. Regiunea Banatului dunărean și aceea a Olteniei au continuat să fie în a doua jumătate a veacului al XIII-lea, ca și mai târziu, puncte-cheie ale pătrunderii civilizației occidentale în sfera eclezi̧astică și în aceea artistică.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII,* I, p. 28.

[2] *Ibidem,* p. 301–302. Textul latin la Hurmuzaki–Densușianu, I/1, p. 154–155.

[3] *Ibidem,* p. 313–314.

Date ceva mai numeroase decât pentru părțile Severinului avem pentru un alt teritoriu românesc în care, la începutul secolului al XIII-lea, s-a desfășurat acțiuna misionară a clerului catolic, anume pentru zona așa-numitului „episcopat cuman" sau al Milcoviei, în nord-estul Munteniei și în sud-vestul Moldovei.

Aflat în apropiere de teritoriul transilvan —, unde între 1211 și 1225 au fost prezenți cavalerii teutoni și unde se întemeiase, puțin timp înainte, mănăstirea cisterciană de la Cârța —, ținutul în care „frații predicatori" au pătruns, poate încă din 1221–1223, sigur în 1227, era cel al „Cumaniei Negre", unde evanghelizarea cumanilor devenea un țel al politicii regale ungare și al Curiei papale. După dezastrul de la Kalka (1223), unde cumanii au simțit primii extraordinara forță de șoc mongolă, acești nomazi s-au apropiat în număr mare de granițele răsăritene ale Ungariei. În 1227, feudali cumani, aflați cu triburile lor undeva la răsărit de Carpați, erau convertiți de către dominicani și tot în acel timp arhiepiscopul de Strigoniu primea de la papă îngăduința de a face o călătorie misionară „în Cumania și în țara vecină Brodnicilor"[1], călătorie efectuată în 1227 sau 1228, când s-a întemeiat episcopia catolică cumană având în frunte pe Teodoric „din ordinul fraților dominicani, învățat în rânduielile Domnului și cu o viață pilduitoare"[2].

Noua dioceză misionară catolică de pe pământul românesc, delimitată la răsărit de râul Siret — și cea dintâi organizată dincolo de hotarele Transilvaniei la începuturile evului mediu —, avea să depindă, începând cu anul 1229, direct de Scaunul apostolic. Cât despre roadele efemerei sale existențe până la invazia grupului tătar condus de Bochetor, știm doar că a fost înălțată, probabil în reședința episcopului, o capelă cu hramul Sf. Maria (*capella beatae Virginis*) și că pentru construirea unei biserici-catedrale, ce va ființa după 1234 și până la 1241, s-a purtat o lungă corespondență între episcopul Teodoric, protectorul său laic de pe tronul Ungariei și papa de la Roma.

Nu cunoaștem alte detalii despre această prezență catolică în prima jumătate a secolului al XIII-lea, la răsărit de Carpați, dar este de crezut că dincolo de foarte subțirea pătură socială suprapusă a seminomazilor cumani atrasă de misionari, acțiunile clerului occidental în mediul local românesc nu au avut altă urmare decât o vehementă ripostă ortodoxă, pe care o reflectă rândurile unei cunoscute și mult comentate scrisori papale din noiembrie 1234, în care erau evocate dificultățile întâmpinate de episcopul catolic „al cumanilor"[3]. Reiese din acest text faptul că în Moldova sud-vestică și în nordul Munteniei — acolo unde, cu probabilitate foarte mare, se poate localiza dioceza amintită — românii (*Walati*), ca și unii locuitori catolici ai Regatului ungar, ungurii și sașii trecuți la ortodoxie, „făcând un singur popor cu acei valahi“ (*quia populus unus facti cum eisdem Walathis*), disprețuiau biserica romană, nu primeau sfintele taine de la episcopul catolic, ci de la unii „pseudoepiscopi de ritul grecilor“ (*pseudo episcopis Graecorum ritum*), probabil ierarhi ortodocși hirotonisiți undeva la sud de Dunăre, în acea vreme de creștere a prestigiului bisericii de la Târnovo și de crearea a unei noi dioceze bizantine în Dobrogea, la Vicina.

---

[1] *Ibidem*, p. 228.

[2] *Ibidem*, p. 232.

[3] *Ibidem*, p. 275.

Oricum, mărturia amintitei scrisori din 1234 a papei Grigore al IX-lea își păstrează cel mai mare interes, indicând aici un mediu românesc ortodox, capabil, cultural vorbind, să influențeze și să asimileze elemente etnice străine și de altă confesiune, să se opună organizat vastei ofensive a catolicismului din prima jumătate a secolului al XIII-lea, creându-și propriile structuri ecleziastice, fie și încă într-un chip foarte puțin „oficial“, prefațând cu un veac și mai bine preschimbările fundamentale pe care le va cunoaște biserica românească, sub aspect istoric și cultural, la mijlocul veacului al XIV-lea.

b. Arta

Dezvoltarea, treptată, a structurilor sociale și politice feudale a stimulat, concomitent, geneza unor aspirații artistice specifice, determinând, totodată, și aspectele estetice, firește în funcție de resursele materiale și de mijloacele tehnice disponibile. Mai concrete și mai sugestive sunt mărturiile păstrate din domeniul arhitecturii, ele ilustrând asprimea afirmărilor sociale și intransigența ciocnirilor politice.

Neschimbate au rămas, în continuare, locuințele semiadâncite și tradiționalele fortificații de pământ, compuse din val și șanț, cu planul fie adaptat terenului, așa-zisele „cetăți de înălțime“, fie impus acestuia, adică cu plan dreptunghiular.

Existența acum a construcțiilor din bârne așezate în cununi orizontale (*Blockverband*), așa cum le întâlnim în arhitectura noastră țărănească, păstrate, din păcate, începând abia din secolele XVI–XVII, rămâne ipotetică. Această tehnică corespunde, totuși, nu numai cu aceea a construcțiilor de lemn curente în tot cuprinsul Europei Răsăritene, ci și descrierii lui Marcus Vitruvius Pollio[1], care amintește asemenea tehnică în legătură cu arta de a construi din zona caucaziană (*Cholchida*). Specific acestei tehnici e faptul că elementele constructive nu perforează nivelul de călcare — cum fac cele cu parii înfipți în pământ —, încât, după distrugerea unei asemenea clădiri, nu rămân urme ușor de descoperit pe cale arheologică. Dacă presupunerea că această tehnică a fost cunoscută și de daci este corectă, atunci pare justificată și ipoteza dăinuirii acesteia, mai cu seamă în zonele de deal și submontane, îndeosebi pentru clădiri mai importante, de interes obștesc, cum ar fi, de pildă, clădirile de cult.

---

[1] Vitruviu, *Despre arhitectură*, București, 1964, p. 85 și urm.

Denumirea românească de „biserică“, pentru clădirea de cult creștin, nu a putut fi preluată din limba latină decât, cel mai târziu, în cursul secolului al V-lea, fiindcă deja în acel secol termenul „basilica“ a început să fie înlocuit, în Italia chiar, cu termenul grecesc „ecclesia“. Această constatare implică nu numai presupunerea folosirii neîntrerupte a termenului „biserică“, ci și existența neîntreruptă a obiectului astfel denumit. Or, în afară de numeroase urme de bazilici de zid din Dobrogea și de bazilicile din teritoriile controlate de Imperiul romano-bizantin pe malul de nord al Dunării Inferioare, anterioare toate secolului al VII-lea, nu s-au descoperit până acum urme de clădiri de cult creștin mai vechi decât secolul al X-lea, ceea ce înseamnă că bisericile au fost ridicate într-un sistem ce nu a lăsat urme, adică într-un sistem care ar fi tocmai cel al cununilor de bârne orizontale sau, poate, al bisericilor-corturi.

Numeroase informații noi privind arhitectura militară au fost dobândite de cercetările arheologice din ultimele decenii. Astfel, s-a constatat că valurile de pământ au fost, de obicei, completate cu palisade. Unul dintre cele mai vechi exemple cunoscute în prezent în teritoriile românești intracarpatice e cel de la Dăbâca, din faza a doua a cetății, din jurul anului 950. Alte palisade au lăsat urme la cetățile de la Morești, Cluj-Mănăștur, Vladimirescu–Arad și în alte locuri. S-a mai constatat, apoi, că uneori a fost îmbrăcat valul cu cofraje de lemn, cum e cazul la Dăbâca în faza a treia, după incendiul din jurul anului 1068.

Din punctul de vedere estetic, folosirea lemnului implică înlocuirea formelor rotunjite, mai puțin agresive, ale aglomerărilor de pământ, cu altele de un geometrism rigid, cu linii verticale ferme, deci mai impozante. Sporadic, s-a revenit, încă din etapa istorică precedentă, la folosirea pietrei ca material de construcție, mai întâi în urma unor noi contacte cu lumea bizantino-balcanică, mai apoi și cu aceea central-europeană.

Una dintre cele mai vechi fortărețe de piatră din această etapă, degajată arheologic, e cea de la Dunăre, din insula Păcuiul lui Soare, construită în vremea împăratului Ioan Tzimiskes, când, după anul 971, Dobrogea a fost din nou încorporată Imperiului bizantin. Cercetările arheologice au lămurit că în perioada aceasta au fost în funcție, parțial, și unele cetăți dobrogene de epocă romano-bizantină, ce fuseseră părăsite. În cuprinsul acestora s-au identificat refaceri cu zidărie a unor porți și a unor ziduri de incintă, precum și locuințe zidite din piatră și lut, precum cele de la Capidava și Dinogetia, ilustrând aspecte de cultură materială caracteristice unor ținuturi mai întinse de la Dunărea de Jos și din nordul Peninsulei Balcanice. Starea precară de conservare a acestor vestigii nu permite reconstituiri mai detaliate.

O altă regiune în care se pare că au început să apară de timpuriu construcții de zid este Transilvania. Pe temeiul unor analogii privind materialul și tehnica zidăriei, cu paramente din blocuri de piatră formată și cu emplecton de piatră înecată în mortar, ce se regăsesc la cetatea de la Păcuiul lui Soare și la unele monumente din nord-estul Peninsulei Balcanice (Preslav, Madara, Pliska), s-a avansat ipoteza datărilor curtinelor de piatră ale cetăților de la Moldovenești – jud. Cluj și de la Slon – jud. Prahova încă din secolul al X-lea. În general, însă, informațiile documentare și arheologice de care dispunem se referă la curtine de piatră ridicate abia în cursul secolului al XIII-lea, unele încă înainte de anul catastrofalei invazii tătare. Este semnificativ faptul că regele Andrei al II-lea a impus Ordinului cavalerilor teutoni, așezat în Țara Bârsei, angajamentul de a nu construi cetăți de piatră, ci exclusiv de lemn, iar izgonirea cavalerilor în 1225 a fost motivată și prin încălcarea acestei restricții.

Din categoria cetăților de piatră transilvănene, anterioare invaziei tătare din 1241, pot fi citate, ca exemple, cea a cavalerilor teutoni de la Feldioara (ante 1222) și castrul Brașovia (pe Tâmpa, după 1225), eventual și cetatea de la Dăbâca, din faza când îndeplinea funcția de castru (1219), toate trei aparținând tipului „cetății de înălțime“, cu plan neregulat, determinat de configurația terenului.

Din punctul de vedere al artei de a construi, cetățile de piatră, despre care avem informații, nu au fost decât aglomerări de zidărie cu destinație strict utilitară, constând din curtine și turnuri cu plan pătrat sau dreptunghiular. Acestea puneau puține probleme de ordin tehnic (boltirea unor deschideri mici, separarea unor etaje și acoperirea lor) și una singură de ordin estetic, anume aceea de a descuraja pe adversar prin masivitatea și asprimea formelor.

Tema care a determinat și la noi, ca îndeobște pe plan european, rezolvarea concomitentă a unor probleme tehnice și estetice de actualitate, hotărâtoare pentru arta de a construi, a fost pusă, în perioada aceasta, de arhitectura ecleziastică. Aceasta avea nevoie de încăperi mai spațioase decât cele din turnurile de fortificație sau din casele de locuit, încăperi bine acoperite, trainice și, totodată, mai atrăgătoare, mai expresive. Dar și acest gen de arhitectură lasă, deocamdată, să se întrevadă doar începuturi timide, înrâuriri întâmplătoare, care abia treptat vor deveni puncte de plecare pentru o evoluție specifică și consecventă.

Urmele unei clădiri de cult cu plan treflat, zidită din piatră brută cu lut ca liant — deci o clădire ce nu putea avea decât un acoperiș foarte ușor —, s-au descoperit la Niculițel – jud. Tulcea și au fost datate, pe temeiul contextului arheologic, în secolele XIII–XIV. La Dinogetia s-au găsit fundațiile unei capele din piatră brută alternată cu straturi de cărămidă, având un naos pătrat și un sanctuar, semicircular în interior, iar în exterior poligonal, deci tipic bizantin, întreaga construcție fiind perfect asemănătoare cu baptisteriile boltite cu calotă, păstrate din secolele V–VI (Razgrad, Pirdop, Varna). Pe baza interpretării elementelor stratigrafice, prevalează însă datarea în jurul anului 1100, invocându-se și analogiile cu bisericile bulgărești din Boiana (biserica veche de la sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XII-lea) sau din Nicopole (biserica Sf. Petru și Pavel, secolele XIII–XIV).

În Transilvania, la Alba Iulia, se păstrează parte din zidurile unei construcții antice de plan circular, ridicată din piatră brută, legată cu mortar hidrofug foarte rezistent. Ulterior, acea încăpere a fost restaurată și înzestrată cu o absidă semicirculară din piatră brută mai măruntă, cu mortar alb, friabil, și astfel transformată într-o capelă, pusă, ipotetic, în relație cu voievodul Gyula (Gylas), creștinat la Constantinopol pe la mijlocul secolului al X-lea. Considerată, în literatura de până acum, ca un baptisteriu, legat de prima catedrală catolică, capela aceasta s-a dovedit — în urma cercetărilor arheologice recente — a fi fost o clădire de cult care a precedat amintitului edificiu și care a fost desființată tocmai cu ocazia zidirii acelei catedrale (ulterior, Transilvania, ca și Banatul, vor înregistra asemenea rotonde la Cluj-Mănăștur și la Ilidia – jud. Caraș-Severin).

Mai importante — fiindcă atestă prezența unui monument ecleziastic de lungă durată — sunt fundațiile de piatră de la două biserici-sală descoperite, ambele, în apropierea imediată a cetății de la Dăbâca, una în punctul numit „grădina lui Tămaș“ alta în punctul numit „Boldâga“. Amândouă au câte un naos dreptunghiular, dar sanctuarele se deosebesc. Cel al bisericii din „grădina lui Tămaș“, formează și el un plan dreptunghiular, însă ușor decroșat față de naos și prezintă particularități pe care le presupunem ca specifice pentru bisericile de lemn construite în cununi cu bârne orizontale, motiv pentru care bisericile de piatră de acest tip pot fi considerate, în ceea ce privește planul, ca descendente directe ale unor asemenea clădiri de lemn. Ca atare, biserica din „grădina lui Tămaș“ ar reprezenta un tip local. Ea se suprapune unei așezări din secolele VIII–IX, iar înălțarea ei s-ar încadra între secolul al X-lea și perioada luptelor cu cumanii (circa 1068), fiindcă peste stratul de moloz, rezultat din distrugerea sa, s-au găsit monede de pe vremea regelui Ladislau I.

Sanctuarul celeilalte biserici-sală, cea de la „Boldâga“, prezintă, în schimb, un interior semicircular cu exteriorul pentagonal, deci tipic bizantin. Și în cazul acestei biserici se propune o datare anterioară ultimului sfert al secolului al XI-lea, fiindcă în zidăria fazei imediat următoare s-a descoperit o monedă schifată bizantină de la sfârșitul secolului al XI-lea. Această biserică-sală poartă, deci, mărturia unor relații cu ambianța culturală bizantino-balcanică.

Urmele unei alte biserici-sală, aparent înzestrată cu absidă semicirculară, romanică, atestând deci legături cu Europa Centrală, au fost identificate la Alba Iulia, pe terenul de la vest de actuala catedrală catolică. Podoabe din inventarul funerar al unor morminte ulterioare momentului construirii acestei biserici, podoabe pentru care s-a propus o datare către mijlocul secolului al XI-lea, ar putea oferi un termen *ante quem* pentru ființarea respectivei clădiri de cult.

Cercetările arheologice recente au descoperit la Sânnicolau de Beiuș – jud. Bihor, o biserică asemănătoare, dar de dimensiuni mult mai mici, care, la puțină vreme după înălțarea ei, a fost înzestrată în partea de vest a navei cu un stâlp menit să susțină o tribună. Asemenea tribune erau rezervate ctitorului și familiei sale, constituind o trăsătură particulară a capelelor senioriale. Pe baza elementelor stratigrafice și mai ales a faptului că acestei prime clădiri i-a urmat, către mijlocul veacului al XII-lea, o reconstrucție, s-a propus datarea primei faze în ultimele două decenii ale secolului al XI-lea. În secolul al XIII-lea, în cursul unei ultime refaceri, s-a adăugat bisericii și un turn-clopotniță, ce se mai păstrează doar ca ruină.

Pe temeiul informațiilor disponibile, este, deocamdată, hazardat de a repartiza, din punctul de vedere etnic și confesional, monumentele ecleziastice menționate. Se cuvine însă subliniat faptul că vechea rivalitate dintre Roma și Bizanț dusese tocmai în perioada aceasta la schisma din 1054.

În prima fază de organizare a statului arpadian, Bizanțul și Roma concuraseră la eforturile de creștinare, iar victoria definitivă a revenit Romei. A început, astfel, și în ținuturile transilvănene, cucerite și organizate treptat, o expansiune a influenței catolice și, concomitent, o campanie împotriva pozițiilor deținute de ortodoxie în rândurile autohtonilor, poate și în rândurile unor mai recent convertiți prin strădaniile Bizanțului.

Dacă despre aspectul ctitoriei ortodoxe de la Morisena (Cenad, jud. Timiș) și despre aspectul celei catolice, care i-a urmat și a înlocuit-o pe cea de la începutul secolului al XI-lea, nu avem încă date concrete, știrile istorice și cele arheologice, completate prin cercetările recente, făcute cu ocazia lucrărilor de restaurare de la Alba Iulia, au lămurit aspectul planimetric și datarea primei catedrale catolice, ale cărei fundații, împlântate deasupra unor construcții romane, se află sub pavimentul catedralei actuale, numită convențional catedrala II. Catedrala I fusese o bazilică cu trei nave, cu o singură absidă semicirculară, navele laterale terminându-se spre est cu pereți drepți. În fațada de vest, deasupra traveelor din capăt ale navelor laterale, se presupun a fi existat două turnuri, după cum pare a sugera ușoara îngroșare a fundațiilor corespunzătoare. Sugestii pentru o încadrare cronologică mai precisă — imposibilă doar pe temeiul elementelor oferite de zidurile de fundație păstrate — se pot formula pe baza unor detalii. Comparația caracterelor stilistice ale reliefului „Maiestas Domini“ din timpanul vechiului portal — încastrat acum în interior, în peretele navei laterale de sud — cu un timpan similar din Marlenheim (Alsacia), datat în jurul anului 1100, duce la concluzia că sculptura de la Alba Iulia e ceva mai evoluată, deci ulterioară. În acord cu această constatare, săpăturile arheologice au stabilit că unele dintre cele mai vechi morminte aflate în jurul catedralei pot fi datate, pe baza unor monede din vremea regelui Coloman I, către anul 1100, iar cea mai veche mențiune a unui episcop catolic al Transilvaniei aparține anilor 1111–1113. Coincidența acestor fapte justifică datarea catedralei I la începutul secolului al XII-lea.

Alte bazilici au construit ordinele monahale catolice, aduse în Transilvania pentru sprijinirea intereselor politice ale stăpânirii arpadiene. Astfel, se amintește, în anul 1187, o mănăstire benedictină în Cluj-Mănăștur; în anul 1179 este amintită mănăstirea cisterciană din Igriș, iar altă mănăstire a aceluiași ordin a fost întemeiată prin 1202 sau curând după aceea, la Cârța. Dar aspectele concrete ale acestor ansambluri nu ne mai sunt cunoscute decât extrem de fragmentar.

Nu lipsesc, în schimb, exemple ale arhitecturii ecleziastice de piatră ale coloniștilor sași. Pe temeiul analizei materialului păstrat se poate afirma — ceea ce e și logic — că, în prima fază a așezării lor, coloniștii s-au mulțumit și pentru clădirile de cult cu construcții de lemn, realizate în tehnica folosită pentru locuințele din aceeași vreme, ca și în secolele următoare.

Dovada o constituie, pe de o parte, lipsa oricăror elemente specifice romanicului renan, din zonele de obârșie ale primelor grupuri de coloniști, iar pe de alta, înrudirile strânse ale celor mai vechi monumente săsești transilvane cu formele modeste ale romanicului târziu din zonele rurale ale Germaniei de sud-est și ale Austriei. Apare deci limpede că abia după ce și-au asigurat existența economică, coloniștii au chemat meșteri pietrari din regiunile germane mai apropiate.

Clădirile păstrate și rezultatele explorărilor arheologice de până acum ne permit a afirma că edificiile care sunt cele mai vechi biserici de piatră săsești s-au construit în cursul primelor decenii ale secolului al XIII-lea. Ele au fost inclusiv bazilici, și anume bazilici relativ scurte, cu navele despărțite prin stâlpi masivi și acoperite doar cu șarpantă. Numai sanctuarul compus din cor pătrat purta o boltă în cruce, iar absida semicirculară, o semicalotă. Ca exemplu poate fi amintită biserica de pe deal din Cisnădioara – jud. Sibiu, ale cărei nave laterale nu au fost boltite semicilindric, așa cum s-a crezut mai de mult, dar care este anterioară anului 1223, când biserica și cu moșia aferentă au fost dăruite mănăstirii cisterciene din Cârța[1]. Alte exemple sunt biserica evanghelică din Vurpăr – jud. Sibiu și biserica reformată din Cricău – jud. Alba, actualmente o biserică-sală, dar în legătură cu care s-a demonstrat în cursul lucrărilor de restaurare că și ea a fost inițial o biserică fără turn. Pe baza urmelor unei presupuse schele arse, se consideră că biserica din Cricău, ca și biserica evanghelică din Sebeș erau — în momentul incursiunii tătare — tocmai în construcție. Problema o reprezintă datarea bisericii reformate din Ocna Sibiului în perioada dinainte de tătari, fiind o biserică de dimensiuni ceva mai mari, iar corul pare să fi avut de la început un turn deasupra.

Nu avem până acum informații concrete despre aspectul bisericilor „monahilor greci“, pomeniți la 1204 în scrisoarea papei Inocențiu al III-lea către episcopul din Oradea[2] și nici despre cele ale „valahilor din Cumania“, despre care vorbește papa Grigore al IX-lea în scrisoarea adresată la 1234 viitorului rege Bela al IV-lea[3]. Aceste scrisori dezvăluie intenția de a combate și de a stăvili ortodoxia și prevestesc viitoarele măsuri restrictive.

Deocamdată însă, feudalii autohtoni se străduiau să-și păstreze poziția și să se afirme, la rândul lor, în calitate de ctitori. O astfel de ctitorie cnezială românească este biserica de la Streisângeorgiu. Concluziile investigațiilor arheologice, după care actuala biserică de piatră ar fi fost precedată de o biserică de lemn, având exact același plan, adică naos și sanctuar, aproximativ pătrat, și că această biserică de lemn ar trebui datată pe la sfârșitul secolului al XI-lea, par convingătoare. Pe temeiul raporturilor stratigrafice dintre câteva morminte și monumentul din zid, se consideră că biserica de lemn ar fi fost înlocuită cu actuala clădire de piatră către mijlocul secolului al XII-lea. Indiferent de datarea mai precisă a bisericii de piatră, care în literatura de până acum era situată către sfârșitul secolului al XIII-lea, importantă este constatarea că cei doi stâlpi de piatră din partea de vest a naosului aparțin și ei fazei inițiale și că erau meniți să poarte o tribună de lemn, iar nu micul turn interior actual, așa cum se credea. O mențiune specială merită și materialul din care e construită biserica; în urma decapării tencuielilor s-a constatat că deasupra fundațiilor din piatră brută s-au așezat câteva rânduri de blocuri mari din calcar, evidente spolii de monumente romane, iar partea superioară a zidurilor, ca și umpluturile dintre blocuri — umpluturi necesare, deoarece blocurile nu fuseseră fasonate pentru dimensiunile acestei clădiri — sunt din cărămidă. Asemenea combinații se vor mai întâlni la construcțiile din zona Hațegului. Nelămurită rămâne, deocamdată, întrebarea privind învelirea inițială a încăperilor, dacă erau boltite și dacă actualele bolți de cărămidă sunt cele inițiale sau dacă erau acoperite cu șarpantă.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 199–200.

[2] *Ibidem*, p. 28.

[3] *DRH D*, I, p. 20.

Cercetărilor arheologice le datorăm și cunoștințele de care dispunem, la ora actuală, asupra începuturilor arhitecturii ecleziastice din piatră de pe teritoriul pe care se va închega treptat voievodatul Țării Românești. Căutând să lămurească ipoteza controversată cu privire la urmele unei clădiri ce a precedat bisericii Sf. Nicolae din Curtea de Argeș, cercetările au degajat fundații din bolovani de râu, având deasupra resturi din zidărie de piatră și cărămidă, cu locașuri pentru tiranți de lemn, și au constatat că acestea au aparținut unei clădiri compuse dintr-un pronaos rectangular, dezvoltat transversal, un naos în formă de cruce și un sanctuar în interior semicircular, în exterior cu trei laturi. Planul acestei capele prezintă înrudiri cu unele biserici bulgărești, cu prima biserică din Boiana de pe la anul 1100, ca și cu biserica Sf. Petru și Pavel din Nicopole din secolele XIII–XIV. În aceeași direcție ne îndreaptă atenția și fragmentele teracotelor decorative smălțuite, de forme patrulobe. Urmele de tencuială, cu două straturi suprapuse de pictură murală justifică presupunerea privind dăinuirea mai îndelungată a acestei biserici de curte. Dat fiind că pe nivelul de călcare s-au descoperit, alături de monede din ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, și monede de bronz de la împăratul Alexios al III-lea Anghelos, s-a propus datarea clădirii la sfârșitul secolului al XIII-lea, iar distrugerea ei va trebui pusă în legătură cu campania condusă, în 1330, de Carol Robert împotriva lui Basarab I.

În opoziție cu concepțiile artei religioase ortodoxe, ostilă sculpturii figurative, bisericile catolice au fost înzestrate nu numai cu elemente decorative (capiteluri cubice la catedrala I din Alba Iulia), dar și cu reprezentări cu caracter sacru (luneta cu „Maiestas Domini“, pomenită mai sus, în legătură cu datarea aceleiași catedrale). Consola cu „Sufletele drepților din sânul lui Avram“, databilă către sfârșitul secolului al XII-lea, dovedește că lucrările de înfrumusețare au continuat.

Caracteristice pentru sculptura acestei perioade romanice sunt formele liniare corect și îngrijit cioplite ale elementelor decorative (frunziș stilizat, vrej de semipalmete etc.), în opoziție fie cu volumele plastice greoaie, fie cu reliefurile plate, neorganice și naive ale figurilor, cum sunt și cele ale „Arborelui sacru“, încadrat de lei sau de ființe mistice — întotdeauna cu semnificație simbolică — din timpanele portalului de sud de la biserica reformată din Ocna Sibiului și al celui de nord de la biserica evanghelică din Vurpăr, databile, vag, în prima jumătate a secolului al XIII-lea. La fel de schematic se prezintă și relieful înfățișând un leu, provenind de la vechea mănăstire benedictină din Cluj-Mănăștur, încastrat în prezent în peretele exterior dinspre sud al bisericii ortodoxe de pe locul acelei mănăstiri.

Din prima zestre a mănăstirii cisterciene din Cârța fac parte, între altele, fragmentele unei cristelnițe din piatră, incizate cu motive naive antropomorfe și cu simbolul crucii, aflate în lapidariul actualei biserici evanghelice.

În clădirile de cult ortodox, reprezentările figurative plastice erau înlocuite cu picturi murale, în virtutea unor concepții pe care arta religioasă bizantină le-a elaborat încă în perioada luptelor iconoclaste, cu scopul de a evita reprezentările tridimensionale ale figurilor sacre și de a evoca doar „ideea“, sub forma unei scheme plane. Totuși, din perioada în discuție nu s-au păstrat picturi murale, ci doar fragmente de tencuială găsite în moloz și suprafețe relativ mici de culoare, precum cele de la biserica din Garvăn-Dinogetia sau de la bisericile din Dăbâca.

Produsele meșteșugărești, cum sunt podoabele și obiectele liturgice din metal, confirmă prezența relațiilor culturale și comerciale semnalate în legătură cu examinarea elementelor de arhitectură. Câteva inele descoperite la Garvăn-Dinogetia, decorate cu rozete și semipalmete, împrumutate din repertoriul antic, ilustrează programul „renascentist“ elaborat la curtea imperială în timpul dinastiei macedonene. Podoabe din categoria brățărilor și a cerceilor, de proveniență balcanică, au pătruns adânc în Moldova, dovadă obiectele din tezaurele de la Răducăneni, Voinești și Oțeleni. Dar în aceste din urmă tezaure se găsesc și cercei de argint aurit și alții cu smalț negru de proveniență rusească.

Ca un reprezentant al orfevrăriei bizantine de calitate mai deosebită, trebuie amintit un encolpion (cruce-relicviar atârnată pe piept) de aur, găsit la Garvăn-Dinogetia, databil în secolul al XI-lea. Din aceeași localitate provine o cruce-relicviar având pe avers pe Iisus răstignit, îmbrăcat în colobium, iar pe revers pe Maria orantă și capetele evangheliștilor dispuse în medalioanele de pe brațele crucii. Aceleiași ambianțe, dar dintr-o fază mai târzie, îi aparțin cruciulițele-relicviar de bronz, cu brațele ușor trapezoidale, cu figuri incizate, cu sau fără inscripții grecești, găsite în Moldova, la Adjud, Dănești, Șuletea etc., uneori decorate și în tehnica *niello*, cum este cazul la Bâtca Doamnei, în complexul datând de la sfârșitul secolului al XII-lea și din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Altă variantă de cruci-relicviare, de data aceasta cu brațele crucii terminate în cerculețe-medalioane, cu inscripții în paleoslavă, de proveniență kieviană, databile între mijlocul secolului al XII-lea și invazia tatară din 1241, se întâlnesc nu numai în Moldova, ci ocazional și în Transilvania și în Dobrogea. În teritoriile românești intracarpatice au pătruns și o serie de produse balcanice, ca diadema cu împletituri și pandantivi poliedrici de argint dintr-un tezaur descoperit în Țara Făgărașului, lângă satul Streja-Cârțișoara, databil în prima jumătate a secolului al XII-lea, sau o plachetă-amuletă cu figură de sfânt militar, găsită la Sălacea și datând din secolele XI–XII. În schimb, ambianței est-europene se cuvin atribuite lacătele de fier în formă de câine, găsite atât la Garvăn, cât și la Morești.

Un alt grup de obiecte de bronz, descoperite în Transilvania, dezvăluie relațiile locașurilor de cult catolice cu atelierele meșteșugărești din regiunile central-europene, din Austria și din Germania. Din categoria aceasta se cuvin amintite urcioarele liturgice, unul în formă de cal cu călăreț și cățel pe crupa calului, provenind de la Chișineu-Criș – jud. Arad, databil prin analogie pe la sfârșitul secolului al XII-lea, altul în formă de centaur feminin, găsit la Boarta – jud. Sibiu, amândouă aflate astăzi în Muzeul Național din Budapesta, ultimul databil mai degrabă pe la începutul secolului al XIII-lea, de când ar putea fi și un al treilea exemplar, provenit din hotarul comunei Șelimbăr – jud. Sibiu, având forma de cap bărbătesc. Un sfeșnic de bronz, evocând un fel de balaur înaripat și cu coada împletită, poate fi atribuit — iarăși pe temeiul analogiilor din Germania de sud-est și din Austria — deceniilor dinspre mijlocul secolului al XIII-lea. Câteva crucifixe de bronz, unele păstrate integral, altele numai fragmentar, aflate în Muzeul de Istorie din Cluj-Napoca, în Muzeul Brukenthal din Sibiu, în Muzeul de Istorie din Brașov și în Muzeul Național din Budapesta, exemplifică forme stilistice ale romanicului tîrziu de pe la sfârșitul secolului al XII-lea și din primele decenii ale celui următor.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

ACROPOLITES, Georgios, *Annales* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1836.

Annales Frisiacenses, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXIV, Hanovra, 1879.

ANONYMUS = P. Magistri qui Anonymus dicitur, *Gesta Hungarorum*, ed. A. Jakubovich, D. Pais, în *Scriptores rerum Hungaricarum* (ed. E. Szentpétery), I, Budapesta, 1937.

ATTALIATES = Michaelis Attaliotae *Historia* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1853.

Bibliotheca Graeca medii aevi (ed. C. Sathas), VII, Paris, 1894.

CANTEMIR, Dimitrie, *Descrierea Moldovei. Descriptio antique et hodierni status Moldaviae* (trad. Gh. Guțu), București, 1973.

CHONIATES = Nicetae Choniatae *Historia* (ed. Im. Bekker), Bonn, 1835.

CLARI, ROBERT DE, *La Conquête de Constantinople* (ed. Ph. Lauer), Paris, 1924.

Corpus Iuris Hungarici 1000–1526, Budapesta, 1899.

DRH B = Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească I (1247–1500).

DIR C = Documente privind istoria României, C, Transilvania, veacurile XI, XII și XIII, I, București, 1951; *veacul XIII*, II, București, 1952; *veacul XIV*, I–IV, București, 1953–1955.

Fontes III = *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III (ed. Al. Elian și N.-Ș. Tanașoca), București, 1975.

GELZER, H., *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatuum*, München, 1900.

GÖCKENJAN, H., SWEENEY, J.R. (red.), *Der Mongolensturm*, în *Ungarns Geschichtsschreiber*, 3, Graz–Viena–Köln, 1985.

GYÖRFFY Gy., *Adadok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez*, în Történelmi Szemle 7, 1964.

Histoire secrète des Mongols (ed. M.-D. Even și R. Pop), Paris, 1994.

HURMUZAKI–DENSUȘIANU = E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor* (ed. N. Densușianu), I, București, 1887.

IORGA, N., *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, I–II, București, 1901.

Ipatjevskaja letopis', în *Polnoe sobranie*, II^{3}, Petrograd, 1923.

JUVAINI, *History of the World-Conqueror*, I–II (ed. J.A. Boyle), Manchester, 1958.

LUKINICH E., GÁLDI I. (ed.), *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, Budapesta, 1941.

MIHALYI de Apșa, Ioan, *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900.

PASCU, Șt., *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV*, Sibiu, 1944.

RASHID AL-DIN, *The Successors of Genghis Khan* (ed. J.A. Boyle), New York-Londra, 1971.

ROGERIUS, *Carmen miserabile*, în *Script. rer. Hung.*, II, 1938.

RUBRUC, GUILLELMUS DE, *Itinerarium*, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV* (ed. A.v.den Wyngaert), Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1929.

Székely Oklevéltár, VIII (1219–1776) (ed. S. Barabás), Budapesta, 1934.

TAFEL, G.L.Fr., THOMAS, G.M., *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante*, III, Viena, 1857.

VILLEHARDOUIN, GEOFFROI DE, *La Conquête de Constantinople* (ed. Ed. Faral), I–II, Paris, 1938–1939.

ZIMMERMANN, F., WERNER, C., *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt (Sibiu), 1892.

Lucrări generale

ACSÁDY, I., *A magyar jobbágyság története*^{2}, Budapesta, 1948.

ARMBRUSTER, A., *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*^{2}, București, 1993.

BALARD, M., *La Romanie génoise (XIIe–début du XVe siècles)*, Roma, 1978.

BARNEA, I., ȘTEFĂNESCU, Șt., *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

BARTHELEMY, D., *Nouvelle histoire de la France médiévale*, 3, *L'ordre seigneurial XIe–XIIe siècles*, Paris, 1990.

BĂNESCU, N., *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, București, 1946.

BOŽILOV, I., GJUZELEV, V., *Istoriia na Bălgariia*, I, *Istoriia na srednovekovna Bălgariia VII–XIV vek*, Sofia, 1999.

BRĂTIANU, G.I., *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935.

CHAUNU, P., *L'expansion européene du XIIIe au XVe siècle*, Paris, 1969.

DRĂGANU, N., *Românii în veacurile X–XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933.

FERENȚ, I., *Cumanii și episcopiile lor*, Blaj, 1931.

HOREDT, K., *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București, 1958.

IORGA, N., *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937.

KRISTÓ Gy., *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, f.l., 1993.

LEDERER E., *A feodalizmus kialakulása Magyarországon*, Budapesta, 1959.

MOGA, I., *Les Roumains de Transylvanie au Moyen-Âge*, Sibiu, 1944.

MOLNÁR E., *A magyar társadalom története az Arpádoktol Mohácsig*, Budapesta, 1959.

OSTROGORSKY, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*^{3}, München, 1963.

PANAITESCU, P.P., *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969.

PASCU, Șt., *Voievodatul Transilvaniei*, II, Cluj, 1972.

POPA, R., *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

– *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.

POSTICĂ, Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994.

RĂDULESCU, A., BITOLEANU, I., *Istoria Dobrogei*, Constanța, 1998.

SACERDOȚEANU, A., *Considerații asupra istoriei românilor în evul mediu*, București, 1936.

SPINEI, V., *Moldova în secolele XI–XIV*^{2}, Chișinău, 1994.

STAHL, H.H., *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I–III, București, 1958–1965.

– *Studii de sociologie istorică*, București, 1972.

SZABO I., *A falurendszer kialakulása Magyaroszágon (X–XV század)*, Budapesta, 1966.

THEODORESCU, R., *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*, București, 1974.

TOLOČKO, P.P., *Kočevye narody stepej i Kievskaja Rus'*, Kiev, 1999.

Lucrări speciale

a) Situația etno-demografică; realități economice și prefaceri sociale. Cnezate, voievodate și „țări" românești

BOGDAN, I., *Despre cnezii români*, în *Scrieri alese*, ed. G. Mihăilă, București, 1903.

BUCUR, C., *Invarianță și variabilitate în păstoritul tradițional*, în Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei 10, 1978, p. 125–146.

CONEA, I., *Basarabii de la Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică*, București, 1935.

DUMITRAȘCU, S., *Biharea, I, Săpăturile arheologice din anii 1973–1980,* Oradea, 1994.

HOLBAN, M., *Variations historiques sur le problèmes des cnèzes roumains de Transylvanie*, în RRH 4, 1965, p. 901–923.

MAGHIAR, N., OLTEANU, Șt., *Din istoria mineritului în România*, București, 1970.

OLTEANU, Șt. și colab., *Din istoria metalurgiei românești*, București, 1981.

OLTEANU, Șt., ȘERBAN, C., *Meșteșugurile din Moldova și Țara Românească în evul mediu,* București, 1969.

PANAITESCU, P.P., *Diploma bârlădeană din 1134 și hrisovul lui Jurg Koriatovici din 1374*, în RI 2, 1932, p. 46–54.

– *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orânduirea feudală*, București, 1964.

POPA, R., *Les recherches archéologiques dans le problème de la formation des États médiévaux roumains*, în RRH 12, 1973, 1, p.41–59.

– *Streisângeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11.–14. Jahrhunderts im Süden Siebenbürgens*, în Dacia N.S. 20, 1976, p. 37–61.

PREDA, C., *Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană*, în SCIV 23, 1972, 3, p. 375–415.

SABĂU, I., *Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII în lumina izvoarelor numismatice*, în SCN 2, 1958, p. 269–301.

TENTIUC, I., *Populația din Moldova centrală în secolele XI–XIII*, Iași, 1996.

TOMASCHEK, W., *Zur Kunde der Hämus-Halbinsel*, II. *Die Handelswege im 12 Jh. nach den Erkundigungen des Arabers Idrisi*, în Sitzungsberichte der Wiener Akad. phil.-hist.Klasse 113, 1886.

b) Cucerirea Transilvaniei de către statul maghiar; așezarea secuilor și colonizarea sașilor

BAKÓ G., *Evoluția socială și economică a secuilor în secolele XIII–XIV*, în Studii și articole de istorie 1957, p. 39–56.

BOGYAY Th.v., *Über Herkunft, Gesellschaft und Recht der Székler*, în Ungarn-Jahrbuch, 2, 1970, p. 20–33.

FERENCZI S., *Az egykori Kászonszék régészte. A kászoni székelyek eredete és tetelepülése*, Cluj, 1938.

HOREDT, K., *Unele aspecte ale colonizării germane din Transilvania în prima jumătatre a secolului XIII*, în Omagiu Ștefan Pascu, Cluj, 1974, p. 279–284.

Istoria Clujului (sub red. Șt. Pascu), Cluj, 1974.

JANKSÖ B., *Les Sicules, étude historique et ethnographique*, Budapesta, 1921.

KARÁCSONYI J., *Uj odalok és új szempontok a székelyek régi történetéhez*, în Erdélyi Irodalmi Szemle 3, 1927, p. 224–250.

KLEIN, K.K., *Transsylvanica*, München, 1963.

LUPȘA, Șt., *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929.

Luxemburg und Siebenbürgen, ed. K.K. Klein, Köln–Graz, 1966.

METEȘ, Șt., *Le problème des Sicules en Roumanie*, București, 1939.

MOGA, I., *Contribuțiuni la istoria colonizărilor din Transilvania*, în AIIN 9, 1943–1944, p. 448–476.

NÄGLER, Th., *Așezarea sașilor în Transilvania*², București, 1992.

NIEDERMAIER, P., *Dezvoltarea urbanistică și arhitectonică a unor orașe transilvănene din secolul al XII-lea până în secolul al XVI-lea*, în Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română 1, București, 1976, p. 115–120.

OPREANU, S., *Die Szekler. Eine völkische Minderheit inmitten des Rumänentums*, Sibiu-Hermannstadt, 1939.

POP, I.-A., *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996.

RÂMNEANȚU, P., *Origine ethnique des Széklers de Transylvanie*, în Revue de Transylvanie 2, 1935, p. 45–59.

RUSSU, I.I., *Les Roumains et les Sicules*, Cluj-Napoca, 1998.

SCHÜNEMANN, K., *Die Stellung des Südostens in der Geschichte der mittelalterlichen deutschen Kolonisation*, în SV 1, 1934, p. 1-16.

SEBESTYEN Gy., *À székelyek neve és eredele*, Budapesta, 1897.

– *Az avar-székely kapcsolat emlékei*, Budapesta, 1899.

SZÁBECZKY-KARDOSS L., A *székely nemzet története és alkotménya*, Budapesta, 1927.

TÓTH Z., *Il problema dell'origine dei Székely e la storiografia rumena*, în Rassegna d'Ungheria 1943, p. 278–291.

ZIMMERMANN, H., *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici*, Köln–Weimar–Viena, 1996.

c) Statul româno-bulgar

BĂNESCU, N., *Un problème d'histoire médievale: création et caractère du second Empire bulgare (1185)*, București, 1943.

BREZEANU, S., *De la populația romanizată la „vlahii" balcanici*, în RdI 29, 1976, 2, p. 211–222.

DUJČEV, I., *La date de la révolte des Assénides*, în Byzantinoslavica 13, 1952–1953.

MALINGOUDIS, Ph., *Die Nachrichten des Niketas Choniates über die Entstehung der Zweiten Bulgarischen Staates*, în Byzantina 10, 1980, p. 51–147.

MURNU, G., *Istoria românilor din Pind. Vlahia Mare (480–1259). Studiu istoric după izvoare bizantine*, București, 1913.

MUTAFČIEV, P., *Bulgares et Roumains dans l'histoire des pays danubiens*, Sofia, 1942.

PETROV, P., *Văzstanovjavane na bălgarskata dăržava, 1185–1197*, Sofia, 1985.

Răscoala și statul Asăneștilor, coord. E. Stănescu, București, 1989.

WOLFF, R.L., *The „Second Bulgarian Empire". Ist Origin and History to 1204,* în Speculum 24, 1949, 2, p. 167–206.

d) Marea invazie mongolă

BAKÓ G., *Invazia tătarilor din anul 1241 în sud-estul Transilvaniei,* în Culegere de studii și cercetări. Muzeul regional Brașov 1, 1967, p. 115–119.
CIOCÎLTAN, V., *Mongolii și Marea Neagră în secolele XIII–XIV,* București, 1998.
CONERMANN, S., KUSBER, J. (red.), *Die Mongolen in Asien und Europa,* Frankfurt am Main, 1997.
DECEI, A., *L'invasion des Tatars de 1241/1242 dans nos régions selon la Djami ot-Tevarikh de Fäzl ol-lah Räšid od-Din,* în RRH 12, 1973, 1, p. 101–121.
FEDOROV-DAVYDOV, G.A., *Obščestvennyj stroj Zolotoj Ordy,* Moscova, 1973.
Die Goldene Horde, trad. Al. Häusler, Viena–München, 1973.
GONȚA, Al., *Românii și Hoarda de Aur, 1241–1502,* München, 1983.
GRECOV, B.D. și IACUBOVSCHI, A.I., *Hoarda de Aur și decăderea ei,* București, 1953.
GROUSSET, R., *L'empire des steppes. Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*^{4}, Paris, 1969.
HALPERIN, Ch.J., *Russia and the Golden Horde,* Bloomington, 1985.
HAMMER-PURGSTALL, J., *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Die Mongolen in Russland,* Pesta, 1840.
KLAPPROGGE, A., *Ursprung und Ausprägung des abendländischen Mongolenbildes im 13. Jahrhundert,* Wiesbaden, 1993.
MORGAN, D., *The Mongols,* Oxford–New York, 1987.
NASONOV, A.N., *Mongoly i Rus',* Moscova–Leningrad, 1940.
PAPACOSTEA, Ș., *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol,* București, 1993.
ROUX, J.P., *Histoire de l'Empire Mongol,* Paris, 1993.
SACERDOȚEANU, A., *Marea invazie tătară și sud-estul european,* București, 1933.
SCHMIEDER, F., *Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes vom 13. bis in das 15. Jahrhundert,* Sigmaringen, 1994.
SPINEI, V., *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos,* Iași, 1996.
— *Cronicari italieni despre repercusiunile marii invazii mongole din 1241–1242 asupra românilor,* în *SMIM,* 19, 2001, p. 196–206
SPULER, B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland, 1223–1502*^{2}, Wiesbaden, 1965.
STRAKOSCH-GRASSMANN, G., *Der Einfall der Mongolen in Mitteleuropa in den Jahren 1241 und 1242,* Innsbruck, 1893.
VERNADSKY, G., *A History of Russia,* III, *The Mongols and Russia*^{4}, New Haven–Londra, 1966.
WEIERS, M. (red.), *Die Mongolen,* Darmstadt, 1986.

e) Civilizația

ANDREESCU, C.I., *Reacțiuni ortodoxe în contra catolicizării regiunilor carpato-dunărene în prima jumătate a sec. XIII,* în BOR 11–12, 1938, p. 770–779.
ARION, Gh., *Date noi referitoare la catedrala de la Alba Iulia,* în SCIA 2, 1967, p. 155–159.

AUNER, C., *Episcopia Milcoviei*, în Revista catolică 1, 1912, 4, p. 533–551.

AVRAM, Al., *Arhitectura romanică din Crișana*, în Muzeul Oradea 5, 1959.

AVRAM, Al., GODEA, I., *Monumente istorice din Țara Crișurilor*, București, 1975.

BARNEA, I., *Über die mittelalterlichen Tierdarstellungen in der Dobrudscha (10.–14. Jahrhundert)*, în RESEE 3–4, 1965, p. 585–610.

Das Burzenland (ed. E. Jekelius), III_1, IV_1, Brașov, 1928–1929.

BUSUIOC, D.M., *Considerații privind datarea mănăstirii cisterciene de la Cârța*, în SCIVA 27, 1976, p. 3–20.

CONSTANTINESCU, N., *Die Chronologie der Denkmäler im Fürstenhof Argeș (13.–14. Jhr.) und ihre historische Bedeutung*, în Dacoromania. Jahrbuch für Östliche Latinität, Freiburg–München, 4, 1977–1978, p. 257–282.

CONSTANTINESCU, R., *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII–XV*, în SMIM 6, 1973, p. 173–192.

CONSTANTINESCU, R., LAZEA, E., *O bibliotecă monastică din Transilvania pe la 1200*, în Studii. RdI 22, 1969, 6, p. 1 145–1 153.

DUZINCHEVICI, Gh., *Propaganda cistercită printre români*, în Cercetări istorice 2, 1928, p. 126–138.

ENTZ G., *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapesta, 1958.

– *Le chantier cistercien de Kerc (Cârța)*, în Acta Historiae Artium 1–2, 1963, p. 3–38.

– *Die Baukunst Transilvaniens im 11.–13. Jahrhundert*, în Acta Historiae Artium 14, 1968, p. 3–48.

GEREVICH, T., *Magyarország románkori emlékei*, Budapesta, 1938.

HEITEL, R., *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1964.

– *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Süd-Siebenbürgen*, în RRHA 2, 1972, p. 139–160.

– *Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baukunst in Siebenbürgen*, în RRHA 1975, p. 3–10.

HEITEL, R., BOGDAN, Al., *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane*, I, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate la complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, în Apulum 7, 1968, p. 483–498.

MOISESCU, Gh., LUPȘA, Șt., FILIPAȘCU, Al., *Istoria bisericii române*, I, București, 1957.

NÄGLER, Th., *Cercetările din cetatea de la Breaza (Făgăraș)*, în Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări 14, 1969, p. 89–121.

– *Cetățile feudale de la Orlat și continuitatea românilor în sudul Transilvaniei*, în Muzeul Brukenthal. Studii și comunicări 20, 1977, p. 27–49.

PASCU, Șt., RUSU, M., IAMBOR, P., EDROIU, N., GYULAI, P., WOLMANN, V., MATEI, Șt., *Cetatea Dăbâca*, în AMN 5, 1968, p. 153–202.

POPA, R., *Cetățile din Țara Hațegului*, în BMI 3, 1972, p. 54–66.

REISSENBERGER, L., *Die Kerzer Abtei*, Sibiu, 1894.

RUSU, A.A., HUREZAN, G.P., *Cetățile medievale din județul Arad*, Arad, 1999.

SCORPAN, C., *L'ensemble archéologique féodal de Bâtca Doamnei*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 441–454.

SPINEI, V., *Les relations de la Moldavie avec Byzance et la Russie au premier quart du IIe millénaire à la lumière des sources archéologiques*, în Dacia N.S. 19, 1975, p. 227–242.

Studien zur Siebenbürgischer Kunstgeschichte (ed. G. Gündisch, A. Klein, M. Krasser, Th. Streitfeld), București, 1976.

TEODOR, D.Gh., *Obiectele de podoabă din tezaurul feudal timpuriu descoperit la Oțeleni*, în AM 2–3, 1964, p. 343–361.

– *Tezaurul feudal timpuriu de obiecte de podoabă descoperit la Voinești-Iași*, în AM 1, 1961, p. 245–269.

THEODORESCU, R., *Despre periodizarea și unele aspecte ale artei metalelor pe teritoriul României în secolele IV–XIV*, în Pagini de veche artă românească 1, București, 1970, p. 9–95.

– *Despre planul triconc în arhitectura medievală timpurie a sud-estului european*, în SCIA 1973, 2, p. 211–225.

– *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*, București, 1976.

– *Itinerarii medievale*, București, 1979.

– *Roumains et Byzance provinciale dans la civilisation du Bas-Danube au XIII*^{e} *siècle*, în *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București, 1999, p. 197–211.

ȚANKOVA-PETKOVA, G., *Vosstanovlenie bolgarskovo patriaršestva v 1235 g. i meždunarodnoe položenie bolgarskovo gosudarstva*, în Vizantiiskij vremennik 28, 1968, p. 135–150.

ȚEICU, D., *Arheologia satului medieval din Banat*, Reșița, 1996.

VĂTĂȘIANU, V., *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959.

Capitolul IV

EVOLUȚIA PROCESULUI DE CONSTITUIRE A STATELOR MEDIEVALE ROMÂNEȘTI DE SINE STĂTĂTOARE (DE LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIII-LEA LA MIJLOCUL SECOLULUI AL XIV-LEA)

1. SOCIETATEA MEDIEVALĂ EUROPEANĂ, CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA EUROPEI DE SUD-EST, DE RĂSĂRIT ȘI EST-CENTRALE

Răspunzând unor cerințe obiective ale societății locale, constituirea statelor românești de sine stătătoare — fenomen de însemnătate decisivă în istoria noastră — a corespuns cronologic acelei etape din istoria feudalismului european în care structurile sociale, economice, politice, juridice sau culturale ale acestuia erau pe deplin formate, iar în unele zone de mai multă vreme maturizate cu note comune, dar și deosebite, de la o regiune la alta și, în primul rând, cu diferențe importante între apusul și răsăritul continentului. Schițarea unui cadru general în care spațiul românesc s-a înscris în vremea formării statelor de sine stătătoare cere imperios deslușirea unor dominante în principalele sfere ale vieții societății din fiecare dintre cele două zone ale Europei, zone pe care secolul al XIII-lea avea să le deosebească și mai mult prin consecințele adânci ale invaziei mongole.

Indiferent de faptul că feudalizarea societății europene din Occident se încheiase, ajungând la aspectele sale clasice în zonele cu o viață istorică mai dinamică (Franța, Anglia, statele germane și italiene) sau decurgea ceva mai lent în regiuni mai izolate (cazul țărilor scandinave), se poate afirma că întreg feudalismul apusean cunoștea în secolele XIII–XIV o serie de trăsături comune. Ele se regăsesc, de altfel, în mod firesc, și în zonele central-orientale ale Europei (Cehia, Boemia, Polonia, Ungaria), cu ecouri ținând de însăși evoluția unor procese istorice, în Transilvania și în Dalmația sau chiar în unele zone mai îndepărtate din Peninsula Balcanică.

Epocă de expansiune a comunităților omenești, de câștigare a unor noi terenuri pentru culturi agricole și de sporire a productivității în această fază a economiei — cu un oarecare declin al legării țăranului de glie în Anglia, în Germania și Franța, dar și cu creșterea unor obligații ale țărănimii față de seniori, ducând la tensiuni și la conflicte —, a înfloririi meșteșugurilor și îndeosebi a extracției metalelor prețioase, explicând răspândirea monedei de aur în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, a unui substanțial spor demografic, căruia avea să-i pună capăt, pentru o vreme, flagelul de dimensiuni transcontinentale care a fost „ciuma neagră“ din 1348–1349, această importantă perioadă istorică este caracterizată și pe plan politic printr-o serie de note distinctive care îi conferă un contur particular în evoluția feudalității apusene.

În această vreme, orașele-comună libere apărute și consolidate în secolul al XII-lea și în prima jumătate a secolului următor aveau să cunoască prima etapă a înfloririi lor drept centre meșteșugărești și comerciale de dimensiuni uneori europene, cu monedă, instituții și conducere proprii, în care patriciatul juca un rol din ce în ce mai important. Suveranii feudali, regi, împărați și papi, erau obligați adesea să țină seama de aceste colectivități urbane, aliate între ele sau aflate în rivalități, ce puteau hotărî destinele istorice ale unor zone întregi. Acesta a fost cazul, în nordul Europei, al orașelor germane (Lübeck, Bremen, Hamburg, Rostock), unite în puternica Hansă, ce controla drumurile de comerț din răsăritul și până în apusul Europei, sau în sudul continentului, cel al republicilor-cetăți portuare din Italia (Veneția, Genova), ce-și împărțeau sferele de influență, implicând prin aceasta și politica unor state creștine sau musulmane din Marea Mediterană și Marea Neagră până în Iran.

În al doilea rând, acum se formează în Apusul european câteva puternice monarhii, în care autoritatea centrală a căutat, prin toate mijloacele, să-și sporească puterea în dauna marilor feudali, sprijinindu-se tocmai pe orașe și pe mica nobilime. Aceasta a fost politica regilor francezi Ludovic al IX-lea și Filip al IV-lea sau, în Europa Central-Orientală, cea a lui Bela al IV-lea în Ungaria și a lui Carol al IV-lea de Luxemburg în statul ceh. Doctrinarii și practicienii politicii regale de dinainte și de după 1300 au condus, astfel, în unele cazuri, la organizarea pe „stări“ a monarhiei, chemând pe reprezentanții nobilimii, ai clerului și ai orășenimii în ascensiune să dezbată împreună afacerile cele mai însemnate ale statului. Așa s-au petrecut lucrurile în Franța, unde au fost convocate în 1302 primele „stări generale“ și în Anglia, unde s-a născut atunci „parlamentul“.

Decurgând din această situație, fenomenul ce pare a fi fost cel mai caracteristic în secolul scurs, între 1250 și 1350, rămâne o profundă criză politică și socială, evidențiată tocmai de lupta puterii centrale cu marea feudalitate, luptă degenerată, nu o dată, în autentice anarhii. Acestea s-au consumat în paralel cu alte evenimente și procese istorice ce se cuvin menționate: apariții de noi dinastii (Habsburg în Germania, Valois în Franța, Anjou în Sicilia și Ungaria), încheierea expedițiilor cruciate în Orient (în 1291 erau pierdute ultimele posesiuni „latine“ din Siria), începutul unor lungi conflicte interstatale (războiul franco-englez „de o sută de ani“), criza papalității aflate în „captivitatea de la Avignon“, expansiunea germană prin coloniști și prin ordine cavalerești spre răsăritul continentului sau creșterea interesului vest-european pentru vastul *orbis mongolicus*, spre care plecau într-a doua parte a secolului al XIII-lea misionarii franciscani ai papilor și ai regilor Franței.

Cu rădăcini în prima jumătate a secolului al XIII-lea, în vremea în care baronii își impuseseră voința și intersele obținând „charte“ și „bule“ în Anglia lui Ioan fără de Țară, în Germania lui Friedrich al II-lea sau în Ungaria lui Andrei al II-lea, înfruntarea marilor feudali cu monarhiile occidentale atinge apogeul într-a doua parte a aceluiași veac și la începuturile celui următor. Aceasta s-a întâmplat în Anglia epocii lui Henric al III-lea, unde s-a ajuns la războiul civil din 1263–1265, în Scandinavia la sfârșitul secolului al XIII-lea și, mai ales, în Germania în vremea „interregnului“ din 1254–1273; aici domniile succesive ale lui Rudolf de Habsburg, Henric al VII-lea de Luxemburg, Ludovic de Bavaria și Carol al IV-lea de Luxemburg au cunoscut, pe durata unui veac aproape, creșterea rolului și a drepturilor suverane ale marilor principi, electori ai împăratului, până la definitiva fărâmițare de fapt a imperiului, consfințită prin „bula de aur“ din 1356.

În chip firesc, având în vedere unitatea relativă a evoluției istorice din întreaga Europă medievală, unele trăsături majore, specifice feudalismului apusean în secolele XIII–XIV, vor fi regăsite — cu particularități iarăși firești în sfera socială, economică sau politică — în părțile central-răsăritene, răsăritene și de sud-est ale continentului. Civilizațiile slave din spațiul ceho-boem și polonez, din Rusia și Peninsula Balcanică, precum și civilizația ungară sau cea bizantină și, nu în ultimul rând, aceea a românilor din spațiul carpato-dunăreano-pontic au configurat aici, în continuare, sub semnul catolicismului apusean sau sub acela al ortodoxiei orientale, principalele arii de viață istorică.

S-a produs și în această parte a Europei fenomenul anarhiei feudale, specific, uneori în forme foarte acute, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și la începutul celui următor, aproape tuturor statelor mai vechi sau mai recente. Astfel, istoria politică a Bizanțului a fost marcată de două războaie civile, acesta fiind și cazul Bulgariei sub Terterizi și Șișmanizi, al Ungariei ultimilor Arpadieni, al cnezatelor rusești și, chiar, al Hoardei de Aur.

Paralel cu această realitate, ca un rezultat al victoriei forțelor centralizatoare, se produce și fenomenul conturării unor state mai vaste și mai puternice, în care procesul unificării teritoriale era tot mai accelerat, precum în Polonia, în Marele cnezat al Lituaniei, în cnezatele Rusiei de nord-est sau în regatul Serbiei, în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Acest proces a fost însoțit de o operă de unificare monetară și legislativă, aceasta din urmă vizând, în paralel cu consolidarea puterii centrale, întărirea marelui domeniu laic și ecleziastic, ca și legarea de glie a țărănimii. Asemenea împrejurări economice și sociale se reflectă în legile lui Vaclav al II-lea în Boemia, în „Zakonik“-ul lui Ștefan Dușan din 1349 în Serbia sau în codul lui Ludovic I din 1351 în Ungaria.

În aceste noi cadre statale asistăm, în toată această perioadă, la o autentică înflorire a vieții urbane, autonomă în unele regiuni, în dependență regală, cnezială sau nobiliară în altele. Ea se datora comerțului regional și continental, pe drumuri de uscat și de apă, acum mai sigure, apărate de autoritatea centrală din statele pomenite și de Hoarda de Aur, cointeresate în negoțul Europei, al orașelor germane și italiene în special, cu vastul spațiu asiatic. A contribuit la această înflorire și creșterea rolului economic al unor exploatări miniere de metale obișnuite și prețioase din Boemia, Ungaria, Serbia. În tot acest proces, un rol deloc neglijabil a revenit colonizărilor cu elemente germane din orașele și așezările miniere poloneze, boeme, ungare și sârbești.

Pe de altă parte, ca o trăsătură comună și caracteristică a epocii începute cu invazia mongolă din 1241–1242 și încheiate prin așezarea pe pământ balcanic a turcilor osmanlâi în 1354, Europa de Răsărit și de Sud-Est avea să cunoască, tot mai profund, creșterea însemnătății factorului militar, nomad și seminomad, din Orient, cu o suită de implicații economice, politice și culturale, ce o vor deosebi radical de Europa de Mijloc și de cea Apuseană. După mijlocul secolului al XIV-lea și cu rezultate diferite, statele din această zonă aveau să combată noul factor militar și politic în mod organizat.

Locul acestui factor oriental al istoriei est-europene în secolele XIII–XIV s-a datorat, firește, consecințelor pe care le-a avut aici invazia mongolă. După succesivele victorii ale urmașilor lui Gingis-han asupra oștilor feudale din Europa de Răsărit și Centrală — inaugurate prin aceea din 1238, de pe râul Sit, asupra cnejilor ruși și încheiate cu cele din 1241 de la Liegnitz și de pe râul Sajo asupra ducelui de Silezia și a regelui Ungariei —, după devastarea pământurilor Rusiei, Ungariei, Poloniei, Boemiei, Moraviei, a unor ținuturi sud-dunărene și românești, în sfârșit, după retragerea oștilor tătare în 1242, controlul nominal sau direct al hanilor mongoli a persistat asupra unor zone întregi din această parte a continentului. Autoritatea mongolă era, de fapt, reprezentată aici de Hoarda de Aur, care, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și la începutul secolului al XIV-lea, constituia unul din „ulus"-urile de sine stătătoare ale imensului Imperiu mongol, la apogeul stăpânirii sale din China până în Mesopotamia. Jurisdicția hanului cârmuitor al Hoardei de Aur, rezidând la Sarai pe Volga, acoperea toate teritoriile cucerite de acești războinici și păstori nomazi între Dunărea de Jos și Kazahstan, la apus de fluviul Irtîș, anume stepa „cumană", Caucazul de nord, Siberia apuseană și Horezmul.

Împărțită la rândul său în triburi vasale marelui han, ajunse în rivalități și lupte la sfârșitul secolului al XIII-lea, Hoarda de Aur, islamizată în cursul veacului al XIV-lea, avea să domine, pentru un secol și jumătate, întreaga Europă Răsăriteană. Tătarii au folosit din plin disensiunile boierimii locale, delegând puterea prin „iarlîk" unuia sau altuia dintre marii feudali; au instalat funcționari mongoli în orașe („baskaci"), au perceput tribut și din teritoriile neocupate direct (cazul Novgorodului, cel al coloniilor genoveze din Crimeea), dar au asigurat, pe de altă parte, o anume stabilitate și securitate negoțului caravanier dintre Europa și Asia, pe drumuri și în centre unde negustorii musulmani jucau un rol de prim ordin.

Interesând îndeaproape, tocmai din aceste ultime rațiuni, dar și din motive politice și misionare, pe unii papi, precum Inocențiu al IV-lea sau Bonifaciu al VIII-lea, ca și pe unii suverani europeni ca Ludovic al IX-lea, tătarii Hoardei de Aur și consângenii lor din Asia Centrală aveau să fie vizitați la mijlocul și în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea de soli-călugări, Giovanni da Pian del Carpini, Wilhelm de Rubruck, Giovanni Montecorvino și alții, care au lăsat interesante relații de călătorie și bogate informații despre lumea și rânduielile mongole de dinainte de epoca decăderii stăpânirii tătarilor și începutul seriei de înfrângeri pe care aceștia le vor suferi, în anii 1360–1380, din partea Poloniei, a Lituaniei și a Marelui cnezat al Moscovei.

Alături de acest factor oriental, prezența celui occidental a fost, de asemenea, importantă în istoria Europei Răsăritene din secolele XIII–XIV, ilustrată fiind nu de o forță militară, ci de una economică. Un rol de frunte l-au jucat, în acest sens, corăbierii și negutătorii italieni veniți din cetatea-republică a Genovei. Expansiunea genoveză în Mediterana orientală și în Marea Neagră a început o dată cu încheierea faimosului tratat din 1261 de la Nymphaion între Mihail al VIII-lea Paleologul și puternicul oraș portuar de pe coasta ligură, în preziua recuceririi bizantine a Constantinopolului ocupat de latini. În virtutea acestui tratat, Genova, având colonii la Smirna și Trapezunt, în insulele Chios și Lesbos și care din 1267 și-a instalat propria colonie constantinopolitană la Galata, căpăta supremația comercială și numeroase privilegii în Levant, ca și dreptul de circulație a corăbiilor în Marea Neagră, spre grânarele Pontului stâng și ale Rusiei meridionale, unde ajungeau, astfel, produse ale Orientului și ale Occidentului tranzitate de corăbierii italieni. Sprijiniți continuu de autoritatea imperială bizantină la sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui de-al XIV-lea, îndeosebi în timpul domniei lui Andronic al II-lea Paleologul, genovezii și-au însoțit activitatea economică de o fermă sprijinire a misionarismului catolic și o operă cu rezonanțe culturale deloc neglijabile. Ei au colaborat, îndeobște, cu feudalii ținuturilor în care își implantaseră coloniile și factoriile, în nordul Asiei Mici, în arhipelagul grecesc, pe teritoriul românesc de la gurile Dunării, în sudul Rusiei și îndeosebi în Crimeea, care fusese cucerită de mongolii Hoardei de Aur. În această din urmă regiune au fost întemeiate de către genovezi cele mai prospere centre ale negoțului lor la Caffa, Cembalo (Balaklava), Soldaia (Sudak) și Kerci.

Rivalitatea Genovei cu Veneția, ce se vedea exclusă, treptat, dintr-o bună parte a comerțului mediteranean — atât prin politica Imperiului bizantin reinstalat la Constantinopol (1261), cât și prin pierderea posesiunilor cruciate din Orientul Apropiat (1291), unde venețienii aveau mari interese — a fost marcată de câteva războaie în care unele puteri ale Europei de Răsărit au fost, într-un fel sau altul, implicate. Acestea s-au desfășurat între 1257 și 1270, între 1294 și 1299, când conflictul s-a încheiat cu o „pace perpetuă", curând ruptă, și cu stabilirea unei influențe a Veneției în sud-estul mediteranean, apoi în 1328.

Tătarii și genovezii au reprezentat, totuși, sub aspectul constitutiv, doar factori exteriori zonei istorice a Europei de Răsărit, ajungând la o certă importanță politică în urma unor acțiuni militare și economice de dimensiuni continentale. Un interes mai mare îl prezintă, în schimb, evoluția statelor din această regiune, aflate în raporturi strânse sau numai mijlocite cu românii, în epoca „întemeierilor" statale de la Carpați și Dunăre, fie ele cuprinse în sfera civilizației răsăritene ortodoxe, precum Imperiul bizantin, statele balcanice ale Bulgariei și Serbiei și cnezatele rusești, fie intrate definitiv în sfera civilizației apusene catolice, ca regatele Poloniei, Ungariei și Boemiei.

În ordinea importanței politice, a prestigiului moral și a consecințelor pe care istoria sa le-a avut pentru întreaga Europă de Răsărit, de Sud-Est și chiar Central-Orientală, în secolele XIII–XIV, cel dintâi stat ce trebuie amintit este Bizanțul. După deceniile de ocupație „francă" a Constantinopolului și de ființare a unui Imperiu bizantin la Niceea în Asia Mică (1204–1261), cu conducători ca Ioan al III-lea Dukas Vatatzes și Theodor al II-lea Lascaris, care au avut drept țel permanent recucerirea vechii capitale a bazileilor, revenirea în vara anului 1261 a autorității imperiale bizantine la Constantinopol, prin energica acțiune a lui Mihail al VIII-lea Paleologul, a marcat începutul unui nou capitol de istorie a sud-estului european.

Imperiul bizantin era acum mult limitat teritorial, în raport cu epoca precedentă. Începând cu mijlocul secolului al XIII-lea, împărații bizantini au avut în stăpânire directă, în afara capitalei lor, doar vestul Asiei Mici, Tracia, o parte a Macedoniei cu Thessalonikul, o parte a Peloponesului și unele insule din Marea Egee. Autoritatea lor nominală pare a se fi extins, totuși, și pe coasta Mării Negre, până către gurile Dunării. Bizanțul era înconjurat de state și suveranități născute, în cea mai mare parte, după cruciada a IV-a prin însăși dezmembrarea sa: imperiul grecesc de la Trapezunt și sultanatul turc de la Konya în Asia Mică, despotatul bizantin al Epirului, ducatele „france" din Attica și Morea, unele posesiuni venețiene din Arhipelag.

Împărăția bizantină va cunoaște tot acum debutul ultimei perioade de înflorire spirituală din civilizația sa, o creștere sensibilă a sentimentului „grecității" sale în fața Orientului musulman și a Occidentului catolic, dar și sfâșieri lăuntrice de tot felul, care au subminat-o și au ușurat mult înaintarea spre Peninsula Balcanică a turcilor otomani din Asia Mică, cârmuiți de sultani energici, precum Osman I și Orhan. Asemenea sfâșieri s-au tradus în conflicte pe plan confesional, într-o sferă, întotdeauna sensibilă, a istoriei bizantine, în care politica „unionistă" a unora dintre împărați a provocat schisme și tulburări ce stau la originea triumfului isihasmului la 1341, ca și pe plan social-politic, unde se înregistrează nu mai puțin de două războaie civile. Cel din 1318–1328 s-a desfășurat între partizanii lui Andronic al II-lea Paleologul și cei ai lui Andronic al III-lea Paleologul, iar cel dintre 1341–1347 între Ioan al V-lea Paleologul și Ioan al VI-lea Cantacuzino. Acest din urmă conflict a fost amplificat prin cunoscuta mișcare a „zeloților" din Thessalonik, cu un program social complex.

Gravitând în mare parte încă, pe planul civilizației mai ales, în sfera Bizanțului, statele sud-dunărene — cu o istorie strâns legată de aceea a țărilor române — au cunoscut acum importante evenimente ce le-au scăzut sau, dimpotrivă, le-au împlinit teritoriile, ca și unele conflicte decurgând din lupta pentru hegemonia balcanică.

Anarhia feudală s-a manifestat în Țaratul de la Târnovo, ca urmare a morții puternicului suveran care a fost Ioan Asan al II-lea (1241), adăugându-se situației dificile a țării și vexațiunile jugului tătar. Împotriva amândurora s-a desfășurat, în 1270–1280, o mișcare antifeudală și antimongolă condusă de Ivailo. Fărâmițarea statală din timpul Terterizilor, când posesiuni cvasiindependente ființau la Branicevo, la Vidin și în alte părți, ca și criza politică de la începutul secolului al XIV-lea, din vremea Șișmanizilor, dublată de o criză spirituală profundă, determinată de progresele ereziei bogomililor, au dus la slăbirea țaratului târnovean. Victoria de la Velbujd (1330) a oștilor sârbești a pus capăt unor anumite tendințe de supremație balcanică ale Bulgariei lui Mihail al III-lea Șișman. Țaratul din răsăritul Peninsulei Balcanice avea să cunoască apoi domnia, lungă de patru decenii, a lui Ivan Alexandru, începută în 1331 cu intențiile revenirii la vremea de glorie a Asăneștilor. Curând, după mijlocul secolului al XIV-lea, această politică s-a încheiat cu un eșec și cu o nouă dezmembrare a statului bulgar în cârmuiri distincte, cele mai însemnate fiind cele de la Târnovo, de la Vidin și de pe litoralul pontic.

Cât despre ținuturile sârbești, procesul unificării teritoriale sub sceptrul Nemanizilor a progresat continuu în epoca pe care o avem în vedere, prin acțiunile energice ale unor cârmuitori ca Ștefan Uroș I, Ștefan Uroș al II-lea Milutin și, mai ales, Ștefan Dușan. Aceștia au bătut monedă de aur, au fost importanți ctitori de cultură, rivali sau aliați ai Bizanțului și au controlat drumurile balcanice ce legau orașele de pe litoralul adriatic, în frunte cu Dubrovnicul, cu litoralul pontic și cu Marea Egee. Marcând momentul de apogeu al hegemoniei sârbești în sud-estul european, suveranul legislator Ștefan Dușan a întărit, prin politica sa internă, puterea marilor feudali (*vlastelini*) și a Patriarhiei de Peć, înființate de el, ca și a numeroaselor mănăstiri din cuprinsul stăpânirilor sale. Ștefan Dușan a profitat de criza Imperiului bizantin, aducând sub autoritatea sa Macedonia, Thesalia, Epirul și Albania, încoronându-se, în primăvara anului 1346, ca „împărat al sârbilor și al grecilor", afirmare sonoră a unor pretenții ce vizau însuși Constantinopolul, a cărui cucerire o și pregătea tocmai atunci când, neașteptat, a dispărut, în 1355, de pe scena sud-est europeană.

Un rol crescând în istoria Europei de Răsărit l-au avut în secolul al XIV-lea cnezatele rusești. Acestea traversaseră epoca unei fărâmițări în limitele căreia se întărea continuu rolul marelui domeniu (*votcina*) și care a contribuit mult la lipsa de coeziune și la slăbiciunea vădită de formațiunile statale din Rusia în fața invaziei tătare. Excepție a făcut, în această privință, doar ținutul Novgorodului, unde oștile ruse au oprit în 1240–1242 expansiunea suedeză și teutonă. Fărâmițarea feudală a Rusiei, în cnezate mari, împărțite la rândul lor în cnezate mai mici, așa-numite „de udel", în care domeniile erau ereditare, prezenta trei zone distincte: cea din nord-est, care era mai apropiată geografic de Hoarda de Aur și gravita spre Vladimir-Suzdal, sub a cărui autoritate intrase la sfârșitul secolului al XIII-lea și republica „aristocratică" a Novgorodului; zona din sud-vest, ce cuprindea Kiev, Cernigov, Smolensk, Poloțk, Vladimir-Volânsk, intrată în sfera de influență a Lituaniei; în sfârșit, Haliciul, care avea să fie anexat de regatul Poloniei.

Principalul fenomen politic al epocii a fost aici creșterea treptată a însemnătății părților rusești din nord-est. Ea s-a tradus, în primul sfert al secolului al XIV-lea, în lupta dintre cnejii de Tver și cei de Moscova pentru obținerea titlului de mare cneaz, titlu ce conferea autoritatea pe scara ierarhiei feudale rusești. Cnejii din Moscova, grație poziției cnezatului lor ce controla drumul comercial dintre Volga și Don, ca și datorită unei abile politici de alianțe temporare cu tătarii, au ajuns, în timpul domniei lui Ivan Danilovici Kalita, să capete „iarlâk" pentru titlul de mare cneaz și să aducă, în 1328, în capitala lor, principalele autorități spirituale ale timpului. S-au pus, astfel, bazele Marelui cnezat al Moscovei, care, la sfârșitul secolului al XIV-lea, va repurta victoriile militare ce au condus ulterior la eliberarea Rusiei de sub jugul mongol.

La apus de ținuturile rusești, dincolo de Dvina de Vest, începea să se ridice Lituania, unde stăpânea, la mijlocul secolului al XIII-lea, cneazul Mindovg. În timpul unuia dintre urmașii săi, Gedimin — cârmuitor peste triburi lituane, slave și prusiene, în prima jumătate a secolului al XIV-lea și purtător al titlului de „mare cneaz" —, expansiunea Lituaniei spre Rusia a făcut progrese însemnate, ajungându-se la mijlocul veacului amintit la anexarea, de către marele cneaz Olgierd, a unor însemnate regiuni rusești carpatice și de miazăzi. În acest fel s-a deschis feudalilor lituani drumul spre sud, spre statul polon, căruia îi vor da chiar, la sfârșitul secolului al XIV-lea, o vestită dinastie și, mai departe, spre Nipru și Marea Neagră.

Cadrul general în care apăreau statele românești de sine stătătoare spre mijlocul secolului al XIV-lea — în ceea ce se numește, cu un termen mai general, Europa Orientală — se completează cu cele trei regate catolice din părțile est-centrale și centrale ale continentului, cel polonez, cel ungar și cel ceho-boem. În cazul Poloniei, unde secolul al XIII-lea a însemnat momentul de început al expansiunii Ordinului teutonic spre zona baltică și al colonizării germane cu „drept de Magdeburg" în principlele orașe (Wrocław, Cracovia, Poznań), dezintegrarea vechii monarhii a Piaștilor a făcut loc, cu timpul, unificării ducatelor născute prin fărâmițarea feudală. Polonia Mare, Polonia Mică, Mazovia, Kujawya și Silezia s-au concentrat, treptat, într-un singur *regnum Poloniae*, al cărui nucleu principal erau părțile meridionale ale țării. În prima jumătate a secolului al XIV-lea, ducele Władisław Lokietek avea să se proclame rege la Cracovia (1320), extinzându-și dominația asupra Poloniei Mari și a altor ținuturi de pe Vistula mijlocie. Acțiunea sa centralizatoare a fost continuată de Cazimir al III-lea, care a unificat moneda, a căutat să stăvilească pretențiile teritoriale ale cavalerilor teutoni și ale dinastiei de Luxemburg din Boemia, dar care, totodată, a adus, în 1349, sub autoritatea coroanei polone și Haliciul rusesc, inaugurând, astfel, politica orientală a regatului din epoca imediat următoare. Această politică viza drumul comercial dintre Europa Centrală și coloniile italiene din Crimeea, drum cu un rol însemnat și pentru statul românesc, acum apărut, al Moldovei.

Regatul ungar a fost strâns legat în secolele XIII–XIV, ca și Bulgaria și Serbia, de istoria începuturilor statale românești. Anarhia feudală, ale cărei premise se conturaseră încă în prima jumătate a secolului al XIII-lea, când expedițiile cruciate au sărăcit Ungaria și când nobilimea impusese „bula de aur" din 1222 regelui Andrei al II-lea, a sporit în intensitate în urma crizei profunde provocate de invazia mongolă, ce a pustiit țara și a distrus forțele militare regale în 1241–1242. Lunga domnie a regelui Bela al IV-lea a însemnat un efort continuu de redresare a monarhiei, sprijinită pe mica nobilime militară și pe orașe. Acestea din urmă se nășteau, treptat, în perimetrul unor cetăți ca Esztergom, Székesféhérvar, Sopron și Györ sau ca urmare a evoluției unor sate de pe domenii, ca Debrecen și Kecskémet, rolul lor economic sporind o dată cu aducerea unor *hospites* germani, îndeosebi în centrele miniere din nordul regatului.

Etapa istorică în care acțiunile împotriva autorității centrale a marilor feudali ajutați de papalitate au ajuns la momentul lor maxim, ducând Ungaria la o fărâmițare politică fără precedent, se plasează între 1270 și primul deceniu de după 1300, în timpul domniilor succesive ale lui Ștefan al V-lea, Ladislau al IV-lea Cumanul și Andrei al III-lea Venețianul. Aliați, uneori, din interese personale, cu monarhi străini, unii mari feudali unguri, precum banul Henrik Köszegi sau cei din neamul Csák, aveau să-și contureze adevărate autorități cu atribute de suveranitate, marii baroni fiind cei ce vor aduce pe tron pe ultimul arpadian, Andrei al III-lea, străin de țară, căci trăise la Veneția. Nu mai puțin, în plină criză a puterii monarhice, acesta a dus între 1290 și 1301 o politică de sprijinire a micii nobilimi, ajungându-se chiar până la eliminarea marilor feudali din dieta din 1298 și la prefigurarea unei monarhii pe „stări". Curând însă, între 1301 și 1308 — adică între stingerea dinastiei arpadiene și venirea Angevinilor napolitani pe tronul Ungariei —, autoritatea marilor seniori va crește din nou în politica internă marcată de lupte aprige pentru putere, ca și de amestecul unor suverani străini, boemi și germani, sau de cel al papilor. Cu sprijinul interesat al Romei, avea să vină la cârma regatului Carol Robert de Anjou, care, ca și urmașul său Ludovic I cel Mare, a împământenit și mai mult în Ungaria secolului al XIV-lea normele feudalismului occidental.

Urmărind stăruitor, chiar dacă cu unele eșecuri răsunătoare, planuri de hegemonie adriatică, carpato-dunăreană și balcanică, cei doi regi angevini au încercat, totodată, pe linia unor înaintași arpadieni, să combată tendințele centrifuge ale marii feudalități. În acest scop, ei s-au sprijinit, în bună parte, pe orașe, tot mai prospere în această perioadă de liberă circulație a metalului prețios — a cărui extragere și prelucrare constituiau monopol regal, la fel ca și în Boemia — și de întărire simțitoare a monedei locale. Totuși, pe de o parte, procesul de unificare accelerată a nobilimii mari și mijlocii în cursul secolului al XIV-lea, ducând la crearea unei noi pături nobiliare cu neamuri foarte puternice posesoare de mari domenii (Széchényi, Láckfi), iar, pe de altă parte, unele măsuri luate pe plan juridic, cum ar fi sancționarea șerbiei — după o efemeră acordare a dreptului de strămutare a țăranilor, datorate situației economice și demografice ce a decurs din pustiirea tătară —, au făcut ca autoritatea marii feudalități în statul ungar să crească din nou, în paralel cu agravarea exploatării maselor țărănești, pregătindu-se momentul unei noi crize a regatului la sfârșitul secolului al XIV-lea.

În ceea ce privește statul ceh — mai depărtat de ținuturile românești și mult mai puțin implicat acum în istoria acestora —, trebuie amintit că rolul său în centrul Europei la sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui următor a fost deosebit de însemnat sub ultimii Přemyslizi, Ottokar al II-lea și Vaclav al II-lea. Situația sa prosperă s-a manifestat atât pe plan politic, prin participarea suveranilor și la alegerea împăratului german și prin stăpânirea unor teritorii ce se întindeau până la Alpi și până în regiunile poloneze, cât și, mai ales, pe plan economic, prin orașele din aceste părți ale continentului și prin exploatarea bogatelor mine de argint ale Boemiei. Această situație avea să atingă momentul său culminant spre mijlocul și într-a doua parte a secolului al XIV-lea, o dată cu lunga domnie autoritară a lui Carol al IV-lea de Luxemburg, ales împărat german în 1347. În timpul său, Praga devenea nu numai capitală imperială, centru politic și economic al celui mai important stat din ierarhia feudală continentală, dar și o capitală culturală a „goticului internațional" și primul oraș universitar al Europei Centrale (1348), către care se vor îndrepta curând și studenți veniți din spațiul românesc.

2. CONSOLIDAREA SOCIETĂȚII PE TERITORIUL ROMÂNIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XIII-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI URMĂTOR

a. Situația etno-demografică și habitatul din spațiul carpato-dunăreano-pontic: satele, târgurile, orașele, cetățile

Decalajele care au intervenit la începutul mileniului al II-lea în dezvoltarea ținuturilor românești intra- și extracarpatice, determinate de împrejurări de istorie politică, dar, mai ales, deosebirile notabile în ceea ce privește cantitatea și caracterul izvoarelor de care dispunem pentru reconstituirea habitatului și a situației ținuturilor românești în secolele XIII–XIV, justifică prezentarea unor probleme în limitele provinciilor sale istorice. O asemenea prezentare este de natură să evidențieze nu numai particularitățile regionale, ci și trăsăturile unitare care au caracterizat dezvoltarea teritoriilor locuite de români. O bună parte a observațiilor mai detaliate privind habitatul transilvănean din această vreme, pe care numărul mult mai mare al izvoarelor scrise le face posibile, pot fi extinse și la realitățile din teritoriile extracarpatice.

Transilvania. Informațiile de altă natură, utile reconstituirii habitatului din perioada menționată și, în primul rând, monumentele sunt și ele mai numeroase pe teritoriul Transilvaniei decât pe cel de la sud și de la răsărit de Carpați[1].

Din acest fapt decurge consecința că, în mult mai mare măsură decât pentru teritoriile românești extracarpatice, reconstituirile de demografie istorică transilvăneană din secolele XIII–XIV se pot întemeia, mai ales pentru anumite zone, pe atestările documentare ale așezărilor. De mare folos se dovedesc a fi registrele de decimă papală, întocmite între anii 1332 și 1337[2], în care figurează, în mod practic, toate comunitățile aparținând de biserica catolică, existente în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Cele circa 1 000 de parohii catolice din Transilvania menționate în listele decimelor papale dovedesc că pierderile suferite de populația de rit apusean în împrejurările ivite la mijlocul secolului al XIII-lea nu au fost pe măsura tabloului sumbru descris de unele izvoare contemporane sau că, în zonele în care pierderile demografice au fost mai grele, s-a produs în scurtă vreme o completare a habitatului, prin sosirea de noi colectivități de oaspeți regali sau prin colonizările cu comunități aservite, inițiate de stăpânii de domenii.

Așezări rurale. În ceea ce privește satele românești și, în general, zonele mărginașe sau mai adăpostite din punct de vedere geografic ale Transilvaniei, zone cu un habitat românesc foarte dens și omogen la vremea aceasta, ca și în etapa istorică anterioară, documentele scrise sunt de o utilitate mai limitată. Pe de o parte, datorită faptului că românii depindeau, sub aspect religios, de biserica răsăriteană, satele lor nu figurează în listele pomenite, astfel încât nu există posibilitatea unui inventar complet al așezărilor românești din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Pe de altă parte, atestarea documentară a așezărilor a fost condiționată, aproape fără excepție, de includerea lor în circuitul juridico-patrimonial al statului ungar, astfel încât o mare parte a acestor sate și-a găsit ecoul în documentele de cancelarie doar în măsura în care ele au ajuns să fie atribuite și să aparțină, încă din această vreme, prin danie regală sau pe altă cale, unor feudali din ierarhia Regatului arpadian și apoi angevin. Datorită caracterului total întâmplător al consevării documentelor din arhivele familiilor nobiliare, este de la sine înțeles că numărul real al satelor românești din prima jumătate a secolului al XIV-lea nu poate fi corelat cu situația oglindită în documentele scrise ajunse până la noi.

---

[1] Pentru precizări de ordin geografic, aici, ca și în alte părți ale volumului de față, înțelegem prin teritoriile intracarpatice ale României și pe acelea situate la nord, la vest și la sud-vest de Munții Apuseni, până în Câmpia Tisei, deci și Maramureșul, Crișana și Banatul.

[2] *DIR C*, *veac. XIV*, III, p. 41–253.

De altfel, chiar și celelalte împrejurări care au avut ca efect prima atestare documentară a unor sate, cum ar fi hotărniciile de domenii și notarea de către hotarnici a satelor învecinate domeniilor hotărnicite, sau participarea la proceduri juridice a unor oameni din anumite sate, ca împricinați sau ca reprezentanți ai autorităților, nu se puteau reflecta în chip favorabil, din acest punct de vedere, pentru satele românești. Aceste sate se găseau în zonele în care primele hotărnicii s-au făcut relativ târziu, iar participarea românilor la procedurile judiciare, organizate, de obicei, sub auspiciile autorităților ecleziastice catolice, a avut un caracter de excepție.

Din toate aceste motive, raportul dintre așezările pomenite documentar până la 1350 și cele pomenite după această dată, în fiecare comitat sau regiune în parte, oglindește nu atât realitatea etno-demografică și condiția habitatului real, ci particularitățile locale ale generalizării relațiilor feudale. Pentru întinse zone ale Transilvaniei, reconstituirea habitatului și a ambianței etno-demografice dintre mijlocul secolului al XIII-lea și mijlocul secolului următor, nu se poate baza decât pe documente mai târzii, ce oglindesc situații anterioare datei emiterii lor, precum și pe cercetările arheologice. Analiza critică a toponimiei poate și ea servi la asemenea reconstituiri.

Habitatul a fost, în bună măsură, influențat de condițiile naturale ale reliefului transilvănean, de întinderea pădurilor sau a zonelor mocirloase din văile marilor râuri sau din câmpia joasă din apusul țării. Pe ansamblul Transilvaniei, pădurea ocupa o suprafață de peste 50%, iar în unele zone sau subdiviziuni administrative, corespunzând comitatelor și districtelor, pădurea reprezenta circa 60–70% din teritoriu. Aceasta nu a însemnat, totuși, absența urmelor de habitat în zonele împădurite, deoarece în poiene și pe malurile râurilor care străbăteau codrii au existat și în secolele XIII–XIV numeroase așezări românești, cu o economie adaptată condițiilor naturale din microregiunea respectivă.

În multe părți muntoase ale Transilvaniei, și în mod special în Carpații Meridionali, către izvoarele Sebeșului și în Munții Poiana Ruscăi, habitatul urca sezonier și până la altitudinea de 1 000–1 200 m, în timp ce în Carpații Nordici așezările nu depășeau, decât cu totul excepțional, limita a 600 m. Pe de altă parte, în condițiile agriculturii practicate cu pluguri mai ușoare și cu animale de tracțiune de talie mică, terenurile umede au fost, de obicei, preferate pentru semănături terenurilor mai greu de lucrat din zonele de podiș. Din toate aceste motive, condițiile climaterice și de relief nu au avut decât o influență limitată asupra habitatului.

Hărțile de geografie istorică întocmite pentru secolele XIII–XIV, pe temeiul atestărilor documentare contemporane, hărți în care zonele împădurite sau cu relieful înalt apar ca fiind slab populate, se cer completate cu ajutorul mențiunilor documentare ceva mai târzii, din epoca în care, drept urmare a progreselor procesului de feudalizare și de organizare a domeniilor regale și nobiliare, sunt amintite aici sute de sate românești.

Nu este mai puțin adevărat că o serie de sate sunt menționate la început sub o denumire globală, de obicei aceea a văii pe care erau ele înșirate. Astfel, în Maramureș, întreaga vale locuită a Cosăului este desemnată, mai întâi la 1361, cu numele râului (*possessio...olacalis Ozon*)[1]. Tot așa, termenul *Városvize* (Râul Grădiștii – jud. Hunedoara) s-a acordat, inițial, la toate așezările de pe această vale, inclusiv orașului Orăștie, care la 1224 este atestat ca *Waras*[2]. Așezările de pe văile Arieșului Mare și Arieșului Mic (Râu Mare și Râu Mic), care aparțineau domeniului aurifer al Zlatnei, sunt amintite, în 1366, sub forma generală de *districtum terrae Obrough cum Zalathna ac villis in territorio situatis*[3]. Faptul poate reproduce procedeul — popular, în primul rând — de a denumi zone locuite, mai mult sau mai puțin întinse, după nume de ape, sau, adăugăm acum, de așezări mai importante din partea locului. Inserate unor astfel de numiri globale, adeseori traduse, în documentele medievale, se explică fie prin stadiul mai puțin evoluat de dezvoltare și de individualizare a localităților rurale la o anumită dată, fie, mai ales, prin stadiul relativ puțin avansat al pătrunderii relațiilor juridice în regiunea în cauză.

Încă de la primele lor atestări medievale, multe dintre sate au denumiri derivate de la nume de persoane cu sufixul *-esc*, *-ești* sau, mai rar, *-ean*, *-eni*. S-a afirmat că aceste nume de sate au fost create după numele „întemeietorului" lor. Trebuie făcută însă precizarea că, cel puțin în anumite zone, denumirile de acest gen menționate în documente nu reprezintă, întotdeauna, numele cel mai vechi al satului. Astfel, în Maramureș nu se poate surprinde documentar nici un caz în care derivarea unui toponim sătesc dintr-un antroponim să fie determinată de întemeierea satului de către cneazul eponim. De aceea, în astfel de împrejurări, numele de sate derivate din antroponime nu oglindesc, în fapt, decât procesul de patrimonializare a așezărilor.

Dincolo de aceste observații cu caracter mai general, valabile în ceea ce privește dăinuirea în secolele XIII–XIV a majorității așezărilor ce existau înainte de mijlocul veacului al XIII-lea sau vechimea mai mare a multor sate atestate documentar pentru prima oară abia după mijlocul secolului al XIV-lea, perioada cuprinsă între circa 1250 și 1350 s-a caracterizat prin întemeierea a numeroase așezări noi. Principalul fenomen care a avut ca urmare sporirea numărului de sate și îndesirea habitatului l-a constituit

---

[1] Mihalyi, *Diplome*, p. 50.

[2] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 208.

[3] Zimmermann-Werner, II, p. 263.

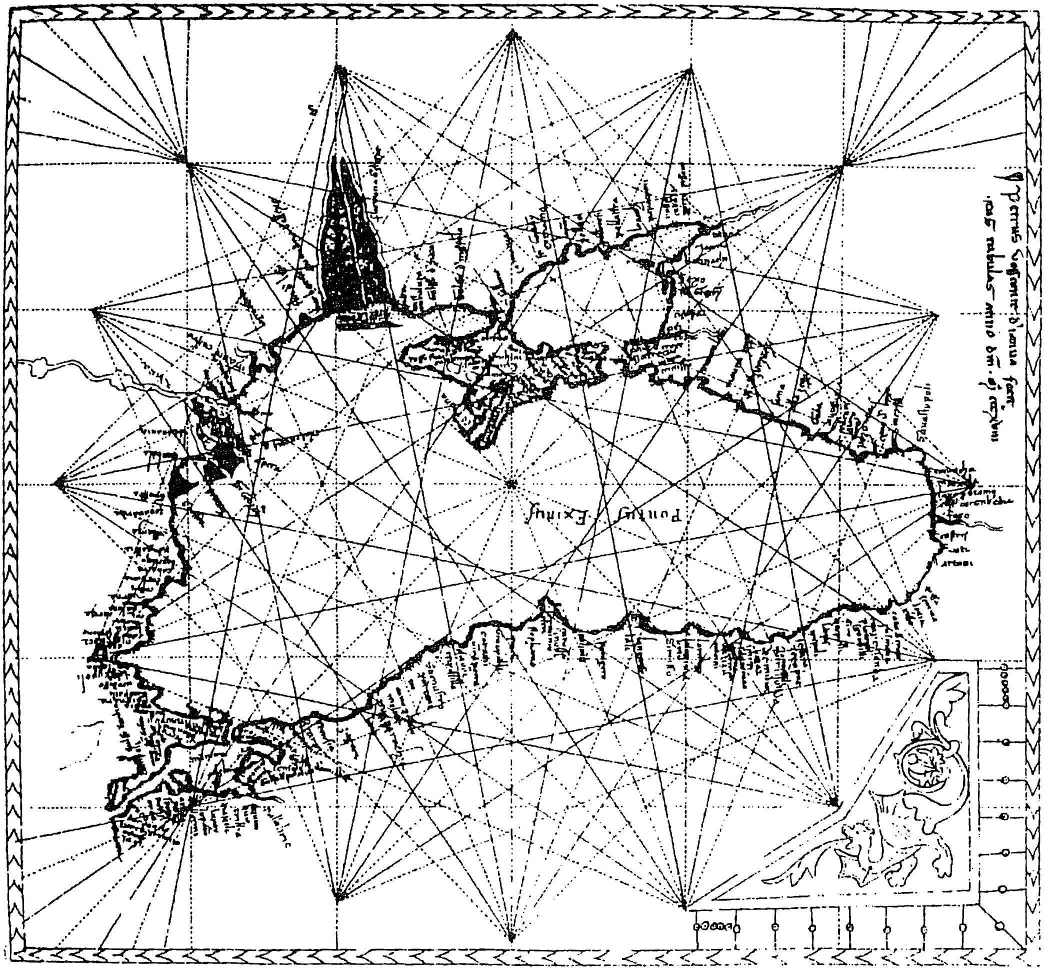

Fig. 91 Imaginea Mării Negre dintr-o hartă întocmită de Pietro Vesconte în anul 1318.

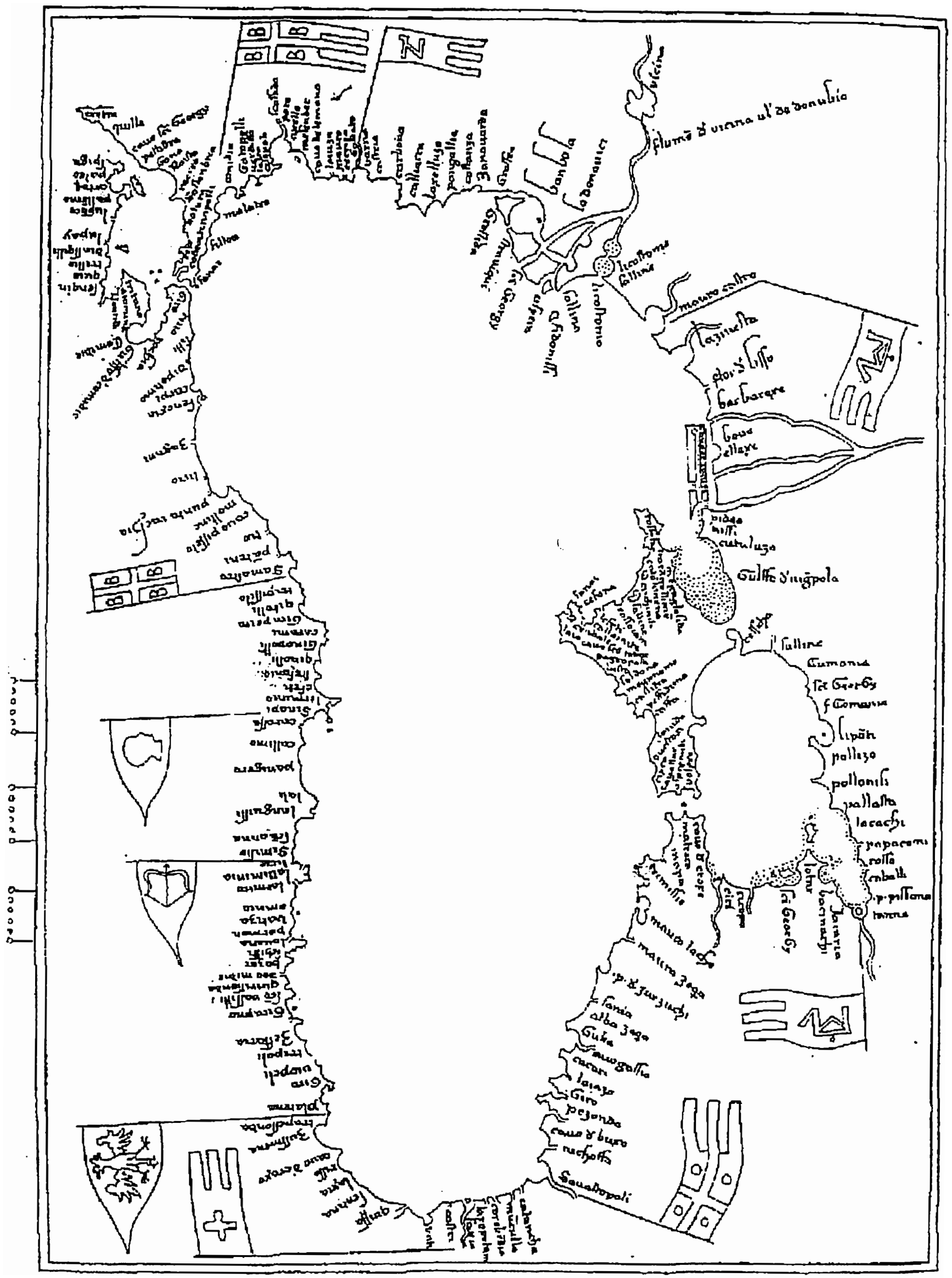
vicina
flume d' vienna ul' de donubio
licostomo
solina
moncastro
flor d' lisso
barbarexe
Gulffe d' negpola
Cumania
sci Georgy
f Comania
lipan
pollezo
pollonisi
lacachi
papacomi
rosso
p. pollona
mauro laço
alba zega
Sevastopoli
Sinopi
carosa
tripoli
trapesonda
castelli
calliacra
varna

Fig. 92 Harta Mării Negre atașată unei lucrări a lui Marino Sanudo cel Bătrân, realizată prin 1320 de acesta sau de Pietro Vesconte.

așa-numita „roire“, echivalând cu desprinderea din obștea sătească existentă a câtorva familii, care s-au așezat, de obicei, la distanță mică de vatra veche a satului, întemeind o nouă așezare. În multe cazuri, locul noului sat era „umanizat“ încă dintr-o epocă anterioară, prin prezența acolo a sălașurilor și a colibelor folosite sezonier în timpul verii, la fânațe și la văratul vitelor. Din această cauză, „roirea satelor“ nu a luat, de regulă, forma unui act precis databil, ci s-a desfășurat, pentru fiecare caz în parte, în timp, pe durata câtorva generații. Menționarea documentară a noului sat a fost precedată, de obicei, de existența sa în forme mai definite.

Întemeierea de sate noi prin roirea satelor vechi explică, sub raport toponimic, apariția satelor-perechi cu același nume, deosebite prin adjective (*Mic-Mare; Vechi-Nou; de Jos-de Sus; de Câmp-de Coastă*) și, în mod excepțional, chiar grupuri de trei sau patru sate învecinate purtând același nume, deosebite prin adjective adăugate numelui sau prin forma diminutivală a unuia dintre nume. Până la mijlocul secolului al XIV-lea, pe întreg teritoriul Transilvaniei, numărul satelor cu nume perechi ajunge să reprezinte 5,6–7% din numărul localităților atestate documentar.

Roirea satelor s-a produs în amândouă sensurile: de la vale la deal, pe firul văilor secundare în sus, în funcție de nevoile de „pământ de ogor“ reclamat de sporul demografic constant al epocii și de perfecționarea tehnicilor agricole, dar și de la deal la vale în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și la începutul secolului următor, când se constată coborâri ale vetrelor de sat pe firul văii principale din regiunea respectivă, poate, în unele cazuri, tot prin „roire“, datorită rolului tot mai important câștigat de drumurile principale aflate de-a lungul apelor mari.

Pe lângă „roirea“ naturală a satelor au existat și destule strămutări forțate, inițiate de marii feudali pentru valorificarea economică a domeniilor, după cum au existat întemeieri de sate sprijinite de autorități, pentru creșterea veniturilor și a puterii domeniilor cetăților regale. Asemenea întemeieri se reflectă, mai ales, prin apariția unor nume perechi de sate cu calificativ etnic (*Românească, Ungurească, Rusească*, ultimul pentru satele întemeiate cu ruteni).

Mișcările de populație reflectă, de multe ori, și numele de sate, la origine porecle colective cu nuanță ironică. Atribuite locuitorilor din satele înființate mai târziu de către locuitorii satelor mai vechi din preajmă, aceste porecle fac aluzie la situația economică mai precară a noilor veniți. Spre deosebire de numele citate mai înainte, numele de sate provenite din porecle nu dau indicații certe în legătură cu localitățile de proveniență ale locuitorilor lor, ei putând fi originari din regiuni diferite, mai mult sau mai puțin îndepărtate.

Pe de altă parte, numeroase sate numite *Ohaba* (cu diminutivul *Hobița*) sunt menționate de-a lungul vremii nu numai ca „sate libere“ (lat. med. *Villa libera*, magh. *Szabafalu*), ci și ca sate noi (magh. *Újfalu*, germ. *Neudorf*) și mici (magh. *Kisfalu*) și chiar sub porecla *Vai de Ei*. Așa sunt în jud. Hunedoara: *Ohaba* (magh. *Ohába, Székesszabadja*; anul 1372 villa *Wjfalw*); *Ohaba de sub Piatră* (magh. *Köaljaohába*, anul 1455 poss *Ohaba*, anul 1471 *Waydaohaba*, anul 1523 *Waydeyey*); *Ohaba–Sibișel* (magh. *Ohábasibisel*, anul 1359

Kis Sebes, anul 1439 poss. *Zabathfalw*): *Ohaba Streiului* (magh. *Sztrigyohába*, anul 1392 *Kisfalu*, anul 1440 *Zabadfalwa*); *Hobița* (magh. *Hobica*, anul 1411 *villa libera nomine Wyzkuz*); *Vaideii de Munte* (magh. *Vajdei*, anul 1517 *Waydaohába*, anul 1523 *Waydayey*) etc.

De regulă, localitățile numite *Ohaba* erau sate lăturalnice sau situate în imediata vecinătate a unor sate mai mari și ca atare mai vechi. Faptul este dovedit de toponime ca *Ohaba de sub Munte* (cătun al satului *Râu de Mori* – jud. Hunedoara) și *Ohaba de sub Piatră*, ca și de compuse, în care determinativul indică satul vecin, de care „aparține" Ohaba: *Ohaba-Forgaci* – jud. Timiș, *Ohaba-Mâtnic* – jud. Caraș-Severin, *Ohaba-Ponor* – jud. Hunedoara.

Toate acestea arată că ohabele, a căror instituție era cunoscută în sudul Transilvaniei, Banat și Țara Românească, fiind atestată din secolul al XIV-lea, erau și ele sate mai noi, scutite, „privilegiate" temporar, înființate în condițiile roirii satelor numite în general *Vaidei*.

Creșterea numărului de așezări de pe teritoriul Transilvaniei în secolele XIII–XIV, în raport cu epoca anterioară marii invazii tătărești din anii 1241–1242, poate fi apreciată la circa 15–20%. Valoarea are, desigur, doar caracter estimativ și se bazează pe cunoașterea mai detaliată a realităților din anumite regiuni geografic delimitate. În această cifră se cuprind în orice caz și refacerile de așezări distruse la mijlocul secolului al XIII-lea, precum și așezările întemeiate de către noul val de oaspeți regali sași. În zonele mai puternic afectate de evenimentele din 1241–1242 și în zonele de colonizare săsească, numărul așezărilor noi trebuie să fi reprezentat circa 20–25% din total, pe când în zonele periferice ale Transilvaniei se pare că valoarea de 10–15% așezări noi pe durata unui veac reprezintă, la această vreme, o cifră care poate fi luată în considerație.

Oricum, între numeroasele „sate dispărute" sau „pustiite", a căror listă poate fi întocmită pe baza faptului că așezări atestate cu un nume înainte de 1241 nu se mai întâlnesc în documente cu numele respectiv, se găsesc multe localități care, de fapt, au continuat să existe sub un alt nume. Multe din așezările aparent noi, atestate documentar pentru prima oară în a doua jumătate a secolului al XIII-lea sau la începutul secolului următor, sunt în realitate sate cu mult mai vechi, al căror nume a fost schimbat de către autorități, sfârșind prin a fi acceptat de către localnici. În unele cazuri, documentele de cancelarie consemnează expres schimbarea de nume a așezării, în scopul precizării situației sale juridice. În unele cazuri și în mod special în regiunile cu locuire românească densă și omogenă și cu redus caracter feudal, schimbarea de nume reflectă procesul patrimonializării satelor, ca urmare a întăririi lor pentru familiile de cnezi. Interpretate, uneori, ca reprezentând rezultatul întemeierii așezărilor de către eroul eponim, numele multor așezări românești derivate din antroponime ilustrează, în realitate, transformarea unor cnezi români din stăpâni feudali acceptați tacit de Regatul arpadian în stăpâni recunoscuți de autoritățile Regatului angevin. Numeroase exemple din Maramureș, Țara Hațegului, Banat sau din alte zone pot fi invocate în acest sens.

Așa după cum creșterea numărului de așezări atestate documentar nu are legătură directă cu numărul de așezări nou întemeiate, ci reflectă în mult mai mare măsură progresele procesului de feudalizare, tot așa și „pustiirea“ satelor trebuie interpretată nu în funcție de informațiile formale ale documentelor de cancelarie, ci prin analiza situațiilor concrete din fiecare regiune în parte.

În aceste condiții, aprecierea numărului total al așezărilor existente în Transilvania în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XIII-lea și mijlocul secolului următor nu poate depăși stadiul unor aproximări pe care doar cercetările viitoare le vor aduce tot mai aproape de valori reale. Cifra de 2 500–2 600 de așezări pomenite documentar până în anul 1350, cifră în care se cuprind și așezările efectiv sau doar aparent dispărute, reflectă situația din zonele cu parohii catolice și din zonele în care s-au generalizat, până la această dată, relațiile feudale.

În realitate, numărul așezărilor existente în prima jumătate a secolului al XIV-lea în teritoriile românești intracarptice trebuie să se fi situat între 3 000 și 4 000 de sate. Această valoare este în concordanță cu cifrele care au putut fi stabilite pentru anumite subdiviziuni, mai intens cercetate în ultima vreme, precum și cu indiciile oferite de documentele de cancelarie. Astfel, pentru o „țară“ ca aceea a Maramureșului, care ocupa o suprafață de 10 000 km^2, dintre care însă doar 20–30% cu altitudinea cuprinsă între 220 și 650 m și deci prielnică habitatului, constatăm existența, pe la anul 1300, a unui număr de 80–100 de sate. În învecinata Țară a Oașului, de aproape zece ori mai mică sub raport teritorial, dar procentual cu mult mai multe terenuri joase cuprinse între munți mai scunzi, existau circa 25 de sate pe la anul 1300. În Țara Hațegului, înțeleasă în sens extensiv, cu „pertinențele“ ei, deci până aproape de Mureș, pe un teritoriu de circa 3 500 km^2, în care, datorită climei mai blânde, habitatul a urcat până la altitudinea de 800–1 000 m, se aflau pe la anul 1300 cam 100–120 de așezări sătești, deci cu puțin mai mult decât într-un teritoriu nordic de trei ori mai întins. Aproximativ 80 de sate existau la începutul secolului al XIV-lea și în Țara Făgărașului, înțeleasă în sensul său teritorial mai larg, împreună cu zona de la cotul Oltului.

Pentru „țările“ situate pe versantul vestic al Munților Apuseni, în bazinul superior ale celor trei Crișuri și în cel al Barcăului, pot fi luate în considerație, la această vreme, cam 300 de sate, reprezentând, aproape exclusiv, așezări românești. Această cifră se confirmă prin faptul că la un secol distanță de epoca la care ne referim, în momentul întocmirii unor liste detaliate ale așezărilor ținând de anumite domenii sau centre administrative, doar între Barcău și Crișul Repede, deci în nordul regiunii, sunt atestate documentar aproape 100 de sate. Este vorba, în special, de domeniul cetății Poiana Șoimului de lângă Aleșd, domeniu ale cărui sate se aflau în regiunea deluroasă și de munte, împădurită, rămasă până la anul 1400 în afara atenției documentelor de cancelarie. Tot cam 100 de sate românești aparțineau la sfârșitul secolului al XIV-lea și de domeniul cetății Chioarului, domeniu identic cu Țara Chioarului și a Lăpușului, cifră ce poate fi raportată, cu o oarecare diminuare și la nivelul cronologic al anului 1300.

Un asemenea mod de apreciere a vechimii satelor din cuprinsul acestor „țări“ românești și, implicit, a numărului de așezări existente în perioada anterioară atestării lor documentare individualizate, este sprijinit și de surprinzătoarea stabilitate în timp a hotarelor și chiar a vetrelor multor sate din aceste zone, fapt perfect explicabil prin caracterul tradițional al vieții sociale.

Pe plan lingvistic, aceste „țări“ se caracterizează, de altfel, printr-o remarcabilă unitate, prin particularități distincte, reprezentate, nu o dată, prin arhaisme de apreciabilă vechime, întâlnite în graiul de toate zilele, ca și în toponimie. Astfel, în Țara Hațegului, ținut care a adăpostit odinioară capitala Daciei romane, pe lângă caracterul conservator al graiului, sunt de semnalat numiri arhaice de sate, precum *Râu de Mori*, popular *Rî de Moare* (de relevat aici genitivul construit cu prep. *-de* și pl. *-moare*, lat. *molae*), *Râu Bărbat*, pus în legătură cu construcția latină dunăreană târzie *Rivus Barbato*, ce prezintă fuziunea dativului și a genitivului, sub forma dativului, și altele.

Ținând seama de asemenea realități locale, se poate aprecia că în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în prima jumătate secolului următor, în „țările“ de la marginile Transilvaniei, din Banat și până în Maramureș și Oaș, existau cam 1 500–1 800 de așezări sătești. Ele aveau un habitat aproape omogen românesc, procentul de așezări nou întemeiate în cuprinsul lor, chiar în această epocă, de către coloniști străini, așa-numiții „oaspeți regali“, putând fi apreciat la 5–10%, pe temeiul situației din unele zone studiate mai în detaliu.

Pe de altă parte, lista de decimă papală din anii 1332–1337, amintită deja, enumeră aproape 1 000 de parohii catolice pe teritoriul Transilvaniei[1], cifră care nu poate fi cu mult inferioară numărului real al satelor maghiare, secuiești și săsești existente în prima jumătate a secolului al XIV-lea, chiar dacă, principial, ar mai trebui adăugate la ea colectivitățile lipsite, în acel moment, de preot și acelea care, din diferite alte motive, au scăpat strângătorilor decimei. Oricum, nu trebuie uitat faptul că în unele sate cu parohii catolice trăia și populație ortodoxă românească, mai ales în acelea întemeiate din inițiativa unor mari feudali, care au adus pe domeniile lor elemente diverse sub aspect etnic.

Având în vedere aceste constatări, cifrele, aproximative, pentru numărul așezărilor din diferitele zone ale Transilvaniei, precum și numărul așezărilor atestate în listele din 1332–1337 pot constitui o bază pentru aprecierea numărului total al locuitorilor și chiar pentru procentajele etnice ale populației transilvănene din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și din prima jumătate a secolului următor. În afara celor circa 1 500–1 800 de sate din zonele ocupate de „țările“ românești de pe cuprinsul Transilvaniei și a celor circa 1 000 de sate reprezentând parohii catolice, mai trebuie amintite satele românești din aceeași zonă centrală și din câmpie ajunse în dependență feudală, lipsite, deci, la această vreme, de o organizare administrativ-juridică proprie. Numărul acestora din urmă poate fi apreciat cu foarte mare dificultate, dar, în stadiul actual al cercetărilor și ținând seama de realitățile oglindite de documentele din epoci ceva mai noi, se poate, totuși, accepta o cifră cuprinsă între 500 și 800 de sate aflate în aceeași situație. În această ultimă categorie trebuie incluse și așezările aparținând unor colectivități alogene, pecenegilor sau valurilor târzii slave, în special rutene, dintre care unele s-au românizat în deceniile următoare, lăsând urme în toponimie.

---

[1] *DIR C, veac. XIV*, III, p. 41–253.

În ceea ce privește mărimea satelor transilvănene din secolele XIII–XIV, cifrele acceptate de către diferiți cercetători ai problemei variază între mediile de 17–18 și 50–60 de gospodării în fiecare sat. În zonele de câmpie și de șes, satele erau mai mari sub raportul populației decât în zonele de deal și în regiunile de margine ale Transilvaniei.

Acceptând o mărime medie de 25 de gospodării pentru cele 3 000– 4 000 de sate din secolele XIII–XIV și socotind pentru fiecare familie „clasică" un număr mediu de 4,3–4,5 persoane, reprezentând părinții, cei doi copii necesari conservării substanței biologice a colectivității și al treilea copil, fără de care cu greu poate fi vorba de un spor, adăugând la aceste cifre populația din orașe și alte categorii de locuitori, situați în afara așezărilor sătești și orășenești propriu-zise, cum ar fi mănăstirile sau cetățile, ajungem pentru întreaga Transilvanie la o populație ce depășea cifra de 500 000 de locuitori. Această cifră este în concordanță atât cu ordinea de valoare, cât și sub aspectul logicii istorice, cu cifrele avansate pentru alte regiuni ale Europei Centrale și cu cele care au fost luate în considerație pentru întregul Regat medieval ungar, de la începutul secolului al XIV-lea.

În cadrul acestor cifre, populația românească trebuie să fi reprezentat, sub aspect numeric, o proporție de circa 65% din totalul populației transilvănene, corespunzătoare procentului reprezentat de așezările românești în ansamblul habitatului transilvănean de pe la anul 1300. În perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XIII-lea și mijlocul secolului al XIV-lea, dincolo de sporul firesc cuprins între 10% și 20% al numărului așezărilor și al locuitorilor, habitatul transilvănean nu a înregistrat modificări și transformări substanțiale.

Știri răzlețe din documentele anterioare anului 1350 și, mai ales, din acelea ceva mai târzii, informații toponimice, analiza topografică a nucleelor inițiale ale așezărilor care au dăinuit până în zilele noastre, ca și rezultatele cercetărilor arheologice sau ale celor etnografice, permit unele precizări asupra structurii așezărilor din această vreme. Cel mai răspândit tip de așezare a fost satul „de-a lungul drumului" sau „din vale", cu gospodăriile relativ apropiate, dispuse pe cele două laturi ale unui drum mai important sau pe cele două maluri ale unei ape, de-a lungul căreia urca un drum de importanță locală. Adeseori, aceste sate aveau și una sau două ulițe secundare, cu casele dispuse pe un singur rând sau pe două rânduri.

În ordinea frecvenței, cel de-al doilea tip de sat era cel cu gospodăriile dispersate și disociate, situate la distanțe mari unele de altele, de obicei în grupuri cunoscute sub numele de „crânguri", oglindind relațiile din interiorul obștii sătești. Acest tip de sat caracteriza, în special, zonele împădurite sau cu relief variat, precum și zonele de podiș înalt. Atât primul, cât și al doilea tip de sat erau lipsite de un centru propriu-zis, punctul central al așezării fiind biserica din localitate.

Foarte numeroase erau în această vreme și așezările aparținând celui de-al treilea tip, acela al satelor concentrate sau aglomerate, cu gospodăriile dispuse în mod regulat una lângă alta, pe cele două laturi ale uliței principale, precum și pe una sau mai multe ulițe secundare, cu unul sau două rânduri de case. Asemenea sate aveau, de obicei, și un spațiu central neclădit, unde se organiza târgul, pentru cazurile când așezarea dispunea de un asemenea privilegiu. Tot aici, în centrul așezării sau pe o ridicătură învecinată, care domina centrul, se afla biserica. Asemenea sate caracterizau, în special, zonele de câmpie și zonele de colonizare săsească de după mijlocul secolului al XIII-lea.

Dar elementul determinant pentru existența unuia sau altuia dintre tipurile de așezări nu a fost atât criteriul etnic, cât cel geografic, formele de relief și condițiile mediului natural obligând la adoptarea tipului adecvat de așezare. Evoluția structurii satelor în această perioadă, ca și în aceea ulterioară, a fost caracterizată prin treptata „îndesire" a așezărilor, precum și printr-o tendință mai generală a satelor aparținând primelor două tipuri de a se apropia sau de a adopta structuri asemănătoare cu cele ale satelor concentrate și aglomerate.

Târgurile și orașele transilvănene, apariții rare și cu caracter incipient în perioada anterioară mijlocului secolului al XIII-lea, au devenit, după această dată, o realitate economică, socială și demografică, cu oarecare pondere în cadrul habitatului din teritoriile românești intracarpatice. Până la mijlocul secolului al XIV-lea sunt pomenite, documentar, pe teritoriul Transilvaniei un număr de 33 târguri sau orașe, ceea ce nu reprezintă decât circa 1% din numărul total al așezărilor. Dar, cel puțin un număr egal de așezări sătești mai importante, chiar dacă nu sunt atestate ca târguri, deoarece nu se bucurau de privilegiile respective, îndeplineau, în realitate, prin activitatea economică, meșteșugărească și comercială din cadrul lor, funcția unor târguri, care polarizau interesele legate de economia de schimb din zona înconjurătoare.

Se poate, deci, aprecia că 2–3% din așezările epocii aveau statutul de așezări urbane și semiurbane sau îndeplineau funcțiile unor așezări urbane, acest procent fiind, în mod practic, egal celui contemporan din centrul și din sud-estul Europei.

Pe lângă orașele mai mari și mai importante ale epocii anterioare, centre politice, administrative și bisericești, ca Oradea, Cenad, Alba Iulia sau Sibiu, puternic lovite în timpul invaziei tătărești din 1241–1242, dar despre a căror refacere în deceniile următoare posedăm numeroase informații, apar acum multe tâguri și orașe noi (*oppida et civitates*), expresie a progreselor generale înregistrate de societatea transilvăneană. Unele dintre ele, ca Sighișoara, Mediaș, Brașov și Bistrița, își au începuturile vieții urbane în legătură cu colonizarea săsească din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și provin, foarte probabil, din transformarea unor așezări modeste cu rosturi administrative și militare ale reprezentanților locali ai regalității. Asemenea începuturi au fost confirmate de cercetările de la Mediaș și Sighișoara.

Alte așezări cu caracter urban, în special târgurile, au crescut în această vreme din așezări sătești mai vechi, a căror importanță a sporit datorită drumurilor comerciale pe care se aflau sau a resurselor economice din respectiva regiune. Dar, așa cum multe așezări cu caracter semiurban, de târg, nu apar în documente cu situația juridică corespunzătoare situației atestate de descoperirile arheologice sau de alte categorii de informații, tot așa multe așezări atestate documentar ca având drept de târg nu au devenit târguri propriu-zise decât mult după data informației documentare. Prevăzut la 1203 cu drept de târg, Culeșerul din apusul Bihorului nu s-a transformat în târg, adică în așezare semiurbană, decât în a doua jumătate a secolului al XV-lea[1].

O categorie aparte a așezărilor urbane au reprezentat-o localitățile miniere, încurajate permanent de regalitate, datorită veniturilor importante pe care i le aduceau. „Orașul" Rodna, lovit de tătari în 1241, pare a se fi refăcut destul de repede, deoarece în anul 1258 dispunea din nou de dregători proprii, juzi și jurați (*judices et jurati*), care confirmau, la această dată, o tranzacție imobiliară[2]. Dezvoltată în legătură cu ocnele de sare din apropiere, Turda, menționată ca *urbs* în secolul al XI-lea, este semnalată și ea ca oraș la 1297, în timp ce Baia Mare și Baia Sprie, orașe miniere din nordul Transilvaniei, sunt pomenite în calitate de oraș în prima jumătate a secolului al XIV-lea, la 1329[3].

Patru ani mai devreme, în 1325, o altă așezare minieră, aceea de la Baia de Arieș, este atestată documentar ca oraș regal[4]. Deceniile trei, patru și cinci ale secolului al XIV-lea apar, de altfel, în lumina atestărilor documentare, ca fiind o adevărată „perioadă de erupție" a vieții urbane din Transilvania. Datele atestărilor documentare nu trebuie luate, totuși, în sens foarte strict, deoarece, chiar dacă un privilegiu regal cu caracter orășenesc a fost de natură să încurajeze stabilirea de noi locuitori în așezarea privilegiată și deci să încurajeze un spor demografic, multe privilegii au urmat, desigur, unor progrese anterioare, consfințind o realitate exitentă la data emiterii lor.

Asupra mărimii așezărilor cu caracter urban din secolele XIII–XIV suntem destul de puțin informați, iar utilizarea cifrelor mai târzii trebuie făcută, în acest caz, cu foarte multă prudență, cunoscut fiind faptul că în domeniul habitatului urban, mult mai mult decât în cel al habitatului rural, s-au putut produce modificări mai importante în timp scurt. Orăștie, care în prima jumătate a secolului al XIV-lea era abia la începuturile dezvoltării sale urbane, avea în 1334 un număr de 334 „fumuri" (gospodării), ce echivalau cu 1 400–1 500 de locuitori[5]. Așezarea nu se deosebea foarte mult, sub raportul numărului populației, de satele mari situate în zona bogată de colonizare săsească de pe cursul mijlociu al Mureșului, deoarece, la aceeași dată, sate vechi ca Romos, Ighiu și Cricău aveau 255, 257 și 188 de gospodării.

Este foarte probabil ca la începutul secolului al XIV-lea, cifra de 3 000–3 500 de locuitori să nu fi fost depășită nici chiar de orașele cele mai importante ale Transilvaniei, centre episcopale și administrative, precum Oradea și Alba Iulia. Fiind, deci, mai mici decât unele dintre târgurile din evul mediu dezvoltat sau decât satele actuale, orașele se deosebeau însă de celelalte categorii de așezări prin structură și prin aspectele edilitare și urbanistice, caracteristice activităților economice și situației administrativ-juridice pe care o aveau ca urmare a privilegiilor regale; ceva mai populate erau orașele Brașov, Sibiu și Cluj.

---

[1] *Ibidem*, *veac. XI, XII și XIII*, I, p. 27.

[2] *Ibidem*, *veac. XIII*, II, p. 115.

[3] *Ibidem*, p. 376; *veac. XIV*, II, p. 289–290.

[4] *Ibidem*, *veac. XIV*, II, p. 150.

[5] *Ibidem*, III, p. 341–342.

Aparținând tipului de așezări concentrate și aglomerate, orașele cuprindeau străzi sau ulițe mai numeroase, dispuse radiar-concentric sau liniar. Îndeletnicirile agricole, practicate în subsidiar de orășeni în evul mediu, făceau ca gospodăriile acestora să dispună și de câte o parcelă de teren, plasată, de obicei, în spatele casei de locuit, necesară adăpostirii animalelor și depozitării inventarului agricol și a recoltei. Aceste parcele de teren, destul de mari în secolele XIII–XIV, s-au micșorat, ulterior, prin diviziuni, în vremea în care zidurile orașelor au pus opreliște extinderii lor teritoriale.

Fiecare oraș dispunea de o piață (*platea*), care era situată în centrul așezării, fie prin alegerea de la început a locului și a organizării locuirii în funcție de acesta, fie prin restructurarea, treptată, a locuirii, în cazul târgurilor și a orașelor crescute din orașe mai vechi. În piață sau la marginea pieței se găseau clădirile obștești ale colectivității, în primul rând biserica, apoi clădirea sfatului orășenesc, pe care, la această vreme de început a vieții urbane, o putem presupune a fi fost nu cu mult deosebită de casele orășenilor înstăriți. Tot aici se găseau unele construcții în legătură cu activitatea economică a orășenilor, depozite, hale de comerț, precum și alte clădiri publice. Informații mai detaliate asupra acestui gen de clădiri nu deținem decât din vremea ulterioară mijlocului secolului al XIV-lea, dar existența lor și în epoca la care ne referim este asigurată de atestări, ca aceea privind biblioteca de la Sibiu din anul 1330 sau spitalul de la Bistrița, de la sfârșitul secolului al XIII-lea[1]. În orașe existau, de asemenea, mănăstiri, în special ale ordinelor dominican și franciscan, iar activitatea culturală și spirituală din cuprinsul așezării se desfășura sub egida acestor așezăminte.

Exceptând bisericile și câte o rară construcție de zid, ca turnul-locuință pomenit, în 1268, la Rodna, într-o curte a unui comite cu clădiri împrejmuite de lemn[2], construcțiile din orașele transilvănene de dinainte de mijlocul secolului al XIV-lea au fost făcute din lemn și din lipitură de pământ, cu două sau rareori cu trei încăperi, deasupra unei pivnițe, ce servea ca depozit. Atestarea documentară a primelor case ridicate din zid de piatră sau de cărămidă se plasează pe la mijlocul secolului al XIV-lea, începuturile arhitecturii urbane de zid putând fi plasate cu două-trei decenii mai devreme. Raportul dintre arhitectura de lemn și arhitectura de zid în cadrul ansamblurilor urbane a început să se schimbe, treptat, în favoarea celei din urmă, doar o dată cu apariția fortificațiilor orășenești de amploare.

Aceste fortificații urbane anterioare mijlocului secolului al XIII-lea au fost în general de tipul valului de pământ cu șanț și palisadă, punctele de rezistență fiind reprezentate de cetăți regale, aflate la marginea așezării propriu-zise, sau de „castelele" din interiorul așezării, aparținând tot regelui sau episcopului, în cazul orașelor-centre episcopale. Foarte probabil că la un asemenea centru episcopal fortificat se referă și mențiunea „cetății" Oradea, construită din zid și din lemn, atacată și cucerită în 1241 de către tătari[1].

---

[1] *Ibidem*, *veac. XIII*, II, p. 408.

[2] *Ibidem*, p. 115.

După mijlocul secolului al XIII-lea apar în Transilvania fortificațiile orășenești propriu-zise, care, spre deosebire de cetățile și castelele de refugiu — sedii ale unor autorități laice sau bisericești — , apărau chiar așezarea urbană în ansamblul ei. Cel mai vechi exemplu cunoscut este prima incintă a orașului Sibiu, ridicată la sfârșitul secolului al XIII-lea în jurul Pieței Mici și incluzând fortificația de refugiu construită anterior, dar, probabil, tot după invazia mongolă, în jurul bisericii parohiale. Acest zid de incintă, de la sfârșitul secolului al XIII-lea, avea pe traseu nouă turnuri și trebuie să fi fost, încă din vremea înălțării lui, insuficient pentru a cuprinde întreaga populație a orașului. Unele dintre cartiere au rămas în afara sa sau, apărute în zona extramurană a Sibiului în prima jumătate a secolului al XIV-lea, au fost înconjurate, scurtă vreme după mijlocul acestui veac, la 1357–1366, cu un nou zid de incintă.

Pentru celelalte orașe transilvănene nu dispunem de informații privind ridicarea unor fortificații de amploare, deși este de presupus că evenimentele de la mijlocul secolului al XIII-lea nu au rămas fără efect. Oricum, marea epocă a construcțiilor defensive orășenești din Transilvania se plasează în a doua jumătate a secolului XIV-lea și se generalizează în cel următor, în perioada apariției și a creșterii pericolului turcesc.

Cetățile și fortificațiile de diferite tipuri, ridicate în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XIII-lea și mijlocul secolului următor, au influențat, într-o măsură notabilă, habitatul de pe teritoriul Transilvaniei. Moștenite dintr-o etapă istorică anterioară, dar rămase încă în folosință, „prisăcile" au reprezentat un tip întrucâtva aparte de întărituri, pe care documentele latinești le numesc *indagines* și care corespund termenului maghiar *gyepü*. Formate din îngrădituri de copaci și valuri de pământ, situate pe înălțimi, la margini de păduri și adeseori la intersecții importante de plaiuri, în munți, aceste prisăci, care au lăsat numeroase urme în toponimie, marcau, de regulă, hotarul unor provincii întregi, unde obștile de țărani liberi aveau un rol preponderent. Prisăcile Țării Maramureșului, de pildă, mai erau folosite către sfârșitul secolului al XIII-lea, fiind pomenite la 1271 (*indagines silvae Maramarosi*) într-un privilegiu regal[2], iar Spinii și Prisaca din zona Caransebeșului, erau menționate, încă de la mijlocul secolului al XIII-lea, în posesia voievodului Ioan zis Lupchin.

Dar elementul nou, caracteristic epocii de care este vorba aici, l-a reprezentat răspândirea cetăților de zid. Izvoarele scrise pomenesc, până pe la mijlocul secolului al XIV-lea, cam 120 de cetăți, acestea fiind, de obicei, cetăți regale sau cetăți nobiliare, care, dintr-un motiv oarecare, s-au învrednicit de atenția diverselor cancelarii. În realitate, numărul fortificațiilor trebuie să fi fost mult mai mare, de cel puțin 300–400. Multe cetăți regale, țărănești și feudale, ale căror urme sunt păstrate pe teren și sunt cu siguranță anterioare anului amintit, nu ne sunt cunoscute din documente. Pe de altă parte, cea mai mare parte a cetățuilor familiilor nobiliare, identificabile pe teren, lipsesc, de asemenea, din informațiile scrise ajunse până la noi.

---

[1] Rogerius, *Carmen miserabile*, în *Script. rer. Hung.*, II, p. 576 și urm.

[2] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 145.

Șocul produs asupra conștiinței contemporanilor de invazia mongolă, slăbirea treptată a puterii regale și perioada de anarhie internă ce a caracterizat ultimele decenii ale secolului al XIII-lea și până către anul 1320, când s-a consolidat domnia regelui Carol Robert, au încurajat această activitate constructivă. Numeroase locuri mai retrase și apărate natural, nelocuite în epoca anterioară, se „umanizează" prin apariția cetăților și intră în circuitul habitatului transilvănean. Documentele pomenesc despre „locuri potrivite înălțării unei cetăți" în vânzările sau daniile de moșii, dovadă a valorii pe care au ajuns să o aibă asemenea terenuri apărate natural, nefolosite în epoca anterioară.

Cea mai mare parte a fortificațiilor ridicate în această perioadă se datorează inițiativei feudalității laice și ecleziastice, fenomenul cunoscând o generalizare teritorială și una socială, în sensul participării și a micii nobilimi maghiare, săsești și românești la acest fenomen, în forme mai modeste, adecvate posibilităților materiale ale respectivelor familii.

Un prim tip de fortificație familială îl reprezintă turnurile-locuință ridicate din zid, iar uneori doar din lemn pe temelii de piatră, în interiorul sau la marginea așezărilor sătești. În cadrul acestui tip se distinge și un grup de fortificații, tot cu caracter de locuință permanentă sau temporară, ridicate deasupra bisericilor, pe altarul acestora sau în turnul-clopotniță. Exemplele sunt numeroase și pot fi identificte cu ușurință în cadrul monumentelor păstrate sau în informațiile din documente. Astfel, greavul sas de la Câlnic – jud. Alba, și-a ridicat, la puțină vreme după anul 1268, un asemenea turn-locuință și cam tot de atunci trebuie să dateze și turnul-locuință din apropiere de Gârbova.

În Maramureș, la Cuhea (azi Bogdan Vodă), Bogdăneștii ridicau, după mijlocul secolului al XIII-lea, un turn-locuință din lemn pe temelii de piatră, cu dimensiunile de 9 x 12 m, identic celor ale monumentului din Câlnic, iar Cândeștii din Râu de Mori, din Țara Hațegului, și-au construit, pe la anul 1300, biserica de curte cu un turn-locuință, situat deasupra altarului. Turnul-locuință de la Cheresig, de pe malul Crișului Repede, a fost ridicat înainte de 1288 de către familia Borșa, iar la Ciacova, în Banat, se mai păstrează, pe malul Timișului Vechi, un monument asemănător, ridicat tot către anul 1300 de familia Csáki.

Un al doilea tip de fortificație nobiliară l-au reprezentat cetățile de refugiu, construite la distanță mai mare de așezările și de reședințele cu caracter permanent ale respectivelor familii. Multe dintre aceste cetăți de refugiu au rămas sub forma unor simple turnuri-locuințe, apărate, eventual, în mod suplimentar de amenajări defensive de pământ și de lemn. Altele au fost prevăzute de la bun început cu un zid de incintă, care delimita o suprafață mică în jurul turnului-locuință. În sfârșit, o altă parte a lor a evoluat, în deceniile următoare, spre cetăți propriu-zise, prin adăugarea unor curtine și a altor clădiri. Printre aceste cetăți se află și cele ale episcopilor, ei înșiși mari feudali stăpâni de domenii.

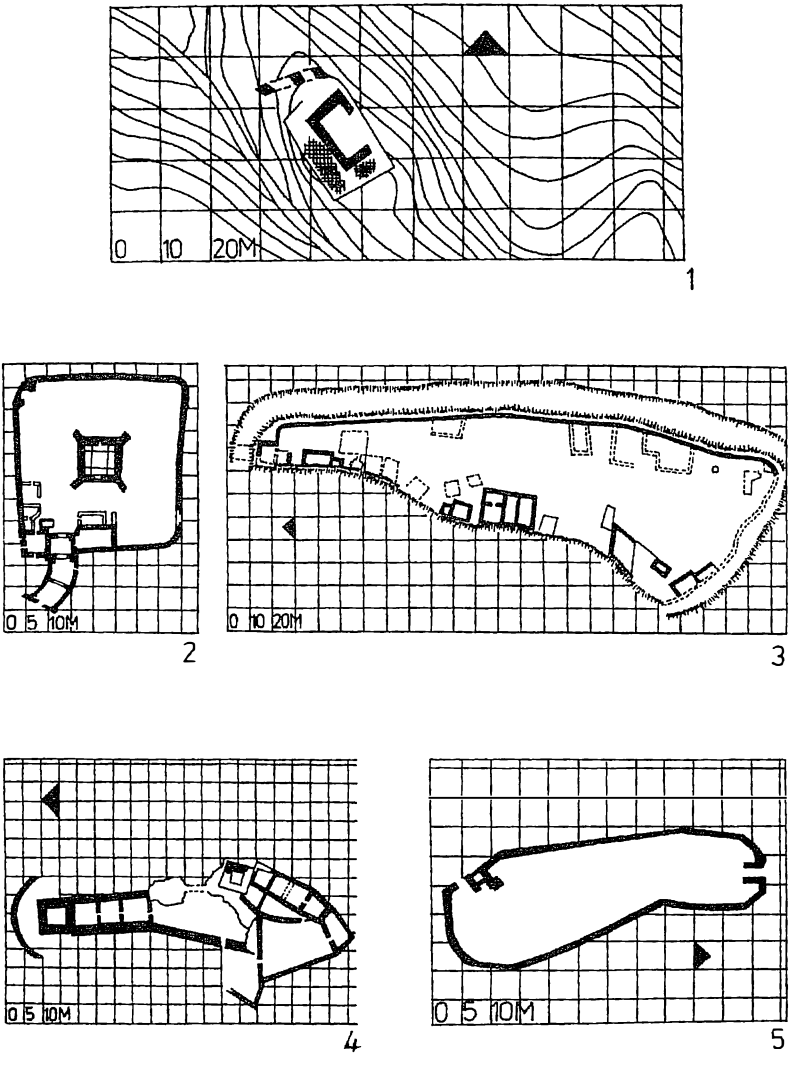

Fig. 93 Planul fortificațiilor din piatră din secolele XIII–XIV de la Cuhea (Bogdan Vodă) (1), Gârbova (Urwgen) (2), Vurpăr (Zebernic) (3), Colțești–Trascău (4) și Petrești (5).

O asemenea cetățuie de refugiu și-a construit pe valea Șinteului, la nord de Aleșd, familia Geregye, fortificația fiind, ulterior, cunoscută sub numele de cetatea Piatra Șoimului. În sudul Bihorului, pe valea Șoimilor, familia Borșa și-a ridicat, cam tot atunci, o fortificație asemănătoare. Nu departe de ea, lângă Beiuș, episcopia din Oradea construia, la scurtă vreme după mijlocul secolului al XIII-lea, cetatea Finișului, la marginea uriașului domeniu primit de la regele Bela al IV-lea, domeniu echivalând cu întreaga țară a Beiușului. Episcopul Transilvaniei și-a construit, la 1276, o cetate la Tăuți, nu departe de sediul

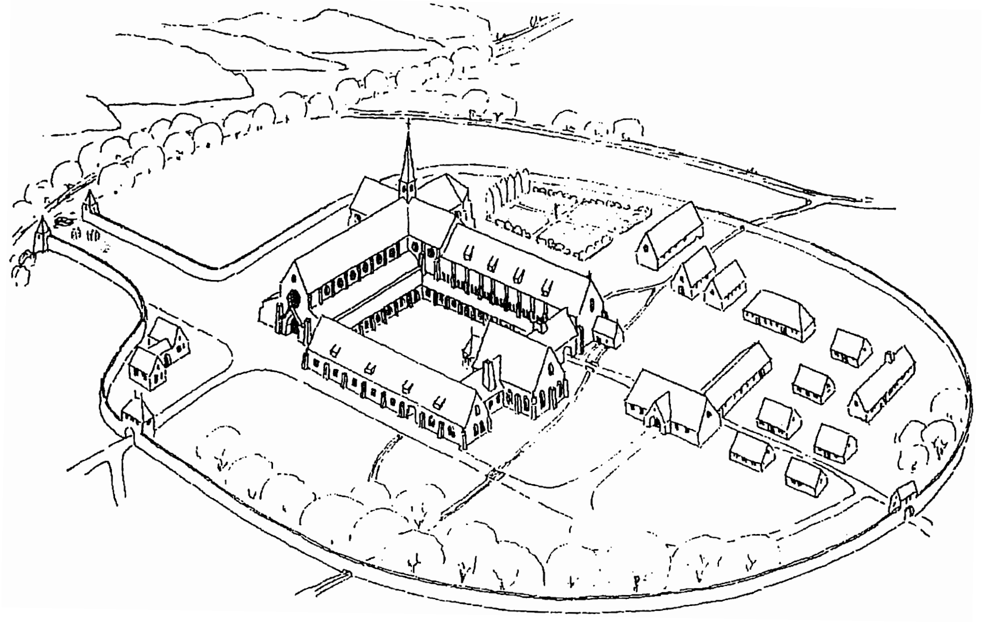

Fig. 94 Reconstituire a ansamblului monastic cistercian de la Cârța.

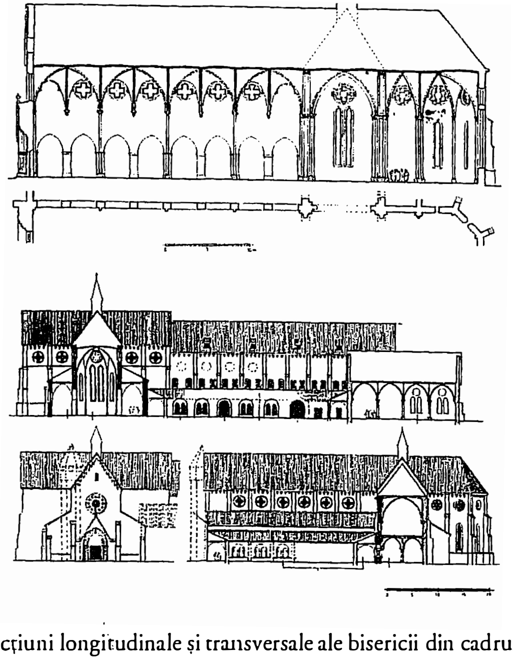

Fig. 95 Perspectivă și secțiuni longitudinale și transversale ale bisericii din cadrul așezământului monastic cistercian de la Cârța.

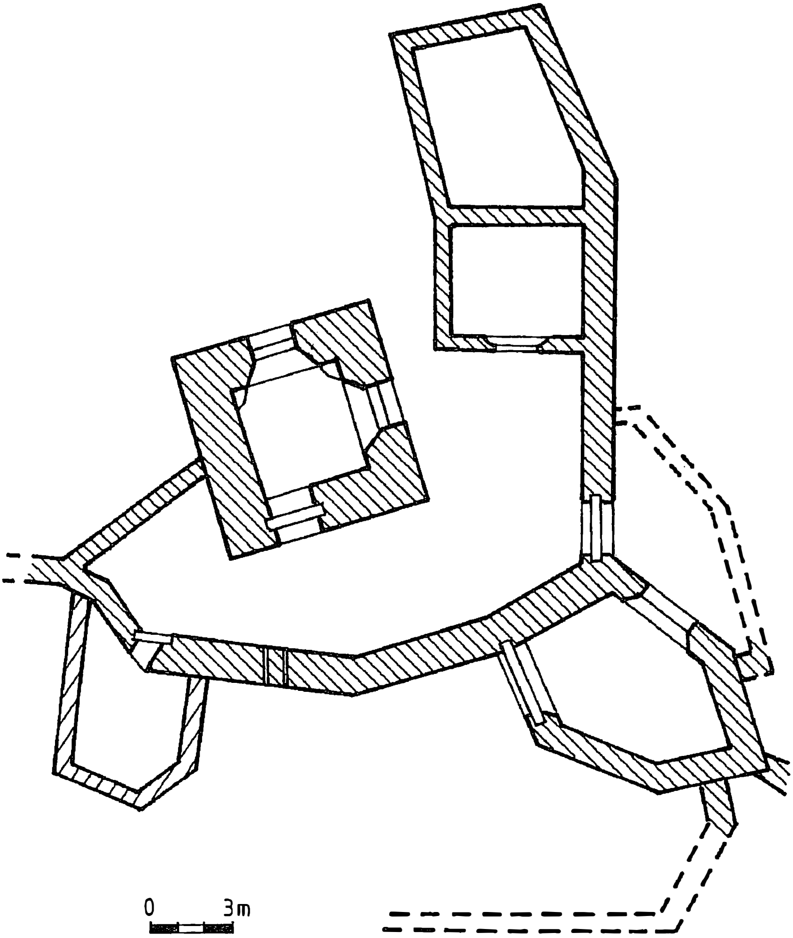

Fig. 96 Planul cetății de la Colț, jud. Hunedoara, din secolul al XIV-lea.

din Alba Iulia al episcopiei și cam la aceeași vreme trebuie să fi fost construită și cetatea de la Florești, lângă Cluj, cunoscută sub numele de Cetatea Fetei, ridicată de aceeași episcopie în legătură cu domeniile întinse pe care le stăpânea în această regiune.

În Țara Hațegului, cetățile Colț, Mălăiești și Răchitova au fost construite de cnezii români din Râu de Mori, Sălașu de Sus și Densuș, la distanțe de câțiva kilometri de satele lor de reședință, către anul 1300, sub forma unor turnuri-locuință situate în locuri greu accesibile. Tot de atunci trebuie să fi datat, ca cetățuie regală de refugiu, faza mai veche a cetății Chioarului.

O bună parte a acestor cetățui de refugiu nobiliare a ajuns la începutul secolului al XIV-lea în stăpânirea regelui, ca urmare a luptelor purtate de Carol Robert și de partizanii săi pentru instaurarea dinastiei angevine în regatul Ungariei. Este cazul cetăților Cheresig,

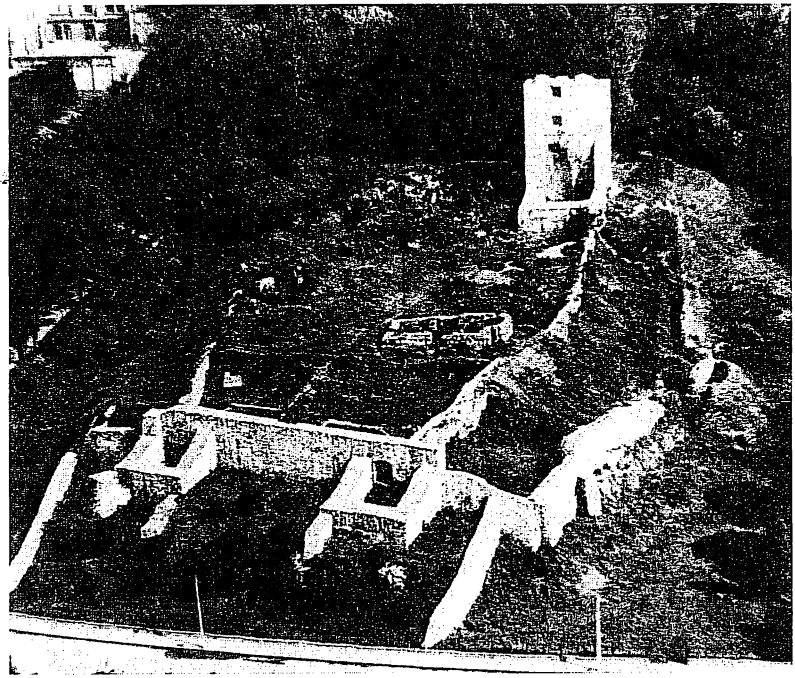

Fig. 97 Ruinele cetății Severinului din secolele XIII-XIV.

Chioar, Piatra Șoimului, Adrian, Bologa, Visca, Ciacova și al multor altora. În secolul al XIV-lea, în etape încă nu destul de bine cunoscute cronologic, ele au fost transformate în cetăți puternice, prin adăugarea unor incinte prevăzute cu turnuri și bastioane.

Confiscările unor cetăți nobiliare și transformarea lor în cetăți regale a fost un fenomen caracteristic începuturilor secolului al XIV-lea și, în special, zonelor de interior ale Transilvaniei. Alte cetăți regale, ridicate din temelii la inițiativa coroanei, datează dintr-o epocă ceva mai timpurie, din anii imediat ulteriori invaziei tătarilor și se află în special în zonele de margine, în scopul organizării și apărării acestor zone. Dar tot atunci au fost ridicate de către regalitate sau de către reprezentanții săi locali, voievodul și comiții, unele cetăți din zonele interioare, din centrele comitatelor, înlocuind prin fortificații de zid, mai mici ca dimensiuni, dar mai puternice ca rezistență, marile fortificații de lemn și de pământ ale epocii anterioare.

Astfel, cetatea Devei, care avea să devină principala cetate a voievodului Transilvaniei, a fost ridicată prin anii 1250–1260, ea existând la 1264[1]. La Hunedoara, fortificația de lemn și pământ de pe dealul Sâmpetru a fost abandonată și înlocuită cu cetatea, dăruită ulterior, în 1409, familiei lui Iancu de Hunedoara. Cetăți regale au fost construite, tot în această epocă, de către regalitate la Subcetate-Hațeg, Rupea, Mehadia, Valcău, Gogan, Unguraș, Ciceu sau Cetatea de Baltă.

---

[1] *Ibidem*, p. 119.

În ceea ce privește cetățile de hotar, de felul celor înălțate de regalitate sau de reprezentanții săi la Turnu Severin, Săsciori pe valea Sebeșului, cetatea Salgo de lângă Sibiu, Tilișca, Breaza, Tabla Buții și în alte locuri, datele ridicării lor nu sunt sigure pe temeiuri documentare, dar analiza lor tipologică, precum și unele cercetări arheologice întreprinse în timpul din urmă, dovedesc că marea lor majoritate datează din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, făcând parte dintr-un plan organizat al monarhiei de a controla intrările și ieșirile din teritoriile de atunci ale regatului.

Prin garnizoanele lor, nu prea numeroase, dar permanente, aceste fortificații au modificat habitatul din numeroase zone, lângă unele dintre ele apărând, în deceniile următoare, așezări nou întemeiate.

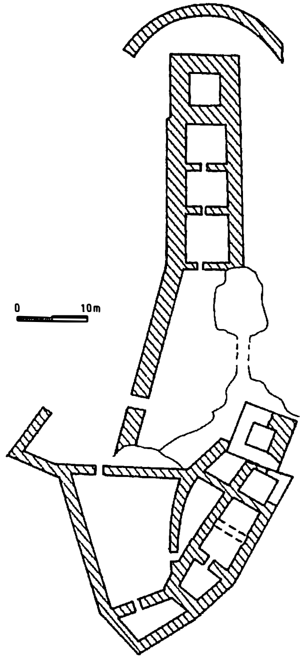

Fig. 98 Planul cetății medievale de la Sângeorgiu–Trascău, secolele XIII–XIV.

Moldova. Numărul redus al izvoarelor scrise stânjenește mult încercarea de a reconstitui realitățile din spațiul est-carpatic din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și din prima jumătate a celui următor. Izvoarele scrise provin din surse străine și contribuie, în mai mică măsură, la cunoașterea concretă a felului în care își duceau traiul zilnic românii de la răsărit de Carpați. Revine, de aceea, în principal arheologiei, sarcina de a scoate la lumină cât mai multe elemente materiale capabile să dea un conținut mai bogat și mai precis puținelor știri scrise, care au, este drept, cel puțin meritul de a se referi, cu toată neclaritatea lor, la aproape tot teritoriul statului feudal de mai târziu al Moldovei. Și într-adevăr, cercetările arheologice, indiferent dacă este vorba de cercetări sistematice sau numai de recunoașteri de suprafață, au adus în ultima vreme contribuții de seamă în acest sens.

Așezări rurale. Categoria principală de așezări în care românii de la răsărit de Carpați trăiau în perioada arătată era reprezentată de sate. Anumite particularități tipologice, pe care vom încerca să le stabilim — determinate, în primul rând, de caracteristicile microzonei geografice în care sunt situate acestea —, fac însă ca identificarea în teren a urmelor acestor sate să fie dificilă și, în consecință, chiar atunci când aceste vestigii sunt descoperite, o prudență maximă trebuie să călăuzească stabilirea tipului și a dimensiunilor unor astfel de așezări sătești.

Împrejurările specifice în care s-a dezvoltat societatea românească de la est de Carpați în primele secole ale mileniului al II-lea — caracterizate prin trecerea peste acest teritoriu a ultimelor populații nomade — au determinat și acum, caracterul de continuitate mobilă a vieții românilor de aici, concept ce nu are nimic comun cu nomadismul caracteristic vieții atâtor etnii care au ocupat scena istoriei în vremea respectivă.

Principala trăsătură a continuității mobile constă din deplasarea vetrelor de sat pe un teritoriu determinat, cu hotare vechi și cunoscute, deplasare justificată de cultura cerealieră extensivă și de nesiguranța politică în egală măsură. Aceasta explică motivul pentru care cercetările arheologice, atât cele sistematice, cât și cele de suprafață, atestă în foarte puține cazuri o continuitate neîntreruptă de locuire în aceleași puncte, mai exact spus pe aceleași vetre, vreme de mai multe secole, din întreaga perioadă anterioară a invaziei mongole până în a doua jumătate a secolului al XIV-lea. În schimb, în marea majoritate a cazurilor, continuitatea de locuire pe aceleași vetre se generalizează, în special din a doua jumătate secolului al XIII-lea, fenomenul fiind pus în legătură cu modificarea condițiilor de viață ale societății de la răsărit de Carpați, pe măsura progresului economiei și pe măsură ce regimul dominației mongole slăbea în intensitate și își pierdea din caracterul său violent.

Chiar în astfel de condiții, este posibilă precizarea câtorva arii de mai întinsă locuire. În zona cea mai de sud a Moldovei, izvoarele scrise externe nu lasă nici un dubiu asupra existenței unei dense locuiri românești, a unei populații supuse încercărilor de catolicizare, prin intermediul episcopiei cumanilor, dar care se și manifestă împotriva planurilor papalității în această zonă.

Sunt cunoscute încercările papalității de a face prozeliți în zona de curbură a Carpaților, prin organizarea aici a episcopiei cumanilor, înainte de năvălirea tătarilor. Reiese că zona era puternic populată cu românii care acceptaseră religia creștină sub forma confesiunii ortodoxe. Invazia tătarilor din 1241 a distrus această episcopie și cu ea, desigur, orașul Milcovia, fapt pentru care, în 1278, papa Nicolae al III-lea intervine pentru reorganizarea sediului episcopiei Milcovia (*civitas de Multo*), aflată în hotar cu tătarii (*in confinibus Tartarorum*)[1]. Călugări din Ordinul predicatorilor sunt trimiși în 1283 în „țara valahilor“, se pare tot în această zonă de curbură a Carpaților, pentru a face prozeliți printre românii de acolo, populație în creștere datorată și imigrării unor locuitori din Transilvania, menționați într-o scrisoare papală încă din 1234.

Mai la nord, împrejurimile Neamțului au prezentat o altă zonă cu un coeficient demografic ce pune în evidență legătura dintre această realitate și prezența fortificației de la Bâtca Doamnei, fortificație al cărei rost era de a supraveghea o zonă populată, în care urma să fie implantat catolicismul.

Una din cele mai întinse zone din partea de vest a Moldovei a constituit-o valea râului cu același nume. Datele, încă incomplete, furnizate de cercetările arheologice sistematice, ca și de cele de suprafață, atestă, în urma confruntării lor cu documente scrise mai târzii, existența în lungul văii Moldovei a unui număr de aproximativ 100 de sate în cursul veacului al XIV-lea, intensitatea locuirii sporind substanțial pe cursul inferior al râului.

---

[1] *DRH D*, I, p. 29; Hurmuzaki, I/1, p. 429–430.

Într-o strânsă legătură cu această zonă se afla și bazinul Șomuzurilor, care pare a fi constituit, totuși, o unitate relativ distinctă. Documente scrise puțin timp mai târziu, confruntate cu rezultatele cercetărilor arheologice, dovedesc existența în bazinul Șomuzurilor a unui număr de minimum 20 de sate în cursul secolului al XIV-lea. Pe măsura intensificării cercetărilor arheologice din această zonă, datarea multora dintre aceste așezări și în secolul al XIII-lea va deveni posibilă, așa cum s-a petrecut deja în cazul unor sate ca Liteni și Tulova.

Datorită confruntării datelor din aceleași izvoare, a fost posibil să se stabilească și o altă situație deosebit de importantă privind regimul demografic din zona Șomuzurilor, și anume continuitatea neîntreruptă de locuire, pe aceleași vetre — cu singura excepție a satului Berchișești — a tuturor așezărilor a căror existență în secolul al XIV-lea este asigurată.

Valea Sucevei și, mai la nord, zona Rădăuților completează lista ariilor de mai mare concentrare demografică din regiunea vestică și nord-vestică a Moldovei, acolo unde, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, erau semnalate treceri ale locuitorilor din Maramureș în Moldova. Deși nu au atins încă intensitatea necesară, cercetările arheologice din satele situate în împrejurimile Rădăuților au evidențiat deja locuirea din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și mai ales de la începutul celui următor. Cercetările de la Rădăuți și Volovăț, mai cu seamă, sugerează că alegerea, de către Bogdan I, a Rădăuților ca loc al bisericii ce avea să devină prima importantă necropolă voievodală a Moldovei a avut temeiuri mult mai adânci decât s-a crezut până acum. Oricum ar fi, în această zonă, cercetările au atestat existența unui număr de cel puțin 25 de sate, ceea ce indică o pondere demografică notabilă.

Spre est de aceste arii de mai densă locuire, s-au aflat altele, și ele, deocamdată, încă greu de delimitat mai precis. În zonele din Podișul Central Moldovenesc, descoperirile arheologice, tot mai dense și mai pline de semnificații, reflectă existența unei societăți aflate într-un intens proces de feudalizare. De asemenea, în zona Bârladului, în care se include și cea a Colinelor Tutovei, descoperirile arheologice au evidențiat existența unei concentrări demografice cu mai vechi rădăcini. Ceva mai jos, poate, dar fără să poată fi, pentru moment, nici ea mai bine precizată teritorial, se afla „țara brodnicilor"[1], pentru care este posibilă o suprapunere, măcar parțială, cu zona Bârladului.

În sfârșit, la răsărit de Prut, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în prima jumătate a celui următor, o arie bine delimitată, situată la est de Lăpușna, ca și cea din apropierea Nistrului, precum și în împrejurimile Orheiului par a se distinge printr-o locuire mai densă. Pentru zona Orheiului, situația pare a se fi datorat, în primul rând, prezenței unuia din centrele militare, administrative și politice ale Hoardei de Aur. În legătură cu densitatea locuirii în acest teritoriu în perioada avută în vedere, una din problemele cele mai interesante rămâne aceea a situației demografice a zonei sudice a acestui spațiu și mai ales a împrejurimilor Cetății Albe. O așezare de deosebită importanță economică precum Cetatea Albă trebuia să fi dispus de un „hinterland" care să-i furnizeze măcar o parte din produsele agricole pe care ea le comercializa pe piețele sudice prin intermediul negustorilor italieni, ceea ce însemna o locuire relativ deasă.

---

[1] Hurmuzaki, I/1, p. 59.

Fără să epuizeze lista ariilor de mai intensă locuire din a doua jumătate a secolului al XIII-lea și din prima jumătate a celui următor, delimitările de mai sus evidențiază faptul că zonele respective au continuat să se particularizeze și mai târziu prin același indice demografic ridicat. Ele au stat, de altfel, și la baza unor procese politice importante din deceniile următoare, procese ținând atât de constituirea statului feudal de sine stătător al Moldovei, cât și de ajungerea acestuia, la finele secolului al XIV-lea, în granițele sale istorice.

În același timp, însă, este de amintit că în toate ariile demografice menționate viețuirea din perioada precizată a constituit doar o etapă din existența autohtonilor acestui teritoriu. Viețuirii din secolele XIII–XIV i-a premers, cum s-a văzut deja, un foarte mare număr de așezări ale aceleiași populații, înscrise în lungul unui timp milenar.

Este însă dificilă precizarea pentru fiecare dintre ariile demografice amintite, ca și pentru cele pe care abia cercetări viitoare le vor identifica, a modului specific de dispunere a așezărilor omenești din cuprinsul lor. Principalul element natural care a guvernat formarea satelor pare a fi fost reprezentat de văile apelor. Acestea asigurau colectivităților umane posibilitatea practicării agriculturii în dublul înțeles al acestei activități — de cultivare a pământului și de creștere a vitelor, cu predominanța microzonală a uneia sau a celeilalte dintre activități — și o apărare sigură împotriva pericolelor reprezentate de ultimele valuri de năvălitori. În acest sens pledează tot mai numeroase descoperiri arheologice făcute în anii din urmă, datorate, mai ales, recunoașterilor de suprafață. Acolo unde astfel de cercetări de teren au fost însoțite și de localizarea pe hartă a satelor, menționate mai târziu în actele interne moldovenești, se dovedește că locuirea mai târzie își află, în numeroase cazuri, rădăcini implantate cel puțin la începutul secolului al XIV-lea. Acesta este cazul locuirii din împrejurimile Sucevei, din bazinul râului Moldova, din împrejurimile Neamțului, precum și din zonele demografice ale căror centre târzii le-au constituit Bârladul, Vasluiul și Iașii.

S-a acceptat de mai multă vreme opinia, întemeiată pe cercetări demografice îndelungate și complexe, că în zonele submontane, adică în zonele în care sunt situate și cele mai multe din ariile cu coeficient demografic ridicat amintite mai înainte, tipul specific de așezare rurală a fost în această vreme satul dispus în lungul apelor. Recunoașterile de teren în zona submontană a Carpaților Răsăriteni confirmă situația pomenită. În mod special, cercetările efectuate în bazinul râului Moldova au permis să se observe răspândirea, pe o foarte mare suprafață, în lungul apelor, a urmelor de locuire. Datorită faptului că acestea prezintă o densitate destul de slabă, rezultă că între locuințele ce constituiau o astfel de așezare existau spații largi, a căror destinație agricolă este evidentă.

Pentru bazinul Moldovei, situația a fost verificată arheologic la Berchișești, în apropiere de Gura Humorului, iar alte cercetări făcute ceva mai la nord, în bazinul superior al Șomuzului Mare, la Zaharești și Liteni, vin să confirme faptul că tipul respectiv de sat poate fi considerat specific nu numai zonelor submontane, ci și celor de deal. Ultimele două așezări sunt cu atât mai interesante, cu cât dovedesc că nu lipsa condițiilor prielnice de teren a impus dispunerea caselor în lungul râului, ci nevoia locuitorilor de a se afla cât mai aproape de sursa de apă. Situația merită reținută, deoarece apropierea de apă era căutată de locuitori chiar și atunci când exista riscul potențial al unor inundații.

Dacă distanța dintre gospodăriile ce constituiau satele situate în lungul apelor era destul de mare pentru a justifica încadrarea acestor așezări în așa-numitul tip al satelor răspândite, particularitatea planimetrică a situării gospodăriilor în funcție de cursul de apă rămâne, totuși, decisivă în definirea tipului de sat amintit. Aceasta cu atât mai mult cu cât alte realități din Moldova secolelor XIII–XIV par a impune încadrarea în tipul de sat răspândit a unor aglomerări constituite din gospodării situate la intervale mari una de alta, dar care nu mai cunosc o dispunere „lineară", impusă de valea apei, așezarea fiind situată într-o zonă relativ plană.

În acest sens, realitățile sugerate de descoperiri de la Suceava capătă un spor de importanță. În perioada în care Suceava a început să aibă aspectul și atributele economico-sociale ale unui centru urban, se înregistrează tendința concentrării locuirii omenești pe un spațiu relativ restrâns, ca urmare constatându-se și un strat de cultură materială bogat și continuu. Dar în deceniile anterioare acestei faze, în care locuirea avea un caracter rural, evidențiat de calitatea descoperirilor arheologice, urmele de cultură materială sunt dispersate pe un spațiu larg și fără să aparțină unui strat cât de cât consistent. Aceasta dovedește că satul din care s-a format ulterior orașul Suceava nu constituia o așezare compactă, ci avea un caracter răspândit.

Al treilea tip de așezare cunoscut în Moldova secolelor XIII–XIV era acela reprezentat de satele adunate. Utilizarea acestui concept trebuie făcută însă cu multă grijă, deoarece și în cazul satelor adunate pot exista unele deosebiri. O așezare de tip adunat era caracterizată nu atât de suprafața în care se înscriu locuințele, ci mai ales de distanțele care le separă pe acestea, unele de altele. În acest fel, în aceeași categorie pot intra așezări cum sunt cele de la Hudum–Botoșani sau Lucașeuca (Basarabia), care ocupă suprafețe relativ restrânse, tot atât de bine cum poate fi inclusă o așezare precum cea de la Lunca–Dorohoi, dispusă în lungul Siretului, dar cu spații destul de restrânse între locuințe. Deoarece nu s-au făcut încă cercetări exhaustive în astfel de așezări, este dificil să se stabilească dacă ele erau cu adevărat așezări adunate și compacte. În cuprinsul unor astfel de sate puteau foarte bine să existe „cuiburi" de locuințe constituite din câte 3–4 case, dispuse la intervale mici unul de altul.

Principalul tip de construcție în satele secolelor XIII–XIV de la răsărit de Carpați a fost reprezentat de locuința adâncită. De plan pătrat sau ușor dreptunghiular și având laturi care nu depășeau decât în rare cazuri lungimea de 4 m, acestea erau, de obicei, amenajări destul de simple. Adâncite în pământ până la cote care se situau între 0,50–0,90 m, astfel de locuințe aveau pereții căptușiți cu loazbe, fără ca acest procedeu să fie o regulă generală. În colțuri și de cele mai multe ori și pe la mijlocul laturilor se aflau pari care fixau loazbele ce căptușeau pereții și sprijineau acoperișul, acesta din urmă în două ape, amenajat din stuf sau paie.

Instalații de încălzit nu au fost descoperite în toate locuințele cercetate. Atunci când aceste instalații sunt reprezentate de cuptoare, ele sunt lucrate în lutul cruțat în interiorul locuinței la săparea acesteia sau sunt săpate într-unul din pereții locuinței și depășesc, deci, perimetrul acesteia. În alte cazuri, însă, cuptoarele erau înlocuite cu vetre de forme circulare, amenajate din piatră. Descoperirea unor locuințe fără instalații pentru încălzit și pentru pregătirea hranei sau coacerea pâinii a determinat considerarea respectivelor construcții ca servind doar o parte a anului, în anotimpuri calde. Este de admis totuși și alternativa încălzirii locuințelor lipsite de un cuptor propriu cu ajutorul vetrelor portative, care nu au lăsat urme.

În general, interiorul unei locuințe adâncite era destul de modest. Podeaua, nelutuită în majoritatea cazurilor, era realizată doar prin bătătorirea pământului. Intrarea era amenajată în trepte și depășea rar perimetrul locuinței, situație în care interiorul acesteia putea fi utilizat integral. Când intrarea se făcea cu ajutorul unei scări de lemn instalate în interiorul locuinței, spațiul de locuit era diminuat, fapt la care contribuia și prezența cuptorului în cuprinsul locuinței.

Prezentarea realităților lumii rurale de la est de Carpați în secolele XIII–XIV ar rămâne incompletă dacă nu s-ar aduce în discuție și necropolele. Deși avem, deocamdată, doar un număr relativ restrâns de descoperiri care să ofere o imagine a ritualurilor de înmormântare, cele existente permit unele precizări. Se pare că fiecare sat își avea necropola proprie, aceasta fiind situată, de regulă, în marginea așezării. Includerea ei în limitele satului nu s-a petrecut decât târziu, începând cu secolul al XVI-lea, și peste tot aceasta realizându-se numai acolo unde, dintr-un motiv sau altul, mai ales datorită dezvoltării satului, terenul rezervat inițial necropolei a fost înconjurat de locuințe.

La finele secolului al XIII-lea, înmormântările par a se fi făcut mai degrabă în pâlcuri alcătuite după criterii familiale, dar o dată cu începutul secolului următor, înhumările se fac în șiruri relativ ordonate, scheletele fiind dispuse, potrivit normelor creștine, cu capul spre apus și cu picioarele spre răsărit. Raritatea extremă a monedelor a făcut ca, până destul de târziu, în morminte să nu se depună bani. A fost, în schimb, destul de răspândită practica de a se lăsa înhumatului podoabele pe care le purtase în timpul vieții: cercei, inele, mărgele sau chiar brățări. În același timp — iar practica respectivă pare a se fi prelungit în mediul rural până înspre finele secolului al XIV-lea, după cum o dovedesc descoperiri făcute la Dărmănești–Piatra Neamț —, în morminte se introduceau vase ceramice, reminiscență a unor practici anterioare. Dar pe măsură ce se înaintează în timp, concomitent cu intensificarea circulației monetare la răsărit de Carpați, prezența monedelor în morminte devine un fenomen comun, iar dispariția vaselor-ofrandă din inventarul funerar apare ca un fapt împlinit cel mai târziu la începutul secolului al XV-lea.

Centre urbane. Abordarea problemei vechimii și originii așezărilor urbane medievale din teritoriul situat la răsărit de Carpați a cunoscut, cel puțin în ultimele trei decenii, modificări structurale deosebit de importante în raport cu opiniile de largă circulație în istoriografia românească dintre cele două războaie mondiale. Dacă înainte de deceniul cinci al secolului nostru discuțiile erau dominate de confruntarea a două puncte de vedere (care prezentau puține și nesemnificative elemente comune), și anume acela care contesta originea locală a factorilor care contribuiseră decisiv la apariția primelor centre urbane medievale est-carpatice și, respectiv, acela care lega, direct, apariția acelorași așezări incipient urbane de însăși evoluția societății românești spre structurile sale feudale, în momentul de față situația este cu totul alta: ea este dominată de evidențierea repetată a caracterului mult mai complex al procesului amintit, ceea ce impune și o formulare incomparabil mai nuanțată a opiniilor specialiștilor.

Este în afara oricărui dubiu faptul că — în lipsa izvoarelor scrise — cercetarea problemei originii centrelor urbane medievale de la est de Carpați a avut enorm de câștigat de pe urma dezvoltării remarcabile a cercetărilor arheologice efectuate în numeroase orașe din teritoriul amintit, cercetări ale căror rezultate au intrat fără întârziere în circuitul științific, apărând, astfel, o bază documentară calitativ nouă și de o valoare științifică apreciată de către specialiștii domeniului. Într-adevăr, utilizarea pe o scară tot mai amplă a rezultatelor cercetărilor arheologice a avut o primă consecință benefică, și anume o altă situare cronologică a începuturilor procesului formării centrelor urbane est-carpatice, secolul al XIV-lea încetând să mai fie considerat drept cadru cronologic de început pentru desfășurarea acestui proces.

Pe de altă parte, utilizarea corectă a izvoarelor arheologice impune interpretarea acestora într-un context istoric deosebit de complex, mai ales în sensul că acestea nu pot fi privite doar din unghiul semnificației lor pentru cunoașterea etapelor procesului formării centrelor urbane; ele capătă semnificații substanțial sporite, prin însuși faptul că ilustrează procesul mai amplu al feudalizării societății românești est-carpatice, formarea centrelor orășenești reprezentând numai o componentă a acestui din urmă proces. În plus, datorită acelorași cercetări arheologice — combinate cu ample studii de paleodemografie — a devenit posibilă înțelegerea caracterului obiectiv al procesului constituirii unor certe concentrări demografice — la început modeste sub raport cantitativ —, ale căror funcții politice, economice și sociale au părut să fie acceptate de aproape toți specialiștii români.

În istoriografia românească interbelică a cunoscut o largă răspândire și audiență conceptul de „târguri de vale“, concept a cărui interpretare, aproape unanimă, evidenția funcțiile economice ale acelor așezări pe care el le definea. Ceea ce s-a observat, cu întârziere, a fost tocmai faptul că, prin poziția geografică pe care o ocupau, respectivele târguri de vale corespundeau unor unități geografice foarte bine conturate (cursuri de ape, depresiuni), care îndeplineau întru totul condițiile cele mai favorabile pentru constituirea, în cuprinsul lor, a unor formațiuni politice considerate specifice stadiului de evoluție a societății românești, atât la sud, cât și la est de Carpați, în cursul întregului secol al XIII-lea și la începutul celui următor: cnezatele, „țările“ și voievodatele. Or, tocmai privite prin această prismă, așezările în discuție încetau să mai fie doar simple locuri în care se practicau schimburi de mărfuri, ele jucând, poate chiar în primul rând, un rol politico-administrativ, și anume de reședințe ale unor autorități politice locale.

Cercetările arheologice nu au întârziat să dea o anume consistență acestei ultime interpretări. Sondaje sau cercetări arheologice mai ample au scos în evidență tocmai faptul că așezări precum cele de la Baia, Suceava, Piatra lui Crăciun, Siret, Iași — adică tocmai acele situri care vor fi menționate documentar printre primele centre urbane de la est de Carpați — nu numai că își dovedesc o vechime care se situează la finele secolului al XIII-lea sau, cel mai târziu, la începutul celui următor, dar, prin poziția lor geografică, au putut fi puse în legătură cu existența unor formațiuni politice, din a căror unificare treptată s-a constituit, la un moment dat, statul medieval de sine stătător Moldova.

Din acest punct de vedere, cel puțin trei dintre așezările menționate (Baia, Suceava și Siret) întrunesc cele mai multe elemente în favoarea considerării lor drept reședințe ale unor astfel de formațiuni politice, caracteristice societății românești sud-est și est-carpatice: cnezate și voievodate. În același timp, însă, nu poate fi trecută cu vederea nici împrejurarea că tocmai în aceste centre amintite mai sus s-a înregistrat și cea mai timpurie prezență a unor elemente alogene, care s-au adăugat unei populații românești atestate arheologic anterior stabilirii primilor coloniști străini în cuprinsul lor.

Mergând pe această linie, după cum s-a amintit mai sus, principala funcție a acestor centre urbane în formare a fost cea referitoare la funcții politice, administrative și militare, realitate care poate fi invocată, fără rețineri, pentru secolele anterioare (secolele VIII–XI). De altfel, așa cum am și menționat în rândurile precedente, problema funcțiilor precumpănitor economice ale centrelor urbane în formare merită o atenție cu mult mai mare decât cea care i s-a acordat vreme de decenii în istoriografia românească. Într-adevăr, pornindu-se de la o realitate unanim acceptată de istoricii europeni, și anume de la aceea că ponderea meșteșugurilor și a activităților de schimb este cea care definește profilul economic al centrelor urbane (și le deosebește pe acestea de așezările rurale, pentru care rămân definitorii activitățile de profil agrar, în sensul cel mai cuprinzător al noțiunii), în istoriografia europeană s-a manifestat opinia că orașele medievale au fost, aproape fără excepție, un fenomen economic, nelipsind, în acest context, nici aprecierile care neagă conținutul economic al fenomenului „oraș“.

Problema care se pune, în momentul de față, cu o acuitate deosebită în istoriografia românească este aceea a criteriilor în funcție de care ar deveni posibilă stabilirea nivelului de dezvoltare la care se situau — la finele secolului al XIII-lea, și, mai ales, la începutul celui următor — centrele urbane în formare. Aceste criterii nu pot fi însă stabilite decât pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice și tocmai în aceasta rezidă principala carență a documentării actuale.

Un fapt este, totuși, cert, iar acceptarea sa de către unanimitatea specialiștilor europeni pare a facilita, măcar în oarecare măsură, abordarea complicatei probleme a etapei de început a procesului formării orașelor medievale, atât la sud, cât și la est de Carpați: și aici, ca și în majoritatea regiunilor europene în care orașul nu a reprezentat o continuitate a civilizației urbane a antichității romane sau romano-bizantine (cum a fost cazul în

Dobrogea), germenii economico-sociali ai viitoarelor centre urbane medievale trebuiau căutați în lumea rurală, în care s-a petrecut procesul fundamental al separării meșteșugurilor de agricultură. Această separare, al cărei principal rezultat avea să fie apariția unei noi categorii socio-economice, din care se va constitui, ca element uman și activitatea specifică, nucleul de bază al viitoarelor centre orășenești medievale, nu este suficient să fie recunoscută și ilustrată arheologic; ea are nevoie de anumite precizări și nuanțări, absolut necesare pentru stabilirea momentului cronologic în care producția meșteșugărească încetează să mai poarte amprenta producției rurale și începe să prezinte trăsături noi, în primul rând calitative și abia în al doilea rând sub raport cantitativ. Or, după cum arătam mai sus, nici până în momentul de față cercetarea românească nu a înregistrat mult-așteptatele progrese, care să permită stabilirea criteriilor după care să devină posibilă distingerea momentului sau al perioadei începând cu care meșteșugul incipient urban poate fi caracterizat ca atare.

Oricât ar fi de adevărat că observarea unei tendințe de „standardizare" a producției coincide cu constatarea că instalațiile de realizare a acestora (cuptoare de redus minereu, cuptoare de ars ceramică) înregistrează progrese importante la finele secolului al XIII-lea și, mai ales, la începutul celui următor — descoperirile de la Siret, Suceava și Iași stând mărturie în acest sens —, încă nu sunt suficiente dovezi pentru definirea caracterului urban propriu-zis al respectivelor activități productive.

Se cunoaște, de mai multă vreme, faptul că Siretul a fost considerat drept una dintre așezările est-carpatice care au înregistrat un proces timpuriu de urbanizare. Pentru a folosi unul dintre conceptele de tot mai largă circulație în literatura românească de specialitate, pe temeiul datelor oferite de arheologie se poate considera că etapa *cristalizării* structurilor urbane în cuprinsul așezării menționte era în plină desfășurare la finele secolului al XIII-lea și, mai ales, în primele decenii ale celui următor.

Mai mult chiar, în cazul Siretului — despre care s-a afirmat, cu mai mult timp în urmă, că ar fi fost reședința unei formațiuni politice locale anterioare constituirii statului medieval Moldova —, observații de teren, care, însă, din motive obiective nu au putut fi verificate prin cercetări arheologice sistematice, au condus la formularea ipotezei că orașul medieval de mai târziu a fost precedat de o așezare întărită cu val și șanț de apărare; în plus este de reținut faptul că în interiorul acestei așezări întărite au fost descoperite, întâmplător, piese de armament și obiecte de cult, datând de la finele secolului al XIII-lea. Ulterior, pe măsura dezvoltării în suprafață a așezării siretene, vechiul sit apărat de fortificații a rămas în afara vetrei locuite a orașului, care va deveni, în scurtă vreme, reședință principală a Țării Moldovei abia constituită ca stat, calitate pe care o va deține până în timpul domniei lui Petru I Mușat.

Siretul prezintă și un alt element inedit, cercetările arheologice evidențiind o situație foarte bogată în semnificații istorice: dacă în perioada de sfârșit a secolului al XIII-lea și în primele două-trei decenii ale celui următor materialele arheologice, în special ceramica, atestă prezența certă a unei populații incontestabil locale, care ocupa o zonă situată în jurul bisericii locale actuale cu hramul „Sf. Ioan Botezătorul" — deci chiar în zona centrală a viitorului oraș medieval —, către mijlocul secolului al XIV-lea situația se modifică esențial, ceea ce pare să dea consistență ipotezei că această modificare a fost determinată de începerea procesului de stabilire aici a primelor elemente de colonizare străine, proces care, la Siret, pare a fi fost sensibil mai timpuriu decât în alte zone ale Moldovei[1]. Ca urmare, pe măsură ce crește numărul coloniștilor străini, locuitorii așezării se grupează în teritoriul de est al orașului, în timp ce partea centrală a acestuia cunoaște o tot mai densă locuire a celor nou-veniți.

De altfel, așa cum s-a și sugerat cu mai multă vreme în urmă, însăși amplasarea celor mai importante monumente de cult ale orașului din secolul al XIV-lea — biserica catolică „Sf. Ioan Botezătorul“ și, respectiv, biserica ortodoxă cu hramul „Sf. Treime“ — pare să se constituie într-un argument cu destulă greutate în sprijinul ipotezei că, cel puțin în secolul menționat, *orașul Siret avea un caracter bipolar* destul de pronunțat, sub raportul zonelor locuite preponderent de români și, respectiv, de elementele de colonizare.

În comparație cu Siretul, Suceava prezintă o imagine cu totul deosebită. Supusă unor cercetări arheologice de mult mai lungă durată decât alte centre urbane de la est de Carpați, Suceava oferă posibilitatea urmăririi etapelor unui lung proces de constituire ca așezare cu atribute și funcții urbane, atât sub raportul evoluției locuirii ca atare, cât și pe planul cunoașterii funcțiilor complexe pe care le-a avut în decursul vremii.

Referindu-se strict la teritoriul pe care se va forma treptat viitorul oraș medieval Suceava, prima observație majoră care se impune este aceea că descoperirile arheologice datând din secolul al XIII-lea atestă o locuire extinsă pe o arie destul de mare (cu un diametru de minimum 800–900 m), cu observația că densitatea acestei locuiri este foarte redusă. În schimb, totalitatea descoperirilor confirmă originea și tradiția locală a culturii materiale, ceramica fiind, și de această dată, elementul cel mai reprezentativ. În schimb, ceea ce devine surprinzător, este faptul că puținele resturi de locuințe identificate prin săpături arheologice aparțin unor construcții de suprafață (chiar dacă cu o singură cameră), amenajate din lemn și pământ. Una dintre aceste locuințe, descoperită în sectorul „Șipot“, situat în apropierea pârâului Cacaina, a evidențiat existența unor tălpi de lemn pe care se ridicau pereții construcției, dar starea de conservare a resturilor locuinței (răzuită, practic, până la nivelul podelei) nu a permis identificarea nici unui element care să ilustreze tehnica de construcție a respectivei locuințe (din păcate, în acest caz situația este cu atât mai regretabilă, deoarece tocmai pe podeaua locuinței în discuție s-a descoperit o monedă bulgărească — astăzi pierdută — din a doua jumătate a secolului al XIII-lea).

Într-un moment încă neprecizat cronologic cu destulă exactitate, pe teritoriul așezării se produce un proces de concentrare a locuirii spre zona de nord-est a viitorului oraș, proces care se materializează prin restrângerea suprafeței locuite: descoperirile arheologice, datând din prima jumătate a secolului al XIV-lea, se concentrează pe o arie ce nu mai depășește diametrul de 300–400 m. Mult mai importantă, însă, decât această observație este aceea, prilejuită tot de descoperirile arheologice, că restrângerea suprafeței locuite coincide, în linii mari, cu momentul în care așezarea se fortifică cu palisadă și șanț de apărare.

---

[1] Wadingus, *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, Quarachi, VII^3, 1932, p. 287; *Analecta Franciscana*, IV, 1906, p. 335.

Condiții locale obiective nu au permis nici datarea foarte precisă a momentului fortificării așezării, nici stabilirea traseului complet al fortificației, singura certitudine fiind aceea că planul acesteia era semicircular, cu deschidere spre est. Într-adevăr, puținătatea datelor certe referitoare la traseul, la aspectul și la datarea fortificației are o explicație obiectivă și anume: pe de o parte, răzuirea aproape totală, în ultimul sfert al secolului al XIV-lea a bazei palisadei și a terenului din imediata apropiere a acesteia, iar, pe de altă parte, nivelul foarte ridicat al pânzei freatice nu au permis adâncirea săpăturii arheologice până sub baza șanțului de apărare. În aceste condiții, nu s-a putut stabili decât momentul *ante quem* de funcționare al șanțului de apărare, încadrare destul de largă, dar nu lipsită de importanță. Astfel, pe baza materialului ceramic recuperat din umplutura șanțului de apărare, s-a putut stabili că cea mai veche fortificație a așezării a funcționat numai până în momentul când Suceava a devenit principala reședință domnească a Moldovei, în timpul voievodului Petru I Mușat. În orice caz, toate observațiile arheologice făcute pe o suprafață suficient de mare din aria locuită a orașului medieval (mai ales în zona estică a acesteia) justifică formularea ipotezei că, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, Suceava dispunea de fortificații, așezarea căpătând, prin aceasta, valențe care se impun subliniate. După cum este bine cunoscut, nici izvoarele scrise, nici cercetările arheologice nu au semnalat, până în prezent, pe teritoriul de la est de Carpați existența uneia sau a mai multor așezări, datând de la finele secolului al XIII-lea sau din prima parte a celui următor, care să prezinte elemente concrete de fortificare, iar întăriturile cunoscute (Bâtca Doamnei și Fundu Herții), fie aparținând unei perioade anterioare cronologic celei amintite mai sus, fie având dimensiuni mai restrânse, le definesc rosturi eminamente militare. Chiar admițând că fortificația de la Bâtca Doamnei — interpretată, succesiv, ca reprezentând un punct avansat al unui sistem de întărituri menite să asigure supravegherea și apărarea hotarului estic al regatului Ungariei, ulterior atribuindu-se aceleiași întărituri o funcție mult diferită, și anume de centru fortificat al unei formațiuni politice locale — ar fi putut preceda așezarea urbană Piatra lui Crăciun, este, încă, foarte dificil de admis o continuitate organică între fortificația de la Bâtca Doamnei și viitoarea așezare orășenească amintită mai sus. În schimb — și numai pentru a evita susceptibilitatea impresiei că aprecierile de mai sus vin în contradicție cu precizările referitoare la fortificația existentă la Siret —, este necesar să subliniem că, atât suprafața apărată de amintita fortificație, cât și situarea acestei fortificații chiar în apropierea vadului de trecere prin apa Siretului ar putea atribui așezării întărite premergătoare orașului medieval Siret funcția de reședință a unei autorități politice; tot așa s-ar putea admite și funcția de loc de refugiu, pentru o populație puțin numeroasă, așa cum va fi fost aceea de la Siret în secolul al XIII-lea.

În aceste condiții, realitățile constatate la Suceava par a favoriza considerarea așezării fortificate din prima jumătate a secolului al XIV-lea drept reședință a unei formațiuni politice locale, așa cum, de altfel, s-a și sugerat cu mai mult timp în urmă, sugestie reiterată nu demult. Concret, este vorba despre propunerea de localizare la Suceava a reședinței acelui „domn" (*Herr*) menționat în *Cronica rimată* a lui Ottokar de Styria[1], în contextul luptelor pentru ocuparea tronului rămas vacant al regatului Ungariei, după stingerea dinastiei arpadiene. Cum soluțiile propuse anterior pentru localizarea acelei țări „de dincolo de pădure" (*über walt*), în care Ladislau Kan, voievodul Transilvaniei, l-a trimis pe prizonierul său, Otto de Bavaria — unul dintre competitorii la tronul Ungariei —, în chiar cuprinsul Transilvaniei, rămân, totuși, sub un mare semn de întrebare, localizarea acestei „țări" și formațiunii politice românești (*Walachen Lant*) în spațiul est-carpatic ni se pare plauzibilă. Această localizare și-ar putea afla un suport documentar atât în existența așezării fortificate de la Suceava, cât și, pe de altă parte, în ușurința cu care Otto de Bavaria, scăpând din prizonierat, a putut ajunge la Halici, unde și-a găsit adăpost. Că Suceava era, la acea dată, un important centru politico-administrativ, o indică și mențiunile documentare din secolul al XIV-lea unde se pomenește un asemenea centru cu numele de Scotorix (care, după toate probabilitățile, ar fi putut fi Suceava).

O problemă care merită să se bucure de o atenție specială în discuția principală la ansamblul condițiilor ce vor fi favorizat desfășurarea destul de rapidă a procesului de urbanizare a Sucevei — căreia nu i se pot contesta, justificat, atribute și funcții urbane în prima jumătate a secolului al XIV-lea — este aceea a condițiilor demografice oferite de zona imediat limitrofă Sucevei. Incontestabil, în raport cu alte centre urbane din spațiul est-carpatic, Suceava cunoaște și beneficiază de un cadru demografic rural dintre cele mai favorabile. Într-adevăr, zona geografică delimitată de râurile Suceava la nord și, respectiv, bazinul Șomuzului Mare la sud s-a particularizat printr-un foarte mare coeficient demografic, realitate atestată, în egală măsură, de cercetările de suprafață sau de săpăturile arheologice sistematice, aceeași realitate fiind confirmată de existența, în aceeași zonă, a unui număr de minimum 20 de sate, cunoscute și precis localizate cu ajutorul izvoarelor scrise. Or, după cum se recunoaște în general, una dintre condițiile nu numai ale constituirii unor centre urbane medievale, dar și ale evoluției rapide a acestora a fost asigurată tocmai de densitatea locuirii rurale din zonă, care a asigurat baza demografică și materială a procesului istoric amintit. În sfârșit, poziția ocupată de așezarea amintită pe cursul unui râu de importanța Sucevei trebuie avută, și ea, în vedere, în judecarea rosturilor complexe pe care le-a putut avea așezarea fortificată de la Suceava, înainte de mijlocul secolului al XIV-lea.

Dacă Siretul și Suceava au beneficiat de avantajul de a se fi aflat în zone mai îndepărtate de teritoriul stăpânit sau numai controlat de tătari, așezarea de la Baia se afla într-o poziție mult mai puțin privilegiată din acest punct de vedere, ea făcând parte dintr-un teritoriu a cărui importanță strategică abia dacă mai trebuie subliniată pentru prima jumătate a secolului al XIV-lea, în contextul relațiilor dintre regatul Ungariei și stăpânirea mongolă instalată între Nistru și Prut.

---

[1] Ottokar, *Öst. Reim.*, V, 2, 1893, p. 1152–1154.

În judecarea realităților de la Baia și în aprecierea cât mai verosimilă a procesului transformării așezării amintite din așezare rurală în centru cu atribute și funcții urbane este de admis că una din condițiile favorizante ar trebui căutată tot în poziția geografică în care se afla Baia. Situată pe malul stâng al importantului curs de apă care este râul Moldova, Baia a beneficiat de mai multe avantaje, dintre care unele merită să fie menționate chiar și pe scurt. În primul rând, sunt de amintit condițiile de mediu favorabile — teritoriu băhnos la sud și, respectiv, pădure deasă la nord —, care asigurau așezării o apărare naturală eficientă, chiar în lipsa unor elemente de fortificație similare celor de la Suceava (existența unor fortificații, la Baia, continuând să fie pusă sub semnul întrebării); în al doilea rând, este de reținut faptul că Baia a beneficiat de avantajele certe pe care i le-a oferit facilitatea relațiilor culturale, atât cu Transilvania, cât și cu zonele centrale și sudice ale teritoriului de la est de Carpați. Râul Moldova reprezenta una din arterele comerciale cele mai importante ale teritoriului amintit și, privite prin această prismă, rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în vatra orașului medieval sunt cele mai în măsură să dea consistență acestei aprecieri. Într-adevăr, atât vechimea, cât și diversificarea materialelor arheologice descoperite în nivelurile medievale de la Baia oferă o paletă amplă și variată de argumente în înțelegerea procesului formării centrului urban de aici, argumente incontestabil mai consistente decât cele pe care se întemeiază judecarea realităților de la Suceava și Siret.

Chiar dacă nu impresionante cantitativ, materialele arheologice datând de la finele secolului al XIII-lea și din primele decenii ale celui următor fac sigură o locuire autohtonă în așezarea de pe râul Moldova: diversitatea execuției tehnice, ca și aceea a motivelor ornamentale — ambele ilustrate de olăria de uz casnic, datând din perioada arătată —, capătă un plus de semnificație, pe fondul certitudinii originii locale a acestei ceramici, cu atât mai mult cu cât autorii săpăturilor de la Baia au putut stabili respectivei olării precedente cronologice, care ajung chiar până în secolul al XII-lea. Oricât este de adevărat că descoperirile amintite nu permit stabilirea caracterului producției din așezarea de la Baia la sfârșitul secolului al XIII-lea și în primele decenii ale secolului următor, nu poate fi respinsă nici considerarea acestei producții ca exprimând o activitate meșteșugărească specializată, cel puțin de tip incipient urban.

Această rezervă pare să fie, însă, atenuată și de o altă observație — de importanță cu adevărat specială — făcută asupra descoperirilor aparținând perioadei amintite: împreună cu descoperirile de certă proveniență locală, la Baia s-a înregistrat și prezența unor produse de factură bizantină, reprezentate, acestea din urmă, de ceramica smălțuită de uz casnic și, încă mai semnificativ, de numeroase fragmente de amfore. Mai ales această observație capătă un interes sporit, dacă se are în vedere că descoperiri similare, contemporane celor de la Baia, nu s-au făcut nici la Suceava, nici la Siret. Or, o asemenea observație depășește cu mult ca importanță cadrul strict al unei discuții care s-ar limita la simpla constatare a inventarului aparținând unui nivel de locuire; în realitate, prezența la Baia a unei ceramici de factură bizantină se constituie într-un argument important în favoarea atestării unor relații de schimb ale locuitorilor acestei așezări cu zone de cultură bizantină, chiar dacă este dificil de stabilit cu exactitate centrele din care proveneau astfel de materiale.

Drumul comercial de-a lungul văii Moldovei a favorizat, în același timp, și schimburile comerciale cu Transilvania, schimburi atestate de descoperirea unor monede ungurești, din rândul cărora se detașează ca importanță, pentru perioada care interesează aici, cele anterioare mijlocului secolului al XIV-lea, anume emisiunile regelui Ludovic I de Anjou.

Dacă vechimea locuirii medievale de la Baia mai ridică probleme deosebite — în sensul că nivelul aparținând sfârșitului secolului al XIII-lea și începutului celui următor este o certitudine —, nu puține continuă să fie semnele de întrebare în legătură cu factorii care au contribuit decisiv la dezvoltarea ulterioară a așezării. În acest sens, un loc special îl ocupă importanța presupusă a mineritului, activitate considerată de numeroși istorici nu numai ca foarte însemnată, dar chiar decisivă pentru însuși numele așezării. Într-adevăr, legătura făcută de istorici între numele așezării și existența unor exploatări miniere în zonele limitrofe a reprezentat, pentru mulți și pentru multă vreme, o ipoteză tentantă; în plus, originea nelocală a unora dintre primii locuitori ai așezării, sași din Transilvania, era considerată certă, astfel că ipotezele existenței unui sigiliu al așezării, datând de la începutul secolului al XIV-lea, au avut, și ele, numeroși adepți.

Rezultatele cercetărilor arheologice întreprinse la Baia au fost, însă, departe de a oferi baza documentară — atât de așteptată și de necesară — care să confirme ipoteza rolului decisiv al activităților de minerit și de prelucrare a metalului în formarea și în dezvoltarea ulterioară a orașului Baia. Resturile de zgură de minereu de fier descoperite nu pot ele însele să particularizeze situația de aici în raport cu situații similare constatate în alte părți.

În aceste condiții, problema originii centrului orășenesc de la Baia și a cadrului istoric local care a favorizat formarea acestuia își păstrează deplina sa actualitate, cu atât mai mult cu cât, așa cum se menționa mai sus, prezența unor produse „de import“ din lumea bizantină ilustrează legături de schimb și culturale între așezarea urbană în formare și arii culturale învecinate. În schimb, dată fiind poziția geografică a Băii, nu poate decât să surprindă absența dintre descoperirile arheologice de aici a unor categorii de obiecte care, prin volumul lor, să ilustreze relații de oarecare intensitate cu zonele răsăritene ale Moldovei — stăpânite sau numai controlate de mongoli —, nedumerirea fiind cu atât mai mare, cu cât la Suceava astfel de descoperiri s-au făcut, chiar dacă într-un număr relativ restrâns.

Tocmai de aceea capătă o consistență sporită ipoteza potrivit căreia viitorul centru orășenesc de la Baia a fost la origine unul din „târgurile de vale“ întâlnite în număr destul de mare atât în Moldova, cât și în Țara Românească, a cărui funcție economică a fost dublată de o alta — poate încă mai semnificativă —, de reședință principală a unei formațiuni politice locale, funcție pe care și-a putut-o păstra până spre mijlocul secolului al XIV-lea. Oricum am privi lucrurile, este în afara oricărui dubiu nu numai faptul că așezarea exista în prima jumătate a secolului al XIV-lea, dar și nivelul de dezvoltare la care ajunsese spre mijlocul aceluiași secol a justificat alegerea Băii și transformarea sa în centru politico-militar al „mărcii“ întemeiate de Dragoș, în numele intereselor complexe ale regatului Ungariei.

În rândul așezărilor est-carpatice aflate în plin proces de urbanizare la mijlocul secolului al XIV-lea, Iașii ocupă un loc aparte. Prin poziția sa geografică, așezarea în discuție se situează la limita estică a teritoriului care poate fi luat în considerație, în discuția privitoare la procesul genezei timpurii a centrelor a căror evoluție spre urbanizare este de pus în legătură certă cu structurările petrecute în sânul societății românești, pe linia ascendentă a feudalizării acesteia.

Judecând după inventarul care aparține nivelului de locuire atribuit sfârșitului secolului al XIII-lea și primelor decenii ale secolului al al XIV-lea — nivel identificat în mai multe puncte din vatra vechii așezări de la Iași —, nivelul tehnic al producției în domenii de importanța olăriei și a metalurgiei lasă să se înțeleagă că încă înainte de mijlocul secolului al XIV-lea activitățile productive desfășurate în vatra așezării începuseră să poarte amprenta meșteșugului specializat, trăsătură considerată proprie numai pentru așezările aflate în plin proces de urbanizare, și aceasta nu numai în teritoriul de la răsărit de Carpați, ci în general. Or, luând în considerație observațiile permise de cercetările arheologice, includerea așezării de la Iași în rândul centrelor care cunoașteau, la finele secolului al XIII-lea și în primele decenii ale secolului al XIV-lea, un proces avansat de cristalizare a structurilor urbane, cel puțin pe plan economic, nu mai este în măsură să ridice semne de întrebare.

Cu toate acestea, o întrebare persistă: care este funcția principală a așezării menționate, în perioada de până la mijlocul secolului al XIV-lea ? În istoriografia românească, opiniile referitoare la începuturile așezării urbane de pe râul Bahlui au vizat, mai curând, un domeniu aflat doar tangențial în legătură cu etapele procesului formării centrului orășenesc amintit, invocându-se realitatea reprezentată de densitatea demografică notabilă în zona și în centrul în care a apărut orașul înfloritor de mai târziu. Or, după cum se acceptă în general, factorul demografic și densitatea așezărilor rurale dintr-o anumită zonă sunt considerate elemente favorizante pentru formarea unor centre urbane care polarizează resursele umane și economice ale unor microregiuni de întinderi diferite, ce vor constitui, ulterior formării orașelor, hinterlandul acestora. Pornind de la aceste realități, formarea orașului Iași a fost considerată drept unul din exemplele cele mai reprezentative ale transformării treptate în centru urban a unei așezări rurale, care a beneficiat de poziția cea mai favorabilă, în ansamblul de sate de pe ambele maluri ale Bahluiului, rețea rurală care însuma — potrivit unor date încă incomplete — nu mai puțin de zece astfel de așezări rurale. Desigur, privind lucrurile prin această prismă — mai ales dacă ținem seama de faptul că în unele așezări sătești din jurul Iașilor este certă existența unui nivel de locuire de la finele secolului al XIII-lea și din primele decenii ale celui următor —, desprinderea Iașilor din rândul așezărilor sătești respective și transformarea treptată într-un centru cu atribute urbane apare ca un proces perfect plauzibil, în acest caz funcțiile economice ale viitorului oraș fiind situate pe primul plan.

Ceea ce pare mult mai puțin plauzibil este faptul că centrul urban în formare (Iași) ar fi putut căpăta — în condițiile vecinătății nemijlocite cu teritoriul dintre Prut și Nistru, stăpânit direct sau măcar controlat de tătari — și un rol politico-militar, care să îl apropie, din acest punct de vedere, de Baia sau de Suceava. Tocmai de aceea, chiar admițând că Iașii căpătaseră încă din primele decenii ale secolului al XIV-lea trăsăturile definitorii ale unei așezări urbane în plin proces de dezvoltare, rolul acestuia de centru de schimb și de producție meșteșugărească nu poate fi raportat decât la zona imediat limitrofă, abia ulterior așezarea căpătând valențe care să o apropie de alte așezări orășenești din teritoriul de la răsărit de Carpați.

În comparație cu situația din spațiul cuprins între Carpații Răsăriteni și Prut, în care procesul formării celor mai vechi centre urbane se desfășoară pe fundalul evoluției spre structuri medievale a societății românești și exprimă, în consecință, ajungerea acesteia la o treaptă ce făcea, nu numai posibilă, dar și obiectiv necesară apariția unor astfel de așezări cu atribute și funcții specifice, în teritoriul dintre Prut și Nistru situația a fost considerabil mai complexă; din păcate, privită din mai multe unghiuri de vedere, ea continuă să rămână insuficient cunoscută, fără să mai vorbim de controversele provocate de interpretarea unor izvoare scrise, de sorginte diferită.

Dintre orașele a căror menționare își găsește locul în limitele cronologice ale capitolului de față este în afara oricărei îndoieli că Cetatea Albă a fost nu numai cel mai important, dar și cel mai vechi. Considerată, vreme îndelungată, ca fiind fundație bizantină și datând din secolul al X-lea, Cetatea Albă a fost desemnată, în funcție de sorgintea izvoarelor care o menționează, când *Mavrocastro* (Cetatea Neagră), când *Asprocastro* (Cetatea Albă). În ciuda mai vechilor presupuneri, foarte reduse până în prezent, cercetările arheologice nu confirmă vechimea arătată a așezării de la Cetatea Albă, în aceeași situație aflându-se și existența vreunei întărituri bizantine, care să-i justifice o importanță militară în sistemul defensiv al imperiului.

Prin poziția pe care o ocupa la vărsarea Nistrului în Marea Neagră, Cetatea Albă s-a bucurat de o notorietate excepțională, menționarea sa frecventă în izvoare scrise și cartografice, începând mai cu seamă din secolul al XIII-lea, stând mărturie în acest sens; în plus, unii istorici îi atribuie călătorului-geograf arab Idrisi prima menționare a orașului, la mijlocul secolului al XII-lea. O dată însă cu secolele XIII și XIV Cetatea Albă devine nelipsită din izvoarele cartografice italiene, denumirile sub care apare fiind destul de variate: *M. Castro*, *Mauro Castro*, *Malvocastro*, *Mauocastro*, în timp ce izvoarele bizantine preferă numele *Asprocastron*.

Încă în anul 1290, deci înainte de a fi intrat în circuitul activ al negustorilor genovezi, la Cetatea Albă este menționată o corabie din Caffa; după începutul secolului al XIV-lea, prezența negustorilor italieni devine obișnuită, ceea ce presupune creșterea continuă a importanței economice a orașului. Într-adevăr, Cetatea Albă este tot mai intens frecventată de corăbiile care transportau cantități apreciabile de grâne, fiind, de altfel, bine cunoscută concurența în acest domeniu dintre cele două eterne rivale, Genova și Veneția, fiecare dintre acestea urmărind deținerea poziției dominante în comerțul cu grâne furnizate de ținuturile pontice.

Una dintre problemele de cel mai mare interes din istoria Cetății Albe este, neîndoielnic, aceea a componenței etnice a populației orașului și aceasta datorită, în primul rând, faptului că izvoarele scrise contribuie în prea mică măsură la elucidarea problemei amintite. În aceste condiții, rămâne sigur numai caracterul eterogen al populației orașului, în rândurile căreia trebuiau să se afle bizantini, români, evrei și — într-un procent departe de a fi măcar intuit — tătari. Indiferent însă de incertitudinile care persistă în legătură cu etnia locuitorilor Cetății Albe, faptul că, încă la începutul secolului al XIV-lea, orașul găzduia o episcopie de rit ortodox se constituie într-un argument demn de luat în seamă în favoarea importanței numerice și a rolului jucat de o populație recrutată din mediul local, în sensul larg al cuvântului.

În condițiile existenței unei certe unanimități a opiniilor istoricilor cu privire la importanța orașului, provoacă nedumerire aprecierea făcută de cunoscutul geograf arab Abu'l-Fida care, referindu-se la Cetatea Albă (pe care o numește *Acdja-Kerman*, folosind, deci, numele turcic, *Akkerman* al orașului), consideră așezarea ca fiind mică și situată „în țara bulgarilor și a turcilor", iar despre locuitorii săi mulțumindu-se să precizeze că erau „unii, musulmani, alții necredincioși"[1] (se subînțelege creștini).

Aflat într-un teritoriu stăpânit efectiv de tătarii Hoardei de Aur, orașul a fost martorul numeroaselor frământări politice și militare care au urmat dispariției de pe scena politică a marelui comandant Nogai, la finele secolului al XIII-lea, dispariție care a fost urmată de lupte fratricide între fiii acestuia. În împrejurările tulburi generate de lupta pentru supremație între Toqtai — învingătorul lui Nogai —, pe de o parte, și Jögä — fiul mai mare al lui Nogai —, pe de altă parte, s-a produs intervenția directă a țarului bulgar Teodor Sviatoslav, care l-a prins și l-a ucis pe fiul lui Nogai, refugiat la sudul Dunării. Țarului bulgar i s-a încredințat de către Toqtai autoritatea politică asupra Cetății Albe, dar în realitate, această autoritate era mai mult simbolică, adevăratul stăpân al orașului rămânând Toqtai. Or, în lumina acestor fapte și interpretări, ipotezele mai vechi din istoriografia românească, potrivit cărora în prima jumătate a secolului al XIV-lea ar putea fi vorba despre o stăpânire reală a bulgarilor asupra Cetății Albe și a teritoriului cuprins între gurile Dunării și Nistru se dovedesc lipsite de consistență și de suport documentar.

Caracterul special al lucrării de față nu permite și nici nu justifică tratarea detaliată a multitudinii problemelor pe care le-ar impune cunoașterea modului de viață și a activităților complexe ale locuitorilor Cetății Albe în prima jumătate a secolului al XIV-lea. Tocmai de aceea, o apreciere sintetică a lucrurilor ne apare ca satisfăcătoare, principalele încheieri putând fi considerate următoarele: activitățile economice desfășurate în oraș cuprindeau totalitatea domeniilor productive și de schimb, tabloul acestora fiind conturat atât de rezultatele cercetărilor arheologice, cât și de izvoarele scrise referitoare la perioada anunțată. Activitatea meșteșugărească — bogat ilustrată de cele mai variate categorii de descoperiri arheologice — poartă amprenta specifică centrelor de convergență culturală, alături de elemente specifice culturii bizantine (olărie, prelucrarea metalelor, orfevrărie), fiind întâlnite produse atribuite, în mod curent, zonelor de influență specific mongole.

---

[1] *Géographie d'Aboulféda*, traduite de l'arabe en français par J.T. Reinaud, II/1, Paris, 1848, p. 317.

Pe acest fundal al producției de bunuri, activitățile comerciale desfășurate în oraș sunt dimensionate la proporțiile lor reale de descoperiri numismatice care, prin număr și diversitate (monede tătărești, bizantine, central- și vest-europene), nu fac decât să ilustreze realitatea certă că Cetatea Albă era un centru comercial cu ample valențe internaționale.

Încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, cercetarea istorică românească a manifestat un interes deosebit și pe deplin justificat pentru vechimea și importanța rolului jucat de unul dintre cele mai importante orașe de la răsărit de Carpați: Chilia. Dacă izvoarele scrise permit supoziția că această Chilie exista, ca așezare ale cărei funcții nu au putut fi precizate nici până astăzi, încă de la finele secolului al XII-lea și că ea făcea parte din șirul creațiilor bizantine de pe cursul inferior al Dunării, studii ulterioare celor întreprinse de Nicolae Iorga (valorificate în bine-cunoscuta sa lucrare *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, considerată, și astăzi, drept veritabil punct de pornire în istoriografia românească privitoare la orașele medievale) au pus în evidență aspecte noi, a căror cunoaștere a contribuit la situarea Chiliei într-un context istoric mai amplu. În acest sens, ceea ce merită subliniat este faptul că în secolul al XIII-lea Chilia intrase în orbita intereselor politice și militare ale mongolilor, ale căror incursiuni în interiorul Peninsulei Balcanice l-au pus pe marele conducător militar mongol Kadan în situația de a supune autorității sale și orașul Chilia.

Incertitudinile care domnesc în legătură cu istoria Chiliei până în perioada de început al secolului al XIV-lea dispar o dată cu creșterea numărului și cu diversitatea izvoarelor scrise referitoare la acest oraș, a cărui perioadă de înflorire este inseparabil legată de activitatea comercială desfășurată de negustorii genovezi în zona nord-pontică și la gurile Dunării. De altfel, atât în istoriografia vest-europeană, cât și în cea românească, s-a conturat, treptat, opinia potrivit căreia, dacă așezarea de la Chilia a fost o ctitorie bizantină (cu funcții insuficient definite), intrarea acestei așezări într-un circuit internațional activ s-a datorat prezenței și activității desfășurate aici de genovezi; aceștia sunt considerați, pe bună dreptate, cei care au contribuit la prosperitatea Chiliei din secolul al XIV-lea, orașul făcând parte dintr-o adevărată salbă de colonii genoveze ce punctau litoralul pontic, din rândul cărora Caffa s-a impus cu autoritate.

Nu mai puțin, în ciuda interesului istoricilor față de trecutul acestui faimos oraș care a fost Chilia, aprinse controverse științifice au fost provocate de chiar numele și localizarea acestuia. Într-adevăr, în cercetarea istorică românească și străină s-a considerat că la gurile Dunării au existat două orașe — ambele ctitorii genoveze — purtând nume diferite, Chilia și Licostomo, opinia amintită găsindu-și numeroși susținători printre nume prestigioase de savanți. La baza amintitei controverse a stat un act notarial, redactat de notarul genovez Antonio di Ponzò, la 7 mai 1361, la Chilia[1]; dat fiind faptul că hidronimul Chilia a fost șters de către notar și înlocuit cu Licostomo, actul amintit a dat naștere părerii, care avea să dureze decenii în șir, potrivit căreia Chilia și Licostomo au fost orașe diferite și cu existență paralelă. Alți istorici, dimpotrivă, susțin că ambele denumiri, Chilia și Licostomo, se referă la una și aceeași așezare. Ezitările specialiștilor au fost favorizate și întreținute până astăzi și de hărțile nautice ulterioare secolului al XIV-lea, hărți care menționează când numai unul, când ambele toponime, în acest din urmă caz fiind marcate, distinct, două așezări diferite.

---

[1] Geo Pistarino, *Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360–1361)*, Genova, 1971, nr. 74.

Dincolo de controversa amintită, ceea ce rămâne cert este faptul că așezarea de la Chilia a fost — în decursul perioadei de la mijlocul secolului al XIV-lea — nu numai un foarte important centru comercial genovez (cerealele reprezentând baza acestei activități), ci și unul producător de mărfuri — cele mai multe fiind destinate consumului intern —, producție certificată de menționarea a numeroși meșteșugari specializați: *fornarius*, *macelarius*, *botarius*, *faber*, *sartor*. Dincolo însă de numeroasele acte notariale, pe temeiul cărora se poate judeca intensitatea și amploarea comerțului cu grâne locale practicat de genovezi prin intermediul Chiliei, confirmarea importanței economice a Chiliei este oferită de însuși faptul că orașul emitea monedă proprie, și anume *aspri de argint*[1].

Față de situația din teritoriul cuprins între Carpații Răsăriteni și Prut, realitățile din teritoriul situat între Prut și Nistru se prezintă într-o cu totul altă lumină, ceea ce face obligatorie compararea lor continuă. Într-adevăr, pentru teritoriul dintre Carpații Răsăriteni și Prut problema cunoașterii procesului apariției primelor centre urbane românești, a funcțiilor inițiale presupuse ale acestora și, în completare, a etapelor cristalizării structurilor interne specifice nu poate fi studiată decât în contextul derulării procesului intern de dezvoltare a societății românești, cu intervențiile inerente, de mai lungă sau de mai scurtă durată, și ale unor factori externi.

În comparație cu realitățile înregistrate în teritoriul amintit mai sus, acelea întâlnite în spațiul geografic dintre Prut și Nistru prezintă o serie de elemente care se deosebesc, mai ales în sensul că, aici, intervenția unor factori străini de evoluția societății locale a contribuit decisiv la modelarea unor structuri urbane care îmbogățesc și diversifică tipologia centrelor orășenești din teritoriul de la est de Carpați. Argumentul decisiv în formularea acestei aprecieri îl oferă nu numai situația, deja invocată, a Cetății Albe — ale cărei origine, funcții și evoluție istorică încadrează mișcarea într-un context istoric deosebit de cel al teritoriului dintre Carpații Răsăriteni și Prut —, ci și alte două așezări, tot cu caracter urban, situate în spațiul dintre Prut și Nistru, și anume Orheiul Vechi și Costești.

Ultimele două orașe menționate sunt legate direct de prezența tătarilor Hoardei de Aur în zona amintită; ele, atât cât au putut fi cunoscute grație cercetărilor arheologice, oferă imaginea specifică unui aport al societății mongole suprapus celei localnice.

Dintre cele două orașe mongole menționate mai sus, așezarea de la Orheiul Vechi pare să fi ocupat, din punct de vedere al importanței politice, economice și, eventual, militare, o poziție privilegiată în raport cu cea de la Costești. Situată pe cursul inferior al râului Răut, afluent al Nistrului, așezarea de la Orheiul Vechi (ce apare cu numele de *Șehr al-Djedid — Orașul Nou*) se întindea pe o suprafață de mai multe hectare. Deși a fost obiectivul medieval cel mai îndelung și intens cercetat de pe teritoriul dintre Prut și Nistru, Șehr al-Djedid este încă departe de a prezenta o imagine coerentă — și cu atât mai puțin completă — a ceea ce putea să reprezinte o așezare urbană în timpul dominației mongole; ceea ce îi conferă, totuși, trăsături caracteristice sunt câteva construcții monumentale (dintre care unele par a nu fi fost terminate), în rândul cărora locul principal îl ocupă o moscheie, trei băi publice și un caravanserai, a căror încadrare cronologică în prima parte a secolului al XIV-lea este sigură.

---

[1] Michel Balard, *Gênes de l'Outre-Mer*, II: *Actes de Kilia du notaire Antonio di Ponzò 1360*, Paris–Haga–New York, 1980, nr. 77, 81, 86, 93, 95.

În schimb, alte numeroase descoperiri (cantități impresionante de produse ceramice, obiecte de metal și, în mod special, monede) fac sigură desfășurarea unor intense activități productive în cuprinsul orașului, în ciuda duratei scurte de existență a acestuia, care nu pare să fi fost mai mare de un deceniu (circa 1354–circa 1365). Importanța orașului ca centru de producție meșteșugărească nu ridică semne de întrebare, tot așa cum nu poate fi pus la îndoială nici faptul că produsele realizate aici erau destinate consumului lumii rurale din zona înconjurătoare; edificator în acest sens este depozitul de peste o sută de piese destinate practicării agriculturii (brăzdare, cuțite de plug), destinatarii și beneficiarii cărora nu puteau fi decât agricultorii autohtoni din acest teritoriu stăpânit de mongoli.

În același timp, însă, judecând după numărul mare de monede descoperite în cursul săpăturilor arheologice de la Orheiul Vechi, orașul a cunoscut o intensă activitate comercială, fenomen specific tuturor centrelor urbane, deci și celor din cuprinsul teritoriului controlat de Hoarda de Aur, favorizat de condițiile de siguranță garantate de autoritatea politică și militară mongolă.

În plus, așa cum au dovedit-o studii recente, faptul că Șehr al-Djedid a fost, pentru o perioadă scurtă, chiar centrul unor emisiuni monetare nu face decât să confirme rolul important pe care orașul de pe malul drept al Răutului l-a jucat în viața economică și politică a teritoriului dintre Prut și Nistru. În acest context, chiar dacă nu este locul să se facă aici analiza unor fapte de ordin politic, nu este nici nepotrivit să se amintească împrejurarea că tocmai în perioada în care Abdullah han emitea monede în Orașul Nou — Șehr al-Djedid (1363–1365), în Moldova dintre Carpați și Prut se producea consolidarea domniei de sine stătătoare a lui Bogdan I. Această coincidență cronologică a stat la baza ipotezelor formulate de unii cercetători, potrivit cărora pare verosimilă chiar primirea unui ajutor din partea lui Abdullah han de către voievodul Bogdan I, în lupta acestuia împotriva politicii agresive a lui Ludovic I de Anjou față de statul moldovean recent constituit.

Contemporan cu centrul urban de la Orașul Nou (Șehr al-Djedid) situat pe malul Răutului, în aceeași zonă estică a teritoriului dintre Prut și Nistru a existat, așa cum s-a menționat mai sus, un al doilea centru cu atribute similare; situată la o mică depărtare de Nistru, acestei a doua așezări orășenești nu i se cunoaște numele tătăresc, fapt care face ca, în literatura de specialitate, să fie desemnată după numele actual al satului în cuprinsul căruia i s-au descoperit urmele: Costești.

Ca și Orașul Nou, centrul urban de la Costești a devenit cunoscut numai în urma cercetărilor arheologice, și chiar dacă acestea nu au putut sonda întreaga suprafață a fostului oraș, se poate afirma că rezultatele cercetării s-au dovedit suficiente pentru conturarea unei imagini concludente asupra majorității componentelor vieții complexe a așezării, cu toate că, și în cazul Costeștilor, existența acesteia poate fi apreciată ca relativ efemeră, ea reducându-se la ceva mai mult decât două decenii (mijlocul secolului al XIV-lea).

Ca un centru de producție meșteșugărească, Costeștii par să se definească ceva mai bine decât Orașul Nou. Într-adevăr, cercetările arheologice de aici au oferit suficiente temeiuri pentru afirmarea existenței unor adevărate cartiere meșteșugărești în cuprinsul orașului, concentrarea într-o suprafață bine delimitată a unor ateliere constituind un indiciu în acest sens. Apropieri semnificative între cele două orașe mongole sunt favorizate, de asemenea, de topografia locuințelor în cuprinsul orașului de la Costești, în sensul că în zona centrală a așezării, majoritatea locuințelor era reprezentată de construcții din piatră (compuse, de obicei, din mai multe încăperi), aparținând, foarte probabil, aristocrației orășenești. Aceste construcții beneficiau, chiar dacă nu toate, de instalații pentru alimentarea cu apă, conductele amenajate din olane stând mărturie gradului de confort care le era asigurat; pe de altă parte, observația că în aceleași zone centrale ale orașului erau concentrate și edificiile de cult, nu face decât să confirme ipoteza că starea materială și poziția socială a locuitorilor orașului Costești constituiau principalele criterii în repartizarea teritorială internă a locuințelor orășenilor.

O problemă de cel mai mare interes, atât pentru Orașul Nou, cât și pentru centrul urban de la Costești, o reprezintă caracterul compozit al populației acestora, în egală măsură pe plan etnic și confesional. Problema nu este nouă și nici nu se reduce la realitățile din cele două așezări care ne preocupă aici, ea fiind tratată cu un interes permanent de către toți specialiștii pentru care viața orașelor de sub dominația mongolă a constituit o temă de cercetare, mai mult sau mai puțin specială. Tocmai de aceea, considerăm suficient să amintim că principalele criterii după care pot fi apreciate realitățile din cele două centre orășenești mongole din apropierea Nistrului ne sunt oferite, în egală măsură, de diversitatea tipologică și stilistică a producției artizanale realizate în atelierele din Orașul Nou și Costești, precum și de monumentele funerare descoperite în cuprinsul celor două orașe. Într-adevăr, observațiile făcute în cele două domenii menționate vin în sprijinul opiniei că la mongoli se obișnuia colonizarea forțată a unor elemente etnice și profesionale recrutate din teritoriile cucerite sau controlate de ei. Evident, în cazul special al celor două orașe, în marginea răsăriteană a teritoriului dintre Prut și Nistru este chiar obligatoriu de admis prezența, printre locuitorii localnici ai acestora, a numeroase elemente mongole, cărora li se adăugau — într-un procent greu de precizat — oameni aduși din zonele înconjurătoare. Menționăm suplimentar și faptul că funcția de centru comercial al acestei așezări este suficient ilustrată de numeroasele monede de aramă și de argint descoperite în oraș.

Din cele expuse mai sus — chiar dacă foarte sintetic — se desprind câteva concluzii a căror formulare ne apare obligatorie. În primul rând, reține atenția faptul că stadiul actual al cercetărilor impune reconsiderarea cadrului cronologic în care pot fi plasate începuturile procesului de cristalizare a structurilor urbane în teritoriul de la est de Carpați, secolul al XIV-lea dovedindu-se o etapă mult prea târzie. În al doilea rând, chiar dacă este în esență același, procesul formării celor mai vechi centre urbane din Moldova nu mai poate fi tratat și înțeles decât cu condiția evidențierii funcțiilor complexe ale fiecărei așezări în parte, deoarece acestea nu au fost identice în toate cazurile, fără să mai vorbim de faptul că acelea economice nu au prevalat întotdeauna. În al treilea rând, este de evidențiat o realitate, prea multă vreme neglijată sau trecută pe un plan secundar în cercetarea românească: chiar și simpla enumerare a centrelor cu atribute și funcții urbane, care încep să puncteze harta teritoriului dintre Carpații Răsăriteni și Nistru o dată cu secolul al XIII-lea, impune cercetării istorice românești obligația stabilirii unei tipologii clare a acestora, o astfel de abordare a problemei putând pune capăt tratării uniformizante a procesului genezei civilizației urbane medievale de aici. Născute pe fondul evoluției societății românești est-carpatice spre structuri medievale create în urma intervenției directe a unor arii de civilizație limitrofe sau implantate în acest teritoriu în numele unor interese în egală măsură politice și religioase — este cazul mult discutatei și atât de puțin cunocutei Milcovii —, așezările orășenești de până la mijlocul secolului al XIV-lea nu fac decât să ilustreze intregrarea Moldovei în foarte complexul proces istoric al genezelor urbane europene.

Țara Românească și Dobrogea. Marea invazie mongolă a creat o puternică perturbație și în spațiul carpato-dunărean, afectând, în bună măsură, habitatul autohton. Așezări aflate în direcția deplasării călăreților mongoli au fost distruse, iar o parte a populației exterminată sau dusă în captivitate. Deși teritoriul dintre Dunăre și Carpați a fost afectat de evenimente, atât în timpul înaintării oștilor tătare, cât și cu prilejul retragerii din 1242, pierderile suferite de societatea românească locală nu par a fi fost, totuși, excesive. Mărturie în acest sens stau informațiile pe care le furnizează, pentru aceste ținuturi, Diploma cavalerilor ioaniți emisă în iunie 1247[1].

Este greu de precizat mărimea prejudiciilor, dar logica istorică duce la concluzia că localnicii, încercați de aproape un mileniu cu situații similare, au găsit modalitățile necesare adaptării lor la practicile vremelnice impuse de năvălitori. Cercetările arheologice dovedesc că și după acest eveniment, teritoriul dintre Dunăre și Carpați a continuat să fie populat cu sate și târguri, că în punctele amenințate de forțe străine s-au construit cetăți sau alte fortificații.

Așezări rurale. Așezările predominante erau satele, care, la fel ca în secolele anterioare, se aflau, aproape exclusiv, pe malurile râurilor și al lacurilor. Pe tot versantul sudic al Carpaților, satele urcau până dincolo de 800 m altitudine. O adevărată concentrare de așezări se înregistrează între 400 și 600 m și ea se răsfiră în tot Piemontul Getic. La rândul său, câmpia, acoperită cu mari codri, dintre care se remarcă cel al Vlăsiei, a continuat să fie populată cu așezări dispuse de-a lungul râurilor ce o străbat. O adevărată salbă de sate se constată pe malul Dunării și în jurul bălților ei. Caracteristica esențială a habitatului din secolele XIII–XIV a fost dispunerea așezărilor pe toate cursurile de apă, atât în zone submontane, cât și în cele de câmpie și luncă. Aceeași realitate se constată și în Dobrogea, unde malul Dunării, litoralul, văile Carasu și Casimcea sunt cele mai dens populate.

---

[1] *DRH B*, I, p. 3–8.

În ansamblul teritoriului dintre Carpați, Dunăre și Mare, Piemontul Getic se conturează ca o mare aglomerare de sate comparativ cu estul Câmpiei Române care pare mai sărac, dacă exceptăm malurile râurilor ce o străbat. Din acest punct de vedere, râul Ialomița, care taie Bărăganul, oferă exemplul cel mai concludent. Satele înșirate pe ambele maluri ale Ialomiței cunosc o densitate asemănătoare cu aceea din zona de deal, fiind mărginite de mari suprafețe ce au intrat în sfera habitatului permanent abia mai târziu, tocmai din lipsă de apă. Bazinul Argeșului, cursurile inferioare ale Oltului, Jiului și chiar cele de mai mică însemnătate au oferit condiții propice de locuire.

În general, secolele XIII–XIV au reprezentat etapa de formare a structurii rețelei rurale medievale din Țara Românească. La sfârșitul secolului al XIV-lea, harta satelor dintre marele fluviu și piscurile Carpaților de Sud a înscris aproape toate principalele direcții de dispunere a așezărilor rurale, care coincid cu traseele urmate de văile apelor.

Cele mai multe sate se constituie pe vetrele unor așezări anterioare. Astfel, în zona Bucureștilor se constată că treisprezece sate medievale s-au așezat pe terenuri locuite și în epoca anterioară. Același fenomen este frecvent întâlnit și la așezările de pe malul Dunării, precum Brăila, sau la cele din Dobrogea. Cartarea stațiunilor arheologice medievale dovedește că acolo unde a existat o anumită densitate de așezări în secolele IX–XI s-au menținut aglomerări și în veacurile următoare. Situațiile cele mai concludente, în stadiul actual al cercetărilor, sunt cele din partea centrală a Câmpiei Române, cunoscută și sub denumirea de Vlăsia-Vlașca, bazinul mijlociu al Ialomiței, inclusiv în zona Târgoviștei.

Etapa secolelor XIII–XIV a adus, ca fenomen nou, generalizarea alcătuirii de mari concentrări de așezări, atât în zona submontană, cât și în câmpie, în vestul și în răsăritul Țării Românești. Se constată astfel de grupuri de sate în nord-vestul și în centrul Olteniei, în zona Râmnicu Vâlcea, în triunghiul format de Curtea de Argeș — Câmpulung — Pitești, în zonele București, Slatina, Ploiești, Târgoviște, Buzău, Râmnicu Sărat etc. Dintre aceste așezări, unele datează, în mod cert, din secolul al XIII-lea, printre ele putându-se menționa cele de la Celei și Gropșani – jud. Olt, Cetățeni, Curtea de Argeș, Câmpulung – jud. Argeș, Drobeta-Turnu Severin – jud. Mehedinți, Făcăi, Craiova – jud. Dolj, Enisala – jud. Tulcea, Păcuiul lui Soare – jud. Constanța.

Un spor evident de populație a îmbogățit, în secolul al XIV-lea, potențialul uman al localităților existente pe întreg teritoriul Țării Românești. Deși izvoarele scrise devin mai frecvente, ele nu pot reflecta realitatea, multe dintre satele și târgurile acestei perioade fiind acum identificate grație săpăturilor arheologice: Basarabi, Vădastra – jud. Olt, Dulceanca – jud. Teleorman, Grozăvești și Măicănești (București), Mănești-Buftea, Verbicioara – jud. Dolj, Zimnicea – jud. Teleorman. Descoperirile arheologice și numismatice confirmă în mod incontestabil că, după o scurtă perioadă de temporizare a dezvoltării demografice, care se plasează în secolele XII–XIII, a urmat o perioadă de importantă creștere ce s-a accentuat în secolul al XIV-lea. Documentele de cancelarie care s-au păstrat din perioada 1351–1500 atestă existența certă a 514 sate și târguri în Țara Românească. Cifra este cu mult sub numărul real. Cercetările de teren au demonstrat, în toate cazurile, vechimea mult mai mare a satelor în raport cu data atestării lor documentare. Printre așezările care existau în secolul al XIV-lea, dar pe care izvoarele scrise le vor semnala abia în secolele XV–XVI, se află București, Grozăvești, Lupești, Mănești, Măicănești și altele, toate din centrul Câmpiei Române. Se confirmă faptul că așezările medievale erau consemnate în actele vremii, de regulă cu prilejul schimbării stării lor juridice: danii, vânzări, întăriri de proprietate etc.

Frecvent se constată, în urma cercetărilor arheologice, un decalaj de circa 100–200 de ani între înființarea unui sat medieval și menționarea sa scrisă. În mod cert, toate așezările amintite în actele domnești în deceniile de după constituirea statului medieval de sine stătător Țara Românească aparțin secolului al XIII-lea sau primelor decenii ale veacului următor. Ca atare, cele mai multe dintre marile concentrări de așezări rurale s-au alcătuit înaintea constituirii primului voievodat al Țării Românești.

O dată cu stingerea ultimei amenințări nomade, cea a tătarilor, după 1241–1242, potențialul uman, care a avut mult de suferit, s-a refăcut relativ repede, la aceasta contribuind și politica favorabilă, în acest sens, a unor centre de putere ale vremii. Așa, de pildă, în cunoscuta Diplomă a cavalerilor ioaniți din 1247, Bela al IV-lea, regele Ungariei, constata următoarele: „Este o cerință a înălțimii regești și o datorie a măririi celor de sus ca, mai presus de toate, să vegheze cu mai multă grijă la sporirea numărului supușilor, cu cât slava lor se înalță mai ales prin mulțimea poporului supus, căci se știe îndeosebi că puterea, pacea și siguranța tuturor regilor și regatelor se *întemeiază pe tăria acestora*“ (s.n.).

Consecința perioadei de liniște și de stabilitate care a urmat după consumarea pericolului tătar a fost o sensibilă creștere demografică în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, după cum s-a arătat deja mai sus. Pentru teritoriul de la sud și est de Carpați există unele surse indirecte care dau posibilitatea formulării unor aprecieri de valoare în sens demografic. Așa, de pildă, reorganizarea Episcopiei cumane în 1279 de către papa Nicolae al III-lea și, în general, interesul manifestat de biserica catolică în acest interval de timp pentru extinderea catolicismului la est și la sud de Carpați (în 1283 sunt trimiși călugări din Ordinul predicatorilor în „țara vlahilor“), constituie indicii ale unui mediu demografic în continuă creștere, în care misionari catolici să poată face prozeliți.

Pe de altă parte, organizarea activității negustorilor genovezi la gurile Dunării din a doua jumătate a secolului al XIII-lea trebuie privită și din punctul de vedere al instalării lor într-un mediu populat, unde urmau să-și desfacă produsele-mărfuri aduse și de unde să poată cumpăra mărfuri solicitate în alte părți. La acest presupus spor demografic a contribuit, fără îndoială, și imigrarea unor locuitori din Transilvania, un veritabil rezervor etnic românesc, fenomen care a constituit, de fapt, permanență a istoriei spațiului carpato-dunărean. Încă din 1234, scrisoarea papală adresată viitorului rege al Ungariei, Bela al IV-lea, arăta că în episcopatul Cumaniei, „atât ungurii, cât și germanii împreună cu alți dreptcredincioși din regatul Ungariei trec la dânșii ca să locuiască acolo, astfel făcându-se una cu acei români". Mai târziu, diploma din 1247 conținea, printre altele, clauza potrivit căreia cavalerii ioaniți să nu primească în ținuturile concedate lor pe țăranii (*rustici*) din spațiul Ungariei „de orice stare și neam ar fi". Toate aceste realități îndreptățesc presupunerea creșterii demografice în ținuturile românești și prin acest fenomen al imigrării. Potrivit aprecierilor unor istorici, numărul satelor din viitoarea Țară Românească, către 1300, ar fi fost de minimum 2 000. De altfel, evidența așezărilor din secolele XIV–XV, care apar în documentele scrise din Țara Românească, arată un număr de peste 3 000 de sate; cartarea lor indică concentrarea acestora în zone unde în secolul al XIII-lea sunt menționate formațiuni politice, indiciu al existenței multora dintre ele în veacul amintit. Panegiricul atribuit retorului bizantin Manuel Holobolos, din anii 1272–1273, adresat împăratului Mihail al VIII-lea Paleologul, vorbește de „pământul nesfârșit al dacilor", expresie prin care se înțelege, desigur, și o numeroasă populație.

După 1330, în condițiile oferite de consolidarea statului medieval, s-a petrecut o evidentă creștere demografică, ce a gravitat uneori în jurul vechilor aglomerări, angajând mai temeinic zonele de câmpie. Fenomenul se vădește mai pregnant la București, pe valea Mostiștei, unde se dezvoltă târgul Coconi, sau în câmpia teleormăneană, în mijlocul căreia se consolidează Rușii de Vede.

Depășind posibilitățile unui simplu spor de natalitate, îndesirea satelor în câmpie se prezintă și ca rezultat al unei pulsații demografice dinspre zonele de deal spre Dunăre. Fenomenul corespunde perioadei așa-numitului „descălecat", plasat de tradiția cronicărească la sfârșitul secolului al XIII-lea. El aparține, totodată, și secolului al XIV-lea, fiind indisolubil legat de extinderea autorității domniei până la Dunăre și Marea Neagră. Principala explicație a acestei realități, specifice teritoriului dintre Carpați și Dunăre până târziu, în secolul al XIX-lea, rezidă în cerințele economice pe care câmpia era chemată să le asigure țării. Rezervorul uman autohton a fost în permanență populația din Piemontul Getic, căreia i s-au alăturat colectivitățile venite de peste Carpați. În satele Grozăvești, Lupești și Măicănești, de pe teritoriul Bucureștilor și din împrejurimi sau de mai departe, precum la Potlogi – jud. Dâmbovița, Cetățeni – jud. Argeș s-au descoperit elemente de cultură materială identice celor găsite în așezări de la nordul Carpaților Meridionali. De asemenea, inventarul funerar prezintă trăsături comune cu cel depus în mormintele așezărilor submontane sau din teritoriile românești intracarpatice. Alăturându-se satelor vechi, noile așezări au preluat tipul de așezare și de locuință caracteristice zonelor în care s-au înfiripat.

Având în vedere datele oferite de cercetările arheologice precum și atestările scrise, se poate aprecia că în secolul al XIV-lea Țara Românească era populată de circa 2 500 de localități. Pe baza cercetărilor efectuate până în prezent în peste treizeci de așezări rurale, cele mai multe fiind în câmpie sau în zona submontană, se pot identifica trăsăturile esențiale ale satului românesc în secolele XIII–XIV. Astfel, toate vetrele de sate studiate arheologic în bazinul mijlociu al Argeșului poartă caracteristica așezărilor de câmpie. Ele sunt așa-numitele „sate de vale“, având locuințele relativ concentrate pe o fâșie de pământ desfășurată de-a lungul cursului de apă. În această perioadă, ca și în secolele IX–XII, nu se manifestă predilecția pentru o anumită formă de teren. S-a locuit în imediata apropiere a râului, pe terasele scunde sau pe boturile de terase înalte. În general, era căutat terenul uscat, ferit de revărsările de apă. Acolo unde vatra satului s-a constituit pe un bot de teresă, locuințele au ocupat, mai întâi, partea cea mai avansată a acestuia. Tipică în acest sens este așezarea de la Coconi, plasată pe un promontoriu ce înaintează în lunca joasă a râului Mostiștea, dobândind astfel și posibilități mai bune de apărare.

Cele mai numeroase au fost însă satele situate pe terasele scunde ale râurilor. În mod frecvent, ele se concentrau într-o suprafață, aproximativ dreptunghiulară, cu latura mare paralelă cu malul apei. Satul Măicănești, de pildă, a ocupat la început o fâșie lată de 100–150 m, în lungul malului stâng al Colentinei, suprafața vetrei locuite atingând circa 6 000 m^2. O situație similară s-a identificat și pe malul stâng al Ciorogârlei, în raza satului Vârteju, unde s-au cercetat vestigiile unei așezări rurale din secolul al XIV-lea, în vatra fostului sat Greci din actualul cartier bucureștean Vitan. Notă aparte face așezarea de la Zimnicea, în cadrul căreia un număr de zece locuințe se grupau într-un plan circular în jurul unei movile.

Mai dificil de precizat este planul satului din zonele de deal și de munte. Datele obținute prin săpăturile arheologice de la Suslănești, Lerești și Retevoiești – jud. Argeș par a dovedi existența unor așezări rurale risipite, situate pe terasele ce însoțesc cursurile râurilor sau pe platouri. În asemenea cazuri, așezarea se alcătuia din gospodării dispersate, situate la distanțe mai mari unele de altele decât la câmpie. Importantă este constatarea că satele din secolul al XIV-lea din zona Piemontului Getic lăsau între ele distanțe relativ mici. Această trăsătură se regăsește și în unele zone de câmpie, unde aglomerările în formă de salbă a satelor de pe malul râurilor se caracterizează tocmai prin distanța relativ mică dintre vetrele locuite. Astfel, în linii generale, satul constituit în secolele XIII–XIV a preluat sistemul habitatului anterior și pe care îl va transmite secolelor următoare.

Cu excepția așezărilor cu caracter urban în care încep a se contura șiruri de case în interiorul vetrei respective, locuințele satelor din secolele XIII–XIV nu respectau amplasamentele topografice ordonate. Este greu de identificat, pentru această vreme, existența ulițelor. Apare mai evidentă însă amplasarea gospodăriilor în mici pâlcuri, așa cum se vădește și pentru etapele anterioare. Atât în zona de câmpie, cât și în cea de deal, satul pare a fi fost alcătuit în exclusivitate din locuințele adâncite în pământ. Excepție face o casă de suprafață de la Dulceanca ce anunță, de fapt, noul tip de locuință, pe care sătenii din Câmpia Română îl vor folosi în secolul al XV-lea. Descoperirile din secolele XIII–XIV făcute la Celei, Bragadiru – jud. Teleorman, ca și cele de la Coconi, Măicănești sau Zimnicea, atestă existența predominantă a unor construcții rectangulare cu o singură încăpere. Suprafața acestor locuințe varia între un minimum de 8–9 m^2, cum sunt cele mai multe dintre ele, și maximum 29 m^2, situație precizată la Coconi. O casă cu suprafața de 13,60 m^2, ale cărei resturi s-au descoperit la Bragadiru, pare a ilustra mărimea medie a locuințelor din această epocă.

Așezările dobrogene erau alcătuite în secolele XIII–XIV atât din bordeie, cât și din case de suprafață, ultimele caracterizând în special localitățile cu trăsături urbane. Descoperirile de la Păcuiul lui Soare, Enisala, Isaccea și din alte locuri au arătat că, de cele mai multe ori, casele de suprafață aveau pereții din paiantă sau lemn, ridicați pe temelii de piatră, bârnele fiind apoi acoperite cu o lipitură groasă de lut. În aceste așezări apar în secolul al XIV-lea și case mai mari, cu două încăperi, fenomen constatat, de altfel, sporadic, în aceeași vreme, și în unele așezări aflate între Carpați și Dunăre. Printre vestigiile unor asemenea case de suprafață se găsesc piese de metal — cuie, piroane, scoabe —, pe care constructorii le-au folosit la întărirea pereților și, mai ales, la acoperiș. Cu toate aceste semne de progres în construcții, tipul caracteristic a rămas, până la mijlocul secolului al XIV-lea, locuința mai mult sau mai puțin adâncită.

În general, toate aceste locuințe aveau deasupra perimetrului săpat pereți scunzi, făcuți dintr-un suport de nuiele sau scânduri, acoperit cu un strat gros de lut amestecat cu paie sau nisip. Pereții, ca și acoperișul, de cele mai multe ori construit în două ape, erau susținuți de patru sau de mai mulți stâlpi, distribuiți obligatoriu la colțuri și, uneori, pe mijlocul încăperii, pe laturile mari sau în zona intrării. În unele cazuri, îndeosebi în Dobrogea, partea săpată era căptușită cu pietre sau cu loasbe, dar în Câmpia Română acest din urmă procedeu se întâlnea rar. Pentru amenajarea acoperișului se foloseau bârne și scânduri de lemn, pe care se așternea un strat de paie sau de trestie. Intrarea într-o asemenea locuință se făcea cu ajutorul uneia sau mai multor trepte sau printr-un gârlici în pantă, protejat prin prelungirea acoperișului. În interior, podeaua era, de regulă, orizontală sau puțin înclinată. La cele mai multe locuințe, pardoseala se prezenta, așa cum a rezultat din săpătura locuinței, fără nici o altă intervenție. În secolul al XIV-lea se practica, la sat, lipirea cu un strat subțire de lut galben, fiind mai rare locuințele cu podea de lemn. La toate casele din secolele XIII–XIV — ca în multe alte părți ale Europei acelor vremi — lemnul și lutul alcătuiau materialele de construcție cele mai frecvente. Acestora li se alătura, în zona de munte și deal, piatra.

Unele locuințe erau lipsite de cuptoare, dispunând doar de vetre ușor adâncite în raport cu podeaua încăperii. Și acesta este un procedeu mai vechi, fiind frecvent întâlnit și în locuințele din secolele IX–XII. Locuitorii satelor dobrogene continuau să folosească vatra portativă pentru uscarea grăunțelor. În fine, se întâlnesc cazuri în care casa nu dispunea nici de cuptor și nici de vatră. Exemplul cel mai concludent îl întâlnim în cadrul locuințelor care alcătuiau nucleul vechi al satului Măicănești. În câteva dintre acestea s-au găsit însă bucăți de țest făcute din lut amestecat cu pleavă, iar la altele au lipsit indiciile privitoare la orice instalație de încălzit. Tot în interiorul unora din locuințe au fost semnalate prispe amenajate o dată cu săparea perimetrului încăperii și urme de banchete de lemn. În rare cazuri, locuința cuprindea în interiorul său și o groapă de cereale.

Dar viața cotidiană a locuitorilor acestor sate se desfășura și dincolo de locuința propriu-zisă. Așezarea rurală din secolele XIII–XIV cuprindea în vatra sa, alături de case, și cuptoare menajere în aer liber, vetre deschise, gropi de cereale sau instalații pentru uscat fructe. Multe dintre așezările respective trebuie să fi beneficiat de mori — așa cum consemnează Diploma cavalerilor ioaniți și cum se confirmă în documentele mai târzii —, pive de postav, șoproane pentru vite și alte construcții și amenajări de folosință comună.

În general, nu se poate vorbi de o structură uniformă a satului respectiv, nici din punct de vedere al numărului caselor și nici din acela al construcțiilor anexe. Modul de viață din câmpie presupunea condiții specifice de viață, în comparație cu cele oferite în zonele de deal sau de munte. Cert este faptul că în secolul al XIV-lea existau așezări rurale mari, alcătuite din câteva zeci de gospodării, dar și altele mai modeste. Satul Măicănești, pe Colentina, nu depășea în acea perioadă cifra de 12 case, așezarea de la Coconi s-a compus, în prima sa fază, din 15 locuințe, în timp ce la Zimnicea este atestată o colectivitate mai numeroasă. Pornind de la aceste date, se poate aprecia că media unui sat din Țara Românească în secolul al XIV-lea era de circa 15 gospodării, fapt confirmat și de cercetarea necropolelor în epoca respectivă. Acceptând, într-un calcul cu valoare strict orientativă, o medie de 4,5–5 persoane în fiecare familie, și ținând seama de existența, în aceeași vreme, și a unor așezări mai mari, cu caractere urbane, se poate aprecia că populația Țării Românești și a Dobrogei din secolul al XIV-lea se situa între 200 000 și 300 000 locuitori.

Cât privește structura necropolelor, se pare că se practica înhumarea în spații ocupate pe familii. Toate necropolele epocii erau alcătuite din șiruri de morminte, ordonat săpate. Înhumările se făceau, cel puțin în unele zone de câmpie, fără sicriu, iar la unii indivizi s-au depus ca inventar funerar obiecte de podoabă: inele, cercei, pandantive, monede și piese de îmbrăcăminte. Este de remarcat faptul că și în necropolele așezărilor rurale se păstrează resturi de veșminte din țesături cu fir metalic, mici vase de sticlă sau obiecte de podoabă, relativ prețioase. Cele mai valoroase inventare funerare aparținând populației rurale din Țara Românească, cunoscute până în prezent, sunt acelea descoperite la Măicănești, Verbicioara și, îndeosebi, la Mănești-Buftea, acestora putându-li-se alătura inventarul funerar de la Păcuiul lui Soare și Enisala, din Dobrogea.

Cercetările arheologice au făcut dovada că inventarul obișnuit din mediul rural, ca și cel din necropole, este relativ variat, ceea ce ridică problema provenienței acestor obiecte. Dacă unele piese puteau fi executate în atelierele sătești, altele au fost, în schimb, executate în centre urbane. Această situație constituie o dovadă că, în pofida aportului lor la executarea de unelte, obiecte de uz casnic sau arme, meșteșugarii satelor nu reușeau să satisfacă cererile crescânde ale populației rurale. Faptul a impus, în mod necesar, stabilirea unor raporturi durabile între orașe și sate, în primul rând între centrele urbane și așezările sătești din imediata lor vecinătate.

Centre urbane. Procesul istoric desfășurat în secolele XIII–XIV la sud de Carpați a făcut posibilă reanimarea și aici a vieții urbane, a cărei dăinuire în etapa anterioară a fost înregistrată în câteva centre submontane și la Dunărea de Jos. Anunțată cu cel puțin trei veacuri mai devreme, urbanizarea s-a desfășurat lent, fiind stânjenită de ultimele valuri migratoare ale populațiilor turanice. Puternicul șoc provocat de pecenegi, de cumani și apoi de tătari a făcut ca unele dintre centrele pornite pe făgașul urbanizării să stagneze vreme îndelungată sau să cunoască un proces de involuție. Este cazul puternicei așezări din centrul Bucureștilor, care în secolele IX–XI ocupa o mare suprafață de teren. Beneficiară a unui susținut schimb de produse cu centrele bizantine de la Dunăre și a unei intense circulații monetare, reflectată în descoperirea unor exemplare bătute de împărații bizantini, începând cu Leon al VI-lea și continuând până la Alexios I Comnenul, această așezare putea, în condiții de viață liniștită, să evolueze de timpuriu spre faza de târg. Au trebuit să mai treacă aproape două secole până când zona viitorului oraș București a cunoscut din nou o dezvoltare capabilă să asigure baza economică și demografică necesară procesului de urbanizare. Alte așezări, care în secolul al X-lea prezentau temeiuri pentru o eventuală urbanizare, s-au stins în urma expedițiilor prădalnice ale triburilor turanice.

Studiul genezei orașului între Carpați, Dunăre și Marea Neagră dovedește că majoritatea noilor centre urbane medievale din noua perioadă istorică se plasează în mijlocul unor concentrări de sate. Nașterea și afirmarea lor au fost determinate de evoluția zonei înconjurătoare, de capacitatea economică a așezărilor ce gravitau în jurul nucleului respectiv, de posibilitatea atragerii grupului de meșteșugari corespunzător cerințelor locale și de existența unor drumuri comerciale.

După cum se știe, orașul propriu-zis a cunoscut o etapă premergătoare, în care habitatul și ocupațiile urbane s-au împletit cu cele rurale. În unele cazuri, acest răstimp a fost mai scurt, în altele el a durat câteva secole. Din diferite motive, nu toate așezările pornite pe acest făgaș au atins stadiul deplin urban. Se pot menționa în această categorie localitățile Coconi, Zimnicea, rămase în faza de trecere de la sat la oraș, așa cum au arătat cercetările recente.

Un rol important în grăbirea urbanizării a revenit factorului politic. Prezența permanentă sau temporară a autorității politice, a slujitorilor acesteia pentru exercitatea atribuțiilor de pază și vamă, eventual a instituției superioare bisericești, a contribuit la afirmarea unor localități. Exemplul cel mai concludent îl oferă Argeșul — ce va deveni Curtea de Argeș —, în vatra căruia funcționa, încă de la sfârșitul secolului al XII-lea, o curte voievodală, din care făcea parte și biserica ridicată pe la anul 1200, din piatră și cărămidă, după model sud-dunărean. În secolul al XIII-lea, Argeșul era sediul autorității politice exercitate de un voievod și se poate considera că așezarea prezenta încă de atunci unele particularități economice și sociale care reflectă procesul de urbanizare.

Această primă capitală a Țării Românești oferă, în același timp, sub raportul cunoașterii, și un model de habitat urban pentru secolele XIII–XIV. Săpăturile arheologice au surprins elemente comune cu habitatul rural, dar au evidențiat evoluții și particularități urbane. Cele mai vechi locuințe cunoscute la Curtea de Argeș au fost semnalate în imediata apropiere a Curții Domnești. Ele erau semiadâncite, cu structură lemnoasă ușoară și de paiantă, de formă rectangulară, având în interior vatră de foc. Una dintre aceste case, care își începuse existența la sfârșitul secolului al XIII-lea, a cunoscut, în primele decenii ale veacului următor, refaceri ce au constat din înlocuirea stâlpilor vechi cu alții mai rezistenți, amenajarea podelei cu un strat de argilă, construirea unui cuptor, acoperit parțial cu humă albă. Către mijlocul secolului al XIV-lea locuitorii orașului, statornicit la confluența râului Argeș cu pârâul Doamnei, își ridicau case de suprafață cu pereții fixați pe bârne de lemn susținute pe fundații de piatră de râu. La sfârșitul secolului al XIV-lea în fondul habitual al orașului Curtea de Argeș își făcuse apariția casa cu pivniță, de obicei de mai mari proporții. Una dintre aceste construcții avea un plan pătrat cu latura de 5,10 m, fiind realizată din bârne de stejar și stâlpi puternici amplasați în colțuri. La rândul ei, pivnița se afunda 1,60 m și avea pereții căptușiți cu bârne de lemn montate vertical. Separarea dintre pivniță și spațiul locuit se făcea printr-un planșeu din scânduri de brad. Descoperirea unor cahle de diferite forme arată că această casă de orășean beneficiase de sobă cu asemenea cahle. Prezența acestei dotări interioare în mediul orășenesc se confirmă și prin cercetările întreprinse la Câmpulung și la Târgoviște.

Modelul cel mai elaborat al habitatului medieval argeșan a fost ansamblul arhitectonic al Curții Domnești. În stadiul de față, informațiile privind faza voievozilor anteriori constituirii statului medieval de sine stătător sunt modeste. În mod sigur, în apropierea bisericii zidite în stil bizantin, la începutul secolului al XIII-lea, se afla și casa conducătorului politic. Ea nu a fost semnalată până în prezent. În schimb, este cunoscut palatul datorat lui Basarab I din jurul anului 1340. Plasat pe latura sudică a Curții, edificiul înscrie un plan dreptunghiular, cu laturile de 32 x 11,80 m. Pereții, groși de 1,10–1,40 m, sunt realizați din bolovani de râu, cărămidă și mortar rezistent. Construcția beneficia de pivniță și parter înalt. Accesul la subsol se făcea printr-un gârlici lung de 4,50 m și larg de 2,40 m boltit, peste care se ridica un foișor. În pivniță, doi stâlpi participau la împărțirea marii încăperi în trei travee inegale și la susținerea planșeului parterului. În apropierea casei domnești se afla un turn masiv de poartă. Întregul ansamblu era protejat cu un zid ridicat anterior anului 1340. Alei pavate cu bolovani de râu străbăteau Curtea. În mod sigur vastul teren primise și alte construcții mistuite în timp sau rămase încă necunoscute. Palatul domnesc a funcționat în același timp cu biserica Sf. Nicolae din imediata vecinătate și cu unele dintre casele de orășeni din zona centrală a orașului. Cercetările efectuate cu mare grijă au scos la iveală un prețios inventar alcătuit din obiecte de metal, monede, vase cu forme și motive ornamentale de factură bizantină, cahle, arme. Când în toamna anului 1330 Carol Robert se afla „sub cetatea Argeș"[1], așezarea beneficia de un zid de apărare, ce proteja atât ansamblul arhitectonic voievodal, cât și cartierul ocupat de slujbași, meșteșugari și negustori, plasat în partea de sud a Curții Domnești.

Dar Argeșul nu a fost un caz singular în rețeaua citadină a Țării Românești. Secolul al XIII-lea consemnează prezența Câmpulungului, a așezării de la Cetățeni, a Severinului, cărora li se poate alătura grupul orașelor de la Dunărea de Jos. Este firesc ca stadiul în care se aflau aceste târguri și orașe în primele decenii ale secolului al XIV-lea

---

[1] *DRH D*, I, p. 58.

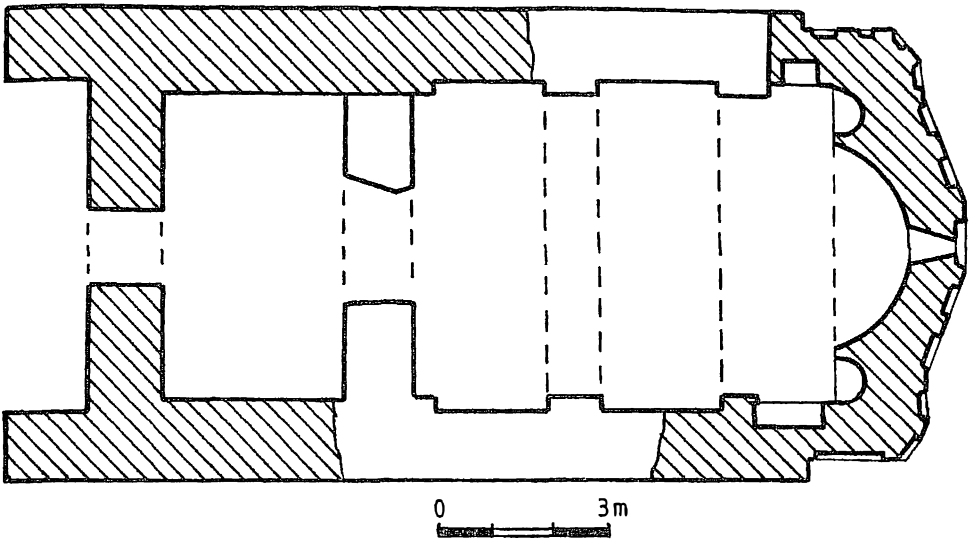

Fig. 99 Planul bisericii Sân Nicoară din secolele XIII–XIV de la Curtea de Argeș.

să fie diferit, unele fiind deja puternice centre de producție meșteșugărească și de schimb, altele abia depășind nivelul incipient urban. Un loc de seamă a revenit Câmpulungului, oraș aflat pe unul dintre importantele drumuri, care, străbătând pasul carpatin, făcea legătura cu Brașovul. Localnicilor majoritari li s-a adăugat, în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, o colonie săsească. Noii veniți vor ridica în vatra orașului monumente în stil gotic, printre care se remarcă bazilica „Cloașter" (Kloster), azi dispărută, și biserica Bărăției. Atestat pentru prima dată de inscripția aflată pe piatra funerară a comitelui Laurențiu „de Longo Campo" din anul 1300, orașul a fost, desigur, mult mai vechi. Când Basarab I a construit ansamblul arhitectonic, cunoscut azi sub numele de „Negru Vodă", el a ales un teren plasat dincolo de limita sudică a vremelnicei sale reședințe. Unele cercetări efectuate pe locul ctitoriei voievodale au scos la iveală ziduri groase de piatră, pavaje, urmele unui șanț de apărare și materiale ceramice aparținând începutului de secol al XIV-lea. Tot în vecinătatea nucleului urban s-a permanentizat târgul pentru desfacerea produselor agro-pastorale.

Prin poziția sa geografică, orașul Câmpulung a avut un rol important în desfășurarea comerțului cu Transilvania, precum și în vehicularea mărfurilor tranzitate prin Țara Românească. Așezământul comercial emis în anul 1368 de către Vladislav I pentru negustorii brașoveni precizează „tributul vechi" ce se percepea la Câmpulung[1], dovedind tradiția raporturilor economice dintre centrele de dincolo și de dincoace de Carpați.

---

[1] *Ibidem*, p. 86–87.

În apropierea acestei localități, dar străjuind cursul superior al Dâmboviței, se afla așezarea de la Cetățeni, unde, după unele opinii ce par întemeiate, s-ar fi aflat cetatea Dâmboviței și vama cu același nume. Existența unor biserici de piatră, dintre care două din secolul al XIII-lea, în jurul cărora se găseau semibordeie și locuințe de suprafață, ateliere de meșteșugari, precum și bogăția și varietatea inventarului arheologic, confirmă existența aici a unui târg sau centru politico-administrativ, cu câteva decenii înaintea constituirii statului medieval Țara Românească. Una dintre caracteristicile acestei așezări este dată de aglomerarea construcțiilor de cult, a celor cu rol militar și a caselor de locuit pe o suprafață restrânsă, oferită cu zgârcenie de acest spațiu muntos carpatin.

Dacă Argeșul, Câmpulungul, Severinul și Cetatea Dâmboviței, cărora li se pot alătura Râmnicu Vâlcea și Târgu Jiu, existente în mod cert în secolul al XIV-lea, formau linia orașelor constituite în zona submontană, un alt grup de târguri și orașe se aflau la întâlnirea dealurilor cu câmpia. Este vorba despre Slatina, Pitești, Târgoviște, Buzău, centre dezvoltate din vechi sate sau târguri. Cercetările arheologice au confirmat prezența lor ca așezări existente în prima jumătate a secolului al XIV-lea.

Centrul Câmpiei Române a beneficiat de existența unui alt șir de centre locale, alcătuit din Craiova, Roșiori de Vede, București, Gherghița. Și aceste așezări se găseau în mijlocul unor puternice aglomerări de sate. În fine, Dunărea a favorizat existența unor orașe-vad, cum au fost Severin, Turnu, Giurgiu, așezarea de la Păcuiul lui Soare, Hârșova, Brăila, Isaccea, vechea așezare de la Nufăru – jud. Tulcea, Chilia ș.a.

Dintre toate acestea, orașele de reședință au avut cea mai dinamică evoluție, care se reflectă și în domeniul habitatului. Exemplul cel mai concludent pentru secolul al XIV-lea îl oferă Târgoviște, al cărui nume sugerează o locuire veche. Așezarea, plasată pe malul drept al râului Ialomița, aduna importante drumuri comerciale, care legau centrele transilvane cu Peninsula Balcanică și cu Dunărea de Jos. În jurul vechiului târg se afla o intensă grupare de sate. Amplele cercetări de teren, întreprinse timp de mai multe decenii, atribuie vetrei orașului din secolul al XIV-lea o suprafață de circa 60 ha, desfășurată sub formă de fâșie de-a lungul râului. O stradă principală care era, de fapt, un segment al drumului spre București și care servea direct și Curtea Domnească, a polarizat o puternică aglomerare de case. Cele mai vechi construcții de locuit sunt datate în secolele XIII–XIV. Ele erau semiadâncite și de proporții modeste (2,60 x 3,80 m). În cursul secolului al XIV-lea, habitatul târgoviștean a cunoscut o evidentă dezvoltare. În zona centrală a sporit lotul caselor din lemn și al celor cu parter și pivniță, unele dintre acestea având formă patrulateră, cu laturile de 5 x 5,5 m, cu gârlici de acces. Ca dotare interioară, casa orășenească târgovișteană de la mijlocul și sfârșitul secolului al XIV-lea folosește soba cu cahle de diferite tipuri. Amenajarea Curții Domnești în timpul lui Mircea cel Bătrân a impus evacuarea unor locuințe mai vechi. Noul ansamblu voievodal era alcătuit dintr-un masiv palat de plan patrulater (29 x 32 m), cu subsol și parter înalt, în vecinătatea căruia s-a ctitorit biserica paraclis de plan treflat. Spațiul domnesc era apărat de ziduri cu turnuri și un șanț de mari proporții. Curtea Domnească a atras în jurul zidurilor sale activitatea comercială și meșteșugărească a târgoviștenilor.

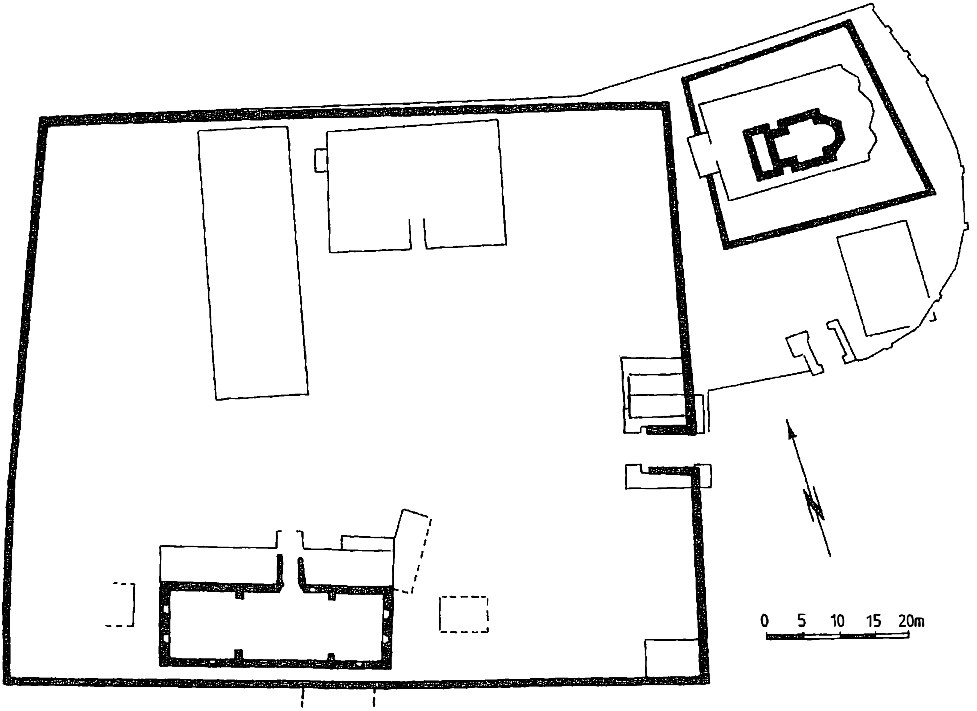

Fig. 100 Planul reședinței de la Curtea de Argeș a voievodului Basarab I.

Analizată în ansamblu, viața urbană din secolele XIII–XIV se afirmă pe întregul teritoriu al Țării Românești. O aglomerare mai evidentă se profilează în bazinele superioare și mijlocii ale Dâmboviței și Ialomiței, zone dens locuite și străbătute de importante drumuri comerciale. De fapt, toate târgurile și orașele din secolele XIII–XIV erau plasate pe vechi drumuri sau la încrucișările acestora. Beneficiind de existența unor aglomerări de sate, de o activitate economică proprie, de negoțul desfășurat pe plan local și continental, marea majoritate a târgurilor și orașelor construite în secolele XIII–XIV au cunoscut o dezvoltare constantă, dar în ritmuri diferite. Unele dintre ele au avut de suferit efectele unor expediții prădalnice sau războaie de apărare.

Primejdii ce se profilau din afara hotarelor, ca și necesitatea găzduirii dregătorilor domnești au făcut ca unele dintre orașele secolelor XIII–XIV să beneficieze de fortificații de apărare. În general, teritoriul dintre Dunăre și Carpați a cunoscut câteva tipuri de asemenea lucrări. Primul dintre acestea îl formează cetățile de refugiu plasate în locuri greu accesibile, așa cum se înfățișează nucleul inițial al cetății Poienari, datând din secolul al XIV-lea. O altă categorie a fost reprezentată de cetățile de hotar, construite lângă vechi așezări de margine sau la puncte de vamă. Din această categorie au făcut parte cetățile de la Cetățeni, Severin, Turnu, Giurgiu, Hârșova, Enisala. Cele mai multe dintre orașele

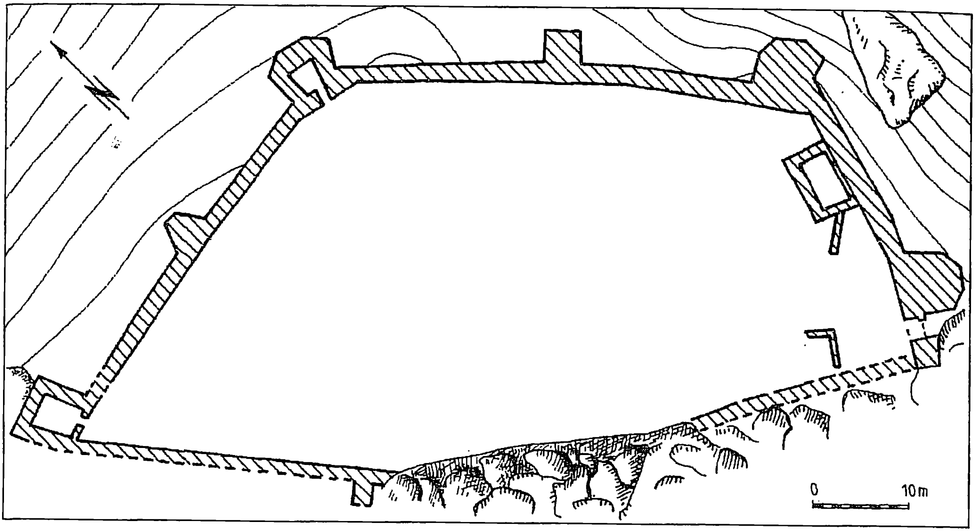

Fig. 101 Planul cetății medievale de la Enisala, jud. Tulcea, secolele XIII–XIV.

și târgurile de câmpie au beneficiat de mici fortificații, de tipul celei descoperite la București pe locul viitoarei Curți Domnești și care se datează spre mijlocul secolului al XIV-lea. De formă patrulateră, cu o suprafață de circa 160 m^2, având ziduri de cărămidă și fiind înconjurată cu un șanț de apărare, cetatea de pe Dâmbovița — București — avea rolul de punct vamal și de supraveghere a drumurilor ce tranzitau teritoriul viitoarei capitale a Țării Românești.

Preocuparea pentru protejarea așezărilor rurale s-a materializat prin cetăți de pământ sau prin amenajarea unor șanțuri cu val de apărare, de genul fortificațiilor ușoare, cum au fost cele descoperite la Coconi, Frumoasa, Basarabi–Calafat ș.a. Este foarte probabil că cetăți de pământ de tipul aceleia cercetate la Frumoasa – jud. Teleorman, datând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, să fi existat într-o etapă anterioară. Pe temeiul tuturor acestor informații și documente scrise sau materiale se poate afirma că habitatul din secolele XIII–XIV reflectă în mod fidel stadiul dezvoltării sociale și economice a Țării Românești și a teritoriului dintre Dunăre și mare.

b. Evoluția vieții economice: agricultura, mineritul, meșteșugurile, comerțul

Perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XIII-lea și mijlocul veacului următor a reprezentat epoca de maturizare a structurilor economice și sociale, pe a căror bază s-a desfășurat etapa finală a procesului de organizare politică superioară a societății românești. Unificarea organismelor politice până la nivelul statelor feudale de sine stătătoare s-a putut realiza datorită unei dezvoltări economice și sociale superioare, comparativ cu epoca anterioară, care a permis îndeplinirea năzuințelor de eliberare și de independență politică a țărilor române față de dominația exercitată de factorii externi asupra teritoriilor românești, îndeosebi de la est și de la sud de Carpați.

Impactul tătar a constituit una dintre cele mai grele încercări prin care societatea românească a trecut în decursul existenței sale, încercare care a afectat profund dezvoltarea societății autohtone. Desigur, după cum s-a arătat, urmările unei asemenea situații s-au manifestat nuanțat, de la o regiune la alta, în funcție de apropierea sau de depărtarea acestora față de centrul de exercitare a autorității tătărești. Decăderea puterii Hoardei de Aur s-a făcut simțită în prima jumătate a secolului al XIV-lea, permițând societății românești să-și recapete, de atunci înainte, ritmul normal de dezvoltare, sub aspectele sale fundamentale.

Cercetările întemeiate pe izvoarele scrise și arheologice au demonstrat că, mai cu seamă în prima jumătate a secolului al XIV-lea, a avut loc o sensibilă dezvoltare economică, îndeletnicirile agrare înregistrând un vizibil progres.

Cultura plantelor *cerealiere* a cunoscut o intensificare, atât sub aspect extensiv, cât și intensiv, în special pe teritoriul Transilvaniei. Într-un număr important de documente de cancelarie se vorbește despre numeroase terenuri arabile (*terrae arabiles*) în diferite părți ale Transilvaniei, menționându-se, în chip expres, „pământuri arabile“ și „locuri cu grâu“[1]. Caracterul extensiv al agriculturii, de altfel de veche tradiție, este definit acum de acțiunile de defrișare și de desțelenire, frecvent menționate în documentele vremii. Actele de danie pomenesc în chip expres pământuri intrate în circuitul agricol prin defrișare și desțelenire: „o bucată despădurită acum dintâi“ (*particula de novo extirpata*), „o bucată de pământ“ curând despădurită și curățată de mărăcini sau moșie „desțelenită“ sunt expresiile folosite în documente pentru denumirea locurilor noi de arătură[2].

Unele descoperiri arheologice atestă un fenomen asemănător și în teritoriile românești extracarpatice. Este vorba de apariția sau de prezența mai frecventă în această vreme a unor unelte specifice desțelenirii, cum este oticul, folosit pentru curățatul brăzdarului de plug. Astfel de descoperiri, în măsură să dea consistență afirmației de mai înainte, s-au făcut în multe localități de pe teritoriul Moldovei și al Țării Românești.

Cultura cerealieră intensivă, deși timidă, se manifestă prin câteva particularități semnificative. Încercările din etapa anterioară de folosire a brăzdarului asimetric, în măsură să ducă la un randament economic sporit prin răsturnarea brazdei, sunt acum continuate, cu tot mai mare insistență, cu toate că vechiul tip de plug cu brăzdar simetric continuă să fie utilizat destul de mult.

În privința sistemului de cultură, tot mai multe documente scrise atestă, în această perioadă, practicarea în Transilvania a rotației bienale și chiar trienale a culturilor cerealiere. Expresia „pământuri arabile lucrate și nelucrate“ întâlnită în documente se referă, de bună seamă, la alternarea culturilor pe soluri sau câmpuri diferite[1]. În scopul creșterii producției cerealiere, se practica și îngrășarea terenurilor arabile prin gunoire sau prin arderea paielor, după recoltarea cerealelor. Acest procedeu de fertilizare a pământului de arătură apare destul de frecvent în actele din prima jumătate a secolului al XIV-lea din Transilvania. De pildă, cu prilejul împărțirii unor terenuri, se menționează că „pământurile gunoite" (*terrae fimatae*) să fie împărțite în cinci părți[2], iar altă dată „pământurile arabile gunoite" (*terrae arabiles fimatae*) făceau, tot în Transilvania, obiectul unor tranzacții. Fără îndoială că practica aplicării îngrășămintelor naturale era în directă legătură, în primul rând, cu sistemul de rotație bienală și trienală a culturilor cerealiere.

---

[1] *DIR C, veac. XIV,* I, p. 333, 347 etc.

[2] *Ibidem*, IV, p. 83; Hurmuzaki, I/1, p. 72–74.

Toate aceste măsuri nu puteau să nu ducă la creșterea producției cerealiere, solicitată tot mai mult de dezvoltarea orașelor și a schimburilor comerciale. Izvoare scrise, datând de la finele secolului al XIII-lea și mai ales din prima jumătate a secolului al XIV-lea, atestă comercializarea grânelor în orașele dunărene și ale bazinului pontic. La această activitate participau și ținuturile românești, de vreme ce izvoarele menționează existența unor schele de încărcat grânele în porturile dunărene.

Ținând seama de raportul de condiționare dintre cele două ramuri fundamentale ale agriculturii, *creșterea animalelor* — în înțelesul său mai larg, inclusiv diferitele forme ale păstoritului legat de gospodăria sătească —, a înregistrat și ea progrese corespunzătoare. Mai cu seamă cornutele mari folosite la muncile agricole și la transporturi au devenit, în bună măsură, obiect al schimburilor comerciale pe piața internă și chiar pe aceea externă, constituind o importantă sursă de venituri pentru marea gospodărie agricolă.

Celelalte ramuri specializate, precum *viticultura*, *pomicultura*, *legumicultura* sau *cultura plantelor textile*, au înregistrat și ele unele progrese, mai cu seamă prin extinderea suprafețelor, îndeosebi în Transilvania. Totodată, se constată că în domeniul culturii pomilor fructiferi s-a trecut la o mai rațională organizare a acestei îndeletniciri prin selecționarea și îngrijirea mai eficientă a diferitelor specii de pomi. Documentele din secolul al XIV-lea atestă existența în Transilvania a numeroase livezi de pomi roditori (*pomeria*).

O prețioasă sursă de sporire a rezervelor de hrană și, totodată, a veniturilor bănești realizate prin comercializare, a constituit-o *pescuitul*, îndeletnicire favorizată de abundența în pește a apelor noastre. Alături de pescuitul natural, documentele din secolele XIII–XIV menționează tot mai frecvent existența unor pescării amenajate de mâna omului, în vederea sporirii rezervelor de pește. Diploma cavalerilor ioaniți pomenește în 1247 de existența, în Oltenia, a unor asemenea pescării, iar documente din prima jumătate a secolului al XIV-lea menționează și în Transilvania numeroase astfel de amenajări, unele sate având câte 3–4 iazuri de pește. La Juc, de pildă, existau trei heleșteie în 1332, iar la Frata nu mai puțin de cinci pescării în 1355[3]. Ca și în pomicultură, se poate aprecia că în această vreme s-a trecut, și în domeniul pescuitului, la o exploatare mai rațională a acestei bogății.

---

[1] *DIR C, veac. XIV*, IV, p. 493; Academia Română, Fil. Cluj, Arhiva istorică, LXXI.

[2] *DIR C, sec. XIV*, IV, p. 43.

[3] *DRH C*, X, p. 366.

O extindere apreciabilă a cunoscut, în secolele XIII–XIV, ***valorificarea bogățiilor miniere***, mai cu seamă în teritoriile românești intracarpatice. În legătură cu obținerea și cu folosirea metalelor de bază, erau exploatate tot mai intens minele de fier, de aramă, de plumb și de metale prețioase, deschizându-se noi orizonturi de mineralizații. Actul emis de regele Andrei al III-lea în 1291 pentru localitatea minieră Remetea este deosebit de important pentru cunoașterea operațiunilor procesului de extracție a minereului, de reducere a sa și de prelucrare a metalului obținut, enumerându-se, cu acest prilej, categorii de lucrători ca : minieri, cultivatori, fierari, cărbunari și turnători în fier, împreună cu ajutoarele lor[1]. Alte documente menționează deschiderea unor noi exploatări de minereu de fier (*novo inventi*), precum cele de la Birtin pe Criș la 1325 sau cele existente în aceeași perioadă în Țara Beiușului, pe domeniile episcopiei din Oradea.

În ținuturile românești de la est și de sud de Carpați, valorificarea mineralizațiilor locale din neoformațiuni a continuat să reprezinte, și în secolele XIII–XIV, principala sursă de metal. În acest sens poate fi menționată descoperirea unor cuptoare și a unor vestigii ale reducerii minereurilor la Hlincea–Iași, Hansca (Basarabia), Cetățenii din Vale – jud. Argeș și în multe alte locuri. Ritmul de valorificare era mult mai scăzut, între altele și pentru că se aducea din Transilvania metal brut. Treptat, a început să fie abandonată, din motive economice, valorificarea mineralizațiilor sedimentar-aluvionare, sărace în oxizi de fier, a căror prelucrare necesita un proces complex și dificil, cu un randament scăzut.

O dezvoltare sensibilă a cunoscut-o și exploatarea metalelor prețioase în Transilvania, mai cu seamă în prima jumătate a secolului al XIV-lea, după ce au fost lichidate urmările năvălirii tătarilor. Ca și în cazul exploatării fierului, a crescut și aici numărul minelor aflate în uz. Astfel, de pildă, un document din 1271 menționează exploatarea minieră de la Baia de Arieș, iar în 1325 se acordă noi privilegii lucrătorilor oaspeți de la aceste mine aurifere[2]. Aurul și argintul se mai exploatau la Băiuț și Cavnic din zona Baia Mare, la Baia Sprie, Abrud, Roșia, Baia de Criș și în alte locuri.

Regele Carol Robert a elaborat, în 1327, un așezământ minier, prin care se hotăra ca terenurile pe care se descoperă metale prețioase să rămână, în continuare, în proprietatea vechilor lor stăpâni, cu condiția ca două treimi din producția obținută să fie vărsată tezaurului regesc[3]. Consecința acestui așezământ a fost înviorarea considerabilă a exploatării metalelor prețioase. S-a dezvoltat, totodată, și tehnica extracției minereurilor; un document din 1347, emis pentru minerii din Baia Mare (*Rivulus Dominarum*) și Baia Săsar, menționează exploatarea aurului și a argintului prin sistemul galeriilor (*stolo*) și al hrubelor (*fovea*), adică al galeriilor secundare, care duceau la abataje. Pentru ușurarea procesului de obținere a aurului, piatra de var era folosită ca fondant. Documentul este deosebit de important și pentru datele de ordin administrativ pe care le conține; se menționează obștea lucrătorilor, judele și jurații, „magistrul priceput în ale muntelui“, supraveghetorii de mină (*scansores*) și probistul aurului (*aurifactor*)[1].

---

[1] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 376.

[2] *Ibidem, veac. XIV*, II, p. 150; III, p. 424.

[3] *Ibidem*, II, p. 219–220.

Sarea s-a bucurat, în continuare, de o deosebită atenție, fiind exploatată cam în aceleași ocne puse în valoare în etapa precedentă: Turda, Ocna Mureșului, Cojocna, Sic, Ocna Sibiului, Rona, toate acestea în Transilvania, la Târgu Ocna în Moldova și Slănic în Țara Românească, Tuzla în Dobrogea, precum și din malurile de sare care aflorau la suprafața solului, dispuse pe versanții sudici și estici ai Carpaților.

În domeniul ***producției meșteșugărești***, diviziunea socială a muncii, exprimată în procesul de specializare, a câștigat atât în suprafață, cât și în adâncime. A crescut, pe de o parte, numărul celor ocupați în această activitate, iar, pe de altă parte, din meșteșugurile de bază s-au desprins noi ramuri specializate. Documentele de cancelarie emise pentru teritoriul Transilvaniei, alte izvoare ca registrul notarial redactat la Chilia la mijlocul secolului al XIV-lea, precum și resturile atelierelor de prelucrare a metalelor sau a uneltelor de lucru descoperite în săpături arheologice, atestă existența a numeroase categorii de meșteșugari, răspândiți în așezările rurale libere, pe domeniile feudale și în așezările cu caracter urban din acea vreme. Existau meșteri în domeniul prelucrării metalelor (fierari, săbieri, șlefuitori de săbii, aurari, argintari, armurieri), în domeniul construcției (lemnari, dulgheri, zidari, pietrari), în domeniul prelucrării pieilor (tăbăcari, cojocari, cizmari), în domeniul confecționării îmbrăcămintii, în domeniul alimentar (morari, brutari, măcelari).

Meșteșugul aurăritului ajunsese la mare cinste, mai cu seamă către mijlocul secolului al XIV-lea; emblema de gală a lui Ludovic I de Anjou, păstrată la Aachen, este socotită drept opera unor meșteri aurari din școala clujeană, executată înainte de 1366. Precum se știe, școala clujeană a dat, în acest timp, artiști de mare valoare ca frații sculptori Martin și Gheorghe, chemați de Carol al IV-lea de Luxemburg la Praga, pentru a executa statuia ecvestră din bronz a Sfântului Gheorghe, lucrare ce poate sta alături de cele ale marilor sculptori ai epocii.

În 1342 se construiau la Olosig, azi cartier al Oradei, piue (*molendinae pilatoriae*) după o tehnică nouă (*novo ingennio*), iar într-un document din același an se pomenește, între Cisnădie și Șelimbăr, un loc cu numele „șanțul morii de tăbăcit“[2], ceea ce presupune existența în acest loc a unei asemenea instalații. La Sibiu, Sebeș, Sighișoara, Cluj și Orăștie numărul meșterilor era mare, astfel încât ei s-au organizat de timpuriu în asociații profesionale. Datorită meseriei lor, mulți meșteșugari dețineau funcții administrative importante, ca, de exemplu, pe cea de jude (primar), pe care o avea fierarul Ioan din Slimnic, sau ca cea de jurat al orașului Sebeș, deținută, în 1345, de Ioan măcelarul și de Nicolae blănarul.

Consecință a creșterii concurenței și a necesității de apărare a intereselor comune fiecărei ramuri meșteșugărești, meșterii transilvăneni încep să se organizeze în asociații profesionale, în bresle. Apărarea intereselor comune, procurarea materiei prime necesare, ca și asigurarea desfacerii mărfurilor produse, lupta împotriva concurenței au constituit cauzele majore ale fenomenului de organizare profesională a meșteșugarilor de pretutindeni. Prima asociație de acest fel menționată de documente datează din 1291; este vorba de meșteșugarii de la Remetea, cărora regele Andrei al III-lea le-a acordat drepturi și libertăți, în cazul intrării în asociația (*societas*) meșteșugarilor din localitate[1]. Alte asemenea asociații sunt pomenite în 1386, iar la 1376 statutele breslelor din patru orașe transilvănene (Sibiu, Sighișoara, Orăștie și Sebeș) erau socotite învechite, urmând a fi reînnoite, fapt ce presupune existența lor de multă vreme. Potrivit documentelor, în cele patru orașe existau, în 1376, 19 bresle (*fraternitates*): a măcelarilor, a brutarilor, a pielarilor, a tăbăcarilor, a cizmarilor, a fierarilor, a blănarilor-cojocari, a mănușarilor, a cuțitarilor, a celor ce făceau mantale, a pălărierilor, a funarilor, a țesătorilor de lână, a țesătorilor de pânză, a dogarilor-butnari, a olarilor, a arcarilor, a croitorilor și a trăistarilor[2].

---

[1] *Ibidem*, IV, p. 401.

[2] Zimmermann-Werner, I, p. 522–523.

Documentele scrise și arheologice atestă existența unor asemenea categorii de meșteșugari și pe teritoriul Moldovei, al Țării Românești și Dobrogei. Așa, de pildă, la Bâtca Doamnei–Piatra Neamț existau meșteri fierari ale căror unelte (nicovale, sfredele, pile, clești), precum și obiecte finite (brăzdare de plug, coase, seceri) sau deșeuri de la prelucrare și zgură de fier au fost descoperite în săpăturile arheologice efectuate aici. Asemenea vestigii au fost descoperite și în alte localități, ca la Cetățeni – jud. Argeș, Păcuiul lui Soare – jud. Constanța, datând din secolele XIII–XIV. Date deosebit de interesante oferă și un registru notarial genovez redactat la Chilia la mijlocul secolului al XIV-lea. Aici erau menționate mori de făină, care se închiriau, având o capacitate de producție exprimată de forța celor trei sau patru cai care le acționau. Un morar (*molinarius*) din Chilia închiria, către 1360–1361, o moară și un cuptor. Același registru menționează în oraș pe un oarecare Petrena croitor (*sartor*), care primea o sumă de bani de la un armean din oraș, și, de asemenea, meșteri brutari și măcelari. Descoperirea în aceeași zonă a gurilor Dunării a monedelor imitație după aspri tătărești din aramă argintată, monede bătute, se pare, la Vicina, prezența imitațiilor dinarilor vienezi, descoperite la Drobeta-Turnu Severin, atestă existența aici a unor meșteri a căror meserie le permitea astfel de activități.

Comerțul. Consecință firească a dezvoltării producției, activitatea de schimb pe teritoriul românesc a înregistrat în secolele XIII–XIV un notabil progres, în condițiile depășirii distrugerilor și a pierderilor provocate de invazia mongolilor din 1241. Deși ponderea producției orientate spre realizarea bunurilor de consum personal continua să fie sensibilă, o parte din ce în ce mai însemnată din produsele realizate intra în circulație prin intermediul pieței, chiar fără ca producția de mărfuri să aibă, deocamdată, un caracter general și permanent. Economia românească, asemenea economiei din spațiile vecine, se afla antrenată în procesul de dezvoltare a schimbului de mărfuri, intern sau extern.

---

[1] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 378.

[2] Zimmermann-Werner, II, p. 449–452.

O apreciabilă activitate de schimb este constatată în circulația internă a mărfurilor, care se produceau pe întreg teritoriul carpato-dunărean, în circuitul sat-oraș; tot așa cum se cere evidențiat schimbul mărfurilor între locuitorii provinciilor istorice românești. Nu exista o monedă locală care să se impună în raport cu alte monede, dar dezvoltarea relațiilor marfă-bani s-a desfășurat pe baza monedelor străine și mai ales a „banilor universali", produsele-marfă schimbându-se cu metale prețioase, îndeosebi sub forma obiectelor de preț.

Paralel cu folosirea metalului prețios, o însemnătate deosebită a căpătat-o în această vreme, comparativ cu epoca anterioară, și folosirea monedei divizionare de bronz, ca mijloc curent de plată în schimbul mărunt de mărfuri. Pentru acoperirea necesităților de schimb, s-a simțit nevoia multiplicării monedei existente, prin „fragmentarea" sa în bucăți egale sau prin imitarea și prin falsificarea monedei străine cu valoare circulatorie internă. Asemenea fenomene, întâlnite în întreaga economie medievală europeană, se regăsesc și în cadrul societății românești. În tezaurul de la Uzunbair – jud. Tulcea, s-a descoperit un important număr de falsuri și de imitații ale monedelor tătărești de la finele secolului al XIII-lea, lucrate din aramă argintată, precum și fragmente de monede. În tezaurul de la Oțeleni – jud. Vaslui, din aceeași vreme, se aflau și exemplare reprezentând imitații ale dirhemilor tătărești, iar alte descoperiri, tot din Moldova, au pus în evidență imitații ale ducatului venețian, emis între 1312 și 1382.

O importanță deosebită prezintă descoperirea, la Drobeta-Turnu Severin, a replicilor locale din metal comun ale monedelor ungurești și ale dinarilor vienezi, precum și descoperirea la Balș – jud. Olt, a unui tezaur din monede bizantine de bronz, din care cele mai multe erau tăiate în patru, altele în opt bucăți egale, reprezentând un sfert sau o optime din valorea monedei respective. Această practică trebuie interpretată ca o consecință a unor raporturi economice destul de dezvoltate, care făceau să se simtă nevoia unei monede mărunte divizionare, în măsură să faciliteze comerțul local.

Exemplele de mai sus, destul de frecvente, de altfel, demonstrează intensificarea tranzacțiilor comerciale interne, în cadrul cărora un rol important a revenit așezărilor cu caracter urban. Acestea obțineau venituri consistente din comerțul pe care-l efectuau, fie întreținând strânse raporturi economice între ele, fie difuzând la sate, mai cu seamă în așezările sătești din vecinătatea lor, diferite mărfuri locale sau străine. Cercetările arheologice au evidențiat prezența la sate a unor produse realizate în cadrul orașelor și pătrunse pe calea schimbului în lumea rurală.

La târgurile periodice, ținute de regulă în orașe, dar și în locuri care au căpătat prin tradiție un asemenea rol, participau și locuitorii satelor din apropiere sau dintr-o regiune dată, furnizori de produse agroalimentare și cumpărători ai mărfurilor meșteșugărești de care ei aveau nevoie. Munții Carpați, departe de a fi constituit un hotar de netrecut, au permis, prin numeroasele lor trecători, o legătură permanentă între provinciile românești, în tot cursul dezvoltării lor istorice. Pe ambele povârnișuri ale Carpaților existau târguri, unde locuitorii veniți de la depărtări mai mari sau mai mici își schimbau produsele.

Prin intermediul regalității ungare, care a acordat negustorilor transilvăneni numeroase privilegii, a fost sprijinit contactul dintre ținuturile românești, precum și dintre acestea și marile centre comerciale ale Apusului. Negustorii sibieni, de pildă, au primit încă din 1224 libertatea de a merge pretutindeni, în târgurile care se țineau pe ambele versante carpatine, fiind scutiți de dările către visteria regală. În vechile locuri de vamă, oamenii nobililor și ai mănăstirilor erau scutiți de taxa de trecere, aceasta fiind plătită numai de „negustorii care trec dintr-o țară în alta“[1]. Mărturii ale acestor schimburi sunt și monedele regilor unguri descoperite la est și sud de Carpați, ca, de pildă, cele emise în timpul regelui Bela al III-lea și al urmașilor săi, descoperite la Cetățeni și Curtea de Argeș în Țara Românească, precum și la Bâtca Doamnei sau Brăești în Moldova.

O intensă activitate se constată în domeniul schimbului extern de mărfuri, țările române întreținând multiple raporturi comerciale, mai cu seamă cu statele din jur, dar și cu centre economice situate la depărtări mai mari. Deosebit de intensă a fost activitatea negustorilor genovezi, mai ales la Dunărea de Jos și pe litoralul apusean al Mării Negre, unde s-au dezvoltat orașe, precum Cetatea Albă, Licostomo, Chilia și Vicina. Din actele redactate la Pera se poate vedea că valoarea mărfurilor, având destinația Vicina, se ridica la 3 455 perperi de aur bizantini pe la 1281, ceea ce reprezenta cam o cincime din investițiile făcute de negustorii genovezi din Pera în comerțul Mării Negre. Dar aceste calcule s-au făcut doar pe baza actelor redactate de un singur notar, în afara lor existând cu siguranță și altele, deoarece în Pera instrumentau 20 de notari, ale căror registre nu s-au păstrat, tot așa cum nu s-au păstrat nici actele redactate la Vicina.

Potrivit actelor notariale menționate, negustorii italieni aduceau la gurile Dunării felurite mărfuri, dintre care țesăturile de sorturi diferite erau foarte mult solicitate. Postavul provenind din Florența este atestat în mare cantitate. Urmează postavul francez, bumbacul, țesăturile de mătase orientală — ca cendalul de Niceea —, țesături de in purtând denumirea de „bocharamis“, saci de in aduși de la Caffa, apoi mirodenii, untdelemn, precum și tot felul de vinuri și de fructe din Grecia.

Din ținuturile românești, negustorii italieni cumpărau o gamă variată de produse, pe care aceștia le desfăceau pe piețele orientale sau mediteraneene. Așa cum reiese din documente, produsele cel mai mult solicitate erau grânele. Către 1276–1278 din părțile Mării Negre era cumpărată o anumită cantitate de grâu. Grâul de la Vicina („de Vezina“) este menționat către 1335–1340 în tratatul *La pratica della mercatura* al florentinului Pegolotti Francesco Balducci. Către mijlocul secolului al XIV-lea, cu prilejul conflictului dintre genovezi și venețieni, erau pomenite la Licostomo și în alte părți „schele de grâu“ (*caricatoria frumenti*). Valoarea grâului exportat la Pera se ridica, după calculele făcute pe baza a numai șapte acte, la circa 2 000 de perperi. Un alt produs românesc comercializat pe piețele orașelor de la gurile Dunării, produs căutat de către genovezi, era mierea, vândută în cantități foarte mari, deoarece doar în cinci contracte sunt menționate circa 6 000 kg plătite în *somi* de argint, în valoare de aproximativ 7 000 perperi de aur bizantini. Ceara constituia un alt articol mult apreciat de genovezi, care îl cumpărau în cantități apreciabile pentru a fi exportat la Genova. Documentele menționează și sarea ca obiect de export din ținuturile românești, dar proveniența acesteia rămâne incertă. După aprecierile făcute, deocamdată pe baza câtorva acte, valoarea sării încărcate se ridica la circa 9 *somi* de argint.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII,* I, p. 210; *veac. XIII,* II, p. 363.

Documentele de care dispunem mai pomenesc peștele, ca articol de export din ținuturile românești de la Dunărea de Jos. Despre transportul de pește la sudul Dunării s-a păstrat o știre din anul 1299. Într-o scrisoare din primăvara acelui an, Teodor Metochites, trimisul lui Andronic al II-lea, relatează despre consumul de pește la curtea regelui sârb: „Acești pești — subliniază Metochites — sunt dintre cei mai mari și grași de la Dunăre și ajung mai rar la noi, fiind căutați de unii oameni cu precădere, dar nu întotdeauna cu succes“[1]. Firește că peștele care lua drumul exportului era prelucrat, sărat de obicei. În săpăturile arheologice efectuate la Păcuiul lui Soare și în alte așezări dunărene s-au găsit resturi osteologice de la pești de dimensiuni mari, aparținând unor specii valoroase, în special sturioni, a căror carne se putea conserva cu ușurință cu ajutorul sării. Izvoarele mai pomenesc, ca articol de export, pieile mari lucrate, carnea sărată și vinul.

Astfel avem imaginea, desigur incompletă, a marii cantități de mărfuri scoase de negustorii italieni din ținuturile românești în secolele XIII–XIV și, în această nouă lumină, putem aprecia și rolul pe care aceștia l-au jucat, în vremea respectivă, la gurile Dunării. Registrul lui Antonio di Podenzzolo indică o valoare totală de peste 7 700 perperi de aur pentru produsele românești încărcate în orașul de la Dunăre în decursul a numai cinci luni de zile, în perioada cea mai puțin favorabilă a anului, între noiembrie 1360 și mai 1361. Această cifră corespunde unei treimi din venitul anual al vămii imperiale de la Constantinopol. De altfel, foarte semnificativă este și cantitatea mare a monedei bizantine descoperite pe teritoriile românești, adusă mai cu seamă de negustori genovezi, în vederea cumpărării de mărfuri și de produse locale.

Același registru dă unele indicații asupra mecanismului efectuării schimbului și a plății mărfurilor. Pentru cumpărarea acestora, negustorii aveau nevoie de convertirea monedei lor (perperi de aur sau chiar aur), adusă de la Pera, în monedă divizionară și în monedă de argint și *somi* de argint, care circulau în părțile noastre, sau să schimbe diferite monede contra argint sau aur pur, neprefăcut în monedă, ca bani universali. Aceste operații erau efectuate cu ajutorul „băncilor“ existente în acest scop. Pentru mărfurile aduse la Pera, negustorul primea acolo, la vânzarea lor, perperi de aur. De multe ori, negustorii luau la Chilia bani cu împrumut după etalonul de acolo (*somi* de argint „ad pondus“ sau „ad sagium Chili“) și plăteau la Pera după etalonul în aur al acestui oraș.

Registrul genovez menționează existența, în orașul de la gurile Dunării, a unor „bănci“ și a unor „bancheri“, care se ocupau cu schimbul de bani. Unul din ele poartă mențiunea că a fost redactat *apud bancum Lorenzo Bustarino*. Un alt bancher, Francesco Bustarino, este menționat în calitate de cumpărător de grâu; tot acesta dă un împrumut unui oarecare Manole.

---

[1] *Diplomatarium veneto-levantinum sive acta et diplomata res veneta, grecas sive Levantis illustrantia*, II, Veneția, 1899, doc. 91, p. 5–59.

Mijloacele de transport erau închiriate de la diverși patroni de nave, unii dintre ei călugări ai unor mănăstiri angajate în relațiile comerciale. Toată această febrilă activitate conferea centrelor economice de la Dunărea de Jos imaginea marilor orașe portuare din vremea respectivă. Fără îndoială că eforturile genovezilor în vederea atingerii scopurilor lor economice erau din plin răsplătite. Veniturile mari pe care ei le realizau din comerțul practicat în părțile noastre erau în măsură să-i mulțumească. Precum s-a arătat, aceste venituri erau obținute, în primul rând, din aducerea de mărfuri străine în teritoriile românești, mărfuri destinate vârfurilor societății. Profituri mari realizau și din diferența de preț a mărfurilor cumpărate de la localnici pe prețuri mai mici și vândute în diferite locuri din Imperiul bizantin sau chiar în țări mai îndepărtate, la prețuri destul de ridicate. Dimensionarea acestui „export“ al produselor societății românești, mijlocit de genovezi, poate oferi posibilitatea cunoașterii modului în care s-a produs legătura nemijlocită dintre negustorii italieni și societatea locală.

Fără a neglija aspectul negativ al activității negustorilor italieni și în general străini, care, mijlocind schimbul dintre regiuni mai slab dezvoltate și centre aflate la un stadiu mai evoluat, dezavantajau societatea românească obținând profituri mari, trebuie spus că toate aceste operații comerciale au avut și aspecte pozitive în ceea ce privește dezvoltarea producției locale.

Cantitățile mari de grâu, piei lucrate, miere, produse alimentare prelucrate sau sare, scoase din teritoriile Moldovei și Țării Românești de către negustorii italieni din secolele XIII–XIV, au stimulat, cum era și firesc, producția locală. Creatorii direcți ai acestor produse prelucrate sau semiprelucrate au fost din ce în ce mai mult solicitați, lucru care a influențat procesul de specializare, de adâncire a diviziunii muncii. De aceea, în aprecierea rolului activității genoveze la gurile Dunării în secolele XIII–XIV, trebuie observat caracterul său dublu, de exploatare, dar și de stimulare a producției locale, izvorât, în ambele cazuri, din necesitățile practicării schimbului de mărfuri în condițiile vremii.

Relațiile comerciale ale teritoriilor românești cu sudul Dunării au contituat și în secolele XIII–XIV, un loc important revenind aici localităților din nordul Bulgariei (Vidin, Rahova, Nicopole, Șviștov, Ruse, Silistra), puncte de trecere obligatorii dintr-o parte în alta a fluviului. Mărturii ale relațiilor de schimb între orașele de pe teritoriul Bulgariei, al Țării Românești și al Dobrogei mai cu seamă, între care cele arheologice ocupă un loc important, atestă strânse legături cu centrele de la sudul Dunării. Este de menționat descoperirea, în diverse puncte de pe teritoriul românesc, a diferitelor emisiuni monetare ale țarilor bulgari. La Calafat, Păcuiul lui Soare, Basarabi, Zimnicea și chiar în puncte mai nordice, precum Cetățeni, au fost descoperite, în săpături arheologice sau întâmplător, monede emise de Mihail al III-lea Șișman și de Alexandru, țarul bulgar de la Târnovo, asociat la domnie cu fiul său Mihail. Prin intermediul negustorilor sud-dunăreni ajungeau pe teritoriul țărilor române mărfuri raguzane. Într-un tezaur descoperit la Galiciuica – jud. Dolj, au apărut și emisiuni raguzane din secolul al XIV-lea. Privilegiile acordate de țarii bulgari negustorilor raguzani permiteau acestora să ajungă în orașele de pe teritoriul Dobrogei, al Țării Românești sau al Moldovei. În 1349, Ștefan Dușan a încheiat un tratat de comerț cu republica raguzană, prin care se confirmau vechile privilegii ale negustorilor de acolo. Într-unul dintre articolele tratatului se arată mărfurile prohibite: „Numai arme să nu transporte, nici în Bulgaria, nici în țara lui Basarab, nici în altă țară..."[1].

Prin intermediul regatului ungar, ținuturile românești erau puse în legătură cu marile centre comerciale ale Apusului. În special negustorii vienezi vizitau des aceste ținuturi. În 1317 și 1318, Carol Robert acorda negustorilor vienezi slobozenie pentru mărfurile lor de orice fel, care urmau a fi aduse, atât pe uscat, cât și pe apă, iar mănăstirea Sf. Cruce din Austria primea scutire pentru cerealele cumpărate în regatul Ungariei, ca și dreptul de a-și înmagazina și de a-și vinde lucrurile sale în orașele, în târgurile și în satele din întregul regat. Calea de uscat prin regatul Ungariei era folosită și de negustorii venețieni. La 1310, negustorul italian Francesco Lapi Rocchetti media o sumă de 15 mărci de argint bun, fin și curat, după greutatea de la Buda, între Benedict, episcopul Transilvaniei și cardinalul Gentile, legat papal, și tot el este menționat, anul următor, în Transilvania, ca reprezentant al societății Peruzzi din Veneția[2].

Unele relații de schimb au avut locuitorii de pe teritoriul Moldovei mai cu seamă cu popoarele din Răsărit. Săpăturile arheologice au furnizat indicii despre circulația în părțile noastre a unor mărfuri confecționate pe teritoriile statelor est-europene. La Hlincea–Iași au fost descoperite fusaiole din ardezie roșie, datând din secolele XII–XIII, confecționate în atelierele din Ovruci (Ucraina) și aduse aici pe calea schimbului. De proveniență kieviană sunt și unele dintre obiectele de podoabă care alcătuiesc tezaurul descoperit la Voinești – jud. Iași, datat în secolele XII–XIII, toate acestea constituind mărturii ale relațiilor de comerț existente între românii de la est de Carpați și locuitorii ținuturilor de dincolo de Nistru. Spre teritoriile românești erau vehiculate, în secolul al XIII-lea, produse ale Orientului, precum și monede de bronz și de argint ale regatului Armeniei Mici din Cilicia microasiatică. În cadrul marelui comerț oriental și al comerțului intern, un rol economic deosebit l-a jucat moneda Hoardei de Aur, vehiculată de negustorii străini, printre care de cei genovezi. Cele mai frecvente monede tătărești din secolele XIII–XIV au fost dirhemii de argint ai Hoardei de Aur, descoperite în special pe teritoriul Moldovei și al Dobrogei, acolo unde dominația mongolă s-a exercitat cel mai intens. Între Carpați și Dunăre, moneda tătărească nu a jucat un rol economic substanțial, dovadă fiind puținătatea descoperirilor. Reține în mod deosebit atenția numărul mare al monedelor tătărești de argint din tezaurul de la Oțeleni, alături de care se aflau și 11 piese de argint reprezentând imitații ale dirhemilor. Legendele lor, mult deformate, vădesc completa necunoaștere a textului arab de pe moneda originală. În tezaurul de la Uzunbair, aproape 25 000 de monede sunt aspri de argint ai Hoardei de Aur, cu unele imitații sau falsificări în aramă argintată ale acestora sau fragmente de monede.

---

[1] *DIR C, veac. XIV,* I, p. 279.

[2] *Ibidem,* p. 182, 195.

Relațiile comerciale ale teritoriilor românești cu statele de la nord și nord-vest sunt consemnate în acte și atestate de descoperiri arheologice. Într-un act din 1334 al principelui de Halici, Gheorghe Boleslav Trojdanovici, este pomenit ca martor, alături de palatinul de Liov, un anume Alexandru Moldaowicz, al cărui nume paronomastic arată originea negustorului din Baia Moldovei[1]. Într-un tezaur descoperit la Siret, datând din aceeași vreme, printre alte monede s-au identificat și groși boemi.

Unele descoperiri atestă raporturi economice cu alte state europene sau asiatice. În tezaurul de la Filiași, îngropat, probabil, cu prilejul invaziei tătare, se aflau și 54 de piese, emisiuni ale episcopilor de Salzburg, ale ducelui Bernard al II-lea de Carinthia, ale mai multor orașe europene și chiar esterlini englezi de la Henric al II-lea Plantagenet. Într-un tezaur descoperit la Brănești – jud. Suceava, printre alte monede străine se afla și o tamga de aur indiană, emisă la Delhi în 1352, iar la Păcuiul lui Soare s-au găsit monede de bronz emise în Morea la mijlocul secolului al XIII-lea.

Alături de știrile scrise cunoscute până acum, descoperirile monetare întregesc imaginea relațiilor comerciale pe care locuitorii din ținuturile românești le-au avut cu vecinii lor în decursul secolelor XIII–XIV. Asemenea relații, prin care s-au manifestat forme ale schimbului de mărfuri și produse, au stimulat într-o măsură destul de însemnată dezvoltarea acestui schimb în chiar cadrul societății românești de la Dunărea de Jos, atât prin cantitatea de mărfuri aduse în teritoriul menționat, cât și prin cantitatea de monedă străină antrenată în tranzacțiile comerciale. Apariția monedei autohtone, în urma necesității unor instrumente și mijloace de schimb adecvate, a contribuit la creșterea volumului de mărfuri necesare schimburilor interioare, la lărgirea și la antrenarea, în mai mare măsură, în relațiile comerciale, a diferitelor elemente aparținând unor categorii sociale tot mai diverse. Aceasta corespunde, de altfel, ponderii din ce în ce mai mari pe care o înregistra schimbul de mărfuri pe piața internă în special și activitatea comercială în general.

Căile de comunicație pe uscat. Paralel cu cursul apelor, pe văile acestora, drumuri importante străbăteau și străbat pământul locuit de poporul român. Erau drumuri vechi, unele încă din epoca romană, altele din epoci ulterioare.

Spre apus era drumul ce lega „țările“ din această parte, Crișana și Banatul cu Țara Românească și, de asemenea, așezările mai importante: Oradea, Arad, Timișoara, Lugoj, Caransebeș, Orșova, pe unde se trecea vadul Dunării în Peninsula Balcanică.

Din Țara Hațegului un drum important ducea, prin depresiunea Petroșani, peste pasul Vâlcanului și apoi de-a lungul Jiului, la Dunăre, iar prin vadurile sale mai departe, în Balcani. Drumul ce venea din Europa Centrală, de la Viena și Praga, trecea pe la Oradea, de aici la Cluj, la Alba Iulia și mai departe spre Sibiu, de unde, pe la Turnu Roșu, trecea în Țara Românească, pentru a ajunge la Dunăre, la Turnu (Măgurele), trecând și el Dunărea, pentru a se continua spre Constantinopol.

De la Sibiu, o ramificație a drumului pomenit se îndrepta spre Brașov, pe unde alte căi de comunicație treceau munții, pentru a ajunge în Țara Românească și în Moldova.

---

[1] J. Voigt, *Codex diplomaticus Prussiae*, II, Königsberg, 1842, p. 190.

Prin pasul Branului se cobora de-a lungul Dâmboviței și al Ialomiței. Mai spre răsărit, un alt drum trecea pe la izvoarele Teleajenului și cobora pe apa Prahovei, spre a se uni cu drumul de pe Ialomița, ajungând la Dunăre și de acolo către orașele maritime. Al treilea drum, pe valea Buzăului, ajungea la Brăila, care și-a datorat dezvoltarea și acestei căi de comunicație. Un altul se îndrepta spre Moldova prin pasul Oituzului, ajungând la marele „drum moldovenesc“, care însoțea Siretul, străbătând Moldova de la nord la sud.

Din centrul Transilvaniei, un drum pleca de la Cluj, se îndrepta spre răsărit și, prin pasul Ghimeșului, trecea în Moldova, ajungând și el în „drumul moldovenesc“ de pe valea Siretului. Nordul Transilvaniei era legat de Moldova prin drumul Bistriței care, pe valea râului cu același nume, ajungea, de asemenea, în „drumul moldovenesc“. Și mai la nord, alt drum ajungea la Câmpulung (Moldovenesc), iar pe valea Moldovei răzbătea în același drum mare ce însoțea apa Siretului. A fost drumul „descălecatului“ lui Bogdan maramureșanul.

Căile de comunicație pe apă. Alături de drumurile continentale și completându-le în mod armonios, căile de comunicație pe apă au jucat un rol însemnat în dezvoltarea economică a spațiului carpato-dunărean. În același timp, ele au îndeplinit și funcția de catalizator în favoarea procesului de unificare a micilor formațiuni prestatale românești, înfiripate mai ales pe văile superioare ale unor râuri ca Oltul, Argeșul sau Moldova. De o mare importanță a fost circulația pe Dunăre, arteră de comunicație europeană, al cărei segment inferior, din Banat și până la vărsarea fluviului în Marea Neagră, colectează numeroși afluenți ce străbat întregul spațiu geografic locuit de români. La sfârșitul secolului al XIII-lea își fac apariția la gurile Dunării corăbiile negustorilor genovezi originari direct din metropola ligură sau stabiliți temeinic la Pera sau într-una din numeroasele lor colonii de pe litoralul Mării Negre, în rândul cărora Caffa va deține întâietatea, până la cucerirea sa de către oștile turcești, în anul 1475. Ca urmare a intensei activități desfășurate de acești negustori în zona mai sus-amintită, de la sfârșitul secolului al XIII-lea și până spre mijlocul celui următor, vechiul oraș bizantin Vicina atinge apogeul înfloririi sale economice[1].

O altă cale de comunicație pe apă, pentru traficul de mărfuri de la Marea Baltică la Marea Neagră, era Nistrul, la a cărui vărsare în liman s-a dezvoltat cetatea Maurokastron — denumită Moncastro în izvoarele italiene — sau, sub o altă denumire, Asprokastron, devenită Cetatea Albă, după intrarea ei sub stăpânirea Moldovei spre sfârșitul secolului al XIV-lea. Dintre afluenții Dunării, erau unii care ofereau condiții favorabile pentru navigație. În spațiul intracarpatic și la vest de lanțul Munților Carpați, condiții similare erau întrunite și de unii afluenți ai râului Tisa. Astfel, Mureșul a fost folosit în permanență pentru transportul sării din minele transilvane spre Câmpia Pannoniei. Mai puțin cunoscute sunt funcțiile pe care le îndeplineau Jiul, Oltul, Argeșul, Ialomița sau Siretul și Prutul, deși este de presupus că și ele erau utilizate măcar pentru plutărit.

Pe aceste căi de comunicație și, probabil, și pe altele, neamintite aici, mergând fie pe apă, cu mijloace de transport adecvate, fie pe uscat, urmând cursul lor, s-a desfășurat continuu un intens trafic de produse de tot felul. Relieful, foarte variat, al spațiului geografic românesc a constituit un cadru prielnic pentru apariția și dezvoltarea unei activități productive diversificate. Mărfurile produse în zona de munte sau de deal erau transportate de-a lungul acestor cursuri de apă, spre a fi schimbate cu altele, produse în zona de șes. O bună parte din prisosul lor se îndrepta spre porturile de la Dunăre, mai întâi la Vicina, de pe la mijlocul secolului al XIV-lea la Brăila și la Chilia, unde se făcea legătura cu comerțul maritim. Caracterul complementar al mărfurilor produse în spațiul mai sus amintit a creat de timpuriu o comunitate economică a celor trei țări române, ceea ce explică intensitatea schimburilor economice care au funcționat, de-a lungul vremii, între ele.

---

[1] O. Iliescu, *Nouvelles contributions...*, în Il Mar Nero, 1, 1994, p. 231–236.

c. Structuri sociale; consolidarea relațiilor feudale

A doua jumătate a secolului al XIII-lea și primele decenii ale secolului următor constituie și din punctul de vedere al structurilor sociale o intensificare a procesului de destrămare a unității obștilor rurale teritoriale, prin cotropirea acestora de către marii stăpânitori de pământ intrați în interiorul comunităților rurale prin multiple și variate procedee, mai cu seamă în Transilvania. La 1247, de pildă, un mare stăpân feudal pătrunsese deja în obștea hațegană, acaparându-i proprietățile[1], iar în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, procesul de cotropire a obștilor din părțile sudice ale Transilvaniei continua într-un ritm susținut. Asemenea situație se semnalează și în Țara Făgărașului, unde marii feudali, cu concursul regalității, reușesc să intre în stăpânirea pământului obștilor, transformându-i pe membrii obștii din oameni liberi în țărani dependenți. De această primejdie n-au fost scutiți nici membrii comunităților secuiești sau săsești. Pe la finele secolului al XIII-lea se produce o modificare a sensului termenului de *populi*, care înainte era sinonim cu cel de oameni liberi; acum el devine sinonim cu cel de iobagi (*iobagiones*), potrivit actului din 1283 (*populi seu iobagiones*). O asemenea modificare se petrece și cu termenul de țărani (*rustici*), sinonim cu cel de iobag (*rusticus seu iobagio*)[2].

Alte prefaceri au loc și în cazul altor categorii sociale, precum în cazul cnezilor și al juzilor sătești. Rezultatele cercetărilor pledează pentru căutarea originii cnezilor în obștile sătești, în acei membri ai obștii care ocupau, prin alegerea lor de către obște, anumite dregătorii în sânul acesteia, mai ales aceea de jude sătesc. Exercitându-și dregătoria de cnezi-juzi un oarecare timp, iar vrednicia lor și a fiilor lor asigurându-le acestora alegerea în aceeași dregătorie, categoria cnezilor-juzi a reușit să se ridice la o situație socială și materială superioară membrilor de rând ai obștii.

Îndeosebi în regiunile mărginașe și cu relief înalt ale Transilvaniei, cnezii constituiau, în această vreme, o pătură socială destul de însemnată, deoarece și țărănimea liberă se menținea încă mai numeroasă. Era interesul puterii centrale de a îngădui formele vechi de viață, pentru a cointeresa populația românească în apărarea acelor părți transilvane în fața invaziilor dinspre sud și est. A mai contribuit la această stare de lucruri și apropierea de țările române de la sud și est de Carpați, unde marea majoritate a populației trăia în obști sătești, în condiții de libertate.

---

[1] *DIR* C, *veac. XIV*, I, p. 14.

[2] *Ibidem*, *veac. XIII*, II, p. 244–245, 453.

Când primejdia din afară părea mai puțin amenințătoare, ofensiva feudală împotriva obștilor sătești, a pământului stăpânit de acestea și împotriva libertății țăranilor din obști s-a intensificat. Puterea centrală, sprijinită de feudalii laici și ecleziastici, având, uneori, chiar și colaborarea unor cnezi, a încercat să știrbească autonomia și libertatea obștilor. Au fost cotropite pământurile acestora și au fost dăruite oamenilor de credință ai puterii centrale: nobili, biserică sau chiar cnezi, în Țara Hațegului, în Banat, în Maramureș și în alte locuri. Era încheierea unui proces îndelungat, petrecut în sânul obștilor sătești, de desprindere a unor cnezi, care căutau să-și legalizeze situația și din punct de vedere juridic printr-un act de danie. Obținând actul de danie, uneori însoțit de privilegii de imunitate, cnezii intră în rândul nobilimii mici și mijlocii, rareori în rândurile marii nobilimi. Cnezatul acestora, adică poziția și atribuțiile cnezilor, nu se mai bazează pe autoritatea conferită de obște, stăpânirea lor nu mai era sub *servitute kneziatus*, bunurile stăpânite până atunci sub *nomine kneziatus* revenindu-le cu drept deplin, veșnic și irevocabil (*pleno iure … perpetuo et irrevocabiliter*).

S-a desfășurat un lung și, uneori, dramatic proces între obștile care-și apărau viața, pământul și libertatea și forțele feudale, adică puterea centrală, biserica, nobilimea și o parte din cnezime. Desfășurarea procesului n-a fost nici rectilinie și nici uniformă. În unele regiuni și în anumite perioade rezistența obștilor s-a dovedit trainică. În alte locuri și în alte perioade, au câștigat feudalii. În acest din urmă caz, cnezii colaboratori ai forțelor feudale s-au detașat de obști, devenind stăpânii acestora, iar locuitorii au fost aserviți.

Supraviețuirea instituțiilor românești este reflectată și în organizarea administrativ-teritorială sub formă de districte. Asemenea districte românești sunt menționate documentar în veacul al XIV-lea în diferite părți ale Transilvaniei. Începuturile acestei organizații sunt mai vechi decât pomenirea documentară cu numele de district. Districte au devenit și acele „țări“ pomenite în secolul al XIII-lea, iar în cazul „țărilor“ mai întinse, în cuprinsul lor au apărut mai multe districte.

Pomenirea documentară cu termenul de district a instituțiilor politico-administrative românești aparține secolului al XIV-lea și celui următor. Astfel, în ordinea geografică, de la răsărit la apus, districtul Făgărașului (*districtus Fogaras*) este pomenit cu acest nume la 1248. În părțile Sibiului exista un ducat sau un district al Amlașului, menționat mai întâi la 1366 și care a cuprins cinci și mai apoi șapte sate românești. În Hunedoara, sunt consemnate documentar patru districte: districtul Hațegului (*districtuis Hatzak*) la 1360, districtul Devei (*districtus castri Deva*) la 1371, districtul Streiului (*districtus fluvii Stryg*) la 1377 și districtul Dobrei (*districtus Iofgw*) la 1387.

În Țara Zarandului sunt atestate opt districte românești (*districtus olahales),* dintre care șase într-o diplomă din 1390: Hălmagiu (*Halmag*), Căpâlna (*Capolna*), Vârfurile

(*Chich*), Izvorul Crișului (*Körösfő*), Arăneag (*Aranag*) și Cladova (*Kladova*). În secolul al XV-lea, documentele mai pomenesc, tot acolo, alte două districte: Crișul Alb (*Fejerkeres*) la 1404 și Ribița (*Ribicza*) la 1444.

În Banat sunt nominalizate mai multe districte, unele dăruite cu privilegii, altele lipsite de acestea. Cel dintâi dintre districtele privilegiate bănățene, pomenit documentar, este districtul Cuiești (*Kuest*) la 1341, care mai târziu se va numi al Bârzavei. Urmează, în ordine cronologică, districtul Mehadiei (*districtus castri Michald*) la 1387, iar în anul 1381 apar documentar alte patru districte (*quator districtus et provinciae*): Sebeș (*Sebus*), Lugoj (*Lugas*), Caran (*Karan*) și Comiat (*Kompyathi*), și în anul 1457 alte patru districte: Almăj (*Almas*), Izvorul Carașului (*Krassofiv*), Ilidia (*Illiad*) și vechiul district Cuiești, devenit acum Bârzava (*Borzafiv*). Între timp, districul Caranului s-a contopit cu cel al Sebeșului, purtând un timp numele acestuia din urmă și apoi numele de Caransebeș.

În afară de acestea, documentele menționează și alte districte bănățene: Bel (*districtus Bel*) la 1371, Chery (*districtus Chery*) în același an, Beregsău (*districtus de Beregzov*) la 1387, districtul Icuș (*districtus Ikus vocatum*) la 1405, districtul Lipco (*districtus Lypco*) tot atunci, districtul Duboz (*districtus Doboz*) la 1410, districtul Haram (*districtus de Haram*) la 1444, districtele Sugya (*districtus olahalis de Swggya*), Jupani (*districtus olahatia Suppan*) și Furdea (*districtus olahalis Thwerd*) toate într-un document din 1453, districtele Bujor (*districtus olachalis Bosar*) și Mănăștur (*districtus olachalis Monastor*), amândouă într-un document din 1454, districtul Sculea (*districtus Ozkala*) la 1466 și districtul Marginea (*districtus Marchinensi*) pomenit ca district numai în 1597.

În comitatul Bihorului sunt atestate două districte: al Suplacului (*districtus de Zeplak*), amintit în statutele capitlului din Oradea din 1374, și districtul Beiușului (*provincia Belenies*), amintit la 1444. În comitatul Sătmarului erau: districtul Medieș (*districtus de Megyes*) la 1377 și districtul Ardud (*districtus Erdewd*) la 1378. În comitatul vecin, al Crasnei, documentele pomenesc, la 1340, un „comitat al Valcăului" (*comitatus de Valko*), probabil identic cu un district, iar în aceleași părți nord-vestice în 1378 districtul Chioarului (*districtus de Kövar*). În comitatul Clujului exista, în secolele XIV–XV, un mare district, al Călățelelor (*districtus de Kalothoszek*), consemnat documentar în 1468. În Munții Apuseni este nominalizat, la 1342, districtul Abrud (*districtus terrae Abrud*). În sfârșit, un mare district românesc era cel al Rodnei, atestat documentar în 1440 (*districtus Rodnaweulge*).

Dar cel mai important, din toate punctele de vedere, a fost districtul Maramureșului. Termenul de „district" conferit în acte întregii țări a Maramureșului datează din epoca transformării „țării" sau a voievodatului în comitat. Ulterior, spre sfârșitul secolului al XIV-lea și la începutul secolului următor, când se organizează comitatul nobiliar al Maramureșului, s-a ajuns la denumirea, în acte, ca „districte" a fostelor subdiviziuni ale Țării Maramureșului, subdiviziuni pentru care se folosește termenul de „cnezate de vale". În prelungirea Maramureșului, asemenea structuri teritoriale existau și în regiunile învecinate, în fostele comitate Ugocsa, Bereg și Ung. Unele dintre ele s-au transformat în districte.

Îndoita structură politico-administrativă, aceea a cnezatului și a voievodatului autohton, devenite, din punct de vedere administrativ, districte, și aceea a comitatului introdus de regalitate au coexistat în întreg evul mediu, cele dintâi neputând fi înlocuite din cauza rădăcinilor lor adânci în solul țării, cel de-al doilea făcând eforturi necontenite pentru a se impune. Au existat și structuri sociale diferite, elementele suprapuse dintre cnezi și voievozi fiind înnobilate și dăruite cu drepturi asemenea nobilimii, păstrându-și și vechile titluri de cnezi și voievozi.

Alături de elementele ridicate din sânul obștilor, și-au făcut apariția nobilii propriu-ziși, pătrunși din afară, ca urmare a donațiilor din pământurile regale. S-a menținut, puternică numeric și ca însemnătate social-politică, pătura cnezilor și a voievozilor nenobili, conducători ai obștilor, ai ocoalelor și ai cnezatelor locale, cu o poziție superioară în raport cu țărănimea de rând, dar inferioară nobilimii propriu-zise.

Districtele românești din Transilvania au fost vechi organizații teritoriale, unele pe fondul vechilor uniuni de obști, care se bucurau de oarecare autonomie internă, recunoscută de oficialitate sau obținută de la acesta din urmă. Această autonomie era mai largă în unele cazuri — cele opt districte privilegiate bănățene, districtul Rodnei și, mai ales, districtele din Maramureș — și mai limitată în cazul altora. Aceste districte, care uneori se numeau și scaune de judecată și cnezate, erau conduse de cnezi și de voievozi, adică de reprezentanții juzilor și ai cnezilor sătești. Așa erau numeroasele cnezate maramureșene și unele districte bănățene, unde cunoaștem pe un *Ladislau vayvoda de Binis* sau pe un *Radul vayvoda de Kuesd*. Conducerea acestor districte era colectivă, organele reprezentative constituindu-se în scaune de judecată, când judecau neînțelegerile dintre locuitorii districtului sau ai scaunului respectiv; în foruri fiscale, când se ocupau cu repartizarea pe sate a obligațiilor față de vistierie; în foruri administrative, când dezbăteau probleme de conducere a districtului sau a așezărilor acestuia și, în sfârșit, în foruri militare, atunci când se ocupau de obligațiile ostășești ale țăranilor. Districtele românești se bucurau de unele avantaje fiscale și judiciare, având, totodată, anumite îndatoriri fiscale și militare.

La sfârșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea sunt menționate în documente scaunele săsești și secuiești, organizații politice și administrative ale populațiilor respective. Ca și districtele românești, ele erau mai vechi decât cea dintâi mențiune a lor. Chiar dacă în documente apar sub alt nume, organizațiile respective stau la baza scaunelor pomenite în secolul al XIV-lea.

De pildă, *comitatus Cibiniensis* din 1224 și *districtus Cibiniensis* din 1291 sunt înaintașele scaunului Sibiu, care apar cu acest nume (*sedes Cibinii*) abia în anul 1302. În anul următor apare scaunul Sebeș (*sedes Sebes*). Alte scaune săsești sunt pomenite documentar numai după 15 ani: în 1318 scaunul Mediaș (*sedes de Medies*), scaunul Șinca Mare (*Seelk*, *sedes Selk*) și scaunul Șeica Mică (*Sacheelk*), la 1329 scaunul Cincu (*sedes Shenck*), la 1330 scaunul Bistrița (*sedes Bezturche*), la 1337 scaunul Sighișoara (*sedes de Seguzwar*) și scaunul Saschiz (*sedes Kezd*), iar la 1349 scaunul Miercurea (*Ruzmargt*), scaunul Orăștie (*sedes de Waras*) și scaunul Norich (*sedes Neuskyrch*). Până la 1350 sunt pomenite 12 scaune săsești, iar în a doua jumătate a aceluiași secol mai sunt nominalizate alte două: la 1361 scaunul Alțina (*sedes Altna*), iar la 1377 scaunul Rupea (*sedes Reps*). În total erau 14 scaune. Or, „universitatea săsească", instituția politico-administrativă superioară a sașilor, cuprindea doar 7+2 scaune, plus cel al Sibiului, scaunul central, superior (*Hauptstuhl*), așadar: Sibiu, Sebeș, Mediaș, Șeica, Cincu, Sighișoara, Mercurea, Orăștie, Norich și Rupea. Celelalte scaune au avut o viață efemeră: scaunul Șeica Mică a fost înglobat la scaunul Șeica Mare, Saschiz a fost înglobat de Sighișoara, Alțina de Rupea, iar Bistrița a fost organizată ca district.

Organizațiile prescăunale și scăunale săsești stăpâneau în comun pământuri de arătură, pășuni, păduri. Era continuarea mai vechii stăpâniri a obștilor teritoriale, care, de fapt, au stat la baza scaunelor săsești, cum au stat obștile la baza districtelor românești. Aceste pământuri erau folosite de mai multe sate, atât în districtele românești, cât și în scaunele săsești și secuiești, din care cauză în întreg evul mediu au urmat litigii nesfârșite între numeroase sate.

Situația a fost asemănătoare și în cazul scaunelor secuiești. Înainte de cristalizarea organizării scăunale — în secolul al XIV-lea — unitățile politico-administrative din părțile sud-estice ale Transilvaniei se numeau teritorii, ținuturi și districte. Astfel, în Diploma andreiană se vorbește de pământul Sepsi (*terra Sebus*), teritoriul viitorului scaun Sepsi; același teritoriu, într-un document din 1334, se numește district (*districtus*), nume ce se repetă și la 1349 (*districtus Sebes*). Nici celelalte unități politico-administrative secuiești nu sunt numite cu termenul de scaune, dar instituția se subînțelege. Acestea sunt menționate rând pe rând. La 1270 este pomenită „obștea secuilor din Telegd" (*universitas Siculorum de Telegd*) și „legea secuilor din Telegd" (*statutum omnium Siculorum de Telegd*); la 1272 și 1311 se vorbește despre obștea secuilor din Chezd; în 1291 sunt atestați secuii de pe Arieș și obștea secuilor statorniciți pe pământul Arieș, la 1324 secuii din Ciuc și „mai marele oștirii" (căpitanul) din Ciuc și, tot în acel an, obștea secuilor din Sepsi. De-abia la începutul secolului al XV-lea sunt pomenite celelalte două scaune secuiești: Mureș (*sedes Maros*) la 1408–1410 și Orbai la 1419. Scaunul principal (*anyaszék*) a fost la Telegd, devenit apoi al Odorheiului, menționat în documente cu numele de scaun în 1448.

În fruntea fiecărui scaun săsesc și secuiesc se afla un jude al locului și un jude regesc. Cel dintâi, judele locului sau judele scăunal (*judes terrestris*, *judes sedis*, *judes provincialis* — la sași, *székbiró* — la secui) era reprezentantul populației locale, ales de împuterniciții acesteia. Judele scăunal avea atribuțiuni judecătorești, anume de a prezida scaunul de judecată, format din reprezentanții obștii scăunale propriu-zise, de obicei 12 jurați sau asesori, asemenea scaunelor de judecată românești, formate tot din 12 membri: cnezi, preoți și oameni de rând.

În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, la sași, și din primii ani ai secolului al XV-lea, la secui, alături de judele scăunal sau al locului, apare și judele regesc (*judes regis*), numit de monarh și reprezentând interesele acestuia. În această calitate, judele regesc avea atribuțiuni superioare judelui scăunal. La secui era chiar locțiitorul comitelui secuilor, cu atribuțiuni de control și de supraveghere a activității celorlalți dregători scăunali: lua jurământul scăunal și avea dreptul de a-l pedepsi pe acesta și chiar pe căpitanul scaunului, în caz de nerespectare a legii nescrise. Față de puterea și de atribuțiile judelui regesc, autoritatea și prerogativele judelui scăunal scad mereu, acesta devenind, cu timpul, un simplu vicejude al celui regesc (*vicejudex regius*).

Pe lângă acești dregători comuni în scaunele săsești și secuiești, cu unele deosebiri în ceea ce privește atribuțiile, între dregătorii cei mai importanți ai scaunelor secuiești era „căpitanul“ (*major exercitus*, *capitaneus sedis*, *primipilus*, *ductor*, *hadnagy*), atestat mai întâi documentar în 1324, în scaunul Ciuc. Era comandantul oștilor dintr-un scaun oarecare și, totodată, cel mai însemnat dregător administrativ și judiciar din scaunul respectiv. Când prezida scaunul de judecată, căpitanul era asistat de judele scăunal și de cel regesc, împreună cu 24 de asesori jurați (*assessores*). În această calitate, situația căpitanului era superioară celui de simplu comandant de oaste; chiar și titlul indică această schimbare calitativă: *capitaneus major exercitus*, *capitalis judex*, *belliductor et judex*.

Dregătorul cel mai important, atât la secui, cât și la sași, era comitele ca reprezentant al autorității centrale: *comes Siculorum* și *comes Saxonum*. Acești înalți dregători erau numiți de rege dintre oamenii săi de credință; de multe ori, dregătoria de comite al secuilor era ocupată de însuși voievodul Transilvaniei și uneori chiar și aceea de comite al sașilor. Cel dintâi dintre voievozii Transilvaniei care a exercitat și dregătoria de comite al sașilor a fost, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, puternicul Toma de Szécsény, iar cel dintâi voievod care a deținut și demnitatea de comite al secuilor a fost Iancu de Hunedoara (1442). Comiții secuilor și ai sașilor aveau atribuțiuni importante și multiple: politice, militare, administrative și judiciare.

Dregătorii din cuprinsul scaunului și cei cu atribuții mai largi erau ajutați în conducerea scaunelor de o adunare obștească scăunală sau teritorială. La început, la aceste adunări participau reprezentanții tuturor locuitorilor unui scaun oarecare sau ai tuturor scaunelor, atât ai oamenilor de rând, ai țăranilor liberi (*pixidarii* la secui), cât și ai păturilor superioare (*primipili* și *primores* la secui, *comites*, *grabi* la sași). Pe măsura diferențierii sociale tot mai accentuate, reprezentanții oamenilor de rând au fost eliminați din aceste adunări, acestea transformându-se, tot mai mult, în instituții cu caracter de clasă.

Se cuvine amintită și o problemă discutată în istoriografia mai veche și mai nouă, aceea a originii acestor organizații scăunale săsești și secuiești. Nu se cunoaște nici o dispoziție a puterii centrale prin care să se fi creat asemenea instituții în teritoriile de așezare ale secuilor și de colonizare a sașilor. Cercetătorii acestei probleme, căutând anume vreo relație cauzală între organizarea scăunală a secuilor și cea a sașilor, n-au găsit nici o legătură de acest fel, deoarece asemenea filiații nu pot fi deduse doar din numele instituțiilor: scaun (*sedes*), care semnifică înainte de toate atribuțiile principale ale scaunului, cele judecătorești; ale unui scaun de judecată (*sedes judiciaria*). Nu se găsesc urme de organizație scăunală în teritoriile de origine ale coloniștilor germani și nici în Pannonia, de unde au fost aduși sau au venit secuii, după cum nu s-au găsit asemenea urme nici la colectivitățile germanice și nici la unguri sau la strămoșii secuilor.

În această situație este firesc ca gândul istoricilor să se fi îndreptat spre instituții similare ce au putut fi găsite de sași și de secui în momentul venirii acestora în teritoriile de colonizare și de așezare. Asemenea instituții, asemenea scaune de judecată erau proprii poporului român, în frunte cu juzi — *judices* (o moștenire a romanității) și cnezi — *kenezi* (termen împrumutat de la slavi). După organizarea scăunală a populației locale a putut fi „copiată" și organizarea scăunală a sașilor și a secuilor. Instituțiile politico-administrative secuiești și săsești au adăugat împrumuturilor din scaunele de judecată românești unele elemente noi, specifice modului de viață al acestor populații, rezultând astfel anumite particularități care le individualizează, suprapuse peste fondul comun autohton.

Pe teritoriul extracarpatic, procesul de feudalizare a societății românești s-a desfășurat mai lent, constituirea marilor domenii, a ierarhiei feudale în general producându-se mai târziu, în special în ultima parte a perioadei analizate. Raporturile de vasalitate față de coroana maghiară, în care se găseau țările și voievodatele românești de la sud și de la est de Carpați, nu îngăduiau, potrivit uzanțelor vremii, danii ale voievozilor către cei apropiați lor pentru generalizarea procesului de formare a marilor domenii.

Se constată, totuși, și aici fenomenul de accentuare a relațiilor feudale, cristalizându-se deplin cele două categorii sociale fundamentale, definite de diploma din 1247 prin „rustici" și „maiores terrae" sau prin „potentes" de documentul din anul 1332 și prin cel de „viteji", cu sensul de feudal înzestrat cu domenii, în primele documente moldovenești. În aceste zone procesul de feudalizare s-a desfășurat, în principal, prin cotropirea pământurilor obștilor sătești de către elemente suprapuse, infiltrate în cadrul obștii prin diferite procedee, precum și prin abuzurile acestora. Semnificativ în această privință este documentul citat mai sus, din 1332, emis de cancelaria papală pentru reorganizarea episcopiei Milcoviei, în care se arată cum, după invazia tătarilor din 1241, proprietățile episcopiei au fost cotropite de către puternicii acelor părți (*a potentibus illarum partium*). Un alt document din 1285 amintește și el de acțiunile de extindere ale lui Litovoi pe seama unor proprietăți din vecinătatea stăpânirilor acestuia, fără încuviințarea suzeranului său, fapt care a atras mânia regelui ungar.

Gradul de organizare feudală a acestor domenii este sugerat de mai multe acte în care se arată, printre altele, că de pe asemenea domenii se percepeau dări de la populația de rând, „veniturile și foloasele ce se vor strânge pe seama regelui de românii ce locuiesc în țara Litua" sau în celelalte cnezate și țări, după cum se arată în diploma din 1247; biserica își organiza și ea strângerea dărilor și a veniturilor în general, potrivit documentului din 7 octombrie 1279. Este de la sine înțeles că perceperea dărilor de la supuși și a vămilor respective se făcea de către un aparat administrativ, cunoscut din documentele ulterioare. Totodată, prestarea de „slujbe" menționate, de asemenea, în documente, presupunea și ea existența unui aparat de aducere la îndeplinire a acestor „slujbe", pe care locuitorii erau obligați să le presteze în cadrul raporturilor feudale. Este vorba, deci, de un aparat administrativ complex, cu funcție permanentă, și privilegiat din punctul de vedere social, prin întreținerea sa din acele „venituri" realizate în cadrul raporturilor feudale existente. Cele arătate mai sus demonstrează că și pe teritoriul viitoarelor state medievale Moldova și Țara Românească — în înțelesul său teritorial extins — procesul de feudalizare continua să se desfășoare, vizând aservirea țărănimii libere, care rămânea totuși o importantă categorie socială, existența ei constituind o particularitate a evului mediu românesc. O asemenea structură socială era net superioară celei din etapele precedente, ea consacrând existența raporturilor social-economice, ca produs endogen, între cele două categorii sociale fundamentale pe teritoriile țărilor române extracarpatice: țărănimea aservită, a cărei exploatare genera numeroase conflicte sociale, pe de o parte, și marii proprietari de pământ, pe de altă parte.

Nivelul unei asemenea structuri sociale nu putea să nu determine noi valențe în sfera procesului de organizare politică, să amplifice și să consolideze funcțiile interne și externe ale vechilor organisme cu caracter statal, funcții solicitate de nivelul dezvoltării sociale. În fața clasei stăpânitoare se punea acum problema acaparării a tot mai multor proprietăți pe seama obștilor țărănești, nu numai pe calea infiltrării sale în interiorul acestora, ci și prin donații sau înfrățiri realizate de reprezentantul acestor mari stăpânitori: voievodul, în baza principiului feudal al stăpânirii superioare (*dominium eminens*) asupra întregii țări. Or, în condițiile de vasalitate față de regalitatea maghiară, acest deziderat era greu de îndeplinit, astfel că obținerea independenței începuse să devină un imperativ dictat de voința îmbogățirii. Pentru aceasta era nevoie și de un aparat militar în măsură să ducă la îndeplinire sarcina eliberării de sub suzeranitatea maghiară și de apărare a libertății astfel dobândite. Amintita diplomă din 1247 consemnează existența unui asemenea aparat la est și la sud de Carpați; de asemenea, în acțiunile militare ulterioare (lupta din 1277, amintită de diploma din 1285, precum și cea, aproximativ, la aceeași dată, din Moldova, menționată în cronica lui Thomas Tuscus) purtate de oștile române, inclusiv participarea în afara hotarelor țării din rațiuni strategice (lupta contra rutenilor sau cea de la sud de Dunăre, de la Velbujd din 1330). Toate aceste exemple demonstrează capacitatea instituțiilor militare ale statelor române medievale de a răspunde noilor sarcini ce le stăteau în față, anume extinderea teritorială la nivelul provinciilor istorice Țara Românească și Moldova și dobândirea independenței lor.

3. ACCENTUAREA TENDINȚELOR DE AUTONOMIE ALE VOIEVODATULUI TRANSILVANIEI

Voievodatul Transilvaniei, instituție a populației românești, completată cu alte instituții de aceeași origine, și-a păstrat parțial autonomia în întreg evul mediu, autonomie exprimată în organizarea politico-administrativă, în orientarea economică și în tendințele sale de a se separa de Regatul ungar.

Cea dintâi victorie în eforturile de autonomie a voievodatului Transilvaniei a fost însăși impunerea instituției în rivalitate cu aceea de „principat", încercată la începutul secolului al XII-lea de regalitatea ungară. Aceasta a fost nevoită — după mai mult de o jumătate de secol de încercări — să accepte și să recunoască instituția voievodală, care, de la 1176 și până la 1541, se va menține fără întrerupere. Însemnătatea instituției voievodale mai rezultă și din faptul că voievodul Transilvaniei era, în același timp, și comite suprem al unuia sau chiar al mai multor comitate importante (Dăbâca, Solnoc, Alba, Maramureș, Timiș etc.). Uneori, voievodul îndeplinea și funcția de comite al secuilor, ceea ce însemna un spor de autoritate.

Cel dintâi dregător cunoscut, care a primit titlul de voievod al Transilvaniei, a fost Leustachius, pomenit la 1176. Acesta și urmașii săi se socoteau „suverani", iar tendințele voievozilor în acest sens s-au accentuat în perioadele de criză a puterii centrale a Regatului ungar. O asemenea situație este foarte vădită în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, când Transilvania era caracterizată drept *regnum*, o țară deosebită de regatul ungar. Începutul este sesizabil îndată după marea invazie mongolă, când Laurențiu, voievodul Transilvaniei, a cârmuit această țară timp de un deceniu fără întrerupere (1242–1252). Și mai accentuată este tendința de autonomie în timpul „ducelui" Ștefan, moștenitorul tronului Regatului ungar. În urma unor pretenții insistente, Ștefan a obținut la 1257 cârmuirea ca „duce al Transilvaniei" (*dux Transilvaniae*). În această calitate, el exercita prerogative suverane în „ducatul" său, care se întindea de la răsărit de Tisa până la cununa Carpaților Meridionali și Orientali: dona moșii, confirma privilegii etc.

Timp de doisprezece ani (1257–1269), Transilvania s-a bucurat de o autonomie largă, aproape de suveranitate. Când regele Bela al IV-lea a încercat să-i știrbească din drepturile suverane, Ștefan nu a pregetat să-și adune oastea și să-și apere stăpânirea. Pacea încheiată între tată și fiu, la Bratislava, în 1262, ca între doi suverani egali în drepturi, a fost efemeră, deoarece nici unul dintre cei doi rivali nu era nici mulțumit și nici doritor a-i conferi trăinicie. Regele Bela al IV-lea nu se putea împăca cu ideea renunțării la drepturile suverane asupra Transilvaniei, ducele Ștefan nu era mulțumit cu situația de „rege tânăr" și de duce al Transilvaniei și se dorea rege în plinătatea drepturilor suverane nu numai asupra teritoriilor dintre Tisa și Carpați, ci asupra întregii Ungarii. De aceea, la 1264, luptele dintre tată și fiu reizbucnesc cu și mai mare putere. Suferind la început unele insuccese, Ștefan, ajutat de nobilimea transilvană, a reușit totuși să alunge oastea regelui din Transilvania, să o urmărească până aproape de Buda, unde a înfrânt-o. În această situație, Bela al IV-lea a fost nevoit să recunoască, la 1265, stăpânirea deplină a lui Ștefan asupra teritoriilor de la răsărit de Tisa, pentru care acesta emite acte și ia hotărâri ca un adevărat suveran, în calitate de „rege tânăr al Ungariei, duce al Transilvaniei și domn al cumanilor" (*iunior rex Ungariae, dux Transilvaniae et dominus Cumanorum*). Această situație a fost legalizată printr-un act juridic, încheiat la 1269 între Bela al IV-lea și Ștefan.

Se cuvine subliniat, în ceea ce privește tendințele de autonomie ale voievodatului în ultimele decenii ale secolului al XIII-lea, că voievodul Matei Csák a ocupat demnitatea voievodală de trei ori (1270–1272, 1273–1275, 1276–1277), în total vreo cinci ani, și că în anii 1275–1276 această demnitate a fost asumată de un alt membru al familiei Csák, anume de Ugrin. Era un început de dinastie voievodală, care se impune mai ales în timpul crizei politice din regatul Ungariei, criză provocată de domnia turbulentă a lui Ladislau al IV-lea Cumanul.

În această vreme, autoritatea voievodului a crescut și mai mult: acesta judecă, anulează hotărâri regești și acordă altele ca un suveran. Voievodul Transilvaniei își restabilește rangul în ierarhia demnitarilor Regatului ungar, ocupând locul al patrulea după palatin, cancelar și banul Slavoniei. Uneori, tendințele spre deplina suveranitate se manifestă fățiș și zgomotos, așa cum s-a întâmplat la 1279, când voievodul Finta din neamul Aba a arestat chiar pe rege, ocupând demnitatea de palatin. În vremea voievodatului acestuia, apare, pentru întâia oară, și instituția de vicevoievod al Transilvaniei, în persoana lui Robin (1278). Este o dovadă în plus cu privire la sporirea puterii voievodului, care-și alege un colaborator dintre oamenii săi de credință, foarte probabil un reprezentant al sașilor. Voievodul avea, astfel, sprijinul populației săsești, în bani și oaste, așa cum se statornicise prin Diploma andreeană din 1224.

Situația se repetă, la scară amplificată, în ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea, când Roland din familia Borșa, care stăpânea întinse domenii în comitatul Bihorului, a ocupat demnitatea de voievod și a deținut-o, cu mici întreruperi timp de 11 ani, ajutat de un vicevoievod, care avea la rândul său un locțiitor.

Transformările din viața politică a voievodatului transilvănean de la sfârșitul secolului al XIII-lea au constat mai ales din lărgirea autonomiei sale și din tendințele de a se constitui într-un stat suveran. Criza politică din regatul Ungariei, frământările și luptele dintre „partidele" nobiliare, dintre acestea și regalitate, respectiv împotriva nechibzuitului rege Ladislau al IV-lea supranumit Cumanul, care a fost detronat și chiar închis în mai multe rânduri, stingerea dinastiei arpadiene pe linie bărbătească și, de aceea, căutarea unui rege la Veneția, în descendență arpadiană feminină, au fost împrejurările de care au știut să profite voievodul Roland din neamul Borșa, în a doua și mai ales în a treia sa „domnie".

Oficial și teoretic, voievodul Roland recunoștea — nu putea face altfel — autoritatea regelui Ladislau ca suveran al său (*dominus noster*), dar în realitate s-a comportat ca un stăpân în Transilvania și era socotit ca atare de locuitorii țării. Voievodul deținea, în același timp, și demnitatea de comite de Solnoc, iar în intitulație folosea formula suverană: „tuturor credincioșilor lui Hristos, atât celor de acum, cât și celor viitori, care vor vedea scrisoarea de față, mântuire întru dăruitorul mântuirii"[1]. El își aroga dreptul de a dispune de vămi ca un suveran, luându-le de la unii nobili și acordându-le altora, iar pentru „pomenirea și tăria veșnică" a hotărârii, Roland a „dat scrisoarea de față, întărită cu puterea peceților" sale.

Recunoscându-i autoritatea, locuitorii Transilvaniei îi solicită voievodului confirmarea unor drepturi și privilegii mai vechi, cum făceau „oaspeții" din Dej la sfârșitul anului 1284. Iar voievodul nu lăsa să-i scape un asemenea prilej pentru a-și sublinia autoritatea chiar față de o categorie privilegiată, care erau „oaspeții" respectivi. În documentul privilegial de reînnoire a drepturilor „oaspeților" din Dej[2], Roland folosește, în intitulație, pluralul de maiestate, precum și formula consacrată suveranilor: „Noi, Roland, voievodul

---

[1] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 261.

[2] *Ibidem*, p. 267–268.

Transilvaniei, comite de Solnoc, dăm de știre și facem cunoscut tuturor celor interesați, prin cuprinsul celor de față...". Aceeași poziție rezultă și din cuprinsul actului: „i-am lăsat și i-am îngăduit să rămână în pace și în aceleași libertăți" acordate lor de regii Ungariei. Cei ce n-ar respecta privilegiul și mai ales judele, ales de oaspeți, care n-ar face judecată dreaptă „să fie chemați în fața regelui sau a noastră, pentru a se face dreptate prin judecata regelui sau a noastră". Autoritatea regelui este pusă în alternativă cu cea a voievodului.

Autoritatea voievodului s-a extins și asupra altor prerogative regale, printre care aceea de numire a comiților comitatelor, pe care nu numai că o exercită, dar o și proclamă în scris, în acte cu caracter public, așa cum făcea în actul din 21 decembrie 1284: „comitele de Solnoc ce va fi pus atunci de noi în slujbă".

Revenit în fruntea voievodatului a treia oară, în 1288, autoritatea sa în calitate de voievod al Transilvaniei a sporit în prestigiu, s-a apropiat și mai mult de suveranitate și independență. Chiar în cel dintâi act păstrat din această a treia „domnie", datat 8 iunie, voievodatul Transilvaniei este caracterizat ca *regnum Transilvanum*, deci o țară suverană din punct de vedere constituțional, iar cârmuitorul ei emitea porunci și hotărâri în litigiile dintre feudali și biserică, avea un vicevoievod numit dintre „familiarii" săi, care îndeplinea atribuțiile palatinului de la curtea regelui. Vicevoievodul, la rândul său, avea un locțiitor (*gerens vices*) și probabil o mică curte, cu dregătorii absolut necesari: un vistier, un cancelar etc.

În același an de început al noii „domnii", voievodul Roland Borșa a organizat și instituția „reprezentativă", și anume „adunarea obștii nobililor din țara Transilvaniei" (*generalis convocatio nobilium regni Transilvaniae*), care îndeplinea atribuțiile dietei din Ungaria. Chiar dacă nu era încă o dietă propriu-zisă, această instituție, care le întregea pe cele existente proprii Transilvaniei, deosebind această țară de regatul Ungariei, conferea celei dintâi o autonomie sporită.

Noul rege, Andrei al III-lea, venit din Veneția, mai puțin cunoscător al situației din Regatul ungar, a încercat, la îndemnul partidei nobiliare care îl sprijinea, restaurarea ordinii și a rânduielii în Ungaria, recuperarea bunurilor regești înstrăinate, reorganizarea stării clerului și a nobilimii, dăruită cu noi privilegii. Măsurile se cuveneau aplicate și asupra Transilvaniei, deoarece aici situația se complica și mai mult din cauza politicii voievodului Roland. Aceasta a fost rațiunea vizitei regelui Andrei al III-lea în Transilvania, care s-a produs fără amânare și a durat vreo două luni. Drepturile bisericii asupra moșiilor, a târgurilor și a dărilor au fost confirmate cu acest prilej, iar cele răpite, restituite. S-a hotărât că nu se vor face danii din comitate pe veci nimănui, că nu vor mai fi numiți în dregătorii în general, și în special în cele de comite și de pârcălab de cetate, străini, oaspeți, păgâni, nenobili sau cei ce s-au făcut vinovați de fapte nedemne. De asemenea, baronii nu-și vor putea arenda slujbele, după cum nenobilii nu vor putea fi judecători în comitate, iar chemarea în judecată se va putea face numai cu mărturia capitlurilor și a conventurilor. Comiții au fost obligați să judece numai cu asistența a patru nobili, au fost recunoscute daniile drepte ale regilor Ștefan I și Ladislau I și s-au anulat cele nedrepte. Marii dregători ai curții urmau să fie numiți dintre membrii sfatului regesc, iar nobilii regatului și sașii din țara Transilvaniei (*regni Transilvaniae*) ce dețineau predii deveneau datori să sprijine puterea centrală — adică regalitatea —, în cazul unei invazii din afară și în cazul când „vreo provincie a regatului s-ar sustrage supunerii sau autorității regești și a regatului".

Același act regal — este vorba de decretul din 22 februarie 1291 — prevedea ca, în cazul vreunei expediții în afara Ungariei, nobilii și sașii din Transilvania să nu fie siliți să participe decât cu plată, chiar și atunci când va participa regele în persoană. Nobilii și sașii din Transilvania erau scutiți de sarcina găzduirii și de orice dare în produse și în bani, fiind obligați să plătească numai darea de un fertun de plug, iar oamenii acestora câte o ponderă de fiecare claie. Urma ca moșiile nobililor și ale sașilor nobili, morți fără moștenitori, să nu mai fie luate, ci să poată fi lăsate moștenire soției și rudelor sau bisericii, iar sașii puteau fi judecați de comitele comitatului numai pentru furt sau tâlhărie, pentru dijme și baterea de monede false. Moșiile pierdute de nobili și de sașii nobili din cauza unor fapte nedemne urmau să nu mai fie înstrăinate, ci să poată fi răscumpărate de rude. Voievodului Transilvaniei nu-i mai era îngăduit să pretindă găzduire la nobilii și la sașii nobili din Transilvania[1].

Nobilii și sașii nobili din Transilvania, numită regat (*regnum*), obțineau deci privilegii speciale foarte largi în schimbul obligației de a sprijini regalitatea în cazul când vreo parte sau vreo provincie a regatului, negând autoritatea regelui, s-ar dovedi nesupusă. Este limpede, din întreg textul și contextul diplomei, că îngrădirea drepturilor voievodului Roland și privilegiile numeroase acordate unor categorii de locuitori ai Transilvaniei erau o *captatio benevolentiae* a acelor categorii, pentru colaborare și sprijin, o cointeresare morală, dar și materială, spre asemenea colaborare. Într-un *regnum* al Transilvaniei autonom, cârmuit de voievozi ambițioși și dornici de putere și de autoritate, cum a fost și Roland Borșa, garanțiile cu privire la asigurarea unor asemenea beneficii privilegiate erau puține, nesigure sau chiar inexistente. De aceea, pentru a-și păstra asemenea privilegii peste veacuri și pentru a beneficia realmente de ele, cei interesați trebuiau să fie alături de rege, împiedicând „tendințele de separare de regatul Ungariei a unor părți sau a unor provincii". Între acestea, fără îndoială că în anii 1290–1291, *regnum Transilvaniae* era cel mai înaintat pe această cale, realitate recunoscută de însuși regele Andrei al III-lea, care vorbește de două entități politice deosebite: *regnum nostrum*, adică regatul Ungariei, și *regnum Transilvaniae*.

Asigurat de sprijinul unei părți a nobilimii, a bisericii și a sașilor, regele Andrei al III-lea se încumetă să cheme „adunarea nobiliară", congregația Transilvaniei, la Alba Iulia, pe la sfârșitul lunii februarie sau începutul lunii martie 1291, în scopul „îndreptării stărilor din Transilvania". Cu acest prilej, alături de reprezentanții nobilimii, la congregație au participat și reprezentanții sașilor, ai secuilor și ai românilor din Transilvania, deci ai întregii populații libere din această țară, această participare constituind, după credința partidei care îl sprijinea pe regele Andrei al III-lea, o dovadă de colaborare și de solidaritate față de puterea centrală. În același scop, hotărârile s-au luat, de asemenea, după o sondare a gândurilor celor prezenți și cu consimțământul acestora[1].

---

[1] *Ibidem*, p. 361–365.

Prezența reprezentanților poporului român la această „dietă", a doua pomenită în documente, are o însemnătate deosebită. Era vorba de o populație statornică, locuind în toată Transilvania, ocupându-se cu toate îndeletnicirile practicate de oamenii vremii în această parte de lume, anume cultura cerealelor cu anexele sale, creșterea vitelor și păstoritul, meșteșugurile și mineritul, pescuitul și vânătoarea; o populație care avea propriile organizații politico-administrative, districte și scaune, voievodate și cnezate; cunoștea stratificarea socială de caracter feudal, cu o masă țărănească liberă și dependentă și cu o pătură suprapusă în plin proces de feudalizare, reprezentată de cnezi și de voievozi; era o populație creatoare de cultură, dovedită prin scriere, arhitectură, pictură murală, artă în lemn și textile, purtătoare de civilizație, asemenea altor populații din această parte a Europei, influențând cultura și civilizația populațiilor conlocuitoare, a maghiarilor, a secuilor și a sașilor, fiind, la rândul său, influențată de cultura și de civilizația acestora.

Prezența reprezentanților românilor într-o adunare „reprezentativă", cum a fost cea de început de primăvară din anul 1291, mai dovedește un fapt important, anume că românii s-au bucurat, până în secolul al XIV-lea, de aceleași drepturi social-politice ca și celelalte populații ale Transilvaniei — maghiari, sași și secui — și că numai vicisitudinile vremurilor, interesele de clasă și egoismul nobililor i-au deposedat de drepturile lor.

Același egoism a tras în cumpănă și în luarea unor măsuri pentru limitarea autonomiei Transilvaniei: scoaterea de sub jurisdicția voievodului Roland Borșa a nobililor, a sașilor și a secuilor, introducerea reprezentanților acestora în dieta Ungariei în iulie 1292[2], deci îndată după întrunirea congregației de la Alba Iulia, confirmarea altor reprezentanți, precum și a oaspeților din Dej, Remetea, Turda și a secuilor de pe Arieș.

Regnum Transilvaniae nu putea fi însă anulat dintr-odată, deoarece era o realitate care se sprijinea, în continuare, pe o bază socială largă, cu toate că prin politica regalității ea se îngustase într-o măsură apreciabilă. Cu titlul de *regnum* mai apare Transilvania și după congregația de la Alba Iulia, într-un document din 8 mai 1291, emis de Benedict, locțiitorul vicevoievodului Ladislau[3].

Această situație și aceste tendințe de autonomie, primejdioase pentru interesele puterii centrale și ale nobilimii mari, trebuiau anihilate, iar Transilvania adusă la ascultare. Socotit unul dintre principalii promotori ai autonomiei Transilvaniei și ai tendinței de a-i spori și mai mult autonomia, voievodul Roland trebuia înlăturat. Lucrul nu era însă ușor de realizat. Roland mai era încă voievod la 9 octombrie 1291, dar în 1292 voievod al Transilvaniei este Ladislau, fostul vicevoievod, iar Roland este pomenit ca fost voievod (*Rolandus quondam voievoda*)[4]; fost voievod în iulie 1292, probabil din nou voievod în octombrie 1293, cu siguranță voievod în mai 1294; ultima atestare documentară a lui Roland ca voievod este din 1 octombrie 1294[1]. După această menționare, la o dată care nu se cunoaște cu certitudine, Roland a fost destituit oficial din demnitatea amintită.

---

[1] *DIR C, veac. XIII,* II, p. 369.

[2] *Ibidem,* p. 392.

[3] *Ibidem,* p. 372.

[4] *Ibidem,* p. 392; Zimmermann-Werner, I, p. 192–193.

Un asemenea îndrăzneț și temerar voievod a constituit o primejdie pentru regalitatea însăși. De aceea, regele Andrei al III-lea a venit în persoană în Transilvania, în fruntea oastei, a ocupat cetățile lui Roland, l-a destituit pe acesta din demnitatea de voievod, acordându-i însă alte dregătorii importante în ierarhia socială, dar mai puțin primejdioase pentru puterea centrală.

Autonomia voievodatului Transilvaniei nu putea fi însă anihilată cu ușurință. Și nu a fost. Dimpotrivă, aceasta sporește și mai mult în ultimii ani ai secolului al XIII-lea și la începutul celui următor, în timpul stăpânirii voievodului Ladislau Kán, care a reușit să confere voievodatului o autoritate și mai mare din toate punctele de vedere. Aprecierea de ansamblu a situației din acești ani permite afirmația că Ladislau a reușit să devină cel mai puternic dinast al Ungariei și să joace, după stingerea dinastiei arpadiene, un rol determinant în viața politică a acestei țări. El a instituit la cârma Transilvaniei o stăpânire voievodală cu durată de aproape un sfert de secol și a jucat rolul de arbitru al situației politice din Ungaria.

Asemenea concluzii se întemeiază pe faptele voievodului, consemnate de izvoarele scrise, care mărturisesc că Ladislau n-a pregetat să înfrunte voința papei și a unor forțe politice puternice din Regatul ungar, întemeindu-și o putere aproape suverană: stăpânea cetăți, orașe, domenii, saline, care de drept erau proprietatea regelui, schimba și făcea episcopi după bunul său plac, ocupa bunurile episcopiei catolice.

Examinarea „construcției" regatului Ungariei, elaborată de dieta din 4 august 1298, lasă impresia că obiectul principal era însuși voievodul Transilvaniei: nerespectarea autorității centrale, ocuparea cu silnicie a unor moșii, târguri și cetăți ale regelui sau ale unor nobili, nerespectarea drepturilor bisericii, ridicarea de întărituri și de cetăți fără voia regelui, ocuparea moșiilor bisericești[2].

Capitlul din Oradea, de pildă, în vara anului 1297, i se adresa ca unui suveran adevărat: „strălucitului bărbat și cinstitului domn Ladislau, voievod al Transilvaniei și comite de Solnoc". Față de un asemenea personaj, capitlul se arăta cu totul supus, grăbindu-se să fie de acord cu „dreapta și îndreptățita" sa hotărâre cu privire la hotărnicirea unor moșii[3]. Aceeași atitudine supusă îi mărturisește și capitlul din Alba Iulia, adresându-i-se în toamna anului 1299: „măritului și cinstitului bărbat Ladislau, voievodul Transilvaniei și comite de Solnoc", înștiințându-l că a primit scrisoarea „măriei sale" și că a dat de îndată urmare dreptelor și legiuitelor hotărâri ale „măriei sale"[4].

---

[1] *DIR C, veac. XIII,* II, p. 404.

[2] *Ibidem*, p. 443–453.

[3] *Ibidem*, p. 435.

[4] *Ibidem*, p. 473–475.

Din cetatea sa de „reședință“ de la Deva, Ladislau Kán se adresa, asemenea unui suveran, „tuturor credincioșilor întru Hristos, care vor vedea cartea de față, mântuire întru acela care a săvârșit mântuirea pe pământ“. Drept aceea, voievodul făcea de știre „tuturor, atât celor de acum, cât și celor viitori“, hotărârea luată împreună cu „nobilii din Transilvania“, participanți la scaunul de judecată, într-o pricină de moșie între nobili, iar pentru ca hotărârea judecătorească „să capete tăria veșnicei trăinicii, spre a nu putea fi pusă la îndoială de cineva“, voievodul dădea „această scrisoare întărită cu puterea peceții sale“[1].

Puterea voievodului Ladislau n-a mai putut fi temperată de nici o autoritate în vremea crizei dinastice din Ungaria. Concludentă în acest sens este scrisoarea voievodului din 1307, când el a așezat în palatul episcopiei din Alba Iulia oamenii săi și a impus candidatura propriului fiu, un copil, la scaunul episcopal vacant[2]. Canonicii care au îndrăznit să i se împotrivească au fost arestați și eliberați numai pentru a fi siliți să participe la sinodul din 7 ianuarie 1308 și să semneze actul de alegere a fiului său, pe care îl citește însuși voievodul-tată. Stăpân și pe biserică, Ladislau Kán nu a mai întâmpinat nici o împotrivire în cârmuirea sa suverană. Asemenea regelui Ungariei, el convoca și prezida congregații în care judeca „împreună cu nobilii regatului, ce țin de noi“ (*congregatio generalis ... cum nobilius regni ad nos pertinentibus*). Era subliniată deosebirea dintre voievodul Transilvaniei și Regatul ungar, dintre nobilimea din Ungaria și cea transilvană. În cetatea sa de la Deva își constituie o mică curte: avea un jude al curții, asemenea palatinului curții regale, avea un stolnic, asemenea altor monarhi ai vremii, un protonotar, un fel de mare logofăt, ajutat de notari, asemenea diecilor din cancelariile altor monarhi.

Acest puternic voievod a devenit „arbitrul“ situației din Ungaria, sfâșiată de luptele pentru tron între fiul nevârstnic al regelui Boemiei și Poloniei, Otto de Bavaria, care se socotea moștenitorul lui Venceslav, și Carol Robert de Anjou, fiul regelui Neapolelui. Candidatul bavarez s-a și încoronat ca rege, dar planurile sale au întâmpinat împotrivirea papei, care, atribuind coroana lui Carol, i-a interzis lui Otto să o poarte și a dezlegat de jurământul de credință pe cei ce-l depuseseră, excomunicând, totodată, pe adversari, între care și pe voievodul Transilvaniei. Această acțiune lipsită de simț politic nu l-a înspăimântat însă pe ambițiosul voievod; în loc de pocăință, Ladislau a răspuns prin ocuparea moșiei Almaș din Banat, proprietatea arhiepiscopului de Kalocsa.

Ladislau nu înfrunta însă asemenea primejdii de dragul intereselor lui Otto de Bavaria, așa cum credea sau nădăjduia acesta. Interesele proprii confereau îndrăzneală faptelor sale, iar dovada nu s-a lăsat așteptată. În timp ce Carol Robert a căutat sprijinul bănățenilor, sosind în martie 1307 la Timișoara și hotărând construirea unei cetăți, Otto a venit în Transilvania la Bistrița, la începutul anului 1307, cu gânduri matrimoniale — cererea în căsătorie a fiicei lui Ladislau — și cu speranța de ajutor din partea voievodului transilvan. Vorbele amăgitoare cu care a fost încântat regele fugar i se păreau acestuia că îl apropie de țintă. Voievodul Ladislau a reușit să obțină „spre păstrare“ coroana regească, iar

---

[1] *Ibidem, veac. XIV,* I, p. 32–35.

[2] *Ibidem,* p. 72.

„ginerelui“ încrezător i-a rezervat o închisoare, în locul palatului regesc visat. Pe fiica sa a căsătorit-o cu Ștefan Uroș, fiul regelui sârb Ștefan Milutin. Era o căsătorie politică, în sprijinul îndrăznețelor proiecte ale lui Ladislau, de a ajunge el însuși rege al Ungariei.

Actul papal de excomunicare, citit de preoți în toate bisericile, în sunet de clopot și cu candelele aprinse, și-a făcut însă efectul. Voievodul Ladislau a cedat. În ziua de 8 aprilie 1310, printr-o declarație publică, cuprinsă într-un act emis la Seghedin, voievodul transilvănean aduce la cunoștința tuturor „că din acest ceas și din această zi încolo, îl recunoaștem și îl primim, firesc și legiuit, pe domnul Carol regele Ungariei“. Se declara gata a-l sluji pe rege cu supunere și cu credință, a-l primi cu toată cinstea și supunerea și se angaja să restituie coroana până la 1 iulie, cu condiția ca regele să fie dator a-i primi „cererile“, a-l cinsti și a-l răsplăti după cuviință. Voievodul se obliga, totodată, să restituie bunurile regești asupra cărora se înstăpânise: minele de argint de la Rodna, comitatul Bistriței, comitatul Sibiului, comitatul secuilor, localitățile Dej, Cojocna și Sic, împreună cu veniturile cămării de la acestea, adică de la ocnele respective.

Această declarație scrisă avea multiple semnificații. Mai întâi, voievodul se supunea regelui Ungariei ca un vasal unui suzeran, nu ca un dregător, cam cum erau socotiți voievozii Transilvaniei. În al doilea rând, din restituirile făcute se poate cunoaște puterea deținută, de fapt, până atunci, de voievodul Ladislau în raport cu regalitatea. În al treilea rând, temporizarea restituirii coroanei cu aproape trei luni confirmă forța de care mai dispunea voievodul. Faptul este semnificativ și trebuie pus în legătură cu „cererile“ ce urmau să fie supuse atenției regelui Carol, condițiile concrete de îndeplinirea cărora depindea restituirea coroanei. Condițiile au fost înfățișate, iar coroana restituită, dar la o colaborare sinceră între cei doi ambițioși nu s-a ajuns. Nici unul din ei, se pare, n-a fost convins cu adevărat de sentimentele de bunăvoință ale celuilalt. Fiecare aștepta un moment prielnic pentru a se răzbuna: regele pentru faptele voievodului de dinainte de 1310, voievodul pentru neîmplinirea condițiilor.

4. UNIFICAREA FORMAȚIUNILOR POLITICE DIN SPAȚIUL EXTRACARPATIC

Conținutul izvoarelor scrise din prima parte a secolului al XIII-lea și, îndeosebi, Diploma ioaniților (1247), precum și multitudinea informațiilor obținute prin cercetările arheologice sau din alte surse au dezvăluit acea lume românească de la sud de Carpați aflată în stadiul organizării social-politice, respectiv în „țări“ sau, mai exact, în cnezate și voievodate. Istoriografia românească s-a arătat mai mult decât interesată de această problemă de istorie socială, ea stăruind îndelung, prin reprezentanții săi cei mai de seamă, asupra originii și a evoluției celor două instituții amintite, găsind sau intuind soluții care, în bună parte, sunt valabile și astăzi. De remarcat că pentru a explica substanța propriu-zisă și forma sa de exprimare, în ceea ce privește cnezatul și voievodatul românesc, istoricii au apelat, constant, la formulările aproape clasice din Diploma ioaniților.

Astfel, pentru a sintetiza opiniile exprimate și pentru a înțelege desfășurările ce ne preocupă aici, să reamintim că istoricii, aproape în majoritate — chiar dacă unii nu au acceptat existența organizării sociale pe bază de obști sătești în perioada pre- și poststatală — au admis originea cnezilor în acei *judices* ai antichității daco-romane târzii, acoperiți, apoi, prin termenul slav *knéz* în mileniul I.

În capitolele anterioare a fost examinată situația politică a țărilor est- și sud-carpatice la mijlocul secolului al XIII-lea pe baza mențiunilor din Diploma ioaniților. Pornind de la această realitate, a doua jumătate a secolului al XIII-lea și prima jumătate a secolului următor reprezintă o nouă etapă a procesului de organizare politică a ținuturilor românești de la sud și de la est de Carpați. Este vremea în care se deslușesc, cu destulă putere și claritate, semnele maturizării politice în sânul societății românești, în strânsă legătură cu evoluția anumitor factori externi, printre aceștia numărându-se, cu rol deosebit de favorabil pentru români, starea de decadență a Regatului arpadian al Ungariei și accentuarea autonomiei Transilvaniei, care tindea atunci să devină un adevărat *regnum*.

Dacă în 1250, când papa Inocențiu al IV-lea confirma Diploma ioaniților, iar regele Bela al IV-lea al Ungariei trăgea nădejdea că implantarea cavalerilor la Severin asigura paza regatului împotriva dușmanilor acestuia (a tătarilor îndeosebi, care deja dominau țări ca Rusia, Cumania, Bulgaria, „în mare parte erau supuse înainte stăpânirii noastre"[1]), în scurtă vreme situația politico-militară din aceste ținuturi de margine ale regatului se schimbă radical. Mai întâi, fiindcă în mod neașteptat, sau poate tocmai datorită stărilor tulburi din interior și mai ales în Transilvania, un conflict izbucnește chiar în sânul casei regale, după 1257, când cârmuirea voievodatului transilvan fusese încredințată lui Ștefan, fiul lui Bela al IV-lea. Cum s-a remarcat mai sus, tânărul asociat purta titlul de *dux Transilvanus*, iar uneori chiar pe acela de *rex iunior*, manifestându-și tendința de autonomie față de tatăl său, ceea ce a dus, până la urmă, la o confruntare armată între cei doi; împăcarea de la Bratislava, din 1262, nu a durat, izbucnind lupte și mai îndârjite, ba chiar regele-tată asediindu-și fiul în cetatea Codlei și abia în 1266 se ajunge la o nouă împăcare[2]. Pe de altă parte, în afară de amenințarea mai veche dinspre regatul Boemiei, un nou pericol pentru regatul Ungariei se ivește dinspre sud: în 1260, chiar în toiul confruntărilor dintre Bela și Ștefan, bulgarii încercaseră să pătrundă la Severin și, semnificativ, cum rezultă dintr-un document de mai târziu, apărarea în fața atacatorilor fusese ca și inexistentă[3]. Era, așadar, un indiciu cert că rolul cavalerilor ioaniți se consumase, aceștia deja nu mai contau pe Țara Severinului.

De altfel, atât regele Ungariei, cât și Scaunul apostolic se înșelaseră cu privire la durabilitatea Imperiului latin de Răsărit, căci exact în acel timp, în 1261, în Constantinopol fusese restaurat Imperiul bizantin datorită ofensivei lui Mihail al VIII-lea Paleologul; de acum încolo, destinul spațiului medieval românesc, politic și spiritual, va fi tot mai strâns legat de inima imperiului. Anii regalității arpadiene se apropiau de sfârșit; după dispariția lui Bela al IV-lea (1270), acestui monarh „puțin norocos“ (*minime fortunatus*), cum îl caracteriza într-un târziu „Cronica pictată de la Viena“[1], a fost urmat la tron de amintitul Ștefan al V-lea, apoi de Ladislau al IV-lea zis Cumanul, care nu a avut descendenți.

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII*, I, p. 345.

[2] *Ibidem*, II, p. 82–85.

[3] Hurmuzaki, I/1, p. 317.

Cele înfățișate mai sus nu ar fi complete, ca desfășurări istorice, dacă ar fi ignorată participarea românilor la eșuarea planurilor de expansiune și de dominație în teritoriul sud-carpatic. Căci, lesne de înțeles, rânduielile statornicite în 1247 nu putuseră decât să întrețină o stare de nemulțumire în sânul societății românești, în primul rând în cel al păturii conducătorilor locali. Este de amintit, în acest sens, un pasaj extrem de grăitor, evocat mai înainte, prin care ducele Ștefan se împăca la Bratislava cu tatăl său Bela al IV-lea: „Făgăduim — se angaja Ștefan — mai degrabă să-l sprijinim, să-l ajutăm, să-i stăm în ajutor împotriva acelora care s-ar ridica împotriva lui (Bela al IV-lea) și ar căuta să jignească maiestatea sa, luptând cu toate puterile împotriva acelora care ar voi să tulbure și să neliniștească regatul lui sau hotarele regatului“[2]. Viitorul rege îi avea în vedere pe nobilii anarhici din regat, pe unii dregători, dar este de neînchipuit că în „tulburarea liniștii regatului“, a hotarelor sale, nu se vor fi amestecat și alții, inclusiv românii. Momentul Litovoi reprezintă, din acest punct de vedere, un exemplu dintre cele mai importante și mai ilustrative, de valorificare a potențialului politic și militar din secolul al XIII-lea, un preludiu la opera de unificare a voievodatelor sud-carpatice.

Este vorba, în principal, de evenimente care au avut loc la scurtă vreme după ocuparea tronului Ungariei de către minorul Ladislau al IV-lea — cel pe care izvoarele narative ungare îl arată că a desăvârșit ruina regatului —, desfășurate cu mai bine de un deceniu mai târziu: este vorba de diploma din 8 ianuarie 1285 prin care regele îl răsplătea pe un anume magistru Gheorghe, fiul lui Simion, ca și în alt document, din 6 octombrie 1288, prin care amintitul magistru îl răsplătea la rându-i pe un credincios al său, comitele Petru, zis Pirus.

„Și, în sfârșit — arată regele Ladislau al IV-lea — când începusem noi a domni după moartea preaiubitului nostru tată, iar voievodul Litovoi (*Lithway*), împreună cu frații săi, în necredința sa cuprinse pe seama sa o parte din regatul nostru aflătoare dincolo de Carpați (*per suam infidelitatem aliquam partem de regno nostro ultra alpes existentem pro se occuparet*) și cu toate îndemnurile noastre nu s-a îngrijit să ne plătească veniturile (*proventus*) ce ni se cuveneau din acea parte, l-am trimis împotriva lui pe des-numitul magistru Gheorghe care, luptând împotriva aceluia cu cea mai mare credință, l-a ucis pe el, iar pe fratele lui, cu numele Bărbat (*Barbath*), l-a luat în prinsoare și ni l-a adus nouă. Pentru răscumpărarea acestuia noi am stors o sumă de bani foarte mare și astfel, prin slujbele acelui magistru Gheorghe, s-a așezat iar tributul ce ni se datora din acele părți (*tributum nostrum in partibus eisdem nobis fuit restauratum*)"[1]. Al doilea document evocă pe scurt episodul uciderii lui Litovoi și al prinderii fratelui său Bărbat, prilej de a se face remarcat comitele Petru, rănit el însuși în lupte[2].

---

[1] *Chronicon pictum Vindobonense*, în G. Popa-Lisseanu, *Izvoarele istoriei românilor*, IX, 1937, p. 96, 220.

[2] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 45.

Așadar, din mai multe formațiuni social-politice atestate documentar în 1247, se pare că *terra Lytua* reapare pe scena istorică — în orice caz printr-un voievod omonim de după o generație; se admite, în general, că Litovoi din anii '70–80 ai veacului este una și aceeași persoană cu cel din Diploma ioaniților (deși unii medieviști vorbesc de un Litovoi al II-lea). Dincolo de incertitudinile de localizare — și respingând *de plano* încercările, interesate, ale unui curent istoriografic maghiar, care consideră drept falsuri documentele din 1285 și 1288 —, rezultă că mișcarea lui Litovoi a constituit un act de rebeliune pornit prin anii 1272–1273 și care va fi durat alți câțiva, până prin 1276–1277, fără certitudini în această privință. Oricum, menționarea tributului pe care voievodul Litovoi îl datora suzeranului său, regele Ungariei, și mai cu seamă precizarea expresă că învinșii magistrului Gheorghe au avut capacitatea de a plăti suma răscumpărării lui Bărbat, aruncă lumini cu totul verosimile referitoare la importanța și la posibilitățile economice ale „țării Litua", ale voievodului român ucis în luptă. Acest teritoriu românesc crescuse, neîndoielnic, în avuție, parcurgând un proces istoric de dezvoltare economică, a cărui bază o constituia exploatarea resurselor de pe ambii versanți ai Carpaților și, corespunzător, de adâncire a feudalizării societății, proces care ar permite evidențierea a cel puțin două planuri.

În plan politic, documentul din 1285 nu lasă să planeze nici un dubiu asupra faptului că refuzul lui Litovoi de a plăti tributul cuvenit regelui ungar a constituit doar una dintre explicațiile conflictului militar ce a urmat. Încetând plata tributului, Litovoi își eliberase țara sa de vexațiile impuse, în calitate de vasal, prin stipulațiile din anul 1247. Dar el mai încercase și altceva, anume să-și extindă autoritatea asupra unui teritoriu supus coroanei ungare aflat de cealaltă parte a Carpaților (*ultra Alpes*). S-a încercat de mult identificarea acestei direcții de „expansiune" a voievodului Litovoi, sfidând astfel regalitatea arpadiană suzerană: s-a admis că el a trecut Oltul, anexând voievodatul aparținând cândva lui Seneslau, dar faptul, în sine, nu este posibil; de altfel, datele cercetărilor arheologice de la Argeș — vatra istorică a lui Seneslau voievod — ne arată că atunci, în deceniul al optulea, în Curtea Veche de acolo aveau loc adaosuri și refaceri și nu este de presupus că Litovoi ar fi fost unul dintre ctitorii de la Argeș. Mai degrabă, dacă este de interpretat expresia *pro se occuparet* (1285), este posibil ca Litovoi voievod să fi acționat tot în dreapta Oltului, eventual luând în stăpânire posesiunile cnezilor de felul celor ale lui Ioan și Farcaș, afectând, așadar, posesiunile Țării Severinului, ale Banatului unguresc instituit lângă cetatea dunăreană. Nu este exclusă nici posibilitatea ca astfel de teritorii mai mici să fi aparținut lui Litovoi înainte de 1247, astfel încât actul din 1285 să evoce, prin formularea menționată, o recuperare de ținuturi românești, sau, altfel spus, dispariția unor formațiuni

---

[1] *DRH D*, I, p. 30–34.

[2] *Ibidem*, p. 34–35.

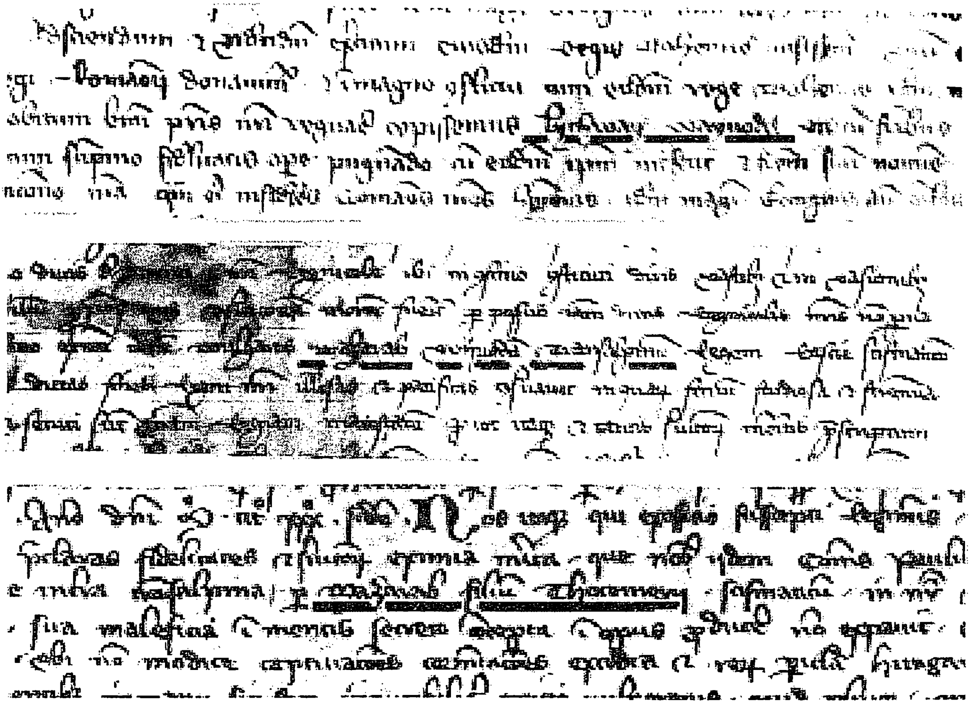

Fig. 102 Mențiune despre Litovoi în actul din 8 ianuarie 1285; mențiune despre Basarab în actul din 27 martie 1329; mențiune despre Basarab, fiul lui Tihomir, în actul din 26 noiembrie 1332.

politice mai mici pe calea trecerii sub autoritatea unor căpetenii mai puternice, cale care duce, inevitabil, spre constituirea statului de la sud de Carpați.

În directă legătură cu acest aspect se află și cel de al doilea plan, la fel de important și de semnificativ. Revenind la același document din 1285, reține atenția faptul că pentru readucerea lucrurilor pe făgașul considerat normal de coroana ungară, regatul a fost nevoit să facă un efort militar de oarecare amploare, de vreme ce pentru pedepsirea unui vasal nesupus a trimis oastea condusă de un oștean încercat, ca magistrul Gheorghe. A avut loc atunci un război și nu o simplă expediție militară, o confruntare armată care putea să se desfășoare fie în Țara Hațegului, fie în ținuturile sud-carpatice aparținând voievodului ucis (dar discuția, din nou, este cantonată în tărâmul ipotezelor). Dacă interpretarea faptelor este corectă, rezultă că însăși forța de apărare a lui Litovoi și a fratelui său era, la rândul ei, redutabilă și recunoscută ca atare de către vecinul și suzeranul din nord, pentru ca deplasarea unei oștiri puternice să apară justificată la curtea regală. Totodată, chiar faptul că Litovoi a acceptat lupta directă cu oastea trimisă împotriva-i de suzeran, exprimă un crez politic și un plan concret de acțiune: concentrarea sub autoritatea sa a unor întinse ținuturi românești, libere de supremația coroanei ungare. El a plătit însă cu prețul vieții, pe câmpul de luptă, ilustrând o jertfă întru libertate statală în spațiul medieval românesc.

Deși zguduit din temelii, regatul Ungariei avea încă mijloace de represiune, iar magistrul Gheorghe era un exponent al politicii arpadiene. Desigur, dispariția lui Litovoi nu a însemnat atunci (circa 1277) și dispariția voievodatului său, căci nu încape îndoială că restaurarea tributului și menționarea lui Bărbat, ca virtual succesor, vin să confirme tocmai dăinuirea formațiunii teritoriale de pe Jiul Superior. Dar chiar succesiunea aceasta sugerează închegarea unui fir axial al vieții de stat feudale propriu-zise: practica moștenirii dinastice.

Existența unei familii provenind din acei *maiores terrae* menționați în 1247, a lui Litovoi și a fraților său (*una cum fratribus suis*), amintiți în 1285, familie din care să se recruteze conducătorii formațiunilor politice românești, presupune, în chip necesar, admiterea unei ierarhii în sânul marilor stăpânitori de pământ, deveniți cnezi, iar dintre ei unul fiind ales voievod. Ierarhia de care vorbim a fost impusă chiar de administrarea teritoriului; într-adevăr, practicile legate de fiscalitate (strânsul dărilor, inclusiv al celor datorate suzeranului regal), de administrarea teritoriului și judecarea diverselor pricini, de organizarea militară și de asigurarea apărării și a ordinii lăuntrice — toate acestea au presupus existența unui întreg aparat special de slujitori; slujitori care proveneau, neîndoielnic, tot din rândurile „mai marilor țării", unii devenind mai târziu mari dregători. Astfel, prin existența unor asemenea funcții se prefigurau, încă din acest stadiu de organizare social-politică, pârghii de bază ale mecanismului statal.

Izvoarele scrise, sărace în informații explicite, nu ne permit să aprofundăm interpretările, de pildă, în legătură cu amploarea și cu eventuala permanență a îndatoririlor (slujbelor) asumate de acei „mai mari ai pământului", care, la rândul lor, depindeau, în general, de voința politică a voievodului ales să-i conducă. Cert este un fapt, și anume că astfel de îndatoriri își urmau un curs coerent în teritoriu, prin subalterni, dar direcționarea pornea din acel centru de putere reprezentat de reședința sau de curtea voievodală. În această ultimă privință, nu se cunoaște mai nimic din ceea ce va fi fost capitala „țării Litua" (mai exact, ca în 1247: „pământul cnezatului voievodului Litovoi"), nici ca localizare geografică și nici ca structură. Se cunosc, în schimb, fizionomia și componentele centrului rezidențial de la Argeș, deslușiri obținute mai cu seamă pe calea cercetărilor arheologice. Mai mult, se poate afirma acum că voievozii români nominalizați în 1247, inclusiv, deci, Seneslau din stânga Oltului, probabil că nu erau născuți atunci când pe Argeșul Superior se ridicau primele construcții rezidențiale, alături de care, în jurul anului 1200, se adăuga lăcașul de închinare în stil bizantin. Tocmai această vechime clar documentată istoric, dublată de forța politică și militară, au permis centrului voievodal de la Argeș să-și asume rolul de a aduna în jurul său celelalte formațiuni teritoriale sud-carpatice și de a deveni, astfel, leagănul principal al statului denumit apoi Țara Românească.

Cu alte cuvinte, ceea ce au urzit și au încercat cu mijloace proprii voievozii Litovoi și Bărbat în anii '70 ai veacului al XIII-lea, eșuând, prinde contur și capătă consistență, în împrejurări cu totul obscure la est de Olt, în aria fostului voievodat al lui Seneslau, coincizând cu nucleul noului stat sud-carpatic. Această obscuritate — la nivelul documentării istorice — a încurajat mai târziu osatura tradiției istorice endogene (în principal muntenească, în special de coloratură câmpulungeană), prin care se explicau tocmai împrejurările, motivațiile apariției Țării Românești, totul fiind pus pe seama unui „făuritor“ de stat numit „Negru Vodă“, iar mai apoi „Radul Negru voievod“. În realitate, textura evenimentelor care au avut loc în jurul anului 1290, înfățișat de cronici ca an al „descălecatului“ din Făgăraș — dar către 1300 —, ne permite astăzi să îl identificăm pe acela care, în mod real, ar fi putut conduce întreaga lume românească dintre Carpați și Dunăre: este vorba de Tihomir voievod, care acoperă, la scara timpului, finalul veacului al XIII-lea și data pretinsului „descălecat“.

Anonimatul în care stă ascunsă ascensiunea lui Tihomir voievod poate fi explicat prin simplitatea actului de constituire a Țării Românești — fără proclamații festive, fără scrisori de recunoaștere internațională și, mai ales, cu certitudine, fără confruntări armate. În circumstanțe neștiute, probabil chiar în vatra voievodală de la Argeș, o adunare de cnezi și de voievozi a acceptat consensul instituirii unui singur voievodat, iar cel ales a putut fi însuși Tihomir (menționat, printr-un hazard al diplomaticii medievale, abia în 1332). Este și sensul oglindit atât de grăitor de varianta principală a *Letopisețului cantacuzinesc*, care vorbește de „lățirea“ țării și mai ales de „închinarea“ așa-zișilor Băsărăbești din dreapta Oltului în fața lui „Radul Negru voievod“.

Pe de altă parte, nereceptarea formală a apariției unui nou stat pe harta sud-estului european își găsește la rându-i explicația plauzibilă: statele din jur și puterile pe care le reprezentau se luptau și se sfâșiau atunci între ele, slăbindu-și atenția asupra celor ce se petreceau între Carpați și Dunăre. Într-adevăr, din unghiul circumstanțelor externe, situația spațiului românesc extracarpatic era favorabilă unei încercări de unificare teritorială. Atunci, la sfârșitul secolului al XIII-lea, începe să pălească dominația tătară, iar în 1299 dispare de pe scenă chiar hanul mongol Nogai, acela care poruncise până atunci în Bulgaria și ajunsese, spre consternarea bisericii romane[1], „protectorul“ lui Ladislau al IV-lea. Este de menționat apoi și evoluția favorabilă înregistrată la Severin: după 11 mai 1279, când mai era acolo în funcțiune un anume ban Laurențiu, orice mențiune despre asemenea dregători regali dispare până în 1330; semn, în afară de îndoială, că o parte, cel puțin, din banatul de Severin, și anume cea răsăriteană, ajunsese în mâinile altcuiva — poate Bărbat voievod, dar mai probabil fiind vorba de același Tihomir, voievod de Argeș. Pe un astfel de fond, al unei crize tot mai accentuate care cuprinsese Regatul arpadian, ar fi fost de înțeles pentru ce un „nemulțumit“ făgărășan, intrat în conflict cu autoritățile locale, putea trece nestingherit la sud de Carpați, dând aparența unui „descensus“. Cu certitudine, totuși, astfel de condiții ardelene nu au putut crea domnia a toată Țara Românească, ci i-au grăbit doar dezvoltarea. Altfel spus, statul însuși este rezultatul unei evoluții interne.

În sfârșit, în legătură cu cele de mai sus, trebuie luate în considerație evoluțiile conflictuale de la sud de Dunăre și din Balcani, precum războiul dintre Imperiul bizantin și Țaratul bulgar condus de un răsculat, Ivailo, conflict perpetuat sub împăratul Andronic al II-lea, confruntat, la rândul său, cu puternicul *kral* sârb Ștefan Uroș al II-lea Milutin. Disputele amintite, de durată, mocnind și izbucnind pe neașteptate, vor avea darul, în curând, de a-i antrena și pe domnii români din Argeș. Cu atât mai necesar, la scară istorică, se impunea, deci, adunarea laolaltă a teritoriului românesc dintre Carpați și Dunăre, sub ocârmuirea unui singur voievod.

---

[1] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 282–284.

În rezumat, deși ne aflăm încă în situația de a identifica și de a defini fapte și procesualități istorice pentru o epocă dintre cele mai obscure din istoria medievală a românilor, luând în considerație izvoarele scrise, câte există, și mai ales informațiile arheologice, se poate afirma că secolul al XIII-lea reprezintă un corolar al drumului de organizare statală pe teritoriul dintre Carpați și Dunăre. Se pot reconstitui etapele genezei statale muntenești, asemănătoare, până la un punct, cu cele ale voievodatului transilvănean: în ambele cazuri avem de a face cu „țări“ străvechi, unele cu originea în mileniul I, sau cu voievodate întemeiate, ca existență istorică, pe uniuni de obști sătești, ancorate, la rândul lor, pe sate libere și pe stăpâniri cneziale, documentate ca atare pe parcursul secolelor XII–XIII. În secolul al XIII-lea, respectiv în a doua parte, spre final, se poate distinge tendința de unificare teritorială (momentul Litovoi, circa 1272–1277); eforturile în aceeași direcție se reiau în pragul secolului al XIV-lea, strădania fiind, de această dată, a unui voievod cvasianonim, Tihomir din Argeș. Ceea ce se considera valabil pentru voievodul Basarab I, se potrivește perfect tatălui său: „Într-o lume de văi, în care românii trăiseră până acum răzlețiți — scrie Nicolae Iorga —, cu toate cuprinderile, mai mult teoretic, în «țări», valea Argeșului a ajuns a-și impune voievodul, care acum e domn românesc, cu tendința de a ocupa tot teritoriul locuit de neam“.

Unificarea, împlinită în linii mari către 1300, a pornit dinspre vest, o dată cu includerea Severinului în componența firească a statului de la sud de Carpați, poate cu ajutorul lui Bărbat voievod, din „Litua“, printre primii care vor fi acceptat supremația voievodului din Argeș. Se confirmă — și numai în această lumină — o componentă a tradiției istorice muntenești. Trecerea de la „țară“ la Țara Românească s-a făcut „pe tăcute“, nefiind oglindită, ca atare, în documentele vremii. Trei decenii îi vor fi necesare noului stat românesc pentru a se impune în constelația politică din sud-estul Europei.

*

Un proces asemănător, în liniile sale principale, s-a desfășurat la est de Carpați, aproximativ, în aceeași vreme.

Retragerea tătarilor în anul 1242 și statornicirea limitelor apusene ale hanatului Hoardei de Aur au divizat teritoriul extracarpatic românesc în zone distincte în ceea ce privește raporturile cu tătarii. Dacă pe teritoriul dintre Carpați și Dunăre dominația mongolă se exercita într-o formă mult mai ușoară, dată fiind depărtarea acestui spațiu de centrul politic mongol, pe teritoriul Moldovei această dominație, care se exercita direct, era mult mai apăsătoare, ținuturile est-carpatice fiind supuse unei permanente amenințări din partea Hoardei de Aur. Se înțelege că o astfel de dominație nu putea să nu aibă consecințe asupra progresului general al societății românești din teritoriile menționate. Totuși, datorită faptului că puterea mongolă a fost zdruncinată în mai multe rânduri de crize politice puternice, care au slăbit presiunea exercitată asupra populației locale, evoluția societății respective n-a putut fi oprită, înregistrându-se și aici o tendință de unificare a organismelor politice existente.

Moartea lui Batu în 1256 și, mai cu seamă, dispariția de la conducerea imperiului Hoardei a lui Berke, în 1266, ca și orientarea politicii tătare de cuceriri spre Asia, au contribuit din plin la slăbirea puterii centrale mongole; consecința imediată a acestei stări de lucruri a fost încercarea de scuturare a dominației mongole de către conducătorii unor popoare supuse, așa cum s-a întâmplat cu cneazul Daniil al Haliciului, în 1257. Pe de altă parte, este de precizat faptul că a doua jumătate a secolului al XIII-lea a reprezentat o epocă de criză și pentru Regatul maghiar, după cum s-a arătat mai sus.

În acest context, procesul de unificare a formațiunilor politice de la est de Carpați a căpătat contururi mai puternice cu implicații chiar externe. Misionarul franciscan Giovanni da Pian del Carpini, în drum spre curtea hanului tătar, întâlnea acolo un voievod român, Olaha, reprezentant al populației est-carpatice în raporturile cu tătarii[1]. De asemenea, este semnificativă coincidența cronologică dintre evenimentele din 1277 de la sud de Carpați (lupta lui Litovoi cu oștile maghiare) și conflictul din același an dintre „bruteni" (ruteni, se pare) și români (*Blaci*), relatat de cronica lui Thomas Tuscus[2]. Acest conflict evidențiază, desigur, un anumit grad de autonomie a organismelor statale de la est de Carpați, manifestată în condițiile slăbirii presiunii tătare din această vreme.

Totodată, politica de expansiune a catolicismului la răsărit de Carpați, prin intermediul Regatului maghiar, prilejuiește menționarea în aceste părți a unor „țări" românești. Chiar dacă reorganizarea Episcopiei cumanilor sub forma celei a Milcoviei, pomenită în scrisoarea papei Nicolae al III-lea, adresată lui Filip, episcop de Fermo, la 7 octombrie 1279[3], nu are încă o semnificație directă în ceea ce privește acest aspect, ceva mai târziu, în 1288, prezența unei asemenea „țări" nu mai poate fi pusă la îndoială. În anul pomenit, papa Nicolae al IV-lea poruncea unor călugări din Ordinul predicatorilor să-și desfășoare activitatea de extindere a credinței catolice în mai multe ținuturi din zona răsăriteană, printre care și în „țara valahilor".

Declinul vremelnic al Hoardei de Aur, o dată cu moartea lui Nogai în 1299, a fost folosit de căpeteniile politice de pe teritoriul Moldovei pentru a-și consolida puterea, fapt ce constituie, ca și în cazul celeilalte provincii românești de la sud de Carpați, indiciul închegării iminente într-un singur organism a diferitelor formațiuni politice. O deosebită importanță prezintă, în acest sens, știrea din cronica lui Ottokar de Styria, potrivit căreia Otto de Bavaria, venind în 1307–1308 în Transilvania, a fost reținut de Ladislau Kán, voievodul Transilvaniei, și apoi trimis ca prizonier la un voievod „valah", care stăpânea

---

[1] *Ystoria Mongalorum*, cap. IX, în *Sinica Franciscana*, I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, p. 49.

[2] *Gesta imperatorum et pontificum*, în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXII, 1872, p. 525.

[3] *DIR C, veac. XIII*, II, p. 220–223.

„dincolo de pădure“ (*über walt*). Acest voievod român, se arată în cronică, era domn (*Herr*) „peste ceilalți“, adică peste alți conducători politici, fapt care pune în evidență gradul avansat de unificare politică a formațiunilor din aceste părți; „țara românilor“ (*Walachenland*), cum este numită în cronică, se afla, după anumite opinii, situată în nord-vestul Moldovei și ajunsese, către 1307–1308, la un oarecare prestigiu politic, dovadă fiind raporturile cu puternicul voievod al Transilvaniei, Ladislau Kán[1]. Se pare că acest voievod moldovean a preluat sarcina unificării, în prima jumătate a secolului al XIV-lea, a formațiunilor politice existente la nivelul provinciei istorice Moldova.

5. CUCERIREA INDEPENDENȚEI ȚĂRII ROMÂNEȘTI ȘI A MOLDOVEI

Prima jumătate a secolului al XIV-lea a marcat un moment de o deosebită importanță pe linia continuării unificării formațiunilor politice existente la sud și la est de Carpați și, totodată, accentuarea tendințelor de a scutura dependența față de suzeranitatea maghiară, de a deveni țări de sine stătătoare, din „adunarea teritoriului locuit de același neam“, un dat istoric, care explică, în bună măsură, sensul principal al desfășurării evenimentelor din această jumătate de veac. Pe de altă parte, evoluția societății românești cunoaște la acest început de secol o nouă etapă în maturizarea structurilor demo-economice și social-politice, superioare celor din etapa anterioară.

Izvoarele scrise și, cu deosebire, cele arheologice, ne permit să discernem o pronunțată creștere internă, înainte de toate pe plan demografic: se îndesesc așezările, indiferent dacă este vorba de ținuturi de câmpie, de deal sau submontane, ceea ce înseamnă, în consecință, o valorificare mai amplă a pământului și a bogățiilor sale. Efectul imediat, în prima parte a veacului al XIV-lea, care nu se reduce doar la creșteri pe plan economic, a fost o diferențiere tot mai pronunțată în ariile habitatului din Țara Românească și Moldova, unele așezări devenind târguri și orașe — alături de mai vechile Câmpulung, Curtea de Argeș, Baia, Siret, Suceava —, dezvoltându-se altele, precum București, Craiova, Târgoviște, Gherghița, Buzău, Brăila, Pitești, Târgșor, Râmnicu Vâlcea, Iași, Bacău, Vaslui, Trotuș, Roman, Cernăuți, Orhei. Bineînțeles, pe acest fundal al vieții productive s-a accentuat diferențierea socială corespunzătoare.

De asemenea, consolidarea peisajului habitativ și exploatarea tot mai eficientă a bogățiilor țării au permis crearea unei infrastructuri — ea însăși consolidată pe parcursul veacului —, fiind vorba, mai ales, de rețeaua de drumuri, unele căpătând importanță internațională; este cazul celui de pe valea Dâmboviței și de pe valea Ialomiței, legând Transilvania (respectiv Brașovul) cu artera de circulație a Dunării (respectiv Brăila), al celui de pe valea Siretului sau de pe valea Nistrului, care făcea legătura între gurile Dunării și nordul Europei. Drept urmare, se intensifică activitățile comerciale, sporește circulația monetară, oamenii călătoresc și compară lucrurile văzute; o zonă de atracție era reprezentată chiar de aceea a gurilor Dunării, unde se înregistrase de timpuriu prezența negustorilor bizantini, genovezi, orientali. Într-acolo și mai departe căutau să ajungă negustorii sași din Transilvania.

---

[1] Ottokar, *Öst. Reim.*, V, 1–2, Hanovra, 1893.

Astfel de realități și tendințe pozitive făceau din țările est- și sud-carpatice un promițător factor de stabilitate, în epocă, dar și de atracție pentru vecini, căpătând un solid prestigiu intern și extern. Față de această situație, contrariantă devenea o altă realitate istorică: pretenția vecinului dinspre nord-vest și vest de a se înstăpâni *ultra Alpes*, ceea ce reprezenta o dominantă a regatului Ungariei sub Arpadieni, politică perpetuată, în forme și mai brutale, de noua regalitate din Višegrad și Buda, cea a Angevinilor din secolul al XIV-lea.

O privire în jurul țărilor române la acest început de veac, marcat de numeroase războaie, de calamități naturale, dar și de o mai bună organizare și consolidare a unor state, ajută la dimensionarea reală a epopeii istorice victorioase ce s-a desfășurat în prima treime a acestui secol al XIV-lea.

În sud, Țaratul bulgar, după stingerea dinastiei Asăneștilor și după ce a fost dominat de tătari în timpul dinastiei Terterizilor, se manifestă din nou viguros în conflicte cu Bizanțul, după înscăunarea noii dinastii a Șișmanizilor originari din Vidin. În războiul purtat de țarul Mihail Șișman cu bizantinii (1323), bulgarii au fost sprijiniți și de oastea lui Basarab I, *ἔξ Οὺγροβλάχων* precizează mai târziu Ioan al VI-lea Cantacuzino[1]. De altfel, relațiile Țării Românești cu țaratele bulgare au fost strânse și s-au manifestat pe planuri multiple, inclusiv prin legături de rudenie: una dintre fiicele voievodului Basarab I, anume Teodora, a devenit soția urmașului lui Mihail Șișman de la Târnovo — a țarului Ivan Alexandru —, mama viitorului țar de la Vidin, Stratimir.

În sud-vest se ridicase regatul Serbiei, sub Ștefan Uroș al III-lea — zis și Ștefan Dečanski —, care s-a extins spre Macedonia, după înfrângerea bulgarilor la Velbujd (28 iunie 1330). Și de această dată, precum menționează izvoarele, Basarab I a venit în ajutorul bulgarilor.

În est, dominau încă tătarii Hoardei de Aur, ocupând partea de sud a Moldovei, așa-numitele „părți tătărăști“ menționate mai târziu în titlul lui Mircea cel Bătrân. Se pare că Basarab I a purtat lupte cu tătarii în anii 1324–1328 și a cucerit de la ei teritoriul din preajma cetății Chilia. Un izvor privind expediția la gurile Dunării a begului anatolian Umur, care a avut loc în anii 1337 sau 1338, situează Chilia „la granița Valahiei“.

În sfârșit, în vest, regatul Ungariei cunoscuse la începutul veacului o perioadă de criză, inclusiv dinastică. În 1301 s-a stins Andrei al III-lea, ultimul rege arpadian, după care au urmat șapte ani de anarhie, de care au căutat să profite marii feudali unguri, dar și vecinii, îndeosebi regele Venceslav al Boemiei. Abia în 1308, în urma unor serioase eforturi și lupte, pretendenții la tronul Ungariei au fost înlăturați de reprezentantul unei dinastii de origine franceză — Angevinii napoletani —, anume Carol Robert de Anjou, un rege plin de ambiții și de planuri mari, adversar neîmpăcat al evoluțiilor statale ce aveau loc dincoace de Carpați.

---

[1] Cantacuzenus p. 175; *Fontes*, III, p. 482–483.

Țara Românească. Pe primul plan al vieții politice externe a Țării Românești se aflau acum relațiile cu Ungaria. Basarab I stăpânea neîndoielnic o parte a banatului de Severin: între 1291 și 1324 nu se menționează bani unguresti în cetatea de pe malul Dunării, dar în 1321, cum se precizează ulterior într-un document regal de la Carol Robert (1329), acesta din urmă a instalat în cetatea vecină a Mehadiei pe Dionisie Szécsi și anume „împotriva bulgarilor, a lui Basarab, voievodul Țării Românești, a regelui schismatic al Serbiei și a tătarilor“[1].

Contra suspiciunilor — alimentate necontenit, în veacul al XIV-lea, de regalitatea din Višegrad —, care încercau să-l prezinte pe voievodul Țării Românești ca pe un aliat, de fapt sau potențial, al „necredincioșilor“ — în epocă, era mai ales vorba de tătari —, este aproape cert că Basarab I nu a ezitat să lupte împotriva acestor *hostes crucis*, atunci când interesele țării sale o cereau. S-ar putea ca astfel de acțiuni să fi avut loc anterior datei de 1 februarie 1327, când papa din Avignon, Ioan al XXII-lea, se adresa voievodului, considerându-l „cucernic principe catolic“ (*princeps devotus catholicus*), lăudându-i inițiativele (*opera*) menite să stârpească neamurile necredincioase (*ad exterminationem infidelium nationum*)[2]. De asemenea, nu este exclusă nici posibilitatea ca, tot atunci, Basarab I să fi încercat recuperarea teritoriului de la gurile Dunării, acțiune continuată și în deceniul al patrulea al secolului, după cum s-a amintit, când, în anii 1337–1338 emirul de Aydin, Umur beg, ajungea la Chilia, cetatea se situa „la granița Valahiei“, cum consemna vechea cronică otomană „Düsturname“[3].

De viță franco-napolitană, noul rege al Ungariei, Carol Robert de Anjou a fost ales, la injoncțiunile papale, de marii feudali unguri (1302), dar, ulterior, o parte dintre aceștia — așa-zisa „oligarhie“ —, nu l-a acceptat, sprijinindu-l pe Otto de Bavaria; s-a creat o stare de anarhie, care a dăinuit până în anul 1308, deși Carol Robert se va încorona peste alți doi ani, în 1310, la Alba Regală. După cum s-a subliniat mai sus, printre cei mai de temut adversari ai Angevinului s-a numărat și voievodul Transilvaniei, Ladislau Kán, destituit de rege abia în 1315; acesta deținea, de fapt, coroana Sf. Ștefan.

Evident, Basarab I s-a străduit să promoveze în principal o politică de apărare față de regatul Ungariei, *țelul strategic de căpetenie* — documentația istorică păstrată o dovedește —, *nefiind altul, decât asigurarea existenței de sine stătătoare a Țării Românești, neatârnarea sa politică.* Este întrucâtva sensul de astăzi al noțiunii de independență — concept modern, inexistent ca atare în evul mediu. Bineînțeles, în cadrul raporturilor statale feudale statornicite în Europa, cele dintre suzeran și vasal acționau peste tot, inclusiv în ceea ce îi privește pe dinaștii unguri și români. Numai că primii voiau mai mult. Astfel se ajunge la starea conflictuală cvasipermanentă, observabilă chiar de la debuturile simultane ale celor două domnii.

---

[1] *DRH D*, I, p. 41.

[2] *Ibidem*, p. 39–40.

[3] *Cronici turcești*, I, p. 36–37.

Deoarece regele angevin, moștenitor al unui regat întins și eterogen, a fost silit să-și angajeze forțele militare pe mai multe fronturi, iar unul dintre acestea mocnise și răbufnise către ținuturile sârbești, o stare de război se ivise, asociată cu diverse rebeliuni locale, chiar la doi ani după urcarea pe tron, în 1312. Dar războiul cu *kral*-ul Ștefan Uroș al II-lea Milutin al Serbiei, cel mai puternic monarh din Peninsula Balcanică, a devenit realitate în anul 1319 și a durat circa doi ani, Angevinul înregistrând unele succese, între care reocuparea Belgradului și restaurarea aici a fostului banat de Macsó sau Mačva (datorită acestei împrejurări de ordin politico-geografic, moștenită și de cucerirea otomană a nordului Serbiei, această zonă sud-slavă nu s-a învecinat vreodată, în evul mediu, cu Țara Românească). Sunt de menționat și de subliniat astfel de evenimente politico-militare, pentru simplul motiv că ele au alimentat alte stări conflictuale, chiar în vecinătatea Țării Românești, în fostul banat de Severin, respectiv în partea apuseană a acestuia, deținută de Ungaria. Indirect, cum vom vedea, a fost amestecat acolo și numele voievodului Basarab.

Într-adevăr, la sfârșitul veacului precedent, după 1291, dispar din documente mențiunile banilor de Severin, situație care durează până în anul 1324 și este interpretată de istoriografia română ca o ilustrare clară a stăpânirii asupra părților estice ale banatului de Severin de către domnii din Argeș, începând cu Tihomir voievod. Partea vestică, însă, cu cetatea Mehadiei, depindea, în continuare, de regatul Ungariei. Numai că aici, prin anii 1315–1317, se răsculase un anume ban Teodor Voytech, iar fiul acestuia, Ioan, ocupase cu forța cetatea Mehadiei, refuzând să o predea regelui, aflat în acea vreme în ținuturile românești, la Timișoara. Până la urmă, cu amenințări și cu negocieri, regele Carol Robert a reușit să impună la Mehadia pe omul său de încredere, Dionisie Szécsi, cel atât de amestecat, ulterior, în dramaticele evenimente din Țara Românească; mai mult, Dionisie, care deținea și funcțiile de castelan la Jdioara, era răsplătit de rege, la 16 martie 1322, între altele, pentru faptele de vitejie dovedite în războiul purtat împotriva lui „Uroș, răposatul rege schismatic al Rasciei“ (*Vrosius quondam rex scismaticus Rascie*). Numai că peste șapte ani, când același Dionisie Szécsi, de data aceasta având dregătoria de mare stolnic (*magister dapiferorum*), alături de alții obținea un privilegiu, la 27 martie 1329, în documentul respectiv se preciza substratul real al institutirii dregătorului regal la Mehadia, căci regele arăta: „Și, în sfârșit, când l-am pus pe acest magistru Dionisie ... <mai mare> peste cetatea noastră numită Mehadia, aflată la margine, pentru a sta împotriva bulgarilor, a lui Basarab, voievodul Țării Românești, a regelui schismatic al Serbiei și a tătarilor ... el, cu grija priceperii sale obișnuite ...“ (*Ultimo, quod cum nos ipsum magistrum Dionisium ... in castro nostro Nogmyhald vocato, in confinio existente, contra Bulgaros, Bazarab, woyuodam Transalpinum, regem Rascie scismaticum, ymo et Tartaros ... constituissemus...*). Contextul relațiilor politice dintre Angevin și Basarab I, era de bună seamă, exploziv la data acestui ultim document semnalat, dar până a se ajunge la război s-au mai petrecut câteva evenimente importante, iar acestea întăresc concluzia că încă din anii 1315/1319–1321/1322, în ochii regelui Angevin, Basarab I era socotit un inamic principal. „Problema Mehadiei" prefigura, indiscutabil, problema Severinului și chiar a întregii Țări Românești.

Un timp, ca odinioară în cazul voievodului Litovoi, regele Ungariei va fi proferat amenințări, va fi recurs la presiuni; Basarab era socotit infidel față de coroana ungară — altfel nu s-ar explica măsurile luate de rege la Mehadia. Dar, cert, s-a recurs și la tratative, prin soliile unui anume Martin, comite de Sălaj, care capătă brusc un rol proeminent în relațiile politice cu voievodul Țării Românești. Reiese aceasta din diploma din 26 iulie 1324, prin care cel menționat era răsplătit pentru felurite merite, între altele, pentru a fi participat, alături de rege, în oaste, la recuperarea cetății Mehadia; mai cu seamă, însă, comitele Martin purtase solii „în mai multe rânduri, la Basarab, voievodul nostru al Țării Românești, unde și-a îndeplinit slujba soliei sale în chip credincios și vrednic de laudă" (*item in deferendo pluribus vicibus nostras legaciones ad Bazarab, woyuodam nostrum Transalpinum, ubi sue legacionis officium...adimplevit*)[1]. Acesta este și izvorul care, cel dintâi la scara timpului, îl menționează pe Basarab I ca voievod al Țării Românești, iar, pe de altă parte, tot primul care îl arată pe domnul din Argeș ca vasal (*nostrum*) al lui Carol Robert.

Realitate aevea sau închipuită, fapt este că soliile lui Martin au fost mai multe, așadar am putea admite că așa-zisul „compromis" politic din preajma anului 1324 a fost realizat cu dificultate; strategiile celor două părți implicate nu erau întru totul conciliabile. Un alt lucru mai este de subliniat: Severinul era atunci în mâinile voievodului român.

De altfel, în regat și în Transilvania existau și se manifestau ca atare forțe politice și dregători care priveau cu ostilitate orice cale de înțelegere cu voievodul Țării Românești (și printre aceștia, în afară de amintitul Dionisie, se număra chiar voievodul Transilvaniei, Toma Szécsenyi), cele care marcau, dimpotrivă, o oarecare simpatie pentru voievodul muntean, fiind cu totul firave. Semnificativ, în această ultimă privință, este un act al capitlului de Titel, din 18 iunie 1325: Ștefan, fiul comitelui cuman Parabuh, fusese pur și simplu denunțat că „l-a ponegrit pe domnul nostru Carol, din mila lui Dumnezeu ilustrul rege al Ungariei, și l-a preaslăvit (*conlaudasset*) pe Basarab transalpinul, necredincios al sfintei coroane (*sancte regie coronis infidelem*)..., <zicând> că puterea domnului nostru regele nu poate întru nimic să stea împotrivă și să se compare cu puterea lui Basarab"[2]. Chiar dacă documentul citat nu provine din cancelaria regală, mesajul său ostil la adresa lui Basarab iese în evidență, la aproape un an după menționarea soliilor comitelui Martin. Voievodul Țării Românești găsise un prilej sau mai multe de a-și promova propria-i politică. El redevenise un *infidelis*.

Episodul pasager din 1327 — este vorba de scrisoarea papală, de fapt o circulară — , ca și alte desfășurări pe care însă nu le cunoaștem, penuria documentară forțându-ne să ajungem iarăși la momentul 1329, permit ipoteza că doar în cinci-șase ani relațiile cu regatul Ungariei se deterioraseră într-atât, încât nu mai rămânea decât calea armelor. Aceasta însă a fost aleasă de regele angevin, explicându-se motivele care au condus la o asemenea soluție; în vara anului 1329 Carol Robert dezvăluia sensul unei măsuri luate, cu aproape un deceniu în urmă, la Mehadia, când dușmanii potențiali ai regatului erau aceiași, cu deosebirea că acum, în regatul Serbiei, domnea fiul lui Milutin, Ștefan Uroș al III-lea Dečanski.

---

[1] *DRH D*, I, p. 36–37.

[2] *Ibidem*, p. 37–38.

De asemenea, episodic rămâne și momentul Velbujd (28 iulie 1330): participarea oastei de ajutor trimisă de Basarab I în războiul țarului bulgar Mihail Șișman cu *kral*-ul Ștefan Uroș al III-lea, primul pierzându-și viața[1], arată, pe de o parte, disponibilitățile militare ale voievodului în pragul marii confruntări cu regele angevin, iar, pe de alta, anvergura unei pagini în istoriografie, e drept mult mai tardivă[2].

Campania împotriva Țării Românești este evocată de câteva categorii de izvoare: acte de cancelarie ale regalității ungare, strict contemporane cu evenimentele (emise începând cu anul 1331) sau acte de adeverire ale unor capitluri (cazul celui din Alba Iulia, ori al celui din mănăstirea Szekszard, în 1331); opere narative, este cazul continuatorului din 1330 la cronica lui Petru de Duisburg, dar mai ales de „Cronica pictată de la Viena“, redactată cu decenii mai târziu, sub Ludovic I, sursele ungare fiind preluate, mai exact spus, prelucrate de unele cronici germane.

În legătură cu credibilitatea izvoarelor amintite și, îndeosebi, a actelor de cancelarie ungare, este de precizat că acestea din urmă exprimă punctul de vedere al regalității angevine; ele se dovedesc, în fapt, versiuni ticluite după împrejurări de beneficiarii sau de destinatarii actelor. Astfel de versiuni asupra acelorași evenimente încercau, în chip diferit, să justifice scopurile intervenției regelui în Țara Românească și, mai cu seamă, binecunoscutul dezastru final, greu de suportat de trufașul Angevin și de anturajul său războinic. De menționat, totuși, că plăsmuirile regale și-au făcut loc aproape simultan.

De pildă, prima versiune era de uz extern și aflăm despre ea din răspunsul papei Ioan al XXII (5 august 1331). Regele vorbea de o expediție împotriva tătarilor (sic !), care ar fi fost victorioasă, dar o cursă mișelească îi fusese hărăzită la întoarcere (*proditoriis* ... *in regressu insidiis*)[3]. Alte versiuni sunt însă de uz intern: una — a doua în ordinea plăsmuirii — încerca să prezinte expediția regală ca pe o simplă „plimbare pașnică“ prin Țara Românească, regele fiind însoțit de o mică escortă, „cursa“, la întoarcere, fiind doar sugerată (versiune regăsită îndeosebi în actele cu formule de pecetluire cu al treilea sigiliu regal, deoarece al doilea sigiliu fusese pierdut chiar în țara lui Basarab)[4]. Ar mai exista o a treia versiune, poate cea mai interesantă, căci ea se adresa chiar participanților la invazie, așadar veteranilor; aceștia din urmă cunoscuseră scopurile și desfășurarea expediției, deci nu puteau fi amăgiți de regele silit, ulterior, să le confirme privilegii și să le recunoască meritele, în pofida înfrângerii suferite[1].

---

[1] Gregoras, ed. Bonn, I, 1829, p. 391, 394.

[2] *Cronica Ragusino Iunii Restri*, în *Monumenta Spectantia ad Historiam Slavorum Meridionalium* 25, Zagreb, 1893, p. 112, 118.

[3] *DRH D*, I, p. 44–45.

[4] *Ibidem*, p. 47.

Insolită, dar deosebit de importantă pentru istoria românilor, se dovedește împrejurarea că tocmai doi veterani ai campaniei din 1330 — Pavel de Nagymárton, judele cetății regale, și fratele său, Laurențiu, castelan de Pâncota și comite de Zarand — devin și ei beneficiarii răsplății din partea regelui Carol Robert. Numai că s-a ivit atunci un caz de excepție: cei doi îl rugaseră pe rege să poruncească transcrierea a cinci scrisori-patente (*littere patentes*, în diplomatica vremii) în una singură, privilegială (*littere privilegiales*), confirmată de rege, ceea ce se și încuviințează; nu se vorbea, însă, în patentele respective, de o invazie și de o participare a celor doi la lupte (scrisorile, datând din lunile iunie–august 1332, priveau probleme de stăpânire și de administrare a unor proprietăți din Austria), iar excepția, din unghiul diplomaticii ungare, consta chiar în faptul că parcursul patentă-privilegiu a fost scurtat atunci cu ani de zile[2]. Pe scurt, regele îngăduise o abatere de la rutina emisiunilor de acte privilegiale, apreciind meritele celor doi și, desigur, ale dregătorului de atunci, Pavel, jude al curții regale. Dar privilegiul păstrat și datat la 26 noiembrie 1332, întărit cu al treilea sigiliu, conține, pe lângă transcrierea exactă a celor cinci patente, un pasaj de încheiere: „Noi, așadar ... ne-am adus aminte de strălucitele dovezi de credință și de aleasa vrednicie a slujbelor, pe care numitul comite Pavel, judele curții noastre, și magistrul Laurențiu, comite de Zarand, fiii lui Simion, ni le-au făcut ... în deosebitele noastre războaie, și norocoase și nenorocoase (*prosperis et adversis*) și mai ales atunci când, pornind oastea noastră strânsă prin poruncă regească (*regio edicto convocatum*), am ajuns în niște ținuturi de margine ale regatului nostru, ce erau ținute pe nedrept în Țara Românească de către Basarab, schismaticul, fiul lui Tihomir, spre marea noastră nesocotire și a sfintei coroane, acest Basarab, necredinciosul nostru român...“ (*que in terra Transalpina, per Bazarab, filium Thocomerii, scismaticum, in nostrum et sacre corone non modicum derogamen detinebantur, adissemus, idem Bazarab, infidelis Olacus noster...*)[3]. Acest act-privilegiu este și un rezultat al hazardului în istorie: dacă Pavel și Laurențiu s-ar fi mulțumit cu scrisorile lor patente, poate că nici astăzi nu am fi aflat de unica mențiune documentară a tatălui lui Basarab I, Tihomir; mai târziu, amănunte privind invazia în Țara Românească s-au pierdut din memorie, reclamând reconstituiri pe baza unor mărturii[4], dar atunci, în 1332, prețiosul detaliu istoric era cuprins în consternarea generală provocată de o înfrângere. Să urmărim, așadar, traseul invaziei angevine.

Conform procedurii, regele Carol Robert își mobilizase oastea, cu certitudine în Banat, posibil la Timișoara sau la Mehadia, mai aproape de ținta imediată, care era cetatea Severinului. Într-adevăr, potrivit „Cronicii pictate“, are loc ocuparea Severinului, în septembrie 1330 (*Zeurim et castrum ipsius*), acolo fiind instalat ca ban cel deja amintit, Dionisie Szécsi. Totul s-a petrecut fără lupte; izvorul târziu, dimpotrivă, plasează în context severinean episodul, nu întru toate veridic, despre presupusa ofertă de pace a lui Basarab, inclusiv precizarea imensei sume ce s-ar fi cuvenit regelui ca „despăgubire", acesta din urmă refuzând cu superbie, în pofida sfatului unui nobil din suita sa[1]. Este lesne de înțeles, cum s-a și sugerat în istoriografie, episodul menționat de izvorul târziu — datat către 1371 — era un ecou, compensatoriu, în societatea ungară din timpul lui Ludovic I, când încă nu se uitase de catastrofala înfrângere suferită de Carol Robert în Țara Românească.

---

[1] *Ibidem*, p. 52–54.

[2] *DIR Introducere*, II, p. 228, 231–235.

[3] *DRH D*, I, p. 49–52.

[4] *DRH C*, XI, p. 79.

Încurajat de ușurința cu care a pătruns pe la Severin, dar și sfătuit anume de promotorii politicii „dure" față de Basarab voievod — unul din ei era Toma Szécsenyi, voievodul Transilvaniei —, regele Ungariei se aventurează către inima stăpânirii lui Basarab, Argeșul; sau, dacă este de acceptat episodul severinean abia amintit, Angevinul voia să-și smulgă adversarul din ascunzișul său, din bârlog (*latibulum*)[2].

Nu se cunoaște, nici măcar cu aproximație, traseul urmat de oastea regală în interiorul Olteniei, dar putem bănui că suveranul angevin a pătruns de-a lungul ținutului subcarpatic, posibil prin culoarul depresionar Tismana — Târgu Jiu — Horezu, iar apoi, prin Vâlcea și peste Olt, direct la Argeș. Altminteri, amărăciunea finalului și-a pus pecetea și pe narația târzie a „Cronicii pictate": străbaterea țării este expediată doar în trei rânduri (oastea regală străbătuse o „țară necunoscută, între munți și dealuri cu păduri", iar toți, oameni și cai, începuseră să sufere de foame); la fel, și actele de cancelarie cu simple mențiuni: *accessissemus*, *visitassemus*, *perambulassemus*[3].

În cele din urmă, extenuată, și, desigur, permanent hărțuită de oamenii lui Basarab I, oastea lui Carol Robert ajunge în fața Argeșului și acolo își organizează tabăra. Un interesant document de mai târziu — diploma din 30 iunie 1347 pentru Ștefan Lackfi, dată de Ludovic I de Anjou — precizează limpede: „pe când pomenitul tată al nostru ... și-a așezat tabăra în fața cetății Argeș (*ante castrum Argyas castra metatus fuisset*), același Ștefan, acum voievod <al Transilvaniei>, atunci <în 1330> fiind mare comis și comandant al oștirii tatălui nostru ..., prinzând șase dintre necredincioșii schismatici, care i-au adus tatălui nostru, iar pe cei mai mulți dintre aceștia i-a ucis"[4].

Un alt document, mai apropiat în timp de evenimente — diploma pentru frații Thatamer, vicecancelarul, și Bakó, din 16 noiembrie 1336 — ne înfățișează câte ceva din dedesubturile desfășurării expediției regale. Într-adevăr, Bakó se afla în 1330 în slujba voievodului Toma și, din porunca ultimului, se arată în diplomă, el „s-a grăbit după noi și după stăpânul său, cu puțini oameni, în niște solii și treburi tainice (*post nos et ipsum dominum suum, in occultis legationibus ... properavit*), apărându-se de dușmani și de primejdia morții prin iscusința sa isteață și mântuindu-se printr-un noroc și o întâmplare vrednică de mirare, și ne-a ajuns tocmai sub cetatea Argeș (*et recte sub castro Argyas nos adiunxit*), unde noi și întreaga noastră oaste am rămas uimiți de sosirea lui neașteptată", el pierzându-și un ochi într-o încăierare[1]. Acțiunea lui Bakó, interpretată diferit în istoriografie — el ar fi rămas în urma oștirii regale, cu misiunea de a lua contact cu adversari ai lui Basarab sau cu sașii din Câmpulung —, pare, mai degrabă, o simplă incursiune de „sabotaj" și de distrugere, îndreptată, cu probabilitate, împotriva reședinței lui Basarab și a unei părți din vechea așezare de pe Argeș, cum probează urmele de incendiu depistate arheologic. Cert este că tabăra regală era instalată în fața reședinței amintite, dincolo de râul Argeș, pe malul drept; de acolo au și pornit firele dezastrului care a urmat.

---

[1] *Script. rer. Hung.*, I, p. 497–498.

[2] *Ibidem.*

[3] *DRH D*, I, p. 47.

[4] *Ibidem*, p. 65–66.

Circumstanțele, indiscutabil, deveniseră defavorabile regelui și oastei sale, astfel că soluția unei împăcări cu Basarab era mai mult decât necesară. Este vorba chiar de pacea convenită la Argeș (deși nu avem vreun indiciu documentar în acest sens, contextul însă, sugerat mai sus, permite această afirmație); o „pace fățarnică", astfel proclama regele mai târziu (*sub ficte pacis astucia*, 1332), învinuindu-l pe Basarab[2]. „Cronica pictată de la Viena", în schimb, vorbește de un armistițiu: „De aceea, s-a ordonat o împăcare cu Basarab (*Quo facto treuga ordinata cum Bazarad*)", voievodul român indicându-i Angevinului un „drum drept (*iter rectum*)", evident în sensul unuia direct și mai scurt către regat. Bineînțeles, „Cronica pictată" monta și ficțiunea unei „supuneri" din nou a lui Basarab față de rege[3].

Împrejurări, în parte sugerate — cum ar fi raidul asupra reședinței și a orașului —, sau alte provocări asupra cărora izvoarele tac — oricum, altceva decât pretinsa „perfidie" a lui Basarab I — au determinat riposta zdrobitoare a acestuia din urmă. Era, într-un fel, și previzibil ca voievodul român și oastea sa, întreaga țară atacată, să se răzbune. Iar acest lucru s-a întâmplat chiar pe acel *iter rectum* de întoarcere, presărat, însă, din vreme, cu capcane (fortificații pasagere: *indagines*) de către Basarab[4] .

Luptele s-au desfășurat de vineri 9 până luni 12 noiembrie 1330 (*feria sexta beati Martini et post in sequenti <feria secunda>),* cum preciza „Cronica pictată"[5]; doar un singur act de cancelarie preciza ziua ultimă a confruntării finale — luni (*feria secunda*) (12 noiembrie 1330). Dezastrul oastei de invazie a fost complet — informațiile izvoarelor și, de data aceasta, ale „Cronicii pictate" fiind cu totul plauzibile; numeroase au fost capturile de tot felul intrate în mâna lui Basarab și a oștenilor săi. În vâltoarea luptei, regele abia a putut scăpa cu fuga, travestit în hainele unui credincios al său. Miniaturile care însoțesc textul din „Cronica pictată", chiar fanteziste, redau cel puțin atmosfera crâncenei confruntări, compilatorul voind să formuleze și unele critici moralizatoare, dar narația se curmă brusc: înfrânt, Carol Robert se întoarce la Višegrad[6].

---

[1] *Ibidem*, p. 58.

[2] *Ibidem*, p. 47.

[3] *Script. rer. Hung.*, I, p. 498.

[4] *DRH D*, I, p. 47, 53–54, 57.

[5] *Script. rer. Hung.*, I, p. 499.

[6] *Ibidem*, p. 499–500.

Vrednic de crezare este, în sfârșit, și acel izvor german reprezentat de adaosul contemporan la *Cronica terre Prussiae* a lui Petru de Duisburg: referindu-se la războiul izbucnit în 1327 între cavalerii teutoni, Brandenburg și Boemia, de o parte, și Polonia ajutată de Ungaria — Carol Robert fiind ginerele lui Władisław I Lokietek —, pe de alta, cronicarul teuton jubila la vestea înfrângerii în Țara Românească a Angevinului, văzând în aceasta o pedeapsă divină (pasajul respectiv fiind chiar intitulat: *De vindicta Domini*); de reținut, îndeosebi, informația despre o ambuscadă în care a căzut oastea ungară, respectiv înținarea copacilor unei păduri de către țăranii (*rustici*) locului[1].

O problemă — nu fără importanță — este cea de ordin strict geografic și privește localizarea bătăliei dintre oastea lui Basarab I și aceea a regelui Carol Robert. Istoriografia românească este împărțită, în funcție de interpretarea termenului *castrum* în legătură cu toponimul Argeș: acesta nu s-ar potrivi modestei așezări omonime și nici Curții (Vechi) a lui Basarab, care nu va fi fost întărită cu fortificații. Multe păreri, în consecință, s-au îndreptat către cetatea Poienari, de pe Argeșul Superior, în jurul căreia s-ar fi dat bătălia. În fine, în zilele noastre s-a emis și părerea că locul bătăliei, pe acel „drum drept“ de întoarcere nu ar fi altul decât tot în Severin: Carol Robert ar fi revenit în regat, urmând drumul inițial de invazie (de altfel, în sprijin, se afirmă că până a ajunge la Višegrad, regele Carol Robert ar fi poposit la Timișoara), invocându-se informația compilației lui Ioan Thuröczi.

În general, în istoriografia noastră s-a încetățenit ca loc de bătălie toponimul „Posada“ (sau „La Posada“), documentat mai târziu, în timpul luptelor dintre Sigismund de Luxemburg și Vlad I (1395) în vest, în Munții Cernei[2]. Un astfel de toponim nu există documentat în părțile Argeșului și nu are vreo legătură cu evenimentele din 1330.

Într-adevăr, chiar nerezolvată, dezlegarea problemei prezintă, totuși, un punct de plecare cert: drumul de întoarcere al regelui Carol Robert, indicat de voievodul român — obligatoriu, desigur — trebuie privit în funcție de poziția geografică a Argeșului voievodal, a capitalei lui Basarab I; mai mult, acel drum de întoarcere trebuia să fie și cel mai scurt. Or, plauzibilă este și rămâne tot ipoteza vechii istoriografii românești: acel drum trecea prin Loviștea și viza, cert, Transilvania, respectiv Sibiul. De aceea, se impune acceptarea itinerarului de întoarcere — de la *castrum Argyas* prin Tigveni — Sălătruc — Titești — Câineni — Turnu Roșu și mai departe. Pe acest traseu s-a desfășurat, timp de patru zile, memorabila confruntare armată din 1330. Unde anume — o spune chiar regele, în cunoscuta-i manieră evazivă: el fusese lovit la fruntariile Țării Românești, mai exact: „și la ieșirea noastră de acolo“ (*in exituque nostro abinde*) (2 și 22 noiembrie 1332); „la ieșirea noastră din aceeași <țară>“ (*in exitu nostru de eadem terram*) (25 noiembrie 1333)[3]. Ca ipoteză de geografie istorică, verificabilă în teren, este posibil ca loc de bătălie să fi fost microzona Boișoara — Câineni din Loviștea. Cam „la două zile de Sibiu" îl credea și călătorul polon Maciej Strykowski la 1574[1].

---

[1] *Scriptores rerum Prussicarum*, I, Leipzig, 1861, p. 218–219.

[2] *DRH D*, I, p. 155.

[3] *Ibidem*, p. 47–48.

Consecințele biruinței lui Basarab I asupra oastei de invazie a lui Carol Robert al Ungariei au fost imediate și, mai cu seamă, durabile. Înainte de toate, s-a vădit faptul că noul stat apărut între Carpați și Dunăre a rezistat marii încercări din 1330, el nu s-a năruit — cum poate spera regele angevin. Era vorba, așadar, de o trăinicie lăuntrică. Pe de altă parte, a devenit limpede — și documentația istorică o confirmă — că Țara Românească a căpătat, prin biruința lui Basarab I, *o nouă identitate istorică, și anume, pe plan politic sud-est european: pe câmpul de luptă din 9–12 noiembrie 1330 a fost consfințită existența sa de sine stătătoare*. Semnificația sau expresia majoră a acestui nou statut al țării și, mai ales, al voievodului din fruntea ei constă tocmai în principalul atribut afirmat prin titlul voievodal: „singur stăpânitor" (*samoderžavnyi*; *αυτοκρατωρ*), și mai apoi domn și mare voievod. Un astfel de titlu, recunoscut voievozilor din Argeș — și nu atribuit de cineva din exterior —, își trage obârșia din victoria lui Basarab I de pe câmpul de luptă. Lesne de înțeles, înfrântă, regalitatea angevină nu a recunoscut acest titlu voievodal românesc și nici noua identitate istorică a Țării Românești, dar va trece mai bine de o generație până ce, tot ea, va încerca supunerea „țării transalpine", eșuând și de această dată.

În sfârșit, cucerirea existenței sale de sine stătătoare a reprezentat pentru Țara Românească un punct solid de pornire spre o epocă de consolidare, în toate, de afirmare deplină pe scena politică a sud-estului european. Nu întâmplător, cum au demonstrat cercetările arheologice, centrul voievodal de la Argeș, moștenit de Basarab I de la înaintași, capătă o nouă înfățișare în jurul anului 1340, voievodul păstrând, totuși, vechiul locaș de cult construit la începutul veacului al XIII-lea. De asemenea, se pare că după dispariția lui Carol Robert (1342), Basarab I l-a asociat la tron pe fiul său Nicolae Alexandru, care a fost desemnat să se ocupe mai îndeaproape de relațiile cu Ungaria. S-ar explica, astfel, de ce papa Clement al VI-lea îl amintește pe „nobilul bărbat" Alexandru al lui Basarab (*Alexandro Bassarati*) în scrisoarea adresată lui Ludovic I (7 octombrie 1345)[2]. Totuși, rămâne de verificat opinia potrivit căreia Basarab ar fi trimis pe Alexandru la Ludovic I, prin 1343 sau 1344, cu scopul de a pune bazele unei colaborări împotriva tătarilor. Cronicarul Ioan de Târnave, care mai afirmă că tânărul voievod s-ar fi „închinat" regelui, confundă, de bună seamă, evenimente petrecute ceva mai târziu, după urcarea sa pe tronul din Argeș.

Cu toate acestea, rolul lui Nicolae Alexandru, ca asociat la domnie, este relativ limpede înfățișat chiar de documentele regale, și anume în legătură cu evenimente care au avut loc imediat după 1345, deci chiar în timpul vieții lui Basarab I. Astfel, poate fi invocată o diplomă regală din 1355, care prezintă lucrurile exact invers: inițiativa a pornit de la regele Ludovic I, care, prin solul său Dimitrie, episcopul Oradei, îndată după numirea acestuia, petrecută la 15 iulie 1345 (*post adoptum pontificale officium*), și trimis de mai multe ori la Alexandru voievod, a tratat cu acesta pacea și înțelegerea (*ad Alexandrum Bozorabi, wayuodam nostrum Transalpinum, occasione pacis et concordie inter nos et eundem tractande, disponende et firmande*)[1]. Rezultă că soliile episcopului Dimitrie au avut loc după 1345, și nu după 1352, Ludovic I nu a așteptat șapte ani ca să lămurească, el, raporturile cu Țara Românească și cu voievodul din fruntea acesteia, Basarab I. De altfel, documentul menționat arată limpede un „dezgheț“ în relațiile româno-ungare dinainte de 1350: „infidelul“ din anul 1347 abia este sugerat, pentru ca în 1355 voievodul din Argeș să fie iarăși, pentru scurtă vreme, „al nostru“ (*nostrum*).

---

[1] *Călători străini*, III, p. 451.

[2] *DRH D*, I, p. 60.

Cele de mai sus se confirmă și în alt mod. Politica lui Basarab I și a asociatului său, Alexandru voievod, nu convenea țarului Ștefan al IV-lea Dușan al Serbiei, aflat, pe atunci, în ostilități cu Ludovic I. Când, în 1349, țarul acorda un privilegiu de comerț negustorilor raguzani, una dintre clauze — privind tranzitul de arme — este prohibitivă: raguzanilor li se interzicea să vândă în alt loc decât în Serbia aceste arme, indicând anume țările unde ele nu puteau fi tranzitate: Bulgaria, „țara lui Basarab“, Ungaria, Bosnia, Grecia.

Încărcat de ani, viteazul voievod și luptător de la 1330, acela de numele căruia se leagă consolidarea ordinii statale în Țara Românească, își află sfârșitul în apropiere de scaunul țării: o însemnare făcută pe peretele nordic al Bisericii domnești Sf. Nicolae din Argeș, în timpul când aceasta era ridicată pe locul celeilalte biserici de către nepotul lui Basarab, Vladislav I (Vlaicu), prin 1365–1369, indică, în două scurte rânduri slavonești: „În anul 6860 <1351–1352>, la Câmpulung a murit Marele Basarab Voievod“. Era un fapt de memorie, cunoscut de generația lui Vlaicu, uitat apoi de urmașii săi. Așa se și explică de ce nu s-a știut de acest important reper cronologic din istoria Țării Românești, până la descoperirea însemnării în cursul lucrărilor de restaurare din Biserica domnească (1920). Din nefericire, mormântul „Marelui Basarab“ a rămas încă necunoscut și nu este cert nici faptul, că locul de veci al Întemeietorului s-ar afla tot la Câmpulung, acolo unde tradiția istorică indică biserica lui „Negru Vodă“.

Moldova. Cel de-al doilea stat de sine stătător creat pe teritoriul nord-dunărean, în care, ca și în cazul celui dintâi, locuitorii aveau conștiința că ei constituie o „țară românească“, o „Romanie“ (o „Valahie“), s-a numit Moldova, aceasta pentru a se deosebi de Țara Românească, primul stat românesc ce-și câștigase prin luptă independența. Numele era acela al unui râu, ce evoca nucleul de unde a pornit „nașterea“ statului. Fiind și acest stat tot o „țară românească“, o „Valahie“ — cum, de altfel, este numită Moldova în cancelaria papală, ca și în cea polonă, încă din a doua jumătate a secolului al XIV-lea, pentru a nu se face o confuzie cu „cealaltă Valahie“ —, în izvoare se folosesc, adesea, pentru regiunea de la est de Carpați termenii de *Moldovlahia*, *Valahia minor* sau *Valahia major*, termeni ce desemnau poziția geografică a Valahiei de la răsărit de Carpați sau raportul de putere al acesteia față de alte *Valahii*.

---

[1] *Ibidem*, p. 70.

Ca și în cazul Țării Românești, Moldova s-a constituit din unirea organizațiilor politice existente în cadrul acestei provincii. Un rol însemnat de liant l-au jucat aici elementele românești coborâtoare din Maramureș. De altfel, între nord-vestul Moldovei și Maramureș au existat legături istorice străvechi. În perioada evului mediu timpuriu, în cadrul unei incontestabile unități culturale, pe măsură ce se adâncea procesul de feudalizare, instituțiile îmbrăcau un caracter similar pe cele două laturi ale Carpaților. Instituția „vitejilor“, care desemnează stăpânii înzestrați cu domenii și îndeplinind atribuții politico-militare corespunzătoare, atestată de cele mai vechi documente ale cancelariei moldovenești, este cunoscută și în Maramureș, ca de altfel și în Țara Românească.

Știrile din izvoare menționează aportul „vitejilor“, al păturii conducătoare din Maramureș, la identitatea statului românesc de la est de Carpați, stat ce-și afla originile într-un îndelungat proces de dezvoltare socio-economică, în condițiile dominației populațiilor migratoare din stepă, în special a cumanilor și a tătarilor.

În primii ani ai secolului al XIV-lea, pe teritoriul viitorului stat românesc de la est de Carpați situația politică și militară era dominată de „vitejii“ din nord-vestul Moldovei și din Maramureș, din „Valahiile“ situate în aceste părți și de forțele feudale din Podișul și din Câmpia Moldovei, între care un rol însemnat l-au jucat și cele din regiunea Bârladului sau din Vrancea.

Lărgirea schimburilor comerciale, favorizată de apariția târgurilor și a orașelor, precum și de un intens comerț de tranzit, a contribuit la pregătirea premiselor economice, care au impulsionat efortul de unificare politică a teritoriului Moldovei. Portulanul lui Angelino Dulcerto, alcătuit în 1339 pentru nevoile marinarilor ce străbăteau Mediterana și Marea Neagră, notează de-a lungul drumului comercial ce trecea prin Moldova, legând Liovul de Marea Neagră, mai multe târguri care luaseră naștere înainte de data întocmirii hărții. Orașul Baia datează în mod cert din această vreme. De asemenea, târgul Siret, pomenit în 1340, când au fost uciși aici de către „barbari“ — după cum relatează cronica franciscană — doi călugări minoriți[1]. Este vorba de lupta dusă de populația locală — și care continuă în tot cursul secolului al XIV-lea — împotriva încercărilor de a fi convertită la catolicism.

Pe lângă aceste târguri și orașe, mai existau și altele, care și-au definit tot mai clar fizionomia și trăsăturile urbane după mijlocul secolului al XIV-lea, constituind o adevărată rețea de centre economice ce propulsa progresul societății, cum este cazul Siretului, Băii, Sucevei etc.

O dată cu accelerarea rolului jucat de târguri și orașe, au luat naștere și pe teritoriul de la est de Carpați condițiile pentru manifestarea unor fenomene economice constatate încă din secolul al XIII-lea la sud de Carpați, în Oltenia. S-a adâncit activitatea de schimburi comerciale, care, chiar dacă nu aveau o extensiune prea mare la această vreme, erau, totuși, în măsură să contribuie la consolidarea autonomiei ținuturilor. Teritoriul Moldovei a căpătat, datorită existenței târgurilor, a orașelor și a iarmaroacelor, o bază economică aptă să susțină inițiativele politice.

---

[1] Waddingus, *Annales Minorum*, VII, II, Roma, 1733, p. 242.

În târgurile Moldovei veneau, periodic, țăranii cu produsele muncii lor pentru a cumpăra, în schimb, ceea ce le lipsea din gospodărie. Solidaritatea între locuitorii aceluiași teritoriu, întemeiată atât pe structura socială, cât și pe legăturile economice, a constituit baza luptelor duse de căpeteniile locale împotriva încercărilor regalității ungare de a-și extinde stăpânirea la răsărit de Carpați, ca și împotriva tătarilor.

S-a amintit deja de existența la est de Carpați a unei „țări a românilor" (*Walachenland*) la 1307–1308, condusă de un „domn" (*Herr*) „peste ceilalți"[1], adică peste alți conducători politici din zonă. Potrivit cronicii lui Ottokar de Styria, Otto de Bavaria, venind în Transilvania este reținut de voievodul Ladislau Kán, care îl trimite, apoi, ca prizonier, la un voievod „valah" ce stăpânea „peste munți" (*über Walt*). Este vorba, probabil, de un organism politic situat la est de Carpați, posibil în nord-vestul Moldovei, ajuns la un avansat grad de unificare politică și la un mare prestigiu politic, dovadă fiind raporturile de la egal la egal cu puternicul voievod al Transilvaniei. Se pare că acest voievod moldovean a preluat sarcina unificării formațiunilor politice din zonă la începutul secolului al XIV-lea.

Amintirea, de altfel, a existenței, la est de Carpați, în perioada premergătoare formării statului de sine stătător, a unor formațiuni teritoriale mai mari sau mai mici, s-a păstrat până și în unele documente din secolul al XV-lea. Ele purtau numiri diferite, ca „ocoale" (*okrug*), „câmpuri" și „ținuturi" (*volosti*). Întărirea raporturilor feudale, ca și pericolul extern — lupta împotriva tătarilor și a Regatului ungar —, au determinat concentrarea acestor formațiuni în jurul uneia mai puternice, în interesul stăpânilor de pământ, ajunși să se constituie în clasă socială.

Formarea statului românesc de la sud de Carpați a exercitat o influență puternică în grăbirea procesului de închegare a unui stat asemănător și pe teritoriul Moldovei. Știrile privitoare la mișcările „schismaticilor" din vecinătatea Regatului ungar, amintite între 1319 și 1325[2], se referă, desigur, la evenimente petrecute în Moldova. Un act emis de cancelaria papală la 4 octombrie 1332 atestă existența, la est de Carpați, a unor căpetenii locale, care preluaseră drepturile create de regii Ungariei pentru fosta episcopie a cumanilor. La această dată, „moșiile, bunurile și drepturile episcopiei Milcoviei" fuseseră cotropite „de puternicii acelor părți" (*a potentibus illarum partium*)[3].

În 1325, o oaste românească, recrutată pe teritoriul Moldovei, participa alături de oștile polone, rutene și lituaniene împotriva markgrafului de Brandenburg[4]. Faptul în sine este edificator pentru forța pe care o reprezentau căpeteniile de la est de Carpați. În anul următor, 1326, regele Poloniei Władisław Lokietek primea ajutor de la cavalerii lituani, de la moldoveni (*Walachi*) și de la ruși.

Prilejul pentru unificarea formațiunilor politice existente pe teritoriul Moldovei a fost dat, ca și în cazul Țării Românești, de lupta pe care ele au trebuit s-o ducă împotriva cotropitorilor străini, a tătarilor în special, luptă ce s-a încadrat în efortul mai larg al popoarelor sud-est europene. Acest efort avea să slăbească și să îndepărteze primejdia mongolă. Victoriile dobândite de Basarab împotriva tătarilor, în urma cărora el și-a întins stăpânirea până la Chilia, au stimulat tendința de emancipare de sub stăpânirea mongolă a căpeteniilor românești din Moldova. Curând însă, pe la 1335, tătarii conduși de Uzbek au cucerit unele ținuturi din sudul Moldovei. Aici, ca și în regiunea Dobrogei de nord, în cursul luptelor care au lichidat autoritatea Hoardei de Aur (după 1352–1359), a apărut guvernarea unui „principe“ local, Dimitrie, de origine tătară, dar care fusese asimilat în rândurile stăpânilor feudali locali. El a continuat să mențină câtva timp legăturile cu unele căpetenii ale Hoardei. Loviturile primite de tătari din partea lui Olgerd, cneazul Lituaniei, au slăbit aceste legături. Teritoriul stăpânit de Dimitrie a păstrat, până târziu, tradiția autonomiei sale politice, născute înainte de stăpânirea tătară.

---

[1] Ottokar, *Öst. Reim.*, V, 1–2, vers. 88 359–88 543, 88 697.

[2] *DIR C, veac. XIV*, II, p. 159.

[3] *DRH D*, I, p. 45.

[4] Dlugosz, III, p. 116.

În deceniul cinci al secolului al XIV-lea, regele Ungariei Ludovic I, succesorul la tron al lui Carol Robert, a inițiat și a condus acțiuni militare de mari proporții împotriva tătarilor. El a reușit să antreneze și forțele politice de la marginea Regatului ungar în campaniile pe care le-a organizat. În 1343, Basarab I, domnul Țării Românești, prin intermediul fiului său Nicolae Alexandru, restabilea pacea cu Ungaria. În anul 1343, sau mai probabil în 1345, într-un moment în care tătarii intraseră în conflict cu negustorii italieni de la Marea Neagră și erau angajați în război cu Polonia, Ludovic I a organizat împotriva lor o mare expediție.

Conducerea operațiunilor militare propriu-zise a fost încredințată lui Andrei, fiul lui Lack, reprezentant al unei importante familii nobiliare transilvănene, cunoscută sub numele de Lackfi, pe atunci comite al secuilor, Brașovului, Bistriței și Maramureșului, ajutat, foarte probabil, de obști din Țara Românească. Victoria obținută de el în 1345 va fi întregită cu noi succese militare în anul următor, 1346.

Pe măsură ce teritoriul Moldovei era eliberat de sub dominația tătară, Regatul ungar a urmărit să-și extindă stăpânirea la est de Carpați. Pentru consolidarea stăpânirii ungare în Moldova, Ladislau I a dorit reînființarea episcopiei catolice a Milcoviei. În 1351 el cerea și obținea consimțământul papei Clement al VI-lea pentru a ridica biserici și pentru a scuti de dijme pe „schismatici“, „păgâni“ și pe alți locuitori din Ungaria sau din vecinătatea ei, care vor trece la catolicism[1].

În 1352–1353, în urma victoriilor obținute de oștile regelui Ungariei cu sprijinul populației locale, s-a constituit pe versantul răsăritean al Carpaților, pe valea râului Moldova, un fel de marcă militară de graniță, cu centrul probabil la Baia (*civitas Moldaviae*), ce împingea marginea orientală a Transilvaniei dincolo de Carpați și din a cărei dezvoltare se va naște statul independent Moldova. Ca o recunoaștere a aportului românilor maramureșeni la îndepărtarea pericolului tătar și cu asentimentul căpeteniilor locale, în fruntea acestei mărci, menite să servească drept zăgaz împotriva atacurilor tătare, a ajuns Dragoș din Bedeu, voievod român din Maramureș, care se distinsese în luptele împotriva tătarilor. Se întăreau, astfel, prin el legăturile dintre Maramureș și nord-vestul Moldovei. La acceptarea lui Dragoș ca „voievod al Moldovei“ de către căpeteniile locale a condus, pe lângă apartenența sa la același neam cu marea majoritate a populației din Moldova, interesul ce se manifesta aici de a continua lupta împotriva tătarilor, în condițiile formării unui organism politic mai cuprinzător decât cele de la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea. Noua formațiune politică era și ea încă departe de a acoperi întreg teritoriul Moldovei.

---

[1] Hurmuzaki, I/2, p. 10.

Dependența lui Dragoș, văzut ca un simplu căpitan regal, și a urmașilor săi Sas și Balc, fiu și respectiv nepot al celui dintâi, de coroana ungară, a contravenit aspirațiilor locale de viață politică proprie, a provocat în foarte scurtă vreme nemulțumiri în sânul clasei stăpânitoare autohtone și a determinat hotărârea acesteia de a îndepărta din fruntea ei pe urmașii lui Dragoș și de a înlătura suzeranitatea Ungariei. Ca și în cazul luptelor împotriva tătarilor, la eforturile populației românești din Moldova s-a adăugat sprijinul unor căpetenii politice maramureșene, nemulțumite de politica Regatului ungar, care urmărea să desființeze autonomiile provinciale și să le înlocuiască cu instituția comitatului, menită să dea mai multă unitate regatului. Exponentul rezistenței maramureșene a fost Bogdan din Cuhea, voievod al Maramureșului în timpul domniei regelui Carol Robert, calificat de izvoarele maghiare ca „infidel“ încă din 1343[1]. Folosind contradicțiile apărute între căpeteniile românilor din Maramureș, regele Ungariei a reușit să-l înlocuiască pe Bogdan din calitatea de voievod al Maramureșului, dar n-a putut desființa în această „țară“ instituția voievodatului, care a continuat să existe până la hotarul dintre secolele al XIV-lea și al XV-lea.

Înfrânt în încercarea de a pune capăt dependenței Maramureșului față de Regatul ungar, Bogdan s-a alăturat mișcării din Moldova îndreptate împotriva politicii de expansiune ungară la est de Carpați și a ajuns conducătorul forțelor locale de rezistență. Folosindu-se de faptul că regele Ungariei, Ludovic I, era angajat în războiul cu Veneția și manifesta o preocupare specială pentru problemele balcanice, ivite după moartea țarului sârb Ștefan Dușan (1355), Bogdan a îndepărtat din scaunul Moldovei pe nepotul lui Dragoș, pe Balc, fiul lui Sas, marcând în 1359 un moment important în procesul emancipării statului românesc de la est de Carpați de sub suzeranitatea ungară.

În același an — și faptul este semnificativ pentru sincronismul mișcării generale de afirmare politică românească — la sud de Carpați, voievodul Nicolae Alexandru întărea caracterul de suveranitate al statului, întemeind la Curtea de Argeș prima mitropolie a Țării Românești. El punea, prin aceasta, bazele organizării unei biserici proprii a noului stat feudal, biserică ce a devenit un puternic sprijin al domniei, atât în politica internă, consfințind regimul bazat pe supunerea marii mase a populației, cât și în afirmarea poziției de independență a țării.

Coincidența de date în procesul de emancipare politică românească de la sud și de la est de Carpați este deosebit de importantă pentru a sublinia paralelismul în dezvoltarea istorică a celor două țări românești. Situate în vecinătatea Regatului ungar, ce căuta să le înglobeze definitiv în cadrul hotarelor sale, ele s-au desprins treptat de sub suzeranitatea acestuia, pe măsură ce se consolidau raporturile feudale și creștea puterea căpeteniilor politice locale. La mijlocul secolului al XIV-lea, stadiul de dezvoltare al celor două țări era destul de avansat pentru a permite despărțirea lor definitivă de regatul Ungariei.

---

[1] *DIR C, veac. XIV*, IV, p. 157–158.

În cazul Moldovei, încercările lui Ludovic I de a readuce la ascultare pe „valahii rebeli ce s-au abătut de la calea fidelității" s-au frânt de rezistența acestora. Cronicarul maghiar Ioan de Târnave arată că „regele Ludovic mai în fiecare an pornea război împotriva rivalilor și rebelilor și mai adeseori în contra sârbilor și moldovenilor"[1]. Mențiunea *in restauratione terre nostre Moldauane*[2], într-un document emis de cancelaria regală în 1360, era o simplă formulă de cancelarie care nu exprima realitatea, ci mai mult o dorință, o pretenție — nerealizată de altfel — a coroanei ungare. Neputând să-l aducă la „ascultare" pe Bogdan, care „spre paguba maiestății noastre"[3] continua să domnească în Moldova, regele Ungariei s-a văzut nevoit să renunțe la planul de a supune Moldova, mulțumindu-se cu confiscarea domeniilor din Maramureș ale lui Bogdan, pe care le-a dăruit voievodului Balc și fraților săi, cei alungați de Bogdan de pe teritoriul Moldovei. Diploma regală din 2 februarie 1365[4], care consemna acest fapt, este revelatoare pentru recunoașterea de către Ludovic I a desprinderii Moldovei de sub suzeranitatea ungară.

În vremea domniei lui Bogdan, care a durat până în 1365, sau, după unele supoziții, până în 1367, noul stat românesc și-a extins hotarele prin înglobarea în cadrul lui și a altor formațiuni politice existente pe teritoriul de la est de Carpați. De pe valea Moldovei, cu capitala la Baia, statul s-a întins în vremea lui Bogdan, înglobând treptat alte formațiuni, alte „țări" sau „Valahii", cum a fost *Valahia* de nord cu Suceava, Rădăuți și Siret. Acest din urmă oraș s-a consolidat prin funcția de nouă capitală a țării.

Bogdan voievod, cel ce întinsese hotarele țării Moldovei și îi definise identitatea politică, fixându-i, totodată, țelurile de viitor, a fost înmormântat în ctitoria sa, biserica Sf. Nicolae din Rădăuți. Pe mormântul lui, Ștefan cel Mare avea să pună, după mai bine de un veac, spre veșnică amintire a faptei străbunului său, o lespede frumos sculptată cu inscripția: „Din mila lui Dumnezeu, Io Ștefan voievod, domn al Țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a împodobit acest mormânt străbunicului său Bogdan voievod cel Bătrân, în anul 6988 (1480) luna ianuarie 27".

Pe măsura consolidării statului — al cărui însemn heraldic a devenit capul de bour, simbol al puterii, al forței noului organism politic — și în urma instaurării ordinii statale, a sporit gradul de siguranță a locuitorilor, a crescut tendința populației, concentrată îndeosebi în preajma Carpaților, de a coborî spre locurile mai slab populate din zona de șes, angajând, împreună cu elementele locale, lupte de îndepărtare a infiltrațiilor stăpânirii ungare în partea de sud-vest a țării și a pericolului tătar, concentrat o dată cu secolul al XIV-lea, în partea de sud-est a țării, la nordul gurilor Dunării. Spre sfârșitul secolului al XIV-lea, în urma absorbirii și a „țărilor de jos", statul românesc de la est de Carpați atinsese în întinderea sa țărmul Mării Negre și Cetatea Albă. Roman voievod se intitula cu mândrie, în 1392: „marele, singur stăpânitor, din mila lui Dumnezeu domn, Io Roman voievod, stăpânind Țara Moldovei de la munte până la mare". Creșterea în întindere și întărirea statului și-au găsit suportul material în dezvoltarea economică a țării, ilustrată de înmulțirea și de creșterea importanței centrelor orășenești. Încorporarea teritoriului prin care trecea drumul comercial ce venea din Polonia și lega prin relații de negoț orașele hanseatice cu însemnatele orașe-port de la Marea Neagră și de la gurile Dunării, cu Moncastro-Akkerman (Cetatea Albă) și Chilia, a contribuit, prin veniturile pe care le aducea, la prosperitatea societății de la est de Carpați, a grăbit, la rândul său, procesul de stabilire a unei ordini politice, mai întâi pe valea Siretului, mai apoi pe văile Prutului și Nistrului, în stare să asigure libera circulație a negustorilor, fie ei indigeni sau străini.

---

[1] *Script. rer. Hung.* (ed. I.G. Schwandtner), I, Viena, 1746, p. 193.

[2] *DRH D*, I, p. 75–78.

[3] *Ibidem*, p. 80–83.

[4] *Ibidem*.

Către sfârșitul secolului al XIV-lea izvoarele documentare consemnează la est de Carpați o adevărată rețea de orașe. Sunt amintite ca centre urbane: Chilia, Cetatea Albă, Cernăuți, Iași, Roman, (Târgu) Neamț, Piatra lui Crăciun (= Piatra Neamț), Suceava, Siret, Baia, Țețina, Hotin. Dezvoltarea orașelor s-a repercutat binefăcător asupra vieții satelor, antrenate și ele în circuitul economic marfă-bani. Raportând numărul orașelor atestate la teritoriul Moldovei, înțelegem că viața economică a țării la sfârșitul secolului al XIV-lea era destul de dezvoltată ca să asigure independența noului stat.

Ridicarea țării românești a Moldovei — a Moldovlahiei —, în vremea lui Bogdan I la o viață independentă, ca și dezvoltarea și întărirea ei sub dinastia căreia el i-a pus bază, au determinat pe urmași să-i atribuie lui Bogdan „întemeierea" statului „de sine stătător" Moldova, după cum lui Basarab I i s-a atribuit „întemeierea" Țării Românești.

Conferirea apelativului de „întemeietori de țară" își găsea justificarea în faptul că în vremea lor poporul român a căpătat o identitate istorică, statală, de sine stătătoare, în cadrul căreia își va confirma entitatea și originalitatea. În peisajul politic internațional dat, el revendica locul pe care i-l conferea o îndelungată luptă de supraviețuire etnică în care vicisitudinile vremii îl implicaseră.

Constituirea, în secolul al XIV-lea, a statelor de sine stătătoare a condus la sporirea potențialului uman, economic și militar al țărilor române, a pregătit lupta pentru neatârnare din secolele următoare.

Dobrogea. Teritoriul românesc dintre Dunăre și Marea Neagră, cunoscut sub numele de Dobrogea, a avut și el un destin asemănător sub aspectul organizării politice. Formațiunile politice din secolul al XI-lea, având conducători pe Tatul, Satza și Sestlav, și-au continuat aspirațiile spre independență, în ciuda numeroasele impedimente. Ultimul val de migratori a cauzat și societății românești din acest spațiu inerente dificultăți, în special marea invazie a mongolilor, care și-au instituit dominația politică asupra principalelor centre economice ponto-danubiene.

O dată cu slăbirea dominației mongole, către mijlocul secolului al XIV-lea, micile formațiuni politice existente încearcă o unificare a lor, constituindu-se într-un organism statal dependent de Bizanț, centrul acestui stat fiind teritoriul dintre Varna și Caliacra, cunoscut sub numele de „țara Cavarnei“. Având conducător pe Balica și, apoi, pe fiul acestuia, Dobrotici, acesta intervine în evenimentele din Bizanț, favorizând acordarea titlului de strateg lui Dobrotici și apoi cel de „despot“, în 1357. Dobrotici este acela care și-a întins stăpânirea asupra întregului teritoriu dintre Dunăre și Mare (mai puțin ținutul Dârstorului). În această calitate de conducător al întregului spațiu menționat, Dobrotici a întreținut legături cu voievozii Țării Românești.

După 1386, lui Dobrotici i-a urmat la domnie Ivanco, fiul său. O dată cu începutul expedițiilor otomane asupra teritoriului dobrogean, Ivanco încheie pace cu turcii în 1386, dar, în urma marii expediții din 1388, Ivanco cade în luptă. În aceste împrejurări, Mircea cel Bătrân, domnul Țării Românești, înfrângând oștile turcești, intră în posesia teritoriului dintre Dunăre și Marea Neagră, unificând, astfel, întreg spațiul românesc de la „Marea cea Mare“ la Severin.

Astfel, în decurs de secole, spațiul românesc își găsește identitatea sa politică prin constituirea statelor medievale de sine stătătoare.

6. ÎNSEMNĂTATEA INTERNAȚIONALĂ A CONSTITUIRII STATELOR MEDIEVALE ROMÂNEȘTI DE SINE STĂTĂTOARE

Formarea statelor medievale, în general, implicit a statelor românești, este rezultatul unui proces de unificare a formațiunilor prestatale preexistente, pe măsura dezvoltării societății din punct de vedere social-economic și politic, într-un paralelism sincronic, deloc întâmplător. Una dintre consecințele marii invazii mongole din 1241–1242 a fost reorganizarea teritoriilor românești în raport cu noile condiții istorice: retragerea tătarilor din Transilvania, dominația mai slabă a acestora asupra teritoriilor dintre Carpați și Dunăre și mai apăsătoare asupra regiunilor de la răsărit de Carpați.

În această situație, la 1247, pe teritoriul dintre Carpați și Dunăre existau formațiuni politice — țări, voievodate și cnezate — nu lipsite de însemnătate, iar în teritoriile de la răsărit de Carpați se aflau conducători locali supuși tătarilor. Asemenea formațiuni politice erau, la 1277, într-un proces de extindere și de consolidare: cea din dreapta Oltului în plină expansiune, cu tendințe de independență față de Regatul ungar, cea din nordul Moldovei implicată în conflictele cu vecinii, urmărind aceleași scopuri de independență, în acest caz față de tătari.

În perioada imediat următoare, atât formațiunile dintre Carpați și Dunăre, cât și cele de la est de Carpați profită de criza dinastică din Regatul ungar și reușesc să-și consolideze nu numai situația politică, ci și cea economică, semnificativă în acest sens fiind atestarea documentară a unor așezări de tip urban.

Dobândirea independenței Țării Românești la 1330 a grăbit nu numai procesul de consolidare în acest spațiu a statului de sine stătător, ci a contribuit și la accelerarea — peste un sfert de veac — a procesului de închegare a statului medieval Moldova, prin extensiunea de la nord-vest spre sud-est, precum și la consolidarea voievodatului Transilvaniei cu tendințe autonome.

Formarea statelor medievale din spațiul extracarpatic a constituit, totodată, un moment de mare importanță nu numai pentru istoria românească, ci și pentru aceea a Europei de Sud-Est. Apariția pe harta continentului european a acestor state la dimensiunea provinciilor istorice românești a reprezentat o dovadă grăitoare cu privire la dezvoltarea, sub toate aspectele, a societății locale.

Constituirea statelor românești de sine stătătoare, rezultat al unui proces intern continuu și îndelungat, a fost impulsionată consistent și de aportul demografic și politic oferit de Transilvania, ca urmare a legăturilor neîntrerupte între teritoriile extracarpatice și cele intracarpatice locuite de români. Acest aport a fost mai intens începând de la sfârșitul secolului al XIII-lea și până la mijlocul secolului următor, în sensul că — din cauza ofensivei feudalității maghiare împotriva autonomiilor românești din sudul și din nordul Transilvaniei, din Țara Făgărașului, din Țara Hațegului și din Țara Maramureșului, cu urmările negative cunoscute pentru țărănime — o parte a populației, în frunte cu voievozii locali, a trecut munții și s-a așezat în teritoriile de la sud și de la est de Carpați, aflate atunci în plin proces de unificare politică. Stabilirea voievodului maramureșean Bogdan în Moldova, pe la mijlocul secolului al XIV-lea, a fost un fapt atestat de numeroase izvoare diplomatice și narative, interne și străine.

O asemenea trecere a avut loc și din Țara Făgărașului în Țara Românească, pe la sfârșitul secolului al XIII-lea, sub conducerea, probabil, a unui voievod local, numit, în izvoare și în legende, Negru Vodă, amintit atât de tradiția populară, cât și de unele izvoare narative interne. În acest sens trebuie înțeles „descălecatul", de care vorbeau cronicarii și istoricii mai vechi. Cucerirea independenței țărilor române de la sud și est de Carpați dovedește, în același timp, existența unui potențial uman, economic și politico-militar important, ce caracteriza comunitățile locale din aceste teritorii.

Sporul cantitativ și calitativ al producției materiale s-a datorat, pe de o parte, înmulțirii populației, iar pe de altă parte, integrării în circuitul agricol a noi terenuri, până atunci împădurite sau înțelenite. Creșterea demografică, la rândul său, a fost urmarea îmbunătățirii condițiilor de viață, a multiplicării și diversificării mijloacelor de subzistență.

Sporul bunurilor materiale și al populației a determinat un schimb de produse mai intens și legături mai constante între colectivitățile umane, aceasta cu atât mai mult cu cât dezvoltarea celor doi factori a însemnat micșorarea distanței dintre localități, precum și dezvoltarea unora dintre acestea — avantajate prin așezarea lor geografică, economică și politică — până spre statutul de târguri și orașe. Circulația oamenilor și a bunurilor pe distanțe tot mai mari a necesitat siguranța căilor de comunicație, a celor comerciale, după cum aceeași securitate — economică și politică — o pretindeau toți locuitorii, în general, iar dintre aceștia cu deosebire cei interesați în schimburi comerciale la mai mari depărtări.

Existau, așadar, motive pentru dinamizarea eforturilor locuitorilor spre a se uni în jurul conducătorilor formațiunilor politice existente. Iar cei care, din interese personale sau de grup, au încercat să se opună acestor tendințe au fost desigur siliți să recunoască realitatea și legalitatea unui asemenea proces istoric, cu atât mai mult cu cât principiul electiv-ereditar al succesiunii la domnie — în familia domnului și a marelui voievod — a consolidat, treptat, „dinastiile“ Basarabilor în Țara Românească și a Mușatinilor în Moldova.

Acest potențial sporit este adeverit prin numeroase înfăptuiri în Transilvania, în Țara Românească și în Moldova. Este vorba de dările din produse agricole și animale față de stat și de stăpânii de pământ, de donațiile de „moșii“ din partea puterii centrale pentru slujitorii credincioși — laici și clerici —, de organizarea unor instituții politice, centrale și locale, cu atribute suverane, de dregătorii din sfatul domnesc și de cei din fruntea unităților politice administrative, de înmulțirea și de consolidarea târgurilor și orașelor, de sporirea cetăților și a altor fortificații țărănești, domnești și boierești, de schimbul de produse în interior și în afară, până spre centrul Europei, spre Balcani și spre Răsărit, ca și de baterea monedei proprii, în Țara Românească în timpul lui Vladislav-Vlaicu și în Moldova lui Petru Mușat. A fost vorba, totodată, de acumularea de bani în vistieria domnească, permițându-i lui Basarab I să ofere o mare sumă regelui Ungariei, Carol Robert, drept răscumpărare a păcii, și lui Petru Mușat să împrumute regelui Poloniei, de asemenea, o sumă importantă de bani.

Urmarea acestei dezvoltări a fost o consolidare politică și militară a țărilor române. Domnia și-a organizat treptat instituțiile politice și administrative necesare și oastea proprie; la nevoie, „oastea cea mare“ grupa pe toți locuitorii în stare a purta arme pentru apărarea țării. Cu aceste oști, Basarab I a impus independența Țării Românești la 1330, în urma mai multor victorii; Bogdan I a realizat același lucru în Moldova până în 1365, și într-un caz și în altul, împotriva regilor Ungariei din dinastia de Anjou: Carol Robert și Ludovic I. Consolidarea politico-militară a țărilor române le-a asigurat, totodată, independența și față de statul mongol al Hoardei de Aur.

Cucerindu-și libertatea, țările române și-au putut întinde autoritatea politică asupra teritoriilor mărginașe locuite de români. Țara Românească și-a impus stăpânirea spre răsărit până la gurile Dunării, îndepărtând dominația tătarilor din aceste părți. Moldova, la rândul său, a putut aduce sub stăpânirea sa teritoriile românești răsăritene supuse mongolilor. După moartea lui Basarab și a lui Bogdan, urmașii acestora le-au continuat și consolidat opera.

Dezvoltarea politică a țărilor române a fost ilustrată de cuprinderea între hotarele Țării Românești, până în vremea lui Mircea cel Bătrân, a Țării Severinului și a Țării Amlașului din părțile Sibiului, a Țării Făgărașului în timpul domniei lui Vladislav-Vlaicu, a domeniului cetății Bologa din centrul Transilvaniei, la sfârșitul secolului al XIV-lea și, în sfârșit, a Dobrogei, pe câtă vreme între hotarele Moldovei era cuprins întregul teritoriu „de la munte până la mare“, precum indică explicit documentele de cancelarie emise în vremea domniei lui Roman I.

Organizarea instituțiilor bisericești proprii a constituit o altă dovadă în sensul consolidării politice a țărilor române. La 1359, Patriarhia din Constantinopol a consimțit întemeierea mitropoliei Țării Românești, numindu-l în fruntea sa pe Iachint de Vicina, iar, peste câțiva ani, o nouă mitropolie a luat ființă, cu jurisdicție asupra părții de apus a Țării Românești. Același drum a fost urmat în mare și în Moldova, unde, după o perioadă de stăruințe din partea patriarhiei de a-și instaura propriul candidat de la Constantinopol și de rezistență din partea domniei moldovene, lupta a fost câștigată de aceasta din urmă, care a impus pe jilțul mitropolitan un cleric român.

Consolidarea și dezvoltarea țărilor române a fost, în același timp, rezultatul legăturilor de colaborare dintre ele, economice și politice. Privilegii comerciale au fost acordate de domnii munteni — începând cu anul 1368 — și ulterior de cei moldoveni negustorilor transilvăneni, îndemnându-i la activitatea comercială în regiunile românești de la sud și de la est de Carpați. Legături politice s-au realizat între Țara Românească și Moldova la sfârșitul secolului al XIV-lea, pentru a rezista încercărilor înnoite ale regilor unguri de a-și redobândi stăpânirea asupra lor, la 1365 și 1377 asupra Țării Românești și la 1365 și 1395 asupra Moldovei.

Asemenea state, din ce în ce mai stabile și mai puternice, nu puteau fi ignorate de țările vecine, conștiente de folosul ce-l puteau avea de pe urma colaborării politice și militare cu țările române, după cum statele românești, la rândul lor, au fost interesate, atunci și mai târziu, în cultivarea legăturilor cu vecinii, în interesul popoarelor respective, pentru salvgardarea independenței acestora.

Politica de bună vecinătate a țărilor române față de statele limitrofe și a acestora față de țările române s-a concretizat în colaborarea militară cu țaratele balcanice încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, precum și în legăturile de înrudire cu dinastiile acestora. Când primejdia turcească s-a accentuat, dinaștii din Balcani își îndreaptă privirile spre țările române și își pun speranțele în sprijinul acestora. Chiar și Polonia s-a dovedit interesată de colaborarea cu Moldova și cu Țara Românească în lupta împotriva cavalerilor teutoni. După cum, în fața primejdiei turcești, însuși regele Ungariei, Sigismund de Luxemburg, a căutat colaborarea lui Mircea cel Bătrân, dăruindu-i drept semn al bunei vecinătăți cetatea Bologa din părțile Clujului și încheind cu Mircea un tratat de prietenie și colaborare, în primăvara anului 1395. Domnul român s-a alăturat, apoi, oastei de cavaleri apuseni în expediția cruciată din 1396, încheiată cu eșecul de la Nicopole.

În decursul timpului, țările române își lărgesc legăturile politice înspre Apus, iar rolul lor politic european începe să fie apreciat din ce în ce mai mult. Reprezentanții Țării Românești și ai Moldovei au fost prezenți și la conciliul bisericii apusene de la Konstanz din 1415 și tot atunci Țara Românească a intervenit în disputele acerbe pentru tronul sultanilor, jucând, uneori, un rol hotărâtor.

Țările române s-au implicat, totodată, activ în viața culturală sud-est europeană și chiar central-europeană, recepționând înrâuriri ce s-au dovedit benefice de-a lungul întregului ev mediu.

7. CIVILIZAȚIA ROMÂNEASCĂ ÎN PERIOADA FORMĂRII STATELOR MEDIEVALE

a. Cultură spirituală și structuri ecleziastice

În tumultul evenimentelor ce au marcat istoria românească a veacului scurs între invazia mongolă și constituirea statelor medievale românești extracarpatice, datele de istorie ecleziastică devin mai numeroase și mai expresive decât pentru epoca anterioară. Afirmația este valabilă pentru evoluția rânduielilor bisericești ortodoxe și catolice deopotrivă, și unele și celelalte oglindind, pe de o parte, integrarea culturală tot mai limpede a spațiului românesc într-o ordine europeană, bizantină sau occidentală, iar, pe de altă parte, dezvoltarea internă a unor structuri de civilizație autohtonă din secolele XIII–XIV.

Într-o vreme a ofensivelor politice și economice ale Ungariei arpadiene și angevine sau ale negustorilor genovezi la Carpați, la Dunărea de Jos și în Peninsula Balcanică, era firesc ca reflexul ideologic al acestora să-l constituie ofensiva confesională a clerului catolic. Românii, ca și cumanii sau slavii balcanici, au constituit obiectivul propagandei ierarhilor — efectivi sau *in partibus* —, ca și a călugărilor catolici, meniți de curia pontificală a răspândi pe aceste meleaguri cuvântul și autoritatea Romei.

În fostul episcopat al cumanilor, întemeiat în deceniul al treilea al secolului al XIII-lea și desființat de iureșul tătar, situația catolicismului era mai mult decât precară, fapt recunoscut la 1279 într-o scrisoare a papei Nicolae al III-lea către legatul său în Ungaria, episcopul de Fermo[1]. Contextul în care a fost dată informația papală ținea de interesul pe care „minoriții" — franciscanii ce iau acum tot mai mult locul dominicanilor în propaganda din zonele Europei Orientale și din Asia — îl aveau pentru această regiune de la cotul Carpaților, nemijlocit învecinată cu vastele spații dominate de tătari, acolo unde, după 1242, vor ajunge unii vestiți membri ai Ordinului Sf. Francisc, precum Giovanni da Pian del Carpine sau Wilhelm de Rubruck. Și tot datorită unui asemenea interes, în momentul în care va fi depășită dubla criză ecleziastică și politică din epoca slăbiciunii ultimilor Arpadieni, o dată cu răstimpul „captivității avignoneze", reluarea ofensivei confesionale catolice din zona carpato-dunăreană, în vremea lui Carol Robert și a lui Ludovic I, va coincide cu întemeierea, pe locul episcopiei cumane, a unei episcopii a Milcoviei. Primul ierarh al acesteia a fost, nu întâmplător, un franciscan, anume Vitus de Monteferreo, propus în 1332 papei Ioan al XXII-lea de către regele Ungariei. Acesta a fost, de altfel, și prilejul cu care papa de la Avignon scria arhiepiscopului de Strigoniu despre decăderea scaunului întemeiat aici cu un secol înainte, menționând, totodată, opoziția feudalilor locali, români ortodocși fără îndoială, față de propaganda catolică mai veche din dioceza în care noul episcop franciscan avea să fie numit[1].

---

[1] Hurmuzaki, I/1, p. 429–430.

A existat și o lipsă de aderență, care va fi fost nu numai spirituală, ci și politică, între clerul catolic și feudalii din sudul Moldovei și din nordul muntean, acolo unde se plasează de către istorici episcopatul Milcoviei. O dovedește, de altminteri, și faptul că, în secolul al XIV-lea, aproape toți ierarhii acestei dioceze a Romei de la poalele Carpaților au fost deținători ai unei autorități pur nominale. Ei nu au venit în locurile cârmuirii lor, fie că a fost vorba de amintitul minorit Vitus, numit în 1334 în demnitatea episcopală, fie că ne referim la Toma de Nympti (1347) și Bernard de Mazovia (1353) sau, după mijlocul secolului al XIV-lea, la Albert de Usk (1364), Nicolae de Buda (1371) sau Antonio de Spoleto (1374).

Apariția, în nordul Moldovei, a unui alt episcopat catolic, cel de la Siret (1371), dar mai ales întemeierea statelor medievale ale Țării Românești și Moldovei, al căror corolar pe plan spiritual avea să-l constituie întemeierea mitropoliilor ortodoxe de la Argeș și de la Suceava, organizarea clerului ortodox ce cunoștea aici, în secolul al XIV-lea, tradiții bogate ale epocii anterioare, ca și orientarea confesională a românilor ce nu s-au lepădat nici un moment de credința strămoșilor lor, au fost tot atâtea motive ce au dus la impas și apoi la eșec definitiv încercarea de prozelitism catolic din episcopatul Milcoviei, tot mai sporadic pomenit în documentele epocii.

Nu mult deosebită ca destin a fost, în aceeași epocă, soarta misionarismului catolic — de data aceasta la nivelul organizării mănăstirești și nu episcopale — în Dobrogea și la gurile Dunării, acolo unde încep să se dezvolte, din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cetățile istro-pontice cu coloniști genovezi, la Vicina, Moncastro, Licostomo și Chilia, legate confesional, politic și, mai ales, comercial de Crimeea și de elementul latin, „frâncesc“ din Constantinopol.

Nu se știe dacă acel „Vicum“, în care e menționată, în 1287, o mănăstire franciscană și unde călugării catolici converteau pe tătari, este unul și același cu Vicina, dar sigur este faptul că în aceasta din urmă, ca și la Moncastro (Cetatea Albă), se aflau în primele decenii ale secolului al XIV-lea slujitori ai Ordinului minorit. Aceștia rezidau în așezăminte monastice menționate între 1304 și 1318 într-o listă a mănăstiilor catolice din „Tartaria“ (*in Vicina iuxta danubin, in Mauro Castro*)[2]. Unul dintre călugări, un minorit italian, suferea martiriul la Cetatea Albă la începutul aceluiași secol al XIV-lea, epocă în care și un ortodox, negustorul Ioan din Trapezunt, avea să fie martirizat aici de tătari. Ultimii par a fi dovedit, într-un context istoric bine precizat, o limpede intoleranță confesională, în egală măsură anticatolică și antiortodoxă.

---

[1] *Ibidem*, p. 622; Zimmermann-Werner, I, p. 455–456.

[2] R. Loenertz, în *Archivum Fratrum Praedicatorum*, 2, 1932, p. 73–75.

În sfârșit, știm că în 1345, ca și la sfârșitul secolului al XIV-lea, exista la Licostomo un centru de propagandă franciscană, legat, în sistemul ierarhiei catolice, de zonele poloneze, fapt semnificativ și pentru o anume orientare a acestor ținuturi, străbătute de un drum comercial ce lega centrul Europei cu Marea Neagră.

În ceea ce privește consecințele culturale propriu-zise ale prezențelor catolice pe pământul românesc, între mijlocul secolului al XIII-lea și cel al secolului următor, lipsesc date directe. Se poate, totuși, admite, prin analogie cu situații din teritorii învecinate sau mai îndepărtate, că în rândul căpeteniilor cumane sedentarizate, ca și printre stăpânii feudalii români sau printre locuitorii orașelor dobrogene, unii dintre călugării catolici misionari, învățând idiomuri turanice și, mai ales, limba românilor — pe care o știa cu siguranță, în 1374, franciscanul italian Antonio de Spoleto (*qui linguam dicte nationis scire asseritur*)[1] —, vor fi vehiculat aici bunuri culturale și informații din sfera civilizației apusene. Este foarte probabil că, tot prin asemenea elemente purtătoare de cultură occidentală, prin mănăstirile catolice de la gurile Dunării și de pe litoralul pontic, ca și prin negutătorii genovezi, se vor fi transmis informații despre români și despre ținuturile românești. Asemenea informații dețineau cronicarii bizantini, precum Laonic Chalcocondil, care știa că limba „dacilor“ seamănă cu cea a italienilor, cât și umaniști ai Italiei renascentiste, ce posedau știri importante și exacte despre originea și graiul poporului român.

Mult mai eficace și mai plină de consecințe pe planul culturii și al organizării ecleziastice propriu-zise a fost, din pricini lesne de înțeles, acțiunea bisericii catolice pe teritoriul românesc intracarpatic, cel al Transilvaniei. Într-un context istoric în care, mai ales o dată cu începutul secolului al XIV-lea, biserica catolică a dus împotriva „schismaticilor“ români ortodocși o ofensivă foarte bine organizată și din plin sprijinită de primii regi angevini ai Ungariei sau de alți feudali din Europa Centrală și Est-Centrală sau chiar din ținuturile Transilvaniei, efectele acestei politici confesionale au creat o anume intoleranță, perpetuată în întregul ev mediu, față de elementul majoritar românesc din această provincie a Regatului ungar.

Numeroasele avantaje materiale și morale acordate de către puterea seculară clerului catolic, rolul esențial jucat de acesta în cancelaria regală a Ungariei și în aceea voievodală a Transilvaniei, ca și rolul crescând al mănăstirilor și al capitlurilor catolice ca locuri de emitere și de adeverire a unor însemnate acte cu valoare juridică, au avut consecințe importante în acest sens. Măsurile și hotărârile adoptate de către înaltele instanțe bisericești și regale, începând cu domnia lui Carol Robert, ca și centralizarea efectivă a bisericii catolice în ansamblul său în epoca papalității de la Avignon (1309–1377/78) și amestecul acesteia, începând cu pontificatul lui Clement al V-lea, în viața bisericească a fiecărei provincii, aveau să constituie tot atâtea premise ale unor succese importante înregistrate în Transilvania primei jumătăți a secolului al XIV-lea de către propaganda clerului catolic. O atare propagandă s-a soldat, uneori, cu convertiri izolate de feudali români, ca și cu apariția unor noi ierarhii catolice în ținuturi în care mai recent fuseseră aduși, de către autoritatea laică, așa-numiții „oaspeți regali".

---

[1] Hurmuzaki, I/2, p. 217.

Nu mai puțin, românii din acele „țări" transilvane de margine, ca Hațegul și Maramureșul, cu un statut politic privilegiat, izvorât dintr-o anume poziție geografică, din unele legături permanente cu ținuturile românești extracarpatice, ca și, mai ales, din structurile sociale locale mai bine închegate, cu o feudalitate proprie, cnezială și voievodală, mai demult organizată, s-au opus permanent și eficient ofensivei confesionale catolice, îndeosebi în primele decenii de după 1300. Opoziția lor a avut ecouri notabile pe plan cultural în ctitorirea unor monumente de cult, în refacerea altora mai vechi (Streisângeorgiu, Cuhea), ca și în sprijinul acordat întocmirilor ortodoxe locale, uneori schituri și mici mănăstiri de felul celei ce exista din secolul al XII-lea în nordul Bihorului, la Voievozi. Aceleași întocmiri erau, probabil, sprijinite la rândul lor și de mediile românești de peste Carpați, iar pe un plan mai larg, sud-est european, de chiar ortodoxia bizantino-balcanică a celui de-al XIV-lea veac. Aceasta din urmă avea să constituie, de altfel, cadrul în care ortodoxia românească, consolidată prin revenirea Bizanțului în secolele X–XIII la Dunărea de Jos, va cunoaște, în a doua parte a veacului al XIV-lea, și cele dintâi structuri ierarhice proprii, precis și limpede organizate, atât în Țara Românească, cât și în Moldova, într-un proces ale cărui începuturi se pot așeza, cel puțin pentru primul caz, înainte de 1350.

Încă din prima parte a veacului al XIII-lea, în Dobrogea, biserica de la Vicina cunoștea, sub egidă bizantină, stabilirea unei ierarhii episcopale. Rolul ei avea să sporească în a doua parte a aceluiași secol, o dată cu creșterea însemnătății ținuturilor ponto-dunărene în politica primilor Paleologi, în relațiile comerciale ale Constantinopolului, redevenit bizantin la 1261, ca și în interesele de contrapropagandă confesională ale Patriarhiei ecumenice într-o regiune tot mai mult căutată de clerici și de negustori apuseni catolici. Așa se și explică ridicarea bisericii din Vicina la rangul de mitropolie ortodoxă încă înainte de 1261, poate în epoca de început a domniei lui Mihail al VIII-lea Paleologul la Niceea, atunci când viitorul basileu de Constantinopol, pregătind în Asia Mică cucerirea capitalei de pe Bosfor, va fi dorit să-și asigure alianțe statornice pretutindeni în lumea provincială bizantină.

Dioceza dunăreană a Patriarhiei din Constantinopol va fi tot mai des întâlnită, la sfârșitul secolului al XIII-lea și la începutul celui de-al XIV-lea, în istoria politică și confesională a acestor ținuturi sud-est europene. Astfel, pe un important document sinodal bizantin din 1285, îndreptat împotriva încercărilor de apropiere de Roma papală a unei părți a curții imperiale în frunte cu Mihail al VIII-lea și cu patriarhul Ioan al XI-lea Bekkos, s-a păstrat semnătura mitropolitului Teodor al Vicinei[1]. În jurul anului 1304, Pachymeres va menționa drept conducător al aceleiași dioceze dobrogene pe un anume Luca și același cronicar bizantin va vorbi de „arhiereul" Vicinei, care pe la 1300 era intermediar între alanii creștinați de la acest hotar de miazănoapte al Bizanțului și împăratul Andronic al II-lea Paleologul[1].

---

[1] V. Laurent, *Les signataires du second synode des Blakhernes (été 1285)*, în Echos d'Orient, 26, 1927, p. 147.

În cursul veacului al XIV-lea, informațiile despre dioceza bizantină a Vicinei devin nu numai relativ numeroase, ci și foarte semnificative pentru situația dificilă a ortodoxiei din acest oraș tot mai mult amenințat de cucerirea tătarilor, tot așa cum, în prima jumătate a aceluiași veac, apar în izvoare și alte centre bisericești istro-pontice, ținând direct sau mediat de Patriarhia din Constantinopol. În jurul anului 1320 este amintită Chilia printre „castelele patriarhicești“ din aceste regiuni, iar ceva mai timpuriu încă, înainte de 1303–1305, era menționat Asprocastron — același, poate, cu Moncastro sau Cetatea Albă —, unde în 1345 se va găsi și un episcop, Chiril.

Revenind la mitropolia din Vicina, reținem că în 1317–1318, ca și în 1324, eparhia apare menționată în legătură cu unele dioceze bizantine din Crimeea și cu anumite dificultăți, cărora le avea de făcut față clerul ortodox de la Dunărea de Jos dobrogeană. După toate probabilitățile, dificultățile par a fi aceleași care l-au silit pe mitropolitul Macarie al Vicinei, în al patrulea deceniu al secolului al XIV-lea, să dorească să plece din cetatea sa de reședință, atunci stăpânită de „o mână de păgâni nelegiuiți“[2], formulare în care nu este greu a-i ghici pe tătari.

Deoarece în 1341, în 1343, în 1347 și în 1348, atât Macarie, cât și succesorul său Chiril sunt semnalați la Constantinopol în preajma scaunului patriarhal, există temeiuri de a crede că întreaga organizare a vieții religioase ortodoxe din Dobrogea se afla într-o criză acută, ce explică, de altfel, coborârea în rang a scaunului Vicinei în 1343. Ceea ce rămâne de știut este faptul dacă Iachint, ultimul ierarh din Vicina, după septembrie 1348 și primul mitropolit al Țării Românești, de la Argeș, menționat aici în mai 1359, a mai rezidat în orașul din Dobrogea dunăreană — acolo unde ajungea, spre mijlocul secolului al XIV-lea, ca și la Chilia, influența politică a voievodului Țării Românești —, sau dacă primul său titlu a avut un caracter pur nominal. Oricum, împrejurarea că în preajma voievodului Nicolae Alexandru, fiul lui Basarab „Întemeietorul“, patriarhia ecumenică avea să trimită, încă înainte de primăvara anului 1359, pe un ierarh ce cârmuise o dioceză dobrogeană — așadar într-un vechi pământ de stăpânire imperială —, indică limpede legătura, aproape simbolică, pe care o făcea suprema autoritate bisericească a ortodoxiei, aidoma curții imperiale din Constantinopol, între un vechi oraș bizantin de la Dunărea de Jos și noul centru politic românesc de la poalele Carpaților Meridionali, între interesele Paleologilor și cele ale Basarabilor, legate de aspecte însemnate ale vieții culturale.

Întemeierea mitropoliei Țării Românești în 1359 nu s-a produs pe un teren gol în ceea ce privește structurile ecleziastice. În acest ținut de tradițională viață ortodoxă existau, neîndoios, numeroși preoți de sat și de târguri, ca și călugări ce par a nu fi fost străini de unele legături ale romanității nord-dunărene cu importantele centre monastice din

---

[1] Giorgii Pachymeris *De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, Bonn, 1835, II, 307, 377; *Fontes*, III, p. 451.

[2] Hurmuzaki, XIV/1, p. 1.

Peninsula Balcanică. Clerici și călugări din Țara Românească sunt amintiți în hotărârea sinodală din mai 1359 ca deja stabiliți în noua dioceză a lui Iachint, unii dintre ei fiind veniți, probabil, din Dobrogea, alții însă cu siguranță fiind oameni ai locului, legați de vechi și statornice rânduieli culturale din Țara Românească.

Recunoașterea ca mitropolit al „Ungrovlahiei“ a lui Iachint — cel care, ne-o spun izvoarele, fusese chemat de voievodul de la Argeș, „cu câtva timp înainte“ de primăvara anului 1359[1], poate chiar în preajma dispariției sau imediat după moartea lui Basarab I — reprezenta, de fapt, sancționarea unei realități culturale mai vechi, omologând astfel intrarea „oficială“ a Țării Românești în sistemul ideologic al Răsăritului ortodox, controlat de Patriarhia din Constantinopol. Aceasta își va trimite în deceniile următoare, până către 1400, reprezentanți în scaunul de la Argeș, precum Hariton de la Cutlumuz și dikaiophylaxul patriarhal Daniil Critopoulos. Împrejurarea va determina o anume amprentă bizantină a culturii muntenești din cea de-a doua jumătate a secolului al XIV-lea.

Cât despre ținuturile moldovenești, în care recunoașterea unei mitropolii locale, cu cârmuitori autohtoni, se va produce abia la 1401, la capătul unui lung și dificil conflict cu Patriarhia din Constantinopol — și a unei probabile alianțe spirituale, recent semnalate, cu biserica sârbească —, datele de care dispunem sunt mult mai puțin limpezi. Aceasta, poate, datorită în primul rând faptului că istoria cultural-bisericească a Moldovei în prima parte a secolului al XIV-lea — cea a clerului mărunt din satele și târgurile moldovenești — era legată, mai mult sau mai puțin, de dioceza Haliciului, aflată și ea, când cu rangul de episcopie (1328, 1347), când cu cel de mitropolie (1303–1305, 1341), în ierarhia bisericească bizantină din Europa Răsăriteană.

Structurarea unei ierarhii ecleziastice catolice și ortodoxe pe pământ românesc în cea de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în primele decenii ale celui de-al XIV-lea — corespunzând unor alte structuri sociale, din sfera laică — a fost însoțită, la tot pasul, de organizarea monahismului.

Dacă atât în înființarea episcopatelor catolice, cât și în aceea a mitropoliilor ortodoxe din secolele XIII–XIV călugării jucaseră un rol de prim ordin, decurgând din chiar structura noilor ierarhii, în opera misionară, fie sub egida Romei, fie sub cea a Constantinopolului, din nou călugărimea era cea care deținea locul hotărâtor.

Pentru așezămintele catolice mănăstirești din Transilvania — multe existente încă înainte de invazia mongolă, grație activității benedictinilor și a cistercienilor — datele sunt, firește, mai numeroase. Semnificative între toate apar, de pildă, cele legate de mănăstirea Cârța, important centru feudal și, totodată, însemnat centru de difuziune culturală, în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea și în prima parte a celui de-al XIV-lea. Conflictele sale cu populația românească din sudul Transilvaniei au făcut obiectul atenției autorității de stat, care a sprijinit pe călugării catolici, acordându-le numeroase drepturi, atât în timpul dinastiei arpadiene, prin Ștefan al V-lea, cât și în timpul Angevinilor, prin Carol Robert.

---

[1] *Ibidem*, p. 2.

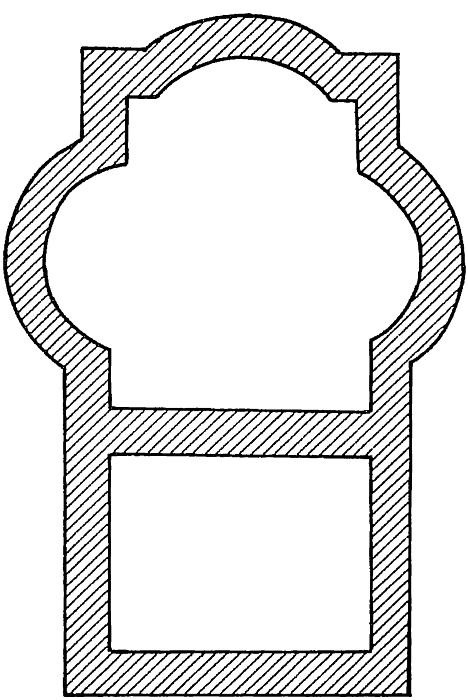

Fig. 103 Planul bisericii Vodița I din Țara Românească, secolul al XIV-lea.

Același sprijin regal îl vor avea, la începutul secolului al XIV-lea, dominicanii și franciscanii, care activau la aceste hotare transilvane ale regatului Ungariei în timpul papilor Benedict al XI-lea, Ioan al XXII-lea și Clement al VI-lea, pentru aducerea „la dreapta credință“ a „schismaticilor“, între care se prenumărau și unii „Olachi Romani“, amintiți în 1345.

Mult mai modest ca organizare și beneficiind de sprijinul domniei abia o dată cu constituirea acesteia în prima jumătate și la mijlocul secolului al XIV-lea în Țara Românească și Moldova, monahismul ortodox de la sud și de la răsărit de Carpați a lăsat mai puține urme în izvoare înainte de mijlocul aceluiași secol. Logic, existența sa poate fi postulată, ca și obârșiile sale, în perioadele anterioare. Mărturii indirecte reflectă ecouri ale vieții călugărești balcanice printre slujitorii modestelor schituri de lemn sau de piatră ce nu s-au mai păstrat sau ale căror urme încă nu ne sunt cunoscute, cu conducători de obște monahală ce purtau deja titluri ale unor trepte superioare din ierarhia călugărească, într-o epocă anterioară apariției primelor mănăstiri cunoscute pe cale documentară în Oltenia și în Moldova.

Faptul că în actele patriarhale din 1359 și 1401 sunt amintiți, în cele două țări române, unii „monahi“ și chiar „ieromonahi“, existența probabilă a unor „categumeni“ și „arhimandriți“ în timpul primilor Basarabi, indică împrejurarea foarte importantă că Nicodim de la Vodița și Tismana, organizatorul propriu-zis al monahismului nord-dunărean după anul 1372, nu făcea decât să continue, prin opera sa, activitatea unor călugări neștiuți din prima jumătate a secolului al XIV-lea. Aceștia din urmă prelungeau, la rândul lor, o tradiție ce cobora, foarte probabil, înapoi spre secolele XII–XIII, dar pe care, deocamdată, nu o cunoaștem.

La miazăzi și la răsărit de Carpați, în țările române aflate în plin proces de închegare statală într-a doua jumătate a secolului al XIII-lea și în primele decenii ale celui de-al XIV-lea, manifestările spiritualității medievale la nivel feudal sau folcloric nu ne sunt cunoscute în chip nemijlocit. Nimic nu ne împiedică însă, știind unele realități culturale locale, din a doua parte a secolului al XIV-lea și de la începutul secolului al XV-lea, să bănuim că încă înainte de 1350, în mediile ortodoxe de aici și mai ales printre călugării schiturilor sau printre clericii ce se vor fi găsit în sate și orașe, s-au putut statornici unele norme de viață monahală de felul izolării idioritmice — cu care obișnuiți fiind, primii călugări români menționați la Muntele Athos în secolul al XIV-lea nu vor putea îndura viața cenobitică de la Cutlumuz —, sau au ajuns unele ecouri ale isihasmului balcanic. La nivelul comunităților țărănești de la Carpați și Dunărea de Jos au putut, de asemenea, ajunge și ecouri ale heterodoxiei dualiste sud-est europene, aidoma celor surprinse în părțile Banatului la carașovenii ce par a fi urmași ai bogomililor din regiunea Kosovo, veniți la nord de Dunăre în secolele XIII–XIV.

Civilizația românească folclorică a acestei epoci — atât de bine pusă în lumină, în aspectele sale materiale, de tipurile de locuință, de podoabele și de ceramica scoase la iveală de arheologi — va fi fost ilustrată, în aceeași vreme, de circulația orală sau manuscrisă a unor texte apocrife asemănătoare celor pe care, ceva mai târziu, le vom cunoaște în Transilvania. Asemenea texte puteau coexista, la orizontul culturii populare și feudale românești, cu cele de conținut liturgic ortodox ce s-au păstrat în manuscrise de redacție mediobulgară, sârbească și rusească apuseană: evangheliare și apostoluri, octoihuri și minee datate larg în secolele XIII–XIV.

Prin legăturile comerciale și politice tot mai amplu întreținute acum cu ținuturile balcanice și cu Occidentul, unii laici, negutători și feudali din secolele XIII–XIV au putut aduce în spațiul carpato-dunărean elemente ale literaturii de curte și apocrife de origini orientalo-bizantine, tratând, uneori, subiecte faimoase ale antichității greco-latine. Știrea, cuprinsă într-o cronică franceză din secolul al XIII-lea, că români ai acelei epoci aveau cunoștință despre celebrul roman medieval al Troiei, ne dă dimensiunea unui anume orizont de cultură din epoca anterioară apariției statelor medievale românești. De altminteri, același orizont îl reflectă și particularități ale unor basme românești, ce nu sunt străine de influențe ale folclorului asiatic — posibile prin valurile succesive de neamuri turco-mongole din evul mediu timpuriu carpato-dunărean — sau de unele motive ale epicii occidentale din timpul cruciadelor.

În aceeași vreme de pregătire nemijlocită a momentului apariției statelor medievale, conviețuirea cu cumanii, relațiile directe cu Peninsula Balcanică, cu lumea bizantină și cu aceea bulgaro-sârbească au făcut să pătrundă în limba română a secolelor XII–XIV termeni orientali legați de unele ocupații păstorești (*cioban*), eventual de unele elemente ale repertoriului artistic nomad (*chilim*), toponime și elemente onomastice de rezonanță răsăriteană, cuvinte grecești — venite direct sau pe filieră balcanică — denumind înfăptuiri legate de biserică, acțiuni și grade bisericești, obiecte de artă cu caracter liturgic, părți ale unor locașuri de cult (*candelă, raclă, schit, sihastru, turlă, anatemă, arhiereu, ctitor, egumen, epitrahil, erezie, ieromonah, metoh, paraclis, trapeză*). În aceleași împrejurări, românii au preluat și termeni slavoni indicând funcții și ranguri în ierarhia feudală de stat, aspecte variate ale vieții culturale și de cult, ale credinței ortodoxe sau ale folclorului religios (*pisanie, sbornic, pravilă, ucenic, duh, rai, sfânt, mucenic, vlădică, popă, stareț, hram, prestol, taină, a blagoslovi, a propovădui, zmeu, vârcolac, vrajă, paparudă*).

Nu mai puțin, cele mai vechi manuscrise în limba slavonă legate de istoria și de spațiul geografic al românilor, păstrate în colecții din țară sau din străinătate (dacă vom excepta încă discutatele, ca apartenență regională, *Savina Kniga* și *Codex Suprasliensis*, scrise cu unciale și atribuite secolului al XI-lea), datează tocmai din această epocă. În veacul al XIII-lea se plasează, între altele, un *Triod Penticostar*, un *Evangheliar*, un *Apostol* și așa-numitul *Octoih de la Caransebeș;* în cel de-al XIV-lea este datat, de exemplu, provenind de la Râșnov, un *Evangheliar*, spre sfârșitul amintitului veac monumentele de scriere slavonă devenind mai numeroase și fiind reprezentate de acte de cancelarie, de inscripții funerare și votive, de texte liturgice.

Manifestările culturale propriu-zise au purtat, în chip firesc pentru această epocă medievală, amprenta vieții religioase a românilor, a populațiilor cu care aceștia au conlocuit pe pământul românesc în secolele XIII–XIV. Școala, scrisul, cancelaria voievodală sau monumentul de artă au reflectat cu mare fidelitate principalele orientări ideologice, politice și organizatorice ale ierarhiei ecleziastice și ale monahismului carpato-dunărean către Europa balcanică, către Bizanț, către centrul și apusul continentului.

În ceea ce privește Transilvania, unele date permit să se bănuiască o creștere a nivelului educației, un spor de cultură, mai cu seamă în rândul clericilor, prin frecventarea unor școli de diverse grade, înăuntrul, dar mai ales în afara granițelor provinciei. Până la mijlocul secolului al XIII-lea orientarea clerului cultivat al Ungariei și al Transilvaniei fusese precumpănitor spre universități franceze, în frunte cu cea de la Paris, ceea ce a și explicat, de pildă, înrâuririle franceze asupra scrierii documentelor de cancelarie ungare și transilvănene din această perioadă. În a doua jumătate a veacului amintit, universitățile italiene de la Bologna, Padova sau Ferrara au fost preferate de același cler, în locul vechilor „magistri“ în arte liberale, crescuți în atmosfera culturală franceză, apărând acum clerici-juriști ce studiaseră dreptul roman în mediul italian al *Duecento*-ului și care continuau să-l cultive în școli capitulare de felul celei existente, încă înainte de 1276, la Veszprém. Această din urmă realitate îl și făcea pe un papă, la mijlocul secolului al XIII-lea, să-și exprime dezaprobarea pentru faptul că clerul din Ungaria și Transilvania neglija studiile teologice în favoarea celor juridice.

În școlile capitulare ale secolului al XIV-lea din Transilvania, alături de clerici, încep să pătrundă și laici, aceștia din urmă fiind și cei care vor urma școlile orășenești menționate pentru aceeași epocă, precum și unele școli sătești de nivel elementar amintite în cel de-al patrulea deceniu al secolului al XIV-lea în părțile Clujului și ale Orăștiei.

Asemenea școli au făcut să se răspândească tot mai mult, în mediile transilvane, practica scrisului. După ce, în secolul al XII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIII-lea, eleganta scriere latină gotică de aici, ca și din întregul regat al Ungariei sau din alte regiuni ale Europei Centrale și Apusene, fusese puternic înrâurită de tipul de scriere franceză, de „minuscula“ italiană și de așa-numita „scriere curială“ proprie curții pontificale, într-a doua parte a secolului al XIII-lea își face apariția — iar în veacul următor se dezvoltă și se răspândește — așa-numita scriere gotică cursivă, pe care o vor practica scribii locali ieșiți din școlile acum înființate, tot mai numeroși pentru nevoile tot mai complexe ale orașelor, ale capitlurilor și ale feudalilor Transilvaniei în secolul al XIV-lea.

Existența unor clerici instruiți, dintre cei ce se aflau mai cu seamă pe lângă conventurile care erau și locuri de adeverire a unor acte de natură juridică, a unor scribi în orașele ardelene cu comunități săsești, a unor notari urbani, a unor notari particulari ai nobililor, în sfârșit, a unor „protonotari" ai cancelariei voievodale a Transilvaniei se reflectă în datele de care dispunem. În legătură cu cancelaria voievodală, de pildă, știm chiar faptul că pe la anul 1300, în vremea voievodului Ladislau Kán, curtea sa de la Deva, imitând programatic pe aceea a regelui ungar, pe aceea a palatinului și a judelui curții regale, avea o cancelarie în care se imitau elemente ale diplomaticii regale. În fruntea acestei cancelarii se afla un cleric, arhidiaconul Ioan de Târnave, ce va fi avut o foarte bună pregătire culturală și juridică, de vreme ce avea să fie capabil de a asigura mai târziu, ca prepozit de Alba Regală și ca vicecancelar, conducerea cancelariei regale a Ungariei.

b. Arta

Incursiunea tătară a însemnat, pe plan artistic, o întrerupere temporară a evoluției sale, în anumite privințe, și un punct de plecare, marcând începutul unei etape noi. Despre distrugerile pricinuite de tătari ne vorbesc Rogerius, în a sa *Carmen miserabile*, sau *Notița din Echternach*[1] și le demonstrează straturile de incendiu date la iveală de cercetările arheologice. Dificultățile întâmpinate în cursul eforturilor de reluare a activităților de pe diferite șantiere sunt amintite în documente de cancelarie. E neîndoielnic că în anii ce au urmat dezastrului, autoritatea statală a stimulat reluarea lucrărilor de fortificare la castrele regale — ca la Deva, unde castrul este menționat în 1269, cu referire la anul 1264, sau la Hațeg, unde castrul databil pe la 1276 este menționat în 1317 — și la cele voievodale, de felul celor de la Piatra Craivii, menționat în 1313. Totodată, se va fi încurajat și ridicarea de fortificații de către anumite categorii sociale privilegiate, pentru ca apoi regele Andrei al III-lea să constate cu îngrijorare existența numeroaselor întărituri feudale, nu numai în cadrul locuințelor, ci și al ctitoriilor bisericești, întărituri care uneori adăposteau acum pe adversarii puterii sale. Ca urmare, Andrei al III-lea a ordonat, în 1291, dărâmarea unor astfel de fortificații[2], iar în 1298 dieta țării a interzis ridicarea de fortificații fără aprobare regală[3].

Atât castrele, cât și fortificațiile feudale — de pildă, cetățuia de la Sângeorz-Trascău, de după 1242, cea de la Câlnic, curând după împroprietărirea comitelui Chyl, în 1269, cea de la Cheresig, anterioară anului 1289, când a fost asediată de regele Ladislau al IV-lea, cea din Ciacova, anterioară anului 1308, de la Gârbova, către sfârșitul secolului al XIII-lea, de la Piatra Șoimului, anterioară anului 1318, când a fost cucerită de regele Carol Robert, donjonul cnezilor maramureșeni de la Oncești, databil în jumătatea primă a secolului al XIV-lea, cetatea Colț, anterioară anului 1359, când a fost restituită unui membru al familiei cneziale Cânde — sunt acum în mod obișnuit construcții de piatră, iar în zona de câmpie de cărămidă (fortificațiile de la Cheresig și Ciacova).

---

[1] Hurmuzaki, I/2, p. 188.

[2] *DIR C, veac. XIII,* II, p. 363.

[3] *Ibidem,* p. 445.

Ele se compun dintr-un donjon (turn-locuință) masiv, cu ziduri de 2–4 m grosime, cu plan aproximativ pătrat (Piatra Craivii), de obicei însă dreptunghiular, uneori poligonal, neregulat (la Hațeg aparent pentagonal, la Cheresig hexagonal). Donjonul era accesibil numai printr-o scară mobilă exterioară, spre o ușă situată la un etaj superior. În interior, se comunica între etaje prin scări spiralice, amenajate în grosimea pereților, sau prin scări de lemn. Beciul, parterul, uneori și etajul erau acoperite cu bolți semicilindrice, iar etajele superioare cu planșee de lemn. Curtina de lemn sau de zid împrejmuia, în jurul donjonului, o curte de dimensiuni variabile, în funcție de oștenii disponibili pentru apărare și de populația ce trebuia adăpostită. Planul incintei depindea de configurația terenului, profitându-se, pe cât era posibil, de avantajele reliefului, de prăpăstii, de cursuri de ape. În absența unor astfel de avantaje, se căuta ca perimetrul incintei să fie cât mai scurt, pentru ca să se obțină un maxim de densitate a apărătorilor de-a lungul curtinei.

Astfel, planul cetății de la Gârbova era, aproximativ, pătrat, iar cel de la Câlnic, circular. În unele din aceste cetăți, cercetările arheologice au descoperit și fundațiile unor încăperi ce pot fi considerate ca aparținând unor capele de tipul bisericilor-sală.

Coloniștii privilegiați și-au construit, uneori și ei, în apropierea așezărilor, cetăți de refugiu, compuse dintr-o incintă de piatră și o întăritură a porții, cum este aceea din jurul bazilicii din Cisnădioara sau cea de lângă Săsciori, amândouă anterioare invaziei tătare. O asemenea cetate de refugiu a fost și cea ridicată de coloniștii din Sibiu, din jurul bisericii Sf. Maria, delimitând un spațiu ce corespunde cu actuala piață imediat învecinată. Acestei prime incinte i s-a adăugat, în cursul secolului al XIV-lea, o a doua. Din fortificația acestei perioade făcea parte și un turn cu arcadă semicirculară romanică, la etaj, înglobată actualului turn, zis „al Sfatului". O asemenea incintă, dar cu plan dreptunghiular, suprapunând, în parte, ziduri antice, romane, s-a ridicat în jurul anului 1316 și în Cluj, când așezarea dobândea privilegiul de *civitas*; incinta includea cartierul denumit azi „orașul vechi".

De notat că toate acestea, ca și numeroase alte urme de arhitectură militară, sunt construcții strict utilitare și — în starea în care ne-au parvenit — total lipsite de elemente stilistice, care ar putea oferi indicii pentru datare. Toate încadrările cronologice ale exemplarelor citate se întemeiază pe știri documentare și pe observații stratigrafice, datorate arheologilor.

Aceleași probleme se pun și în legătură cu arhitectura militară din Țara Românească. La Turnu Severin, părți din castrul antic al Drobetei au fost folosite, pe rând, de stăpânirile alternate ale voievozilor români și ale banilor maghiari. La cetatea de la Poienari se păstrează, ca nucleu inițial, zidurile unui turn pătrat pus, ipotetic, în legătură cu donjoanele cnezilor din Țara Hațegului; acestuia i s-au adăugat, într-o etapă ulterioară, curtine și trei turnuri cilindrice.

Asemenea turnuri erau preferate în țările Orientului Apropiat și în Balcani. Turnurile cilindrice oferă avantajul că permit repartizarea meterezelor în așa fel încât să evite unghiurile moarte, iar suprafețele oferă avantajul că proiectilele lansate împotriva lor ricoșează ușor, pierzându-și eficacitatea. În schimb, interiorul circular era mai greu de amenajat ca locuință. Cetatea de la Poienari, întregită și transformată în cetate domnească în secolul al XV-lea, putea să aibă anumite întărituri în jurul turnului inițial încă din vremea lui Basarab I.

În legătură cu posesiunile făgărășene ale voievozilor Țării Românești, trebuie menționată cetatea de la Breaza, din Țara Făgărașului, compusă, la rându-i, dintr-un turn cilindric și un donjon, cilindric și el în exterior, dar cu interiorul hexagonal.

La Curtea de Argeș se păstrează fundațiile de zid ale unei incinte patrulatere care înconjura vechea capelă domnească din secolul al XIII-lea și care fusese, probabil, distrusă împreună cu capela în cursul invaziei lui Carol Robert, iar alături fundațiile unei alte incinte, tot patrulatere, dar mult mai extinse, aparținând reclădirii curții de după 1330. În partea de sud a acesteia se găsesc resturile unei clădiri de piatră, databile și ea imediat după 1330, și anume un beci (33 x 10 m), cu urme a două arcuri transversale și gârlici pe latura dinspre nord; planul seamănă, deci, cu acela al unei case țărănești din zona de munte, dar transpus la o scară ce corespundea unor necesități sociale superioare.

O reședință voievodală s-a descoperit și în Maramureș, la Cuhea. Ea se compunea dintr-o casă de lemn (12 x 9 m), probabil cu parter-depozit și cu locuințe la etaj. Scheletul portant era format din stâlpi și grinzi, în sistemul numit în „paiantă“, iar pereții erau din bârne de lemn acoperite cu lipitură groasă de chirpici; curtea era fortificată cu palisadă. Ansamblul, datat — pe temeiul elementelor de cultură materială — către sfârșitul secolului al XIII-lea și cu o a doua fază în prima jumătate a celui următor, este atribuit familiei Bogdăneștilor. Se presupune că a fost distrus prin 1359, în momentul când Bogdan a ajuns voievod al Moldovei și a refuzat să mai recunoască suzeranitatea Regatului angevin.

Deși mult mai numeroase și relativ mai bine păstrate decât vestigiile arhitecturii militare și civile, dispunând de obicei și de elemente stilistice distinctive, monumentele aparținând domeniului ecleziastic pun totuși și ele multe probleme, cărora încă nu li se pot da răspunsuri pe deplin satisfăcătoare.

Pătrunderea în această perioadă a unui val de influențe eclectice se explică, în mod firesc, prin migrarea de meșteri — din ambianța germană și austriacă spre răsărit, spre regiunile centrale ale Regatului arpadian, iar de aici spre voievodatul transilvănean —, meșteri chemați ca să înlăture cât mai grabnic urmele invaziei tătare.

În legătură cu această intensificare a înrâuririlor din țările vecine trebuie puse și capelele de tip central, care prezintă înrudiri cu monumente din Polonia, Cehia, Slovacia, Austria și Ungaria Centrală. Unele au îndeplinit inițial, probabil, rolul de capele cimiteriale. Un plan circular și o elevație cilindrică prezintă actualele biserici reformate din Pelișor (parțial refăcută în perioada Renașterii) și din Geoagiu de Jos, aceasta din urmă cu absidă semicirculară, naos circular și cu etaj, ca la capela din Ják (Ungaria).

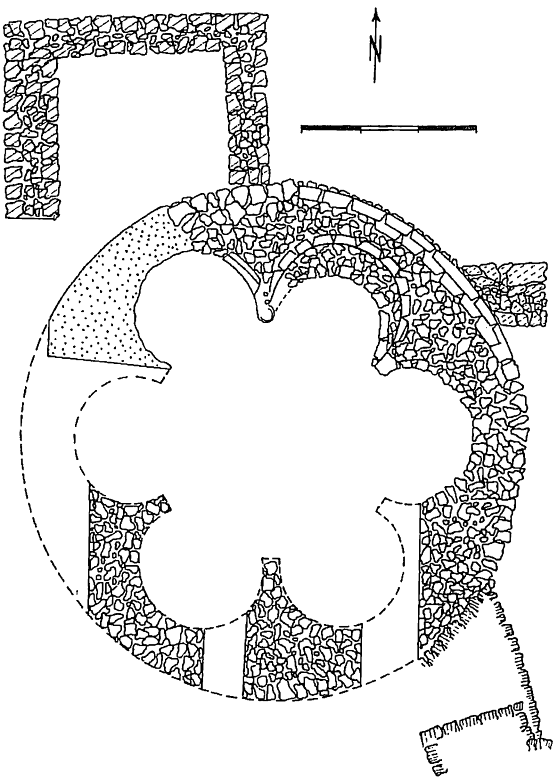

Fig. 104 Planul rotondei mănăstirii benedictine de la Cluj-Mănăștur din secolele XIII–XIV.

Vestigiile altor două capele au fost descoperite în cursul cercetărilor arheologice de pe dealul Obilița, lângă Ilidia, jud. Timiș, și pe teritoriul fostei mănăstiri benedictine din Cluj-Mănăștur. Zidurile de fundație ale acestor capele prezintă un plan circular, cel din Ilidia prevăzut cu desene în exterior, incluzând în interior, un patrulob, iar cel din Cluj-Mănăștur chiar un șaselob. Problematică rămâne datarea acestor clădiri, căci în afara câtorva pietre cu profiluri romanice târzii, găsite la Cluj, celelalte nu mai posedă detalii stilistice apte să permită o încadrare cronologică precisă. Capelele pot fi însă atribuite, în general, jumătății a doua a secolului al XIII-lea, ca și majoritatea monumentelor de acest tip din fostul Regat arpadian.

Controversată este datarea unui grup de bazilici înzestrate cu absidă centrală, dar lipsite de cor propriu-zis, ca și de abside laterale, înlocuite uneori cu nișe rezervate în pereții colateralelor, prevăzute însă, sau cel puțin astfel proiectate, cu câte o pereche de turnuri în fațada de vest. Din acest grup fac parte biserica reformată din Acâș și bisericile evanghelice din Herina, Sebeș și, eventual, din Sibiu, unde nu se mai cunosc decât zidurile de fundație ale capătului răsăritean al monumentului. Prin trăsăturile lor esențiale, aceste bazilici se aseamănă cu tipul denumit „benedictin", împământenit în provinciile centrale ale Regatului arpadian. La Sebeș, unde s-a putut reconstitui planul inițial, anterior devastării tătare, s-a constatat că la reluarea lucrărilor s-a modificat proiectul cu două turnuri, ridicându-se unul singur, în extremitatea vestică a navei centrale.

Prin prezența unor meșteri veniți din câmpie se explică folosirea cărămizii, ca material de construcție, la bisericile din Acâș și Herina, iar proporțiile verticale accentuate ale acestor monumente justifică datarea lor pe la mijlocul veacului al XIII-lea, adică după 1242. La biserica din Herina, formele stâlpilor ce despart navele se modifică de la pereche la pereche, evocând modele din Saxonia. O altă particularitate a acestei biserici o constituie arcurile de descărcare de deasupra arcadelor dintre nave, sugerând tribune, care aici sunt false, căci deschiderile dau în podul colateralelor. Remarcabil este și faptul că portalul apusean este încadrat de câte o arcadă oarbă, strâmtă și înaltă, identică cu cea a portalului principal (*Porta speciosa*) al catedralei din Strigoniu. În pofida controverselor, acel portal din Strigoniu este databil numai după invazia tătară, fiindcă pisania ctitoricească de pe fațadă omagiază — „expresis verbis“ — *patriae liberacionem*, „eliberare“ ce nu se poate referi, după cum se pretinde, la un incendiu al catedralei, ci doar la supraviețuirea de după dramaticele evenimente din 1241–1242.

O elaborare amplificată a acestui model de portal întâlnim apoi la Cisnădioara, unde bazilica Sf. Mihail a primit după mijlocul secolului al XIII-lea un portal nou, bogat articulat, încadrat de arcade oarbe cu desfășurare largă.

În zona centrală a colonizării săsești, la răsărit de Sibiu și în valea Hârtibaciului, persistă, în schimb, tipul de bazilică cu cor și trei abside, împământenit încă din perioada precedentă, înzestrat însă acum și cu un turn deasupra capătului de vest al navei centrale. Asemenea bazilici erau bisericile evanghelice din Avrig și Hosman, ambele transformate, ulterior, în biserici-sală, prin înlăturarea colateralelor. Doar biserica evanghelică din Cisnădie, prevăzută — după cum s-a dovedit la un examen atent — încă de la început și cu un turn deasupra corului — ca și aceea de la Ocna Sibiului — și-a păstrat aproape intactă, vechea înfățișare. Pe temeiul aspectului capitelurilor de la portalul apusean, se poate presupune că biserica din Cisnădie este aproximativ contemporană cu executarea portalului bisericii din Cisnădioara.

Altă variantă, dezvoltată probabil tot din premisele fazei precedente, este cea a unor bazilici de dimensiuni reduse, înzestrate însă cu tribune la capătul apusean al navei centrale, tribune subîmpărțite în trei travee acoperite cu o boltă în cruce, traveea centrală purtând și o clopotniță minusculă. Ca exemplu pot servi ruina bisericii de lângă comuna Gârbova și corpul de vest al bisericii evanghelice din Miercurea Sibiului. La biserica reformată din Cetatea de Baltă se mai poate distinge în fațada de vest o variantă cu două turnuri deasupra tribunei.

Alături de șantierele acestor clădiri, relativ provinciale, și-au făcut apariția și alte două șantiere de un nivel vădit superior. Distrugerile pe care le-a suferit Alba Iulia și catedrala romano-catolică de acolo sunt pomenite nu numai de cronica, deja menționată, a lui Rogerius și în notița din Echternach, ci și în privilegiul acordat la 6 mai 1246 de regele Bela al IV-lea, la cererea episcopului Gallus, nou numit, conținând scutiri în favoarea „oaspeților“ ce vor accepta să se stabilească în locurile rămase pustii[1]. În urma acestei măsuri a luat ființă șantierul căruia i se datorează construcția noii catedrale, numită convențional „catedrala II“. Planul acesteia e cel al unei bazilici cu trei nave în „sistem legat“ (sistem în care unei travee pătrate a navei centrale îi corespund câte două travee în navele laterale), cu transept și turn peste careu — prăbușit poate în cursul răzmeriței din 1277 — și cu abside laterale, încadrând corul pătrat, încheiat cu o absidă semicirculară — înlocuită ulterior cu un cor gotic amplificat —, iar în fațada de vest cu un atriu încadrat

---

[1] *DIR C, veac. XI, XII și XIII,* I, p. 327–328.

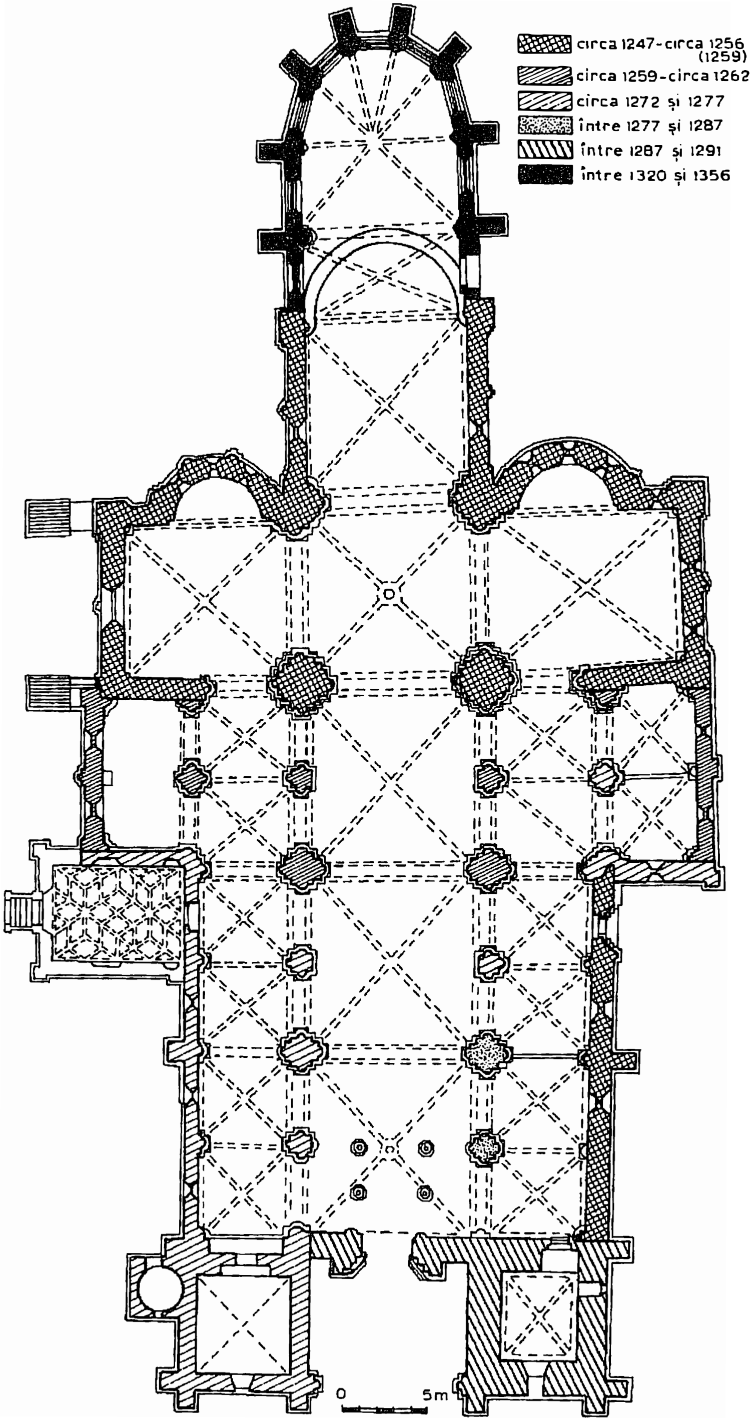
circa 1247-circa 1256 (1259)
circa 1259-circa 1262
circa 1272 și 1277
între 1277 și 1287
între 1287 și 1291
între 1320 și 1356
0
5m

Fig. 105 Planul catedralei romano-catolice de la Alba Iulia din secolele XIII–XIV.

de două turnuri. Cu excepția absidelor, acoperite cu sferturi de sferă, toate celelalte travee poartă bolți în cruce pe ogive. Pe baza acestor caracteristici generale s-a propus, uneori, o datare a „catedralei II“ încă înainte de invazia tătară, pretinzându-se că informațiile despre devastările pomenite ar cuprinde exagerări. Dar o examinare a detaliilor formale vădește că la Alba Iulia au lucrat pietrari care au cunoscut, nemijlocit, unele șantiere din Germania de sud, din Austria, Moravia și Ungaria, active prin anii 1240 și mai târziu.

Lucrările din Alba Iulia au început, ca de obicei, cu executarea sanctuarului, a corului cu absida principală și a transeptului. În cor, arcurile și ogivele prezintă încă profiluri simple, dreptunghiulare, dar capitelurile stâlpilor ce susțin arcul dintre transept și cor sunt decorate cu croșete dispuse în două registre și cu figuri ce își găsesc apropiate înrudiri la „portalul uriaș“ al catedralei Sf. Ștefan din Viena, de pe la 1240. În fațada absidei de nord a transeptului se găsesc elemente florale înrudite cu cele de la portalul bisericii cisterciene din Tišnov (circa 1240). Portalul amintit, din peretele de sud al catedralei, care seamănă cu cel al bazilicii Sf. Iacob din Regensburg, nu poate fi, totuși, contemporan cu acel model, datat pe la 1220, fiindcă detaliile, de pildă capitelurile colonetelor din ambrazură, tratate la Regensburg încă fiecare ca unitate aparte, se contopesc la Alba Iulia într-o friză, apropiindu-se astfel de morfologia gotică. Printre elementele decorative ale portalului din Alba Iulia întâlnim și un vrej de semipalmete, identic cu cel de la rozasa capelei din Strigoniu, databil acolo pe la 1250.

Decapările și cercetările din cursul lucrărilor de restaurare au demonstrat în cazul catedralei romano-catolice de la Alba Iulia, că în faza imediat următoare nu a avut loc o lărgire a bazilicii la cinci nave, așa cum s-a presupus uneori, dar au rămas valabile constatările privind schimbarea echipei de pietrari. În faza aceasta s-a zidit corpul bazilical la vest de transept, în locul arcurilor semicirculare folosindu-se acum arcuri frânte. Pentru detalii se pot cita capiteluri de la biserica Fecioarei din Buda, datată acolo în perioada cuprinsă, aproximativ, între anii 1255 și 1265. În schimb, între stâlpii de pe latura de nord a catedralei din Alba Iulia se găsește un capitel cu păsări cu gâturile împletite și cu ornamente vegetale asemănătoare celor ale capitelurilor bisericii Sf. Mihail (*Michaelskirche*) din Viena, de pe la 1270.

După incendiul și distrugerile din cursul conflictului dintre episcopia catolică și comunitatea săsească, ce a avut loc în anul 1277, o nouă echipă de pietrari a introdus un limbaj plastic limpede gotic, cu elemente decorative florale naturaliste. Cel mai vechi contract păstrat, încheiat la data de 1 noiembrie 1287, între episcopul Petru și *„Johannes lapicide filius Tynonis de civitate Sancti a deo dati“*, deci un meșter francez din Saint-Dié, se referă la terminarea lucrărilor de boltire și ale fațadei de vest[1]. Un al doilea contract, încheiat la 31 mai 1291, între același episcop și dulgherii Syfrid din Cricău, Iacob din Alba Iulia, Herbord din Gârbova și Henz din Câlnic, se referă la așezarea acoperișului peste o clădire terminată[2].

---

[1] *Ibidem, veac. XIII*, II, p. 288. Textul latin la Zimmermann-Werner, I, p. 156.

[2] *Ibidem*, p. 373.

Aceasta a fost și a rămas cea mai importantă realizare arhitectonică transilvăneană din perioada romanică târzie. Dar, probabil din cauza eforturilor continue ale episcopiei de a-și extinde proprietățile și a conflictelor pe care aceasta le-a provocat, s-a creat o stare de tensiune și de izolare, în urma căreia șantierul din Alba Iulia nu a exercitat decât rare și relativ neînsemnate înrâuriri și nu a făcut — cum ar fi fost de așteptat — școală în ambianța transilvăneană. Un asemenea rol i-a revenit, în schimb, șantierului cistercian din Cârța.

Din ceea ce s-a mai păstrat intact sau sub formă de ruină, se poate preciza că mănăstirea cisterciană din Cârța dispunea de o bazilică cu trei nave în sistem legat, transept, cor principal compus dintr-o travee dreptunghiulară și una pentagonală — deci nu un cor specific cistercian, ci gotic —, încadrat în dreptul traveelor din trasept de câte două capele laterale dreptunghiulare, conform cu tradiția ordinului. Toate traveele purtau bolți în cruce pe ogive, cele din nava centrală și din transept fiind chiar sexpartite. Majoritatea capitelurilor sunt variante ale tipului de croșete. Arcurile sunt, în general, frânte. Doar la capela dreptunghiulară situată la sud de corul gotic se mai vede o fereastră strâmtă, cu arc semicircular; celelalte ferestre sunt toate înalte, în arc frânt, iar deasupra lor se deschid ochiuri circulare, cu șase lobi înscriși.

Alături de biserică se găsesc clădirile mănăstirii, cu aripa de vest — din care se mai păstrează peretele dinspre curte — alipită transeptului. Se mai poate constata că încăperile erau împărțite prin stâlpi în două nave și că acelea de la parter erau acoperite și ele cu bolți în cruce pe ogive, în timp ce încăperile de la etaj fuseseră inițial tăvănite. La nivelul parterului se păstrează ferestrele geminate, în arc frânt, deschise sub câte un arc de descărcare semicircular.

Ansamblul construcțiilor din Cârța prezintă, deci, nu numai forme ale stilului „de tranziție“ de la romanic la gotic, specific arhitecturii burgunde, ci și elemente ale goticului matur. Pe temeiul cercetării planului și a elementelor de plastică arhitecturală se poate socoti că biserica mănăstirii din Cârța — menționată pe la 1202, refăcută după puhoiul tătar, către mijlocul secolului al XIII-lea — trebuie să fi fost terminată pe la începutul veacului al XIV-lea și mărturie în acest sens depun portalul și rozeta fațadei apusene. Deși foarte deteriorat, portalul prezintă închegarea caracteristică a frizei de capiteluri care separă articularea bogată a usciorilor de profilurile arhivoltei. Astfel, ca plan și structură, biserica din Cârța trebuie considerată drept cel mai vechi monument al „goticului burgund“ din Transilvania și aceluiași șantier cistercian îi revine meritul de a fi introdus aici primele forme ale stilului gotic matur.

Spre deosebire de șantierul catedralei romano-catolice din Alba Iulia, cel din Cârța a exercitat încă din primii ani ai activității sale, după 1250, o înrâurire remarcabilă asupra arhitecturii transilvănene. Expansiunea formelor cisterciene se poate urmări mai întâi în Țara Bârsei, la Prejmer, la biserica evanghelică din cetate, iar curând după aceea, la actuala biserică evanghelică din Bartolomeu, în vechea suburbie a Brașovului, două monumente concepute și executate în spiritul arhitecturii din al treilea pătrar al veacului al XIII-lea. Planul inițial al bisericii din Prejmer prezintă particularitatea că este în formă de cruce, cu fiecare braț compus dintr-o singură navă cu câte două travee, una pătrată, cea din capăt poligonală, în timp ce biserica brașoveană e o bazilică cu trei nave și transept.

Un alt grup de monumente dovedește pătrunderea unor elemente caracteristice ale șantierului cistercian până în Transilvania de nord-est. Monumentul-cheie care demonstrează aceste relații este corul fostei biserici a minoriților din Bistrița, actuala biserică ortodoxă, al cărei naos e opera unei reconstrucții baroce. Este vorba de un cor pentagonal amplu, cu detalii cum sunt capitelurile, care evocă nu numai prototipurile de la Cârța, dar și variante ce se întâlnesc la Brașov–Bartolomeu, în timp ce altele, printre care un capitel cu frunze molatice, atestă că unul dintre pietrari trecuse și prin Alba Iulia. Din acest grup, databil mai probabil prin ultimul deceniu al secolului al XIII-lea, face parte și actuala biserică reformată din Sic, precum și ruina de biserică din Rodna, unde un capitel cu croșete este păstrat în zidul actualei biserici ortodoxe. Dar fațada de vest a acestei biserici, înzestrată — după cum o atestă ruina — cu două turnuri și tribună, aparține altei filiațiuni.

Pe baza unor profiluri de ogive și a decorului plastic de pe unele console și chei de boltă, se constată o difuziune a morfologiei de la Cârța și spre zonele apusene, întâi la biserica evanghelică din Sebeș, unde s-a înlocuit vechiul cor romanic cu unul gotic, cu absidă pentagonală, iar în locul tavanului din nava centrală s-au ridicat bolți în cruce pe ogive, care însă nu au putut fi puse în corespondență cu ritmul arcadelor romanice păstrate. Aceleași transformări, inclusiv adăugarea unui turn central pe fațada de vest, le-a suferit — probabil tocmai prin intermediul șantierului din Sebeș — biserica reformată din Cricău; refacerile și transformările acestea vor fi avut loc prin ultimele două decenii ale secolului al XIII-lea.

Din categoria bisericilor-sală merită atenție, mai întâi, părțile vechi ale actualei biserici reformate din Uilacu Șimleului. Turnul de pe fațada de vest, compus dintr-un parter pătrat și etaje de plan octogonal, străbătute de ferestre romanice, în parte geminate, este acoperit de o piramidă octogonală de piatră, particularitate ce se regăsește în ținuturile centrale ale Regatului arpadian. Pereții laterali ai naosului sunt căptușiți în interior cu pilaștri și arcade oarbe, suportând un fel de tribune. Se presupune că biserica ar fi fost o ctitorie seniorială, databilă după împroprietărirea din 1258 a lui Mauriciu, comite de Nitra, și că ar fi fost menită să adăpostească o mănăstire de maici, tribunele laterale servind, în cazul acesta, clauzurii.

Din rândul capelelor senioriale cu tribună pe vest, ridicate în continuare în Transilvania, putem menționa părțile vechi ale ruinei din Ocna Mureșului, databile după 1260, anul împroprietăririi ctitorului și cele ale actualei biserici reformate din Mănăstireni.

Fundații ale unei biserici-sală, cu sanctuar dreptunghiular și cu tribună pe vest, s-au descoperit și în ambianța unei așezări românești din Banat, la Ilidia, datată după 1241 pe baza stratigrafiei. Ele suprapun un cimitir mai vechi, înzestrat odinioară cu o biserică de lemn.

Aceluiași tip de clădire seniorială îi aparține și biserica reformată din Sântămăria-Orlea. Pe temeiul unor asemănări ale decorului plastic de la portalul de vest cu cel al bisericii benedictine din Trebič și apoi al unui capitel, ce susține o ogivă a bolții în cruce din sanctuar și care este decorat cu aceleași frunze molatice întâlnite și la catedrala din Alba Iulia, biserica aceasta — în anumite faze catolică, în altele ortodoxă — poate fi datată către anul 1280. Ca o descendentă directă a acesteia trebuie considerată biserica ortodoxă din Strei. Deosebit de important este faptul că la Strei se păstrează intact turnul-clopotniță, prezentând nu numai aceleași forme romanice târzii, deși într-o execuție ceva mai grosolană, ci, deasupra frizei în zig-zag din cărămidă, și coiful de piatră, din care la Sântămăria-Orlea nu au mai rămas decât cele patru frontoane triunghiulare. Astfel, biserica din Strei este un important martor al prezenței acoperișului de piatră în Țara Hațegului. În zidăria bisericii din Strei s-au folosit și blocuri de piatră provenite din construcții romane, chiar unele altare votive antice.

Perioada relativ tulbure ce acoperă ultimele decenii ale secolului al XIII-lea și primele decenii ale celui următor — perioada în care frământările ce au slăbit autoritatea centrală a statului au fost urmate de stingerea dinastiei arpadiene și de luptele pentru înscăunarea și consolidarea dinastiei angevine — a favorizat afirmarea feudalității românești, iar, în unele cazuri, posibilitățile de exprimare ale obștilor din care acestea s-au ridicat. Acest proces explică unele forme ale arhitecturii ecleziastice ortodoxe, ce prezintă particularități eclectice cu orizont mai larg.

Biserica din Densuș ar putea fi interpretată, în ceea ce privește planul — naos pătrat cu patru stâlpi delimitând o travee centrală și o absidă semicirculară — ca o biserică în „cruce greacă simplă“; elevația însă, cu un turn deasupra traveei centrale, încercuit de o boltă de sprijin, este concepută în spirit romanic. În sfârșit, articularea fațadelor de sud și de nord ale naosului cu câte trei coloane angajate, slujind drept contraforturi, evocă imaginea unui pseudoperipter antic, combinat din blocuri de piatră și fusuri de coloane extrase efectiv din ruinele romane, mai probabil din cele de la Ulpia Traiana, situată doar la câtiva kilometri distanță. S-ar putea deci conchide că biserica din Densuș este o construcție ridicată după un model din ambianța cultural-ecleziastică balcanică, de către un meșter care nu era familiarizat cu asemenea modele și care a folosit în elevație elemente constructive și decorative romanice, compilate cu sugestii împrumutate din ruinele romane învecinate. În orice caz, biserica din Densuș reprezintă un monument unic în felul său și nu poate fi datat decât pe temeiul analogiilor romanice (sistemul de boltire, acoperișul de piatră al turnului, extins aici și asupra naosului și al altarului), ce aparțin, în Transilvania, ultimelor decenii ale secolului al XIII-lea.

Biserica ortodoxă din Gurasada – jud. Hunedoara este, în schimb, un patrulob, cu axa est-vest alungită, cu travee centrală acoperită cu o calotă suspendată — sistem în care calota și racordările prelungite fac parte din aceeași sferă —, montată deasupra unei prisme înalte, patrulatere. Atât pereții, cât și bolțile — semicalote în abside, precedate de scurte prelungiri semicilindrice pe axa vest-est, acestea din urmă având și secțiunea ușor frântă — sunt construite din piatră brută, înecată într-un mortar brun-roșietic foarte dur. Datarea bisericii din Gurasada în ultimii ani ai secolului al XIII-lea se sprijină atât pe documentul din 1292, care atestă întemeierea acestei așezări românești, cât și pe ușoara

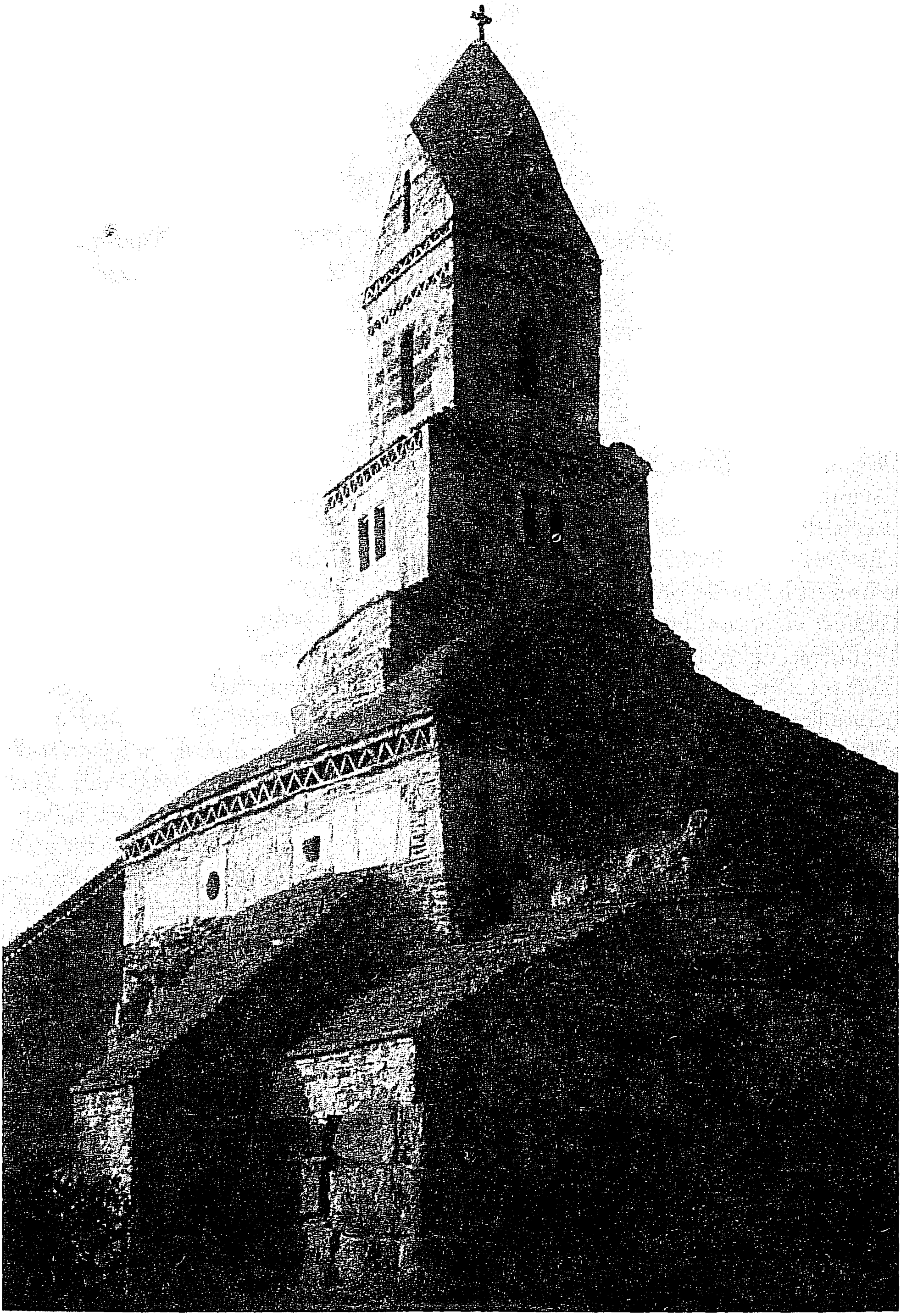

Fig. 106 Biserica de la Densuș-Hațeg din secolele XIII–XIV.

frângere a semicilindrilor, ce evocă apariția sistemelor de boltire gotice. Ca analogie, merită o mențiune patrulobul, cu turn peste traveea centrală, din Slovacia, de la Chrast nad Hornadom, datat 1302.

Mai probabil, pe la începutul secolului al XIV-lea, datează fosta biserică din Râu de Mori — Susani, actualmente în ruină. E vorba, fără îndoială, de o ctitorie cnezială românească. Biserica-sală a avut un naos tăvănit, în timp ce sanctuarul pătrat este boltit cu un semicilindru ușor frânt și încălecat de un turn patrulater, acoperit cu o piramidă de piatră. Turnul are trei etaje, separate prin planșee de lemn, accesibile numai printr-o scară mobilă exterioară, ce duce la primul etaj. Turnul, înzestrat cu metereze, dispunea și de un horn, deci de posibilitatea de a fi încălzit, putând servi astfel la nevoie ca donjon.

La Cuhea, în satul de reședință al lui Bogdan, viitorul voievod al Moldovei, s-au descoperit fundațiile unei biserici-sală de piatră, cu altar pentagonal, prevăzut cu contraforturi, cu clopotniță alipită fațadei de vest, databilă, pe temeiul monedelor din morminte, către mijlocul secolului al XIV-lea. Judecând după grosimea zidurilor de fundație și după lărgimea spațiilor, se poate presupune că naosul fusese tăvănit, în timp ce sanctuarul va fi purtat o boltă pe ogive.

Apariția și răspândirea formelor gotice propriu-zise înainte de mijlocul secolului al XIV-lea nu este surprinzătoare. E firesc să presupunem că, după ce dinastia angevină reușise să înfrângă rezistențele și să restabilească calmul, își vor fi făcut apariția și șantiere noi, în prima fază mai verosimil din ambianța ordinelor monahale ale dominicanilor și franciscanilor. Nimic nu se mai păstrează din arhitectura ecleziastică și orășenească de pe vremea regelui Carol Robert, fiindcă aceasta formase doar preludiul pentru faza excepțional de rodnică din vremea lui Ludovic I. Dar este neîndoielnic că, alături de ctitoriile monahale, nu vor fi lipsit să apară și primele biserici parohiale, la început desigur mai modeste. În faza aceasta, probabil pe timpul păstoririi episcopului Andrei Széchy, se presupune că a fost construit și amplul cor gotic al „catedralei II" din Alba Iulia, păstrat numai sub forma restaurării radicale de mai târziu.

Excepționale sunt, încă la această vreme, clădirile ecleziastice de zid în teritoriile formațiunilor statale de la sud de Carpați, din Oltenia și din Muntenia, predecesoare închegării Țării Românești. E însă neîndoielnic că cercetările arheologice viitoare vor îmbogăți informațiile noastre. Deocamdată, acestor cercetări le datorăm cunoștințele despre o biserică la Vodița și despre altele, la Turnu Severin.

La Vodița, sub ruina ce se păstrează încă (Vodița II), s-au descoperit fundațiile unui triconc (clădire compusă dintr-un naos dreptunghiular prevăzut cu câte o absidă în capătul de est, ca și pe laturile de nord și sud), înzestrat cu un pronaos dreptunghiular. Deși proveniența din ambianța balcanică a acestui tip de biserică este indiscutabilă, nu se pot cita, deocamdată, decât analogii aproximative — atât ca planimetrie, cât și ca datare — din ambianța sârbo-macedoneană. Ceea ce se mai poate spune despre biserica Vodița I e că, la un moment dat, ea a servit și cultului catolic, pentru că în absida răsăriteană apar fundații de piatră ale unui altar alipit peretelui (în cultul ortodox prestolul e deslipit de peretele de est al sanctuarului, pentru a permite desfășurarea ceremoniilor liturgice și în jurul acestuia). Cât privește încadrarea cronologică a bisericii, se poate sugera că ea a încetat să funcționeze și să mai existe pe la mijlocul secolului al XIV-lea și aceasta deoarece pe nivelul de călcare din jurul bisericii s-au descoperit fragmente ceramice databile în această perioadă, deșeuri ce atestă abandonarea acelui nivel în cursul jumătății a doua a secolului. Întemeierea Voditei I trebuie să fi avut loc într-o perioadă când ținutul respectiv se afla sub stăpânirea unui demnitar ortodox, român. S-a sugerat în privința aceasta, perioada din preajma anului 1247 sau de după 1290, iar pentru faza catolică anii de după 1335, când zona fusese temporar încorporată Banatului[1].

În perioada stăpânirii românești a Severinului, mai probabil către anul 1300, s-ar putea data întemeierea bisericii din perimetrul cetății și a celei din grădina liceului din Drobeta-Turnu Severin, două biserici-sală, cu sanctuare semicirculare în interior, dar în exterior cu pereți poligonali. Zidăria bisericii din cetate, păstrată cu puțin deasupra fundației, permite constatarea prezenței unei zidării specific bizantine, cu alternarea unui strat mai gros de piatră brută — în parte și spolii antice —, cu câte 2–3 rânduri de cărămidă; în stratul de piatră apare la intervale și câte o cărămidă așezată vertical, indicând o compartimentare frecventă și ea în zidăriile bizantine, începând încă din secolul al XI-lea. Biserica aceasta mai prezintă și particularitatea rară a legării pronaosului de naos prin două deschideri, deci cu stâlp în axă, precum și o alta, mai obișnuită, anume că pereții laterali și ai naosului sunt înzestrați cu pilaștri în formă de toruri subțiri, menite să sprijine arcuri dublouri. Cu analogii mai apropiate se pot cita bisericuțele din Târnovo, îndeosebi capela nr. 11, datată în secolul al XIII-lea. Prin secolul al XV-lea, în timpul stăpânirii cetății Severinului de către banul Pippo Spano, și această biserică a fost înzestrată cu un prestol alipit peretelui în absidă.

Aceluiași tip de biserică și, aproximativ, aceleiași perioade îi aparține și actuala ruină Sân Nicoară din Curtea de Argeș, cu deosebire că biserica argeșană este de dimensiuni ceva mai mari și că pronaosul este suprapus de un turn înalt, construit exclusiv din cărămidă. Faptul că ruina se păstrează ceva mai bine în dreptul sanctuarului permite constatarea că în partea aceasta paramentul superior e, de asemenea, din cărămidă, purtând ca decor un rând de ocnițe. Relațiile evidente cu arhitectura balcanică explică și înzestrarea acestei clădiri cu turn-clopotniță, obicei împământenit de latini în Balcani după 1204 și întâlnit, de pildă, la biserica lui Ioan Asan al II-lea din Asenovgrad.

Lăsând la o parte importantele ctitorii domnești de la mijlocul secolului al XIV-lea, care deschid un orizont cultural larg ce se prelungește nemijlocit în evoluția din deceniile următoare, vom mai aminti aici doar activitatea unui șantier al coloniștilor sași din Câmpulung Muscel. Aceștia își clădiseră o biserică-sală gotică, cu hramul Sf. Iacob, cunoscută, apoi, sub denumirea de „Bărăția“, terminată, în orice caz, încă înainte de anul 1300, dată la care a fost înmormântat aici comitele Laurențiu „de Longo Campo". Planul acestei clădiri — distruse în parte în secolul al XV-lea, iar apoi din nou către sfârșitul secolului al XVIII-lea — a fost lămurit prin cercetări arheologice.

---

[1] *Nota redacției*: Față de datarea și opinia autorului s-a mai formulat ipoteza potrivit căreia prima biserică de la Vodița (Vodița I) este cea care a avut hramul Sf. Antonie, aparținând celei de-a doua jumătăți a secolului al XIV-lea, fiind legată, către 1372, de activitatea călugărului Nicodim, în timp ce a doua biserică (Vodița II) ar putea fi atribuită epocii din jurul lui 1400.

Cea mai bogată și mai variată imagine despre plastica romanică târzie din Transilvania ne-o oferă catedrala din Alba Iulia. Din păcate, însă, exceptând capitelurile, câteva chei de boltă și luneta portalului de sud, majoritatea celorlalte reliefuri au suferit deplasări în cursul diferitelor lucrări de modernizare și de restaurare, fiind, astfel, smulse din contextul lor inițial.

O comparație a portalului de sud, reprezentând o „Maiestas Domini", cu scena din luneta cu temă identică provenind de la „catedrala I", pune în lumină evoluția plasticii figurative în decurs de un secol și jumătate, pornind de la formele naive, autentic primitive, spre găsirea unui limbaj mai aderent realității, capabil, totodată, de a sugera și tensiuni emotive. Dacă modelarea îmbrăcămintii celor trei figuri din „Maiestas" folosește o schemă elaborată în ambianța germană, schemă pe care o întâlnim și la Regensburg, la biserica Sf. Iacob, fețele figurilor din Alba Iulia se disting prin trăsături mai individualizate, destinate să sublinieze însușirile fizice și psihice ale personajelor reprezentate. Două reliefuri ale arhanghelului Mihail în luptă cu balaurul, amândouă încastrate în interiorul corului romanic, ne înfățișează două variante plastice. În relieful de pe latura de sud, în care arhanghelul apare frontal, înfigând cu gravitate și cu putere sulița în gâtul balaurului, formele sunt tratate clar, sistemele de cute sunt liniare, iar un colț bufant de manta amintește schema bizantină. Relieful de pe peretele opus îl înfățișează pe arhanghelul Mihail sprijinit în sulița înfiptă în balaur, într-o atitudine relaxată, aidoma unui geniu funerar antic, dar mișcările se desfășoară în planuri mai variate, intensificând sugestiile spațiale; în același sens sunt subliniate și volumele prin rotunjiri accentuate, iar draperia ce înfășoară corpul este străbătută de cute tubulare. Sunt deci două reliefuri ce reprezintă, unul, o elaborare pe temeiul morfologiei tradiționale, celălalt o încercare de a înlocui schemele moștenite cu dinamica plastică, elaborată în zonele de contact cu sculptura antică. Ambele reliefuri se datează pe la mijlocul secolului al XIII-lea sau curând după aceea, fiind însă, evident, operele unor maeștri de proveniență și de formație foarte deosebite.

Un alt grup îl formează două figuri în picioare, așezate sub câte un baldachin semicircular, reprezentând apostoli (Sf. Petru se recunoaște prin atributul cheii), doi tineri îmbrățișați, precum și o figură șezând, probabil un evanghelist, primele și ultimul relief încastrate azi în pereții fațadei, iar perechea îmbrățișată („Mirele și Mireasa" din *Cântarea Cântărilor* sau alegoria „Pietății și Dreptății" ?) așezată în atriul catedralei. Sculpturile acestea fac parte dintr-un complex derivat din zona de iradiere a șantierului benedictin din Ják; probabil că în faza lucrărilor dintre anii 1259–1262 se proiectase și la Alba Iulia o fațadă asemănătoare celei de la Ják, chemându-se o calfă de pietrar din acel șantier, dar până la urmă proiectul nu a fost dus la bun sfârșit.

Șantierul catedralei din Alba Iulia nu a întemeiat, însă, nici din punctul de vedere al sculpturii, o școală sau un curent care să îndrume evoluția plasticii figurative transilvănene, operele sculpturale fiind creațiile unor meșteri care s-au oprit aici doar în treacăt. Aceeași concluzie se desprinde și din examinarea operelor plastice păstrate în unele biserici mai modeste, aparținând diferitelor categorii de coloniști. Doar fragmentele de plastică figurativă, de la capiteluri și de pe abacurile portaluri apusene ale bisericilor evanghelice din Avrig și Săcădate, jud. Sibiu, ar putea fi operele aceluiași pietrar, opere relativ modeste, sugerând însă o vagă derivare din sursă austriacă. Tematica pare să fi înfățișat, sub diferite aspecte, lupta virtuților cu viciile, o temă predominantă în plastica central- și sud-est europeană din secolul al XIII-lea. O altă variantă, dar în forme suple, aidoma unor umbre, se păstrează și ea numai parțial în cadrul portalului bisericii evanghelice din Hosman. La portalul din Hosman se mai pot distinge și urme de culoare, justificând presupunerea că, adeseori, reliefurile îmbrăcau o haină policromă.

Unele ecouri ale sculpturii din Alba Iulia se pot recunoaște pe consolele arcadelor oarbe ale absidei bisericii evanghelice din Noul – jud. Sibiu, reprezentând un cap bărbătesc și un leu, și tot aici, încastrat în fațada turnului-clopotniță, se află epitaful unui ierarh, o sculptură în stil primitiv, dar nu lipsită de expresivitate.

Un timpan de portal, reprezentând în relief două figuri înarmate cu sulițe, luptând cu un balaur, timpan încastrat azi în fațada de nord a bisericii reformate din Șieu-Odorhei, evocă anumite asemănări, mai ales datorită balaurului înaripat, cu un relief cu tematică identică de la portalul principal al bisericii parohiale din Altenstadt, în Bavaria de sud, datat pe la 1220. În această analogie, atât cele două figuri de la Șieu-Odorhei, sculpturi ale unui meșter ce opera în forme primitive, cât și chenarul de acolo cu mulurile teșite, cu steluțe pe extrados și așezat pe capiteluri cu croșete, prezintă forme ce nu pot fi încadrate, în Transilvania, decât în ultima treime a secolului al XIII-lea.

Un grup ceva mai omogen și mai evoluat îl formează sculpturile figurative și, mai ales, decorative ce aparțin șantierului din Cârța și șantierelor îndrumate de acesta. Fiind vorba de artă din ambianța cisterciană, care se manifestă, inițial, ostilă fastului decorativ, în cadrul acestui grup nu se întâlnesc decât sculpturi mărunte, reprezentând chei de boltă — capul Mariei împărăteasă cerească, în corul bisericii din Cârța, capul lui Iisus, în biserica evanghelică din Bartolomeu-Brașov, capul Sf. Nicolae, în corul bisericii reformate din Hălmeag — sau figuri alegorice, ce se disting însă toate prin elaborarea unor forme cu trăsături mai realiste, dar de ținută solemnă, monumentală.

În sfârșit, se cuvin amintite și câteva sculpturi încastrate azi în exteriorul corului gotic din Alba Iulia, provenind, poate, de la un amvon. Lespedea ilustrând „Nașterea lui Iisus“ repetă o schemă tradițională, în timp ce lespedea cu „Cei trei magi“, surprinși într-o discuție vioaie, aparține unui stil nou, narativ, dezvăluind înrudiri cu plastica italiană din Campania, înrudiri firești în timpul domniei angevinului Carol Robert.

Ca exemplu izolat al desenului gravat în piatră, trebuie menționat un epitaf, încastrat în fațada de sud a bisericii evanghelice din Bistrița. Desenul reprezintă un cavaler stând sub un fronton gotic, ținând în mâna stângă spada și un scut cu însemne heraldice. Desenul este succint și sugestiv, totodată. Din inscripția săpată de-a lungul bordurii se mai poate descifra anul 1317 sau eventual 1326. Datorită înrudirilor cu lespezi datând

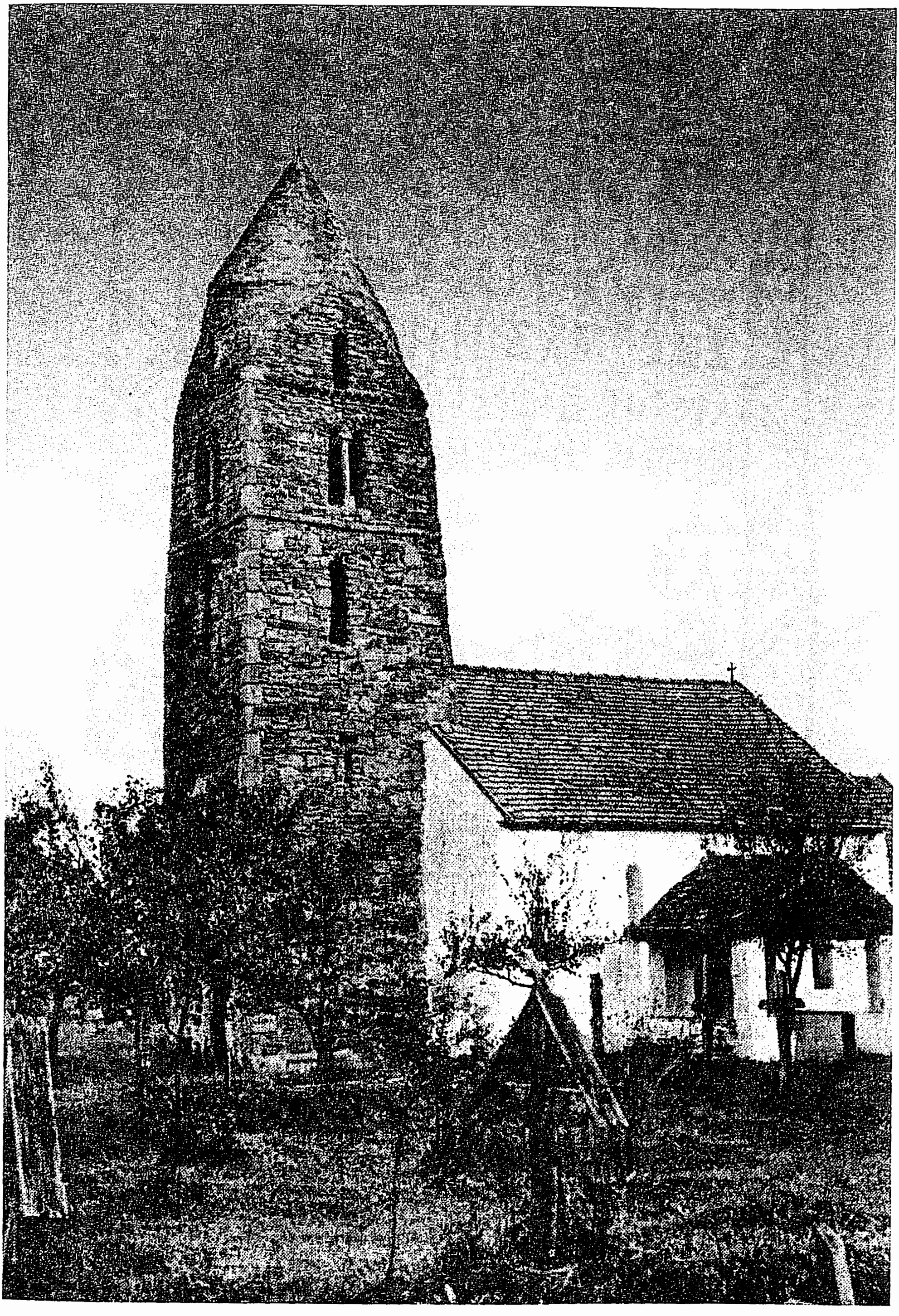

Fig. 107 Strei. Capela de curte; sfârșitul secolului al XIII-lea–începutul secolului al XIV-lea.

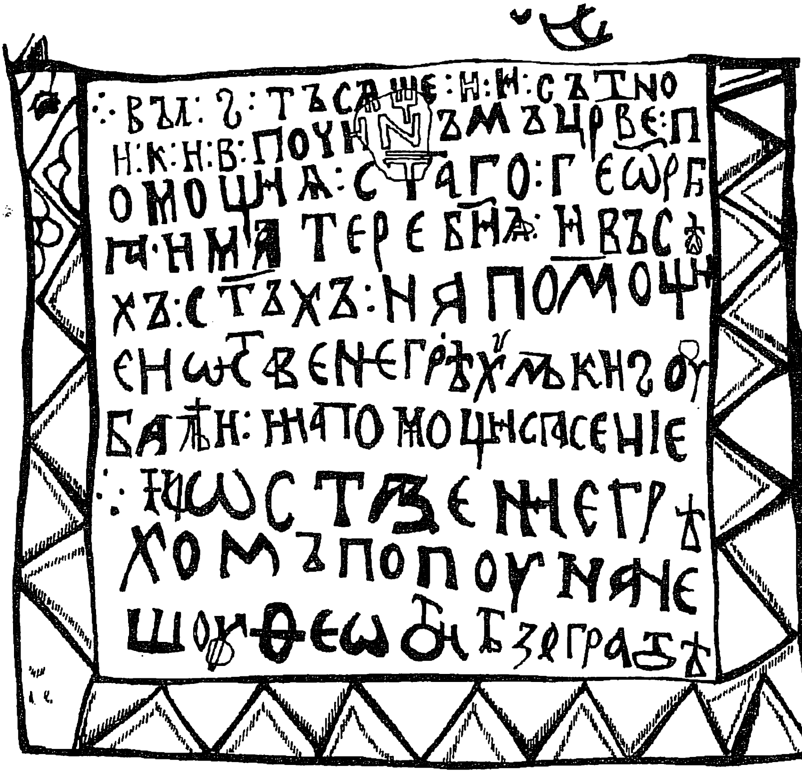

Fig. 108 Pisania din altarul capelei de curte de la Streisângeorgiu. 1313–1314 (restituire).

din anii 1313 și 1317, aflate în lapidarul Muzeului Național din Praga, s-ar putea presupune că toate sunt opera aceluiași atelier.

Dacă cu privire la pictura murală din etapa istorică anterioară nu ne putem referi decât la fragmente de tencuială cu urme de culoare, găsite în moloz, cercetările de la biserica ortodoxă din Streisângeorgiu (Călan, jud. Hunedoara) au descifrat în sanctuar, pe stratul al doilea de tencuială zugrăvită, o pisanie cu data 6822 (1313–1314), indiciu, totodată, că biserica fusese pictată pentru prima oară încă înainte, efectuându-se lucrările de amenajare ale acestor prime straturi de picturi de sub repictările din 1409 și 1743.

Cele mai vechi picturi murale, cunoscute bine, sunt, deocamdată, cele din biserica reformată din Sântămăria-Orlea. Biserica, ce avusese hramul Sf. Maria, a fost aparent o ctitorie catolică, atestată ca atare, documentar, în anii 1315 și 1332. Pictura din naos, executată, conform pisaniei latine, în 1311, prezintă o tematică succintă, ce include doar scenele majore din viața și patimile lui Iisus, ca și „Judecata din urmă“, iar apoi, omagiind hramul, scene ilustrând „Întâlnirea lui Ioachim și a Anei la Poarta de Aur“, „Nașterea Mariei“, „Prezentarea Mariei mai marilor dintre preoți“ și „Adormirea“. Toate schemele iconografice corespund celor bizantine, iar unele teme din „ciclul Mariei“ nici nu au fost ilustrate decât în ambianța bizantino-balcanică. Caracterele stilistice — scene de tradiție hieratică, dar cu figuri mișcate multiaxial, cu atitudini și gesturi expresive și vioaie, cu sublinieri plastice obținute prin gradarea tonurilor locale, cu indicații sumare ale ambianței scenice, evocând, totuși, două, uneori chiar trei planuri verticale succesive — confirmă încadrarea picturilor în ambianța artei paleologe, cu analogii în picturile bisericii Sf. Clement din Ohrida (1295) și în acelea ale unor monumente sârbești din primele decenii ale secolului al XIV-lea. Această prezență concretă a unui meșter zugrav de formație ortodoxă în cadrul unei ctitorii catolice merită toată atenția.

În schimb, într-o etapă următoare s-au executat în pronaosul aceleiași biserici, adică sub tribuna ridicată către mijlocul secolului al XIV-lea, în partea de vest a naosului, câteva scene pe un strat nou, ilustrând teme specifice — în măsura în care starea rea de conservare mai îngăduie o apreciere —, cu particularități iconografice și stilistice aparținând stilului gotic. Aproximativ aceleiași perioade îi aparțin și resturile de picturi murale (se mai recunosc o scenă votivă, două figuri ale arhanghelului Mihail — o dată luptând, altă dată cântărind sufletele — și doi regi sfinți ai Ungariei) de pe peretele sacristiei fostei biserici minorite din Bistrița.

Examinarea produselor de artă aplicată confirmă și completează datele rezultate din analiza monumentelor de arhitectură, sculptură și pictură.

BIBLIOGRAFIE

Izvoare

BRĂTIANU, G.I., *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du treizième siècle* (*1281–1290*), București, 1927.

Călători străini despre țările române, I (ed. M. Holban), București, 1968.

COSTĂCHESCU, M., *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare,* I–II, Iași, 1931–1932.

Cronica Țării Românești. 1290–1690. Letopisețul Cantacuzinesc (ed. C. Grecescu, D. Simonescu), București, 1960.

Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI, publicate de Ion Bogdan, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959.

DIR C = *Documente privind istoria României, C, Transilvania, veacul XIII,* II, București, 1952; *veacul XIV,* I–IV, București, 1953–1955.

DRH A = *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova,* I *(1384–1448)* (ed. C. Cihodaru, I. Caproșu și Leon Șimanschi), București, 1969.

DRH B = *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească,* I *(1247–1500)* (ed. P.P. Panaitescu și D. Mioc), București, 1966.

DRH C = *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania,* X, București, 1977; XI, București, 1981; XII, București, 1985.

DLUGOSZ (= Ioannis Dlugossii seu Longini *Historiae Polonicae libri XII,* I, II, III, în idem *Opera omnia* (ed. Al. Przezdziecki), Cracovia, X, 1873; XI, 1873, XII, 1876).

Fontes III = *Fontes Historiae Daco-Romanae,* III (ed. Al. Elian și N.-Ș. Tanașoca), București, 1975.

GOMBOS = A.F. Gombos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI,* I–II, Budapesta, 1937; III, 1938.

HURMUZAKI–DENSUȘIANU = E. de Hurmuzaki; *Documente privitoare la istoria Românilor* (ed. N. Densușianu), I, București, 1887; I/2, 1890

HURMUZAKI–IORGA, XIV, 1, = E. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Românilor* (ed. N. Iorga), XIV, 1, București, 1915.

IORGA, N., *Studii și documente cu privire la istoria românilor,* I–II, București, 1901.

Ipatievskaja letopis', în *Polnoe sobranie,* II, Sanktpeterburg, 1843.

LUCCARI, Pietro, *Copioso ristretto degli annali di Ra(g)usa,* Veneția, 1605.

MIHALYI de Apșa, I., *Diplome maramureșene din secolul XIV și XV*, Sighet, 1900.

MOUSKET, Philipp, *Historia regum Francorum* (ed. A. Tobler), în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXVI, Hanovra, 1882.

Öst. Reim. = *Ottokars Österreichische Reimchronik*, în *Monumenta Germaniae Historica*, Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters (ed. J. Seemüller), V, 2, Hanovra, 1893.

PACHYMERES, Georgios, *De Michaele et Andronico Palaeologis libri tredecim*, II, Bonn, 1835.

PISTARINO, G., *Notai Genovesi in Oltramare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzo* (*1360–1361*), Genova, 1971.

PLANO CARPINI, Ioannes de, *Ystoria Mongalorum*, în *Sinica Franciscana*. I, *Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*, I (ed. A.v.den Wyngaert), Ad Claras Aquas (Quaracchi), 1929.

POPESCU-SPINENI, M., *România în izvoare geografice și cartografice*, București, 1978.

Provincialis ordinis fratris minorum vetustissimum, în *Bullarium Franciscanum*, V (ed. C. Eubel), Roma, 1898.

RAŠỊD OD-DIN, *Sbornik letopisej*, II, Moscova–Leningrad, 1960.

ROGERIUS, *Carmen miserabile*, în *Scriptores rerum Hungaricarum*, II, 1938.

THEINER, A., *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Roma, 1859; II, 1860.

TIESENHAUSEN, V., *Sbornik materialov otnosjaščikhsja k istorii Zolotoj Ordy*, I, Sanktpeterburg, 1884.

TUSCUS, Thomas, *Gesta imperatorum et pontificum* (ed. E. Ehrenfeuchter), în *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, XXII, Hanovra, 1872.

ȚAMBLAC, Grigore, *Viața Sf. Ioan cel Nou de la Suceava* (ed. episcop Melchisedec), în Revista pentru istorie, arheologie și filologie 2, 1884, 1, p. 163–174.

WADDINGUS, *Annales Minorum*, VII–X, Ad Claras Aquas (Quarrachi), 1932.

ZIMMERMANN, F., WERNER, C., (MÜLLER, G.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Hermannstadt (Sibiu), 1892; II, 1897.

Lucrări generale

ANDRONIC, Al., *Iașii până la mijlocul secolului al XVII-lea. Geneză și evoluție*, Iași, 1986.

ARMBRUSTER, A., *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*^{2}, București, 1993.

BARNEA, I., ȘTEFĂNESCU, Șt., *Din istoria Dobrogei*, III, *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971.

BOLDUR, A.V., *Istoria Basarabiei. Contribuții la studiul istoriei românilor*, I, Chișinău, 1937.

BRĂTIANU, G.I., *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935.

Byzantium and its Neighbours, A.D. 500–1500, New York, 1973.

GIURESCU, D.C., *Țara Românească în secolele XIV–XV*, București, 1973.

GRIMM, G., ZACH, K. (red.), *Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa*, 1–2, München, 1995–1996.

HOLBAN, M., *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII–XIV*, București, 1981.

IORGA, N., *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899.

– *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, III, București, 1937.

Istoria na državite i pravata na jugoslavenskie narodi, Belgrad, 1972.

Istoria României, II, red. A. Oțetea, M. Berza, B.T. Câmpina, Șt. Pascu, Șt. Ștefănescu, București, 1962.

Istoria R.S.S. Moldovenești, I, red. V.L. Janin și colab., Chișinău, 1988.

MATEI, M.D., *Studii de istorie orășenească medievală* (*Moldova, secolele XIV–XVI*), Suceava, 1970.

MEYENDORFF, J., *Byzantium and the Rise of Russia*, Crestwood, New York, 1989.

MINEA, I., *Informațiile românești ale cronicii lui Jan Dlugosz*, Iași, 1926.

MOISESCU, Gh.I., *Catolicismul în Moldova până la sfârșitul veacului XIV*, București, 1942.

OLTEANU, Șt., ȘERBAN, C., *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, 1969.

ONCIUL, D., *Originile Principatelor Române*, în *Scrieri istorice*, I (ed. A. Sacerdoțeanu), București, 1968, p. 560–715.

PANAITESCU, P.P., *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*^{2} (ed. Șt.S. Gorovei și Maria Magdalena Székely), București, 1994.

– *Introducere în istoria culturii românești*, București, 1969.

PAPACOSTEA, Ș., *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și Imperiul mongol*, București, 1993.

PASCU, Șt., *Contribuțiuni documentare la istoria românilor în sec. XIII și XIV*, Sibiu, 1944.

– *Voievodatul Transilvaniei*^{2}, I, Cluj, 1972; II, 1979.

POPA, R., *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970.

– *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988.

POSTICĂ, Gh., *Civilizația veche românească din Moldova*, Chișinău, 1995.

SPINEI, V., *Moldavia in the 11th–14th Centuries*, București, 1986.

STAHL, H.H., *Studii de sociologie istorică*, București, 1972.

ȘTEFĂNESCU, Șt., *Țara Românească de la Basarab I „Întemeietorul" până la Mihai Viteazul*, București, 1970.

THEODORESCU, R., *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești* (*secolele X–XIV*), București, 1974.

– *Roumains et Balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, București, 1999.

WECZERKA, H., *Das mittelalterliche und frühneuzeitliche Deutschtum im Fürstentum Moldau von seinen Anfängen bis zu seinem Untergang (13.–18. Jahrhundert)*, München, 1960.

XENOPOL, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*^{4}, I (ed. V. Mihăilescu-Bîrliba), București, 1985.

Lucrări speciale

1. Societatea medievală europeană

BASTIANETTO, M., *Storia degli Europe*, Bologna, 1966.

BRÉHIER, L., *Le monde byzantin*, I–III, Paris, 1947–1950.

DÖLLINGER, Ph., *Die Hanse*, Stuttgart, 1966.

DUBY, G., *Hommes et structures du Moyen Âge*, Paris, 1973.

ENNEN, E., *Frühgeschichte der europäischen Stadt*, Bonn, 1953.
FAWTIER, R., *Histoire du Moyen Âge*, VI, 1, *L'Europe Occidentale de 1270 à 1380*, Paris, 1940.
FÉDOU, R., *L'État du Moyen Âge*, Paris, 1971.
FOSSIER, R., *Histoire sociale de l'Occident médieval*, Paris, 1970.
HEERS, J., *Précis d'histoire du Moyen Âge*, Paris, 1968.
HILTON, R.M., *A Medieval Society*, Londra, 1966.
KRISTÓ, Gy., *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, f.l., 1993.
LE GOFF, J., *Civilizația Occidentului medieval*, București, 1970.
OSTROGORSKY, G., *Geschichte des byzantinischen Staates*^{3}, München, 1963.
PIRENNE, H., *Les villes du Moyen Âge. Essai d'histoire économique et sociale*, Bruxelles, 1927.
RENOUARD, J., *Études d'histoire médievale*, I–II, Paris, 1968.
SAPORI, A., *Studi di storia economica. Secoli XIII–XIV–XV*^{3}, I, Florența, 1955.
TREADGOLD, W., *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997.
TREVOR-ROPER, H., *Der Aufstieg des christlichen Europa, 325–1249*, Londra, 1965.
Vizantijskie očerki, Moscova, 1977.

2. Situația etno-demografică. Habitatul

ANDRONIC, Al., *Les villes de Moldavie au XIV*^{e} *siècle à la lumière des sources les plus anciennes*, în RRH 9, 1970, 5, p. 837–853.
BALASCEFF, G.A., *Împăratul Mihail VIII Paleologul și statul oguzilor de pe țărmul Mării Negre*, Iași, 1940.
BICHIR, Gh., *Quelques problèmes des XIII*^{e} *et XIV*^{e} *siècles dans la Plaine Valaque à la lumière des fouilles de sauvegarde du village de Bragadiru (district de Zimnicea)*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 427–439.
BRĂTIANU, G.I., *Vicina*, I, *Contributions à l'histoire de la domination byzantine et du commerce gênois en Dobrogea*, în ARBSH 10, 1923, p. 113–189.
CANTACUZINO, Gh.I., *Probleme ale raportului dintre începuturile așezărilor urbane medievale și curțile domnești din Țara Românească*, în Studia Valachica 2, Târgoviște, 1970.
CÂNDEA, I., *Raport preliminar privind cercetările arheologice de la Cetatea Albă–punctul Citadelă (1997–1998)*, în Istros 9, 1999, p. 223–312.
CHIRTOAGĂ, I., *Din istoria Moldovei de sud-est până în anii '30 ai sec. al XIX-lea*, Chișinău, 1999.
CHIȚESCU, L., *Cetățeni — important centru politic și cultural al formațiunilor românești din secolul al XIII-lea conduse de voievodul Seneslau*, în RMM MIA 14, 1983.
CIHODARU, C., *Începuturile vieții orășenești în Iași*, în Analele științifice ale Universității «Al.I.Cuza» Iași, Istorie, 17, 1971, 1.
COMȘA, M., *Types d'habitations de caractère rural de la région comprise entre les Carpates méridionales et la Danube aux XIII*^{e}*–XVII*^{e} *siècles*, în Dacia N.S. 21, 1977, p. 299–317.
CONSTANTINESCU, N., *Cetatea de pământ din secolul al XIV-lea de la Frumoasa (r. Zimnicea)*, în SCIV 16, 1965, 4, p. 731–743.
– *Coconi. Un sat din Câmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrân. Studiu arheologic și istoric*, București, 1972.

– *Așezarea voievodală de la Curtea de Argeș*, în Documente nou descoperite și informații arheologice, București, 1977, p. 41–45.

DONAT, I., *Așezări omenești din Țara Românească în secolele XIV–XVI*, în Studii 9, 1956, 6, p. 75–96.

– *The Romanians South of the Carpathians and the Migratory Peoples in the Tenth-Thirteenth Centuries*, în *Relations*, p. 277–298.

DRĂGANU, N., *Toponimie și istorie*, Cluj, 1928.

– *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933.

FERCHE-DOLINESCU, S., *Raport asupra săpăturilor de la Dulceanca (1963–1967), jud. Teleorman*, în MCA 9, 1972, p. 132–324.

GIURESCU, C.C., *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967.

GRIGORAȘ, N., *Despre orașul moldovenesc în epoca de formare a statului feudal*, în Studii și cercetări științifice, Iași, Istorie, 11, 1960, 1, p. 83–94.

GRIMM, P., *Der Beitrag der Archäologie für die Erforschung des Mittelalters*, în Probleme des frühen Mittelalters in archäologischer und historischer Sicht, Berlin, 1966, p. 37–60.

ILIESCU, O., *Localizarea vechiului Licostomo*, în Studii 25, 1972, 3, p. 435–462.

IORDAN, I., *Toponimia românească*, București, 1963.

IORGA, N., *Revelații toponimice pentru istoria neștiută a românilor*. I. *Teleormanul*, în AARMSI ser. III, t. 23, 1940–1941, p. 333–350.

Istoria limbii române, II, București, 1969.

JANSEN, W., *Mittelalterliche Dorfsiedlungen als archäologisches Problem*, în Frühmittelalterliche Studien 2, Berlin, 1968, p. 305–327.

LAURENT, V., *La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue*, în RHSEE 12, 1945, p. 184–198.

MATEI, M.D., *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963.

– *Considerații pe marginea unor aspecte sociale ale istoriei orașelor medievale românești*, în SCIV 18, 1967, 1, p. 47–61.

– *Premisele formării orașului medieval Suceava și rolul așezării până la mijlocul secolului al XIV-lea*, în SCIVA 28, 1977, 1, p. 71–87.

– *Geneză și evoluție urbană în Moldova și Țara Românească până în secolul al XVII-lea*, Iași, 1997.

NEAMȚU, E., NEAMȚU, V., CHEPTEA, Stela, *Orașul medieval Baia în secolele XIV–XVII*, Iași, I, 1980; II, 1984.

NEAMȚU, V., *Istoria orașului medieval Baia* (*Civitas Moldaviensis*), Iași, 1997.

NESTOR, I. și colab., *Săpăturile arheologice de la Zimnicea* (*jud. Teleorman*), în Studii 2, 1949, 1.

OLTEANU, Șt., *Cercetări cu privire la geneza orașelor medievale din Țara Românească*, în Studii 16, 1963, 6, p. 1255–1282.

– *Premisele majore ale procesului de constituire a orașelor medievale la est și sud de Carpați*, în Studii 25, 1972, 5, p. 933–949.

PANAIT, P.I., *Cercetarea arheologică a culturii materiale din Țara Românească în secolul al XIV-lea*, în SCIV 22, 1971, 2, p. 247–261.

– *Dezvoltarea economică și socială a așezărilor din bazinul mijlociu al Argeșului în secolele X–XVI*, București, 1976.

– *Șantierul arheologic Băneasa-Străulești. Săpăturile de la Străulești-Măicănești*, în Cercetări arheologice în București 2, 1965, p. 190–222.

PASCU, Șt., *Demografia istorică*, în Populație și societate. Studii de demografie istorică I, Cluj, 1972, p. 11–74.

PETROVICI, E., *Studii de dialectologie și toponimie*, București, 1970.

POGHIRC, P., *Satul din colinele Tutovei. Studiu geografic*, București, 1972.

POLEVOI, L.L., *Razvitie gorodov Moldavii v IX–XV vv.* (*K tipologii feodalizma*), în Jugo-vostočnaja Evropa v epokhu feodalizma, Chișinău, 1973, p. 71–83.

– *K istoričeskoj demografii Moldavii XIV v.* (*Metod retrospektivnogo analiza aktovykh materialov*), în Karpato-Dunajskie zemli v srednie veka, Chișinău, 1975, p. 70–93.

– *Očerki istoričeskoj geografii Moldavii XIII–XV vv.*, Chișinău, 1979.

POPA, R., *Considerații istorice pe marginea toponimiei vechi maramureșene*, în RdI 30, 1977, 8, p. 1448–1464.

POPOVICI, I., *Așezarea feudală de la Străulești-București. Cimitirul II — secolele XV–XVI*, în Studii și cercetări de antropologie 1, 1966, p. 17–26.

PUȘCARIU, S., *Limba română*, I, București, 1941.

REMY, J., *La ville, phénomène économique*, Bruxelles, 1968.

SPINEI, V., *Unele considerații cu privire la descoperirile arheologice din Moldova din secolul al XII-lea până în prima jumătate a secolului al XIV-lea*, în SCIV 21, 1970, 4, p. 595–617.

– *Les mouvements ethniques au nord des bouches du Danube aux XIIIe–XIVe siècles*, în *Acts XVIIIth International Congress of Byzantine Studies, Selected Papers: Main and Communications*, II, Shepherdstown, WV, 1996, p. 298–324.

TEODOR, D.Gh., *Le haut féodalisme sur le territoire de la Moldavie à la lumière des données archéologiques*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 325–336.

TEODOR, D.Gh., NEAMȚU, E., SPINEI, V., *Cercetări arheologice la Lunca–Dorohoi*, în AM 6, 1969, p. 187–212.

ȚEICU, D., *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998.

VELESCU, O., *Cetăți țărănești din Transilvania*, București, 1964.

3. Evoluția vieții economice și sociale

ANGHEL, Gh., *Fortificații medievale din piatră din secolele XIII–XVI*, Cluj-Napoca, 1986.

BALARD, M., *Les Génois dans l'ouest de la mer Noire au XIVe siècle*, în Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines II, București, 1975, p. 21–33.

BAUTIER, R.-H., *Notes sur les sources de l'histoire économique médiévale dans les archives italiennes*, în Mélanges d'Archéologie et d'Histoire (École Française de Rome) 60, 1949, p. 181–198.

BINDER, P., *Drumurile și plaiurile Carpaților Orientali*, în Studii și articole de istorie 15, 1972, p. 6–75.

BRĂTIANU, G.I., *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929.

CÂMPINA, B.T., *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII–XV*, în idem, Scrieri istorice, I (ed. D. Mioc, E. Stănescu), București, 1973, p. 47–135.

CÂNDEA, I., *Brăila. Origini și evoluție până la jumătatea secolului al XVI-lea*, Brăila, 1995.

DIACONESCU, Em., *Vechi drumuri moldovenești*, Iași, 1939.

GIURESCU, C.C., *Le commerce sur le territoire de la Moldavie pendant la domination tartare* (*1241–1352*), în Nouvelles études d'histoire 3, 1965, p. 55–70.

GRĂMADĂ, N., *Vicina. Izvoare cartografice*, în Codrul Cosminului 1, 1924, p. 435–459.

IORGA, N., *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906.

– *Drumuri vechi*, București, 1920.

– *Istoria comerțului românesc. Epoca veche*^{2}, București, 1925.

ILIESCU, O., *Notes sur l'apport roumain au ravitaillément de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle*, în Nouvelles études d'histoire 3, 1965, p. 105–116.

MAGHIAR, N., OLTEANU, Șt., *Din istoria mineritului în România*, București, 1970.

MANOLESCU, R., *Unitatea economică a țărilor române în evul mediu* (*secolele XV–XVI*), în Unitate și continuitate în istoria poporului român, București, 1968, p. 135–153.

– *Le commerce sur le litoral ouest de la mer Noire* (*à partir du milieu du XIIIe siècle jusqu'au milieu du XVIe siècle*), în Études d'histoire maritime présentées au XIIe Congrès International d'histoire maritime, Moscova, 1970, p. 237–273.

NIEDERMAIER, P., *Siebenbürgische Städte*, București, 1979.

OLTEANU, Șt., *Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în secolele X–XV*, în Studii. RdI 22, 1969, 5, p. 850–874.

– *Agricultura la est și sud de Carpați în secolele IX–XIV*, în Muzeul Național 1, 1974, p. 35–57.

OLTEANU, Șt. și colab., *Istoria metalurgiei românești*, București, 1981.

– *Din istoria prelucrării pieilor în România*, București, 1983.

PANAITESCU, P.P., *La route commerciale de Pologne à la mer Noire au Moyen Âge*, în RIR 3, 1933, p. 172–193.

PASCU, Șt., *Meșteșugurile din Transilvania până în secolul al XVI-lea*, București, 1954.

POP, I.A., *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare* (*boierești*) *din Transilvania în secolele XIV–XVI*, Cluj-Napoca, 1991.

ROȘU, T., *Vămi, vaduri și drumuri comerciale bihorene până la jumătatea veacului al XIV-lea*, în Studii și articole de istorie 3, 1961, p. 69–87.

ȘTEFĂNESCU, Șt., *Mișcări demografice în țările române până în secolul al XVIII-lea și rolul lor în unitatea poporului român*, în Unitate și continuitate în istoria poporului român, București, 1968, p. 187–209.

4. Unificarea formațiunilor politice statale de la sud și est de Carpați

ARMBRUSTER, A., *Românii în cronica lui Ottokar de Styria: o nouă interpretare*, în Studii 25, 1972, 3, p. 463–483.

BRĂTIANU, G.I., *O nouă mărturie* (*1277*) *despre un voievodat moldovenesc în veacul al XIII-lea*, în AARMSI, s. III, t. 27, 1944–1945, p. 231–244.

GASSAUER, R., *Influența polonă asupra stemei Moldovei și a altor blazoane de pe monedele moldovenești*, în BSNR 27–28, 1933–1934, p. 84–88.

GRIGORAȘ, N., *Românii de la est de Carpați și organizarea lor până la întemeierea statului românesc al Moldovei*, în Cercetări istorice (s.n.), 8, 1977.

HOLBAN, Th., *Contribuții la problema originii și localizării bolohovenilor*, în Studii. RdI 21, 1968, 1, p. 21–27.

IORGA, N., *Brodnicii și românii*, în AARMSI, ser. III, t. 8, 1928, p. 147–174.

LĂZĂRESCU, Em., *Despre voievodul românilor din 1307–1308, amintit în cronica lui Ottokar de Styria*, în AARMSI, ser. III, 27, 1944–1945 p. 309–323.

LUKÁCS A., *Țara Făgărașului în evul mediu (Secolele XIII–XVI)*, București, 1999.

PAPACOSTEA, Ș., *Evul mediu românesc. Realități politice și curente spirituale*, București, 2001.

PARASCA, P.F., *Vnešnepolitičeskie uslovija obrazovanija Moldavskogo feodal'nogo gosudarstva*, Chișinău, 1981.

SACERDOȚEANU, A., *În chestia brodnicilor*, în RI 24, 1938, p. 196–203.

– *Comentarii la diploma din 1285 privind pe magistrul Gheorghe*, în Analele Universității «C.I.Parhon», Seria științelor sociale 9, 1957, p. 27–43.

SCORPAN, C., *L'ensemble archéologique féodal de Bâtca Doamnei*, în Dacia N.S. 9, 1965, p. 441–454.

SPINEI, V., *Informațiile istorice despre populația românească de la est de Carpați în secolele XI–XIV*, în AIIA 14, 1977, p. 1–21.

– *Incipient Forms of Statal Organisation with the Romanians East of the Carpathians*, în Transylvanian Review 5, 1996, 2, p. 44–53.

5. Cucerirea independenței Țării Românești și a Moldovei

BRĂTIANU, G.I., *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*^{2} (ed. V. Râpeanu), București, 1980.

CIHODARU, C., *Constituirea statului feudal moldovenesc și lupta pentru realizarea independenței lui*, în Studii și cercetări științifice, Istorie 11, 1960, 1, p. 61–81.

CONSTANTINESCU, N., *Basarab I și contribuția sa la consolidarea Țării Românești*, în AIIA 23, 1986, 2, p. 553–570.

DECEI, A., *Contribution à l'étude de la situation politique des Roumains de Transylvanie au XIII*^{e} *et au XIV*^{e} *siècle*, în Revue de Transylvanie 6, 1940, p. 217–226.

GOROVEI, Șt.S., *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997.

GRIGORAȘ, N., *Țara Românească a Moldovei până la Ștefan cel Mare* (*1359–1457*), Iași, 1978.

HOLBAN, M., *Contribuții la studiul raporturilor dintre Țara Românească și Ungaria angevină. Problema stăpânirii efective a Severinului și a suzeranității în legătură cu drumul Brăilei*, în Studii RdI 15, 1962, 2, p. 315–347.

– *Despre raporturile lui Basarab cu Ungaria angevină și reflectarea campaniei din 1330 în diplomele regale și în „Cronica Pictată"*, în RdI 20, 1967, 1, p. 3–43.

ILIESCU, O., *Despre natura juridică și importanța despăgubirilor oferite de Basarab voievod regelui Carol Robert* (*1330*), în SMIM 5, 1962, p. 133–150.

IONAȘCU, I., BĂRBULESCU, P., GHEORGHE, Gh., *Tratatele internaționale ale României* (*1356–1920*), București, 1975.

LAPEDATU, Al., *Cum s-a alcătuit tradiția națională despre originile Țării Românești*, București, 1924.

LĂZĂRESCU, Em., *Despre lupta din 1330 a lui Basarab voievod cu Carol Robert*, în RI 21, 1935, p. 241–246.

LUPAȘ, I., *Un voievod al Transilvaniei în luptă cu regatul ungar, voievodul Ladislau (1291–1315)*, în Studii, conferințe și comunicări istorice 2, 1930.

– *Voievodatul Transilvaniei în sec. XII și XIII*, în Studii, conferințe și comunicări istorice 2, 1930.

NĂSTUREL, P.Ș., *„Descălecat". Mărturia unui cuvânt despre începuturile Țărilor Române*, în Buletinul Bibliotecii Române. Studii și documente românești, Freiburg i. Br. 8 (12), 1980–1981, p. 121–136.

OLTEANU, Șt., *Evoluția procesului de organizare statală la est și sud de Carpați*, în RdI 24, 1971, 4, p. 757–776.

ONCIUL, D., *Anul morții lui Basarab voievod*, în BCMI 10–16, 1917–1923, p. 101–104.

PAPACOSTEA, Ș., *La începuturile statului moldovenesc. Considerații pe marginea unui izvor necunoscut*, în SMIM 6, 1973, p. 43–59.

– *La fondation de la Valachie et de la Moldavie et les Roumains de Transylvanie: une nouvelle source*, în RRH 16, 1978, 3, p. 389–407.

– *Geneza statului medieval românesc*, București, 1999.

SÝKORA, J., *Poziția internațională a Moldovei în timpul lui Lațcu: luptă pentru independență și afirmare pe plan extern*, în RdI 29, 1976, 8, p. 1135–1151.

ȘTEFĂNESCU, Șt., *„Întemeierea" Moldovei în istoriografia românească*, în Studii RdI 12, 1959, 6, p. 35–54.

– *Les premières formations étatiques sur le territoire de la Roumanie*, în Dacoromania 1, 1973, p. 104–113.

XENOPOL, A.D., *Întemeierea țărilor române*, în Revista pentru istorie, arheologie și filologie 3, 1885, 5, p. 1–28, p. 285–309.

6. Civilizația

ANDREESCU, C., *Așezări franciscane la Dunăre și Marea Neagră în sec. XIII–XIV*, în Cercetări istorice 8–9, 1932–1933, 1, p. 151–163.

ANGHEL, Gh., *Biserica romanică de la Geoagiul de Jos*, în Apulum 5, 1965, p. 615–624.

AUNER, C., *Episcopia Milcoviei în veacul al XIV-lea*, în Revista catolică 3, 1914, p. 60–80.

AVRAM, Al., *Arhitectura romanică din Crișana*, Oradea, 1969.

– *Fortificații medievale din Crișana*, în Biharea, Oradea, 1973, p. 191–225.

BALȘ, Șt., *Restaurarea Bărăției din Cânpulung-Muscel*, în Mon. ist., fasc. 3, București, 1969, p. 7–26.

– *Restaurarea cetății țărănești din Câlnic*, în Mon. ist., fasc. 2, București, 1967, p. 38–51.

BĂRCĂCILĂ, Al., *Cetatea Severinului*, în BCMI 30, 1937, p. 149–166; 32, 1939, p. 78–88.

BERCIU, I., ANGHEL, Gh., *Cetatea feudală de la Piatra Craivii*, în Apulum 5, 1965, p. 309–322.

BUSUIOC von HASSELBACH, D.N., *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, I–II, Cluj-Napoca, 2000.

Das Burzenland (ed. E. Jekelius), III, 1, Brașov, 1928; IV, 1, Brașov, 1928.

CONSTANTINESCU, N., *La résidence d'Argeș des voïvodes roumains du XIII*^{e} *et XIV*^{e} *siècles. Problèmes de chronologie à la lumière des récentes recherches archéologiques*, în RESEE 8, 1970, 1, p. 5–31.

– *Curtea de Argeș (1200–1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984.

CONSTANTINESCU, R., *Note privind istoria bisericii române în secolele XIII–XV*, în SMIM 6, 1973, p. 173–192.

DAVIDESCU, M., *Monumente medievale din Turnu Severin*, București, 1969.

Die deutsche Kunst in Siebenbürgen (ed. V. Roth), Berlin-Hermannstadt (Sibiu), 1934.

DRĂGUȚ, V., *Contribuțiuni privind arhitectura goticului timpuriu în Transilvania*, în SCIA 1968, 1, p. 41–49.

– *Vechi monumente hunedorene*, București, 1968.

– *Arta gotică în România*, București, 1979.

DUJČEV, Iv, *Il Franciscanesimo in Bulgaria nel secoli XIII e XIV*, în idem, Medioevo bizantino-slavo 1, Roma, 1965, p. 395–424.

ENTZ G., *Kolozvár környéki köfaragé mühely a XIII-ik században*, în ETIE 2, 1946.

– *Harina (Herina) romankeri templon*, în Müvészettőrténi Értesitő, 1954, p. 20–33.

– *A gyulafehérvari székesegyhaz*, Budapesta, 1958.

ENTZ G., SEBESTYEN J., *A széki református templom*, Cluj, 1947.

FERENȚ, I., *Cumanii și episcopiile lor*, Blaj, 1931.

FILITTI, I.C., *Din arhivele Vaticanului*, I, *Documente privitoare la episcopatele catolice din Principate*, București, 1914.

GEREVICS T., *Magyarország romankori emlékei*, Budapesta, 1938.

GRECEANU, E., *Date noi asupra arhitecturii romanice din zona centrală a Transilvaniei*, în Pagini de veche artă românească, București, 1, 1970, p. 263–295.

HALAVÁCS Gy., *Az alczinai, holczmányi, oltszákadadáti és feleki románkóri templomok*, în AÉ u.f. 34, 1914, p. 374–380.

– *Vizakna, Kiscür, Kistereny, müemlékei*, în AÉ u.f. 29, 1909, p. 198–207.

HEITEL, R., BOGDAN, A., *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane*, I, *Principalele rezultate ale cercetărilor efectuate la complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, în Apulum 7, 1968, 1, p. 483–498.

HORWATH W., *Der Emporenbau der romanischen und frühgotischen Kirchen in Siebenbürgen*, în SV 58, 1935, p. 69–75.

– *Die Landnahme des Alltandes im Lichte der Kirchenbauten*, în SV 59, 1936, p. 169–180.

– *Die Radu Negru Burg bei Breaza*, în KB 47, 1924, 4–6, p. 44–46.

IONESCU, Gr., *Istoria arhitecturii în România*, I, București, 1963.

IORGA, N., *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat bisericile românești în veacurile XIV–XV*, în AARMSI, ser. II, t. 35, 1913, p. 387–411.

IORGA, N., BALȘ, G., *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922.

JAKÓ S., *Paleografia latină cu referire la Transilvania (sec. XII–XV)*, în *DIR — Introducere*, I, București, 1956, p. 171–279.

KIMAKOWICZ, M.von, *Studien zur Baugeschichte der ev. Stadipfarrkirche in Hermannstadt*, în AV 39, 1913, p. 477–508.

KONDAKOV, N.P., *Pamiatniki khristianskovo isskustva na Afone*, Petersburg, 1902.

LAURENT, V., *Le métropolite de Vicina, Macarie, et la prise de la ville par les Tartares*, în RHSEE 23, 1946, p. 225–232.

LĂZĂRESCU, E., *Despre piatra de mormânt a comitelui Laurențiu și câteva probleme arheologice în legătură cu ea*, în SCIA 1957, 1–2, p. 109–127.

LOENERTZ, R., *Les missions dominicaines en Orient au quatorzième siècle et la Société des frères pérégrinants pour le Christ*, în Archivum Fratrum Praedicatorum 2, 1932, p. 1–83.

LUPȘA, Șt., *Catolicismul și românii din Ardeal și Ungaria până la anul 1556*, Cernăuți, 1929.

MATEI, Șt., *Câteva considerații privind arhitectura romanică în Banat*, în Banatica 2, 1973, p. 311–319.

MATEI, Șt., EDROIU, N., *Un relief medieval la Dăbâca*, în AMN 8, 1971, p. 589–592.

MATEI, Șt., UZUM, I., *Date noi asupra bisericii și fortificației din Ilidia*, în AMN 9, 1972, p. 555–559.

MIHĂESCU, H., *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966.

MIHĂILĂ, G., *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română*, București, 1960.

MOISESCU, Gh., LUPȘA, Șt., FILIPAȘCU, Al., *Istoria bisericii române*, I, București, 1957.

MÜLLER, Fr., *Die kirchliche Baukunst des romanische Styles in Siebenbürgen*, în Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale, 3, 1859, 3, p. 149–194.

MUSICESCU, A.M., IONESCU, Gr., *Biserica domnească din Curtea de Argeș*, București, 1976.

NĂSTUREL, P.Ș., *Les fastes episcopaux de la métropole de Vicina*, în Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher 21, 1971, p. 33–42.

PALL, Fr., *Diplomatica latină cu referire la Transilvania (sec. XI–XV)*, în *DIR — Introducere*, II, București, 1956, p. 227–329.

– *Cancelaria voievodului Transilvaniei la începutul secolului al XIV-lea*, în Revista arhivelor 1960, 1, p. 267–277.

POPA, R., *Biserica de piatră din Cuhea și unele probleme privind istoria Maramureșului în secolul al XIV-lea*, în SCIV 17, 1966, 3, p. 511–528.

– *Cetățile din Țara Hațegului*, în BMI 41, 1971, 3, p. 54–66.

– *Zur kirchlichen Organisation der Rumänen in Nordsiebenbürgen im Lichte des partriarchalischen Privilegiums von 1391*, în Ostkirchliche Studien 20, 1975, 4, p. 309–317.

POPA, R., ZDROBA, M., *Șantierul arheologic Cuhea, un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966.

– *Ctitoria cnezilor giuleșteni. Un nou monument românesc din piatră în Maramureș*, în SCIV 20, 1969, 2, p. 267–285.

PROTASE, D., *Cercetările arheologice din 1953 la cetatea de la Alba Iulia*, în Studii și cercetări de istorie ale Academiei R.P. Română. Filiala Cluj 7, 1956, p. 15–43.

REISSENBERGER, L., *Die kerzer Abtei*, Sibiu, 1894.

– *Die Kirche des hl. Michael zu Michelsberg in Siebenbürgen*, în Mitteilungen der K.K. Central-Commision zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 2, 1857, p. 63–68.

ROTH, V., *Geschichte der deutschen Baukunst in Siebenbürgen* (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 64), Strassburg, 1905.

– *Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen* (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 75), Strassburg, 1906.

RUSU, A.A., *Ctitori și biserici din Țara Hațegului până la 1700*, Satu Mare, 1997.

SIMEDREA, T., *Viața mănăstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în BOR 7–8, 1962, p. 673–687.

Studien zur siebenbürgischen Kunstgeschichte (ed. G. Gündisch, A.Klein, Th. Streitfeld), București, 1976.

ȘĂINEANU, L., *Influența orientală asupra limbei și culturei române*, I, București, 1900.

THALGOTT, E.M., *Hermannstadt. Die baugeschichtliche Entwicklung einer siebenbürgischen Stadt*, Danzig–Sibiu, 1933.

THALGOTT, M., *Die Zisterzienser von Kerz*, München, 1990.

THEODORESCU, R., *Artă și societate în Țara Românească în veacul al XIV-lea*, în SCIA 1972, 1, p. 3–35.

– *Itinerarii medievale*, București, 1979.

– *Byzantinologie et histoire de l'art*, în Byzantinische Forschungen 15, 1990, p. 407–412.

TREIBER, G., *Mittelalterliche Kirchen in Siebenbürgen*, Gundelsheim, 1971.

UZUM, I., LAZAROVICI, Gh., *Așezarea feudală Ilidia în lumina izvoarelor scrise și a cercetărilor arheologice*, în Banatica 1, 1971, p. 157–162.

VĂTĂȘIANU, V., *Vechile biserici de piatră românești din județul Hunedoara*, Cluj, 1929.

– *Istoria artei feudale în țările române*, I, București, 1959.

– *Noi amănunte cu privire la sculptura figurativă de la catedrala din Alba Iulia*, în Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, București, 1965, p. 631–640.

– *Arhitectura și sculptura romanică în Panonia medievală*, București, 1966.

– *Istoria artei europene*, I, *Epoca medie*, București, 1967.

TABEL CRONOLOGIC

Sec. V-VII. Pe teritoriul Munteniei și în anumite zone de la est de Carpați și din spațiul intracarpatic evoluează cultura Ipotești-Cândești, aparținând comunităților latinofone, dar care cuprinde și elemente slave, în proporții diferite de la regiune la regiune. Cultura Ipotești-Cândești, reprezentată, în afară de așezările eponime, prin descoperirile de la Botoșana, Brateiu, București, Budureasca, Davideni, Dulceanca etc., conservă vechi elemente de tradiție romanică, dar suportă și înrâurirea grupurilor alogene, care determină o barbarizare a culturii materiale.

602. Profitând de disputele interne din Imperiul romano-bizantin, triburile slave forțează limesul dunărean și se strămută în masă în jumătatea nordică a Peninsulei Balcanice. În anii următori, centrele fortificate de pe cursul inferior al Dunării și din vecinătatea marelui fluviu sunt abandonate de garnizoane, intrând treptat în sfera dominației noilor veniți. În aceste condiții viața de factură citadină se destramă, iar contactele dintre lumea romano-bizantină și comunitățile nord-dunărene se diminuează drastic. Atât datorită cauzelor politice cât și a celor economice, circulația monedei bizantine în regiunile carpato-dunărene cunoaște un pregnant regres.

617. Avarii întreprind un atac până în preajma zidurilor Constantinopolului și se întorc cu un mare număr de prizonieri, colonizați în pusta Pannoniei. Pentru a preîntâmpina alte acțiuni de acest fel, Bizanțul este nevoit să remită chaganului un consistent tribut anual.

Sec. VII (primele decenii). O parte a grupurilor slave rămase în regiunile de la nordul Dunării de Jos, cu deosebire cele mai apropiate de nucleul principal al Chaganatului avar din Câmpia Pannonică, au continuat să rămână la remorca politică a avarilor.

626. Concertându-și acțiunile cu acelea ale perșilor, care pătrunseseră în provinciile bizantine din Asia Mică, avarii întreprind un atac de amploare asupra capitalei imperiale, dispunând și de efective auxiliare de slavi, bulgari și gepizi. Asediații au ripostat cu fermitate, provocând o grea înfrângere coaliției conduse de avari, ale căror poziții în Balcani au fost zdruncinate.

Sec. VII (început). Este întocmit *Strategikonul* atribuit lui Mauricius, tratat ce cuprinde referiri la tactica de luptă ce trebuia aplicată în confruntările cu agresorii de la nordul Dunării, precum și la atitudinea preconizată față de romanicii refugiați în mediul barbar, al căror comportament în raport cu administrația bizantină era contradictoriu.

Sec. VII. Dinamica migrațiilor se atenuează în occidentul Europei, dar se menține alertă în jumătatea răsăriteană a continentului.

Sec. VII. Evoluția comunităților daco-romane se derulează pe fondul revărsărilor de noi valuri migratoare. În condițiile tulburărilor generate de deplasările masive ale unor etnii slave și turanice, populația locală de la nordul Dunării de Jos duce o existență discretă, neînregistrată de izvoarele scrise ale vremii, dar pusă în valoare de cercetările arheologice.

Sec. VII. Imperiul bizantin are mai multe înfruntări militare cu „Sclaviniile" din Balcani, cele mai multe fiind supuse, dar recunoscându-li-se dreptul de a-și păstra teritoriile în care se stabiliseră.

Sec. VII. Din Câmpia Pannonică avarii avansează spre răsărit în interiorul arcului carpatic, în special de-a lungul văii Mureșului, fiind interesați să dețină controlul asupra salinelor și a minelor, precum și spre a-și lărgi zonele de pășunat pentru turme și herghelii.

Sec. VII (mijloc). După ce a reușit, îndeosebi ca urmare a tenacității și deciziei împăratului Heraclius (610-641), să tranșeze în favoarea sa conflictul acerb cu Imperiul persan și să-i smulgă mai multe teritorii, Bizanțul nu a mai avut vigoarea de a face față ofensivei arabe și a pierdut — începând din deceniul al 4-lea — aproape toate provinciile asiatice și din nordul Africii, cu excepția Anatoliei, ceea ce i-a zdruncinat puternic potențialul economic și militar. În aceste condiții, Constantinopolul nu a mai dispus de mijloace eficiente pentru a-și reinstaura supremația în ținuturile de la nord de lanțul balcanic.

Sec. VII (mijloc). La moartea hanului Kubrat, uniunea tribală a bulgarilor situată la est de Marea Azov este antrenată într-un proces de disoluție, activizat de loviturile primite de la chazari. În timp ce unele comunități intră sub dominația Chaganatului chazar, o ramură a bulgarilor migrează spre cursul mijlociu al Volgăi, iar o alta avansează spre vest sub conducerea lui Isperih/Asparuh. Pentru un anume timp această din urmă ramură și-a fixat sălașele în așa-numitul *Onglos* („unghi"), situat în vecinătatea gurilor Dunării.

Circa 679. Bulgarii forțează trecerea Dunării și, după ce înfrâng armatele împăratului Constantin IV Pogonatul, se stabilesc în preajma Varnei, de unde își extind supremația și în regiunile înconjurătoare. Formațiunea „celor șapte triburi slave" este nevoită să le accepte dominația, la fel ca și localnicii traci romanizați.

681. În urma eșecurilor suferite pe câmpurile de luptă, Bizanțul recunoaște posesiunea triburilor bulgare asupra teritoriilor cucerite, unde ele pun bazele unui viguros hanat. Capitala sa avea să fie stabilită la Pliska, fiind strămutată mai târziu la Preslav.

Sec. VII-VIII. La fel ca și celelalte limbi romanice, româna își conturează trăsăturile specifice, diferențiindu-se treptat de latină.

Sec. VII-VIII. Triburile slave își continuă deplasările în Peninsula Balcanică, o parte a lor avansând până în Grecia, unde colonizează unele zone din jumătatea sa nordică. Pe de altă parte, grupurile stabilite în ținuturile nord-vestice ale Balcanilor se organizează în formațiuni politice autonome.

Sec. VIII (început). Pozițiile bulgarilor între Dunăre și lanțul Balcanilor se consolidează ca urmare a implicării lor în luptele pentru tron din Bizanț, la solicitarea diferiților pretendenți (705 — Iustinian II; 720 — Anastasios II), și a disputelor externe extenuante la care imperiul este antrenat aproape continuu.

Sec. VIII (a doua jumătate) — sec. IX (prima jumătate). Necropolele tumulare cu morminte de incinerație din centrul Transilvaniei (Apahida, Nușfalău, Someșeni) ar indica pătrunderea unui grup de slavi dinspre nord-vest, identificabil după anumite opinii cu croații albi.

Sec. VIII-IX. În Transilvania și în nordul Moldovei se individualizează un număr de așezări fortificate cu șanț și valuri de pământ, prevăzute cu palisade de lemn, reflectând anumite tendințe de organizare social-politică și o întărire a uniunilor de obști.

Sec. VIII-IX. Necropolele cercetate la nordul Dunării de Jos, îndeosebi cele din vecinătatea fluviului (Izvoru, Obârșia Nouă, Platonești etc.), caracterizate prin biritualism și diversitate rituală, indică o coloratură etnică neunitară. În general, mormintele de incinerație au fost puse pe seama slavilor, iar cele de înhumație au fost atribuite, în funcție de diferite criterii, românilor sau bulgarilor.

791. Carol cel Mare trimite o armată comandată de fiul său Pepin cel Scurt împotriva Chaganatului avar, căruia îi sunt smulse teritoriile vestice din vecinătatea Pădurii Vieneze.

796. Armatele lui Carol cel Mare provoacă o înfrângere decisivă avarilor, cucerind așa-numitul „ring“, principala reședință a chaganului, și capturându-i bogatul tezaur. Statul avar supraviețuiește doar la est de Dunăre, dar trebuie să accepte supremația politică a francilor.

Sec. VIII–sec. XI (prima jumătate). Evoluează cultura Dridu (denumită și cultura carpato-balcanică sau veche românească), răspândită în cea mai mare parte a spațiului carpato-dunărean, precum și la sud de Dunăre, numele său provenind de la localitatea omonimă din jud. Ialomița, unde, în anii 1956–1963, un colectiv condus de prof. Ion Nestor a cercetat o întinsă așezare, cuprinzând 31 de locuințe. Așezări de aceeași factură au fost depistate ulterior în câteva sute de puncte, răspândite în tot bazinul inferior al Dunării, majoritatea dispunând de locuințe semiadâncite și de suprafață, cu vetre și cuptoare din lut sau din piatră. Pe lângă diverse obiecte din metal, corn, os și lut, olăria ocupa un loc important în cadrul inventarului lor. Ceramica modelată cu mâna dispare în cea mai mare parte în sec. IX-X, generalizându-se speciile lucrate cu roata: cea brun-castanie, cu motive incizate, și cea cenușie-gălbuie, cu decor lustruit. Pe lângă trăsături moștenite din fondul local anterior, cultura Dridu conține și elemente asimilate de la comunitățile alogene, eterogenitatea etnică reflectându-se și în diversitatea ritualului funerar.

Sec. IX. Potrivit informațiilor împăratului-cărturar Constantin VII Porphyrogenetul, ungurii ar fi sălășluit în spațiul nord-pontic mai întâi în Levedia, apoi în Atelkuzu/Etelkuzu, ținut care ar fi fost situat în bazinul a cinci râuri: Baruh, Kubu, Trullos, Brutos și Seretos, ultimile trei identificabile cu Nistrul, Prutul și Siretul. Cercetările arheologice întreprinse până în prezent nu confirmă stabilirea lor durabilă în regiunile est-carpatice, unde au pătruns doar ocazional, cu prilejul unor incursiuni războinice.

803. După unele tentative de a se debarasa de statutul de vasalitate, avarii sunt din nou zdrobiți de franci, astfel că se produce destrămarea chaganatului și asimilarea populației sale. Profitând de dezastrul lor în confruntările cu francii, oștile lui Krum pătrund în valea Tisei și anexează la Hanatul bulgar unele teritorii ce aparținuseră chaganatului.

811. Decis să tranșeze în favoarea Bizanțului un conflict perpetuat de mai mulți ani, împăratul Nicephor I întreprinde o amplă campanie contra Hanatului bulgar, soldată cu distrugerea capitalei sale de la Pliska. La retragerea din Bulgaria, armatele bizantine sunt surprinse și distruse în defileele Balcanilor de armatele lui Krum, însuși bazileul pierzându-și viața în luptă.

813. După asaltul nereușit asupra Constantinopolului, Krum cucerește Adrianopolul și deportează mai multe mii de prizonieri în „Bulgaria de la nord de Istros“, formulare dintr-o cronică bizantină anonimă ce reflectă extinderea temporară a dominației hanatului în stânga marelui fluviu, sugerată, de altfel, și de analele france.

818. Aflate în conflict cu bulgarii, triburile slave ale timoceanilor și abodriților se repliază în *Dacia* nord-dunăreană, încercând să se pună sub protecția francilor.

837. Flota bizantină readuce populația adrianopolitană surghiunită la nordul Dunării Inferioare în locurile ei de origine. Nereușind să dejoace cu forțe proprii acțiunea Bizanțului, bulgarii au chemat în ajutor călăreții unguri din regiunile nord-pontice, dar și aceștia au fost respinși. Cu prilejul acestor evenimente a avut loc o primă pătrundere a ungurilor în preajma Dunării.

860. Expediție navală a principilor varegi Askold și Dir, care acaparaseră puterea la Kiev, asupra Constantinopolului, pe un traseu ce urma linia litoralului vestic al Mării Negre.

862. Ungurii sunt semnalați pentru prima dată pe scena politică central-europeană, unde se implică în conflictul dintre Ludovic Germanicul, împărat al francilor răsăriteni și rege al Germaniei, și Ratislav, cneaz al Moraviei Mari, la solicitarea acestuia din urmă.

863. Misionarii bizantini Constantin/Chiril și Metodiu, originari din Thessalonik, ajung în Moravia, unde vor desfășura o activitate laborioasă, soldată cu impunerea alfabetului slavon (glagolitic) și traducerea textelor liturgice în slavă, ceea ce i-a conferit acesteia statutul de limbă a serviciului religios.

865. Boris acceptă convertirea sa (primind numele de Mihail) și a supușilor săi.

881. Un detașament de unguri și cabari *(Cowari)* întreprinde o expediție până în vecinătatea Vienei, unde au ajuns traversând Carpații Păduroși, probabil prin pasul Verecke.

892. Regele german Arnulf solicită bulgarilor să nu mai permită vinderea sării în Moravia, cu care se găsea în stare de război. Sarea respectivă este posibil să fi provenit din Transilvania.

894. Aflați în conflict cu țarul Simeon cel Mare, bizantinii reușesc să-i determine pe unguri să atace Bulgaria, flota lor ajutându-i să treacă Dunărea.

896. Pentru a evita alte atacuri ale ungurilor, bulgarii se aliază împotriva lor cu pecenegii și le distrug sălașele din spațiul nord-pontic. În fața acestui grav pericol, ungurii decid să se stabilească în Câmpia Pannonică, teritoriile lor intrând în posesia confederației tribale a pecenegilor.

Sec. IX–X. Din această perioadă datează bogatul tezaur de la Sânnicolau Mare (jud. Timiș), descoperit în anul 1799 și păstrat în prezent la Kunsthistorisches Museum din Viena. Acesta cuprinde un număr de 23 vase din aur, cu ornamente de mare diversitate tematică și de înaltă factură artistică, purtând pecetea artei orientale. Apartenența tezaurului continuă să rămână controversată, cei mai autorizați specialiști optând pentru atribuirea sa avarilor, bulgarilor sau ungurilor.

Sec. IX (a doua jumătate)–sec. X. Utilizarea intensă a așa-numitului drum „de la varegi la greci“, care lega Scandinavia cu Constantinopolul. De la gurile Niprului până la Bosfor navigația se făcea de-a lungul țărmului vest-pontic.

Circa 900. După strămutarea ungurilor în Câmpia Pannonică, teritoriile lor din spațiul nord-pontic, din vecinătatea cursului inferior al Nistrului, sunt ocupate de pecenegi, care le folosesc și drept baze de atac spre vest și sud-vest.

Circa 900. Urmare a unei evoluții social-politice ascendente, se consolidează mai multe formațiuni statale româno-slave: voievodatul lui Gelu în partea centrală a Transilvaniei, cel al lui

Menumorut în Crișana și cel al lui Glad în Banat. La scurt timp după stabilirea în câmpia de la Dunărea Mijlocie, Arpad își trimite detașamentele de călăreți pentru a le supune autorității sale. În *Terra Ultrasilvana*, voievodul românilor (*dux Blacorum*) Gelu a opus o dârză rezistență căpeteniei maghiare Tuhutum (Tétény) și și-a găsit sfârșitul în timpul înfruntărilor militare. Ceilalți doi dinaști s-au luptat, de asemenea, cu invadatorii, dar, considerând că nu au șanse de a rezista, au consimțit să se supună.

Sec. X. La Basarabi (fost Murfatlar)(jud. Constanța) funcționează o comunitate monahală, căreia îi aparținea o biserică cu trei paraclise, camere funerare și chilii săpate într-un masiv calcaros. Pe pereții așezământului au fost incizate sau pictate chipuri de sfinți, însemne cruciforme, imagini zoomorfe etc.

934. Pecenegii traversează Dunărea și, în alianță cu ungurii și bulgarii, atacă Imperiul bizantin.

941. Expediție navală rusă asupra Bizanțului, încheiată printr-un eșec total.

943. O inscripție în piatră descoperită la Mircea Vodă în sudul Dobrogei menționează pe un anume jupan Dimitrie.

944. Cneazul kievian Igor organizează o altă campanie împotriva Imperiului bizantin, dispunând atât de flotă cât și de trupe terestre, secondate de pecenegi, dar darurile trimise de Roman I Lekapenos și promisiunea de a încheia un tratat comercial favorabil l-au determinat să-și oprească oștile la Dunăre și să se reîntoarcă în Rusia.

948. Principele maghiar Bulcsú este botezat la Constantinopol, naș fiindu-i împăratul Constantin VII.

Circa 950. În *Cartea* sa *de învățătură către fiul Roman*, cunoscută îndeosebi sub titlul *De administrando imperio*, Constantin VII Porphyrogenetul relevă existența unei populații romanice în nord-vestul Peninsulei Balcanice.

Sec. X (mijloc). Este ascuns bogatul tezaur de dirhemi arabi provenind dintr-o localitate neidentificată din Maramureș, recuperat în 1904, și conținând circa 400 de piese din argint bătute de emiri Samanizi la sfârșitul sec. IX și în prima jumătate a sec. X.

953/954. După ce este convertit la curtea constantinopolitană, dinastul ungur Gylas/Gyula revine în propria-i țară însoțit de episcopul Hierotheus, care urma să extindă opera de evanghelizare asupra întregii populații și să devină primat al bisericii din Ungaria.

955, aug. Ungurii suferă o grea înfrângere la Lechfeld, în apropiere de Augsburg, din partea regelui Otto I (viitor împărat din 962), care pune capăt atacurilor lor prădalnice în Occident și grăbește procesul de sedentarizare a comunităților nomade din pusta Pannoniei.

967–971. Teatru de război bizantino-bulgaro-rus la Dunărea de Jos. Având dificultăți în confruntările cu Țaratul bulgar, Bizanțul solicită ajutorul cneazului kievian Sviatoslav, care însă, după cucerirea unor teritorii de la sudul Dunării, a refuzat să le predea imperiului. Această atitudine l-a obligat pe Ioan I Tzimiskes (969-976) să întreprindă o amplă campanie împotriva lui Sviatoslav, care doar după o rezistență îndârjită a consimțit să părăsească nord-estul Peninsulei Balcanice. În urma acestei expediții victorioase, Imperiul bizantin și-a extins din nou hotarele până pe cursul Dunării Inferioare. Încă înainte de încheierea operațiunilor militare, pe când se purtau lupte la Dristra (=Silistra), emisari ai unor cetăți de la nordul marelui fluviu s-au prezentat la bazileu spre a se pune sub protecția sa.

971. În cadrul organizării administrative și militare a regiunilor cucerite, împăratul Ioan I Tzimiskes constituie thema Paristrion / Paradunavon, corespunzând cu actualul teritoriu al Dobrogei și al Bulgariei de nord-est, și strategia Mesopotamia Occidentală, aceasta din urmă, situată probabil în Delta Dunării și în preajma sa, având o existență efemeră.

976. Unul din comitopulii bulgari — David — este omorât de vlahii nomazi la „Stejarii frumoși", loc situat între Castoria și Prespa. Informația este consemnată într-o interpolare la cronica lui Ioannes Skylitzes, făcută probabil la sfârșitul secolului al XI-lea.

988. Convertirea rușilor la inițiativa cneazului kievian Vladimir, printr-o strânsă conlucrare cu misionarii bizantini.

Sec. X (a doua jumătate)–sec. XI (prima jumătate). Pecenegii distrug așezările întărite grupate între Răut și Nistru, atribuite de unii cercetători tiverților.

Sec. X (a doua jumătate)–sec. XI. Pe teritoriul Ungariei și în unele zone învecinate din Slovacia, Serbia, Croația, Slovenia și Transilvania evoluează cultura Bjelo-Brdo, ce reflectă conviețuirea ungurilor cu grupuri etnice slave, romanice etc.

1000. Creștinarea oficială a ungurilor patronată de Vajk, devenit după botez Ștefan I, ulterior sanctificat de biserica romano-catolică.

1001. Pentru a prelua controlul asupra axului dunărean, Imperiul bizantin reia ofensiva în jumătatea răsăriteană a Țaratului bulgar, care, după moartea lui Ioan Tzimiskes, reușise să redobândească teritoriul dintre Balcani și marele fluviu.

1002/1003. Război pornit de Ștefan I cel Sfânt împotriva voievodului transilvănean Gyula, unchiul său, nedispus să accepte convertirea.

Sec. XI (început). În voievodatul bănățean, având reședința la Morisena, domnește Ahtum, un urmaș al lui Glad, ceea ce relevă o stăpânire ereditară. Ahtum fusese botezat „în ritul grecilor" la Vidin, iar în capitala sa se afla o mănăstire cu hramul Sf.Ioan Botezătorul. Disponibilitățile militare ale voievodului l-au încurajat să adopte o atitudine sfidătoare față de interesele regelui Ștefan I, percepând vamă de la supușii acestuia pentru sarea transportată pe Mureș, imprudență ce a generat un conflict care se va dovedi fatal pentru dinastul din Banat.

1018. Armatele lui Vasile II Bulgaroctonul cuceresc ultimele posesiuni ale bulgarilor din vestul Balcanilor și pun capăt existenței Primului Țarat. Hotarele nordice ale imperiului revin de-a lungul întregului curs inferior al Dunării, astfel că legăturile cu regiunile de la nordul fluviului se activizează și se amplifică.

1018–1019. Evocând luptele pentru tronul kievian, o scriere islandeză — *Eymundar páttr* — menționează în tabăra lui Sviatopolk pe vlahi (*Blókumenn*).

1020. Un decret emis de Vasile II stipulează obediența confesională a vlahilor „din toată Bulgaria" față de arhiepiscopia din Ohrida.

1025/1027, 1032/1033, 1034, 1035 și 1036. Atacuri succesive ale pecenegilor în Imperiul bizantin, cu participarea confederațiilor tribale stabilite în arealul de câmpie din sudul Moldovei și al Munteniei, de unde dispare cea mai mare parte a așezărilor localnicilor.

1046. Gerard, episcop de Cenad, important reformator al vieții clericale, cade victimă unei răscoale cu tentă anticreștină. Biserica decide canonizarea sa în anul 1068.

1046. Două triburi pecenege conduse de Kegen obțin permisiunea de a se stabili la sudul Dunării în Imperiul bizantin, fiind urmate la scurt timp de alte 11 triburi, de sub comanda lui Tyrach, obligate să migreze din stepele nord-pontice din cauza presiunii uzilor, care, de altfel, au pus imediat stăpânire pe domeniile lor. Prezența masivă a elementului peceneg în Balcani, nedispus să se conformeze rigorilor traiului sedentar, a condus la destabilizarea sistemului administrativ bizantin din regiune timp de mai multe decenii.

Sec. XI (a doua jumătate)–sec. XII. În centrul și jumătatea meridională a Moldovei (exceptând zonele de stepă) și în estul Munteniei evoluează cultura Răducăneni, care preia numeroase elemente din cultura Dridu. Așezările cuprindeau atât locuințe de suprafață, cât și de tip bordei și semibordei. În inventarul lor ceramic, alături de oalele-borcan, o pondere foarte însemnată o dețineau căldările de lut.

Sec. XI (a doua jumătate). La Axiopolis, cetate situată la 3 km sud de Cernavodă, ființează un centru episcopal.

1054. Marea schismă divizează tranșant biserica greacă de cea romană, după secole de dispute în sfera dogmatică și pentru preeminența spirituală.

1064. Uzii trec în masă în Imperiul bizantin, provocând mari distrugeri. Între așezările afectate de migrația lor se numără și Dinogetia-Garvăn. După plecarea uzilor, cumanii își extind dominația până spre gurile Dunării.

1066. Răscoală a grecilor, vlahilor și bulgarilor din Thesalia. Vlahii și bulgarii se manifestă mai activ în momentul când în fruntea celor revoltați ajunge Niculiță din Larissa.

1071. An cu totul nefast pentru Imperiul bizantin: Roman IV Diogene suferă o grea înfrângere din partea turcilor selgiucizi la Mantzikert și cade prizonier, Bari este cucerit de normanzii lui Robert Guiscard, iar Belgradul cade în mâinile ungurilor.

1075. Într-un act de danie al regelui Geza I sunt menționate cetățile de la Bihor (*Bichor*) și Turda, la aceasta din urmă percepându-se vama pentru comerțul cu sare.

1075–1078. Kekaumenos își redactează *Sfaturile și povestirile*, în care relatează revolta din 1066 și vorbește despre originea dacică a vlahilor din Epir, Macedonia și Elada, pe care îi consideră veniți din nord-vestul Peninsulei Balcanice.

Sec. XI (deceniul 8). Populația paristriană este desemnată de cronicarul Michael Attaliates ca „jumătate barbară“ (*mixobarbaroi*), ceea ce reflecta nu numai diversitatea sa etnică, ci și o „barbarizare“ culturală, fapt confirmat parțial de cercetările arheologice întreprinse în așezările urbane din Dobrogea și nord-estul Bulgariei.

Circa 1076. Vestarhul Nestor al Paradunavonului se pune în fruntea răsculaților localnici, aliați cu pecenegii, și pradă regiunile de la sud de Munții Balcani, ca expresie a nemulțumirii create de măsurile fiscale impuse de logothetul Nikephoritzes.

1078. Cumanii atacă pentru prima dată Bizanțul, avansând în alianță cu pecenegii până la Adrianopol.

Sec. XI (ultimele decenii). Dintr-o variantă a vechii cronici turcești *Oghuz-name*, inclusă într-o lucrare a lui Abu'l-Ghazi (1603–1663), reiese că țara românilor (*Ulâg*) ar fi fost supusă de eroul eponim al cumanilor, Kipceak.

1083. Bela III dăruiește unei mănăstiri din Nitra trei nave care asigurau transportul sării pe Mureș, cu escale la Arad.

1085–1086. Conduși de Kutesk, cumanii pătrund prin pasul Verecke în nord-estul Ungariei, dând curs solicitării fostului rege Salomon, care, drept recompensă pentru sprijinul dat la redobândirea tronului, le promisese cedarea Transilvaniei, proiect zădărnicit prin intervenția fermă a armatelor lui Ladislau I cel Sfânt.

Sec. XI (mijlocul deceniului 9). Comunitățile din Paristrion, în alianță cu pecenegii, se desprind temporar de sub autoritatea Constantinopolului, înlocuită cu cea a unor conducători locali: Tatos (numit și Chalis), Sesthlav și Satza, care aveau în stăpânire Dristra, Vicina și alte orașe. Originea lor etnică continuă să facă obiectul disputelor istoriografice.

1091 (început). În vederea confruntării cu pecenegii, împăratul Alexios I însărcinează pe cezarul Nicephor Melissenos să facă recrutări și din rândul vlahilor.

1091, apr. 29. Armatele bizantine comandate de Alexios I Comnenul, având de partea lor și pe cumani, provoacă o înfrângere decisivă pecenegilor la Lebunion.

1091–1092. Expediție de amploare a cumanilor în Transilvania și Ungaria, unde au pătruns din Moldova prin trecătorile din Carpații Orientali.

1092–1093. Reforma monetară inițiată de Alexios I Comnenul, având repercusiuni nu numai în Imperiul bizantin, ci și la nordul Dunării.

1094–1095. Răspunzând solicitării unui pretendent la coroana imperială, pretins fiu al lui Roman IV Diogene, cumanii trec Dunărea în Bizanț, fiind ajutați să traverseze trecătorile Balcanilor de către vlahi. Capturarea pretendentului și înfrângerea turanicilor duce la eșecul expediției.

Sec. XI (sfârșit). Pe o piatră funerară de la Sjonhem din insula Gotland, românii sunt nominalizați în grafie runică sub forma *Blakumen*.

Sec. XI (sfârșit)–sec. XII (început). Făcând un bilanț al domniei lui Alexios I Comnenul (1081–1118) în cronica sa universală, terminată în ultimii ani ai secolului al XII-lea, patriarhul monofizit Mihail Siriacul enumeră pe vlahi (*Balakâye*) între populațiile care au creat dificultăți imperiului.

Sec. XII (primii ani). Comunitățile vlahilor din preajma așezămintelor monahale de pe muntele Athos, care aprovizionau pe călugări cu produse alimentare, sunt îndepărtate din regiune în urma intervenției unor egumeni la împăratul Alexios I.

Sec. XII (prima jumătate). Colonizări ale secuilor în sudul și sud-estul Transilvaniei.

1111. Apar atestați în documente episcopii romano-catolici de Cenad și de Transilvania.

1111 și 1113. Mențiuni documentare ale lui *Mercurius princeps Ultrasylvanus*.

1113. Izvoarele diplomatice fac referiri la comitatul Bihor.

1113/1118. La Lavra Pecerskaia de lângă Kiev se încheie redactarea cronicii *Povestirea vremurilor de demult (Povest' vremennykh let)*, care oferă informații importante asupra ciocnirilor dintre *volohi* și unguri, după ce aceștia din urmă pătrund din stepele ponto-caspice în bazinul mijlociu al Dunării.

1114. Hoarde ale cumanilor, care prădaseră în zona Vidinului, sunt urmărite la nordul Dunării de un detașament bizantin.

1124. Secuii și pecenegii alcătuiesc un corp al armatei regelui ungur Ștefan II angajate în luptele cu cehii.

1141–1162. Perioadă corespunzând cu domnia regelui Geza II, când în Transilvania se așează loturi importante de coloniști germani, „oaspeții“ fiind atrași de remiterea unui fond financiar consistent și de diverse privilegii.

1146/1147. Prima atestare scrisă a brodnicilor, aflați în serviciul cnejilor ruși.

1148. Drept ripostă la raidurile cumanilor în Bizanț, Manuel I Comnenul organizează o campanie la nordul Dunării, trecând pe lângă „muntele Tenu Ormon“ și capturând o căpetenie a

„barbarilor“, Lazăr, antroponim creștin care ar sugera că era avut în vedere fie un șef local aliat al turanicilor, fie un cuman convertit.

1154. Geograful arab Idrisi, aflat în slujba regelui normand Roger II din Sicilia, întocmește o hartă în care sunt figurate numeroase localități din Dobrogea și de la nordul Dunării Inferioare, din păcate majoritatea cu numele mult deformat.

1157. Cea mai veche mențiune scrisă a Episcopiei de Halici, sub a cărei obediență canonică este posibil să fi intrat în deceniile următoare și populația din zonele septentrionale ale Moldovei.

1159. Un pretendent la tronul Rusiei haliciene, Ivan Rostislavici, zis Berladnicul, pradă împreună cu cumanii două corăbii ale pescarilor halicieni la gurile Dunării. Atacul pe care îl întreprinde ulterior asupra Haliciului împreună cu 6 000 de berladnici și „mulți“ cumani este respins fără mari eforturi de oștile cneazului Iaroslav Osmomîsli.

1160. Berladnicii sunt menționați în vecinătatea gurilor Niprului, unde inițiază un atac asupra Oleșiei.

1164. Evadat din închisoarea unde fusese aruncat de Manuel I, Andronic Comnenul încearcă să se refugieze în Rusia haliciană, dar este prins de către *vlahi* și predat urmăritorilor săi.

1166. Aflat în război cu Regatul ungar, Manuel I trimite pe Leon Vatatzes să atace Transilvania cu o armată în rândul căreia fuseseră recrutați și vlahi. Despre reprezentanții acestei etnii cronicarul Ioannes Kinnamos pretinde că ar fi descendenții colonilor veniți din Italia, notificare ce probează conștiința originii lor romane.

1171. Cistercienii fondează o mănăstire la Igriș (jud. Timiș).

1172–1196. Notarul anonim (magister P.) al regelui Bela III elaborează *Gesta Hungarorum*, lucrare deosebit de prețioasă pentru istoria stabilirii ungurilor în Câmpia Pannonică, ca și pentru stadiul organizării formațiunilor politice româno-slave din Transilvania, Crișana și Banat.

1176. *Leustachius Voyvoda* este nominalizat în documente, acesta fiind probabil identic cu persoana omonimă ce deținea în 1164 demnitatea de comite de Dăbâca.

1177. Atestări documentare ale comitatelor Clujului, Albei și Timișului.

1184. Cumanii colonizați de autoritățile imperiale bizantine în Moglena intră în conflict cu călugării de la Lavra, între altele și pentru că încercau să-și aservească păstorii vlahi și bulgari.

1185 (toamna). Se declanșează o mare revoltă a vlahilor și bulgarilor din Balcani împotriva administrației bizantine, condusă de frații Asan și Petru.

1185–1195. Pe parcursul întregii domnii a lui Isaak II Anghelos au loc înfruntări sângeroase între bizantini și vlaho-bulgari, care au beneficiat și de sprijinul constant al cumanilor și de acela ocazional al românilor de la nordul Dunării. Reușind să-și înfrângă adversarii, Asăneștii au pus bazele unui stat independent — al Doilea Țarat bulgar —, cu capitala la Târnovo, care avea să dăinuiască vreme de peste două secole.

1186. Referirea la „oaspeții“ din Transilvania (*Ultra sylva*), de la care Bela III percepea importante venituri, privește desigur pe sași.

1189. Petru se oferă să-i pună la dispoziție lui Friedrich I Barbarossa un număr de 40 000 arcași vlahi și cumani, spre a-i folosi împotriva bizantinilor, care se manifestau cu ostilitate față de cruciații ce traversau Peninsula Balcanică în drum spre Locurile Sfinte. Monarhul german respinge propunerea pentru că Petru îi pretindea în schimb recunoașterea titlului imperial.

Pe de altă parte, dincolo de anumite divergențe, el sconta totuși pe cooperarea Constantinopolului.

1191, dec. 20. Un document papal menționează pentru prima dată prepozitura Sibiului drept biserică a germanilor transilvăneni, fondată desigur încă într-o perioadă anterioară.

1196. Asasinarea lui Asan de către Ivancu, o rudă a sa, care fuge din țarat și intră în serviciul Bizanțului.

1197. După înlăturarea succesivă a lui Asan și a lui Petru, tronul revine fratelui lor mai mic, Ioniță, zis Kaloianul (1197–1207), care continuă luptele cu Bizanțul pentru consolidarea statului său.

Circa 1198–1199. Un hrisov acordat de marele jupan Ștefan Nemania din Serbia atestă organizarea vlahilor în judecii (*sudstvo*), în fruntea acestei vechi forme de organizare găsindu-se atunci Radu și Gheorghe.

1199. Desfășurarea unei vânători regale în Maramureș (*Maramorisio*) prilejuiește cea dintâi mențiune scrisă a acestei regiuni.

1199. Eșec al expediției conduse de Alexios III Anghelos împotriva lui Chrysos, o căpetenie a vlahilor din zona muntoasă a Macedoniei, care anterior se manifestase ostil față de Asănești.

Circa 1200. În faimoasa epopee *Nibelungenlied,* capodoperă a liricii germane medievale, este menționat un anume duce Râmunc din "țara vlahilor" (*Vlâchen lant).*

Circa 1202. Întemeierea mănăstirii cisterciene de la Cârța (jud. Sibiu) de către monahii de la Igriș.

1204. Sfântul Scaun se adresează episcopului de Oradea și unui ierarh din Ungaria pentru a intreprinde măsuri care să conducă la aducerea unor biserici ortodoxe sub jurisdicția confesională a Romei.

1204, apr. 13. Cucerirea Constantinopolului de către participanții la cea de-a IV-a cruciadă, urmată de divizarea Imperiului bizantin și de crearea unor organisme statale ale „francilor", între care cel mai puternic a fost Imperiul latin de Răsărit.

1205. Rivalitatea statului Asăneștilor cu Imperiul latin de Răsărit pentru supremația în sud-estul Peninsulei Balcanice conduce la confruntări tranșante, care dau câștig de cauză lui Ioniță, învingător în lupta de lângă Adrianopol, unde împăratul Balduin I de Flandra cade prizonier.

1206. Andrei II își adaugă titlul de „rege al Haliciului și al Vladimirului", ceea ce reflectă veleitățile Coroanei ungare de a-și extinde dominația asupra Rusiei de Sud-Est.

1207. Ioniță eșuează în încercarea de a cuceri Thessalonikul, găsindu-și moartea în circumstanțe insuficient limpezite. După anumite informații, ar fi fost victima unui complot în care fuseseră implicați cumanii.

1208 (vara). Împăratul latin de la Constantinopol Henric I înfrânge forțele vlaho-bulgarilor și cumanilor la Philippopolis (actualul Plovdiv), consolidându-și autoritatea în Tracia și Macedonia.

1208–1235. La capitlul din Oradea este înregistrată judecarea a 389 de pricini, în cadrul cărora la majoritatea inculpaților s-a aplicat proba fierului roșu.

Circa 1210. Un corp expediționar, alcătuit din sași, români (*Olaci*), secui și pecenegi, comandat de comitele Ioachim din Sibiu, este trimis din inițiativa regelui Andrei II în ajutorul țarului vlaho-bulgar Borilă (1207–1218).

Sec. XIII (primele decenii). Începe construcția bazilicii romanice de la Cisnădioara aparținând sașilor.

Circa 1210–1218 și 1220–1230. În două lucrări ale islandezului Snorri Sturluson (1178–1241) — *Saga Sf. Olaf* și *Cercul lumii (Heimskringla)* — este amintită o „țară a vlahilor" (*Blökumannaland)* în Peninsula Balcanică.

1211. Pentru a face față incursiunilor cumanilor și pentru a consolida stăpânirea regatului în sud-estul Transilvaniei, Andrei II cheamă cavalerii teutoni în Țara Bârsei, unde le conferă însemnate privilegii.

1213. Prima atestare scrisă a cetății Cluj (*castrum Clus*).

1215. În poemul *Die Klage (Tânguirea)* apare referirea la *Sigehêr von Walâchen.*

Sec. XIII (prima jumătate). Din această perioadă datează depozitul de la Șelimbăr din apropierea Sibiului, descoperit în anul 1879 și cuprinzând 57 de obiecte din fier și un așa-numit *urceolus*, piesă de cult din bronz având forma unui cap de bărbat, cu analogii apropiate în mediul german central-european. Depozitul a aparținut probabil comunității locale săsești.

1222. Andrei II acordă așa-numita „Bulă de aur", prin care nobilimea regatului dobândește importante privilegii.

1222. *Terra Blacorum/Blachorum*, corespunzând probabil cu zona Făgărașului (Țara Oltului), este menționată într-o diplomă a lui Andrei II, confirmată printr-o bulă a papei Honoriu III. Chiar dacă cele două acte ar avea un caracter apocrif, precum admit unii medieviști, ele nu au fost concepute mai târziu de mijlocul secolului al XIII-lea.

1223. Pătrunși pentru prima dată în arealul ponto-caspic, mongolii provoacă o grea înfrângere coaliției formate din cumani și ruși în bătălia de pe râul Kalka.

1224. Printr-o diplomă emisă în cancelaria regală — așa-numita *Andreanum* — , Andrei II concede largi privilegii coloniștilor sași, ale căror domenii se mărgineau cu „pădurea românilor și pecenegilor" (*Silva Blacorum și Bissenorum*).

1225. Nesocotirea autorității regale atrage expulzarea Ordinului teutonic din Țara Bârsei, iar intervențiile repetate ale Scaunului apostolic pe lângă suveranii unguri de a reveni asupra acestei decizii rămân fără rezultat.

Circa 1225–1230. Este îngropat bogatul tezaur monetar de la Hotin, compus din peste o mie de monede, din care au fost recuperate 851 piese întregi și fragmentare, cele mai multe fiind bracteate germane din secolele XII-XIII.

1227. Un grup de cumani solicită arhiepiscopului de Strigoniu convertirea la creștinism.

1228. Crearea unei episcopii a cumanilor în sud-vestul Moldovei, nord-estul Munteniei și sud-estul Transilvaniei prin implicarea papalității.

1230 (primăvara). Prin strălucita victorie de la Klokotnitza asupra împăratului de la Thessalonik, Ioan Asan II (1218–1241) devine cel mai influent dinast din Peninsula Balcanică, imperiul Asăneștilor atingând apogeul puterii sale.

1233. În titulatura oficială a Arpadienilor apare și titlul de „rege al Bulgariei și Cumaniei“, considerat a fi consecința succeselor din războiul cu bulgarii din anul 1231, soldat, între altele, cu crearea banatului Severinului.

1234, nov. 14. O scrisoare a papei Grigore IX relevă că românii (*Walati, Walathi*) din Episcopia cumanilor ignoră autoritatea titularului diecezei, că dispun de propriii lor „pseudoepiscopi“ de rit grecesc, adică ortodox, și că atrag la credința lor pe unguri, pe sași și pe alți enoriași catolici.

1235. Biserica bulgară este ridicată la rang de patriarhie. Autoritatea sa confesională s-a extins temporar probabil și la nordul Dunării.

1235. Prima atestare documentară a Brașovului cu numele de Corona în *Catalogus Ninivensis II*.

1235. Adunarea notabilităților tribale (*kuriltai*-ul) mongole decide organizarea unei invazii de amploare în Europa, comanda supremă fiind încredințată lui Batu, nepotul lui Gingis-han.

1236. Marea invazie mongolă începe prin atacul populațiilor din bazinul Volgăi: bulgari, cumani, mordvini, bașchiri etc.

Circa 1236. Într-o poezie a lui Neidhart din Reuenthal (Riuwental) românii (*Vlâchen*) sunt amintiți între grupurile etnice transilvănene alături de secui, germani și unguri.

1237–1240. Mongolii invadează și supun cnezatele rusești și regiunile ponto-caspice stăpânite de cumani și alani.

1237. Papa Grigore XI sprijină acțiunile prozelitice ale dominicanilor în Țara Severinului.

1239. Hanul cuman Kuthen (Kötöny) se refugiază în Regatul ungar împreună cu 40 000 de războinici. Aproximativ în aceeași perioadă, 10 000 de cumani reușesc să treacă la sudul Dunării cu toată opoziția Asăneștilor, stabilindu-se ulterior în Macedonia și Tracia.

1240, dec. 6. Cucerirea și prădarea Kievului de armatele lui Batu.

1241 (primele luni). Mongolii pornesc ofensiva asupra Poloniei și Ungariei. După cucerirea Cracoviei și distrugerea Poloniei Mici, armata condusă de ducele Sileziei Henric II este înfrântă la Wahlstatt, lângă Liegnitz, la 9 aprilie. Principalul corp al mongolilor, comandat de Batu, ajutat de Sübödai, forțează trecerea Carpaților Păduroși prin pasul Verecke și pătrunde în Ungaria, unde zdrobește oștile lui Bela IV la 11 aprilie, la Mohi, pe râul Sajó.

1241. În drum spre Regatul ungar, mai multe contingente mongole străbat regiunile extracarpatice românești. Corpul condus de Kadan și Büri pătrunde prin nordul Moldovei, apoi traversează Carpații Orientali și cucerește Rodna și Oradea. Un detașament mongol distruge așezarea întărită de la Bâtca Doamnei-Piatra Neamț de pe valea Bistriței, iar un alt corp, comandat de un anume Bochetor (*ba'atur* ?), trece Siretul și ocupă Episcopia cumanilor. În cadrul acelorași acțiuni, oștile avându-l în frunte pe Böcek străbat teritoriile *Kara-Ulagh*-ilor (= „românilor negri“) și-i înfrâng pe *Ulagh* (români). Tentativa detașamentelor de români și secui (*Ollaci et Siculi*) de a-i opri pe năvălitori la trecătorile Carpaților Orientali nu a fost încununată de succes. Pătrunzând în Țara Bârsei prin pasul Oituz, mongolii nimicesc armata voievodului Transilvaniei, iar la 11 aprilie devastează Sibiul, pentru ca apoi să înainteze spre Câmpia Pannonică, spre a face joncțiunea cu Batu.

1242. Aflând de moartea marelui han Ögödai, survenită la 11 decembrie 1241, Batu decide retragerea armatelor sale din Ungaria. În drum spre întoarcere, un corp mongol a străbătut Serbia, Bulgaria și Dobrogea, iar un altul Transilvania. Zona de câmpie de la nordul gurilor

Dunării a rămas sub ocupația directă a mongolilor, intrând în componența Hoardei de Aur.

1246. Papa Inocențiu IV intervine pe lângă clericii de la Ierusalim pentru a mijloci eliberarea robilor greci, bulgari, ruși și români (*Blacci*), vânduți musulmanilor de către negustorii italieni.

1247. Țara Hațegului (*terra Harszoc*) apare într-o primă atestare documentară.

1247. Pe când se întorcea de la reședința marelui han de la Karakorum, ca sol al papei, Giovanni da Pian di Carpine menționează că ar fi întâlnit pe un principe „rutean“ Olaha, aflat în drum spre mongoli. Potrivit unor opinii, antroponimul Olaha ar deriva de la etnonimul unguresc *oláh* ce desemna pe români.

Sec. XIII. Utilizându-se materiale de construcție provenind din ruinele Sarmizegetusei romane, este ridicată biserica de la Densuș (jud. Hunedoara), cu plan pătrat și absidă semicirculară.

1247, iun. 2. Prin *diploma ioaniților*, Bela IV acorda Casei ospitalierilor din Ierusalim Țara Severinului și numeroase alte privilegii. Actul este de o importanță majoră întrucât oglindește fidel realitățile politice și sociale românești dintre Carpații Meridionali și Dunăre, unde sunt atestate două voievodate și două cnezate: în dreapta Oltului voievodatul lui Lython (Litovoi) și cnezatele lui Ioan și Farcaș, iar în stânga Oltului voievodatul lui Seneslav.

Sec. XIII (mijloc). În *Weltchronik*, lucrare în versuri aparținând lui Rudolf von Ems, se amintește tangențial o „țară“ a „vlahilor sălbatici“.

Sec. XIII (mijloc). *Geografia* cărturarului armean Vardan din Pardsepert localizează neamul românilor (*Ulachaț*) în vecinătatea rușilor.

1250. Bela IV informează pe papă că pierduse autoritatea în unele regiuni din vecinătatea Regatului ungar — *Ruscia, Cumania, Brodnic* și *Bulgaria* —, acestea trecând sub dominația mongolilor.

Circa 1250–1265. Portulanul *Lo compasso da navegare*, întocmit la Pisa, nominalizează mai multe așezări portuare pe țărmul vest-pontic: *Caliacra, Pangalia, Costanza, Grosseto, San Georgi, Vecina, Aspera, Saline, Licostoma, Elexe* etc.

1252, aug. 20. Proprietăți ale românilor din Cârța (*Kyrch*) sunt amintite într-o diplomă emisă de Bela IV alături de domenii ale sașilor și secuilor din sudul și sud-estul Transilvaniei.

1253–1255. Emisarul regelui Franței Ludovic IX cel Sfânt la marele han, franciscanul flamand Wilhelm de Rubruck, apreciază că stăpânirea mongolilor se extindea și la sud de Dunăre și că Țaratul Asăneștilor le devenise tributar. Totodată, el menționează că românii (*Blaci*) mergeau la curtea lui Batu-han pentru a-i oferi daruri.

1254–1268. Poemul *Biterolf und Dietleib* menționează pe un anume *Râmunge ûz der Wlâchen lant*, antroponim preluat desigur din *Nibelungenlied*.

1256, dec. 16. O diplomă a lui Bela IV conceda arhiepiscopului de Strigoniu (Esztergom) dreptul de a percepe dijmă de la secui și români.

1257. Bela IV acceptă să împartă autoritatea în regat cu fiul său Ștefan, acesta din urmă preluând conducerea în teritoriile de la est de Tisa și primind titlul de *dux Transilvanus*.

1257. Bolohovenii sunt înfrânți de armatele cneazului halician Daniil Romanovici, după această dată nemaifiind atestați în izvoare.

1260, iul. 12. În marea confruntare de la Kreussenbrunn de pe Morava cu regele Boemiei, Ottokar (Přemysl Otakar) II, oștile lui Bela IV au avut în componență și importante contingente de români, secui, cumani etc., dar cu toate acestea au suferit o grea înfrângere.

1261, mart. 13. Tratatul de Nymphaion, încheiat între bizantini și genovezi, acorda acestora din urmă largi privilegii în comerțul cu grâne, ceea ce le va asigura în deceniile următoare hegemonia în traficul din Marea Neagră. Prevederile tratatului avea să-i stimuleze în fondarea unei adevărate salbe de factorii și cetăți pe țărmurile pontice și la gurile Dunării.

1261, iul. 25. Armatele împăratului de la Niceea, Mihail VIII Paleologul, recuceresc Constantinopolul, punând capăt existenței Imperiului latin de Răsărit, ceea ce permite revenirea capitalei Imperiului bizantin restaurat pe malul Bosforului.

1263. Mihail VIII acordă turcilor selgiucizi (oguzi), refugiați în Imperiul bizantin la pătrunderea mongolilor în Asia Mică, dreptul de a se stabili în Dobrogea.

1265. Mongolii din Hoarda de Aur întreprind o invazie în Imperiul bizantin sub conducerea lui Nogai.

1266. Se pomenește documentar cetatea Timișoara (*castrum Tymes*).

Sec. XIII (a doua jumătate). Pe locul unei biserici mai vechi se ridică monumentala catedrală Sf. Mihail de la Alba Iulia, reunind elementele romanice și gotice.

1276–1277. Conflict între români (*Blaci*) și ruși (*Bruteni*), care ar fi zădărnicit intervenția acestora din urmă în sprijinul lui Ottokar II al Boemiei, aflat în conflict cu Rudolf de Habsburg.

1277, febr. Revoltă a sașilor, care atacă și pradă Alba Iulia.

1278. Tentative neîncununate de succes ale papei Nicolae III de a reface Episcopia cumanilor, scop în care solicită anumite demersuri legatului Scaunului apostolic, Filip de Fermo.

1279. Un sinod întrunit la Buda ia măsuri aspre împotriva practicilor religioase ale „schismaticilor“, adică a ortodocșilor din Regatul ungar.

Circa 1280. Este ridicată biserica din Sântămăria-Orlea (jud. Hunedoara), conservând numeroase elemente romanice.

1280/1282. Presați de autoritățile laice și cele ecleziastice să se sedentarizeze și să se convertească, cumanii din Regatul ungar se răscoală, dar sunt înfrânți de Ladislau IV lângă lacul Hood. O parte a lor se refugiază la est de Carpați.

1281. Din registrul notarului Gabriele di Predono de la Pera rezultă că volumul tranzacțiilor genoveze de la Vicina depășea lunar în medie suma de 33 000 hyperperi de aur, ceea ce relevă o activizare deosebită a comerțului în zona gurilor Dunării.

1285, ian. Diplomă regală ce recompensa meritele magistrului George, între altele pentru înfrângerea în anii anteriori a lui *Lytway wayvoda*, identificat cu Litovoi, care moare în timpul operațiunilor militare, succesor devenind fratele său Bărbat, silit să recunoască vasalitatea Țării Românești față de Ungaria.

1285. Mongolii din Hoarda de Aur organizează o mare expediție în Ungaria și Transilvania, condusă de Tölä Buga, nepotul hanului Töda-Mönghe, și de Nogai. Cu acest prilej corpul comandat de Nogai a atacat Brașovul. În timpul operațiunilor militare, sașii, românii și secuii au primit însărcinarea de a ridica prisăci (*indagines*) care să stăvilească avansarea invadatorilor.

Circa 1285. Pentru a evita o eventuală coalizare cu mongolii a vlahilor din vecinătatea Constantinopolului, împăratul Andronic II decide strămutarea lor în Asia Mică, ceea ce le produce mari daune.

1291. În luptele avute cu Austria, regele Andrei III a dispus și de efective de cumani, români și ruteni.

Sec. XIII (sfârșit). La Strei (jud. Hunedoara) este construită o biserică cu plan dreptunghiular, prevăzută cu un turn-clopotniță înalt.

Sec. XIII (sfârșit). Prima fază de construcție a reședinței cnejilor de la Cuhea, din rândul cărora se va ridica Bogdan „descălecătorul".

Sec. XIII (sfârșit). La Niculițel (jud. Tulcea), în nordul Dobrogei, este ridicată biserica Sfântul Atanasie.

1290, mai 8. Cea mai veche mențiune sigură a Cetății Albe, sub numele de *Malvocastro*, apare într-un act genovez de la Caffa.

1290. Potrivit tradiției înregistrate în unele cronici muntene târzii, ar fi avut loc întemeierea Țării Românești de către legendarul Negru Vodă. Această dată se află însă în contradicție cu informațiile izvoarelor narative și diplomatice.

1291. La congregația convocată la Alba Iulia, o adunare generală a stărilor, alături de nobilimea maghiară mai participă reprezentanți ai sașilor, secuilor și românilor din Transilvania.

1291. Privilegii acordate minerilor germani de la Dej, Turda și Rimetea.

Sec. XIII (ultimul deceniu). Nogai desprinde regiunile de la vest de Don de sub autoritatea hanului Hoardei de Aur de la Sarai, formând un stat autonom. Pentru a-și marca prerogativele, emite monede proprii în reședința sa de la Saqči (Isaccea).

1299. Armatele hanului Toktai înfrâng pe Nogai, care moare în luptă, dar fiul său Jögä continuă rezistența în zona Dunării, până când este suprimat de țarul bulgar Theodor Svetoslav cu asentimentul lui Toktai.

Sec. XIII (sfârșit)–sec. XIV (început). La Curtea de Argeș este ridicată biserica Sân Nicoară.

1300. Piatra de mormânt a lui *Laurencius de Longo Campo* relevă existența la Câmpulung Muscel a unei comunități săsești conduse de un comite/greav.

Circa 1300. Colonizarea săsească a teritoriului dintre Târnave.

Sec. XIV (început). În poemul *Wilhelm von Österreich* al poetului german Johann von Würzburg sunt amintiți românii (*Walachen*) din *Thartary*.

1301, ian. 14. Moartea lui Andrei III Venețianul încheie șirul regilor din dinastia Arpadiană de pe tronul Ungariei.

1302. Alanii care serveau în armatele mongole profită de tulburările cauzate de războiul fratricid din cadrul Hoardei de Aur pentru a trece în Imperiul bizantin prin mijlocirea mitropolitului de Vicina.

1303. Eruditul catalan Ramón Lull menționează între etniile „schismatice" și pe români (*Blanqui*).

1307–1308. Voievodul Transilvaniei Ladislau Kán îl face prizonier pe Otto de Bavaria, pretendent la coroana Ungariei, și îl trimite spre a fi ținut în captivitate la un „duce" al românilor (*Walachen*), a cărui identificare și localizare rămân controversate.

1308, nov. 17. Alegerea lui Carol I Robert de Anjou ca rege al Ungariei, încoronarea sa având loc la Alba Regală în aug. 1310. Prerogativele regale în Transilvania și în alte regiuni de la est de Tisa s-au putut institui în mod real de-abia după mai mulți ani, necesitând intervenții militare repetate.

1309. În cronica rimată (*Österreichische Reimchronik*) a lui Ottokar din Stiria, românii (*Walachen*) sunt enumerați alături de unguri, secui și cumani, asociere ce avea desigur în vedere structura etnică a Transilvaniei.

1310–1311. Cronicarul persan Rašid od-Din (1247–1318) termină ampla sa lucrare *Colecția istoriilor*, în care menționează marea invazie mongolă din 1241 în regiunile românești.

1311. La Sântămăria-Orlea (jud. Hunedoara) se realizează un valoros ansamblu de pictură murală, cu o iconografie reflectând înrâuriri bizantine.

1311, 1313, 1318, 1320. Marele cartograf genovez Petrus Vesconte realizează mai multe hărți maritime, în care pe litoralul de vest al Mării Negre sunt figurate numeroase porturi.

1313. La inițiativa cneazului Bâlea, zugravul Teofil pictează biserica de la Streisângeorgiu (jud. Hunedoara), construită anterior.

Circa 1313–1315. Cea mai veche nominalizare a românilor printr-o formă derivată de la etnonimul prin care ei se autodesemnau — *Rumeni* — într-o descriere geografică italiană, compusă probabil în mediul toscan. *Rumeni* sunt alăturați de *Valacchi*, autorul textului neconștientizând identitatea lor. Totodată, acesta pretinde că ambele neamuri ar fi fost „păgâne", în spiritul concepției proliferate în numeroase medii occidentale medievale, potrivit căreia diferența între „păgâni" și „schismatici"/ortodocși ar fi nesemnificativă.

1314. Martirizarea unui franciscan la *Mauro Castro* (Cetatea Albă).

1316. Bulgarii provoacă prejudicii genovezilor la *Maurocastro* (Cetatea Albă).

1323. În conflictul cu Bizanțul, țarul bulgar Mihail III Șișman beneficiază de ajutorul *ungrovlahilor*, adică a românilor din Țara Românească.

1324. Rebeliune a sașilor din zona Sibiului, având în frunte pe comitele Henning. Pentru înăbușirea ei voievodul Transilvaniei, Toma de Szécsény, apelează la ajutorul trupelor regale, care intervin sub conducerea personală a lui Carol Robert.

1324 (vara). În timpul șederii sale temporare în sudul Transilvaniei, regele Carol Robert trimite o armată condusă de Phynta de Mende în „țara tătarilor".

1324, aug. Cea mai veche atestare documentară a lui Basarab (*Bazarab*) într-o diplomă a lui Carol Robert, care îl desemnează drept „voievod al nostru transalpin".

1326. În efectivele de care a dispus regele Poloniei Vladislav Lokietek în expediția organizată contra markgrafului de Brandenburg se aflau și *Walachi*.

Circa 1330. Momentul aproximativ al ascunderii celor șapte tezaure descoperite în 1962 și 1963 la Mihail Kogălniceanu (jud. Tulcea), pe dealul Uzunbair (="Dealul lung"), cu puține paralele în Europa medievală în privința mărimii. Cuprindea 195 hyperperi bizantini de aur, 23 439 aspri de argint emiși de hanii Hoardei de Aur, 92 lingouri de argint în formă de bare și altele 11 de formă neregulată, trei brățări și două inele, depuse în vase de aramă și de lut.

1330, iul. 28. Armatele sârbești conduse de Ștefan III Uroš (Dečanski) repurtează o victorie hotărâtoare asupra bulgarilor la Velbužd, ceea ce modifică echilibrul de forțe din Balcani pentru mai multe decenii. Oștile țarului bulgar Mihail III Șișman, care a fost omorât în luptă, aveau în componență și contingente trimise în ajutor de Basarab, precum și „tătari negri" și iasi.

1330 (toamna). Expediție de amploare organizată de Carol Robert de Anjou în scopul supunerii Țării Românești. După preluarea Severinului, unde este instalat ban Dionisie Szécsi, Basarab a încercat să obțină încheierea păcii, obligându-se să renunțe la pretențiile asupra Severinului, să accepte suzeranitatea angevină, să remită coroanei o dare anuală și să suporte o despăgubire însumând 7 000 de mărci de argint, drept contravaloare a cheltuielilor de declanșare a campaniei. Propunerile domnului român au fost respinse și armatele ungare s-au îndreptat spre cetatea Argeș, dar, nereușind să-l înfrângă pe Basarab și având probleme de aprovizionare, au fost nevoite să bată în retragere. Surprinse în defileele montane între 9 și 12 noiembrie, oștile lui Carol Robert suferă un adevărat dezastru, însuși suveranul salvându-și viața cu mare dificultate. Strălucita biruință a lui Basarab a însemnat dobândirea independenței față de Coroana angevină și consolidarea statalității Țării Românești. Voievodul victorios devine fondatorul unei dinastii ce se va menține pe tronul Țării Românești vreme de mai multe secole.

1331, mart. 16. Țara Românească apare pentru prima dată nominalizată sub forma *Terra Bazarab.*

1332. Noi tentative ale papalității de a reînființa eparhia cumanilor, ale căror bunuri fuseseră însușite de „puternicii acelor părți" (*a potentibus illarum partium*).

1334. Franciscanul Vitus de Monteferreo este sfințit ca episcop al Milcovei, despre care se preconiza că va relua activitatea prozelitică asumată anterior de Episcopia cumanilor.

Sec. XIV (ultimele decenii ale primei jumătăți). Autoritățile locale ale Hoardei de Aur se implică în consolidarea vieții urbane la Orheiul Vechi (= Șehr al-Djedid ="Orașul nou") de pe Răut și la Costești de pe Botna, unde se ridică moschei, caravan-saraiuri și alte edificii publice și private.

1335. Drag din Bedeu este menționat documentar în calitate de comite, ca persoană devotată regelui.

1336. Din dispoziția regelui Carol Robert de Anjou, capitlul din Agria stabilea hotărnicia satului maramureșean Bedeu fraților Drag și Dragoș, acesta din urmă identificat cu „descălecătorul" din Moldova din anii ulteriori.

1339. Cartograful Angelino Dulcert din Majorca întocmește o hartă conținând detalii importante asupra litoralului vest-pontic.

1340. La moartea cneazului Boleslav/Iurii, Rusia Mică este invadată de armatele lui Cazimir III, dar la opoziția boierimii locale și la intervenția mongolilor polonezii sunt nevoiți să se retragă.

Circa 1340–1345. Martirizarea lui Ioan din Trapezunt (Sf. Ioan cel Nou) la Cetatea Albă.

1342, iul. 21. Ludovic I îi succede la tronul Ungariei tatălui său Carol I Robert de Anjou.

1343. Mișcări cu caracter social în Transilvania. Sașii se răscoală când voievodul țării sporește cuantumul impozitelor. Proprietăți ale bisericii din Cârța sunt preluate cu forța de „schismatici", termen ce avea probabil în vedere pe românii din zona Făgărașului.

1343, oct. 21. O diplomă regală desemna pe Bogdan „fost voievod al Maramureșului" și „necredincios" față de suveran.

1345. Drept răspuns la un atac al tătarilor, regele Ungariei organizează o mare campanie împotriva lor, condusă de comitele secuilor Andrei Láckfi. Tătarii sunt învinși, iar conducătorul lor — Athlamos/Othlamus — este omorât.

1345, oct. 17. Potrivit informațiilor deținute de papa Clement VI, mai mulți români (*Olachi Romani*) din Transilvania, Țara Românească și Sirmiu ar fi trecut la catolicism.

1346. Balica, stăpânitor în Țara Cavarnei (Cărvunei), se implică în disputele politice din Bizanț, trimițând un detașament condus de Dobrotici și Teodor în sprijinul împărătesei Ana de Savoia.

1346. Secuii declanșează o altă expediție încununată de succes în „țara tătarilor", adică la est de Carpați.

1347. Drept episcop al Milcoviei este sfințit Thoma de Nympti din Ordinul augustinilor, dar nu există dovezi certe că eparhia sa s-ar fi refăcut *de facto*.

1349. Extinderea epidemiei de ciumă, care avusese consecințe dezastruoase pe plan demografic în aproape întreaga Europă, afectează și ținutul orădean.

1349. Fostul voievod ale Maramureșului, Bogdan, persistă în atitudinea sa mai veche de ostilitate față de Coroană. Lui i se asociază un nepot, Ștefan, care întreprinde represalii împotriva unor români maramureșeni adversari ai grupării conduse de Bogdan.

1349 (sfârșitul anului). Armatele lui Cazimir III pătrund în Halici-Volânia și anexează acest cnezat la Coroana polonă. Prin această extindere teritorială Polonia devine vecină cu Moldova.

Sec. XIV (mijloc). *Bracchia* (Vlahia) este enumerată printre alte țări din răsăritul Europei în cronica florentinului Giovanni Villani.

Sec. XIV (mijloc). Începe construcția monumentalei biserici gotice Sf.Mihail din Cluj.

Sec. XIV (mijloc). Consolidarea statală impune construcția bisericii domnești Sf. Nicolae de la Curtea de Argeș, cu pronaos îngust, naos spațios, prevăzut cu patru stâlpi de susținere a sistemului de boltire, și altar compus din trei abside.

Sec. XIV (mijloc). În tratatul de comerț alcătuit de florentinul Francesco Balducci Pegolotti, Cetatea Albă (*Maocastro*) și Vicina (*Vezina*) sunt nominalizate între principalele centre de colectare a grâului din bazinul Mării Negre.

1352. Anul morții lui Basarab, indicat de un grafit depistat în naosul bisericii domnești de la Curtea de Argeș.

1352. Ludovic I de Anjou intervine în conflictul din *Ruthenia* de partea Poloniei, dar, având de înfruntat atacurile lituanienilor, rușilor și mongolilor, campania se încheie în mod nefericit pentru unguri.

1353. Curia numește ca episcop al Milcoviei pe dominicanul polonez Bernard de Mazovia, care curând este transferat la Plock, probabil pentru că nu reușise să procure nici un venit pentru episcopie.

1354, mart. Cucerirea cetății bizantine de la Gallipoli de către turci le asigură un cap de pod pe țărmul vestic al Dardanelelor, de natură să le mijlocească trecerea în Europa.

1355. Adunare a stărilor la Turda, la care participă ecleziastici și laici unguri, secui, sași și români.

1357, iun. Nominalizarea lui Dobrotici cu titlul de despot.

1358. Un autor rămas anonim redactează așa-numita *Cronică pictată de la Viena (Chronicon pictum Vindobonense*), cel mai consistent izvor narativ asupra campaniei dezastruoase a lui Carol Robert împotriva Țării Românești din 1330.

1358, iun. 28. Ludovic I de Anjou acordă liberă trecere negustorilor brașoveni până la Dunăre pe un culoar flancat de Buzău și Prahova.

Circa 1359. Asasinarea hanului Berdi-Bäg declanșează un lung șir de războaie civile în cadrul Hoardei de Aur pe parcursul a circa două decenii, de care profită românii și alte popoare pentru a se debarasa de dominația mongolă.

1359. Prin hotărârea sinodului Patriarhiei ecumenice constantinopolitane, scaunul mitropolitan de la Vicina este transferat la Curtea de Argeș, ceea ce însemna crearea mitropoliei Ungrovlahiei, primul organism ecleziastic de acest rang din Țara Românească, avându-l drept arhiereu pe Iachint.

1359 (vara). Lupte pentru putere între conducătorii locali din Moldova. Pentru a dobândi tronul, ocupat de Petru, fratele acestuia Ștefan se refugiază în Polonia, de unde obține consistente ajutoare militare. Potrivit cronicii lui Długosz, armatele poloneze ar fi fost nimicite într-o zonă păduroasă (*plonyni*) din Țara Șipenițului.

1359. Stabilirea („descălecarea") în Moldova a maramureșeanului Dragoș, consemnată în vechile letopisețe slavo-române locale. Tradiția pretinde că Dragoș ar fi trecut munții cu prilejul unei vânători de bouri, dar în realitate el a venit ca exponent al tendințelor expansioniste ale Coroanei maghiare.

1359–1360 (iarna). Regele Ludovic I este prezent în Transilvania probabil și în legătură cu evenimentele de dincolo de munți.

1360, mart. 20. Regele Ungariei recompensează cu importante danii pe Dragoș, fiul lui Giulea din Giulești, pentru „restaurarea Țării Moldovei" și pentru supunerea „românilor răzvrătiți".

1360–1361. Notarul Antonio de Ponzò (Podenzolo) redactează la Chilia numeroase contracte, din care rezultă efervescența relațiilor comerciale la gurile Dunării.

1361. Cucerirea de către turci a Adrianopolului, devenit reședință a sultanilor pentru aproape un secol, ceea ce reflecta direcționarea preponderentă a ofensivei otomane spre Balcani.

1362. Victoria lituanienilor asupra Hoardei de Aur la Sinie Vodî („Apele Albastre") modifică substanțial raporturile de forțe din răsăritul Europei în defavoarea mongolilor.

1365, febr. 2. Ludovic I decide confiscarea proprietăților lui Bogdan de la Cuhea și acordarea lor lui Balc, nepotul lui Dragoș, care fusese alungat din Moldova, desigur cu foarte puțin timp înainte. Diploma regală constituie o recunoaștere implicită a noului statut politic al teritoriului de la est de Carpați, unde grupul maramureșean condus de Bogdan, având foarte probabil și colaborarea forțelor locale, înlăturase — după mai multe confruntări militare — suprematia politică angevină și pusese bazele unui nou stat românesc de sine stătător.

INDICE

Aachen, oraș <Germania>:33, 420, 538.

Aba, neam maghiar: 556.

Abbasizi, dinastie de califi arabi (750–1258): 62, 209.

Abdullah, han tătar: 520.

Abrud, municipiu <jud. Alba>: 112, 537.

Abrud, district: 549.

Abu'l Feda (1273–1331), istoric și geograf arab: 517.

Acâș, comună <jud. Satu Mare>; *biserica reformată din* ~: 605.

Acdja-Kerman v. *Cetatea Albă*.

Adamclisi, comună <jud. Constanța>; *tezaurul de la* ~: 38, 209.

Adjud, oraș <jud. Vrancea>; *cruciuliță descoperită la* ~: 464.

Adrian, sat <jud. Satu Mare>; *cetatea de la* ~: 500.

Adrianopol (azi Edirne), oraș <Turcia>: 31, 33, 386, 391, 431, 432, 434, 435, 437.

Adriatică, Marea ~: 27, 231, 276, 437, 450.

Aegyssus, cetate getică, apoi romană și romano-bizantină, localizată la Tulcea <jud. Tulcea>: 154, 223, 283.

Agathias din Myrina (c. 536–582), retor și istoric bizantin; ~ *despre migratori*: 176.

Agathopolis, oraș în Tracia, azi Ahtopol <Bulgaria>: 432.

Agria (azi Eger), oraș <Ungaria>; *episcopia de la* ~: 298.

Ahtum (Ohtum), voievod al Banatului în jurul anului 1000: 11, 93, 167, 173, 181, 221, 234, 238, 240, 241, 243, 296, 305, 334, 364, 415.

Aiud, municipiu <jud. Cluj>; *descoperirile arheologice de la* ~: 39; *mormintele de la* ~: 84.

Akkerman v. *Cetatea Albă*.

Akropolites, Georgios (c. 1217–1282), om politic și cronicar bizantin: 8, 9.

Alba, comitat: 395, 405, 425, 555; *episcopie*: 421; *județ*: 38, 72, 74, 255, 256, 325, 333, 410, 462, 496; *voievodat românesc*: 235.

Alba, sat <jud. Botoșani>; *fortificația de la* ~: 101, 179, 239.

Alba Iulia (Apulum, Bălgrad, Gyulafehérvár, Weissenburg, Wizzenburgensis diocesis, civitas Alba in Erdenel, castrum Albense, Alba Transilvane, Alba Transilvanam, Alba Jule), municipiu <jud. Alba>; *episcopatul de la* ~: 93, 333, 453, 561; *capitlul de la* ~: 560, 576; *șantierul arheologic de la* ~; *muzeul din* ~; *catedrala de la* ~; *așezări din zona* ~; *fortificația de la* ~: 4, 6, 11, 17, 152, 156, 188, 198, 220, 221, 224, 227, 231, 233–236, 243, 246, 256, 298, 304, 324, 327, 415, 451, 459–461, 463, 492, 493, 499, 545, 558, 559, 606, 608–611, 613, 615, 616.

Albania: 138, 323, 438, 479.

Alba Regală (azi Székesfehérvár), oraș <Ungaria>: 188, 234, 573, 602.

Albert de Usk, episcopal Milcoviei: 594.

Alcedar, localitate <Republica Moldova>; *cetatea de la* ~: 38, 87, 155.

Aleșd, oraș <jud. Bihor>: 489, 497.

Alexandru, frate al țarului de Târnovo Ioan Asan al II-lea: 364.

Alexandru v. *Ivan Alexandru*.

Alexandru Moldaowicz, negustor din Baia: 545.

Alexios I Comnen, împărat bizantin (1081–1118); *reforma monetară a lui* ~: 9, 138, 210, 211, 257, 266, 295, 322, 342, 357, 385, 386, 428, 529.

Alexios al III-lea Anghelos, împărat bizantin (1195–1203); *monede emise în timpul lui* ~: 343, 390, 434, 463.

Alexios Strategopoulos, general bizantin: 344.

Alexios Vranas, sevastocrator: 431.

Almaș, moșie din Banat: 561.

Almaș, râu: 233.

Almăj (Almaș), *district* ~: 549; *zonă în Banat* ~: 376.

Alpes v. *Carpați, Munții* ~.

Alpi, Munții ~: 132, 481.

---

[*] Indice întocmit de Gabriel-Florin Matei.

Alsacia, provincie istorică în Franța: 254, 461.

Altenstadt, localitate în Bavaria <Germania>; *biserica de la –*: 616.

Alțina (Altna), scaun săsesc: 551.

Amlaș (Țara Amlașului), ducat (district): 377, 378, 548, 591.

Ammianus Marcellinus, istoric roman (c. 330–c. 400): 160, 176.

Amnaș, sat <jud. Sibiu>; *tezaurul de la –*: 396.

Ampelum v. *Zlatna.*

Amur, fluviu: 438.

Anania Șirakați (sec. VII), filozof, matematician și cosmograf armean: 10, 108.

Anastasie I, împărat bizantin (491–518): 91.

Anastasios, fost prefect al Constantinopolului: 382.

Anatolia v. *Asia Mică.*

Anatolios, înalt funcționar militar (turmarh): 37.

Anchialos, colonie grecească și cetate bizantină pe țărmul stâng al Pontului Euxin, azi Anchial <Bulgaria> 32, 322, 428, 434.

Andrei Lackfi, comite apoi voievod al Transilvaniei (1356–1359): 585.

Andrei, nobil din Transilvania: 408.

Andrei al II-lea, rege al Ungariei (1205–1235); *bula de aur acordată în 1222 de –; Diploma andreană –*: 136, 359, 362–365, 367, 376, 402, 410, 411, 415, 416, 421, 422, 426, 437, 454, 455, 459, 474, 480.

Andrei al III-lea Venețianul, rege al Ungariei (1290–1301); *actul emis de – la 1291*: 480, 481, 537, 539, 557, 558, 560, 572, 602.

Andronic I Comnenul, împărat bizantin (1183–1185): 9, 321, 389.

Andronic al II-lea Paleologul, împărat bizantin (1282–1328): 477, 478, 542, 568, 597.

Andronic al III-lea Paleologul, împărat bizantin (1328–1341): 478.

Angevină, dinastia – v. *Anjou, dinastia –.*

Angevinul v. *Carol Robert de Anjou.*

Anglia: 110, 130, 132–134, 162, 182, 319, 473, 474.

Anjou, dinastie în Anglia (sub numele Plantagenet, 1154–1399), în Sicilia (1266–1282), în sudul Italiei (1268–1442) și în Ungaria (1308–1387): 474, 481, 572, 573, 591, 598.

Anna Comnena (1083–1153), istoric bizantin: 8, 9, 170, 211, 322, 330, 362, 383, 385, 386, 428.

Anonymus (sec. XII), nume sub care este cunoscut notarul regelui ungar Bela al III-lea; *Gesta Hungarorum de –; – despre formațiunile politice românești:* 10, 11, 81, 93, 108, 152, 153, 181, 220, 228, 231–233, 238–241, 304, 364, 413.

Anselm de Canterbury (1033–1109), teolog și filosof originar din Italia: 455.

Anselm din Braz, colonizator al sașilor la Orăștie: 420.

Antonio di Podenzzolo (Ponzo), notar genovez la Chilia; *registrul său*: 518, 542.

Antonio di Spoleto, episcop de Milcovia: 594, 595.

Apahida, comună <jud. Cluj>; *mormintele de incinerație de la –; necropola de la –*: 39, 85.

Apoldu de Jos, comună <jud. Sibiu>: 420.

Apoldu de Sus, sat <jud. Sibiu>; *descoperirile de la –*: 17, 420, 424.

Apraemius, praefectus praetorio în Constantinopol: 106.

Apulia, regiune în Italia meridională: 254.

Apulum, castru, centru militar și politic din Dacia, azi Alba Iulia <jud. Alba>: 112, 154, 223, 224, 237.

Apus v. *Occident.*

Apuseni, Munții –: 39, 211, 235, 243, 376, 489, 549.

Aquincum v. *Buda.*

Aquitania, provincie istorică în sud-vestul Franței: 255.

Aradului, Câmpia –: 320.

Arad; comitat –: 319; *județ –:* 56, 57, 71, 73, 87, 155, 159, 165, 178, 255, 256, 334, 464, 545.

Arad, municipiu <jud. Arad>; *așezări din zona –: cetatea de la –; capitlul din –*: 11, 151, 156, 188, 211, 239, 241, 255, 290, 303, 319, 347, 353, 403, 404, 406, 407, 409, 454, 458.

Arăneag (Aranag), district în Țara Zarandului, azi sat <jud. Arad>: 549.

Arcadiopol (Arcadiopolis), oraș în Tracia, azi Lüleburgaz <Turcia>; *victoria de la –*: 274, 391.

Archiud, sat <jud. Bistrița-Năsăud>; *cercetările arheologice de la –*: 73, 216.

Ardagast, șef sclavin la nord de Dunăre: 97.

Ardud (Erdewd), district în Sătmar: 549.

Argeș, toponim: 580.

Argeș, râu: 112, 151, 239, 322, 363, 371, 523, 526, 530, 546, 567, 569, 579, 580.

Argeș, județ medieval și actual: 47, 54, 161, 188, 325, 334, 359, 366, 370, 523, 525, 526, 537, 539.

Argeș (Argyas), cetate, vatră voievodală, episcopie ortodoxă, azi Curtea de Argeș <jud. Argeș>: 363, 370, 529, 532, 565, 567–569, 574, 575, 578–582, 594, 597, 598.

Arhipelagul Grecesc: 478.

Arianites, David, strateg al themei Bulgaria:380.

Arieș, râu: 334, 350, 551, 559; *– Mare (Râu Mare)*: 484; *– Mic (Râu Mic)*: 484.

Arieș, scaun: 416.

Aristald, comite: 447.

Armenia, stat și regiune: 271.

Armenia Mică, regat: 544.

Arnulf, duce de Bavaria (887–899), guvernator al Carinthiei (din 880) și împărat german (din 896): 134, 181, 253, 254.

Aron, unul dintre comitopoli: 276.

Arpad, căpetenie maghiară (c. 890–907): 81, 232, 238, 240, 253, 255, 364.
Arpadiană, dinastie maghiară (896–1301): 234, 475, 572, 593.
Arrubium, fortificație romano-bizantină, azi la Măcin, oraș <jud. Tulcea>: 154, 223, 283.
Arsura, comună <jud. Vaslui>: 38.
Artand, sat desființat <jud. Bihor>: 93, 221, 318.
Asan, țar vlaho-bulgar (1187–1196), întemeietor, împreună cu Petru, al celui de-al doilea țarat bulgar; *răscoala condusă de Petru și* ~: 138, 389, 390, 430–433, 435, 436.
Asan Borilă, țar bulgar (1207–1218): 269.
Asănești, dinastie de origine română, întemeietoare și conducătoare (1187–1279) al celui de-al doilea țarat bulgar; *răscoala* ~; *statul* ~: 9, 266, 277, 294, 342, 343, 354, 357, 362, 373, 389–391, 433–438, 442, 450, 478, 572.
Asenovgrad, oraș <Bulgaria>: 614.
Asia, continent: 22, 250, 274, 451, 476, 570, 593.
Asia Centrală, regiune: 250, 256, 440, 476.
Asia Mică (Anatolia): 31, 137, 138, 161, 182, 244, 287, 296, 379, 382, 383, 387, 435, 477, 478, 596.
Asparuh, han al bulgarilor (c. 681–c. 700): 138, 205.
Aspera, vechi braț al Dunării: 345.
Asprocastro (Asprocastron) v. *Cetatea Albă.*
Aspros (= Alb), râu neidentificat între gurile Nistrului și ale Dunării; *cucerirea de la* ~: 391.
Așchileu (Esculeu), comună <jud. Cluj>: 233.
Atacam, copil de rege la huni: 103.
Atelkuzu (Etelköz, Etelkuzu), regiune în nordul Mării Negre: 238, 252, 256, 257.
Atena, oraș <Grecia>: 63.
Athos, munte și complex monahal în Peninsula Calcidică <Grecia>: 142, 600.
Athyda (Athyra), cetate neidentificată cucerită de Attila: 391.
Atlantic, Oceanul ~: 140.
Attaliates, Mihail (sec. XI), om politic și cronicar bizantin: 9, 300.
Attica, regiune istorică în Grecia; *ducatul „franc" din* ~: 478.
Attila, căpetenie a hunilor (434–453): 68, 97, 103, 104, 121, 160.
Augsburg, oraș <Germania>; *lupta de la* ~ *(955)*: 255, 415.
Augustinus Aurelius (Sfântul Augustin) (354–430), teolog creștin, filosof și scriitor latin: 454.
Austria: 162, 254, 333, 334, 346, 447, 461, 464, 465, 544, 577, 604, 608.
Avakian, Grigore, istoric: 4.
Avaria v. *Isker.*
Averești, sat <jud. Neamț>; *unelte agricole descoperite la* ~: 218.
Avignon, oraș <Franța>: 474, 573, 594, 595.
Avrig, oraș <jud. Sibiu>; *biserica evanghelică din* ~: 424, 606, 616.
Axiopolis, port, castru și fortificație romano-bizantină localizată la Hinog-Cernavodă <jud. Constanța>: 154, 223, 276, 277, 283, 287.
Aydin, vechi emirat, azi provincie și oraș <Turcia>: 573.
Azarie (sec. XVI), călugăr și cronicar moldovean: 8.
Azov, Marea ~: 440.

B*acău,* județ: 38, 62, 92, 162.
Bacău, oraș <jud. Bacău>; *cercetările arheologice de la* ~; *obiecte creștine descoperite la* ~; *așezări din zona* ~: 4, 75, 92, 213, 571.
Băcman, căpetenie cumană: 441.
Bahlui, râu: 71, 150, 293, 392, 515.
Bahna, comună <jud. Neamț>: 4, 5, 64, 65, 71, 73, 213, 214.
Baia (civitas Moldaviae), comună <jud. Suceava>; *șantierul arheologic de la* ~: 5, 17, 508, 512–514, 516, 545, 571, 583, 585, 587, 588.
Baia Coziei, localitate <Ucraina>: 177.
Baia de Aramă, oraș <jud. Mehedinți>: 177.
Baia de Arieș, oraș <jud. Alba>: 333, 493, 537.
Baia de Criș, comună <jud. Hunedoara>: 537.
Baia de Fier, comună <jud. Gorj>: 54, 177.
Baia Mare, municipiu <jud. Maramureș>: 17, 493, 537.
Baia Săsar v. *Săsar.*
Baia Sprie, oraș <jud. Maramureș>: 493, 537.
Baidar, căpetenie mongolă: 444.
Baikal, lac: 439, 450.
Bakó, fratele lui Thatamer: 579.
Balac (Balak), ținut: 10, 108.
Balaklava (Cembalo), colonie genoveză, azi localitate <Ucraina>: 477.
Balc, domn al Moldovei: 586, 587.
Balcani v. *Balcanică, Peninsula* ~.
Balcani (Haemus), Munții ~: 32, 110, 121, 266, 273, 274, 276, 277, 282, 287, 288, 323, 389, 427, 428, 430, 433, 434.
Balcanică, Peninsula ~: 23, 25, 26, 30, 31, 54, 110, 120, 121, 138, 142, 241, 257, 261, 271, 272, 275, 276, 291, 294, 295, 302, 323, 332, 334, 345, 357, 364, 373, 379, 381, 383, 385–387, 390, 427, 430, 433–435, 437, 442, 443, 446, 458, 473, 475, 478, 518, 532, 545, 568, 574, 591–593, 598, 600, 604, 614.
Balcic, oraș <Bulgaria>: 387.
Balduin de Flandra (Balduin I de Hainaut), conte de Flandra, primul împărat latin al Constantinopolului (1204–1205): 391, 435, 436.
Balea, cneaz: 16.
Balica, conducător dobrogean (?–1347): 589.
Balș, oraș <jud. Olt>; *tezaurul monetar de la* ~: 15, 343, 540.
Baltică, Marea ~: 62, 132, 134, 135, 546.
Banat, provincie istorică: 6, 11, 15, 32, 44, 51, 62, 68, 69, 71, 81, 84, 92, 97, 100, 135, 151,

154–156, 167, 173, 177, 210, 221, 223, 228, 238, 243, 255, 296, 297, 303, 319, 333, 342, 347, 348, 364, 376, 379, 453–456, 460, 488, 490, 496, 545, 546, 548, 549, 561, 565, 577, 600, 610, 614.
Banatului, Câmpia –; așezări din zona –: 69, 71.
Bandu de Câmpie, veche denumire a comunei Band <jud. Mureș>: 56, 57.
Baranca, sat <jud. Botoșani>; *fortificația de la –*: 87, 101, 156, 239.
Baraolt, oraș <jud. Covasna>: 415, 422.
Barbaricum: 31.
Barboși, veche localitate, azi cartier al municipiului Galați <jud. Galați>: 91.
Barcău, râu: 361, 489.
Bard, sat desființat <jud. Arad>: 407.
Bärkäčar, nepot al lui Gingis-han: 448.
Barthelemy l'Anglais, enciclopedist franciscan: 176.
Bartolomeu, cartier al municipiului Brașov <jud. Brașov>; *biserica evanghelică din –*: 609, 610, 616.
Basarab I (Băsărabă, Bazarad), domn al Țării Românești (c. 1310–1352): 11, 356, 463, 530, 531, 544, 569, 572–582, 585, 588, 591, 597, 598, 604.
Basarabi, oraș <jud. Constanța>; *complexul monastic de la –*: 16, 81, 99, 159, 194, 220, 238, 287, 291, 300, 302, 543.
Basarabi, sat care aparține municipiului Calafat <jud. Dolj>; *fortificația de la –*: 325, 523, 534; v. și *Murfatlar*.
Basarabi (Băsărăbești), familie domnitoare în Țara Românească: 568, 591, 597, 599.
Basarabia: 57, 61, 71, 72, 74, 87, 150, 152, 155, 188, 210, 293, 505, 537, v. și *Moldova*.
Bascacouți, localitate <Ucraina>: 452.
Basternas, localitate neidentificată în Moesia Inferior: 431.
Bașchiria (Magna Hungaria): 250.
Batu, han al Hoardei de Aur (1237/1241–1256): 441–443, 446–451, 570.
Bavaria, regiune în sud-estul Germaniei: 254, 419, 421, 616.
Bayeux, oraș <Franța>: 182.
Bădilă v. *Poudilas*.
Băiceni, sat <jud. Iași>; *depozite descoperite la –*: 73, 74, 162, 165, 213.
Băița, localitate componentă a orașului Nucet <jud. Bihor>; *zăcămintele de fier de la –*: 54.
Băiuț, comună <jud. Maramureș>: 537.
Băleni-Români, sat <jud. Dâmbovița>; *cuptorul și atelierul descoperit la –*: 57, 61, 64.
Bălgrad v. *Alba Iulia*.
Bălteni, sat <jud. Ilfov>: 75.
Băneasa, cartier al municipiului București: 165.
Băneasa, comună <jud. Giurgiu>; *cercetările arheologice de la –*: 73.
Bărăgan, câmpie în estul Munteniei: 267, 392, 523.
Bărbat (Barbath), voievod în Oltenia (c. 1277–1290): 564, 565, 567–569.
Bărboasa, sat <jud. Bacău>; *obiecte creștine descoperite la –*: 92.
Băscăceni, localitate <Ucraina>: 452.
Bâlea (Bele), cneaz în Beiuș: 378, 379.
Bârlad, râu: 44, 150, 376.
Bârlad, municipiu <jud. Vaslui>; *șantierul arheologic de la –; așezări din zona –*: 4, 48, 61, 154, 165, 167, 177, 178, 188, 248, 372, 503, 504, 583.
Bârlălești, sat <jud. Vaslui>; *cercetările arheologice de la –*: 4, 5, 75, 293.
Bârlogu, sat <jud. Argeș>; *cercetările arheologice de la –; depozitul de unelte agricole de la –*: 47, 74, 161, 188, 218, 248.
Bârsei, Țara – (terra Borza), zonă în Depresiunea Brașov; *cavaleri teutoni în –*: 239, 362–366, 373, 376, 391, 405, 422, 423, 426, 427, 448, 449, 454, 459, 609.
Bârzava (Borzafw), district în Banat: 549.
Bâtca Doamnei, înălțime în marginea de vest a municipiului Piatra Neamț <jud. Neamț>; *fortificația de pe –*: 6, 323, 328, 329, 334, 336, 448, 464, 502, 511, 539, 541.
Bedeu, domeniu în Maramureș: 585.
Bega, râu: 151.
Beiușului, Țara –, depresiune: 378, 415, 497, 537.
Beiuș, oraș <jud. Bihor>: 497.
Beiuș (Belenies), district în Bihor: 549.
Bel, district în Banat: 549.
Bela, numele a patru regi unguri: 10, 231.
Bela al II-lea, rege al Ungariei (1131–1141): 405.
Bela al III-lea, rege al Ungariei (1172–1196): 231, 255, 359, 411, 417, 430, 434, 541.
Bela al IV-lea, rege al Ungariei (1235–1270): 334, 360, 365, 367, 368, 371, 373, 405, 422, 437, 442, 446, 447, 449, 450, 455, 462, 474, 480, 497, 524, 525, 555, 563, 564, 606.
Belgrad, oraș <Iugoslavia>: 33, 574.
Benedict, episcop de Oradea: 447.
Benedict, episcop al Transilvaniei: 544.
Benedict, locțiitor al voievodului Ladislau: 559.
Benedict al XI-lea, papă (1303–1304): 599.
Berchișești, sat <jud. Suceava>: 503, 504.
Bereg, comitat: 549.
Beregsău (Beregzov), district în Banat: 549.
Berezeni, comună <jud. Vaslui>; *tezaurul descoperit la –*: 38.
Berghin, comună <jud. Alba>; *necropola descoperită la –*: 85.
Berke, han al Hoardei de Aur (1257–1266): 570.
Berladnik v. *Ivan Rostislavici*.

Bernard al II-lea de Carinthia, duce; *monede de la ~*: 545.

Bernard de Mazovia, episcop de Milcovia: 594.

Beroe v. *Stara Zagora*.

Besenyö, etnonim maghiar: 325.

Beșu, vechile denumiri ale satului Stejărenii și a localității Remetea <jud. Mureș>: 325.

Beșenova, vechea denumire a comunei Dudeștii Vechi <jud. Timiș>: 325.

Beșinău, vechea denumire a satului Secășel <jud. Alba>: 325.

Beșineu, vechea denumire a satului Valea Izvoarelor <jud. Mureș>: 325.

Bezid, sat <jud. Mureș>: 180, 213.

Bezprem v. *Veszprem*.

Biharia (Biharea, Bihor, castrum Byhor, Bichor civitas), comună <jud. Bihor>; *șantierul arheologic de la ~; cetatea de la ~; episcopatul ~; așezări din zona ~*: 4, 6, 11, 44, 51, 56, 64, 74, 75, 87, 93, 101, 152, 156, 188, 205, 220, 224, 231, 232, 239, 241, 255, 256, 304, 394, 396, 401, 402.

Bihor, comitat: 13, 318, 360, 395, 396, 398, 549, 556; *ducat:* 232; *județ:* 44, 51, 56, 71, 74, 87, 93, 152, 221, 255, 256, 359, 396, 406, 409, 460; *regiune, ținut:* 6, 376, 417, 453, 493, 497, 596.

Birka, oraș <Suedia>: 133.

Birtin, sat <jud. Bihor>; *exploatarea minereului de fier de la ~*: 537.

Bisiskos, localitate neidentificată în Banat: 296.

Bistra, toponim: 324.

Bistrița, toponim: 324.

Bistrița, râu <Moldova>: 44, 150, 448, 546.

Bistrița, sat <Transilvania>: 327.

Bistrița, comitat: 562; *district:* 424; *scaun săsesc (Bezturche):* 550, 551.

Bistrița (Bistritz), municipiu <jud. Bistrița-Năsăud>; *biserica evanghelică de la ~*: 320, 420, 422, 424, 492, 494, 561, 585, 610, 616, 619.

Bistrița-Năsăud, județ: 73, 87, 92, 325.

Bizanț v. *Imperiul bizantin*.

Bizere, mănăstire care a ființat pe actualul terit. al satului Frumușeni, comuna Fântânele <jud. Arad>: 454.

Bjelo-Brdo, grupul ~; *monede de tip ~*: 87, 255.

Blahnița; ~ de Jos, sat în componența orașului Târgu Cărbunești <jud. Gorj>: 325; *~ de Sus*, sat <jud. Gorj>: 325.

Blandiana, comună <jud. Alba>; *necropola de înhumație creștină descoperită la ~; așezarea fortificată de la ~*: 5, 84, 233, 235, 239, 243, 303.

Blăgești, comună <jud. Bacău>; *descoperirile de la ~*: 194.

Boarta, sat <jud. Sibiu>; *descoperirile de la ~*: 465.

Böček, nepot al lui Gingis-han: 448, 449.

Bochetor, căpetenie mongolă menționată de Rogerius: 448, 456.

Bocșa Română, sat desființat înglobat în orașul Bocșa <jud. Caraș-Severin>; *cetatea de la ~*: 156.

Boemia, regiune și vechi regat în Europa Centrală: 28, 134, 375, 418, 419, 444, 473, 475–477, 480, 481, 561, 563, 572, 580.

Bogdan I, domn al Moldovei (c. 1359–1365): 376, 379, 503, 520, 546, 586–588, 590, 591, 604, 613.

Bogdan al II-lea, domn al Moldovei (1449–1451): 587.

Bogdana, sat desființat, unificat cu satul Șerbești <jud. Bacău>; *unelte agricole descoperite la ~*: 218.

Bogdan Vodă v. *Cuhea*.

Bogdănești, familie de feudali maramureșeni, domnitoare în Moldova: 165, 358, 379, 496, 604.

Bogomil, întemeietor legendar al bogomilismului: 35.

Boiana, localitate <Bulgaria>; *biserica din ~*: 459, 463.

Boișoara, comună <jud. Vâlcea>: 581.

Boldâga, punct arheologic lângă Dăbâca: 460.

Boleslav I cel Viteaz, cneaz (992–1025) și rege (1025) al Poloniei: 29, 135, 142.

Boleslav II cel Pios, cneaz al Cehiei (967 sau 972–999): 134.

Bolgar, oraș pe Volga, capitala lui Odogai: 441.

Bolohov (Bolochov), localitate haliciană: 372.

Bologa, sat <jud. Cluj>; *cetatea de la ~*: 500, 591, 592.

Bologna, oraș <Italia>: 601.

Bonifaciu, marchiz de Montferrat, rege latin al Thessalonikului (1204–1207): 391.

Bonifaciu al VIII-lea, papă (1294–1303): 476.

Bonn (Bonna), oraș <Germania>; *castrul de la ~*: 237.

Borcea, braț al Dunării: 323.

Borilă, țar vlaho-bulgar (1207–1218): 363, 436.

Boris-Mihail, cneaz bulgar (852–889): 26, 34, 35, 141, 275.

Borșa, familie din Bihor: 359, 496, 497, 556.

Bosfor, strâmtoare: 140, 272, 596.

Bosia, sat <jud. Iași>; *tezaurul descoperit la ~*: 62.

Bosnia, regiune în Peninsula Balcanică: 238, 582.

Bosnia și Herțegovina: 27.

Botna, râu: 293.

Botoșana, comună <jud. Suceava>; *atelierul descoperit la ~*: 56, 75.

Botoșani, județ: 55, 57, 71, 73, 80, 87, 92, 149, 188, 267, 505.

Botoșani, municipiu <jud. Botoșani>; *cercetările arheologice de la ~; monede bizantine descoperite la ~; așezări din zona ~*: 57, 188, 210.

Bou, vechea denumire a satului Izvorașu <jud. Vâlcea>: 323.

Bragadiru, comună <jud. Ilfov>; *șantierul arheologic de la ~*: 213, 214.

Bragadiru, comună <jud. Teleorman>: 526, 527.

Bran, pas: 546.

Brandenburg, stat german: 375, 421, 580, 584.

Branicevo, oraş în Serbia, la sud de Dunăre, episcopie: 296, 478.
Branimir, cneaz croat (879–c. 890): 27.
Brașov, district: 425; județ: 38, 62, 71, 73, 188, 209, 325, 426.
Brașov, municipiu <jud. Brașov>; *șantierul arheologic de la ~; obiecte creștine descoperite la ~*: 6, 92, 152, 239, 320, 347, 424, 454, 465, 492, 494, 531, 545, 571, 585, 609, 610, 616.
Brașovia, castru: 459.
Bratei-Ipotești-Costișa, cultură: 288.
Brateiu, comună <jud. Sibiu>; *șantierul arheologic de la ~; necropole de tip ~ –Mediaș; depozitul de obiecte agricole descoperite la ~*: 5, 38, 39, 47, 50, 64, 71, 72, 75, 80, 85, 92, 161, 177, 178, 213, 246, 247, 328, 329, 336.
Bratislava, oraș <Slovacia>; *pacea de la ~* (1262): 14, 555, 563, 564.
Brădicești, sat <jud. Iași>: 293.
Brăești, comună <jud. Botoșani>; *monede descoperite la ~*: 541.
Brăiești, sat <jud. Suceava>; *tezaurul descoperit la ~*: 545.
Brăila, județ: 38, 209, 325, 343.
Brăila, municipiu <jud. Brăila>; *așezări din zona ~*: 4, 151, 247, 347, 523, 532, 546, 547, 571.
Brășăuți, sat <jud. Neamț>: 5, 213, 214.
Breaza, sat <jud. Brașov>; *cetatea de la ~*: 6, 155, 424, 501, 604.
Bremen, oraș <Germania>: 474.
Breslau v. *Wrocław*.
Brețcu, râu: 152.
Britannia, provincie: 23.
Brno, oraș <Cehia>: 414.
Bruxelles, oraș <Belgia>: 18.
Brodnic, terra ~: 372, 456.
Bucerdea, sat <jud. Alba>: 405.
Bucov, comună <jud. Prahova>; *descoperirile de la ~; șantierul arheologic de la ~; fortificații la ~; așezări din zona ~*: 4, 5, 16, 17, 48, 50, 75, 80, 151, 153, 165, 167, 170, 172–174, 180, 188, 194, 198, 201, 205, 213, 214, 216, 220, 246, 247, 290, 325.
Bucovina, provincie istorică: 74, 447.
Bucur, nume: 113.
București, municipiu; *șantierul arheologic de la ~; așezări din zona ~; obiecte creștine descoperite la ~*: 4, 5, 16–18, 51, 55, 57, 65, 92, 113, 151, 152, 162, 165, 177–179, 188, 213, 216, 248, 325, 329, 334, 336, 523–525, 529, 532, 534, 571.
Buda (Aquincum), oraș medieval, azi partea occidentală a Budapestei <Ungaria>; *castrul de la ~; biserica Fecioarei din ~*: 13, 237, 544, 555, 572, 608.
Budapesta, oraș <Ungaria>: 14, 15, 379, 465.
Budești, sat <jud. Vrancea>; *depozitul de unelte agricole descoperit la ~*: 47, 161, 248.
Budilă (Bădiță) v. *Poudilas*.
Budureasca, râu pe teritoriul satului Vadu Săpat <jud. Prahova>; *atelierul descoperit la ~*: 55, 66, 92, 97, 177.
Buftea, oraș <jud. Ilfov>: 524, 528.
Bugeac, lac: 194.
Bugeac, regiune istorico-geografică din sudul zonei dintre Prut și Nistru: 267, 376, 451.
Bugek, căpetenie mongolă: 370.
Bugul de Sud, râu: 372.
Bujor (Bosar), district în Banat: 549.
Bulci, sat <jud. Arad>; *fortificația de la ~*: 101, 155, 239.
Bulgaria, themă bizantină: 30, 282, 291, 379–381, 383.
Bulgaria: 32–36, 99, 138, 141, 162, 238, 257, 294, 300, 302, 323, 334, 365, 367, 380, 382, 383, 385, 433, 437, 451, 475, 477, 478, 480, 543, 544, 563, 568, 582.
Bulgaria de pe Volga: 444.
Bulgariile: 31.
Bumbești, veche denumire a comunei Bumbești-Pițic <jud. Gorj>; *cuptorul descoperit la ~; obiecte creștine descoperite la ~*: 61, 92.
Burgundia, provincie istorică în estul Franței: 254, 454.
Büri, căpetenie mongolă: 447.
Bustarino, Francesco, bancher: 542.
Bustarino, Lorenzo, bacher: 542.
Buțuluc, sat desființat, unificat cu satul Românești <jud. Iași>; *depozitul descoperit la ~*: 162.
Buzău, râu: 112, 157, 546.
Buzău, județ: 325.
Buzău, municipiu <jud. Buzău>; *așezări din zona ~*: 4, 151, 523, 532, 571.
Byhor v. *Biharia (Biharea)*.

Cacaina, pârâu în municipiul Suceava: 510.
Cadea, sat <jud. Bihor>: 11.
Cadrilater, regiune în sudul Dobrogei: 150.
Caffa, colonie genoveză în Crimeea, azi orașul-port Feodosia <Ucraina>: 477, 516, 517, 541, 546.
Calafat, oraș <jud. Dolj>; *așezări din zona ~*: 151, 325, 534, 543.
Calcidica, Peninsula ~: 287.
Calfa, localitate <Republica Moldova>: 6, 87, 155.
Caliacra (Kaliakra), cap pe țărmul bulgăresc al Mării Negre: 387, 589.
Callatis, colonie grecească, oraș roman și bizantin, azi Mangalia <jud. Constanța>; *cercetările arheologice de la ~*: 79, 154, 223.
Caloian (Kaloian) v. *Ioniță*.
Campania, regiune în sudul Italiei: 254, 616.
Canlia, sat și vale <jud. Constanța>: 194, 303.
Cantacuzino, Constantin (1650–1716), stolnic, diplomat, istoric și geograf; *Istoria Țării Românești* de ~: 18.
Cantacuzino, Mihai (1723–1793), ban și istoric: 366.
Cantemir, Dimitrie (1673–1723), cărturar și domn al Moldovei (1710–1711); *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor* de ~: 8, 350, 362.
Capidava, sat <jud. Constanța); *castru, fortificație romano-bizantină și bizantină; monede bizantine descoperite la ~; cercetările arheologice de la ~;*

așezări din zona –; *cetatea de piatră de la –*; *piese agricole descoperite la –*: 4, 5, 16, 38, 75, 79, 80, 101, 112, 153–155, 161, 165, 188, 210, 213, 214, 217, 223, 224, 227, 239, 246, 257, 276, 283, 291, 300, 302, 322, 380, 381, 458.
Cappadocia, regiune în Asia Mică, între Munții Taurus și Pontul Euxin: 92, 300.
Caracal, sat desființat, unificat cu satul Păuleasca <jud. Argeș>: 392.
Caraghioz, vale: 194.
Caraiman, sat <jud. Dolj>: 392.
Caran (Karan), district în Banat: 549.
Caransebeș, municipiu <jud. Caraș-Severin>: 379, 545, 601; district: 549.
Carantania, cnezat pe teritoriul de astăzi al Sloveniei: 26.
Carasu, râu, vale, așezări din zona –: 150, 271, 322, 523.
Caraș, comitat: 14.
Caraș-Severin, județ: 73, 227, 256, 460, 488.
Carbona, localitate <Bulgaria>, lângă Balcic: 387.
Cardadeu, localitate <Spania>; *moara de fier de la –*: 182.
Carloman, rege franc (879–884): 62.
Carol cel Mare, rege al francilor (768–814) și împărat al Occidentului (800–814): 27, 42, 141.
Carol I Robert de Anjou (Angevinul), rege al Ungariei (1308–1342); *așezământul minier emis de –*: 11, 463, 481, 496, 499, 530, 537, 544, 561, 562, 572–581, 585, 586, 591, 593, 595, 598, 602, 604, 613, 616.
Carol al IV-lea de Luxemburg, rege al Boemiei (1346–1378), conte de Luxemburg (1346–1353) și împărat al Germaniei (1347–1378): 474, 475, 481, 538.
Carolingiană, dinastie: 22.
Carpați (Alpes), Munții –: 5, 6, 12, 13, 15, 38, 42, 44, 67, 97, 111, 143, 145, 150, 152, 153, 160, 177, 220, 223, 237, 240, 257, 294, 327, 336, 343, 346, 347, 350, 357, 361–367, 369–373, 375, 376, 383, 387–389, 391, 416, 417, 419, 422, 423, 427, 447, 448, 451, 455, 456, 477, 482, 501, 502, 505–508, 510, 511, 513, 515, 516, 518–520, 522–525, 527–529, 531, 533, 535, 537, 538, 540, 541, 544, 546, 548, 553–555, 562–566, 568–573, 581–590, 592–594, 596, 599, 600, 613; *– de Curbură*: 444; *– Meridionali* (de Sud): 332, 335, 449, 483, 523, 525, 555, 597; *– Nordici*: 372, 483; *– Orientali* (Răsăriteni, Estici): 235, 267, 335, 373–375, 417, 444, 447, 504, 516, 519, 522, 555; *– Păduroși*: 85, 230, 253, 446.
Carpini, Giovanni da Pian del – (1182–1255), călugăr italian: 442, 476, 570, 593.
Carsium, castru, fortificație romano-bizantină și bizantină la Hârșova <jud. Constanța>: 154, 223, 283.
Casimcea, râu: 150, 322, 523.
Caspică, Marea –: 62; 134, 250, 440.
Castelu, comună <jud. Constanța>; *necropola descoperită la –*: 5, 71, 85, 247, 290.
Castoria (Kastro), localitate în Macedonia <Grecia>: 323.
Cașin, depresiune: 417.
Catalonia, regiune autonomă în nord-estul Spaniei: 182.
Catalpug, râu și liman în Bugeac: 44.
Caucaz, Munții –: 109, 252, 440, 442, 476.
Cavarna, țara –; ținut între Varna și Caliacra <azi în Bulgaria>: 387, 589.
Cavnic, oraș <jud. Maramureș>: 537.
Cazimir al III-lea cel Mare, rege al Poloniei (1333–1370): 480.
Călan, oraș <jud. Hunedoara>: 618.
Călărași, județ: 47, 161, 188, 248.
Călărași, municipiu <jud. Călărași>; *descoperirile monetare de la –*; *așezări din zona –*: 15, 17, 37, 151.
Calățele (Kalotboszek), district în comitatul Cluj: 549.
Căliman (Kaloman) Asan I, fiul lui Ioan Asan al II-lea, țar bulgar (1241–1246): 438, 451.
Căliman (Kaloman) al II-lea Asan, țar bulgar (1256–1257): 438, 451.
Călmățui, râu <jud. Brăila>: 151; râu <jud. Teleorman>: 393; râu în Oltenia: 393.
Călui, râu: 393.
Căpâlna (Capolna), district în Țara Zarandului: 548.
Căprăria, punct arheologic lângă Hansca <Republica Moldova>: 293.
Căpuș, râu: 233.
Căpușu Mic, sat <jud. Cluj>: 360.
Cătălui, râu: 393.
Cătun (Cătunu), localitate: 323.
Cățelu (Cățelu Nou), sat <jud. Ilfov>: 92.
Căvăran, sat <jud. Caraș-Severin>: 379.
Câineni, comună <jud. Vâlcea>: 580, 581.
Câlnic, comună <jud. Alba>; *cetatea –*: 422, 496, 602, 603.
Câmpia de vest: 318.
Câmpia munteană v. *Câmpia Română*.
Câmpia Română: 70, 257, 266–268, 276, 293, 321, 325, 431, 444, 523, 524, 526, 527, 532.
Câmpia Turzii, municipiu <jud. Cluj>; *descoperirile arheologice de la –*: 39, 84.
Câmpineanca, comună <jud. Vrancea>; depozitul de unelte agricole descoperit la –: 47, 161, 188.
Câmpul lui Dragoș, regiune: 102.
Câmpulung, toponim: 101, 102.
Câmpulung (Muscel), municipiu <jud. Argeș>; *descoperirile arheologice de la –*: 5, 16, 101, 350, 523, 530–532, 571, 579, 582, 614.

Câmpulung la Tisa, comună <jud. Maramureș>: 101.
Câmpulung Moldovenesc, municipiu <jud. Suceava>: 101, 546.
Cânde (Cândeștii), familie cnezială: 496, 603.
Cândea, cneaz din Hațeg: 356.
Cârja, sat <jud. Vaslui>; *unelte agricole descoperite la -*: 218.
Cârța (Kerch), comună <jud. Sibiu>; *mănăstirea -*: 405, 424, 449, 454, 456, 461, 462, 464, 598, 609, 610, 616.
Cârțișoara v. *Streza–Cârțișoara.*
Ceala, cartier și pădure în municipiul Arad <jud. Arad>: 255.
Cehia, feudalizarea -; regatul -: 23, 27, 29, 129, 134, 162, 226, 473, 604.
Celei (Celeiu, Cheley), sat desființat, înglobat în orașul Corabia <jud. Olt>; *descoperirile de la -*: 75, 223, 329, 368, 370, 523, 526.
Cembalo v. *Balaklava.*
Cenad, comună <jud. Timiș>; *inscripția de la -; episcopatul -; castrul de la -; cimitirul descoperit la -*: 11, 80, 81, 93, 158, 221, 237, 243, 255, 296–298, 360, 364, 453, 461, 492.
Cerna, toponim: 324.
Cerna, râu: 112.
Cernat, comună <jud. Covasna>: 48, 165.
Cernavodă, oraș <jud. Constanța>: 87, 150, 283, 286, 302.
Cernăuți, oraș <Ucraina>; *ținutul -*: 177, 571, 588.
Cernei, Munții -: 580.
Cernigov, oraș <Ucraina>; cnezatul -: 24, 25, 139, 140, 479.
Cetatea Albă (Asprocastro, Asprocastron, Asprokastron, Akkerman, Acdja-Kerman, Moncastro, Maurocastro, Maurokastron), oraș <Ucraina>; *cercetările arheologice de la -; fortificația de la -*: 5, 6, 224, 341, 503, 504, 516–519, 541, 546, 588, 594, 597.
Cetatea de Baltă, comună <jud. Alba>; *biserica reformată de la -; cetatea regală de la -*; 501, 606.
Cetatea Fetei, cetate lângă comună Florești <jud. Cluj>: 499.
Cetățeni, comună <jud. Argeș>; *complexul de la -*: 6, 358, 359, 523, 525, 530, 532, 533, 539, 541, 543.
Cetățeni-Vale, sat desființat, azi în comuna Cetățeni <jud. Argeș>; *cuptoare descoperite la -; cetatea de la -*: 323, 334, 336, 337, 341.
Ceurin (Cheurin), *terra -*: 367.
Chaganatul avar, formațiune statală: 144, 253.
Chaganatul chazar, formațiune statală: 140, 251–253.
Chagatai, fiu al lui Gingis-han: 447.
Chalis (Hali) v. *Tatul.*
Champagne, provincie istorică în nord-estul Franței: 255.
Chanadina, urbs v. *Morisena.*
Cheresig, sat <jud. Bihor>; *turnul locuință de la -: cetățuia de la -*: 496, 499, 602, 603.
Chersones (Cherson, Herson), oraș portuar <Ucraina>, în Crimeea: 37, 62, 386.
Chery, district în Banat: 549.
Chesenu Mic, vale: 194.
Chezd, obștea secuilor din -: 551.
Chilia, braț al Dunării: 36, 63, 209.
Chilia (Chili), cetate medievală la gurile Dunării: 341, 450, 518, 519, 532, 538, 539, 541, 542, 547, 572, 573, 585, 588, 594, 597.
China: 21, 22, 439, 440, 441, 476.
Chioar (Chioarului), *cetatea -*: 489, 499, 500; *Țara -*: 489; *district* (Kövar): 549.
Chios, insulă în M. Egee: 477.
Chiraleș, înălțime în nord-vestul Transilvaniei; *bătălia de la -*: 11, 237.
Chiril, episcop la Cetatea Albă: 597.
Chiril, mitropolit al Vicinei: 597.
Chiril v. *Constantin-Chiril.*
Chirnogi, comună <jud. Călărași>; *cercetările arheologice de la -; fortificația de la -*: 153, 205, 220.
Chiscani, comună <jud. Brăila>; *necropola de la -*: 247.
Chișinău, județ <Republica Moldova>: 44, 293.
Chișineu-Criș, oraș <jud. Arad>; *descoperirile arheologice de la -*: 464.
Chmielnik, vechi oraș <Polonia>, capitala Poloniei Mici: 444.
Chosroes al II-lea, rege sasanid (590–628): 230.
Chrast nad Hornadom, localitate <Slovacia>: 613.
Chyl, comite: 602.
Ciacova, comună <jud. Timiș>; *cetățuia de la -*: 496, 500, 603.
Cibin, râu: 377, 424.
Cibiniensis (Cibinii), comitat, scaun și district v. *Sibiu.*
Cicău, sat <jud. Alba>; *cercetările arheologice de la -*: 74, 84.
Cicero, Marcus Tullius (106–43 î.Hr.), om politic, orator, filosof și scriitor roman: 455.
Ciceu, cetate, ruinele sale se află pe Măgura Ciceului, comuna Ciceu-Giurgești <jud. Bistrița-Năsăud>: 501.
Cigla, câmpie: 415.
Cilicia, regiune în Asia Mică: 544.
Cinciș, sat <jud. Hunedoara>: 326.
Cincu, comună <jud. Brașov>; *capitlul de la -; scaun* (Shenck): 421, 550, 551.
Cinnamus (Cinnamos), Ioannes (d. 1143–c. 1230), cronicar și om politic bizantin: 386–388, 428.
Ciorei, cartier al municipiului Timișoara <jud. Timiș>: 246.
Ciorogârla, râu: 526.
Cipău, sat <jud. Mureș>; *descoperirile arheologice de la -*: 39, 213.
Cisnădie, oraș <jud. Sibiu>; *biserica evanghelică din -*: 421, 424, 538, 606.
Cisnădioara, localitate componentă a orașului Cisnădie <jud. Sibiu>; *bazilica Sf. Mihail din -*: 462, 603, 606.
Cîteaux, localitate <Franța>; ordinul de la -: 454.

Citfalău, punct arheologic în satul Morești <jud. Mureș>: 256.

Ciuc, depresiune: 417; *fost județ:* 417; *scaun săsesc:* 415, 551, 552.

Ciumbrud, sat care aparține municipiului Aiud <jud. Alba>; *cimitirul de înhumație creștină descoperit la ~*: 5, 38, 84, 303.

Ciupag, sat dispărut, la sud de Pitești: 392.

Ciurelu (Ciurel), sat desființat, înglobat municipiului București; *descoperirile de la ~*: 51, 180, 328.

Cladova, sat <jud. Arad>: 159; *district* (Kladova) în Țara Zarandului: 549.

Cleja, comună <jud. Bacău>; *tezaurul descoperit la ~:* 15, 38, 62, 63.

Clement, discipol al lui Chiril și Metodiu: 35.

Clement al V-lea, papă (1305–1314): 595.

Clement al VI-lea, papă (1342–1352); 581, 585, 599.

Cluj, județ: 47, 51, 73, 74, 87–89, 155, 161, 165, 188, 211, 212, 255, 256, 324, 458; *comitat:* 425, 549.

Cluj-Napoca, municipiu <jud. Cluj>; *șantierul arheologic de la ~; obiecte creștine descoperite la ~; așezări în zona; cetatea de la ~*: 4, 5, 14, 92, 211, 224, 241, 243, 255, 256, 360, 402, 410, 465, 494, 499, 538, 545, 546, 592, 601, 603, 605; *~ – Cordoș, descoperirile arheologice de la ~*: 39; *~ – Mănăștur; descoperirile arheologice de la ~*; *cetatea de la ~:* 6, 87, 101, 155–157, 220, 227, 232, 233, 239, 298, 454, 458, 460, 461, 463, 605.

Cluny, localitate <Franța>; abația din ~: 297, 454.

Cnezatul moravian, formațiune statală: 253; v. și *Moravia.*

Coasta Iașilor, deal: 293.

Coconi, sat <jud. Călărași>; *șantierul arheologic de la ~:* 5, 525–529, 534.

Codlea, oraș <jud. Brașov>; *cetatea de la ~:* 563.

Codreni, familie: 379.

Cojocna, comună <jud. Cluj>; *salinele de la ~:* 54, 154, 243, 423, 538, 562.

Colentina, râu: 151, 526, 528.

Coloman I Cărturarul, rege al Ungariei (1095–1116): 297, 360, 394, 410, 454, 461.

Colomeea (Kolomea), oraș <Ucraina>: 588.

Colonia v. *Köln.*

Colț, cetate în Țara Hațegului: 499, 603.

Colțești, sat <jud. Alba>: 416.

Comana de Jos, sat <jud. Brașov>; *șantierul arheologic de la ~:* 5, 47, 71, 73, 188, 198, 213, 214, 216.

Comana de Sus, sat <jud. Brașov>; *fortificația de la ~:* 101, 239.

Comentiolus, comandant militar: 104.

Comiat (Kompyathi), district în Banat: 549.

Comitopolii, fii „comitelui" v. și *Aron, David, Moise, Samuil.*

Comneni, dinastie de suverani din Imperiul bizantin (1057–1059; 1081–1185): 137, 342, 373, 386, 430.

Conopa, așezare în Dobrogea (sec. XII–XIII): 322.

Conrad de Montferrat, principe cruciat: 431.

Constant al II-lea Pogonatul, împărat bizantin (641–668): 31.

Constantia v. *Constanța.*

Constantia, fortăreață pe malul stâng al Dunării: 223, 275.

Constantin-Chiril, misionar originar din Thessalonik: 10, 28, 29, 35, 141, 142.

Constantin, fiu al cneazului Vsevolod Iurievici: 390.

Constantin Anghelos, strateg al orașului Philippopolis, văr al lui Isaac al II-lea: 434.

Constantin Aspictis, comandant al armatei bizantine în lupta din 1190 cu Asăneștii: 434.

Constantin cel Mare (*Flavius Valerius Constantinus*), împărat romano-bizantin (306–337): 344.

Constantin al IV-lea Pogonatul, împărat bizantin (668–685): 30, 32, 205.

Constantin al V-lea Copronimul, împărat bizantin (741–775): 36, 62, 272.

Constantin al VII-lea Porfirogenetul, împărat bizantin (913–959): 8, 9, 30, 31, 36, 37, 85, 99, 106, 230, 234–236, 252, 257, 413, 415.

Constantin al VIII-lea, împărat bizantin (1025–1028): 62, 276, 380, 382.

Constantin al IX-lea Monomahul, împărat bizantin (1025–1028): 212, 381, 382.

Constantinopol, oraș, capitala Imperiului bizantin, azi Istanbul <Turcia>; *Patriarhia de ~; Imperiul latin de ~:* 7, 11, 33, 34, 37, 138–143, 146, 210, 211, 232, 234, 235, 271, 273–275, 277, 286, 287, 294–296, 302, 342–345, 348, 363, 380, 382–384, 386–388, 390, 433–437, 453, 455, 459, 477, 479, 542, 545, 563, 592, 594, 596–598.

Constanța, județ: 16, 38, 56, 61, 71, 80, 81, 155, 161, 209, 243, 287, 290, 523, 539.

Constanța (Tomis, Constantia, Constanza), municipiu <jud. Constanța>: 4, 37, 38, 87, 150, 223, 286, 322, 387.

Corabia, oraș <jud. Olt>; *așezări din zona ~:* 151.

Córdoba, oraș <Spania>; *emiratul ~:* 23.

Cordoș, cartier al municipiului Cluj-Napoca <jud. Cluj>: 39.

Corfu, insulă în M. Mediterană: 388.

Corint, oraș <Grecia>: 63.

Cornea, comună <jud. Caraș-Severin>; *cercetările arheologice de la ~:* 73.

Corund, comună <jud. Harghita>: 57.

Cosău (Ozon), râu: 484.

Cosmin, localitate <Ucraina>: 177.

Costești, localitate <Republica Moldova>: 519, 521.
Costești, sat <jud. Iași>; *descoperirile de la -:* 38, 57, 75, 188.
Costești, comună <jud. Vaslui>; *tipare din metal și os descoperite la -*: 5.
Coșna, sat <jud. Suceava>; *unelte agricole descoperite la -:* 218, 375.
Coșovenii de Jos, sat desființat, azi în comuna Coșoveni <jud. Dolj>; *descoperirile de la -; tezaurul descoperit la -:* 38, 42.
Cotnari, comună <jud. Iași>; *descoperirile monetare de la -*; *așezări din zona -*: 15.
Cotza, căpetenie cumană: 391.
Covasna, județ: 80, 165, 256.
Covăsinț, comună <jud. Arad>: 256.
Covurlui, râu: 392.
Cozănești, sat <jud. Suceava>: 375.
Cozia, mănăstire <jud. Vâlcea>: 66.
Cracovia (Kraków), oraș <Polonia>: 444, 480.
Craiova, municipiu <jud. Dolj>; *așezări din zona -:* 151, 177, 324, 370, 523, 532, 571.
Cranea v. *Ecrene.*
Crasna, toponim: 324.
Crasna, comună <jud. Sălaj>; *cetatea de la -:* 403.
Crasna, comitat: 361, 549.
Cricău, comună <jud. Alba>; *biserica reformată din -:* 333, 405, 421, 462, 493, 610.
Crimeea, peninsulă: 142, 257, 275, 346, 440, 476, 477, 480, 594, 597.
Cristian (Cârstian), comună <jud. Brașov>: 424.
Cristuru Secuiesc, oraș <jud. Harghita>; *cercetările arheologice de la -:* 92.
Crișana, provincie istorică: 6, 84, 135, 255, 319, 348, 545.
Crișanei, Câmpia -: 69, 71, 415.
Crișuri, râuri: 112, 232, 238, 243, 255, 417, 489, 537; *Crișul Alb,* râu: 151, 243, 376; *Crișul Negru,* râu: 376, 415; *Crișul Repede,* râu: 151, 361, 416, 489, 496.
Crișurilor, Țara -: 347, 415, 417.
Crișul Alb (Fejerkeres), district: 549.
Croația: 27, 99, 135, 141, 398, 419, 421, 447, 450.
Cruceburg, cetate în Țara Bârsei: 427.
Csák, neam: 481.
Csák Ugrin, voievod al Transilvaniei: 555.
Csáki, familie: 496.
Cuciuru Mare; tezaurul de la -: 42.
Cucorăni, sat <jud. Botoșani>; *cuptorul descoperit la -; obiecte creștine descoperite la -:* 92.
Cuhea, vechea denumire a comunei Bogdan Vodă <jud. Maramureș>; *șantierul arheologic de la -:* 6, 358, 379, 496, 596, 604, 613.
Cuiești (Kuest), district în Banat: 549.
Culciu Mare, sat <jud. Satu Mare>: *descoperirile arheologice de la -:* 39.
Culeșer, vechi târg în zona Bihorului: 493.
Cumania (Cumania Neagră), *ținut; episcopia -:* 334, 362–365, 368–370, 392, 444, 447, 456, 462, 525, 563.
Curcani, comună (jud. Călărași>; *unelte agricole descoperite la -; depozite descoperite la -; vârfuri de săgeți descoperite la -:* 47, 161, 218, 246.
Curlai, munte: 323.
Curtea de Argeș (Argeș, Argyas), municipiu <jud. Argeș>; *cercetările arheologice de la -; complexul de la -; cetatea de la -; descoperite monetare de la -; biserica Sân Nicoară din -; biserica Sf. Nicolae din -:* 4–6, 15, 323, 341, 347, 449, 463, 523, 539, 530, 541, 571, 586, 604, 614.
Cutlumuz (Cutlumuș), mănăstire la Muntele Athos: 600.
Cuvin (Kuvin, Keve), cetate a voievodului Glad, localizată între Pančevo și Palanca: *castrul de la -:* 220, 228, 237, 238.
Cuzdrioara, comună <jud. Cluj>; *cetatea de pământ de la -:* 232.

Dacia (Dația); - *romană:* 8, 10, 16, 33, 42, 45, 50, 54, 91, 92, 94, 96, 102, 110, 111–113, 115, 152–154, 161, 223, 237, 288, 362, 387, 490.
Dalmația, provincie sud-dunăreană: 9.
Dalmația, regiune: 26, 27, 133, 135, 139, 450, 473.
Damian, preot, menționat în inscripția de la Basarabi: 81, 286.
Damian Dobromir, antypatos, patrikios și duce de Thracia și Mesopotamia (după 1001): 282.
Dandolo, Enrico, doge al Veneției (1192–1205); *monede emise de -:* 348.
Danemarca; adoptarea creștinismului în -; feudalizarea -: 93, 129, 133.
Daniil Critopoulos, dikaiophylax patriarhal la Argeș: 598.
Daniil Romanovici, cneaz de Halici (1205–1206/1207, 1211–1212/1213, 1214–1215, 1216, 1219–1226/1227, 1229–1264): 375, 570.
Dardania: 113.
Daurites, căpetenie sclavină: 97.
David, unul dintre comitopoli: 276, 323.
Davideni, sat <jud. Neamț>; *descoperirile de la -; obiecte creștine descoperite la -:* 61, 64, 65, 75, 92, 188, 214.
Dăbâca, comitat: 359, 555.
Dăbâca (Doboca), comună <jud. Cluj>: *descoperirile arheologice de la -; cetatea de la -; biserica de la -; fierăria descoperită la -:* 4–6, 39, 47, 49, 51, 73–75, 87, 101, 155–158, 161, 165, 188, 194, 198, 213, 214, 216–218, 220, 221, 227, 232–235, 237, 239, 256, 303, 304, 336, 352, 394, 458–460, 464.
Dămăroaia, cartier al municipiului București: 57, 92.

Dănceni, localitate <Republica Moldova>; *cercetările arheologice de la –:* 5, 74.

Dănești, comună <jud. Vaslui>; *descoperirile arheologice de la –:* 293.

Dănești, sat <jud. Neamț>; *cruciulițe descoperite la –:* 464.

Dărmănești, cartier al municipiului Piatra Neamț: 506.

Dâmbovița, toponim: 324.

Dâmbovița, râu: 151, 532–534, 546, 571.

Dâmbovița, județ: 57, 61, 525.

Dâmbovița, cetate: 532.

Dârstor, castru, fortificație romano-bizantină și bizantină, azi Silistra <Bulgaria>: 589; v. și *Silistra.*

Dealu Morii, comună <jud. Bacău>; *depozite descoperite la –:* 162.

Debrecen, oraș <Ungaria>: 480.

Decebal, rege al Daciei (87–106): 110.

Dedrad, sat <jud. Mureș>; *cetatea de pământ de la –:* 232.

Dedulești, sat <jud. Brăila>; *tezaurul descoperit la –:* 343.

Dej, municipiu <jud. Cluj>: 243, 556, 559, 562.

Delatte, A.: 18.

Delhi, oraș <India>: 545.

Demetrios Katakalon, antypatos, vestarh și katepan de Paristion (Paradunavon) (sec. XI): 385.

Demnitzikos, cetate v. *Zimnicea.*

Densuș, comună <jud. Hunedoara>; *biserica din –:* 359, 499, 611.

Densușianu, Nicolae (1846–1911), istoric și folclorist: 13.

Derevici, localitate: 374.

Dersca, comună <jud. Botoșani>; *cetatea de pământ de la –:* 87, 101, 153–157, 213, 220, 224, 227, 239, 290.

Dervent, deal și așezare medievală, pe malul drept al Dunării, lângă Ostrov <jud. Constanța>; *cuptorul descoperit la –:* 61, 194, 257, 381, 392.

Desnățui, râu: 393.

Deșt-i Kîpciak (Stepa cumanilor): 442, 443.

Deta, oraș <jud. Timiș>; *descoperirile monetare de la –; necropola de înhumație descoperită la –:* 15, 84, 346.

Deva, district: 548.

Deva, municipiu <jud. Hunedoara>; *descoperirile de la –; cetatea –; cimitirul de rit păgân descoperit la –:* 188, 255, 500, 561, 602.

Dierna, castru și fortificație romano-bizantină, localizată lângă Orșova Veche <jud. Mehedinți>: 92, 223.

Dimitrie, episcop de Oradea: 581, 582.

Dimitrie, jupan, căpetenie din Dobrogea <în inscripția de la Mircea Vodă>: 38, 81, 220, 238, 275, 286.

Dimitrie, „principe“ local din Moldova, de origine tătară: 585.

Dindorf, Ludwig August (1805–1871), filolog clasic, savant german, specialist în filologie clasică: 18.

Dinogetia, fortificație romană și romano-bizantină localizată în aval de satul Garvăn, pe insula Bisericuța, <jud. Tulcea>: *cetatea de la –; unelte agricole descoperite la –; gropi de cereale descoperite la –; cuptoare descoperite la –; biserica de la –; capela de la –; encolpion descoperit la –:* 4, 5, 15, 17, 48, 50, 75, 79, 80, 101, 112, 153–155, 161, 165, 167, 172, 174, 194, 198, 200, 201, 205, 210, 211, 213, 214, 217, 223, 224, 226–228, 239, 246–248, 257, 261, 266, 268, 283, 287, 294, 300, 302, 303, 322, 328–331, 334–336, 341, 358, 380, 381, 383, 384, 393, 453, 458, 459, 464.

Diogene Constantin, duce al themei bizantine Bulgaria: 381.

Dionisie Szecsi, castelan de Jdioara, dregător regal la Mehadia, mare stolnic: 573–575, 578.

Djebe, căpetenie mongolă: 440.

Długosz, Jan (1415–1480), istoric și diplomat polon: 10.

Doamnei v. *Râul Doamnei.*

Dobârca, sat <jud. Sibiu>: 424.

Doboca v. *Dăbâca.*

Doboșeni, sat <jud. Covasna>; *cuptorul descoperit la –:* 180.

Dobra (Ilfov), district: 598.

Dobrogea, provincie istorică; *– romană; așezări din –; populația –:* 6, 15, 16, 38, 44, 59, 61, 62, 66, 68, 69, 87, 92, 96, 100, 101, 150, 154, 156, 158, 165, 170, 200, 201, 205, 209–211, 220, 223, 224, 226, 228, 238–240, 256, 257, 261, 266–268, 273, 274, 276, 277, 287, 288, 290, 291, 294–296, 300, 302, 303, 321, 322, 325, 327, 335, 341–344, 354, 359, 381, 385, 392, 393, 428, 433, 451–453, 457, 458, 464, 509, 522, 523, 527, 528, 538, 539, 543, 544, 585, 588, 592, 594, 596–598.

Dobrotici (Dobrotiță), despot al Dobrogei (c. 1348–1386): 589.

Dobrușa, sat <jud. Vâlcea>; *tezarul descoperit la –:* 38.

Dodești, sat <jud. Vaslui>; *descoperirile de la –; șantierul arheologic de la –; depozitul de cereale descoperit la –; unelte agricole descoperite la –:* 4, 5, 17, 44, 47, 48, 50, 51, 57, 71–75, 152, 165, 188, 198, 213, 214, 216, 218, 246.

Dolha, toponim: 102.

Dolhești, comună <jud. Iași>; *tezaurul descoperit la –:* 15, 42, 211.

Dolhești, comună <jud. Suceava>: 102.

Dolj, județ: 38, 217, 324, 346, 370, 523, 524, 543.

Dominic, locuitor în Gebe: 353.

Dömös, mănăstire: 405.

Don, fluviu: 252, 253, 390, 479.

Doonion, cetate: 391.

Dorohoi, municipiu <jud. Botoșani>: 505.

Dorostolon (Durostorum, Durostor, Teodoropolis), *castru; fortifica-*

ție romano-bizantină și bizantină, azi Silistra <Bulgaria>: 37, 170, 257, 266, 275–277, 282, 283, 286, 287, 294–296, 300, 380, 381, 383, 384.
Dragosloveni, sat <jud. Vrancea>; *depozitul de unelte agricole descoperit la –; fierăria descoperită la –:* 47, 161, 162, 188, 218, 248.
Dragoș, nume: 356.
Dragoș, voievod maramureșean (mijlocul sec. XIV): 515, 585, 586.
Dragun, stăpân de sate la 1263: 357.
Drava, râu: 282, 288.
Drăghiceanu, Virgil N. (1879–1964), istoric: 15.
Drăgușeni, sat <jud. Satu Mare>: 415.
Drăușeni, sat <jud. Brașov>; *morminte descoperite la –:* 256.
Dridu, comună <jud. Ialomița>; *șantierul arheologic de la –; descoperirile de la –; cultura –:* 4, 5, 16, 17, 50, 75, 98, 165, 167, 170, 172, 174, 175, 177, 178, 188, 198, 213, 214, 216, 218, 288, 292, 293, 323, 325, 380.
Dristra v. *Silistra.*
Drobeta, castru, fortificație romano-bizantină și medievală localizată la Drobeta-Turnu Severin <jud. Mehedinți>: 79, 92, 154, 223, 603.
Drobeta-Turnu Severin, municipiu <jud. Mehedinți>; *atelierul descoperit la –; obiecte creștine descoperite la –; inscripții descoperite la –:* 56, 151, 213, 523, 539, 540, 614.
Dubova, sat <jud. Mehedinți>; *tezaurul descoperit la –:* 343.
Duboz, sat <jud. Timiș>: 318; *district* (Doboz): 599.
Dubrovnik, oraș <Croația>: 27, 479.
Dudon de Saint-Quentin (sec. XI), cronicar normand; *– despre plugărit:* 176.
Dulceanca, sat <jud. Teleorman>; *minereurile de la –; descoperirile de la –; obiecte creștine descoperite la –:* 51, 54, 64, 92, 167, 175, 177, 178, 180, 213, 524, 526.
Dulcert, Angelino: *portulanul lui –:* 18, 583.
Dumbrăveni, oraș <jud. Sibiu>: 57.
Dunăre (Istru, Danubius, Dunav, Dunaj, Donau, Duna): 4, 5, 7, 8, 10, 11, 13, 18, 23, 24, 30–33, 35, 36, 38, 43, 45, 48, 61–63, 67, 69–71, 85, 91, 92, 97, 101–108, 110, 111, 121, 132, 138, 143, 145, 151, 160, 170, 171, 194, 209–211, 220, 221, 223, 224, 226, 230, 237, 238–240, 243, 250, 252–257, 261, 264, 266, 268, 271–277, 282, 283, 286–288, 291, 294, 295, 302, 303, 305, 321–325, 330, 332, 342–346, 354, 357, 362, 364, 366–370, 373, 375, 380–391, 413, 414, 427, 428, 431, 435, 437, 438, 442, 449, 452, 455, 457, 458, 477, 478, 517, 518, 522–525, 527, 529, 532–534, 539, 541–547, 554, 568, 569, 571–573, 581, 588, 589, 591, 594, 595, 600.
Dunărea de Jos, regiune: 6, 7, 9, 12, 15, 17, 18, 30, 36, 37, 39, 41, 45, 62, 63, 66, 99, 102, 103, 108, 110, 155, 156, 160, 170, 171, 182, 183, 200, 201, 205, 209, 210, 224, 226, 229, 230, 240, 246, 248, 249, 257, 261, 266, 267, 271, 273, 275, 277, 283, 286, 287, 291, 294, 295, 300, 330, 335, 336, 341–344, 346, 347, 379–390, 458, 476, 529, 530, 532, 541–543, 545, 593, 596, 597, 600.
Dunării, Câmpia – v. *Câmpia Română.*
Dunării, Delta –: 37.
Durazzo (Dürres), oraș <Albania>: 437; v. și *Dyrrhachium.*
Durlești, localitate <Republica Moldova>: 293.
Durmitor, munte: 323.
Durostorum (Durostor) v. *Dorostolon.*
Dvina de vest, fluviu: 479.
Dyrrhachium, colonie grecească pe țărmul estic al M. Adriatice; azi Dürres <Albania>; *mitropolia de la –:* 295.

Echternach, oraș <Luxemburg>; *notița din –:* 11, 602, 606.
Ecrene (Ekrene, Cranea), localitate <Bulgaria>: 387.
Edessa (Vodena), oraș în Macedonia <Grecia>: 32.
Efrem, scriitor bizantin (sec. XIV): 11.
Eftimie, călugăr: 296.
Eftimie, cronicar: 8.
Egee, Marea –: 478, 479.
Egrus v. *Igriș.*
Einhard (Eginhard) (c. 770–840), secretar și biograf al lui Carol cel Mare: 10.
Eisenwurzel, localitate <Austria>: 333.
Elada, themă bizantină: 287.
Elan-Horincea, depresiune: 293.
Elba, fluviu: 28, 134, 135, 419–421.
Elena, fiica lui Ioan Asan al II-lea: 437.
Elisabeta, fiica unei roabe: 410.
Emeric, rege al Ungariei (1196–1204): 409, 455.
Enisala (Novo vicus), sat <jud. Tulcea>; *descoperirile monetare de la –; cercetările arheologice de la –:* 4, 15, 387, 523, 527, 528, 533.
Enisei, fluviu: 414.
Epir, zonă muntoasă în Grecia: 288, 479; *despotatul bizantin al –:* 343, 378.
Epureni, comună <jud. Vaslui>; *gropile de cereale descoperite la –; fierăria descoperită la –; cuptoare descoperite la –:* 165, 167, 188, 205, 213, 246.
Er; udvorncii din –: 360.
Erbiceanu, Constantin (1838–1913), istoric: 8.
Erfurt, oraș <Germania>, 11.
Escorial, localitate <Spania>; *Taktikonul de la –:* 380.
Esculeu v. *Așchileu.*
Esztergom (Strigoniu), oraș <Ungaria>; *arhiepiscopia de –; ceta-*

tea -: 143, 297, 447, 454, 480; v. și *Strigoniu.*

Etelköz (Etelkuzu) v. *Atelkuzu.*

Eufrat, fluviu: 271.

Eurasia, ansamblu continental: 267, 374, 438, 451.

Europa, continent: 21, 22, 24, 28, 30, 32–34, 98, 129, 130, 132–134, 136, 139, 140, 142, 144, 145, 160, 181–183, 200, 223, 226, 229, 235, 236, 241, 250, 268, 291, 341, 346, 348, 349, 362, 367, 371, 385, 412, 418, 419, 425, 434, 437, 440–442, 444, 451, 473–476, 481, 492, 527, 559, 569, 572, 573, 591, 595, 601; - *balcanică:* 143; - *Centrală (de Mijloc):* 62, 91, 98, 129, 200, 201, 253, 254, 443, 444, 460, 476, 480, 481, 491, 545, 595, 601; - *Est-centrală (Central-Orientală, Răsăriteană):* 129, 134, 143, 198, 473, 474, 477, 595; - *Occidentală (Apuseană):* 22, 43, 62, 131, 134, 144, 236, 249, 254, 435, 476, 601; - *Răsăriteană (Orientală, de Răsărit):* 62, 129, 134, 139, 143, 160, 201, 226, 250, 252, 438, 441, 455, 457, 475–477, 479, 480, 593, 598; - *de Sud-Est:* 61, 98, 129, 136, 254, 455, 473, 475, 477, 590.

Extremul Orient, regiune: 134, 440.

Eymund; saga lui -: 373.

F*aba,* localitate <Germania>: 421.

Farcaș, cneaz român din Muntenia (sec. XIII): 368–370, 565.

Făcăi, localitate componentă a municipiului Craiova <jud. Dolj>: 523.

Făgăraș, Munții -: 370.

Făgăraș, municipiu <jud. Brașov>; sate din zona -; *tezaurul descoperit la* -: 346, 396.

Făgăraș (Fogaras), district: 548.

Făgărașului, Țara (*terra Blachorum*): 152, 233, 235, 358, 377, 396, 404, 405, 423, 424, 454, 464, 489, 547, 568, 590, 591, 604.

Făurei, sat <jud. Vrancea>: 177.

Fedești, sat <jud. Vaslui>; *cuptorul descoperit la* -; *unelte agricole descoperite la* -: 51, 175, 178, 180, 188, 218.

Fejér György (1766–1851), istoric ungur: 13.

Fekete, N.A.: 14.

Feldioara, comună <jud. Brașov>; cetatea -: 459.

Felnac, comună <jud. Arad>; *tiparele descoperite la* -; *atelierul descoperit la* -: 56, 57, 256.

Fermo, localitate <Italia>; *episcopatul de* -: 593.

Ferrara, oraș <Italia>; *universitatea* -: 601.

Fierbinți, sat <jud. Dâmbovița>: 323.

Filiaș, localitate componentă a orașului Cristuru Secuiesc <jud. Harghita>; *cercetările arheologice de la* -: 73.

Filiași, oraș <jud. Dolj>; *șantierul arheologic de la* -; *tezaurul descoperit la* -: 5, 216, 346, 545.

Filip al IV-lea cel Frumos, rege al Franței (1285–1314): 474.

Filip, episcop de Fermo: 570.

Finic, Golful -: 134.

Finiș, comună <jud. Bihor>; cetatea de la -: 497.

Finta, voievod din neamul Aba: 556.

Firnhaber, Fr.: 13.

Fizeș, sat <jud. Caraș-Severin>; *descoperirile de la* -: 51, 180.

Flandra, regiune în vestul Europei: 130.

Floreni, sat desființat, unificat cu comuna Ileana <jud. Călărași>; *unelte agricole descoperite la* -: 218.

Florentin, prepozit de Sibiu: 352.

Florența, oraș <Italia>; *manuscrisul de la* - al Strategikonului: 106, 541.

Florești, comună <jud. Cluj>; cetatea de la -: 499.

Floriile, sat <jud. Constanța>: 96.

Focas, spătar și strateg: 37.

Fotios (Fotie) (c. 828–895), patriarh de Constantinopol (858–867, 877–886); *Lexicul lui* -: 36.

Franconia (Franken), ducat în sudul Germaniei centrale: 254, 421.

Franța: 22, 110, 112, 121, 129–131, 133, 134, 136, 144, 161, 241, 374, 420, 452, 473, 474.

Frata, comună <jud. Cluj>; *tezaurul de monede unguresti descoperite la* -: 11, 212, 536.

Frătești, comună <jud. Giurgiu>; *cercetările arheologice de la* -: 5.

Friedrich I Barbarossa, împărat german (1152–1190): 435.

Friedrich al II-lea de Hohenstaufen, împărat german (1212–1250): 446, 474.

Friesach, localitate <Austria>; *monetăria de la* -: 346.

Fritigern, comandant vizigot: 106.

Frumoasa, comună <jud. Teleorman>; *șantierul arheologic de la* -; *cetatea de pământ de la* -:6, 534.

Frumușeni (Zeudy), sat <jud. Arad>: 159.

Fundeni, sat <jud. Ilfov>: 61.

Fundu Herții, sat <jud. Botoșani>; *șantierul arheologic de la* -; *cetatea de la* -: 4, 6, 48, 50, 71, 73, 87, 101, 150, 153, 155–157, 165, 167, 188, 194, 213, 214, 218, 220, 224, 227, 239, 290, 511.

Furdea (Thwerd), district în Banat: 549.

G*aan* (Ioan), greav: 420.

Gabriele di Predono, notar genovez: 345.

Gaiu Mic, sat desființat, azi în municipiul Timișoara <jud. Timiș>; *descoperirile monetare de la* -: 15.

Galata, colonie genoveză, cartier din Istanbul: 477.

Galați, județ: 150.

Galați, municipiu <jud. Galați>: 150.

Galiciuica, sat <jud. Dolj>; *tezaurul descoperit la* -: 543.

Galița, sat <jud. Constanța>; *tezaurul descoperit la* -: 38.

Gallia, regiune cuprinsă între Oceanul Atlantic, Marea Nor-

dului, Munții Pirinei și Rin: 110.
Gallus, episcop de Alba Iulia: 606.
Galoșpetreu, sat <jud. Bihor>; *necropola de înhumație descoperită la* ~: 84.
Galșa, sat <jud. Arad>: 404.
Garvăn v. *Dinogetia*.
Gâmbaș, localitate componentă a municipiului Aiud <jud. Alba>; *descoperirile de la* ~: 241.
Gârbova (Orbó-Orbai), comună <jud. Alba>; *morminte descoperite la ~; biserica din ~; cetățuia din* ~: 256, 423, 496, 602, 603, 606.
Gârlița, sat <jud. Constanța>; *descoperirile de la* ~: 38, 194.
Gebe, comunitate săsească: 353.
Gedimin (Gedemin), mare cneaz al Lituaniei (1316–1341): 479.
Gelu, voievod român transilvănean (sec. IX–X): 11, 87, 152, 220, 232, 233, 235, 243, 255.
Genesios, Ioseph (sec. X), scriitor bizantin: 9.
Genova, oraș <Italia>: 17, 344, 474, 476, 477, 516, 542.
Gentile, cardinal, legat papal: 544.
Geoagiu, comună <jud. Hunedoara>; *monumentul de la* ~: 359.
Geoagiu de Jos, sat desființat înglobat în comuna Geoagiu <jud. Hunedoara>; *biserica reformată din* ~: 604.
Geograful bavarez: 100.
Gerardus (Gerard) de Sagredo, episcop de Cenad (1030–1046); *Legenda Sf.* ~: 11, 81, 297; *Vita Sancti Gerardi*: 304.
Geregye, familie nobiliară: 361, 497.
Germania: 22, 129, 130, 132, 134, 144, 162, 182, 254, 304, 418–421, 424, 461, 464, 465, 473–475, 608.
Gertrud de Andechs-Meran, soția regelui Andrei al II-lea: 422.
Geza I, rege al Ungariei (1074–1077): 135, 237, 394.
Geza al II-lea, rege al Ungariei (1141–1162): 398, 406, 415, 420, 421.
Ghelari, comună <jud. Hunedoara>; *zăcămintele de fier de la ~; descoperirile de la* ~: 51, 54, 175, 178, 180.
Gheorghe, menționat pe o amforă de la Păcuiul lui Soare: 80.
Gheorghe, iobag din Transilvania: 408.
Gheorghe, jupan dobrogean (sf. sec. X): 220, 238, 275.
Gheorghe, magistru: 564–567.
Gheorghe, sculptor clujean: 538.
Gherghița, comună <jud. Prahova>: 532, 571.
Gherman, sat <jud. Timiș>: 256.
Ghimeș, pas: 546.
Ghirbom, sat <jud. Alba>; *necropola de înhumație descoperită la* ~: 84.
Ghiurghengik, veche localitate <Bulgaria>; *tezaurul descoperit la* ~: 384.
Ghizdaru, sat <jud. Giurgiu>; *depozitul descoperit la* ~: 165.
Gingis-han, mare han mongol (1206–1227): 439, 440, 447, 448, 451, 476.
Giulea, nume: 356.
Giurcani, sat <jud. Vaslui>; *unelte de fierărie descoperite la* ~: 188.
Giurgeu, depresiune: 417.
Giurgiu, județ: 38, 47, 71, 73.
Giurgiu, municipiu <jud. Giurgiu>; *șantierul arheologic de la ~; descoperirile monetare de la* ~: 6, 15, 239, 343, 532, 533.
Glad, voievod român din Banat (sec. IX–X): 11, 87, 93, 152, 181, 220, 237, 238, 240, 243, 255, 364.
Glykas, Mihail, cronicar bizantin (sec. XI): 8.
Gniezno, oraș <Polonia>; *arhiepiscopia de* ~: 142.
Gobi, deșert: 439.
Goddas, episcop: 92.
Gogan, sat <jud. Mureș>; *cetatea de la* ~: 501.
Gorj, județ: 61, 325; *vechi județ* (Jiul de Sus); 366.
Gornea, sat <jud. Caraș-Severin>; *cercetările arheologice de la* ~: 74.
Gorodeț, veche așezare: 372.
Gorodoc, vechi oraș: 588.
Grădiște v. *Sarmizegetusa-Britonia*.
Grădiștii, Râul ~ (Városvize, Waraswisze): 327.
Grămadă, Nicolae (1892–1961), istoric: 18.
Greci, comună <jud. Tulcea>; *tezaurul descoperit la* ~: 38, 211.
Grecia: 31, 238, 240, 261, 300, 302, 323, 334, 541, 582.
Gregoras, Nicephor (1290–c. 1361), scriitor bizantin: 9.
Gregorius din Tours (538–594), teolog și cronicar franc: 119.
Grigore al IX-lea, papă (1227–1241): 363–365, 367, 373, 392, 446, 455, 457, 462.
Grigore din Nazianz (c. 330–c. 390), episcop de Nazianz și de Constantinopol: 454.
Gropșani, sat <jud. Olt>: 523.
Grossa, toponim, probabil orașul Hârșova <jud. Constanța>: 387.
Grossau („Luncă Mare"), veche așezare săsească: 424.
Grota Călugărului, toponim: 194.
Grozăvești, cartier al municipiului București: 524, 525.
Grumezoaia, sat <jud. Vaslui>; *depozitul de unelte agricole descoperite la* ~: 47, 161, 198, 217.
Gubin, veche așezare: 372.
Gura Humorului, oraș <jud. Suceava>: 504.
Gurasada, comună <jud. Hunedoara>; *biserica ortodoxă din* ~: 611.
Gurghiu, munți; bazinul ~: 417.
Gyla, seminție pecenegă: 234.
Gyla v. *Gyula*.
Györ, oraș <Ungaria>; *cetatea* ~: 480.
Gyula (Gyla, Gylas), voievod din Transilvania (sec. XI): 93, 188, 233, 234, 243, 296, 327, 415, 459.
Gyula al III-lea (Gyla cel Mic), voievod din Transilvania (sec. XI): 234–237.
Gyula al IV-lea, duce: 237.

Habsburg, dinastie care a domnit în Austria (1282–1918), în Cehia și Ungaria (1526–1918), în o parte a Italiei (sec. XV–1866), în Sfântul Imperiu Roman de Națiune Germană (1273–1806): 474.

Haemus, themă bizantină: 30.

Haemus v. *Balcani, Munții* –.

Haithabu, localitate <Germania>: 133.

Halici-Volânia, cnezatul de –: 9, 140, 321, 372, 389, 398, 443, 444, 479, 480, 512, 545, 570, 598.

Halle, oraș <Germania>: 15.

Hamburg, oraș <Germania>: 474.

Hanatul bulgar, formațiune statală: 253; v. și *Bulgaria*.

Hansa, uniune comercială și politică a orașelor din nordul Europei: 474.

Hansca, localitate <Republica Moldova>; *șantierul arheologic de la –; cuptorul descoperit la –; unelte de fierărie descoperite la –*: 5, 41, 57, 71, 74, 152, 188, 216, 293, 537.

Haram, district în Banat: 549.

Harghita, Munții –: 417.

Harghita, județ: 57, 73.

Hariton de la Cutlumuz, mitropolit al Ungrovlahiei (1372–c. 1380): 598.

Hartvic, episcop, autorul legendei Sf. Ștefan: 236.

Harun ar-Rașid, calif arab (786–809): 62.

Hațeg, oraș <jud. Hunedoara>; *castrul de la –*: 6, 356, 370, 453, 463, 602, 603.

Hațeg (Hatzak), district: 548.

Hațegului, Țara – (Hatzak, Harszoc): 233, 235, 243, 326, 351, 356, 359, 369, 370, 378, 379, 488–490, 496, 499, 545, 548, 566, 590, 596, 603, 611.

Hălmagiu (Halmag), district în Țara Zarandului: 548.

Hălmeag, sat <jud. Brașov>; *biserica reformată din –*: 616.

Hărman, comună <jud. Brașov>; *cetatea din –*: 213, 426.

Hâncești, localitate <Republica Moldova>: 72.

Hârșova (Grossa), oraș <jud. Constanța>; *cetatea de la –*: 155, 205, 283, 336, 387, 532, 533.

Hârtibaciu, râu: 606.

Heinburg, localitate <Austria>: 334.

Heinrich I Păsărarul, rege german (919–936): 254, 255.

Hellada, themă bizantină: 31.

Henric al II-lea Pobozny, cneaz al Sileziei, Cracoviei și Poloniei Mari (1238–1241): 444.

Henric al II-lea Plantagenet, rege al Angliei (1154–1189); *monede emise de –*: 545.

Henric al III-lea Plantagenet, rege al Angliei (1216–1272): 474.

Henric al III-lea de Luxemburg, împărat german (1308–1313): 475.

Henric de Hainaut, conte de Flandra, împărat al Imperiului Latin de Constantinopol (1206–1216): 436.

Henric de Mügeln, cronicar: 10, 236.

Henszelmann, Imre, arheolog maghiar: 4.

Henz, dulgher din Câlnic: 608.

Heraclius, împărat bizantin (610–641): 29, 68, 120, 230.

Herbord, dulgher din Gârbova: 608.

Herina, sat <jud. Bistrița-Năsăud>; *biserica evanghelică din –*: 605.

Herțegovina, regiune în Peninsula Balcanică: 139.

Hessa (Hessen), regiune în sud-vestul Germaniei: 420.

Hezelo din Merkstein, țăran sas: 420.

Hierotheus (Ierotei), episcop, ierarh bizantin: 93, 234, 235, 296, 304.

Hildesheim, oraș <Germania>; *atelierul din –*: 421.

Histria, colonie și cetate grecească, oraș și cetate romană și romano-bizantină în apropierea comunei Istria <jud. Constanța>; *bazilica de la –*: 57, 92, 154, 223.

Hliboca, localitate <Ucraina>; *șantierul arheologic de la –*: 74.

Hlincea, sat <jud. Iași>; *șantierul arheologic de la –; cuptoare descoperite la –; așezări de tipul – II*: 5, 178, 198, 293, 329, 336, 337, 544.

Hoarda de Aur, stat feudal al mongolo-tătarilor: 15, 345, 346, 372, 374–376, 451, 452, 475–477, 479, 503, 517, 520, 535, 544, 569, 570, 572, 585, 591.

Hobița (Hobica, Wyzkuz), sat <jud. Hunedoara>: 487, 488.

Hodoș, mănăstire: 454.

Homoroade, râuri: 416.

Homoroc, veche așezare în zona Aradului: 407, 409.

Honoriu al III-lea, papă (1216–1227): 365.

Horezm (Khwarizm, Khiva), provincie a Persiei antice, apoi vechi hanat: 439–441, 476.

Horezu, depresiune: 578.

Horia, comună <jud. Tulcea>; *cuptorul descoperit la –*: 165.

Horodiștea, sat <jud. Botoșani>; *cercetările arheologice de la –; fortificația de la –*: 74, 156, 227.

Horom, cetate feudală (sec. X–XI), probabil lângă actuala Palanca Nouă <Iugoslavia> sau vechiul sat Pescari <jud. Caraș-Severin>: 228, 237.

Hosman, sat <jud. Sibiu>; *biserica evanghelică din –*: 606, 616.

Hotin, oraș <Ucraina>; *ținutul –*: 588.

Hudești, comună <jud. Botoșani>; *fortificația de la –*: 101, 239.

Hudum, sat <jud. Botoșani>: 5, 505.

Hunedoara, județ: 16, 51, 255, 325, 359, 484, 488, 548, 611, 618.

Hunedoara, municipiu <jud. Hunedoara>; *necropola de la –; cetatea de la –*: 66, 211, 256, 333, 500.

Hunor, erou eponim maghiar: 251, 252.

Hurghișca, punct arheologic în comuna Vatra Moldoviței <jud. Suceava>: 375.

Hurmuzaki, Eudoxiu; colecția de documente ~: 13.
Huși, municipiu <jud. Vaslui>; *descoperirile monetare de la* ~: 15.

Iachint de Vicina, mitropolit al Ungrovlahiei (Țării Românești) (1359–1371): 242.
Iacob, dulgher din Alba Iulia: 608.
Ialomița, toponim: 324.
Ialomița, râu: 293, 523, 532, 533, 546, 571.
Ialomița, județ: 50, 325; *județ vechi*: 366.
Iancu de Hunedoara, voievod al Transilvaniei (1441–1446, 1448) și guvernator al Ungariei (1446–1453): 500, 552.
Iantra, râu în Bulgaria: 433.
Iaroslav I Vladimirovici cel Înțelept, mare cneaz de Kiev (1016–1018, 1019–1054): 140, 373, 382.
Iași, județ: 4, 5, 38, 57, 61, 62, 73–75, 150, 162, 178, 198, 209, 211, 293, 321, 329, 334, 336, 346, 537, 544.
Iași, municipiu <jud. Iași>: 239, 504, 508, 509, 515, 516, 571, 588.
Ibănești, comună <jud. Botoșani>; *cetatea de la* ~: 155.
Iberică, Peninsula ~: 23, 130.
Ibn Rusta, geograf arab; *tratatul de geografie al lui* ~: 251.
Ibn Tagribirdi, cronicar arab; ~ *despre migrația mongolilor*: 442.
Iconium, vechea denumire a orașului Konya <Turcia> v. *Konya.*
Icus (Ikus), district în Banat: 549.
Idrisi, Al ~ Abdallah Muhammed (1100–1165), geograf și cartograf arab: 18, 516.
Ierotei v. *Hierotheus.*
Ierusalim, oraș în Orientul Apropiat: 367, 435.
Igfon, pădure în Transilvania: 231.
Ighiu, comună <jud. Alba>: 333, 405, 421, 493.
Iglița, sat desființat înglobat în comuna Turcoaia <jud. Tulcea>; *cetatea de piatră din* ~; *atelierul de olărie descoperit la* ~: 226, 283.
Igor, mare cneaz de Kiev (912–945): 140, 244.
Igriș (Egrus), sat <jud. Timiș>; *abația cisterciană din* ~: 11, 454, 461.
Ilidia (Illiad), district în Banat: 6, 549.
Ilidia, sat <jud. Caraș-Severin>; *șantierul arheologic de la* ~: 216, 218, 460, 605, 610.
Illyria, regiune istorică în Peninsula Balcanică: 104, 182.
Imperiul bizantin (Bizanț): 7, 15, 17, 21, 23, 25, 27–38, 43, 47, 61, 63, 66, 68, 69, 91, 92, 105, 108, 120, 129, 133, 134, 136–143, 145, 157, 200, 201, 205, 206, 210–212, 236, 238, 240, 241, 253, 254, 261, 267, 269, 271–273, 277, 294, 296, 300, 303, 322, 327, 330, 341–344, 346, 348, 362, 363, 367, 373, 381, 384–388, 390, 396, 428, 430, 433, 435–437, 452, 458, 460, 475, 477–479, 543, 563, 568, 596, 597, 601.
Imperiul bizantin de la Niceea: 343, 344, 348, 435, 436.
Imperiul carolingian: 22, 27, 91, 98, 129, 130, 133, 141, 229.
Imperiul chazar: 414; v. și *Chaganatul chazar.*
Imperiul și apoi *Despotatul de Thessalonik*: 343; v. și *Thessalonik.*
Imperiul de Trapezunt: 343; v. și *Trapezunt.*
Imperiul franc: 33, 240, 253.
Imperiul german: 419.
Imperiul latin de Constantinopol v. *Constantinopol.*
Imperiul mongol: 441, 450, 451, 476.
Imperiul roman: 22, 96, 110, 113, 119, 120, 136, 162, 237; ~ de Apus: 21.
Imperiul romano-german: 132, 134.
Imperiul Romaniei v. *Imperiul bizantin.*
Imperiul româno (vlaho)-bulgar: 364.
India: 21, 22, 109.
Inocențiu al III-lea, papă (1198–1216): 435, 436, 455, 462.
Inocențiu al IV-lea, papă (1243–1254): 367, 449, 476, 563.
Ioachim, comite de Sibiu: 269, 363, 436.
Ioan, cneaz român din Muntenia (sec. XIII): 368–370, 565.
Ioan, nepotul lui Bogdan din Cuhea: 379.
Ioan, fiul banului Teodor Voytech: 574.
Ioan, măcelarul, jurat din Sebeș: 538.
Ioan, șef al unei vămi imperiale din Chersones: 37.
Ioan v. *Gaan.*
Ioan, voievod maramureșean: 379, 495.
Ioan zis Lupchin, voievod în Banat: 379.
Ioan I Tzimiskes, împărat bizantin (969–976): 209, 210, 271, 273–276, 283, 291, 294, 295, 458.
Ioan al II-lea Asan, țar vlaho-bulgar (al doilea țarat bulgar) (1218–1241): 138, 364, 367, 433, 436–438, 442, 451, 455, 478, 614.
Ioan al II-lea Comnenul, împărat bizantin (1118–1143): 387.
Ioan al IV-lea Ducas (Dukas) Vatatzes, împărat al Imperiului de la Niceea (1222–1254): 343, 345, 347, 364, 387, 437, 477.
Ioan al V-lea Paleologul, împărat bizantin (1341–1354; 1355–1376; 1379–1391): 478.
Ioan al VI-lea Cantacuzino, împărat și cărturar bizantin (1341–1355): 9, 431, 478, 572.
Ioan al XI-lea Bekkos, patriarh ecumenic (1275–1289): 596.
Ioan al XXII-lea, papă (1316–1334): 573, 576, 593, 599.
Ioan cel Roșu, din familia românească de Sarmizegetusa-Britonia: 356.
Ioan de Târnave, cronicar maghiar (sec. XIV): 581, 587, 602.
Ioan din Slimnic, fierar, jude al Brașovului: 538.

Ioan din Trapezunt (Sf. Ioan cel Nou), negustor martirizat: 594.
Ioan fără de Țară, rege al Angliei (1199–1216): 474.
Ioannopolis v. *Preslav.*
Ioniță Asan (Caloian, Kaloian), țar al românilor și bulgarilor (1197–1207): 138, 364, 390, 391, 435–437.
Iordanes, istoric roman de origine goto-alană: 102, 119.
Iorga, Nicolae (1871–1940), istoric: 97, 518, 569.
Iosif, preot menționat în inscripția de la Basarabi: 81.
Ipatie, mănăstire în Rusia; *Cronica de la mănăstirea ~*: 10.
Ipolit, nobil din Transilvania: 408.
Ipotești–Cândești–Botoșana–Hansca –Filiaș; cultura ~: 288.
Ipsela (Kypsela), localitate <Turcia>: 430.
Iran: 474.
Irtîș, fluviu: 476.
Isaac I Comnenul, împărat bizantin (1057–1059): 382, 383.
Isaac al II-lea Anghelos, împărat bizantin (1185–1195; 1203–1204): 9, 430–435.
Isaccea, oraș <jud. Tulcea>; *descoperirile monetare de la ~*: 15, 223, 224, 226, 268, 283, 243, 246, 386, 387, 433, 527, 532.
Istros, themă bizantină: 30.
Istru v. *Dunăre.*
Isker (Avaria) râu: 32.
Italia: 22, 109, 130, 132–134, 136, 144, 241, 255, 383, 458, 474, 595.
Italică, Peninsula ~: 271.
Iurievici v. *Constantin (Iurievici).*
Iurii al II-lea Vsevolodovici, mare cneaz de Vladimir (1212–1216; 1218–1238): 442.
Iustinian I, împărat bizantin (527–565); *Novella a XI-a a lui ~*: 29, 69, 91, 92.
Iustinian al II-lea, împărat bizantin (685–695, 705–711); 30–32, 36.
Iustiniana Prima, veche localitate, lângă actualul Niš, probabil azi Carcingrad <Iugoslavia>; *sediul arhiepiscopal de la ~*: 92.
Iutlanda, Peninsula ~: 23.
Ivailo, țar bulgar (1277–1280); *mișcarea condusă de ~*: 478, 568.
Ivan Alexandru, țar bulgar (1331–1371): 478, 543, 572.
Ivan I Danilovici Kalita, mare cneaz de Moscova și de Vladimir (1328–1340): 479.
Ivanco, conducător român în Dobrogea, fiul lui Dobrotici: 589.
Ivanco, boier bulgar: 435.
Ivan Rostislavici (Berladnik), din Halici, refugiat în sudul Moldovei: 372, 389.
Izvoare, sat <jud. Neamț>; *șantierul arheologic de la ~*: 4, 5, 64, 65, 71, 73, 213, 214.
Izvoru, sat <jud. Giurgiu>; *descoperirile de la ~; cimitirul descoperit la ~*: 5, 38, 71, 85.
Izvorul Carașului (Krassofw), district în Banat: 549.
Izvorul Crișului (Körösfö), district în Țara Zarandului: 549.

Jabăr, sat <jud. Timiș>; *obiecte creștine descoperite la ~*: 92.
Ják, localitate <Ungaria>; *biserica din ~*: 604, 615.
Jakó Sigismund (Zsigmond) *Pál*, istoric ungur: 17.
Jaleș, vechi județ: 366.
Jamu Mare, comună <jud. Timiș>; *tezaurul descoperit la ~*: 62.
Jdioara, sat <jud. Timiș>: 574.
Jehan Le Long: 11.
Jijia, râu: 150; *Câmpia ~*: 71, 293.
Jiu, râu: 322, 370, 392, 523, 545, 546, 567.
Jiul de Jos v. *Dolj.*
Jiul de Sus v. *Gorj.*
Jochi, fiu al lui Gingis-han: 441, 448, 451.
Jögä, fiu al lui Nogai, comandant tătar: 517.
Johannes Latinus, colonist german: 420.
Jucu, sat <j. Cluj>: 536.
Județul de Baltă, vechi județ: 366.
Jupa (Tibiscum), sat care aparține municipiului Caransebeș <jud. Caraș-Severin>: 223.
Jupa de Livno, jupă în Croația: 100.
Jupani (Suppan), district în Banat: 549.

Kadan, conducător militar mongol: 447, 448, 450, 518.
Kaidu, căpetenie mongolă: 444.
Kalka (azi Kalmius), râu în Ucraina; *lupta de la ~* (1223): 269, 440, 441, 456.
Kalocsa, oraș <Ungaria>; *arhiepiscopia de la ~*: 143, 297, 447, 561.
Kaloman v. *Căliman.*
Kaloian v. *Ioniță.*
Kama, râu: 441.
Kamcia, râu: 390.
Karakorum, reședință a hanilor mongoli: 450, 451.
Karaz, căpetenie din Cumania: 363.
Katakalon Kekaumenos, duce de Paristrion (Paradunavom) (1042/1043–1045): 382.
Kazahstan, regiune în Asia Centrală: 476.
Kecskemét, oraș <Ungaria>: 480.
Kedrenos (Kedrenus), *Georgios* (sec. XI–XII), cronicar bizantin: 8, 9, 170, 221, 238, 300.
Kegen, căpetenie pecenegă: 107, 256, 296, 382, 384, 385.
Kekaumenos, scriitor bizantin; *Strategikonul lui ~*: 9, 323, 387.
Kerch v. *Cârța.*
Kerci, colonie genoveză în Crimeea, azi oraș <Ucraina>: 477.
Kerulen, râu: 438.
Keve v. *Cuvin.*
Kézai Simon (Simonis) (sec. XIII), cronicar ungur: 10, 11, 252, 401, 410, 413, 416, 417.
Kézd, neam: 417.
Kézdi, scaun secuiesc: 416.
Kiev, oraș <Ucraina>; *cnezatul ~; adoptarea creștinismului de ~*: 24, 25, 139, 142, 372, 382, 443, 453, 479.
Kinnamos, Ioan (1143–c. 1230), istoric bizantin: 8, 9, 107, 362.
Klokotnița, localitate <Bulgaria>; *bătălia de la ~* (1230): 364, 437.
Klonimirović, Časlav, cneaz sârb: 238.

Kocel, căpetenie militară: 142.
Kodân, localitate <Ucraina>; *șantierul arheologic de la* ~: 5, 74.
Kodoch, stăpân de sate la 1263: 357.
Köln (Colonia), oraș <Germania>; *dinari de* ~: 346.
Kolomna, oraș <Rusia>: 442.
Konopas, veche localitate în Dobrogea: 37.
Konstanz, oraș <Germania>; *conciliul de la* ~: 592.
Köszegi, Henrik, ban: 481.
Konya, oraș <Turcia>; *sultanatul turc de la* ~: 392, 478; v. și Iconium.
Kosovo, regiune în Peninsula Balcanică: 600.
Kremmüser, mănăstire: 100.
Krum, han bulgar (c. 803–814): 26, 32–34, 36, 42, 253.
Kujavia (Kujawya), regiune: 135, 444, 480.
Kulchey, comite: 411.
Kuthen (Kotian), căpetenie cumană: 442, 446.
Kudin, așezare: 372.
Kurszan, căpetenie maghiară: 253.
Kuvin v. *Cuvin.*
Kypsela v. *Ipsela.*

Labbé, Philippe (1607–1667), iezuit și erudit francez: 8.
Lack (*Lackfi*), familie nobiliară din Transilvania: 585; domeniul ~: 481.
Ladislau, vicevoievod, apoi voievod al Transilvaniei (1263–1264, 1275): 559.
Ladislau, principe maghiar: 237.
Ladislau vayvoda de Binis: 550.
Ladislau I cel Sfânt, rege al Ungariei (1077–1095): 212, 297, 360, 394, 406, 410, 415, 460, 557, 585.
Ladislau al IV-lea Cumanul, rege al Ungariei (1272–1290): 347, 480, 555, 556, 564, 568, 602.
Ladislau Kân, voievod al Transilvaniei (1294 sau 1295–1315): 512, 560–562, 570, 571, 573, 584, 602.
Ladoga, lac <Rusia>: 142.
„*La Metereze*", punct: 293.
Lardeea, cetate situată între actualele Iambol și Lazarevo <Bulgaria>: 431.
Larissa, oraș în Thessalia: 295, 357.
Lateran, complex de edificii din Roma, aparținând statului Vatican: 415.
villa Latina, sat desființat, inclus în orașul Bistrița: 420.
Laurențiu, ban de Severin: 568.
Laurențiu, castelan de Pâncota și comite de Zarand: 577.
Laurențiu, voievod al Transilvaniei (1242–1252): 409, 555.
Laurențiu „de Longo Campo", comite: 16, 531, 615.
Lazăr, căpetenie din Câmpia Română: 373.
Lazăr, șef scit: 388.
Lazu, sat aparținând orașului Techirghiol <jud. Constanța>: 80.
Lazuri, comună <jud. Satu Mare>: 48, 57, 165.
Lăpuș, țara ~: 489.
Lăpușna, localitate <Republica Moldova>: 503.
Lebunion, localitate în Tracia; lupta de la ~: 9, 257, 342, 385, 386.
Lechfeld, câmpie lângă râul Lech, la sud de Augsburg <Germania>; bătălia de la ~: 28, 132, 236, 255.
Lederata, azi Ramna, episcopat <Serbia>: 92.
Legenda Sf. Ștefan, scriere a episcopului Hartvic: 236.
Legnica: 444, 476.
Leipzig, oraș <Germania>: 8.
Lekembrat, familie: 356.
Leo, cardinal: 435.
Leon, meșter olar: 80.
Leon, episcop: 295.
Leon, numit și Vatatzes: 386.
Leon, protovestiar, drongar: 274.
Leon al III-lea Isaurikos, împărat bizantin (717–741): 62, 205.
Leon al VI-lea „cel Înțelept", împărat bizantin (886–912): 209, 253, 272, 529.
Leon Diaconul (sec. X), cronicar bizantin : 160, 275.
Leon Nikerites, protoproedros și duce de Paristrion (Paradunavon) (1091–1094): 17, 385.
Leon Sarakinopoulos, catepan al themei Dristra (971–976): 282.
Leon Tornikios, conducător al insurecției militare din 1047: 354.
Lerești, comună <jud. Argeș>: 526.
Lesbos, insulă din Marea Egee: 477.
Leustachius, voievod al Transilvaniei (c. 1176): 555.
Levant, denumire a litoralului răsăritean al Mării Mediterane: 440, 477.
Levedia, regiune în nordul Mării Negre: 252.
Levedias, comandant maghiar: 252.
Licostomo (Lykostomion, Lykostomo, Lykostoma, Vâlkov), cetate bizantină și genoveză, ipotetic identificată pe malul drept al brațului la Chilia, la Periprava <jud. Tulcea>: 36, 63, 209, 224, 272, 387, 518, 519, 541, 594, 595.
Liège, oraș <Belgia>: 18.
Liegnitz, v. *Legnica.*
Likhacev (Lihaciov), Dmitri Sergheevici (1906–1999), istoric al literaturii ruse: 9.
Limbari, punct la Chișinău: 293.
Liov, oraș din Cnezatul halician și din Regatul polon <azi în Ucraina>: 545, 583.
Lipco (Lypco), district în Banat: 549.
Lipova, oraș <jud. Arad>: 159.
Liteni, comună <jud. Suceava>: 503, 504.
Litovoi, voievod în Oltenia și țara Hațegului (a. 1247–1277): 356, 368–371, 553, 564–567, 569, 570, 575.
Litovoi al II-lea, voievod presupus: 565.
Litua (Lytua terra), țara ~: 357, 368–370, 553, 565, 567, 569.
Lituania; marele cnezat al ~: 444, 476, 479, 480, 585.
Liubeci, cnezatul de ~: 25.
Liunticas (Levente), comandant maghiar, fiu al lui Arpad: 253.

Liutpold, markgraf din Bavaria: 254.
Livezi: 323.
Logne, cetate și domeniu: 420.
Lombardia, regiune în nordul Italiei: 254.
Lopadea Nouă, comună <jud. Alba>: 39, 241, 255.
Lorena (Lotaringia), provincie istorică în nord-estul Franței: 254, 421.
Loveč (Lovitzon), localitate <Bulgaria>: 433.
Loviște, țara ~: 366; zona ~: 370, 580, 581.
Lovitzon, v. *Loveč*.
Lozna, sat <jud. Botoșani>: 5, 51, 57, 73, 167, 188; ~ Străteni: 56.
Lübeck, oraș <Germania>: 474.
Luca, ban de Severin: 365.
Luca, mitropolit la Vicina (a. 1302–p. 1306): 596.
Lucașeuca, sat <Republica Moldova>: 216, 505.
Ludovic (*Louis*), *conte de Blois*, participant la cruciada a IV-a: 391.
Ludovic I cel Mare (*de Anjou*), rege al Ungariei (1342–1382): 475, 481, 514, 520, 538, 576, 578, 581, 582, 585–587, 591, 593, 613.
Ludovic al II-lea Germanicul, rege al Germaniei (843–876): 134, 253.
Ludovic al III-lea, rege carolingian (879–882): 62.
Ludovic al IV-lea de Bavaria, împărat german (1314–1347): 475.
Ludovic al IX-lea cel Sfânt, rege al Franței (1226–1270): 474, 476.
Lugoj, oraș <jud. Timiș>: 545; district din Banat: 549.
Lunca, sat <jud. Botoșani>: 505.
Lipehin voievod, v. *Ioan*.
Lupești, sat desființat, înglobat satului Bumbești-Pițig <jud. Gorj>: 524, 525.
Luxemburg: 421.
Luxemburg, dinastie din Boemia: 480.
Lykostomion, v. *Licostomo*.

Macarie, mitropolit al Vicinei (c. 1337/1338–c. 1347): 597.
Macarie, cronicar, egumen la Neamț, ulterior episcop de Roman (1531–1558): 8.
Macedonia: 25, 31, 138, 195, 238, 276; themă bizantină: 384, 391, 435, 438, 478, 479, 572.
Macsii (Mačva), banatul de ~: 574.
Madara, localitate <Bulgaria>: 458.
Al.Madjghariyya, toponim <Ungaria>: 251.
Magdeburg, oraș <Germania>: 140, 142, 419, 421, 480.
Magor, erou eponim ungur: 251, 252.
Al-Mahdi, calif arab (775–785): 62.
Maior, Petru (c. 1761–1821), istoric și filolog: 8.
Majorca, insulă <Spania>: 18.
Makkai László, istoric ungur: 14.
Malmédy, localitate <Belgia>: 420.
Malta, cruce de ~: 290.
Mama, copil de rege la huni: 103.
Manasses, Constantin (?–1187), cronicar bizantin: 8.
Al-Mansur, calif (754–775): 62.
Mangalia (Pangalia), oraș <jud. Constanța>: 38, 223, 387.
Manole, locuitor în Chilia, menționat în Registrul genovez: 542.
Mantzikert, localitate în Asia Mică; lupta de la ~: 137.
Manuel I Comnenul, împărat bizantin (1143–1180): 9, 166, 386–389, 428, 430.
Maramureș (Maramorisio, Maramoras, Maramarosi): 6, 13, 71, 237, 319, 333, 336, 358, 372, 376, 377, 379, 384, 488, 490, 496, 503, 548, 550, 583, 585–587, 604; district, comitat: 549, 555; *țara* ~: 233, 366, 377, 378, 489, 495, 549, 590, 596; *pădurea* ~ (*silva Maramarosi*): 377.
Marea Constantinopolitană: 367.
Marea Marmara: 390, 391.
Marea Mediterană: 133, 134, 342, 348, 474, 476, 583.
Marea Neagră („Marea cea Mare“): 18, 25, 32, 35–37, 71, 109, 110, 134, 139, 142, 145, 223, 238, 250, 257, 273, 276, 290, 294, 344, 354, 375, 381, 382, 387, 389, 390, 428, 435, 437, 440, 452, 474, 477, 478, 480, 516, 525, 529, 541, 546, 583, 585, 588, 589, 595.
Marea Nordului: 134.
Marea Vlahie thessaliotă: 288.
Marele cnezat al Kievului: 139, v. și *Kiev*.
Marele cnezat al Lituaniei: 475, v. și *Lituania*.
Marele ducat al Moraviei: 134, 135, 141, v. și *Moravia*.
Marginea (Marchinensi), district în Banat: 549.
Margum, cetate: 223.
Maria, fiica lui Borilă: 436.
Maria, fiica regelui Andrei al II-lea: 437.
Marița, râu: 435.
Marlenheim, localitate <Franța>: 461.
Martin, comite de Sălaj: 575.
Martin, sculptor clujean: 538.
Matei Csák, voievod al Transilvaniei (1270–1272, 1273–1275, 1276–1277): 555.
Mateieni, sat <jud. Botoșani>: 188.
Mátra, munți: 415.
Mauriciu, autor bizantin: 8.
Mauriciu, comite de Nitra: 610.
Mauricius, Flavius Tiberius, împărat bizantin (582–602): 45, 48, 69, 103–108.
Mauricius, general bizantin: 103.
Mauro Castro (Malvocastro, Manocastro, Mavrocastro, Cetatea Neagră), v. *Cetatea Albă*.
Mazovia: 135, 422, 480.
Măcin, oraș <jud. Tulcea>: 223, 283.
Măicănești, comună <jud. Vrancea>: 524, 525–528.
Mălăiești, cetate în Țara Hațegului: 499.
Mălureni, comună <jud. Argeș>: 392.
Mălușteni, comună <jud. Vaslui>: 194.

Mănăstireni, comună <jud. Cluj>: 610.
Mănăștur (Monastor), district în Banat: 549.
Mănești: 524, 528.
Mărculești, localitate: 15.
„Mărginimea" Sibiului: 332, 423, 424.
Mătăsaru, comună <jud. Gorj>: 47.
Mediaș, oraș <jud. Sibiu>: 256, 423, 492; scaun săsesc: 422, 550, 551; v. și *Brateiu-Mediaș*.
Medieș, sat <jud. Satu Mare>; cetatea de la ~: 394, 549.
Mehadia, comună <jud. Caraș-Severin>: 256; cetatea regală ~: 501, 573–577; district în Banat: 549.
Mehedinți, județ: 343, 523.
Menander Protector, cronicar bizantin (sec. VI): 102.
Menumorut, voievod român din Bihor (sec.IX–X): 11, 87, 152, 220, 231, 232, 240, 255, 396, 417.
Mercurius, conducător politic în Transilvania (1111, 1113): 394, 395.
Merseburg, oraș <Germania>; bătălia de la ~: 254, 415.
Mesembria, colonie grecească și bizantină <azi Nesebăr, Bulgaria>: 32.
Mesopotamia: 476.
„Mesopotamia" (Etel-küzü), toponim „între râuri": 253, 282.
„Mesopotamia Apusului", „Mesopotamia Occidentală", themă bizantină, v. *Paristrion*.
Metodiu (820–885), cărturar și misionar originar din Thessalonik: 10, 28, 29, 35, 141, 142.
Mghyier, sat <jud. Arad>: 407.
Miercurea (Ruzmargt), scaun săsesc: 550, 551.
Miercurea Sibiului, comună <jud. Sibiu>: 606.
Mieszko I, rege polon (c. 960–992): 135, 142, 229.
Migne, Jacques-Paul (1800–1875), prelat catolic francez, erudit editor de izvoare grecești: 8.
Mihail, comandant al orașelor de la Dunăre: 382.
Mihail Apokapes, arhonte bizantin: 261.
Mihail Asan, fratele lui Ioan Asan al II-lea: 438.
Mihail al III-lea, împărat bizantin (842–867): 141.
Mihail al III-lea Șișman, țar bulgar (al doilea țarat bulgar) (1323–1330): 478, 543, 572, 576.
Mihail al IV-lea Paflagonianul, împărat bizantin (1034–1041): 380, 381.
Mihail al VI-lea Stratiotikos, împărat bizantin (1056–1057): 382.
Mihail al VII-lea Ducas Parapinakes, împărat bizantin (1071–1078): 330, 383.
Mihail al VIII-lea Paleologul, împărat bizantin (1258–1282, până în 1261 la Niceea): 343, 344, 387, 477, 478, 525, 563, 596.
Mihail Kogălniceanu, comună <jud. Tulcea>: 15, 346.
Mihalyi de Apșa, Ioan (?–1914), om de cultură: 13.
Mihăescu, Haralambie (1907–1985), lingvist și filolog: 8.
Milano, oraș <Italia>: 183.
Milcovia (civitas de Multo), episcopat cuman: 364, 456, 502, 522, 553, 570; oraș: 584, 585, 593, 594.
Mindovg (Mindaugas), mare cneaz al Lituaniei (1236/1253–1263): 479.
Mircea cel Bătrân, domn al țării Românești (1386–1418): 532, 572, 589, 591, 592.
Mircea Vodă, comună <jud. Constanța>: 16, 38, 81, 99, 101, 155, 220, 238, 239, 286.
Miroși, comună <jud. Argeș>: 521.
Mishelav (Mišlav), probabil Seneslau; hotarele lui ~: 370, 449.
Mislav, cneaz croat (c. 835–c. 845): 27.
Mislui, râu: 393.
Mișca, sat <jud. Arad>: 255.
Mociu, comună <jud. Cluj>: 352.
Moesia, provincie și toparhie: 9, 96, 113, 121, 275, 428, 431.
Mohi, localitate <Ungaria>; *lupta de la ~*: 447, 449.
Moigrad, sat <jud. Sălaj>: 6, 38, 87, 155, 210, 224, 232, 235, 243, 304, 324.
Moise, comitopol: 276.
Moise Chorenaț'i (Movses Khorenați), autor armean (sec. V sau sec. VIII–IX): 10.
Mojimir I, cneaz al Maraviei Mari (623–658): 28, 229.
Moldova (țara ~): 15, 17, 33, 62, 71, 74, 80, 87, 91, 92, 101, 102, 149, 151, 156, 210, 211, 213, 214, 220, 227, 239, 264, 267, 268, 276, 293–295, 321, 325, 327, 328, 334, 341, 342, 350, 351, 354–358, 361, 362, 364, 371–373, 375, 376, 380, 387, 389, 392, 393, 447, 448, 451, 452, 456, 464, 480, 501–505, 508–511, 514, 520, 522, 535, 539–541, 543–546, 553, 554, 569–572, 582–592, 594, 596, 598, 599, 604, 613; Câmpia ~: 583; Podișul ~: 583;
Moldova, râu: 44, 101, 150, 376, 502, 504, 513, 514, 546, 585, 587.
Moldova Nouă, oraș <jud. Caraș-Severin>: 151.
Moldovenești, comună <jud. Cluj>: 6, 66, 75, 84, 90, 101, 155, 156, 211, 220, 232, 234, 235, 241, 256, 303, 304, 394, 458.
Moldovlahia, v. *Moldova*.
Molești, sat <Republica Moldova>: 293.
Moncastro, v. *Cetatea Albă*.
Möngke, mare han mongol (1251–1259): 442.
Mongolia: 414, 450.
Montecorvino, Giovanni: 476.
Morava, râu: 414.
Moravia: 27, 28, 35, 134, 141, 142, 243, 304, 398, 418, 444, 476, 608; ~ Mare: 28, 29, 129, 134, 141, 221, 241, 253, 254.
Morea: 545; ducatul „franc" din ~: 478.
Morești, sat <jud. Mureș>: 6, 50, 87, 155, 156, 232, 233, 235, 243, 256, 303, 304, 394, 396, 458, 464.
Morisena (Chanadina urbs), centru al voievodatului românesc din

Banat, azi Cenad <jud. Timiș>: 11, 93, 224, 228, 234, 237, 238, 243, 296, 305, 364, 461.
Moscova, oraș <Rusia>: 442; Marele cnezat al ~: 476, 479.
Mosela, râu: 421.
Mostiștea, râu: 151, 525, 526.
Motru, fost județ: 366; râu: 112, 370.
Mousket, Philippe, poet francez: 450.
Moxa, Mihail (c. 1585/90–c. 1650), călugăr cronicar: 8.
Moznopon, ucenic al lui Chiril și Metodiu: 10.
Muhammad, han al Horezmului: 440.
Müller, Georg Eduard (?–1944), istoric sas: 14.
Müller, Karl Otfried (1797–1840), arheolog și filolog german: 8.
Muntenegru: 139.
Muntenia: 67, 74, 92, 104, 151, 155, 156, 210, 223, 239, 267, 268, 271, 295, 321, 324, 325, 328, 364, 373, 374, 380, 392, 393, 448, 449, 452, 456, 613; Câmpia ~: 71.
Mureș (Morus), județ: 38, 61, 87, 92, 325, 343; fost județ: 417; râu: 11, 39, 69, 71, 112, 151, 152, 159, 181, 210, 231, 233, 235, 237, 238, 243, 255, 305, 327, 334, 346, 359, 394, 427, 449, 489, 493, 546; scaun secuiesc: 415, 416, 551.
„*Mureșana*“, toponim (Morisena): 296.
Mureșeni, localitate componentă a municipiului Târgu Mureș <jud. Mureș>: 167.
Murfatlar, comună <jud. Constanța>: 38; v. și *Basarabi*.
Murgeni, comună <jud. Vaslui>: 47, 72, 167, 188, 213.
Murnu, George (1868–1957), scriitor și istoric: 8.
Muscel, fost județ: 366, 370.
Musokios, căpetenie a sclavinilor: 97, 103.
Mușatini, familie domnitoare în Moldova: 591.
Mysia: 391
Naimon, sat <jud. Sălaj>: 403.+
Nalbant, comună <jud. Tulcea>: 85.
Naneș, preot: 16.
Napoca, oraș roman, azi orașul Cluj-Napoca <jud. Cluj>: 91, 154, 223, 224.
Naum, discipol al lui Chiril și Metodiu: 35.
Naupactos, oraș <Grecia>: 295.
Năsăud, ținutul: 327.
Neamț, județ: 57, 61, 65, 71, 73, 334; ținutul ~: 502, 504.
Neapole, oraș <Italia>: 561.
„*Negru Vodă*“, ansamblu arhitectonic în Câmpulung <jud. Argeș>: 531.
Negru Vodă, potrivit legendei „descălecatului“, primul domn al țării Românești: 568; v. și *Radu Negru*; biserica lui ~ din Câmpulung: 582..
Negru Vodă, voievod local: 590.
Neilos Doxopatres, demnitar al bisericii bizantine: 453.
Nemanizi (Nemanja), dinastie sârbă: 138, 479.
Nestor (sec. XI–XII), cronicar kievian: 9, 86, 108, 230.
Nestor, vestarh și katepan de Paristrion (Paradunavon) (1073): 384.
Nibelungilor, Cântecul ~: 374.
Niceea, cetate bizantină în Asia Mică, azi Iznik <Turcia>: 343, 344, 347, 387, 390, 391, 436, 437, 453, 477, 541, 596; v. și *Imperiul de la* ~.
Nicefor (*Nikephoros*) *I*, împărat bizantin (802–811): 83, 209.
Nicefor (*Nikephoros*) *al II-lea Phokas*, împărat bizantin (963–969): 37, 271, 273.
Nicefor (*Nikephoros*) *al III-lea Botaneiates*, guvernator al themei Paristrion (Paradounavon), ulterior împărat bizantin (1078–1081): 261, 383, 384, 385.
Nicefor, zis Nikiphoritzes, ministru al împăratului bizantin Mihail al VII-lea Ducas: 383, 384.
Nicetas Choniates (mijlocul sec. XII–1219), cronicar bizantin: 8, 9, 362, 389, 390, 430–432.
Nichita, turmarh: 37.
Nicodim (?–1406), călugăr grec sau greco-sârb venit în Țara Românească, probabil în 1359: 599, 614.
Nicolae: 356.
Nicolae al III-lea, papă (1277–1280): 170.
Nicolae al IV-lea, papă (1288–1292): 170, 502, 524, 593.
Nicolae Alexandru, domn al Țării Românești (1352–1364): 581, 582, 585–597.
Nicolae blănarul, jurat din Sebeș: 138.
Nicolae cel Roșu, jude de Hațeg: 356.
Nicolae de Buda, episcop de Milcovia: 594.
Nicopole, oraș <Bulgaria>: 459, 463, 543, 592.
Niculiță Delphinas, protospătar și fruntaș thesaliot: 357.
Niculiță, comandant militar al themei Elada: 288.
Niculițel, comună <jud. Tulcea>: 6, 287, 354, 359, 381, 459.
Nikiphoritzes, v. *Nicephor*.
Nikon, Letopisețul lui ~: 10.
Nipru, fluviu: 33, 134, 139, 142, 257, 273, 373, 443, 480.
Nistru, fluviu: 38, 44, 112, 150, 253, 257, 268, 372, 375, 376, 389, 503, 517, 519–522, 544, 546, 571, 572, 576, 588; ~ mijlociu: 293.
Niș (Niš), oraș <Serbia>: 33, 139, 434.
Nitra, oraș <Slovacia>: 610; râu: 142.
Nogai, han în partea apuseană a Hoardei de Aur: 345, 346, 517, 568, 570.
Nordhausen, localitate <Germania>: 421.
Norich (Neuskyrch), comună <jud. Sibiu>: 421; *scaun săsesc*: 550, 551.
Normandia, provincie istorică în nord-vestul Franței: 134, 176.
Norvegia: 23, 93, 129, 133.
Noșlac, comună <jud. Arad>: 38, 39, 47, 72–75, 201, 216.

Notre-Dame din Paris, școala de la ~: 454.
Noul, sat <jud. Sibiu>: 616.
Novgorod, oraș <Rusia>: 10, 24, 25, 442, 476; ținutul și republica ~: 140, 479.
Noviodunum, castru, fortificație romano-bizantină și bizantină la Isaccea <jud. Tulcea>: 154, 223, 224, 226, 276, 283.
Novovicus, probabil Enisala, sat <jud. Tulcea>: 387.
Nucșoara (Noxara), sat <jud. Hunedoara>: 326.
Nufăru, comună <jud. Tulcea>: 155, 276, 387, 532.
Nușfalău, comună <jud. Sălaj>: 6, 39, 85, 319.
Nyék, trib maghiar: 252.
Nymphaion, oraș <Turcia>: 344, *tratatul de la* ~: 477.

O_aș, Țara_ ~: 366, 376, 378, 480, 490.
Obârșia, comună <jud. Olt>; *depozitul de cereale descoperit la* ~: 48, 165, 290.
Obârșia Nouă, sat <jud. Olt>; *săpăturile arheologice de la* ~: 5, 38, 71, 85, 188, 198.
Obi, fluviu: 250.
Obilița, deal <jud. Caraș-Severin>: 605.
Obozt, râu: 363.
Occident (Apus): 110, 111, 115, 120, 136, 137, 139, 144, 198, 200, 201, 244, 303, 304, 473, 474, 477, 478, 541, 544, 592, 600.
Ocna Dejului, localitate componentă a municipiului Dej <jud. Cluj>; *salinele de la* ~: 39, 54, 154.
Ocna de Fier, comună <jud. Caraș-Severin>; *zăcămintele de fier de la* ~: 54, 151.
Ocna de Sus, sat <jud. Harghita>; *salinele de la* ~: 54.
Ocna Mureș, oraș <jud. Alba>; *salinele de la ~; biserica din* ~: 39, 243, 538, 610.
Ocna Sibiului, oraș <jud. Sibiu>: 85, 243, 420, 424, 462, 463, 538.
Ocnele Mari, oraș <jud. Vâlcea>: 54, 154, 155.
Ocnișoara, sat <jud. Alba>; *salinele de la* ~: 39.
Oder, fluviu: 28, 375, 419.
Odessos, colonie grecească (azi Varna, Bulgaria): 32.
Odorhei, scaun: 415, 416, 551; *fost județ*: 417.
Ögödai, mare han mongol (1229–1241): 441, 447, 450.
Ohaba, nume de localitate: 487, 488.
Ohaba (Ohába, Székesszabadja, villa Wjfalw), sat <jud. Hunedoara>: 487.
Ohaba de sub Munte, cătun <jud. Hunedoara>: 488.
Ohaba de sub Piatră (Köaljaohába, poss. Ohaba, Waydaohaba, Waydeyey), sat <jud. Hunedoara>: 487, 488.
Ohaba-Forgaci, sat <jud. Timiș>: 488.
Ohaba-Mâtnic, sat <jud. Caraș-Severin>: 488.
Ohaba-Ponor, sat <jud. Hunedoara>: 488.
Ohaba-Sibișel (Ohábasibisel, Kis Sebes, poss. Zabathfalw), sat <jud. Hunedoara>: 487, 488.
Ohaba Streiului (Sztrigyohába, Kisfalu, Zabadfalwa), sat aparținând orașului Călan <jud. Hunedoara> 488.
Ohrida, oraș <Republica Macedonia>: 138, 276, 277, 282, 286, 287, 294–296, 437, 619.
Ohtum v. *Ahtum*.
Oituz, comună <jud. Bacău>: 165; *pasul* ~: 448, 546; *râu*: 150, 332.
Okorses, căpetenie protobulgară: 33.
Olafenes (Olafernes, Olahfenes), toponime: 324.
Olaha, voievod român: 570.
Oleg, mare cneaz de Kiev (882–912): 25.
Olga, cneaghină regentă de Kiev (945–969): 142, 274.
Olgierd, mare cneaz al Lituaniei (1345–1377): 480, 585.
Olosig, azi cartier al Oradei: 538.
Olt, județ: 38, 71, 290, 523, 540; râu (Olth): 71, 73, 112, 151, 152, 159, 322, 334, 362, 368–370, 386, 389, 392, 415, 423, 424, 427, 449, 454, 489, 523, 546, 565, 567, 568, 578, 589; *Țara* ~: 366.
Oltenești, comună <jud. Vaslui>: 293, 321.
Olteni, comună <jud. Teleorman>: 57.
Oltenia, regiune istorică: 91, 151, 154, 210, 223, 266, 321, 332, 346, 369, 374, 393, 452, 456, 523, 536, 578, 583, 599, 613; *Câmpia* ~: 71.
Oltenița, municipiu <jud. Călărași>: 220.
Olteț, râu: 370.
Oltina, comună <jud. Constanța>: 61, 79.
Omeiazi, dinastie de califi arabi (661–750): 62.
Omurtag, han bulgar (814–831): 33.
Onon, râu: 439.
Oncești, comună <jud. Bacău>: 92, 213.
Oncești, sat, donjon <jud. Maramureș>: 602.
Oppoldishusen (Oppelshausen din Wetterau/Hessa) <Germania>: 420.
Oradea, municipiu <jud. Bihor>: 4, 5, 11, 211, 212, 241, 256, 303, 347, 351, 352, 360, 396, 401, 403, 407, 408, 410, 411, 416, 447, 448, 454, 455, 462, 492, 493, 497, 538, 545, 581; *capitlul de la* ~: 549, 560; *cetatea* ~: 495; *episcopia de* ~: 12, 297, 378, 453, 537.
Orașul Nou v. *Orheiul Vechi*.
Orăștie (Szászváros, Waras, Zazwarus, Broos), municipiu <jud. Hunedoara>: 320, 327, 415, 420, 422, 484, 493, 538, 539, 601; *scaun săsesc*: 550, 551.

Orbai, scaun secuiesc: 416, 551.
Ordu, căpetenie mongolă: 444.
Orhan, sultan otoman (1326–1359/1360): 478.
Orhei, județ <Republica Moldova>: 48, 74, 267; *oraș*: 503, 571.
Orheiul Vechi, oraş <Republica Moldova>: 5, 6, 44, 150, 519–521.
Orientul Apropiat: 133, 134, 136, 139, 140, 305, 363, 477, 604.
Orientul Îndepărtat: 305.
Orlat, comună <jud. Sibiu>: 6, 423.
Orlea, comună <jud. Olt>: 213.
Oroftiana, sat <jud. Botoșani>: 87, 101, 155, 239.
Orșova (Ursoua, Rușava), oraș <jud. Mehedinți>: 11, 15, 56, 62, 87, 151, 155, 220, 223, 237, 238, 243, 364, 545.
Ortvay (Ortmayr) Tivador (1843–1916), istoric ungur: 14.
Osman I, sultan otoman (1281–1326): 478.
Otto I cel Mare, împărat al „Sfântului imperiul roman“ (962–973): 28, 132, 236, 255.
Otto de Freising (c. 1111–1158), episcop și cronicar german: 362.
Otto de Wittelsbach, duce al Bavariei Inferioare (1290–1312), pretendent la tronul Ungariei (1305–1307): 512, 561, 570, 573, 584.
Ottokar (Otakar) *II*, rege al cehilor (1253–1278): 375, 481.
Ottokar de Styria, cronicar: 10, 512, 570, 584.
Oțeleni, comună <jud. Iași>: 15, 346, 464.
Oțeleni, sat <jud. Vaslui>: 540, 544.
Ovruci, azi loc. în Ucraina: 226, 544.

Pachymeres, Georgios, cronicar bizantin (sec. XIV): 8, 9, 596.
Padova, oraș <Italia>; *universitatea din* ~: 601.
Pagan, han bulgar (767–772): 32.
Palanca: 237.
Paleologi, dinastie de împărați bizantini (1261–1453): 344, 596, 597.
Palestina: 367, 426, 431, 435.
Pangalia, v. *Mangalia*.
Pannonia, fostă provincie romană: 11, 28, 135, 141, 142, 234–236, 241, 243, 253, 304, 393, 394, 413, 450, 552; ~ de sud: 113; Câmpia ~: 35, 230, 235, 241, 253–255, 320, 449, 546.
Parabuh, comite cuman: 575.
Paradounavon (*Paristrion*), themă bizantină: 17, 282.
Parapinakes, v. *Mihail al VII-lea Ducas*.
Paris, oraș <Franța>: 8, 18, 231, 244, 454, 601.
Paristrion, themă bizantină: 30, 276, 282, 291, 295, 300, 303, 321, 379–386, 428; v. și *Paradounavon*.
Passau, episcopia de ~: 141.
Paul (*Paulus*), episcop al Transilvaniei: 231.
Pavel de Nagymárton, judele cetății regale: 577.
Pavel din neamul Geregye, judele cetății regale: 361.
Păcuiul lui Soare, cetate bizantină și insulă, comuna Ostrov <jud. Constanța>: 4–6, 15–17, 48, 54, 79, 80, 89, 101, 155, 156, 159, 177, 188, 194, 198, 200, 201, 210, 224, 226, 239, 246–248, 261, 266, 276, 277, 283, 286, 287, 294, 300, 302, 322, 328, 329, 332, 334, 336, 380, 381, 458, 523, 527, 528, 532, 539, 542, 543, 545.
Pădureni; descoperirile de la ~: 67.
Pădurești, fost județ: 366.
Păsărel, munte: 323.
Păuleasca, sat <jud. Argeș>: 85.
Pâglișa, sat <jud. Cluj>: 47.
Pâhnești, sat <jud. Vaslui>: 293.
Pâncota, oraș <jud. Arad>: 155, 577.
Pârjoaia, vechea denumire a satului Izvoarele <jud. Constanța>: 56, 57.
Pârlitor, munte: 353.
Pec, oraș <Ungaria>; *patriarhia de* ~: 479.
Peceneaga (Pecineaga), comună <jud. Tulcea>: 38, 325.
Pecica, comună <jud. Arad>: 159, 256.
Peceneagul, sat <jud. Brașov>: 325.
Pegolotti, Francesco Balducci, florentin: 541.
Pelișor, sat <jud. Sibiu>; *biserica reformată din* ~: 604.
Pelopones: 31, 385, 478; *themă bizantină*: 31.
Pera, cartier din Istanbul: 330, 345, 541, 542, 546.
Peregu Mare, comună <jud. Arad>: 11, 319.
Pereiaslavl, cnezat: 140.
Perinthos: 391.
Periprava, sat <jud. Tulcea>: 63, 387.
Persia: 252, 450.
Persic, Golful: 209.
Perșani, munți: 416.
Peruzzi, societate italiană de negoț: 544.
Pescari, sat <jud. Arad>: 4, 6, 15–17, 101, 155, 156, 220.
Pescari (*Palanca*), sat <jud. Caraș-Severin>: 227, 228, 237, 239.
Pesta, oraș medieval pe malul stâng al Dunării, azi parte a Budapestei <Ungaria>: 13, 447.
Pesti Frigyes (1823–1889), istoric ungur: 14.
Peșteana, sat <jud. Hunedoara>: 359.
Peteni, sat <jud. Covasna>: 256.
Petre: 79.
Petre: 291.
Petre, nume menționat pe un vas descoperit la Capidava: 38.
Petrena, croitor din Chilia: 539.
Petronius (*Caius Petronius Arbiter*) (?–66), scriitor latin: 119.
Petroșani, depresiune: 545.
Petru: 277.
Petru (?–1197), boier vlah din Târnovo, întemeietor, împreună cu Asan, al celui de-al doilea țarat bulgar: 138, 389, 390, 430, 431, 433, 435.
Petru (*Pirus*), comite: 564, 565.
Petru, episcop de Alba Iulia: 608.
Petru, rege al Ungariei (1038–1041, 1044–1046): 87, 237.

Petru, țar sârb (892–917): 238.

Petru, țar vlaho-bulgar (al doilea țarat bulgar) (1187–1197): 273.

Petru-Pedro: 117.

Petru I, țar al bulgarilor (927–970): 35

Petru de Duisburg, cronicar german: 12, 176, 580.

Petru Mușat, domn al Moldovei (c. 1374–c. 1392): 509, 511, 591.

Philippopolis, v. *Plovdiv*.

Physso, jupan: 100

Piaști, dinastie de cneji și regi poloni: 29, 480.

Piatra Craiului: 231.

Piatra Craivii, castru: 602, 603.

Piatra Frecăței, vechea denumire a satului Frecăței <jud. Brăila>: 84, 174.

Piatra lui Crăciun, v. *Piatra Neamț*.

Piatra Neamț, oraș <jud. Neamț>: 6, 323, 328, 448, 506, 508, 511, 539, 588.

Piatra Șoimului, comună <jud. Neamț>; *cetatea de la* ~: 361, 497, 500, 602.

Piemontul Getic: 523, 525, 526.

Pietroasele, comună <jud. Buzău>: 92.

Pind, munți: 28, 323.

Pippo Spano (Filippo dei Scolari), ban de Severin: 614.

Piragast, conducător militar: 97.

Pirdop, localitate <Bulgaria>: 459.

Pitești, oraș <jud. Argeș>: 392, 523, 532, 571.

Pizigani, frații ~, cartografi venețieni: 18.

Platforma Prebalcanică: 388, 389, 427.

Pliniu cel Bătrân (*Caius Plinius Secundus*) (23–79), istoric, filolog și literat roman: 110.

Pliska, localitate <Bulgaria>: 32, 61, 90, 277, 458.

Ploiești, oraș <jud. Prahova>: 4, 92, 523; ~ -Triaj: 328.

Plovdiv (Philipoppolis, Pulpidava), oraș <Bulgaria>: 32, 385, 432, 434, 436, 437.

Poarta Rusiei, v. *Verecke*.

Podgoria, sat: 353.

Podișul Central Moldovenesc: 71, 72, 150, 292, 321, 503; v. și *Moldova*.

Pogonești, sat <jud. Vaslui>: 217.

Poian, comună <jud. Covasna>: 80, 165, 213.

Poiana, sat <jud. Gorj>: 48, 92, 323.

Poiana Ruscăi, munți: 483.

Poiana Șoimului, cetate în Bihor: 489.

Poienari, cetate: 533, 580, 603, 604.

Poienești: 218.

Polonia: 23, 29, 70, 93, 99,129, 134, 135, 142, 162, 182, 201, 375, 398, 418, 444, 473, 475–477, 479, 480, 561, 580, 584, 585, 591, 592, 604; ~ Mare: 135, 444, 480; ~ Mică: 28, 29, 135, 444, 480.

Poloțk, cnezat din nord-vestul Rusiei: 140, 479.

Pomerania: 135.

Pont, regiunea ~: 389.

Pontigny, localitate <Franța>: 454.

Pontul Stâng: 36, 477.

Pontul „Euxin": 386.

Popa-Lisseanu, Gheorghe (1866–1945), istoric: 8, 9.

Popescu, Emilian, istoric: 16.

Popescu-Spineni, Marin, geograf: 18.

Popin, veche localitate <jud. Arad>: 159.

Porolissum, oraș roman lângă Moigrad <jud. Sălaj>: 91, 92, 154, 210, 223.

Porta Mesesina, v. *Porțile Meseșului*.

Porțile de Fier: 257.

Porțile Meseșului: 151, 231–233, 243, 323.

Posada, punct orografic, ipotetic localizat în țara Loviștei; *lupta de la* ~: 580.

Potaissa, oraș roman, azi Turda <jud. Cluj>: 91, 154, 223, 224.

Potlogi, comună <jud. Dâmbovița>: 525.

Poudilas (Budilă, Pudilă), fruntaș al vlahilor: 186, 322, 357, 386, 428.

Poznań, oraș <Polonia>; *episcopia de* ~: 142, 480.

Praga, oraș <Cehia>: 134, 481, 538, 545, 618.

Prahova, județ: 38, 44, 51, 56, 57, 61, 72–74, 89, 97, 152, 177, 188, 209, 227, 458; râu: 293, 370, 546.

Pray György (1723–1801), cleric și istoric ungur: 368.

Prejmer, comună <jud. Brașov>: 609.

Přemysl, dinastie de suverani poloni (1291–1306) și boemi (1004–1306): 28, 134, 481.

Preslav (Ioannopolis), oraș medieval, ipotetic identificat cu Șumen <Bulgaria>: 35, 61, 90, 253, 273, 274, 276, 277, 282, 286, 294, 380, 431, 434, 458; ~ Mare: 433.

Prespa, lac tectonic în Peninsula Balcanică: 276, 323.

Pribina, căpetenie militară slavă din Pannonia: 142.

Primul țarat bulgar: 276, 433, 436; v. și *Bulgaria*.

Prisaca, posesiune în Banat: 379.

Priscus din Panion (*Priscus Panites*), cronicar și istoric romano-bizantin (c. 410–post 472): 102–104, 121, 160, 176, 223.

Prislava (Proslaviza), azi Nufărul, comună <jud. Tulcea>: 387.

Probota, comună <jud. Iași>: 246, 247.

Probus, Marcus Valerius (sec. I–II), gramatic latin, comentator al operelor mai multor autori latini: 107.

Procopius din Caesarea (c. 500–562), cronicar romano-bizantin: 8, 69, 102, 104.

Prodana, sat <jud. Vaslui>: 165, 167.

Proslaviza, probabil Prislava, azi Nufăru <jud. Tulcea>: 387.

Pruniș, v. *Silvașu de Sus*.

Prunișești: 326.

Prusia: 422, 444.

Prut, râu: 38, 44, 62, 71, 112, 149, 150, 210, 292, 293, 376, 392, 448, 503, 512, 514, 519–521, 546, 588.

Psellos, Mihail (1018–1078 sau 1096), om politic, filosof și cronicar bizantin: 9, 383.
Pudilă, v. *Poudilas*.
Pulpidava, v. *Plovdiv*.

Qila, v. *Chilia*.
Qirgin, v. *Târnovo*.
Quintilian, Marcus Fabius (35–96), retor și pedagog roman: 455.

Radovanu, comună <jud. Călărași>: 5, 47, 50, 161, 188, 218, 246, 248.
Radu: 356.
Radu, vayvoda de Kuesd: 550.
Radu Negru, potrivit legendei „descălecatului", primul domn al țării Românești: 568; v. și *Negru Vodă*.
Rahova, oraș <Bulgaria>: 543.
Rascia: 238, 574.
Răšid-od-Din Fadl Allah (1247–1318), cronicar persan: 11, 370, 447, 449, 450.
Rasova, comună <jud. Constanța>: 38.
Razelm, lac: 150.
Razgrad, oraș <Bulgaria>: 459.
Răcari, comună <jud. Dâmbovița>: 50, 75, 92, 329.
Răcari, sat <jud. Dolj>: 217.
Răchitova, sat aparținând orașului Oravița <jud. Caraș-Severin>: 499.
Rădăuți, oraș <jud. Suceava>: 6, 210, 503, 587.
Rădeni, sat <jud. Vaslui>: 188.
Răducăneni, comună <jud. Iași>: 5, 17, 38, 42, 62, 188, 209, 217, 218, 292, 293, 321, 329, 330, 334, 464.
Răsărit: 591, 598.
Răut, râu: 44, 150, 293, 520.
Războieni, sat <jud. Mureș>: 416.
Râmnicu Sărat, oraș <jud. Buzău>: 523.
Râmnicu Vâlcea, oraș <jud. Vâlcea>: 151, 177, 523, 532, 571.
Râmunc, „duce", erou eponim: 374.
Râșnov, oraș <jud.Brașov>: 601.
Râu Bărbat (Barbaduize), sat <jud. Hunedoara>: 326, 490.
Râu de Mori (Rî de Moare, Malomwyz), comună <jud. Hunedoara>: 326, 488, 496, 499; *biserica din* -: 613.
Râul Doamnei, pârâu: 530.
Râul Grădiștii (Városvize), râu: 484.
Reazan (Riazan), cnezat: 140, 442.
Recidiva, episcopat în Banat: 92.
Regatul angevin: 12, 483, 488, 604; v. și *Ungaria*.
Regatul arpadian: 231, 297, 337, 360, 362, 364, 389, 419, 444, 447, 449, 483, 488, 563, 568, 604, 605, 610; v. și *Ungaria*.
Regatul francez: 454; v. și *Franța*.
Regatul sârbesc (*sârb*): 139, 348; v. și *Serbia*.
Regatul ungar: 271, 348, 349, 357, 362, 372, 376, 377, 410, 415, 424, 426, 436, 437, 449, 452, 454, 457, 480, 491, 554–557, 560, 561, 570, 572, 584–587, 589, 595; v. și *Ungaria*.
Regensburg, oraș <Germania>: 608; *biserica cu hramul Sf. Iacob din* -: 615.
Reghin, oraș <jud. Mureș>: 422.
Rembald (Rembaldus de Voczon, Rimbaud), magistru al ordinului Ospitalierilor Sf. Ioan din Ierusalim: 367, 368.
Remetea, comună <jud. Bihor>: 423, 537, 539, 559; *minele de fier de la* -: 333.
Repedele, râu, afluent al Bistriței: 327.
Reșca, sat <jud. Olt>: 91.
Reșița, oraș <jud. Caraș-Severin>: 4.
Retevoiești, sat <jud. Argeș>: 526.
Réthy Láazló (1851–1914), numismat și etnograf ungur: 15.
Rhaedesto (Rhaidestos), cetate pe malul Mării Marmara: 390, 391.
Ribița (Ribicza), district: 549.
Riethnordhausen, localitate <Germania>: 421.
Rin, fluviu: 132, 418, 419, 421.
Robert, arhiepiscop de Strigoniu: 392.
Robert de Courtenay, împărat al Imperiului latin de Constantinopol (1221–1228): 437.
Rocchetti, Francisco Lapi, negustor italian (sec. XIII–XIV): 544.
Robin, vicevoievod al Transilvaniei: 556.
Rode, mănăstire: 420.
Rodna, comună <jud. Bistrița-Năsăud>: 5, 11, 54, 324, 333, 422, 443, 493, 494, 562, 610; biserica din -: 610; district: 549, 550.
Rodopi, munți: 438.
Rodostolon, mitropolie: 453; v. *Dristra* și *Silistra*.
Roger al II-lea Courteheuse, rege normand (1087–1106): 388.
Rogerius din Torre Maggiore, canonic de Oradea, cronicar medieval (sec. XIII): 10, 11, 333, 448, 449, 451, 602, 606.
Roland Borșa, voievod al Transilvaniei și comite de Solnoc (1282, 1284–1285, 1288–1293): 556–560.
Roma, oraș <Italia>: 13, 23, 28, 34, 130, 134, 142, 143, 154, 180, 234, 287, 293, 426, 436, 437, 452, 455, 456, 460, 461, 481, 593, 594, 596, 598.
Roma, sat <jud. Botoșani>: 267.
Roman, oraș <jud. Neamț>: 571, 588.
Roman I, domn al Moldovei (c. 1391–c. 1394): 588, 592.
Roman al III-lea Argyros, împărat bizantin (1028–1034): 210, 379, 380.
Roman al IV-lea Diogene, împărat bizantin (1068–1071): 382, 386.
„Romanii": 31, 114, 582.
Romanos, drongar: 36.
România: 3, 4, 16–18, 54, 67, 93, 97, 99, 111–113, 149, 155, 161, 163, 167, 169, 173, 175, 201, 230, 238, 297, 321, 324, 326, 332, 348, 380, 392, 452, 482.
Romos, comună <jud. Alba>: 421, 493.
Romstofer, Karl A. (?–1917), arhitect austriac: 4.
Romula, castru și oraș roman, identificat pe teritoriul satului

Râşca <jud. Olt>: 91, 112, 154, 223.
Rona, sat care aparţine oraşului Jibou <jud. Sălaj>: 538.
Rosetti, Alexandru (1895–1990), lingvist şi filolog: 113.
Roska Márton (1880–1961), arheolog şi istoric ungur: 4.
Rostislav, cneaz al Moraviei Mari (846–870): 134, 141, 253.
Rostock, oraş <Germania>: 474.
Roşia (Montană), comună <jud. Alba>: 537.
Roşiori, sat <jud. Bihor>: 256.
Roşiori de Vede, oraş <jud. Teleorman>: 525, 532.
Rotbav, sat <jud. Braşov>: 92, 198, 213.
Rubrouck, Wilhelm de (1220–1293), emisar al regelui Franţei la mongoli: 374, 452, 476, 593.
Rudarul, toponim: 177.
Rudolf I de Habsburg, împărat german (1273–1291): 375, 475.
villa *Ruetel*: 420.
Rupea, oraş <jud. Braşov>; *cetatea de la ~*: 501; *scaun săsesc*: 551.
Rupţi: 323.
Rurik, căpetenie varegă din Rusia: 24.
Ruse, oraş <Bulgaria>: 543.
Rusia: 23, 142, 162, 201, 209, 269, 296, 375, 390, 443, 444, 446, 447, 475–477, 479, 480, 563; ~ de Halici-Volânia: 375; ~ Kieviană: 47, 93, 129, 135, 140, 143, 226, 273; ~ Roşie: 134.
Rusion, localitate, azi Keşan <Turcia>; lupta de la ~: 391.
Ruşava (Orşova): 364.
Ruşii de Vede, v. *Roşiori de Vede*.
Ruşor (Ryusor), sat <jud. Hunedoara>: 326.

Sabin, han bulgar (765–767): 32.
Saint-Dié, localitate <Franţa>: 608.
Sajo, râu: 447, 476.
Salanus, duce: 232.
Salgo, cetate lângă Sibiu: 501.
Salomon, rege al Ungariei (1063–1074): 87, 237.
Salonic, oraş <Grecia>: 106; v. şi *Thessalonik*.
Saltovo-Maiaţk, cultură: 251.
Salzburg, oraş <Austria>: 140, 545.
Samo, conducător slav (623–659): 27.
Samuel, comitopol: 276, 277, 295.
Samuel, ţar bulgar (997–1014): 286.
Samuel Aba, rege al Ungariei (1041–1044): 237, 282.
Sancti Georgii, v. *Sf. Gheorghe*.
Sandomierz, oraş <Polonia>: 444.
Sanudo, Marino cel Bătrân (c. 1270–c. 1343), autor veneţian: 11, 18.
Sarai (Saraiul Vechi, Sarai-Batu), reşedinţă hanală pe Volga Inferioară: 451, 476.
Sarasău, comună suburbană a oraşului Sighetu Marmaţiei <jud. Maramureş>: 5, 333, 336, 358.
Sardica, oraş în Balcani, centrul themei bizantine Bulgaria, azi Sofia: 434.
Saris, fost sat: 404.
Sarkel, oraş din Chaganatul chazar: 90. 140.
Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana*), oraş în Dacia, azi Sarmizegetusa, sat <jud. Hunedoara>: 327, 356.
Sas, domn al Moldovei (c. 1354–c.1358): 586.
Saschiz (Kézd, Szászkézd, Kézdi), comună <jud. Mureş>: 423; *scaun săsesc*: 550, 551.
Satu Mare, judeţ: 57, 71, 165, 411; oraş <jud. Satu Mare>: 231, 394; *cetatea de la ~*: 232, 401, 403; v. şi *Sătmar*.
Satu Nou, sat <jud. Constanţa>: 5, 247.
Satu Nou, sat <jud. Iaşi>: 38.
Satzas (Sacea), conducător al unei formaţiuni politice dobrogene (sec. XI): 385, 588.
Saul, comite de Bihor: 396.
Sava, râu: 33, 142, 282, 288, 323, 434.
Saxonia: 254, 419, 605.
Săcădate, sat <jud. Sibiu>: 616.
Săcuieni, comună <jud. Bihor>: 416.
Săcuieu, râu: 416.
Sălacea, comună <jud. Bihor>: 84, 256, 396, 464.
Sălaj, comitat: 575; judeţ: 38, 187, 210; ţinutul ~: 319, 376.
Sălaşu de Sus, comună <jud. Hunedoara>: 499.
Sălaşuri, sat <jud. Mureş>: 92.
Sălătruc, pas: 580.
Sălcuţa, sat <jud. Dolj>: 38.
Sărăţeni, sat <jud. Vaslui>: 15.
Săsar (Baia Săsar), sat <jud. Maramureş>: 537.
Săsciori, sat <jud. Braşov>: 501; bazilica din ~: 603.
Sătmar, comitat: 549; v. şi *Satu Mare*.
Sâmbăteni (Sumbuth), sat <jud. Arad>: 334.
Sâmpetru, deal: 500.
Sângeorz, cetăţuie: 602.
Sâniob, mănăstire <jud. Bihor>: 298, 398, 406, 409, 411.
Sân Nicoară, mănăstire în Curtea de Argeş<jud. Argeş>: 614.
Sânnicolau de Beiuş, sat <jud. Bihor>: 6, 359, 460.
Sânnicolau Mare, oraş <jud. Timiş>: 4, 16, 80, 81, 92, 99, 100, 221, 238, 305.
Sânpetru German, sat <jud. Arad>: 188.
Sântandrei, comună suburbană a oraşului Oradea <jud. Bihor>: 15, 212.
Sântămăria-Orlea, comună <jud. Hunedoara>: 610, 611, 618.
Sântion, sat <jud. Bihor>: 5, 256.
Scandinavia, peninsulă: 23, 130, 475.
Scaunul apostolic (papal, Sf. Scaun): 130, 132, 142, 373, 427, 435, 437, 450, 454, 456, 563.
Schmeinzel, Martin (1679–1747), învăţat german originar din Braşov: 15.
Schönwisner Ştefan (1738–1818), arheolog, profesor universitar şi canonic ungur: 15.
Sciţia (*Scythia*): 92, 230; ~ *Minor*: 16, 433.
Sclavinile: 32, 39.
Sculea (Ozkala), district în Banat: 549.

Sebeş (Sebus), district: 549; scaun: 538, 539, 551; ţinutul ~: 415.

Sebeş, oraş <jud. Alba>: 5, 320, 605, 610.

Sebeş, râu: 483, 501

Secaş, râu: 377.

Secaşe, podiş: 422.

Secusigiu, comună <jud. Arad>: 416.

Seghedin, oraş <Ungaria>: 562.

Sekula, grup de sate de secui subcarpatici: 414.

Selina, aşezare în Dobrogea, neidentificată (sec. XII–XIII): 322.

Selişte, sat <Republica Moldova>: 5, 48, 61, 74.

Seltes, căpetenie pecenegă: 383, 385.

Sena, fluviu: 133.

Sencural, sat: 407

Seneca, Lucius Annaeus (4 a.Chr. – 65 p.Chr.), filosof şi scriitor latin: 455.

Seneslau, voievod în Argeş (1247): 369–371, 565, 567.

Sepsi (Sebus), scaun secuiesc: 405, 416, 551.

Serbia: 27, 100, 138, 139, 323, 398, 434, 437, 462, 475, 477, 480, 573, 574, 576, 582; regatul ~: 572; *themă bizantină*: 282.

Serdica: 32, 33, 139, 383, 432; v. şi *Sofia*.

Serres, cetate în Macedonia: 391.

Seslav (Sesthlav), conducător al unei formaţiuni politice dobrogene (sec. XI): 385, 588.

Severin, cetate medievală pe teritoriul oraşului Drobeta-Turnu Severin <jud. Mehedinţi>: 238, 364, 530, 532, 533; *banatul de* ~: 347, 364, 367, 455, 568, 569, 573–575, 578, 580, 589, 614; ţara ~: 364, 367, 370, 455, 565, 563, 591; ţinutul ~: 449, 438, 456.

Seversk, cnezat: 140.

Sf. Augustin (Aurelius Augustinus) (354–430), teolog, filolog şi scriitor latin; *Predicile* ~: 119.

Sf. Benedict, mănăstire: 93, 176, 221, 394, 398.

Sf. Clement, biserică din Ohrida: 619.

Sf. Cruce, mănăstire din Austria: 544.

Sf. Gerard: 159, 167, 329, 331, 334; *Legenda* ~: 221, 234, 238, 296; v. şi *Vita Sancti Gerardi*.

Sfântul Gheorghe (Sanctus Georgii), comună <jud. Tulcea>: 387.

Sfântul Gheorghe, depresiune: 416

Sfântul Gheorghe, inscripţionat pe o cruce: 80.

Sfântul Gheorghe, oraş <jud. Covasna>: 5, 39, 213, 239.

Sf. Gheorghe, statuie din Praga: 538.

Sf. Iacob, bazilică din Regensburg: 608.

Sf. Iacob („Bărăţia"), biserică din Câmpulung: 614.

Sf. Ioan Botezătorul, biserică în oraşul Siret: 509, 510.

Sf. Ioan Botezătorul, mănăstire: 221, 296.

Sf. Ioan din Ierusalim: 367.

Sf. Ipatie, mănăstire: 333.

Sf. Maria, biserică în Sibiu: 603.

Sf. Maria, hram: 456.

Sf. Martin, sat: 405.

Sf. Mihail, biserică din Cisnădioara: 606.

Sf. Mihail, biserică din Viena: 608.

Sf. Nicolae, biserică din Rădăuţi: 587.

Sf. Nicolae, biserică domnească din Curtea de Argeş: 463, 530, 582.

Sf. Petru: 615.

Sf. Petru şi Pavel, biserică din Nicopole: 459, 462.

Sf. Ştefan, catedrală din Viena: 608.

Sf. Treime, bisercă din Siret: 510.

Siberia: 414, 476; ~ centrală: 414.

Sibiel, sat <jud. Sibiu>: 424.

Sibiu, oraş <jud. Sibiu>: 5, 320, 352, 377, 421, 423, 424, 449, 539, 545, 548, 580, 581, 591, 603, 605, 606; Prepozitura ~: 421, 422; judeţ: 38, 47, 57, 61, 71, 72, 80, 161 256, 325, 396, 420, 421, 462, 465, 492, 494, 495, 501, 538, 616; *Cibiniensis comitatus*, district; *Cibinii sedes*, scaun săsesc: 550, 551.

Sic, comună <jud. Cluj>: 39, 54, 154, 538, 562, 610.

Sicilia: 132, 134.

Sighişoara, oraş <jud. Mureş>: 5, 61, 66, 75, 213, 420, 492, 538, 539; *comitat*: 562; *scaun săsesc*: 422, 550, 551.

Sigismund de Luxemburg, rege al Ungariei şi împărat al Imperiului romano-german (1387–1437): 380, 592.

Sikiil, principe cabar: 415.

Silezia: 135, 398, 444, 476, 480.

Silistra (Durostorum, Dorostolon), oraş <Bulgaria>: 37, 170, 257, 282, 294, 295, 322, 343, 382, 384–386, 428, 433, 452, 453, 543; v. şi *Dorostolon, Dristra*.

Silişte, sat <Republica Moldova>: 267.

Silvanus, episcop: 92.

Silvaşu de Sus (Pruniş, Felsöszilvás), sat aparţinând oraşului Haţeg <jud. Hunedoara>: 326.

Simeon, cneaz (893–919) şi ţar (919–927) al bulgarilor: 35, 36, 238, 253, 256, 273, 277.

Simeon, strateg de Dorostolon vestarh şi katepan de Paristrion (Paradounavon) (1065–1072): 17, 380

Simion, tatăl lui Pavel şi Laurenţiu: 577.

Simion, tatăl magistrului Gheorghe: 564.

Simioneşti, sat <jud. Bistriţa-Năsăud>: 74, 213, 214, 216.

Singidunum, v. *Belgrad*.

Siret, oraş <jud. Suceava>: 5, 508–513, 571, 583, 587, 588; *episcopatul catolic*: 594; râu: 112, 149, 150, 257, 267, 292, 293, 392, 448, 456, 505, 511, 546, 571, 588.

Siria: 474.

Sirmium, oraş antic, azi Mitroviţa <Bulgaria>: 33, 106, 138; *themă bizantină*: 282.

Sit, râu: 442, 476.

Sititelec, sat <jud. Bihor>: 416.

Skoplje, oraș <Serbia>: 277, 434; *capitala themei bizantine Bulgaria*: 379.
Skutariotes, Teodor (sec. XIII), cronicar bizantin: 9.
Skylitzes, Ioan (sec. XI), demnitar și cronicar bizantin: 8, 9, 170, 221, 380.
Slatina, oraș <jud. Olt>: 523, 532.
Slava Rusă, sat <jud. Tulcea>: 92.
Slavonia: 347, 348, 556.
Slănic: 334.
Slănic, oraș <jud. Prahova>: 54, 538.
Slăveni, sat <jud. Olt>: 92.
Slimnic, comună <jud. Sibiu>: 421.
Slon, sat <jud. Prahova>: 4, 6, 16, 47, 50, 74, 89, 90, 101, 151, 153, 155–157, 220, 227, 239, 290, 458.
Slovacia: 27, 99, 135, 162, 226, 394, 398, 418, 419, 421, 604, 613.
Slovenia: 26, 100.
Smirna, azi Izmir <Turcia>: 477.
Smolensk, cnezat: 24, 25, 139, 140, 479.
Sofia (Serdica, Sredetz), oraș <Bulgaria>: 33, 383, 432.
Soldaia (Sudak), colonie genoveză în Crimeea: 477.
Soldat Ghivan, stradă <București>: 55, 65, 92.
Solina, v. *Sulina*.
Solnoc, comitat: 360, 395, 555, 557, 560; cetatea ~: 403.
Solnocul Mijlociu, comitat: 319.
Someș, râu: 71, 112, 151, 231, 233, 255, 346, 359, 394; ~ Mare: 447.
Someș, sat <jud. Satu Mare>: 411.
Someșeni, sat <jud. Satu Mare>: 6, 39, 85.
Sopron, cetate: 480.
Soroë, oraș <Suedia>: 182.
Sota, căpetenie română: 389.
Sovata, oraș <jud. Mureș>: 54.
Spania: 23, 130, 133, 136, 161, 255.
Spinei, Victor, istoric și arheolog: 43, 44.
Spini, posesiune în Banat: 379.
Spinoasa, sat <jud. Iași>: 5, 61, 73, 74, 165, 167, 194, 213, 218.
Split, oraș <Croația>: 27.
Stara Planina, munți: 32, 205.
Stara Zagora (Beroe), oraș <Bulgaria>: 432.
Stavelot (Malmédy), mănăstire: 420.
Stein, localitate <Austria>: 334.
Stoienești, sat <jud. Brăila>: 343.
Straja, sat <jud. Cluj>: 360.
Strasbourg, oraș <Franța>; *Jurămintele* de la ~: 120.
Stratimir (*Ivan Stratimir*), țar la Vidin (1371–1396): 572.
Strășeni, raion <Republica Moldova>: 74.
Străulești, cartier în București: 55, 57, 61, 178, 188, 213, 216, 329, 334; ~ -Măcănești: 48, 161.
Strei (Stryg), district: 548.
Strei, sat aparținând orașului Călan <jud. Hunedoara>: 611.
Streisângeorgiu, localitate componentă a orașului Călan <jud. Hunedoara>: 6, 16, 358, 359, 453, 462, 596, 618.
Stremț, comună <jud. Alba>: 39, 255.
Streza-Cârțișoara: 358, 396, 464.
Strigoniu (Esztergom): 297, 364, 391, 410, 447, 454, 456, 594, 606, 608.
Strykowski, Maciej, cărturar polon: 589.
Strymon (azi Struna) rîu <în Bulgaria și Grecia>: 32, 214, 391.
Suabia: 254, 419.
Sub, iobag: 410.
Subcetate, sat <jud. Hunedoara>; *cetatea de la* ~: 501.
Sübötäi, comandant mongol: 440, 446.
Suceava, oraș <jud. Suceava>: 4, 5, 169, 210, 213, 216, 218, 248, 328, 504, 505, 508–514, 516, 571, 583, 587, 588. 512; *mitropolia ortodoxă de* ~: 594; județ: 56, 67, 74, 102, 375, 545; zona ~: 150; râu: 503, 512; .~ – Șipot: 75, 92, 97; Podișul ~: 71, 293.
Sucidava, oraș identificat cu Celeiu <jud. Dolj>: 79, 92, 154, 223, 370.
Sudak, port din sudul Crimeii: 440, 477; v. și *Soldaia*.
Suedia: 93, 129, 133, 182.
Suetonius, Caius Tranquillus (70–150), istoric roman: 455.
Sugya (Swggya), district în Banat: 549.
Suhatu: 334.
Sulina (Solina), oraș <jud. Tulcea>: 322, 387; braț al Dunării: 36.
Sultana, sat <jud. Călărași>: 38, 85.
Suplac (Zeplac), district în Bihor: 549.
Surdulești, sat <jud. Argeș>: 217, 328.
Suseni, sat în comuna Rîu de Mori <jud. Hunedoara>: 613.
Suslănești, sat <jud. Argeș>: 526.
Suzdal, cnezat: 442.
Svear; uniunea de la ~: 23.
Sviatopluk, cneaz al Moraviei Mari (870–894): 28,134, 135, 141, 253, 373.
Sviatoslav I Igorevici, cneaz de Novgorod, mare cneaz de Kiev (945–972): 62, 140, 170, 209, 211, 224, 273–276.
Sviștov, v. *Șiștov*.
Syfrid, dulgher din Cricău: 608.
Szabó Karoly (1824–1890), istoric ungur: 14.
Széchényi, domeniu nobiliar: 481.
Széchy Andrei, episcop de Alba Iulia: 613.
Szécsi Dionisie (?–c. 1341), ban: 573–575, 578.
Szek, moșie: 405.
Székesféhérvar, cetate: 480.
Szekszard, mănăstire: 576.
Szentes, oraș <Ungaria>: 417.

Șard, sat <jud. Alba>: 405.
Șehr al-Djedid — Orașul Nou, v. *Orheiul Vechi*.
Șeica Mare, scaun săsesc: 551.
Șeica Mică (Sacheelk), scaun săsesc: 422, 550, 551.
Șeitin, comună <jud. Arad>: 188, 255.
Șelimbăr, comună <jud. Sibiu>: 47, 161, 328, 420, 421, 465, 538.
Șendreni, așezare în Moldova, jud. Galați: 213.

Șercaia, comună <jud. Brașov>: 424.

Șiclău, sat <jud. Arad>: 6, 188, 241, 255, 303.

Șieu-Odorhei, comună <jud. Bistrița-Năsăud>: 616.

Șimonești, sat <jud. Harghita>: 5.

Șinca Mare (Seelk, Selk), scaun săsesc: 550.

Șincai, Gheorghe (1754–1816), istoric și filolog: 8.

Șinteu, râu: 497.

Șipot, sat desființat, înglobat în municipiul Suceava: 510.

Șirioara, sat <jud. Bistrița-Năsăud>: 87, 101, 155–157, 220, 224, 227,232, 235, 239, 304, 394.

Șirna, comună <jud. Prahova>: 4, 5, 15, 17, 38, 44, 47, 50, 51, 56, 57, 61, 64, 72–75, 152, 167, 175, 178, 180, 198, 209, 213, 214, 216, 325.

Șișmanizi, dinastie bulgară: 475, 478, 572.

Șiștov (Sviștov), oraș <Bulgaria>: 543.

Șoimilor, valea -, fortificația din - <jud. Bihor>: 497.

Șomuzul Mare, râu: 504, 512.

Șomuzuri, râuri: 503.

Șona, comună <jud. Alba>: 155.

Șopteriu, sat <jud. Bistrița-Năsăud>: 92.

Șoșdea, sat <jud. Caraș-Severin>: 51, 180.

Ștefan, nume: 356.

Ștefan, fiul căpeteniei cumane Parabuh: 575.

Ștefan Lackfi I: voievod al Transilvaniei (1344–1350): 578.

Ștefan Nemanja, mare jupan sârb (c. 1170–1196): 138, 139, 434.

Ștefan, fiul lui Ștefan Nemanja, mare jupan sârb (1196–1202, 1203–1228?) și primul rege (din 1217): 139.

Ștefan Uroș I, rege (kral) sârb (1243–1276): 479.

Ștefan Uroș II Milutin, rege (kral) sârb (1282–1321): 479, 562, 569, 576.

Ștefan Uroș III Dečanski, rege (kral) sârb (1321–1331): 562, 576.

Ștefan (Uroș IV) Dušan, rege (kral) sârb (1331–1355; din 1345, „împărat al sârbilor și grecilor"): 475, 479, 543, 582, 586.

Ștefan I cel Sfânt, rege al Ungariei (997/1001–1038): 135, 143, 234, 236–238, 243, 296, 360, 364, 394, 401, 402, 410, 415, 454, 557; *coroana -*: 573.

Ștefan II, rege al Ungariei (1116–1131): 387, 415.

Ștefan III, rege al Ungariei (1162–1172); 406, 411.

Ștefan V, „duce" al Transilvaniei (1257–1258, 1260–1270) și rege al Ungariei (1270–1272): 416, 480, 555, 563, 564, 598.

Ștefan cel Mare, așezare în Moldova: 188.

Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1457–1504): 587.

Șuletea, comună <jud. Vaslui>: 464.

Șura Mică, comună <jud. Sibiu>: 61.

Tabla Buții, cetate de hotar: 501.

Tacit (*Publius Cornelius Tacitus*) (c. 55–120), istoric și om politic roman: 110.

Talabă, loc în satul Mălureni <jud. Argeș>: 392.

Tárkány, principe cabar: 415, 417

Tartar, duce al cumanilor: 388.

„*Tartaria*": 594.

Tassilona, voievod: 100.

Tatul (Tatous, Tatu, Tatrys, Chalis, Hali), conducător al unei formațiuni politice dobrogene (sec. XI): 384, 385, 588.

Taurokomos, sat <Turcia>: 431.

Tămașda, sat <jud. Bihor>: 11.

Tămaș, grădina lui -: 460.

Tărcaia (Köröstárkany), comună <jud. Bihor>: 415, 417.

Tăuți, sat <jud. Alba>: 248; *cetatea de la -*: 497.

Tâmpa, munte: 459.

Târgoviște, oraș <jud. Dâmbovița>: 5, 51, 523, 530, 532, 571.

Târgșor, sat <jud. Prahova>: 5, 51, 75, 175, 180, 213, 218, 571.

Târgu Jiu, oraș <jud. Gorj>: 532; depresiunea -: 578.

Târgu Neamț, oraș <jud. Neamț>: 588.

Târgu Ocna, oraș <jud. Bacău>: 538.

Târgu Secuiesc, oraș <jud. Covasna>: 80

Târnava, comitat: 425.

Târnave (Küküllö, Kokkel), râuri: 152, 233, 327, 394, 422, 423; - Mare: 423.

Târnovo, oraș <Bulgaria>: 323, 363, 364, 390, 391, 433–436, 450, 457, 479, 543, 572, 614; *țaratul de -*: 478

Techirghiol, oraș <jud. Constanța>: 96.

Tei, lac: 55, 162.

Teiuș, comună <jud. Alba>: 38, 39.

Teleajen, râu: 546.

Telegd, scaun secuiesc: 551.

Teleorman: 392; județ: 51, 57, 524, 526, 534; râu: 151, 386, 371.

Telița, sat <jud. Tulcea>: 56, 61, 178.

Teliuc, comună suburbană a orașului Hunedoara <jud. Hunedoara>: 51, 54, 180.

Temugin, v. *Gingis han.*

Tenurmon, munte la nordul Dunării de Jos: 386.

Teodat Ivirul, patriciu: 380.

Teodor, mitropolit al Vicinei (a. 1285–p. 1292): 596.

Teodor Metochites, trimis al împăratului Andronic al II-lea: 542.

Teodor Sviatoslav, țar bulgar (1300–1321): 517.

Teodor Voytech, ban: 574.

Teodora, fiica lui Basarab I: 572.

Teodoric, episcop al cumanilor: 364, 391, 456.

Teodoropolis: 276; v. și *Dorostolon.*

„*Teofil*": 35.

Teofil, călugăr (sec. XII): 183.

Teofil (*Theophilos*), împărat bizantin (829–842): 33, 272.

Teofil, zugrav: 16.

Terterizi, dinastie de țari bulgari (1279–1292): 475, 478, 572.

Tervel, han bulgar (701–718): 32, 36.

Teutsch, Georg Daniel (1817–1893), episcop și istoric sas: 13.
Tezlui, râu: 393
Thatamer, vicecancelar: 578.
Theiner, A., editor de documente: 13.
Thelegd: 417.
Theodor Anghelos Comnen Ducas, despot din Thessalonik: 364, 437.
Theodor (*Theodorus*) *I Lascaris*, împărat al Imperiului de la Niceea (1204–1222): 436.
Theodor (*Theodorus*) *al II-lea Lascaris*, împărat al Imperiului de la Niceea (1254–1258): 343, 437, 477.
Theofanes Confessor (752–818), cronicar bizantin: 31, 102, 103, 104, 121.
Theophilact Simocata, cronicar bizantin (sec. VII): 8, 102, 104, 120, 121, 160, 176.
Theophilus, episcop: 92.
Thesalia, regiune în Grecia: 25, 138, 288, 479.
Thessalonik: 28, 141, 295, 364, 388, 391, 436, 437, 478; *thema bizantină a* -: 31.
Tholomeus din Luca, cronicar italian: 11.
Thoma de Spalato, prelat: 446.
Thomas Tuscus, cronicar toscan: 10, 375, 554, 570.
Thracia: 30, 31; themă bizantină: 276, 282.
Thuroczi Ioan (sec. XV), cronicar ungur: 413, 580.
Tibiscum, oraș în Dacia, azi Jupa <jud. Caraș-Severin>: 92, 154, 223.
Tichilești, comună <jud. Brăila>: 38, 209.
Tigheci, codrii -: 350.
Tigveni, sat <jud. Argeș>: 580.
Tihomir, voievod în Oltenia (c. 1290–c. 1310): 568, 569, 574, 577.
Tileagd, comună <jud. Bihor>: 416.
Tilișca, comună <jud. Sibiu>; *cetatea de la* -: 501.
Timiș, comitat: 14, 395, 555; județ: 62, 80, 81, 255, 256, 325, 346, 461, 488, 605.
Timiș, râu:112, 151, 240; - Vechi: 496.
Timișoara, oraș <jud. Timiș>: 151, 246, 545, 561, 574, 577, 580.
Timoc, râu: 32, 33.
Tioca: 216.
Tisa, râu: 11, 101, 159, 181, 231, 232, 237, 238, 243, 255, 334, 346, 378, 417, 447; Câmpia -: 11, 54, 232, 413, 417, 546, 555.
Tismana, depresiune: 578.
Tišnov, oraș <Bulgaria>; biserica cisterciană din -: 608.
Tocsăbeni, sat dispărut în Oltenia: 392.
Toctai (Toqtai), han al Hoardei de Aur: 345, 346, 517.
Todireni, comună <jud. Botoșani>: 267.
Toma: 356.
Toma, protospătar și arhonte de Lykostomion (sec. IX): 36, 63, 272.
Toma de Nymphi, episcop de Milcovia: 594.
Toma de Szécsény, comite al sașilor, voievod al Transilvaniei (1322–1342): 552, 575, 578.
Tomis, oraș grecesc și roman, azi Constanța <jud. Constanța>: 48, 79, 92, 96, 102, 154, 223, 277.
Tommaso Morosini, patriarh latin de Constantinopol (1204/1205–1211): 453.
Toscana: 254.
Tours, oraș <Franța>; consiliul din -: 120.
Tracia: 36, 104, 107, 138, 238, 275, 384, 390, 391, 435, 436, 438, 478.
Traian (*Marcus Ulpius Traianus*), împărat roman (98–117): 110.
Transilvania: 5, 6, 11–15, 17, 28, 39, 44, 54, 57, 62, 74, 82, 84, 85, 87, 91, 96, 100–102, 135, 150–152, 154, 156, 167, 170, 175, 177, 181, 201, 209–214, 220, 221, 223, 224, 227, 228, 230–241, 243, 248, 255, 256, 261, 267, 269, 296–298, 303, 317–320, 325–327, 329–334, 336, 341, 343, 346–357, 359–361, 363, 369, 370, 373, 376, 377, 387–389, 393–400, 404, 405, 408, 410, 413–424, 426, 427, 447–449, 451, 454–456, 458–461, 464, 473, 482, 483, 487–493, 495, 497, 500, 502, 512–514, 525, 531, 535–538, 544, 546–548, 550–552, 554–563, 570–573, 575, 578, 580, 584, 585, 589–591, 595, 598, 600–602, 609–611, 615, 616; Câmpia -: 71; Podișul -: 71, 233.
Trapezunt, oraș, azi Trabzon <Turcia>: 477, 478; v. și *Imperiul de* -.
Travunia: 238.
Trebič, biserică benedictină: 611.
Trei Scaune (Szek), fost județ: 405, 415, 417; v. și *Szek*.
Triadița, v. *Sofia*.
Trier, oraș <Germania>: 182, 421.
Troesmis, castru, oraș roman și romano-bizantin, identificate pe teritoriul comunei Turcoaia <jud. Tulcea>: 226, 283.
Troia, oraș antic pe țărmul de nord-vest al Asiei Mici: 600.
Trojdanovici, Gheorghe Boleslav, principe de Halici-Volânia: 545.
Trotuș (Târgu Trotuș), comună <jud. Bacău>: 571.
Trotuș, râu: 150.
Trpimir, cneaz croat (845–864): 27.
Trușești, comună <jud. Botoșani>: 80.
Tudora, comună <jud. Botoșani>: 87, 101, 155, 156, 239.
Tuhutum, căpetenie maghiară: 233.
Tulcea, județ: 38, 56, 61, 63, 325, 343, 346, 381, 387, 459, 523, 532, 540.
Tulcea, oraș <jud. Tulcea>: 4, 223.
Tulova, așezare <jud. Suceava>: 6.
Tului, fiul al lui Gingis han: 448
Tupilați, comună <jud. Neamț>: 218.
Turcia; episcop al -: 296.
Turcoaia, comună <jud. Tulcea>: 15.

Turda, oraș <jud. Cluj>: 13, 39, 54, 112, 154, 212, 224, 243, 256, 334, 416, 423, 493, 538, 559; *castrul de la* ~: 228; *cetatea de la* ~: 394; fost județ: 417
Turingia: 254, 421, 422.
Turnu, cetate: 501, 533.
Turnu (Măgurele), oraș <jud. Teleorman>: 532, 545.
Turnu Roșu, pas: 449, 545, 580.
Turnu Severin (Drobeta-Turnu Severin), oraș <jud. Mehedinți>: 5, 6, 15, 92, 603, 613.
Turris, cetate pe Dunăre: 68, 223.
Tutova, comună <jud. Vaslui>: 503; colinele ~: 293, 503.
Tuzla, comună suburbană a orașului Constanța <jud. Constanța>: 335, 343, 538.
Tver; *Letopisețul* din ~: 479.
Tyrach, conducător peceneg: 256, 382, 385.
Tzitzikios, strateg de Dristra (înainte de 1017): 380.
Tzumlas, cetate pe malul Mării Marmara: 391.

Țaga, comună <jud. Cluj>: 39, 73, 74, 75, 214, 216.
Țara Românească: 8, 11, 12, 15, 17, 151, 159, 177, 210, 213, 323, 325, 327–329, 334, 341, 345, 347, 348, 350, 351, 354–357, 361, 364, 366, 371, 375, 389, 424, 449, 463, 488, 514, 522–525, 528–535, 538, 539, 541, 543, 545, 553, 554, 567–569, 571–578, 580–586, 588–592, 594, 596–599, 603, 604, 613
Țaratul bulgar: 27, 47, 140, 141, 254, 273, 274, 348, 433, 568, 572; v. și *Bulgaria*.
Țaratul româno-bulgar: 354.
Țeligrad: 235, 243.
Țețina, cetate în Moldova: 588.
Țibucani, comună <jud. Neamț>: 57, 61, 64, 65, 75, 92, 188, 214.

Ucraina: 544.
Udești, comună <jud. Suceava>: 66, 67, 74, 97.
Udvarnuk, sat dispărut din Transilvania: 411.
Ugocsa, fost comitat: 549.
Uilacu Șimleului, sat <jud. Sălaj>: 610.
Uioara, sat component al orașului Ocna Mureșului <jud. Alba>: 121, 155, 201.
„*Ulahat*“, neam: 10.
Ulaqut, țara ~: 450.
Ulfilas, episcop got: 92.
Ulmetum, așezare și cetate romană în Dobrogea, pe teritoriul satului Pantelimonul de Sus <jud. Constanța>: 79, 96.
Ulpia Traiana, oraș în Dacia romană, azi Sarmizegetusa <jud. Hunedoara>: 154, 223, 611.
Ulpia Traiana Sarmizegetusa-Britonia: 379.
Ultrasilvania, v. *Transilvania*.
Umur beg, emir de Aydin: 572, 573.
Ung, fost comitat: 549.
Ungaria: 10, 11, 87, 93, 135, 142, 143, 201, 231, 232, 237, 269, 277, 297, 300, 319, 334, 346, 347, 354, 355, 364–369, 374, 386, 387, 392, 395, 396, 404, 414, 415, 417–420, 426, 428, 430, 434, 437, 442, 444, 450–456, 473–477, 480, 481, 499, 511, 512, 515, 524, 525, 544, 555–562, 564, 565, 567, 572–576, 578, 580–582, 584–587, 591–593, 595, 599, 601, 602, 604, 608, 619; ~ centrală: 604 regatul ~: 320, 427.
Ungrovlahia: 598.
Unguraș, comună <jud. Cluj>, cetatea ~: 501.
Urus, han mongol: 442.
Ural, munți: 250; râu: 441.
Uranius, episcop: 92.
Urluia, sat <jud. Constanța>: 15, 38, 209, 392.
Urscia, v. *Orșova*.
Ursoaia, sat <jud. Vaslui>: 92; castrul de la ~: 364.
Utrecht, oraș <Olanda>: 182.
Uzbek (*Ghias ad-Din Muhammad Özbeg*), han al Hoardei de Aur (1313–1342): 585.
Uzunbair, deal în comuna Mihail Kogălniceanu <jud. Tulcea>: 15, 346, 540, 544.

Vaclav al II-lea (*Waclaw Czeski*), rege al Poloniei (1300–1305) și al Boemiei (1278–1305): 475, 481.
Vadu (Zanauarda), sat <jud. Constanța>: 387.
Vadu Săpat, sat <jud. Prahova>: 177.
Vadul Cumanilor, sat lângă Basarabi-Calafat <jud. >: 325.
Vaidei, sat în comuna Romos <jud. Hunedoara>: 487, 488.
Vaideii de Munte, vechea denumire a satului Râu Mic, comuna Sălașu de Sus <jud. Hunedoara>: 488
Valahia: 587.
Valahia, v. *Moldova*.
Valahiile: 583.
Valcău, comună <jud. Sălaj>; *cetatea de la* ~ 501.
Valcău (Valko), comitat: 549.
Valea Băii, toponim: 177.
Valea Seacă, comună <jud. Vaslui>: 61, 154.
Valois, dinastie: 474.
Valul lui Traian, comună < jud. Constanța>: 38
Vardan Pardseperț'i (Bardsrberdți) (?–1271), cleric și învățat armean: 10, 389.
Vardar, râu: 435.
Varna, oraș <Bulgaria>: 32, 205, 433, 459, 589.
Város, nume maghiar: 420.
Varsány, conducător de trib secui: 415.
Vasile, sevastocrator, unchiul lui Isaac Anghelos: 431.
Vasile Apokapes, duce al themei Paristrion (Paradounavon): 383.
Vasile I, împărat bizantin (867–886): 37, 62, 142.
Vasile al II-lea Bulgaroctonul, împărat bizantin (963, 976–1025): 138, 257, 271, 273, 276, 277, 282, 286, 287, 291, 294, 296, 379–381, 428.
Vasile, arhiepiscop de Târnovo: 435.

Vaslui, județ: 38, 44, 47, 51, 57, 61, 71–74, 92, 150, 152, 161, 188, 205, 217, 293, 321, 540; râu: 393; zona ~: 239.
Vaslui, oraș <jud. Vaslui>: 504, 571.
Vatatzes, v. *Leon*.
Vataul, jupan, menționat într-o inscripție de la Sânnicolau Mare: 81, 100, 221, 238.
Vatican: 13, 371.
Vatra Moldoviței, comună <jud. Suceava>: 375.
Vauban, tip de fortificație: 237.
Văcărel, munte: 323.
Vădastra, comună <jud. Olt>: 523.
Vădaș, sat <jud. Mureș>: 38.
Vădeni, vechea denumire a satului Raiu, comuna Murgeni <jud. Vaslui>: 74, 188.
Vărșand, sat <jud. Arad>: 6, 255, 256.
Vâlcan, pas: 545.
Vâlcea, județ: 38; ținut: 578; zona ~: 370.
Vâlkov, v. *Licostomo*.
Vârfurile (Chich), district în țara Zarandului: 548.
Vârteju, sat înglobat în comuna Măgurele <jud. Ilfov>: 526.
Vârtopu, sat <jud. Gorj>: 213.
Vârtosu, Emil (1902–1977), istoric: 17.
Vedea, râu: 151, 386.
Velbujd (Velbužd), lupta de la ~: 478, 554, 572, 576.
Venceslav (rege al Cehiei, ca Václav II, 1278–1305, rege al Poloniei și rege al Ungariei, 1301–1305): 561, 572.
Veneția, oraș <Italia>: 8, 17, 133, 348, 474, 477, 481, 516, 544, 556, 557, 586.
Verbicioara, sat <jud. Dolj>: 524, 528.
Verbița, comună <jud. Dolj>: 213.
Verecke, pas din Carpații Păduroși: 10, 230, 253, 254, 444, 446.
Vesconti, Pietro, cartograf genovez: 18.
Veszprém (Bezprem), oraș <Ungaria>: 143, 601; cetatea ~: 232.
Viceslav (*Vladislav*) cneaz croat (821–c. 835): 27.
Vicina (Vecina, Vezina), oraș medieval, ipotetic identificat cu Păcuiul lui Soare: 322, 344, 345, 347, 385, 387, 453, 457, 539, 541, 546, 547, 594, 596, 597.
Vicum, v. *Vicina*.
Vidin, oraș <Bulgaria>: 93, 238, 240, 266, 269, 277, 283, 287, 295, 296, 357, 362, 364, 386, 434, 436, 478, 479, 543, 572.
Viena, oraș <Austria>: 12, 13, 43, 44, 234, 237, 253, 414, 545, 564, 576, 579, 608.
Viișoara, sat <jud. Bacău>: 194.
Vincențiu, comite: 405.
Vinț, sat <jud. Alba>: 410.
Vințu de Jos, comună <jud. Alba>: 424.
Visca, sat <jud. Hunedoara>; cetatea de la ~: 500.
Visconti, Giovanni Morandi: 237.
Viscri, sat <jud. Brașov>: 256.
Višegrad, oraș <Ungaria>: 572, 573, 579, 580.
Visitor, munte: 323.
Vislania, formațiune politică în sudul actualei Polonii: 29.
Vistula, fluviu: 28, 29, 135, 142, 444, 480.
Vitalis, hoț, rob: 411.
Vitan, cartier în București: 526.
Vitruvius, Marcus Pollio (sec. I a.Chr.), arhitect roman: 457.
Vitus de Monteferreo, episcop al Milcoviei: 593.
Vizia, localitate la gura rîului Kamcia: 390.
Vlad I Uzurpatorul, domn al țării Românești (1394–1397): 580.
Vladimir, cneaz bulgar (889–893): 181.
Vladimir, oraș <Rusia>: 93, 139, 442; cnezat: 442.
Vladimir I Sviatoslavici, cneaz de Novgorod (969), mare creaz de Kiev (980–1015): 140, 142.
Vladimir-Suzdal, cnezat: 140, 479.
Vladimir-Volânsk: 479.
Vladimirescu, comună suburbană a orașului Arad <jud. Arad>: 4, 6, 87, 101, 156, 165, 178, 188, 194, 239, 290, 458; cetatea ~: 155.
Vladislav, nume: 356
Vladislav I (*Vlaicu Vodă*), domn al Țării Românești (1364–1377): 348, 531, 582, 591.
Vlaha, sat <jud. Cluj>: 324.
Vlahia Mare: 323.
Vlastimir, cneaz sârb (820–842): 27, 230.
Vlașca, fost județ: 324, 366, 370; ținutul ~: 325.
Vlașca, sat desființat, unificat cu satul Golfin, comuna Robănești <jud. Dolj>: 324
Vlașca, <jud. Ialomița>: 325.
Vlăhița, oraș <jud. Harghita>: 324.
Vlăsia, pădure și ținut: 325, 366, 370, 523; ~-Vlașca, partea centrală a Câmpiei Române: 523.
Vodena, v. *Edessa*.
Vodița, mănăstire; tipul ~ I: 6, 613, 614; tipul ~ II: 613.
Voievozi, sat <jud. Bihor>: 6, 596.
Voila, comună <jud. Brașov>: 38, 62, 209.
Voila, jupan menționat într-o inscripție de la Sânnicolau Mare: 81, 100, 221, 238.
Voinești, comună <jud. Iași>: 358, 464, 544.
Voivodina: 238.
Volga, fluviu: 134, 250, 440, 441, 444, 451, 476, 479; ~ mijlocie: 441; ~ superioară: 451.
Volovăț, comună <jud. Suceava>: 503
Vrancea, județ: 47, 161, 162, 188, 248, 350, 583; zona ~: 150.
Vsevolod al III-lea Iurievici, mare cneaz de Vladimir–Suzdal (1176–1212): 390.
Vurpăr, comună <jud. Sibiu>: 462, 463.

Wahlstatt, localitate <Polonia>; lupta de la ~: 444.
Walandar, oraș: 257.
Waltherius, magister la Cenad: 297.
Warta, râu: 29.
Weissenpurg, v. *Alba Iulia*.
Wenczel G., istoric ungur: 13.
Werner, Carl, istoric german din Transilvania: 14.
Wessex, regele din ~: 23.

Wetterau, localitate <Germania>: 420.
Wilhelm (William) *I Cuceritorul*, rege al Angliei (1066–1087): 132.
Wladislaw I Lokietek, cneaz al Poloniei Mari și Pomeraniei (1296–1300) și rege al Poloniei (1320–1333): 480, 580, 584.
Wroclaw (Breslau), oraș <Polonia>: 444, 480.

Yolanda de Courtenay, soția regelui Andrei al II-lea: 454.
Ypres (Ieper), oraș <Belgia>: 11.
Yves de Chartres: 454, 455.

Zadar, oraș: 27.
Zagreb, oraș <Croația>: 450.
Zaharești, sat <jud. Suceava>: 504.
Zalavár, oraș în estul Pannoniei: 142.
Zalău (Zyloc), oraș <jud. Sălaj>: 232.
Zandov, ucenic al lui Chiril și Metodiu: 10.
Zarandului, țara ~: 366, 548; comitatul de ~: 577.
Zarubineț, cultura ~: 70.
Zăbala, comună <jud. Covasna>: 256.
Zărand, comună <jud. Arad>: 87; cetatea de la ~: 155.
Zercon din Mauritania, artist popular la curtea lui Attila: 104.
Zeudi (Frumușeni): 159.
Zimmermann, Franz Josef (1850–1935), istoric german din Transilvania: 14.
Zimnicea (Demnitzikos), oraș <jud. Teleorman>: 4, 178, 266, 386, 388, 430, 524, 526, 528, 529, 543.
Zlatna (Ampelum), oraș <jud. Alba>: 96, 333, 484.
Zlătăreni, localitate componentă a orașului Drăgășani <jud. Vâlcea>: 38.
Zomus: 232.
Zonaras, Ioan (?–după 1159), cronicar bizantin: 8, 9, 107.
Zonauarda: 387.
Zorleni, comună <jud. Vaslui>: 61.
Zosimos (sec. V), istoric roman de origine greacă: 107.
Zotmar, castru: 231.
Zulta (Zoltan), ginerele lui Menumorut: 232.
Zyloc, castru: 231; v. și *Zalău*.

LISTA ILUSTRAȚIILOR

Fig. 1 Așezări din secolele VI–VII de pe teritoriul carpato-danubiano-pontic (După Șt. Olteanu, *Societatea carpato-danubiano-pontică în secolele IV–XI. Structuri demo-economice și social-politice*, București, 1997, harta nr. 2; în continuare se va cita: Șt. Olteanu, *Societatea...*).

Fig. 2 Căldărușă (*situla*) de argint cu imagini mitologice, lucrată într-un atelier bizantin, provenind din tezaurul de la Cuciurul Mare din secolul al VII-lea, păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena (după V. Spinei, în *Spațiul nord-est-carpatic în mileniul întunecat*, coord. V. Spinei, Iași, 1907, fig. 5, p. 144; în continuare se va cita: V. Spinei, în *Spațiul...*).

Fig. 3 Bol și șapte străchinuțe din argint, provenind din tezaurul de la Cuciurul Mare din secolul al VII-lea, păstrat la Kunsthistorisches Museum din Viena (după V. Spinei, în *Spațiul...*, fig. 6, p. 145).

Fig. 4 Unelte agricole din fier, secolele VIII–XI de pe teritoriul Moldovei: Fundu Herții, jud. Botoșani (1); Hlincea — Iași (2); Mălușteni (3), Bârlălești (4), Grumezoaia (5) și Mănăstirea Lișcov (6), jud. Vaslui (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V–XI e.n.*, Iași, 1978, fig. 25; în continuare se va cita: D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*).

Fig. 5 Seceri și cosoare din fier din secolele VIII–XI de la Fedești (1), Murgeni (2), Dodești (3-5) și Dumeștii Vechi (7), jud. Vaslui; Coșna, jud. Suceava (4–6) (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 26).

Fig. 6 Vestigii ale reducerii minereului de fier din mileniul I pe teritoriul carpato-dunăreano-pontic (După Șt. Olteanu, *Societatea...*, harta nr. 4).

Fig. 7 Unelte agricole și meșteșugărești din fier din secolele VIII–XI de la Fundu Herții și Mateieni, jud. Botoșani (1–3); Floreni (4), Dodești (5) și Averești (6), jud. Vaslui (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 27).

Fig. 8 Unelte și obiecte din fier de la Botoșana (1) și Brateiu (2) din secolele V–VII (compoziție; D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 4, nr. 10).

Fig. 9 Unelte meșteșugărești de argintar din secolele VI–VII de la Bandu de Câmpie din Transilvania.

Fig. 10 Tipare din secolele V–VII de la Botoșana (1); Dumbrăveni (2); Străulești (3); Olteni (4); Traian (5); Poienița (6); Cristur (7) (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 5; Șt. Olteanu, *Societatea...*, fig 13).

Fig. 11 Tipare și stanțe din os de la Costești–Iași, din secolele VII–VIII (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 6).

Fig. 12 Vase-borcan din secolele VI–VII de la Davideni (1); Izvoare-Bahna (2); Bacău (3); Ștefan cel Mare (4) (după I. Mitrea, *Comunități sătești la est de Carpați în epoca migrațiilor. Așezarea de la Davideni din secolele V–VIII*, Piatra Neamț, 2001, fig. 110, 129; D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 19).

Fig. 13 Fibule digitate din secolele VI–VII, descoperite la Iași–Crucea lui Ferenț (1), Horga (2), Hansca (3), Rașcov (4), Negulești (5), Dănceni (6), Suceava (7), Pașcani (8) și Draxini (9) (după D. Gh. Teodor, *Spațiul...*, fig. 10, p. 93; D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 13, 14).

Fig. 14 Fibule din bronz (1, 2) și fier (4), cataramă din bronz (3), tipar din piatră (5), amnar de fier (6), mărgele din cupru (7) și pastă sticloasă (8), plăcuță ornamentală (9) și împungător (10) din os din secolele V–VII, descoperite la Suceava–„Șipot" (1, 2, 7, 9), Botoșana (3–6, 8) și Udești (10) (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 13/2, 11/4, 6; 12/3, 6, 7;5/1; 4/4; 8/8; 9/6).

Fig. 15 Ceramică lucrată cu mâna (4, 6, 12, 14–19) și la roata cu turație medie (1–3, 5, 7–11, 13) din secolele IX–XI, descoperită la Bila (1, 3, 7, 8, 10), Dobronăuți (2, 4, 6, 11, 12, 14–19) și Revna (5, 9, 13) în nordul Bucovinei (după B. O. Timoščuk, *Slov'jani Pivničnoj Bukovini V–IX st.*, Kiev, 1976, fig. 10 și 11, p. 26 și 28).

Fig. 16 Vas ceramic cu inscripție în lb. greacă, cu consemnul numelui PETRE, din secolele IX–X de la Capidava – jud. Constanța (după R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos. 400–1400*, București, 1976, fig. 158; în continuare se va cita: R. Theodorescu, *Un mileniu...*).

Fig. 17 Grafitele runice din secolul al X-lea de la Basarabi–Murfatlar; în pronaosul bisericuței B_1 (1–2); pe glaful stâng al intrării în bisericuța B_4 (3) și pe un fragment de stâlp din bisericuța B_4 (după I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 210).

Fig. 18 Obiecte de cult creștine din secolele VI–XI de la Sucidava (1), Dridu (2), Echimăuți (3), Davideni (4), Hlincea–Iași (5), Iași (6), Dodești (7, 9), Murgeni (8) (după D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați în secolele V–XI*, Iași, 1991).

Fig. 19 Inscripții în limba greacă de pe un stâlp din naosul bisericii de la Basarabi–Murfatlar din secolele IX–X (după I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, fig. 65).

Fig. 20 Cruci pe pereții interiori ai complexului monastic din secolele IX–X de la Basarabi–Murfatlar (după R. Theodorescu, *Un mileniu...*, fig. 125).

Fig. 21 Figură de sfânt incizată pe peretele de vest al bisericuței B_4, secolul al X-lea (după I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971. p. 209).

Fig. 22 Cetatea de la Fundu Herții – jud. Botoșani, din secolele VIII–X (după M. Petrescu-Dîmbovița, D. Gh. Teodor, *Sisteme de fortificații medievale timpurii la est de Carpați. Așezarea de la Fundu Herții (jud. Botoșani)*, Iași, 1987).

Fig. 23 Cetatea medievală din secolele VIII–X de la Cluj–Mănăștur (desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 24 Planul cetății de pământ de la Vladimirescu–Arad, din secolele VIII–IX (plan M. Rusu).

Fig. 25 Planul cetății medievale de la Dăbâca – jud. Cluj, secolele VIII–X (plan M. Rusu).

Fig. 26 Planul cetăților medievale timpurii de la Slon – jud. Prahova, secolele VIII–X (după Maria Comșa, *Cercetările de la Slon și importanța lor pentru studiul relațiilor feudale la sud de Carpați,* în Studii și materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova, Ploiești, 1969, p. 21).

Fig. 27 Planul așezării de la Comana de Jos din secolele VIII–IX (plan M. Rusu).

Fig. 28 Așezări din secolele VIII–XI pe teritoriul carapato-dunăreano-pontic (după Șt. Olteanu, *Societatea...*,H. 3).

Fig. 29 Unelte agricole și meșteșugărești din secolele VIII–XI: Doiești (1–2, 10, 15), Coșna (3), Murgeni (4, 6), Fedești (5), Dumeștii Vechi (7, 11), Mateieni (8), Fundu Herții (9, 12), Averești (13), Viișoara (14), Șuletea (16) (compoziție după D.Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 26–29).

Fig. 30 Topoare din fier din secolele X–XIII, de la: Fedești (1), Siliștea Nouă (2), Suceava (3), Bărlălești (4), Liteni (5), Cozănești (6,7,10), Jariștea (8) și Arbore (9) (după V. Spinei, *Moldavia in the 11th-14th Centuries,* București, 1986, fig. 3, p. 228).

Fig. 31 Cuptor de redus minereul de fier, secolele IX–X, de la Ghelari, jud. Hunedoara (reconstituire) (după N. Maghiar, Șt. Olteanu, *Din istoria mineritului în România*, București, 1970, p. 101).

Fig. 32 Catarame din fier, secolele VIII–XI, descoperite la: Răducăneni-Iași (1), Murgeni-Vaslui (2,5), Dodești (3,10,12), Hlincea (4,6,8), Suceava (7), Târgu Bujor (9), Băiceni (11), Erbiceni (13) (după D.Gh. Teodor, *Teritoriul* ..., fig. 44).

Fig. 33 Unelte meșteșugărești din fier, secolele VI–IX, de la: Hangu–Neamț (1), Nănești–Bacău (2), Fedești–Vaslui (3), Tăvădărești–Bacău (4), Arborea–Suceava (5) (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 30).

Fig. 34 Pinteni din secolul al IX-lea de la Tărtăria (1, 2) și topor de luptă din secolul al X-lea de la Dăbâca (3).

Fig. 35 Unelte (8–17) și obiecte de podoabă (1–7) din secolele IX–X descoperite în așezările întărite de la Echimăuți și Alcedar (după G.B. Fedorov, în *Drevnjaja kul'tura Moldavii*, Chișinău, 1974, fig. 36 și 38, p. 116 și 118).

Fig. 36 Tipare (1, 3) și pietre de ascuțit (2, 4) din secolele VIII-X de la: Vădeni–Vaslui (1); Dodești (2–3); Spinoasa–Iași (4) (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 32).

Fig. 37 Podoabe din necropole creștine de înhumație din secolele IX-X, de la Ciumbrud (1–3, 5–9, 11–14, 16–18, 20, 22–24, 26), Deta (10, 21, 25) și Sălacea (4, 15, 19) din Transilvania.

Fig. 38 Inventar de obiecte din morminte din secolele X–XII de la Moldovenești (3–7, 12), Dăbâca (1–2, 8–9, 11, 13) și Alba Iulia (10) din Transilvania.

Fig. 39 Obiecte de podoabă și cu destinație vestimentară din secolele IX–X, descoperite la Izvoare-Bahna (1,13), Răducăneni (2, 4–5, 7–9, 12, 15–17, 19), Vădeni (3), Horodiștea (6), Stoicani (10–11), Băiceni (14) și Dodești (15), în Moldova (după D. Gh. Teodor, în *Spațiul..* ., fig. 19, p. 107).

Fig. 40 Piese de podoabă din secolele XI–XII descoperite în necropola de la Cluj-Mănăștur (după P. Iambor, Șt. Matei, în *Acta Musei Napocensis* 20, 1983, pl. VI, p. 145; pl. VII, p. 146).

Fig. 41 Podoabe din aur, argint și bronz din secolele VIII–IX, descoperite la Ghirbom (2–4, 7), Dăbâca (1, 5–6) și Moigrad (8).

Fig. 42 Cercei din secolele VIII–XI de la: Vădeni-Vaslui (1), Horodiștea–Botoșani (2), Stoicani–Galați (3), Izvoare–Bahna (4), Arsura–Huși (5–6), Răducăneni–Iași (7, 10–14), Dodești (8, 9, 16), Udești–Suceava (15) (după D. Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 38).

Fig. 43 Fusaiole din lut, secolele VIII–XI, de la Bucov (1–10), jud. Prahova, Spinoasa (11), Dodești (12, 13) (după Maria Comșa, *Cultura materială veche românească. Așezările din secolele VIII–X de la Bucov–Ploiești*, București, 1978, p. 56; D.Gh. Teodor, *Teritoriul...*, fig. 37, nr. 6, 9, 11).

Fig. 44 Oale-borcan de tip Dridu din secolele X–XI, descoperite în așezarea de la Hansca (după Gh. Postică, *Românii în codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994, fig. 24).

Fig. 45 Oale-borcan de tip Dridu din secolele X–XI, descoperite în așezarea de la Hansca (după Gh. Postică, *op. cit.*, fig. 23).

Fig. 46 Ceramică din secolele IX–XI de la Șirna, jud. Prahova (1–4) și Sibiu (5).

Fig. 47 Inscripții și semne pe amfore bizantine de la Dinogetia-Garvăn, secolele X–XII.

Fig. 48 Semne în relief pe fundul vaselor ceramice lucrate la roată de la Bucov, jud. Prahova, secolul al X-lea (după Maria Comșa, *op. cit.*).

Fig. 49 Oale-borcan (1-11) și castron (12) de tip Dridu, din secolele X–XI, descoperite în așezările de la Calfa (1–3, 9) și Orhei-„Petruha“ (4-8, 10–12) (1-3, 9) (după G.F. Cebotarenko, *Kalfa-gorodisce VIII–X vv. na Dnestre*, Chișinău, 1973, fig. 9–11, 17; 4–8, 10–12 (după I.G. Hîncu, în *Arkheologija, etnografija i iskusstvovedenie Moldavii*, Chișinău, 1968, fig. 4–8, p. 114–120).

Fig. 50 Planul general al așezării de la Dridu din secolele IX–XI (după Eugenia Zaharia, *Cercetările de la Dridu. Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967, pl. 1).

Fig. 51 Planul așezării din secolele VIII–IX de la Bucov-Tioca, jud. Prahova (după Maria Comșa, *Cultura...*, fig. 4).

Fig. 52 Încercări de reconstituire a unor tipuri de locuințe din așezarea din secolele X–XII de la Hansca (1–4) și Lucașeuca (5) (după I.G. Hîncu, în *Drevnee žilišče narodov Vostočnoj Evropy*, Moscova, 1975, fig. 1, p. 93).

Fig. 53 Interiorul unei locuințe semiadâncite din secolele XI–XII de la Dinogetia–Garvăn (reconstituire).

Fig. 54 Urcior de aur cu reprezentări mitice de factură orientală din componența tezaurului de la Sânnicolau Mare (după J. Hampel, *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós, sogenannter "Schatz der Attila"*, Budapesta, 1885, fig. 4).

Fig. 55 Planul așezării și cetății bizantine de la Păcuiul lui Soare, jud. Constanța, din secolele X–XII (după P. Diaconu și Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, II, Așezarea medievală (secolele XIII–XV), București, 1977, pl. 1).

Fig. 56 Obiecte de inventar din morminte maghiare din secolul al X-lea, de la Cluj-Napoca (1–11) și Biharea (12–21) (compoziție).

Fig. 57 Pinteni, vârfuri de săgeată și cuțite descoperite la cetatea Dăbâca, secolele IX–X.

Fig. 58 Buterolă din secolele IX–X descoperită la Alba Iulia.

Fig. 59 Harta descoperirilor de morminte ale turanicilor din secolele X–XIII din regiunile românești extracarpatice, A — Descoperiri sigure; B — Descoperiri incerte (după V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Iași, 1999, fig. 33, p. 184).

Fig. 60 Scări de șa (1–4), zăbală (8) din fier și bumbi din bronz (5–7) din inventarul funerar al mormintelor de nomazi turanici de la Pavlovca (1,2), Șabalat (=Sadovoe) (3,4,8) și Gura Bâcului (5–7) (după V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X–XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, fig. 33, p. 205).

Fig. 61 Planul mormintelor de pecenegi și cumani din secolele XI–XIII de la Probota (1), Trapovca (2), Seliște (3,5,6) și Zărnești (4) (după V. Spinei, *Realități...* fig. 25/4, p. 197; fig. 26/2–6, p. 198).

Fig. 62 Secvențe din campania cneazului kievian Sviatoslav de la sudul Dunării, redată în miniaturile cronicii lui Manasses din secolul al XIV-lea, păstrate în Biblioteca Vaticanului (după B.D. Filow, *Les miniatures de la chronique de Manassès à la Bibliothèque du Vatican (Cod. Vat. Slav. II)*, Sofia, 1927, pl. XXXVI).

Fig. 63 Coif din fier cu incrustații de aur din depozitul de arme și unelte de la Vatra Moldoviței–„Hurghișca" (1) și capete de buzdugan din fier (2) și bronz (3, 4) din secolele XII–XIII, provenind de la Vatra Moldoviței (2), Cozănești (4) și dintr-o localitate neidentificată din nordul Bucovinei (3) (după V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 21, p. 244).

Fig. 64 Miniaturi din Letopisețul Radziwiłł reprezentând care ale cumanilor (după S.A. Pletneva, în Materialy i issledovanija po arkheologii SSSR 62, 1958, fig. 25–26, p. 202).

Fig. 65 Seceri (1,4,6–10), buterole (2,3), vârf de săgeată (5), topor (12) și brăzdar (13) din fier din secolele XII–XIII, descoperite la Bâtca Doamnei-Piatra Neamț (după V. Spinei, *Moldavia...*, fig. 10, p. 235).

Fig. 66 Dobrogea în secolul al XII-lea (după harta geografului arab Idrisi).

Fig. 67 Tezaurul de monede bizantine de aur descoperit la Dinogetia–Garvăn, cea mai mare parte fiind emisiuni de la împărații Vasile al II-lea și Constantin al VIII-lea (după C. C. Giurescu și Dinu C. Giurescu, *Istoria Românilor*, vol. I, București, 1975).

Fig. 68 Farfurii smălțuite din secolul al XIII-lea, de influență bizantină, de la Păcuiul lui Soare (după P. Diaconu și Silvia Baraschi, *op. cit.*).

Fig. 69 Pinteni de fier din secolele XI–XV, descoperiți în cetatea din insula Păcuiul lui Soare (după P. Diaconu, S. Baraschi, *Păcuiul lui Soare*, II *Așezarea medievală (secolele XIII–XV)*, București, 1977, pl. XXII, p. 215).

Fig. 70 Cercei și inele de tâmplă din secolele XII–XIV, descoperite la Păcuiul lui Soare (după P. Diaconu, S. Baraschi, *op. cit.*, fig. 97, p. 123).

Fig. 71 Obiecte de podoabă și cu destinație vestimentară din argint, din secolul al XIII-lea, provenind din tezaurul descoperit la Voinești (după D. Gh. Teodor, în Dacia NS, V, 1961, fig. 1; 2; 4; 6; 7/1–4, 6; 9; p. 504, 505, 508, 511, 513 și 517).

Fig. 72 Mărgele multicolore din pastă sticloasă (1–9, 16), cruciulițe din bronz (10–13), lut (14) și piatră (15, 17, 18) și brățări din bronz (19, 20) din secolele XII–XIII, provenind din localități neidentificate din nordul Bucovinei (după V. Spinei, *Spațiul...* fig. 9, p. 151).

Fig. 73 Cruciulițe relicviar bizantine (2) și vechi rusești (1,3–7) din bronz din secolele X–XII (2), XII–XIII (7), XIII (4,5) și XIV–XV (1, 3, 6), provenind de la Ghireni (1), Șuletea (2), Cârjoaia (3), din localități neidentificate din nordul Bucovinei (4–6) și din Transilvania (7) (după V. Spinei, în AM, XV, 1992, fig. 1, p. 157).

Fig. 74 Planurile bisericilor de la Dăbâca, jud. Cluj, secolele XI–XIII (după M. Rusu).

Fig. 75 Planul bisericii din secolele XI–XII de la Dinogetia–Garvăn (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 76 Planul rotondei de la Ilidia, jud. Caraș-Severin, secolele XII–XIII (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 77 Planul bisericilor din Densuș (1) și Gurasada (2), jud. Hunedoara, secolul al XIII-lea (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 78 Cetatea cu biserica evanghelică din secolul al XIII-lea de la Gârbova (după O. Velescu, *Cetăți țărănești din Transilvania*, București, 1964, fig. 5).

Fig. 79 Planul fortificațiilor din piatră din secolele XI–XIII de la Cetatea de Baltă („Castrum Cuculensi“) (1), Cuiești (Bocșa) (2), Cernatul de Sus (3), Slon-Tabla Buții (4), Gradet (5) și Sibiel (6) (după T.O. Gheorghiu, *Arhitectura medievală de apărare din România*, București, 1985, p. 44–46, 53, 73, 74).

Fig. 80 Planul cetății de la Breaza, jud. Bihor, secolul al XIII-lea (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 81 Planul bazilicii din secolul al XIII-lea de la Herina, jud. Bistrița (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 82 Planul bisericii din secolul al XIII-lea de la Curtea de Argeș (după N. Constantinescu)

Fig. 83 Brăzdare de fier de tip asimetric de la mijlocul secolului al XIV-lea, descoperite în așezarea urbană de la Orheiul Vechi (după P.P. Bârnea, în *Arkheologičeskie issledovanija v Starom Orkhee*, Chișinău, 1919, fig. 3–4, p. 94).

Fig. 84 Obiecte de podoabă și accesorii vestimentare din inventarul mormintelor din necropola din secolele XIII–XIV de la Trifești (după V. Spinei, în Materiale și cercetări arheologice, 1986, p. 241, fig. 2).

Fig. 85 Vârfuri de săgeată din așezare (1–6), inele și verigi de tâmplă din necropola (7–11) de la Cetățeni, din secolele XIII–XIV (după L. Chițescu, în Cercetări arheologice II, 1976, fig. 14, 16; p. 177, 179).

Fig. 86 Ceramică din pastă roșietică-gălbuie din secolul al XIV-lea, specifică centrelor Hoardei de Aur, descoperită în așezarea urbană de la Orheiul Vechi (după E.N. Abyzova, în *Arkheologičeskie issledovanija srednevekovykh pamjatnikov v Dnestrovsko-Prutskom meždureč'e*, Chișinău, 1985, p. 39, fig. 1).

Fig. 87 Ceramică smălțuită de tip est-european decorată cu motive geometrice și zoomorfe, din secolul al XIV-lea, descoperită la Orheiul Vechi (apud E.N. Abyzova, P.P. Bârnea, A.A. Nudelman, *Drevnosti Starogo Orkheja. Zolotoordynskikh period*, Chișinău, 1981, fig. 27, 28, 31, 32; p. 68, 70, 71).

Fig. 88 Asăneștii. Tabel genealogic (alcătuit de Șt. Ștefănescu).

Fig. 89 Armata mongolă într-o expediție din anul 1241, reprezentată pe Codexul Hedwigei din 1353 (după V. Schmilewski, în *Wahlstatt 1241. Beiträge zur Mongolenschlacht bei Liegnitz und zu ihren Nachwirkungen*, ed. U. Schmilewski, Würzburg, 1991, p. 178).

Fig. 90 Harta principalelor trasee ale marii invazii mongole din 1241–1242 în regiunile românești și în Regatul ungar (după Göckenjan și J.R. Sweeney (ed.), *Der Mongolensturm, Berichte von Augenzeugen und Zeitgenossen, 1235–1250*, Graz–Viena–Köln, 1985, p. 318).

Fig. 91 Imaginea Mării Negre dintr-o hartă întocmită de Pietro Vesconte în anul 1318 (după A.E. Nordenskiöld, *Periplus. An Essay on the early history of charts and sailing-directions*, New York, 1897, pl. VI).

Fig. 92 Harta Mării Negre atașată unei lucrări a lui Marino Sanudo cel Bătrân, realizată prin 1320 de acesta sau de Pietro Vesconte (după A.E. Nordenskiöld, *op.cit.*, p. 33, fig. 13).

Fig. 93 Planul fortificațiilor din piatră din secolele XIII–XIV de la Cuhea (Bogdan Vodă) (1), Gârbova (Urwgen) (2), Vurpăr (Zebernic) (3), Colțești–Trascău (4) și Petrești (5) (după T. O. Gheorghiu, *op. cit.*, p. 52, 78, 79, 82, 84).

Fig. 94 Reconstituire a ansamblului monasic cistercian de la Cârța (după M. Thalgott, *Die Zisterzienser von Kerz*, München, 1990, fig. 11).

Fig. 95 Perspectivă și secțiuni longitudinale și transversale ale bisericii din cadrul așezământului monasic cistercian de la Cârța (după M. Thalgott, *op. cit.*, fig. 13–14).

Fig. 96 Planul cetății de la Colț, jud. Hunedoara, din secolul al XIV-lea (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 97 Ruinele cetății Severinului din secolele XIII-XIV (după V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, I, București, 1959, p. 209).

Fig. 98 Planul cetății medievale de la Sângeorgiu–Trascău, secolele XIII-XIV (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 99 Planul bisericii Sân Nicoară din secolele XIII–XIV de la Curtea de Argeș (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 100 Planul reședinței de la Curtea de Argeș a voievodului Basarab I (după N. Constantinescu).

Fig. 101 Planul cetății medievale de la Enisala, jud. Tulcea, secolele XIII–XIV (reconstituire).

Fig. 102 Mențiune despre Litovoi în actul din 8 ianuarie 1285; mențiune despre Basarab în actul din 27 martie 1329; mențiune despre Basarab, fiul lui Tihomir, în actul din 26 noiembrie 1332.

Fig. 103 Planul bisericii Vodița I din Țara Românească, secolul al XIV-lea (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 104 Planul rotondei mănăstirii benedictine de la Cluj-Mănăștur din secolele XIII–XIV (din desenoteca Inst. de Arheologie, București).

Fig. 105 Planul catedralei romano-catolice de la Alba Iulia din secolele XIII–XIV (din desenoteca Instit. de Arheologie, București).

Fig. 106 Biserica de la Densuș-Hațeg din secolele XIII–XIV.

Fig. 107 Strei. Capela de curte: sfârșitul secolului XIII–începutul secolului XIV (după V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959, fig. 69, p. 78).

Fig. 108 Pisania din altarul capelei de curte de la biserica Streisângeorgiu, jud. Hunedoara. 1313–1314 (restituire).

LISTA PLANȘELOR

Pl. 1 Vas din aur și argint aurit din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X (după R. Theodorescu, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos, 400–1400,* București, 1976, fig. 96; în continuare R. Theodorescu, *Un mileniu*) (piesele din tezaurul menționat prezentate aici, se află în Muzeul de istoria artei din Viena).

Pl. 2 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 107).

Pl. 3 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 108).

Pl. 4 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 106).

Pl. 5 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 104).

Pl. 6 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X (După R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 102).

Pl. 7 Cană de aur din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 100).

Pl. 8 Cană din lut smălțuită galben-maroniu, din atelierele bizantine, descoperită la Garvăn-Dinogetia, secolele X–XI (După R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 145).

Pl. 9 Brățări și inele de factură bizantină executate prin împletirea firelor de argint, descoperite la Garvăn-Dinogetia, secolul al XI-lea (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 140, 142).

Pl. 10 Cruce-encolpion de aur aparținând unui ierarh bisericesc; descoperită la Garvăn-Dinogetia, secolul al XI-lea (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 143).

Pl. 11 Inel de factură bizantină și diademă de argint aurit de la Garvăn-Dinogetia, secolul al XI-lea și de la Cotnari, secolele XIII–XIV (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 141, 174).

Pl. 12 Vas-căldărușă din lut cu decorațiuni la exterior, de la Păcuiul lui Soare, secolele XI–XII (După R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 157).

Pl. 13 Amuletă din bronz cu reprezentarea unui sfânt militar, de la Sălacea, jud. Bihor, secolele XI–XII (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 116).

Pl. 14 Cercei de tâmplă din secolul al XIII-lea, de la Voinești, jud. Iași (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 177, 179).

Pl. 15 Pandantive globulare de argint și brățară din argint aurit, secolul al XIII-lea, de la Voinești, jud. Iași (După R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 180, 183).

Pl. 16 Cetatea medievală de la Deva, secolul al XIII-lea (vedere generală).

Pl. 17 Biserica evanghelică din Herina, jud. Bistrița-Năsăud, secolul al XIII-lea (foto).

Pl. 18 Cetatea țărănească de la Râșnov, secolele XIII–XIV (vedere generală).

Pl. 19 Biserica fortificată din Prejmer, jud. Brașov, din secolele XIII–XIV.

Pl. 20 Bătălia de la Posada (1330). Miniatură din *Cronica pictată de la Viena* (secolul al XIV-lea).

Pl. 21 Cetatea medievală de la Câlnic, jud. Alba, din secolele XIII–XIV (vedere generală).

Pl. 22 Turnul de acces în incinta primei faze de construcție din secolele XIII–XIV, de la Câlnic, jud. Alba.

Pl. 23 Cupă smălțuită, circa 1340, de la Curtea de Argeș (desen N. Constantinescu).

Pl. 24 Cetatea medievală de la Poienari, jud. Argeș, din secolele XIV–XV (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 236).

Pl. 25 Nasturi de tunică și inel din mormântul atribuit lui Vladislav-Vlaicu din Biserica Domnească *Sf. Nicolae* de la Curtea de Argeș (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 274, 277).

Pl. 26 Aplică din secolul al XIV-lea de la Biserica Domnească *Sf. Nicolae* din Curtea de Argeș (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 278).

Pl. 27 Paftaua unei piese de centură executată în aur, în stil gotic târziu, din mormântul atribuit lui Vladislav-Vlaicu de la Curtea de Argeș, secolul al XIV-lea (După R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 280).

Pl. 28 Vas smălțuit de la Zimnicea, jud. Teleorman, din secolul al XIV-lea (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 294).

Pl. 29 Vas smălțuit de la Zimnicea, jud. Teleorman, din sec. XIV (după R. Theodorescu, *Un mileniu,* fig. 295).

Pl. 30 Cetatea Albă. Vedere dinspre est (1); Citadela văzută dinspre sud (2) (Foto Ionel Cândea, 1997).

Pl. 31 Cetatea Albă. Imaginea interioară a colţului de sud-est a citadelei (1); Vedere generală asupra fortificaţiilor dinspre limanul Nistrului (2) (Foto Ionel Cândea, 1997).

Pl. 32 Cetatea Albă. Vedere dinspre sud-est (1); Vedere din incinta a 3-a spre poarta de acces în incinta a 2-a (2) (Foto Ionel Cândea, 1997).

Pl. 33 Cetatea Albă. Citadela văzută dinspre sud (1); Şanţul cetăţii văzut de pe podul de acces în turnul lui Ştefan cel Mare (2) (Foto Ionel Cândea, 1997).

Pl. 34 Cetatea Albă. Imaginea interioară a colţului şi turnului de nord-est a citadelei (1); Colţul de nord-est al citadelei, la care s-a adăugat o pulberărie în timpul stăpânirii turceşti (2) (Foto Ionel Cândea, 1997).

Pl. 35 Orheiul Vechi. Vedere generală asupra aşezării citadine din secolul al XIV-lea de pe cursul Răutului (Foto Michael Wiersing — Ludmila Bacumenco, 2001).

Pl. 36 Orheiul Vechi. Aşezarea medievală flancată de cursul meandrat al râului Răut (Foto Sergiu Musteaţă, 2000).

Pl. 37 Orheiul Vechi. Ruinele cetăţii medievale construită în secolul al XIV-lea, în perioada dominaţiei Hoardei de Aur (Foto Sergiu Musteaţă, 2000).

Pl. 38 Orheiul Vechi. Cuptor din cărămidă din secolul al XIV-lea, descoperit în incinta cetăţii ridicată în perioada dominaţiei Hoardei de Aur (Foto Gheorghe Postică, 2000).

Pl. 39 Orheiul Vechi. Ruinele unei băi de factură orientală din secolul al XIV-lea (Foto Sergiu Musteaţă, 2000).

Pl. 40 Orheiul Vechi. Lespede de piatră cu motive ornamentale sculptate din secolul al XIV-lea (Foto Gheorghe Postică, 2000).

Pl. 41 Orheiul Vechi. Tipar din piatră din secolul al XIV-lea (Foto Gheorghe Postică, 2000).

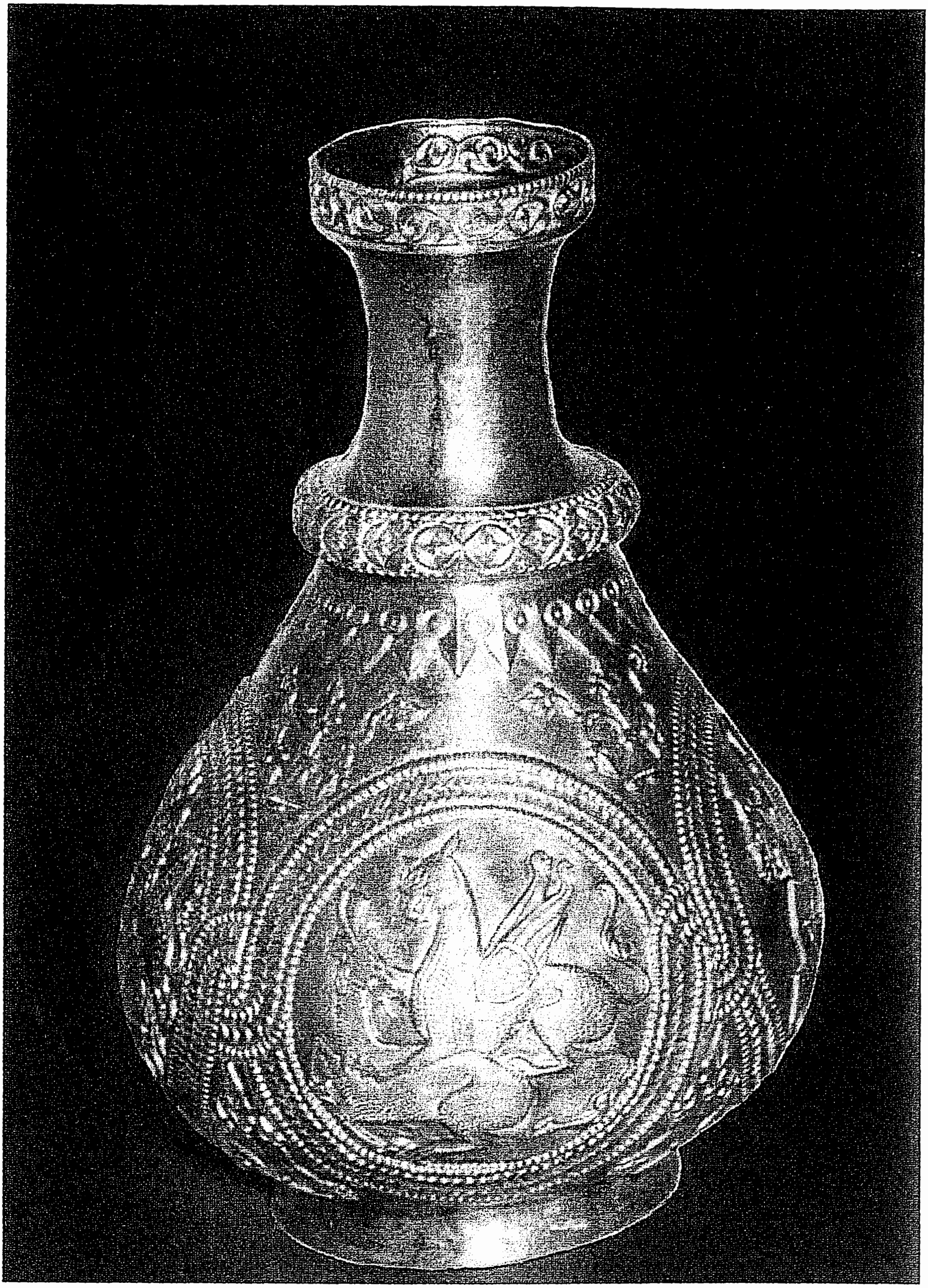

Pl. 1 Vas din aur și argint aurit din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X.

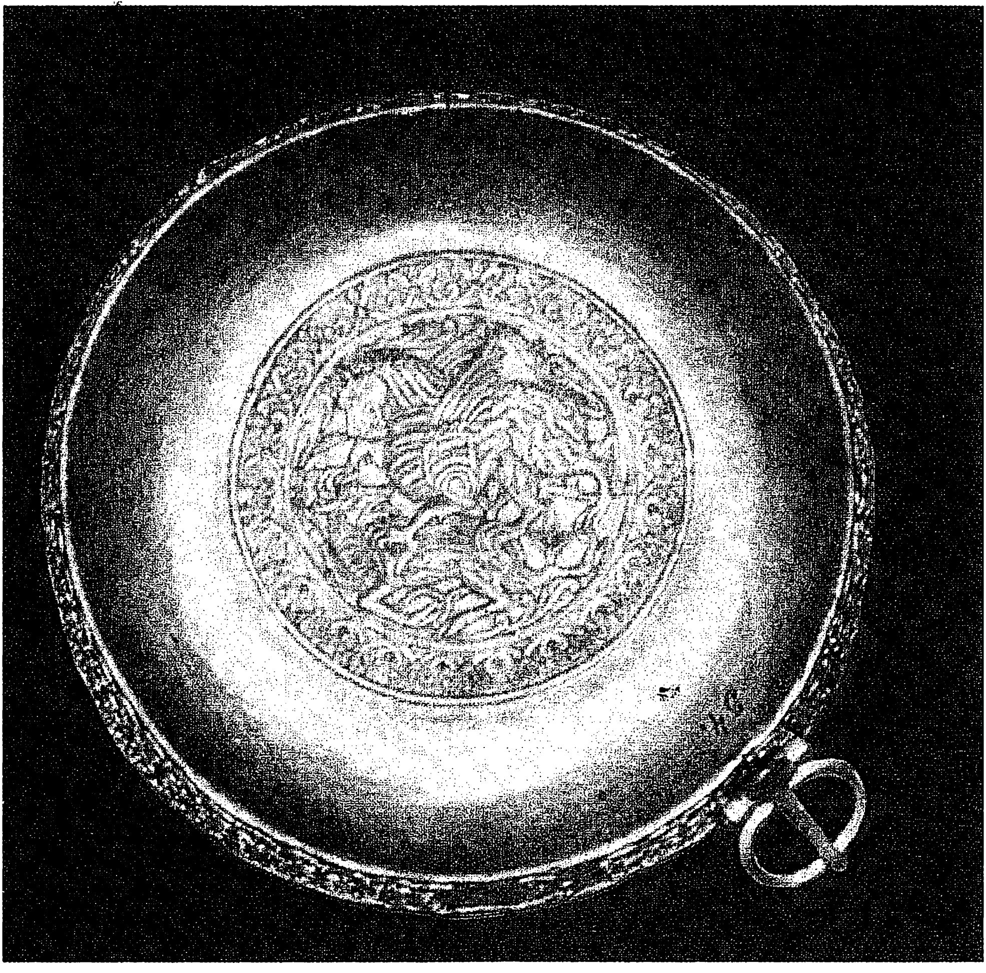

Pl. 2 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X.

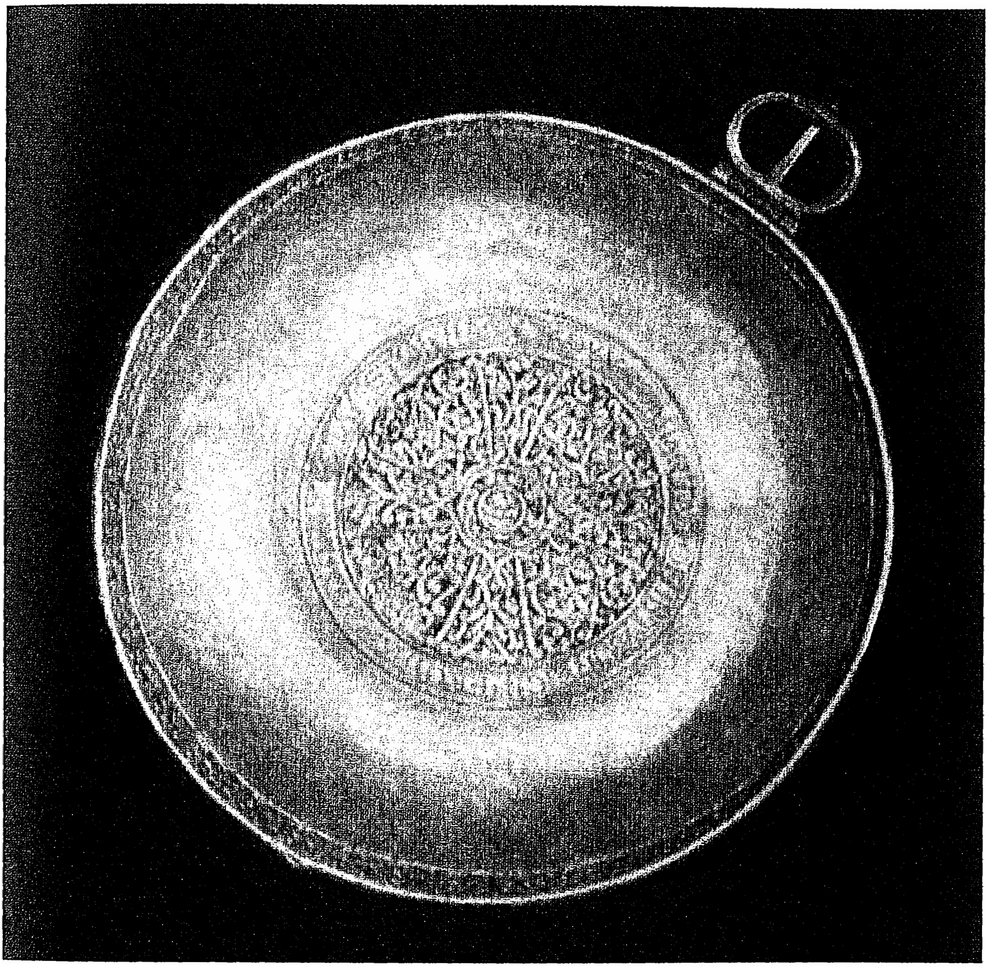

Pl. 3 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X.

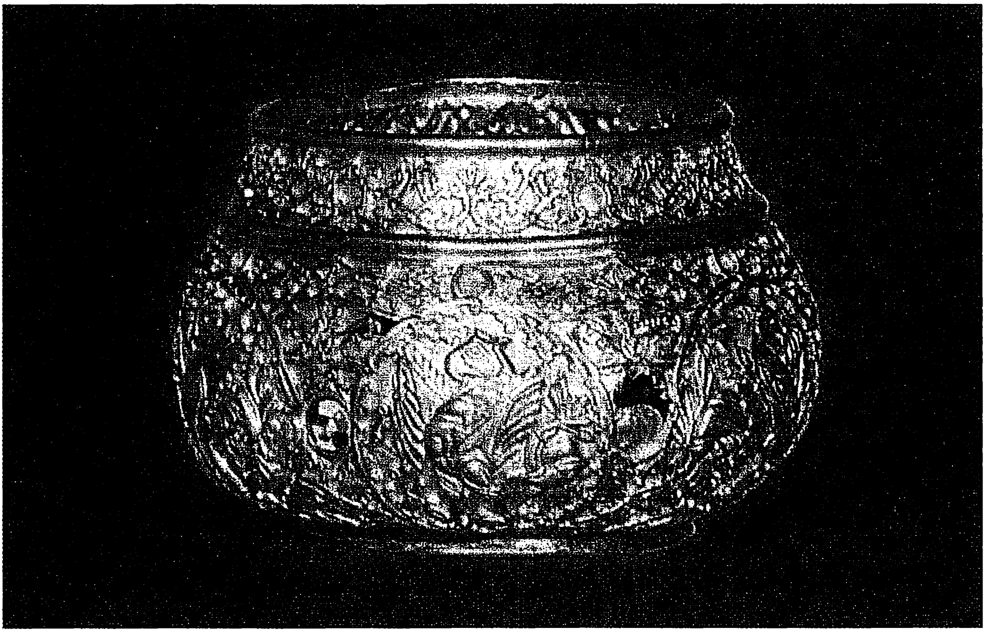

Pl. 4 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X.

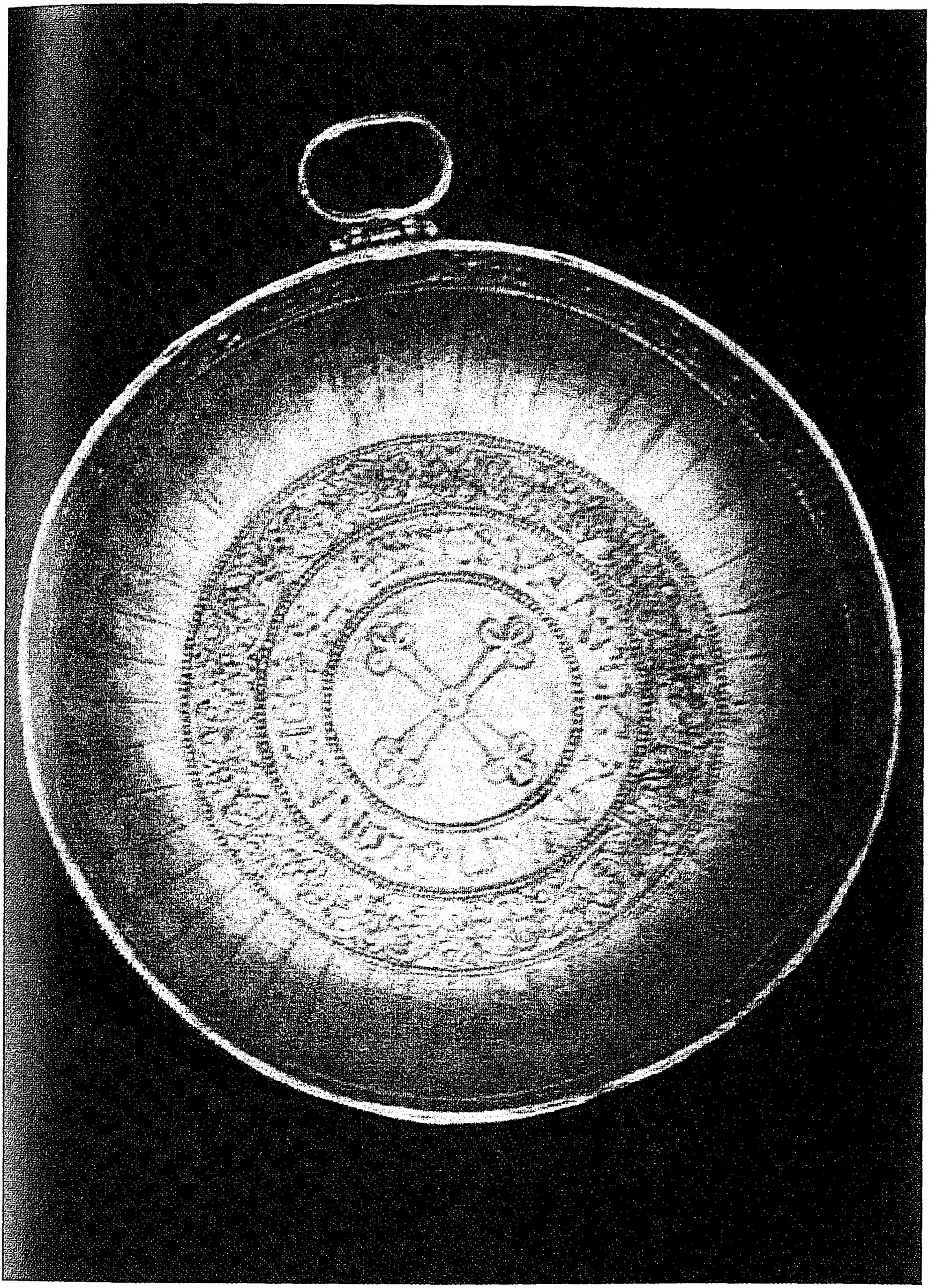

Pl. 5 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X.

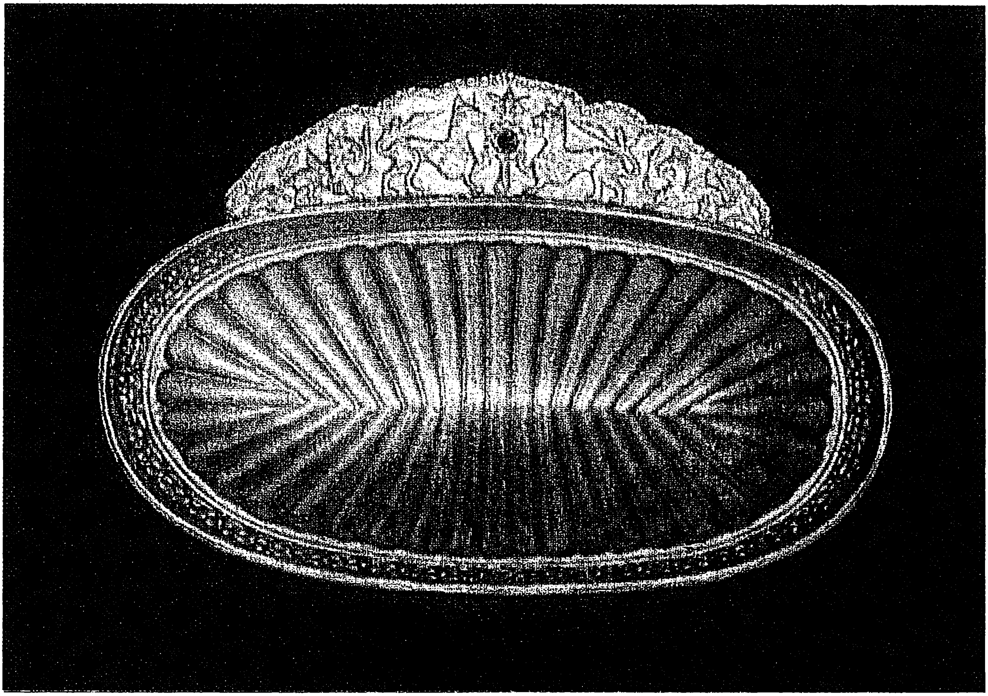

Pl. 6 Vas din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiş, secolele IX–X.

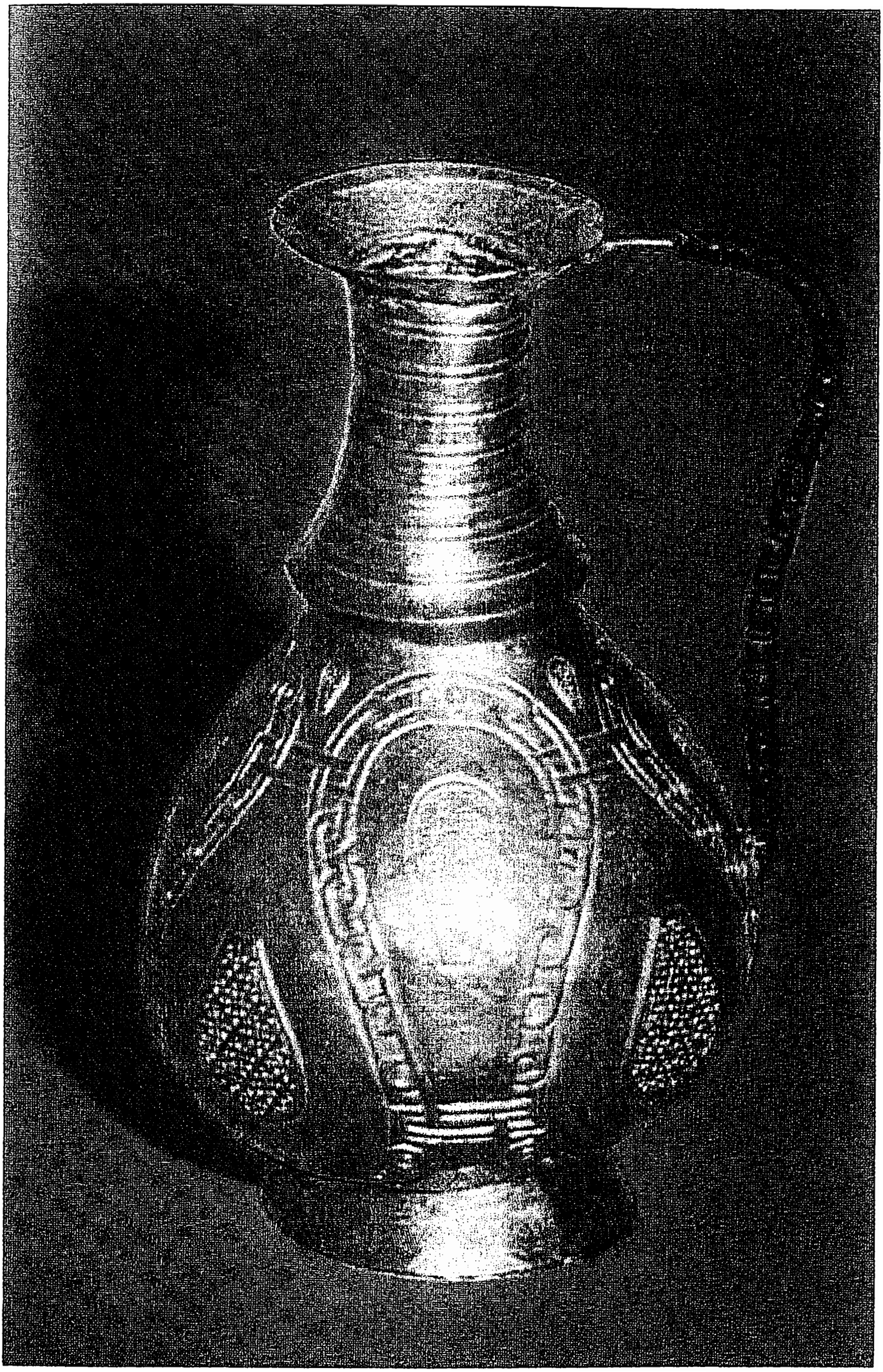

Pl. 7 Cană de aur din tezaurul de la Sânnicolau Mare, jud. Timiș, secolele IX–X.

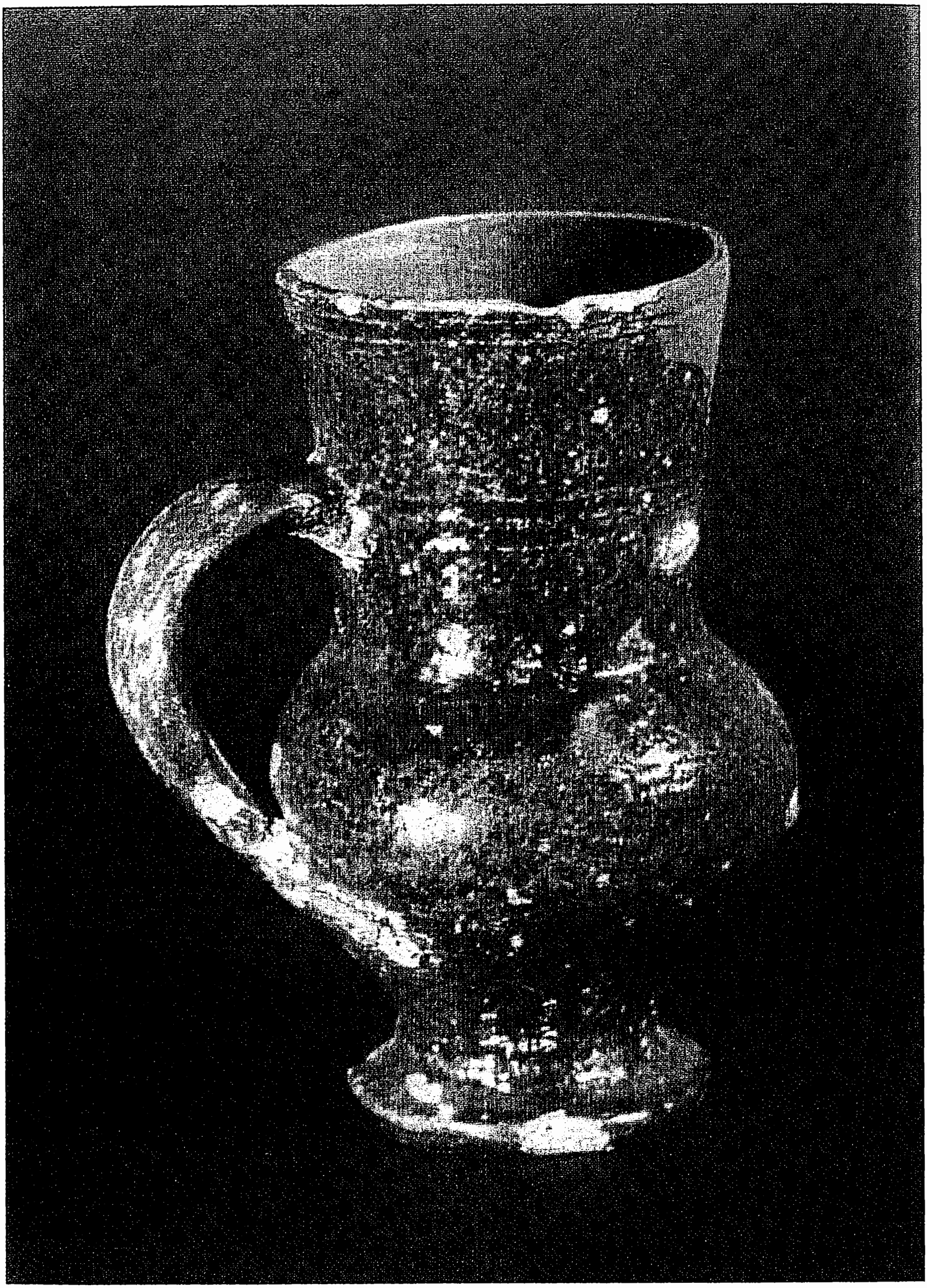

Pl. 8 Cană din lut smălțuită galben-maroniu, din atelierele bizantine, descoperită la Garvăn-Dinogetia, secolele X–XI.

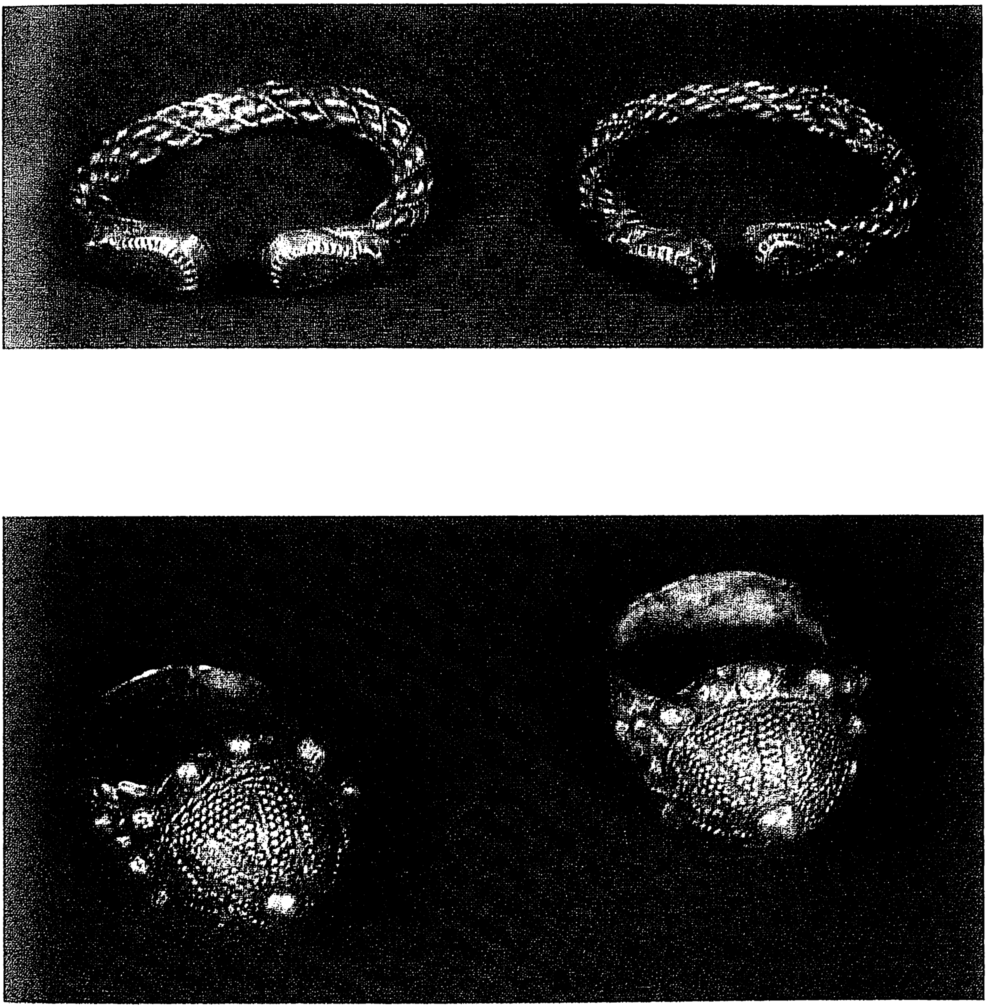

Pl. 9 Brățări și inele de factură bizantină executate prin împletirea firelor de argint, descoperite la Garvăn-Dinogetia, secolul al XI-lea.

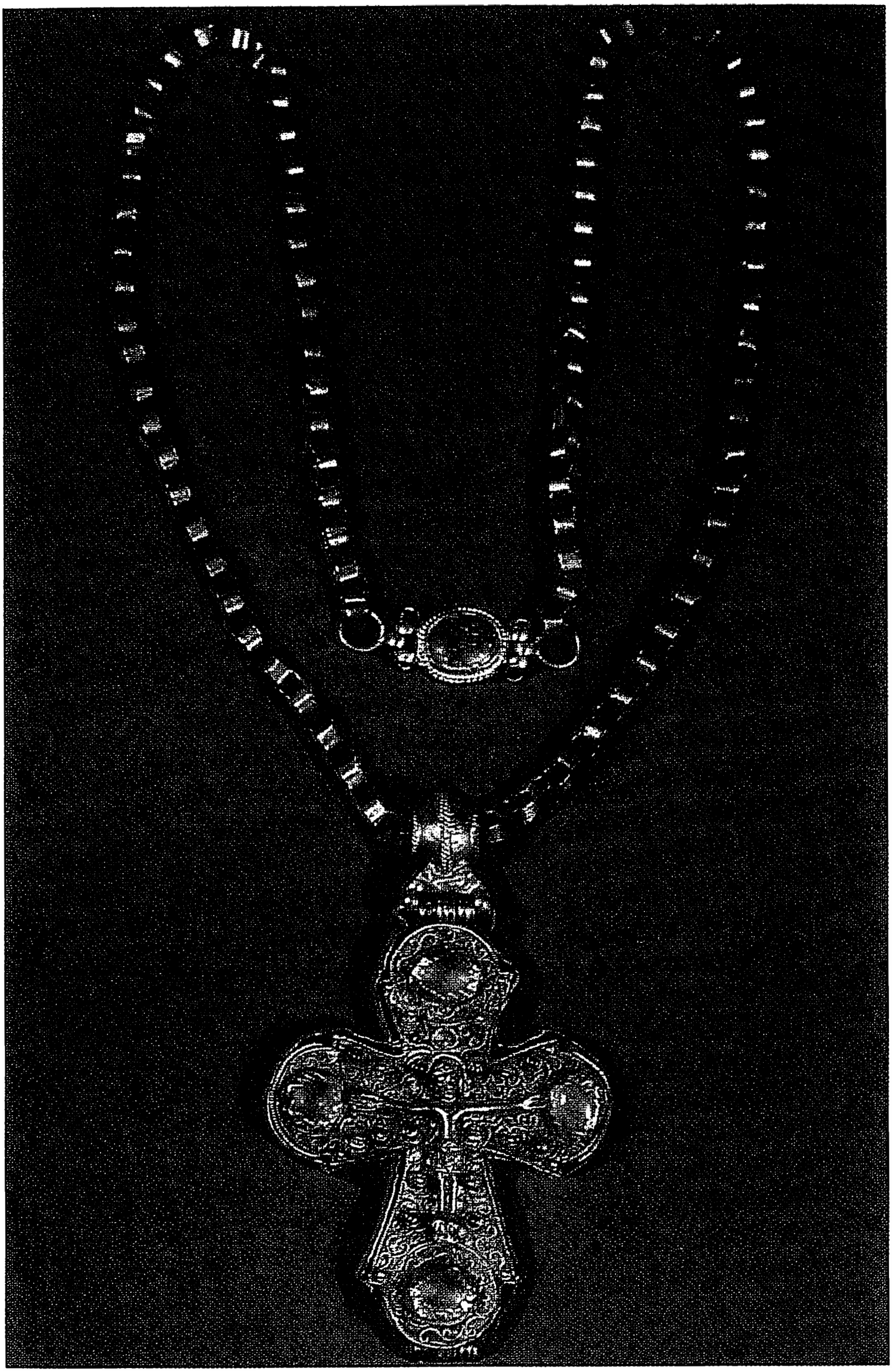

Pl. 10 Cruce-encolpion de aur aparținând unui ierarh bisericesc; descoperită la Garvăn-Dinogetia, secolul al XI-lea.

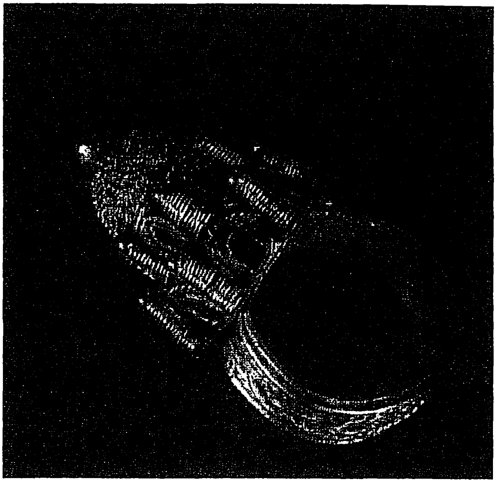

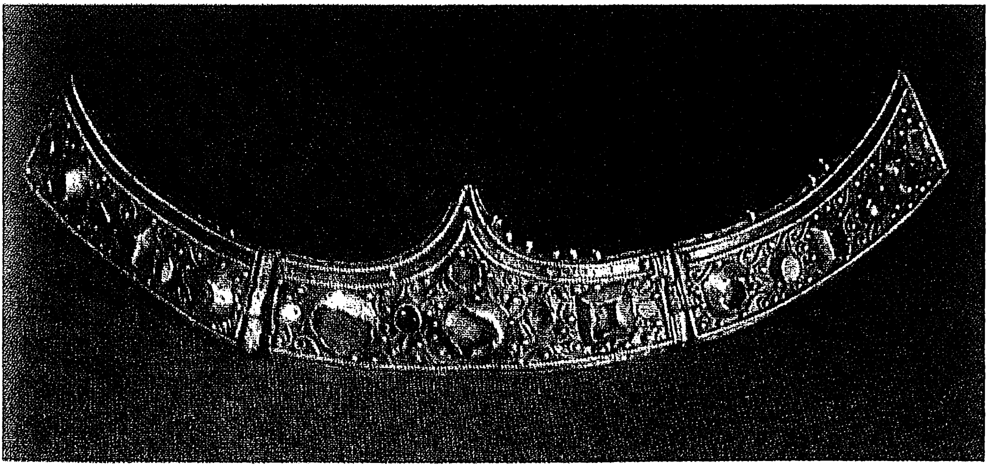

Pl. 11 Inel de factură bizantină și diademă de argint aurit de la Garvăn-Dinogetia, secolul al XI-lea și de la Cotnari, secolele XIII–XIV.

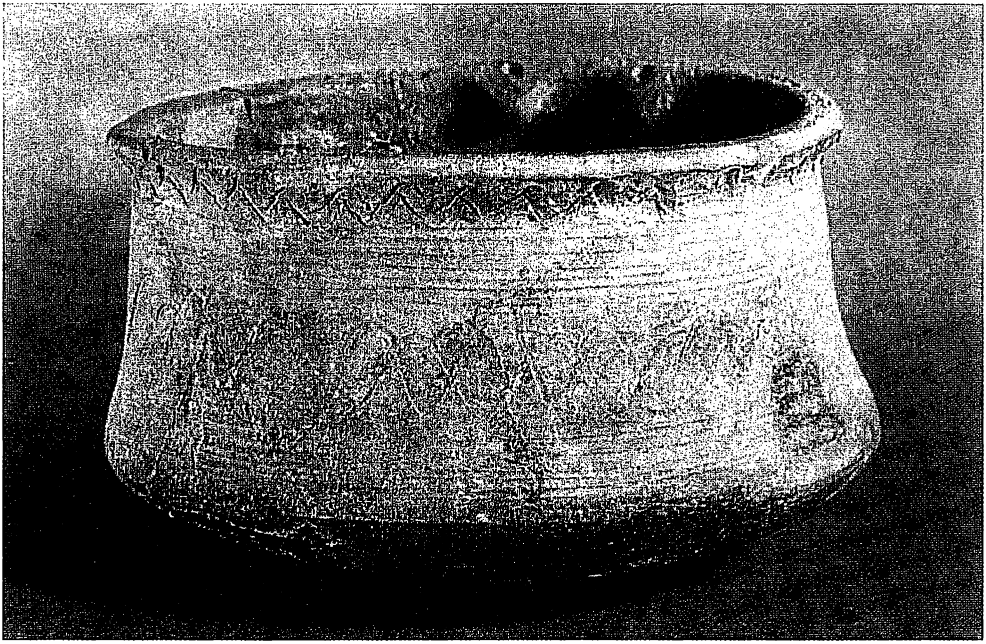

Pl. 12 Vas-căldărușă din lut cu decorațiuni la exterior, de la Păcuiul lui Soare, secolele XI–XII.

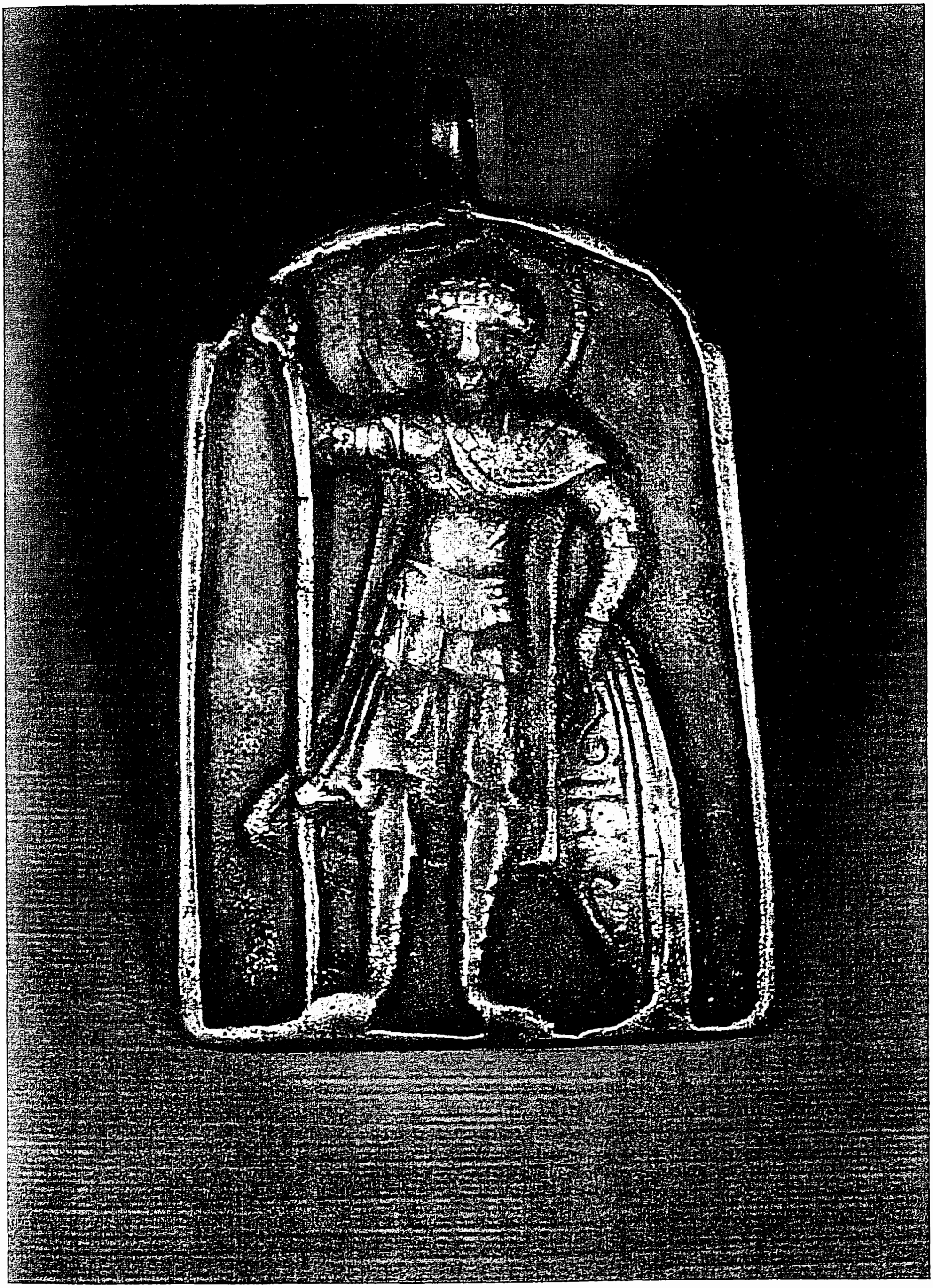

Pl. 13 Amuletă din bronz cu reprezentarea unui sfânt militar, de la Sălacea, jud. Bihor, secolele XI–XII.

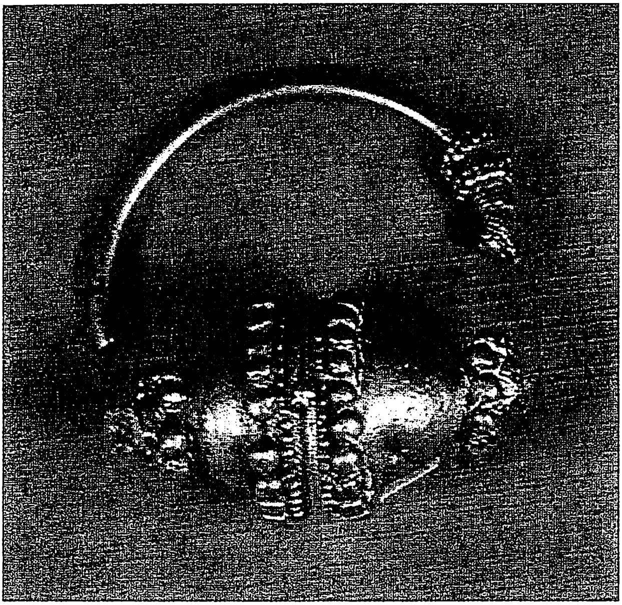

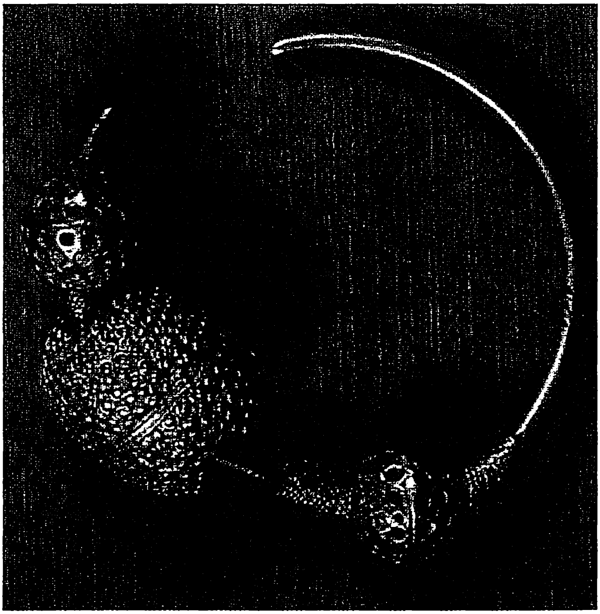

Pl. 14 Cercei de tâmplă din secolul al XIII-lea, de la Voinești, jud. Iași.

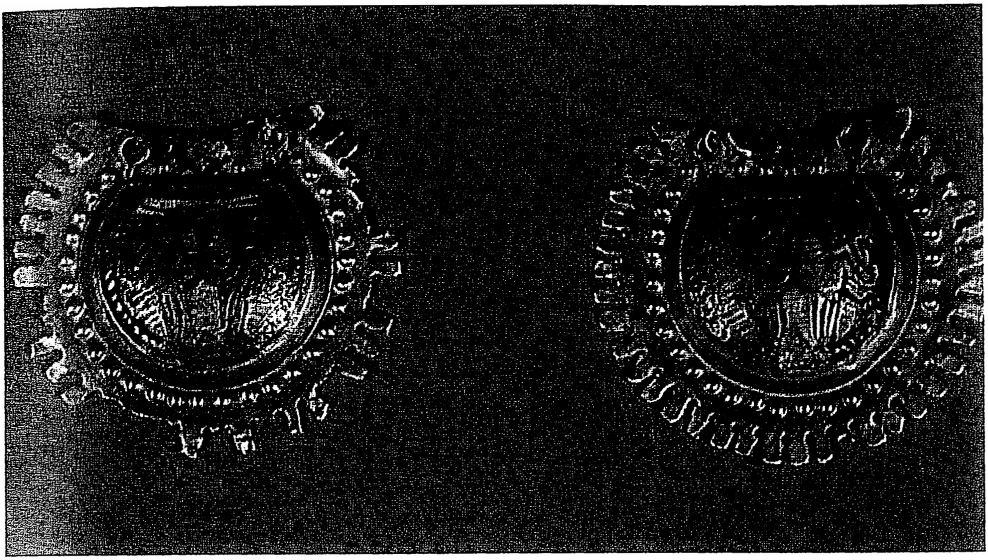

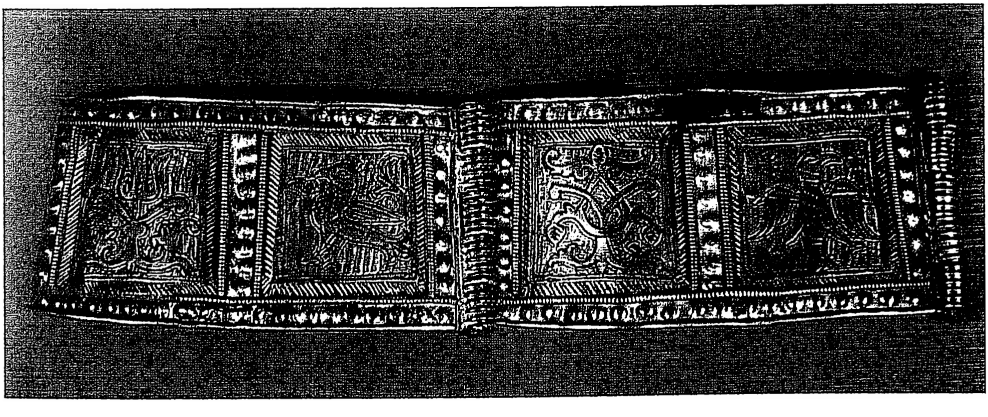

Pl. 15 Pandantive globulare de argint și brățară din argint aurit, secolul al XIII-lea, de la Voinești, jud. Iași.

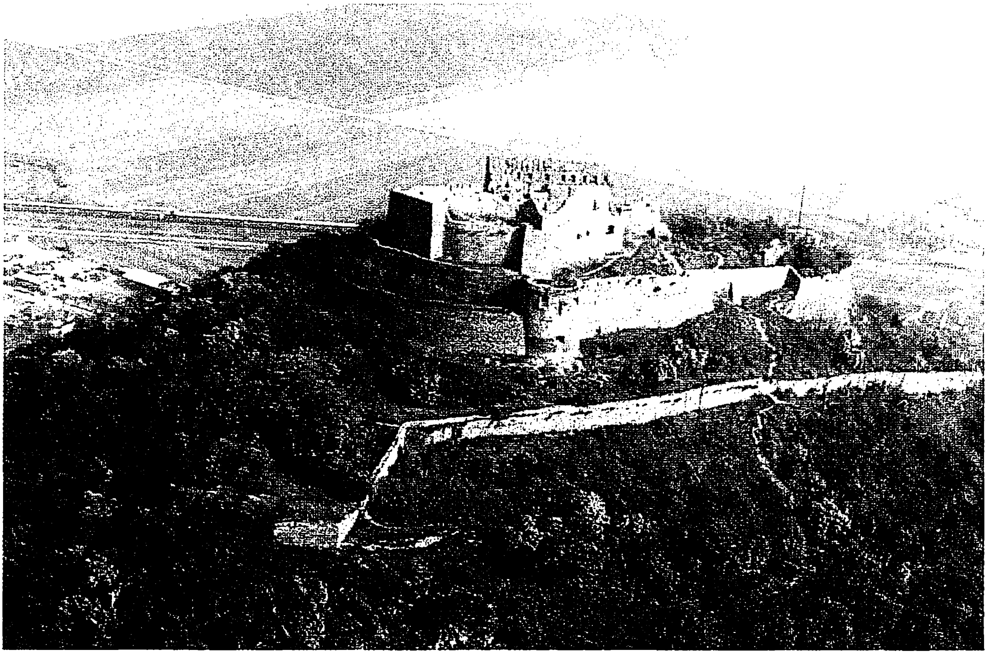

Pl. 16 Cetatea medievală de la Deva, secolul al XIII-lea (vedere generală).

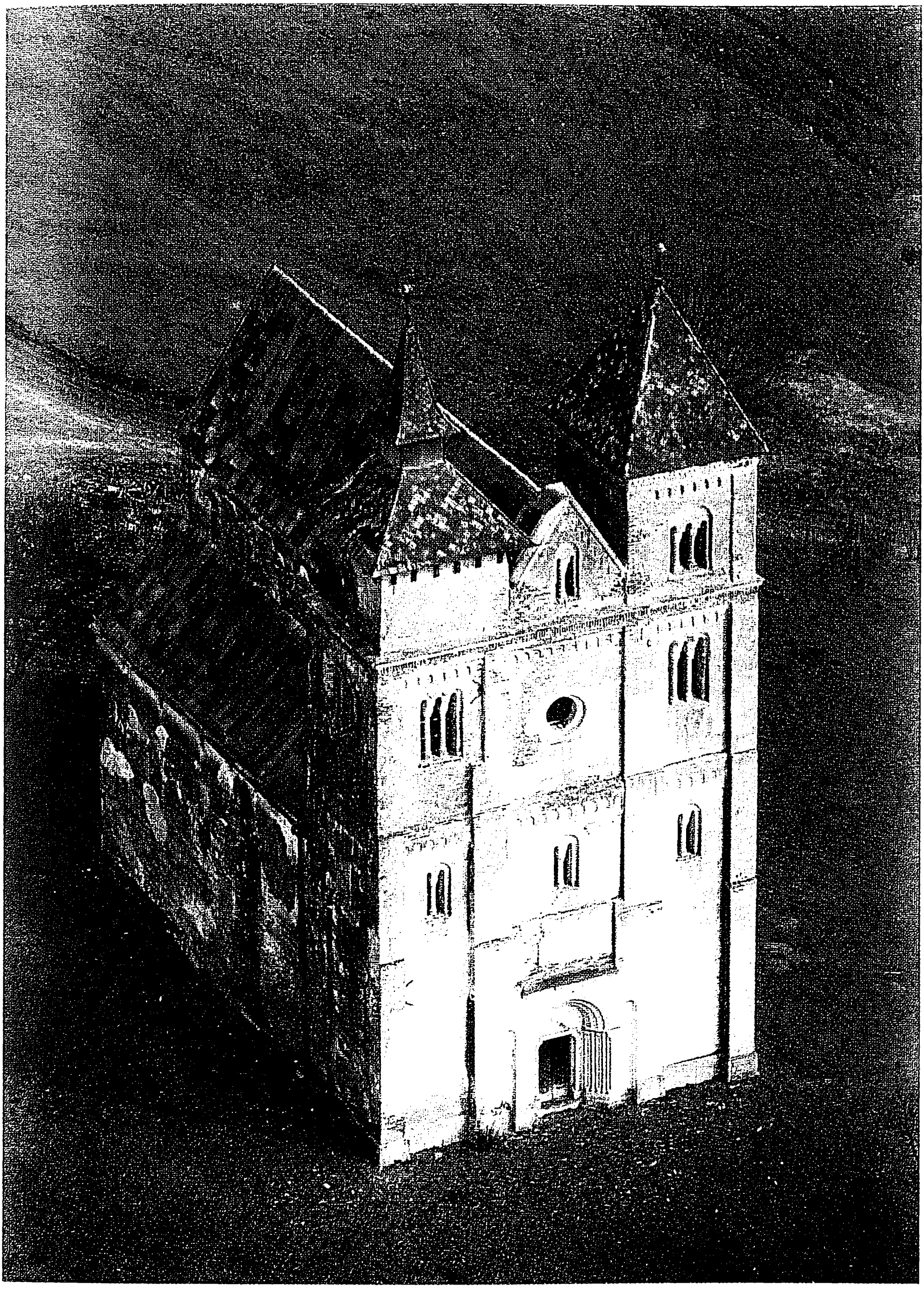

Pl. 17 Biserica evanghelică din Herina, jud. Bistrița-Năsăud, secolul al XIII-lea.

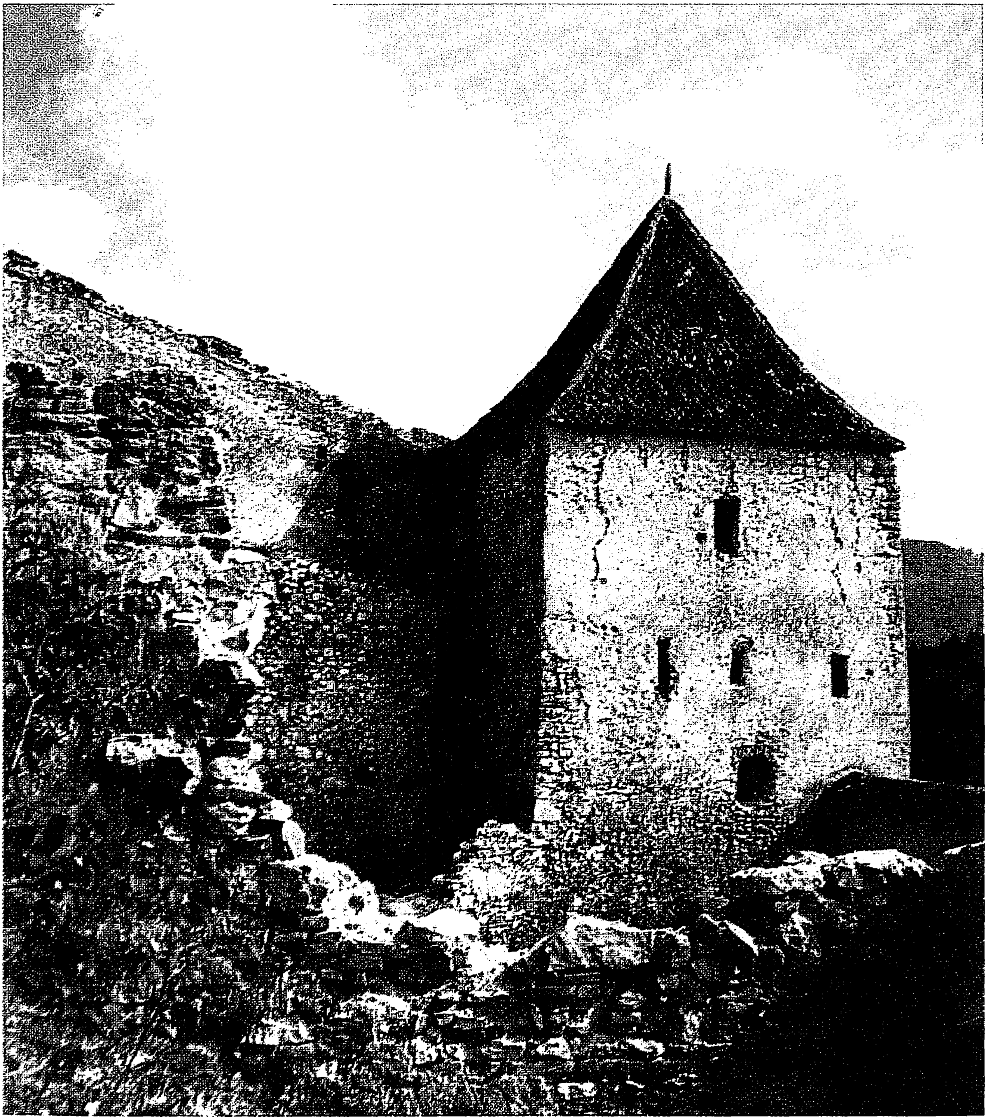

Pl. 18 Cetatea țărănească de la Râșnov, secolele XIII–XIV (vedere generală).

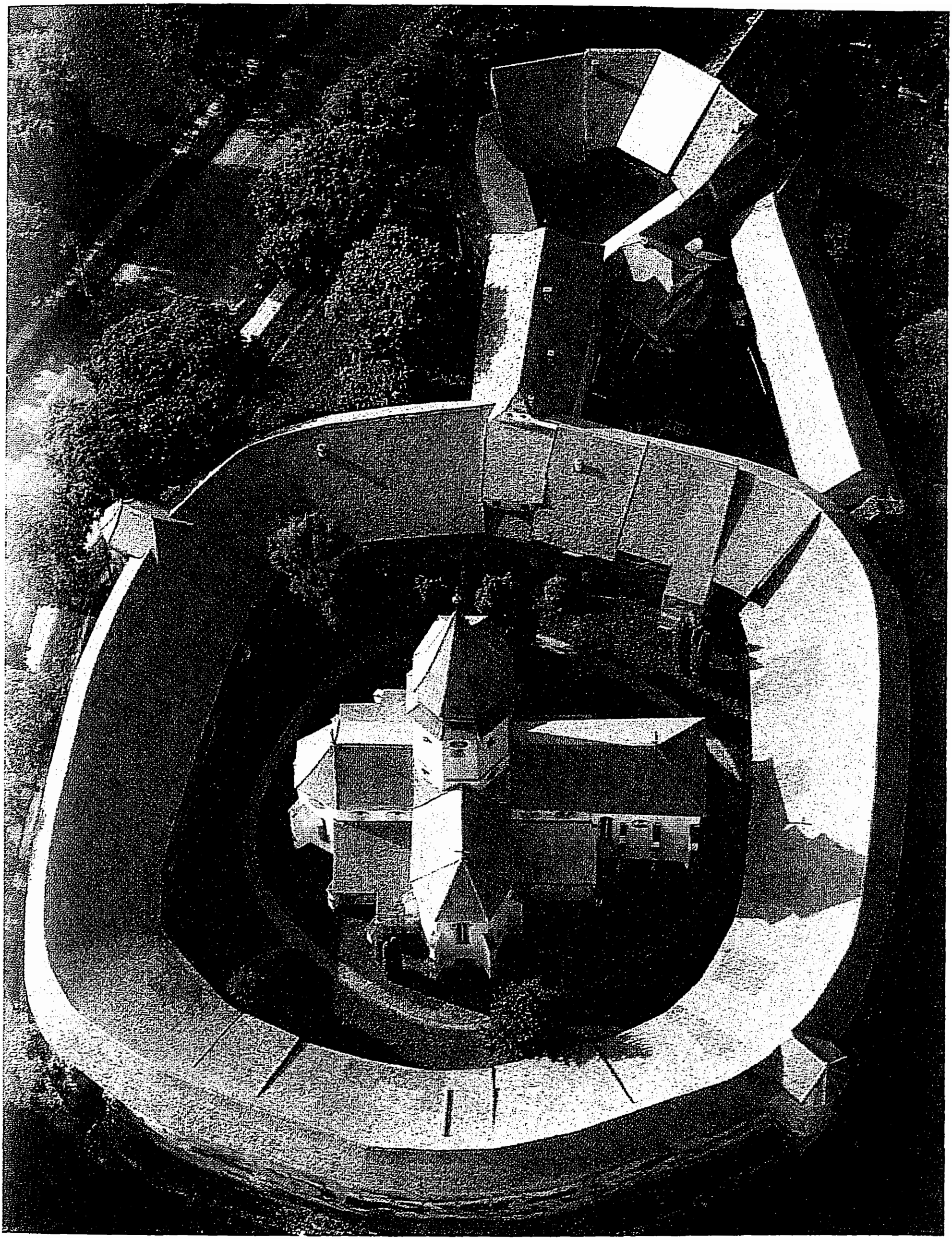

Pl. 19 Biserica fortificată din Prejmer, jud. Brașov, din secolele XIII–XIV.

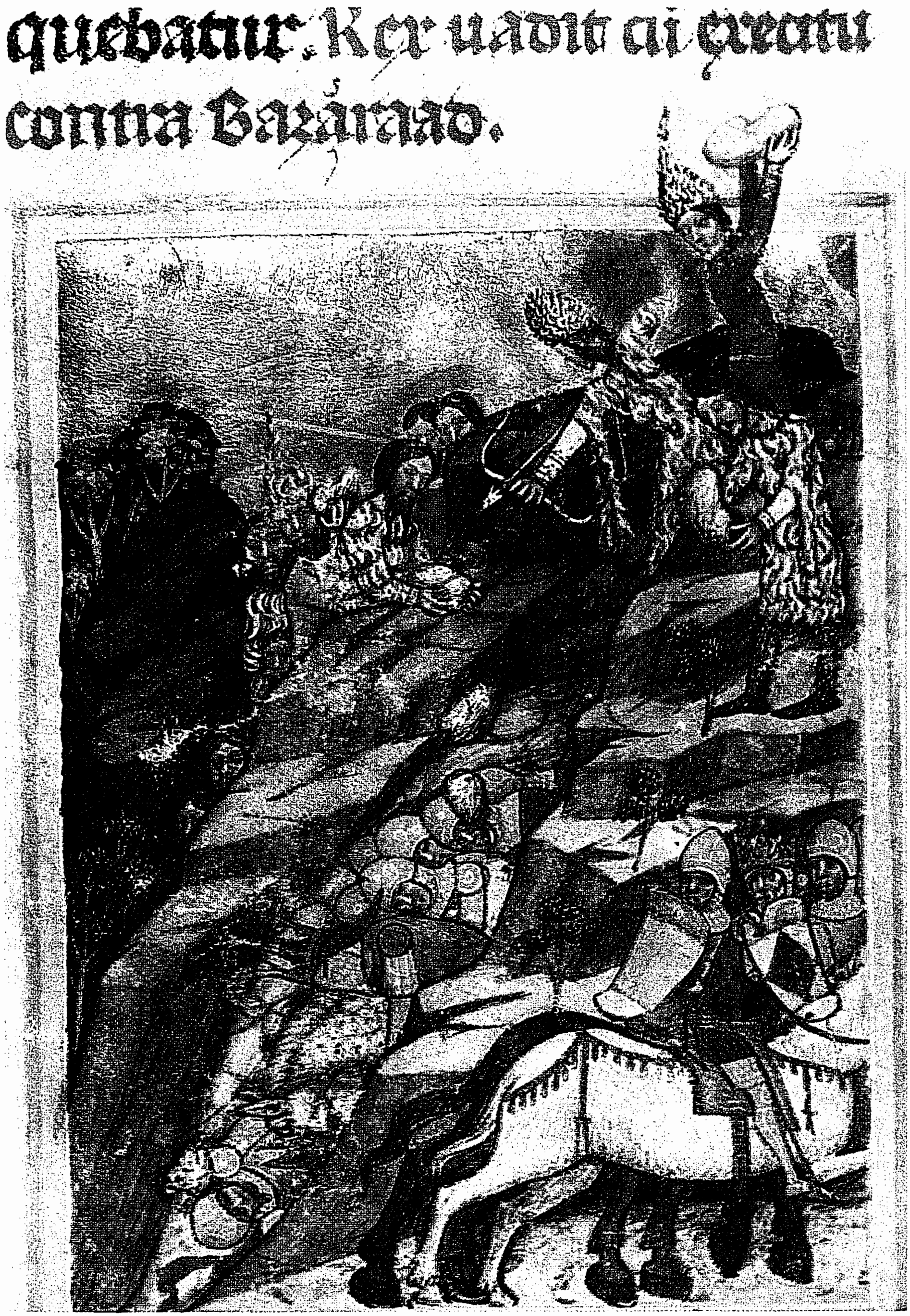

quebatur. Rex uadit cu exercitu contra Bazarad.

Pl. 20 Bătălia de la Posada (1330). Miniatură din *Cronica pictată de la Viena* (secolul al XIV-lea).

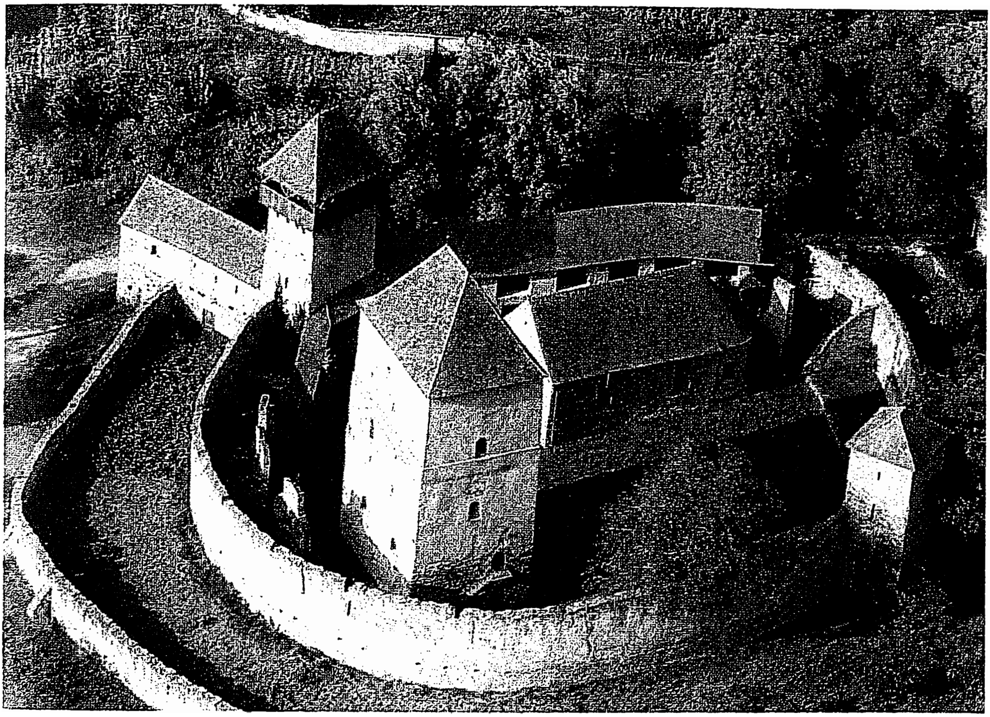

Pl. 21 Cetatea medievală de la Câlnic, jud. Alba, din secolele XIII–XIV (vedere generală).

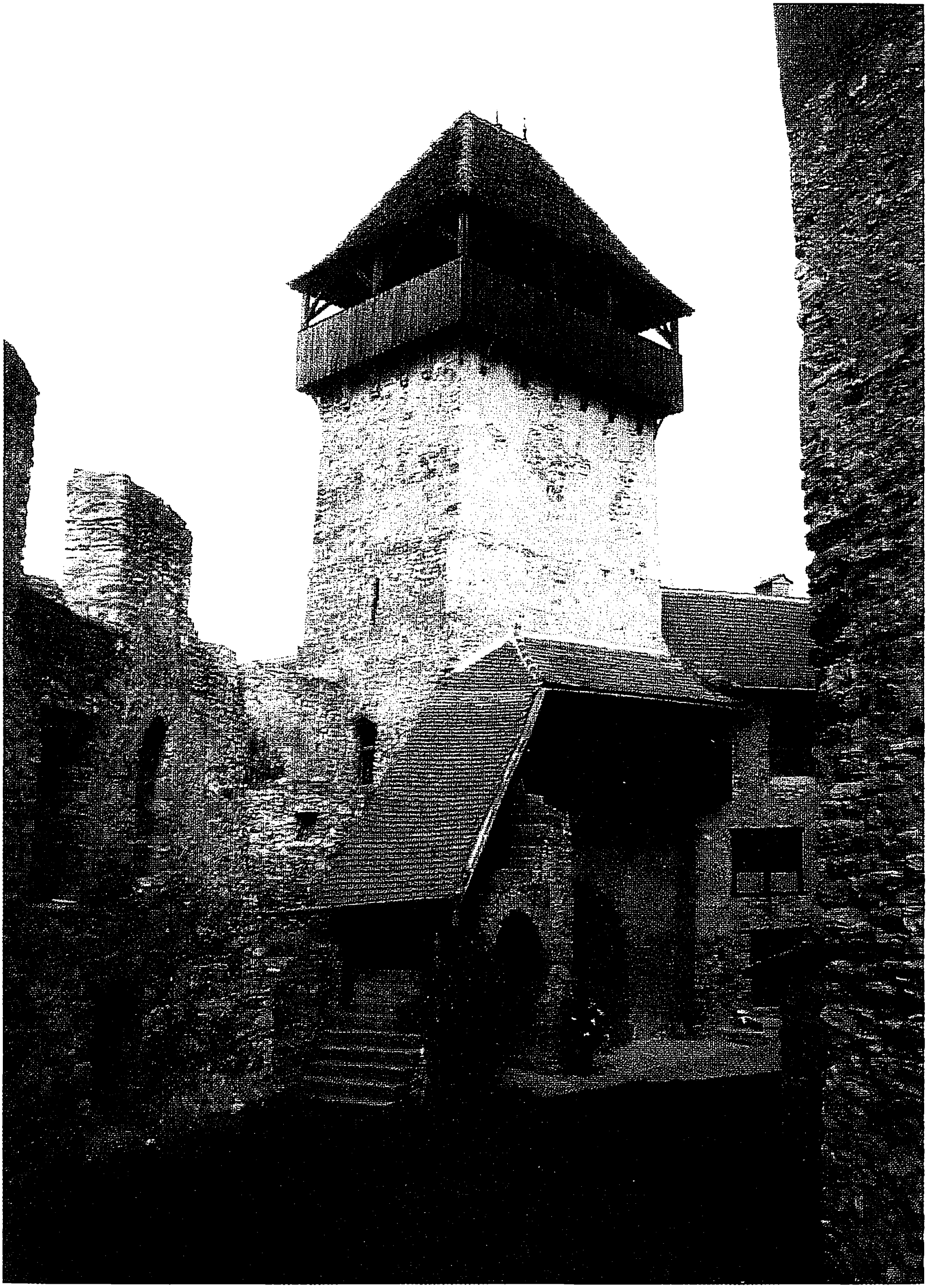

Pl. 22 Turnul de acces în incinta primei faze de construcție din secolele XIII–XIV, de la Câlnic, jud. Alba.

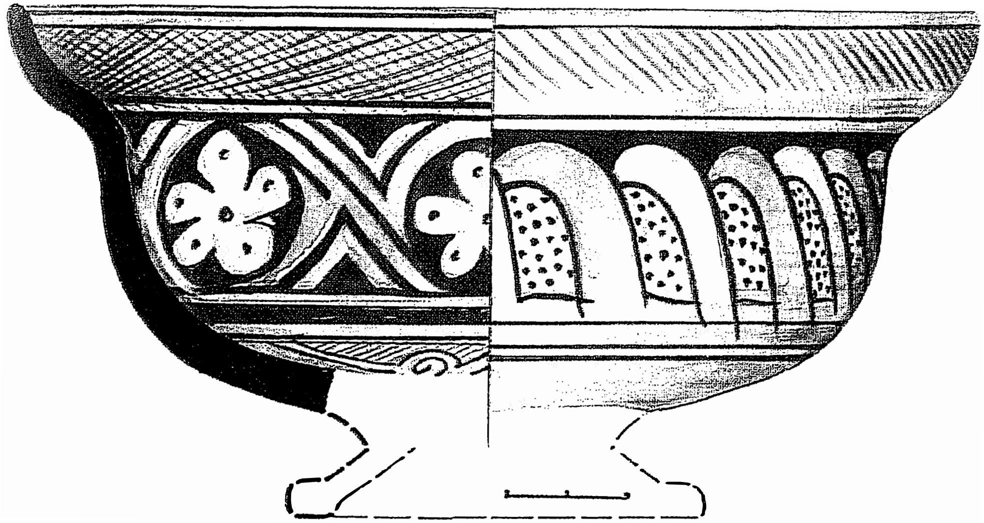

Pl. 23 Cupă smălțuită, circa 1340, de la Curtea de Argeș.

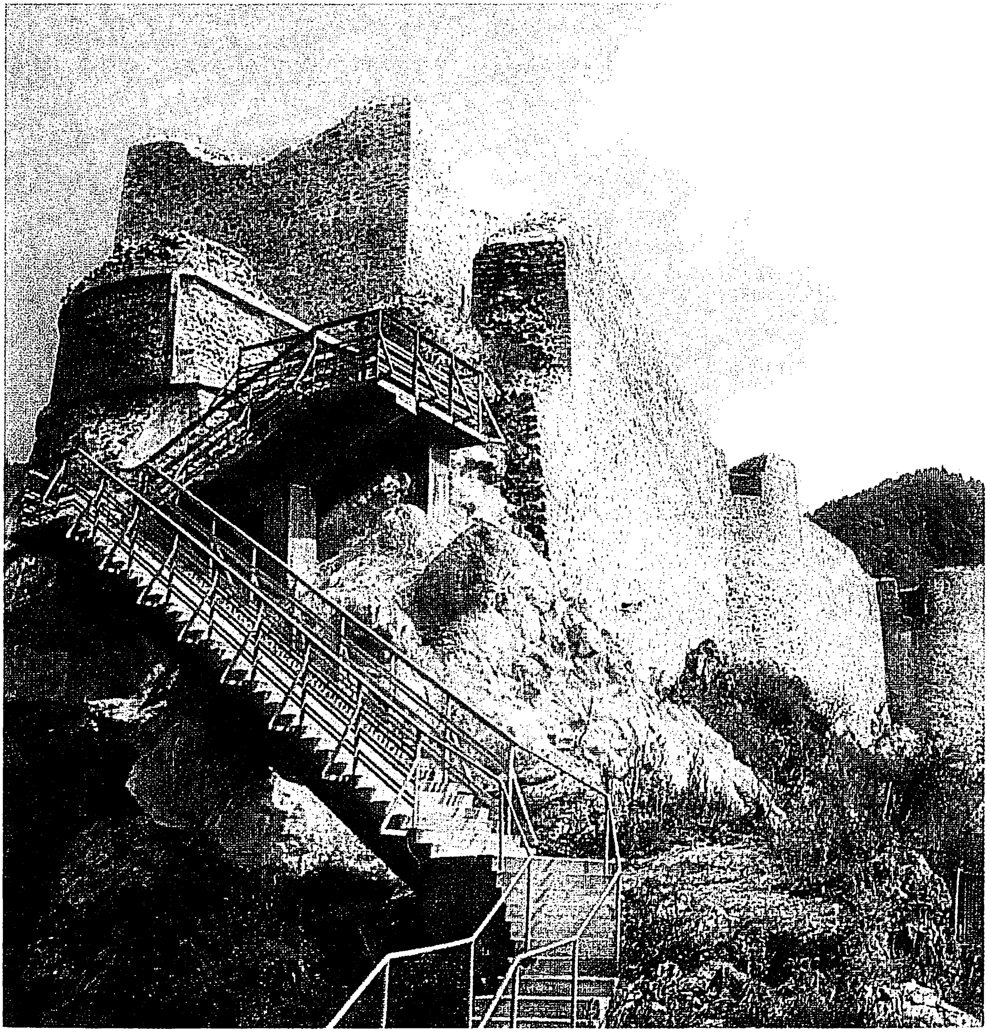

Pl. 24 Cetatea medievală de la Poienari, jud. Argeș, din secolele XIV–XV.

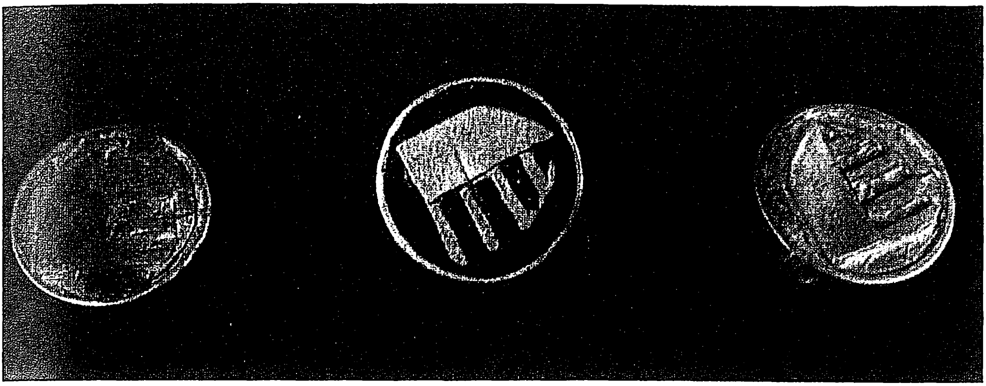

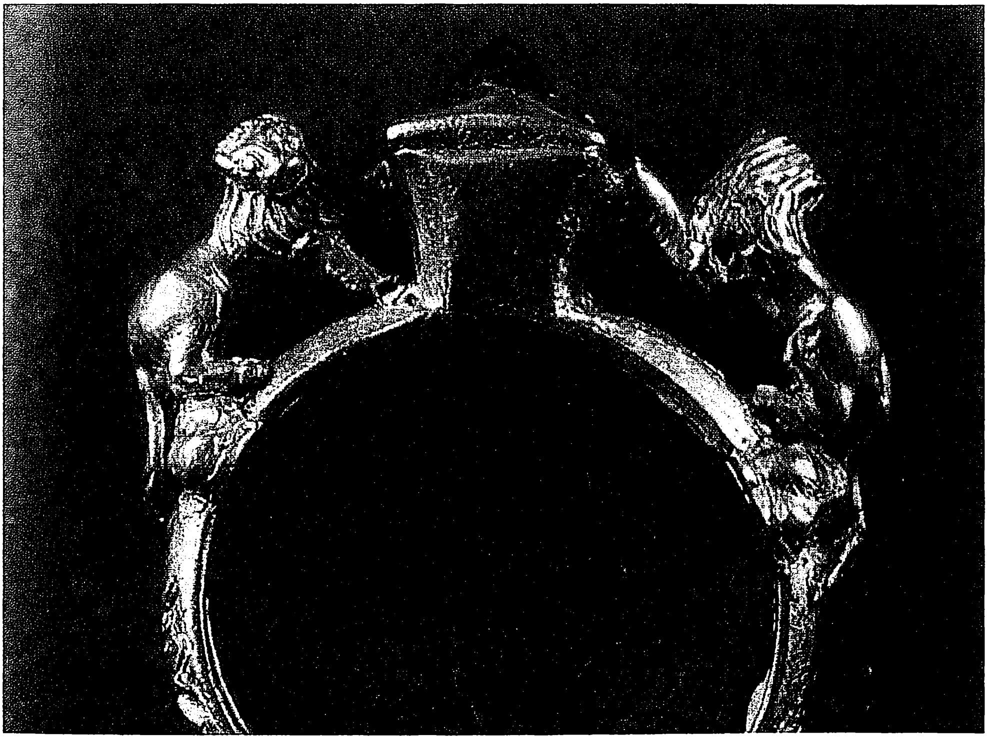

Pl. 25 Nasturi de tunică și inel din mormântul atribuit lui Vladislav-Vlaicu din Biserica Domnească *Sf. Nicolae* de la Curtea de Argeș.

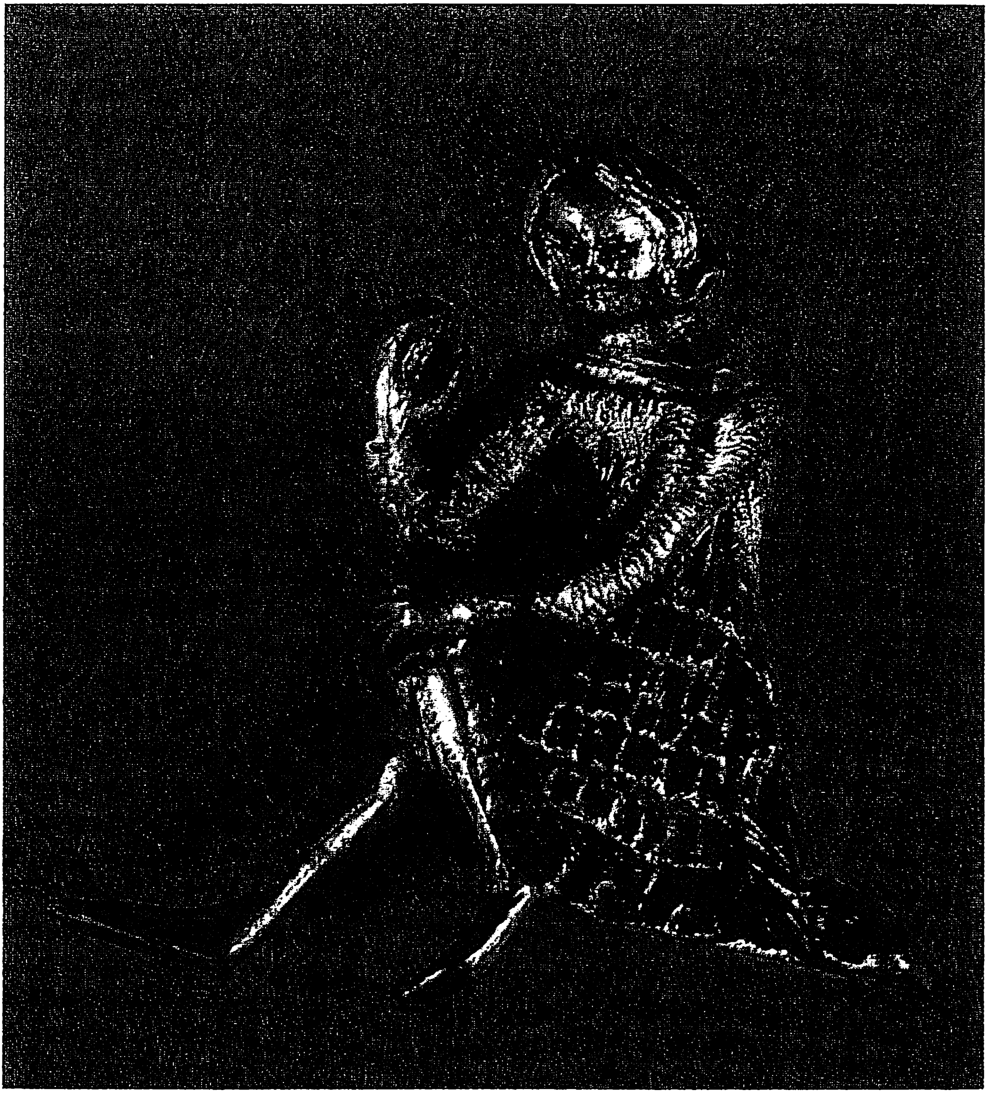

Pl. 26 Aplică din secolul al XIV-lea de la Biserica Domnească *Sf. Nicolae* din Curtea de Argeș.

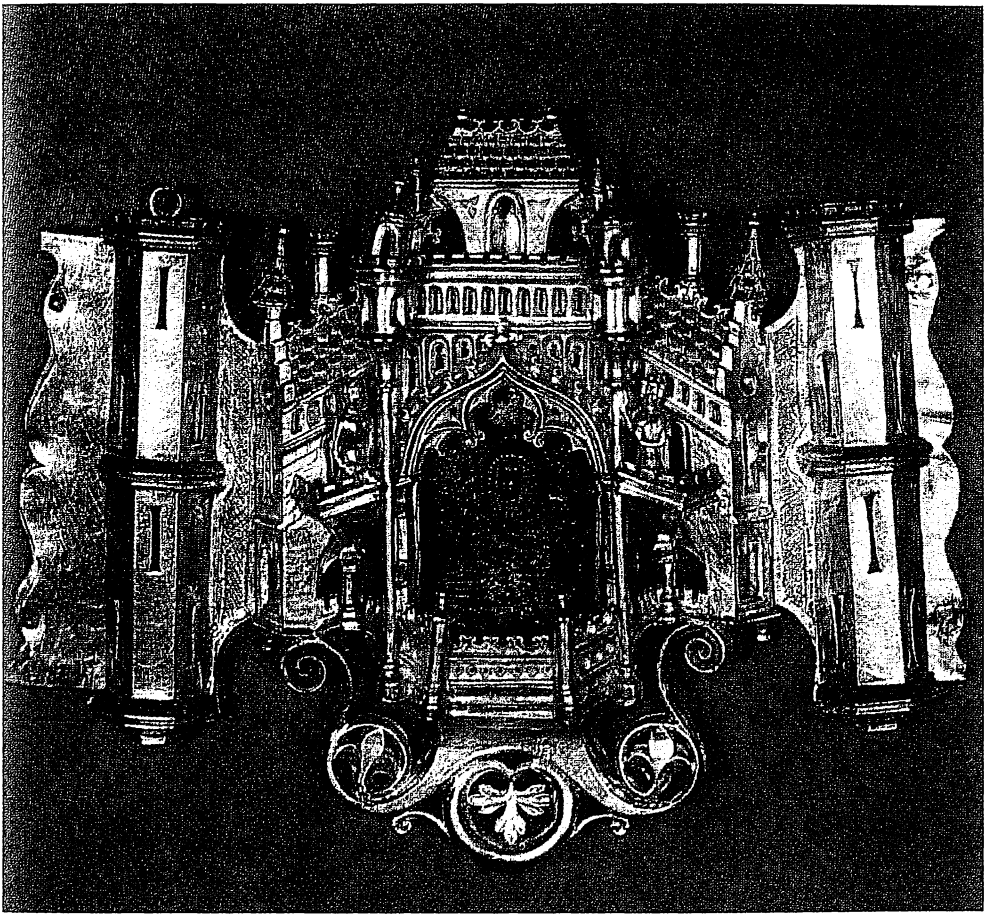

Pl. 27 Paftaua unei piese de centură executată în aur, în stil gotic târziu, din mormântul atribuit lui Vladislav-Vlaicu de la Curtea de Argeș, secolul al XIV-lea.

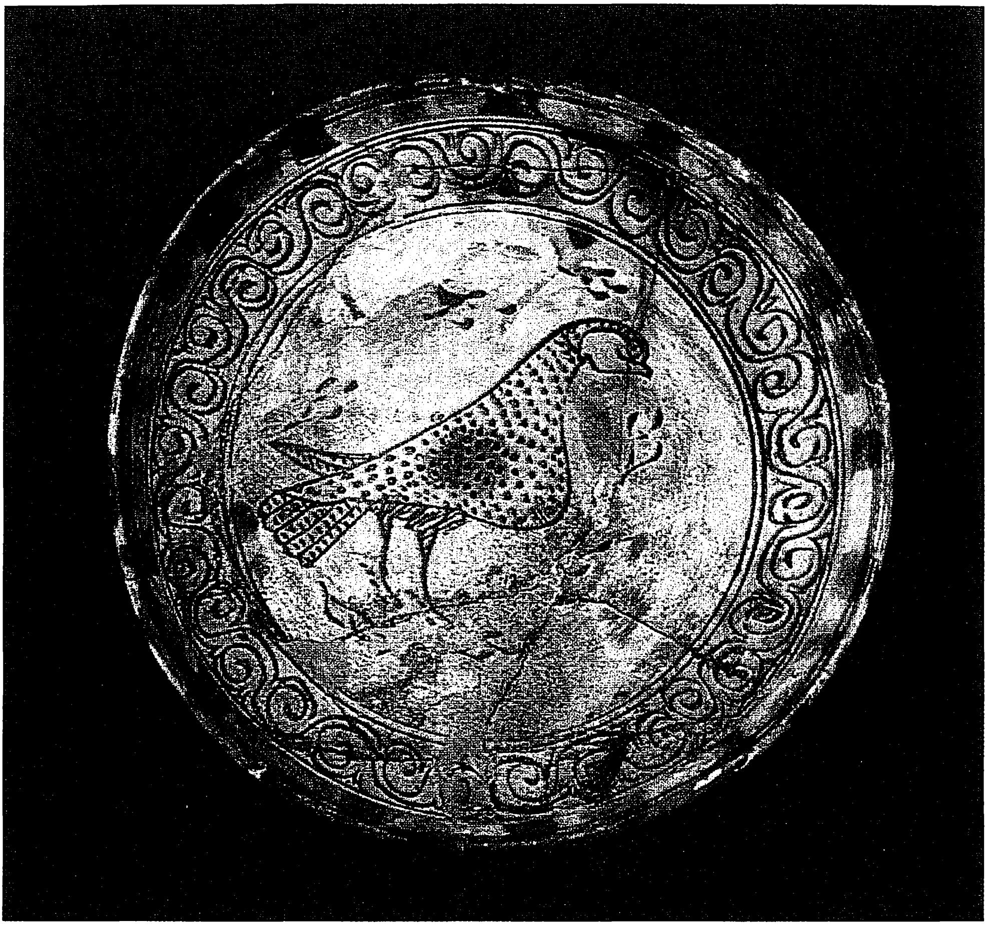

Pl. 28 Vas smălțuit de la Zimnicea, jud. Teleorman, din secolul al XIV-lea.

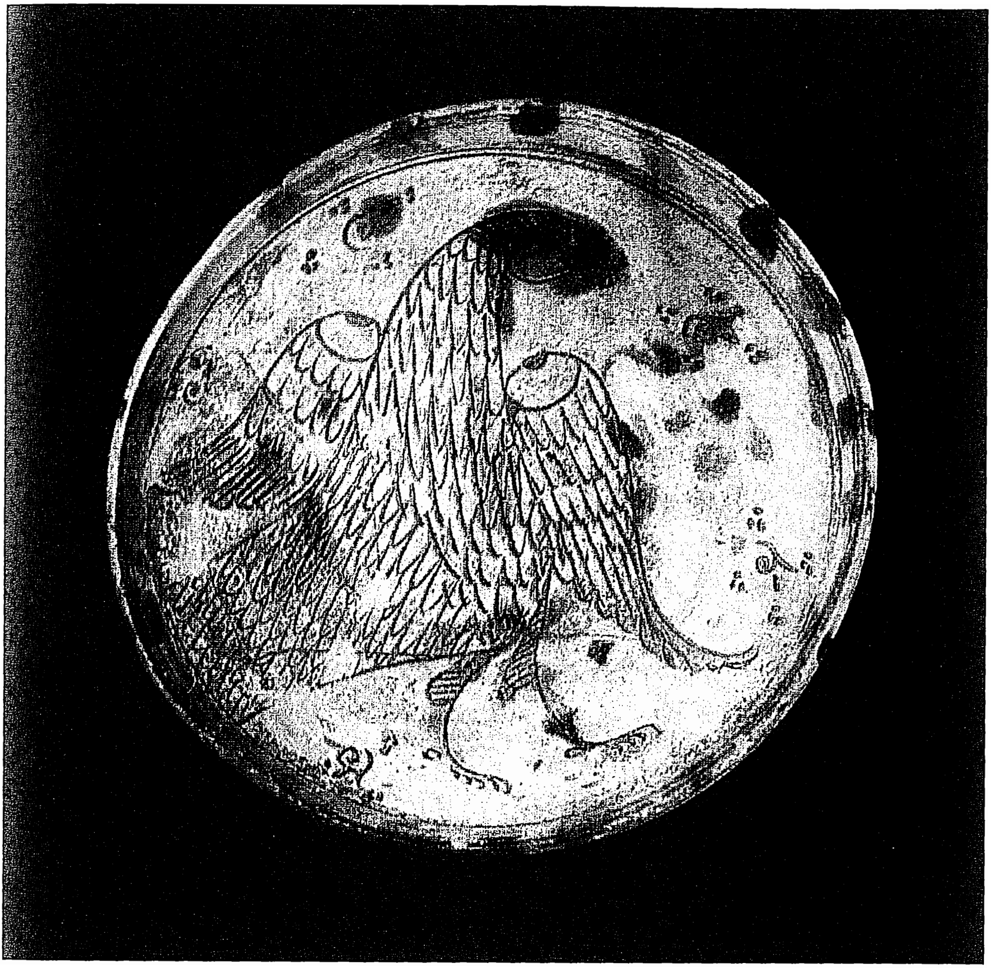

Pl. 29 Vas smălțuit de la Zimnicea, jud. Teleorman, din sec. XIV.

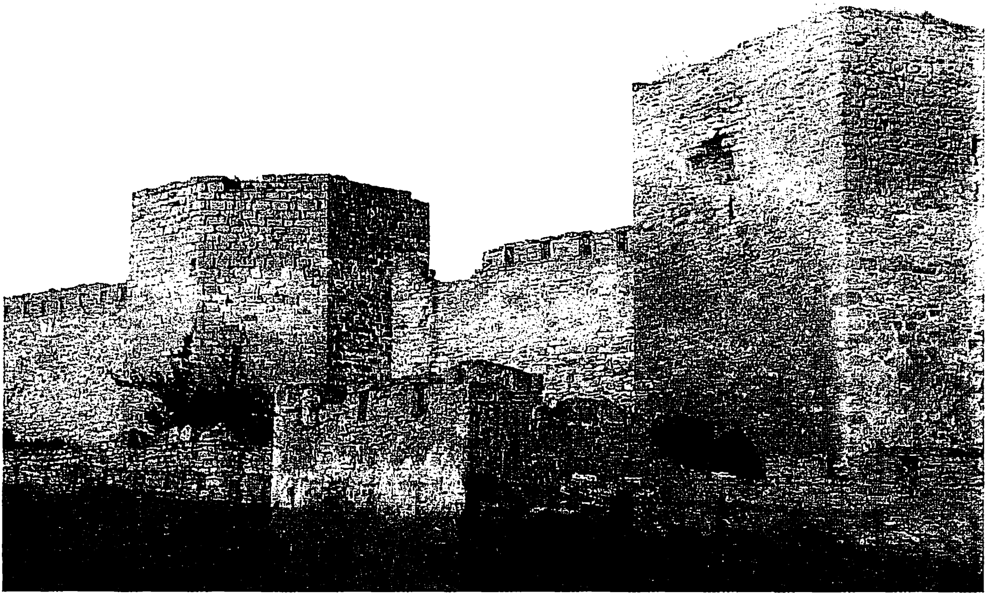

1

2

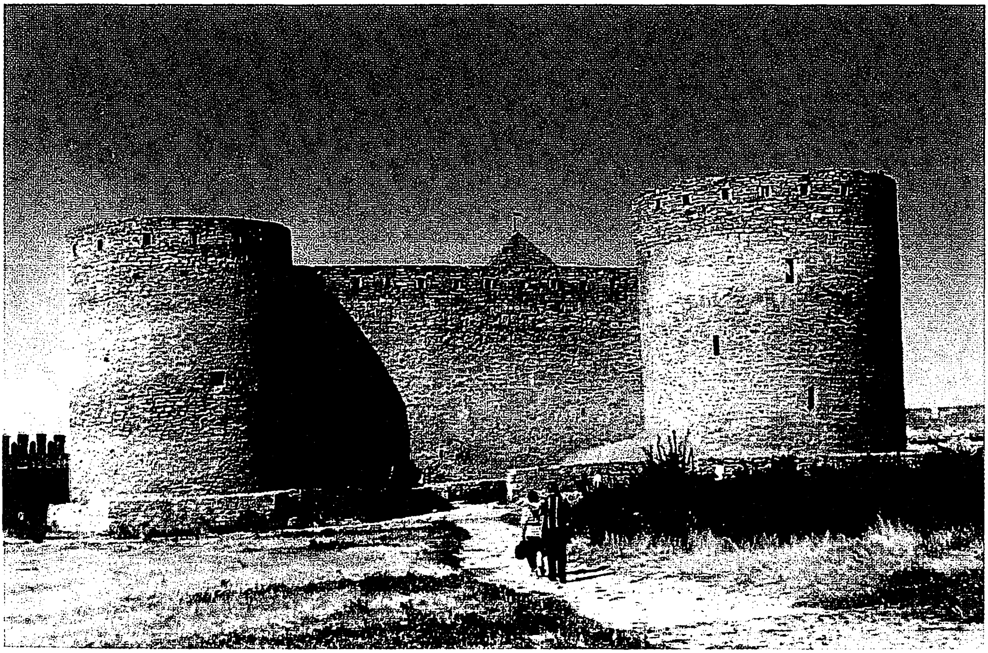

Pl. 30 Cetatea Albă. Vedere dinspre est (1); Citadela văzută dinspre sud (2).

1

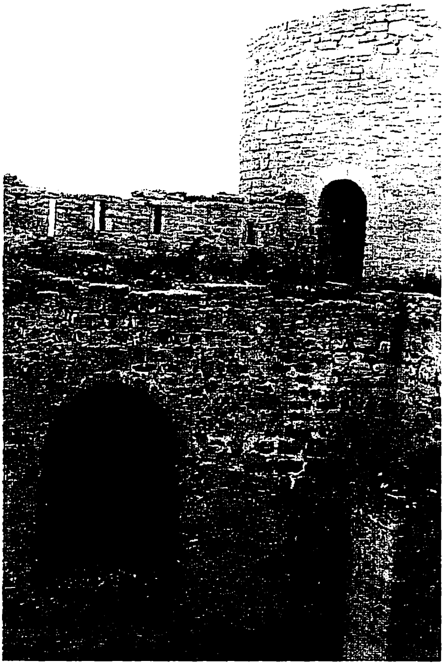

2

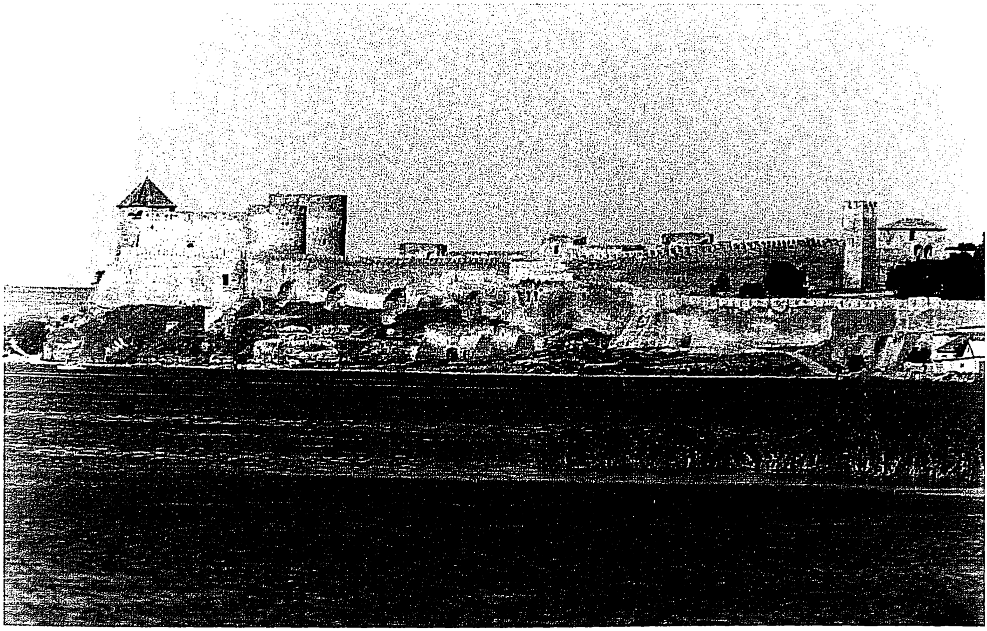

Pl. 31 Cetatea Albă. Imaginea interioară a colțului de sud-est a citadelei (1); Vedere generală asupra fortificațiilor dinspre limanul Nistrului (2).

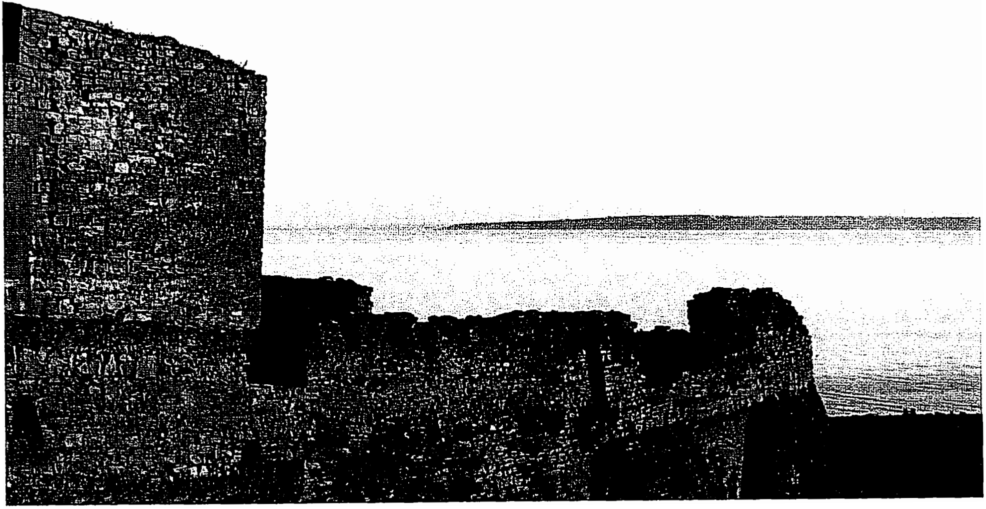

1

2

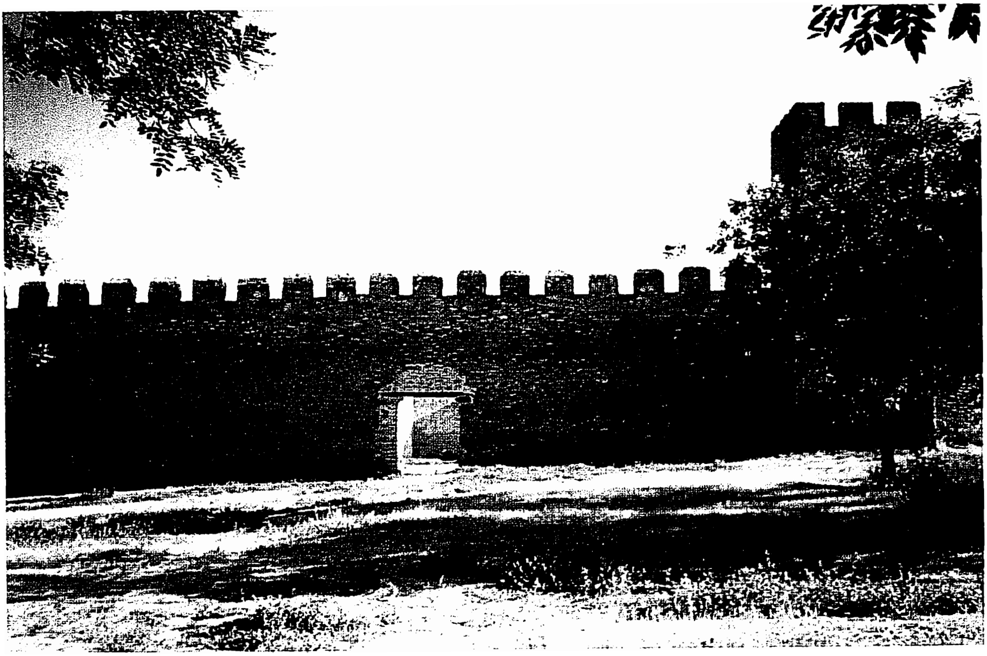

Pl. 32 Cetatea Albă. Vedere dinspre sud-est (1); Vedere din incinta a 3-a spre poarta de acces în incinta a 2-a (2).

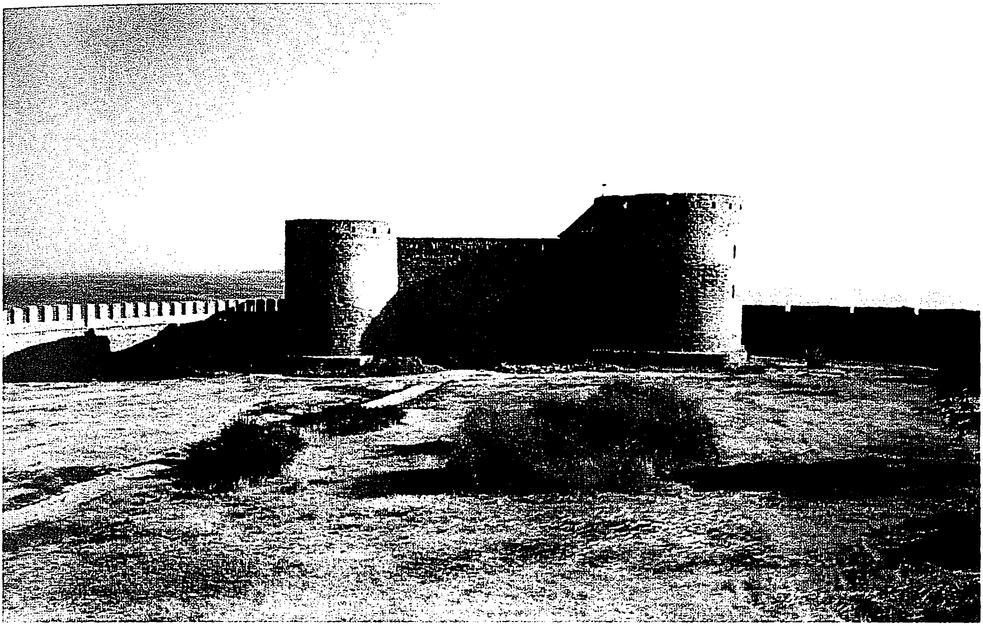

1

2

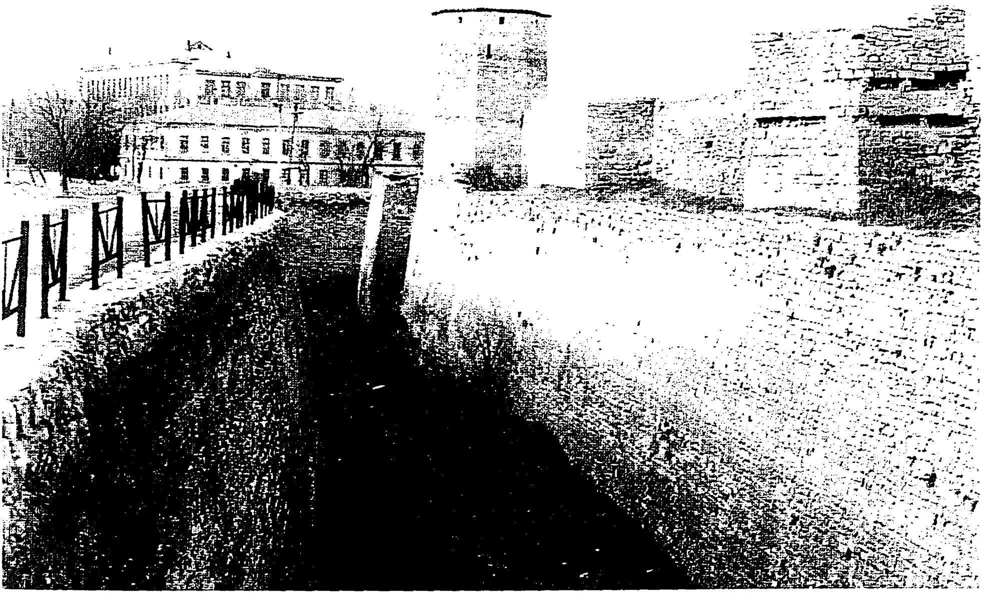

Pl. 33 Cetatea Albă. Citadela văzută dinspre sud (1); Șanțul cetății văzut de pe podul de acces în turnul lui Ștefan cel Mare (2).

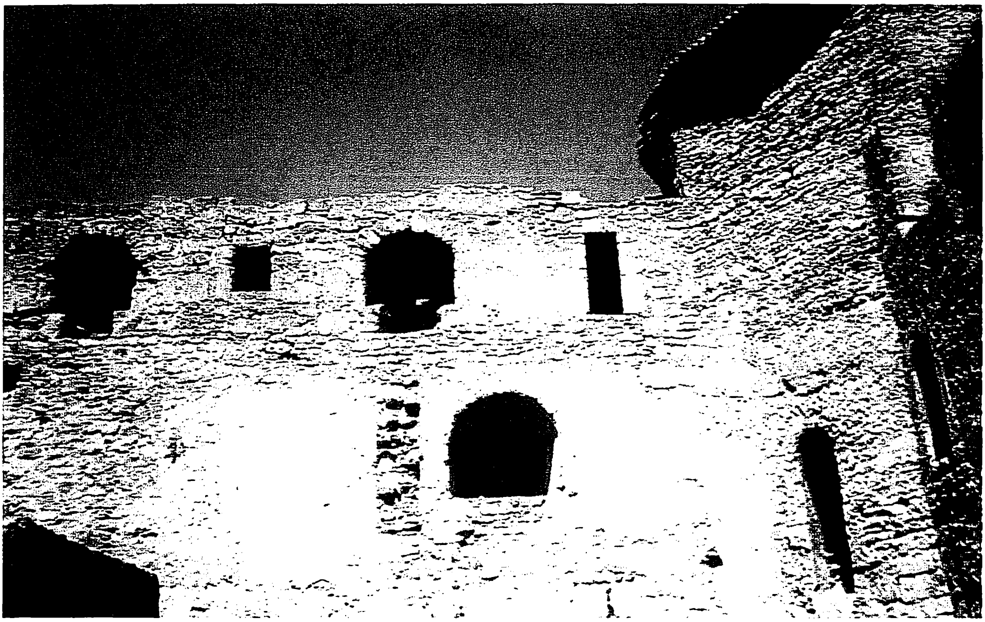

1

2

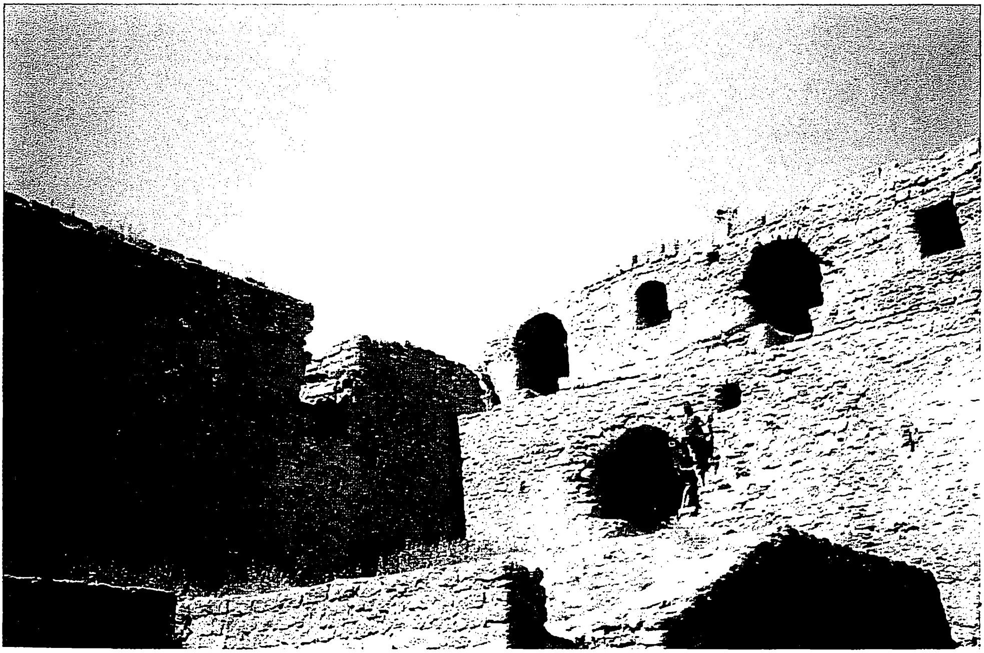

Pl. 34 Cetatea Albă. Imaginea interioară a colțului și turnului de nord-est a citadelei (1); Colțul de nord-est al citadelei, la care s-a adăugat o pulberărie în timpul stăpânirii turcești (2).

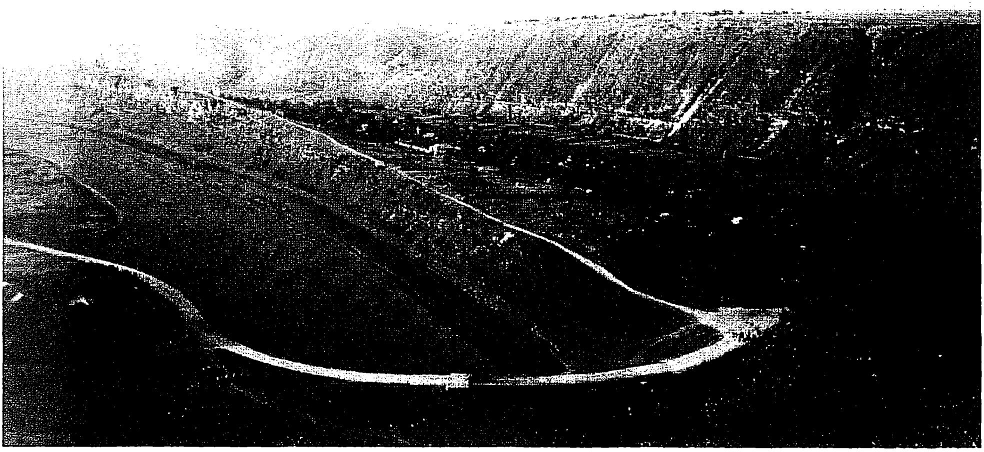

1

2

Pl. 35 Orheiul Vechi. Vedere generală asupra așezării citadine din secolul al XIV-lea de pe cursul Răutului.

Pl. 36 Orheiul Vechi. Aşezarea medievală flancată de cursul meandrat al râului Răut.

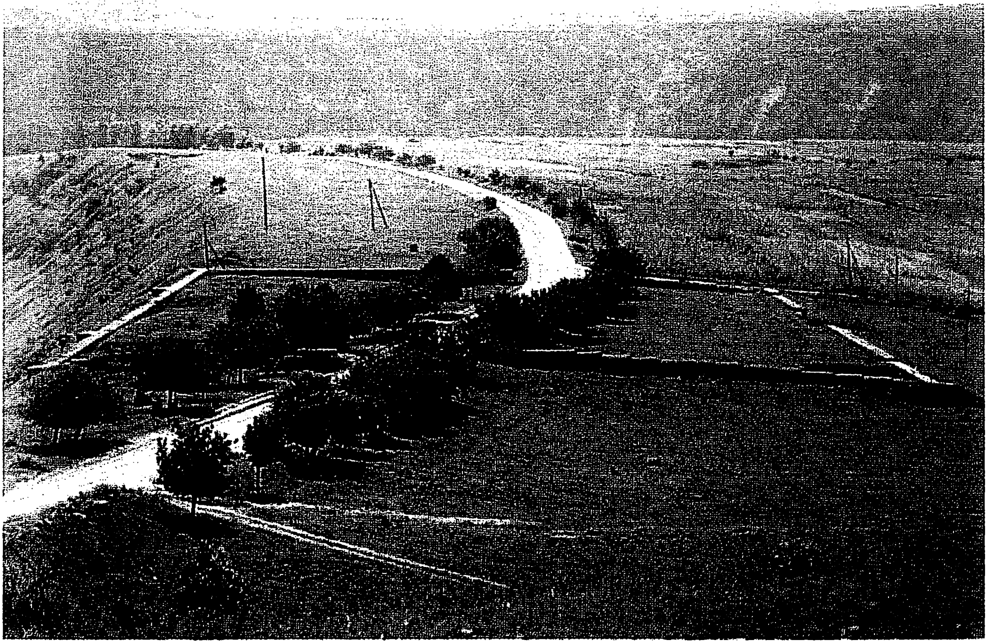

Pl. 37 Orheiul Vechi. Ruinele cetății medievale construită în secolul al XIV-lea, în perioada dominației Hoardei de Aur.

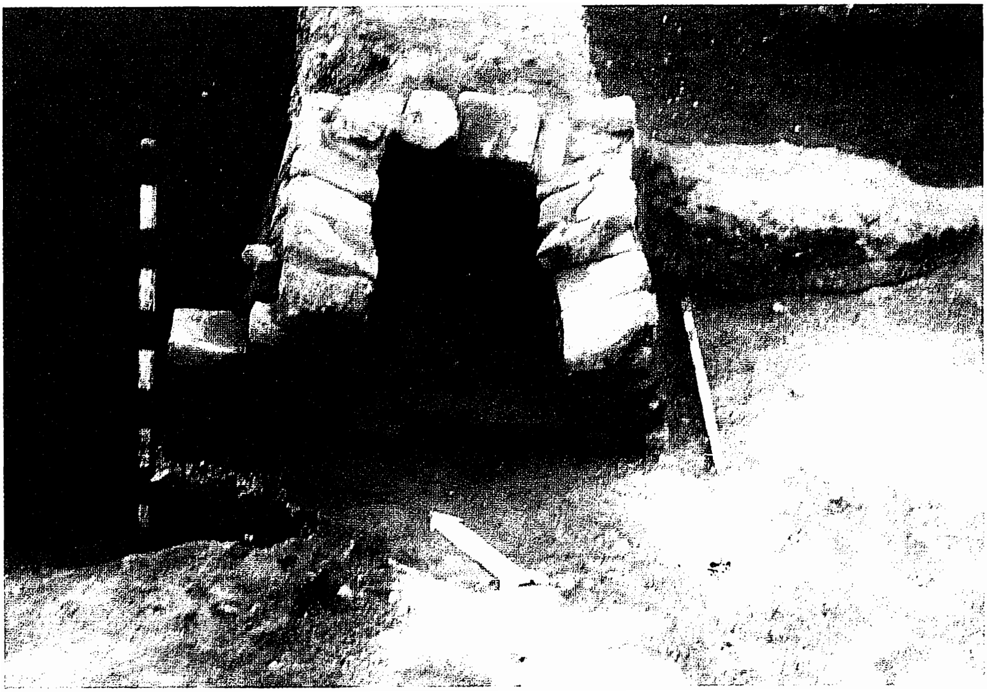

Pl. 38 Orheiul Vechi. Cuptor din cărămidă din secolul al XIV-lea, descoperit în incinta cetății ridicată în perioada dominației Hoardei de Aur.

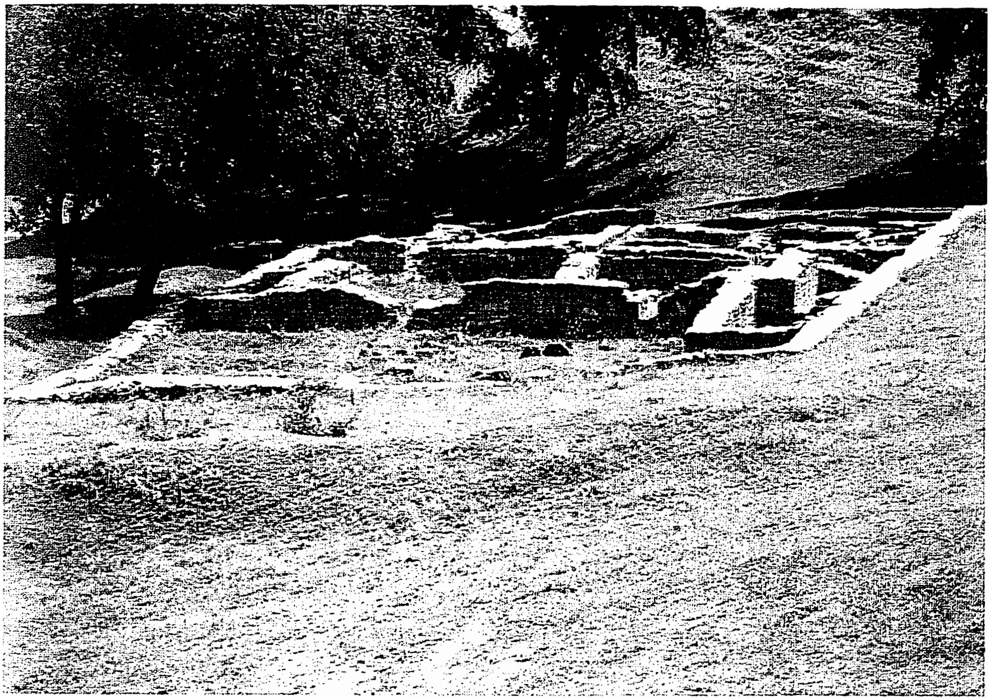

Pl. 39 Orheiul Vechi. Ruinele unei băi de factură orientală din secolul al XIV-lea.

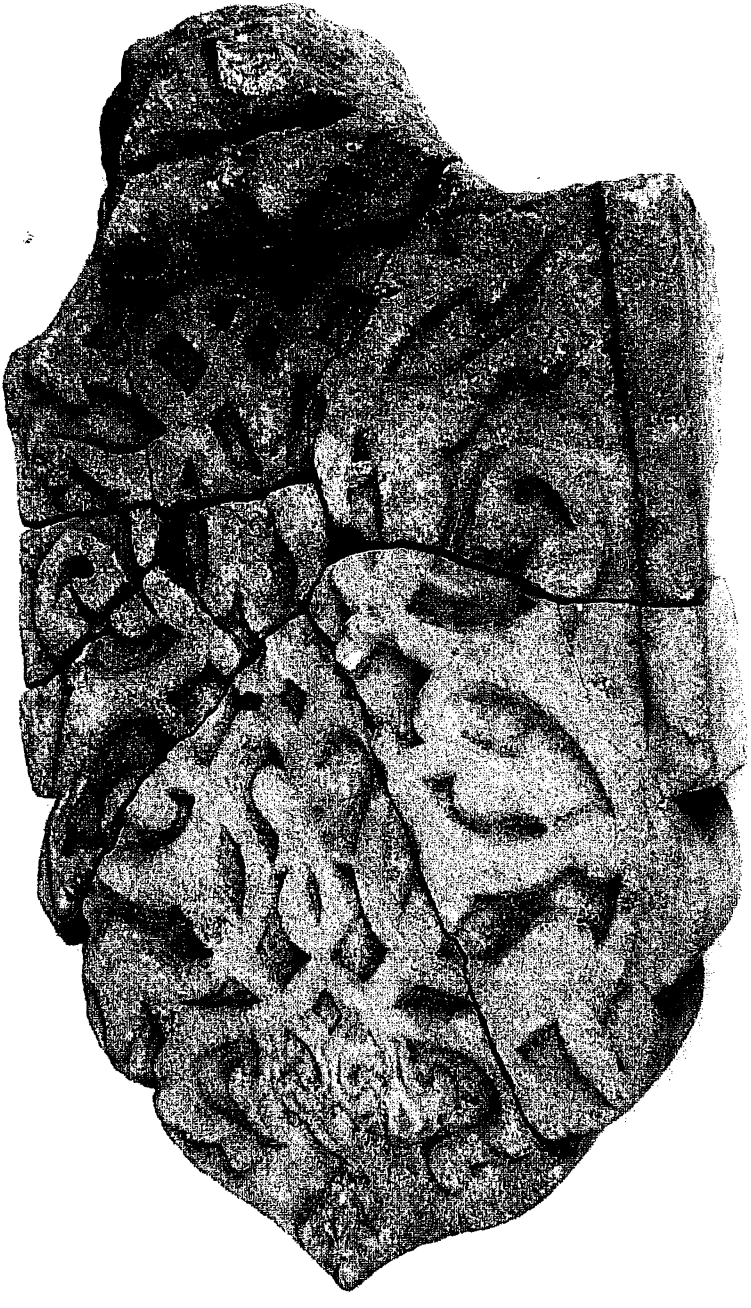

Pl. 40 Orheiul Vechi. Lespede de piatră cu motive ornamentale sculptate din secolul al XIV-lea.

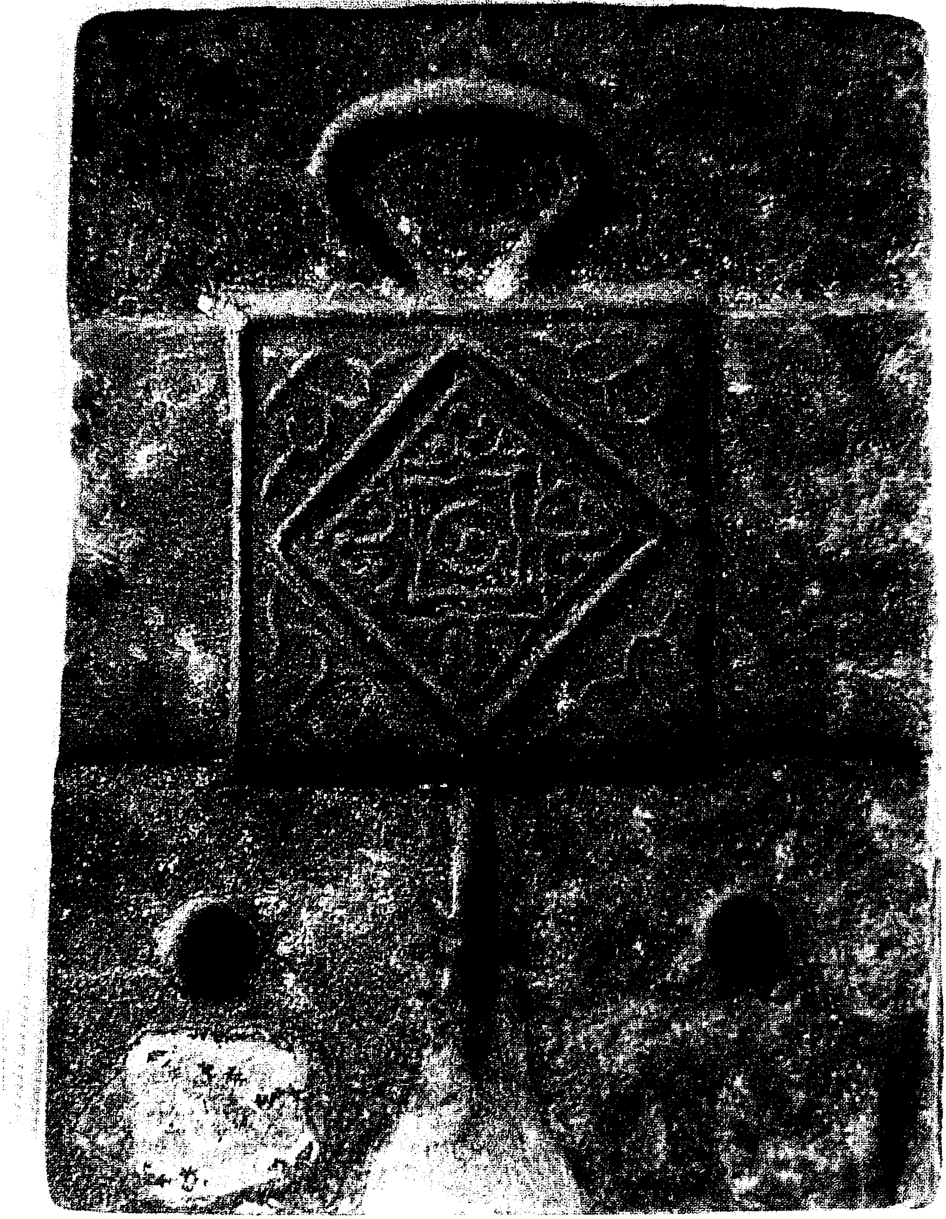

Pl. 41 Orheiul Vechi. Tipar din piatră din secolul al XIV-lea.